

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милутин Д. Живковић

САНЦАК 1941–1943

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milutin D. Živković

SANDŽAK 1941–1943

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

МЕНТОР

Академик проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Момчило Павловић, научни саветник, Институт за савремену историју,
Београд

Проф. др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Доц. др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

Др Милан Терзић, научни саветник, Институт за стратегијска истраживања,
Београд

Датум одбране.....

САНЦАК 1941–1943

РЕЗИМЕ:

У раду се на основу архивске грађе похрањене у Србији и иностранству, периодике, наративних, дневничких и мемоарских извора, као и домаће и стране научне литературе, анализирају друштвено-политичка, војна и економска дешавања на територија Санцака/Старог Раса током периода италијанске окупације. Због свог гео-стратешког положаја ово подручје је имало велику важност. На њему су се преплитали империјалистички, али и ужи интереси како држава које су разбиле Југославију – Немачке и Италије, тако и њених сателита НДХ и Велике Албаније. Немачка је била заинтересована за експлоатацију рудника „Трепча“ и обрађала је више пажње на Дежевски, Штавички и Сјенички срез. Италија је на другој страни, покушавала да преко Санцака продре у дунавски басен и учврсти балкански окупациони ланац који се пружао од Словеније до Грчке. Због оваквих војно-политичких планова посебни интереси Хрвата и Албанаца, масовно подржаних од санџачких муслимана, нису имали реалних шанси за успех. Акције квинслиншких творевина у Старом Расу показале су се међутим, једнако погубне по локални живаљ обе вероисповести, као и држање италијанског или немачког окупатора. Оне доливају уље на верске трзавице које су између хришћана и муслимана тињале столећима, распаљујући обострану мржњу до крајњих граница. То је, уз завршни додир италијанске колонијалне политике, гурнуло цео простор у безнађе масовних покоља, паљења и убијања, углавном цивилног становништва. Последња, али не и мање битна, страна свакодневнице на овом економски и социјално врло заосталом подручју, био је идеолошки грађански рат који се водио унутар српске етничке скупине. Одани потпуно опречним државотворним програмима комунисти и ројалисти отварају разорни сукоб, бременим догађајима и процесима који су чини нам се, заувек, изменили политичку и економску слику Старог Раса.

Кључне речи: Санџак, Стари Рас, Италија, Немачка, Срби, хришћани, православци, муслимани, Албанци, НДХ, Велика Албанија, Гувернаторат,

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

SANDZAK 1941–1943

SUMMARY:

This paper analyzes social, political, military and economic affairs in the territory of Sandzak/Old Ras in the course of Italian occupation on the basis of archive material stored in Serbia and abroad, periodicals, narratives, diaries and memoirs as well as domestic and foreign scientific literature. Due to its geostrategic position, this region was of a great significance. It was the place where the imperialist interests intertwined with the special interests of not only the countries responsible for the breakup of Yugoslavia - Germany and Italy but also their satellites such as Independent State of Croatia and Great Albania. Germany paid significantly more attention to the Districts of Dezevo, Stavica and Sjenica since it was interested in exploitation of Trepcia Mine. On the other hand, Italy was trying to make a way into the Danube River Basin through Sandzak and thus secure the Balkan occupational chain stretching from Slovenia to Greece. Due to these military and political plans, special interests of Croats and Albanians, massively supported by Sandzak Muslims, did not have real chances for success. However, the actions of quisling formations within Old Ras proved to be equally detrimental to the local people of both confessions as well as the activities of Italian and German occupier. They made the religious tensions existing between Christians and Muslims for centuries worse, thus sparking mutual hatred to the ultimate limits. The previously mentioned together with the final touch of Italian colonial policy pushed the entire region into hopeless mass slaughters, burning and killing of predominantly civilian population. The last but not less important aspect of daily life in this significantly stagnant area in terms of economy and social affairs was the ideological civil war led within Serbian ethnic group. Loyal to the completely opposing state-building programs, communists and royalists commenced a devastating conflict fraught with events and processes which, as it appears, forever changed the region of Old Ras politically and economically.

Key words: Sandzak, Old Ras, Italy, Germany, Serbs, Christians, Orthodox Christians, Muslims, Albanians, Independent State of Croatia, Great Albania, Governorship,

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	I–XXVI
-----------------	--------

УВОД

Политичка ситуација 1918–1941	2
Комитска активност и нарушено стање безбедности	14
Привредно-економске и друштвене одлике у међуратном периоду	19

I АПРИЛСКИ РАТ И ОКУПАТОРСКА ПОДЕЛА

– ИДЕЈЕ, ПЛАНОВИ, ПРАКСА

1.1. Ратне операције и окупација	31
1.1.1. <i>Војни слом .....</i>	<i>31</i>
1.1.2. <i>Завршни чин рата – окупација градова .....</i>	<i>40</i>
1.2. Рим, Берлин и улазак трупа НДХ у Санџак	45
1.2.1. <i>Усташки режим према немачко-италијанском разграничењу .....</i>	<i>46</i>
1.2.2. <i>Област Санџака у плановима Немачке, Италије и НДХ .....</i>	<i>51</i>
1.2.3. <i>Размештај хрватских трупа .....</i>	<i>56</i>
1.2.4. <i>Организација оружаних снага, цивилне управе НДХ и Усташког покрета.....</i>	<i>62</i>
1.2.5. <i>Под управом НДХ (мај–јун 1941. године) .....</i>	<i>75</i>
1.3. Дежевски, Сјенички и Штавички срез у пројекту Велике Албаније.....	82
1.3.1. <i>Стварање Косовског округа .....</i>	<i>83</i>
1.3.2. <i>Дежевски срез .....</i>	<i>90</i>
1.3.3. <i>Сјенички срез .....</i>	<i>97</i>
1.3.4. <i>Штавички срез .....</i>	<i>100</i>
1.3.5. <i>Терор над хришћанским живљем Штавичког среза .....</i>	<i>106</i>

II ОКУПАТОР, ОКУПАЦИЈА И УСТАНАК

2.1. Ширење власти НДХ	118
2.1.1. <i>Усташки режим у Сјеничком срезу.....</i>	<i>118</i>
2.1.2. <i>Привремено повлачење оружаних снага и цивилне управе НДХ са територије Санџака .....</i>	<i>125</i>

2.2. Устанак – између патриотских побуда, идеолошких тенденција и етничко-верских сукоба	133
2.2.1. <i>Хрватско-муслиманске снаге између устанка у Црној Гори и Србији – борбе у Сјеничком, Бјелопољском и Милешевском срезу</i>	134
2.2.2. <i>Други „Јаворски рат“. Окршаји на старој српско-турској граници</i>	149
2.2.3. <i>Људске жртве и материјална разарања током дејстава оружаних снага НДХ</i>	153
2.2.4. <i>Герилске акције у Пљеваљском срезу</i>	155
2.2.5. <i>Офанзива италијанских снага</i>	157
2.2.6. <i>(Не)побуњено становништво и нове окупаторске власти</i>	166
2.2.7. <i>Излазак НДХ са простора Милешевског, Сјеничког, Нововарошког и Прибојског среза</i>	169
2.2.8. <i>Напад устаника на Нову Варош</i>	178
2.3. Италијански окупациони систем и однос према локалном живљу	186
2.3.1. <i>Промена окупационе структуре</i>	186
2.3.2. <i>Војска као ослонац окупационих власти</i>	193
2.3.3. <i>Снабдевање, борбеност и дисциплина италијанских трупа</i>	197
2.3.4. <i>Пропагандна делатност међу покореним становништвом</i>	201
2.4. Етничко-верски сукоби на простору Новог Пазара и Рашке крајем 1941. године	207
2.4.1. <i>Ревитализација феудалних односа и отпор Срба</i>	207
2.4.2. <i>Напад албанско-муслиманских снага на Ибарски Колашин</i>	217
2.4.3. <i>У потрази за решењем – оружани сукоб као опција без алтернативе</i>	226
2.4.4. <i>Четнички напади на албанско-муслиманске снаге у Новом Пазару и контраофанзива према Рашки</i>	238
2.4.5. <i>Поглед преко границе – италијанске окупационе власти и криза око Новог Пазара</i>	262
2.4.6. <i>Биланс људских и материјалних губитака</i>	270

III НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ НА ТРОМЕЂИ СРБИЈЕ, ЦРНЕ ГОРЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

3.1. Почетак организованог отпора окупатору	285
3.1.1. <i>Стварање партизанских јединица</i>	285
3.1.2. <i>Партизанске операције у Пљеваљском, Милешевском и Бјелопољском срезу и одговор окупатора</i>	293
3.1.3. <i>Слободна територија на Златару</i>	303
3.2. Битка за Пљевља	311
3.2.1. <i>Припреме за оружани сукоб</i>	312
3.2.2. <i>Покушај ослобођења Пљеваља 1/2. децембра</i>	317
3.2.3. <i>Узроци пораза и претрпљени губици</i>	325
3.2.4. <i>Одмазда окупатора</i>	329
3.2.5. <i>Последице партизанског неуспеха</i>	336
3.3. Партизански напад на Сјеницу	344
3.3.1. <i>Прелазак Врховног штаба народноослободилачког покрета Југославије у италијанску окупациону зону и ослобођење Нове Вароши</i>	345
3.3.2. <i>Припреме за оружану акцију према Сјеници</i>	352
3.3.3. <i>Битка за Сјеницу</i>	358
3.3.4. <i>Последице неуспеха</i>	361

IV ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ НА ТЕРИТОРИЈИ САНЦАКА

4.1. Стварање јединица Косте Пећанца и Четничких одреда Југословенске војске	370
4.1.1. <i>Четници Косте Миловановића Пећанца</i>	370
4.1.2. <i>Јединице под командом Драгољуба Михаиловића</i>	380
4.2. Област Санцака у виђењима четничких покрета. Оружане акције	391
4.2.1. <i>„Санџачки коридор“</i>	391
4.2.2. <i>Српско становништво као ослонац четништва</i>	393
4.2.3. <i>Питање муслимана</i>	396

4.2.4. У верском и идеолошком грађанском рату – четничке акције у Сјеничком, Нововарошком, Пљеваљском и Бјелопољском срезу	400
4.3. (Не)жељени савезник – колаборација четника	
са италијанским окупатором	409
4.3.1. Мисија капетана Ђуровића у команди дивизије „Пустерија“ и самоиницијативни покушаји сарадње са италијанским властима.....	410
4.3.2. Колаборација Павла Ђуришића	415

V МУСЛИМАНСКИ СУБЈЕКТ

5.1. Локални муслимански одреди	425
5.1.1. Снаге у Сјеничком срезу	425
5.1.2. Снаге у Штавичком срезу	429
5.1.3. Муслиманска милиција хоџе Сулејмана Пачариза	432
5.1.4. Муслиманске милиције хоџе Хусеина Ровчанина и Селима Јуковића	439
5.1.5. Снаге у Прибојском, Пљеваљском и Бјелопољском срезу	445
5.2. Правци политичког деловања елите санџачких муслимана	452
5.2.1. Према Сарајеву и Загребу – НДХ као прва политичка опција	453
5.2.2. Рецидиви политике из 1941. године и контакти муслимана са владом НДХ до ослобођења	464
5.2.3. Муслимански правци и Велика Албанија	470
5.2.4. „Поглед ка истоку“ – Турска и санџачки муслимани	478
5.2.5. Однос према италијанском окупатору	485
5.2.6. Контакти са партизанским и четничким покретом	488

VI ПОД ВЛАШЋУ ЧЕТИРИ ВОЈСКЕ

6.1. Наставак борбе народноослободилачког покрета.	
Революционарни терор	506
6.1.1. Акције у Бјелопољском срезу почетком 1942. године	506
6.1.2. Пљеваљски срез као центар партизанског отпора	514
6.1.3. „Црвени“ терор	523

6.2. Ширење граница „Недићеве“ Србије	545
6.2.1. Борбе за Нову Варош (јануар – фебруар 1942. године)	546
6.2.2. Нововарошки срез под управом војних и цивилних власти српске колаборационе владе	552
6.2.3. Дешавања у Сјеничком срезу (фебруар – април 1942. године).....	559
6.2.4. Санџачки војно-четнички одред у Милешевском срезу	572
6.3. Интензивирање идеолошког грађанског рата	580
6.3.1. Војна и дипломатска припрема офанзиве против партизанских снага	581
6.3.2. Потискивање комуниста	590
6.3.3. Епилог четничке акције	603
6.3.4. Акције италијанске војске и муслиманских снага против православног становништва	613
6.4. Дежевски срез између „крње“ Србије и Велике Албаније	630
6.4.1. Војно присуство Недићеве владе у новопазарском крају	631
6.4.2. Генерал Михаиловић на Голији (април – мај 1942. године)	642
6.4.3. СС дивизија „Принц Еуген“ на територији Дежевског и Студеничког среза	648

VII ЖИВОТ У ПОДЕЉЕНОМ И ПОБУЊЕНОМ САНЦАКУ

7.1. Животни стандард	664
7.1.1. Стање опште немаштине и могућности упослења	664
7.1.2. Исхрана као приоритет свакодневнице	674
7.1.3. Живот испуњен страхом	680
7.1.4. „Баук“ глади	684
7.2. Систем јавних институција	690
7.2.1. Здравствени систем	690
7.2.2. Пошта, телеграф, комунални и електрификациони систем	703
7.2.3. Промет становништва и саобраћајна мрежа	707
7.3. Заборавити сурову реалност – забава, спорт и морал	713
7.3.1. Јавне манифестације, ваиари, биоскопи, позоришта и спортска дешавања	713
7.3.2. „Удри бригу на весеље“ – кафана као главни вид разоноде	718

7.3.3. Јавни морал и проституција	722
---	-----

VIII ТЕРИТОРИЈА САНЦАКА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

8.1. Избацивање легализованих четничких јединица	
из Нововарошког среза	729
8.1.1. Војно-политичка разилажења између Италијана и четника	729
8.1.2. Друга окупација Нове Вароши	736
8.1.3. Разоружање Санџачког војно-четничког одреда и хапшење мајора Глишића	743
8.2. Стабилизација италијанског окупационог система	751
8.2.1. Продубљивање колаборације на политичком плану	751
8.2.2. Јачање колаборационистичких јединица	761
8.3. Ширење организације ЈВуО-а	773
8.3.1. Унутрашњост под влашћу четника – стварање Милешевског корпуса	774
8.3.2. Четнички терор над комунистима и њиховим присталицама	783
8.3.3. Сукоб са федералистима	792
8.4. Наставак грађанског рата – верски сукоби између четничких и муслиманских снага око војне и политичке превласти	801
8.4.1. „Полимље у пламену“. Борбе између хришћана и муслимана у Бјелопољском, Сјеничком и Милешевском срезу	801
8.4.2. Четнички напад на Фочу	815
8.4.3. Верски сукоби на десној обали Дрине	819
8.4.4. Инциденти у Пљеваљском и Прибојском срезу	829
8.5. За мир и за рат – тежње ка смиривању и расприривању верског сукоба	843
8.5.1. Алтернатива сукобу – покушаји мирног решавања проблема између конфесија	844
8.5.2. „Divide et impera“ – историјска одговорност италијанског окупатора за верске сукобе у Санџаку	851

8.5.3. „Само пушка може да реши неслагања“ – муслимански команданти на позицијама обрачуна са хришћанима	856
8.5.4. Борба до истребљења – припреме ЈВуО-а за обрачун са муслиманима	865

IX САНЦАК У ТРЕЋОЈ РАТНОЈ ГОДИНИ

9.1. Бјелопољски срез у првим месецима 1943. године	877
9.1.1. Муслиманска офанзива	877
9.1.2. Акција Павла Ђуришића на десној обали Лима	884
9.1.3. Реакција муслиманских првака из Горњег и Доњег Бихора	899
9.1.4. Одмазда са друге стране границе	909
9.2. Акција јединица ЈВуО-а против муслимана у Пљеваљском, Прибојском, Чајничком и Фочанском срезу почетком фебруара 1943. године	921
9.2.1. Војна и политичка припрема напада	922
9.2.2. Напад четничких снага	927
9.2.3. После војних операција – Пљеваљски, Прибојски и Чајнички срез током наредних месеци	936
9.3. „Између две ватре“ – Милешевски, Нововарошки и Сјенички срез ван сукоба	947
9.3.1. Споразум између хришћана и муслимана у Милешевском срезу	948
9.3.2. Инциденти у Сјеничком срезу	954
9.3.3. Рефлексије верских сукоба у Нововарошком срезу	959
9.4. Страдање муслиманског становништва (јануар–фебруар 1943. године)	964
9.4.1. Егзодус бихорских муслимана	964
9.4.2. Муслимански збегови у Пљеваљском, Чајничком, Прибојском и Сјеничком срезу	967
9.5. Повратак партизанских јединица и операција „Шварц“	977
9.5.1. Пролећна офанзива НОВЈ-а	977

9.5.2. Мобилизација снага ЈВуО-а широм Србије за борбе у Старом Расу	982
9.5.3. Партизанско-четничке борбе на Дрини и Лиму	989
9.5.4. Немачки фактор	994
9.5.5. Заробљавање Павла Ђуришића и слом четништва у Црној Гори	1001
9.6. Напад муслиманских милиција на српски живаљ у позадини операције „Шварц“	1010
9.6.1. Операција „Шварц“ и њене последице	1011
9.6.2. Акција муслиманске милиције против Срба на територији Бјелопољског, Сјеничког и Милешевског среза (мај-јун 1943. године)	1016
9.7. Капитулација Италије	1035
9.7.1. Реорганизације јединица ЈВуО-а – стварање Команде Старог Раса	1035
9.7.2. Чистка у четничким редовима и спорадичне борбе са окупатором	1039
9.7.3. Крах италијанског окупационог система	1047
9.8. Новопазарски крај у 1943. години	1054
9.8.1. У позадини четничких акција у Полимљу	1054
9.8.2. Муслимани Дежевског среза у СС јединицама	1060
9.8.3. Социјална структура добровољаца	1070
9.8.4. Продужена сенка сумрака италијанске империје	1077
9.8.5. „Интегрисање“ Велике Албаније – нови напади на Србе у Дежевском, Штавичком и Сјеничком срезу	1083
ЗАКЉУЧАК	1110
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	1122

ПРЕДГОВОР

Многа питања које је Други светски рат „отворио“ на територији Санцака (Стари Рас) још увек нису добила свој историографски одговор. Данас се пред историјску науку постављају два задатка. Први, да радом на архивским и објављеним изворима, штампи, периодици и научној литератури истражи теме којима се досадашња историографија није бавила и други, да преиспита досадашње резултате који се тичу дешавања на подручју бившег Новопазарског санцака током Другог светског рата. Тој теми је посвећено неколико монографија, које не прекорачују оквире локалне историје и један шири осврт публицистичког типа. Ова тематика је са друге стране, узгредно дотакнута кроз радове о историји Црне Горе и Србије у Народноослободилачком рату (НОР), као и у монографијама које се баве окупационом структуром на територији целе Југославије.

Изостало је, међутим, свеобухватно истраживање историјских догађаја који су се одиграли током ратних година. Изостали су пре свега одговори на питања: Како је изгледао окупациони систем на територији Старог Раса? Какви су били интереси великих сила? Шта је корен верског, а шта идеолошког грађанског рата? Које је место Санцака у ширем контексту антифашистичке борбе? Каква је била свакодневница обичних људи? У средишту нашег истраживања су, стога, политичка, војна, економска и културна дешавања на овом подручју од априла 1941. до јануара 1944. године.

На овом месту би требало рећи да је терминус докторске дисертације 8. септембар 1943. године, односно дан капитулације Италије и све околности које су везане за овај догађај. Његов глобални значај приморао нас је да истраживање „продужимо“ за још неколико месеци. Овакав научно-истраживачки оквир омеђили су и фрагментирана архивска грађа, те недостатак одговарајуће научне литературе.

Простор Санцака, који је до 1941. године припадао прво Ужичкој и Рашкој области, па онда и покривао северне делове Зетске бановине, почетком окупације

постаје важан „геостратешки чвор“ на коме су се сукобљавали интереси држава које су извршиле разбијање Краљевине Југославије. Овде се пре свега мисли на Италију и Немачку, али и на творевине које су њиховом вољом настале на територији некадашње југословенске државе - Независну Државу Хрватску и Велику Албанију. Трка сила Осовине за престиж на овом граничном подручју између њихових окупационих зона имала је бруталан карактер, који је девастирао ионако пасивно подручје Старог Раса и проузроковао велико стадање локалног живља хришћанске и муслиманске вере. Не мање бескрупулозно за своје националне интересе у овој области трвиле су се НДХ и албански протекторат, усуђујући се, чак, и на сукобе са својим војно-политичким менторима. На крају се, ипак, показало да је целокупан рад Загреба и Тиране био узалудан јер се изгубио у вртлогу разних интереса, међу којима су они великих сила увек имали примат.

Немачка је као супериорна војна сила била заинтересована пре свега за експлоатацију рудника „Трепча“ и обраћала је највише пажње на новопазарски и тутински крај. То, међутим, не значи да је њена дипломатија препустила контролу Санцака свом европском савезнику без потврде сопственог престижа. То се најбоље видело на примеру подршке усташком режиму у његовим мегаломанским територијалним захтевима током 1941. године, али и по питању утврђивања границе која је пролазила овим простором. Италија је, на другој страни, намеравала да преко Санцака повеже друге делове Југославије које је окупирала – Црну Гору, Косово, Метохију и Херцеговину, те их учврсти са окупационом зоном у Албанији и Грчкој. Тако би се италијански империјални ланац надвио над Балканом од Јулијских Алпа до Додоканеза.

НДХ је видела могућност свог ширења преко домаћег муслиманског становништва, које је посматрала као своје грађане, односно исламизоване Хрвате. Амбиције Загреба досезале све до Новог Пазара и поклапале су се са интересима још једне квинслиншке творевине, Велике Албаније, која је тежила да преко Косова и Метохије и муслиманског живља у Старом Расу, обухвати цео простор између Лима и Ибра.

Рашка област је имала и важну улогу у плановима антифашистичких покрета у Србији и Црној Гори. Она је, пре свега, повезивала два главна жаришта отпора окупатору – Србију и Црну Гору. Као брдовито и неприступачно подручје, била је и „склониште“ за партизанску команду после немачке офанзиве у јесен 1941. године, а половином 1942. године и за четничко руководство. Стварањем слободне територије око Нове Вароши у децембру 1941. године подручје Санцака постаје један од центара антифашистичког устанка. Јосип Броз Тито сматрао је, стога, ову територију као могућу базу за неостварену партизанску офанзиву ка Србији, коју је планирао за пролеће 1942. године. Исту улогу Стари Рас је имао и после повратка снага НОВЈ из Босне средином 1943. године. Стога се за партизански покрет, али и за покрет генерала Михаиловића, од почетка устанка наметнула потреба да га ставе под своју политичку и војну контролу.

Током 1941. године основан је Обласни комитет Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Санцак (ОКС), који је био директно везан за Централни комитет (ЦК) КПЈ, као и Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда за Санцак (ГШС), који је објединио команду над свим партизанским јединицама са овог простора. Средином 1942. године партизански одреди из Старог Раса су издвојени у III Пролетерску бригаду. Комунисти, међутим, нису били спремни да деле власт па је овај простор осетио бруталност револуционарних чистки, поготово током 1941. и 1942. године. Све ове одлуке имале су и видљиву политичку црту укорењену у комунистичкој идеологији и предратним плановима водећих кадрова КПЈ. Код њих се препознаје и извештан степен србофобије, односно страха од јачања српског националног елемента. Но, о томе ће бити речи у наставку.

С друге стране, Драгољуб Михаиловић и покрет на чијем се челу налазио усредсредили су се на заштиту српског становништва од окупатора и муслимана, његово војно и економско јачање, што чвршће територијално повезивање са простором „предкумановске“ Србије, као и на интензивно вођење грађанског рата против комуниста. Михаиловић је сматрао да је територија Санцака, као веза са Црном Гором, неодвојива од Србије. Стога команда Старог Раса није имала ни приближно исте ингеренције као Обласни комитет КПЈ за Санцак, а покривала је

и мањи простор. Због недостатка ресурса и слабије организације од комуниста, четнички команданти, уз Михаиловићев прећутни пристанак, остварају тесне везе са италијанским окупатором, што их одводи у потпуну колаборацију већ почетком 1942. године. Суочени са великим пристиском окупатора и, пре свих, локалних муслимана, те геноцидом на територији НДХ, четници током 1942. године развијају планове о протеривању санџачких муслимана. Овај екстремизам ће у дело бити спроведен јануара и фебруара 1943. године.

Муслиманска елита је неодвојиви део свакодневних дешавања током окупације, о којој је нажалост остало најмање трага у архивској грађи. Један њен део је тежио да Санџак integriше у оквире НДХ да би га, пре свега, повезао са Босном и Херцеговином. Супротно томе, други су ово подручје видели као саставни део Велике Албаније. Биле су ово наслеђене разлике међу муслиманима, које су неодољиво подсећале на раздор између Џемијета и Југословенске муслиманске заједнице почетком 20-тих година. Заједничко им је, међутим, било настојање да територију очисте од хришћанског становништва, које је виђено као реметилачки фактор поменутих интеграцијама, без обзира да ли је центрифугална сила долазила из Загреба или Тиране. Стога насиље над локалним Србима почиње готово од првог дана окупације.

Због свега наведеног, подручје Старог Раса било је поприште честих жестоких оружаних сукоба током 1941–1943. године. Овај простор, као „Балкан у малом“, носи тежак белег немилосрдних борби пре свега у оквирима верског, али и идеолошког, грађанског рата. Сукоби су поготово били немилосрдни јер су представљали одраз међусобне мржње у дужем временском континуитету и одвијали се на изразито друштвено-економско неразвијеном подручју на којем је хајдучија цветала столећима. Масовне пљачке, паљевине и страдања цивила биле су честа појава. Битка за Пљевља из децембра 1941. године је, на пример, била највећа акција и најтежи пораз који су партизани претрпели на подручју Старог Раса у првој години рата. Напад на Сјеницу је био посебан по томе што су град од комуниста браниле удружене снаге муслимана и хришћана иако није било окупаторских трупа у вароши. У етничко-верским сукобима у околини Новог Пазара и Рашке током новембра 1941. године албанске снаге са Косова и

Метохије покушале су да кроз долину реке Ибар продру у централну Србију, уништавајући све пред собом. Грађански рат се интензивирао током 1942. и 1943. године и водио се између четника и партизана, односно четника и муслиманских формација. Врхунац сукоба између припадника Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и муслимана јесу походи Павла Ђуришића почетком 1943. године када је страдало неколико хиљада муслимана. Затим је уследила операција „Шварц“ која је донела велико страдање српском становништву итд.

Сложене војно-политичке и друштвено-економске прилике на територији данашње Рашке области поставили су пред истраживача више питања. Шта је, на пример, утицало на „инстант“ колаборацију муслимана одмах после окупације? У којим правцима је она ишла? Какве је политичке идеје и процесе (поново) покренула? Какви су даље били планови Италије и Немачке на овом простору? Где су ту били интереси НДХ и Велике Албаније? Како су оба ова сателита инструментализовала санџачке муслимане ради сопствених потреба? Где се, даље, крију узроци наглог погоршања положаја старорашких Срба? И којим плановима је служило велико насиље над њима, чији је врхунац етничко чишћење Ибарског Колашина и Дежевског среза у јесен 1941. године?

Какви су, на другој страни, били војно-политички планови КПЈ, односно Равногорског покрета према овом простору? Шта је позадина оснивања ОКС-а и ГШС-а? Садрже ли ове одлуке клицу анти-српске политике? Да ли, насупрот томе, „Инструкције“ Драгољуба Михаиловића ударају подлогу ратним злочинима над муслиманима у Полимљу две године касније? Који су то разлози одвели четничко руководство ка екстремизму? Шта је, затим, суштина верског, а шта идеолошког грађанског рата на територији Санџака? Где је у целој овој причи утицај генерала Милана Недића? Како је прошао његов план о ширењу „крње“ Србије према југу?

Важно је, такође, одговорити на питање шта је то локалне одреде ЈВуО-а одвело у колаборацију са Италијанима? И показати до којих је граница она отишла, поготово половином 1942. године, али и касније? Колике су, затим, биле размере „црвеног“ терора у Нововарошком, Милешевском и Пљеваљском срезу? Када говоримо о италијанском завојевачу, прво се мора подробно објаснити шта

чини суштину његовог окупационог система? Како су његови представници упорно и стрпљиво градили мит о „добром“ окупатору, који је надживео ствараоца? Шта нам о свему томе говоре историјски извори? На крају, јако је битно одговорити и на то како је функционисала политика „завади па владај“, будући да је на овом простору оставила застрашујући последице.

Током вишегодишњег рада у Србији и иностранству, сакупили смо велику количину историјске грађе у архивским изворима. Материјал је прикупљен у 16 архива, из 51 фонда. У првој фази истраживачког рада приступили смо скупљању, анализи и критичком преиспитивању архивске грађе похрањене у домаћим архивима. Највише времена, око три године, провели смо у Војном архиву Србије у Београду. Овако дуг период истраживања последица је, пре свега, ригорозних услова рада које има ова институција, као и чињенице да је, пошто територија Санцака представља само географски појам, грађа која се односи на ову тему „разбацана“ у неколико фондова. Војни архив се показао као полазна, али и најважнија, тачка за прикупљање архивског материјала. У неколико његових фондова похрањена је грађа од прворазредног историјског значаја за нашу тему. У питању су фондови: „Независна Држава Хрватска“, „Народноослободилачка војска Југославије“, „Недићева архива“, „Четничка архива“, „Немачка архива“, „Италијанска архива“, „Микрофилмови“ и „Војни судови“. Они у потпуности покривају војно-политички, али и друштвено-економски аспект, дешавања која су се одиграла у Старом Расу током 1941, 1942. и 1943. године. Најзначајне фондове представљају, ипак, они који садрже партизанску, четничку, хрватску и документацију насталу радом српске колаборационе владе.

Архивску грађу која се односи на дешавања у области Санцака за време рата лоцирали смо и у Архиву Југославије, где је наш рад, захваљујући љубазности колектива, био врло експедитиван. Тамо смо највише радили на фонду „Државне комисије за утврђивање ратних злочина“ (110), где смо пронашли драгоцен материјал посвећен страдању цивилног становништва са ових простора. Посебно важан је онај део који се односи на муслиманске акције јер оне, за разлику од четничких, домаћа и страна историографија није подробно истраживала до сада. Ту је затим фонд „ЦК КПЈ“ (507) који поред углавном објављене документације,

садржи и мемоарску грађу учесника у НОБ-у на територији Санџака. На фондовима „Емигрантске владе у Лондону“ (103), „Посланства Краљевине Југославије у Турској“ (370) и „Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду“ (411), нисмо се дуже задржавали, али смо, и поред тога, пронашли корисну документацију, која осветљава односе генерала Михаиловића према влади у Лондону, ставове премијера Слободана Јовановића према санџачким муслиманима, њихов однос према секуларној и неутралној Турској, алабанској влади у Тирани итд. На крају, ту је и збирка микрофилмова (979) која садржи скенирану грађу углавном похрањену у Војном архиву, као на пример, документацију насталу у раду немачког генерала у Загребу Глеза фон Хорстенауа. Због лакше приступачности Архиву Југославије овај фонд нам је уштедео пуно времена, јер смо за неколико дана завршавали посао за који би нам у Војном архиву требало неколико недеља.

Архив Србије био је следећа истраживачка станица. Паралелно смо истраживали у згради у Карнегијевој и у Железнику. Пронађена грађа била је подједнако вредна на обе локације. У згради у Карнегијевој претресли смо фонд „Безбедносно информативне агенције“, који је пре неколико година предат Архиву од стране тајних служби. То је углавном до сада некоришћена грађа будући да се деценијама налазила „под кључем“. Издвајају се по важности збирке о: Историјату Пријепоља (266), Прибоја (271) и Нове Вароши (270), те она о муслиманским бандама на подручју Сјеничког и Штавичког среза (175). То је документација настала у раду УДБ-е у периоду 1945–1975. Садржи углавном саслушања грађана поводом догађаја из периода окупације, али и сведочанства оперативаца државне безбедности, чланова четничког или партизанског покрета и муслиманских првака. Тај материјал се показао као врло важан за допуну наших истраживања у Војном архиву. Овде постоји и на десетине факсимила докумената насталих у раду усташког режима или италијанских власти, а које су се на нама непознат начин нашле у рукама безбедносних служби. Материјал који смо пронашли у овој институцији заокружује, и на неко начин крунише, изузетно важна збирка 66 („Муслимани Санџака у СС дивизијама Скендербег“) која садржи неколико стотина (8 кутија) досијеа муслимана СС регрута, припадника 13. СС дивизије „Ханџар“, 21. СС дивизије „Скендербег“ и СС помоћне полиције,

пореклом из Старог Раса. Прворазредни значај овој грађи даје чињеница да је настала у раду СС власти у окупираној Србији, као и то да се до пре неколико година није ни знало за њено постојање.

Не мање плодносан био је рад у одељењу у Железнику. Пре свега издвојили бисмо фондове Ж-28 („Збирка НОР-а“) и Ж-30 („Збирка фотографија“) који, између осталог, садрже грађу из четничких, партизанских и недићевских извора, а која се неким, нама непознатим случајем, не налази у фондовима Војног архива. Овим су допуњени и у многоне обогачени резултати истраживања обављеног у Архиву Србије. Само у једној кутији „Збирке фотографија“ пронашли смо неколико стотина копија докумената српске колаборационе владе, за шта би нам у Војном архиву било потребно неколико месеци. Поред ових фондова, издвојили бисмо и онај под ознаком Г-2 („Комесаријат за избеглице“) у којем се чува грађа од прворазредног значаја за истраживање масовног страдања српског становништва у Старом Расу током окупације, о чему је домаћа историографија дценијама остала нема. На крају ту је и фонд „Обласног комитета за Санцак“ (Ђ-7) у којем се може наћи документација настала у раду Обласног комитета КПЈ за Санцак, али у врло оскудном обиму.

Истраживање у Београду завршили смо радом у Историјском архиву Београда. Тамо смо радили на фондовима БДС-а (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst – Заповедник полиције безбедности и службе безбедности) и Управе града Београда (1837–1944), Одељење специјалне полиције (УГБ СП). У првом смо пронашли корисну грађу унутар досијеа које су за поједине четничке команданте, али и муслиманске лидере, радили немачки обавештајци, а у другом документацију прикупљену на терену од стране разних поверљивих лица које је на простор Санцака слала „Недићева“ влада.

Извесно време провели смо и у архивима у унутрашњости Србије. На првом месту у Историјском архиву Рас у Новом Пазар. Иако је грађа из ратног периода оскудна, истакли бисмо као најважнији фонд 283 („Збирка докумената НОР-а“). У њој се налазе како факсимили, тако и копије докумената које се односе на дешавања у Дежевском и Сјеничком срезу током окупације Србије. Ту је и „Збирка хроника“ (284) у којој налазимо неколико опширних хроника са

мноштвом мемоарског материјала везаних за новопазарски крај, као и „Збирка копија“ (285) у којој су похрањени документи немачких војних власти Косовско-митровачког округа, који се, опет, нејасним случајем не могу наћи на месту где би морали бити, односно у Војном архиву Србије. Стога ови дупликати имају велики значај за све истраживаче који се баве историјом данашње Рашке области.

Више среће имали смо у Историјском архиву у Краљеву где смо боравили неколико месеци. Убедљиво најзначајнији фонд за наше истраживање била је лична заоставштина учитеља Тихомира Ђорђевића (412), која садржи како његов дневник који у неколико књига покрива целу окупацију, тако и врло значајну документацију о етничком чишћењу Срба у Ибарском Колашину и Дежевском срезу од стране локалних муслимана и Албанаца током 1941. године, процесу који ће у многоме обликовати судбину овог простора у каснијим годинама окупације. У овом фонду похрањена је готово целокупна грађа која се односи на историју града Рашке под окупацијом. У њој смо пронашли мноштво докумената који говоре о огромној маси избеглица које су из Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза, али и целог Косова, пребегле у Студенички срез, укључујући и поименични списак више од 20.000 расељених лица током 1941. и првих месеци 1942. године. То овај фонд чини можда и најдрагоценијим од свих прегледаних. Не би требало занемарити ни „Збирку докумената из НОР-а“ (420), те „Збирку хроника“ (404) које су нам омогућиле увид у неколико корисних докумената и реферата који говоре о четничком покрету у Дежевском срезу, историји тутинског краја под окупацијом и сл.

Због специфичног положаја територије Санцака и његове административне разуђености, морали смо да допунимо истраживања у домаћим архивима са оним у иностранству. Потрага за грађом нас је прво одвела пут Загреба. У Хрватском државном архиву прегледали смо следеће фондове: „Министарство унутрашњих послова“ (223), „Министарство вањских послова“ (227), „Министарство оружаних снага“ (487), „Крилно заповедништво оружничтва Билећа“ (1198) и „Заповедништво оружничких водова“ (1199). У њима смо тражили документа која се односе на петомесечну власт усташког режима у Полимљу током 1941. године. Иако су резултати по обиму били мањи од очекиваних, прикупљена грађа ипак

представља адекватан додатак документацији коју смо на ту тему прегледали у Војном архиву.

Током рада на дисертацији често смо се сусретали са недостатком финансијских средстава, поготово за истраживања у иностранству. Поменимо да смо сами финансирали пут у Загреб, Рим и Тирану. Тамо где није било новца, у сусрет су нам изашле колеге историчари из других земаља, којима се овом приликом најсрдачније захваљујемо. Наиме, историчарка из Сарајева Сања Гладанац великодушно нам је уступила грађу Хисторијског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву и то из фондова „Независна држава Хрватска“ и „Усташка надзорна служба“. Та документација, уз ону из Загреба и Београда, омогућила нам је да скоро потпуно заокружимо причу о боравку усташког режима у сјеничком, нововарошком, пријеполском и прибојском крају током 1941. године.

Једнаку захвалност дугујемо и историчару Слободану Радовићу из Пљеваља. Он нам је проследио неколико стотина докумената похрањених у Државном архиву Црне Горе – Архивско одељење Пљевља (фонд Пљевља 1918–1944/1945) и Завичајном музеју Пљевља (фонд 4, Збирка НОР-а, непријатељска грађа), који представљају незаобилазан историјски извор за локалну историју Пљеваља и околине, иначе окупационог седишта фашистичке Италије за целу територију Старог Раса.

Велику помоћ добили смо и од француског историчара Ксавијера Бугарела са Института „Марк Блок“ који нам је уступио разноврсни материјал из Архива министарства спољних послова у Берлину (Deutsche Gesandtschaft Zagreb, R 100998, R 027322, R 029669) и Војног архива у Фрајбургу (RS 3/21). Иако се ради о неколико десетина докумената која покривају целокупни период окупације, и стога разне политичко-економско-друштвене догађаје, представљају прворазредни историјски извор, будући да су до сада била потпуно непозната домаћој научној јавности. Поменимо овде и доц. др Александра Животића, који нам је уступио један опширан реферат на тему Старог Раса израђен за кабинет Цеке Ђорђевића, вероватно 1944. године, а који је пронашао у Архиву Републике Словеније у личном фонду Едварда Кардеља.

Истраживање у Централно државном архиву Албаније омогућило нам је увид у ретку и до сада необјављивану грађу насталу радом органа Велике Албаније. Уз помоћ професорке Ане Љјај успели смо да у релативно кратком року прикупимо неколико стотина докумената албанске владе, Министарства за ослобођене територије, Пећке префектуре, Тутинске попрефектуре итд. Она су нам помогла да причу о Санцаку под окупацијом сагледамо и из албанског кутка, који је једнако важан колико и италијански, немачки и хрватски. Она, такође, јасно показују јаку спрегу између албанских првака са Косова, владе у Тирани и муслиманских првака из Дежевског, Сјеничког, Тутинског среза, те горњег и доњег Бихора.

Целокупно вишегодишње истраживање на неки начин надкровљује рад у Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије. Тамо смо се сусрели са великом количином материјала насталог у раду окупационих органа фашистичке Италије на територији Гувернатората Црне Горе и протектората Велике Албаније. Самим тим та грађа покрива и простор бившег Новопазарског санцака, односно већег дела Косова и Метохије. Иако се ради углавном о документима војног порекла, они, по нама, представљају одличан историјски извор не само за период окупације Старог Раса у Другом светском рату, већ и Црне Горе, Албаније, делова Косова и Метохије и Босне и Херцеговине. Фондови 5. алпске дивизије „Пустерија“, 1. алпске дивизије „Тауриненсе“ и 19. фантеријске дивизије „Венеција“, кроз неколико десетина кутија дају нам увид у готово свакодневна војно-политичка, али и друштвено-економска дешавања у свим северним срезovima црногорског гувернатората (верски и идеолошки сукоби, антифашистичка борба, политичка превирања између Италије, Немачке, „Недићеве“ Србије, НДХ или Албаније, масовна страдања становништва итд.). Грађа 38. фантеријске дивизије „Пуље“ покрива простор Косова и Метохије, те за нашу тему важну област Пећке префектуре и у комбинацији са грађом албанских цивилних власти даје много јаснију слику о окупацији јужне српске покрајине у Другом светском рату. Још значајнији су малобројни али врло прецизни подаци о рожајско-тутинском крају, о коме и домаћа документација „ћути“. На крају, ту је и заоставштина Команде 14. армијског корпуса (Команда трупа Црне Горе) где се може пронаћи и доста докумената о раду италијанских политичких установа у

Црној Гори, пре свих оних које је потписао генерал Пирцио Бироли. Овако са више страна прикупљена грађа, омогућила нам је врло добар увид у општу слику наше теме, који нам није обезбедила литература.

Поменимо овде и неколико зборника објављене грађе који су нам, такође, били од користи. Пре свих, то су зборници НОР-а (томови II, IV, XII, XIII, XIV) који доносе познату, али не мање неопходну грађу, партизанског и четничког покрета, те немачких и италијанских окупационих власти. Ту је, затим, и зборник академика Зорана Лакића (*Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945:(ZAVNO Sandžaka - dokumenta)*, Београд, 1992.) који ипак садржи изворе који се односе на период ван временског опсега наше теме. За разумевање рада немачке тајне службе и њених конекција са колаборационистима, поготово муслиманским елементом, као врло користан се показао зборник „*Немачка обавештајна служба*“ и то 4. књига. На крају бисмо издвојили и два зборника докумената о страдању муслиманских цивила на територији Санџака – Vladimir Dediјer, Antun Miletić, *Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svedočenja*, Сарајево, 1990 и Smail Ćekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svetskom ratu – dokumenta*, Сарајево, 1996.

Иако извор другог реда, мемоарска грађа је ефикасно допунила празнине које је иза себе оставила изворна грађа, и обогатила познате догађаје личним нијансама. Оне некада могу бити од непроцењиве важности. Ми смо се, са једне стране, фокусирали углавном на сећања припадника НОП-а (Владимир Дедијер, *Дневник: 1941–1944*, I, Београд, 1970; Мирко Ћуковић, *Путовање у слободу – ратне белешке*, Нова Варош, 1979; Станко Равић, *Међу орловима Златара*, Пријеполје, 1972; Хилмија Хасанагић, *У суровој школи*, Београд, 1962; Дневник Живка Јовановића) или ЈВуО (Милета Војиновић, *Путеви и раскрића. Сећања и казивања 1941–1992*, Пљевља, 1998; Дневник Стевана Савића) која се односе на вођене битке и политичке одлуке, док смо се, са друге, усмерили на неколико дневника које се баве свакодневницом (Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1945; Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007; Izudin Šušević, *Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine*, *Новопазарски зборник*, бр. 34, 2011, Нови Пазар.). Овај потоњи материјал

је био врло користан када смо се суочили са друштвеним аспектом окупационих времена у Старом Расу. Ту су, наравно, и сећања политичких актера попут грофа Галеаца Ђана, Хермана Нојбахера, Милована Ђиласа, Станислава Кракова и других.

Све написано за мемоарску грађу важи и за штампу. Периодика која је излазила у време окупације Југославије представља, такође, извор података који допуњују материјал првог реда. Писање сарајевске и загребачке штампе, која је била под контролом усташког режима („*Sarajevski novi list*“, „*Hrvatski narod*“, „*Novi list*“), омогућило нам је увид у симпатије санџачких муслимана према НДХ током 1941. године, али и систем пропаганде које је влада у Загребу користила не би ли припојила велики део некадашње Зетске бановине. „*Глас Црногораца*“ и „*Zeta*“ доносе низ корисних података везаних за италијански окупациони систем, држање Дрљевићевих сецесиониста итд. Изградња колаборационог система у Србији пратили смо донекле и кроз текстове „*Новог времена*“ и „*Службених новина*“.

Што се тиче литературе, она је оскудна. Од општих прегледа, као што смо навели, постоји само једна са научне стране слаба монографија бившег комунистичког функционера и учесника у НОБ-у Мирка Ђуковића из Нововарошког среза (Мирко Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964). Ако оставимо по страни јасан и нескривен идеолошки профил аутора, довољно је рећи да на више од 400 страница текста нема ниједне фусноте(!), иако је евидентно да је Ђуковић користио изворну грађу. Ова конспиративност или недостатак методолошких знања, значајно су умањили вредност овог рада. Већу корист имали смо од неколико монографија локалног карактера (Алија Матовић, *Рођаје и околна, људи и догађаји: 1912 – 1945. Prilozi historiji Вошњака*, Рођаје, 2009; Бијело Поље, Београд, 1987; *Историја Пљеваља*, Пљевља, 2009; Богдан Гледовић, *Прилог у крви: Пљевља 1941–1945*, Пљевља, 1969; Богдан Гледовић, Ејуб Хасанагић, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2011; Ејуп Мушовић, *Тутин и околна*, Београд, 1985; Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944.*, Београд, 1977). У њима су и делови посвећени ратном периоду са низом корисних података о крајевима чијом се историјом баве.

Неке од њих су засноване на изворној грађи, а неке само на сећањима савременика.

Ту је, наравно, и неколико општих синтеза које превазилазе оквире наше дисертације, али баш због тога пружају преко потребан увид у историјски контекст окупације Југославије. У питању су пре свега радови Бранка Петрановића (*Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000; *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992.), Велимира Терзића (*Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, том. II, Београд, 1982.), Ђорђа Борозана (*Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995.), Косте Николића (*Историја Равногорског покрета: 1941–1945*, књ. 1, Београд, 2014.), Богдана Кризмана (*NDH između Hitlera i Musolinija*, Ljubljana, 1986.), Бранислава Божовића (*Сурово време на Косову и Метохији*, Београд, 1991.), Јоза Томашевића (*War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration*, Stanford, 2001.), Радоја Пајовића (*Контрареволуција у Црној Гори. Четнички и федералистички покрет 1941–1945*, Цетиње, 1977.) и др. Међу њима бисмо издвојили посебно монографије Џејмса Бергвина (*Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Београд, 2007; Н. Ј. Burgwyn, *Musolini Warlord*, New York, 2012), Михајла Војводића (*Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999; *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000) и Драгана С. Ненезића (*Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943.*, Београд, 1999) које пружају увид у суштину италијанске и немачке империјалне политике на Балкану, те у структуру фашистичког окупационог ланца на тлу Југославије, а самим тим и на простору Санџака. Ту је и монографија Енвера Реџића о настанку 13. СС дивизије „Ханџар“ (*Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija – autonomija BiH i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987.) у којој важну улогу играју и старорашки муслимани.

Политичке биографије важнијих актера догађаја у време окупације Србије током Другог светског рата су, такође, допуниле и усмериле у ваљаном правцу наша истраживања. Говоримо о биографијама Косте Пећанца (Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац: 1879–1944. биографија*, Београд, 2006.), Драгољуба Михаиловића (Коста Николић, Бојан Б.

Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић: 1893-1946 биографија*, Београд, 2011), Османа Растодера (*Zumber Muratović, Sandžački gazija Osman Rastoder*, Sarajevo, 2002) и др. Да бисмо проникли и у италијански окупациони систем на Косову и Метохији, који чини нераздвојну копчу са оним на територији бивше Ужичке и Рашке области, а о којем није довољно писано у домаћој историографији, окренули смо се радовима појединих албанских историчара. Иако се резилазимо са већином њихових ставова, ова дела ипак помажу у бољем сагледавању косовског историјског мозаика (Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike* (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles), Tirana, 2006; Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove*, Tiranne, 1992; Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike* (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles), Tirana, 2006). Одмах за њима иду имонографије неких италијанских историчара које смо користили са истом сврхом (Eric Gobetti, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma, 2013; F. Caccamo, L. Monzali, *L'Ocupazione Italiana della Jugoslavia (1941-1943)*, Firenze, 2008; *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma, 1978).

Рецимо на крају да смо велику помоћ у лоцирању мноштва локалитета на територији Старог Раса, али и података уско локалног карактера, добили од неколико локалних хроника села (Слободан Мирић, *Витомирица*, Београд, 1960; Славољуб Васојевић, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996; Милић Матовић, *Правошева на Златару*, Београд, 1991; Владета М. Топаловић, *Трудово – живот и обичаји народни*, Београд, 1997), а још више од антропо-географских студија посвећених Сјеничком срезу и Рашкој области (Мила А. Павловић, *Села Сјеничког краја – антропогеографска истраживања*, Београд, 2009; Петар Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, I–II, Нови Пазар, 2010).

Наша докторска дисертација садржи: предговор, увод, девет делова образованих по комбинованом хронолошко-тематском принципу и закључак. У Уводу су дате политичке, привредно-економске, етничко-верске, просветно културне и здравствене прилике Ужичке и Рашке области, односно северних делова Зетске бановине, током периода Краљевине Југославије. Први део докторске дисертације носи назив *Априлски рат и окупаторска подела – идеје*,

планови, пракса. Имао три поглавља (*Ратне операције на простору Санџака током априла 1941. године; Рим, Берлин и улазак трупа Независне Државе Хрватске у Санџак и Дежевски, Сјенички и Штавички срез у оквирима пројекта „Велика Албанија“*). У њему смо између осталог говорили о: позицији коју је овај простор имао у ратним плановима и амбицијама Немачке и Италије, о малобројним војним операцијама на подручју Санџака током Априлског рата 1941. године, уз осврт на узроке брзог распадања јединица Југословенске војске (ЈВ), као и о улози и задацима четничких одреда у неким деловима Старог Раса. Указали смо и на сукобљене интересе Италије и Немачке, чија је последица било запоседање његових западних срезова (Милешевски, Прибојски, Нововарошки и Сјенички срез) од стране НДХ. Политика немачког окупатора према муслиманском становништву кроз пројекат „Мале Албаније“ и формирање Косовске области, те дипломатска игра између српске колаборационе владе, немачке управе и албанских представника са Косова, заузимају значајан део првог поглавља.

Други део рада смо подвели под наслов *Окупатор, окупација и устанак*. Састоји се из четири поглавља (*Ширење власти НДХ; Устанак – између патриотских побуда, идеолошких тенденција и етничко-верских сукоба; Италијански окупациони систем и однос према локалном становништву; Етничко-верски сукоби на подручју Новог Пазара и Рашке крајем 1941. године*). Ова целина односи се на дешавања у Санџаку током првих неколико месеци окупације, тачније од маја до октобра 1941. године. Акцент смо ставили на преговоре између Немачке и Италије око разграничења на овој територији, организациону структуру италијанског, немачког, албанског и усташког режима у Санџаку, уз сагледавање ратне свакодневнице у граду и на селу у свакој од четири окупационе зоне. Иако је Јулски устанак ширећи се из Црне Горе захватио само мањи део Старог Раса, дошло је до интензивних оружаних сукоба. Потрудили смо се да укажемо на различите основе ових сукоба – патриотску, антифашистичку и верску основу. Подробно смо анализирали војно-политичку ситуацију током овог периода у Дежевском и Штавичком срезу, јер она у себи носи клицу етничко-верских сукоба између хришћана и муслимана крајем 1941. године на овим просторима.

Трећи део докторске дисертације је назван *Народноослободилачки покрет на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине* и садржи три поглавља (*Партизански одреди и њихове акције; Битка за Пљевља и њене последице и Партизански напад на Сјеницу*). Овде смо се усредсредили на идеје и планове КПЈ за Санџак, пре свега из угла стварања институција на овом простору, његове политичко-војне позадине, сврхе и функционисања. Дотакли смо се, такође, и важних питања, као што су: ширење НОП-а, разилажење у војним и политичким плановима између ВШ НОП-а Југославије и ПК КПЈ за Црни Гору и Боку, те ГШС-а, прелазак ВШ НОП-а у Нововарошки срез и ослобођење вароши, војне операције у току партизанских напада на Пљевља и Сјеницу и њихове последице, однос муслиманског и хришћанског становништва према овим акцијама и сурове репресалије које је предузимао италијански окупатор (те разбијању илузије о Италијанима као „добром“ окупатору).

Четнички покрет у Санџаку покрива четврти део докторске дисертације. Чине га три поглавља (*Стварање оружаних формација Косте Пећанца и ЈВуО-а; Санџак у плановима четничких покрета. Почетак оружаних акција и (Не)жељени савезник – колаборација са италијанским окупатором*). Мислимо да смо на овом месту испунили идеју да осветлимо историјски развој четничког покрета у Старом Расу током прве године окупације, улогу четничких јединица у етничко-верским сукобима око Новог Пазара и Рашке током периода октобар-децембар 1941. године, те позицију ове области у ратним плановима Равногорског покрета. Осврнули смо се и на политику према локалном муслиманском становништву, узроке њеног формирања и последице до којих је довела.

Пети део је насловљен са *Муслимански субјект*. Њега чине два поглавља (*Муслимански локални одреди; Правци политичког деловања муслиманске елите у Санџаку – НДХ, Велика Албанија, Турска*). У овом делу смо разматрали улогу муслиманске елите у обликовању ставова ширих маса и разлозима због којих је њен већи део видео овај простор у границама НДХ или Албаније. Неки од муслиманских првака су, такође, активно учествовали у оружаним сукобима између муслиманских оружаних формација са једне, и четника са друге стране. Анализирали смо њихово учешће у овим сукобима, пре свега у организовању и

наоружавању муслиманског становништва, али и преговорима које су водили са супростављеним странама. Указали смо, даље, на велики утицај који је на локалне муслимане вршила влада у Загребу, али и она у Тирани, као и на перфидан однос италијанског окупатора према њима. Као и у случају четништва, образложили смо узроке њихове потпуне колаборације и спровођењу етничког чишћења Срба.

У делу *Санџак под влашћу четири војске* и његова четири поглавља (*Наставак борбе народноослободилачког покрета. Револуционарни терор; Ширење граница „Недићеве“ Србије; Интезивирање идеолошког грађанског рата и Дежевски срез између „крње“ Србије и Велике Алабаније*) покушали смо да разјаснимо основне војно-политичке токове који су се дешавали на простору Старог Раса током првих месеци 1942. године. На почетку овог дела било је речи о контроверзној „Нововарошкој фази“ за време реорганизације политичких и војних структура КПЈ почетком 1942. године, коју је пратио револуционарни терор над идеолошким неистомишљеницима, али и симпатизерима покрета. Друго и треће поглавље се односе на сврху и организацију квинслиншких оружаних снага српске колаборационе владе на територији Санџака, њихову повезаност са окупатором и амбиције генерала Недића које су оне понеле са собом према некадашњем средишту српске средњовековне државе. Анализирали смо затим и политику владе у Београду ка спречавању ширења Велике Албаније према Косовско-митровачком округу, поготово на простору Новог Пазара, али и Сјенице са околином. У делу текста о четничкој пролећној офанзиви против НОП-а јасно је уочљива дубина колаборације ројалиста у Црној Гори.

Седми део дисертације носи назив *Живот у подељеном и побуњеном Санџаку* и имао два поглавља (*Свакодневница у санџачким варошима* и *Село у рату*). У овим поглављима пажњу смо пре свега посветили животу у варошима, односно свакодневници под италијанском и немачком окупационом управом. Пошто је село имало посебан значај током Другог светског рата у целој Југославији, сагледали смо како је сеоска средина у једној сиромашној области попут Санџака, подносила ратне услове и како су они утицали на устаљене животне токове. Било је, такође, и речи о страдању сеоског становништва од последица глади у зиму 1941–1942. године, оружаних сукоба, пљачке и отимачине, репресалија окупатора

итд. Реконструкција здравственог и школског система, комуникационе и поштанско-телеграфске мреже, као и начина забаве покороног живља обе вере, наметнули су се као незаобилазан елемент овог дела текста.

Осми део носи назив *Санџак у другој половини 1942. године* и састоји се из пет поглавља (*Избацивање легализованих четника из Нововарошког среза; Стабилизација италијанског окупационог система; Ширење организације ЈВуО, Наставак грађанског рата – верски сукоби између четничких и муслиманских снага око војне и политичке превласти и За мир и за рат – тежње ка смиривању и распиривању верских сукоба*). У овом делу докторске дисертације пажњу смо посветили периоду политичког сукоба између колаборациониста и Италијана, оличеног у случају реокупације Нове Вароши, те како је завојевач искористио једног учесника идеолошког грађанског рата да сузбије другог и да тако учрвсти сопствени окупациони систем. Затим, указали смо на то како се са неутралисањем комунистичке стране из грађанског рата појачавају сукоби између муслимана и православаца. Дошли смо до закључка да је њих свесно распиривао фашистички окупатор да би учрвстио свој режим на територији гувернатората. Било је речи и о јачању снага ЈВуО и континуитету недефинисане политике националних циљева муслиманске елите током 1942. године, која подршку истовремено тражи у Риму, Берлину, Загребу, Тирани и Анкари.

Девети део носи назив *Санџак у трећој ратној години* и има пет поглавља (*Бјелопољски срез у првим месецима 1943. године; Акција јединица ЈВуО-а против муслимана у Пљеваљском, Прибојском, Фочанском и Чајничком срезу почетком фебруара 1943. године; „Између две ватре“ – Милешевски, Нововарошки и Сјенички срез ван сукоба; Страдање муслиманског становништва (јануар–фебруар 1943. године); Повратак партизанских јединица (Операција „Шварц“); Капитулација Италије и Новопазарски крај у 1943. години*). У последњем поглављу војно-политички и друштвени процеси које смо пратили у претходних осам делова се заокружују и добијају свој епилог јер је 1943. година преломна за историју ових простора. У прва три поглавља описали смо четничке акције у Полимљу, са акцентом на њихове узроке и последице, пре свега оне изражене у масовном страдању муслиманских цивила. Затим, говорило смо и о поновном

присутству већих пратизанских снага, што је довело до велике војне акције окупатора („Шварц“) током које муслимани уз помоћ окупаторских јединица врше низ злочина над српским становништвом Бјелопољског, Сјеничког и Милешевског среза, а услед потпуног пораза локалних јединица ЈВуО-а. Анализирали смо ситуацију на територији Санцака непосредно пре и после капитулације италијанске владе, као и низ врло значајних догађаја који су се одиграли у Дежевском и Штавичком срезу, поготово после иступања Италије из рата.

Простор Санцака, данашње Рашке области, чијом се политичко-војном и друштвено-економском обрадом бавимо у овом раду, немогуће је тачно територијално одредити. Стога се не може говорити о некој његовој историјској, политичкој или етничкој целовитости у прошлости. За то постоји прегршт доказа у документарној грађи, који сежу све до Другог светског рата. Међутим, тада је покренут процес који је имао за циљ да удари темље изградњи његове посебности и то на, како ће се показати, анти-српском становишту.

Термин „Санцак“ чију ћемо етимолошку суштину обрадити на другом месту, представљао је административну јединицу унутар Османског царства. Буквални превод гласи „застава“. Санцака је само на Балкану било неколико десетина – Видински, Смедеревски, Приштински, Скопљански итд. Онај који нас највише занима јесте Новопазарски санцак који је настао крајем 18. века и донекле се поклопио са територијом Старе Рашке – средиштем српске средњовековне државе, јер се његов назив само без префикса, очувао до данас. Организован је 1790. године у време Аустријско-турског рата (1787–1791) и налазио се у саставу Босанског пашалука. Већ 1817. године је укинут.

Пола века касније Новопазарски санцак је обновљен 1865. године, као један од седам санцака новоформираног Босанског вилајета. Обухватао је казе (срезове): Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље, Косовска Митровица, Беране, Колашин и Трговиште (Рожаје).¹ Ови оквири су јако битни будући да ће се територија „Санцака“ или „Старог Раса“ у каснијем периоду углавном подразумевати под овим простором. Кажемо углавном, јер ће се у

---

¹ Hazim Šabanović, *Basanski pašaluk: Postanak i upravna podela*, Sarajevo, 1959, str. 234.

зависности од времена и политичких амбиција, поготово код муслимана, територијалне претензије ширити, а самим тим и ово јасном границом неодређено подручје.

После Берлинског конгреса и окупације Босне од стране Аустро-Угарске, Новопазарски санцак је издвојен из Босанског вилајета и са Призренским уврштен у Косовски вилајет. Већ 1880. из њега је одвојен Пљеваљски санцак (Пријепољска и Пљеваљска каза и мудирлук Прибој), будући да је у његовим варошима боравила аустро-угарска војска. Наредне године је за бунтовног Али-пашу Гусињског формиран Пећи санцак који је од Новопазарског „одломио“ Беранску и Трговишку казу. Затим је границе овог санцака „напустила“ и каза Косовска Митровица, која је припојена Приштинском санцаку. Његово даље растакање, што неумољиво показује да му Порта није давала никакву посебност, наставило се почетком 20. века.²

Наиме, 1901. године и центар санцака – Новопазарска каза, прешла је Приштинском санцаку. Уследило је потом и укидање Новопазарског санцака 1902. године. Нововарошка, Сјеничка и Бјелопољска каза уврштене су у нови Сјенички санцак са центром у Сјеници. Две године касније припојене су му казе Беране и Трговиште, али је 1908. године из њега издвојена Вранешка (Доњо-колашинска) каза која је премештена у Пљеваљски санцак.³ Значи, територија која ће се у Другом светском рату подводити под име „Санцак“ дочекала је ослобођење 1912. године подељена на Пљеваљски, Сјенички и Приштински санцак. Овде је битно уочити да османске власти нису дале никакву посебност политичког или историјског карактера Новопазарском санцаку.

Такве тенденције међутим, можемо пронаћи код појединих кругова у Бечу. Већ током 19. века примећујемо да се Новопазарски и Пљеваљски санцак сматрају неодвојивим делом окупиране Босне и, што је још важније, коридором који води империју ка Солуну (уз помоћ адекватне железничке мреже коју је Аустро-Угарска покушала да изгради). Још битнија је улога ове територије као „клина“

---

² Симон Јоановић, Новопазарски санцак 1878-1900- други део, *Новопазарски зборник*, 8, 1984, стр. 118–119.

³ Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972, стр. 3.

који раздваја независну Србију од Црне Горе, чије би уједињење распршило снове Беча о продору на југоисток Европе. Са окупацијом Србије 1941. године, ове геополитичке тековине 19. века присвојиће НДХ, Велика Албанија и фашистичка Италија. Док је прва покушавала да бившу територију Новопазарског санцака припоји Босни, друга Косову и Метохији, Италијани су, као што ћемо показати на неколико места у тексту, почели да раде на њеној војној, а онда и политичкој посебности у односу на Гувернаторат Црну Гору, окупирану Србију, али и НДХ и Велику Албанију. Сличне планове имао је и немачки окупатор, пре свега кроз институције СС-а чија је власт била оличена у личности пуковника Карла фон Кремплера. Током 1944. године покушано је оснивање СС легије и некакве „санцачке владе“ од шест министара, али ове иницијативе нису никада заживеле.⁴

Радећи на што већем слабљењу српске националне елите, којој је по идеолошкој матрици приписивала „великосрпски“ и угњетачки карактер у Краљевини Југославији, КПЈ је отишла и корак даље. Поједини комунистички кругови покушали су током рата да неплебисцитарним одлукама наметну простору Санцака прво војну, а онда и политичку посебност. Крајњи циљ, видећемо, било је што веће слабљење српске државотворне моћи.

Занимљиво је да елита санцачких муслимана никада овај простор није доживљавала као јединствен. У време окупације током Великог рата, она 1917. године тражи на Сјеничкој конференцији да припајање Босни и Херцеговини, па тек ако то не успе, извесну аутономију као прелазно решење. Током 1941. године њихов став је још очигледнији. Део жели у НДХ, део у Велику Албанију. У апелима за прикључење НДХ се, чак, отворено каже да територија Санцака нема апсолутно никаву посебност.⁵ Исти ставови се понављају и кроз колаборациону штампу. Тек крајем 1942. године неколико муслиманских првака подржава иницијативу црногорских сепаратиста из Пљеваља о давању аутономије овом простору, коју Италијани под траженим условима, видећемо, нису желели да прихвате.

---

⁴ Архив Србије у Железнику (у даљем делу текста АСЖ), Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 32–33, 38.

⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко повереништво за Санцак, док. 14898, стр. 1.

Српска влада је на другој страни, почев од 1878. године дефинисала овај простор као западне делове Старе Србије. Она је Новопазарски и Пљеваљски санџак перцепирала као врло важну територију из најмање четири разлога. Прво, као копчу која спаја два језгра српства – Србију и Црну Гору. Друго, као простор који онемогућава продор Аустро-угарској као Солуну, односно потпуно окруживање Србије од стране „црно-жуте“ монархије. Треће, као простор преко кога би Србија најлакше могла да избије на море и изгради пругу (Јадранска железница). И као четврто, али и не најмање важно, средиште Немањичке државе на чијем легитимитету је, између осталог, почивала модерна српска држава. Мишљења смо да је због ових разлога крајем 19. и почетком 20. века у српској јавности изграђена извесна посебност овог простора у географском смислу, која се, затим, повезала са већ постојећом историјском (слично примеру Тимочке крајине).

Под „Новопазарским санџаком“ (иако он, показали смо, није покривао цео тај простор), „Старом Рашком“, „Старим Расом“ или све чешће „Санџаком“, почео се стога подразумевати целокупан простор који је под турском влашћу таворио између Србије и Црне Горе, од Берлинског конгреса 1878. до Балканских ратова 1912. године. Ово гледиште се дубоко укоренило код локалног становништва обе вере, али и широм „предкумановске“ Србије и Црне Горе. После уједињења 1918. године, ова територија губи значај који је имала претходних деценија. По разбијању Југославије априла 1941. године, међутим, она готово преко ноћи поново добија све горе наведене геополитичке атрибуте и значај који је имала у времену 1878–1912. године.

Стари Рас се због тога поново посматра као географска област која одваја Црну Гору од Србије, али сада и италијанску и немачку окупациону зону, те НДХ и Велику Албанију. Као и раније, њене границе су остале потпуно нејасне. За то постоји прегршт доказа. Власти НДХ, на пример, крајем априла 1941. године под „северним Санџаком“ сматрају Увац, Рудо, Фочу, Вишеград, па чак и Рогатицу. Септембра 1942. године даље, под „јужним деловима Санџака“ сматрају Беране, Андријевицу и Колашин.⁶ Истовремено команда италијанске дивизије „Тауриненсе“ (Taurinense) у ову географску област смешта Фочу, Чајниче и

---

⁶ Војни архив Србије (у даљем делу текста ВА), Независна држава Хрватска (у даљем делу текста НДХ), кут. 134, ф. 2, док. 11, стр. 3; ВА, НДХ, кут. 72, ф. 14, док. 3, стр. 1.

Вишеград, које је у то време држала под окупацијом. Такав став је имала и команда дивизије „Пустерија“ (Pusteria) у мају исте године, са тиме што је она „присвојила“ за „Санцак“ и Горажде. То нам показује да су Италијани „Санцаком“ сматрали целокупну њихову окупациону зону северно од Таре, но без Тутина, Рожаја и(ли) Новог Пазара.⁷

Од посебног значаја је став КПЈ према међама овог подручја. Иако га је још 30-тих година ограничила кроз ОКС (унутар Покрајинског комитета за Црну Гору), врх КПЈ није имао јасну представу где се он простире. Тако у јануару 1942. године ВШ НОП-а сматра да је Чајничке саставни део Старог Раса. Исти став је поновљен и неколико месеци касније, у априлу, па и у мају, када је и Горажде додато овом простору.⁸ Затим се у истом периоду под „*источним Санцаком*“ подразумева долина Лима, и то његова лева обала – Мојковац, Бјело Поље, Шаховићи. „Централни“ и „западни“ Санцак су, по истом документу, обухватили Пријепоље, Нову Вароши, Пљевља и Чајничке.⁹ Све ово говори о приличној дезоријентацији комуниста, који су област Санцака посматрали искључиво као простор на коме су имали своје јединице, значи мимо граница донетих у међуратном периоду. Ни ВК ЈВуО-а није имала јаснији став. Генерал Михаиловић је једноставно дефинисао Санцак као „*округ између Србије и Црне Горе*“.¹⁰

Следећа ствар која захтева подробно објашњење јесте легитимност и одабир назива „Санцак“, „Стари Рас“ и(ли) „Стара Рашка“ у периоду којим ћемо се бавити у дисертацији. Као што смо навели, први термин, који је и у називу нашег дела, почео је да се појављује од 1878. године, а како је време пролазило, све више је улазио у употребу. Ово важи како за Србију тако и за Црну Гору (сердар Јанко Вукотић командује 1914. године Санџачким одредом/војском). Како стоји у једном реферату („*Рашка или Новопазарски санџак*“), који је за потребе ВК ЈВуО-а израдио извесни М. С. Филиповић, име „*Санџак*“ је до ослобођења 1912. године

⁷ Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (у даљем делу текста AUSSME), Comando truppe Montenegro, bus. N5/820, Comando divisione alpina Taurinense il Comando di truppe Montenegro, 22. agosto 1942., p. 1; AUSSME, Comando 1. divisione Pusteria, bus. N4/706, Comando divisione alpina Pustria al Comandu truppe Montenegro, Nr. 2659, 2. maggio 1942., p. 1–2.

⁸ ВА, Народноослободилачка војска Југославије (у даљем делу текста НОВЈ), кут. 2А, ф. 3, док. 22, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 1, док. 17, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 22, стр. 3.

⁹ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 16, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 30, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 3, док. 7, стр. 1.

¹⁰ ВА, Четничка архива (у даљем делу текста Ча), кут. 302, ф. 1, док. 3, стр. 1.

било врло популарно „и у свету и код нас“. Аутор са резигнацијом додаје да се термин „Рашка“ до 1941. године изгубио, а назив „Санџак“ преовладао (током Априлског рата на овој територији оперише „Санџачка војска“ при југословенској војсци). Овај реферат је један од ретких докумената из ратног периода који ову област крсти као „Рашка“.¹¹ О томе у међуратном периоду пише и Сретен Вукосављевић, истакнути национални првак из пријепољског краја. Он наводи да су староседеоци због честих миграција „име своје Рашани и Рас понели са собом“, а да је онима који су остали и досељенима, „наметнут ратоборни назив Санџак и Санџаклије“.¹²

Стога овај термин преовлађује у архивској грађи пре свега партизанске, мање италијанске и албанске провенијенције, а може се наћи и у четничкој документацији. Комунисти су потпуно прихватили овај назив (ОКС, ГШС, ЗАВНОС), будући да су их термини „Стари Рас“ и „Стара Рашка“ подсећали на „великосрпски хегемонизам“. Окупаторске власти у Црној Гори га такође често помињу, као и албанска цивилна управа, мада она чешће барата са називом „Бихор“. О томе колико је термин „Санџак“ био заступљен, говори нам податак да га је користио и генерал Михаиловић. Тако се овај назив нашао и у његовој бележници.¹³ Ту је, наравно, и назив јединице Павла Ђуришића, тј. Лимско-санџачки четнички одред. Додајмо и да се легализовани четнички одред мајора Глишића, при влади милана Недића, такође звао „Санџачки војни четнички одред“ итд.

И термин „Стари Рас“ такође је био често у употреби, али мање него први. Он се најчешће може наћи у грађи четничке провенијенције, као и у документацији насталој радом органа српске колаборационе владе Милана Недића. Генерал Михаиловић почиње учестало да га користи током 1943. године, чак и у јавним прогласима. Користе га често и локални Срби, кроз штампу, петиције, мемоарску грађу итд, чиме повлаче паралелу са српском средњовековном државом. ВК ЈВуО-а је половином 1943. године формирала стога Команду Старог Раса, која је

---

¹¹ ВА, Ча, кут. 115, ф. 1, док. 32, стр. 1–3.

¹² Милић Ф. Петровић, Рашка област у југословенској држави 1918–1941. Стање и проблеми, *Архив*, 1–2, 2007, стр. 92.

¹³ ВА, Ча, кут. 1, ф. 3, док. 17, стр. 22.

војно покривала Сјенички, Прибојски, Пљеваљски, Милешевски и Бјелопољски срез. Она је постојала све до пораза четништва у Србији.

Да закључимо: у периоду Другог светског рата изворна грађа чини термине „Санџак“ односно „Стари Рас“ легитимним за коришћење, док се исто не може рећи за термин „Стара Рашка“. Када смо дефинисали тему дисретације, одлучили смо се за назив „Санџак“, јер се то догодило после само годину дана истраживачког рада (од укупно 5, колико смо провели по разним архивима) када смо имали увид само у партизанску грађу. Када смо међутим, прошли и ону која потиче из четничких и недићевских извора, односно када нам је постало јасно да је и име „Стари Рас“ легитимно, било је касно за евентуалну промену назива рада.

Важно термилошко питање је и како је најбоље ословљавати народ различите вере, а данас и различите етничке припадности (Бошњаци), који је насељавао подручје Старог Раса. То пре свега важи за новопазарски, сјенички и тутински крај, где је био помешан словенски живаљ са албанским, али и за остатак Санџака. Сматрамо да је најбоље користити термине „хришћани“ или „православци“, односно „муслимани“, јер у документацији различитог порекла преовлађују ови називи. Они, такође, најбоље осликавају доминантну верску компонентну грађанског рата у Санџаку. Када смо говорили о муслиманима словенског порекла и српског језика, њих смо означавали са мали словом „м“, значи искључиво као верску скупину. Ово због тога што се само у неколицини партизанских докумената они представљају као „Муслимани“, што је обрис будуће етничке комбинаторике КПП, док се данашњи термин „Бошњаци“ готово уопште не помиње. Када смо говорили о етничким Албанцима, будући да су већ тада били етничка скупина са посебним језиком, њих смо на исти начин и називали, мада смо, опет, због распрострањености у грађи, користили и термин „Арнаути“. Српски народ смо називали „Србима“, али и „хришћанима“, односно „православцима“ или „православнима“ како због „језика“ изворне документације, тако и због великог утицаја религије на изградњу националног идентитета Срба, али и чињенице да је огромна већина становништва Санџака имала исто етничко порекло.

УВОД

Политичка ситуација 1918–1941.

После ослобођења 1918. године и краја Првог светског рата, српска влада је наставила административну организацију крајева који су под њену контролу дошли после Балканских ратова. Радило се о простору Старе Србије, који је после упорног вишедеценијског рада на политичком, економском, просветном и културном плану Србија оружјем 1912/1913. године ослободила од турске власти. Према дефиницији Ђорђа Поповића-Даничара из 1978. године Стару Србију чинили су Косово, Метохија, Македонија и Рашка.¹⁴ Последња географска одредница је 1912. године обухватала територије Приштинског, Сјеничког и Пљеваљског санцака унутар Османског царства.

Управна власт је у овим крајевима била уређена посебним актима, као што је била Уредба о уређењу ослобођених крајева из децембра 1912. године. Њоме је уведена модерна грађанска администрација Краљевине Србије, уместо органа Османског царства. Ослобођене области су подељене на 11 округа и 46 срезова. За нас су важни Пљеваљски округ¹⁵ (Пљеваљски, Пријепољски и Нововарошки срез) и Новопазарски округ (Митровачки, Новопазарски и Сјенички срез).¹⁶ Иако су сви грађани изједначени пред законом, њихов положај није био у потпуности истоветан са грађанима „предкумановксе“ Србије. Тако, на пример, није било прокламовано опште право гласа.¹⁷ Указом краља Александра I Карађорђевића од 30. јуна 1919. године (закон донет 22. фебруара 1922. године), Устав Краљевине Србије из 1903. године је проширен на ослобођене крајеве током Балканских ратова, а самим тим и на територију Старог Раса. Сада су уредбе биле укинуте, а простор који је чинио срж средњовековне српске државе је са Косовом, Метохијом и Македонијом сврстан под назив „Јужна Србија“.

Слично као и у предратној Србији, бивши Новопазарски санцак је подељен на округе и то: Пљеваљски, Пријепољски, Бјелопољски, Новопазарски/Рашки и

---

¹⁴ Михајло Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000, стр. 10, 75–76.

¹⁵ Пљеваљски округ је укинут новембра 1913. године и уступљен Црној Гори. На његовој територији која је остала у краљевини Србији формиран је Пријепољски округ. После ослобођења 1918. године постојала су оба округа.

¹⁶ „Српске новине“ за 27. август 1913. године, стр. 4.

¹⁷ Милован Секулић, Резултати општинских избора у Рашком округу у периоду ограниченог парламентаризма (1920–1929), *Новопазарски зборник*, 22, 1998, стр. 167–168.

Берански. Ступањем на снагу Видовданског устава из 1921., а затим и Уредбе о подели земље на области наредне године, створене су Ужичка и Рашка област. Прва је, између осталог, обухватала подручја Пљеваљског (срезови Пљевља и Бољанићи), Бјелопољског (срезови Бјело Поље, Лозна) и Пријепољског округа (срезови Милешева, Нова Варош), а друга Рашког округа (Дежевски срез). У оваквој административно-управној подели државну власт су представљали велики жупани, а самоуправну власт обласне скупштине и одбори.¹⁸ Овакво стање се задржало све до 1929. године када је успостављена Краљевина Југославија и иста подељена на девет бановина. Територија сада западне Старе Србије припала је Зетској бановини са седиштем на Цетињу.

На дан стварања Краљевине СХС она је имала 6 управних подручја са потпуно различитим законодавством. Августа 1919. године је донет Закон о устројству судова по којем је у ослобођеним крајевима 1912/1913. формирано 18 првостепених судова у већим местима и два суда вишег степена у Скопљу и Београду. Апелациони суд у Скопљу је покривао Ужичку и Рашку област. После стварања Зетске бановине Управни суд је био у Дубровнику, а тужилаштво у Дубровнику и Котору. Постојали су и срески и општински судови који су у складу са ингеренцијама спроводили закон на повереној им територији.¹⁹

Становништво бившег Новопазарског санџака било је подељено на хришћане и муслимане. Мухамеднаци су у великој већини били словенског порекла, тј. радило се о исламизованим Србима. И на једне и на друге религија је током векова остварила пресудан утицај, са тиме што су хришћани изградили национални, српски идентитет, док муслимани још увек нису имали јасну слику о етничкој припадности. Према речима савременика, локални Срби су имали јасну свест да је Стари Рас био колевка српске државе у средњем веку и стога тежили матици. Муслимани су као конвертити тежили држави којој су се приклонили у претходним столећима, односно секуларној Турској. Некада су се окретали и према Сарајеву или Скопљу, али су према Београду углавном били опозициони.²⁰

---

¹⁸ Милић Ф. Петровић, Рашка област у Југословенској држави 1918–1941. Стање и проблеми, *Архив*, 1–2, 2007, стр. 100–101.

¹⁹ Исто, стр. 104.

²⁰ *Нови Пазара и околина*, Београд, 1969, стр. 51.

Тако су постали фактор инструментализације од стране држава које су радиле на разбијању Краљевине Југославије, пре свега Италије и Немачке, али и Албаније, што ће се јасно видети у наставку.

Према попису становништва који су израдиле власти Краљевине СХС 1920. њ на територији Беранског, Бјелопољског, Пљеваљског, Пријепољског и делова Рашког округа, односно на територији западне Старе Србије, живело је укупно: 102.591 православаца, 93.363 муслимана и 265 католика. Укупно 196.219 лица.²¹ Према наредном попису из 1931. године, на простору Старог Раса, тек касније омеђеног од стране комуниста на Берански, Бјелопољски, Штавички, Дежевски, Сјенички, Милешевски, Нововарошки, Прибојски и Пљеваљски срез, живело је: 134.783 православца, 100.253 муслимана и 740 римокатолико. Укупно 235.776 особа.²²

Када је у марту 1919. године изабрано Привремено народно представништво, у њега је из Јужне Србије ушло 24 делегата. Са простора који се све чешће у јавности, штампи, али и државним документима називао „Санцак“, о чему смо писали, отишло је неколико представника. Били су то проф. Алекса Станишић из Пријепоља, проф. Никола Минић директор Пљеваљске гимназије, Салих-бег Ризвановић из Новог Пазара, те лекар Александар Павићевић.²³ На избор посланика су, међутим, велики утицај имале полицијске власти, што ће се на неким изборима поновити и у наредном периоду.

Излазећи из Балканских ратова и Првог светског рата као подебник и носилац уједињења јужнословенских народа, српско грађанство преузима водећу улогу у новој држави. То се, такође, осетило и у Старом Расу.²⁴ Одмах после ослобођења стварају се и огранци највећих грађанских партија. Први одбор Народне радикалне странке (НРС) у Новом Пазару је, рецимо, настао већ 1919. године, а одмах затим у Сјеници и Тутину. Редове радикала попуњавају богатији трговци, земљопоседници, рентијери и чиновници, углавном Срби и Јевреји, али и

---

²¹ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 102.

²² *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1–2, Beograd, 1937, стр. 116–121.

²³ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 98.

²⁴ Марко Атлагић, Народна радикална странка и њезино организационо ширење и политичко дјеловање у новопазарском крају 1920–1930. године, *Новопазарски зборник*, 26, 2002, стр. 209.

неколико утицајнијих муслимана. На чело одбора стаје апотекар Божидар Глизовић, а поред њега као истакнути радикали јављају се и Спасо Нићифоровић и Мехмедалија Хаџимахмутовић. Одмах за НРС-ом у Дежевском срезу и околним крајевима формирају се огранци Демократске стране (ДС). У њу су улазили трговци, рантијери и чиновници, већином Срби. Основао ју је судија Цветко Милошевић, кога је касније заменио адвокат Душан Давидовић. Он ће бити лидер демократа на овим просторима током целог међуратног периода.²⁵

Већи део елите санџачких муслимана је после ослобођења био у затвору, пре свега због масовне колаборације у време аустро-угарске окупације. До априла 1920. године југословенске власти су ухапсиле: Тефик-бега Тахирбеговића из Пљеваља, Хусни-ефендију из Пријепоља, Ружди-ефендију Спаховића из Сјенице, Мурата Хашимбеговића из Пријепоља, Османа Диздаревића из Пљеваља, Дуљка Рамхусовића из Берана, Суљу Ганића из Рожаја, Адил-бега Шеховића и Хамзубега Хасанбеговића из Бјелог Поља итд. Стога се поставило питање њихове реорганизације и деловања у новонасталим условима. Као један од одговора јавио се политички покрет Џемијет који је окупљао муслимане из Македноје, Косова и Санџака. На оснивачкој седници у Скопљу децембра 1919. године учествовало је и неколико делегата из некадашњег Новопазарског санџака, попут: Сулејмана Шећерагића из Нове Вароши, Тамил-бега Аћифбеговића из Новог Пазара, Аћифа Хаџиахметовића Бљуте из Новог Пазара (постављен за секретара) и др.²⁶

Најјачу организацију Џемијет је имао у Новом Пазару, Тутину и Сјеници. После великог митинга априла 1920. године основан је први пододбор у Новом Пазару. Иницијативу је дао Хаџиахметовић, који је, у међувремену, постао секретар Џемијета.²⁷ Муслимани му масовно прилазе на челу са богатим представницима беговата. Као кључне фигуре јављају се: Тамил-бег Ејупбеговић, Аљага Ћилерџић, Аћиф Бљута, Ахмед Даца и Ејуп Љајић. У вароши је излазио и страначки лист „Хак“. Џемијетлије су отворено иступале са верском сегрегацијом по принципу искључивости оних који нису за њих („Ко је муслиман, тај је за

²⁵ М. Секулић, *нав. дел.*, стр. 168–169.

²⁶ Богумил Храбак, Југословенска муслиманска организација према муслиманима Санџака, Космета и Македоније 1919–1929, *Новопазарски зборник*, 19, 1995, стр. 158.

²⁷ Богумил Храбак, Новопазарске џемијетлије, *Новопазарски зборник*, 27, 2003, стр. 243.

Џемијет“), па добијају подршку већине муслимана. То им је омогућило да на изборима за Уставотворну скупштину добију чак 8 мандата.²⁸

Из Босне је, са друге стране, продирао утицај Југословенске муслиманске организације (ЈМО), која је, такође, имала подршку међу локалним мухамеданцима. Она је првобитно тежила повезивању свих муслимана у Југославији. Јака иницијатива се у том правцу осећала у Пријеполу, Пљевљима, Бјелом Пољу и Сјеници, где су муслимани традиционално били окренути Сарајеву. Заједничка платформа постављана је на социјално-аграрном питању, верској посебности, носталгији за Османским царством итд.²⁹ Намере лидера босанских муслимана су се у Санцаку судариле са супротстављеним ставовима џемијетлија. Спор је настао око питања верског и политичког центра југословенских муслимана, места седишта реис ул-улеме, управљања вакуфским поседима итд. Размирице су биле честе и оштре. Тако, на пример, џемијетлије нису желеле у коалицију са ЈМО-ом приликом избора за Уставотворну скупштину 1920. године. Две године касније под утицајем дирекције из Скопља, санџачки муслимани одбијају да ступе у политички споразум са овом политичком странком.³⁰ Било је и периода сарадање поготово унутар скупштине, а већи утицај на муслимане ЈМО оствараје после разбијања Џемијета 1925. године.

Санџачки муслимани су се нашли између Турака и Албанаца са једне и босанских муслимана са друге стране. На њима су се стога преламали утицаји ове две политичке струје. О истрајности политичке поделе санџачких муслимана за запад или исток, сведочи чињеница да су се њихове елите и у току окупације жестоко спориле око тога коме би овај простор требало да припадне – Хрватској или Великој Албанији, што је само био наставак поменутих спорова.

На свим парламентарним изборима окрузи Старог Раса били су сврстани у две изборне јединице. Једну су чинили Рашки и Звечански округ, а другу Пријеполски, Пљеваљски, Бјелопољски и Берански округ. Изузетак представљају избори 1931. године када су поменути окрузи „разбијени“ на милешевско-

---

²⁸ Milutin Živković, Aćif Hadžiahmetović Bljuta. Prilozi za biografiju 1919–1941, *Istorija XX veka*, 3, 2012, str. 74–75.

²⁹ М. Атлагић, *нав. дел.*, стр. 280.

³⁰ Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 162, 166–167.

прибојски, сјеничко-нововарошки, беранско-бјелопољски и фочанско-пљеваљски изборник округ. Звечанско-рашки округ је задржан у неокрњеном облику.³¹

Пред изборе за Уставотворну скупштину новембра 1920. године на територији Санџака није вођена активнија пропаганда. Живље је било само у Новом Пазару, односно Тутину, где су муслимани гласали онако како им кажу Новопазарци. Спремајући се за гласање за Конституанту, НРС и Џемијет су имали заједничке листе за Звечанско-рашки изборни округ са укупно 7 кандидата. Њихова сарадња је имала корена у ранијим споразумима између Срба и муслимана у време Османског царства. Ту су били Ибрахим Черкез и муфтија Хаџимахмутовић, те Спасо Нићифоровић. ДС је, на другој страни, имала две листе, а КПЈ једну. Као што је тада било уобичајно, излазност је била врло велика. На крају, у овом округу победила је радикасна листа са освојена три посланичка места, док су домекрате и комунисти узели по једно место.³²

ЈМО је покушала да се пробије у Пљевљима, али је кандидатура Шерифа Арнаутовића одбачена од стране бирача.³³ У Пријепољско-Пљеваљско-Бјелопољско-Беранском округу појавила се посебна муслиманска листа, а и ДС је била јача него ли у Звечанско-рашком округу. На крају су у Уставотворну скупштину ушли из првог изборног округа национални првак Сретен Вукосављевић из Пријепоља и учитељ Михајло Куртовић из Пљеваља испред ДС-а, муфтија Мустафа Салихбеговић из Бјелог Поља са муслиманске листе и др Павле Чубуровић доцент Београдског универзитета. Из друге изборне јединице посланички мандат су добили: муфтија Мехмедалија Махмутовић испред Џемијета, председник Спасо Нићифоровић испред НРС-а, студент Етхем Булбовић из Сарајева, испред КПЈ-а и министар на расположењу Настасијевић.³⁴

Већ на изборима 1923. године показало се да бирачи бирају странке које носе јасну етничку и верску симболику. Већина хришћана је била уз НРС или ДС, а

---

³¹ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 98.

³² М. Атлагић, *нав. дел.*, стр. 210; ДС је потукла НРС у чисто српским општинама Дежевског среза, будући да се овима замерала колаиција са муслиманима. То јасно показује колико су већ тада верски, а самим тим и политички односи били осетљиви... М. Секулић, *нав. дел.*, стр. 168, 173.

³³ Исто тако муслимани из Пријепоља су одбацили кандидатуру Мехмеда Спахе 1925. године... Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 173.

³⁴ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 98–99.

муслимана уз Џемијет или ЈМО. Политичка криза у коју је упала млада јужнословенска држава довела је до тога да утицај српских грађанских партија опадне на простору Ужичке и Рашке области. Услед подељености Срба у први план избија Џемијет. У два изборна округа на овом простору он је освојио чак пет посланичких манданата, што је уједно био и најбољи резултат ове странке у току њеног постојања. У Звечанско-рашком округу џемијетлије су изашле самостално и покупиле све мандате. У скупштину су ушли: трговац Аћиф Хациахметовић Бљута из Новог Пазара, поседник и председник странке Ферат-бег Драга, рентијер Рифат Рушид и трговац Шабан Мустафа. Прва двојица ће у ратном периоду бити вођи колаборације на овом простору. У Пријепољско-Пљеваљско-Бјелопољско-Беранском округу победу су однели адвокат Светомир Будисављевић испред ДС-а, Сретен Вукосављевић испред Самосталне демократске странке (СДС) и муфтија Дервиш Шећеркадић (истакнути колаборациониста у Другом светском рату) испред Џемијета.³⁵

Први парламентарни избори у новој држави нису донели бољитак, па се политичка нестабилност наставила. На ободима српско-хрватског разилажења око фундаменталних принципа на којима је требало градити Југославију, бујали су неспоразуми између Срба и муслимана и Албанаца. После пада радикалне владе јула 1924. године, иза које је стајао и краља Александар који је предано радио на слабљењу грађанских партија, на чело државе су дошле домкрате предвођене Љубом Давидовићем. Џемијет је подржао нову владу, приближио се Стјепану Радићу и Хрватској сељачкој странци, што је додатно охладило односе са ЈМО.³⁶ То је изазвало и велико незадовољство Николе Пашића. Он већ у новембру поново постаје премијер и заказује изборе за фебруар наредне године. Пашићеву одлуку прати почетак до тада најживље предизборне кампање свих партија, а изузетк нису представљали Ужичка и Рашка област. У овој другој је било посебно напето јер изборима претходи нови талас иселјавања локалних муслимана у Македонију и Турску, односно интензивирање одметничких акција по унутрашњости Дежевског, Штавичког, Сјеничког и Бјелопољског среза.³⁷

---

³⁵ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 99.

³⁶ Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 169.

³⁷ М. Секулић, *нав. дел.*, стр. 187.

У Звечанско-рашком изборном округу, где се очекивала жуптра борба између НРС и Џемијета, први су изашли са листом Националног блока (удружени са СДС-ом), коју је носио Живко Шушић (кандидат за Дежевски и Штавички срез Глигорије Божовић). Носилац листе ДС-а био је Душан Давидовић, а Џемијета Ферат-бег Драга (кандидат за Дежевски и Сјенички срез Аћиф Бљута).³⁸ ЈМО је успела да кандидује Фехима Спаха за носиоца листе у Санцаку, упркос противљењу дела џемијетлија. Показаће се да су избори на простору Јужне Србије били готови и пре него што су почели. Југословенске власти су, наиме, због све отворенијег антидржавног иступања џемијетлија, али и огромне подршке коју су имали међу Албанцима и муслиманима, одлучиле да их укину. Стога парламентарни избори фебруара 1925. године пролазе уз велико насиље над присталицама Џемијета у Старом Расу и на Косову. Најбољи пример велике репресије показују догађаји у Новом Пазару. На дан избора 8. фебруара муслимани су тучени и злостављани на улицама вароши од стране присталица НРС-а који су дошли из унутрашњости, већином Срба. Више стотина људи је шиканирано, неколико повређено, а страдало је и 6 муслимана у општем хаосу.³⁹ Локални џемијетски првак Хаџиахметовић је тих дана чак четири пута хапшен.⁴⁰

НРС је тако однела потпуну победу на територији бившег Новопазарског санцака. У Звечанско-рашком изборном округу узели су сва четири мандата, која су отишла: Глигорију Божовићу (СДС), Живку Шушићу (НРС), трговцу Милану Топаловићу (НРС) и Спасу Нићифоровићу (НРС). Видимо да су посланичка места заузели проверени радикалски кадрови из претходног периода. У Пријепољско-

---

³⁸ Исто, стр. 188.

³⁹ На дан избора група Срба из Новог Пазара и околних општина, иначе присталица радикала, је уз помоћ жандара шиканирала и претукла око 200 виђенијих муслимана из Новог Пазара како би локалне муслимане спречила да изађу на изборе и гласају за Аћифа Хаџиахметовића. Међу претученима је био и његов отац Емин Бљута. Ова група је била наоружана хладним и ватреним оружјем. Насиље се наставило и после гласања када су радикали на челу са среским начелником Живком Шушићем, убили троје муслимана, а многе друге малтретирани и опљачкали. Хаџиахметовићу је отворено прећено смрћу. Непосредно после избора почели су претреси по Дежевском срезу у циљу проналажења одметника, који су се претварали у обичне преметачине и пљачке муслиманског живља. Из протеста председник општине Нови Пазар Фехимбег Нурибеговић је поднео оставку и одселио се за Турску (од тада су сви председници општине до 1941. године били Срби!). Држава је морала да се умеша и смири ситуацију... М. Živković, *nav. del.*, стр. 79.

⁴⁰ Он је у периоду од 27. децембра 1924. године до 6. фебруара 1925. године хапшен чак четити пута. Парламентарне изборе је као кандидат преседео у затвору... „*Политика*“ за 2. јануар 1925. године, стр. 3.

Пљеваљско-Бјелопољско-Беранском округу мандате су освојили: министар вера др Милош Трифуновић (НРС), посадник Хусеин Јусуфспахић (НРС) и професор у Пријепољу Милутин Јелић.⁴¹

Трећи парламентарни избори у краљевини одиграли су се већ септембра 1927. године. Они су прошли у још жешћим сукобима, сада између НРС-а и ДС-а. Иако је требало да укидањем Џемијета радикали стекну предност, смрт њиховог вишедеценијског лидера Николе Пашића ослабила их је на свим нивоима, што се осетило и на рубовима државе, местима какав је био Санџак. Прави пример за то је Звечанско-рашки округ, где су сада биле чак три радикалске листе. ЈМО је, такође, попунио празнину која је код муслиманских бирача остала после распуштања Џемијета, па је као носиоца листе поставила Мехмеда Спаха. Противкандидати су му били Шушић испред НРС-а и Божовић испред СДС-а. Радикали су имали нешто слабије резултате него раније, узевши 3 мандата.⁴² Коначни резултати за Звечанско-рашки округ били су следећи: министар Драгомир Обрадовић (НРС), Живко Шушић (НРС), предузимач Радослав Брушура (НРС) и Мехмед Спахо испред ЈМО-а. У Пријепољско-Пљеваљско-Бјелопољско-Беранском округу тријунфовали су: Михајло Драгашевић учитељ из Пљеваља испред ДС-а, трговац Мухамед Хашимбеговић (истакнути колаборациониста) из Пријепоља испред ДС-а и доцент др Павле Чубуровић.⁴³

Дугогодишњи период политичке нестабилности у Краљевини СХС кулминирао је 1928. године када је радикалски првак Пуниша Рачић убио Стјепана и Павла Радића у скупштини. Краљ Александар је ову кризу покушао да реши увођењем личне неограничене власти почетком јануара наредне године. Завођењем диктатуре југословенски монарх је укинуо Видовдански устав, распустио владу, забранио рад политичких странака и формирао ванстраначку владу на челу са генералом Петром Живковићем. Земља је променила име у Краљевину Југославију и била подељена на бановине. Убрзо се, међутим, показало да је због све веће економске кризе и притиска великих сила овакав политички систем неодржив. Под притисцима споља краљ Александар већ 1931.

---

⁴¹ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 99.

⁴² М. Секулић, *нав. дел.*, стр. 192–194.

⁴³ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 99.

године октроише Устав, који је остао на снази све до 1941. године. Он је предвиђао увођење дводомног народног представништва са скупштином и сенатом. Половину сената је постављао краљ, а сви остали чланови су имали бити бирани. Зетска бановина је располагала са 22 посланичка манданта.⁴⁴

Први избори у периоду ограниченог парламентаризма одржани су новембра 1931. године. У целом Старом Расу је притисак власти био веома велики, тако да су посланичка места добили углавном људи блиски диктатури краља Александра. На овим изборима смо имали неколико изборних јединица. Резултати су били следећи: трговац Војислав Ненадић (истакнути колаборациониста у потоњем рату) из Пљеваља за Фочанско-пљеваљску јединицу, окружни начелник у пензији Филип Цемовић из Бјелог Поља за Беранско-бејлопољску јединицу, адвокат Војо Куртовић из Пријепоља за Милешевско-прибојску јединицу, трговац Страхиња Борисављевић за Сјеничко-нововарошку јединицу и професор Милутин Јелић за Звечанско-рашку изборну јединицу.⁴⁵

Период диктатуре и специфичан политичко-друштвени систем који је она изнедрила на политичку сцену су избацили нове актере. На првом месту радило се о Југословенској националној странци (ЈНС), која је уживала личну подршку краља Александра. До 1933. године ова странка формира одборе широм Зетске бановине. После његовог убиства октобра 1934. године оваква врста тоталитарног система је постала неодржива. Актуелној власти супротставила се Удружена опозиција (УО) предвођена ХСС-ом и ДС-ом. Стога премијер и лидер ЈНС-а Богољуб Јефтић расписује нове парламентарне изборе за мај 1935. године. На њима се појављују листе ЈНС-а, УО-а, Збора Димитрија Љотића и радикалског диседента Божидара Максимовића. Као и 1931. године, власт се у Звечанско-рашком и Пријепољско-Пљеваљско-Бјелопољско-Беранском округу ослонила на проверене кадрове блиске диктатури, али и ранијим режимима. Јефтићеви кандидати су, на пример, били: Војо Ненадић из Пљеваља, председник општине Беране Зарија Јоксимовић, Живко Шушић, Спасо Нићифоровић из Дежевског

---

⁴⁴ Милован Секулић, Избори у срезовима Рашког округа у време ограничене дикатуре, *Новопазарски зборник*, 23, 1999, стр. 225–226.

⁴⁵ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 99.

среза, Страхиња Борисављевић (заменик Хасан Звиздић). Интересантан је био случај Тихомира Шарковића, који је прво био предвиђен за кандидата, али му је после кандидатура одбијена.⁴⁶

Најжешћа пропагандна активност била је поново у Дежевском и Штавичком срезу. Власт је опет вршила притисак на бираче да гласају за њену листу. Имала је и врло јаке кандидате. Притисак су највише осетили државни службеници, пензионери и сељаци. Последњима се помагало око земљарине, док се првима претило отпуштањем. Цео систем Зетске бановине је био окренут у том правцу. На неким местима у Сјеничком срезу је током кампање морала да интервенише и полиција.⁴⁷ У таквој ситуацији невладајуће странке нису имале велике шансе. Притисак је био толики да је, рецимо, Живко Шушић, иначе омражен код муслимана у Дежевском срезу, однео потпуну победу. Његов заменик Нићифоровић је однео победу у Штавичком срезу јер су тамо гласали само Срби. Борисављевић је уз помоћ гласова муслимана, које је добио преко Хасана Звиздића (истакнути колаборациониста), однео убедљиву победу у Нововарошком и Сјеничком срезу.⁴⁸ Посланичка места су даље узели: Ненадић, Јоксимовић и Сава Микић пензионер из Бјелог Поља.⁴⁹

Последњи парламентарни избори у Краљевини Југославији одржани су новембра 1938. године. У међувремену, уздигла се политичка фигура Миладина Стојадиновића, који је покупивши остатке НРС-а, ЈНС-а, а уз помоћ ЈМО-а и Словенске људске странке, успоставио најстабилнију југословенску владу у међуратном периоду, која је трајала више од три године. Политички покрет који се окупио око његовог лика била је Југословенска радикална заједница (ЈРЗ). Крајем 1938. године, због нагомиланих проблема државно-политичке и економске природе – питање конкордата, односа са Италијом и Немачком, Стојадиновићеве ауторитарности, мистериозне смрти Мехмеда Спахе итд., Стојадиновићева позиција била је пољуљана. То се најбоље видело на примеру Звечанско-рашког

---

⁴⁶ Милован Секулић, *Избори у срезovima Рашког округа у време ограничене диктатуре...*, стр. 242–244, 246.

⁴⁷ „*Политика*“ за 4. март 1935. године, стр. 4.

⁴⁸ Милован Секулић, *Избори у срезovima Рашког округа у време ограничене диктатуре...*, стр. 299, 231, 233, 245, 247, 251.

⁴⁹ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 100.

изборног округа где је ЈРЗ имала две листе у Дежевском, односно чак четири у Штавичком. УО је, на другој страни, имала под две листе у Дежевском и Штавичком срезу, али чак пет у суседном Сјеничком.⁵⁰

Стога је предизборна кампања уочи ових избора била најжустрија до тада. На територији Зетске бановине пријављене су листе ЈРЗ-а, УО-а и Збора. Бановинска гласила и администрација поново су стали на страну владајуће странке и вршили велики притисак на бирачко тело. И опет ћемо као пример навести Нови Пазар. Тамо је кампања била тако напета, да је поново дошло и до покушаја ликвидације политичких неистомишљеника.

Било како било, главни супарници су поново били Шушић (ЈР31) и Шарковић (ЈР32) у Дежевском, односно Февзија Хамзагић (ЈР31), Шарковић и Хациахметовић (ЈР32), Шушић (ЈР33) и Халил Шарић (ЈР34) у Штавичком срезу. У Сјеничком срезу ЈРЗ је некако постигла споразум и кандидовала Милана Атанацковића са замеником Мехмедом Ћесовићем (истакнути колаборациониста) председником сјеничке општине. Победу је после великог притиска у изборним окрузима Старог Раса однела владајућа ЈРЗ.⁵¹ Посланичке мандате освојили су: трговац Шефкија Селмановић из Пљеваља, трговац Мухамед Хашимбеговић из Пријепоља, трговац Јусуф Ћоровић (истакнути колаборациониста) из Лозне, Тихомир Шарковић из Рашке и др Слободан Пурић из Нове Вароши.⁵²

На крају, наведимо и да су политичари са територије Санцака ушли и у Сенат Краљевине Југославије. Наиме, иако му је кандидатура 1935. године одбачена, Тихомир Шарковић је 1939. године ипак изабран за сенатора. Указом краљевских намесника још један Србин са ових простора је ушао и горњи дом народног представништва. У питању је био познати национални првак из Пријепоља Сретен Вукосављевић. Оваква расподела посланичких и сенаторских манданата се углавном задржала до државног слома 1941. године.

---

⁵⁰ Милован Секулић, *Избори у срезовима Рашког округа у време ограничене диктатуре...*, стр. 256.

⁵¹ Милован Секулић, *Избори у срезовима Рашког округа* Милован Секулић, *Избори у срезовима Рашког округа у време ограничене диктатуре...*, стр. 258–259.

⁵² Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 100.

Комитска активност и нарушено стање безбедности

Хајдучија и четовања су у неку руку били обележје Старог Раса кроз историју. Врло повољан рељеф, сиромаштво становништва, честе сеобе, лоше комуникације и запуштеност овог простора од стране централне османске власти погодовали су комитама и њиховим акцијама. Оне су се интензивирале од како се овај простор нашао као територијални језичак који је одвајао Србију од Црне Горе, поготово током друге половине 19. и првих година 20. века. За разлику од древног обележја четовања оличеног у „јуначкој привреди“, односно пљачки хране и стоке од углавном незаштићеног народа, током овог периода акције комита добијају и неку врсту државотворног обележја.⁵³ Срби кроз њих пружају отпор оронулој, али не мање репресивној, османској империји, док се муслимани труде да њену власт што више продуже на овом простору, а тиме и бенефиције које су уживали као повлашћени слој становништва. Стога не чуди што је, са једне стране, Porta подржавала муслиманске комите у Новопазарском санцаку тако што није спречавала њихове акције, док је, са друге, српска влада активно помагала комите поготово после 1903. године.⁵⁴

Овај потмули, „тихи“ рат између хришћана и муслимана вођен је деценијама на територији Косовског вилајета, а самим тим и Новопазарског санцака, уз огромну штету на обе стране, а да правог окршаја на бојном пољу није било. Коначно разрачунавање остављено је за неко друго време, показаће се - за окупацију током Другог светског рата. Као жаришта комитске активности јављају се Доњи Колашин (простор Шаховићи – Павино Поље – Коврен),⁵⁵ десна обала Лима будућег Бјелопољског среза, Кладница код Сјенице, Терекаре код Тутина, односно цео плавско-гусињски, рожајски, сјенички, нововарошки, новопазарски и тутински крај. Довољно је испратити покрет хајдучких дружина Милана Ранитовића, Сретена Вукосављевића, Петра Тошића, Драга Ћосовића, Павла Шљукића или Петра Петровића Азањца,⁵⁶ или на другој страни, Иљаза Лакоте,

---

⁵³ Авдија Авдић, Хајдучка и комитска делатност у Санцаку (1878–1925), *Новопазарски зборник*, 11, Нови Пазар, 1987, стр. 145.

⁵⁴ Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999, стр. 145–146.

⁵⁵ А. Авдић, *нав. дел.*, стр. 147.

⁵⁶ Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972, стр. 346–348.

Шабана Брњичанина, Паша Ђерекарца, Ахмедина Лекпека, Шабана Пригуза, Рустема Бумбура, браће Цековић и др,⁵⁷ да се схвати какво расуло је непосредно пред ослобођење ових крајева, безбедносно гледано, владало на територији Пљеваљског и Сјеничког санцака. Та нестабилност се кроз неколико турбулентних година аустро-угарске окупације у Првом светском рату пренела и у међуратни период. Политичка и друштвено-економска криза у Југославији о којој смо писали, додатно су поспешивале појаву одметника, међу којима предњаче муслиманске комите.

Муслиманске четовође су имале отворену подршку већине мухамеданаца који нису прихватили насталу југословенску државу и који су тежили обнови, пре свега, статуса којег су имали у време турске владавине. Подршка одметницима била је и одраз њиховог незадовољства аграрном реформом и уопште тешкој ситуацији у којој се нашло становништво обе вероисповести у Ужичкој и Рашкој области, као и одговор на насиље који су муслимани претрпели после ослобођења. Санџачки муслимани су, наиме, августа 1919. године писали Љуби Давидовићу траживши заштиту од пљачке и наводећи да је до тада страдало на десетине муслиманских села уз велики број мртвих мештана. У заштиту их је узела и ЈМО. Некада је разлог за хајдучију био и личне природе.⁵⁸

Црногорска војска је током операција за ослобођење од Аустро-Угарске крајем 1918. године као одговор на колаборацију муслимана и насиље над Србима у току окупације, почела са пљачком и протеривањем муслимана у плавско-гусињском крају. Акције војске и нерегуларних одреда из Васојевића, који ће се у пљачки и паљевини муслимански насеобина истаћи и током Другог светског рата, шире се и на Бјелопољски, Берански и Сјенички среза, али и Метохију (Пећ и Ђаковицу). Уз подршку Националног комитета из Албаније, Албанци и муслимани подржу фебруара 1919. године отворену побуну која се шири од Плава до Дебра у Македонији. Иза кулиса се назирао утицај Италије, која је на све начине желела да ослаби новонасталу југословенску државу. Српска и црногорска

---

⁵⁷ Исто, стр. 310–311.

⁵⁸ Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 156; Јусуф Мехоњић је за погобију своје сестре кривио српске власти... Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 159.

војска су убрзо успеле да у крви угуше побуну иако се на оружје дигло неколико хиљада Албанаца и муслимана. Вође побуне су побегле у северну Албанију, одакле настављају са честим упадима преко границе и нападима у којима гине на десетине припадника војника и жандарма.⁵⁹

Муслиманске комите из Старог Раса се, такође, повезују са албанским комитетом у Скадру, од кога добијају подршку, оружје и новац, те често прелазе границу и у Албанији продају пљачкано. Колико је та веза била јака говори чињеница да су са истом праксом наставили и после окупације 1941. године. Одметници су, међутим, имали и потпору од стране локалних муслиманских и албанских првака, од којих су неки били и чланови Џемијета, па и скупштински посланици.⁶⁰ Дobar пример можемо наћи у хајдуковању Фериза Салковића, чувеног одметника родом из села Црниша у Штавичком срезу. Он је још током окупације у Првом светском рату починио низ кривичних дела па је стога од ослобођења 1918. године био у илегалу. Одговоран је за најмање 15 убистава. Харао је по Штавичком, Дежевском, Краљевачком, Крушевачком и Чачанском срезу. Са пленом је често одлазио у Албанију, где је стекао велико богатство. Пошто је често измицао хајкама, у народу се исплео мит о Салковићевој бесмртности, коју је могао да прекине само „*златни метак*“. Да поменути комита није имун на олово, показало се 1929. године када га је југословенска тајна служба ликвидирала у Скадру.⁶¹

Већ 1919. године на територији бившег Новопазарског санцака пријављено је присуство 51 одметника.⁶² Комитска активност на подручју Санцака наставила је да „цвета“. Као доказ за то наводимо Бјелопољски срез у којем су југословенске власти 1921. године пописале 22 одметника. Међу њима се издвајају: Јусуф Мехоњић, Хусеин Бошковић, Перко Варага, Узеир Даутовић, Етем Љајевић, Беле Љуца, Хусеин Карадан, Радоња Пешић, Маха Аџовић, Нашко Љуца, Тодор Дуловић и др. Њима се придружују комите из Штавичког среза међу којима су

---

⁵⁹ Драги Маликовић, Качачки покрет у Црној Гори 1918 – 1924. године, *Новопазарски зборник*, 26, 2002, стр. 180–181, 186–190, 192–193.

⁶⁰ Још 1923. године Аћифу Хациахметовићу је оспорен посланички мандат због озбиљних индиција да сарађује са Јусуфом Мехоњићем. Он је ипак, ушао у парламент... Богумил Храбак, *Џемијет*, Београд, 2002, стр. 175.

⁶¹ Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, стр. 170–173.

⁶² А. Авдић, *нав. дел.*, стр. 157–158.

најпознатији били: Ибих Халиловић, Исмаил Ханић, Шућрија Сулејмановић, Азир и Хамо Џаковић итд.⁶³

Сваку акцију комита против власти, Срба и оних муслимана чију подршку нису уживали, пратили су велико насиље и пљачке, које су често односиле људске животе. Власти су одговарале на сличан начин шаљући против комита комите/четнике или жандраме. При томе је углавном страдао недужни свет. Када је, на пример, група Хусеина Бошковића убила једног писара у околини Бјелог Поља 1921. године, локални Срби су из освете погубили 15 муслимана широм среза.⁶⁴ Банда Саита Адровића се јула 1922. године сукобила са жандармеријом у Пљеваљском срезу. Било је жртава на обе стране. Мештани Доњег Колашина су се истовремено сами сукобили са одметницима Хаџи Броње и Михајла Миликића. Први је ухапшен, а други убијен.⁶⁵

Временом, како је власт државне управе јачала, мање комитске групе ишчезавају, а остају само оне најупорније. Такву скупину је водио Јусуф Мехоњић (1888–1926), бивши осиромашени ага из села Грнчарева у околини Бјелог Поља, најпознатији муслимански одметник из Старог Раса. Он је, као и поменути Салковић, починио неколико кривичних дела у току окупације, па се 1918. године одметнуо. Оперисао је широм Ужичке и Рашке области, нападајући углавном Србе, како жандарме и војнике, тако и трговце и сељаке. Имао је мноштво јатака и било га је врло тешко ухватити. Његова снага је била велика, јер је у чети некада имао и до 70 људи.⁶⁶

Из низа његових комитских подухвата издвајају се две акције, пре свега због последица које су изазвале. Прва је неуспели атентата на првака НРС-а из Рашке области Живка Шушића 1922. године, који је тада обављао функцију начелника Дежевског среза. После тога југословенске власти на терен Новопазарског округа шаљу Косту Пећанца и његове четнике. Он је у обрачун са Мехоњићем кренуо чврстом руком, па су у селу Старчевићима код Тутина његови људи погубили 28 муслимана мештана. Мехоњића четници нису ухватили већ су негде у Сјеничком

---

⁶³ Д. Маликовић, *нав. дел.*, стр. 201–202, 204.

⁶⁴ Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 164.

⁶⁵ Д. Маликовић, *нав. дел.*, стр. 204–205.

⁶⁶ А. Авдић, *нав. дел.*, стр. 159; Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања ...*, стр. 170–173.

срезу од њега и поражени, што је овом наметнуло ореол хероја.⁶⁷ Други случај је убиство српског првака из Црне Горе Бошка Бошковића 1924. године. Иако је историјска наука отворила питање његове одговорности за овај атентат, после убиства је кренула масовна одмазда над муслиманским становништвом Доњег Колашина (чији је резултат било велико паљење и страдање муслиманских цивила), о чему је доста писано.⁶⁸ И Мехоњића је коначно сустигла рука југословенских служби. Он је 1926. године убијен на превару од стране једног свог јатака у околини Скадра, у месту Шијак.⁶⁹

Нарушена безбедносна ситуација представља континуитет са временом окупације, односно још више са последњим деценијама османске владавине у целом Косовском вилајету. Стога се може закључити да је одметничка активност била и узрок и последица политичке нестабилности и економске неразвијености територије бившег Новопазарског санцака у првим година међуратног периода. Са ликвидацијом водећих комита до краја 20-тих завладо је мир, који ће потрајати, како ће се показати, само до нових политичко-друштвених потреса. Са окупацијом 1941. године поново ће се пробудити страсти локалног становништва и обновити анархија из времена Османског царства.

Због оваквог стања, између осталог, цела територија Санцака је наставила да тавори у општој учмалости. О томе јасно говоре чињенице. На територији Старог Раса било је више жандармеријских станица него ли школа, у Новом Пазару се од ослобођења променило 24 председника општине и 16 начелника Дежевског среза (од 1925. године само Срби на тој позицији), овај простор је сматран неком врстом казамата за непослушне чиновнике па су овде „на служби“ боравили и Сима Марковић и Еуген Кватерник.⁷⁰ То подстиче и сеобу становништва. Срби одлазе према северу, а муслимани у доста већем броју према Македонији и даље Турској. Према неким подацима, у краћем периоду после ослобођења 1918. године из Краљевине СХС, а самим тим и из бившег Новопазарског санцака,

---

⁶⁷ *Нови Пазар и околина...*, стр. 26.

⁶⁸ Више о страдању муслимана у Шаховићима видети у: Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica, 2010; Šerbo Rastoder, *Šahovići 1924. Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica, 2011; Милован Ђилас, *Бесудна земља*, Београд, 2007.

⁶⁹ Šerbo Rastoder, *Šahovići 1924. Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica, 2011, str. 473.

⁷⁰ Сафет Банцовић, Друштвено-економска обележја Санцака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, 19, 1995, стр. 179; *Нови Пазар и околина*, стр. 300–302.

иселило се око 200.000 мухамеданаца.⁷¹ Нови талас мухаџира из Ужичке и Рашке области покренуо се према истоку после аграрне реформе 1922. године, а интезитет се појачава после акција Косте Пећанца, односно насиља над муслиманима у Доњем Колашину 1925. године. Неки муслимани стижу чак до источне Анадолије. У Турској, међутим, режим Кемала Ататурка као дубоко секуларизован није са радошћу прихватао за ислам дубоко везане југословенске мухаџире. Стога су насељавани на рубовима државе, где су доста патили због тешких климатских услова.⁷²

Због обостраног неразумевања и све већих проблема у које је, између осталог, Југославија упадала и због затегнутих етничко-верских односа, њена влада почиње да ради на планском исељавању грађана исламске вероисповести. Радикалски првак Стојан Протић је, рецимо, још 1923. године тражио да се у наредном периоду број муслимана у Јужној Србији спусти на 15% од тадашњег броја. Неколико година касније, 1928. године, законски је регулисан процес исељавања. Затим су отпочели и преговори Министарства иностраних послова са Турском око исељавања несловенског становништва на њену територију и Албанију. Притом је требало приступити низу дестимулишућих и перфидних мера да би се, пре свега Албанци због своје иреденте, а онда и муслимани, покренули. Овај процес је свој врхунац имао 1938. године када је потписана и Југословенско-турска конвенција у Цариграду, која, ипак, због опште кризе и недостатка средстава никада није била спроведена у дело.⁷³

Привредно-економске и друштвене одлике у међуратном периоду

Смештен на рубу нове државе, Стари Рас је представљао један од најзапуштенијих и најнеразвијенијих делова предратне Југославије. Налазио се у нивоу Косова и Метохије и неких делова Македоније. У односу на период последњих деценија османске владавине није било осетнијег бољитка. Овај део

---

⁷¹ Владан Јовановић, Припреме плана за исељавање југословенских муслимана у Турску 1935. године, *Новопазарски зборник*, 34, 2011, стр. 215.

⁷² *Нови Пазар и околина*, стр. 296.

⁷³ В. Јовановић, *нав. дел.*, стр. 215, 217–218.

Краљевине СХС био је, међутим, веома богат природним ресурсима, што показује да је имао потенцијала за привредни развој. Од рудног богатства постојала су налазишта угља – лигнита у околини Пљеваља и Сјенице, односно каменог угља у Прибојском срезу, олова, гвожђа, мангана, бабра и никла. У прибојском крају је, на пример, пронађен најквалитетнији гранит у држави. Због очајне путне мреже ефикасна експлоатација је изостала све до 30-тих година.⁷⁴

Поред тога, Ужичка и Рашка област биле су надалеко чувене по просторствима прекривеним шумом, која је чинила завидан ресурсни потенцијал. Најквалитетније дрво се могло наћи на Златару (пола милиона кубних метара шуме), Црном Врху, Љубишњи, Мојстирским планинама и, наравно, Голији. Тамо је било неколико стругара, које су биле у власништву најбогатијих породица из Рашке. У Прибојском срезу је прављено и доста катрана и лучи, који су извожени широм Југославије. Држава је, међутим, слабо надгледала сечу шума, па је њихова експлоатација некада била неконтролисана, што је био истоветни случај и касније током окупације.⁷⁵ Поред шума, било је доста пашњака, који су уз повољну климу помогли развоју сточарства, али и пчеларства. На крају, ту су и речни токови Лима, Бистрице, Ибра, Ђехотине, Увца у чијим долинама је бујала флора и фауна, што је ове крајеве учинило егзотичним, а самим тим и привлачним туристичким дестинацијама.

И поред свега наведеног, већина становништва се бавила пољопривредом и то на стари задружни начин. Довољно је навести да је на територији Санцака 1931. године било само 2.544 радника и 2.688 чиновника на приближно 250.000 становника.⁷⁶ Са друге стране, готово да и није било индустријских постројења, као и на Косову и Метохији. Томе су узрок били лоша путна мрежа и слаба експлоатација сировина. Пљевља су предњачила са три погона – млин, пивара и стругара, али она нису радила у континуитету. Поменули смо стругаре на Голији, а било их је и у прибојском крају. Почетком 30-тих управа Зетске бановине је саградила две електричне централе у Пљевљима и Новом Пазару, а касније и једну

---

⁷⁴ Богумил Храбак, Привреда бившег Новопазарског санцака 1918–1931, *Новопазарски зборник*, 25, 2001, стр. 206–207.

⁷⁵ Исто, 196.

⁷⁶ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 102–103.

на Бистрици близу Бјелог Поља, али већина грађана није имала довољно новца да себи приушти стално осветљење. Неки су то сматрали и непотребном новотаријом. Бринући о судбини муслимана сарајевско друштво „Гајрет“ је 1923. године покренуло ћилимарску школу у Новом Пазару, која се бавила и израдом врло квалитетних производа. Колико је овај вид привређивања био исплатив говори податак да су и Српкиње похађале школу, те да су исто постријење тражили и Нова Варош и Сјеница. У индустријским делатностима је, ипак, било запослеено само око 3.3% становништва Старог Раса.⁷⁷

Недостатак фабричке производње надокнађивало је широко распрострањено занатство по градовима, односно домаћа радиност по унутрашњости. То је поспешивало и одрживост трговине. Дobar део варошана је живео од ове древне привредне спреге. Примера ради, 1929. године у Прибоју је било 30 занатлија и 25 трговаца, у Новом Пазару 214 занатлија и 287 трговаца, у Сјеници 65 занатлија и 27 трговаца, у Бјелом Пољу 64 занатлије итд. Одрживост оваквог вида привређивања омогућила је трговцима попут Хасана Звиздића, Аћифа Хациахметовића, Ахмета Даце и др, да и по окупацији наставе са послом и да уз помоћ окупатора чак и прошире пословање. И домаћа радиност је цветала код вредног и марљивог живља. Рецимо да је у Сјеничком срезу свака сељанка радила на изради платна и ћилима, више од 120 породица се бавило пинтерским занатом у Нововарошком, Сјеничком и Дежевском срезу, у Пљеваљском срезу је било пуно грнчара, мутавџија, кобасичара итд.⁷⁸

Занатство, међутим, није могло да надокнади потребе за робом широке потрошње. Стога је увоз индустријских и прехранбених артикала био знатно већи од извоза. Роба је увожена највише из Сарајева, јер су ови крајеви у току османске окупације били везани за Босну. Рашка област се више снабдевала на подручјима Пећи, Скопља или Краљева. Економска зависност ће у многа места обликовати будуће догађаје, поготово у време Другог светског рата у Србији. У истим

---

⁷⁷ Б. Храбак, Привреда бившег..., стр. 212, 214; С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 187; Сафет Банцовић, О деловању „Гајрета“ у Санџаку између два светска рата, *Новопазарски зборник*, 14, 1990, стр. 87–88.

⁷⁸ Б. Храбак, Привреда бившег..., стр. 210–211.

правцима је ишао и извоз, пре свега прехранбених производа и сировина из Старог Раса, али у мањем обиму.⁷⁹

Основна грана привреде код локалног становништва обе вере била је пољопривреда – земљорадња и поготово сточарство. Скоро 90% народа се бавило њоме. На територији Старог Раса било је око 130.000 хектара обрадиве површине, док је остатак земље био под пашњацима, утринама и шумом. За најплодније подручје сматрана је пријепољска жупа. Од житарица су се највише гајили овас, јечам и раж, а мање кукуруз и пшеница. Успевале су и разне врсте воћа и поврћа.⁸⁰ Како нам говори документована грађа, већина газдинстава у Дежевском, Штавичком и Сјеничком срезу није производила довољно жита и(ли) других намирница.⁸¹ Стога су се житарице увозиле из Воводине, па је после суше која је 1927. године погодила државу, наредне године избила глад у Сјеничком срезу.

На слабе приносе земљорадње утицало је неколико фактора. Примитиван начин обрађивања земље је први узрок. Наведимо податак да је народ половином 20. века и даље користио углавном дрвено, а не гвоздено рало.⁸² Лоша комуникациона мрежа и неповољан рељеф су, такође, смањивали приносе. Највећи проблем били су остаци назадног феудалног система из времена османске империје. Југословенске власти су одмах после ослобођења покушале да у Јужној Србији поправе стање у пољопривреди спроводећи аграрну реформу. Она је, између осталог, укинула феудалне односе. Но, реформа није у многоме поправила ситуацију. На другој страни је многе припаднике беговата на Косову и Метохији, Македонији и Старом Расу оставила без прихода. Приликом одузимања земље и касније исплате ренте, долазило је и до разних облика злоупотреба. О томе је децембра 1923. године говорио у скупштини Југославије новопазарски цемидетлија Аћиф Бљута. Како су године пролазиле, оваквих случајева је било све више.⁸³ По подацима албанског посланства у Београду, од 1919. до 1938. године

---

⁷⁹ Исто, стр. 214, 216.

⁸⁰ Исто, стр. 180, 188, 190–191.

⁸¹ Момчило Исић, *Сељанке у Србији у првој половини 20. века*, Београд, 2008; Као главни произвођачи житарицама јављају се Прибојски, Пријепољски и Сјенички срез.

⁸² С. Банцковић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 182.

⁸³ Он је тврдио да је земља одузимања не само беговату, него и албанским и муслиманским сељацима... Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove*, Tiranne, 1992, f. 62.

аграрном реформом у албанским и муслиманским крајевима на Косову и у Санцаку одузето је 153.000 х и прераспоређено сељацима.⁸⁴

Пошто није било осетнијег бољитка од реформе, сељаци у Санцаку прелазе на гајење поврћа, пре свега на кромпир и пасуљ, како је то и било уобичајно у сиромашним крајевима. Нововарошки, Сјенички и Бјелопољски срез постали су познати широм Југославије по великим приносима кромпира, који је у више наврата спасавао народ о глади. Пасуљ је долазио иза њега, поготово у околини Пријепоља и Бјелог Поља. Узгој воћа је, такође, био интензиван. Издвајала се долина Лима, посебно пријепољски, прибојски и бјелопољски крај. Ова три среза су производила више воћа него ли „преткумановска“ Србија, изузев шљиве. Надалеко познато село по производњи јабука, крушака и трешања био је Хисарцик код Пријепоља, односно Касидоли, Калафатовићи и Читлук код Прибоја. Цео Бјелопољски срез истицао се по узгоју јабука, које су и извожене у разне делове земље. И овде је, међутим, неразвијеност подручја узимала данак. Због недостатка хладњача и путева, већина рода воћа је пропадала.⁸⁵

Најуспешнија пољопривредна града било је сточарство. Предузетници из Нове Вароши, Сјенице и делом Прибоја користили су државне пашњаке на Златару и тамо напасали неколико хиљада грла крупне и ситне стоке. Они из Милешевског и Пљеваљског среза користили су сувате на Јабуци и Љубишњи. У Сјеничком срезу, поготово на Пештеру, гајење стоке је било још интензивније. Само на државним пашњацима се у сваком тренутку могло одржавати 4.000 говеда и 20.000 оваца. Главне тржнице стоке биле су у Сјеници, Краљеву, Сарајеву и Скопљу. Трговци стоком су били најбогатији људи у Старом Расу и имали највећи удео међу локалном елитом. На пример, 1927. године Хасан Звиздић био је водећи трговац стоком у сјеничком крају. Имао је чак 300 расплодних овнова. Следили су Ејуп Љајић (истакнути колаборациониста) из Новог Пазара са 1.000, те Аћиф Хациахметовић⁸⁶ са 400 овнова за расплод. По приносима издвајало се

---

⁸⁴ Ibid, f. 96–97.

⁸⁵ Б. Храбак, Привреда бившег..., стр. 191–193.

⁸⁶ Аћиф Хациахметовић је био председник УО Трговачке банке и Трговачког удружења у Новом Пазару, главни концесионар у новпазарској електричној централни, власник неколико трговина у вароши, већник Трговачке коморе у Подгорици, те члан вакуфске дирекције и Вакуфског сабора у

село Буђево у срцу Пештера. Овце (сјеничка и арапска), вуна, месо, млечни производи итд. извожени су преко Скопља у Солун и даље широм Европе. Почетком 30-тих изграђују се сточарске станице у свим срезовима Ужичке и Рашке области, што повећава и узгој крупне стоке. Извдајао се Пљеваљски срез, те област Доњег Колашина, која је била најмлечнија у целој Југославији. Развијало се и живинарство, поготово у пријеполском крају.⁸⁷ Непосредно пре окупације сточни фонд у Санцаку износио је 431.908 оваца, 153.184 говеда и 29.927 коња.⁸⁸

Стога је, као и данас, Рашки округ био чувен по млечним и сухомеснатим производима. Сјенички сир је важио за деликатес, као и посан сир, кајмак, пармезан... У Новом Пазару је постојало чак 18 сирара, које су производиле 30.000 ока годишње. Апсолутни лидер у производњи ове намирнице била је Сјеница. Трговци су из ње широм Југославије, али и у Солун и Цариград, годишње извозили 200.000 ока. Васа Карамарковић је само на инострано тржиште годишње извозио 5 т разних врста сира, што је његовој породици донело велико богатство. И Нова Варош, Пријеполје и Пљевља су се бавили истим послом. Подстицан је и извоз вуне (Малта и Француска), те штављених кожа (1929. године око 400.000 комада). Продаја свежег и сувог меса је, такође, била заступљена. То се види по раду кланица. Током 1922. године само је у Новом Пазару заклано 7.176 грла крупне и ситне стоке. Недостатак хладњаче, иако је постојао пројекат за изграђеу једне у Сјеници, онемогућавао је већу зараду.⁸⁹

Највећа бољка Старог Раса у међуратном периоду, која је кочила прогрес, био је потпуни недостатак адекватне путне мреже, као уосталом и у већем делу Јужне Србије и Црне Горе. Постојећи путеви Пљевља – Пријеполје, Пријеполје – Прибој, Нова Варош – Сјеница, Нова Варош – Пријеполје, Нови Пазар – Рашка и Нови Пазар – Косовска Митровица били су макадама врло лошег квалитета. Стога су у употреби још увек биле кириције, саонице и носачи. Прва дрвена кола су, на

Скопљу... *Senat, Narodna skupština: narodno predstavništvo. Biografski leksikon.*, Beograd, 1939, str. 92.

⁸⁷ Б. Храбак, *Привреда бившег...*, стр. 197–199, 200–201.

⁸⁸ С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 188.

⁸⁹ Б. Храбак, *Привреда бившег...*, стр. 201–205.

пример, у Хисарцику иако је село било богато, направљена тек 1936. године.⁹⁰ У Санцаку је било само 450 путничких аутомобила, 146 транспортних возила и 60 аутобуса на 250.000 становника.⁹¹ Изградњом пута бољег квалитета кроз лимску долину почетком 30-тих, центар целог краја постаје Прибој, будући да је до ове вароши ишла и пруга од Вишеграда. Ниједан километар железнице није постојао од Прибоја па све до Косовске Митровице. Колика је била одсеченост појединих вароши показује случај Пријепоља. Историчар Милан Кашанин, директор Народног музеја у Београду, чудило се како ова варош уопште опстаје кад су везе биле толико лоше да „*Париз прима београдске новине у исто време кад и Пријепоље*“, док град има „1) *Поштанску дирекцију у Сарајеву, 2) Грађевинску дирекцију у Крушевцу, 3) Окружну финансијску управу у Новом Пазару, 4) Духовни суд у Призрену, 5) Команду дивизијске области на Цетињу, 6) Великог жупана у Ужцу*“.⁹²

О хроничном недостатку ваљних комуникација податке су оставили интелектуалци из међуратног периода. Извесни адвокат Зиндовић писао је да пошто у бившем Новопазарском санцаку „*апсолутно нису играђене комуникације*“, варошани су одвојени од сељака и међу њима владају лоши односи. Наводио је да о бржем развоју привреде на овом простору „*нема ни говора*“ у датим околностима. Јован Драгутиновић сматрао је нужним изградњу железнице и то правцем исток-запад. Таквих планова је било 1921. и 1923., али их је Пашић одбацио, вероватно јер су подсећали на аустро-угарски план продора на исток из првих година 20. века. Југословенска влада се стога ослонила на план Краљевине Србије о изградњи железнице трасом север-југ, односно „*Јадранске железнице*“. Како је писао Јован Јовановић Пижон, краљ Александар и Пашић су се начелно сложили о почетку градње, али је монарх касније отказао подршку пројекту.⁹³

Због запуштености целе области у континуитету од неколико деценија, сиромаштво локалног становништва, без обзира на религију, било је огромно.

---

⁹⁰ С. Банцковић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 180–181.

⁹¹ *Нови Пазар и околина*, стр. 181.

⁹² Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 91.

⁹³ Исто, стр. 91–93.

Јован Јовановић Пижон забележио је да народ нема „путеве, нема железнице, не мостове, не школа, не пољопривредних кредита“.⁹⁴ Очевици су даље писали о Штавичком срезу следеће: „Довољно ће бити ако напоменемо да има сеоских кућа, које још нису набавиле кутију палидрвцади, нити чашу, нити имају и најпримитивнији кревет у кући, чак ни гасне лампе и сапун, а камоли да знају да постоји четкица и калодонт за зубе, као што у Санџаку има сеоских кућа чији житељи још нису појели ни зрно грозђа, или кајсију, или смокву и којима је црни лук ретка и драгоценост посланица... Код доброг дела муслиманског живља, као и једног дела хришћанског, обедује се на патосу, за софром, скршетних ногу. Столова и столица ретко ко има по овим кућама. Кашике и виљушке ретко су у употреби. Једе се већином из заједничке чиније, умакањем хледа у смок“.⁹⁵

Због велике потребе за развојем, који је зависио превасходно од увоза, нужен је био већи уплив капитала. Стога се у међуратном периоду отварају филијале Хипотекарне, Српске централне и Земаљске банке. На локалу су основане Новопазарска, Сјеничка привредна, Полимска, „Гајретова“ банка и друге. Зеленаштво је, такође, било заступљено. Издвајала се јеврејска породица Сумболико из Новог Пазара, која се надалеко прочула по стеченом богатству.⁹⁶ Банке су преко потребне кредите давале преко овалшћених структурних задруга и филијала. Полимска банка из Пријепоља са канцеларијама у Пљевима и Сјеници располагала је главницом од 3 милиона динара, Новопазарска банка је имала главницу од 500.000 динара, као и Трговачко-привредна банка из исте вароши, Муслиманска банка из Фоче са филијалом у Пљевљима имала је главницу од милион динара итд. Поред тога, финансијску мрежу на подручју Санџака чинили су још: Зетска финансијска дирекција у Подгорици, финансијски инспекторати у Пљевљима, Прибоју, Пријепољу, Бјелом Пољу, Новој Вароши, Сјеници, Беранама и Новом Пазару, главна царина у Дубровнику, поште у Новој Вароши, Сјеници, Бјелом Пољу, Шаховићима, Пријепољу, Новом Пазару, Тутину, Прибоју и Беранама.⁹⁷

---

⁹⁴ Исто, стр. 95–96.

⁹⁵ Ејуп Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, стр. 80.

⁹⁶ С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 188, 219.

⁹⁷ Милић Ф. Петровић, *нав. дел.*, стр. 105–106.

У стању опште неразвијености образовни и здравствени систем, иако преко потребни, били су далеко од задовољавајућег нивоа. О томе убедљиво говоре подаци да је на територији бившег Новопазарског санџака 76% становништва било неписмено. То је било нешто испод просека Старе Србије у којој је 1931. године било писмено 18% мушког и само 3% женског становништва.⁹⁸ Предњачио је Штавички срез са чак 90% неписмених лица старијих од 10 година. Једна основна школа долазила је на 55 км², односно на 10.500 грађана. Укупно у Старом Расу их је било 127. Међу њима су биле две осморазредне гимназије у Пљевљима и Беранама, те четири четвороразредне у Бјелом Пољу, Пријепољу, Новом Пазару и Новој Вароши. Њих су похађали углавном Срби. У међуратном периоду пријепољску гимназију је, наведимо тај податак, завршила само једна муслиманка. У Новом Пазару је током међуратног период гимназију завршило 104 хришћанина и 2 муслимана. Видимо да је постојао велики отпор становништва према школовању деце, поготово код муслимана.⁹⁹

Тако је, на пример, у Новом Пазару школске 1919/1920. године уписано мање од половине муслиманске деце школског узраста. Затим је школске 1922/1923. године у вароши ван школских клупа остало чак 1.120 деце стасале за образовање. Муслимани су веће поверење имали у верске школе – мектебе и медресе (најпознатије оне у Пријепољу и Новом Пазару). Њима су мухамеданци давали предност и у време Османског царства, када су почетком 20. века основане световне школе – иптидадије, руждије и идадије.¹⁰⁰ Опет је за то добар пример Нови Пазар. Колико је држава имала проблем са овим „пара-школовањем“ говори нам податак да су верске школе у овој вароши укинута од стране југословенских власти 1926. године.¹⁰¹ Због раширености верског образовања, растао је ионако велики утицај хоџа, које су често раширивале агресивни национализам код муслимана и окретали га против државе. Они, такође, нису имали ни адекватно

---

⁹⁸ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941. Просветно-културни и верски живот*, књ. 2, Београд, 2009, стр. 525.

⁹⁹ С. Банцковић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 184–186; *Нови Пазар и околина*, стр. 300–302.

¹⁰⁰ Сефедин Шеховић, Основне школе Новог Пазара, Сјенице и Тутина у првој половини 20. века, *Новопазарски зборник*, 33, 2010, стр. 238, 241, 242, 245.

¹⁰¹ Саит Качапор, *Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године*, Нови Пазар, 1987, стр. 149–151.

образовање из методике и дидактике, а дешавало се да нису ни знали српски језик.¹⁰²

Културне институције биле су још ређе. Међу малобројним издвајале су се: Грађанска читаоница у Пријеполу, књижница проте Јевђевића у Прибоју, друштва „Јакшић“ у Новој Вароши и „Његош“ у Сјеници, итд.¹⁰³ При српским манастирима Милешеви, Сопоћанима, Св. Тројице, постојале су мање библиотеке које, ипак, нису свима биле доступне. Црквени објекти су располагали и простором за организацију културних манифестација, наравно оних верског карактера (дан Светог Саве). Код муслимана је готово сваки рад на пољу културе преузело друштво „Гајрет“ из Сарајева. Оно је имало своје пододборе у Пријеполу, Пљевљима, Новој Вароши, Сјеници, Новом Пазару итд., али они нису стално радили. Чланови „Гајрета“ отварали су читаонице са библиотекама, организовали аналфабетске течајеве и драмске секције и представе. Највећи успех било је отварање два интерната за школовање муслиманске деце у Новом Пазару и, поготово, у Пљевљима.¹⁰⁴

Локални живаљ можда је највише погађала чињеница да је и у југословенској држави, као и у Османском царству, овај крај остао један од најзапуштенијих по питању система здравствених институција. Здравствена слика је била толико лоша да су се на територији Старог Раса појављивале болештине које су у Европи биле искорењене деценијама уназад, попут, рецимо, лепре. На територији Дежевског среза владала је епидемија ендемског сифилиса, који је остављао страшне последице на новорођене. Због недостатка стрводерница и непросвећености становништва, црни пришт је био честа појава. Капљичне инфекције попут туберкулозе свакодневно су односиле људске животе. Били су присутни и тифус, паратифус и дизентерија. У свим срезovima Ужичке и Рашке области било је, међутим, само 5 болница са 170 кревета, што је било више него недовољно. Наведимо пример Новог Пазара где је прва болница подигнута 1927, апотека 1926, а амбуланта за кожно-венеричне болести 1924. године. Прве бабице

---

¹⁰² М. Исић, *Селаштво...*, стр. 502–506, 508–509.

¹⁰³ С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 185–186.

¹⁰⁴ С. Банцовић, *О деловању „Гајрета“...*, стр. 83–87; Б. Храбак, *Југословенска муслиманска организација...*, стр. 173.

су се у вароши појавиле тек 1932. године. Сјеница и Тутин су амбуланте добили 1928. године.¹⁰⁵

У комбинацији са непросвећеношћу и необразованошћу становништва обе вере, недостатак здравствених институција водио је цветању надрилекарства. Разни врачеве и „народни“ лекари били су, у ствари, најчешћи начин борбе становништва Санцака против разних опаких болештина. У пријепољском крају порођај муслиманки је био тајан. Она је испијала чашу воде са мало земље са „Мухамедовог гроба“ коју су доносиле хаџије и продавале за велики новац. У Новом Пазару је постојао чудан обичај да породиља испија воду из ногавице свога мужа да би јој порођај прошао без болова. Дете није изношено из куће 40 дана, а прскано је брашном по лицу да би било лепо.¹⁰⁶ Смртност деце је стога била огромна. Само у Дежевском срезу на 1.000 новорођенчади умирало је њих 143, што је био највише у Југославији.¹⁰⁷ Царовало је и сујеверје. У Пријепољском срезу веровало се међу припадницима обе конфесије да се уторком не сме бријати нити чешљати како се не би одсекла срећна длака „инсан“ коју има сваки човек. Жене нису смеле прати суботом да се не би „шлогирале“, нити шити петком под претњом сличних „последница“. Против раширеног беснила народ се борио тако што је конзумирао муве, наводно ухваћене и чуване од Видовдана.¹⁰⁸

Ово безнађе међу становништвом Старог Раса продужило се све до окупације у Другом светском рату. Како је историјска наука одавно показала, овакви периоди напрезали су људе до крајњих граница. У борби за голу егзистенцију многи су пуцали и били принуђени на екстремне мере. Ратна психоза, стална међуверска напетост, тешко сиромаштво, здравствена и просветна заосталост су свакодневно узимали данак. Овај простор је можда и најбољи пример ратних страхаота и страдања становништва будући да је представљао „Балкан у малом“. Како је то изгледало видећемо у наредним поглављима.

---

¹⁰⁵ С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 183, 184.

¹⁰⁶ М. Исић, *Селаштво...*, стр. 519.

¹⁰⁷ С. Банцовић, *Друштвено-економска обележја...*, стр. 184.

¹⁰⁸ М. Исић, *Селаштво...*, стр. 516.

I

АПРИЛСКИ РАТ И ОКУПАТОРСКА ПОДЕЛА – ИДЕЈЕ, ПЛАНОВИ, ПРАКСА

1.1. Ратне операције и окупација

Током Априлског рата војска Краљевине Југославије је поражена од стране модернијих оружаних снага Немачке и њених савезника Италије и Мађарске. Та чињеница је унапред одредила исход рата. На територији Санцака није било већих операција, а тактичка поставка југословенске одбране условила је тиме да су се њене јединице углавном, повлачиле према овим крајевима. Захваљујући војној техници, али и обимним радом обавештајних служби, Немци су извршили окупацију, покушавајући тако да остваре што бољу позицију пред почетак преговора о разграничењу са Италијом. Убедљив тријумф потврђен је запленом огромне количине ратног материјала и заробљавањем великог броја непријатељских официра и војника. Услед сплета вишедеценијских, па и вишевековних, историјско-политичких догађаја, окупатора је муслимански део становништва дочекао на начин који доликује ослободиоцу. Њихова лојалност новим владарима награђена је преузимањем цивилне администрације од Срба, поготово у немачкој окупационој зони.

Војни слом

После пуча у Београду 27. марта 1941. године¹⁰⁹ Адолф Хитлер је наредио напад на Краљевину Југославију, мада су планови о њеном разбијању разрађени раније. Операција „Одмазда“ почела је 6. априла. У предстојећем Априлском рату¹¹⁰ узело је учешћа 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије са укупно

---

¹⁰⁹ Видети више у: „*Novo viđenje 27. marta 1941.*“, zbornik dokumenata, priredili, Branko Petranović i Nikola Žutić, Beograd, 1990; Живан Кнежевић, *27. март 1941.*, Њујорк, 1879; „*Двадесет седми март 1941 : Кнез Павле у вихорима Европске политике*“, Београд, 2003; „*27. март 1941.: седамдесет година касније*“, Београд, 2012; Милан А. Фотић, *Изгубљени пуп: правно-политичка и идеолошка расправа*, Београд, 2001; Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941.*, Београд, 1981; Драгослав Ђорђевић, *На раскрсници: прилози за историју Другог светског рата*, Торонто, 1988.

¹¹⁰ Видети више у: *Априлски рат 1941.*, zbornik dokumenata, priredio Fabijan Trgo, knj. 1, Beograd, 1969; *Априлски рат 1941.*, zbornik dokumenata, priredio Antun Miletić, knj. 2, Beograd, 1987; Pavle Jakšić, *Borbe za opstanak i slobodu: Koreni jugoslovenstva – Jugoslavija u Drugomsvetskom ratu: Jugoslovensko-nemački aprilski rat 1941. godine*, Beograd, 2000; Александар Ж. Животић, *Априлски рат*, *Српска енциклопедија*, Том. 1, књ. 1, стр. 287–292; Слободан Д. Милошевић, *Заробљавање војника Краљевине Југославије у Априлско рату 1941, Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату*, Београд, 1998, стр. 125–140; Живан Стојковић, *Априлски рат 1941. године, Лесковачки зборник*, 24, 1984, стр. 215–243;

870.000 људи. Нусупрот њима налазило се 600.000 југословенских војника. Немачке оклопне трупе које су предводиле напад биле су квалитетне, искусне и са модернијом војном доктрином од ЈВ-оа. Немци су имали и превласт у ваздуху.¹¹¹

Према општем војно-стратегијском плану оружане снаге са простора Старог Раса потпадале су под Команду Треће групе армија генерала Милана Недића. Њихов задатак био је да предузму офанзиву против италијанских снага у Албанији и да формирају одбрану према немачким снагама у Бугарској.¹¹² Локално становништво се углавном одазвало мобилизацији, како хришћанско, тако и муслиманско. Грађани Пљеваљског, Бјелопољског и Сјеничког среза су били мобилисани у 48. пешадијски пук са седиштем у Пљевљима.¹¹³ Обвезници из Дежевског и Штавичког среза били су окупљени у 24. пешадијски пук Ибарске дивизије са седиштем у Косовској Митровици. Ту се налазила и Команда војног округа која је била надлежна за Косовско-митровачки, Пећки, Источки, Дренички, Дежевски, Штавички и Рожајски срез.¹¹⁴

Већ 7. априла јединице немачке 12. армије су упале у Македонију и успеле да заузму Скопље. Део немачких снага је затим продужио ка Грчкој, док се остатак упутио ка Приштини. Ибарска дивизија је у ноћи између 7/8. априла после борби око Куманова, већим делом заробљена. Њени остаци су употребљени за затвањање Качаничке клисуре, где су коначно уништени 9. априла.¹¹⁵ Вести о поразима на фронту стигле су наредног дана у Нови Пазар и Сјеницу. Оне су утицале деморалишуће на становништво, док су истовремено биле окидач за почетак деловања тзв. „Пете колоне“. Сliku општег расула употпуњавале су

Далибор Велојић, Косовска дивизија у Априлском рату 1941. године, *Баштина*, 36, 2014, стр. 223–242; Dragan Tešić, *Vojska Kraljevine Jugoslavije pred Aprilski rat 1941. godine, Istorija XX veka*, 21, 2003, str. 61–82; Prerag Pejčić, *Nove pojedinosti o vazдушном napadu na Jugoslaviju aprila 1941., Glasnik ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane*, 47, 1991, str. 46–52.

¹¹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 109.

¹¹² Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, 1982, str. 252, 707.

¹¹³ *Istorija Пљеваља*, Пљевља, 2009, стр. 399; *Бијело Поље*, Београд, 1987, стр. 344.

¹¹⁴ V. Terzić, *nav. del.*, str. 256, 709; *Нови Пазар и околна*, Београд, 1969, стр. 306; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979, str. 247; Nebojša Stambolija, *Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, Beograd, str. 225; Миодраг Радовић, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, бр. 16, 1992, стр. 131.

¹¹⁵ М. Радовић, *нав. дел.*, стр. 132; *Kosovska Mitrovica i okolina...* str. 248.

породице избеглица из Београда које су се после немачког бомбардовања, склониле у поменуте вароши.¹¹⁶

Делови немачке 9. оклопне дивизије су 11. априла заузели Приштину и покушали да се пробију ка Косовској Митровици и Пећи. Ради што ефикасније одбране генерал Недић је истог дана организовао Суворечки, Пећи, Новопазарски, Рашки и Косовско-митровачки одред. Они су стављени под команду новоформиране Команде Санџачке војске са седиштем у Новом Пазару. Њен задатак био је да заустави даље продирање немачких снага преко Косова, Метохије и Санџака, те да обезбеди ред и мир у овим областима, будући да је почела побуна Албанаца. Већ првог дана постојања Санџачка војска је „бачена у ватру“. Врховна команда јој је 12. априла наредила да поврати Приштину и настави продор према Качанику.¹¹⁷ Иако су Немци одбили поменути контра-напад, Новопазарски и Косовско-митровачки одред су још неколико дана успешно блокирали њихов продор са Косова у долину Ибра. До тада су међутим, Немци заузели огромне делови западне Југославије, пао је Београд, што је све говорило да је пораз близу.

Затим су краљ и влада напустили земљу, што је био сигнал да се започну преговори о обустави ратних дејстава са Силама Осовине. У међувремену, 15. априла делови немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије су после 6 сати борбе освојили Краљево, а убрзо и Рашку. Истог дана немачка 8. оклопна дивизија је ушла у Ужице.¹¹⁸ Иако је Врховна команда 15. и 16. априла обавестила делове Санџачке војске о мировним преговорима и наредила обуставу акција против непријатеља, њене снаге су наставиле да пружају отпор Немцима и Албанцима.¹¹⁹ Наступајући од Рашке 60. моторизована дивизија је 16. априла сломила одбрану Санџачке војске и окупирали Нови Пазар, Косовску Митровицу

---

¹¹⁶ Историјски архив Краљево (у даљем делу текста ИАК), фонд 420, Збирка докумената Народно-ослободилачке борбе (у даљем тексту НОБ) кут(ија) 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 178; Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, (у даљем делу текста ИАРНП), фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 91; М. Ђуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964, стр. 42.

¹¹⁷ *Kosovska Mitrovica i okolina...* str. 248.

¹¹⁸ V. Terzić, *nav. del.*, str. 449.

¹¹⁹ ВА, Недићева архива (у даљем делу текста НДа), кут. 20А, фас. 1, док. 1, стр. 14–15.

и Сјеницу.¹²⁰ Истовремено је 8. оклопна дивизија освојила Прибој и Рогатицу. У околину Сјенице сместиле су се трупе 11. оклопне дивизије, иначе на путу за Подгорицу.¹²¹ Дана 17. априла, када је потписана капитулација Југославије, јединице немачке 8. дивизије окупирале су Пријепоље и Бјело Поље, док су делови 60. дивизије из Новог Пазара ушле у Тутин.¹²²

Брзој победи Немачке и њених савезника допринело је и деловање припадника „Пете колоне“. Они су били активни и на територији Санцака. Најорганизованија група налазила се у Новом Пазару. Као њени чланови наводе се: инжењер у градској хидроцентрали Стефан Фишер и његова супруга Марија, лекар Михајло Јермаков, апотекар Здравко Салингер, аутомеханичар Бела Ладањи и његова супруга Марија, народни посланик Аћиф Хаџиахметовић Бљуџа,¹²³ његов зет поштански службеник Ахмет Даца, индустријалац Бахрија Абдулрахмановић и

---

¹²⁰ V. Terzić, *nav. del.*, str. 456; Бранислав Божовић, *Партизански одреди – Копачки, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981, стр. 31; Ејуп Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, стр. 85; *Kosovska Mitrovica i okolina...* str. 248.; Danilo Jauković, *Sandžak u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1942.*, magistarska teza, Filozofski fakultet Beograd, Istorijsko odeljenje, str. 26.

¹²¹ V. Terzić, *nav. del.*, str. 448–449, 456, 459.

¹²² Isto, str. 460; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2011, стр. 24; *Бијело Поље...* стр. 345.

¹²³ **Аћиф Хаџиахметовић Бљуџа** (Нови Пазар, 1887. – Нови Пазар, 21. јануар 1945.). Рођен је у богатој албанској породици Бљуџа, која је водила порекло из Ђаковице. Касније је додао свом имену и презиме Хаџиахметовић по деди Ахмету који је у 19. веку ишао на хаџилук у Меку. Завршио је руждију (нижу гимназију) у Новом Пазару и Војну академију у Битољу. Као турски официр борио се у Првом светском рату, приликом чега је заслужио орден Гвозденог крста 2. класе за храброст. Крајем рата имао је чин капетана. Постаје члан „Џемијета“ и блиски сарадник његовог будућег председника Ферат-бег Драге. На оснивачкој седници децембра 1919. године, постављен је за секретара. Први пут постаје народни посланик 1923. године. За разлику од осталих посланика „Џемијета“ добро се служио српским језиком и често иступао у скупштини и разним одборима. У време распуштања „Џемијета“ је чак четири пута хапшен без јасних оптужби. Иако му је политичко деловање било забрањено остао је најутицајнији политичар у Дежевском и Штавичком срезу. Хаџиахметовић је стога био често на удару власти, поготово радикала. На њега су током међуратног периода покушана два атентата, а нападана му је и породица. Други посланички мандат освојио је међутим, 1938. године као кандидат на листи ЈРЗ-а. У мају 1940. године је од стране југословенских власти означен као особа која шири анти-државну пропаганду. Предложено је да се стави под строгу контролу или интернира. Поседовао је неколико трговачких радњи и био је председник Управног одбора Трговачког банке у Новом Пазару, Трговачког удружења и концесионар у електричној централи. После окупације диктирао је смену југословенског управног апарата у Дежевском и Штавичком срезу. Заузео је место председник огранка Албанског народносног савеза (АНС) у вароши, док су његови људи преузели све остале функције. Као официр узео је учешћа у многим етничко-верским сукобима на овим просторима током рата, приликом којих је дошло до масовног расељавања и убијања Срба. Активно је сарађивао са немачким и италијанским властима, радећи отворено на припајању Дежевског и Штавичког среза Великој Албанији. Услед напредовања снага НОВЈ ка Новом Пазару у јуну 1944. године, Хаџиахметовић међутим, ступа у контакт са командом ЈВуО. Преко Тихомира Шарковића се разматрала могућност прекида верских сукоба, као и заједничке борбе против партизана. Пресудом Војног суда дивизијске војне области за Санцак, бр. 6 од 19. јануара 1945. године, Хаџиахметовић је са још неколико својих сарадника осуђен на смрт.

трговац Ејуп Љајић.¹²⁴ Они су одржавали везе са албанским прваком из Косовске Митровице Џафером Девом, сарадником немачке војно-обавештајне службе (Abwehr/АВВЕР), од кога су добијали инструкције и обавештења о кретању немачке војске.¹²⁵ Ширили су дезинформације и панику по вароши и припремали свечани дочек немачким јединицама.

Генерал Недић је због све чешћих субверзивних деловања против ЈВ-оа, пре свега на Косову и Метохији где су Албанци на неким местима потпуно преузели власт, наредио 8. априла бившем народном посланику и сенатору Тихомиру Шарковићу¹²⁶ да искористи своје добре односе са муслиманским и албанским првацима ради смиривања ситуације. Шарковић делује на линији Ђаковица –

---

¹²⁴ ВА, Војни судови, Војни суд дивизијске војне области за Санцак, Пресуда бр. 6 од 19. јануара 1945. године, стр. 1–2; Архив Југославије (у даљем делу текста АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем делу текста ДКРЗ), ф. 83, 403–405, 411–412, 422–423; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, ф. 550, инв. бр. 1540, стр. 96–104; ИАРНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године (у даљем делу текста НОР), Сећање Шеваљевић Стевана – Степа: „Деловање Комунистичке партије Југославије у Новом Пазару и околини у периоду септембар 1940. – мај 1941. године“, стр. 5; ИАК, фонд 412, Лични архивски фонд Тихомира Д. Ђорђевића (у даљем делу текста Тихомир Ђорђевић), кут. 38, Ратник дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 24–26;

¹²⁵ ИАК, фонд 420, Збирка о радничком покрету у НОБ-и (у даљем делу текста НОБ), кут. 15, Реферат Вукомана Тулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 13–14; *Kosovska Mitrovica i okolina...* str. 249.

¹²⁶ **Шарковић Тихомир** (Бањска, 1879. – између Чачка и Краљева 5–9. јануара 1945.). Завршио је нижу гимназију у Београду где је уписао и Вишу трговачку школу. Усавршавао се у Бечу и Берну. По завршетку школовања бива укључен у трговачке и политичке послове његовог оца Венијамина. Он је дуго низ година био повереник Министарства војног и Министарства спољних послова Србије за ове делове Старе Србије која се тада налазила у оквирима Османског царства. Тихомир Шарковић замењује свог оца на истој позицији 1910. године. Жаслужан је за одржавање реда и мира у Новом Пазару после ослобођења, односно спречавања било каквог насиља над муслиманским становништвом. Учествовао је у Првом светском рату и из њега изашао са чином резервног потпуковника. У међуратном периоду биран је за народног посланика два пута 1931. и 1938. године, док је за сенатора изгласан испред Зетске бановине новембра 1939. године. Током 1939. године пропутовао је велики део Старог Раса, Косова и Метохије, те Македоније, како би направио један опширни реферат о могућностима побуне Албанаца у јужним деловима Југославије. Извештај је доставио влади у Београду. Током окупације Србије у Другом светском рату важио је за једног од политичких лидера Срба из околине Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице. Шарковић је био председник Одбора за издржавање четника, болница и избеглица који је 1941. године основан у Рашки. Одбор је током рата често прикупљао помоћ за правосалвне избеглице из Дежевског и Косовско-митровачког среза, као и за оне избегле са делова Косова и Метохије који су били под италијанском окупацијом. Помагао је локалне четничке одреде, а касније је дошао у контакт са Врховном командом и слао извештаје директно Михаиловићу. Он га је почетком јуна 1944. године овластио да ступи у контакт са муслиманским и арнаутским политичким првацима из Новог Пазара, Сјенице и Косовске Митровице, ради преговора око обостраног повратка избеглица на своје поседе. У ту сврху он је у кратком року разговарао са Аћифом Хаџиахметовићем Бљутом, Хасаном Звиздићем, Ахметом Дацом, Ферат-бег Драгом и Џафером Девом. Покушао је и да организује сарадњу на бази заједничке борбе против НОВЈ. После ослобођења Србије, нове југословенске власти су га ухапсиле и стрељале негде између Чачка и Краљева, почетком јануара 1945. године.

Косовска Митровица – Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Пљевља и утиче на муслимански живаљ да не омета кретање војних јединица, не убија и не пљачка војнике, као што је то био случај за време повлачења српске војске кроз ове крајеве 1915. године. Према његовом сведочанству успео је да добије бесу од водећих муслимана.¹²⁷ Недић се на другој страни, са штабом ускоро нашао у Пријепољу. Ту је дочекао окупацију, да би преко Сарајева до 19. априла дошао у Београд.¹²⁸

Већ после првих пораза ЈВ-оа обвезници са простора Дежевског и Штавичког среза се враћају кућама. Једном приликом је жандармерија у Нови Пазар спровела око 60 дезертера, већином муслимана. Требало је да се изведу пред Преки војни суд, али он до капитулације није формиран. Локалне војне власти покушале су да се застрашивањем муслиманског становништва супротставе раду петоколонаша и спрече даља дезертирања. У град који је добро памтио насиља четника Косте Пећанца после Првог светског рата, доведени су припадници Јуришне (четничке) команде. По граду је такође, кружила вест да је у жандармеријској станици направљен списак на којем су се налазила имена 40 виђенијих муслимана мештана које би требало ликвидирати. Председник Четничког удружења за Дежевски срез Душан Давидовић и Тихомир Шарковић издејствовали су међутим, да се четници изместе према Метохији, тако да није било никаквог насиља над мухамеданцима.¹²⁹

Активност „Пете колоне“ забележена је и у другим крајевима Старог Раса. Интендантски официр при 48. пешадијском пуку из Пљеваља, по националности Хрват, је на пример, првих дана рата преусмерио комору јединице у правцу Сарајева уместо ка Гусињу. Стога је ова јединица током операција које је вршила у северној Албанији имала проблема са снабдевањем. Одмах по проглашењу НДХ 10. априла усташки побуњеници међу којима је било и муслимана, почињу са нападама на српско становништво на границама Пљеваљског среза, те прве

---

¹²⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовско-митровачком и Дежевском срезу 1941. године, стр. 1.

¹²⁸ ВА, НДа, кут. 1, фас. 7, док. 16, стр. 6; ВА, Ча, кут. 269, фас. 1, док. 38, стр. 2; V. Terzić, *nav. del.*, str. 458.

¹²⁹ М. Радовић, *нав. дел.*, стр. 133; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 93–94; *Нови Пазар и околина...* стр. 307.

избеглице стижу у Пљевља.¹³⁰ Последњих дана рата приликом проласка једне мање југословенске моторизоване јединице кроз Нову Варош, шофер једног од камиона је намерно сурвао возило са пута. Шест војника је погинуло, а више њих је било тешко повређено. Возач је успео да побегне.¹³¹ Истовремено почињу напади муслиманских одметника на мање групе војника који су покушавали да се врате кућама. На Пештеру и у Штавичком срезу разоружано је и опљачкано око 30 војника.¹³² Одметничке банде су се појавиле и у Сјеничком срезу. Муслимани из Кладничке општине пресретали су и убијали војнике који су покушали да пређу преко Јавора.¹³³

Окупацијом већих делова бивше Зетске бановине између 15. и 17. априла немачка војска је приграбила доста ратног плена. Заплењена су и сва моторна возила и аутомобилски материјал на који се наишло.¹³⁴ Заробљен је већи број југословенских војника, подофицира и официра највишег ранга. Приликом уласка Немаца у Рашку заузето је слагалиште артиљеријске муниције и топови. Истовремено су се немачки војници упустили у пљачку дућана по вароши.¹³⁵ У Новом Пазару су поред доста лаког наоружања и војне опреме Немци ухватили већи број припадника ЈВ-оа међу којима је било око 300 официра из разних јединица.

Са подручја Дежевског среза је у заробљеништво одведено 914 војника и то 646 Срба, 264 муслимана и 4 Јевреја. Они су заробљавани широм Југославије, али највише у Македонији.¹³⁶ Поред тога у сукобима са непријатељским јединицама погинуло је 35 људи (15 Срба, 17 муслимана и 3 Јевреја). Из Штавичког среза Немци су на другој страни, у логоре послали најмање 86 лица и то 80 муслимана и 6 Срба.¹³⁷ У Сјеници је разоружање неколико стотина југословенских војника и

---

¹³⁰ *Историја Пљеваља ...* стр. 399, 401.

¹³¹ М. Ђуковић, *Путовање у слободу – ратне белешке*, Нова Варош, 1979, стр. 18.

¹³² ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 127–128.

¹³³ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 183.

¹³⁴ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 7, стр. 3.

¹³⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, стр. 27, 32; V. Terzić, *nav. del.*, str. 460.

¹³⁶ М. Радовић, *нав. дел.*, стр. 131–132, 133, 135–136.

¹³⁷ Архив Србије (у даљем делу текста АС), збирка Безбедносно информативне агенције (у даљем делу текста БИА), збирка бр. 175, Муслиманске банде, фасцикла Тутин, Списак лица која су

официра трајало 3 дана. Спровођено је јавно по дану, испред војних објеката. Током овог процеса један део заробљеника је успео да умакне.¹³⁸ Према подацима послерате југословенске Службе државне безбедности (СДБ) из Прибојског среза је у заробљеништво одведен најмање 31 војник и то 29 Срба и 2 муслимана.¹³⁹ У суседном Пљеваљском срезу је такође, пуно припадника југословенске војске лишено слободе. Само из вароши је у жицама завршило 45 официра, подофицира и редова. Међу њима је било 40 православаца и 5 муслимана.

Заплењени су и многи магацини са храном и другим потребштинама по градовима. Команда Треће групе армија предала се Немцима у Пријепољу на дан капитулације Југославије 17. априла. Поред бројног малокалибарског ватреног оружја и муниције, Немци су се домогли и веће количине бензина и нафте. Сав ратни материјал био је према наређењу команде места, од стране мештана и војске прикупљен и сложен у дворишту старе гимназије, тако да је немачким снагама остало само да га покупе.¹⁴⁰ Делови јединица немачке 8. оклопне армије су у Прибоју запленили и војне магацине са намирницама. Непосредно пред капитулацију у варош су стигла три пломбирана вагона са кованим новцем и клишеима Народне банке, који је требало да се пребаце за Никшић. На крају је товар завршио у немачким рукама.¹⁴¹ Тамо где нису могли да покупе оружје окупаторски војници су га уништавали. Тако су у Бјелом Пољу мноштво пушака и осталог малокалибарског оружја бацали под гусенице тенкова.¹⁴² Улазећи у Пљевља Немци су ухватили принца Ђорђа Карађорђевића који није успео да се повуче са владом на Блиски исток. Немци су из локалне поште такође, однели суму од 35 милиона динара, испразнили општинске магацине, а оно што је преостало узели су касније Хрвати и Италијани.¹⁴³

прошла кроз непријатљеске војне заробљеничке логоре и лица која су у току окупације била хапшена и затворена од стране окупатора па су се повратила у земљу, стр. 1–9.

¹³⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 178, 182; Станко Равић, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша Прошлост*, 1971/1972, Краљево, стр. 50.

¹³⁹ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 134–143.

¹⁴⁰ М. Туковић, *Путовање...*, стр. 15–16.

¹⁴¹ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 56, 65; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 24.

¹⁴² *Бијело Поље...* стр. 345.

¹⁴³ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 17, стр. 1–2; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 7; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 7, стр. 3; ВА, Ча, кут. 137, фас. 1, док. 4, стр. 1; *Историја Пљеваља...* стр. 400.

Будући да је ЈВ била у расулу локално становништво почиње са пљачком државне имовине. Народ узима оружје, ратну спрему и животне намирнице, како због личне потребе, тако и из патриотских побуда. Очевици наводе да се дуж пута Рашка – Нови Пазар могао видети велики број олупина моторних возила и групе сељака како покушавају да размонтирају још увек употребљиве делове. Отуђени су и сви коњи комадних јединица, који су касније узети сељацима од стране немачког окупатора. Тихомир Ђорђевић из Рашке бележи да су чиновници ратне благајне у Рашки пред капитулацију, сами себи исплатили 20 плата унапред (тако да су појединци добили по 50.000 динара) и на тај начин бесправно поделили новац намењен војсци.¹⁴⁴

Традиционално добро наоружани становници Пештера током Априлског рата имали су прилику да обнове своје залихе. У рејон Сјенице су наине, премештена складишта муниције из околине Краљева. Преме неким сведочанствима узета количина пешадијског наоружања и муниције од стране народа, подмиривала је потребе пешадијског пука. Ово наоружавање у многоме ће обликовати дешавња у Сјеничком срезу током рата. Становници вароши су такође, откупљивали малокалибарско оружје и ратну опрему од војника, дајући за њих храну, новац или војницима преко потребна цивилна одела.¹⁴⁵

Српски сељаци из Мокронога у околини Прибоја, однели су испред окупатора наоружање са железничке станице у Увцу. Захвајући томе у селу је формирана најача четничка јединица у околини.¹⁴⁶ У Пријепољу су грађани међу којима је било и комуниста и њихових симпатизера, самоиницијативно закопали бурад са нафтом и бацали оружје у Лим. Војне власти су то видели смо, забраниле. Председник општине у Пријепољу поделио је даље, својим чиновницима суму од

---

¹⁴⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, стр. 21, 23, 28.

¹⁴⁵ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 182–183; С. Равић, *нав. дел.*, стр. 50.

¹⁴⁶ АСЖ, Ж-28, Збрка НОР-а, кут. 13, фас. Санџачки четници, документ 7, стр. 1–2; М. Ђуковић, *Санџак...* стр. 43.

250.000 динара у сребру, добијену од генерала Недића. Просечно су сви службеници добили од 5.000 до 10.000 динара.¹⁴⁷

Завршни чин рата – окупација градова

Као и у свим крајевим окупиране Југославије, током друге половине априла трајало је преузимање власти и у срезovima Старог Раса. Немачком завојевачу је у неким градовима приређена и добродошлица. Окупација је најсвечаније пропраћена 16. априла у Новом Пазару. Дочек је био унапред припремљен од стране групе петоколонаша из вароши, који су преко Косовске Митровице, где је такође организована свечана манифестација, добијали вести о кретању окупатора. Нови Пазар је стога био искићен немачким заставама, а на улазу у насеље је био постављен славолук. Пред јединице немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије је у предграђе изашла група муслимана коју су предводили Аћиф Хациахметовић Бљута и Стефан Фишер. Са собом су имали неколико немачких застава. Улазак немачке моторизације, укључујући и тенкове, у Нови Пазар трајао је око 1 ч и 30 минута. На улицама их је дочекало између 2.000–3.000 муслимана. Немци су им делили чоколаде, бомбоне, дуван и сл.¹⁴⁸

Један део ових јединица је онда наставио према Сјеници. Чувши за долазак Немаца становништво се тамо повукло у куће, а радње и дућани су били затворени. Није било никаквог дочека окупатору. Сутрадан је једна мања немачка јединица заузела и Тутин. Разоружавши жандармеријску станицу убрзо се вратила у Нови Пазар.¹⁴⁹ По уласку у вароши Немци су организовали орсткоманде и помогли муслиманима да преузму цивилну управу.

Пре уласка снага немачке 8. оклопне армије у Пријеполје 17. априла, у општини је одржан састанак виђенијих представника православаца и муслимана.

---

¹⁴⁷ М. Туковић, *Путовање...*, стр. 15–16; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријеполја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 464–465.

¹⁴⁸ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 97–99; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, Реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 14.

¹⁴⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 180; Е. Мушовић, *нав.дел.*, стр. 85.

На њему је одлучено да се морају очувати добри односи између две верске скупине. Немачке трупе је испред општине сачекао председник општине Милан Крповић. Истовремено су се у граду на неколико муслиманских радњи појавиле заставе Трећег рајха. Немачке снаге се нису дуго задржале у граду, већ су продужиле за Пљевља. Према сведочанству поменутог Крповића, по њиховом одласку кроз Пријепоље се пронео глас да ће „четници“ из Прибојског среза доћи у варош и напасти мухамеданце. Група муслимана мештана упала је због тога у општину да би се наоружала. Тамо се наине, налазила велика количина војничког и трофејног оружја и муниције, као и извесна количина динамита, коју су Немци сакупили после разоружања ЈВ. Услед непажње дошло је до експлозије од које су погинула четворица муслимана, а неколико њих рањено. Окупатор је одмах послао војску да изврши истрагу, али на крају, нико није одговарао јер је утврђено да се радило о несрећном случају.¹⁵⁰

У Пријепоље су затим као посадне јединице доведени делови немачке 60. дивизије.¹⁵¹ Посада у граду је имала око 200 људи. Немци су организовали војну власт преко орсткомандатуре која је била смештена у хотелу Милана Крповића. У прво време су задржали стару цивилну управу. Први командант места био је капетан Тотс. Локална жандармерија није разоружана, али су из ње отпуштени скоро сви Срби.¹⁵² Окупаторске власти су после тога сазвале збор угледних грађана којем је присуствовало око 60 људи. Једну половину присутних чинили су представници муслимана, а другу, представници хришћана. Немци су тражили од становништва ред и мир. На састанку је дошло до свађе између водећих личности две скупине, сенатора Сретена Вукосављевића¹⁵³ и народног посланика Мухамеда

---

¹⁵⁰ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 254, 446, 466–467, 474; М. Ђуковић, *Сањак...* стр. 48.

¹⁵¹ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 32.

¹⁵² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 173.

¹⁵³ **Сретен Вукосављевић** (Пријепоље, 5. март 1881. – Ровињ, 9. август 1960.) Основну школу завршио у родном месту, нижу гимназију у Београду и Ваљеву, а учитељску школу у Алексинцу. Као борца за национално ослобођење Срба српска влада га је 1912. године ангажовала као агента за територију западне Старе Србије. Када је почео Први балкански рат он је са својом комитском јединицом прешао у акцију и водио борбе са турском војском, одметничким групама и граничарима. Његов одред је ослободио Сјеницу, а успео је да преговорима добије Прибој. После Првог светског рата постављен је за повереника за аграрну реформу у Скопљу 1919–1920. године и у два наврата за државног подсекретара за пољопривреду. Приближава се демократама и постаје народни посланик 1921. и 1923. године. Пензионисан је 1925. године због отворених критика владине аграрне политике. Године 1938. почео је да предаје социологију села на Правном

Хашимбеговића,¹⁵⁴ па се скуп завршио у напетој атмосфери која се убрзо прелила на цео пријепољски крај.¹⁵⁵

Прву немачку јединицу која је ушла у Прибој чинила су три тенка. Према наређењу команданта места у Прибоју потпуковника Голубовића, председник општине Добросав Стевовић изашао им је у сусрет испред вароши и обавестио их да у граду владају ред и мир. Немци су разоружали жандармерију, растерали становништво које је се искупило због пијачног дана, па се повукли. До 20. априла у град се сместила једна моторизована немачка чета. На неким местима у Прибоју се појављују немачке заставе које и овде постављају муслимани. Организована је орсткоманда коју је водио поручник Осиг. Она се уселила у зграду парохијског дома. У свом раду ослањала се превасходно на муслимане. Стога је поставила нову цивилну власт, сменивши дотадашњег председника

факултету у Београду. Указом краљевских намесника именован је за сенатора 1939. године. После окупације Југославије враћа се у Пријепоље. За време рата неколико пута је хапшен од стране усташких и италијанских власти. Имао је лоше односе и са локалним четничким вођама, па га је Павле Ђуришић, у децембру 1942. године означио за ликвидацију. Током 1943. године Вукосављевић се приближава НОП-у. Септембра исте године је постављен за председника среског Народног одбора ослобођења (НОО) у Пријепољу. Због свог угледа 20. новембра 1943. године, на првом заседању ЗАВНОС-а у Пљевљима, изабран је за председника Извршног већа. Онда је постављен и за већника на другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу. Током 1944. године је именован за министра исхране и обнове шума и вода у влади Ивана Субашића. После рата у влади ФНРЈ добио је место министра за колонизацију и аграрну реформу. Убрзо је дошао у сукоб са неколико најближих сарадника Јосипа Броза, пре свега, око питања повратка расељених српских колониста на Косово и Метохију и аграрне реформе. Стога је 1946. године смењен и по други пут пензионисан. Две године касније ипак, постаје редовни професор социологије села на Правном факултету у Београду. Године 1951. је постављен и за директора Института за проучавање села при САНУ. Исте године је коначно отишао у пензију. До краја живота живео је повучено, посветивши се научно-истраживачком раду.

¹⁵⁴ **Мухамед-бег Хашимбеговић** (Пријепоље, 1895. – Пљевља, 1944/1945.). У родном граду је завршио основну школу, а више образовање је стекао у Истамбулу. Године 1920. био је изабран за кмета општине Пријепољске. Као члан НРС-а именован је први пут за народног посланика 1928. године. Исте године постаје и председник општине Пријепоље. После диктатуре придружује се ЈРЗ-у. Стога постаје поново председник општине 1936., а народни посланик 1938. године. Током окупације био је носилац прохрватске политике међу муслиманима Милешевског среза, залажући се за припајање територије Санцака НДХ. Од стране усташких власти постављен је за градоначелника Пријепоља. Имао је добре односе са поглавниковим повереником др. Хаџићем. Током 1941. године обраћао се поздравним телеграмима Анти Павелићу и Адолфу Хитлеру. Повукао се са хрватским трупама из Пријепоља почетком септембра исте године. Одмах затим је постављен за градоначелника Вишеграда. За своју службу је похваљен од стране заповедника Војне Крајине у Сарајеву оружничког пуковника Стјепана Јаковљевића. У Пријепоље се враћа после доласка Немаца крајем 1943. или почетком 1944. године. Затим је од стране пуковника Кремплера одређен за једног од носиоца цивилне власти. Био је ожењен Српкињом. Стрљан је после ослобођења од стране комунистичких власти.

¹⁵⁵ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 465–466.

Стевовића и његовог заменика Шукрију Хаџимуртовића.¹⁵⁶ Среско начелство се са друге стране, само распало јер су се службеници после капитулације разбежали. Немачка војска је поставила страже на излазима из града и ван Прибоја се могло само са пропусницом орсткоманде.¹⁵⁷ Окупација Пљеваља почела је тако што су Немци дочекани испред града од стране неколицине виђенијих грађани обе вероисповести, предвођених председником општине Богданом Ненадићем и среским начелником Павлом Ђуровићем. Затим је окупатору предата власт над градом и срезом.¹⁵⁸ Било су ово углавном стандарне процедуре коју су Немци спроводили у целој Србији.

Формирањем Команде 17. армијског корпуса италијанске 9. армије 21. априла на Цетињу, Виша команда оружаних снага Албаније (SUPERALB/СУПЕРАЛБ) почиње да гради италијански окупациони систем у Црној Гори. Неколико дана раније, 17. априла, на Цетињу је основан Привремени управни одбор, који убрзо мења назив у Привремени Црногорски комитет. Његов задатак био је да преузме цивилну власт у окупираној Црној Гори.¹⁵⁹ Дана 26. априла делови 93. пука дивизије „Месина“ (Messina),¹⁶⁰ из правца Берана улазе у Рожаје.¹⁶¹ Два дана

---

¹⁵⁶ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 213; Исто, фас. Немачке окупационе институције, стр. 1–2, 9.

¹⁵⁷ Исто, фас. Усташка власт у Прибоју, стр. 22; Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 77–78, 118–119.

¹⁵⁸ *Историја Пљеваља...* стр. 401; М. Ђуковић, *Санџак...* стр. 48.

¹⁵⁹ У њега је ушло неколико чланова предвођених др. Секулом Дрљевићем. Заједно су радили на стварању независне Црне Горе под италијанском протекцијом. Убрзо по сазивању одбора почело је формирање месних комитета по градовима Црне Горе. Међутим, 28. априла Италијани су образовали Цивилни комесаријат за Црну Гору на челу са опуномоћеним министром Мацолинијем. Ово тело је 22. маја Мусолини уздигао у ранг Високог цивилног комесаријата за Црну Гору. Мацолини је већ 5. маја укинуо Црногорски комитет и свео га на ниво саветодавног тела. Истовремено је престала и функција месних комитета... V. Terzić, *nav. del.*, str. 586–587.

¹⁶⁰ Седиште 18. фантеријске (пешадијске) дивизије „Месина“ било је у Анкони. Њен састав чинили су: 93. пешадијски пук, 94. пешадијски пук, 2. артиљеријски пук и 18. минобацачки батаљон, а под њеном командом је била и 108. легија црнокошуљаша. Од јуна 1940. до априла 1941. године била је распоређена у централној Италији, после чега је пребачена у Албанију. Употребљена је за окупацију Црне Горе и борбу против устаника у лето 1941. године. Од јануара 1942. године прелази под команду 2. италијанске армије. У Црној Гори остала је до краја јула исте године, после чега је пребачена на линију Метковић – Дубровник. После капитулације Италије дивизија је расформирана од стране Немаца. Команданти дивизије били су: генерал Франческо Зани/Francesco Zani (јун 1940. – 26.4.1941.), генерал Карло Тучи/Carlo Tucci (26.4. – 10.10.1941., 3.11.1941. – 8.2.1942. и 4.3. – 17.9. 1942.), генерал Алдо Габути/Aldo Gabutti (10.10. – 2.11.1941.), генерал Ђовани Бертели/Giovani Bertelli, генерал Атилио Амато/Attilio Amato (18.9. – 15.10. 1942.) и генерал Гуљелмо Спићаћи/Guglielmo Spicaci (16.10. 1942. – септембар 1943.)... *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002, p.(agina) 241–243.

касније оне улазе и у Бјело Поље. Испред вароши им је припређен свечани дочек од стране групе федералиста и неколико виђенијих мештана муслимана. Паралелно са уласком окупаторских снага у Бјело Поље, основан је Месни комитет за Бјелопољски срез на челу са мајором Булатовићем. Затим су Италијани основали команду гарнизона која се сместила у зграду среског начелства. Нису вршили никакве корекције цивилних власти. Није разоружана ни југословенска жандармерија, већ је само у сваку станицу послато по неколико карабињера.¹⁶² До 8. маја јединице дивизије „Марче“ (Marche) успостављају власт у Пљевљима. Италијанске снаге су заокружиле окупацију својих делова Санцака половином јуна када су ушле у Тутин.¹⁶³

Размештање немачких трупа у Старом Расу завршено је крајем априла уласком у Нову Варош. Делови 60. дивизије стигли су из правца Бистрице 30. априла. Немце је дочекао председник општине Рајко Рајановић.¹⁶⁴ Сутрадан 1. маја немачке власти су сазвале све виђеније становнике Нове Вароши на састанак. И овде је дошло до свађе између Срба и муслимана око питања преузимања цивилних власти. Затим је формирана команда места коју је водио капетан Пилц, али Немци нису сменили старе општинске власти и поред инсистирања муслимана.¹⁶⁵

***

Може се закључити да су немачке снаге без веће борбе окупирале цео простор Санцака у кратком временском периоду. Њихово напредовање подупирано је и деловањем пете колоне, као на пример у Дежевском срезу. Приликом освајања градова Немци су лако разоружавали деморалисану ЈВ, одводећи велики број војника и официра у заробљеништво. Стекли су и велики плен у виду оружја,

---

¹⁶¹ V. Terzić, *nav. del.*, str. 585; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943.*, Beograd, 1999, str. 52; Alija Matović, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009, str. 103.

¹⁶² *Бјело Поље...* стр. 349–350.

¹⁶³ Bogdan Gledović, *Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, Vojno-istorijski glasnik*, br. 2, 1972, str. 20.

¹⁶⁴ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 59; М. Ћуковић, *Путовање...* стр. 27.

¹⁶⁵ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 26, 97.

моторних возила, муниције, горива, разне ратне спреме, новца, животних намирница итд. Почетак окупације је дочекан на различите начине. У Новом Пазару немачка војска је примљена као ослободилачка, у Пљевљима, Прибоју и Пријеполу, јој је уредно предата власт од стране бивше југословенске цивилне управе, док је Сјеницу, Нову Варош и Бјело Поље окупатор затекао празне. У окупираним градовима формиране су орсткомандатуре, које су првобитно поред војне вршиле и део цивилних послова. На неким местима задржана је бивша цивилна управа, а на другим замењена муслиманским првацима у служби НДХ или Велике Албаније.

1.2. Рим, Берлин и улазак трупа НДХ у Санцак

Власти НДХ задржале су се на територији Санцака током периода април – септембар 1941. године. За то време формирале су нову цивилну управу, организовале оружништво и Усташки покрет на простору Милешевског, Нововарошког, Прибојског, Сјеничког и Пљеваљског среза. Територијално ширење НДХ на овај простор тражено је и опште поздрављено, од стране локалног муслиманског становништва. Оно је подстицано од Немачке која је задржала војну власт на овом простору, док је са друге стране, изазвало подозрење Италије. Стога се постављају следећа питања. Како је текло разграничење између Италије и Немачке? Која је била улога НДХ у том процесу? Шта је овај простор представљао за Берлин, шта за Рим, а шта за Загреб? Када су хрватске трупе ушле у област Санцака? На који начин су дочекане? Како су на њихово присуство реаговале немачке, односно италијанске окупационе власти? Како је текло формирање цивилне управе, оружништва и Усташког покрета? На шта су се сводиле активности усташа? Који су били задаци и какве су акције спроводили оружништво и домобранство? Да ли је било проблема у сарадњи са немачким војним властима? Каква је била политика према православном живљу? Да ли је над њим било насиља, и ако јесте, у ком обиму?

Усташки режим према немачко-италијанском разграничењу

Још за време Априлског рата, 12. априла, Хитлер је донео „*Привремене смернице за поделу Југославије*“. Два дана касније одређена је и привремена демаркациона линија између немачке и италијанске оперативне војске која је ишла правцем Горажде – Бјело Поље.¹⁶⁶ Током 21. и 22. априла у Бечу су вођени немачко-италијански преговори о разграничењу. Обе стране представљали су министри спољних послова Јоахим фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) и гроф Галеацо Ћано (*Galeazzo Ciano*). Бечким уговорима између осталих, донете су и одлуке које су се односиле на простор Старог Раса. Оне су предвиделе да се Црна Гора препусти Италији, те да се граница између ње и новонасталог сателита НДХ, одреди кроз директну билатералу. Хитлер је затим 24. априла одредио границу између немачке и италијанске окупационе зоне на простору Југославије. Она је пратила линију: Самобор – Петриња – путем: Петриња – Глина – Босански Нови – Приједор – Бања Лука – Јајце – Доњи Вакуф – Травник – Високо – Сарајево – железничком пругом: Сарајево – Прача – Устипрача – Рудо – путем: Рудо – Прибој – линија Прибој – Нова Варош – путем: Нова Варош – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – железничком пругом: Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – линија Урошевац – Призрен. Сва наведена места, путеви и железничке пруге припале су Немцима. Дефинитивну линију требало је да одреде мешовите комисије на лицу места.¹⁶⁷ Немачке посадне трупе су се стога задржале у Прибоју, Новој Вароши, Сјеници, Новом Пазару и Пријепољу.

Пошто је простор Санцака био од мање важности за Немачку она је тежила да се што мање војно ангажује око њега. Због тога је подржала иницијативу Павелићевог режима да његове трупе уђу у ову област. Домобранске и оружничке јединице стационирале су се крајем априла и почетком маја 1941. године у Прибоју, Пљевљима, Пријепољу, Сјеници и Новом Пазару.¹⁶⁸ Павелић је 5. маја издао наређење војним заповедништвима оружаних снага на подручју НДХ, да се према свим муслиманима родом из „*Новопазарског Санцака*“, рачунајући на

¹⁶⁶ V. Terzić, *nav. del.*, str. 433.

¹⁶⁷ Zbornik NOR-a, tom. XIII, knj. 1, str. 43; Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 63, 66.

¹⁶⁸ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 14, стр. 4–5; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, стр. 1–3; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, стр. 1–2

границе од пре 1912. године, морају опходити као и са хрватским држављанима.¹⁶⁹

Истовремено је са радом почела немачко-италијанска војна комисија за разграничење. Она је заседала од 3–6. маја у Пријепољу. Она је покривала терен до Сјенице, одакле је демаркациону линију утврђивала друга комисија. Немачку страну су представљали потпуковник Мајдорн (Meidorn) и потпоручник Ечке (Eschke), а италијанску пуковник Марио Баренго (Mario Varengo), потпуковник Миљорати (Migliorati), капетан Уго Вилани (Ugo Villani) и капетан Зенки (Zenchi). Преговорима је присуствовао и оружнички потпуковник Фрањо Видас, командант Оружничког заповедништва НДХ за Босну и Херцеговину, али само као тумач. Видас је покушао да преко немачких делегата за усташку власт обезбеди што веће територијално проширење. Италијани су међутим, пристали да преговарају само о линији која је ишла правцем: Дрина – ушће Лима – низводно реком до Пријепоља – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица. Да би помогли хрватску иницијативу Немци су тражили да се ова линија помери више на запад и југ, објашњавајући ову корекцију стратешким разлозима. Пошто Италијани нису на ово пристали, одлучено је да се предлози пошаљу немачким и италијанским вишим војним властима на разматрање. Потпуковник Мајдорн је после преговора саопштио Видасу да са „*сигурношћу*“ може организовати оружништво на територији Санцака.¹⁷⁰

Италијани су међутим, у наредних неколико дана потисли хрватску цивилну управу и оружништво из Пљеваљског среза. Капетан Вилани тражио је да се и Пријепоље припоји Црној Гори, јер је то крај у коме није било Хрвата.¹⁷¹ Његове захтеве подржавало је и српско становништво. Подгоричка „*Зета*“ писала је како „*народни представници из свих мјеста из Санцака*“ шаљу молбе и резолуције у којима траже да цела област уђе у границе Црне Горе.¹⁷² Немачке војне власти су на другој страни, наредиле Хрватима да напусте Нови Пазар и Сјеницу. И поред

---

¹⁶⁹ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom. I, Zločini NDH, knj. 1, str. 36.

¹⁷⁰ ВАС, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 3.

¹⁷¹ Н. Džeјms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007, str. 51.

¹⁷² „*Зета*“ за 12. мај 1941. године, насловна страна.

ових неуспеха влада НДХ је успела да на простору Милешевског, Прибојског и Нововарошког среза до краја маја, организује котарске/среске и општинске власти, оружништво и прве усташке ћелије. У међувремену, потписани су Римски уговори којим је одређена граница између Краљевине Италије и НДХ.¹⁷³

На италијански притисак да се граница са немачком окупационом зоном што пре одреди, те да се Италији призна првенство интереса у Старом Расу, Министарство спољних послова Трећег рајха је 25. маја одлучило да се проблем реши договором између Рима и Загреба. При томе су се морале поштовати одлуке донете у Бечу.¹⁷⁴ Тако је Немачка јасно ставила до знања Хрватској да због мегаломаније усташког режима неће улазити у већу конфротацију са њеном јужном савезницом.

Аргументација хрватских власти када је у питању било њенихово историјско и државно „право“ на територију Санцака, ослањала се на неколико аспеката: наводно „хрватско“ порекло муслиманског становништва,¹⁷⁵ жељу већине мухамеданаца са овог простора да се припоје Хрватској, присуство њених трупа на терену и борбе против устаника и одржавање коридора који одваја Србију од Црне Горе, сигурним.

Усташка власт се највише ослањала на позиве муслиманских правака из Санцака да се ова област укључи у НДХ. Петиције и меморандуми су пристизали утицајним муслиманима укљученим у Павелићев режим, као и самом поглавнику. Крајњи циљ било је повезивање са Босном и Херцеговином (читај некадашњим Босанским вилајетом). Ове тенденције илустроваћемо кроз неколико примера. Већ 21. априла санџачки муслимани су послали писмо потпредседнику владе НДХ др. Осману Куленовићу које је потписало 38 особа, а у којем се тражи припајање бившег Новопазарског санџака Босни. Слична молба је поднета и

---

¹⁷³ *Dnevnik grofa Čana*, Zagreb, 1948, str. 246.

¹⁷⁴ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 67.

¹⁷⁵ Тврдило се да локално муслиманско становништво говори хрватским језиком и да је оно неодвојив део хрватског народа. Усташка штампа је следећи ту пропагандну матрицу у више наврата наводила да у Србији и Црној Гори (без Бачке, Барање и Баната) живи 280.000 Хрвата... ВА, НДХ, кут. 284, фас. 2, док. 4, стр. 1–4; „*Novi list*“ за 19. мај 1941. године, стр. 6.

Павелићу 30. априла телеграмским путем.¹⁷⁶ Десет дана касније муслимани из Нове Вароши су се обратили поглавниковом поверенику за Босну Хакији Хаџићу са истим намерама.¹⁷⁷ Половином маја једна петочлана муслиманска делегација из Пљеваљског, Бјелопољског и Пријепољског среза боравила је у Загребу, где је тражила да се Стари Рас укључи у границе НДХ. Могуће је да су били и на пријему код Павелића.¹⁷⁸ Тих дана, односно 17. маја, са истим намерама упућено је и писмо Адолфу Хитлеру, а 24. маја, Бениту Мосулинију.¹⁷⁹

Будући да се број војника НДХ на терену стално повећавао ови у најмању руку проблематични аргументи, добијали су на снази. То је охрабрило владу у Загребу пред наставак дијалога о границама са италијанским патроном, што се може пратити кроз изворну грађу и штампу. Када је рецимо, према одобрењу немачке усташка влада 7. јуна одредила границе према окупираној Србији, један њен део ишао је линијом: долина Увца – Дуга Пољана. Истовремено је кроз штампу најављено да ће граница нове хрватске државе „у Новом Санџаку и према Црној Гори“ бити ускоро одређена.¹⁸⁰ Затим се Павелић 15. јуна директно обратио Мусолнију, молећи га да због етничког састава територије и расположења становништва, Стари Рас уђе у оквире његове државе.¹⁸¹

Италијани су одбацивали Павелићеве претензије, иако је било мишљења да им се може изаћи у сусрет. Шеф италијанске дипломатије Галеацо Ћано је био категоричан. Он је крајем јуна захтеве НДХ оценио као „бесмислене“ и „неоправдане“. Гроф Пјетромарки (Pietromarchi) шеф Кабинета за примирје и мир при министартву спољних послова Италије, тела које се бавило економским и политичким аспектима територија под њеном окупацијом, делио је мишљење свог надређеног. Павелићев предлог он је одбацивао због чињеница да се о тој теми раније није никада разговарало, да простор бившег Новопазарског санџака

---

¹⁷⁶ „Hrvatski narod“ за 3. мај 1941. године, стр. 11; „Hrvatski narod“ за 19. мај 1941. године, стр. 3.; „Novi list“ за 2. мај 1941. године, стр. 8; „Novi list“ за 3. мај 1941. године, стр. 2.

¹⁷⁷ ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 43, стр. 1–2.

¹⁷⁸ ВА, НДХ, кут. 236, фас. 4, док. 9, стр. 1–3; *Бјело Поље...* стр. 346.

¹⁷⁹ *Исто...* стр. 347; Rastislav V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 2005, str. 225–227; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 33.

¹⁸⁰ ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 13, стр. 6; „Novi list“ за 8. јун 1941. године, насловница; „Sarajevski novi list“ за 13. јун 1941. године, насловница; В. Гледовић, *нав. дел.*, стр. 23.

¹⁸¹ АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1197.

историјски не припада Хрватској и да у њему нема хрватског становништва.¹⁸² Тано је стога после консултовања са Мусолинијем, припремио одговор усташком поглавнику којим се одбацују његова потраживања. Стопирана је и Павелићева иницијатива ка евентуалној размени муслиманског становништва са територије Санцака, са Србима из Босне.¹⁸³

У таквој атмосфери ушло се почетком јула у финиш преговора око разграничења. Павелић се због чврстог става Италијана 4. јула сагласио да се границе Црне Горе врате на оне из 1914. године. Тиме се одрекао Пљеваљског и Бјелопољског среза. Не знајући за одлуке високе политике, санџачки муслимани су наставили са молбама за припајање усташкој држави. Тих дана је у Пријепољу уз свечане манифестације дочекан поглавников повереник за Босну и Херцеговину жупник Божић Брало.¹⁸⁴ Италијани су ипак, остали неумољиви. Они су убрзо интервенисали преко својих представника код немачке Врховне команде да јединице НДХ и њена цивилна управа напусте територију Прибојског, Милешевског и Нововарошког среза. Павелић није имао избора осим да 15. јула нареди повлачење оружаних снага и администрације.¹⁸⁵

На италијанску иницијативу је даље, 18. јула у Београду дошло до састанка ради коначног утврђивања демаркационе линије између Италије и Немачке. Тада је договорено да Рудо, Прибој, Нова Варош и Дуга Пољана припадну Италијанима. Министарство спољних послова Немачке прихватило је одлуке својих представника и одредило да линија разграничења иде правцем: Ушће Увца у Лим – долина Увца до Ново Вароши, линија Нова Варош – Дуга Пољана – Дољане – Црквине. Спровођење овог споразума у дело ће на неким местима бити пролонгирано све до средине новембра 1942. године, односно првих месеци 1943. године.¹⁸⁶

---

¹⁸² Н. Džejms Bergvin, *nav. del.*, str. 44, 51; *Dnevnik grofa Čana...*, str. 257.

¹⁸³ АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1197.

¹⁸⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, str. 92; „*Sarajevski novi list*“ за 15. јул 1941. године, стр. 3.

¹⁸⁵ В. Gledović, *nav. del.*, str. 24; ВАС, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 59, стр. 2.

¹⁸⁶ Drgana S. Nenezić, *nav. del.*, str. 68, 70.

Због немогућности италијанске војске да угуши устанак у Црној Гори, повлачење снага НДХ је привремено обустављено на тражење Немаца. Иако је било предлога да се нова ситуација искористи за подупирање хрватских претензија,¹⁸⁷ влада у Загребу се није додатно ангажовала. У периоду 5–7. септембра хрватске трупе и администрација су заувек напустили територију Старог Раса. Формално-правно НДХ га се одрекла 27. октобра када је закључен споразум о успостављању граница између НДХ и Гувернатората Црне Горе. Граница се уз мање измене, поклапала са оном која је 1914. године раздвајала Србију, Црну Гору и Аустро-Угарску.¹⁸⁸

Област Санџака у плановима Немачке, Италије и НДХ

Немачка је за разлику од њеног фашистичког савезника или хрватског сателита, за овај простор показивала најмање интересовања. Она је осигурала само Дежевски срез као залеђе области којом је ишла пруга ка Македонији и Грчкој, односно где се налазио велики рудник Трепча и неколико мањих (азбест, манган, хром, магнезит, камени угаљ и лигнит).¹⁸⁹ Остатку Санџака придаван је мањи значај. Тек после капитулације Италије, ова територија као транзитни коридор ка Босни и Херцеговини, односно Србији на другој страни, добија за Немце на значају. То што су јединице ВЕРМАХТ-а од априла 1941. године држале под окупацијом већину срезова, учињено је једино због борбе за престиж са Италијом. Томе у прилог говоре покушаји немачке владе да се делови Старог Раса уступе Италији, али уз територијалне уступке на Косову и Метохији, чиме би се

---

¹⁸⁷ Извештавајући 20. јула Поглавником војни уред у Загребу о антифашистичком устанку у Црној Гори, заповедник Војне Крајине пуковник Рупник предлагао је да се санџачки котареви северно од Лима чврсто држе, да би се у једном тренутку, када Италијани напусте Пљевља, Чајниче и Бјело Поље, технички добро опремљеним јединицама одмах запоседну котареви Пљевља и Чајниче. Тада би по Рупнику граница са Италијом била померена на реку Тару, која би се лако могла надгледати, бранити и одбранити по потреби... ВАС, НДХ, кут. 85, фас. 9, док. 17, стр. 1.

¹⁸⁸ F. Jelić-Butić, *nav. del.*, str. 92; B. Gledović, *nav. del.*, str. 24; *Историја Пљеваља...* стр. 359.

¹⁸⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, стр. 13; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Статистички подаци о привреди у Студеничком срезу за 1940. годину, стр. 1–9.

осигурала боља економска позиција и показала политичка и војна супериорност.¹⁹⁰

Влада у Риму је потпуно другачије перцепирала ову територију. У њеним геополитичким плановима Стари Рас је виђен као предворје дунавског басена – жиле куцавице централне Европе.¹⁹¹ Он је био и територијална карика која је повезивала италијанску окупациону зону у Херцеговини са албанским протекторатом, попуњавајући важне празнине у италијанском империјалном ланцу који се простирао од словеначких Алпа до егејског архипелага. Област Санцака је такође, била неизоставни део италијанског концепта Црне Горе. Својим ресурсима требало је да пружи „значајан допринос у производима неопходним за црногорску економију“.¹⁹² Иако су били свесни да ова територија економски гравитира више према Босни и Херцеговини, Италијани су одбили да га препусте Хрватима. Ништа га мање нису чували ни од иницијатива да се врати матици. Њихове власти су стога током целог рата тежиле да „стрпљивом и сигурном“ пропагандном прикину везе локалног становништва са Србијом, према којој је оно „одувек“ било оријентисано, те да га окрену независној Црној Гори.¹⁹³ Никако не би требало потценити ни улогу Санцака у сталном трвењу Сила Осовине око политичког, војног, економског и дипломатског престижа. Италија се и на овом простору упињала да дипломатијом учврсти углед пољуљан поразима њене војске.

НДХ је уложила највише дипломатских напора, материјалних и људских ресурса, да би укључила овај простор у своје границе. Постојало је неколико разлога који објашњавају њене претензије у историјском, политичком, војном и економском опсегу. Усташки режим није могао да игнорише жеље санчачких муслимана, али ни оних из Босне и Херцеговине, да се НДХ прошири на рачун некадашње територије Србије и Црне Горе. Муслимански кругови у Сарајеву

---

¹⁹⁰ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 38, стр. 1; Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 69.

¹⁹¹ В. Петрановић, *nav. del.*, str. 247, 295; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000, стр. 155; Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 81.

¹⁹² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus(ta) N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p(agina) 8.

¹⁹³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Accordi con il capitano Pavle Giuriscic, nr. 4046, 11. luglio 1942., p. 1.

окупљени око Хакије Хаџића,¹⁹⁴ али и шире,¹⁹⁵ сматрали су ову област неодвојивим делом Босне. Исто тако и влада НДХ је била на становишту да Стари Рас са Босном и Херцеговином чини „*засебну целину*“. У једном тајном реферату Министарства вањских послова, који је прослеђен у више амбасада и конзулата Хрватске у Европи, наводи се да он чини „*геополитичку и географску целину*“ са Босном, а мањим делом и са Великом Албанијом и Бугарском.¹⁹⁶

Вођен одавно скованим великохрватским планови усташки режим је на подручје Старог Раса гледао као на коридор који трајно одваја Србију од Црне Горе. Његовом контролом две државе би се одвојиле, спречило би се њихово поновно уједињење, пресекао пут Србије ка Јадранском мору и онемогућило затварање Хрватске на источним и јужним границама.¹⁹⁷ Пресецање овог православног појаса који је делио Балканско полуострво по средини, почео је маја 1941. године када су хрватске трупе покушале да се одрже на линији Прибој – Нови Пазар. Њихов циљ је био недвосмислен – прекинути „*сваку везу међу Црногорцима и Србијанцима*“.¹⁹⁸ Ова намера добила је подршку од стране немачких власти, поготово од њених представника блиских режиму бивше

---

¹⁹⁴ **Хакија Хаџић** (Билећа, 1. јануар 1883. – Дамаск, 1. јануар 1953.). Гимназију завршио у Мостару, а студије у Јени и Бечу, после чега постаје професор хрватског, латинског и грчког језика у сарајевској Великој гимназији. Био је један од првака предратне прохрватске Муслиманске напредне странке. После Великог рата улази у ХСС. За време диктатуре, 1931. године је био ухапшен. Године 1936. оснива Муслиманску организацију ХСС-а, са којом излази на изборе 1938. године. Није одобравао споразум Цветковић – Мачек, па се стога приближава усташама. После оснивања НДХ положио је усташку заклетву и био постављен за поглавничког повереника за бившу Дринску област у Сарајеву, а затим и за поглавног побочника Главног усташког стана. Имао је важну улогу у изградњи управних власти НДХ на територији Санџаку током 1941. године, радећи такође, на његовом трајном припајању. У марту 1942. године постаје посланик и опуномоћени министар у Министарству вањских послова, да би у јулу 1944. године био послат у Мађарску. Избегао је заробљавање и успео да до 1948. године оде у Дамаск. Тамо постаје председник Извршног одбора Хрватског народног одбора. Један је од састављача меморандума којег је др. Џафер Куленовић изнео на Свеисламском конгресу у Карачију 1951. године.

¹⁹⁵ Још јануара 1940. године лидер ЈМО-а и министар шума и рудника у југословенској влади, а касније потпредседник владе НДХ, др. Џафер Куленовић предлагао је кнезу Павлу преко Антона Корощца, да се у оквирима Југославије формира посебна бановина Босна и Херцеговина, којој би у једној од варијанти, био придодат и простор Санџака... Zlatko Hasanbegović, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)*, Zagreb, 2012, стр. 678.

¹⁹⁶ *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 5, Zagreb, 2002, стр. 382; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 2, стр. 1; ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ, Загреб, (обрађивач, прочелник Политичког одјела др. Ригер), под ознаком „Врло тајно“, достављен посланствима у Берлину, Будимпешти и Братислави, генералним конзулатима у Бечу и Менхену, конзулатима у Љубљани и Прагу, сталном трговиском представништву у Цириху, 15. рујан 1944. године, стр. 4–5.

¹⁹⁷ ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ..., стр. 5

¹⁹⁸ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 4.

Аустро-Угарске, иначе ствараоца ове геополитичке стратегије. Тако је немачки генерал у Загребу Глајзе фон Хорстенау (Glaise von Horstenau) у договору са немачким послаником Зигфридом Кашеом (Siegfried Kasche) и маршалом Славком Кватерником, 18. маја предложио Врховној команди да се дозволи контрола једног дела Санцака властима НДХ, да би тај простор опет постао у војно-политичком погледу „*клин*“ који раздваја Србију и Црну Гору као пре Балканских ратова. Хорстенау је исто мишљење изнео и у писму немачкој Врховној команди од 12. јуна. Тада је предложио да се цео простор „*Новопазарског Санцака*“ припоји хрватској држави, поново са крајњим циљем да се Србија и Црна Гора заувек одвоје.¹⁹⁹ Развијајући даље теорију заокруживања и сузбијања Србије, Поглавником уред се на Хорстенауове потражње надовезао идејом о потреби да се по сваку цену спречи њено уједињење са Црном Гором, јер би се тако наводно створило „*српско царство између Дунава и Јадранског мора*“.²⁰⁰ У овом Павелићевом плану можемо видети и акт пропаганде усмерен према Италији, која је посебно била заинтересована за контролу ове територијалне дијагонале.

Будући да је прихватила планове сузбијања Србије и продора према истоку, сковане у Бечу током друге половине 19. века, за Хрватску је Стари Рас био пут према њеним савезницама Бугарској и Великој Албанији. Његовом контролом Хрватска би избила на „*западни Балкан*“ и успоставила „*прометну везу*“ са Бугарском. Истовремено би се Србија заокружила са западне, јужне и источне стране. Са Санцаком у поседу је наводно био могућ и мегаломански пројекат изласка НДХ на Егејско море, тако што би се досегла пруга Скопље – Солун.²⁰¹ Да Србији у то време није недостајало непријатеља, говори податак да су и одређени војни кругови у Бугарској озбиљно разматрали пројекат заједничке границе са НДХ преко Косова и Санцака. О томе је писао хрватски војни изасланик из

---

¹⁹⁹ АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1223; Исто, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1215.

²⁰⁰ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 14, док. 20, стр. 1.

²⁰¹ ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањски послова НДХ..., стр. 5–6.

Софије 1941. године, додајући ипак, да су Бугари свесни да не могу рачунати на подршку Немачке по овом питању.²⁰²

Поседовање подручја Санцака је са друге стране, требало да онемогући заокруживање Албаније од стране Србије и Црне Горе. Овој територији је у Загребу намењена улога „*копче*“ између НДХ са једне, односно Албаније и „Дрљевићеве“ Црне Горе са друге стране, а да би Стари Рас „*правилно функционисао*“ као транзитни простор између три државе, требало је према Министарству вањских послова, да буде у власништву најаче међу њима, односно Хрватске.²⁰³ Влада у Тирани међутим, није прихватала овакав став. Стога су се интереси две квинслиншке државе, поготово током 1941. године, сукобили око бившег Новопазарског санцака.²⁰⁴ Касније се тај став донекле изменио. Наиме, крајем 1943. и током 1944. године, представници муслимана из Новог Пазара су сматрали да би требало уз подршку Немаца, поделити ову област између Велике Албаније и НДХ. Разматрана је и опција да цела територија уђе у оквире хрватске државе, али да граница са Великом Албанијом остане отворена.²⁰⁵

На овом месту би требало указати на континуитет планова владе у Загребу са велико-хрватским пројектима утемељивача Странке права Еугена Кватерника и Анте Старчевића, духовних отаца Павелића и његових следбеника. Позивајући се на наводно хрватско историјско право, Кватерник је још 1869. године писао да од „*салицбургтирол(ских) алпах до Косова и Албаније вијати ће се доскора застава чисте, неоскверњене Хрватске*“. На основу овог сведочанства може се претпоставити у ком правцу би кренула политика НДХ да се њена власт одржала на простору Старог Раса. Неколико година касније 1877., будући „отац домовиме“ Анте Старчевић тврдио је да су „*сва Арбанашка, и сва Рашија, и сва горња Мизија или данашња Србија, хрватске земље*“.²⁰⁶ Да су идеје о припадности Старог Раса

---

²⁰² HDA, fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (u daljem delu teksta MVP), Vrlo tajni spisi 1941. godina, 229/41, Izveštaj vojnog izaslanika NDH iz Sofije, 10. oktobar 1941. godine, str. 4.

²⁰³ ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Минисатрства вањски послова НДХ..., стр. 6.

²⁰⁴ Eric Gobetti, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma, 2013, p. 17.

²⁰⁵ ИАРНП, ф. 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића, усташког логорника логора у Пријепољу и водника у „Црној легији“ о приликама у СС дивизији муслимана у Санцаку (достављено Министарству вањских послова НДХ), 6.6.1944. године, стр. 4.

²⁰⁶ Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Београд, 2015, стр. 75–76, 127.

хрватским историјским земљама превазилазиле двојицу хрватских политичара, говори карта Јосипа Парташа и Фрање Кружића из далеке 1862. године. На мапи која је штампана у Загребу, приказане су тренутне и историјске земље које су по ауторима припадале Хрватској. Међу њима су се између осталих нашле области Скадра, Цетиња, Котора, али и Бјелог Поља, Пљеваља, Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Прибоја.²⁰⁷

На крају, ту је економски аспект. Надлежни органи НДХ израдили су један елаборат о економском потенцијалима подручја Санцака, у којем се наводи да хрватска држава из њега може извући велику количину ресурса. Указивано је пре свега, на пољопривредни потенцијал, али и на веће површине покривене шумом и неискоришћена рудна богатства.²⁰⁸ Потпуковник Видас јављао је са терена да су ови крајеви *„богати и много напреднији од појединих делова Босне, а да се не спомиње Херцеговина“*. Наводио је да се ту налази доста крупне и ситне стоке, вуне, млечних производа, великих пашњака, ливада и шума, рудних богатстава, тако да становништво *„ниучему не оскудева“*. Према његовим проценама подручје Старог Раса би у планској привредни могло да прими милион досељеника.²⁰⁹ Ова констатација се може повезати са Павелићевом идејом о размени становништва, односно слањем локалних муслимана у Босну на имања православаца који би били протерани у супротном смеру. Инатересантно је да је ова нереална опција остала политички жива све до половине 1943. године.

Размештај хрватских трупа

Прве јединице НДХ ушле су на подручје Санцака крајем априла 1941. године. Као повод је искоришћен позив муслиманских првака који је 21. априла послан потпредседнику владе Куленовићу. Потписало га је 38 особа испред Пљеваљског, Прибојског, Бјелопољског, Нововарошког и Милешевског среза. Затим је и Павелић примио телеграм сличне садржине 30. априла, у коме му је дванаест

---

²⁰⁷ Исто, стр. 139.

²⁰⁸ ВА, НДХ, кут. 283, фас. 2, док. 4, стр. 1–4.

²⁰⁹ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 234, фас. 1, док. 37, стр. 3.

потписника у име свих „котарева Санџака“ изразило „оданост и приврженост“, те изнело молбу да се ова територија припоји хрватској држави.²¹⁰

Наређење маршала Славка Кватерника о запоседању „отсека на Дрини од Вишеграда до Фоче и долине Лима до Пријепоља“, поверено је на извршење јединицама 2. батаљона, 1 походне пуковније домобранства. Распоредом је било предвиђено да се у Рудо смести штаб 3. сатније, а да се у Пријепоље пошаље један вод. Увац и Прибој требало је покрити са по пола вода војске. Наглашено је да се за Рудо, Увац, Прибој и Пријепоље одреде „најбоље старешине и најбоље јединице“. Према плану кретања било је предвиђено да батаљон напусти Сарајево током 28. априла.²¹¹ Домобрани су носили униформе бивше ЈВ уз мале корекције. Шајкаче су наине, биле искренуте и имале су хрватску тробојку. Били су наоружани малокалибарским аутоматским и полу-аутоматским оружјем.²¹² Тако је паралелно са утемељивањем НДХ у западним крајевима окупиране Југославије и првим масовним прогонима тамошњих Срба, отпочело и заузимање лимске долине.

Локално муслиманско становништво дочекало је хрватску војску са „бурним одушевљењем“. Приликом уласка делова 3. сатније у Прибој 29. априла на железничкој станици им је приређена добродошлица. Према сведочанству председника општине Стевовића на дочек су дошли „скоро сви“ муслимани из града, без обзира на пол и узраст. Домобранима се испред муслимана обратио новинар Касим Хацић поздрављајући их као „ослободиоце“. Окупљена маса је потом кренула за ешалонем војске под командом поручника Карла Хорвата, ка згради бившег среског начелства где је требало да се јединица смести. Притом су узвикиване пароле у част НДХ, хрватске војске, Анте Павелића итд. Манифестација се завршила са неколико поздравних говора у центру Прибоја.²¹³

---

²¹⁰ „Hrvatski narod“ за 2. мај 1941. године, стр. 3, 11; „Novi list“ за петак 2. мај 1941. године, стр. 8; „Novi list“ за суботу 3. маја 1941. године, стр. 2.

²¹¹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, стр. 1–2; Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 334; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, стр. 3.

²¹² ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 7, стр. 2; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 80; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 79.

²¹³ Исто, стр. 189; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, документ 14898, Меморандум градоначелника из Санџака, стр. 2.

Према изјави натпоручника Антона Ђурића, команданта походног вода 3. сатније који је ушао 29. априла у Пријепоље (бивши поручник ЈВ-оа са службом у Бјеловару), делегација муслимана варошана их је дочекала још у Међеђи. Поручила им је да су у граду припадници исламске религије у већини и да би стога, њима требало предати цивилну управу. Жалили су се на непријатељско понашање Срба према њима и упозорили Ђурића да у околини града има четника. Тада су му предали и два списка са именима истакнутих житеља Пријепоља. На првој листи били су муслимани који се предлажу за управне функције у срезу, а на другој православци које би требало ухапсити. На врху овог списак се нашао председник општине Милан Крповић. Ђурић је међутим, одбио ове предлоге. Он је са 30 људи затим ушао у Пријепоље, које је тада било без посаде. Хрватске трупе је на улицама града дочекао велики број муслимана. Они су имали једну велику заставу НДХ и много мањих које су носили на реверима. Међу њима је било и неколико виђенијих хришћана попут: Сретена Вукосављевића, Јакше Богдановића, Милана Крповића, свештеника Шиљка и др. Они овај догађај из разумљивих разлога, нису пратили са еуфоријом. Ђурић се потом окупљенима обратио краћим говором. Затим је у част хрватске војске организован банкет на којем су присуствовали само угледнији муслимани и неколико Хрвата из Пријепоља.²¹⁴

Хрватске посадне трупе су према Кватерниковој заповести добиле у задатак да одржавају ред, да „*хитно и енергично*“ разоружају становништво и прикупе остали ратни материјал, да изврше организацију помоћног оружничтва (жандармерије) од поузданог (муслиманског) становништва, да шире хрватску националну свест код грађана, да укину све југословенске и српске националне организације, да контролишу делатност Српске православне цркве и уопште истакнутих особа српске народности, као и свих оних „*без обзира на веру*“ чија је прошлост сумњива.²¹⁵ Руководећи се овим смерницама командант места у Пријепољу натпоручник Ђурић, обнародовао је већ 29. априла своју прву заповест. У њој је наређена предаја оружја под претњом смрти, забрањено свако

---

²¹⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 334, 336, 424, 446.

²¹⁵ Исто, стр. 337; Исто, фас. Усташки органи власти, стр. 1–2.

јавно окупљање у групама и уведен полицијски час. Излазак из вароши био је могућ само уз пропусницу команде места.²¹⁶

Пар дана касније у Пријепоље долазе немачке посадне трупе из састава 60. дивизије, на челу са потпуковником Велкером (Welker), који је убрзо суспендовао Ђурићева наређења. Велкер затим покреће истрагу поводом нестанка суме од 100.000 динара из општинске касе. Испоставило се да их је узео Антон Ђурић. Када су Немци тражили новац назад, он је одбио да га врати, па је о целом случају обавештен и потпуковник Видас у Сарајеву. До 7. маја Ђурићу је наређено да се повуче из Пријепоља и одмах поднесе извештај шта се десило са траженим новцем. Он је отишао у Прибој док је тамошњи командант поручник Карло Хорват, послат у Пријепоље.²¹⁷

У међувремену, влада у Загребу се припремала да пошаље нове трупе на територију Старог Раса. Претстојник Ресора за јавни ред и сигурност на подручју Босне и Херцеговине Петар Петковић, обавестио је 29. априла Хаџића и Брала да ће уследити „почетком маја запоседање Санџака“ од стране оружних и цивилне администрације. Он је стога, тражио од њих двојице да одреде једну особу за котарског предстојника (среског начелника) у центру цивилне управе – Пљевљима, као и да му предложи лице које ће преузети тамошње оружје. Сматрао је да би било „најзгодније“ да обе особе буду муслимани. Дана 30. априла командант Заповедништва Босанског дивизијског подручја пуковник Петар Блашковић обавестио надлежне у Загребу да је према „усменој“ заповести Славка Кватерника са снагама почео окупацију „северног дела“ Санџака. Храбро је најавио да ће у наредним данима извршити и запоседање „јужног дела“, односно срезова који су се према Бечком споразуму налазили у италијанској окупационој зони (Пљеваљски и Бјелопољски срез).²¹⁸

Према Блашковићевом наређењу на располагање потпуковнику Видасу који ће спровести наведену акцију, стављени су војници „Бјеловарске сатније“ из 16.

²¹⁶ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, стр. 3.

²¹⁷ Zbornik NOR-a, tom XII, књ. 1, стр. 32; ВАС, НДХ, кут. 150II, фас. 9, док. 21, стр. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 334.

²¹⁸ ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 1, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, стр. 1.

пешадијске пуковније и 2. сатнија 3. батаљона 1. походне пуковније.²¹⁹ Да би се ове јединице приказале локалном становништву као муслиманска војска, наређена је набавка 300 фесова за људство.²²⁰ Уз уобичајну полицијску опрему носили су и извесну количину ручних бомби, један хрватски барјак и 60 мањих тробојница за команде. Планирано је да се запоседање територије Санџака изведе током 2–4. маја.²²¹

Због потреба убрзања акције још је у Сарајеву формирано 9. Крилно заповедништво Пљевља, на челу са натпоручником Милошем Жугићем.²²² Иако је наређено да трупе крену 2. маја, оне су то учиниле тек сутра ујутру. Током акције која је спроведена без иједног инцидента 3., 4. и 5. маја хрватско оружништво је запосело цео Пљеваљски и Милешевски срез. Покушан је и улазак у Бјело Поље, али су га италијанске трупе спречиле. У Пљевља се са једном сатнијом жандармерије сместило Крилно заповедништво које је требало да функционише на целом простору Санџака. Стигао је и потпуковник Видас да би успоставио везу са немачким властима. Истовремено су делови оружништва заузели све битне постаје у Милешевском, Прибојском и Нововарошком срезу.²²³ Укупно је распоређено 164 жандарма. Сви су имали униформе југословенске жандармерије са фесовима уместо шапки.²²⁴

Оружничке јединице су у Прибоју и Пријепољу затекле већ стациониране мање домобранске и немачке снаге, док су у Пљевљима и Новој Вароши били само Немци. Приликом уласка у Нову Варош 5. маја оружништву је локално

---

²¹⁹ Припадници ове сатније су, као и њихове колеге из Бјеловарске сатније, преобучени у оружничке униформе и увршети у жандармерију. Плате су им биле као и оружницима, а имали су и бонус од 30 динара дневно за храну коју су сами спремали. Иако је било наведено да је оваква служба привремена, после повратка из Санџака, они су и даље остали у оружништву, без веза са командом 1. походне пешадијске пуковније која је била у Бања Луци... ВА, НДХ, кут. 134, фас. 3, док. 11, стр. 1.

²²⁰ Ова врста пропаганде спровођена је на целе Босне. Због велике количине потраживаних фесова, они су набављени тек крајем маја 1941. године... ВА, НДХ, кут. 101j, фас. 21, док. 10, стр. 19.

²²¹ ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, стр. 2.

²²² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 112; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 43; D. Jauković, *nav. del.*, str. 38.

²²³ У Пријепољу 14 оружника, Јабуци 10 оружника, Шербетовцу 10 оружника, Буковику 10 оружника, Бистрици 10 оружника, Кокином Броду 10 оружника, Прибоју 10 оружника и у Новој Вароши 10 оружника... ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 4; *Бјело Поље...* стр. 350.

²²⁴ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, стр. 11; Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 79; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 45, 55, 510.

муслиманско становништво приредило свечани дочек. У ту сврху је на уласку у град постављен славолук. Окупљене муслимане предводио је Мујо Шећерагић.²²⁵ Према сећању Хилмије Хасанагића студента медицине и члана КПЈ из Прибоја и тамошњи муслимани су са симпатијама дочекали оружнике који су носили фесове, доживљавајући их као да су „султан-Хасанова војска“. Расположење је спласло када се показало да фесове носе римокатолици.²²⁶

Током рада мешовите немачко-италијанске комисије за разграничење у Пријепољу од 3–6. маја показало се да је оваква дислокација хрватских трупа неодржива. Када је потпуковник Видас схватио да ће се демаркациона линија између немачке и италијанске зоне успоставити на „штету“ Хрвата, он је као заповедник оружничтва за Босну и Херцеговину одлучио да део трупа одређених за поседање позиција у италијанској зони, искористи за улазак у преостале вароши под контролом немачке војске. Стога је до 7. маја оружничтво ушло у Сјеницу и Нови Пазар, као и у успутне жандармеријске станице. Око 40 жандарма је на уласку у Сјеницу поздравило десетак муслимана са хрватском заставом. У Новом Пазару Видас је формирао једну јачу оружничку групу. Заносио се тиме да је она могла по „потреби или заповести“ да се пребаци и даље, за Косовску Митровицу.²²⁷ Крхкост ових паоучинастих опсервација убрзо ће се показати. Бринући о жељама албанских колаборациониста са Косова Немци су до 11. маја наредили евакуацију Хрвата из обе вароши, под образложењем да ће Дежевски и Сјенички срез „бити припојени Албанији“.²²⁸

Истовремено су извучене и трупе из Пљеваљског среза, те делова Милешевског среза са леве обале Лима. У Пљевљима и жандармеријским станицама у околини града је ипак, остављено људство Водног заповедништва, које је снабдевено намирницама за месец дана. Крилно заповедништво се на другој страни, са једном сатнијом оружника до 7. маја пребацило у Пријепоље. После доласка италијанске војске у Пљевља током 5–8. маја, те команде 49. легије

²²⁵ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 36, 89; М. Ђуковић, *Путовање...* стр. 30–31.

²²⁶ Хилмија Хасанагић, *У суровој школи*, Београд, 1962, стр. 33.

²²⁷ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 4–5; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 190–191.

²²⁸ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (у даљем делу текста НМВН), fond Nezavisna država Hrvatska (у даљем делу текста NDH), кут. 1, док. 1620, стр. 1.

црнокошуљаша са 40. батаљоном из састава дивизије „Марче“, те повлачења немачких трупа 8. маја, позиције НДХ у овом срезу су уздрмане. Италијани су наине, већ 10. маја разоружали све преостале оружнике, укинули водно заповедништво, запленили намирнице и људство пешке упутили у Пријепоље.²²⁹ На њихово место враћени су припадници бивше југословенске жандармерије који су сврстани у Пљеваљску жандармеријску чету. Пратећи динамику преговора о разграничењу између Рима и Загреба, овакве несугласице ће се на терену наставити и у наредном периоду. Долазило је чак, до сукоба, и то око контроле полицијских постаја на границама Пљеваљског среза, који су бацали јасно светло на све изражајније непријатељство између Италије и НДХ.²³⁰

Организација оружничтва, цивилне управе НДХ и Усташког покрета

Организација хрватског редарства и управних власти на тлу Санцака извршена је током маја 1941. године. Она је видели смо, почела са стварањем 9. Крилног заповедништва за Пљевља 3. маја. Ово тело је било потчињено Заповедништву оружничтва за Босну и Херцеговину, односно 4. оружничкој пуковнији са седиштем у Сарајеву. Услед италијанског притиска крило је до 7. маја пребачено из Пљеваља у Пријепоље. Располагало је са Бјеловарском сатнијом – 157 људи, односно са 40 сталних и нешто помоћних оружника.²³¹ Жандарми са искуством су углавном били регрутовани међу муслиманским припадницима бивше југословенске жандармерије, а за помоћне снаге је вршено новачење муслимана у окупираним котарима.²³² Оружничтво је распоређено у водове са

²²⁹ НМВН, фонд NDH, кут. 1, док. 1620, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 5, 8.

²³⁰ ВА, НДХ, кут. 137, фас. 1, док. 14, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 55, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 13, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 2, док. 1, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 8, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 171i, фас. 1, док. 28, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 41, стр. 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 15, стр. 2; *Историја Пљеваља...* стр. 402.

²³¹ HDA, фонд 1198, Крилно заповедништво орушничтва Вилећа, кут. 1, бр. 34264; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 8.

²³² Према сведочанству муслимана Зека Јакуповића из Потпећа, Пљеваљски срез, наредника и командира постаје оружничтва НДХ у Штиткову, Нововарошки срез, прве оружничке снаге су у Милешевском срезу затекле око 60 југословенских жандарма из разних крајева земље. Они су одмах сви разоружани, али је у року од 24 часа муслиманима враћено оружје. Јакуповић наводи да је и српским жандармима нуђено да остану у служби уколико желе... АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 80, 510.

заповедништвима у Прибоју, Пријеполу и Новој Вароши, а на пар дана и у Пљевљима, Сјеници и Новом Пазару.

Команда 4. пуковније је 10. маја извршила промену заповедника при сада, Крилном заповедништву Пријеполу. Будући да су стање на терену и закулисни процеси на највишем новоу захтевали озбиљног играча, на место натпоручника Жугића доведен је оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић.²³³ Овај загребчанин и усташа са стажом, показаће се као стуб хрватске власти на територији Санцака и носилац пропаганде за њено припајање Независној Држави Хрватској.²³⁴

Под Јаковљевићевом командом биле су и домобранске јединице и усташке снаге које је требало формирати. Имао је контролу над цивилним властима и судством. У документацији коју смо прегледали као његови заменици наводе се

---

²³³ **Стјепан Петров Јаковљевић** (Загреб, 20. јун 1898. – ?). Завршио је 8 разреда гимназије и 2 године трговачке академије. Учествоје у Првом светском рату од маја 1916. године у аустро-угарској војсци. У току међуратног периода био је у југословенској жандармерији. Године 1931. налазио се на служби у Сомбору, а 1934. у Новом Саду. Пет година касније распоред му је био у Вршцу, после чега је пребачен у Тетово. Пошто је тајно био припадник Усташког покрета и сарађивао са страним службама, југословенски органи безбедности су га три пута гонили. Први пут је 1931. оптужен да сарађује са мађарском обавештајном службом. Истрага је из истих разлога отворена и 1934. године. Године 1939. југословенски обавештајци су му на терет ставили да је немачки агент. Сваки пут међутим, ништа није доказано и Јаковљевић је задржао службу. Рецимо да је 1934. године Анте Ђурић, такође официр жандармерије и касније функционер оружничтва НДХ, намерно саботирао истрагу. Априлски рат је ипак, дочекао са службом при кажњеничком „радном батаљону“ у селу Међуречје код Ивањице. Тамо је убрзо посмењивао све српске офицере, а оне других националности упутио да се придруже агресору. Онда је по наређењу Павелића отишао у Сарајево. Тамо је заједно са жупником Бралом и Хакијом Хаџићем, др. Орешковићем и др. Хаџикадићем организовао тајни штаб хрватске и усташке војске. После проглашења НДХ организовао је усташку сатнију од 115 бораца и 15 официра, што је била прва јединица нових хрватских власти у Сарајеву. Ослањајући се на њу он је у граду убрзо формирао и војску и жандармерију НДХ. Онда се нашао у делегацији „*Одбора Хрвата-националиста*“ из Сарајева која је отпутовала у Загреб, а ради молбе Павелићу да Босна и Херцеговина уђу у стастав НДХ. Кооптиран је у Усташки стожер Босанске Хрватске. После капитулације Југославије, тачније 21. априла, ступио је у оружничтво и добио чин потпуковника. Распоређен је у 4. оружничку пуковнију са центром у Сарајеву. Од 10. маја до 2. септембра био је на челу Крилног заповедништва за Санцак, али је такође, имао и команду над домобранским и усташким јединицама, те управним властима и судством на овој територији. За Санцак је говорио да је „*драги камен у круни краља Звонимира*“, алудирајући на познату метафору о краљици Викторији и британским колонијама у Индији. У септембру 1941. године је постављен за команданта одбране Вишеграда, којег је успешно бранио од четничких напада све до половине новембра. Због рада у Старом Расу и Вишеграду пет пута је јавно похваљен од Павелића и Кватерника, одликован и унапређен у чин оружничког пуковника 26. септембра исте године. Био је такође, једно време заменик, па онда и командант Војне крајине у Сарајеву. Због добрих односа са муслиманским становништвом током 1943. године јавља се као један од главних агитатора за формирање СС дивизије „Ханцар“.

²³⁴ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 3, стр. 10; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 8; ВА, НДХ, кут. 57, фас. 1, док. 17, стр. 3; НМВН, фонд НДН, кут. 1, док. 1620, стр. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријеполу, фас. Усташки органи власти, стр. 5; НМВН, фонд Ustaška nadzorna služba (у даљем делу текста UNS), кут. 1, док. 4, стр. 88–89, 91, 108, 114; Isto, кут. 1, док. 1, стр. 106.

поручник Рудолф Кокот и натпоручник Жугић. Потпуковник Јаковљевић се потписивао као „заповедник оружничтва за Санџак“, што јасно говори о непресушној амбицији да се загосподари целом облашћу.²³⁵

Иако је на дан 8. маја Крилно заповедништво Пријеполје имало 7 официра и 320 оружника, тај број се убрзо смањује. Наиме, после напуштања Пљеваља, Сјенице и Новог Пазара за контролу преостала три котара није било потребно толико људство. Због тога се један део хрватских трупа повлачи. Потпуковник Јаковљевић је 15. маја известио да на располагању има само 6 официра и 201 оружника и војника. По његовом мишљењу и овај број трупа је био неодржив. После још једног повлачења хрватске снаге у су области Старог Раса чинили: 1 виши и 1 нижи оружнички официр, 4 нижа официра домобранства, 42 стална оружника и 82 домобрана. Укупно 130 људи.²³⁶

Што се тиче унутрашње структуре људство је било скупљено са више страна. Међу њима су се могли наћи стални оружници из разних крајева Хрватске или са локала, придодати домобрани и локални муслимани који су у међувремену ступили у редарску службу. Сваки оружник је морао да поднесе молбу за пријем са личним подацима, јемство да у прошлости није радио на штету хрватског народа и да положи заклетву хрватској држави и поглавнику Павелићу. На месечном нивоу добијали су плату и станарину, а стални оружници могли су имати и додатак на жене и децу. Ова примања су се односила како на официре, тако и на подофицире и жандарме.²³⁷

Новац за оружнике ангажованих при Крилном заповедништву Пријеполје је попут осталих неопходних средстава стизао из Сарајева. Плате су слале по куририма који су возом ишли до Прибоја, а одатле цивилним превозом до Пријеполја. Што се тиче намирница оне су возом стизале до Прибоја, а одатле пребациване камионима до хрватских оружничких станица на територији Санџака.²³⁸ Постајала је премија за трупе које су учествовале у борбама са устаницима. Уз новац су давале и цигарете. У случају погибије оружника, власти

---

²³⁵ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 7, стр. 8; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, стр. 8; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 3, стр. 10; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 8.

²³⁶ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 2, стр. 4–5; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 3, док. 11, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 8–9.

²³⁷ HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća, kut. 3, br. 34304; Isto, br. 34285; Isto, br. 34291; Isto, br. 34310; HDA, fond 1199, Zapovedništvo oružničkih vodova, kut. 1, br. 42028.

²³⁸ ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 4, док. 31, стр. 1.

НДХ су породицама исплаћивале пензију или потпору за издржавање. Све ово учинило је службу у редарству врло популарном. Оволики издаци за људство убрзо су међутим, оптеретили буџет за издржавање целокупног хрватског оружништва. Стога је приликом новачења у августу заповеднику Јаковљевићу било наређено да бира проверене кандидате, који само у посебним случајевима, могу бити ожењени, односно имати породицу.

Оружништво је имало неколико задатака. Пре свега, одржавање реда и мира, те борба против непријатеља НДХ и надгледање границе према Србији. На томе је радило у сарадњи са котарским властима, домобранима и немачком војском. Благонаклон однос локалног муслиманског становништва према усташком режиму, оружништво је користило да би спречило побуне православног живља. Што се тиче самих акција оружништва, оне су се сводиле на хапшења и саслушавања углавном Срба, те акције разоружања становништва и борбе против устаника. За свако веће померање трупа потпуковник Јаковљевић је међутим, морао имати одобрење немачких власти. Током рација у времену до почетка Јулског устанка, Немци су и пратили оружнике односећи већину плена.²³⁹

На челу Водног заповедништво у Пријепољу био је поручник Кокот родом из околине Бјеловара, који је истовремено био и заповедник целе оружничке сатније при крилном заповедништву. Кокот је једно време био и в.д. котарског предстојника у Пријепољу. Командир оружничке постаје у вароши био је наредник Вјекослав Межнарић.²⁴⁰ Вод је средином маја имао 44 човека. Од тога је њих 28 било у вароши, 12 у оружничкој постаји у Каћеву и 4 у Страњанима. Због ограничених ресурса заповедништво је имало проблем да контролише постаје у унутрашњости котара. Тако је 27. маја поручник Кокот наредио да се због немогућности дотурања намирница, посада у Страњанима премести у Каћево.²⁴¹

---

²³⁹ HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća, kut. 3, br. 34297; Isto, br. 34301; Isto, kut. 1, br. 34264; Isto, br. 34261; Isto, br. 34255; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 6, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 2, док. 5, стр. 3; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 7, стр. 1.

²⁴⁰ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, стр. 11; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 336, 510; Завичајни музеј Пљевља (у даљем делу текста ЗМП), Историјско одељење (у даљем делу текста ИО), фонд 4, збирка Народно-ослободилачког рата (у даљем делу текста НОР), Нерпијатељска грађа, инв(ентарски) бр(ој) 82, стр. 1.

²⁴¹ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 9; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 7, стр. 8.

Уз мање корекције оваква ситуација са стањем људства се задржала и током јуна, а вероватно и до почетка Јулског устанка.

У Прибоју је заповедник вода био поручник Ватрослав Пинатрић, такође из бјеловарског краја. Командир градске постаје био је поднаредник Ахмет Шолера. У воду се налазило 24 жандарма.²⁴² За време власти НДХ у Прибојском котару услед новачења међу локалним муслиманима, оружничтву се придружило још најмање 45 лица. Већина их је регрутована из села Касидоли у Прибојској општини, а остатак из саме вароши. Због боље контроле вароши Пинтарић је 26. јуна формирао привремену Оружничку постају у Прибојској Бањи.²⁴³

Оружнички вод који је ушао у Нову Варош 5. маја представљао је прве хрватске окупационе трупе у овом граду. На челу водног заповедништва налазио се бјеловарац поручник Иван Винковић.²⁴⁴ Будући да се котар налазио на граници са Војно-управним подручјем Србије, он је под командом имао највише људи, тачно 60. Оружничка постаја у граду под командом наредника Ивана Милићковића, бројала је 24 човека. Остатак људства је био размештен по унутрашњости – Бистрица 12 људи, Кокин Брод 11 људи и Штитково 13 људи. Једино је на простору овог водног заповедништва дошло до извесних корекција када је у питању број оружника. До 20. јуна јединица је повећана на 84 борца.²⁴⁵

Паралелно са формирањем оружничтва као окосницом хрватске власти у Старом Расу, инсталирана је и цивилна управа. Она се потпуно ослонила на муслимански живаљ. На водећа места су довођени муслимани из Босне које је одређивао Хакија Хацић или поверљиви локални муслимански прваци. Хрватске цивилне власти успостављене су у Пљевљима²⁴⁶ после уласка оружничтва у

---

²⁴² АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, стр. 11; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 45; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 9; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, стр. 8.

²⁴³ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, Списак лица са подручја Прибојског среза која су била у квинслиншким формацијама, стр. 5–8; ВА, НДХ, кут. 143аII, фас. 10, док. 4 стр. 1.

²⁴⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 336, 338.

²⁴⁵ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 9; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 6, док. 42, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, стр. 8.

²⁴⁶ Пљеваљски срез су чиниле општине: Бобовска, Бољаничка, Буковичка, Готовушка, Хоћевинска, Илинобрдска, Косаничка, Матарушка, Мељачка, Отиловићска, Пренђанска и општина Пљевља. Укупно 12 општина са 33.196 становника – 23.698 православаца и 9.187 муслимана – према попису из 1931. године. По италијанском попису становништва из 1942. године, Пљеваљски срез је имао 40.439 људи, међу којима 29.373 православаца и 11.066 муслимана... AUSSME, 1. Divisione

варош. Дана 6. маја тамо су смењени срески начелник Павле Ђуровић и председник општине Богдан Ненадић. На њихова места су доведени студент Ибрахим С. Чавкушић из Вишеграда (котарски предстојник) и Мухамед Бајровић из Пљеваља (градски поглавар). Сутрадан је сазвана седница Одбора општине на којој је представљена нова усташка власт. Њој је присуствовао и усташки повереник за котар Пљевља, капетан Зовко Петран. Одборник Теуфик Тахирбеговић угледни поседник из вароши који ће неколико дана касније отићи у Загреб да лично моли припајање Санцака Хрватској, предложио је Чавкушићу нове одборнике, пошто је по њему, законски мандат дотадашњим члановима истекао. Међу новопредложеним лицима било је 5 муслимана и само 1 хришћанин, као у време младотурака. Затим је 1.500.000 динара из општинске касе отишло „на чување“ Хипотекраној банци и Поштанској штедионици у Сарајево.²⁴⁷

Према неким подацима тада је организован састанак виђенијих муслимана из Пљеваља на којем се дискутовало око лица које би требало да преузму важније функције у граду (директор болнице, директор гимназије, управник основе школе итд.). Говорило се такође, о могућем расељавању црногорских колониста, поновном убирању четвртине и др.²⁴⁸ Котарски предстојник Чавкушић је потом наредио општинским властима да почев од 9. маја окаче заставе НДХ на истакнутим местима широм котара. Заповедио је и да се виђенији грађани Пљеваља искупе пред градом ради дочака италијанских трупа које су пристизале.²⁴⁹ После њиховог доласка међутим, враћена је цивилна власт из времена Краљевине Југославије. Институције усташког режима поживеле су још

Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 120; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 120.

²⁴⁷ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 39, стр. 1; Б. Гледовић, *нав. дел.*, стр. 62; *Историја Пљеваља*, стр. 401–402; D. Jauković, *nav. del.*, str. 29.

²⁴⁸ Isto, str. 30; M. Ђуковић, *Санџак...* стр. 55.

²⁴⁹ Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja (у даљем делу текста DA CG – АО PVA), fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Dopis kotarskog ureda Gradskom poglavarstvu, br. 10/41, 8. svibanj 1941., str. 1; Isto, dok. Dopis kotarskog predstojnika gradskoj poglavarstvu Pljevlja, 8. maj 1941., str. 1.

извесно време, па је тако председник општине Бајровић смењен тек 10. јуна. На његово место је враћен Богдан Ненадић.²⁵⁰

Због краткотрајне сарадње муслимана са НДХ, православци који су сада опет чинили већину у среској и општинској управи, врше притисак на њих. При томе су имали прећутну сагласност италијанских власти, која је од заоштравања верских односа имала вишеструку корист. Несугласице су додатно заоштриле гласине о повратку Пљеваљског среза под хрватску управу. Заповедништво Босанског дивизијског подручја је крајем маја преко поручника Селмановића, са терена добило информације о тешком положају муслимана у Пљевљима. Затим је крајем јуна делегација муслимана из Пљеваља отишла код Јаковљевића у Пријепоље и жалила се на њихов „неподношљив“ положај у вароши. Они су хрватском официру пренели да их Срби притискају и пљачкају, те да им „нападају жене“. При томе су изјавили да се доста муслиманских породица одселило у Пријепоље, Прибој, Чајниче, Рудо и Сарајево, где чекују да се врате назад заједно са хрватском војском.²⁵¹ Усташки режим ипак, није поново успостављен у овом крају.

У Пријепољском, Прибојском и Нововарошком котару са друге стране, усташког режим се одржао неколико месеци. Епицентар је био у Милешеском срезу,²⁵² односно Пријепољу. За новог председника општине у Пријепољу постављен је 1. маја један од најугледнијих муслимана у том крају, бивши председник општине и народни посланик у два мандата, земљопоседник Мухамед-бег Хашимбеговић. Он се на овој позицији задржао све до повлачења

---

²⁵⁰ Isto, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског – Протокол о примопредаји власти, 10. VI 1941., стр. 1.

²⁵¹ ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 26, стр. 2–3; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 3, док. 22, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 15, стр. 1.

²⁵² Милешевски срез је до капитулације Југославије имао 10 општина и то: Бабинску, Бродаревску, Ивањску, Кањску, Комаранску, Милешевску, Страњанску, Великожупску, општину Звијезд и Пријепоље. У њима је живело 1931. године 23.606 људи, од чега 12.642 православца и 10.927 муслимана. По подацима Комесарске управе из 1941. године срез је имао око 25.000 људи, а однос верских скупина је био 60 – 40 % у корист хришћана. Прецизније податке о броју становника у пријепољском крају доноси италијански попис из 1942. године. Према њему срез је имао 29.939 лица, међу њима 17.267 православца и 12.672 муслимана... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 1; ВАС, НДа, кут. 138, фас. 34, док. 1, стр. 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 119; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 119.

ушашког режима. О томе како је обављао ову функцију говоре похвале потпуковника Јаковљевића да је Хашимбеговић пример „оданости хрватској држави, Поглавнику и даној заклетви“.²⁵³ Неколико дана потом је постављен и нови котарски предстојник. Уместо Светислава Митровића који је избегао у Београд, именован је на препоруку Хакије Хацића, полицијски писар Мухамед Тановић из Гацка. Јаковљевић га је оценио као „врло zgodног за ове крајеве, тактичног и вриједаног“.²⁵⁴ За ушашког повереника је постављен трговац Ариф Скадрак, док му је заменик био Андрија Барица гостионичар из Пријепоља. Градски повереник био је Абдулах Скадрак, а заменик му Алија Агинчић. Поред места котарског предстојника и општинског поглавара, муслимани су преузели и све остале значајније функције у срезу.²⁵⁵

Међу муслиманима је међутим, било несугласица око тога ко ће преузети упражњена места у општинском и среском апарату. Две струје њихових лидера су се сукобиле око питања будућег председника општине. Наиме, трговци Ариф и Абдулах Скадрак нису били задовољни са Хашимбеговићем. Они су још пре доласка оружника и домобрана у Пријепоље, отишли у сусрет хрватским снагама и изнели своје кадровске предлоге, о чему је већ било речи. Сва тројица су иначе, 21. априла потписала молбу Осману Куленовићу за припајање Санцака Босни и Херецеговини. Иако је Хашимбеговић био утицајнији код Хрвата и добио предност, сукоб се наставио за све време боравка НДХ у Пријепољу, што је отежавало нормалан рад.²⁵⁶

До 17. маја почела је са радом нова управа у Прибојском срезу.²⁵⁷ И овде су постојале супротстављене струје муслимана које су се бориле за власт на нивоу

---

²⁵³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Ушашко повереништво за Санцак, 14 898, док. Похвална наредба бр. 10, стр. 1.

²⁵⁴ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 10; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 467; Исто, фас. Квинслиншке и окупаторски органи и управне власти у Пријепољу, стр. 12–13;

²⁵⁵ Шеф пореске управе био је Ахмет Салихбеговић, шеф шумске управе Пашановић Хилмо, шеф техничког одељења Јосиф Ослер, управник поште Чичић Хасан, шеф телеграмско-телефонске секције Башовић Алија, економ болнице Хацагић Мурат, управник пољопривредног расадника Селмановић Саит, градски бележник Ибрахим Чичић, градски благајник Кадрија Крешталица итд... Исто, фас. Ушашки органи власти, стр. 4.

²⁵⁶ Исто, фас. Изјаве и саслушање, стр. 57, 143; „*Novi list*“ за 2. мај 1941. године, стр. 8.

²⁵⁷ Прибојски срез је до окупације чинило 5 општина и то: Бучје, Прибој, Сочице, Тоци и Забрђе. Према попису из 1931. године на том простору живело је 16.070 људи, од тога 10.008 православаца и 6.011 муслимана. Италијански подаци о броју становника у срезу из 1942. године

општине, са тиме што је њихово супарништво било израженије. Једну групу водио је угледни трговац и поседник Хусеин Хасанагић, а другу Касим Хаџић, близак усташама. Прво је током прве половине маја превагнула Хаџићева фракција и на чело општине долазе његови људи – Салих Топаловић као председник и Абдурахман Мусабеговић као потпредседник. Група незадовољних муслимана окупљена око Хасанагића, цео случај износи пред Хакију Хаџића у Сарајеву. После размењених жалби и оптужби, коначно, средином маја Стјепан Јаковљевић долази у Прибој и смењује дотадашњу општинску власт. Нови поглавар постаје Азис Хасанагић, Хусеинов син. Политичка трвења прибојских муслимана ће се ипак, наставити кроз разне интриге, лажи и јефтино политиканство. Истовремено је за котарског предстојника постављен Тајиб Пашић из Рогатице.²⁵⁸

Муслимани су и у Прибоју преузели целокупно судство, пореску управу и пошту, као и друге институције од значаја. Затим су отпуштени сви српски чиновници, а неки су и протерани из вароши. Притом им је опљачкана имовина, тако да су се по повратку у град после италијанске окупације нашли без основних животних средстава.²⁵⁹ До промена у врху цивилне управе Прибојског котара поново је дошло у јулу. Тада је уместо Тајиба Пашића, дошао за котарског предстојника Амир Пљоскић из Вишеграда, бивши предстојник у Новој Вароши. Пашић је притом преузео Нововарошки котар.²⁶⁰

Са организацијом хрватских општинских и котарских власти у Нововарошком срезу²⁶¹ ишло се спорије, јер немачка војна власт није дозвољавала насилну смену

кажу да је тада на овом простору било 22.228 становника. Међу њима је било 13.686 православних и 8.542 муслимана... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 120; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 120.

²⁵⁸ АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, стр. 16, 20; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 1, 10.

²⁵⁹ ВАС, Италијанска архива (у даљем делу текста Иа), кут. 745, ф. 7, док. 44, стр. 1.

²⁶⁰ АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, стр. 22; Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 184, 189–190.

²⁶¹ Године 1941. он је обухватао: Бистричку, Божетићку, Радијевачку, Радоињску, Рутошку и општину Нова Варош. Према попису из 1931. године Нововарошки срез је имао 12.248 становника. Међу њима је било 10.731 православаца и 1.488 муслимана. Према свеобухватном италијанском попису становништва из 1942. године, срез је имао 15.633 становника – 14.151

функционера из предратног периода. Иако је потпуковник Јаковљевић више пута преговарао са немачком командом (потпуковником Велкером) око питања Нове Вароши, она није променили став. Тако је и даље, месец дана после окупације, на месту среског начелника био Радован Вујић, док је председник општине био Рајко Рајановић. Због тога је група виђенијих муслимана из вароши одлучила да се обрати Хакији Хацићу. У једној претставци се тражило од њега да се у Новој Вароши уведе управа НДХ. У њој су се налазила и имена муслимана који би требало да преузму водећа места. Овај акт потписало је 46 мухамеданаца.²⁶² Промене су уследиле после повлачења немачких посадних трупа из састава 60. дивизије. Она се заједно са 11. армијском корпусом коме је припадала, повукла из Србије током треће декаде маја, а територију Санцака је напустила 20. маја.²⁶³ Користећи смену немачких јединица усташки режим је преузео цивилну власт у Нововарошком срезу. Већ 21. маја издато је наређење да се део домобрана из Прибоја „хитно“ пребаци у Нову Варош.²⁶⁴

Све јаснија слика о скоријем уласку Нове Вароши у опсеге НДХ изазвало је реакцију већинског православног живља. Тако је у ноћи 20/21. маја група грађана предвођена бившим потпоручником ЈВ Момиром Пуцаревићем прекинула телефонску линију између Нове Вароши и жандармеријске станице Штитково.²⁶⁵ Када је сутрадан оружништво изашло на терен, неко из поменуте групе је отворио ватру на њих. Они су се повукли у град да сачекају појачање. То је било управо

православаца и 1.482 муслимана... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 119; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 119.

²⁶² ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 43, стр. 1–2; ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 5, стр.

²⁶³ Почетком маја било је наређено да се снаге 11. и 51. армијског корпуса у Србији и Хрватској смене са четири немачке дивизије 15. регрутног таласа. У питању су биле 704., 714., 717. и 718. пешадијска дивизија. Према том плану 704. пешадијска дивизија са људством из Судестке области, која је на простор Србије стигла до 10. маја, требало је да преузме посадна места која су до тада држале јединице 60. дивизије. Њене трупе су одмах иза повлачења оперативних јединица ушле у Санцак. Иако је било предвиђено да један батаљон буде размештен у околини Пријепоља, до почетка маја та одлука је промењена. Почетком јуна штаб 704. пешадијске дивизије се налазио у Ваљеву, команда 724. пешадијског пука са 1. батаљон у Ужицу, а 2. батаљон овог пука је био у Вишеграду, док су у Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју биле мање њима потчињене јединице. Половином августа у Прибоју је била 7. чета, а у Пријепољу 5. чета 724. пешадијског пука... *Zbornik NOR-a*, tom. XII, knj. 1, str. 106, 109, 123, 145, 309.

²⁶⁴ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 6; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 4, стр. 3–4; АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, стр. 8.

²⁶⁵ М. Ћуковић, *Санцак...*, стр. 73.

оно што је Јаковљевићу требало. Пошто је истог дана увече примећена и „сумњива“ сигнализација у околини Прибоја, он је имао довољно аргумената да од немачких власти добије дозволу, па и помоћ, за акцију чишћења терена у околини Нове Вароши. Цела акција је у ствари, искоришћена за преузимање власти у овом крају.

Јаковљевић је ујутру 23. маја са 35 оружника и 10 немачких војника ушао у Нову Варош. Истовремено је од 4. оружничке пуковније затражио додатне снаге.²⁶⁶ Ради формирања цивилне управе са Јаковљевићем је на пут кренуо котарски предстојник из Прибоја Пашић. Њих двојица су потом за привременог котарског предстојника поставили Хајрудина Хаџибрахимовића. Он је на дужности остао до 4. јуна, када га је према писменом наређењу Хакије Хаџића заменио Амир Пљоскић, полицијски писар из Вишеграда. За општинског поглавара је истовремено постављен мештанин Салко Шећерагић, кога су муслимани раније предложили.²⁶⁷

Прве ћелије Усташког покрета на територији Старог Раса почеле су да се развијају са јачањем цивилних институција НДХ, мада је организација каскала у односу на друге делове државе. Иако су постављене солидне основе у виду стварања стожера и неколико логора, усташтво није на овом подручју достигло масовност коју је имало на пример, у горњем Подрињу. Као и код организације оружничтва, потпуковник Јаковљевић је као високо рангирани припадник Усташког покрета, давао импулс његовом развоју. Зачеци се примећују већ током маја са центром у Прибоју. До половине истог месеца овде је за усташког повереника постављен локалац студент Мурат Бајровић.²⁶⁸ Он је убрзо постао

---

²⁶⁶ ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 37, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 1, 7; М. Ћуковић, *Санџак...* стр. 74.

²⁶⁷ ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 38, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 39, стр. 2; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 40.

²⁶⁸ **Мурат Бајровић** (Прибој, 29. јул 1918. - Турска, ?). До почетка Другог светског рата био је студент права. Тада је испред Усташког покрета, а од стране поглавника Анте Павелића, постављен за усташког стожерника за Санџак и повереника за ову област. Радио је на организацији усташких институција и одреда у Санџаку неколико месеци, али није успео да омасови покрет. Дошао у сукоб са командантом оружничтва и војске на овој територији оружничким потпуковником Стјепаном Јаковљевићем. Имао је лоше односе и са локалним муслиманима у Прибоју. Повлачи се са хрватском војском, а затим одлази у Беч. Тамо наставља студије на Бечком универзитету и успева чак, да докторира. Тамо се представљао као сарадник Абвера из времена Краљевин Југославије. Утврђено је међутим, да није имао никакве везе са немачком војно-обавештајном службом. Крај рата је дочекао у Берлину. Због отворене сарадње са

повереник за цео простор Санџака, после чега је иманован и за усташког стожерника. Његово седиште је било у Прибоју.²⁶⁹

Бајровићев побочник био је ђак техничке школе Исмет Топаловић из Прибоја. Логорником Прибојског котара проглашен је Газија Хасанагић, такође из вароши.²⁷⁰ Усташки логор је смештен у среском начелству. Из Прибојског котара у усташе је ступило најмање 15 муслимана, који су се касније повукли са властима НДХ за Босну. Само су међутим, Бајровић и Хасанагић носили усташке униформе. Бајровић и његови људи су се у Прибоју ослањали на групу муслимана окупљених око новинара Хацића. Због тога су дошли у сукоб са групом Хусеина Хасанагића. Сукоб се заострио крајем јуна када је Хасанагић са још пар муслимана отишао у Сарајево и Загреб да се жали на делатност Бајровића.²⁷¹

Тамо га је у друштву са прво пријавио Јури Францетићу у Сарајеву, а онда и надлежнима у Главном усташком стану у Загребу. Колико су учинковите биле ове критике говори чињеница да је Бајровић током једног боравка у Загребу ухапшен. То се десило почетком јула. Побочник Топаловић се 6. јула жалио Јаковљевићу на овакав развој догађаја. Бајровић је иначе био оптужен да је уз претњу револвером 15. јуна силовао једну службеницу Котарског предстојништва у Прибоју, иначе муслиманку. Топаловић се међутим, жалио Јаковљевићу да то није истина јер је поменута особа проститука коју нинашта „не треба силити“. Бајровић је са друге стране, негирао да је до сексуалног чина уопште и дошло. Према Топаловићевим речима дотичну особу су за лажно сведочење потплатили Хасанагићеви људи. Без обзира чија је била правда, овај приземни скандал говори о степену сукоба унутар муслиманских колаборациониста у Прибојском срезу.²⁷² Нисмо утврдили на који начин је Јаковљевић изабрао да делује, али је Бајровића успео да ослободи оптужби, што је довело до његовог скоријег пуштања.

окупатором није смео да се врати у Југославију. Према подацима СДБ-а одржавао је везе са Ђамилом Хасанагићем, који је такође, пребегао. Убрзо одлази за Италију, па одатле за Турску где је неометано радио као шофер и трговац. Иако су га југословенске власти тражиле, турска влада није дозволила његову екстрадицију.

²⁶⁹ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 14, док. 22, стр. 1, 4.

²⁷⁰ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 4; ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, стр. 4; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 36, стр. 1763.

²⁷¹ АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, стр. 14–15; Исто, Списак лица са подручја Прибојског среза која су била у квинслиншким формацијама, стр. 5–8; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 33.

²⁷² ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 78, стр. 1–2.

Спроводећи организацију усташког покрета у Санцаку Бајровић је пропутовао све котаре у којима је НДХ држала власт. Као повереник за ову област о свом раду је директно информисао Павелића. Крајем јуна он је обавестио поглавника да је завршио организацију усташких институција у Прибојском, Пријепољском, Нововарошком и Сјеничком срезу. У овим котарима су били именовани усташки дужносници са задатком да формирају усташке јединице на поменутом простору. Постављени су и повереници за српска национална друштва и установе, те јеврејске радње. Јављао је такође, да је из државне службе уклонио „*све Србијанце, Црногорце и Жидове*“, те поставио „*хрватско чиновништво*“.

И поред ових значајних резултата Бајровић није могао да се похвали и успостављањем усташких институција у Пљеваљском, Бјелопољском, Беранском, Новопазарском и Тутинском котару, као што му је било наређено. Тамо су му италијанске и немачке окупаторске власти онемогућиле рад. Стога је од Павелића тражио помоћ у отклањању препрека ширењу усташтва.²⁷³ Агилност санџачког стожерника довела је и до стварања једног одреда усташке војнице који је био под његовом директном командом. Ова јединица је, претходно допуњена са муслиманском добровољачком милицијом из Сјеничког среза, учествовала у борбама са устаницима током јула и августа. Бајровић је такође, путовао у Загреб где је са министром спољних послова Младеном Лорковићем разговарао о спољно-политичким факторима који би могли утицати на припајање простора Старог Раса Хрватској.²⁷⁴

На месту логорника у Пријепољу налазио се Хајдар Ченгић из Сарајева. Усташка организација у вароши имала је неколико чланова. Ченгић је највише сарађивао са повериоцем Скадраком.²⁷⁵ Његов побочник био је Махмут Хаџагић. Хилмија Хасанагић је међутим, за њега прибележио да је био усташки повереник

---

²⁷³ НМВН, фонд NDH, кут. 1, док. 13, стр. 1877–1878; НМВН, фонд NDH, кут. 2, док. 2675, стр. 1–2; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 13, Писмо Мурата Вајровића Ante Павелићу, стр. 1–2; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког повереника за Санџака Мурата Вајровића др. Анти Павелићу од 28. јуна 1941. године, стр. 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 7, док. 11, стр. 2.

²⁷⁴ ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, стр. 1; ВА, НДХ, к. 85, ф. 14, док. 22, стр. 3.

²⁷⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког логора у Пријепољу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, стр. 2; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 746.

за котар Пријепоље.²⁷⁶ Само је логорник Ченгић имао одговарајућу униформу, док су остале присталице носиле ознаке покрета на реверима или другим деловима одеће.

Када је у питању бројност муслимана са овог простора који су приступили усташама, требало би указати и на оне који су одлазили у друге срезове и добровољно приступали њиховој војници. Такав је на пример, био случај са Бегом Крутом месаром из Пљеваља, родом из Бјелог Поља. Он је почетком окупације оставио породицу у вароши, отишао у Рудо и ступио међу усташе. Затим је починио низ недела, укључујући и убиство једног муслимана.²⁷⁷ Исти је случај и са Кахром Шуманом или Емилом Субашићем из прибојског и чајничког краја, о којима ће више речи бити касније.

Под управом НДХ (мај–јун 1941. године)

Формирањем цивилне управе, оружништва и усташких тела на простору Милешевског, Нововарошког и Прибојског котара, почела је да функционише власт НДХ на територији Санцака. Одмах по именовању котарски предстојник у Пријепољу Мухамед Тановић је према заповести Хакије Хаџића почео са издавањем наређења у складу са расистичким законима усташког режима. Прво је наредио да се из свих општинских уреда отпусте сви службеници. Они који су имали да заузму њихова места морали су да положе заклету НДХ. На територији Пријепољског котара укинута је ћирилично писмо и његово уклањање са јавних места. Забрањено је и продавање штампе која је стизала из других крајева Србије.²⁷⁸ Тановић је затим православном становништву забранио ношење српских националних симбола – шајкача и опанака. Онима који би се оглушили о

---

²⁷⁶ Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 44; ИАРНП, ф. 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића, усташког логорника логора у Пријепољу и водника у „Црној легији“ о приликама у СС дивизији муслимана у Санцаку (достављено Министарству вањских послова НДХ), 6.6.1944. године, стр. 3; „*Sarajevski novi list*“ за 15. јул 1941. године, стр. 3.

²⁷⁷ ВА, Ча, кут. 137, фас. 1, док. 15, стр. 1.

²⁷⁸ ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, стр. 1.

ово наређење, капе и обућа су одузимани и уништавани, док су власници шиканирани и(ли) тучени.²⁷⁹

И у Прибојском и Нововарошком срезу су издата слична наређења. У Прибоју је забрањена употреба ћирилице, затворени су сви дућани да би се пописала роба, затражена предаја свих југословенских одликовања и повеља, забрањено било какво окупљање Срба, скрнављена су српска национална обележја итд. Да би се изашло у сусрет беговским породицама помињало се враћање поседа и обнављање плаћања четвртине.²⁸⁰ Хрватске власти нису стале на томе. После акције потпуковника Јаковљевића у околини Нове Вароши крајем маја, новопостављена цивилна управа издала је проглас становништву града у којем је запретила да ће „за сваку једну главу Хрвата, разумијевајући муслимана и католика“ бити стрељано 50 најугледнијих православних грађана. Обзнањено је такође, да ће у случају нових нереда бити узети таоци међу грађанима и предати усташком стожеру у Сарајеву.²⁸¹

Не желећи да без разлога кваре односе са православцима немачке војне власти су већину ових шовинистичких наредби ставиле ван снаге. Тановић се 23. маја жалио Хакији Хацићу да га је немачки командант онемогућио да изврши потпуну смену људства у општинским управама. Јадао се и да је исти при котарском предстојништву основао одбор у који су ушли по један муслиман и православац из сваке општине. Ово тело је требало да саветује предстојника и помаже његов рад. Немац није дозволио ни укидање ћирилице, а наредио је да све школе у срезу почну са радом. На крају је без Тановићевог знања пустио је да се слободно дистрибуира штампа, па чак, и „Ново време“. После протеста немачки командант

---

²⁷⁹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 45, 80, 98, 227, 439; Заповедништво 4. оружничке пуковније је 7. јула општим наређењем потчињеним институцијама, забранила ношење шајкача на територији коју је покривала... ВА, НДХ, кут. 1436, фас. 3, док. 17, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 137, ф. 1, док. 15, стр. 2.

²⁸⁰ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 12; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, стр. 4; Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 77; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 24; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 34, 42; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 28, 37; В. Гледовић, *нав. дел.*, стр. 25, 30.

²⁸¹ ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 27, стр. 1; Оружничка постаја Кокин Брод је већ била притворила 12 најугледнијих православаца из села Амзића, Кокиног Брода, Вранеша, Радоиње, Рутоша и Кратова. Иако су ускоро били пуштени, они су остали под „непрекидним надзором“ и морали су редовно да се јављају оружничкој станици. Поред њих тројица сељака из Вилова су послати у Сарајево и никада се више нису вратили кућама... ВА, НДХ, кут. 1436, фас. 3, док. 24, стр. 49.

је упутио Тановића на команду његове 704. дивизије у Ваљеву, због чега се овај и обратио у Сарајево.²⁸²

И Јаковљевић се жалио кнадређенима да немачки команданти саботирају рад цивилног апарата НДХ у Старом Расу. Као пример навео је одбијање немачког заповедника у Прибоју да дозволи одузимање југословенских одликовања и повеља. Истовремено је забранио затварање радњи православаца у вароши, које су тражиле усташке власти. Јаковљевић је револтиран тражио „*хитну и енергичну интервенцију*“ цивилних и војних власти НДХ у Сарајеву код тамошње немачке команде.²⁸³

Несугласице између хрватске цивилне управе и немачких војних власти изазвале су хаотично стање у администрацији по градовима, поготово у Пријепољу. Предстојник Тановић је 20. маја писао да многи службеници не поштују временске интервале доласка на своја радна места, као и да се акта не процесуирају, чак и она која долазе од виших власти НДХ. Стога је наредио свим шефовима одељења да се кацеларијски рад има спроводити према „*немачком вријемени*“, као и да се приспела акта почну заводити у регистар од броја 1. Нагласио је да се администрација „*мора писати латиницом*“ и тражио да се до краја месеца набаве штамбиљи и печати на том писму.²⁸⁴ Срећом по српски живаљ и ова наређења су стопирана.

„*Сарајевски нови лист*“ је на другој страни, у својим издањима за 21. и 22. мај оштро напао цивилне власти у Пријепољском котару што не предузимају ништа против тога што се у граду наводно налазе бројни преобучени официри ЈВ, што неки поштари, финанси, па „*чак и оружници*“, још нису скинули југословенске кокарде са службених капа, те што се српски омладинци слободно крећу градом „*обучени као четници*“. Властима је замерено и што још увек ни са једне српске радње у вароши није избрисана ћирилица.²⁸⁵

---

²⁸² ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, стр. 1.

²⁸³ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 12.

²⁸⁴ ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, стр. 2.

²⁸⁵ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 4, стр. 1; „*Sarajevski novi list*“ за 21. мај 1941. године, стр. 8; „*Sarajevski novi list*“ за 22. мај 1941. године, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 1.

Да би средио ситуацију потпуковник Видас је од Јаковљевића тражио да извршава строге казне над онима које сматра кривим и да се не зауставља само на претњама. Његов захтев је произашао из наређења Заповедништва Босанског дивизијског подручја од 4. јуна, у којем се тражило да се „*најстрожијим мјерама*“ одржи ред и мир на подручју источно и југоисточно од Дрине. У том циљу је омогућено узимање таоца међу угледним грађанима, углавном онима који нису наклоњени НДХ (читај православнима). Они би били стрељани у случају ремећења јавног реда. Судска власт је такође, пренета на Преке војне судове који су доносили само смртне казне за: нападе на трупе и чиновништво НДХ, помагање лица које то чине, шпијунажу, крађу, пљачку, кварење телеграфа, телефона, железница и путева, као и за не предавање оружја властима. Видимо да су ове одлуке оставиле широк простор за „легалну“ ликвидацију грађана. Убрзо је основан и Преки суд у Пријепољу, на чијем челу је управо био Стјепан Јаковљевић.²⁸⁶

Оружништво је мимо немачких власти, почело да хапси православце из Пријепоља и околине још током маја. Одлуку о томе ко ће бити приведен доносио је Мехмед Тановић. Због тога је био врло неомиљен међу српским делом становништва. Ухапшени су спровођени у затвор који се налазио у згради жандармеријске станице, где се спроводио истражни поступак и изрицале пресуде. У затвору је православно становништво тучено и пљачкано од стране оружника Хрвата и муслимана, као и малобројних усташа. Хапшени су и виђенији представници православаца из Пријепоља. Бивши председник општине Крповић је ухапшен три пута. Поред њега затварани су и Сретен Вукосављевић, Јакша Богдановић, Драгиша Боричић, Симо Терић и др. Већина их је ухапшена на верски празник Видовдан 28. јуна, као вид превенције устанку православног становништва којег су се власти НДХ плашиле. Слична акција је спроведена и у околини Нове Вароши. Током јуна је без икаквог образложења ухапшена и један група од 8 православаца из Пријепоља који су поред тога што су затворени на више дана и тучени, морали и да кулуче. Оружничке патроле су у заједници са усташама одлазиле у унутрашњост среза где су вршиле преметачине и хапшења у већем обиму. Било је и случајева силовања жена и убистава. Апотекар из

---

²⁸⁶ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 143аI, фас. 1, док. 20, стр. 1.

Пријепоља Момир Мрцановић је ликвидиран само зато што се често појављивао на јавним местима у српској народној ношњи.²⁸⁷

Слична ситуација је била у Прибојском и Нововарошком котару. И тамо су оружници хапсили српско становништво из града и са села, појединачно и у групама, те узимали таоце. Затвореници су тучени, терани на кулучење, а неки су и интернирани у логоре, одакле се многи нису вратили. Православним варошанима је прећено доласком већих усташких снага, које су захваљујући насиљима над Србима широм НДХ, већ стекле монструозни ореол. Усташе су међутим, притискале и муслимане, углавном оне који нису делили њихов шовинистички став према Србима.²⁸⁸ Опсежнији усташки напади на православце су изостали, јер су немачке власти желеле да очувају ред и мир. Акције оружничтва против православног становништва су ипак, према оцени италијанских власти, већ тада изазвале „јасно непријатељство“ између две верске скупине.²⁸⁹

Овакво опхођење хрватских власти према православцима у Пријепољском,²⁹⁰ Прибојском,²⁹¹ Нововарошком²⁹² и од половине јуна, Сјеничком котару, задржало се све до септембра. Од почетка устанка у Црној Гори ситуација се погоршава, јер

---

²⁸⁷ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 81, 98, 146–147, 150–151, 153, 439, 468, 476; ВА, НДХ, кут. 1436, фас. 3, док. 24, стр. 49.

²⁸⁸ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, стр. 11; ВА, НДХ, кут. 137, ф. 1, док. 15, стр. 1.

²⁸⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 2–3.

²⁹⁰ Према подацима ДКРЗ-а за време владавине усташког режима у Пријепољу је ухапшено 36 лица, од којих је интернирано у земљи њих 6. При томе је у затвору или ван њега претучено 67 људи, приликом чега је 7 осакаћено. У унутрашњости среза ситуација је била следећа. Приведено је 352 лица, од који је 114 отерано на принудни рад, а 4 је интернирано. Мучено је и злостављано 84 особе, силовано 6, а осакаћено 5 људи. Укупно гледано у Пријепољском котару ухапшено је 388 лица, од чега је на принудном раду било 114, а интернирано 10 лица. Претучено, мучено, злостављано или силовано је 162 лица, при чему са трајним последицама 12 људи. Особе су биле свих полова и узраста... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, стр. 66–67, 70–71.

²⁹¹ По подацима ДКРЗ-а у Прибоју и унутрашњости среза хрватске власти су ухапсиле 48 лица, али нико није интерниран. Тучено је и злостављано 28 особа, током чега су 3 лица подлегла повредама, а једно је остало трајно неспособно... Исто, стр. 86–87.

²⁹² У Новој Вароши је ухапшено 143 особе, од чега је интернирано 7, док је двоје одведено на принудни рад. Злостављано је и тучено 56 лица, од чега је 6 силовано. На селу је приведено 309 лица, од којих је једно интернирано, а 40 одведено на принудни рад. Злостављано је и пребијено 119 људи, од чега је троје било силовано. Укупно у Нововарошком котару је ухапшено 452 лица, од чега је 8 интернирано, а 42 лица је било на принудном раду. Претучено је, мучено, злостављано или силовано 175 лица. Међу њима су били одрасли мушкарци, жене, деца и старци... Исто, стр. 113–115, 117–119.

долази до већег броја убистава и уништавања приватне имовине. Стога изванредан број православних породица напушта ове вароши. Оне се селе у Ужички, Моравски, Трнавски, Жички, Студенички срез..., као и у Београд.²⁹³ Други отворено траже заштиту од немачких или италијанских власти. Тако су представници српског становништва из Рудог и Вишеграда 11. маја поднели своје жалбе на хрватску власт немачкој команди у Ужицу.²⁹⁴ Већина становништва је ипак, трпела притисак хрватских власти са прикривеним незадовољством, које ће ескалирати половином јула.

***

Одмах после Априлског рата показало се да деоба окупиране југословенске територије неће бити једноставан процес, пре свега, због супротстављених интереса Немачке и Италије на Балкану. Разграничење између две савезнице на простору Санџака трајало је неколико месеци, после чега је он припао Италији. У преговоре око граница укључила се уз подршку Немачке, и новонастала НДХ. Користећи позитиван став локалног муслиманског становништва према прикључењу хрватској држави преко уједињења са Босном, као и присуство своје цивилне власти и оружаних одреда на терену, усташка власт је покушала да ово подручје осигура за себе. Немци видели смо, нису желели да заоштравају односе са Италијом, већ су се задовољили брушењем политичког и дипломатског престижа фашистичког савезника употребом мегаломанских претензија хрватског сателита. Томе у прилог говори упућивање дипломатије НДХ на директне преговоре са бившим патроном, односно опструисање формирања и нормалног рада њених институција на простору који се формално налазио у италијанској окупационој зони.

---

²⁹³ Само у Студенички срез са центром у Рашки су се одселиле 2 породице са 15 чланова из Пријепоља, 3 породице са 17 људи из Прибоја и 6 породица са 31 чланом из Сјенице. Укупно 10 породица са 63 лица... ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области по достављеним општинским списковима, који бораве у Рашкој и на подручју других општина среза Студеничког.

²⁹⁴ ВА, НДХ, кут. 143а, фас. 1, док. 1, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 150П, фас. 9, док. 4, стр. 1.

У империјалним плановима Рима ова област игра значајну улогу. Она је Италију приближавала унутрашњости Балканског полуострва и територијално повезивала њене окупационе зоне у Босни и Херцеговини са онима на Косову и Метохији и старој Албанији. Стога Италијани видели смо, без икаквих симпатија гледају на амбиције хрватске владе у Загребу и редом их одбацују. Трећа, најзаинтересованија страна коју представља усташки режим, уложила је највише, а видећемо, добиће најмање из целе игре око Санцака. Активирајући старе деветнаестовековне аустро-угарске планове о сузбијању моћи српских држава и продору према Егеју, а идеолошки оптерећена мегаломанским пројектом велике Хрватске, НДХ од старта показује осетан недостатак војних, политички и дипломатских капацитета за тако амбициозан пројекат. Погуран ипак, жељама локалних „муслимана-Хрвата“ Анте Павелић шаље трупе у Стари Рас. Тиме почиње историјска епизода из које ће по ко зна који пут, само велике силе проспирати.

Прве домобранске и оружничке једнице ушле су на ово подручје крајем априла и почетком маја 1941. године. Може се закључити да их је муслиманско становништво дочекало као ослободиоце, а не као окупаторе. Италијани нису уважили овај очигледни аргумент и приморале су снаге НДХ да се одмах повуку из Пљеваљског среза. Немци на другој страни, желећи да задовоље и другог верног савезника – албанске сепаратисте са Косова, потискују усташке власти и из Дежевског и Сјеничког среза. У преостала три котара – Пријепољском, Нововарошком и Прибојском, формирана је цивилна управа и Крилно оружничко заповедништво. Његов командант био је потпуковник Јаковљевић, особа на којој се, може се слободно рећи, заснивала власт усташког режима на овом простору. И поред показане лојалности према Павелићу, локални муслимани су приликом расподеле функција углавном заобилажени на уштрб сународника из Босне. Овакав одабир кадрова вршио је Хакије Хација из Сарајева. Завађени међусобним борбама за власт, а у жељи да се код арбитра у Загребу и Сарајеву што боље рангирају, санџачки муслимани пристају на овакву поделу надлежности.

Паралелно са формирањем институција креће и изградња локалног Усташког покрета. Муслимански прваци на пример, 30. априла траже од Павелића да у

Санцак пошаље што више усташких јединица. Цео процес требало је да буде заокружен применом расистичких закона за Србе и Јевреје. Да није било отпора немачке војске, те констатног притиска италијанске дипломатије у циљу избацивања НДХ са овог простора, Србе би у Старом Расу вероватно снашла слична крвава судбина као њихове сународнике у другим деловима усташке државе. Имајући у виду: екстремност идеологија људи попут Анте Старчевића и Еугена Кватерника (чија је дела уздизао Павелићев режим), прокламовање закона о забрани ћирилице и српских националних симбола, наређења о одузимању одликовања и почаста, затварању и пописивању српских радњи, те контроли рада СПЦ, просвете и сл., лустрацију православаца из администрације, бројна хапшења, туче, убијања, те отворене претње масовним егзекуцијама (50 за једног) или доласком већих усташких снага ради њихове потпуне елиминације,²⁹⁵ овај закључак делује врло реално. Рецимо да је и усташки официр Рудолф Зубић почетком јула био врло задовољан развојем Усташког покрета на територији Санцака.²⁹⁶ Овај закључак ће додатно потврдити догађаји који ће уследити у наредним месецима.

1.3. Дежевски, Сјенички и Штавички срез пројекту Велика Албанија

Од слома Југославије немачка и италијанска дипломатија тајним каналима раде на обезбеђивању сопствених војних, политичких и поготово, економских интереса везаних за „Трепчу“. Главни италијанских инструмент биле су жеље локалних Албанаца усмерене према њиховом протекторату Великој Албанији. Немци су стога морали повлађивати локалним Албацама и муслиманима, али само до мере која би их држала увек у зависном положају, што се најбоље видело током преговора око формирања Косовско-митровачког округа. Успостављање албанских власти у Новом Пазару потпуно се поклапа са матрицом по којој је она успостављана у градовима Метохије и Косова. Била је заснована на шовинистичким основама са примесама средњовековне друштвено-социјалне структуре и политике затирања културног и етничког порекла словенског живља.

---

²⁹⁵ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 446–449, 469.

²⁹⁶ „*Novi list*“ за 12. јул 1941. године, стр. 14.

Близина Штавичког среза Метохији и Новом Пазару, те касни долазак окупатора, дали су локалним муслиманима снажан замајац у процесу прикључења ове територије албанској држави. Услед тога све оно што није урађено у Дежевском или Сјеничком срезу примену је нашло у Штавичком, а Тутин постаје одашиљач албанског утицаја према другим деловима бившег Новопазарског санцака. Агресивност муслимана упарена са некада намерном, а некада спонтаном незаинтересованошћу италијанских власти за овај простор, представљала је леталну комбинацију по мањинско српско становништво. Ова војно-политичко-економска формула имала је за циљ потпуно одстрањивање хришћана из Штавичког, али и околних срезова, и током окупације ће се показати као врло учинковита.

Стварање Косовског округа

Хитлерове *смернице* од 12. априла нису јасно одређивале где ће пролазити линија разграничења између Италије и Немачке на Косову.²⁹⁷ Стога су Италијани на преговорима у Бечу затражили да цео простор, укључујући Косовску Митровицу са рудником „Трепча“, буде припојен њиховом протекторату Великој Албанији који је био у настајању (проглашена крајем јуна 1941. године). Немачка је насупрот томе желела да „Трепча“, као и остали битнији рудници на Косову и у Македонији буду у њеном поседу. Берлин је морао да води рачуна и о задовољењу територијалних претензија Бугарске који су се на више места преклапали са италијанским. По споразуму Рибентроп–Ђано постигнутом у Бечу, косовско-митровачки крај са његовим рудницима задржала је Немачка припојивши га окупираној Србији, док је остатак Косова припао Италији.

Демаркациона линија коју је Хитлер одредио 24. априла једним делом је ишла правцем Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – железничком пругом: Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – линија Урошевац – Призрен. Сви градови и саобраћајнице су остали под немачком управом. Тако су Немци границу проширили више него што је првобитно било договорено. Због тога је одлучено да на лицу места комисије 2. немачке и 9. италијанске армије одреде дефинитивни појас разграничења. После састанка граничне комисије у Косовској

---

²⁹⁷ *Kosovska Mitrovica i okolina...* str. 256.

Митровици почетком маја, 9. маја је извршена измена демаркационе линије на подручју Косовске Митровице са циљем да сходно немачким интересима, од овог подручја створи једну економску целину. Италијанска страна је за узврат до краја месеца добила уступке у виду градова Призрена и Урошевца, а онда и реона Приштине, у који су италијанске трупе ушле почетком јуна.

На тај начин су у немачкој зони остали Косовско-митровачки, Вучитрнски и Лапски срез који су припојени Србији, док је остатак Косова и Метохије, уз мање делове који су дати Бугарској, припао Италијанима.²⁹⁸ Њихову окупациону зону запоселе су јединице дивизије „Пуље“,²⁹⁹ која је на Косову формирала неколико гарнизона.³⁰⁰ Ова територија је 12. августа припојена Великој Албанији и стављена под управу Високог комесаријата за Косово, Дебар и Стругу. Његове функције ће почетком децембра исте године преузети „Министарство за ослобођене крајеве“. Албанске власти су организоване три префектуре (округа) са центрима у Приштини, Призрену и Пећи, које су имале у свом саставу 14 потпрефектура (срезова).³⁰¹

Немци су на другој страни, наставили да користе пругу Косовска Митровица – Скопље, а узимали су и сировине из рудника у италијанској и бугарској

---

²⁹⁸ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 68–69; V. Terzić, *nav. del.*, str. 552; Ali Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji*, *JIC*, br. 2, 1965, Beograd, str. 40.

²⁹⁹ Седиште 38. пешадијске брдске дивизије „Пуље“ било је у граду Конелјано, у близини Тревиза. Њен састав чинили су: 71. и 72. пешадијски пук, 15. артиљеријски пук, 38. минобацачки батаљон, а били су јој потчињени 115. легија црнокошуљаша и од 1943. године 1. пук „Албанских стрелаца“ састављен од Албанаца са Косова и Метохије. Настала је у мају 1939. године, али њени зачеци иду све до 1862. године када је формирана бригада „Пуље“. Половином маја 1939. године бригада је ојачана и претворена у дивизију. Она је обављала гарнизонске задатке на северу Италије до краја фебруара 1941. године када је послата у Албанију. У марту 1941. године је узела учешћа у рату са Грчком, али је претрпела осетне губитке и стога повучена у Дубровник. После окончања сукоба са Грчком и Југославијом, бива премештена у италијанску окупациону зону на Косову и Метохији. У својству окупационих трупа тамо остаје све до краја септембра 1943. године, када је расформирана од стране Немаца. Команданти дивизије били су: генерал Марио Маргиноти/Mario Marghinotti (јун 1940. – 1. новембар 1941.), генерал Алберто Д'Апонте/Alberto D'Aponte (1. новембар 1940. – 30. априла 1941.), генерал Федерико Д'Арле/Federico D'Arle (30. април 1942. – септембар 1943.) и генерал Луиђи Клерико/Luigi Clerico (септембар 1943.)... *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*... p. 279.

³⁰⁰ Крајем јануара 1942. године, гарнизони „Пуље“ налазили су се у Призрену, где је била команда дивизије, Приштини, Пећи, Ђаковици, Урошевцу, Косовом Пољу, Гњилану, Србици, Рожају, Тутину, Мурини, Чакору и Плаву... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Presidi esistenti nel territorio della divisione, p. 1–2.

³⁰¹ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 143, 147; на овом простору живело је 438.049 становника од тога 308.538 муслимана, 112.570 православаца и 16.941 римокатолика... Marenglen Verli, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007, f(aq) 422–423.

окупационој зони. Министарство привреде Рајха и разни стручњаци се ипак, нису слагали са овим променама на демаркационој линији. Указивано је да су рудници у околини Приштине припали Италијанима, укључујући за погон „Трепча“ важан рудник угља „Обилић“. Стога су предлагане нове корекције граничног појаса. Ни Италија није била задовољна овим решењем. Ван њеног поседа остали су рудници у околини Косовске Митровице. Стога се оба такмаца труде да поправе своје позиције, користиће у овој политичкој игри албанско и српско становништво као пиуне.

Припајање целог Косова и Метохије, а уз то и Дежевског и Сјеничког среза, албанским првацима обећано је још од стране Немаца по завршетку Априлског рата.³⁰² Иако је та одлука брзо суспендована она ће послужити као основа политичког деловања водећих албанских колаборациониста у току целог рата. Као главни протагонисти укључења косовско-митровачке области у Велику Албанију јављају се: Ферат-бег Драга, његов син и председник АНС-а Али Драга, професор Бедри Пејани, Редеп Митровица, капетан Бајазит Бољетини и др. Они су уско сарађивали са владом у Тирани коју је формирао Мустафа Круја (Mustafa Kruja), пре свега преко Цивилног комесаријата за Косово, Метохију, Санџак, Дебар и Стругу, формираним током маја. На његовом челу био је Фејзи Ализоти (Fejzi Alizoti). Задатак овог тела била је организација политичких и управних власти у припојеним областима.³⁰³

Преко поверљивих Албанаца из косовско-митровачког краја и агената војно-обавештајне службе (SIM), Италијани су усмеравали албанско становништво у правцу припајања косовско-митровачког, вучитрнског, подујевског, новопазарског и сјеничког краја Великој Албанији. За ову акцију ангажована је и фашистичка пропагандна машинерија. Она је подстицала мегаломанске планове проширења албанске државе све до линије: Западна Морава – Ниш – Скопље – долина Вардара – Арта на западу Грчке.³⁰⁴ Ови оквири су се у ствари поклапали са захтевима Призренске лиге из 1878. године. Италијани су такође, помагали

---

³⁰² Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 1, str. 52–55.

³⁰³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995, стр. 302.

³⁰⁴ HDA, fond 227, MVP, Vrlo tajni spisi 1941. godina, 229/41, Izveštaj vojnog izaslanika NDH iz Sofije 13. decembar 1941. godine, str. 1.

организовање разних манифестација албанског становништва посвећених окупатору и Албанији, писању петиција, слању делегација у Београд или Рим, итд.³⁰⁵

На ове субверзивне акције фашистичког савезника Немачка је реаговала стварањем сопствене струје локалних Албанаца. Њима је дат снажан замајац у остваривању права унутар окупиране Србије. Током јуна албанска делегација из Косовско-митровачког и Дежевског среза одлази у Београд ради преговора са Саветом комесара о успостављању локалне управе у четири среза насељена албанским становништвом у немачкој окупационој зони. Депутати су били: Џафер Дева, Шабан Мустафа, Аћиф Хаџиахметовић Бљута и Бахрија Абдурахмановић. На састанку одржаном 17. јуна они су тражили од немачких власти да ова територија добије статус који је имао Банат. На основу тог захтева имали су неколико сугестија. Прва је била да се Рашка и неколико чисто православних општина у Дежевском срезу издвоје из будуће Косовске области и припоје Краљевачком округу, да би се на територији Косова што више ослабио српски елемент. Затим су албански депутати тражили да се у Митровици формира седиште подбана, да начелник округа буде Албанац, да председници суда у Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву буду Албанци, да се председници општина постављају сразмерно односу етничких група и да се дозволи припајање чисто албанских села општинама са албанском већином и обрнуто.³⁰⁶ Најважнији захтев Албанаца била је реконструкција Дежевског среза, будући да би тако албанско-муслиманско становништво остало у већини, поготово ако се има у виду да је Ибарски Колашин остао ван немачке окупационе зоне. Сви остали албански предлози, поготово они везани за реципроцитет, у случају испуњења првог услова, добили би другачији контекст.

Када је било у питању уређење јавних институција Џафер Дева је предложио следеће: да све судије у будућем округу буду Албанци или муслимани са правним образовањем, да се према договору од 23. маја оснује албанска гимназија у Косовској Митровици, да се пореска управа која би била потчињена дирекцији у Косовској Митровици, а ова центри у Београду, попуни искључиво албанско-

³⁰⁵ Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 1, str. 553–554; A. Hadri, *nav. del.*, str. 43.

³⁰⁶ ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, стр. 9.

муслиманским службеницима, да у пошти и железници за сада остану у свим срезovima српски чиновници, док се не стекну услови за њихову замену албанским кадром, те да подбан уједно буде и начелник округа. Пошто је лустрација српских кадрова из администрације била већ спроведена, овде се у ствари радило о правно-формалној легитимизацији тог насилног процеса. Дева, Мустафа, Бљута и Абдурахмановић су замолили и да се у жандармерију будућег округа „*ниуком случају не шаљу*“ српски службеници, иако су ипак, нагласили да желе да остану на платном списку полицијске команде у Београду. Интересантно је да поменута четворица нису желела да потпишу записник са овог састанка, сматрајући се неовлашћеним за то.³⁰⁷

Неколико дана касније, 23. јуна, нова делегација од 20 Албанаца из ових крајева, кренула је предвођена Бедри Пејанијем за Београд. Радило се о албанској политичкој струји која је имала другачију визију уређења Косовске области. Ова група је у Београду преко италијанског посланства покушала да немачким властима преда меморандум о уступању целог Косова Албанији. Позивајући се на „етничку“ супериорност тражили су да се Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Вучитрн и Косовска Митровица уврсте у границе нове албанске државе.³⁰⁸ Супротно овим политичким тенденцијама, председник Савета комесара Милан Аћимовић је током јуна у једном меморандуму тражио од војно-управног заповедника Србије генерала Шредера (Shredder) да прошири границе Србије. Он је у виду имао припајање Косова, Метохије, Скопља, Санџака и Црне Горе, да би се српски народ сада под немачким патронатом, објединио у оквирима својих етничких граница.³⁰⁹ Немци су одбили оба предлога.

Стога је 14. јула уз посредовање окупаторских власти дошло до новог састанка између представника албанско-муслиманског живља из Дежевског, Косовско-митровачког, Вучитрнског и Лапског среза, те званичника комесарске управе. У разговорима који су уследили, суделовали су: Али Драга, Бљута, Дева, Шабан Мустафа и Момчило Јанковић испред комесаријата правосуђа. Разговорима који

---

³⁰⁷ Исто, стр. 10–11.

³⁰⁸ У истом извештају се наводи да Албанци желе да избегну преговоре са Саветом комесара, али уколико их Немци упуте на њега, они ће за уступање поменутих срезова дати околину Новог Пазара у коме живи већинско српско становништво... Исто, стр. 3.

³⁰⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom...*, стр. 138.

су се водили на тему организације правног система на територији ових срезова, председавали су др. Упенкамп (Uppenkamp) испред Војног заповедништва и капетан Фридрих (Friedrich) испред Фелдкоманде 816 из Ужица. Обзиром да је правосуђе било врло битно за албанску страну, донете одлуке су им ишле на руку, мада не у оној мери коју су очекивали. Окружни суд у Новом Пазару је на пример, укинут, а срески заједно са онима из Подујева и Вучитрна, припојен окружном суду у Косовској Митровици. Целом институцијом су кадровски доминирали Албанци. Наиме, 2/3 судија, тужиоца и осталих запослених, имали су да буду Албанци или муслимани. Председника суда и државног тужиоца имало је ипак, да именује српско министарство, али у договору са Албанским народним савезом (АНС). Два дана касније, вероватно иста група Албанаца се састала и са српским комесаром за финансије Душаном Летицом. Као и на претходном састанку утврђен је начин функционисања пореске и финансијске службе на територији будуће Косовске области, чиме је дефинитивни споразум између Албанаца и српске владе био на дохват руке.³¹⁰

Вишемесечни преговори конкретизовани су почетком августа. Комесарска управа је 6. августа донела „Уредбу о уређењу и управи у области Косова“, која је ступила на снагу два дана касније. Основан је Округ косовски са Косовско-митровачким, Вучитрнским, Лапским и Дежевским срезом. Ова област је била саставни део Дринске бановине. Албанска етничка група имала је у бановини свог повереника у рангу помоћника бана, који се бавио питањима која се тичу Косовског округа. Било је предвиђено да начелници срезова буду из веће етничке скупине, а заменик из мањине која броји најмање 25% становништва. Председници општина, остало чиновништво и жандарми требало је да буду постављени у сразмери са бројчаним присуством етничких скупина у срезовима. Формиран је и Окружни суд у Косовској Митровици под надлежношћу Апелационог суда у Нишу, којем су били потчињени срески судови у Косовској Митровици, Новом Пазару, Подујеву и Вучитрну. Договорено је отварање албанских основних и приватних школа у којима би било обавезно учење српског језика. У школама би предавали албански учитељи са српским држављанством, упркос настојању Албанца да се доведу просветари из Тиране. Основана је и

---

³¹⁰ ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, стр. 5–8, 12.

осмогодишња реална гимназија у Косовској Митровици. На крају Уредбе се каже да се аграрни односи на Косову морају уредити у договору са представницима АНС-а, а да се „*изузетно за ову 1941. годину*“ на простору Косовске области обнавља институција давање четвртине, односно ушура.³¹¹ Овај члан је означио ревитализацију феудалних односа из времена Османског царства, која ће изазвати низ компликација у наредном периоду. Начелник Косовског округа постао је Аго Агај, од раније повезан са АБВЕР-ом.³¹²

Као што можемо видети Немци су само делимично испоштовали захтеве које су албански делегати изнели половином јуна. Стога поједини политички прваци АНС-а нису прихватили Уредбу. Њену ревизију су затражили: Бедри Пејани, Аћиф Хаџиахметовић Бљута и Али Драга. Иако су добили много, они су били незадовољни готово свиме – административном управом, судством, школством, жандармеријом, кадровским питањем итд. Пејани је овај документ окарактерисао као „*диктат немачке воље*“, али окупаторске власти, бојећи се ширења италијанског утицаја у зони Косовске области, нису прихватале ниједну њихову сугестију.³¹³

Доношењем Уредбе потврђен је и формално-правно регулисан албански примат у управном апарату, који је на терену успостављен још током априла. Документ је међутим, фаворизовао анти-италијански оријентисане албанске прваке, на првом месту Девину групу.³¹⁴ Због свега наведеног, примена Уредбе наишла на отпор дела албанске мањине. Тако у жандармерију која је већ деловала под командом бившег капетана ЈВ-оа Бајазита Бољетинија, Срби месецима нису пуштени.³¹⁵ Исто је било и са државним службеницима, само што они у неким случајевима попут Новог Пазара, нису враћени на положаје током целог рата.

---

³¹¹ Исто, стр. 14–15; „*Службене новине*“ за 8. август 1941. године, стр. 1–2.

³¹² ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, стр. 1, 6; *Немачка obeveštajna služba*, књ. IV, стр. 845.

³¹³ ВА, НДа, кут. 1а, ф. 1, док. 6, стр. 8; Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 334.

³¹⁴ Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike* (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles), Tirana, 2006, f. 166.

³¹⁵ Команда жандармерије била је стационирана у Косовској Митровици. Главни инструктор за обуку био је капетан бивше југословенске жандармерије Звонимир Јуриша, пореклом Хрват, који је пре рата овде био на служби. Имала је око 1.000 људи међу којима су у почетку били само Албанци и муслимани. Биле су јој потчињене жандармеријске станице у Подујеву, Вучитрну, Трепчи, Косовској Митровици и Новом Пазару... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 26, р. 255/1941, стр. 1; В. Petranović, *Srbija u Drugom.*, стр. 246; V. Terzić, *нав. дел.*, стр. 596; А. Hadri, *нав. дел.*, стр. 55.

После неколико месеци дошло је до нових административних промена. Влада народног спаса на челу са генералом Миланом Недићем је 18. децембра донела „Уредбу о административној подели земље“ и то на округе, срезове и општине, која је обнародована 26. децембра. Округ Косово је променио име у Косовско-митровачки округ, и сада је обухвата Подујевски, Вучитрнски, Косовско-митровачки, Дежевски и Студенички срез са центром у Рашки. Он је задржао уређење које је било одређено декретом из августа, односно Албанци су и даље држали власт на свим истакнутим функцијама у управном апарату. Ова ситуација није важила једино за новоприпојени Студенички срез. Начелник округа постао је Ибрахим Љутвиу.³¹⁶ Будући да су Немци аминовали ову одлуку она се може посматрати као тријумф српске стране јер, уместо да се православне општине Дежевског среза, тада попаљене и расељене, по ранијим жељама Албанаца буду изопштене из округа, њима је прикључен чисто српски Студенички срез.

Формирањем Косовско-митровачког округа Дежевски срез је дефинитивно уврштен у границе окупиране Србије, док је Сјенички срез препуштен Италијанима. Незадовољни овим решењима Албанци и муслимани ће у наредном периоду и даље радити на прикључењу овог простора Великој Албанији, те на слабљењу његових веза са владом у Београду. Због тога ће ситуација стално бити на граници конфликта са православним становништвом, који ће временом прерасти у оружане сукобе већих размера. Штавички срез се на другој страни, са околином Рожаја, брзо утопи у Високи комесаријат за Косово, Дебар и Стругу. Од 22. септембра Штавички срез се као Тутинска потпрефектура налазио заједно са Плавско-гусињском, Рожајском, Источком и Дреничком потпрефектуром у саставу Пећке префектуре.³¹⁷

Дежевски срез

Преузимање власти на среском и општинском нивоу од стране локалних Албанаца и муслимана у Новом Пазару, уследило је пар дана после окупације

---

³¹⁶ „Службене новине“ за 26. децембар 1941. године, стр. 1, 4; ВА, НДа, кут. 19, ф. 6, док. 23, стр. 1–2.

³¹⁷ На простору префектуре живело је 1941. године 136.481 становника, од тога 95.290 Албанаца и муслимана и 35.495 православаца... М. Verli, *Shqipëria dhe Kosova...*, f. 422–423; Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 301.

града. Одлука о формирању нове управе донета је на састанку албанских првака са Косова и Метохије и оних из Дежевског и Сјеничког среза, са генерал-потпуковником Фридрихом-Георгом Еберхартом (Friedrich-Georg Eberhardt), командантом 60. немачке дивизије. Састанак је одржан 21. априла у Косовској Митровици и био је посвећен организацији „*новог поретка*“ на територији под окупацијом ове дивизије. Организатор овог скупа био је Џафер Дева.³¹⁸ На састанку су били албански делегати из Пећког, Источког, Дреничког, Подујевског, Приштинског, Вучитрнског, Сјеничког, Дежевског и Косовско-митровачког среза. Испред Дежевског среза састанку је присуствовао Аћиф Хациахметовић Бљута, носилац квинслиншког поретка у овом крају.

Немачке војне власти, оличене у генералу Еберхарту, тражиле су од присутних да преузму цивилну управу и формирају нове среске и општинске власти. Генерал је навео да се „*може очекивати*“ да ће Хитлер дозволити исељавање свих Срба са простора ових срезова, али да не треба „*приступити преурањеним мерама*“. Договорено је стварање жандармерије која је требало да буде гарант стабилности новог албанско-муслиманског поретка. Немачка страна је заузврат, захтевала смиривање ситуације, избегавање међунационалних сукоба, пљачки и сигурност саобраћајница. Представник немачког Министарства иностраних послова у Београду Феликс Бенцлер (Felix Benzler) је међутим, због опасности од евентуалних територијалних потраживања Италијана, убрзо поништио донете закључке. Албанска страна је ипак, успела да на „мала врата“ спроведе у дело већину донесених одлука.³¹⁹

Убрзо по повратку у Нови Пазар Бљута је одредио људе који су преузети власт у граду. Сутрадан 22. априла почела је насилна смена среских и општинских власти из међуратног периода.³²⁰ Српски службеници су избачени из свих јавних

---

³¹⁸ ВА, НДа, кут. 20А, фас. 1, док. 1, стр. 13.

³¹⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Делимичан запис разговора генерала Еберхарта са албанским вођама на Косову и Метохији од 21.04.1941. године, стр. 1–4; В. Petranović, *Srbija u Drugom..*, str. 245; Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 332.

³²⁰ Дежевски срез је до 1941. године био део Зетске бановине и обухватао је површину од 1.076 км², на којој се налазило 11 општина са укупно 299 насеља. Овде је пред рат живело 48.434 становника. Становништво су чинили православци, којих је било око 55%, муслимани који су чинили око 45% од укупног броја становника, те занемарљив број етничких Албанаца. Они су углавном припадали хришћанском племену Климента, који су од стране Турака насељени на Пештеру почетком 18. века. У вароши је од 12.073 грађанина, око 2.500 отпадало на православце, док су остатак чинили муслимани. Са друге стране, Срби су чинили већину у унутрашњости среза. Приликом разграничења Немачке и Италије границе среза су проширене деловима општине Дуга

среских и општинских институција, у којима су до тада заузимали водеће положаје. Прво су отшуптени они из других крајева Србије, а онда и већина мештана.³²¹ На својим радним местима остало је само неколико нижих чиновника. Оваква пракса је примењена у свим општинама Дежевског среза, што ће касније проузроковати велике проблеме.³²² Нови начелник среза постао је најближи Хациахметовићев сарадник, његов зет Ахмет Даца, Албанац из руговског краја. Према оцени оперативаца немачке Полиције сигурности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdients – BDS/БДС) Даца је био Хациахметовићево „*послушно оруђе*“.³²³ Смењеном начелнику Драгољубу Пантелићу је на другој страни, саопштено да напусти град, што је овај, заједно са још неколико службеника, учинио исте вечери.

Уместо дугогодишњег председника општине Душана Давидовића, одређен је после извесног времена, Јунуз Мулаходовић.³²⁴ Смењивања хришћана су вршена уз присуство представника немачких војних власти. Сви градски одборници, њих 36, православци и муслимани, смењени су и доведени су нови по Бљутином избору. Сви су били муслимани или Албанци. Постављени су и нови кметови, сви такође, муслимани. Смењен је даље, председник Окружног суда Михајло Дамјановић, коме је дат рок од 2 сата да напусти варош. Иста судбина је задесила председника Среског суда Ђорђа Костића. Градску жандармерију преузео је 23. априла поднаредник Азем Ацовић, који добија чин капетана. Аћиф Хациахметовић је постао председник огранка АНС-а за Дежевски срез, који је

Пољана, који су до тада припадали Сјеничком срезу... ИАРНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838. округа Косовско-митровачког од 10.01.1942, прилози 8, 9; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних снага у Рашкој од 29. 11. 1941. године, стр. 1; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве ...*, стр. 15–16; Јован Н. Томић, „*О Арнаутима – у Старој Србији и Сањаку*“, Београд, 1995, стр. 63, 66.

³²¹ Благоје Бишевац, *Избеглице из Косовске области у срезу Студеничком–Рашка 1941–1942, Архивска грађа као извор за историју*, Београд, 2000, стр. 464.

³²² Насилно смењивање православаца наишло је на отпор поготово у општинама где су били апсолутна већина, као нпр. у Постењској општини где је било само 6 муслиманских породица на око 4.000 становника. Стога су касније и то не само у овој општини, албанске власти морале да коригују своје одлуке и да врате православаце на управне позиције, што је онда изазвало негативну реакцију код муслимана и додатно отежало организацију власти у срезу... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 115–116.

³²³ Историјски архив Београда (у даљем делу текста ИАБ), BDS, В–1251, стр. 15.

³²⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 109; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 16; Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, стр. 142; Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007, str. 213.

имао управни одбор са 11 чланова.³²⁵ Албанци и муслимани су преузели и остале битније функције у локалној управи. Хаџиахметовићева клика је затим, затворила две основне школе, Гимназију, Женску радничку школу и Шегртску школу, које нису функционисале све до краја рата. Радили су само мектеби и медреса, али и они са прекидима.³²⁶

Немачке војне власти су са друге стране, у Новом Пазару сместиле Орсткоманду која је била потчињена Крајскоманди 861 у Косовској Митровици, а ова даље, прво Фелдкоманди 816 у Ужицу, па затим, Фелдкоманди 809 у Нишу. Посадне трупе у вароши су прво чиниле јединице 60. дивизије, па онда од почетка маја, снаге 294. пешадијске дивизије, у виду делова 513. пука. Оне су одступиле до краја маја. Замениле су их трупе 717. пешадијске дивизије која је дошла из Аустрије. Крајем маја посаду у граду је чинио 1. батаљон 737. пука, док се штаб пука са 3. батаљоном налазио у Косовској Митровици. До 19. августа уместо ове јединице у Нови Пазар је пребачен штаб 2. батаљона 737. пука који се раније налазио у Рашки. Са њим су дошле 5. и 6. чета, док су у Рашки остале 7. и 8.³²⁷

Неколико дана после формирању немачке управе у Новом Пазару је организован свечани банкет у част немачке победе над Југославијом. Иницијативу је дао Хаџиахметовић. Овој свечаности је присуствовао немачки командант места и неколико немачких официра, међу којима и један генерал. Друштво им је правило око 50 виђенијих муслимана. Срба није било.³²⁸

Нова цивилна управа се ослањала на одреде албанске жандармерије, која је била стационирана у Новом Пазару и у четири постаје ван града. Она је настала разоружањем српских припадника Дежевског жандармеријског вода предратне жандармерије, а које су спровели Немци. Жандарми муслимани су првобитно

---

³²⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 109; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 16, 21; *Нови Пазар и околина ...* стр. 310–311.

³²⁶ Иначе, на место команданта градске страже дошао је Омер Мустафић, Срески суд је преузео правник Јунуз Хамзагић, уместо шефа Пореске управе Груја Николића постављен је Абдулах Шарукић, уместо директора поште Николе Поповића, постављен је бивши кмет Јакуп Агушевић, Шумску управу је преузео Месуд-бег Омербеговић који је сменио Александра Ђоковића, директор раседаника постао је обућар Салих Камешничанин... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 110–111.

³²⁷ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 65, 100–101, 108, 144–146, 313, 714.

³²⁸ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 128–129.

носили фесове, а затим капе са албанским симболом – козом. Јединица је била подчињена команди у Косовској Митровици. У Дежевском срезу је 1941. године било укупно 153 жандарма. Постаја у Новом Пазару је имала 93 човека.³²⁹ Поред жандармерије ангажовани су и нерегуларни одреди, односно разне пљачкашке банде предвођене локалним четовођама. Оне су од самог почетка окупације почеле да узнемиравају православце широм среза.³³⁰

По успостављању албанске власти у Новом Пазару почела су насиља над хришћанским становништвом, коме се јавно поручује да је „непожељно“.³³¹ Из тог разлога они се излажу разним облицима шиканирања и кулучења. У немачкој касарни су на пример, уређивали стрелиште, копали шанчеве, пресовали сено итд. По наредби команде албанске жандармерије свакодневно су ненаоружани чували телефонске бандере.³³² Срби су такође, једини плаћали порез и били оптерећени „добровољним“ издацима за потребе локалних власти. Порез се наплаћивао егзекутивно уз разне злоупотребе. Малобројним чиновницима српске националности који су остали на својим радним местима, нису давале плате.³³³ Виђенији православни грађани су стављени под надзор албанских власти. Тако је апотекар Душан Вранић одмах по окупацији био ухапшен, а његова породица стављена на „чување“. Да Вранић као једини фармацеут не би побегао из вароши, ван затвора је боравио само када је издавао или правио лекове.³³⁴

У првим месецима окупације међутим, изостало је веће насиље над хришћанима, пре свега, захваљујући ангажовању бившег сенатора Тихомира Шарковића. Он је после доласка немачких окупационих трупа остао још десет дана у Новом Пазару. То време је искористио за преговоре са албанским и

---

³²⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 17; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април – мај 1941. године, стр. 26; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838. округа Косовско-митровачког од 10.01.1942., прилози 8, 3; Миодраг Радовић, Убирање четвртине у Дежевом срезу за време окупације 1941–1944, *Наша прошлост*, год. 1971/1972, Краљево, стр. 92.

³³⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића за Аћифа Хаџиахметовића о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе, стр. 1.

³³¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. година, Ратни дневник 2. март – 31. август 1943. године, стр. 27.

³³² М. Ђуковић, *Сањак ...*, стр. 127.

³³³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, к. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевом срезу од 30.11.1941. године, стр. 2.

³³⁴ Према казивању професорке филозофије Зоране Пурић.

муслиманским првацима из вароши, убеђујући их да одрже ред и мир, те да не врше притисак на православце. Према његовим речима, они су прихватили овај предлог.³³⁵ Током периода април – август из Новог Пазара се ипак, само у Студенички срез иселило 23 српске породице, односно 130 лица. Из унутрашњости среза и граничних општина околних срезова се у исто у истом смеру одселило још 23 породице са 112 чланова. Укупно 46 породица са 242 члана.³³⁶

После немачко-италијанског разграничења постало је јасно да ће Дежевски срез припасти војно-управном подручју Србије. Као и у Косовско-митровачком, Подујевском и Вучитрнском срезу, албански прваци су предузели мере које су имале за циљ промену немачког става и приближавање овог простора Великој Албанији. Једна од тих мера била је покушај насилне албанизације муслиманског становништва словенског порекла која је почела од првих дана окупације. Стога је муслиманима, пре свега у граду, наређено да носе ћулафе уместо фесова, да промене своја презимена како би се одстранио завршетак –ић, да шаљу децу у школе на албанском језику, да на својим кућама истакну албанске заставе, да имена својих фирми и радњи напишу на албанском језику итд.³³⁷ Среска управа се у званичним документима наводила као „*Префектура среза Дежевског*“, док се начелник Ахмет Даца потписивао као „*префект*“, иако је та функција у албанској администрацији одговарала рангу окружног, а не среског начелника.³³⁸

У духу велико-албанства цео Нови Пазар је од почетка окупације био искићен албанским заставама, картама Велике Албаније која је обухватала Дежевски, Сјенички, Штавички и чак, Студенички срез, те сликама Скендербега. Све улице у граду су промениле имена и добиле називе по албанским националним јунацима, док су у општини уведени двоструки печати и штамбиљи на албанском и српском језику. Да би се муслиманска деца образовала на албанском језику, основана је

---

³³⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовско-митровачком и Дежевском срезу 1941. године, стр. 1.

³³⁶ ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца...

³³⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. година, Ратни дневник 2. март – 31. август 1943. године, стр. 95–96.; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април – мај 1941. године, стр. 26; *Нови Пазар и околина...* стр. 314–315.

³³⁸ Наредба о одржавању чистоће по вароши, бр. 46., од 1. маја 1941. године. Документ је део сталне поставке Историјског архива „Рас“ у Новом Пазару.

посебна школа кроз коју је прошло свега 76 ученика, док је за пунолетне муслимане био уведен обавезан курс учења језика. Ове мере пратиле су политику владе у Тирани, под чијом су се диригентском палицом спроводили слични процеси у западним деловима Македоније. И тамо су по градовима мењани називи улица, преобликована презимена словенског становништва, увођени обавезни курсеви за учење албанског језика итд. Истовремено са Косова и Метохије долазе разне културно-уметничке групе и виђенији Албанци у посете, а све са циљем успостављања чвршће везе између албанског и муслиманског становништва.³³⁹

Финализација процеса интеграције новопазарског краја у албанску државу требало је да уследи 16. јуна. Тог дана је одржана седница градског одбора АНС-а, којој су поред Хаџиахметовића и његових сарадника, присуствовали Ферат-бег Драга и представници немачких власти из Новог Пазара и Косовске Митровице. На њој је самоиницијативно проглашено издвајање Дежевског среза из Србије и његово припајање Великој Албанији.³⁴⁰ Затим је приређена свечана манифестација која је одржана у центру вароши. Притом је Нови Пазар био искићен албанским и немачким заставама, Хитлеровим сликама, а на улазу у град је поново постављен славолук. Митинг подршке интеграцији у Велику Албанију трајао је два сата и присуствовало му је око 1.000 људи свих узраста. Окупљенима су се обратили између осталих Аџиф Хаџиахметовић, који је упознао присутне о донетим одлукама, Ферат-бег Драга и Бахрија Абдурахмановић. У свом обраћању Новопазарцима оштро је говорио против хришћанског становништва, извињавајући се присутнима што им се обраћа „*нсећим, српским језиком*“. Организатори скупа су послалали телеграм влади у Тирани обавештавајући је о својим одлукама. После митинга неколико стотина муслимана и Албанаца кренули су улицама града носећи албанске заставе, певајући албанске песме и узвикујући паролe против Србије. Сви Срби који су се затекли на улицама тог дана били су претучени или опљачкани.³⁴¹ Ова иницијатива новопазарских власти се никако није могла уклапати у немачке планове око уређења овог простора, те

³³⁹ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 213.

³⁴⁰ Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 32; М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 81; *Нови Пазар и околина...* стр. 315.

³⁴¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 159–162; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 213.

није озбиљно узета у обзир. То видећемо неће обесхрабрити њене протагонисте, које у наредном периоду предузети екстремније мере ради постизања зацртаног циља.

Сјенички срез

Проалбанска власт у Сјеници је формирана као и у Новом Пазару, после састанка у Косовској Митровици. На њему су испред Сјеничког среза присуствовали трговци Омер Чингић и Емин Черкез.³⁴² Затим је до краја априла уз сарадњу са Немцима промењен дотадашњи срески и општински управни апарат.³⁴³ Сви српски службеници су отпуштени и на њихова места су доведени муслимани. Начелник среза постао је Омер Чингић, сарадник Ферат-бег Драге. Председник општине Мехмед Ћесовић, који је имао вишегодишње искуство вршења те дужности, Немцима је показао декрет којим су га још аустро-угарске власти за време окупације Србије у Првом светском рату поставиле за председника и тако задржао своју позицију. Управник поште је постао Кадро Нуховић, раније службеник социјалног осигурања у Сјеници. За шефа Пореске управе постављен је Џемо Гарговић бивши заменик шефа ове институције. Именовани су и нови кметови. Остале важније позиције у среском начелству и општини заузели су: бивши службеник Зећо Рашљанин, полицијски писар Осман Ћесовић, предратни високи чиновник у Скопљу Хилмо Кугић итд. Све општинске

³⁴² Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 53.

³⁴³ Сјенички срез су до окупације чиниле Аљиновићка, Барска, Буђевска, Дугопољанска, Кладничка, Лопишка, Рацагињска, Штаваљска, Тријебинска, Вапска, општина Расно и Сјеница. Према попису становништва из 1931. године, на територији среза било је 28.292 становника – 16.265 муслимана и 11.992 православаца. По попису италијанских војних власти из 1942. године, број становника се незнатно променио. Он је тада износио 28.230 лица. Међу њима је било 15.732 муслимана и 12.498 православаца. Православно становништво је било већинско у Штаваљској, Лопишкој, Аљиновићкој и Вапској општини. У осталим општинама, рачунајући и град, муслимани су били у мањој, већој или апсолутној већини. Што се тиче албанског становништва оно је било малобројно. Етнички Албанци на Пештеру били су потомци хришћанског племена Климента, који су досељени између 1700–1711. године. Према неким подацима само у два села у читавом срезу се 1941. године говорио албански језик... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 120–121; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 120–121; Јован Н. Томић, *нав. дел.*, стр. 71, 72–74; Риста Т. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938, стр. 9.

управе ван Сјенице су попуњене муслиманима, осим у Штаваљској, Аљиновићској и Лопишкој општини где су православци били у већини.³⁴⁴

Иако је званично успостављање албанских власти у Сјеничком срезу спровео начелник Чингић, сменом бившег југословенског апарата дириговао је сјенички трговац Хасан Звиздић,³⁴⁵ један од најутицајнијих муслиманских првака из Санцака. Можемо приметити да је успостављање квинслиншке управе у Сјеници извршено другачије у односу на Дежевски срез. Овде није отказивана служба муслиманима који су до капитулације били на важнијим положајима, новопостављени чиновници нису били дилетанти и општинска власт у православним срединама није дирана. У овим одлукама требало би тражити неке од разлога због којих у Сјеничком срезу није дошло до оружаних сукоба на верској основи, барем не у размерама оних у новопазарском крају.

Проалбански муслимани су истовремено преузели и жандармерију. Срби припадници југословенске жандармерије су сви отпуштени и разоружани. На њихово место су углавном дошли локални муслимани. Албанска жандармеија је

---

³⁴⁴ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 185–187; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 1, стр.

³⁴⁵ **Хасан Звиздић** (Сјеница, 1892. – Адапазари, 1980.). Рођен у породици муслимана који су се у Сјенички срез доселили из Гацка. После ослобођења Звиздић преузима породични посао у трговини стоком и млечним производима. Проширио је посао на Црну Гору, Србију и Косово, те успоставио пословне везе са Албанијом, Италијом, Грчком и Турском. То га је учинило једним од најутицајнијих људи у сјеничком крају. За време окупације Србије важио је за политичког лидера сјеничких муслимана. Током 1941. године залагао се да се територија Санцака припоји НДХ. Забележени су међутим, његови контакти са албанском владом у Тирани, партизанима, локалним четничким командама, Недићевом владом, немачким окупационим властима и АБВЕР-ом, као и са италијанским окупатором. Постављен је новембра 1941. године за члана УО који је после повлачења Италијана из Сјенице управљао срезом. Организовао је успешну одбрану града од партизанског напада децембра исте године. Са италијанским властима је закључио споразум по којем је вршио лиферовање меса окупаторској војсци. О богатству његовог дућана у Сјеници говорило се нашироко, а ОЗН-а је процењивала да ствари у њему имају вишемилионску вредност. Испред Сјеничког среза био је члан Националног комитета на Цетињу. После капитулације Италије отворено сарађује са немачким окупационим властима, које му 1944. године нуде место у нечему што је требало да буде „влада Санцака“ под немачким протекторатом. После ослобођења Сјенице крајем 1944. године Звиздић бежи у Албанију са намером да се пребаци у Турску. Стиже прво из Драча у Италију, где је ухапшен и послан у амерички затвор који се налазио на месту некадашњег нацистичког логора Дахау. Према речима Адама Прибићевића Звиздић је једно време после рата провео и у Паризу, где се сусрео са неким члановима ЈМО-а, који су отишли у имиграцију. За то време је у Југославији његов брат Осман Звиздић стрељан од стране комунистичких власти. После две године проведене у затвору родбина из Турске је успела да га извуче и он се настањује у граду Адапазарију. Поред држављанства, од турске владе добија имање и кућу, те поново покреће трговачки посао. Иако је у СФРЈ проглашен за ратног злочинца турске власти су одбиле неколико захтева за његово изручење. У међувремену Звиздић се поново обогатио тргујући стоком. Помагао је муслимана из Југославије да се преселе у Турску. Уживао је велики углед код муслимана у емиграцији, па је утицао на избор имама, мујезина и полицајца за део Адапазарија у којем је живео.

била потчињена команди у Новом Пазару. Први командант ове јединице био је Ложе Хлипи. Она је имала 70 припадника који су били распоређени у шест жандармеријских станица у срезу, односно у: Сјеници, Понорцу, Дугој Пољани, Аљиновићима, Буђеу и Барама. Међу људством је било само 7 професионалних жандарма, док су остали регрутовани широм Сјеничког среза. Њихов одабир и намештење извршили су начелник Чингић и капетан Азем Ацовић, командир одреда у Новом Пазару. Жандарми су међутим, бирани превасходно на основу пријатељских односа и родбинских веза. Према наводима официра хрватског оружничтва које је током друге половине јуна преузело ову формацију, већина припадника албанске жандармерије није имала потребне физичке и моралне способности за овај позив. Жандармерија је поред редовних дужности, спроводила и контролу границе и царинску службу.³⁴⁶

Одмах по успостављању нове цивилне власти у Сјеници наређена је предаја оружја од стране становништва. Акцију прикупљања спроводила је жандармерија. Приликом вршења претреса православних домова у вароши и општинама широм среза, долазило је до пљачки, малтретирања и пребијања хришћана. Ипак, још увек није било убистава. У неким општинама Србима су упућиване јавне претње. Тако је председник општине Кладница Омер Ибровић, саопштио на једном састанку да ће за једног убијеног муслимана бити стрељано десет православаца.³⁴⁷ У Сјеничком срезу су се такође, још за време ратних дејстава појавиле муслиманске пљачкашке банде. По окупацији оне су почеле са нападима на хришћане на овом простору, али и у селима Моравичком, Ариљског и Нововарошког среза. Припадници једне такве групе из Кладнице, преоблачили су се у одећу коју су носили четници из ових крајева и пуштали браде. Захваљујући томе су се лако кретали по терену, вршили пљачке и убиства. Одред је предводио Сефер Тарић.³⁴⁸ Ово село је иначе, имало дугу традицију хајдуковања. Почетком 20. века овде су четовали Халил Прашовић, Медо Терић и Адем Папић. Због свега овога православно становништво из пограничних села Моравичког среза се

---

³⁴⁶ ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 8, стр. 1.

³⁴⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 188.

³⁴⁸ ВА, НДа, кут. 29, фас. 1, док. 6, стр. 2.

снабдело оружјем. Исто је уз муницију куповано управо на територији Санцака. Са почетком устанка они ће почети са упадима у Сјенички срез.³⁴⁹

Од стране албанских првака са Косова и Метохије сјенички крај је још од 1878. године био означен као неизоставни део великоалбанског пројекта. Он није геополитички био везан за рудник „Трепчу“, па су немачке власти разматрале опцију његовог препуштања влади у Тирани.³⁵⁰ На немачко држање се почетком јуна жалио командант оружнихста у Санцаку потпуковник Јаковљевић, будући да се Сјеница налазила на путу територијалне експанзије НДХ. Он је надређене власти у Сарајеву известио да је начелство Сјеничког среза издало један акт из којег се види да Немци раде на прикључењу не само овог простора, већ и целе територије Санцака, Албанији. Посебно је истакао деловање пуковника Штокхаузена (Stockhausen) команданта Фелдкомандатуре у Ужицу. За ралику од Новог Пазара или Тутина, овде је међутим, број „унитариста“ био мали. Много је више било оних који су Сјенички срез видели у оквирима усташке државе.³⁵¹

Штавички срез

После италијанско – немачког разграничења овај простор је за разлику од Дежевског и Сјеничког среза, једини ушао у албанску државу. Он је дуго времена био без окупационе војске, тако да је у њему дошло до прогона православног становништва у већој размери, сличном оном на Метохији и Косову. Промена југословенских власти у Штавичком срезу³⁵² ишла је паралелно са истим процесом у суседним срезевима. На постављање нове власти, као и на целокупна дешавања у срезу до доласка Италијана, утицала је група Албанаца и муслимана из Новог Пазара окупљена око Аћифа Бљуте. Она је деловала преко његовог политичког и пословног партнера из предратног периода, трговца Ариффа Торбића.

---

³⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 1; Славољуб Васојевић, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996, стр. 151–152.

³⁵⁰ ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, стр. 8.

³⁵¹ ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 39, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, стр. 6.

³⁵² Чинило га је 5 општина и то: Делимејска, Радуовачка, Ибарска, Суводолска и општина Тутин. Према попису из 1931. године на овом простору је живело 16.602 становника, од тога 13.880 муслимана и 2.711 православаца. Крај је био веома пасиван, па је због тога називан „*Санџаком у Санџаку*“... *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, str. 121; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 121; Сафет Банцовић, Друштвено-економска обележја Санцака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, бр. 19, 1995, Нови Пазар, стр. 182.

Поред њега, Хаџиахметовић је имао као своје људе и председнике Делимеђске и Суводолске општине. Цафер Дева је такође, имао удела у организовању нове власти у Тутину.³⁵³

На водећа места су доведени Албанци са Косова и Метохије, док су остатак управне чинили локални муслимани. Свим православцима је отказана служба. Начелник среза постао је Мустафа Али Прешева пореклом из Косовске Митровице, а његов заменик Ариф Торбић. За председника башкије (градске општине) именован је Фехим Хамзагић. Промењени су и сви остали председници општина у срезу, без обзира на верско-етнички однос становништва у њима.³⁵⁴ За потпрефекта у Рожају је истовремено постављен Адем Куртагић.³⁵⁵ Део професионалних жандарма који су преузели полицијску службу, дошао је из Албаније. Међу њима је био и командант Синан Паљевац.³⁵⁶ Људство је носило униформе југословенске жандармерије, осим што је на главама носило ћулафе са знаком козе. Када су у Штавички срез стигле италијанске власти, са њима је била и краљевска карабињерија (I Reali carabinieri). Она је распоређена у све постаје, али су албански жандарми остали у служби.³⁵⁷

Половином августа указом италијанског краља и декретом намесника у Тирани, италијански делови Косова и Метохије су анектирани Великој Албанији. Овим простором, укључујући и области Плава, Гусиња, Рожаја и Тутина, управљало је Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу, који је већ почетком августа преузео управне функције.³⁵⁸ Тутин је са околином представљала једну потпрефектуру у оквиру Пећке префектуре. Потпрефекти, као и префекти, постављали су се према упутствима Министарства унутрашњих послова Албаније. Бирани су међу утицајнијим члановима фашистичке партије.

---

³⁵³ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 51/1944, стр. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 48/1944, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 139; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 5, стр. 10–11; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 12–13.

³⁵⁴ Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 332; Е. Мушовић, *нав. дел.*, стр. 87; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *нав. дел.*, стр. 225; Mustafa Memić, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998, стр. 152.

³⁵⁵ А. Matović, *нав. дел.*, стр. 111.

³⁵⁶ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 13, стр. 1.

³⁵⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 130, 136; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 5, стр. 25; Е. Мушовић, *нав. дел.*, стр. 88.

³⁵⁸ А. Hadri, *нав. дел.*, стр. 40; V. Terzić, *нав. дел.*, стр. 597.

Они су заступали интересе албанске владе у областима под њиховом надлежношћу, а водили су послове привреде, судства, просвете и културе. Жандармерија је потчињена окружној команди, а полицијска служба квестури у Пећи. Фашистичка партија Албаније је такође, у Тутину организовала свој огранак, који је био под пећким федератом.³⁵⁹ Требало би поменути да је међу високим представницима италијанских војних власти било мишљења по којима је делове ове територије требало припојити Црној Гори, али она нису прихваћена.³⁶⁰

Пошто се Тутинска потпрефектура наслањала на Дежевски срез, она је била гранична област са војно-управним подручјем Србије, односно са немачком окупационом зоном. Једна од најважнијих граница нацистичког новог поретка је ишла линијом: с. Брунчевиће – на југоисток до с. М. Лукаре – с. В. Лукаре – на југоисток преко реке Јошанице правцем између с. Жуњевића и с. Знуша на врх Језериште – на североисток правцем између с. Амзиће и с. Јелачиће до врха Велики Гаљак – на југоисток до врха Чабар (западно од Звечана).³⁶¹ Демаркациона линија је настављала правцем: Мокра Планина (к. 1739) – Србица – Милошево – Тепе (к. 1081) – Китка (к. 1154) – Огаште – Доморовце.³⁶²

Тутински крај је такође, био уз граничну линију која је одвајала територије под надлежношћу СУПЕРАЛБ-е и Команде трупa Црне Горе/14. армијског корпуса (Comando truppe Montenegro). То је уједно била и граница између протектората Велике Албаније и Гувернатората Црне Горе, односно посадних дивизија „Пуље“ са једне, и „Венеције“ и касније, „Тауриненсе“ са друге стране. Она је пролазила кроз тутински, рожајски и плавско-гусињски крај следећим правцем: с. Брунчевиће – на југ до с. М. Ганића – на југозапад преко Себечевске реке до врха Кута – на југ преко планине Врачевац – с. Блаца – с. Смолућа (локалитети северно и западно од с. Црквине) – врх Ћорлаз – на југ до с.

---

³⁵⁹ Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 291, 302, 304.

³⁶⁰ Генерал Пирцио Бироли начелник СУПЕРАЛБ-е, је истог дана када је и донета одлука о припајању ових области Албанији, вишим властима упутио реферат у којем се између осталог залагао да се горњи ток реке Ибра са Рожајем и Тутиним дају Црној Гори, да би се осигурала њена економска и политичка чврстина као независне државе... *Zbornik NOR-a*, том XIII, knj. 1, str. 257, 260.

³⁶¹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-5/979, Allegato Nr. 1, al foglio nr. 2887, Linea di demarcazione; Петар Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, књ. II, Нови Пазар, 2010, стр. 54.

³⁶² V. Terzić, *navl. del.*, str. 553.

Пленибабе – врх Росуља – правцем југозападно од села Руднице до врха Хум – на југ преко планинских врхова Градина – Крстача – Мусина Јама – на југоисток до с. Ћосавице – с. Горња Ловница (западно од Рожаја) – на југ преко планине Турјак – врх Кацубер – врх Локве – жандармеријска станица на Џаковици – на југоисток преко планине Смиљевице – жандармеријска станица Мургаш – превој Ћафа Хаиле – на југ преко Мокре планине – прелаз Мурина – на југоисток преко планине Визитор – врх Липовица (западно од Гусиња) – одатле на запад, па на југ и обронке планина Вермоши.³⁶³

Прве италијанске трупе дошле су у Штавички срез половином јуна. Били су то делови дивизије „Пуље“, која је покривала цео италијански део Косова. Командант дивизије био је генерал Алберто Д'Апонте, а начелник штаба потпуковник Милацо (Milazzo).³⁶⁴ Команда је била у Призрену. Јединица је припадала италијанској 9. армији, која крајем јуна мења назив у Врховну команду оружаних снага Албаније. Гарнизон у Тутину је потпадао под надлежност војног Сектора Исток. Команда места у Рожају се са друге стране, нашла у оквиру Сектора Пећ.³⁶⁵ У октобру 1941. године војну посаду за Тутин и околину чинила је једна чета 2. батаљона, 71. пука, под командом пуковника Салватореа Дистефана (Salvatore Distefano) и седиштем у Пећи. Истовремено се и у Рожају налазила једна чета исте јединице.³⁶⁶ Са почетком етничко-верских сукоба у суседном Дежевском срезу италијанске снаге су ојачане. До 1. децембра је на простор Тутина пребачен цео 2. батаљон, док је у Рожаје смештен батаљон „Грамос“, састављен од Албанаца регрутованих за италијанску војску.

Као што је наведено, у Тутину се налазило и одред краљевских карабињера. Он је био распоређен у неколико жандармеријских постаја широм среза, односно у: Тутину, Српском Мојстиру, Црквинама, Рибарићу, Островици, Сувом Долу и Жирчу. Припадао је 4. батаљону карабињерије који је покривао цело подручје

---

³⁶³ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Limiti giurisdizione territoriale fra Com. Sup. FF. AA. Albania e Comando Truppe Montenegro; Ibid, bus. N-3/542, Dislocazioni dei reparti alle ore 12 del giorno 24.11.1941.; Ibid, bus. N-3/460, Comando Divisione fanteria Puglie, Dislocazioni dei reparti alle ore 0 del giorno 7.10.1941.

³⁶⁴ Ibid, Ordine pubblico in Pec, nr. 4472, 1. Settembre 1941., p. 2.

³⁶⁵ Ibid, bus. N-3/594, Dislocazione della divisione „Puglie“ nel Kossovo, 27.2.1942; BA, Иа, кут. 72, ф. 2, док. 36, стр. 1.

³⁶⁶ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando divisione fanteria „Puglie“, Dislocazione dei reparti alle ore 0 del giorno 7.10.1941.; Ibid, Dislocazione truppe del Settore di Pec. 21.10.1941.

дивизије „Пуље“. Командант батаљона био је потпуковник Андреа Ди Лео (Andrea Di Leo), кога је до краја децембра 1941. године, заменио мајор Ђорђо Силвестро (Giorgio Silvestro). Команда је била у Призрену.³⁶⁷

Поред тога, у Штавичком срезу је био распоређен и извесни број финансија (Regia Guardia di finanza) који су припадали 7. батаљону распоређеном на целој територији „Пуље“. Команда је такође, била у Призрену на челу са капетаном Ди Мартином (Di Martino). Граничну линију са немачком окупационом зоном чували су припадници 5. батаљона граничне страже (Guardia alla frontiera/GAF) који је покривао простор Тутинске и Рожајске потпрефектуре.³⁶⁸

Албанске цивилне власти су почеле са радом до краја априла. Једна од првих мера било је спровођење насилне албанизације муслимана у Штавичком срезу, сличне оној у Новом Пазару. У администрацији је почео да се користи само албански језик, па је из Албаније доведен одређени број чиновника, како би служба могла да се обавља. Називи фирми и јавних институција писани су на албанском језику, међана су презимена грађана тако да одговарају албанском наративу, било је обавезно ношење ћулафа, по Тутину су постављане карте Велике Албаније и њене заставе итд. Муслиманима се на јавним скуповима власт обраћала на албанском језику уз преводиоца. У Тутину и општинама у срезу организовано је неколико албанских школа у којима су радили учитељи из Албаније. И овде је одзив муслиманског живља био слаб.³⁶⁹

Да би се придобили припадници разбаштињене беговске елите власт је према наредби краљевског намесника из Тиране, обновила феудалне односе из времена Османског царства. Ова одлука се односила на цео италијански простор на Косову и Метохији, а спроведена је током друге половине 1941. године. Делу сељака Штавичког среза враћен је статус чивчија, што је за собом повлачило обавезу давања 1/5 годишњег производа феудалцима (агама и беговима). На томе се није стало. У мају 1942. године сељаци су новим декретом албанске владе били

---

³⁶⁷ Ibid, bus. N-3/542, Divisione di fanteria „Puglie“, Elementi, comandanti e dislocazione della divisione, 1.12.1941., p. 1; Ibid, 29.12.1941., p. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 2.

³⁶⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Divisione di fanteria „Puglie“, Elementi, comandanti e dislocazione della divisione, 5.1.1942., p. 2; Ibid, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Situazione nel Kossovo, Nr. 617, 27. febbraio 1942., p. 1; АСЖ, Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (у даљем делу текста ОКС), кут. 1, фас. 2, Извештај средског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

³⁶⁹ Е. Мушовић, *нав. дел.*, стр. 87.

обавезни и да држави дају 1/10 производа на годишњем нивоу.³⁷⁰ Овим наметима је било у већини случајева оптерећено само хришћанско становништво. Према сведочанствима избеглих православних сељака из тутинског краја, ушур су плаћали поседници земље која је пре 1912. године припадала неком од ага и бегова. Они су намете прикупљали лично или преко пуномоћника. Било је и случајева додатног узимања ресурса за пропуштени период 1918–1941. Поред тога Србима су без икакве надокнаде узимани бољи комади земљишта, како они купљени, тако и они који су одувек били у њиховом поседу. Често су их присвајали муслимани од којих је земља раније била уредно купљена. На њима су хришћани као у време османског „вакта“ морали и да кулуче, а даване су и реквизиције у виду стоке, сточне хране и вуне.

Због свог геополитичког положаја Штавички срез је претстављао територијалну, али и политичку копчу, између Велике Албаније и албанских управа у Новом Пазару и Сјеници. Пошто је Дежевски срез прикључен Србији, Хаџиахметовић и његови сарадници су покушали да се преко чврстих веза са тутинским крајем „de facto“ укључе у албанску државу. Тако је наредбом среских власти из Новог Пазара септембра 1941. године више од десет села пограничног појаса из Војковачке и Рајетићке општине, пребачено под надлежност управе у Тутину. То што су се ова насеља налазила северно од италијанско – немачке демаркационе линије, није спречило њихово припајање Ибарској општини. Становништво ових, али и других насеља из пограничне зоне је према договору Бљуте и тутинских власти, морало да своје пореске дажбине плаћа Тутинској потпрефектури. На тај начин се документовала наводна припадност тих насеља Албанији.³⁷¹

План је био да ова села „повуку“ са собом и Нови Пазар под надлежност владе у Тирани. Хаџиахметовићу је на руку ишло што је Штавички срез економски, политички и културно гравитирао ка Новом Пазару. Са солидним путевима Нови Пазар је преко Штавичког среза био повезан са Рожајем и Метохијом, односно

---

³⁷⁰ А. Hadri, *nav. del.*, стр. 54.

³⁷¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5–6.; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 48/1944, стр. 1–2; ИАБ, BDS, В-1251, стр. 16.

Пећи, са којом се доста трговало.³⁷² Тутин се на другој страни, снабдевао са тржница у Новом Пазару, које су током зимских периода готово биле без алтернативе за његове мештане. Преко Рашке и Новог Пазара су такође, слате намирнице за италијанску војску у тутинској и рожајској потпрефектури, (од Пећи је ишла само стаза за товарне животиње, коју су зими могли да употребљавају једино носачи), па је за јачање овог путног коридора била заинтересована и команда дивизије „Пуље“.³⁷³

Терор над хришћанским живљем Штавичког среза

Пратећи тенденције албанских шовиниста из Метохије и са Косова, политика албанског режима према локалном православном становништву у Штавичком срезу, била је усмерена ка његовом систематском физичком одстрањивању.³⁷⁴ Таква политика је имала дуго времена и правну легитимацију. Све до фебруара 1942. године хришћани су званично, били грађани другог реда.³⁷⁵ Такође, тек 1. септембра 1941. године команда дивизије „Пуље“ је својим потчињеним јединицама јавила да се староседелачким српским становништвом сматрају сви они који су на овом простору живели пре Балканских ратова, што се у случају Штавичког среза односило на целокупни православни живаљ.³⁷⁶ Намерно и(ли) неажурно оклевање Италијана је у међувремену, обилато коришћено на штету Срба. Италијанска војска у Тутину међутим, ни после ових званичних наређења није узимала правосалвце у заштиту. Оваква ситуација довела је до тога да Срби буду још од првих дана окупације пљачкани, малтретирани, убијани, оптерећивани разним наметима..., те тако присиљивани на исељавање. Њихов прогон из Штавичког среза ће се са различитим интензитетом насиља, одвијати годинама, све до њиховог потпуног одстрањивања половином 1944. године.³⁷⁷

---

³⁷² Петар Ж. Петровић, *нав. дел.*, стр. 89; *Нови Пазар и околина...*, стр. 329.

³⁷³ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, Nr. 6417, 5. dicembre 1941., p. 1.

³⁷⁴ Е. Мушовић, *нав. дел.*, стр. 87.

³⁷⁵ А. Hadri, *нав. дел.*, стр. 47.

³⁷⁶ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/460, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Serbi e Montenegrini autoctoni, Nr. 4485, 1. settembre 1941., p. 1.

³⁷⁷ Према подацима италијанских војних власти из 1941. године на територији Тутинске потпрефектуре живело је 21.338 становника. Муслиманско становништво је било у апсолутној већини. Било их је 18.066, односно 84,7 %. Број православног становништва износио је 3.263 лица, што је чинило 15,3 %. У суседној потпрефектури Рожај било је 10.893 особе, међу којима 9.406

Прогон хришћанског становништва отвориле су акције албанске жандармерије. Њени припадници почињу да пљачкају, хапсе, туку и убијају. Још чешћи су били напади разних албанско-муслиманских одметничких банди, којима је административно неуређена, војно и полицијски запуштена, те политички од окупатора заборављена територија Штавичког среза, изванредно погодовала. Већина припадника тих формација били су локалци, али су неки ради пљачке дошли и из Албаније. Међу бандитима су се налазили обични сељаци, старешине села, осуђени криминалци или команданти комитских група са овог простора у међуратном периоду.³⁷⁸

О њиховој бројности говори попис четовођа у Штавичком срезу. Као најистакнутији међу њима помињу се: Билал „Бико“ Дрешевић из Глоговика,³⁷⁹ Делал „Деко“ Дрешевић из Глоговика, Цемаил Коничанин из Конича (погинуо у борби са НОВЈ 1944.), Хивзо Коничанин из Конича (после рата пребеглао у Турску), Цемо Балтић из Конича (почетком окупације вратио се из Албаније, ликвидирао као одметник 1947.), Салко Ганевић из Гујића (ликвидирао 1945.),

---

муслимана (86,4 %) и 1.479 православаца (13,6 %) ... М. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, f. 422–423; Са друге стране, Среско повереништво КПЈ за Тутински срез је 1945. године проценило да је на овом простору почетком окупације живело око 24.000 становника, од тога 20.500 муслимана и 3.500 православаца... АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

³⁷⁸ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 45/1944, стр. 1–2; ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу“, Беоци (код Рашке), 10. август 1979., стр. 2, 7.

³⁷⁹ **Билал „Бико“ Дрешевић** (Глоговик, Тутин 1910. – Адапазари, Турска 1987.). Био је најпознатији муслимански четовођа у овом делу Санџака током Другог светског рата. Због његових акција послератна власт га је прогласила за ратног злочинца. Одговоран је за низ убистава, мучења и пљачкања углавном православних, али и муслимана, као и за спаљивање неколико православних села и пљачку манастира Сопоћани. Рат је дочекао у новопазарском затвору где га је заједно са његовим братом Делалом, очекивало суђење за убиство четворице муслимана из Штавичког среза. Православци из оближњег села Грачана су међутим, искористили хаос Априлског рата да извуку Бика из притвора подмићујући чуваре. Ово су учинили јер су желели да му повере чување села од евентуалних муслиманских напада. Српски сељаци су га једно време скривали од крвне освете и чак му нудили 16.000 динара месечно на конто чувања Грачана. Дрешевић их ипак, убрзо напушта и организује своју комитску чету са којом пљачка Србе по Штавичком и Дежевском срезу. Убрзо спаљује село Грачане, приликом чега је убијено 7 мештана. Бљута је крајем септембра 1941. године породице на легализацији његове банде од стране немачких војних власти. Истакао се у борбама за Нови Пазар на јесен исте године. Касније постаје командант СС полиције у Новом Пазару и добија официрски чин. Одговоран је за убиство неколико муслимана, између осталих петорице чланова породице Хамзагића у Тутину. После рата је заједно са својим братом побегао у Грчку и даље за Турску. Тамо се настанио у граду Адапазари. Ступио је у турску војску и учествовао у Корејском рату. Имао је чин капетана турске војске. Дрешевић потом у Адапазарију отвара кафану која је била место окупљања санџачких муслимана. Југословенске власти су неколико пута тражиле испоручење Дрешевића, али су биле одбијене.

Пашо Бећировић, Пашо Хачковић из Шкријеља, Абид Бећировић (после рата пребегао у Турску), Ариф Шкријељ, Рамо Шкријељ из Руднице (стрелан после рата), Зуко Шкријељ (ликвидиран као одметник 1948.), Мехмед Халиловић (почетком окупације вратио се из Албаније), Ибро Ћосовић из Брачка (стрелан после рата), Ахмет Салковић (брат одметника Фериза Салковића), Фаик Бахтијаревић из Црквине,³⁸⁰ Елмаз Аговић (стрелан после рата), Ибрахим Незировић из Мојстира, Бека Незировић из Мосјтира (ликвидиран као одметник 1948.), Неџиб Булић из Јелића, Хуља Ахметовић из Драге, Хајро Руговац (осуђен због злочина у Првом светском рату, ликвидиран као одметник 1945.), Зено Зукорлић из Орља (ликвидиран као одметник 1945.), Сокол Зукорлић из Орља (ликвидиран као одметник 1946.), Салко Трговац из Шароња (ликвидиран као одметник 1945.), Хасан Зукорлић из Орља (ликвидиран као дезертер из ЈНА 1945.), Азис Шеховић, Бахтијар Синановић из Црквина, Авдија Доловац (осуђиван пре рата, ликвидиран као одметник 1945.), Ћамил Дукађинац из Мелаја (ликвидиран као одметник 1945.), хоџа Иљаз Куртовић из Ђерекара,³⁸¹ Заптија

---

³⁸⁰ **Фаик Бахтијаревић** (Црквине, Тутин, ? – Ниш, 1945.). За време Краљевине Југославије бавио се фалсификовањем новца, коцком и шверцом. Био је један од команданата муслиманских банди са подручја Штавичког среза и учествовао је у свим борбама током 1941. године у овом делу Санџака. Због пљачке неких муслиманских трговаца ухапшен је од стране италијанских војних власти 1942. године. Убрзо међутим, организује колективно бекство из тутинског затвора са још 80 затвореника, а затим се крије у Штавичком срезу до капитулације Италије. Тада је ликвидирао неколико италијанских војника у повлачењу и наоружао себе и своју банду. Од тада почиње да пљачка православце у околним срезовима, али и муслиманске трговце који су се кретали између Старог Раса и Метохије. Стога Бахтијаревића ускоро гоне и албанске власти. У јануару 1944. године ипак, оне га ангажује за борбу против четника, обзиром да је његова група била одлично наоружана. Приликом тих акција поново је спалио и опљачкао неколико православних села. Бахтијаревићев одред је био окосница прве партизанске јединице у Штавичком срезу. Команданти су му били Бахтијаревић и Елмаз Аговић. Остао је у ЈНА све до 1945. године, добивши чин потпоручника. Исте године је због наведених кривичних дела ухапшен, одведен у Ниш и ликвидирао.

³⁸¹ **Иљаз Куртовић – Ђерекарац** (Ђерекаре, Тутин 1901. – Нови Пазар, 1992). Током међуратног периода је завршио мектеб и медресу у Новом Пазару. Почетком Априлског рата враћа се у родно место. Око себе окупља људство из Суводолске општине, да би га убрзо 1941. године Италијани ангажовали као команданта помоћне милиције вулнетара (муслиманска милиција) за Суводолску општину. Имао је чин капетана албанске војске и носио униформу. Са својим одредом био је на одбрани Новог Пазара у јесен 1941. године, када је рањен. Учествовао је и у другим верским сукобима на овом простору током 1942., 1943. и 1944. године, пре свега против Срба у Сјеничком и Беранском срезу. Током 1944. године водио је борбу са јединицама НОВЈ у Штавичком срезу. У рату је сачувао животе неколико десетина Срба из Суводолске општине које је узео на чување. После ослобођења се крио у шуми. У јесен 1945. године се предао новим властима, које су га ухапсиле 8. октобра 1945. године. Изведен је пред суд и фебруара 1946. године кажњен са 6 година затвора и 5 година губитка грађанских и политичких права, због: сарадње са окупатором, организовања муслиманске милиције и напада на борце НОВЈ.

Куртовић из Ђерекара (после окупације вратио се из Албаније) и Наход Ахметовић из Ђерекара (после окупације вратио се из Албаније).³⁸²

Погрешно би било међутим, тумачити ова лица као потпуне одметнике од власти. У већини случајева њихови команданти су блиско сарађивали са албанском цивилном управом у Тутину, Рожају или Новом Пазару, окрећући често по њиховим наређењима оштрицу својих акција према хришћанима. Тако је барем званично, прогон православаца из ових крајева наводно био дело самоиницијативних акција одметника, које је цивилна администрација номинално осуђевала, поготово пред окупатором. Ове „трупе“ су имале улогу и при СУПЕРЛАБ-и. Она се на њих ослањала када је у питању била заштита границе са Црном Гором, односно пружање помоћи крабињерима у очувању реда и мира, што је био својеврсни парадокс. Ове чете су биле груписане у одреде тзв. Добровољачке милиције за националну сигурност (*Milizia volontaria per la Sicurezza Nazionale*), познатијих као „вулнетари“.³⁸³

Крајем 1941. године наређено је њихово наоружавање да би били ангажовани на спречавању продора „српских побуњеника“ и уништавању постојећих устаничких група са територије Албаније. Њихов задатак је био и да помогну муслиманско становништво на простору Бихора, пошто је оно због лоших путева и устаничких акција почетком 1942. године било одсечено од Цетиња и других градова Црне Горе.³⁸⁴ Према подацима дивизије „Пуље“ из фебруару исте године, снаге помоћне милиције у Штавичком срезу су бројале око 400 људи. Једна половина је била размештена према Дежевском и Сјеничком срезу, а друга према Ибарском Колашину. На подручју Рожаја, Ругове, Мурине и Гусиња, према Беранама и Андријевици, ангажовано је још 1.200 бораца.³⁸⁵

Флуидност муслиманских банди са обе стране закона, учинило их је врло ефикасним оруђем у изградњи етнички чисте Велике Албаније. Тезе неких албанских историчара да су ове „трупе биле изван контроле надређених,

---

³⁸² АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 1–16; Исто, фас. 10, стр. 18–22; Исто, фас. 11, стр. 12–17; Исто, фас. 13, стр. 1; Е. Мушовић, *нав. дел.*, стр. 88.

³⁸³ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 144.

³⁸⁴ Arkivi Qendror Shtetitor (у даљем делу текста AQSh), fondi 161, v(iti) 1941, d(osjet) 497, f(aqe) 2.

³⁸⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie“ nel Kossovo, 27.2.1942.

састајући се нередовно и показујући резултате само у случајевима када су делали против четничких снага у одбрани албанских крајева“,³⁸⁶ постају неодрживе ако се узму у обзир акти насиља над српским живљем тутинског, рожајског или колашинског краја, који се рецимо, поклапају са одлукама Друге призренске лиге. Уз то навешћемо и да на територији Штавичког и Рожајског среза није било четничких јединица.

Прво су уследила хапшења православаца која је спроводила жандармерија. Према сведочанству Борисава Поповића земљорадника из Добриња у полицијском затвору у Тутину жандарми су тукли Србе „*претходно везане, моткама, кундацима и гредама*“. Затвореници су пуштани тек када би чуварима платили извесну суму новца. Поменути Поповић је дао чак 12.000 динара.³⁸⁷ Током акције тражења оружја жандарми су 12. маја после преметачине у селу Јабланици, ухватили земљораднике Саватија и Димитрија Јеремића, иако је овај потоњи већ предао оружје и за то добио реверс. Саватије је затим одведен у Нови Пазар, стрелан на Хаџету и обешен о телеграфски стуб, где је леш висио три дана. Димитрије је успело да побегне.³⁸⁸ Пар дана касније жандармерија је са истим циљем упала у село Морани. Током акције приведени су Методије Поповић и Борисав Аврамовић. Први је на интервенцију неких муслимана после пребијања пуштен, док је други одведен у Нови Пазар и осуђен на смрт, али је за већу суму новца ипак, ослобођен. Онда је уследио напад на село Српски Мојстир. Крајем јуна непознате особе убиле су Милована Ратковића, предратног манипуланта у фирми „Треска“.³⁸⁹

Почетком јула Синан Паљевац је са 43 жандарма упао у православни део насеља у Сувом Долу и три дана под образложењем разоружавања становништва, спроводио саслушања, батињања и пљачку. Истраге су спровођене у згради општине, где су Срби везивани ланцима и тако тучени. Неки су се спашавали куповином оружја од жандарма и онда предајом истог. Током јула су убијени и

³⁸⁶ М. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, f. 402.

³⁸⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 2.

³⁸⁸ Истовремено се у Новом Пазару задесила једна група југословенских официра која се враћала из Црне Горе. Међу њима је био капетан Милош Аћин Коста. Он је у својим сећањима записао да је град „*сав био искићен кукастим кртовима*“ и да му је један сапутник саопштио да на бандерама „*висе Срби*“... „НИН“ за 27. јул 1990. године, стр. 50.

³⁸⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 141–142, 148–149;

изасланици Косте Пећанца Драгомир Кујевић и Радомир Церовић. Они су ликвидирани у селу Попе.³⁹⁰ Ове смртне случајеве су пратила убиства Арсенија Марашевића из Српског Мојстира, Трајка Добрића из Језгровице и Миљојке Јеремић из Јабланице.³⁹¹

Уз пљачкања, туче и убијања, муслимани су вршили отимице девојака свих узраста. Оне су затим превођене у ислам, сексуално злоупотребљаване, продаване или силом удаване за муслимане или Албанце. Некада су после извесног времена теране, односно пуштане. Дешавало се и да тзв. „чувари“ добро плаћени за безбедност хришћана, међу њима одвоје девојку и на силу је ожене.³⁹² На овај начин су између осталих одведене: ћерка Јевте Старчевића из села Дуљеба стара 17 година, ћерка Јакова Радетића из Шароња стара 16 година, док јој је мајка убијена, ћерка Милована Радића из села Дубова стара 14 година, Драгиња Перовић из села Островице стара 17 година, Санда Ивезић и Даница Миљковић из Сувог Дола и Коса Радовић из Шароња.³⁹³ Одведена је затим и Милунка Раковић из села Шароње, која је касније ослобођена. У неким случајевима девојчице су биле млађе од 10 година.³⁹⁴

Да се радило о уобичајној компонентни која је пратила ратовање муслимана на овом простору, сведоче идентични случајеви у суседним срезovima. Током септембра 1941. године у Косовско-митровачком срезу Албанци су отели једну девојчицу, док је силовано њих 11. Све су биле старосне доби између 11 и 13 година. У Ибарском Колашину су почетком 1942. године такође, забележени случајеви отмица и силовања жена које су иза мушкараца остале на попаљеним имањима. Чак је било вести и о томе да се Српкиње „продају“ од стране Албанаца

---

³⁹⁰ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 81; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 152, 159.

³⁹¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 48/1944, стр. 2

³⁹² АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

³⁹³ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 216, 227, 229.

³⁹⁴ Органи СДБ-а су после рата евидентирали неколико отмичара са подручја Штавичког среза. Међу њима се помињу: Бећо Баловић из села Намге (погинуо као одметник), Ибро Ђосовић (ликвидиран као одметник), Азис Шеховић (ликвидиран као одметник) и др. Приликом ових и сличних акција било је и честих силовања жена. Само у Ибарској општини било је 40 оваквих случајева. У селу Струмце је на пример, од стране муслиманских разбојника силовано седам жена, међу којима Милева Кељевић, Разуменка Кељевић, Јана Кељевић, Стана Танасковић и Милентија Радовић... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 48/1944, стр. 3; Исто, р. 42/1944, стр. 7; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 1, 16.

на пијацима као робље.³⁹⁵ Августа исте године Тихомир Шарковић је у Рашки обавештен да се стање по овом питању и погоршало. Албанци су наиме, наставили да отимају и силују „жене, девојке, па чак и децу од 10 година“.³⁹⁶

Пошто италијанске власти у Тутину нису одобриле предлог да се образује милиција од православаца, они су били принуђени на узимање „чувара“, углавном њихових суседа муслимана. Они су формално штитили хришћане од напада плачкаша, док су у ствари у већини случајева, заштитници „чували“ српски живаљ од њих самих, будући да су често били припадници банди. Убијање „штићеника“ није била реткост. Тако су чувари у Долову усмртили Бранка, Миливоја и Мојса Прекића, док су у октобру 1943. године организовали напад на Српски Мојстир, села које су бранили, током којег је убијено више од 20 лица. Свако православно село је имало између 10 и 50 оваквих чувара, док су богатији хришћани имали и по неколико личних чувара. Један заштитник је плаћан од 4–7 албанских наполеондора месечно, од којих је сваки вредео по 1.000 динара.³⁹⁷

Било је и хуманих поступака муслимана према пргоњеном српском становништву. Тако су на пример, мухамеданци из Ђерекара, предвођени Иљазом и Хамидом Куртовићем, мулом Решидом Ахметовићем, оружјем сачували око 50 хришћанских породица са 150 чланова, углавном жена и деце из суводолске општине.³⁹⁸ Демир Ујкановић из Морана је са својим сродницима сачувао 60 православаца из овог села и Слатине. Србе су такође, штитили тутински поседници из угледне породице Хамзагића.. Касније су ови људи означени као „србофили“ и због тога имали проблема.³⁹⁹ На подручју Рожајске потпрефектуре за добре међуверске односе залагали су се: имами Медо Пећанин и Мехмед

---

³⁹⁵ ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 13, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо крајскоманданту у Косовској Митровици, март 1942. године, стр. 1–2.

³⁹⁶ Исто, Писмо упућено господину Тихомиру Шарковићу, август 1942. године, стр. 1.

³⁹⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 6; Исто, р. 48/1944, стр. 3; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 7.

³⁹⁸ АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, ф. 2, Извештај средског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

³⁹⁹ Четворица браће из породице Хамзагића, Фехим, Халко, Махит и Суљо, су на јесен 1944. године убијени од стране Бика Дрешевића у тутинском затвору. Уз њих су ликвидирана још два лица... АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај средског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1–2; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5; М. Ђуковић, *Санџак*., стр. 68–69; М. Мемич, *nav. del.*, стр. 150.

Вишеграђанин, те предратни председник општине Рожаје Фаик Зејнелагић.⁴⁰⁰ Радило се ипак, о изолованим случајевима.

Због разних облика насиља Срби почињу са исељавањем још током 1941. године. Већина их одлази у северне општине Дежевског или у Студенички срез. Неки су првобитно побегли у Нови Пазар, да би касније и одатле морали да оду.⁴⁰¹ Према подацима ДКРЗ за време окупације Србије из Штавичког среза је избегло 3.153 лица –етничких Срба. То је видели смо, близу броја целокупног српског становништва из 1941. године. У једном документу ДКРЗ-а је у рубрици „примедбе“ чак, дословно записано – „*сав српски живаљ расељен*“.⁴⁰²

Друга фаза политике етничког чишћења, састојала се у узурпацији или куповини њихових напуштених имања. Земљу су узимали локални албански и муслимански прваци. Тако је Аћиф Хаџиахметовић Бљуца преко својих накупаца „за багателне цене“ куповао земљишта избеглица „у области Тутина“. Исплата је вршена у Новом Пазару, онима који би се усудили да по новац уопште и дођу. Хаџиахметовић је ову куповину вршио за једну албанску банку, али и ради сопственог богаћења.⁴⁰³

ДКРЗ је такође, утврдила да је на подручју Тутина убијено најмање 197 лица, од чега су њих 163 били жртве разних албанско-муслиманских оружаних формација, Италијана и Немаца, док је 34 лица страдало од четниа Косте Пећанца и припадника Српске државне страже (СДС). При томе је мучено и уз трајне последице, рањено, пребијено или силовано 623 особе. Акцијама албанско-муслиманских одреда и Италијана било је обухваћено њих 560. Спаљено је или потпуно уништено 819 кућа и других зграда, од чега 666 објеката од стране Албанаца и муслимана, 42 од стране Италијана и Немаца, а остатак су унуштили четници. За време рата опљачкано је 2.301 грло крупне и 5.032 грла ситне стоке, мада то вероватно нису коначни подаци.⁴⁰⁴ Стога не чуди податак да је СДБ убрзо после ослобођења у тутинском крају само за кривично дело убиства, евидентирала 125 лица (табела 1).⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ А. Matović, *nav. del.*, стр. 108.

⁴⁰¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 52/1944, стр. 1;

⁴⁰² АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, стр. 107, 111.

⁴⁰³ ИАБ, BDS, В-1251, стр. 16.

⁴⁰⁴ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, стр. 105, 106, 108, 112.

⁴⁰⁵ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутина, фас. 10, стр. 1–10.

Злочинци са простора Штавичког среза	Верска припадност		Категорија					Врста злочина		Где се налази					Пријављен СДБ-у у Новом Пазару
	мусл.	правосл.	бандит	жандарм	вулнет.	СС поли.	четник	убиство	„све врсте злочина“	у бекству	код куће	ЈНА	затвор	ликвид.	
општина Делимеђска	22		19		1	2		19	3	7	5		6	4	21
општина Ибарска	46	1	29		16	1	1	46	1	12	26	2	2	5	46
општина Суводолска	22		20		2			19	3	8	4	1	5	4	22
општина Радуовачка	2		2					1	1	1				1	2
општина Тутин	26		7	2	17			26		1	18	1	3	3	26
ван среза	4	4	2				4	2	4	5	1				6
УКУПНО	120	5	79	2	36	3	5	113	12	34	54	4	16	17	123

таб. 1. Злочинци са простора Штавичког среза

***

Може се закључити да је у игри високе дипломатије око припадности „Трепча“ највише користи извукла Немачка, мање Италија, а најмање они најзаинтересованији, тј. албански колаборационисти. Немачко-италијанско трвење око престижа трајно ће поделити албанске прваке Косовско-митровачког, Вучитрнског, Лапског и Дежевског среза на пронемачку и проиталијанску страну, што ће уз наслеђене заваде између припадника различитих фисова, њих у будуће претворити у објект интереса неке од великих сила. То можемо видети већ половином 1941. године када једна група албанских првака прихвата остатак унутар окупиране Србије и почиње преговоре са комесарском управом, док друга жели припајање Великој Албанији. О степену њихове завађености сведоче и сећања Бедрија Пејанија.

Немачка дипломатија се показала достојном једне од најмоћнијих светских сила. Она је принципом „штапа и шаргарепе“ обезбедила лојалност Албанаца Косовско-митровачког округа, што је било неопходно за ефикасну експлоатацију рудних сировина, даље, ударила темеље за њихово постепено одвајање од Италије, те почела да их користи као вид додатног притиска на српске колаборационе власти, које је на другој страни, по потреби, користила да обузда

албанске претензије. Ова политика се огледа у томе да су Албанци добили аутономију, али не и отцепљење, званичну подршку кључним тражењима али без конкретних одлука на највишем нивоу (рецимо присуство немачких официра самоиницијативном отцепљењу Дежевског среза и сличним манифестацијама), место субјекта у споразуму око изградње Косовске области, али у директном контакту са српским властима што их је аутоматски учинило објектом немачке воље, итд.

Формирање албанских власти у Дежевском срезу имало је изразити анти-српски карактер, попут сличних процеса широм Косова и Метохије. Како другачије објаснити потпуну лустрацију српских кадрова из администрације, полицијског апарата, њихово јавно шиканирање и злостављање у Новом Пазару, качење мртвих хришћана о бандере по граду, њихова прва исељавања, те враћање феудалних обавеза које су експлицитно указале да су Срби поново грађани другог реда. Теорије по којој су на овај начин исправљене неправилности учињене муслиманском беговату аграрном реформом, односно, да се радило о легалној одлуци српске колаборационе владе, не стоје. Прва због тога што агама и беговома није враћена само земље, већ и феудална права стара неколико векова, а друга, јер је прикупљање ушура настављено и после 1941. године, док је на неким местима он узиман и за време међуратног периода, потпуно мимо онога што је било договорено.

О непожељности православног становништва у Дежевском срезу, можда најбоље говоре потраживања албанске делегације која је половином јуна боравила у Београду, а која је дошла од новопазарских чланова те мисије – Хациахметовића и Абдурахмановића, о изопштењу православних општина Дежевског среза и Рашке из граница Косовске области. То је требало да буде велики корак ка утапању Новог Пазара у Велику Албанију. Када је дипломатија заказала албанска управа Дежевског среза је прешла на физичко уништење локалних хришћана, о чему ћемо касније говорити.

Сјенички срез није успео да се током прве половине 1941. године стави под власт владе у Тирани, ни формално као Штавички, ни неформално попут Дежевског. Узроке томе би требало тражити у даљини албанских протагониста са

Косова или старе Албаније, односно близини територија под контролом НДХ. Стога овде није било потпуне лустрације православаца, снага албанске жандармерије је била занемарљива, док се у вароши организовала јака прохрватска струја која ће преузети власт у срезу.

Што се тиче тутинског краја он је једини суделовао у велико-албанском пројекту. На то су пресудно утицали видели смо Хаџиахметовићева група из Новог Пазара, близина Косова и бројност муслиманског живља. Овде је најбрже извршена лустрација у администрацији и жандармерији, а онда је Штавички срез уврштен у албански управни систем као Тутинска потпрефектура. Остало је још само да се православно становништво, као реметилачки фактор албанским тенденцијама, уклони. Будући да су Италијани тек у јуну окупирали Тутин, на томе је почело да се ради од првих дана окупације, што се види по рацијама током маја у Српском Мојстиру, Добрињу и Јабланици (касније Попама, Долову, Сувом Долу итд.). За тај посао су коришћене нерегуларне одметничке групе традиционално присутне на овом простору.

Када је у питању њихова ефикасност у протеривању Срба, она је потврђена великим бројем убијених, претучених, опљачканих, ухапшених, силованих, отетих или расељених припадника ове етничке скупине, те већем броју попаљених православних села о чему ћемо говорити у наставку. То је све вршено уз многе ратне злочине, о чему сведочи бројка од чак 120 муслимана који су за исте оптужени после рата. Муслимани су у томе имали отворену подршку италијанског окупатора, који је не желећи да се замера јачој скупини, окретао главу од страдања православаца. То је значајно допринело ширењу размера етничког чишћења, чији је епилог било расељавање више од 3.000 староседелаца – целокупног хришћанског живља са овог простора – што нам видели смо, јасно показује изворна архивска грађа.

II

ОКУПАТОР, ОКУПАЦИЈА И УСТАНАК

2.1 Ширење власти НДХ

Користећи одсутност немачких и италијанских трупа, а наслањајући се на жеље локалних муслимана, влада НДХ је половином јуна уграбила Сјенички срез. Разлоге промене става код Немаца (за разлику од маја исте године) био је стриктно економске природе, будући да је долазак „стране“ војске искоришћен за пљачку среза који се налазио у супарничкој окупационој зони. Ови догађаји изазвали су еуфорију код муслимана, која се убрзо преточила у амбициозне планове војног и економског карактера, а са циљем враћања Сјеничког среза у гео-политички положај из времена Османског царства. Спроводећи законску праксу НДХ цивилна управа је и овде изложила српско становништво усташком екстремизму, који је тежио његовом политичком, економском, културном, па и физичком одстрањивању. Избегавајући дипломатске маказе Немачке и Италије, влада НДХ је одлучила да напусти котаре на подручју Санцака половином јула, чинећи тако позамашни пропагандни рад санџачких муслимана, ништавним. И привремено обустављање повлачења хрватских снага мора се посматрати искључиво из угла бескрупулозних интереса великих сила, а цео случај показују како су оне некада према савезницима биле једнако немилосрдне као и према непријатељима.

Усташки режим у Сјеничком срезу

Претензије усташке власти према Сјеници могу се пратити још од почетка окупације. Као што је наведено делови хрватског оружничтва ушли су у Сјеницу почетком маја, али су је на захтев Немаца убрзо напустили. Идеја о проширењу НДХ на исток ипак, није напуштена. Њу су подупирале сталне иницијативе локалних муслимана ка укључењу у хрватску државу. Потпуковник Јаковљевић јавио је 22. маја у Сарајево да су га у том циљу посетиле делегације муслимана из Сјенице и Новог Пазара, после чега су отишле за Сарајево и Загреб. Ове тежње Јаковљевић је подржао афирмативним ставом да су у Сјеничком срезу присталице Велике Албаније малобројне, а да у Сјеници нема никакве окупаторске војске. По његовој процени „*сав живаљ* (је, био М.Ж.) *за нас*“.⁴⁰⁶

---

⁴⁰⁶ ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 5, стр. 1, 6.

Албанска власт у Сјеници је стога смењена, симболично 13. јуна када је широм НДХ прослављан имендан „Оца домовине“ др. Анте Старчевића, односно његовог духовног сина Анте Павелића. Дотадашњи начелник среза Омер Чингић је развлашћен од стране групе утицајних про-хрватски оријентисаних муслимана из вароши. Два дана касније Славко Кватерник примио је телеграм из Сјенице послат дан раније, којим је обавештен да је формирана „хрватска власт“ у Сјеничком котару, те да су по граду окачене слике поглавника Павелића и хрватске заставе. Затим су потписници у „*име целог грађанства*“ тражили да се одмах пошаље војска да формално преузму управу над срезом.⁴⁰⁷ Телеграми исте садржиле из Сјенице су истовремено отпослати и Хакији Хаџићу, Божидару Бралу, Петру Петковићу и потпуковнику Видасу.⁴⁰⁸ Делегација сјеничких муслимана је за сваки случај, 15. јуна отишла у Пријепоље код крилног заповедника Јаковљевића и са њим одржали састанак поводом новонастале ситуације.⁴⁰⁹

Наређење за окупацију Сјенице Јаковљевић је добио 16. јуна. Он је лично предводио одред домобрана и оружника који је ушао у варош. Са њим су из Пријепоља кренули и котарски предстојник Тановић, заменик политичког повереника Бећир Љуфар и хафиз из Сјенице Мехмед Абдагић. Војску је испред Сјенице дочекло мноштво муслимана који су носили хрватске заставе. Добродошлицу јој је јавно пожелео председник општине Мехмед Ћесовић, нови котарски предстојник Мухамед Мушовић и усташки повереник Латиф Прушо. Затим се присутнима краћим поздравним говором обратио Стјепан Јаковљевић. После тога је поворка војника и оружника праћена муслиманским становништвом, свечано умарширала у Сјеницу. Испред муслимана је ишао извесни Хусо Махмутовић и носио велику немачку заставу са свастиком.⁴¹⁰

---

⁴⁰⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 192; ВА, НДХ, к. 237, ф. 1, док. 8, стр. 2.

⁴⁰⁸ „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

⁴⁰⁹ У њој су били: Мухамед Мушовић, Хилмо Кугић, Осман Ћесовић, Мехмед Абдагић, Хамзо Машовић, Ахмет Ханић и Латиф Прушо... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, стр. 18; М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 71.

⁴¹⁰ „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, стр. 37.

Припреме Сјенице за дочек почеле су још неколико дана раније, у време манифестација у част Павелићевог имендана. У Сјеници је иначе, овај празник прослављен „на најсвечанији начин“ у локалној џамији.⁴¹¹ Тада је варош искићена хрватским и немачким заставама, уредно очишћена, а уклољени су и натписи на ћирилицу са видних места. Муслимани варошани су у част доласка војске и оружничтва НДХ приредили банкет. Њему су присуствовали хрватски и немачки официри и виђенији муслимани. Присутнима се прво обратио немачки орсткомандант поручник Ос (Os), поздравивши потпуковника Јаковљевића као свог старог ратног друга из Првог светског рата. За време вечере наступио је немачки војни хор, отпевавши 20-так песама. Сутрадан 17. јуна у јутарњим часовима, одржана је седница примопредаје власти којом су симболично председавали Јаковљевић и Ос, а уз присуство муслиманских првака из целог среза. Седница се завршила уз „клицање Поглавнику, Хрватској, Фиреру и Дучеу“.⁴¹² Православно становништво је у неверици пратило ове догађаје, не уљкучујући се у њих.

Истог 17. јуна седмочлана делегација сјеничких муслимана која се налазила у Сарајеву, посетила је заповедника Босанског дивизијског подручја пуковника Блашковића. Они су тражили да се у варош упути војска и оружничтво, наводећи да у њој живи 85%, а у целом котару 80%, „муслимана Хрвата“. Пошто се ипак, према наређењу војсковође Кватерника Сјеница није налазила у зони коју обезбеђује домобранство, Блашковић се уздржао од акције.⁴¹³ Стога су се убрзо из Сјенице повукле домобранске јединице остављајући у вароши само оружничтво. До 19. јуна оружничтво је на челу са надпоручником Михаљевићем, окупирао цео срез.⁴¹⁴

Иако су немачке власти подржале Јаковљевићеву акцију према Сјеници, оне су као и увек, предузеле мере да заштите властите интересе. Чим је добио информацију да долазе хрватске снаге поручник Ос је наредио да се сточна станица са око 400 грла пробране крупне и ситне стоке (вредност 5 милиона

⁴¹¹ „Sarajevski novi list“ за 24. јун 1941. године, стр. 6.

⁴¹² „Sarajevski novi list“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

⁴¹³ ВА, НДХ, к. 237, ф. 1, док. 24, стр. 4.

⁴¹⁴ ВА, НДХ, к. 84, ф. 2, док. 56, стр. 1; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom. I, Zločini NDH, knj. 1, str. 116–118.

динара) пребаци у Нови Пазар.⁴¹⁵ Немци су даље 16. јуна у Нови Пазар пребацили и погон за производњу ћилима и ћилимарску занатску школу од које је живело 40 муслиманских породица из Сјенице. Однешене су справе, вуна и сав остали материјал, укључујући и недовршене ћилиме. Сва дрвна грађа која се налазила на стовариштима у Дугој Пољани пренешена је непосредно пред долазак хрватске војске у Нови Пазар.⁴¹⁶ Истовремено су Немци из стратешких разлога, а без консултовања хрватских власти, отцепили један део среза и припојили га Дежевском срезу. У питању је била општина Дуга Пољана, у којој се ипак, једно време задржана хрватска оружничка постаја.⁴¹⁷

Доласком усташког режима управни апарат у Сјеничком срезу је претрпео извесне промене. Без отпора је уклоњен албански начелник Чингић, а на његово место је постављен Мухамед Мушовић. Председник општине Ћесовић је поново задржао своју позицију, као и већина службеника постављених у априлу. Замењени су ипак, муслимански председници Рацагињске и Буђевске општине, те председник општине у Барама, иначе правосалавац (замењен муслиманом).⁴¹⁸ Затим је формирано Водно оружничко заповедништво на челу са натпоручником Михаљевићем. На лицу места је затекао већ формирану жандармерију која је имала 70 припадника, али чијим одабиром није био задовољан. Он је ипак, преузео целу јединицу без отпуштања људи из службе, успео да заведе дисциплину и појача граничну службу. Запоседнуте су све жандармеријске постаје у срезу и то у: Сјеници, Буђеву, Аљиновићима, Понорцу, Дугој Пољани и Барама. Хрватско оружничтво је изгубило изванредан ослонац одласком немачке посадне јединице у Пријепоље 3. јула.⁴¹⁹

Акције нове жандармерије уследиле су одмах по доласку у Сјеницу. Већ 16. јуна југоисточно од села Штиткова оружници су се сукобили са устаницима. Том приликом је убијено 8 „четника“. Због овога је у заједништву са немачким трупама предузета опсежна акција против „побуњеника“ на територији целог

---

⁴¹⁵ ВА, НДХ, к. 1436, ф. 3, док. 18, стр. 1; „*Sarajevski novi list*“ за 9. јул 1941. године, стр. 7.

⁴¹⁶ ВА, НДХ, к. 1436, ф. 9, док. 27, стр. 1; АИК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 24. април – 31. мај 1941. године, стр. 1.

⁴¹⁷ М. Ђуковић, *Сањак...*, стр. 72.

⁴¹⁸ ИАК, фонд 404, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 194; *Историја Бјелог Поља...*, стр. 378.

⁴¹⁹ ВА, НДХ, к. 1436, ф. 3, док. 8, стр. 1–2.

Крилног заповедништва Пријепоље.⁴²⁰ Шест дана касније спроведена је и рација на Јавору. У њој је учествовало 10 оружника и 35 немачких војника. Акција је трајала 12 сати, али није дала очекиване резултате. Притом су припадници оружништва прешли на територију војно-управног подручја Србије, упали у жандармеријску станицу Јавор и одузели тамошњој посади један пушкомитраљез.⁴²¹ Оружништво је такође, вршило претресе и разоружавање православног становништва и надзирало границу. Притом је ухапшено неколико црноберзијанаца који су шверцовали со и пар сељака са Пештери.⁴²²

До почетка јула спроведена је и организација усташа на територији Сјеничког среза. Њу је извршио усташки повереник за Санцак, стожерник Бајровић. Тим поводом он је заједно са потпуковником Јаковљевићем, усташким побочником Махмутом Хацагићем и повереником Арифом Скадрагом из Пријепоља, крајем јуна бораво у Сјеници. Дочекали су их челници цивилне управе који су за њих и представнике немачких војних власти уприличи свечани ручак. Потом су одређени котарски функционери Усташког покрета. Логорник је постао наставник Латиф Пруша из околине Горажда, који је био и усташки повереник. Он је носио усташку униформу. За побочника је именован Ибрахим Сарачевић, док је на челу табора за Сјеницу био Рецеп Кугић, бивши командант жандармеријске постаје у Барама. Постављени су и повереници за јеврејске трговине у Сјеници и српско друштво „Његош“.⁴²³

Већ смо рекли да је за Сјенички срез као крајњу тачку на југоистоку НДХ, усташки режим имао амбициозне планове. Њихови обриси могу се наћи у извештајима потпуковника Видаса и потпуковника Фрања Кмоча, иначе заменика команданта Босанског дивизијског подручја. Њих двојица су у друштву са Јаковљевићем, 5. и 6. јула посетили Прибојски, Пријепољски и Сјенички котар. У Сјеници им је приређен спонтани дочек од стране виђенијих муслимана, после чега је са њима одржан састанак. Поткупник Видас је са афирмацијом пренео својим надлежнима жеље муслимана. Поред тога што су изнели више пута

⁴²⁰ ВА, НДХ, к. 84, ф. 2, док. 56, стр. 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 15, стр. 1.

⁴²¹ ВАС, НДХ, к. 143а, ф. 9, док. 43, стр. 1.

⁴²² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 511.

⁴²³ „*Sarajevski novi list*“ за 2. јул 1941. године, стр. 6; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 1–3; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 733.

понављану жељу да се прикључе НДХ, сјенички муслимани су овога пута имали и неколико практичних захтева за државу којој су се приклонили. Тражили су да се простор Санцака организује на основу уређења из времена Османског царства, изгради нови пут од Сјенице до Пријепоља, успостави сточна станица у Сјеници, да се ћилимарска школа врати у варош и подржи њен даљи развој, успостави јачи гранизон у граду снаге једне сатније, организује школство, успостави пореска управа и финансијска контрола, поштанска служба и редовни грађански промет са Сарајевом и Загребом, да се ради сигурности на Јавору смести једна оружничка караула и да се Хрватској присаједини Нови Пазар, који чини економску целину са Сјеницом.⁴²⁴

Потпуковник Кмоч је са друге стране, 9. јула у свом извештају од муслиманских захтева које је изнео Видас направио директне предлоге Заповедништву Босанског дивизијског подручја. Они су убрзо под шифром „тајно“ прослеђени маршалу Кватернику у Загреб. Кмоч је између осталог, сматрао да би у овом котару одмах требало оформити једну сатнију војске и то од добровољаца на терену. Додао је да се граничне постаје морају ојачати и повећати мобилност трупа. По њему део новонасталих снага би требало одвојити за запоседање Новог Пазара.⁴²⁵

Видасова и Кмочова иницијатива према Дежевском срезу поклопила се тендециозно или спонтано, са ангажманом дела муслиманске елите из Новог Пазара. Током друге половине јуна и почетком јула из Дежевског среза стижу захтеви локалних муслимана за прикључење НДХ. Прва делегација срела се са Јаковљевићем приликом окупације Сјенице 16. јуна. Депутати су га молили да „*продужи свој пут и у Нови Пазар, јер и грађани Новог Пазара, као и читавог њиховог котара, желе да припадну својој хрватској држави*“. Иако се радило о писању усташке штампе, будући догађаји ће потврдити расположење дела муслимана према усташком режиму.⁴²⁶

Двадесет виђенијих грађана Новог Пазара предвођених индустријалцем Бахријом Абдурахмановићем, трговцима Месудом Омербеговићем, Сабитом

⁴²⁴ ВА, НДХ, к. 143, ф. 7, док. 11, стр. 1–2.

⁴²⁵ ВА, НДХ, к. 234, ф. 1, док. 37, стр. 2–4.

⁴²⁶ „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

Бишевцем и Синаном Токалићем, је 5. јула кренуло у Загреб на састанак са Павелићем. Уз пут су разговарали и са потпуковником Видасом кога су затекли у Сјеници. Од поглавника су тражили да Дежевски срез буде припојен Хрватској.⁴²⁷ Група је у тајности напустила Нови Пазар, без знања албанских власти и Аћифа Хацаихметовића. После повратка делегата, неки од њих су ухапшени. Сабит Бишевац је успео да побегне у Пријепоље. Тамо је разговарао са потпуковником Јаковљевићем који је потом интервенисао да се муслимански прваци ослободе.⁴²⁸

Требало би поменути и да се током лета у Новом Пазару оснива политичко-културно удружење „Тарик“. Основао га је Абдулкерим Коничанин. Иако друштво није било ограничено на припаднике једне конфесије чинили су га само муслимани. Чланови „Тарика“ (око 200 особа), углавном муслимани школовани у Сарајеву, били су против насилне албанизације овог простора, те за окретање новопазарских муслимана Босни и Херцеговини. Поред тога имали су разноврсну просветно-културну и спортску делатност. У друштву је постојала и проалбанска струја, која је била малобројна, али ће уз помоћ локалних власти успети да се наметне. Друштво је укинута априла 1942. године.⁴²⁹

Паралелно са организацијом цивилних и полицијски власти, усташки режим у Сјеничком срезу повећава притисак на православно становништво.⁴³⁰ Поред граничних чарки и пљачкања села у суседним срезovima, сада је почело и убијање Срба. Насиље углавном спроводе припадници Усташког покрета, а по инструкцијама сјеничког логорника Латифа Пруша. Од 22. јуна и немачке офанзиве на Русију, а поготово од почетка антифашистичког устанка у Србији и Црној Гори, насиље је интензивирано. За мање од месец дана убијено је неколико хришћана из Сјенице и унутрашњости среза. Први је страдао Коста Марић

---

⁴²⁷ ВА, НДХ, к. 234, ф. 1, док. 37, стр. 3; ВА, НДХ, к. 1436, ф. 3, док. 20, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, Ратни дневник за 1941. и 1942. годину, стр. 24–26.

⁴²⁸ Исто; Мирко Ђуковић у својој књизи наводи да је неколико дана после повратка депутата из Загреба у кући Сабита Бишевца организована вечера за одред хрватских оружника који са једним официром дошао из Сјенице. Обеду су присуствовали сви чланови делегације која је путовала у Загреб. Међутим, ова акција није донела никакве резултате и оружници су одмах после вечере напустили Нови Пазар... М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 72.

⁴²⁹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 399–401.

⁴³⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, *Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della Divisione „Taurinense“ – messe di settembre 1942.*, p. 3.

земљорадник из Вапе, који је одведен од куће и убијен на планини Гиљеви. После њега је на истом месту услед „свирепог мрцварења“ ликвидиран трговац из Сјенице Алекса Думић. Затим је у јулу убијен земљорадник из Сјенице Филип Јовићевић. Усташе су убиле и Душана Терзића из Вапе, Колета Адамовића из Трешњевице, а Слободана Бубању из истог села свирепо претукле. Број убијених је убрзо достигао цифру од 10 особа.⁴³¹ Православно становништво се осећало поново као у време османске власти када су људи пресретани или одвођени из кућа ван сваке контроле од стране државе, те убијани, тучени или пљачкани.⁴³²

Оружници такође, током акција тражења оружја малтретирају српски живаљ. При томе долази до пљачке иако је команда 4. оружничке пуковније против тога издала строга наређења.⁴³³ Одговорност за ово пада директно на натпоручника Михаљевића, који је за команданте станица постављао људе који нису оклевали у спровођењу наређења, укључујући и расистичке одредбе према Србима. Тако је заповедник оружничке постаје у Буђеву Рамиз Махмутовић тукао православце, скидао им шајкаче, тражио да му се по кућама спремају обеди итд. И командант постаје у Барама, бивши жандарм Бећир Хаџибулић, вршио је насиље над православнима, но ипак, мање него његов горе поменути колега.⁴³⁴

Привремено повлачење оружаних снага и цивилне управе НДХ са територије Санџака

Први јасни показатељи да се разграничење са Црном Гором, односно италијанском окупационом зоном, на простору Старог Раса неће завршити према

---

⁴³¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 2; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 733.

⁴³² Због хаоса који је владао на османским територијама широм Балканског полуострва, локални муслимански прваци су држали стварну власт. Један од њих био је угледни Мустај-паша Ћатовић из Сјенице. Он је само током првих месеци 1901. године наредио пљачку и убиство неколико угледних православаца из сјеничког краја. Тада су ликвидиран: Васо Млађеновић (извађене му очи), Вићо Млађеновић, обојица из Крсца, затим два брата Попадића и два брата Шкоњевића. Овакво стање трајало је све до ослобођења ових делова Старе Србије. На пример 1912. године муслимани су заклали Мирка Шекуларца из Лопижа, Радуна Киковића, Јосипа Киковића и Сава Киковића из Гоња, на Турјаку (одрали им кожу после егзекуције), Војина Киковића из Деке, итд... С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 151–152, 160.

⁴³³ ВА, НДХ, к. 143а, ф. 10, док. 6, стр. 1.

⁴³⁴ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 196–197.

очекивању владе у Загребу, уочавају се крајем јуна. Заповедништво Босанског дивизијског подручја известило је надлежне органе 30. јуна да италијански официри јавно шире информације да ће преузети власт у Прибоју, Пријепољу, Фочи, Горажду итд., као и да је Дрина одређена за границу.⁴³⁵ Сутрадан је уследио нови извештај сличне садржине. Италијани који су дошли у Рудо на састанак са локалним немачким властима, проширили су вест да је команда у Пљевљима добила наређење да запоседне Горажде, Међеђу, Рудо, Прибој и Пријепоље. Слични гласови су стизали и из Пријепоља.

Заповедништво Босанског дивизијског подручја истовремено се узалуд жалило да италијанска војска „*опструише*“ рад војних и цивилних власти НДХ у Старом Расу, тако што блокира пруге и мостове према Горажду, Фочи и Вишеграду. Због свега овога код муслиманског становништва завладала је „*велика напетост*“. Коначно, потпуковник Јаковљевић је 13. јула од немачког орсткоманданта из Пријепоља капетана Тоста (Tost), добио незваничну информацију да мора да напусти котар, јер је договорена примопредаја власти између немачке и италијанске војске.⁴³⁶ Одлука о напуштању територије Старог Раса је како нам казују други избори, донета још 7. јула.⁴³⁷

Хрватска пропаганда деловала је паралелно са италијанском. Њен циљ је био да увери муслиманско становништво у опстанак њених власти. Стјепан Јаковљевић је стога позвао поглавничког повереника Божицара Брала преко „Одбора за обнову римокатоличке цркве у Пријепољу“,⁴³⁸ да 6. јула посети ову варош. Он је требало да освети обновљену римокатоличку цркву у Пријепољу, чије би оспособљавање за службу имало да се искористи за манифестацију јединства Хрвата римокатолика и муслимана у Пријепољу. Затим би се политичко

---

⁴³⁵ ВА, НДХ, к. 83, ф. 3, док. 22, стр. 1, 3.

⁴³⁶ ВА, НДХ, к. 85, ф. 8, док. 7, стр. 1; ВА, НДХ, к. 84, ф. 3, док. 49, стр. 2–3; ВА, НДХ, к. 143а, ф. 10, док. 11, стр. 1.

⁴³⁷ АЈ. Ф 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1162.

⁴³⁸ У питању је била мала богомоља коју су 1887. године за потребе својих војника подигле аустроугарске власти на самој обали реке Лима. Она је била посвећена Св. Тирилу и Методију, а у њој се налазио и кип св. Анте. Црква је са богослужбом почела 21. јула 1887. године. За време Краљевине Југославије је запуштена. По доласку хрватских власти организован је посебан одбор за њену реконструкцију. Председник овог тела био је потпуковник Јаковљевић, подпредседни хотелијер Андрија Барица, благајник Јозо Ослер и секретар Кулијер... „*Novi list*“ за 5. јул 1941. године, стр. 16;

јединство преточило у аргумент за остајање управе НДХ на овом простору.⁴³⁹ Брало је кренуо из Сарајева у пратњи свог секретара усташе Рудолфа Зубића. После низа свечаности пријеполски муслимани су позвали Брала да их убрзо поново посети, овога пута у друштву са Хакијом Хацићем, што је овај и обећао.⁴⁴⁰

У домену могућности усташки режим је покушао да поправи позиције и код немачког окупатора. Стога су 14. јула захваљујући агитовању усташког логорника Ченгића, први муслимани добровољци за борбу против СССР-а из Пријепоља, Сјенице и Нове Вароши, послати за Сарајево. Притом им је приређен свечани испраћај из Пријепоља.⁴⁴¹

Међутим, после директних преговора Загреба и Рима почетком јула, НДХ је прихватила стару границу између Црне Горе и Аустро-Угарске. Она је ишла правцем Увац – Металка. На тај начин је цео Стари Рас препуштен Италији. Потпуковник Видас добио је 14. јула информацију да ће италијанска војска ући у Прибој, Пријепоље, Нову Варош и Сјеницу. Стога је и без наређења надлежних органа позвао потпуковника Јаковљевића да хитно дође у Сарајево и заједно са њим организује уредно повлачење хрватских снага и администације. Сутрадан у 20.00 наређено му је телефоном из кабинета маршала Кватерника, да се према Павелићевом налогу територија Санцака мора напустити. Јаковљевић се затим вратио у Пријепоље на извршење задатка.

Према плану заповедника новоосноване Војне Крајине оружничког пуковника Мата Рупчића, требало је прво извући муслиманско и римокатоличко становништво Санцака које жели да се пресели у НДХ. Њима је био обезбеђен бесплатан железнички превоз у било који крај земље. Поред тога, усташки повереник Јуре Францетић основао је „Одбор за помоћ избеглицама из Санцака“. Прво се покренула администрација, односно чиновништво, финансијско и царинско особље са породицама. Од цивилних функционера своје радно место први је напустио, без дозволе, котарски предстојник Тајиб Пашић из Прибоја. Због тога је смењен, а на његово место је постављен Касим Хацић.

⁴³⁹ „*Sarajevski novi list*“ за 8. јул 1941. године, стр. 7.

⁴⁴⁰ „*Sarajevski novi list*“ за 15. јул 1941. године, стр. 3; „*Novi list*“ за 12. јул 1941. године, стр. 14; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 44, 45, 49, 50, 51, 57.

⁴⁴¹ „*Sarajevski novi list*“ за 15. јул 1941. године, стр. 3.

За њима су кренули домобрани из Пријепоља и Нове Вароши у Вишеград, а тек на крају, оружништво, одређено за допуну Водном заповедништву Вишеград. Извлачење ратног материјала почело је проницљиво још са првим гласинама о доласку Италијана, почетком јула. Оно је међутим, пре личило на општу пљачку, него на статешко повлачење. Прво је војна спрема склоњена у Вишеград, после чега се приступило одвођењу стоке. Само током 17. јула у Сарајево је стигло 12 вагона крцатих воловима и овцама, у вредности од 1.500.000 динара. Покупљене су животне намирнице из свих магацина по варошима. Ова отимачина је заокружена пребацивањем железничког материјала (вагона, шина, прагова и сл...) из Прибоја у Међеђу 16. априла.⁴⁴²

Снаге НДХ су се до 16. јула преместиле у Рудо. Посада у Пријепољу је остала на захтев немачког команданта места, да би се очувао ред у вароши. За Хрватима су итог дана дошле италијанске посадне јединице. Њихове снаге су међутим, прешле договорену демаркациону линију и појавиле се у Рудом и Челебићу, где Хрвати нису желели да им предају власт. Одлазак режима НДХ изазвао је нескривено задовољство православаца према Италијанима и страх од одмазде код муслимана.⁴⁴³

Затим је цела акција изненада обустављена. Целокупно људство и ратни материјал задржани су у Рудом и Увцу.⁴⁴⁴ У међувремену, потпуковник Јаковљевић је из Пријепоља 17. јула обавестио Војну Крајину⁴⁴⁵ да је у Црној Гори букнуо устанак и да су „комунисти изазвали велике nerede“. Додао је да се муслиманско становништво у Старом Расу због свега осећа несигурно и да може доћи до побуне и са њихове стране. О степену незадовољства муслимана најбоље говори чињеница да га је регистровао и генерал Хорстенау у далеком Загребу.

---

⁴⁴² ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, стр. 27–28; ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 59, стр. 5–6; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 23, стр. 1.

⁴⁴³ ВА, НДХ, к. 85, ф. 14, док. 22, стр. 2–3; ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 55, стр. 8.

⁴⁴⁴ ВА, НДХ, к. 84, ф. 4, док. 24, стр. 11.

⁴⁴⁵ Ово тело је настало почетком јула 1941. године уместо Бригаде граничних ловаца. Заповедништво је 21. јула обнародовало да у њен састав као посебне управно-судске области улазе: Цавтат, Требиње, Билећа, Гацко, Фоча, Чајниче, Вишеград, Рогатица, Сребреница, Власеница, Зворник и Бијељина, те територија Санџака. Тамо је у име Војне Крајине потпуковник Јаковљевић имао пуну војну и цивилну власт. На њено чело је постављен оружнички пуковник Мате Рупчић... Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945.*, Zagreb, 2003, str. 113; Rafael Brčić, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941*, magistrarski rad, Sarajevo, 1968. rukopis deponovan u Institutu za istoriju, str. 88–89.

Пошто су немачке власти са подручја Србије наредиле јединицама НДХ да заједно са њиховом војском остану на терену, Јаковљевић је самоиницијативно обуставио даљу евакуацију из Санцака. Затим су Немци од њега затражили да се истог дана врати сатнија домобранства из Руда и упути нешто оружника у Сјеницу.⁴⁴⁶ Помоћ су тражиле и италијанске власти, одбијајући међутим, да на највишем нивоу одреде облик војне сарадње, како би Загребу ускратиле евентуални додатни аргумент у посезању за територијалним проширењем.⁴⁴⁷

Војна дешавања су убрзо оправдала продужење мандата снагама НДХ у Старом Расу. Из Пријепоља су рецимо, стигле вести да је поштанска веза са Бјелим Пољем прекинута, италијанска посада у вароши опкољена и да су убијена 4 муслимана на путу за Нови Пазар 15 км источно од Сјенице. Примивши ове извештаје, заповедништво Војне Крајине одобрило је повратак свих војних и оружничких јединица на своја пређашња места у Прибојском, Нововарошком, Пријепољском и Сјеничком срезу. Ради сређивања ситуације потпуковник Јаковљевић је сада, поред руковођења оружничтвом, добио и власт над цивилном управом и војним јединицама.⁴⁴⁸

Муслиманско становништво поздравило је новонастали обрт. Њихов страх од одмазде показао се међутим, као оправдан. Мурат Бајорвић је извештавао 18. јула да су му од муслимана из Бјелог Поља стигне информације да су за неколико дана од избијања устанка 13. јула, на простору Беранског, Андријевачког, Бјелопољског и Сјеничког среза, устаници убили 12 муслимана. Њихова имена међутим, није навео. Информације о томе је проследио и италијанском конзулату у Сарајеву и поглавниковом поверенику Хакији Хаџићу, тражећи заштиту за муслиманско становништво.⁴⁴⁹ Италијанска војска ипак, није била у стању да их

---

⁴⁴⁶ ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 53, стр. 2; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1199; Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Ljubljana, 1986, str. 63.

⁴⁴⁷ АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1163; Исто, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1170–1171.

⁴⁴⁸ Исто, сл. 1165, 1169; ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, стр. 27, 30; ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 58, стр. 1; ВА, НДХ, к. 143аI, ф. 1, док. 58, стр. 1.

⁴⁴⁹ Вести је послао угледни муслиман из Бјелог Поља Иљаз Добарџић, познат по томе што се по питању Санцака писмено обратио Хитлеру. Према његовим речима један муслиман је после мрцварења убијен у околини Берана, други на путу између Берана и Андријевце, у селу Полици пронађен је затим, леш муслимана коме је одсечена глава, у околини Бјелог Поља убијена су двојица муслимана, у селу Кладници пронађено је мртво 6 муслимана (вероватно се мисли на

заштити јер су њени гарнизони били блокирани широм Црне Горе. Стога је Војна Крајина одлучила да се у зони Сјенице спроведе „казнена експедиција“. Потпуковнику Јаковљевићу је наређено да у варош пошаље појачања у виду наоружаних муслимана и домобрана. Задатак ове групе био је да 19. јула заједно са немачком војском упадне у село Понорац где су се наводно налазили убице четворице муслимана, насеље спали и убије укупно 32 православца.⁴⁵⁰ Нисмо утврдили да ли је дошло до поменуте акције и ако јесте, какви су били њени резултати.

Стожерник Бајровић је у оваквом расплету догађаја видео прилику за преиспитивање припадности територије Санџака. Он је сматрао да је народ у Црној Гори са побуном изгубио наклоност Италијана, чија војска није имала снаге да задржи срезове које је окупирао. Обраћајући се министру НДХ Младену Лорковићу 21. јула Бајровић је изнео став да „за сада, а вероватно и за увијек нема говора о препуштању Санџака Црној Гори“ и тражио од њега да се по том питању ангажује на спољнополитичком плану. Са овим се слагао и пуковник Рупчић, који је добивши по ко зна који пут политички миг од Немаца, презаузетих смиривањем побуне у западној Србији, већ почео да ради на плановима за окупирање италијанских поседа у Старом Расу. Као кључним за адекватну војну припрему Бајровић је сматрао довођење једне јаче усташке формације ради обрачуна са устаницима.⁴⁵¹

Уследила је и подршка генерала Хорстенауа. Он је код надлежних инстанци Трећег Рајха истицао да се мора спречити уједињење Србије и Црне Горе, те да локално муслиманско становништво јако жели да уђе у оквире НДХ. Наведени аргументи, укључујући и оне који су се ослањали на тражену војну помоћ од стране италијанских војних званичника, нису дали резултате. Иако су наиме, Италијани на поприштима борбе тражили и добили помоћ од НДХ, паралелно са тиме, Рим је већ 18. јула понововио захтев да се прво Хрвати, а онда и Немци, повуку из њихове окупационе зоне. Притисак је у том правцу појачан неколико

четворицу муслимана који су у Сјеничком срезу погинули на путу за Нови Пазар). Сходно политичком моменту, извору информација и недостатку имена жртава, ови подаци се морају узети са опрезом... ВА, НДХ, к. 171а, ф. 1, док. 9, стр. 1–2; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 8, док. 32, стр. 1.

⁴⁵⁰ ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, стр. 30.

⁴⁵¹ ВА, НДХ, к. 85, ф. 12, док. 22, стр. 1, 3, 4.

дана касније преко италијанског заступника при немачкој Врховној команди оружаних снага (ОКВ/ОКВ) генерал-потпуковника Мараса (Marassa).⁴⁵² После тога је постало јасно да је без обзира на све, италијански став по питању граница усташке државе на југо-истоку зацементиран.

Пратећи образац незамерања фашистичком савезнику и Немци су притисли хрватску страну по питању повлачења. Власти НДХ су почеле да одуговлаче наводећи, када је у питању њихов однос са Италијанима, оправдане разлоге, који им међутим, нису много поправили преговарачку позицију. Илузија усташког режима да ће његова дипломатија на табли рата заузети место у реду фигура које повлаче озбиљне и уважаване потезе, постајала је све очигледнија. Стога ће накнадни боравак хрватских снага на подручју Старог Раса бити привремен. После гушења устанка почетком септембра 1941. године њихово присуство више неће бити потребо и оне ће обављеног посла, од стране италијанског окупатора дефинитивно бити испраћене за Босну.

***

Видели смо да се иза чина преузимања власти у Сјеничком срезу од стране усташког режима, свило клупко геополитичких, војних, економских и идеолошких интереса владе у Загребу и неколицине локалних муслиманских првака. Будући да ово проширење граница НДХ у италијанској зони никако није могло да изазове симпатије Рима, поставља се питање зашто су га немачке власти одобриле? Мишљења смо да се одговор налази у чињеници да су Немци искористили долазак трупа НДХ како би извршили „евакуацију“ Сјенице, односно опљачкали срез на туђој територији. Томе у прилог говори долазак немачке војске у варош само дан пре оружјаштва, одвођење неколико стотина најквалитетнијих грла за расплод из овог надалеко познатог сточарског краја, пребацивање ћилимарске школе у Нови Пазар са депоом, одношење дрвне грађе са стоваришта у Дугој Пољани, итд. После обављеног посла немачка војска се пребацила у Пријепоље, остављајући поново град без надзора.

---

⁴⁵² АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1162–1163; ВА, НДХ, кут. 85. ф. 14, док. 20, стр. 1.

Након почетних про-ушашких манифестација, сјенички муслимани су покушали да своју лојалност влади НДХ наплате конкретним војним, политичким и економским уступцима. Њихов крајњи циљ био је повратак положаја који је Сјенички срез имао у време Османског царства. Може се закључити да је време турске владавине за санџачке муслимане увек остало мерило каквоће њиховог тренутног политичког, војног и материјалног положаја. Како другачије објаснити интезивно залагње њихових првака на враћању привилегија из тог времена. У претходном поглављу смо видели да је феудално-социјална структура реинсталирана у Дежевском и Штавичком срезу, а наредно ће показати да се и у Милешевском срезу кренуло са истом праксом. Значи пред три различита режима – немачким, италијанским и хрватским, захтеви су остали исти. Да Сјенички срез није представљао изузетак у овој политичкој стратегији, потврђују захтеви муслимана изнети пред официрима Видасом и Кмочом, усмерени према враћању статуса којег су срезови Старог Раса имали пре 1912. године. Ту су затим иницијативе ка успостављању редовног грађанског промета са Сарајевом и Загребом (али не и са Београдом и Подгорицом), стационирању једне јаче војне јединице у Сјеници и формирању велике карауле на Јавору (управо као у време турске владавине), припајању новопазарског краја Сјеници ради економске целовитости и сл.

Као и у Милешевском, Прибојском и Нововарошком срезу, српско становништво је са доласком власти НДХ и у сјеничком крају почело да трпи притисак који се осећао на политичком, економском и културно-етничком плану. Локалној проушашкој власти, сачињеној од муслимана староседеоца, у спровођењу расистичких закона НДХ и одстрањивању Срба са њихових вековних огњишта, недостајало је једино време. Ову хипотезу потврђују неке од одлука цивилне управе попут: смена председника општина у већински православним срединама, уклањање натписа на ћирилици у Сјеници, пописа јеврејске и српске имовине, затварање друштва „Његош“, јавног уништавања етничких симбола попут шајкача и опанака, пљачке и убистава Срба без икаквог суђења, наређења о суровим одмаздама и то по квотама или као што ћемо видети, масовна паљења српских села и протеривања њихових становника. Наведимо на крају, да је и већина муслимана била свесна да је део њихових лидера прешао границу дајући

неограничену подршку усташког режиму. Стога и велики страх код ширих слојева становништва од одмазде за учињена дела (потврђен у Јаковљевићевим и Хорстенауовим извештајима), будући да је она ретко правила разлику између кривих и недужних.

Колико је зависан био положај нове хрватске државе у односу на свог нацистичког или фашистичког патрона, врло јасно показује случај повлачења снага НДХ са територије Санцака. Иако није успела да за владу у Загребу обезбеди ову територију и подржала одлуку о повлачењу, Немачка није оклевала, суочена са ширењем анти-фашистичког устанка у Србији, да привремено суспендује те одлуке не би ли мотивисала усташки режим и још важније, локалне муслимане, да са њом, а не против ње, уђу у бробу. Још лицемарнији став видели смо, заузео је фашистички савезник. Неспремна да војно угуши устанак на њеној окупационој територији, Италија отворено тражи помоћ од хрватских трупа, а ипак, истовремено одбија да влади у Загребу да било каква признања за борбе које су њене снаге вршиле на терену, нити да преиспита територијални положај Санцака. Штавише. Званични Рим, паралелно са преговорима које су италијански генерали водили на лицу места са Хрватима, код немачке врховне команде покреће иницијативу о што скоријем повлачењу НДХ. Био је ово врло проноцљив потез, будући да хрватске трупе због односа са муслиманима, нису могле да одступе док траје борба са устаницима или док не стигну веће италијанске снаге. Стога су и поднеле највеће губитке. Када је прикупила снаге, Италија је испратила заувек власти НДХ са територије Старог Раса и то уз подршку Немаца. Усуђујемо се рећи, показни пример бескрупулозне политике великих сила према њима потчињеним државама.

2.2. Устанак – између патриотских побуда, идеолошких тенденција и етничко-верских сукоба

Антифашистичка побуна против италијанског режима у Црној Гори изненадила је и брзо потиснула малобројне италијанске посадне трупе. Сем пар чланова КПЈ-а, муслимани остају ван устанка, а устаничку војску формирају

православци. Устаничка офанзива није ишла даље на север, јер је на границама Пријељског и Сјеничког среза наишла на доборо утврђене положаје оружаних снага НДХ. Стога Пријељоски и Прибојски срез остају готово ван устанка, а до већих операција у околини Нове Вароши долази тек крајем августа. Пошто им је фалило људство, власти НДХ почињу са наоружавањем локалних муслимана, стварајући милицију која ће се задржати на простору Санцака све до краја окупације. Хрватско-муслиманске снаге спроводе репресалије над српским становништвом које се огледају у убијању и паљењу села, а чији корен проналазимо у расистичкој политици усташког режима према Србима. Овим акцијама се масовно придружује муслиманско становништво, чак и оно које није било организовано у муслиманску милицију, долазећи чак из Тутина, Рожаја и Новог Пазара. То доводи до распламсавања верских сукоба чиме се отвара зачарани круг међусобног убијања, пљачкања и расељавања. Доласком јачих италијанских снага епизода НДХ на територији Санцака је приведена крају, а белег који је усташки режим оставио у наслеђе овом простору показатељ се као неизбрисив. Војно супериорне италијанске дивизије успевају да заузму до половине августа све веће градове и комуникације уз минималне губитке. Током акција окупатор је према наређењима самог Биролија вршио одмазде убијајући становништво и палећи им домове. У страху од репресалија, али и политичког опортунизма, локално становништво приређује Италијанима свечане дочеке. Покорни став пре свега, православног становништва које је масовно учествовало у побуни, није међутим, спречио хапшења, паљења и пљачку коју су вршили италијански војници.

*Хрватско-муслиманске снаге између устанка у Црној Гори и Србији
– борбе у Сјеничком, Бјелопољском и Милешевском срезу*

Италијански пројекат независне државе Црне Горе требало је да буде заокружен 12. јула 1941. године. Тог дана сазвана је скупштина на Цетињу која је донела одлуку о стварању суверене и независне државе под италијанским патронатом. Било је предвиђено да наредног 13. јула вођа црногорских сепаратиста Секула Дрљевић отпутује у Рим и обавести италијанског краља о одлукама Конституанте и затражи именовање краљевског намесника за Црну

Гору.⁴⁵³ Овај пројекат пропао је пре него што је и почео. Већ 13. јула дошло је до масовног устанка против окупатора у Црној Гори. У њега су ушли сви слојеви друштва, а окосницу је чинило сеоско православно становништво. За пар дана ослобођено је неколико градова и заробљено око 3.000 италијанских војника и много ратног материјала, што приморава владу у Риму да промени своје планове.⁴⁵⁴

Устанак су предводили чланови КПЈ-а из Црне Горе и бивши официри ЈВ-оа који су избегли заробљавање. На располагање им се убрзо нашло око 30.000 људи. Следећи инструкције ЦК КПЈ, ПК за Црну Гору, Боку и Санџак донео је 8. јула одлуку о подизању устанка. Члан партије Саво Брковић добио је наређење да ову одлуку пренесе секретару ОКС-а Рифату Бурџевићу Тршу.⁴⁵⁵ Када је обавештен о одлукама ПК Бурџевић је наредио формирање неколико мањих герилских одреда од чланова партије и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) на простору Бјелопољског среза. Иначе, на простору целог Старог Раса могао је да раучун на око 100 чланова КПЈ-а и 250 припадника СКОЈ-а. Већина их се ипак, налазила у Бјелопољском срезу.⁴⁵⁶

Бурџевић је затим наредио напад на жандармеријску станицу у Мојковцу. Атак је извршен 14. јула а станица је заузета дан касније, када је ослобођен и

---

⁴⁵³ V. Terzić, *nav. del.*, str. 589–590.

⁴⁵⁴ Džejms H. Bergvin, *nav. del.*, str. 89; Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 93.

⁴⁵⁵ **Рифат Бурџевић Тршо** (11. фебруар 1913. – Трново, Мркоњић град, 2/3. октобар 1942.). Основну школу завршио је у Бијелом Пољу, а похађао је и Велику медресу у Скопљу. Правни факултет у Београду уписује 1933. године, и ту се укључује у револуционарни студентски покрет. Члан КПЈ постаје већ наредне године. Био је и иницијатор и организатор завичајног удружења „Златар“ за студенте који су водили порекло из Старог Раса. Током илегалног рада неколико је пута хапшен. Јуна 1940. године био је учесник Покрајинске конференције КПЈ за Србију. После окупације одлази у Бијело Поље. Тамо формира нови ОКС. Даље руководи припремама за оружани устанак, ради на учвршћивању партијских организација, организује састанке у Бијелом Пољу, Прибоју, Пљевљима, Новом Пазару и Мојковцу. За време Јулског устанка био је јадан од руководиоца опсаде и ослобођења Бијелог Поља, што се уједно сматра и највећим успехом устаника. Учествоје у раду седнице ЦК КПЈ-а 7. децембра у Дренови. Два пута је одлазио и у ЦК док је он са Брозом на челу боравио у Фочи, 25. фебруара и 29. марта 1942. године. Оба пута је подносио извештаје о раду и стању у Санџаку. После повлачења партизанских снага крајем маја 1942. године, по одлуци ОКС и он одлази са трупима. Затим узима активног учешћа у формирању Треће пролетерске/санџачке бригаде и убрзо заузима место заменика политичког комесара. Заједно са командантом бригаде Владимиром Кнежевићем Волођом и командантом Четвртог батаљона Томашем Жижићем, у селу Трнову, код Мркоњић Града, у ноћи између 2. и 3. октобра 1942. године, нападнут је од четника и зверски убијен. Већ 25. септембра 1944. године Бурџевић је за заслуге током народно-ослободилачке борбе међу првима проглашен за народног хероја.

⁴⁵⁶ Састав ОКС-а чинили су поред Бурџевића још: Љубиша Миодраговић, Ђорђије Станић, Недељко Мердовић и Вукосав Бошковић... В. Gledović, *nav. del.*, str. 35, 37.

Мојковац. Затим је после краће борбе 16. јула заузета и жандармеријска постаја у Шаховићима.⁴⁵⁷ Са сваком успешном акцијом број устаника се повећавао, тако да су до краја 17. јула све жандармеријске станице у Бјелопољском срезу биле заузете, телефонске везе са Пријепољем прекинуте и путне комуникације оштећене. У срезу је од окупаторских снага остала само опкољена посада у Бјелом Пољу.

Захваљујући овим почетним успесима и вестима о ослобођењу Андријевице и Берана,⁴⁵⁸ устаници су одлучили да нападну варош. Италијанску посаду је чинило 152 човека. Међу њима је било 115 финанси са 3 официра, један припадник пешадије, 14 припадника бивше југословенске жандармерије, 9 карабињера и 10 црногорских финанси. Устаника је на другој страни било између 5.000–6.000, мада се може претпоставити да је овај број преувеличан. Иако је ОКС исланирао напад за 20. јул, спроводећи наређења ПК да се не заузимају градови и акције ограниче на герилско ратовање, секретар Бурџевић је непосредно пред акцију наредио повлачење. Већи део устаника је међутим, самоиницијативно ступио у борбу која је до 17.00 20. јула, окончана ослобођењем Бјелог Поља. Према документима НДХ град је ослободио мајор Војин Ракочевић. У току борби је страдао један италијански војник, док је 9 рањено. Остатак окупаторских трупа је заробљен. Устаници су имали 3 лакше рањена борца.⁴⁵⁹ Заплењена су: 3 митраљеза, 6 пушкомитраљеза, један тешки минобацач, 120 пушака и 50 вагона хране.⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁷ М. Туковић, *Санџак...*, стр. 92–93; *Бјело Поље...*, стр. 367–368; D. Jauković, *nav. del.*, str. 44–45.

⁴⁵⁸ Андријевица је ослобођена 16. јула, а Беране дан касније. Град је напало неколико хиљада устаника, а повод за напад било је стрељање 9 грађана на месту Јасиковац, од стране италијанских власти. Заробљено је око 700 италијанских војника међу којима и 18 официра и заплена велика количина наоружања. Један од команданата устаничке војске био је и капетан Павле Ђуришић... Раде Боричић, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора – јула 1941. године*, Иванград, 1959, стр. 14–21; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 102, стр. 191–193; ИАБ, Управа града Београда (у даљем делу текста УГБ), Специјална полиција, инв. бр. 2773, стр. 1.

⁴⁵⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 17, 9. agosto 1941., p. 2; ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 14, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 5; АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санџак, стр. 3; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 15.

⁴⁶⁰ *Бјело Поље...*, стр. 371; *Војна енциклопедија*, књ. 8, Београд, 1974, стр. 336.

Заробљени Италијани су затворени, а могуће је да су неки од њих били и ликвидирани.⁴⁶¹

Затим је формиран Војни комитет који је преузео власт на ослобођеној територији. У њега су ушли представници КПЈ-а (Рифат Бурџевић) и представници грађанске струје (Миљивоје Добрашиновић). Добрашиновић је био и командант места. На располагању је имао између 3.000–5.000 бораца. Одређени су комесари за разна питања при комитету и милиција са 50 припадника. Крајем месеца су у Бјело Поље дошли делегат ЦК КПЈ-а за Црну Гору Милован Ђилас и капетан Арсо Јовановић.⁴⁶²

Истог дана када је ослобођено Бјело Поље карабињери су напустили Бродарево и повукли се у Пријепоље, па онда у Пљевља. Истим правцем су се још 17. јула повукле италијанске посаде из жандармеријских станица које су се налазиле у деловима Милешевског среза под италијанском окупацијом.⁴⁶³ Са њима је из Бродарева отишло и нешто муслиманског живља, углавном они прохрватски оријентисани. Бродаревска устаничка чета је основана око 15. јула, а водили су је Секула Радуловић и политички комесар Мишко Бојовић. Иако је ова територија била већински насељена муслиманима, ниједан од њих није ступио у новоформирану одред и поред неколико позива. Пасивност муслимана ипак, није схваћена код устаника као акт непријатељства.⁴⁶⁴

Ширењем устанка војне операције су се пренеле и на Сјенички срез, где су се устаници сударили са снагама НДХ. На њиховој мети су се нашле оружничке станице у општинама Баре и Буђево, на граници са Бјелопољским срезом. Потпуковник Јаковљевић је стога тражио хитна појачања на више страна.⁴⁶⁵

---

⁴⁶¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 18, 11. agosto 1941., p. 3.

⁴⁶² *Историја Бјелог Поља...*, стр. 374–376; М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 96–97.

⁴⁶³ ВА, НДХ, кут. 143аII, ф. 12, док. 3, стр. 1.

⁴⁶⁴ У својим сећањима комуниста Живко Јовановић каже да иако су се устаници „крајње људски односили и муслиманском живљу показивали сваку пажњу, они су напротив све више избегавали сарадњу“... Дневник Живка Јовановића, стр. 19–23. Књига је у поседу Јовановићевих потомака. Овом приликом се захваљујемо историчару Марку Милетићу који нам је доставио овај вредан историјски материјал.

⁴⁶⁵ Заповеднику 4. оружничке пуковније Јаковљевић је писао да му се из Горажда пребаци једна сатнија домобрана и да му се пошаље 100 пушака и 5.000 комада муниције да би их разделио „сигурним муслиманима“ у удаљеним селима. Јаковљевић се вероватно 20. јула састао и са немачким командантом у Новом Пазару. Заједно су организовали одбрану Сјеничког котара. У

Истовремено је са котарским предстојником Мушовићем и другим виђенијим муслиманима, одржао конференцију у Сјеници. На њој је постигнут договор о заједничкој борби снага усташког режима и наоружаних муслимана против устаника, које су у великој већини чинили Срби.⁴⁶⁶ Тако су играјући на карту вишевековних верских нетрпељивости на овом простору, усташке власти обезбедиле потпуно подршку муслимана.

Од тог тренутка почиње њихово интензивније и груписање у „муслиманску милицију“, која ће узети активног учешћа у гушењу антифашистичког устанка. Милиционери нису носили никакве униформе, већ само повезе на рукама у бојама заставе НДХ. Јаковљевић је лично надгледао наоружавање муслиманског живља, а њиховом борбеношћу и оданошћу је био врло задовољан.⁴⁶⁷ Снаге муслиманске милиције ће касније прихватити Италијани и Немци, па ће оне опстати све до завршних фаза рата. Поред тога, власти НДХ су ангажовале муслимане и при градским стражама. Мухамеду Хашимбеговићу је наређено да у Пријепољу наоружа већину муслимана ради одбране позадине, што је овај учинио најкасније до 19. јула.⁴⁶⁸ Слична муслиманска формација у Новој Вароши ће се касније борити против устаника приликом ослобођења града. На тај начин су се муслимани још једном јасно ставили на страну окупатора.

Тако су на дан 24. јула снаге НДХ у Санцаку бројале 440 домобрана (уз неколико водова близу границе – Рудо, Вишеград, Фоча, Челебићи, Горажде), и

повратку је са собом донео сандук бомби, 2 пушкомитраљеза и неколико пушака. До 21. јула Војна Крајина је испунила Јаковљевићева потраживања, а дан касније му је послато још 200 пушака, 3 пушкомитраљеза и 20.000 метака. Свим овим оружјем је опремљено муслиманско становништво. Врховно оружничко заповедништво на другој страни, није поклањало пажњу захтевима који су долазили са подручја Санцака. Када је на пример, 24. августа одобрено повећање броја припадника 4. оружничке пуковније за 500 људи, Крилно заповедништво у Санцаку је добило појачање од само 10 оружника. Са њима је оружништво (без муслиманске милиције) у Прибојском, Пријепољском, Нововарошком и Сјеничком срезу бројало 250 људи... ВА, НДХ, кут. 143аII, ф. 12, док. 3, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 143аI, ф. 2, док. 3, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 1–3; HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo Bileća, br. 34264, str. 1.

⁴⁶⁶ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. Тутин, стр. 18.

⁴⁶⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 27, 20. agosto 1941., p. 1; ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, стр. 5.

⁴⁶⁸ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санцак, 14 898, док. Похвална наредба бр. 10, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 26, 19. agosto 1941., p. 2.

око 800 оружника, „усташа и наоружаних муслиманима“.⁴⁶⁹ Снага трупа усташког режима се тако попела на више од 1.200 људи, а тај број ће у наредном периоду констатно расти.

Власти НДХ су посебну пажњу усмериле на Сјенички котар, преко којег су устаници из Црне Горе могли најлакше да стигну до Србије и обратно. Тамо је Јаковљевић за команданта свих оружаних снага именовано кепетана Хасана Хацића, који је дошао из Руда. Њему су на располагање стављени: одред усташког стожерника Бајровића кога су чинили припадници Усташког покрета из Санцака и муслимански милиционери, оружнички одреди на сектору Баре – Буђево под командом поручника Пинтарића, оружници у Сјеници на челу са командантом вароши натпоручником Михаљевићем, те војска под заповедништвом натпоручника Вркљана. Због озбиљности ситуације формиран је и преки суд од три члана. За свако дезертерство или неиспуњавање задатка била је предвиђена смртна казна.⁴⁷⁰

Ојачане и добро наоружане снахе НДХ, са већим бројем официра и подршком муслиманског становништва, спремно су дочекале устанике на граници са Бјелопољским срезом. Оружници су 17. јула извршили насилни претрес села Црвско и Гошево. Том приликом су ухапсили 9 виђенијих православаца и одвели их у жандармеријску станицу у Барама као таоце. Већи део мушкараца је избегао заробљавање и наоружан отишао у шуму. Слична акција је спроведена и у Буђевској општини где је ухапшено 16 Срба. Сутрадан је православно становништво напало оружничку станицу Баре, отерало посаду, спалило архиву и инвентар у станици, као и зграду општине. Жандарми нису имали губитака, а међу нападачима су погинули: Рако Аничич, Александар Лешњак и Јово Брадић. Истовремено су сељаци који су дошли из Бјелопољског среза у помоћ Баранима, попалили муслиманске куће у овом селу.⁴⁷¹ Затим су се устаници разместили на положајима изнад села Вишњева, Гошева, Црвског, Гргаја и Крајиновића. То је

---

⁴⁶⁹ ВА, НДХ, кут. 143аI, ф. 2, док. 3, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 1–3.

⁴⁷⁰ ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, стр. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 337; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 195.

⁴⁷¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 201–202, 211; *Историја Бјелог Поља...*, стр. 383.

оружнике приморало да напусте и станицу у Буђеу. Устаници су 19. јула одбили један напад хрватских јединица, али је притом спаљено село Вишњева.⁴⁷²

То их је поркеноло у контранапад. Потпуковник Јаковљевић је 21. јула забележио да су устаници из Бјелопољског среза заједно са локалним српским живљем напали положаје његових трупа на линији Баре – Буђево. Додао је и да муслиманско становништво „стиже у масама на нашу страну“, јер су устаници запалили нека муслиманска села. Имена села нису наведена. Због слабог наоружања и организације, устаници нису остварили дубљи продор у Сјенички срез. Снаге НДХ су стога, до краја 21. јула поново успоставиле контролу над Барама и Буђево. Током акције у првом насељу уништена је зграда жандармеријске станице. Напад на Баре је водио надпоручник Вркљан, који је касније похваљен за храброст. У сукобу су на страни НДХ учествовали и милиционери из Сјенице.⁴⁷³

У борбама за Баре⁴⁷⁴ устаници су имали веће губитке. У рушевинама жандармеријске постаје нашло је смрт 20 бораца. Око зграде је неколико дана било расуто још око 50 лешева. Пораз устаника није био мање крвав ни у Буђеу. Тамо је живот дало 30 бораца, уз 3 заробљена који су одмах стрељани. Том броју би требало додати и 120 устаника који су ликвидирани приликом гоњења од стране хрватско-муслиманских снага јужно од Буђева. Укупно 223 особе. Вести о поразима устаника у Сјеничком срезу брзо су стигле до Загреба. Немачки генерал Хорстенау је у једном извештају навео чак, цифру од 250 па и 300 убијених герилаца. О размерама устаничких губитака најбоље сведочи да су се међу погинулима наша и три команданта: мајор Војин Ракочевић, капетан Кочовић и студент Војин Поповић. Снаге НДХ имале су једног мртвог и једног рањеног оружника, те једног мртвог и једног рањеног милиционера. После овог катастрофалног пораза део устаничких снага се повукао према Бјелом Пољу или

---

⁴⁷² *Историја Бјелог Поља...*, стр. 379; један од устаничких вођа био је Раде Кордић који ће касније постати војвода Гиљевски и водити на овом простору непрестану борбу на верској основи до краја рата... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, слика 69, стр. 1.

⁴⁷³ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 14, док. 21, стр. 1.

⁴⁷⁴ Важност ове општине била је у томе што је кроз њу пролазио макадамски пут (тзв. „Бановински пут“) који је повезивао Бјелопољски срез са Сјеницом... Мила А. Павловић, *Села сјеничког краја антропогеографска проучавања*, Београд, 2009, стр. 472.

на Корита, док је нека врста фронта успостављена на Мачковици.⁴⁷⁵ Истовремено је из Дежевског среза, могуће као резултат дипломатских активности потпуковника Јаковљевића током боравка у Новом Пазару, послат одред од „120 Арнаута“ преко Пештери у помоћ трупам усташког режима.⁴⁷⁶

Уз подршку ових трупа, муслимански милиционери и оружници запалили су куће хришћанима у Крајиновићима. Током борби погинуло је 16 герилаца, међу којима су били истакнути комуниста из бјелопољског краја Шукрија Међедовић, као и Димитрије Фурунџић.⁴⁷⁷ У међувремену, устаничке снаге су најкасније до 23. јула без борбе ушле у Бродарево. У једном извештају пуковника Рупчића можемо прочитати да су „*црногорски комунисти и побуњеници заузели*“ ову варош и село Велики Жупу у предграђу Пријепоља. Могуће је да је Бродарево ослобођено још 22. јула.⁴⁷⁸ Било како било, они се нису дуго задржали у овој варошици. До 29. јула су били приморани да га напусте и пребаце се на линију Бориковац – Лиса – Прачица, односно на границу између Бјелопољског и Милешевског среза. Са устаницима се из Бродарева и околине повукло и хришћанско становништво у страху од доласка хрватско-муслиманских јединица.

У Бродарево су затим ушле снаге НДХ под образложењем да желе да дођу у контакт са „*наоружаним Арнаутима*“ из околине Рожаја. Једна група тамошњих муслимана предвођена Шерифом Салковићем, покушала је да преко Бјелог Поља ухвати везу са њима. Бродарево је на другој страни, требало да послужи и као база за продор у Бјелопољски срез, будући да је тамо, и поред чињенице да је град био

---

⁴⁷⁵ О томе какав је био интезитет борби сведоче и дезертерства припадника оружаних снага НДХ. Усташки стожерник Бајровић на пример, уопште није хтео да преузме команду над потчињеном јединицом на фронту, док је усташки функционер из Прибоја Исмет Топаловић, побегао са положаја. Потпуковник Јаковљевић жалио се 23. јула да овакви поступци „*крње*“ морал људству, поготово оном римокатоличке вере које је дошло из удаљених крајева да се бори за локалне мухамеданце. Стога је тражио да се Бајровић смени са положаја и против њега поведе истрага. Молио је да због овог проблема лично у Санџак дође Јуре Францетић. О сукобима у Сјеничком срезу, и уопште о устанку на територији Старог Раса, крајем јула је такође, писао и лист „Донауцајтунг“... ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 4; АЈ, фонд 411, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду, кут. 5, стр. 571.

⁴⁷⁶ ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, стр. 3; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 1, 5; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу сл. 1151, 1159–1160.

⁴⁷⁷ *Историја Бјелог Поља...*, стр. 381; према подацима ДКРЗ Шукрија Међедовић је са Фурунџићем, на „*зверски*“ начин ликвидан према налогу усташког логорника из Сјенице Латифа Пруша, када је дошао на преговоре... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 733.

⁴⁷⁸ Устаници су 22. јула заробили двојицу италијанских курира код Бродарева који су из Сарајева преко Пријепоља послати у Пљевља. Окупаторски официри су ухваћени на месту „*Барски мост*“. Бродаревска чета их је послала у Бјело Поље, где су према документацији НДХ, стрељани... Дневник Живка Јовановића, стр. 25–26; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, стр. 1.

ослобођен, муслимански живаљ тражио долазак власти НДХ.⁴⁷⁹ Јаковљевић је одмах регрутовао локалне муслимане у милицију у бродаревском крају. Она је стављена под команду Ђерима Курпејовића из Рожаја, који се како наводе савременици истакао „*по злу и поганству*“. Милиционери су убрзо почели са „*дивљањем против недужних српских грађана*“.⁴⁸⁰

Осетивши повољну ситуацију да се остваре гео-политички циљеви владе у Загребу, Јаковљевић је крајем јула испланирао заузимање Бјелог Поља. Требало је наине, да његове јединице у садејствује са италијанским снагама у нападу на устанике. Заједничка акција је припремљена за 29. јул, али је због непојављивања Италијана отказана.⁴⁸¹ Самоиницијативни напад Јаковљевићу није одобрен од стране надлежних власти. Стога су се хрватске снаге покренуле ка селу Грабу западно од Бродарева и тамо нападе устаничке положаје. Током окршаја су успеле да попале неколико кућа.⁴⁸² Појава хрватске војске, која је крштена као „*усташка*“ иако њихово присуство на овом сектору није забележено, изазвало је велики страх код Срба. Јер локални живаљ је већ био упознат са зверствима усташа над српским становништвом у Босни, па се тако нешто очекивало и на овом сектору.⁴⁸³

Оправданост ових страхова ће се убрзо потврдити. Потпуковник Јаковљевић је 26. јула добио наређење да у Сјеничком котару попали „*сва православна села*“ јужно од линије Баре – Буђево – Дуга Пољана. Тако би се према мишљењу команданта Војне Крајине пуковника Рупчића, испред територије Санцака коју је држала НДХ, створила једна већа тампон зона. Јаковљевић је убрзо поступио по наређењу. Хрватско оружништво, војска и муслиманска милиција су прво спалиле православни део села Баре и погубиле старешину села Петра Лешњака. Затим су потпуно запаљена Вишњева и Гошево, а делимично Црвско. Православно становништво је расељено, а било је и жртава чији број нисмо успели да утврдимо. Пуковник Рупчић је 29. јула известио поглавника Павелића да су „*у Санцаку прилике повољне*“, постаје Баре, Буђево и Дуга Пољана стабилне, а

---

⁴⁷⁹ *Zločini na jugoslovenskim prostorima ...*, стр. 406; *Историја Бјелог Поља...*, стр. 387.

⁴⁸⁰ Дневник Живка Јовановића, стр. 29–30.

⁴⁸¹ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17, стр. 1.

⁴⁸² *Бијело Поље...*, стр. 387; D. Јауковић, *nav. del.*, стр. 58, 63.

⁴⁸³ Дневник Живка Јовановића, стр. 28.

устаници сузбијени према југу. Додао је и да су „српска села јужно од поменуте линије“, попаљена.⁴⁸⁴

На хрватској страни су током ових операција погинула двојица усташа. Сахрану једног од њих, извесног Јусуфа Боровића из Сјенице, цивилне власти су искористиле за ширење ратне пропаганде и верске мржње, како би се муслимани подстакли на даљу борбу са православнима.⁴⁸⁵ Пропагандно семе је бачено на плодно тло. До краја месеца је на сектору Баре – Буђево ликвидирано чак 30 Срба без јасних оптужби. У другим деловима среза убијено је истовремено још 8 православаца. Међу виђенијим Србима из Сјенице су даље, пробрани таоци, као и код православаца из Буђева. Тамо је узето за таоце 12 најугледнијих мештана, а на доставу локалних муслимани.⁴⁸⁶ Хрватске јединице су такође, отпочеле и са пљачком стоке, новца и покућства. Очигледно незаинтересован за судбину православаца Јаковљевић је 31. јула известио надлежне, да у свим котарима Старог Раса „*влада ред и мир*“.⁴⁸⁷ Наредни дани ће неодрживост овог паоучинастог закључка.

У ноћи 1. августа хрватске јединице су морале поново да бране линију Баре – Буђево. Приликом окршаја је погинуо један милиционер. Сутрадан су нападнути и положаји оружништва у селу Сувом Долу. У току акције погинули су један оружник и један милиционер. Повод за напад била је акција муслимана из области Корита дан раније. Они су наине, успели да се неопажено пробију чак до Затонске општине Бјелопољског среза, те да опљачкају око 500 оваца од православаца. Приликом проласка кроз село Личине, сукобили су се са устаницима из Бјело Поља и убили тројицу њих, међу којима и команданта Тому Зечевића. Услед италијанске офанзиве која је угрозила Бјело Поље, герилци су се повукли ближе

---

⁴⁸⁴ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, стр. 2; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944., стр. 2.

⁴⁸⁵ Ценази (укупу) усташе Боровића у Сјеници присуствовали су потпуковник Јаковљевић са неколико официрима, представници цивилне управе и муслимани варошани. Окупљенима се обратио котарски предстојник Мухамед Мушовић позивајући истовернике да чувају „*своју земљу-мајку Хрватску*“ и за њу, ако је потребно дају своје животе. Потом је реч узео сјенички усташки логорник Ченгић. Он је нагласио да грађани морају да следе Боровићеву жртву и ступе у борбу против „*разбојничке и пљачкашке руље*, (који, М.Ж.) *долазе да униште ваше домове и кољу ваше жене и децу*“... „*Sarajevski novi list*“ за 30. јул 1941. године, стр. 6.

⁴⁸⁶ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944., стр. 3.

⁴⁸⁷ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 208, 213.

вароши.⁴⁸⁸ То су искористили муслимани из села Ђерекара, села чувеног по хајдучији насељеног исламизованим Климентима, те запалили неколико православних кућа у селу Коритима. Том приликом су убили Миладина Ђоловића одсекли му главу, натакли је на колац запреге на којој је била опљачкана вуна, те је неколико дана држали изложу у Ђерекарама.⁴⁸⁹

За то време су власти НДХ (до 2. августа) успоставиле оружничку постају у Бродареву и ликвидирале четири „*шпиона побуњеника*“ у том крају. Затим је стигла делегација бјелопољских муслимана која је тражила да хрватске јединице запоседну град. Иако су поново извршене све припреме за напад, делегацији је поручено да без дозволе италијанских власти, хрватске снаге не могу ићи даље на југ.⁴⁹⁰ Ово ишчекивање оне су искористиле за пљачку и паљење православних села, те убијање њихових становника, слично као и у Сјеничком срезу. Тако је Цвијо Конотар из села Милова, 5. августа одведен од стране „*усташа*“ у Бродарево. После извесног времена је убијен, а породица је његове остатке пронашла тек 1945. године. Иста судбина је снашла и старца Андрију Влаховића, чији је син био међу устаницима. Он је ухваћен недалеко од Слатине, те после мучења са везаним каменом око ногу бачен у Лим.⁴⁹¹ Насиље се прелило и у околину Шаховића, некадашњи Доњи Колашин. Италијани су 10. августа у ту зону послали појачања да би се зауставили муслимански одреди који „*пљачкају и пале*“ хришћански живаљ.⁴⁹²

Затим је 19. августа на Преображење, муслиманска милиција упала у село Слатину недалеко од Бродарева. Сви мушкарци, иначе наоружани једино „*секирама и вилама*“, радили су у пољу. Милиционери су отворили ватру из митраљеза и почели да бацају бомбе. Око 200 жена, деце и стараца је побегло у шуму. Одатле је посматрало како муслимани „*пљачкају куће, одводе стоку и носе њакове са житарицама*“.⁴⁹³ Насеље је притом запаљено (уништено 35 кућа), а на

---

⁴⁸⁸ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, стр. 1–2; *Бијело Поље...*, стр. 385–386.

⁴⁸⁹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 3.

⁴⁹⁰ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, стр. 1–2.

⁴⁹¹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 402; Дневник Живка Јовановића, стр. 30; *Бијело Поље...*, стр. 398.

⁴⁹² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Dal commando divisione „Pusteria“ al Comando XIV corpo armata, Nr. 207, 10. agosto 1941., p. 1.

⁴⁹³ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 27, 20. agosto 1941., p. 1–2.

„зверски начин“ је убијено 11 мештана. Према сведочанствима савременика, заробљени Срби су поведени у правцу села Бјелохова до места званог „Синачевића поток“, где су на „до тада нечувен зликовачки начин и зверства, изгубили живот“. Жртвама су одсецане главе и удови, а егзекутори су се и фотографисали поред лешева. Међу убицама је било и муслимана из околних села. Имена страдалих нисмо успели да утврдимо. Ови страшни догађаји погурали су односе између хришћана и муслимана до тачке где је само пушка могла да реши постојеће проблеме. Очевици говоре да се свуда око њих осећала „тешка завађеност“ између конфесија.⁴⁹⁴

Истинитост овог жалосног сведочанства потврђују следећи догађаји. Делегација православаца из села Јабукe и Звијезда у Милешевском срезу, дошла је 19. августа у Пљевља. Тамо се италијанским властима жалила да их терорише група од 50 муслимана које су наоружали Хрвати. Истог дана у варош су дошли и представници хришћана из Комарана код Бродарева, протестујући против локалних муслимана који их нападају и отимају стоку и храну.⁴⁹⁵ Будући да је интервенција Италијана изостала, хрватско-муслиманске снаге су спалиле села Граб, Рогојевац и Фазловиће, убивши притом једног Србина.⁴⁹⁶

Страхујући од даљих насиља изасланство православаца из села Павино Поље, Граб и по други пут, Комарана, боравили су у Пљевљима 22. августа. Они су се жалили на локално муслиманско становништво које организовано у одреде од по 200–300 људи и наоружано од стране хрватских власти, „напада српска села, пљачка намирнице и стоку и пали куће“.⁴⁹⁷ Пошто је окупатор је још једном остао

---

⁴⁹⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 26, 51, 57, 458, 476; Герилац Живко Јовановић пише да су устаници током борби заробили милиционера Рама Кријешторца из Рогојевца. Нису га погубили већ је део Бродаревске чете са њим пошао италијанским трупима у сусрет, тражећи наводно заштиту од снага НДХ, а у суштини предајући се. Чим је Кријешторца показао легитимацију и траку, окупатор га је одмах узео у заштиту. То се десило у околини Павиног Поља. Италијани су ступили у контакт са хрватским снагама и тражиле од устаника да се одмах врате кућама. Међу групом која се предала били су углавном становници села Слатине и Рогојевца. Добивши гаранцију од италијанске војске да неће бити нападнути устаници су се вратили кућама, претходно оставивши оружје у одреду. Окупаторске снаге су их чак, допратиле до Слатине. Онда су се међутим, Италијани повукли. Сутрадан су муслимани напали Слатину, траживши устанике уз помоћ поменутог Кријешторца... Дневник Живка Јовановића, стр. 32, 34–39.

⁴⁹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 26, 19. agosto 1941., p. 2.

⁴⁹⁶ Дневник Живка Јовановића, стр. 34.

⁴⁹⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 30, 23. agosto 1941., p. 1–2.

нем, снаге НДХ на челу са капетаном Гавезом, уз асистенцију муслиманских четовођа Терима Курпејовића и Абаза Кријешторца, напале су 23. августа Србе у селима Кање и Добриње. Том приликом је спаљено 55 кућа и помоћних објеката, опљачкано целокупно покућство и одведена стока (причињена штета 4.800.000 динара).⁴⁹⁸

Хаос у бродаревском крају пратила је од половине августа, опшља пљачка православаца у свим котарима где је власт држао усташки режим. Она је подстицана разочаравајућим вестима да се јаке италијанске снаге спремају да преузму власт у Старом Расу. У отимачини учествују једнако оружници и одреди муслиманске милиције.⁴⁹⁹ Италијанска команда у Пљевљима је 19. августа преко мештана села Ратајска у Милешевском срезу, добила информације да хрватске власти из Пријепоља „*настављају да одузимају житарице, дрво и сточну храну из околних села, остављајући људе у немогућим условима за живот*“. Наводило се да Хрвати „*ништа не плаћају и не остављају за собом*“. Србима је такође, била забрањена куповину намирница на тржницима у Пријепољу, те је почела да их мори глад.

Ова отимачина је и легализована 20. августа наређењем Војне Крајине бр. 156, којим су поново враћени феудални односи на територији Пријепољског, Нововарошког, Прибојског и Сјеничког котара. Српско становништво је обавезано да муслиманима који су били власници земље пре 1918. године, дају $\frac{1}{4}$ производа житарица, $\frac{1}{2}$ производа воћа на годишњем нивоу итд.⁵⁰⁰ Притиску није било изложено само сеоско становништво, већ и градско.⁵⁰¹

---

⁴⁹⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 408.

⁴⁹⁹ Хрватске власти су организовале посебне патроле оружника које су се кретале по терену са задатком да извиђају колико које село поседује стоке и намирница. У кратком року су за њима далазиле веће снаге које су вршиле реквизицију. У великим количинама одвођена је стока из Сјеничког среза и слата за Сарајево. Истовремено се празне магацини са храном у Пријепољу, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници. Према каснијем извештају италијанског гарнизона у Прибоју, слагалишта хране су тако детаљно била „очишћена“, да Италијани нису успели да обнове залихе све до почетка новембра 1941. године... ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 44, стр. 1. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 21, 14. agosto 1941., p. 3.

⁵⁰⁰ Ibid, Nr. 26, 19. agosto 1941., p. 1-2; Ibid, Nr. 34, 27. agosto 1941., p. 1-2.

⁵⁰¹ Тако су у ноћи 17/18. јула четворица наоружаних муслимана међу којима су идентификовани Бучо и Усо Беђиновић, упали у кућу Јока Новосела у Бродареву и опљачкали га. Однето му је цело покућство, чак и одећа... Ibid, Nr. 27, 20. agosto 1941., p. 1.

Спаљивања села и убијања православаца, изазвали су реакцију устаника чија се позиција доласком јаким италијанских снага са југа, током прве половине августа знатно погоршала. Група герилаца је 19. августа предузела офанзиву са десне обале реке Лима и напала положаје милиционера на линији Кање – Баре. Захваљујући благовременом пристизању појачања одбрани, устаници су претрпели осетне губитке, а напад је пропао.⁵⁰² Устаници су на другој страни притисли и Комаран, покушавајући да се пробију до пута Пријеполје – Бродарево. Село су бранили наоружани муслимани мештани и муслиманска милиција са нешто оружника. Јаковљевић је убрзо и тамо послао појачање, па је заустављена и офанзива устаника на левој обали Лима. Притиснуте италијанском офанзивом са југа, устаничке снаге су 20. августа поново покушале да пробију и линију Баре – Буђево – Суви До, не би ли се преко Сјеничког среза повезали са устаницима у Србији, који су ослободили велику територију. Више од 1.000 бораца је ипак, после четрнаесточасовне борбе принуђено да се повуче. У хрватско-муслиманским редовима један милиционер је погинуо, док су тројица рањена. Нисмо утврдили губитке међу устаницима. Јаковљевић је са линије фронта још једном ликовоао, обавештавајући надлежне 21. августа да је ситуација „*чврсто у њиховим рукама*“.⁵⁰³

Борбе су још једном интензивирале 25. августа, када су устаници поново притисли хрватско-муслиманске положаје у околини Бродарева и у Сјеничком срезу. Судаћи по жртвама борбе су и овога пута биле жестоке. Према документацији НДХ герилци су претрпели следеће губитке: на сектору Комаран – Бродарево имали су 81 мртвог, а на сектору Баре – Буђево још њих 48. Укупно

---

⁵⁰² Милиционери су располагали са 4 пушкомитраљеза и 3 тешка митраљеза. Колико је ватрена моћ била јака, говори податак да је од ње погинуо и један милиционер, а неколико њих рањено, „*јер се нису чували*“... ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 39, стр. 2–3.

⁵⁰³ Боравак на фронту код Бродарева потпуковник Јаковљевић је искористио да ступи у контакт са италијанским снагама које су реокупирале Бјело Поље. У том циљу је послао неколико поверљивих муслимана да се инфилтрирају у „*непријатељско подручје*“, пронађу италијанске трупе и обавесте их о положају хрватских јединица, односно предложе заједничке акције против устаника. Истовремено се на исту тему обратио и италијанској команди у Пљевљима. Од ње је затим тражио да бомбардује устаничке положаје. Иако Италијани званично нису одговорили, њихово ваздухопловство је 19., 20. и 21. августа нападало устаничке снаге. Бомбардована су „*жестоко*“ и „*врло прецизно*“ села у Пљеваљском и Бјелопољском срезу, посебно Гостун, Тутићи, Слатина и устанички положаји на планини Лиси. У Сјеничком котару гађани су Ђаловића клисура, Вишњево, Крајиновиће и Црни Врх... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санцак, 14 898, док. Извештај Заповедништва Војне Крајине предстојнику Поглавничког главног уреда од 23. августа 1941. године, стр. 1–4.

129 мртвих. Два дана касније погинуло још 18 „*лобуњеника*“ на простору Бродарева и 2 у Сјеничком срезу.⁵⁰⁴

Затим је према споразуму између Стјепана Јаковљевића и команде дивизије „Пустерија“ (Pusteria), батаљон „Белуно“ (Belluno) 27. августа ушао у Бродарево, које су непосредно пре тога напустиле хрватске трупе. Какав је ефекат произвео једномесечни боравак усташког режима у овој зони, сликовито показује документација настала радом окупаторских органа. Италијани су територију Бродарева затекли у стању потпуне „*анархије*“. Она је по њима била последица „*агресија, пљачке, отмица*“ које су спроводили „*наоружани Хрвати и муслимани*“. Остало је забележено и да пустошења по српским селима не изазивају неорганизоване муслиманске банде већ „*хрватске трупе*“ под командом хрватских официра, „*регуларно*“ наоружане и снабдевене.⁵⁰⁵

Долазак Италијана међутим, није означио крај борби. Устаници су се и даље држали на положајима по Милешевском, Пљеваљском и Бјелопољском срезу. Заповедништво Војне Крајине извештавало је да су у борбама 29–30. августа на сектору Бродарево – Комаран „*уништена 64 комуниста*“, а на положајима у Сјеничком срезу још њих 17. Сутрадан је код Бродарева погинуо 21 устаник, односно двојица у околини Сјенице.⁵⁰⁶ Обзиром на интезитет насиља које су примењивале хрватско-муслиманске трупе о чему нам говори низ до сада наведених докумената разне провинијенције, могуће је да се међу оволиким бројем погинулих налазе и цивили, које су власти НДХ пописивале као устанике. Било како било, да би сломиле отпор герилаца у зони Бродарева и Пријепоља италијанске војне власти су наредиле стрпљиву акцију на више нивоа. СУПЕРАЛБА је наиме, тражила од јединица на терену да се постепено повежу са старешинама православних и муслиманских села на овом простору и њиховим породицама, а онда и са обичним светом. Када се задобије поверење сеоских првака, требало их је разоружати, а онда и приступити формирању локалних

---

⁵⁰⁴ ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 47, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 233, ф. 2, док. 58, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 60, стр. 1.

⁵⁰⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 34, 27. agosto 1941., p. 1.

⁵⁰⁶ ВАС, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, стр. 1.

оружаних одреда за борбу против комуниста.⁵⁰⁷ Ово ће се међутим, показати као дуготрајан процес.⁵⁰⁸ Према споразуму са владом у Риму ипак, хрватске трупе и цивилне власти требало је да се повуку на линију Увац – Металка, па су се стога, до 2. септембра повукле са свих положаја које су држали у унутрашњости Старог Раса, што је и окончало сукобе са преосталим антифашистичким снагама.⁵⁰⁹

Други „Јаворски рат“. Окршаји на старој српско-турској граници

Парелно са борбама на линији Баре – Буђево и Бродарево – Комаран, током јула и поготово августа, трајали су сукоби на северним границама Сјеничког и Нововарошког котара. Оно што ове сукобе чини специфичним јесте њихов континуитет са онима из ратова током друге половине 19. и почетком 20. века, који су се одиграли на истим локацијама и са истим војно-политичким циљевима и актерима. Овом историјском феномену је и посвећена метафора из наслова, иако смо свесни да су војне операције 1876/1877. године биле знатно оспежније.

Током јула 1941. године дуж старе границе из времена пре Балканских ратова, пре свега на Јавору, оживљава комитско ратовање. Циљ ових акција био је продор према југу, у делове Старе Србије које је опет требало ослобађати. Оружничка станица Понорац северно од Сјенице, нападнута је 19. јула. Устаници су дошли са територије Моравичког среза. После петочасовних борби оружници су одбили напад. Један од нападача је погинуо, а један је рањен.⁵¹⁰ Власти НДХ су одмах почеле да узимају таоце међу православним становништвом у околним селима, затварајући их у оружничку постају Понорац. Највише таоца је покупљено из општина Кладница и Вапа. Они су држани по 10–15 дана, а онда мењани за друге

⁵⁰⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando superiore forze armate Albania, Azione politica nella zona di Prijepolje e Brodarevo, Nr. 1129, 3. settembre 1941., p. 1.

⁵⁰⁸ Крајем октобра 1941. године у долини Лима управо између Бродарева и Бјелог Поља и даље су трајала трвења између православаца и муслимана. То је условило „нове сукобе и насиља над појединцима и имовином“. Италијани су као узрок свему видели потребу за личним осветама. Они су лоцирали групу од 150 наоружаних православаца која је одвојена од комуниста, ишла простором Комадине – Слатина – Комаран у жељи „да се освети за православне губитке у тој зони за време НДХ“. Тада је на пример, у месту Рамовића Луке недалеко од Гостуна ухваћен муслиман Елмаз Јуковић и после мучења заклан од стране Срба из Точилова... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 96 dalle ore 0 dalle ore 24 del giorno 28. ottobre 1941., p. 1; Ibid, Nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941., p. 1; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 281.

⁵⁰⁹ ВА, НДХ, кут. 153б, ф. 1, док. 28, стр. 1.

⁵¹⁰ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 8, док. 44, стр. 1.

и тако у круг.⁵¹¹ Ова тактика је само разбеснела устанике који су обновили напад 25. јула, али је постаја још једном остала у рукама НДХ. Затим је пуковник Рупчић наредио да се посада у Понорцу повећа на чак, 120 људи. Њен задатак је био да пређе на територију окупиране Србије, заузме жандармеријску станицу на Јавору, те попали оближња православна села. Иако ова акција није извршена због доласка немачких граничара на поменути караулу, велики број покупљених сужања отупео је оштрицу комитских акција за извесно време.⁵¹²

Акције родољуба се стога преносе у суседни Нововаршки срез. Крајем јула група од 13 комуниста и њихових симпатизера међу којима су били чланови Месног комитета (МК) КПЈ-а Момир Бошковић и Мирко Ћуковић, је 1. августа напала оружничку патролу од 60 људи. То је покренуло веће снаге НДХ за њима. После дводневне потере у којој је узело учешћа око 200 оружника, домобрана и милиционера током 2/3. августа, комунистичка група је разбијена и сви њени припадници су се, сем двојице поменутих, на позив хрватских власти вратили кућама.⁵¹³ Истовремено су се приликом претреса планине Златар дан касније, оружници сукобили са другом групом устаника. Двојица „четника“ су притом убијена, док је један ухапшен и затим стрељан.⁵¹⁴ Због појаве наоружаних људи у срезу котарске власти су око 40 виђенијих Срба из Нове Вароши затвориле као таоце. Хапшења су вршили припадници муслиманске милиције. Сви таоци су пуштени у размаку од четири дана. Истовремено је запаљено неколико кућа и колиба у селу Мангура, те на месту Каменица, недалеко од Божетића.⁵¹⁵ После ових репресалија, граница се умирала и на овом сектору.

Крилно заповедништво у Санцаку је међутим, проценило је да се крајем августа на линији Кокин Брод – Штитково – Понорац креће група од 300–400 добро наоружаних „четника“, које воде официри ЈВ-оа. Имали су одговарајућу

---

⁵¹¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 221.

⁵¹² ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55, стр. 1; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1147, 1151; ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, стр. 3.

⁵¹³ ВА, НДХ, кут. 1436, ф. 5, док. 58, стр. 1; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 64–65; Љубомир В. Матовић, *Казивања Владимира Жугића. Породична генеалогја, животни и револуционарни пут*, Нова Варош, 1989, стр. 32.

⁵¹⁴ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, стр. 2.

⁵¹⁵ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 31; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 66.

опрему и аутоматско наоружање.⁵¹⁶ Радило се о јединици комитског војводе Радомира Т. Ђекића. Она је формирана током јула и августа на простору Јавора и Златибора.⁵¹⁷ Број припадника јој се стално увећавао због ширења устанка у Србији, али и због терора којег су у Моравичком и Ужичком срезу чинили припадници албанске жандармерије из Косовске Митровице („незапамћене пљачке и безвлашћа“).⁵¹⁸ Не би требало заборавити ни спорадичне прекограничне испаде кладничких муслимана.

Одред војводе Ђекића извршио је неколико успешних напада на хрватске оружничке утврде у Нововарошком и Сјеничком котару. Дана 25. августа заузета је постаја Кокин Брод, а њена посада ликвидирана.⁵¹⁹ Заповедништво Војне Крајине је о томе обавештено тек 27. августа јер су устанци прекинули телефонско – телеграфску линију са Новом Вароши. Послато појачање из Пријепоља је истог дана успело да поврати станицу. Устаници су током ових борби имали 18 мртвих и више рањених.⁵²⁰ Већ 28. августа герилци су обновили дејства. Наиме, око „100 четника“ уз подршку локалног православног становништва напало је оружничку постају у селу Штиткову на западним обронцима Јавора. Заузели су је, порушили, убили двојицу домобрана и затим се повукли.⁵²¹ После тога одред је прешао у Моравички срез и ослободио Ивањицу.

Страдање оружника власти НДХ су као и у Сјеничком срезу, искористиле за ширење ратне пропаганде и верске нетрпељивости. Приликом укопа оружника Мате Шољарића 27. августа, па онда и његовог колеге Фрање Хореника, на парцели код обовљене римокатоличке цркве у Пријепољу, потпуковник Јаковљевић и усташки стожерник Бајровић, нису пропустили прилику да пораве

---

⁵¹⁶ ВА, НДХ, кут. 213, ф. 6, док. 35, стр. 1.

⁵¹⁷ Према сведочанству војводе Ђекића, он је до јуна месеца био на планини Чакору код Берана, одакле се у јулу долином Лима са неколико својих људи пребацио на Златибор. Тамо му одред расте и у августу му прилазе са по једном четом Божидар Ђосовић, познатији као Божа „Јаворски“ и Ђура Смедеревац из Моравичког среза. Тако му је одред нарастао на 160 људи. Јединица је добила назив „Златиборски четнички одред“... ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, стр. 1.

⁵¹⁸ ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 2–3.

⁵¹⁹ ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, стр. 1.

⁵²⁰ ВА, НДХ, кут. 233, ф. 2, док. 58, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52, стр. 2.

⁵²¹ ВА, НДХ, кут. 213, ф. 6, док. 35, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 1436, ф. 6, док. 52, стр. 1.

на томе пред представницима котарских власти и већим бројем мештана муслимана.⁵²²

У наредним данима борбе су се наставиле. Војна Крајина је у извештају за 31. август навела да је у сукобима са устаницима на линији Кокин Брод – Штитково „уништен 41 четник“.⁵²³ Нисмо успели да утврдимо да ли је међу њима било и цивила. Затим су устаници из околине Нове Вароши, предвођени са неколико комунистичких првака, предузели напад на град. Првобитно је комуниста Даут Мусић 2. септембра напао једну хрватску колону на путу Нова Варош – Бистрица која је одвлачила опљачкане ствари за Прибој. После тога је окупио сељаке из неколико општина, опколио варош и наредног дана напао. Посаду у граду су чинили домобрани, оружници и муслиманска милиција, под командом натпоручника Вркљана. После вишечасовних борби хрватске снаге су се непримећене повукле под окриљем ноћи 3–4. септембра према Бистрици. Ујутру су устаници кренули на град са свих страна и до 7.00 без отпора га ослободиле. Током операција на страни устаника су погинула два борца, док је у одбрани страдало 9 људи. Међу њима је било четири оружника и пет милиционера, иначе мештана Нове Вароши.⁵²⁴

Италијанске власти су процениле да је тада у Нову Варош ушло око 2.000 устаника.⁵²⁵ По ослобођењу града пуштени су таоци из затвора и спаљена среска архива. Потом је одржан збор грађана. Истог дана између 14.00 и 16.00 наишле су италијанске трупе, испред којих су се устаници повукли кућама, носећи са собом заплењено оружје и намирнице.⁵²⁶ Касније у току рата, напуштање Нове Вароши је од ОКС-а оцењено као грешка. У једном реферату износи се мишљење да је

---

⁵²² Прво је Јаковљевић наведено да „поглавник не жали својих најбољих синова“ да би заштитио санџачке муслимане. На њега се надовезао усташа Мурат Барјовић који је поручио сународницима да остану сложни и истрајни у борби против православаца – њихових „вековних непријатеља“. Похвале Јаковљевића присутни муслимани су одобравали клицањем, што довољно сведочи о његовој популарности. Затим се Бајровић захвалио одлазећој немачкој војсци речима да је су је муслимани „сматрали само пријатељима и савезницима, а никако окупаторима“. Говор је завршио поздравима поглавнику, Мусолинију и Хитлеру... „Sarajevski novi list“ за 3. септембар 1941. године, стр. 7.

⁵²³ ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, стр. 1.

⁵²⁴ М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 71–73; ВАС, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 6.

⁵²⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Relazione sull'occupazione di Nova Varos, Nr. 448, 4. settembre 1941., p. 1.

⁵²⁶ М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 74.

требало остати у граду и бранити га од окупатора. Кривица је пала на локалну партијску организацију.⁵²⁷

*Људске жртве и материјална разарања током дејстава
оружаних снага НДХ**

Током периода владавине усташког режима на територији Санцака дошло је до већег броја убистава, уништавања покретне и непокретне имовине, пљачке стоке и покућства и присилног расељавања становништва. Притом је углавном страдао српски живаљ (табела 2.). На теритоји Бјелопољског среза, који није био под окупацију НДХ, али се налазио на мети њених претензија, убијено је 304 лица – мушкараца, жена, деце и старца. Уз то је 317 људи осакаћено, рањено, мучено или пребијено. Запаљена је или трајно уништена од стране „*ушташа*“ 961 кућа или помоћна зграда, док је опљачкано 10.524 грла крупне и ситне стоке. При томе је расељено 2.524 особе, већином хришћана.⁵²⁸

У суседном Милешевском срезу од дејства хрватских-муслиманских снага погинуло је 155 лица. Спаљено је или разорено 585 кућа и помоћних објеката, а одведено 2.561 грло крупне и ситне стоке. Што се тиче Сјеничког среза тамо је убијено 70 особа са подручја среза, претучено, злостављано и силовано њих 78, док је запаљено 125 кућа. Опљачкано је и 2.295 комада стоке. Даље, на територији Нове Вароши и околине страдало је 88 људи. Спаљено је 92 српске куће и

---

⁵²⁷ АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санцак, стр. 3.

* Приликом истраживања на ову тему углавном смо се ослонили на податке о страдалим лицима и уништеној имовини које је прикупила ДКРЗ. Овде ћемо стога дати пар напомена које су нас усмеравале у контакту са овом историјском грађом. Подаци ДКРЗ су наиме, конципирани тако што нису посебно одвојени злочини над верским скупинама, нити су поређани хронолошки. Ми смо користили оне који се односе на случајеве убистава, паљевина и пљачке заведене у колонема под термином „*Ушташе*“. Определили смо се за њих из следећих разлога. Под термином „*ушташе*“ се у документацији ДКРЗ мисли на оружане снаге НДХ које су вршиле акције на простору Бјелопољског, Пријепољског, Прибојског, Сјеничког и Нововарошког среза. Ту значи спадају операције оружаништва, домобранства, усташашких снага и муслиманске милиције. Иако нема поменуте поделе страдалих по верским скупинама, може се претпоставити да су због опште политике НДХ према муслиманима и православнима у котарима Старог Раса, од акција ових формација страдали у великој већини Срби. Иако такође, не постоји временска одредница када су вршени злочини хрватских снага, то се морало дешавати током 1941. године, односно од краја априла до почетка септембра исте године, када су власти НДХ боравиле на овом простору. На крају, пошто до почетка Јулског устанка у Црној Гори, није било случајева масовних убистава или паљевине читавих села, већина пописаних злочина је значи, спроведена током периода јул – август. Требало би додати и да због непотпуних података нисмо били у стању да одредимо колико је међу страдалим било бораца, а колико цивила.

⁵²⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 50, стр. 27–30.

одведено 1.438 грла стоке. Најмање насиља било је у Прибојском срезу, где је живот изгубило 11 лица. Запаљено је 10 кућа и опљачкано 329 комада стоке.⁵²⁹

Биланс терора оружаних снага НДХ (апр-сеп 1941. год)	Убијена лица током борби и одмазда	Пребијена, осакаћена, злостављана и силована лица	Ухапшене лица		Уништене некретнине (куће и помоћни објекти)	Принудно расељено становништво	Опљачкана стока
			у затвору	послати у логор			
Сјенички срез	70	78	296	14	125	73	2.295
Бјелопољски срез	304	317	28	35	961	2.524	10.524
Пријепољски срез	155	162	378	10	585	2	2.561
Нововарошки срез	88	119	444	8	92	?	1.438
Прибојски срез	11	28	48	?	10	?	329
УКУПНО	628	704	1.194	67	1.773	2.599	17.147

Табела 2. Биланс терора оружаних снага НДХ (апр – сеп 1941. год) према подацима ДКРЗ

Укупно гледано у акцијама оружништва, домобранства, усташа и муслиманске милиције под командом НДХ у Прибојском, Пријепољском, Сјеничком, Нововарошком и Бјелопољском срезу за нешто више од четири месеца, погинуло је 628 особа,⁵³⁰ а запаљено је или разорено 1.773 куће и помоћних објеката.⁵³¹ За то време снаге НДХ су изгубиле 32 борца, имала 54 рањена и 3 нестала борца.⁵³²

⁵²⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 62, стр. 65, 68, 77, 80, 97–98, 100, 113, 116, 120.

⁵³⁰ Према прегледаној докуменатцији насталој радом институција НДХ током периода јул – август 1941. године, у сукобима са устаничким снагама у овом периоду, њене јединице су на територији наведених срезова у борби или приликом репресалија убиле 581 лице. Када се томе додају подаци из грађе друге провенијенције добија се цифра која се креће између 609–613 особа... ВА, НДХ, кут. 85, ф. 8, док. 44; ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34; ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 47; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 60; ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 733; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, стр. 26, 51, 57, 458, 476; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 30, 23. agosto 1941., р. 1–2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 201–202.

Пљачка, поготово стоке, је била огромна. Статистика ДКРЗ-а говори о 17.147 грла крупне и ситне стоке. О великом плену који је прикупљен на територији ових срезова, те затим „уредно“ пребачен у магацине у Сарајево, извештавао је усташки логорник из Пријепоља Хајдар Ченгић. Он је Главни усташки стан обавестио да вредност „великих количина стоке и осталих вриједних ствари покупљених од непријатеља“ (читај православног становништва), износи у новцу око 150.000.000 куна. О позамашној пљачки која је одовлачена преко Дрине био је упознат и Божидар Брало. Он је 12. јула писао маршалу Кватернику да је потпуковник Јаковљевић за два месеца колико је боравио у Старом Расу „спасао више милијона вриједности Хрватској Држави“, због чега га је даље, предложио за унапређење (!).⁵³³

Герилске акције у Пљеваљском срезу

Антифашистички устанак је током друге половине јула захватио и пљеваљски крај. Број устаника на овом простору био је мањи, па су стога, акције биле слабијег интензитета.⁵³⁴ Први напад на окупаторске снаге изведен је 20. јула када је отворена ватра на колону карабињера и жандарма која се повлачила из Косанице. Истовремено су протерани карабињери из станице у селу Потпећу. Ове акције су спровели устаници из Косанице и Потпећа. Истог дана је у Дурмиторском срезу ослобођен Жабљак.⁵³⁵

---

⁵³¹ Села у којима су хрватско-муслиманске јединице вршеле паљевине су: Крајиновиће, Баре Сјеничке, Црвско, Гошево, Вишњева, Корита, Граб, Рогојевац, Фазловићи, Слагина, Комаран, Кање, Добриње, Рача Прибојска, Мангуре и Сочице. Овом списку би требало додати и православна села у околини Берана и Рожаја, која нису обухваћена анализом из табеле 2., а која су стадала током напада албанско-муслиманских снага из плавско-гусињског и бихорског краја, те из Метохије. У питању су насеља: Богаје, Радева Махала, Горажде, Тмушићи, Заграђе, Љешница, Ђуреновића Луке и Азане. Италијану су на другој страни, у Беранском и Пљеваљском срезу током гушења устанка запалиле куће у насељима: Виница, Беран село, Долац, Буче, Маште, Лужац и Бошчиновиће. Тако долазимо до цифре од 32 насеље у којима је страдала имовина српског живља, углавном током периода јул – август 1941. године.

⁵³² ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 7.

⁵³³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санцак, 14 898, док. Извештај усташког логора Пријепоља о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, стр. 1; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 45, бр. 99/41, Пријеполје, стр. 1; Исто, док. 15, стр. 90.

⁵³⁴ М. Туковић, *Санцак...*, стр. 99; У једном извештају италијанске команде из Пљеваља наводи се да становништво из вароши и околине није у већем броју пришло „комунистичком покрету“ због репресалија италијанске посаде у граду и става муслиманског становништва које се „деklarисало одлучно против побуњеника“... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 21, 14. agosto 1941., p. 2.

⁵³⁵ *Историја Пљеваља...*, стр. 402; В. Гледовић, нав. del., стр. 41; Б. Гледовић, *Прилог ...*, стр. 67, 68.

Затим је италијанска посада у Пљевљима блокирана. Њу су чинили делови 93. пешадијског пука дивизије „Месина“, под командом пуковника Мазелија. Иако се напад на град припремао, није извршен. Прекинуте су притом телефонске линије и оштећене путне комуникације. Друмски путеви Пљевља – Пријеполје, Пљевља – Рудо и Пљевља – Чајниче остали су ипак, проходни за саобраћај. Италијани су имали на томе да захвале властима НДХ које су им пружиле војну подршку за осигурање Метаљке. Устаничку војску чинили су икључиво православци, док је муслимански живаљ, „осим малог броја студената“ остао према окупатору „лојалан и спреман на сваки вид сарадње“. Град је дао неколико устаничких вођа, већином интелектуалце, међу којима италијански извори као „опасног“ истичу комунисту инжењера Велимира Јакића, секретар МК. Центри отпора у Пљеваљском срезу били су села Мељак, Пренђани и Маоче. Као устаничке базе даље се наводе и села Вруља, Бобово и Бољанићи.⁵³⁶

Рудник „Шупља Стијена“ и зграда жандармерије у Метаљци запоседнути су 21. јула. Наредног дана око 70 устаника кренуло је ка оружничкој станици у Челебићима, где се налазило 150 оружника, домобрана и милиционера. Муслиманско становништво из околине Чајнича у страху од устаника бежи према Горажду. Пар дана касније под командом члана КПЈ Владимира Кнежевића Волође они упадају и у Прибојски срез. Тамо су заузели жандармеријску постају Бучје и прекинули телефонско-телеграфске комуникације. Порушено је и неколико мањих мостова на путу Пљевља – Прибој.⁵³⁷

До доласка појачања италијанска акција у Пљеваљском срезу се свела на бомбардовање непријатељских положаја. Тако је 28. јула 6 авиона напало села Шупљу Стијену, Мељак и Бољаниће. Избацили су 19 бомби чији је ефекат пољуљало морал устаника. Истог дана је срушен и мост на Тари код места Узлупа. Вршене су и репресалије над православним становништвом. Током друге половине јула италијански одред у јачини од 200 људи, напао је село

---

⁵³⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisive, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 1, 2; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т-501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1153; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 9, док. 2, стр. 1.

⁵³⁷ ВА, НДХ, кут. 143, ф. 1, док. 23, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 14, док. 21, стр. 1; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 44.

Бошчиновиће. Тамо је прихватио избегле карабињере из Косанице и онда пре повлачења, запалио више кућа у поменутом селу.⁵³⁸

Италијани су затим ухапсили 15 особа из Илинобрдске општине. Од њих су 31. јула стрељани Ратко Церовић, Милун Кнежевић и Милош Цепаница, као герилци.⁵³⁹ Устаници су одговорили убијањем заробљених италијанских војника. Тако је ликвидирао цивилни комесар са Жабљака, поручник Лобаси, кога је хицем у главу убио потпоручник Велимир Кнежевић, члан КПЈ-а.⁵⁴⁰

Офанзива италијанских снага

После тешкоћа током прве фазе устанка у Црној Гори и неколико претрпљених пораза, италијанске окупационе власти су се консолидовале. Уследила је акција реокупације која је почела крајем јула, а завршеће се половином септембра 1941. године. Мусолини је овај задатак поверио армијском генералу Алесандру Пирциу Биролију (1877–1962), заповеднику СУПЕРАЛБ-е. Инструкције за гушење устанка Бироли је издао потчињеним јединицама 15. јула. У њима је између осталог, тражио да се акцији приђе без непотребних одмазда и суровости, али са „*највећом строгаошћу*“.⁵⁴¹ Тражио је и да се жаришта устанка униште по сваку цену, без обзира на људске жртве и материјалну штету.

Руковођење војним операцијама преузео је командант италијанског 14. армијског корпуса генерал Луиђи Ментасти (Luigi Mentasti). На располагање му је стављено око 100.000 војника из: елитне 5. алписке дивизије „Пустерија“, 19. пешадијске дивизије „Венеција“ (Venezia), 32. пешадијске дивизије „Марче“, 38. пешадијске дивизије „Пуље“, 18. пешадијске дивизије „Месина“, 22. пешадијске дивизије „Качатори деле Алпи“ (Cacciatori delle Alpi), 41. пешадијске дивизије „Фиренца“ (Firenza), 48. пешадијске дивизије „Таро“ (Taro) и албанских снага из групе „Скендербег“ (Skenderbeu).⁵⁴² Војној акцији претходиле су темељне политичке промене. Мусолини је 24. јула укинуо институцију Високог цивилног

⁵³⁸ ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 143б, ф. 4, док. 34, стр. 1; Б. Гледовић, Д. Кнежевић, *нав. дел.*, стр. 68.

⁵³⁹ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљско, бр. 946/41, 31. VII 1941., str. 1; *Историја Пљеваља...*, стр. 363, 404.

⁵⁴⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 46 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 8. settembre 1941., p. 2.

⁵⁴¹ Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, str. 125–128.

⁵⁴² *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico...*, p. 65–67; Dragan S. Nenezić, *нав. дел.*, стр. 95.

комесаријата за Црну Гору и сву војну и цивилну власт пренео на генерала Биролија. Он је наредног дана из Тиране дошао на Цетиње, где је 26. јула преузео нове дужности.⁵⁴³

Захваљујући бољој организацији, опремљености и бројности, италијанске јединице су током прве половине августа стигле до Беранског, Бјелопољског и Пљеваљског среза. Окосницу италијанске офанзиве чиниле су дивизије „Пустерија“,⁵⁴⁴ „Венеција“⁵⁴⁵ и „Пуље“, ојачане одредима Албанаца са Косова и Метохије и муслиманским снагама из Бихора. На удару се први нашао Берански

---

⁵⁴³ Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, str. 202; *Бијело Поље...*, стр. 388; *Isto*, str. 97.

⁵⁴⁴ Седиште 5. алпске дивизије „Пустерија“ било је у месту Брунико у Јужном Тиролу. Њен састав су чинили: 7 пешадијски пук (батаљони „Белуно“, „Фелтре“ и „Пјеви ди Кадоре“), 11. пешадијски пук (батаљони „Басано“, „Тренто“ и „Болцано“) и 5. артиљеријски пук (батаљони „Ланцо“ и „Белуно“). По доласку у Црну Гору дивизији су потчињени 1. група „Алпини Вале“, 10. група црнокошуљаша и 106. митраљески батаљон граничке страже. Важила је за једну од најбољих италијанских јединица у Другом светском рату. Дивизија је настала 31. децембра 1935. године. Учествовала је у операцијама приликом окупације Етиопије 1936. године. За заслуге стечене током рата Мусолини је 1938. године наредио подизање споменика дивизији у Брунику. Током јуна 1940. године распоређена је на фронт у западним Алпима. Затим је учествовала у нападу на Француску, где је водила тешке борбе са утврђеном француском војском око места Тенде на југоистоку земље. У децембру исте године пребачена је у Албанију, где је коришћена у рату са Грчком. Током децембра водила је крваве борбе на планини Томори и реци Осум. Са само 2.500 људи држала је 25 км фронта према бројнијој грчкој војсци. У јулу 1941. године дивизија је на захтев генерала Биролија, премештена из Албаније у Црну Гору са задатком да угуши устанак. Овде остаје до августа 1942. године, када је смењена алпска дивизија „Тауриненсе“. Једно време је била у Италији, да би у новембру 1942. године заједно са немачким снагама узела учешћа у окупацији „Вишијевске“ Француске. Потом је вршила гарнизонску службу у Прованси. После капитулације Италије у септембру 1943. године немачке јединице су је расформирале. Неки од команданата дивизије били су: генерал Амадео Де Ћиа/Amadeo De Cia (јун 1940. – 13. јуна 1941.), генерал Ђовани Еспозито/Giovanni Esposito (14. јуна 1941. – октобар 1942.), генерал Маурицио Лазаро Де Кастиљони/Maurizio Lazzaro De Castiglioni (октобар 1942. – септембар 1943.)... *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico...*, p. 190; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando del 7. reggimento alpini, Elenco nominativo degli ufficiali del reggimento alla data 1. agosto 1941., p. 1-3.

⁵⁴⁵ Седиште 19. брдске пешадијске дивизије „Венеција“ било је у Фиренци. Њен састав чинили су: 83. пешадијски пук, 84. пешадијски пук, 19. артиљеријски пук, 19. минобацачки батаљон, а 1942. године дој је придодат и 383. пешадијски пук. Пукови су имали по три батаљона. Дивизији је такође, 1941. године потчињена 72. легија црнокошуљаша са 63. и 111. батаљоном фашиста. Формирана је априла 1939. године. Она је у свом саставу имала 83. и 84. пешадијски пук. Половином априла 1939. године мења име у 19. дивизију „Венеција“. У оквиру других јединица њено људство је узело учешћа у колонизовању Етиопије. Приликом заузимања Албаније дивизија је освојила Драч, после чега је распоређена на гарнизонску службу у Елбасану и Поградецу. Ту је дочекала улазак Италије у Други светски рат. Крајем октобра 1940. године услед грчко-италијанског рата пребачена је у зону Корче. После окупације Грчке остала је до јула 1941. године у Алабанији, када је пребачена у Црну Гору. Седиште дивизије било је у Беранама. Очекивано пребацивање у Грчку током маја 1943. године није извршено. После капитулације Италије део дивизије је разоружан од стране Немаца, док се остатак борио на страни партизана у оквиру дивизије „Гарибалди“. Команданти дивизије били су: генерал Силвио Бонини/Silvio Bonini (април 1939. – мај 1943.) и генерал Ђовани Батиста Огзилиа/Giovani Battista Oxilia (мај 1943. – септембар 1943.)... *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico...*, p. 243-244.

срез. Из правца Плава и Гусиња долазила је дивизија „Пуље“,⁵⁴⁶ од Подгорице „Венеција“, а са истока албанско-муслиманске групе. Муслиманске јединице из области Петњице, водили су хоџа Осман Растодер, председник општине Арслан Ђукић и Осман Цикотић.⁵⁴⁷

Устанике је управо на овом сектору крајем јула очекивало прво веће искушење. Током наступања Албанци и муслимани су запалили неколико хришћанских села у Беранском срезу, што ће међуверске односе и на овом простору довести до усијања. Иако су устаници одбили њихов напад и прешли у офанзиву према Рожају, ови окршаји су крунили њихову борбену моћ. Стога су герилци, са доласком италијанских трупа морали да се повуку из вароши. То је учињено 9. августа. Истог дана италијанске моторизоване јединице из састава дивизије „Венеција“ ушле су у Беране. У граду су ослободиле 563 италијанска подофицира и војника. При томе су и оне у околини града запалиле неколико српских села.⁵⁴⁸ Притом је причињена већа материјална штета.

За то време дивизија „Пустерија“ напредовала је према Бјелопољском срезу. Током њених акција широм Црне Горе било је честе одмазде над становништвом, а причињена је и већа материјална штета. Укупно бројно стање дивизије на дан 1. августа износило је 410 официра, 494 подофицира и 11.571 војника. Од тога је у борбеном саставу био 221 официр, 265 подофицира и 6.561 војника.⁵⁴⁹ Не наишавши на озбиљнији отпор њене снаге су почетком августа реокупирале Бјело Поље. Командант дивизије генерал Ђовани Еспозито јавио је 10. августа у 18.00 команди 14. армијског корпуса, да је истог дана у 10.30 батаљон „Тренто“ (Trento) ушао у варош. Пар дана раније, 5. августа, део устаничких снага предвођен комунистима је напустио Бјело Поље, извукавши са собом већу количину намирница и ратног материјала. У граду су остали само „националисти“. По

⁵⁴⁶ Од јединица дивизије употребљени су 71. пешадијски пук, 2 групе 15. артиљеријског пука, два алпска батаљона која су јој стављена на располагање („Val Natisone“ и „Val Pella“), два батаљона Албанаца при италијанској војсци „Грамош“ и „Кората“, као и муслимански одреди из плавско-гусињског краја. Ове снаге су током дејстава на гушењу устанка имале 57 мртвих и 127 рањених... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Situazione politico-militare nel Kossovo dopo la nostra occupazione, p. 3.

⁵⁴⁷ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 464; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 855.

⁵⁴⁸ ИАБ, УГБ, Специјална полиција, инв. бр. 2773, стр. 2; Р. Боричић, *нав. дел.*, стр. 55–56; Е. Gobeti, *нав. дел.*, стр. 446.

⁵⁴⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Specchio della forza combattente i linea alla data del 1. agosto 1941., p. 1.

уласку у Бјело Поље италијанским војницима је приређен „срдачан“ дочек, а цео град је био искићен италијанским заставама. Ослобођено је 109 финанси, међу којима три официра, те 9 карабињера.⁵⁵⁰

Генерал Еспозито је затим примио једно писмо које је у име православаца и муслимана послао „делегат црногорске конституанте“ из Бјелопољског среза. У њему се италијански генерал молио да буде милостив према локалном становништву и да казни праве кривце за побуну, односно комунисте.⁵⁵¹ Нешто касније, 27. августа Еспозито је добио још једно писмо. Овога пута радило се о списку устаника са подручја Бјелопољског и Сјеничког среза коју су саставиле власти НДХ из Сјенице. У документу се тражи од Италијана да ухапсе свих 67 људи на списку и даље их процесуирају. Очекивано, сви на списку су били Срби.⁵⁵²

После заузимања Бјелог Поља снаге „Пустерије“ (делови 7. пешадијског пука) су остали у срезу, док су други (делови 11. пешадијског пука) наставили према Пљевљима. Италијанска колона коју су чинили батаљон „Болцано“ под командом мајора Типријана Нанија (Cipriano Nani) и једна моторизована чета 4. берсаљерског пука, ушла је у Пљевља 11. августа у 9.00, чиме је град после давдесетак дана одблокиран. Исте трупе су наредног дана очистиле пут Пљевља – Шавник, успеле да заузму и потом некако пређу оштећени мост на Тари и до 14.00 окупирају у Жабљак. До 13. августа је у потпуности био проходан пут Подгорица – Бјело Поље – Пљевља и Пљевља – Никшић – Подгорица.⁵⁵³ Генерал Бироли је стога 22. августа могао да обавести надлежне како се ситуација у Црној Гори окренула у њихову корист. Додао је да ће завршити акцију против

---

⁵⁵⁰ Ibid, Bollettino informazioni Nr. 17, 9. agosto 1941., p. 2; Ibid, Nr. 18, 11. agosto 1941., p. 1. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“ al comando XIV corpo armata, Nr. 209, 10. agosto 1941., p. 1.

⁵⁵¹ У писму се Еспозиту жели добродошлица и шаљу му се уверења о верности православног и муслиманског живља италијанском окупатору. Даље се наводи да је побуна дело комуниста са којим аутори представке немају ништа. Преносе се поздрави италијанском краљу и краљици, док се писмо завршава са „Живела Италија“, „Живео краљ“, „Живела краљица“, „Живео Мусолини“ и „Живела Црна Гора“... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 19, 12. agosto 1941., p. 2, 3.

⁵⁵² ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 81, стр. 1–2.

⁵⁵³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 19, 12. agosto 1941., p. 1.

„*побуњеника*“ и заменити немачке трупе које су са Хрватима држале Пријепоље под окупацијом.⁵⁵⁴

Генерал Бироли је у склопу провере постигнутих резултата и инспекције трупа, 23. августа посетио Пљевља. Стигао је преко Никшића, Шавника и Жабљака у пратњи 120 берселеера. У вароши му је приређена „*свечана добродошлица*“ од стране италијанских војних власти, представника цивилне управе, верских великодостојника и мештана. Било је поздравних говора и клицања италијанском краљу и Мусолинију.⁵⁵⁵

Посао сузбијања устанка Италијани су обавили уз не малу употребу насиља како против гериле, тако и против цивилног становништва. Пљеваски, Бјелопољски и Берански срез нису били изузети од те праксе. Предњачила је „*Пустерија*“ чији су војници починили низ злочина у виду убистава цивила, паљевине насеља, пљачке, хапшења, интернације и сл. У једном извештају надлежнима током августа, генерал Еспозито је тражио да се у циљу успешног разоружања становништва предузму „*озбиљне мере*“. Оне су подразумевале: узимање таоца из породица устаника и њихову интернацију у логоре у Албанији, паљење кућа устаницима и одузимање стоке и осталих добара. На овај начин би се према Еспозиту унуштио већ „*уздрман морал*“ гериле, мирном становништву показала снага италијанске војске и уопште, повећао углед окупаторски власти. Даље је захтевао да се покороном живљу експлицитно стави до знања да ће у случају нових немира одмазда Италијана бити „*много снажнија*“.⁵⁵⁶

Модел репресалија који је подразумевао комбинацију силе и застрашивања, Еспозито је патентирао током првих акција против анти-фашистичких снага у

---

⁵⁵⁴ ВАС, микротека, NAV – i – T – 821, г. 356, стр. 663.

⁵⁵⁵ За потребе дочека цео град је био искићен италијанским заставама и паролама подршке Италији и њеној војсци. Бироли је затим, обавио разговор са генералом Еспозитом и командантом батаљона „Басано“ (Bassano) мајором Ођионијем (Oggioni). Наредног дана је обишао Чајниче и Горажде, где је такође свечано дочекан, а онда се вратио у Пљевља. Затим је продужио до Бјелог Поља где је извршио инспекцију батаљона „Вал Натизионе“ и 1. алписке групе „Вале“ (Valle) које су у граду вршиле гарнизонску службу. Одатле је касно увече стигао у Беране. Сутрадан му је и овде приређен дочек од стране командног кадра дивизије „Венеција“, цивилних власти у Беранама и локалног становништва. Генерал Бироли се истог дана вратио на Цетиње чиме је окончан његов вишедневни боравак на терену... Isto, стр. 860–867; Erik Gobeti, Crna Gora u očima Pircia Birolija avgusta 1941., *Matica*, br. 48, zima 2011, стр. 457–459.

⁵⁵⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 20, 13. agosto 1941., p. 2–3.

Црној Гори. Напредовање његове дивизије пратила је ватрена стихија. По непотпуним подацима ДКРЗ-а на путу „Пустерије“ од Бара до Пљеваља, причињена је материјална штета у укупној висини од 88.000.000 динара.⁵⁵⁷ Ова бруталност је уродила плодом будући да је дивизија успела да од доласка у Црну Гору зароби: 525 пушака, 7 тешких митраљеза, 5 пушкомитраљеза, 2 минобацача и 14 пиштоља.⁵⁵⁸

Када су половином августа снаге „Пустерије“ достигле свој циљ – Пљеваљски срез, рације су постале учесталије будући да је њена команда желела да што чвршће осигура залеђе. Током 22. августа Италијани су претресли Бобово и Хоћевину. Сутрадан су уз велико насиље и преметачину широм среза заплениле више од 100 пушака од цивила, те ухапсиле 17 особа.⁵⁵⁹ Затим су у Пљевљима стрелили неколико заробљених сељака у друштву са похватаним устаницима из околине Жабљака.⁵⁶⁰ Генерал Еспозито је наредио да се приликом акција разоружања становништва у зони села Косанице почетком септембра ухапсе вође устаника. Уколико они побегну, заповеђено је да се узму таоци међу члановима породица и одузме стока.⁵⁶¹

О томе колико је команда „Пустерије“ била упорна у спровођењу рација, најбоље показује пример Бобова. Иако је послало делегацију са оружјем у Пљевља, општина је поново нападнута током тродневне акције 5–7. септембра.⁵⁶² Поново је било хапшења, пребијања и паљевине. У страху од даље одмазде

---

⁵⁵⁷ Прво је у јулу страдало православно становништво Цетињског среза. Убиства, пљачка стоке и паљевине које су вршили италијански војници забележене су у насељима: Улићи, Друшићи, Ријека Црнојевића, Шинђон и Љуботињ. Затим су током августа, паралелно са акцијама у Пљеваљском и Бејлопољском срезу очишћене дробњачка и шаранска општина у Шавничком срезу. Притом је причињена већа материјална штета. „Пустерија“ је одузимање оружја вршила и у Колашинском срезу. Тако је на пример, 12. августа извршена акција у неколико села у зони Мушовића Рјека. При томе је заплењено доста материјала и ухапшено 49 мештана, од којих су многи завршили у жицама. Када се стога, батаљон „Болцано“ пробијао ка Жабљаку, сва села на линији Косаница – Жабљак преко Шавника, била су напуштена од стране српских сељака... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 102, стр. 422–474; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 86, стр. 187–188; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 19, 12. agosto 1941., p. 1; Ibid, Nr. 20, 13. agosto 1941., p. 1.

⁵⁵⁸ Ibid, 27, 20. agosto 1941., p. 2.

⁵⁵⁹ Ibid, Nr. 30, 23. agosto 1941., p. 2.

⁵⁶⁰ D. Jauković, *nav. del.*, str. 62.

⁵⁶¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Rastrellamento zona Kosanica, Nr. 374, 2. settembre 1941., p. 1

⁵⁶² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 11. regimento alpini al comando della divisione alpina „Pusteria“, rastrellamento zona Bobovo, Nr. 447, 4. settembre 1941., p. 1.

старешина села Милија Старчевић са виђенијим сељацима поново одлази генералу Еспозиту 10. септембра. Тамо му још једном исказује пуну лојалност, тврдећи да њихово село није дало никакав допринос устанку и да ће мештани помоћи у хватању преосталих побуњеника у њиховој општини.⁵⁶³ Појачани интезитет насиља над локалним српским живљем, будући да муслимани нису дирани, убрзо је дао резултате. Количина заплењеног оружја се готово удвостручила до 7. септембра. Италијани су на лагеру имали: 971 пушку, 6 тешких митраљеза, 8 пушкомитрљеза, 2 минобацача и 31 пиштољ.⁵⁶⁴

Бруталност „Пустерије“ заиста је улила страх међу устанике који су наиво сматрали Италијане неспособним за ратовање. Да њене снаге нису наилазиле нинакакав јачи отпор што им је знатно олакшало терорисање цивила, говори податак да дивизија током августа није имала никаквих губитака.⁵⁶⁵ Поред тога што није претрпела губитке, њен борбени састав је почетком септембра појачан, тако да је сада бројала 407 официра, 505 подофицира и 11.631 војника.⁵⁶⁶

Сличан приступ гушењу побуне су имале и дивизије „Венеција“ и „Пуље“. Приликом акција у Беранском срезу где су устаници пружили жилав отпор, обе дивизије са помоћним јединицама су имале осетне губитке. Због тога су репресалије негде биле и строжије него у случају „Пустерије“. И овде су погодиле само хришћанско становништво. Оне су са собом доносиле спаљивања и уништавања имовине и плљачку стоке и покућства. Почеле су још у плавско-гусињском крају и околини Андријевице.⁵⁶⁷ Током заузимања Берана 9/10. августа италијански војници су огњу препустили куће у селима: Виницка, Беран село, Долац, Буче, Маште и Лужац. Сва села су у ближој околини Берана и налазе се у долини Лима. У Винцки су на пример, спаљене су и опљачкане 44 куће, док су

---

⁵⁶³ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 48 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 10. settembre 1941., p. 2.

⁵⁶⁴ Ibid, Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941., p. 2.

⁵⁶⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Specchio della perdite subite durante il mese di agosto 1941., p. 1.

⁵⁶⁶ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Specchio della forza combattente i linea alla data del 1. settembre 1941., p. 1; Ibid, Specchio della forza dei reparti i servizi della divisione alla data del 1. settembre 1941., p. 1.

⁵⁶⁷ Резултат ових репресалија био је на десетине убијених српских цивила како у варошима, тако и на селу, неколико спаљених православних села и велики број разорених објеката и опљачкане стоке... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 348–355, 361–363, 365–368, 390, 480; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 985; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 1070, 1250.

сви ухапшени становници пострелјани. Причињена је штета у висини од скоро милион динара. Од стране „Венеције“ попаљено је на десетине кућа и у насељу Беран село. Долац је такође, опљачкан и спаљен, али као и у случају претходног насеља није било жртава. Штета је међутим, била огрома и износила је укупно 1.326.000 динара.⁵⁶⁸ Италијанска војска је вршила и деструкције на објектима у Беранама. Запаљено је 12 кућа, општинска кантина и четири зграде жандармеријске касарне. Материјална штета износила је 2.330.000 предратних динара.⁵⁶⁹

Поред италијанске војске насиље су над српским живљем вршиле и албанско-муслиманске јединице из Метохије, Бихора и плавско-гусињског краја. За разлику од материјалне штете која је била надокнадива, ове акције са јасном етничко-верском подлогом, имаће несагледиве последице на војном и политичком плану у наредним фазама рата. Крајем јула и почетком августа (вероватно 31. јула) муслимански одреди из села Петњице и околине, а под командом хоџе Османа Растодера,⁵⁷⁰ упали су на простор Полице северо-источно од Берана и извршили паљење кућа и пљачку у неколико хришћанских села. Приликом напада страдала

---

⁵⁶⁸ Р. Боричић, *нав. дел.*, стр. 56; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 877–884, 885–913, 947–968, 1089–1094.

⁵⁶⁹ Исто, кут. 50, стр. 23.

⁵⁷⁰ **Осман Растодер** (Радманце, Беране 1882. – Петњица, Беране 23. јануар 1946.). Пореклом је био из угледне породице. Захваљујући томе успео је да се школује. Медресу је похађао у Ђаковици и Новом Пазару, после чега одлази на усавршавање у Истамбул. Његова породица се 1915. године сели у Турску. По завршетку Првог светског рата 1919 године. Растодер се враћа у родни крај, док остатак породице остаје у емиграцији. Насељава се у Новом Пазару, где се жени по други пут. Из два брака имао је седморо деце. Године 1926. враћа се са обе жене у Петњицу и добија намештење вероучитеља (муле) у селима Петњици и Савином Бору. Од 1929. године постаје и имам матичар у локалној џамији. Поред српског језика говорио је турски, арапски и албански језик. Стога је важио за једног од најугледнијих људи у Горњем Бихору, а касније и на целом простору Санџака. Током јуна 1941. године постављен је за команданта локалног муслиманског одреда, који ће у септембру исте године прерасти у јединицу муслиманске милиције за Горњи Бихор, која је сарађивала са италијанским окупационим властима. За време Јулског устанака напао је са својим људима простор Полице код Берана и извршио паљевину православаца у селима Горажде, Заграђе, Тмушиће и Љешници. Хоџа Растодер, име под којим је био познат на територији целог Санџака и Косова и Метохије, залагао се за припајање Бихора, о онда и делова Старог Раса до Лима, Великој Албанији. Тим поводом је ишао неколико пута у Пећ и Тирану. Био је са друге стране, присталица оружаног сукоба са православцима, пре свега, онима из Бјелог Поља и Берана. На територији Петњице остао је до капитулације Италије, односно до краја 1943. године, када се због доласка партизанских јединица пребацује у Рожаје. Током Другог светског рата отворено је сарађивао са италијанским окупатором и квинслиншким органима Велике Албаније. После ослобођења бежи на Косово, где долази у контакт са браћом Дрешевић. Остаје ипак у Југославији и новембра 1945. године враћа се у родни крај. Неко време се крије код својих рођака и других муслимана Петњичке општине, али му органи ОЗН-е улазе у траг. Убијен је од стране милиције 26. јануара 1946. године на планини Ладевац. Данас једна улица у Сарајеву носи његово име.

су насеља: Горажде, Заграђе, Тмушићи и Љешница. Попаљена је такође, имовина православаца у местима Ђуренивића Луке код Рожаја, онда на Кацуберу и Турјаку. У Горажду муслиманске јединице су запалиле 7 кућа, оштетивши власнике за 240.000 динара. У Заграђу и Тмушићима уништено је још 47 кућа. Притом су у борби погинули: Данило Делевић, Васо Поповић и Драгомир Пантовић.⁵⁷¹ До краја муслиманске акције страдала су још два Србина – Драгиша Поповић и Драгиша Ненадовић. Нападаци су имали 5 погинулих и 2 рањена борца. Живот су изгубили Муратовић Авдија, Адровић Малић, Личина Елмаз, Калић Селим и Растодер Селим.⁵⁷²

Муслимани из села Калаче предвођени Мехом и Цаном Калачом, запалили су истовремено, некретнине православаца из села Маште на Турјаку.⁵⁷³ У том периоду су попаљене и куће православаца у селима око Рожаја. У питању су били објекти у местима Богаје и Радева Махала. Један део мештана се у току рата вратио на своја огњишта, један није, а неки су до ослобођења морали да бораве под заштитом комшија муслимана из села Кољена и Калача.⁵⁷⁴ Са југа су такође, у заједници са Италијанима напредовали муслимани из Плава и Гусиња, пљачкајући и палећи хришћане.

Одмах после акција муслимана из Петњице устаничке снаге су их како свмо већ навели, протерале према Рожајима. Део устаника је тада извршио паљевину 4 муслиманске куће у селу Доњој Врбици. Потом је такође дошло и до опширније одмазде над муслиманима у селима Трпези, Калица, Петњица, Радаманце, Годочеле, Туцање и Азанама. Део устаника није приступио репресалијама, па су оне убрзо обустављене.⁵⁷⁵ „Дух из боце“ је међутим, био пуштен. Стога је неколико дана касније, 27. септембра, уследио је нови верски окршај. Муслимански одред хоце Растодера је у садејству са италијанским снагама из Берана, напао село Азана са циљем разорувања православаца. Дошло је до борбе у којима је убијено 5 Срба, а њих 19 ухапшено и касније интернирано у логоре.

---

⁵⁷¹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 637, 647–648; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 913–914; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 850–853, 855.

⁵⁷² Zuko Muratović, *Sandžacki gazija Osman Rastoder*, Sarajevo, 2002, str. 30–31.

⁵⁷³ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 426.

⁵⁷⁴ А. Matović, *nav. del.*, str. 121–122.

⁵⁷⁵ Р. Боричић, *нав. дел.*, стр. 54.

Четворо њих је умрло у изгнанству. Већи број хапшења спречили су локални муслимани, који су сакрили из хвала вредне хуманости, православне комшије од Растодерових људи и Италијана.⁵⁷⁶ Истог месеца петњички хоџа је са својим људима извршио и пљачку православаца у селу Туцање.⁵⁷⁷

Колико је разарање претрпело православно становништво на овим просторима током устанка и у месецима који су уследили, показује извештај четничког команданта Вујадина Зоњића. Он је крајем децембра писао војводи Кости Пећанцу да су његови људи пребројали 1.450 попаљених српских кућа од стране муслимана само у „Горњим Васојевићима“. Радило се значи, о селима у долини горњег Лима, односно зони од Плава и Гусиња, преко Адријевачког среза до околине Берана.⁵⁷⁸ Започети верски сукоби наставиће се са променљивим интензитетом и у наредним ратним годинама, ширећи се концентрично на суседне срезове.

(Не)побуњено становништво и нове окупаторске власти

У Пљевља које су одређене за седиште дивизије „Пустерија“, 13. августа око поднева дошао је њен командант генерал Еспозито са штабом, да би преузео војне и цивилне дужности. На улазу у град му је приређен дочек, сличан оном у Бјелом Пољу. Дочекали су га командант италијанске посаде, начелник среза Ђуровић и председник општине Богдан Ненадић, уз присуство грађана обе вероисповести. Обраћање представника колаборационих цивилних власти одисало је њиховом „оданошћу Италији“.⁵⁷⁹ Грађанство је то пропратило клицање краљу, краљици и Мусолинију. Ова збуњујућа ситуација где људи противници заједно кличу

⁵⁷⁶ Бијело Поље..., стр. 399; Z. Muratović, *nav. del.*, стр. 29.

⁵⁷⁷ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 632.

⁵⁷⁸ АQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, f. 3; уколико овај број додамо билансу разарања којег су направиле трупе НДХ у Старом Расу (1.773), долазимо до укупне цифре од 3.223 куће и помоћних објеката, уништених током Јулског устанка на простору Полимља.

⁵⁷⁹ У поздравном говору генералу Еспозиту, који му је упутио градоначелник Пљеваља Ненадић стајало је: „У своје име и у име народа желим Вам добродошлицу као представнику славне италијанске војске. Становништво овог места зна да је фашистичка Италија носица цивилизације у свету и сигурно је да ће и оно учествовати у благостању и цивилизацији пријатељске земље. Ми сви жалимо због трагичних догађаја у последње време: најбољи део нашег становништва не одобрава и осуђује одговорне. Ми желимо мир и посао, да наш црногорски народ живи у вечном пријатељству са великом и моћном Италијом. Ми признајемо Виторио Емануела III као нашег краља и владара, и шаљемо му поздрав и усклик. Поздрављамо и краљицу: Живела. Поздрављамо и Бенита Мусолинија Дучеа фашистичке Италије и целокупан италијански народ“... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 21, 14. agosto 1941., p. 1.

завојевачу представља мешавину последица тешких ратних времена и менталитета локалног становништва. Одговор се може пронаћи у нужди да се глава сачува услед појачаног насиља Италијана и муслимана, те обезбеди за то неопходно оружје, али и потреби да се увек буде близу победника из личних и колективних интереса. Овакво понашање биће приметно и у наредним фазама рата, поготово на нивоу идеолошког сукоба. Долазак италијанске војске је ипак, изазвао већу забринутост код православног становништва које му се отворено супротставило. Овај страх је био појачан чињеницом да су од устаничких снага у срезу опстале једино „мале раштркане групе, неорганизоване, без веза и без јединственог вођства“, што је војни потенцијал Срба svelo на минимум.⁵⁸⁰

Еспозито је 14. августа имао састанак са општинским властима. Њеним представницима је поручио да су италијанске јединице дошле да успоставе ред у Црној Гори, припретивши одмаздом онима који су учествовали у устанку. Додао је да ће признати заслуге оних који су према Италији „доказали част и оданост“. Еспозито се осврнуо и на огорчене верске сукобе који су се тада водили, позивајући обе стране да прекину са међусобним неслагањима и окрену се борби против комунизма. У име градских преставника говорио је адвокат Станић који је генералу потврдио „*пуну лојалност и безусловну подршку*“ у раду на смиривању ситуације (касније ће Станић добар однос са Еспозитом користити за извлачење људи из затвора). Затим су у аудијенцију дошли одвојено представници муслиманске верске заједнице и Српске православне цркве (СПЦ). Обе делегације су такође, исказале лојалност, а представници хришћана и своју нетрпељивост према комунистима. Истог дана, дошла је још једна депутација муслимана мештана, која се изгледа жалила на Србе. О томе сведочи горак утисак који је са овог састанка понео италијански генерал, а који га је навео да закључи како су међуверски односи између муслимана и хришћана у Пљеваљском срезу „*јако погоршани*“.⁵⁸¹

Затим је уследио манифест италијанске моћи и тиме изазване понизне колаборације цивилне управе у Пљевљима. Поводом имендана италијанске

---

⁵⁸⁰ Ibid, Nr. 20, 13. agosto 1941., p. 1–2.

⁵⁸¹ Ibid, p. 1–2; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 449 – 450.

краљице Јелене Петровић, 19. августа је одржана војна парада у вароши. Град је за ту прилику био искићен италијанским заставама, а поред војске свечаности су присуствовали и мештани вароши и околних села, те представници цивилне управе и верски поглавари. Свечаност је према закључку Италијана, оставила јак утисак код варошана обе конфесије, који су поново исказали дубоку покорност окупатору.⁵⁸²

После успостављања контроле над Пљевљима и стратешки важним тачкама у срезу, Италијани су приступили акцији разоружања становништва. Еспозито је 15. августа преко среског начелства упозорио грађане да уколико не предају оружје до 20. августа, његове трупе ће ухапсити и интернирати сва лица која их буду имала после тога. Даље се експлицитно наводи да ће „сравнити са земљом домове“ оних који се буду оглушили о ово наређење. Да би се избегла разарања начелство среза је чак, плаћало сељацима новцем за дато оружје. Када је ипак, начелник Ђуровић послао делегате у село Потпећ 19. августа по том послу, део народа се повиновао, а део напао емисаре. У страху од одмазде, сутрадан су у Еспозитов кабинет похитали представници општине Пренђани, управо ради разговора о предаји оружја. Исто су учинили и делегати општине Павинопољске у Бјелопољском срезу.⁵⁸³

Да нема намеру да губи време у преговорима са сељацима, Еспозито је показао 22. августа када је његова војска извршила изненадну рацију у Бобову и Хоћевини. После неколико сати терора у град су одмах дошле старешине села Бобова, Јовића и Косанице и предали оружје сакупљено од мештана ових насеља.⁵⁸⁴ То је у будуће постала пракса. Ко је не би испоштовао ризиковао је долазак Италијана, који су са собом носили мач и огањ. Тако је крајем августа очишћено село Мељак са околином, док су почетком септембра Италијани поново

---

⁵⁸² Продефиловало је три италијанска батаљона „Пустерије“, један из „Месине“, делови карабињерије и финанси. Војска је била „срдечно“ поздрављена од стране локалног становништва. Затим су војници отпевали химну, која је испраћена без прекида. У правосалвној цркви је служена литургија посвећена царици Јелени... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 25, 18. agosto 1941., p. 1.

⁵⁸³ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 1048/41, 15. VIII 1941., str. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 26, 19. agosto 1941., p. 2; Ibid, Nr. 27, 20. agosto 1941., p. 1.

⁵⁸⁴ Ibid, Nr. 29, 22. agosto 1941., p. 1; Ibid, Nr. 30, 23. agosto 1941., p. 1.

упали у Бобово и Косаницу. То нам показује да нове италијанске власти нису имале намеру да понове грешке њихових претходника.⁵⁸⁵

*Излазак НДХ са простора Милешевског, Сјеничког, Нововарошког
и Прибојског среза*

Покоривши Бјелопољски и Пљеваљски срез Ђовани Еспозито се окренуо северним територијама под надлежношћу његове дивизије, а које су још увек биле у рукама усташког режима и немачке војске. Са тим циљем је 22. августа заједно са начелником штаба пуковником Јалом, отишао у посету Пријепољу и Прибоју. Није имао никаквих проблема са немачким или хрватским властима приликом путовања. Чак му је приређен и дочек од стране котарских власти. У повратку из Прибоја наине, становништво је направило шпалир око пута којим је ишла колона и поздравило га „*римским поздравом*“.

Еспозито је затим добио јак подстицај за брже потискивање НДХ са територије Старог Раса, али и са десне обале Дрине. Речју, њега је 23. августа посетила делегација избеглих „*Црногораца*“ из Фочанског среза смештених у Пљевљима. Током састанка правосалвци су позвали италијанску војску да окупира Фочу, припоји је Црној Гори и одвоји од НДХ. Била је ово згодна прилика да Италијани уђу на територију НДХ и прошире сопствену окупациону зону, уз аргумент лоше безбедносне ситуације и испуњена жеља локалног становништва. Стога је Еспозито намеравао да се обрати вишим инстанцама поводом захтева српских избеглица.⁵⁸⁶

Добивши зелено светло, италијански командант је 25. августа јавио хрватској команди у Горажду, да ће његове снаге ући у Фочу и преузети војну и цивилну власт. Да се радило о унапред припремљеном плану, коме је долазак делегације фочанских Срба био само повод, говори намера да се истовремено окупирају и Вишеград, Чајниче и Горажде (друга два места посетио Бироли 24. августа,

---

⁵⁸⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Rastrellamento zona Kosanica, Nr. 374, 2. settembre 1941., p. 1; Ibid, Rastrellamento zona Bobovo, Nr. 379, 3. settembre 1941., p. 1; BA, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, стр. 1.

⁵⁸⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 29, 22. agosto 1941., p. 1-2; Ibid, Nr. 30, 23. agosto 1941., p. 1.

будући да је тамо већ била распоређена италијанска војска),⁵⁸⁷ дубоко иза линије разграничења Увац – Металка. Италијани су намеравали и да истовремено уђу у Пријепоље, Нову Варош, Сјеницу и Прибој. Дана 25. августа они су упали у Фочу, покушали да смене котарског предстојника, закључали сеф у пошти и поручили јединицама НДХ да је граница померена на Дрину. Заповедништво Војне крајине било је разумљиво револтирано италијанским држањем и спремно да се овој супротстави и оружјем. Стога су се Италијан повукли, али само привремено.⁵⁸⁸

Показавши апетите према варошима на територији НДХ, што је преокупирано пажњу владе у Загребу, италијанске власти су могле без проблема да преузму њихову окупациону зону у Старом Расу. Заповедних свих снага НДХ на овом простору потпуковник Јаковљевић, о томе је обавештен 26. августа преко начелника Главног штаба 14. армијског корпуса пуковника Бољонеа (Boglione), који је лично дошао у Пријепоље. Изненађени хрватски официр је одмах тражио потврду од Војне Крајине, али је одговор који је добио био је поражавајући. Када је пуковник Рупчић наиме, 29. августа затражио објашњење по овом питању од Министарства домобранства НДХ, генерал Перчевић му је одговорио да према Павелићевим и Кватерниковим наређењима, мора да „*испразни Санџак*“. Додао је да се власт има уредно предати Италијанима, као што је било одређено споразумом у јулу, те да се стога оружништво, војска и чиновништво морају у најкраћем року повући на „*Босанску границу*“.⁵⁸⁹

Италијани су први потез повукли 27. августа. Команда 7. пешадијског пука „Пустерије“ на челу са пуковником Фратијем (Fratti) и батаљоном „Белуно“ (Belluno) (к-нт потпуковник Лукита/Lukita), је окупирала Бродарево. Из њега су претходно морале да одступе хрватско-муслиманске снаге према договору који је нешто раније постигнут између Јаковљевића и пуковника Јале. За то време,

---

⁵⁸⁷ Још 20. августа у Горажду су се срели генерал Еспозито и потпуковник Видас, али није дошло до сагласности по питању преузимања градова. Трпећи зулум усташких власти православци су свечано дочекали италијанску војску приликом њеног уласка у Чајниче... ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 49, стр. 2.

⁵⁸⁸ ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 26, стр. 3, 17, 19; ВА, НДХ, кут. 180, ф. 4, док. 31, стр. 1–3.

⁵⁸⁹ ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 26, стр. 24; ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 29, стр. 3, 12, 13–14, 15, 17; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52, стр. 2.

батаљон „Фелтре“ (Feltre) мајора Ђунданија (Giundani) је стигао у зону Пријепоља, где се задржао неколико дана у околини вароши.⁵⁹⁰

У међувремену су се локалне усташке власти сходно наређењима из Загреба, посветиле евакуацији. Потпуковник Видас је 30. августа послат из Сарајева у Пријепоље. Истог дана је на његову иницијативу организована вечера за хрватске, немачке и италијанске официре, како би се пред српским становништвом прикрила очигледна политичка разилажења у табору Сила Осовине. Ова Видасова дипломатска гимнастика није дала никакве резултате. На састанку је међутим, разматрано питање повлачење Хрвата, који је коначано утаначено до 31. августа.⁵⁹¹

Стога су 1. септембра водећи кадрови цивилне управе усташког режима напустили подручја Пријепољског, Нововарошког, Сјеничког и Прибојског котара и углавном пребачени у Вишеград.⁵⁹² Онда су се хрватске јединице повукле са сектора Комаран – Бродарево и Баре – Буђево – Дуга Пољана. На положајима у Сјеничком срезу остала је муслиманска милиција, која је због извлачења Хрвата додатно увећана. Њена јачина је наиме, износила око 2.000 људи.⁵⁹³ Истовремено је трајало пребацивање оружја, муниције, хране, архива и другог материјала преко Прибоја у Вишеград. Расформирани су котарски, општински и порески уреди, те покупљен преостали новац из благајна. Видас је првих дана септембра јавио да се извлачење обавља у „*највећем реду и миру*“.

Затим су и немачке јединице напустиле Пријепоље. Према договору, Италијани су имали да уђу у варош 3. септембра. За ту прилику им је организован дочек, свечана предаја власти и банкет за њихове официре.⁵⁹⁴ Окупација Пријепоља се протегла и на 4. септембар када је у варош стигао батаљон

---

⁵⁹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 34, 27. agosto 1941., p. 1 Ibid, Comando del 7. reggimento alpini, Elenco nominativo degli ufficiali del regimento alla data 1. agosto 1941., p. 1-3.

⁵⁹¹ ВА, НДХ, кут. 61, ф. 17, док. 23, стр. 2

⁵⁹² ВА, НДХ, кут. 151а, ф. 6, док. 1, стр. 1.

⁵⁹³ Власти НДХ су муслиманској милицији оставиле око 2.000 пушака и доста муниције. Јаковљевић је лично надгледао поделу оружја...АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Извештај усташког логора Пријепоља о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, стр. 2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazione Nr. 91 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 23. ottobre 1941., p. 1.

⁵⁹⁴ ВА, НДХ, кут. 61, ф. 17, док. 23, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 81, ф. 3, док. 4, стр. 1-2.

„Фелтре“. Заједно са њим у град се сместила и команда 7. пука. Истог дана и генерал Еспозито је дошао у Пријепоље, после чега је са потпуковником Јаковљевићем отишао у обилазак Сјенице. Крајем дана се вратио у Пљевља.⁵⁹⁵

Појава италијанских снага на различите начине је примљена од стране мештана. Трпећи месецима шовинистички притисак усташког режима Срби су их дочекали са симпатијама. Оставши без политичког и војног патрона муслимани су били уздржани. Још пре доласка Италијана у Пријепоље, адвокат Јакша Богдановић је на својој канцеларији истакао српску и италијанску заставу, због чега су га хрватске власти одмах ухапсиле. Приликом уласка Италијана у варош виђенији православци предвођени Сретеном Вукосављевићем, окупили су се на месту „Турско гробље“ и поздравили их, мада са знатно мање помпе него ли њихови сународници у Пљевљима.⁵⁹⁶

Угледни пријепољски муслимани су се на другој страни, опраштали од НДХ. Они су упутили јавну захвалницу потпуковнику Јаковљевићу за његово држање током боравка на територији Санцака. У том документу је 76 потписника муслимана (трговаци, чиновници, кафеџије, посадници, занатлије), хрватском официру и усташком функционеру, изразило поштовање, захвалност и симпатије према његовом раду. Посебно су му захвалили што их је уверио да су „у националном погледу саставни део Муслимана бивше Босне и Херцеговине“.⁵⁹⁷

Суочени међутим, са јаким италијанским трупима на терену, хрватски официри који су се раније горљиво залагали заостанак у Санцаку, сада су се ћутке повиновали притиску фашистичког татора на њихову сателитску владу. Тако су Видас и Јаковљевић у пратњи пуковника Фратија, 5. септембра морали у посету генералу Еспозита у Пљевља. Тамо су ипак, једино „преговарали“ око питања припадности територије на десној обали Дрине. Да су у команди „Пустерије“ двојица високих оружанских официра били објекти током дијалога, говори нам сам Видас, запажањем да разговори нису дали резултате које је

⁵⁹⁵ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 6.

⁵⁹⁶ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 459, 469; D. Jauković, *nav.del.*, str. 64.

⁵⁹⁷ НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 35, стр. 110, 112; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко повереништво за Санцак, 14898, док. Захвалница господину Јаковљевићу Стјепану, стр. 1–2; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 79, стр. 1–2.

очекивала хрватска страна. По повратку у Пријепоље организован је коначни одлазак. Током 5. и 6. септембра извучена је војска, оружништво и део милиционера који је желео да се пресели у НДХ. Извлачили су се путем Пријепоље – Бистрица – Прибој. Варош су последњи напустили Видас и Јаковљевић.⁵⁹⁸

Нису се све хрватске снаге мирно повукле. Штавише. Неке од њих су морале да беже без јасних путоказа о кретању. Посада из Нововарошког среза се из града видели смо, повукла под борбом са устаницима 4. септембра ујутру. Затим је преко Бистрице уз помоћ италијанског батаљона „Фелтре“, дан касније дошла у Пријепоље. Ујутру 5. септембра хрватске јединице су без обавештавања Италијана, напустиле и Сјеницу.⁵⁹⁹

Због напада устаника на Нову Варош генерл Еспозито је 3. септембра наредио да истог дана једна чета војске осигура мост у Бистрици, да би сутрадан батаљон „Болцано“ одблокирао варош.⁶⁰⁰ Одредом је командовао мајор Нани. Према наређењу в. д. команданта 11. пука потпуковника Зориа (Zorio) који се налазио на лицу места, 4. септембра је настављен пут према Новој Вароши. Италијанска колона се ипак, споро кретала због јаке кише, блатњавог пута и устаничких деструкција на цести. Уз помоћ стотинак цивила који су италијанским трупима дошли сами у помоћ, оштећења су брзо поправљена. Делови батаљона „Болцано“ стигли су у околину Нове Вароши око 14.00, док су се још у насељу налазиле групе устаника. Локалне муслиманске власти су им изашле у сусрет обећавајући Зориу лојаланост. Затим су Италијани коначно ушли у град. На улицама их је поздравило само муслиманско становништво бацајући пред њих цвеће.⁶⁰¹

Прибој је за време хрватског повлачења из Сатрог Раса имао улогу базе, одакле су се оружане снаге даље распоређивале у правцу Увца, Вишеграда и Рогатице. Током првих неколико дана септембра кроз град је прошло око 1.400

---

⁵⁹⁸ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 7.

⁵⁹⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941., p. 2.

⁶⁰⁰ Ibid, Dal comando divisione Pusteria al comando XIV corpo armata, Nr. 351, 3. settembre 1941., p. 1.

⁶⁰¹ Ibid, Comando 11. regimento alpini, Relazione sull'occupazione di Nova Varos, Nr. 448, 4. settembre 1941., p. 1.

припадника оружних снага, домобранства, Усташког покрета и муслиманске милиције. Њих је пратило бројно цивилно становништво.⁶⁰² Немачке трупе су напустиле град 3. септембра остављајући га под контролом слабих хрватских снага. Иако је Италијанима Прибој био важна стратешка тачка, због сукоба у Нововарошком и Сјеничком срезу, они нису имали слободних трупа за окупацију.⁶⁰³

Ситуација је постала напета јер се у околини града налазила већа група „четника“. Из своје команде на Златибору они су 6. септембра предали ултиматум гарнизону НДХ у Прибоју. У њему се тражило да хрватске власти и трупе истог дана до 16.00 напусте варош. Забрањено им је да при томе међу Србима узимају таоце, пљачкају њих или општинску имовину. Уколико би то учинили, устаници су запретили да ће последице „*својим животима и имовином*“, сносити локално муслиманско становништво. У супротном, гарантовао се живот свим муслиманима, осим усташама. Даље се наводи како ће такође, град бити испоручен Италијанима, са којима је овај (вероватно Ђекићев одред), био „у добрим односима“. Четници су желели да мирно реше ситуацију, али су били спремни и да уколико се ултиматум одбије, нападну град. Тражен је договор до поднева 6. септембра. Документ је потписао извесни генералштабни пуковник Војислав Поповић, „*Командант четничких одреда на Златибору*“.⁶⁰⁴

Због овог ултиматума делегација виђенијих муслимана из Прибоја предвођена Азисом Хасанагићем, одлази италијанским војним властима у Пљевља. Од њих траже да што пре пошаљу војску у Прибој. И локални Срби шаљу на исто место, свог представника у виду економисте др. Милоша Стевовића, који је течно говорио италијански.⁶⁰⁵ Пошто су се снаге НДХ повукле из Прибоја 7. септембра, а пре него што су Италијани стигли, варош је остала извесно време без трупа. Будући да су Хрвати запалили неколико кућа у околини града очекивао се долазак четника са Златибора, који ипак, није уследио. У Прибоју су се сами грађани –

---

⁶⁰² Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 61.

⁶⁰³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941., p. 1.

⁶⁰⁴ Ibid, Bolletino informazione Nr. 49 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 11. settembre 1941., p. 2-3.

⁶⁰⁵ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 69, 102; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 65.

муслимани и хришћани, организовали у страже да би очували ред. Четничка једница из Прибојске бање коју је у јулу организовао бивши председник општине и четнички војвода Ђорђе Аночић (30 људи), одлучила је да ипак, уђе у Прибој. На пола пута су је зауставили представници грађана Прибоја, предвођени бившим председником општине Стевовићем. Они су успели да се нагоде са Аночићем да не улази у варош. Затим је 9. септембра дошла италијанска посада у виду батаљона „Болцано“ и успоставила гранизон.⁶⁰⁶

За хрватске трупе је и извлачење из Прибојског среза прошло уз чарке са локалним православцима. Пошто су приликом изласка из Прибоја почеле да пале куће у Рачи, дошли су у сукоб са Србима из Мокронога. Они су их напали и потисли. Пар дана касније, 11. септембра, нападнута је и хрватска посада на Увцу. Напад је одбијен уз помоћ Италијана. Нови атак „четника“ на Увац уследио је 20. септембра. Насеље је чувала сатнија домобрана. Сељаци из Мокронога су прегазили Лим и узели учешћа у борби. Увац је ослобођен наредног дана у 7.00. Заробљено је 24 домобрана, од којих су четири стрељана, док се остатак посаде повукао. После тога је већи део устаника продужило према Рудом и Вишеграду.⁶⁰⁷

Због активности сељака из Мокронога хрватска авијација је 22. септембра бомбардовала ово прибојско село. Напади из ваздуха су прекинути јер су италијанске власти обавестиле Војну Крајину да ће у будуће обарати летелице које угрозе њихов ваздушни простор.⁶⁰⁸ Дан раније локални четници су приликом путовања потпуковника Јаковљевића у Увац на састанак са италијанским официрима, из заседе напали његову колону. Са њим у друштву су били капетан Кокот и председник суда у Вишеграду Бишчевић. Јаковљевић је преживео, иако је сукоб трајао неколико сати. Погинула су му међутим, три човека уз пратње. Конфузија међу хрватским снагама на линији Рудо – Увац – Вишеград приморала је маршала Кватерника да се обрати Италијанима за помоћ. Он је наиме, крајем

---

⁶⁰⁶ Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 65; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 87.

⁶⁰⁷ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, док. 7, стр. 1–2; ВА, НДХ, кут. 75, ф. 11, док. 5, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 243, ф. 3, док. 2/26, стр. 15; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 49 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 11. settembre 1941., p. 1.

⁶⁰⁸ Ibid, Dall comando divisione „Pusteria“ al comandante il presidio Croato di Gorazde, Nr. 721, 23. settembre 1941., p. 1.

септембра писао генералу Еспозиту, тражећи војну асистенцију његових трупа на подручју Вишеграда.⁶⁰⁹ Она је међутим, уследила са доста кашњења, будући да су Италијани као и увек, вагали најповољнији политички моменат за акцију.

Излазак трупа НДХ са територије Санцака из разумљивих разлога, није добио простора у хрватској штампи. Иако је „*Сарајевски нови лист*“ током четворомесечне владавине усташког режима доносио на десетине вести са овог простора, водио пропагандну о припајању Старог Раса хрватској држави и хвалио борбу против устаника (читај Срба), од септембра 1941. године драстично се смањује број вести које се односе на овај простор. У ствари, готово да их уопште и нема. Влада у Загребу је чак, једном поверљивом наредбом половином марта 1942. године забранила свако писање штампе о Санцаку и помињање политичких питања везаних за овај простор. Забрањено је и писање о муслиманским пребезима и избеглицама.⁶¹⁰

Тако се из сећања људи желела избрисати ова неславна војно-политичка епизода, која је јасно осликавала праву, марионетску природу Павелићевог режима. Стога током целе 1942. и 1943. године „*Сарајевски нови лист*“ доноси само једну вест и то ону која се тичала обележавања годишњице Сјеничке конференције из 1917. године. То значи да у време највећег прогона муслимана почетком 1943. године са подручја Бјелопољског, Прибојског и Пљеваљског среза, а за који усташки режим сноси велику одговорност, његова штампа ћути.⁶¹¹

Заједно са војском и оружницима област Старог Раса напуштају чиновници са својим породицама и муслиманско становништво које је желело да настави живот у НДХ. Цивили су пребачени у периоду 30. август – 6. септембар.⁶¹² Из Пријепоља су на пример, отишли: Мехмед Хаџагић, Мухамед Тановић, Мухамед Хашимбеговић, Селмо Хашимбеговић, 6 муслимана који су ступили у

---

⁶⁰⁹ ВА, НДХ, кут. 220, ф. 6, док. 41, стр. 1; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 36, стр. 1771; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 77, стр. 1.

⁶¹⁰ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska: 1941 – 1945*, Zagreb, 1977, стр. 92.

⁶¹¹ Овакво повлачења на „мала врата“ и потпуна контрола информација, створиле су проблеме у раду администрације НДХ. Тако је крајем новембра 1941. године Министарство шумарства и рударства тражило објашњење од Министарства вањских послова, да ли је „*Санџак у НДХ или није*“, како би се сходно томе предузело акције по питању експлоатације сировина... ВА, НДХ, кут. 234, ф. 1, док. 1, стр. 1.

⁶¹² ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 7.

оружништво, као и 30 припадника муслиманске милиције из села Комаран. Сви су углавном пребачени у Вишеград где су добили нове функције.⁶¹³ Војна Крајина је иначе, наредила да се сво оружништво, домобранство и муслиманска милиција која је остала без распореда, размести на линији Чајниче – Увац – Вишеград. Од најквалитетнијег људства створена је посебна једница која је стационарана у Вишеград, за додатну заштиту насеља.⁶¹⁴

Већ 6. септембра потпуковници Видас и Јаковљевић стигли су у Вишеград са великим бројем цивила. Одмах су преузели власт над градом и срезом. Пошто је постављен за заповедника одбране вароши Јаковљевић је приступио реорганизацију власти. Притом се ослањао на своје сараднике из Санцака. Котарски предстојник постаје поручник Кокот, усташу Ивана Катића на месту градоначелника мења Мухамед Хашимбеговић (до 24. октобра 1941. године), док је за новог усташког повереника проглашен Андрија Барица.⁶¹⁵

За потребе муслиманских пребега и избеглица са територије Старог Раса, Павелић је још 25. јула наредио Министарству унутрашњих послова НДХ и управи жупе Врхбосна да у Сарајеву оснује посебну канцеларију. Ово тело се морало хитно организовати, а врхбосанској жупи је за његово формирање омогућено да отвори кредит код владе. Канцеларија изгледа није основана обзиром да је обавезе око избеглица преузео „Уред за повратнике Хрвате“ који је добро функционисао и имао одличну опрему. У једном документу Војне Крјине из фебруара 1942. године се међутим, каже да има много избеглица са територије Санцака у Сарајеву и Источној Босни, те да је њихово стање ипак, тешко. Наводи се и да се локално становништво у „*већини места*“ лоше односи према њима.⁶¹⁶ То је међутим, тема за нека будућа истраживања.

---

⁶¹³ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 27; Интересанта је случај градоначелника Хашимбеговића, коме су Италијани нудили да остане у Пријепољу и задржи функцију, али је он то одбио и пошао са Хрватима... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко повереништво за Санцак, 14898, док. Похвална наредба за оружничког пуковника Стјепана Јаковљевића, стр. 1.

⁶¹⁴ ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 4, стр. 17; ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 8, стр. 28; ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 5, стр. 27.

⁶¹⁵ ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, стр. 2–9; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 36, стр. 1903, 1759, 1761, 1777.

⁶¹⁶ НМВН, фонд NDH, кут. 4, док. 1709, стр. 1–2; ВА, НДХ, кут. 70, ф. 2, док. 56, стр. 20.

Напад устаника на Нову Варош

Италијанске власти су наилазиле на проблема током преузимања територије од НДХ. Главни узрок томе било је обострано посматрање ситуације из сопствених интереса. Италијани су тежили да што дуже задрже хрватске јединице на положајима, користећи их у борби против устаника, док је влада у Загребу желела да их што пре извуче са што већим пленом. Лоша координација између хрватских и италијанских трупа, довела је до појаве празнина на фронту према устаничким снагама.⁶¹⁷ Они су то искористили и на више места угрозили окупатора. Каквих проблема су имали Италијани да смире ситуацију показује општи напад на њихов гарнизон у Новој Вароши и ново паљење села у Сјеничком срезу.

Борбено стање батљона „Болцано“ који је 4. септембра окупирао Нову Варош било је 952 човека (57 официра и подофицира).⁶¹⁸ Јединица је располагала и са батеријом минобацача калибра 81 мм. Стихијским повлачењем хрватских трупа са положаја отворио се простор за долазак већих устаничких јединица Златиборског и Моравичког среза на подручје Нове вароши и Сјенице. Генерал Еспозито сматрао је да им је циљ повезивање са устаницима који су преко Ђаловића клисуре напредовали према Сјеничком срезу, те подизање српског „*народа који је тренутно миран*“, на нови устанак.⁶¹⁹ У питању је била устаничка група предвођена четничким командантима, која се крајем августа сукобила са хрватским снагама на линији Кокин Брод – Штитково. Она је дошла из Моравичког среза, а предводили су је Радомир Ђекић, Божа Ћосовић „Јаворски“ и Ђура Смедеревац.⁶²⁰

Ова јединица није учествовала у првом нападу на Нову Варош који су водили комунисти, јер је своје активности на пар дана пренела у околину Ивањице.⁶²¹ Пре акције придружује им се као и комунистима, већи број Срба из оближњих села.

⁶¹⁷ ВАС, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, стр. 6.

⁶¹⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando 11. regimento alpini, Situazione giornaliera della forza dislocata in Montenegro durante il mese di settembre 1941., p. 1; Ibid, Situazione giornaliera della forza presente durante il mese di settembre 1941., p. 1.

⁶¹⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941., p. 1.

⁶²⁰ ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, стр. 1.

⁶²¹ ВА, ЧА, кут. 29, ф. 1, док. 6, стр. 7; ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 3–4.

Према италијанским извештајима „*маса четника*“ имала је више од 1.000 људи. Други подаци исте провеницијенције, говоре о борцима обученим у „*каки униформе или црна одела са црним капама*“. Потпуковник Јаковљевић је са друге стране, писао да на фронту према Новој Вароши има 1.500 герилаца, са још 3.000 у резерви. Ове трупе су биле „*добро наоружане*“ и вођене од стране „*официра бивше ЈВ*“, па су их карактерисале „*мобилност*“ и „*дисциплина и организација регуларних одреда*“.⁶²²

Напад на Нову Варош је изненадио италијанску посаду, јер се у току ноћи 4. септембра није десило ништа сумњиво. Тада се међутим, део нападача сакрио у неколико кућа у источном предграђу. Ујутру 5. септембра у 8.00 одатле је почела четничка акција. Истовремено је група од 300 људи напала Италијане који су бранили северне прилазе граду. Око 9.00 устаници су предвођени четничким војводама појачали атаке, али су одбијени прецизном ватром из минобацача. Затим су се устаници прегруписали.⁶²³ Мајор Нани је у 10.25 писао команди 7. пука да је у Новој Вароши „*ситуација озбиљна*“ и да му се пошаље батаљон војске у помоћ. Због лоших веза команда дивизије добила је његове депеше тек у 13.00.⁶²⁴

У међувремену, око 11.30 уследио је нови покушај ослобађања Нове Вароши. Устаници су сада напали истовремено са источне, северне и јужне стране. Упркос „*великим губицима*“ које су трпели од минобацача, један одред је успео да се пробије кроз италијанску одбрамбену линију и уђе у град.⁶²⁵ Ову групу предводио је Божа „*Јаворски*“.⁶²⁶ О жестини борби говори податак да је током онеспособљавања једног митраљеског гнезда кога су Италијани поставили поред православне цркве, богомоља „*била скоро потпуно уништена*“. Италијански

---

⁶²²AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 43 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 5. settembre 1941., p. 1; Ibid, Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Movimento cetnici, Nr. 414, 5. settembre 1941., p. 1; Ibid, combattimento di Nova Varos, Nr. 437, 7. settembre 1941., p. 4.

⁶²³ Ibid, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941., 6. settembre 1941., p. 1.

⁶²⁴ Ibid, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Dal comando 7. alpini al comando divisione Pusteria, 5. settembre 1941. – ore 13,00, p. 1.

⁶²⁵ Ibid, bus. N-3/561, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941., 6. settembre 1941., p. 1.

⁶²⁶ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 28, 59, 70.

контранапад је ипак, избацио герилце из града. Наредна акција устаника извршена је у 13.00, још једном без очекиваних резултата.⁶²⁷

Убрзо су и први делови батаљона „Фелтре“ стигли су у Нову варош. Они су почели са чишћењем кућа у источном делу града, које су устаници заузели током ноћи.⁶²⁸ Доласком појачања италијанској посади изгледа да већ изморене устаничке снаге, ослободе Нову Варош, рапидно су се смањиле. Део герилаца се због тога повукао. Последњи покушај изведен је око 14.00 када је на фронту преостало само 200 бораца, углавном четника из Ђекићеве и Ћосовићеве пратње. Тако је 5. септембра у 15.00 мајор Нани могао да констатује да је ситуација мирна и варош одбрањена. Два сата касније, остаци батаљона „Фелтре“ (око 500–600) са мајором Ђунданијем и потпуковником Зоријем, стигли су у Нову Варош.

Да би спречио нове акције устаника мајор Нани је око 15.00 наредио да се целокупно становништво Нове Вароши узме за таоце. Сви мештани обе конфесије, укључујући жене и децу, стављени су под стражу. Мушкарци су окупљени у црквеној порти, док су жене и деца били затворени у згради болнице. Затим је вод италијанских војника са једним православцем и муслиманом, који су служили као водичи, кренула редом да претреса куће по Новој Вароши, тражећи заостале устанике и оружје. Уз Италијане су ишли чиновник Васо Перић и хоџа Азиф Мустафа Ибишбеговић. Према Перићевој изјави у почетку акције италијански војници су разваљивали врата, ломили ствари и вршили детаљан претрес кућа. У муслиманским кућама је пронађено оружје које су им оставиле хрватске власти. На интервенцију поменутог Перића и једног оружника који је заоставо у Новој Вароши, власници нису кажњени. Било је ипак, доста пљачке покућства, које се касније од стране окупатора јавно продавало у Пријепољу. После извесног времена Италијани су пустили жене и децу, док су мушкарци ослобођени 6. септембра.⁶²⁹

---

⁶²⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Dal comando 7. alpini al comando divisione Pusteria, 5. settembre 1941. – ore 13,00, p. 2.

⁶²⁸ Ibid, 5. settembre 1941. – ore 16, 55, p. 1.

⁶²⁹ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 28, 59, 70, 72; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941., 6. settembre 1941., p. 1–2;

Током напада четничких војвода на Нову Варош њихове трупе су претрпеле веће губитке. Када су окупаторске снаге 6. септембра обишле положаје које су дан раније држали устаници, пронашли су 6 лешева и двојицу рањених „четника“. Свуда су се такође, могли видети трагови крви. Потпуковник Јаковљевић је од доушника из Нове вароши примио информације да је међу нападачима било чак, 120 мртвих и 200 рањених. Италијани нису потврдили, али ни одбацили ове вести.⁶³⁰ Они су имали знатно мање губитке, у виду 5 мртвих и 14 рањених, док је три дана касније погинуо још један војник.⁶³¹ Обзиром међутим, да је ово био први озбиљнији сукоб снага „Пустерије“ од њиховог доласка у Црну Гору, те чињенице да дивизија у августу није имала никакве губитке, борбе око Нове Вароши изазвале су забринутост команде у Пљевљима, до тада уверене да је њена политика „чврсте руке“ скршила слободарски дух српског народа у овим крајевима.

После пораза код Нове Вароши устаничке снаге су се разишле. Сељаци су се вратили кућама, а четнички одред Радомира Ђекића и Боже „Јаворског“ се уз констатне нападе италијанске авијације, повукао на Мучањ и Чемерницу. Нешто касније, 21. септембра, Ђекић са 100 људи ослобађа Ужице.⁶³² Можемо закључити да су после тога згасли последњи одједи побуне на територији Сатрог Раса.

После консолидовања снага генерал Еспозито је 9. септембра извршио инспекцију трупа у Новој Вароши и Прибоју. Затим је батаљон „Болцано“ премештен за Прибој, док је на његово место дошао батаљон „Фелтре“. До 23. септембра уследила је нова промена у нововарошком гарнизону. Уместо батаљона „Фелтре“ дошли су делови батаљона „Басано“ из састава 11. пука, упућени са Жабљака.⁶³³

---

⁶³⁰ Ibid, Comando Divisione Alpina „Pusteria“, combattimento di Nova Varos, Nr. 437, 7. settembre 1941., p. 3; Ibid, Comando divisione „Pusteria“ al Comando XIV Corpo Armata, 6. settembre 1941., p. 1; Ibid, Nr. 370, 6. settembre 1941. – ore 14.00, p. 1.

⁶³¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando 11. regimento alpini, Situazione giornalita delle perdite durante il mese di settembre 1941., p. 1.

⁶³² ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, стр. 2; ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 5.

⁶³³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Dall comando divisione „Pusteria“ al Comando XIV Corpo armata, Nr. 389, 9. settembre 1941., p. 1; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dislocazione dei reparti organici della divisione e dei reparti in rinforzo alla data del 15. settembre 1941., p. 1.

Паралелно са опсадом Нове Вароши, Италијани су морали да се носе са верским сукобима у Сјеничком срезу. После повлачења снага НДХ, Срби из пограничних села према Бјелопољском срезу су предузели офанзиву према положајима муслиманске милиције. Успевши да је потисну упали су у неколико небрањених муслиманских насеља. Из одмазде су током 5–8. септембра страдале куће мухамеданаца у селима Боришићи, Трешњевица и поново у Барама.⁶³⁴

Команда „Пустерије“ одлучила је да после ових паљевина хитно запоседне Сјенички срез. Према Еспозитовом наређењу батаљон „Белуно“ (к-нт пуковник Лукита) је 12. септембра кренуо ка Сјеници, да би је сутрадан и окупирао.⁶³⁵ Тиме су Италијани после скоро 5 месеци комплетирали своју окупациону зону, анако како је у договору са Немцима било предвиђено још у априлу. Коначно, пуковник Јала је 18. септембра могао да обавести надлежне да је у свим гарнизонима „Пустерије“ „*ситуација мирна*“.⁶³⁶

***

Велика комешања на територији окупиране Србије и Црне Горе током лета 1941. године, захватила су и Стари Рас. Многобројна документација НДХ и италијанског окупатора, односно сећања савременика, казују нам да је огромна већина устаника долазила из редова српског становништва. Муслимани су на другој страни, сем ретких изузетака, били или пасивни или отворено на страни усташког режима и(ли) Италијана. Томе у прилог говори и оснивање муслиманске милиције, те чињенице да репресалије окупатора погађају превасходно православце и њихова села. Штавише. Бројне муслиманске трупе садејствују у гушењу антифашистичког устанка и кажњавању хришћанског живља због суделовања у истом.

---

⁶³⁴ Ibid, Bolletino informazione Nr. 48 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 10. settembre 1941., p. 2.

⁶³⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Dal comando 7. alpine al comando divisione Pusteria, 12. settembre 1941. – ore 9, 10, p. 1; Ibid, Dal comando divisione Pusteria al comando XIV corpo armata, 12. settembre 1941 – ore 19,00, p. 1.

⁶³⁶ Ibid, Nr. 425, 18. settembre 1941 – ore 18,30, p. 1.

Од старта лишени подршке, па чак и сукобљени, са борбеним потенцијалном једног дела становништва, устаници нису успели да се пробију на територију Санцака и повежу се са родољубима у централној Србији. Притом су јуришајући на добро утврђене положаје снага НДХ претрпели неколико тешких пораза уз велике губитке. Малобројнија али боље организована и видели смо, одлично вођења, хрватско-муслиманска војска се све до повлачења одупирала притиску устаника уз минималне жртве. Стога можемо закључити да су војне и полицијске снаге НДХ потврдиле оно што је њихова дипломатија претходних месеци говорила, а то је да хрватска држава има потпуну подршку санчачких муслимана и да Србију и Црну Гору може држати одвојене. Овај додатни војни рад, поред политичког и дипломатског, на ширењу усташке државе према југоистоку, јој међутим, ни мало није поправило положај у преговорима са Италијом, током којих је заувек остала на позицији објекта.

Пресудну улогу у сузбијању антифашистичког устанка у деловима Санцака под контролом НДХ, имали су локални муслимани, пре свега формација муслиманске милиције. Но, требало би рећи да су се они превасходно борили против Срба и да идеологија није имала много утицаја на њихов ангажман. Милиција је тако подупрела недовољне трупе домобрана, оружника и усташа (међу којима су локални муслимани такође чинили знатан број), како бројношћу, тако и познавањем терена и локалних прилика. Као доказ за то наводимо чињенице да су милиционери учествовали у готово свим борбама на линији Лиса – Бродарево – Баре – Буђево – Суви До, да су заједно са трупама НДХ бранили оружјем улазак устаника у Нову Варош и да им је број у кратком периоду због ефикасности, повећан са неколико стотина, на неколико хиљада бораца. Подсетићемо и на похвале потпуковника Јаковљевића упућене њиховој борбености и велико оружје које им је оставио између осталог, и као вид захвалности за службу, те њихово повлачење и наставак борбе за интересе НДХ у Вишеграду током септембра, октобра и новембра 1941. године. У прилог нашој теорији иду и акције разних муслиманских група из околине Рожаја или са Пештери, које долазе у помоћ Јаковљевићевим снагама, чак у околину Бродарева.

Да је приликом хрвастко-муслиманских акција долазило до великог насиља пре свега, над цивилним српским становништвом, видели смо у наређењима Војне Крајине о паљењу великог броја православних насеља на граници између Сјеничког и Бјелопољског среза (Баре, Крајиновиће, Вишњева, Гошево итд.), паљевине и пљачке на подручју Бродарева (Граб, Слатина, Кање, Комаран, Фазловиће) уз на пример, сурову егзекуцију мештанима Слатине од стране милиционера. Њихове акције пратило је масовно уништавање непокретне имовине хришћана – више од 1.700 објеката, као и општа пљачка стоке, хране и покућства. Поменућемо само наводе усташког логора у Пријепољу о плену од 150 милиона куна, податке ДКРЗ-а о 15.000 грла покрадене стоке и на крају, фамозно увођења феудалног намета – ушура, који је легализовао ову отимачину.

Уколико се свему наведеном дода једнако тешко страдање хришћана у плавско-гусињском крају, Андријевачком и Беранском срезу (Маште, Беран село, Веничка, Заграђе, Горажде, Азане итд – још око 1.500 попаљених домова) којем су такође, узрочници били тамошњи муслимани (уз Албанце и Италијане), бруталне репресалије окупатора које су погађале само православце, те вести о масовним злочинима над њиховим сународницима широм НДХ, које су видели смо, стигле на овај простор већ током јула 1941. године (Јовановићев дневник), уз наравно све оно што се већ догодило током владавине усташког режима између априла и јула, можемо закључити, да је питање једнако сурове одмазде локалних Срба над муслиманима било само питање времена. Пасус завршавамо примедбом да се све ово одиграло пре одлука челника Равногорског покрета да се са муслиманима обрачунају екстремним мерама.

О томе да су међуверски односи у овим деловима Санцака већ током прве године окупације били доведени до усијања, потврђују извештаји „Пустерије“ који се односе на околину Бродарева, Пљеваља, Прибоја, Руда или Горажда.⁶³⁷ Ту су и врло вредна лична запажања водеће војно-политичке фигуре окупационог режима на овом простору генерала Еспозита. Поред негативног коментара о верским односима у Пљеваљском срезу који смо већ цитирали, навешћемо и његову перцепцију завађености хришћана и муслимана у зони Чајничка, односно Бродарева. Он је наиме, почетком октобра изјавио да тамо између њих влада

---

⁶³⁷ Потврду за поремећене верске односе у прибојском и сјеничком крају видети у наредном поглављу.

„латентно жестоко непријатељство“.⁶³⁸ Да ни мало срећнија атмосфера не влада ни у Сјеничком срезу, Еспозито је потврдио месец дана касније, описујући међуверске односе као „мрачне и нејасне“.⁶³⁹

Као што ћемо видети коментари оваквог садржаја ће у наредном периоду постати све чешћи. Погубно наслеђе усташког режима пластично се може показати на примеру становника православних села под Гиљевом, која су запаљена током јула. Становништво са тог простора се затим организује у Гиљевски четнички одред Рада Кордића, чија је преокупација до краја рата била борба са муслиманима, а јединица се јавља као узрочник многих инцидената на верској основи широм Полимља.

Италијани су релативно лако реокупирали територију Старог Раса, а веће борбе било је само у Новој Вароши. О томе сведоче минимални губици „Пустерије“. Над православним становништвом вршене су тешке репресалије (Цетињски, Шавнички, Пљеваљски срез), како је то Бироли и захтевао. Став локалног живља био је двострук. Православци Пљеваљског и Бјелопољског среза су на пример, на појаву дивизије „Пустерија“ реаговали максимално понизно (бројне делегације код Еспозита, изјаве лојалности, масовно учешће на проиталијанским манифестацијама) из три разлога: прво, ради што мање репресалија и избегавања тоталног разоружања, друго, због добијања заштите од напада муслимана које су дорбо наоружале власти НДХ и треће, што је везано за део елите која је ступила у колаборацију, ради добијања подршке против муслиманских такмаца и личних амбиција. На другим местима је била слична ситуација, изузев Нове Вароши. Муслимански прваци такође, заузимају лојалан став према Италијанима. Ово због тога јер им је: прво, био потребан нови заштитник после силних борби, насиља над хришћанима и повлачења НДХ, друго, јер су се плашили евентуалне превласти православаца и треће, јер италијански окупатор постаје једини гарант испуњења њихових политичких амбиција.

---

⁶³⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione politico-militare, Nr. 181, 5.10.1941., p. 1.

⁶³⁹ Ibid, Bolletino informazione n. 104 dalle ore 0 alle 24 del giorno 5. novembre 1941., p. 2.

2.3. Италијански окупациони систем и однос према локалном живљу

Као један од првих мера коју су Италијани применили после гашења устанка, јавља се увођење новог система окупационе управе са јасним војно-полицијским карактером, који је био ригиднији и репресивнији према становништву. Његову окосницу чинила је војска која је преузела управу над целокупним политичким, економским и друштвеним животом. У срезовима где су до почетка септембра 1941. године хрватске власти имале своје институције, Италијани су настојали да елиминишу политичко наслеђе НДХ и тако спрече евентуалне будуће акције усташког режима. Због политичких, војних и верских обележја који је дефинисао простор Санцака, његова контрола је поверена готово у потпуности дивизији „Пустерија“, без обзира на компликован систем њеног снабдевања. Примарни задатак италијанске војске била је гарнизонска служба у градовима и надгледање путних комуникација и поштанско – телеграфских линија, док су војне операције биле у другом плану. Верска разуђеност становништва и последице које су произилазиле из њене вишевековне дубине, посматране су од стране окупатора као кључни ослонац његове политике („*divide et impera*“). Поред тога, италијанска пропагандна се користила и распрострањеном глађу, сиромаштвом и лошим системом здравствене неге, да би стабилизовала свој окупациони систем, сузбила нове побуне и што је могуће више избегла ангажовање трупа у војним операцијама. Тако је почео и да се гради мит о Италији као добром окупатору, који ће далеко надживети систем који га је исковао.

Промена окупационе структуре

Још за време трајања Јулског устанка Мусолини је укинуо институцију цивилног комесара, чиме је напуштена идеја о стварању суверене црногорске државе. Затим је почела изградња новог, „тврђег“ италијанског окупационог система у Црној Гори, под надзором генерала Биролија. Нова управна структура је формални облик добила 3. октобра када је успостављен Војни гувернаторат Црна Гора.⁶⁴⁰ На његово чело стао је Бироли, који је тако у својим рукама

---

⁶⁴⁰ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 150.

објединио војну и цивилну власт. По војним питањима гувернатор је одговарао Врховној команди италијанске војске, а за политичка, грађанска и административна питања Министарству спољних послова. Гувернаторат су чинили Војни уред, Цивилни комесаријат и Кабинет гувернатора. Први је био задужен за војна питања, односно контакт са Командом 14. армијског корпуса, Врховном командом и касније колаборационистичким јединицама. Комесаријат је био подељен на све ресоре грађанске власти, којима су управљали по један црногорски чиновник и италијански официр. Њиме је управљао цивилни комесар за Црну Гору. У опсегу деловања Кабинета гувернатора био је рад на лакшој координацији између горепоменутих два тела. Све чиновнике је именовао гувернатор, а на предлог Министарства спољних послова.⁶⁴¹

На локалном нивоу цивилну власт су уместо дотадашњих среских начелника, преузели команданти гарнизона у већим насељима, тј. заповедници Команде места. Укидање среских начелства у Бару, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Шавнику, Колашину, Андријевици, Беранама и Бјелом Пољу била је једна од првих наредби генерала Биролија. Она је донета још 31. јула. Приликом вршења полицијске власти и доношења казни, италијански команданти су ипак, морали да се консултују са локалном командом карабињера. Као испомоћ у вршењу цивилних функција свакој команди места је био додељен по један официр као цивилни делегат. Њега је постављао гувернатор на основу предлога дивизије. Он се бавио свим административним, финансијским и економским пословима. Срески начелници на Цетињу, у Чајничу, Пљевљима и Прибоју, који су остали на својим позицијама, у свему су били потчињени командантима гарнизона.⁶⁴² Овакав систем војне управе на територији Гувернатората омогућио је суштинску реформу окупационог апарата. Генерал Бироли се поучен искуствима устанка, а због успешније контроле окупационе зоне, ослонио на јаке гарнизоне које су чинили пешадијски пукови. Њихово људство је утврдило већа насеља и

---

⁶⁴¹ Isto, str. 151; BA, Ia, kut. 739, ф. 6а, док. 17, стр. 3; Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, str. 202; *Бијело Поље...*, стр. 388.

⁶⁴² BA, Ia, kut. 740, ф. 1, док. 5, стр. 2–3; DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 1062/41, 19. VIII 1941., стр. 1.

саобраћајнице, док су мобилне јединице по потреби одлазиле у унутрашњост срезова.⁶⁴³

Спровођење одлука Гувернатората обезбеђивале су војне и полицијске јединице. Команда 14. армијског корпуса, окосница новог окупационог режима, која од 1. децембра мења назив у Команда трупа Црне Горе, располагала је крајем године са неколико дивизијама и одреда „црнокошуљаша“.⁶⁴⁴ Полицијску службу на другој страни, вршио је 11. батаљон краљевске карабињерије раздељен по свим већим местима Црне Горе. Задатак карабињера био је борба против припадника НОП-а и ЈВуО-а, хапшења, истраге и доношење пресуда у сарадњи са командом места, одржавање реда и мира у насељима, патролирање насељима, контрола становништва код „блокова“, решавање спорова између грађана и издавање путних легитимација.⁶⁴⁵ Непосредно после устанка организован је на подстицај црногорских сепаратиста и „крилашки кор“, јединица црногорске жандармерије чији су припадници називани „крилашима“. Планирано је да овај одред броји око

---

⁶⁴³ Команданти гарнизона били су задужени за очување јавног реда и мира, контролу и заштиту комуникација, доношење затворских и новчаних казни за преступнике итд. Што се тиче делегата Цивилног комесаријата он су се бавили расподелом животних намирница становништву, поделом текстила, школством, правосуђем, комуналним пословима, издавањем путних дозвола грађанима у координацији са карабињеријом и сл. У сваком граду је била формирана команда финансијске страже. Њени припадници су вршили расподелу монополских намирница, контролисали цене на тржишту, спречавали шверц, надгледали заједно са карабињерима проток робе на блоковима, наплаћивали трошарину, контролисали точење алкохола и замену новца... ВА, Иа, кут. 740, ф. 4, док. 11, стр. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 460; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 46, 88; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 90.

⁶⁴⁴ „Венеција“ (генерал Бонини), „Таро“ (генерал Педрацоли/Pedrazzoli), „Пустерија“ (генерал Еспозито) и „Месина“ (генерал Тучи/Tucci), као и са 2. алписком групом „Алпини Вале“ (пуковник Пезана/Pessana), 4. алписком групом „Алпини Вале“ (пуковник Карето/Carretto), 14. оклопним батаљоном (мајор Биађи/Biaggi) и 3. батаљоном граничне страже (мајор Роси/Rossi), батаљоном мотоциклиста (потпуковник Гигљиоли/Giglioli). Поред тога имала је под командом и 72. (конзул Канцолари/Calzolari) и 108. легијом црнокошуљаша (конзул Пазоли/Pazzoli) и 10. групу црнокошуљаша (конзул Фалконе/Falcone), чије је људство било раздељено по дивизијама. Седиште корпуса било је у Подгорици, а њен заповедник је био генерал Луиђи Ментасти, који је на ту позицију ступио у јулу 1941. године. На њој је замени генерала Векиа (Vecchio), задржавши се на њој све до маја 1943. године. Ментастијеви најближи сарадници били су пуковник Бољоне начелник главног штаба, пуковник Мори (Morri) командант артиљеријских снага и пуковник Пјетромили (Pietromili) заповедник инжињерије... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 1. dicembre 1941., p. 1-2; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 28. dicembre 1941., p. 1-2; *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico...*, p. 158.

⁶⁴⁵ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Италијанске окупационе власти, Команда краљевских карабињера Пријепоље, стр. 6; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 88; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 86.

2.000 људи, али због слабог одзива грађана није успео да достигне очекивану бројност.⁶⁴⁶

Северни срезови Гувернатората у које је италијанска дивизија први пут ушла почетком септембра, препуштени су на управу дивизијама „Пустерија“ и „Венеција“. Њихов основни задатак био је да осигурају проходност путних комуникација у долини Лима. Као кључне тачке наводе се мостови код Бистрице, Бродарева и Рибаревине, те гарнизони Бјело Поље, Пријеполје и Прибој. „Пустерија“ је са командом у Пљевљима, покривала Пљевља, Бродарево, Сјеницу, Пријеполје, Нову Варош и Прибој. „Венеција“ је насупрот томе, окупирала Бјело Поље, Беране (где јој је било и седиште) онда Колашин и Андријевицу.⁶⁴⁷ Линија разграничења између две дивизије ишла је правцем Савино Поље – Кање – Бродарево – Пренђани. Што се тиче окупационог подручја „Пустерије“ оно је било подељено да три сектора. Први су држале јединице 7. пешадијског пука и он је обухватао Пријеполје, Нову Варош, Бродарево и Сјеницу. Други сектор је покривао 11. пешадијски пук распоређен у Пљевљима, Рудом, Увцу и Прибоју. У трећем сектору који се званично налазио на територији НДХ, распоређена је 1. алпинска група „Алпини Вале“. Ова јединица није била у сталном саставу дивизије, већ јој је била потчињена док се налазила у Црној Гори. Она је окупирала Чајниче, Фочу, Горажде и Вишеград.⁶⁴⁸

Током августа и септембра дивизије су формирале војне гарнизоне у Пријеполју, Сјеници, Новој Вароши, Прибоју, Бродареву, Пљевљима, Чајничу, Беранама, Андријевици и Колашину. Гувернатор Бироли наредио је 24. октобра да се у крајевима који су били под управом НДХ, односно у Пријеполском, Нововарошком, Сјеничком и Прибојском срезу, смене сви „државни и општински службеници“ који су почели са радом после 17. априла 1941. године. Истом наредном они чиновници који су имали службу пре овог датума, враћени су на своја радна места. Наредба се није односила на смењене среске начелнике.

---

⁶⁴⁶ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 96.

⁶⁴⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, Situazione grafica delle truppe dipendenti alle ore „0“ del 25 – 1 – 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, Situazione grafica delle truppe dipendenti alle ore „0“ del 15 – 3 – 1942., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“ al comando XIV corpo armata, Situazione a Nord ed a Est della zona occupata della divisione, Nr. 1075, 11. ottobre 1941., p. 1.

⁶⁴⁸ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Zona di giurisdizione, p. 1.

Италијанске власти су исторвемено покренуле акцију враћања избеглих православаца из срезова који су били под хрватском контролом. До краја октобра већина их се вратила у своја насеља, не скривајући захвалност Италијанима што су обезбедили ред и мир у варошима.⁶⁴⁹

На челу гарнизона у Пријепољу налазио се командант 7. пука пуковник Фрати. На располагању му је као посада био батаљон „Кадоре“ под заповедништвом потпуковника Рената Перика (Renato Perico). После уласка Италијана у град формиран је Цивилни комесаријат који се налазио у згради занатске школе. Водио га је капетан Ното (Noto), професор са Сицилије и блиско је сарађивао са новим председником општине Алијом Агинчићем. У граду је постојала и канцеларија фашистичке тајне полиције (OVRA/OBPA), коју је водио поручник Сторели (Storelli). Он је био пореклом из Далмације и добро је говорио српски. То му је омогућило да у Милешевском и околним срезovima створи разгранату обавештајну мрежу. Повезивао се једнако са Србима и муслиманима и важио је за врло утицајну фигуру окупационог режима.⁶⁵⁰

Што се тиче карабињерије њено људство је припадало 418. и 419. секцији 11. батаљона, које су биле стављене на располагање „Пустерији“. Штаб секција је био у Пљевљима, а водили су их поручници Ренцо Бонапаће и Вићенцо Белмондо. У Пријепољу је формирано једно одељење, које је даље успоставило станице у Сјеници, Новој Вароши и Прибоју. Заповедник карабињера у Пријепољу био је поручник Менегузер (Managuzzer), док је командир станице био марешало Рацини. Команда се сместила у зграду среског начелства, где је био и затвор. Јединица је бројала око 15 карабињера.⁶⁵¹ Италијанска војска је осигурала Пријепоље тако што је изградила четири утврђења око насеља који су непрестано

---

⁶⁴⁹ ВА, Иа, кут. 745, ф. 1, док. 53, стр. 1; ВА, Иа, кут. 740, ф. 4, док. 7, стр. 5; ВА, Иа, кут. 740, ф. 1, док. 40, стр. 1–2; ВА, Иа, кут. 776, ф. 1, док. 1, стр. 5; ВА, Иа, кут. 740, ф. 4, док. 7, стр. 1.

⁶⁵⁰ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 180, 306, 347, 460, 461, 462.

⁶⁵¹ Исто, фас. Италијанске окупационе власти, Команда краљевских карабињера Пријепоље, стр. 1–4; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 306; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione nominativa ufficiali del comando divisione ed enti divisionali nel bimestre dicembre 1941 – gennaio 1942., p. 2.

били поседнути. Посебна пажња је посвећена одбрани блокова на прилазима граду, мостова на Лиму, те магацина са намирницама.⁶⁵²

У Прибоју су италијанске власти формирале команду места у првој половини септембра. У град се разместио батаљон „Болцано“, а мајор Нани преузео је функцију команданта гарнизона. Његово седиште, као и цивилног комесара капетана Гоциа, било је у згради здравствене станице. Као и у Новој Вароши мајор Нани је одмах по доласку његове јединице у Прибој позвао делегације муслимана и православца на састанак. Циљ разговора био је поправљање лоших односа из времена режима НДХ. Са муслиманске стране учествовали су Хусеин Хасанагић, Заим Прелевић и Тахир Хасанагић, а са српске Добросав Стевовић, Михаило Бирисављевић и свештеник Михаило Јевђевић. Не зна се какви су били резултати преговора, али судећи по каснијим дешавањима, вароватно нису довели до жељених резултата. Затим су Италијани за председника општине поставили књижара Василија Јелића. Срески начелник је постао Азис Хасанагић, бивши председник општине. Обојица су ипак, у свему одговарала команданту места мајору Нанију.⁶⁵³

У Прибој су убрзо за војском дошли карабињери који су се сместили у зграду среског начелства и финанси, који су преузели канцеларије југословенске пореске службе.⁶⁵⁴ Имали су једног официра, три подофицира и 27 људи. Италијанска војска је после доласка у Прибој саградила бараке за смештај људства и приступила осигурању вароши. Око града је на десној обали Лима било осам утврђених позиција, уз само једну на левој обали реке. Постављена су и два јача блока на западном и источном улазу у град. Артиљерија је распоређена на висовима јужно од града.⁶⁵⁵

За команданта Нове Вароши постављен је заповедник батаљона „Фелтре“ мајор Ђундани. До краја септембра у град долази нова посада у виду батаљона

---

⁶⁵² Ibid, Comando presidio militare di Priepolie, Disposizioni del caso di allarme, Nr. 62, 29. settembre 1941., p. 1–2.

⁶⁵³ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 44, 70, 80–81, 87–88, 121, 122.

⁶⁵⁴ Исто, стр. 88.

⁶⁵⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, 11. regimento alpini – battaglione Bolzano, Comando del presidio militare di Priboj, Progetto di allarme, p. 1.

„Басано“. Ова јединица се задржала у Новој Вароши око двадесетак дана, када је пребачена у Рудо, а на њено место се вратио батаљон „Фелтре“. Функцију команданта гарнизона је за време боравка батаљона „Басано“ у Новој Вароши, вршио мајор Ођиони (Oggioni).⁶⁵⁶ Команда је била смештена у згради поште. Успостављена је и станица карабињерије на челу са маршалом Бањонијем. У граду је било око десетак карабињера. Нова Варош је због опасности од новог напада устаника осигурана новоизграђеним бункерима и рововима. Ојачани су и блокови чије су посаде опскрбљене са пушкомитраљезима. Ради лашке одбране територија насеља је подељена на два сектора, сваки са по једном четом пешадије.⁶⁵⁷

Заповедник батаљона „Белуно“ потпуковник Лукита био је командант гарнизона у Сјеници. Доласком Италијана положај православног становништва се поправио у односу на период владавине усташког режима.⁶⁵⁸ Варош је утврђена од стране Италијана, тако што су шанчеви у околини Сјенице, који су коришћени деценијама уназад од разних војски, били реконструисани и ојачани. Одбрану града чинила су три бункера, од којих је сваки био поседнут са по једним водом пешадије и једним или два митраљеска одреда. Ради лакше координације трупа градско подручје је подељено у два дефанзивна сектора – „Ђоја“ који је покривао западни део вароши и „Канели“ који је покривао источни.⁶⁵⁹

Што се тиче Бјелог Поља оно је окупирано од стране снага „Венеције“. Град је запосео 83. пешадијски пук са три батаљона и једном четом минибацача 81 мм. Укупно бројно стање пука било је на дан 1. октобра: 85 официра, 171 подофицир и 3.184 војника.⁶⁶⁰ Одредом је командовао потпуковник Ђовани Бонђовани (Giovanni Bongiovanni), који је био само вршилац те дужности, уместо болесног пуковника Грацијанија (Gracianni). Најкасније до 14. децембра исте године он се

---

⁶⁵⁶ Ibid, 11. regimento alpini – battaglione Bassano, Difesa di Piazza di Nova Varos, Nr. 41, 4. ottobre 1941., p. 1; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dislocazione dei reparti organici della divisione alla data del 15. ottobre 1941., p. 1; Ibid, Comando della divisione alpine Pusteria, Dislocazione invernale, Nr. 1215, 18. ottobre 1941., p. 1–2.

⁶⁵⁷ Ibid, 11. regimento alpini – battaglione Bassano, Difesa di Piazza di Nova Varos, Nr. 41, 4. ottobre 1941., p. 1; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 37, 80, 90.

⁶⁵⁸ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 5.

⁶⁵⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, 11. regimento alpini – battaglione Belluno, Sistemazione difensiva di Sjenica, p. 1–2.

⁶⁶⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, 83. reggimento fanteria „Venezia“, Situazione giornaliera della forza presente e combattente mese di ottobre 1941., p. 1.

вратио на дужност.⁶⁶¹ Само неколико дана касније стање пуковника Грацијанија се погоршало и он одлази на лечење у домовину. Мајор Ђузепе Пици (Giuseppe Pizzi) је једно време био в. д. команданта пука, док ту дужност није преузео пуковник Алберто Бараси (Alberto Barassi), врло важна личност на овим просторима у току италијанске окупације.⁶⁶² Одбрана вароши је ојачана са три војна утврђења. На левој обали Лима бункери су се налазили на југозападном улазу у град и на узвишењима северно од насеља, а на десној обали реке уз југоисточне границе вароши. Свако утврђење је за посаду имало по једну чету пешадије, секцију топова и минобацачки вод.⁶⁶³

Војска као ослонац окупационих власти

У северним деловима Гувернатората Италијани су распоредили дивизије „Венецију“ и „Пустерију“. Дивизија „Венеција“ је почетком октобра 1941. године на располагању имала: 428 официра, 13.973 подофицира и војника. Укупно 14.401 човека. Од наоружања је имала: 11.781 пушку, 733 пиштоља, 276 пушкомитраљеза, 180 минобацача калибра 45 мм, 24 минобацача од 81 мм, 82 тешка митраљеза, даље, 54 топа разних калибра, 13 аутомобила, 41 лаки камион, 59 теретних возила, 8 тешких камиона и 39 моторцикала, док оклопних возила и тенкова није било.⁶⁶⁴ Што се тиче командог кадра, заповедник дивизије био је генерал Бонини, начелник главног штаба потпуковник Амадео Симонели (Amadeo Simonelli), командант дивизијске инжињерије потпуковник Синополи (Sinopoli), начелник обавештајног одељења потпуковник Теретани (Teretani), начелник одељења цивилног комесаријата при дивизији капетан Ђерали (Marco Gerali),

---

⁶⁶¹ Командант I батаљона био је капетан Пецинга (Pezzinga), II батаљона мајор Пици, III батаљона Ђовани Теро (Giovanni Tero) и минобацачке чете поручник Табри (Tabri)... Ibid, Specchio degli Ufficiali dipendenti con l'incarico a ciascuno attribuito al 1. ottobre 1941., p. 1-5; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 14. dicembre 1941., p. 1.

⁶⁶² AUSSME, 19. Divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando Truppe Montenegro, Nr. 812, 22. dicembre 1941., p. 1.

⁶⁶³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, 83. reggimento fanteria „Venezia“, messe di gennaio 1942., cartella D, difesa schizzo di Bijelo Polje, p. 1.

⁶⁶⁴ Почетком новембра дивизија је имала 420 официра, 13.575 подофицира и војника и 2.149 товарних животиња, а месец дана касније: 422 официра, 13.172 подофицира и војника и 2.120 товарних животиња. На основу овога видимо да јој се бројни састав није битније мењао... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Effettivi della divisione alla data 1. ottobre 1941., p. 1; Ibid, 1. novembre 1941., p. 1; Ibid, 1. dicembre 1941., p. 1.

заповедник крабињерије при дивизији капетан Сањоти (Sagnotti) итд.⁶⁶⁵ Командант 83. пука био је даље, пуковник Грацијани, 84. пука пуковник Роси, 19. артиљеријског пука потпуковник Барези (Baresi) и заповедник 72. легије црнокошуљаша конзул Калцолари (Calzolari).⁶⁶⁶

Априла 1942. године територија под командом дивизије је подељена на подсекторе, по угледу на организацију окупационе управе коју је спровела дивизија „Пуље“ на Косову. Команде подсектора налазиле су се у Беранама, Бјелом Пољу и Пријепољу, које је управо тада прешло под надлежност дивизије „Венеција“. Ове команде су заповедале свим италијанским трупама и колаборационим јединицама на простору подсектора, наравно, остајући и даље зависни од команде дивизије.⁶⁶⁷

Северно одатле трупе „Пустерије“ бројале су почетком новембра: 301 официра, 449 подофицира и 10.886 војника. Од појачања јединица је имала 1. алписку групу (батаљон „Вал Таљаменто“ – 728 војника), а ускоро је добила нову подршку, тако да је располагала са 12.374 човека.⁶⁶⁸ Поред више пута поменутог генерала Еспозита, начелник штаба дивизије првобитно је био пуковник Јала, а затим мајор Алберто Ди Ђорђо (Alberto Di Giorgio), 7. пуком је заповедао пуковник Фрати, 11. пуком пуковник Барбиери, 5. пуком пуковник Бискоља (Biscuola) и 1. алписком групом пуковник Пици (Pizzi).⁶⁶⁹ Дакле, на простору Санцака Италијани су током јесени 1941. године држали више од 26.000 војника. У просеку су имали нешто мање од 2.500 војника по срезу.

Људство је било размештено у градовима и на важнијим путним правцима, углавном у близини мостова и раскрсница. Половином октобра распоред дивизија је био следећи: У Пљевљима се налазио штаб дивизије, комадна 11. пука и

---

⁶⁶⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Elenco nominative degli ufficiali effettivi al comando suddetto alla data del 1. ottobre 1941., p. 1; Ibid, 1. novembre 1941., p. 1; Ibid, 1. dicembre 1941., p. 1.

⁶⁶⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 21. dicembre 1941., p. 1.

⁶⁶⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, dislocazioni di reparti, Nr. 2131, 20.4.1942., p. 1.

⁶⁶⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Specchio della forza presente dei reparti e servizi della divisione alla data del 1. novembre 1941., p. 1.

⁶⁶⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Stralcio del quadro di battaglia alle ore zero del 14. dicembre 1941., p. 1.

батаљон „Тренто“, 5. инжињеријски батаљон и команда 5. артиљеријског пука са 24. батеријом топова из групе „Белуно“ и батеријом минобацача 81 милиметар, у Пријепољу команда 7. пука са батаљоном „Кадоре“ и 23. батеријом групе „Белуно“, даље, Нову Варош је држао батаљон „Басано“, Сјеницу батаљон „Белуно“, а Прибој батаљон „Болцано“ и команда артиљеријске групе „Белуно“ са 22. батеријом. У Бјелом Пољу се налазио 83. пешадијски пук дивизије „Венеција“.⁶⁷⁰

До уласка Италијана у Вишеград почетком новембра 1941. године, распоред трупа се у толико изменио што се батаљон „Басано“ из Нове Вароши пребацио у Рудо. Уместо њега Нову Варош је посео батаљон „Фелтре“, без једне чете која је чувала мост у Бистирици, те са батеријом топова из групе „Ланцо“. Сјеница је половином новембра напуштена, а батаљон „Белуно“ се повукао у Пријепоље и Пљевља. Доласком појачања у Пријепоље, батаљон „Кадоре“ је једну његову чету распоредио у Бродарево. Истовремено 1. алписка група са батаљонима „Вал Таљаменто“, „Вал Натисионе“ и „Вал Фела“ држала је Вишеград, Фочу, Горажде и Чајниче. Овакав распоред се задржао током зиме и пролећа 1942. године, с тиме што су се почетком децембра 1941. године, Италијани повукли и из Нове Вароши.⁶⁷¹

Поред гарнизонске службе у насељима, један од основних задатака италијанских посадних трупа било је надзирање и обезбеђивање путева. У северним деловима гувернатора најбитније комуникације биле су: пруга Вишеград – Прибој (58 км), путеви Прибој – Пријепоље (31 км), Пријепоље – Јабука – Пљевља (32 км), Пљевља – Металка – Чајниче (55 км), Чајниче – Горажде (17 км), Пријепоље – Бродарево – Бјело Поље (56 км), Бјело Поље – Беране (34 км), Беране – Андријевица (17 км), Андријевица – Матешево (33 км), Пријепоље – Нова Варош и Пријепоље – Сјеница. Укупно више од 330 км коловоза и пруге.⁶⁷² Према расподели надлежности коју су одредиле више војне

---

⁶⁷⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dislocazione dei reparti organici della divisione alla data del 1. e 15. ottobre 1941., p. 1.

⁶⁷¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Schieramento della divisione. Nr. 2014, 15. novembre 1941., p. 1-2.

⁶⁷² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Schema dei rifornimenti per la operazione Trio I, p. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina

власти дивизија „Венеција“ је обезбеђивала комуникацију Матешево – Андријевица – Беране – Бјело Поље – Колашин – Матешево. „Пустерија“ је надгледала правце Бјело Поље – Бродарево – Пријепоље, Пријепоље – Пљевља – Чајниче, Пријепоље – Бистрица – Нова Варош, Пријепоље – Сјеница и Пријепоље – Прибој.⁶⁷³

Чување мостова као места где се саобраћајне везе могу лако и на дужи период прекинути, и телефонско – телеграфских веза, спадало је такође у опсег задатака италијанске војске. Посебна пажња је била посвећена мостовима на реци Лиму, куда је ишла главна комуникација правцем југ – север, односно објекте у Скакавцу, Рибаревини, Ракити, Бродареву, Пријепољу и Бистрици, као и мосту преко реке Таре на јужној граници Пљеваљског среза. Италијани су поред заштите вршили и поправке на њима, а инжињерија је подизала алтернативне прелазе у виду понтонских мостова.⁶⁷⁴ Телефонско – телеграфска мрежа није била разграната, већ је повезивала само веће градове. У свакој вароши постојала је дивизијска централа која се старала о одржавању мреже. Што је отпор гериле био јачи, тај посао је био тежи.⁶⁷⁵

„Taurinense“, bus. N-7/1220, Trasferimento da Pljevlja a Scutari del Reparto munizioni viveri gruppo „Aosta“, Nr. 5287, 29. settembre 1942., p. 1.

⁶⁷³ Обезбеђење је најчешће вршено уз помоћ пратећих моторизованих колона. Систем је функционисао тако што је долазак каравана унапред морао бити најављен да би се извршиле потребне припреме. Колоне су чувале и јединице задужене за трасе пута којима се она кретала. У зависности од величине пролазне колоне, осигуравале су је једна или више чета, некада и цео батаљон. Караван се кретао од једне до друге тачке, на којима су је преузимале јединице за обезбеђење по договореном распореду. Било је строго забрањено да се караван зауставља чекајући пратњу, већ је иста морала одмах да је преузме и настави пут. Уколико ипак, пратња не би стигла на време, караван није смео да продужи сам. Јединица која је допратила караван до места преузимања, ту би остајала до његовог повратка. Јачину пратње одређивале су команде места, односно један виши официр постављен од команде за ту сврху. Поред тога команде су одређивале и редослед колоне возила и људства одређеног за протекцију, те проналазиле смештај за преко ноћи. Каравани су се углавном кретали дању...AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Sicurezza autocolonne, Nr. 6262, 3. ottobre 1941., p. 1-3.

⁶⁷⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Dal comando divisione Venezia al comando XIV corpo D'Armata, p. 1.

⁶⁷⁵ Важне централе у овом делу Гувернатората налазила се у Бјелом Пољу и Пријепољу. Постојале су телефонске линије Беране – Бјело Поље, Бјело Поље – Пријепоље, Бјело Поље – Сјеница, Бјело Поље – Пљевља, Пљевља – Пријепоље, Пријепоље – Сјеница, Пријепоље – Прибој, Пријепоље – Нова Варош и Пљевља – Жабљак – Никшић. Телеграмска линија постојала је само између Бјелог Поља и Колашина, односно Бјелог Поља и Пљеваља. Интезивирањем акција партизанских јединица крајем 1941. и почетком 1942. године, Италијанима је постало врло тешко да их одрже функционалним, па ће већина њих месецима бити прекинута. У фебруару 1942. године биле су прекинуте линије: Пљевља – Жабљак, Пљевља – Бјело Поље, Бјело Поље – Сјеница, Сјеница –

Снабдевање, борбеност и дисциплина италијанских трупа

Испорука неопходних ресурса јединицама „Пустерије“ и „Венеције“ првобитно је вршено из база 9. армије у северној Албанији. Због зимских временских услова и напада партизана, дотур са југа почео је убрзо да представља „озбиљну тешкоћу“. Посебно су биле угрожене јединице „Пустерије“ распоређене у гарнизонима на северу Гувернатората. Стога је генерал Бироли са немачким Командом Југоистока (Oberbefehlshaber Südost) уговорио да нова линија снабдевања дивизија иде преко Трста, Београда и Вишеграда. Попуну њених залиха је стога преузела комора италијанске 2. армије, почев од децембра 1941. године.⁶⁷⁶

На седмичном нивоу „Пустерија“ је снабдевана храном, муницијом и горивом.⁶⁷⁷ Материјал је дотуран железницом из Трста, преко Београда и Вишеграда у Прибој. Возовима су превожене и пошта, ванредне попуне у људству, војници на одсуству, рањеници и болесници. Обавеза дивизије била је да до сваког 10. у месецу достави захтеве за редовна следовања у току наредног месеца. Тада су уношени и евентуални посебни захтеви. Контрола послатог материјала се вршила у Београду и крајњој логистичкој тачки – Прибоју. У Београду су се намирнице морале пребацити из воза који је долазио из Италије, у обезбеђени теретни воз који је саобраћао линијом Београд – Међеђа – Прибој. Пребацавање намирница и смештај људства које је долазило возом, регулисање поште и телеграма, те координацију са немачким властима, вршила је италијанска 29. интендентска станица 2. армије, која је због потреба уредног снабдевања, стационарирана у Београду.

Пријеполје, Пријеполје – Нова Варош и Пријеполје – Прибој... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Comando genio truppe Montenegro, Grafico collegamenti telefonici in atto alle ore 00.00 del 1. 2. 1942., p. 1.

⁶⁷⁶ Ibid, Dal Governatorato Montenegro al commando truppe Montenegro, Nr. 4202, 14. dicembre 1941., ore 9, 45, p. 1.

⁶⁷⁷ Почетком јануара 1942. године следовање животних намирница за 7 дана садржало је: 43 т брашна, 75 т овса, 500 кг двопека, 700 кг сушеног поврћа, 10 т тестенина, 8 т пиринча, 2.7 т сира разних врста, 1.5 т јестивог уља, 1.5 т конзервираног парадајза, 5 т пасуља, 1.2 т кафе, 50 кг бибера, 1.5 т шећера, 250 литара вина, 2 литра коњака, 2 т соли, 2 т мармеладе, 10 т бисквита и 100.000 конзерви меса. Поред тога од оружја и горива јој је било потребно: 180.000 метака за пушке, 7.500 метака за пиштоље, 8.000 ручних бомби, 160.000 метака за пушкомитраљезе, 82.000 метака за тешке митраљезе, 8.000 граната за минобацаче 45 мм, 3.500 граната за минобацаче 81 мм, 2.200 граната за топове, 21 т бензина, 21 т дизел горива и 500 кг масти.... ВА, Иа, кут. 199, ф. 5, док. 22, стр. 6–8.

Она је поседовала неколико барака са намирницама и материјалом, који су увек били пуни и отворани само услед хитних потраживања „Пустерије“. Станица из Београда је у Прибоју поставила једно интендантско одељење, које се старало о следовањима када стигну у варош и било веза са комором „Пустерије“. Приликом доласка воза са следовањем у Прибој, било је правило да га чекају камиони ради даље расподеле материјала по гарнизонима. Пошто из многих разлога они нису увек били у стању да одмах преузму товар, у вароши су направљени магацини за њихово чување.⁶⁷⁸ И поред успостављања алтернативног пута снабдевања, потраживања дивизије, пре свега оне у муницији, али и намирницама, нису могле увек бити потпуно намирене.⁶⁷⁹

Од почетка 1942. године и „Венеција“ је почела да се снабдева на исти начин, односно из интендатуре 2. армије и железницом преко Трста и Београда. Разлика је била у томе што су следовања слата сваког првог у месецу возом преко Београда, где није било истовара, до Скопља, а одатле у Пећ, јер је копнени пут од Прибоја до Берана био дуг и несигуран. Материјал је из Пећи слат даље копненим путем у Беране и друге гарнизоне дивизије, обзиром да на овом простору није било опасности од побуне. „Венецији“ се овако превасходно слало брашно и додатне намирнице, те превожени болесни и рањени војници. И ова дивизија је до 10. у месецу морала да достави захтеве за снабдевање током наредног месеца, с тиме што је имала лимит од 500 т материјала месечно. За додатна средства „Венеција“ се морала обратити Команди трупа Црне Горе или скупљати намирнице на терену од становништва.⁶⁸⁰

Пошта и телеграми су некада слати возом, а некада заједно са преписком дивизије „Пуље“ авионом до Призрена.⁶⁸¹ О напрезању Италије да одржи функционалним окупациони систем на територији „Пустерије“ и „Венеције“, али и на целом простору Гувернатората, говори висина утрошеног новца за његово

---

⁶⁷⁸ ВА, Иа, кут. 199, ф. 5, док. 22, стр. 1–5; ВА, Иа, кут. 746, ф. 2, док. 9, стр. 1.

⁶⁷⁹ Тако је на пример, команда 11. пука половином јануара 1942. године, обавештавала да им мањка угљених хидрата и масти, те да је људство спало на половину прописане порције... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. divisione alpine „Pusteria“, Bollettino informazione nr. 167 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. gennaio 1942., p. 1.

⁶⁸⁰ ВА, Иа, кут. 199, ф. 5, док. 23, стр. 1–2; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 2, стр. 1.

⁶⁸¹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Da intendenza Superalba al comando divisione Puglie, Nr. 69, 27. gennaio 1942., ore 20.55, p. 1.

издржавање. Наиме, током периода јун – децембар 1941. године, влада у Риму је издвојила 120.000.000 лира, наредне 1942. године 60.000.000 лира, па потом 1943. још 120.000.000 лира.⁶⁸²

Што се тиче опскрбљености војника стандардна опрема једног алпинца била је: капут од чрвстог платна, јакна, ланене панталоне, 3 памучне кошуље, 2 ђебета за покривање, шлем, капа, платнени шатор, 2 пара чарапа, један пар рукавица, 2 пара доњег веша, каиш и прибор за јело. Од наоружања су носили пушке и пушкомитраљезе.⁶⁸³ Дневна порција хране италијанског војника у нормалним условима морала је да има 3.300 калорија, при томе најмање 100 г протеина, 540 г угљених хидрата и 75 г масти. Као елитни ратници, припадници алписких дивизија су јели боље од осталих и њихово следовање је на дневном нивоу имало преко 4.000 калорија.⁶⁸⁴

О дисциплини и борбености италијанских трупа у српском предању се до Другог светског рата уврежио став о слабом квалитету становника Апенинског полуострва као војника. Овакво гледиште ипак, није било потпуно у складу са истином, што ће у неким ситуацијама скупо коштати герилу. Припадници алписких дивизија „Пустерија“ и „Тауриненсе“, две од укупно седам са колико их је располагала италијанска војска, пореклом из Јужног Тирола и области Пијемонта на северу Италије, у акцијама против устаника били су дисциплиновани, тактички добро вођени, морално неколебљиви и одлично наоружани. Ове карактеристике алпинаца ће доћи до изражаја током 1941. године у борбама за Нову Варош и Пљевља. У вршењу гарнизонаске службе понашали су се слично, те су пресуде војних судова по питању недисциплине, против њених припадника реткост.

Када је у питању људство фантеријских дивизија за њих су се неке од поменутих предрасуда показале као тачне. Оно се у сукобима држало слабије, иако су располагале са модерним оружјем, њихово људство је гарнизонску

---

⁶⁸² Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 173.

⁶⁸³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando 11. reggimento alpini, Nr. 1049, 20. aprile 1942., p. 1.

⁶⁸⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. divisione alpine „Pusteria“, Bollettino informazione nr. 167 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. gennaio 1942., p. 1.

службу вршило мање ревносно, па су дивизијски судски органи чешће опомињали или кажњавали војнике због недисциплине, неморала, крађе, алкохолизма итд. У прилог томе навешћемо неколико примера.

Пуковник Роси (Rossi) командант 1. артиљеријског пука 22. дивизије „Качатори деле Алпи“, жалио се августа 1941. године на лошу дисциплину једног дела његовог људства стационираног у Никшићу. Он је навео да су униформе војника неуредне, да се исти шетају по вароши без дозволе и разговрају са грађанима у близини војног кампа, и то све чине у некомплетној униформи. Стога је од команданта дивизије генерала Анђела Пивана (Angelo Pivano) тражио да се уведу дисциплински контролори.⁶⁸⁵ Они нису поправили ситуацију. Половином септембра Пивано је упозорио на кршење војничке дисциплине припадника дивизијског батаљона инжињерије. Према његовим речима људство и даље иде градом без дозволе у време трајања службе, не одржава личну хигијену и уредност униформе, шета се полунаго унутар базе наочиглед мештана, док је војни капм у толиком нeredу да подсећа на „циганску“ чергу.⁶⁸⁶

Слични пропусти су се могли приметити и код припадника дивизије „Венеција“. На основу увида у документацију команде 83. пука, види се да су војници кажњавани због: напуштања дневне радне дужности на неколико сати без дозволе, неуредне униформе, неадекватног старања о војним апаратима, алкохолисаног стања у току командовања јединицом, алкохолисаног стању у време стражарске службе, неизвршења наређења претпостављеног итд. Иако су прекршиоци кажњени, проблеми са дисциплином су били далеко од тога да су решени. Разлози за изрицање додатних казне били су: бегство из касарне на неколико сати, лажирање лекарског уверења ради избегавања службе, непојављивање на прозивци, искрадање из војног кампа у току ноћи, стражарење без шлема и муниције, самоиницијативно напуштање стражарског места и сл.⁶⁸⁷

---

⁶⁸⁵ ВА, Иа, кут. 664, ф. 8, док. 11, стр. 1.

⁶⁸⁶ ВА, Иа, кут. 669, ф. 2, док. 36, стр. 2.

⁶⁸⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, Comando 83. reggimento fanteria „Venzia“, bus. N–5/811, Ordine del giorno, 2. dicembre 1941., p. 3; Ibid, 12. gennaio 1942., p. 3.

Пропагандна делатност међу покореним становништвом

Влада у Риму је на подручје Санцака гледала као на неразвијени, сиромашни и мултиконфесионални простор, али и важну карика у њеној окупационој зони на простору бивше Југославије. Она га међутим, није видела као територијалну целину. Генерал Еспозито је почетком октобра 1941. године његове делове под италијанском окупацијом поделио на три зоне. Прву су чинили Нововарошки, Сјенички и Пријепољски срез. Она је према овом извештају била у „тесној вези“ са Србијом и стога пуна припадника партизанских јединица, који се слободно крећу зоном мобилишући становништво и припремајући нове нападе на италијанску војску. Друга зона је обухватала Прибојски срез, Рудо, Добрун и Горажде. Њена карактеристика били су верски сукоби између православаца и муслимана, који су учинили овај простор безбедним за италијанску војску. Пљеваљски, Чајнички и Жабљачки срез, уз Бродарево, представљали су трећу зону. За овај сектор је према Еспозиту било карактеристично да је становништво без обзира на конфесију, имало потребу за примирјем после неколико тешких сукоба током лета.⁶⁸⁸

Анализирајући становништво које је насељавало северне делове Гувернатората, италијанске власти су дошле до следећег закључка. Већина интелектуалаца који представљају православни елемент означени су као особе „снажног националистичког српског духа“, изузев неколицине која се прикључила комунистима у борби. Они су тежили обнављању Југославије и стварању велике независне Србије, која би укључила и Црну Гору у своје границе. Били су убеђени да је италијанска окупација пролазног карактера, али и „најмање зло“ проистекло из пораза Југославије.

Нешто другачији став имали су српски представници из области Фоче, Чајничка и Вишеграда, који су будући угрожени од усташког режима, били спремни да се потпуно ослоне на Италијане. Фракцији „Зеленаша“ је била поклоњена посебна пажња у овом италијанском извештају, јер су исти веровали у италијанску победу, били против српског национализма и за независну Црну Гору

---

⁶⁸⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione politico-militare, Nr. 181, 5.10.1941., p. 1.

под италијанском заштитом. Што се тиче сеоског живља, оно се кретало за својим првацима, усклађујући своје тренутне потребе са идеолошким групацијама које су претендовале да га воде.

Муслиманско становништво и његови прваци су генерално процењени као присталице италијанске окупације и победе осовинских сила у рату, па да због тога „*отворено сарађују*“. Они су према окупатору били од велике помоћи у слому устанка и касније, партизанских акција. Ово је важило само за санџачке муслимане, док су они у Подрињу означени као про-усташки оријентисани и са којима се у контакту морало водити више рачуна.⁶⁸⁹

На основу ових процена, али и чињенице да Италија пре рата није имала упоришта на територији Старог Раса, због чега су локалном становништву остале непознате тековине фашизма и његове културе, италијанске власти су поступно почеле да граде свој утицај. Притом су се ослањале на проницљиву, добро припремљену, безскрупулозну и активну пропагандну делатност која се испољавала на политичком, економском, верском и културном плану. После завршетка борби против устаника, генерал Бироли је у циљу нове политике напуштања сепаратиста и придобијања бројнијих просрпски оријентисаних политичких правака, наредио својим официрима да према локалном становништву у крајевима традиционално повезаним са Србијом, имају беспрекорно држање. Тражио је да избегавају непотребно насиље, злоупотребе положаја, пљачку, хапшења итд., те да се поставе као пример односа које ће њихове јединице касније имати са муслиманским и православним живљем. Циљ ових пропагандних мера је по Биролију био да се уведе један стабилан поредак, који ће убедити становништво да је са Италијанима могућ суживот и да побуне нису алтернатива.⁶⁹⁰

---

⁶⁸⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Relazione sullo spirito delle popolazione dei territori occupati, mese di novembre 1942., p. 1-2; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. divisione alpine „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 5-6.

⁶⁹⁰ Његове наредбе су преко команданата дивизије преносене нижим официрима и војницима. Генерал Вивалда (Vivalda), командант дивизије „Тауриненсе“, саветовао је потчињенима да трупе морају да одрже „*чврст став и уједначен карактер*“ у односу на локално становништво. Да покажу поштовање сваком грађанину, штитећи његове интересе без обзира на друштвени статус и конфесију, притом не губећи из вида чињеницу да Италија представља „*супериорну земљу у*

Да би спровели ова наређења италијански команданти су почели да се повезују са локалним живљем. Генерал Еспозито је у првих месец дана његове службе у Пљевљима, примио видели смо, више од десет делегација грађанства из вароши и околине, односно имао више десетина приватних сусрета. Он је саговорницима италијанску војску представљао као „фактор стабилности“, те стално понављао да су његове трупе дошле да заведу ред и мир, да су пријатељи становништва, истовремено претећи казном свима онима који се буду супротстављали окупационим властима. Ове претње су биле координиране са репресалијама које су вршиле италијанске трупе приликом гоњења устаника или разоружања становништва. Уколико народ остане миран, обећана је помоћ у исхрани и прекид насиља, што је импоновало увек гладном сеоском становништву, навиклом на миран и забачен живот. Притом су позивани сви они који нису починили никаква злодела и који су били „заведени“, да се врате из илегале, пријаве старешинама села, предају оружје и заузврат добију слободу. Ова пропаганда је брзо пронашла пут до глава покорених људи.⁶⁹¹

Овако постављена пропагандна матрица имала је за циљ да одвоји народ од устаника, пре свега од комуниста, и тако га пацификује. Да би се што ефикасније супротставила комунистичкој и касније националистичкој агитацији, која се ослањала на идеале патриотизма, слободарске традиције српског народа, отпора завојевачу, оданости династији и вери, социјалне правде, и највише на коначни успех савезника у рату, команда дивизије „Пустерија“ тражила је да се *„хитно обезбеди континуирана дистрибуција“* летака и новина сеоском становништву, да би се оно обавестило о војној ситуацији на фронтима, поготово у Русији, положају тамошњег сељаштва после дугогодишње власти комуниста, узалудности

сваком аспекту друштвеног живота“ и да је њена војска на простору Старог Раса захваљујући војној победи. Вивалда је навео да је потребно изразити бригу и заинтересованост за реалне потребе становништва, елиминисајући шпекулације и злоупотребе... Ibid, p. 4.

⁶⁹¹ У једном извештају Команде трупа Црне Горе наводи се да већина становништва на територији Санџака *„има потребу да се ослони на нашу заштиту... јер је жељна мира и реда, свесна репресалија из прошлости и посвећена својим бригама“*... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Relazione sullo spirito delle popolazione dei territori occupati, mese di novembre 1942., p. 1; *„Пљеваљски весник“* за 27. октобар 1941. године, бр. 3, стр. 1.

наставка бробе против окупатора итд.⁶⁹²

У ту сврху су почетком октобра 1941. године, почела да излазе пропагандна гласила. У питању је био лист „*Пљеваљски весник*“ који је једном седмично издавала канцеларија за штампу „Пустерије“ на српском и италијанском језику. У почетку је лист имао само насловницу, на којој су се углавном доносиле фингирани извештаји са фронта, али и градске вести и обавештења становништву. Уредник листа ће касније постати предратни књижевник и национални радник Глигорије Божовић, који ће му допунити садржај и повећати обим страница, али ће његова примарна сврха остати ширење позитивне пропаганде о Италијанима.

Италијанске власти у Пљевљима су верску подељеност локалног становништва виделе као позицију више за његово лакше држање у покорности. Оне су политику ослањања на само једну верску скупину, које су својевремено спроводиле Краљевина Југославија или НДХ, оцениле као погрешну. Стога је предлагана подједнака сарадња са Србима и муслиманима, који су званично позивани на миран суживот. У стварности обе верске групе су добијале подстицај да раде на побошљању позиције код окупатора, што је неминовно водило ка дисквалификацији супротне стране као противника. Генерал Еспозито је у једном извештају забележио да припадници обе конфесије у Сјеничком срезу „*траже подршку или барем наклоност*“ окупатора, при томе непрестано оптужујући једни друге.⁶⁹³ Сличном атмосфером верске нестабилности пулсирала су и подручја Прибоја, Руда, Вишеграда и Чајнича. Свако нарушавање еквидистанце и приближавања једној од завађених група, Италијани су наплаћивали испуњењем њихових интереса. Ова политичка игра је брзо почела да даје резултате. Већ почетком октобра 1941. године италијанска команда у Пљевљима је закључила како „*нема страха од напада*“ на њену војску на

---

⁶⁹² Посебно ефикасна се показала дистрибуција антикомунистичких летака бацаних из авиона у зонама побуне... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazioni Nr. 21, 14. agosto 1941., p. 3.

⁶⁹³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. divisione alpine Pusteria, Bolletino informazione dalle ore 0 alle 24 del giorno 15. ottobre 1941., p. 1.

територији дивизије, јер и муслимани и православци имају потребу за пријатељске односе са окупатором.⁶⁹⁴

И на војном плану је дошла до изражаја препредена италијанска управљачка политика, каљена у афричким колонијама. После краха устанка разоружани су прво хришћани, а онда и муслимани, иако су ови преко потпуковника Јаковљевића поручили да ће помоћи даљу борбу против гериле. Италијани међутим, нису одузели сво оружје, што је једнако код муслимана и православаца продубило страх од даљих међусобних сукоба, па их и са ове стране, окренуло окупатору. Италијанским властима је остало само да се поставе у позицију заштитника првих од других и обрнуто, те да то наплате.⁶⁹⁵ Нелојалност Италијанима на другој страни, неминовно је повлачила за собом последице. То су на својој кожи најбоље осетили муслимани у пограничним крајевима са НДХ (Фоча, Горажде, Вишеград), када због своје подршке усташким властима, нису заштићени од напада четника крајем 1941. године.⁶⁹⁶ Тако је фашистички режим слао јасну поруку становништву да им може бити заштитник или егзекутор.

Како би спречили партизанску герилу да помогне становништву у разбијању ових мисаоних окова и окрене га против ње, Италија је посегла за најачим аргументом. Он се развио из чињенице да је окупатор дистрибуирао животне намирница и лекове становништву ових руралних и пасивних крајева. У условима сталног недостатка хране,⁶⁹⁷ италијанске власти се јављају као искорењивач или изазивач глади. Њихова пропагандана машинерија наравно, није пропуштала ниједну прилику да укаже на ову сурову неједначину. Тако је народу понуђен још један врло јасан избор. Око заиста великих испорука хране и лекова почео је да се испреда вишеслојни мит о Италијанима као „добром“ окупатору. Притом је у сенку падала нехумана политичка и војна компонента целог процеса.

---

⁶⁹⁴ Ibid, Situazione politico-militare, Nr. 181, 5.10.1941., p. 1.

⁶⁹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazioni Nr. 42 del 4.9.1941., p. 1.

⁶⁹⁶ Због тога је донекле опало расположење за НДХ код муслимана... ВАС, НДХ, кут. 61, ф. 2, док. 13, стр. 2.

⁶⁹⁷ Према једном реферату из августа 1941. године наведено је да окупирано подручје Црне Горе оскудева у животним намирницама (брашно, кукуруз, пиринач, шећер, воће итд.), средствима за дезинфекцију и испирње, одећи, обући и галантерији, лековима, пољопривредним машинама, занатским алаткама, писаћим и шиваћим машинама, стаклу, алату за покућство, превозним средствима (кола, бицикли...) итд. Све се то морало увозити из Италије...ВАС, mikroteka, NAV – i – T – 821, p. 356, стр. 680.

Политичке варијације у употреби религије подразумевале су и добре односе са верским поглаварима обе конфесије. Они су били важна карика у међуверским односима али и потенцијални савезник у антикомунистичкој борби. Још током августа 1941. године представници православне цркве и исламске заједнице су примљени неколико пута у аудијенцију код генерала Еспозита, заједно и одвојено. Италијани су у Пљевљима поставили Врховни шеријатски суд за подручје Гувернатората, на чијем се челу налазио судија Мурат Шећеркадић. Не би требало сметнути са ума да неколико хоџа и свештеника води колобарационе одреде муслиманске милиције и легализованих четника, што у преводу значи да су представљали моћан део елите на обе стране. За православне, римокатоличке и исламске верске празнике су на нивоу Гувернатората Црне Горе одређени нерадни дане у току године. Италијански команданти нису пропустили прилику да присуствују обележавањима верских празника, појављујући се на литургијама или током дова у џамијама.⁶⁹⁸

***

Колико је нови вид италијанског окупационог режима у Црној Гори, оличен у формирању Гувернатората, био „тврђи“ може се указати на више начина. Пре свега, примећује се знатно веће присуство војске која добро утврђује своје гарнизоне. Цивилни послови затим, прелазе потпуно у домен војних власти, што се види по укидању средњих начелстава или потчињењу цивилног комесаријата гувернатору. Следећи корак Италијана, барем када је у питању територија Старог Раса, било је неутралисање рецидива усташког режима. Стога су донете одлуке о враћању отпуштених Срба у службу, те повратку расељених. Тиме се истовремено одузимао политички примат муслиманима који су им доделиле власти НДХ.

Да би се ова и друге политичке стратегије окупатора спровеле у дело, више није смело бити безбедносних киксева као у првој фази окупације. Генерал Бироли је због тога вишеструко ојачао посадне трупе у северним деловима Гувернатората (2 дивизије са око 26.000 добро наоружаних војника), док је елитна

---

⁶⁹⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazioni Nr. 61 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 23. settembre 1941., p. 2.

алписка дивизија „Пустерија“ избачена на саме рубове италијанског окупационог царства. О одлучности Италијана да коначно уреде и интегришу овај простор говоре на велики напори које су улагали да поменути дивизију редовно снабдевају.

Прецизном анализом верских нетрпељивости пре свега, од стране генерала Еспозита и Биролија, поделом самих верских скупина на неколико фракција, те разбијањем овог простора на неколико војних сектора, италијанске власти су брзо поставиле на позиције са којих ће почети да граде окупациону мрежу. У акцију затим ступа италијанска пропаганда. На основу чињеница изнетих у главном тексту можемо закључити да је њена матрица имала четири компоненте: прву, политичку, која је Италијане пред православним и муслиманским првцима представљала као гаранте остварења њихових политичких циљева и што је још битније, „језичка на ваги“ који је доносио превагу над противничком скупином; другу, војну, која је италијанску војску представљала као заштитника или егзекутора, лојалног или нелојалног становништва; трећу, економску, у којој се окупаторске власти захваљујући расподели хране у овим пасивним крајевима јављају као сузбијач или изазивач глади; и четврту, здравствену, где Италијани дистрибуирајући лекове продужавају живот становништву. Последње две ставке су врло битне јер Италијане буквално доводе у позицију господара живота или смрти велике већине становништва. Овај добро промишљен и јак пропагандни образац Италијани ће користити до капитулације, приликом чега ће се он у више наврата показати као најаче оружје окупационог режима.

2.4. Етничко-верски сукоби на простору Новог Пазара и Рашке крајем 1941. године

Последњи месеци 1941. године донели су Дежевском и Студеничком срезу велику неизвесност и страдање, а услед последица грађанског рата на верској и етничкој основи, а у условима ширења антифашистичког устанка дуж целе Србије и Црне Горе. Овај конфликт представља изданак политичких, економских и социјалних разилажења дугог трајања, између локалног хришћанског и

муслиманског живља, а као окидач се овога пута јављају одлуке албанских власти у Новом Пазару. Увођењем Албанаца са Косова и Метохије у сукоб на муслиманској страни, локални спор добија шире размере, који прете да угрозе егзистенцијални опстанак српског становништва. Први корак на том путу албанско-муслиманске снаге су учиниле на подручју Ибарског Колашина, уз прећутну подршку немачког и италијанског окупатора. Повлачење Немаца почетком октобра представља следећу етапу, током које је требало осигурати и припојити Нови Пазар и Дежевски срез Великој Албанији. За постизање тог циља кључне су биле две ствари: довести италијанску војску и одстранити главни „реметилачки“ фактор, тј. етнички очистити Дежевски срез од српског живља. Политика масовног прогона православаца изазива њихову спонтану оружану реакцију, будући да су већ били под оружјем ради борбе са окупатором – коју су муслимани и на овом простору пропустили. Две опсежне војне акције према Новом Пазару, као и један мањи окршај у предграђу, биле су лоше припремљене и изведене, са слабо дисциплинованим људством. Контранапад албанско-муслиманских снага на Рашку је био конкретнији и успешнији, ношен идејама о ширењу велико-албанске државе. У оваквој ситуацији окупаторске власти су превасходно штитиле сопствене интересе, гледајући да настали хаос искористе у међусобној борби за моћ и ресурсе. Њихова политика је наступала са колонијалних позиција одакле су и Италија и Немачка званично позивале на мир, а тајно подпиривале сукобе не обазирјући се на огромна људска и материјална страдања покороног становништва.

Ревитализација феудалних односа и отпор Срба

Одредбе Уредбе о стварању и организацији Косовске области донетој почетком августа, албанска власт у Дежевском срезу је селективно спроводила. Пошто је Аћиф Хаџиахметовић Бљута подржао Пејанијев став о ревизији овог уговора, цивилна управа у Новом Пазару је у дело спровеле само клаузуле које су јој биле у интересу. Навешћемо неколико примера за то. Иако су Срби били већина у срезу није промењен начелник Ахмет Даца, нити је за његовог заменика постављен њихов представник, хришћани нису враћени на своја радна места у администрацији, а камоли да је извршена расподела места у чиновничком апарату

у складу са бројношћу етничких скупина како је то Уредба предвиђала,⁶⁹⁹ није их било ни у жандармерији, а занемарено је и постављање нових судија. Однос Хациахметовићеве клике према спровођењу одлука постигнутог уговора можда најбоље илуструје понашање српских чиновника које је влада у Београду покушала да пошаље у Дежевски срез. Неки су под притиском одмах бежали назад,⁷⁰⁰ а други на сваки начин покушавали да избегну додељену службу.⁷⁰¹ Они који би се ипак, задржали, од албанских власти нису добијали никаква средства за издржавање, иако је Недићева влада за њих уредно слала принадлежности.⁷⁰² Радило се значи, о потпуном бојкоту споразума.

Албанска власт је на другој страни, одмах почела да примењује одлуке Уредбе које су јој биле у интересу. Ту се издваја она која одобрава повратак феудалне социјалне структуре и привилегија које су из ње следиле, муслиманском беговату. Радило се наима, о увођењу ушура (1/4 годишњег производа), феудалног намета којег су хришћани морали да плаћају муслиманским феудалцима у време Османског царства. Овај одлука има краћу предисторију. Деградација Срба у сталез кметова почела је на локалу још почетком маја, после захтева једне групе разбаштињених бегова из Новог Пазара упућеног на Бљутину адресу. Поред Дежевског среза рефеудализацијом су били погођени и Сјенички и Штавички срез, јер су новопазарски феудалци, раније имали чифчије и на том простору.⁷⁰³

После разговора између Милана Аћимовића и албанских представника из Косовско-митровачког, Дежевског, Лапског и Подујевског среза, одржаних 19.

---

⁶⁹⁹ Бедри Пејани је заступао становиште да цео управни апарат у Косовској области мора да припадне Албанцима и муслиманима јер су они у „*апсолутној већини*“. Податке за ову тврдњу Пејани је нашао у турско-аустријским статистикама становништва из периода 1912–1918., одбацујући без аргументације попис из 1931. године као нетачан... ВА, НДа, кут. 1а, ф. 1, док. 6, стр. 8.

⁷⁰⁰ Саво Недић из Берана је у августу одређен за среског судију у Новом Пазару. У граду се међутим, задржао само неколико дана, па је према његовом сведочанству „*услед великог терора којег су вршили муслимани на челу са Аћифом Хаџиахметовићем, побегао у Пријепоље*“, где је пре рата био са службом... АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 305.

⁷⁰¹ Крајем августа извесни Војин Војиновић, финансијски приправник, добио је службу у селу Осаоница у Штитарској општини, које је било насељено само православцима. Војиновић међутим, није желео да иде, одуговлачећи полазак чак 13 дана, док није успео да преко „Збора“ издејствује опозив... АС, БИА, збирка 268, Историјат Ужица, фас. Југословенски народни покрет „Збор“, Димитрије Љотић, стр. 45–46.

⁷⁰² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30.11.1941. године, стр. 2.

⁷⁰³ М. Радовић, Убирање четвртине ..., стр. 93.

јула, усаглашено је да се на овом простору изврши ревизија аграрне реформе из међуратног периода,⁷⁰⁴ а да се привремено у току лета 1941. године, призна право беговима да узимају четврти део годишњег приноса са одузете или откупљене им земље.⁷⁰⁵ Убирање намета почело је спорадично током јуна, да би се интензивирало у јулу и августу.

Ревитализација феудалних односа у Европи половином 20. века представља својеврсни историјски феномен. Православни и муслимански сељаци су опет постали зависни према „господарима“. Иако је узимање ушура уговором било временски ограничено до краја 1941. године, оно се наставило све до новембра 1944. године.⁷⁰⁶ Намет се давао углавном у: житарицама, воћу, поврћу, сену, стоци (забележени су чак и случајеви узимања свиња). Новопазарски беговат се по питању прикупљања четвртине поделио у три групе. Прву су чинили они феудалци који су поред ушура, користили и разне друге привилегије. Они су отимали и оно што су им кметови „дуговали“ за међуратни период. Други су преговарали са чифчијама, те тако одређивали колико ће се узети, док један мали део, уопште није посезао за привилегијама. Такви су јавно нападани од осталих као присталице бивше Југославије или србофили. Узимање дажбина за 221 беговску породицу, од око 300 колико их је живело у Дежевском срезу, био је посао 106 субаша, поред ага и бегова који су ишли самостално. На послу прикупљања намета било је укупно ангажовано око 200 људи.⁷⁰⁷

Субаше су неретко имале помоћ албанске жандармерије или немачке војске из Новог Пазара, односно разних квинслиншких одреда састављених од локалних

---

⁷⁰⁴ О аграрној реформи видети више у: Александар Павловић, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918–1941. године*, Лепосавић, 2011; Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove*, Bonn/Tirane, 1991; Nakif Bajrami, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë të 1918–1941.*, Prishtine, 1981; Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995; Александар Павловић, Осврт на аграрну реформу и колонизацију Срба и Црногораца на простор Косова и Метохије у периоду између 1912. и 1941. године, *Баштина*, 21, 2006; Adnan Velagić, *Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata*, *Prilozi*, 38, 2009; Jusuf Osmani, *Zakonski propisi o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu između dva svetska rata*, *Godišnjak Arhiva Kosova*, 20, 1984; Гордана Дракић, О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 46, 2012.

⁷⁰⁵ ВА, НДа, кут. 206, ф. 2, док. 5, стр. 16.

⁷⁰⁶ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 184.

⁷⁰⁷ Исто, Прилози, стр. 2–13.

муслимана или Албанаца са Косова. Онај ко би одбио да бегу преда ушур, био би пребијен и(ли) ухапшен. Од узете количине намирница и стоке, субаше су одвајале део за њих, приликом чега је долазило до разних злоупотреба.⁷⁰⁸ Неке аге су одлазиле и кућама њихових кметова, понекад водећи и породице са собом. Од њиховог доласка се правила читава фешта, коју је наравно, плаћала „раја“.⁷⁰⁹

Ова ретроградна промена друштвено-социјалних односа погађала је у великој већини само хришћане. Према једној анкети коју је 1958. године у 72 села из пет општина Дежевског среза, спровео Срески одбор СУБНОР-а од 1.066 анкетираних домаћинстава која су давала ушур, само су 44 била муслиманска.⁷¹⁰ Највише су трпела православна села из околине Новог Пазара. Навешћемо неколико примера који указују на обим континуиране експлоатације сељака. Од 39 домаћинстава из села Избице недалеко од вароши, узето је током рата око 38 т пшенице, 30 т кукуруза, 25 т јечма, овса и ражи, 108 т сена, као и 64.500 динара. Православне породице из села Постоња дале су 22 т пшенице, 21.5 т кукуруза, 9.5 т осталих житарица и 19 т сена, док је 21 српском домаћинству из села Нетврђе до солобођења одузео: 20 т пшенице, 11 т кукуруза, 15.5 т осталих житарица, 60 т сена и 191.400 динара. Укупно гледано из 77 домаћинстава у поменута три насеља, узето је око: 131 т жита и других житарица, 62 т кукуруза, 188 т сена и 256.500 динара.⁷¹¹ О општој отимачини из појединих села говори и грађа настала у раду немачке Крајскоманде из Косовске Митровице.⁷¹² Већина хришћана из Дежевског среза је стога била огорчена овим мерама албанских власти. Њихово незадовољство почело је да се обликује у прво спонтани, а онда и организовани отпор, који ће убрзо прерасти у отворени оружани сукоб.

Услед опасности од велико-албанских тенденција јасно исказаних током првих месеци окупације, локални српски живаљ се до почетка августа организовано у неколико оружаних одреда у Врачевској, Трнавској, Полошкој,

---

⁷⁰⁸ М. Радовић, Убирање четвртине..., стр. 94, 96.

⁷⁰⁹ Ага је унапред слао обавештење о доласку, тако да би пред село изашли сви мушкарци да га дочекају. После поздрављања, жене и деца су аги љубиле руке. Примпремани су обеди са цицваром, питом и јагњећим печењем, током којих су их двориле жене са једном руком на грудима... ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године“, стр. 10.

⁷¹⁰ *Нови Пазар и околина...*, стр. 316.

⁷¹¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 199; Исто, Прилози, стр. 1; М. Радовић, Убирање четвртине..., стр. 95.

⁷¹² ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године“, стр. 10.

Штитарској и Сопоћанској општини. Оне су имале дефанзивни карактер и људство је боравило код својих кућа.⁷¹³ Током маја на овај простор долази Војислав Лукачевић будући истакнути командант ЈВуО. Он је у илегали на Голији затекао капетана Радомира Цветића⁷¹⁴ са неколико људи. Лукачевић се овде задржао 15 дана и онда продужио за Београд.⁷¹⁵ Капетан Цветић се ставио под команду Косте Миловановића Пећанца и добио титулу војводе Сухорудничког. Поред нега Пећанчевим одредима припадао је и Машан Ђуровић,⁷¹⁶ који је

---

⁷¹³ Б. Бишевац, нав. дел., стр. 464; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, стр. 92.

⁷¹⁴ **Радомир Р. Цветић** (Тиоце, Рашка ? – Зеленгора, 1945.). Завршио је Војну академију у Београду и до Априлског рата стекао чин капетана инжињерије 1. класе. Године 1941. био је на служби у 1. пионирском пуку у Нишу. Капитулацију је дочекао у штабу Косовско–митровачког одреда у Косовској Митровици. До 1941. године био је одликова два пута и то: Златном медаљом за војничке врлине и Орденом југословенске круне 1. реда. Имао је велики углед међу становништвом Студеничког и Дежевског среза. По окупацији први је у мају почео да организује четничке формације на простору Студеничког среза. Прво је био под командом Косте Пећанца, да би се од септембра 1941. године нашао у табору пуковника Михаиловића. Ускоро постаје командант Студеничко–дежевског одреда. Два пута је нападао Нови Пазар и истовремено одбранио Рашку од албанско–муслиманског напада током новембра 1941. године. Године 1942. његов одред је припојен новооснованом Јаворском корпусу. До септембра исте године био је командант Студеничке бригаде, а затим га Михаиловић поставља за команданта корпуса. На тој командној позицији је остао све до краја рата. Учествовао је у готово свим борбама против НОП-а, односно алабнско-муслиманских снага, на територији Старог Раса. До погибије на Зеленици, био је унапређен у чин мајора.

⁷¹⁵ ВА, фонд Народно ослободилачке војске Југославије (у даљем делу текста НОВЈ), кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са I саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 1945. године, стр. 2.

⁷¹⁶ **Машан Ђуровић** (Гајтан, Медвеђа, 7. јул 1912. – Златар, 21. мај 1943.) Отац му је погинуо 1917. године као капетан српске војске. У Гајтану је похађао основну школу, а Гимназију је свршио у Лесковцу. Према његовом сведочанству две године је у Београду студирао право, али се онда вратио на село будући да је био јединац. У Билећи је 1934. године успешно свршио школу резервних официра. Почетком Априлског рата распоређен је у 38. пешадијски пук у Подгорици, као резервни потпоручник. После краха Југославије враћа се у Јабланички срез и 10. маја прилази Кости Пећанцу. Једно време је био у његовом штабу, после чега као војвода Сухопланински одлази у долину Ибра. Његов одред ће до краја 1941. године стално расти, јер ће га попуњавати избеглице са Косова и Метохије. Учествовао је у борбама верског и идеолошког карактера на овом простору у јесен 1941. године и добио орден за храброст од генерала Милана Недића. Од краја августа 1941. године је био у отвореној колаборацији са Немцима. Као личност је био прек, својеглав и напрасит, а изгледа да је имао и проблема са алкохолизмом. И поред тога Коста Пећанац га је називао својим најбољим војводом и „великим витезом“. Он никада међутим, није био у потпуности потчињен њему и често је деловао самостално. Одржавао је везе и са командантима генерала Михаиловића. Због свог понашања имао је проблема и са немачким властима, иако је био легализован. После разоружања Пећанчевих четника формира одред „Сложну браћу“, чији је задатак био борба против илегалних четника у западној Србији. Када су Немци покушали разоружавање његовог одреда почетком марта 1943. године, он одлази у илегалу. Иако је био одређен од стране Врховне команде (ВК) ЈВуО за ликвидацију, генерал Михаиловић га је помиловао и послао у околину Бјелог Поља. Тамо је требало да узме учешћа у борбама са снагама НОВЈ, које су се рапсламсале током априла и маја. Када је Ђуровић дезертирао, Михаиловић је изгубио стрпљење, те је ухапшен и стрељан на Златару.

почетком августа 1941. године дошао из Топлице. Његова група се углавном кретала Студеничким и Косовско-митровачким срезом.

После Пећанчевог прогласа крајем августа у коме је позвао српски народ на лојалност окупатору, капетан Цветић са његовим људима прелази под команду пуковника Михаиловића. То је учинио најкасније до краја септембра, поставши командант Четничких одреда ЈВ среза Студеничког. Ђуровић је на другој страни, остао лојалан и легализовао свој одред, задржавајући добре односе са Цветићем. Михаиловићев нови командант затим проширује своју команду и на поменуте сеоске чете у Дежевском срезу, стварајући од њих Дежевски четнички одред. За команданта је поставио артиљеријског поручника Драгора Павловића. Ова јединица је касније уврштена у Студеничко-дежевски четнички одред под заповедништвом капетана Цветића.⁷¹⁷ Северним општинама Дежевог среза кретао се и Моравички четнички одред из околине Ивањице, који је водио резервни пешадијски поручник Пурић, правник из Пријепоља.⁷¹⁸

У неколико села на Голији се на другој страни, формира оружана група од 30 људи коју је водио предратни поручник ЈВ и члан Земљорадничке странке Андра Петронијевић. Одред су помагали индустријалци Тихомир Шарковић и Велимир Курсулић из Рашке, будући да је Петронијевићево присуство гарантовале безбедност локалних хришћана, али и њихове имовине на Голоји, пре свега пилана. Петронијевић је свој одред назвао Голијска добровољачка чета. Са њима је убрзо почео да протерује аге и бегове из Новог Пазара, али и порезнике коалиционе владе.⁷¹⁹ Добро наоружана и борбена, ова група је представљала и опасност за немачку посаду у Дугој Пољани, која се ослонила на помоћ италијанског гранизона у Сјеници.⁷²⁰ Пошто се ускоро и на овај простор шири Михаиловићева четничка организација, преко капетана Бране Петровића команданта Четничких одреда ЈВ на Голији, Петронијевић је позван да приступи

---

⁷¹⁷ Владан Виријевић, Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини, *Наша Прошлост*, бр. 7, 2006, стр. 170.

⁷¹⁸ ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 8.

⁷¹⁹ Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944.*, Београд, 1977, стр. 60–61; Станко Равић, *Међу орловима Златара*, Пријепоље, 1972, стр. 28–31.

⁷²⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. divisione alpine Pusteria, Bolletino informazione n. 63 dalle ore 0 alle 24 del giorno 25. settembre 1941., p. 1.

покрету. Он је то одбио и крајем септембра пришао комунистима. Затим се са делом одреда пребацио на Златар.⁷²¹

Што се тиче комуниста они су прву партизанску јединицу организовали крајем јула и почетком августа на обронцима Копаоника. Њен командант био је учитељ Предраг Вилимоновић са Голије. Група је до 10. августа нарасла на 60 бораца и добила назив Копаонички партизански одред (КПО).⁷²² Сем неколико муслимана међу партизанима, све набројане јединице чинило је српско становништво.

Организовани у побројане оружане формације православци почињу оружјем да се супротстављају наметнутим феудалним дажбина и самовољи алабнских власти. У нападима на субаше и аге приликом убирања четвртине током августа, убијено је неколико особа. Међу њима су биле аге Бачевац Јусо, Хуковић Цемо, Феровић Зизо и субаша Сехратулић Синан. Одговор квинслиншке управе у Новом Пазару уследио је у виду акција албанске жандармерије здружене са немачком војском, а на територији општина у којима су страдали муслимани. Том приликом долази до паљевина, пљачке и хапшења православних житеља.⁷²³ Приведено је и неколико Срба из Дуге Пољане и Сопоћанске општине, те одведено у новопазарски затвор. Ухапшени су формално оптужени за анти-немачку пропаганду.⁷²⁴

Затим је албанска жандармерија у садејству са немачким трупама упала 18. августа у село Милатковиће, Студенички срез, под образложењем да се у њему налазе четници. Иако их у селу није било, неколико кућа је спаљено, готово све су опљачкане, мештани су шиканирани и тучени, а приведено је 21 лице.⁷²⁵ Сутрадан 19. августа, неколико албанских жандарма је на сабору у селу Земаници недалеко

---

⁷²¹ ВА, ЧА, кут. 33, ф. 13, док. 21, стр. 1; Д. Пешић, *нав.дел.*, стр. 65; С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 45–48.

⁷²² Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 77–78, 81–82.

⁷²³ М. Радовић, *Убирање четвртине...*, стр. 95; напади на аге и бегове наставили су се спорадично до краја рата... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 86; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневници Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 27–28.

⁷²⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Аћифу Хациахметовићу о сигурности Срба у Штавичком срезу, стр. 1; Исто, Писмо Тихомора Шарковића Аћифу Хациахметовићу о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе, стр. 1.

⁷²⁵ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 107.

од Лешка, малтретирано окупљено хришћанско становништво. Када је обавештен о ситуацији у селу, а вероватно под утиском рације у Милатковићима, војвода Ђуровић је наредио да се они убију. Четници су стога ликвидирали четворицу жандарма, свукли их и бацили њихова беживотна тела у Ибар.⁷²⁶

Ратно клупко је наставило да се одмотава. Четничка акција је наине, иницирала напад немачких снага из Косовске Митровице, који су 20. августа опљачкали и спалили Земаницу. Село је бомбардовано из минобацача, приликом чега је погинуло неколико људи. Пошто су тројица убијених жандарма били родом из Новог Пазара, њихова сахрана је искоришћена за организовање анти-српских демонстрација у вароши.⁷²⁷ Истовремено, делови албанске жандармерије из Косовске Митровице врше операције против устаника у суседном Моравичком срезу. Пљачка и отимачина се пренела и на околину Ужица.⁷²⁸

Сукоби из августа прелили су се у наредни месец. Њихова злослутност је ипак, још увек кружила око Дежевског среза, дотичући само његове рубове. Тако се Машан Ђуровић 15. септембра сукобио са албанским жандармима из Косовске Митровице који су напали српско становништво у Лепосавићу. После краћег окршаја жандарми су се повукли. Четири дана касније дошло је до новог инцидента. Четовођа Давид Утвић је писао да су жандарми опет напали Лепосавић. И овога пута Срби су успели да се одбране.⁷²⁹ У овим борбама је међутим, убијен председник општине Лепосавић са целом породицом, а једна девојка је силована и отета. Притом је спаљено и српско село Борчане, које су Немци и албански жандарми већ два пута до тада палили, те ухапшено 12 српских сељака.⁷³⁰ Истовремено долази до сукоба и у Ибарском Колашину, о чему ће у наставку бити речи.

---

⁷²⁶ ВА, НДа, кут. 13, ф. 5, док. 8, стр. 3.

⁷²⁷ Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 92.

⁷²⁸ У једном извештају се каже да жандарми „на груб начин убијају људе, пале куће, пљачкају и хапсе, а онда пуштају затворенике за паре“... ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 2–3; У Ужичком крају су од стране Албанаца страдала села Дрежник, Злакуса и Горјани. За ове акције је после рата оптужен Бајазит Бољетини... АС, БИА, збирка 268, Историјат Ужица, фас. Суђења и стрељања – ликвидирани лица, стр. 4.

⁷²⁹ ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 1, стр. 1; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 8, стр. 2; Б. Бошковић, *нав. дел.*, стр. 100.

⁷³⁰ ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 13, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезима Косовско-митровачком, Дежевском и

Видевши да губе контролу над ситуацијом, а у стању када због ширења антифашистичког устанка у Србији нису могли да рачунају на војна појачања, немачке власти су покушале да дипломатским путем реше настале етничко-верске спорове. Стога је Крајскоманда из Косовске Митровице 21. септембра организовала састанак између председника свих општина Косовско-митровачког, Подујевског, Вучитрнског и Дежевског среза са српским првацима из Рашке. Србе је предводио Тихомир Шарковић. На састанку је одлучено да се спроведу одредбе Уредбе о уређењу Косовске области, односно да се у мешовитим срединама организује комбинована власт између Срба и Албанаца, а да се у чисто српским местима постави њихова власт. Што се тиче Дежевског среза, договорено је да Рајетићка, Врачевска, Никољачка и Полошка општина буду под српском управом, да мешовита власт буде у Постоњској и Трнавској општини, а да остале, скупа са Новим Пазаром, припадну муслиманима.⁷³¹ Тако је прогуран услов о одвајању већинских православних општина од Новог Пазара, који је од стране Немаца био одбијен половином јуна.

Да ове одлуке не би остале „мртво слово“ на папиру, Шарковић се сутрадан насамо састао са Цафером Девом и немачким крајскокомандантом. Он се током разговора жалио на албанске власти, означивши их као виновнике кризе.⁷³² Да би се споразум оснажио Дева и немачки крајскокомандант су дошли у Рашку 27. септембра, док је сутрадан требало заједно са Шарковићем да путују у Нови

Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 1; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.1.1942. године, стр. 35, 37, 38.

⁷³¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 232.

⁷³² Упитан да изнесе узроке оружаних сукоба, Шарковић је навео држање албанске жандармерије чији су припадници „*пљачкали, подметали, тукли, злостављали немилосрдно српски живаљ, а у последње време почели и да силију женски свет*“. Други разлог је по њему, било завођење ушура и начин на који се он прикупљао. Затим је на захтев крајскокоманданта Шарковић на карти обележио општине у којима су хришћани били у већини. Његов предлог да се према томе жандармеријске станице Пиларета, Рогозна и Бањска у Дежевском срезу предају Ђуровићевим четницима, уз постаје Дрен и Слатину у долини Ибра, које су ови већ били заузели, немачке власти су по Шарковићевом сведочанству, прихватиле. Његова зона конфесионалног разграничења ишла је линијом: „*од села Србавца, на остављајући целу долину Ибра од Рашке као српску, а затим је граница кренула на село Бањску прелазећи Ибар, вододелницом Ибра и Дрима, обухватајући цео Ибарски Колашин до села Рибарића, а одатле на село Грубетић, Јелачиће, Боровик, ката 829, обилазећи Нови Пазар, скреће на Ђурђево Ступове, на вододелнице реке Дежаве и реке Луште, остављајући целу општину Пожешку муслиманима, спушта се на село Вучиниће, а одатле границом – извицом Коштан Поља до границе среза Сјеничког, а одатле границом среза Сјеничког и Дежевског до Одвраћенице (Голија планина)*“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезима Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, 1–2.

Пазар на разговор са Аћифом Бљутом. Састанак није одржан, јер су се етничко-верски сукоби у међувремену, на подстицај албанско-муслиманске стране, наставили са још већом жестином.⁷³³

Тако је већ 24. септембра дошло је до сукоба између албанске жандармерије из Новог Пазара и четника који су дошли да преузму жандармеријску постају на Рогозни. Сличне ствари су се десиле и на другим постајама.⁷³⁴ Коначни ударац било каквој мировној иницијативи, задао је напад албанско-муслиманских снага на Србе у Ибарском Колашину. Пратиле су га и нове борбе између Ђуровићевих четника и албанске жандармерије у долини Ибра. Тамо је међутим, постигнут споразум о међусобном ненападању 28. септембра. Линија интересних разграничења је ишла долином реке Церање. Уговор се није односио на Дежевски срез, а није био ни дугог века.⁷³⁵ Већ два дана касније албанске снаге које су ишле од Ибарског Колашина, заузеле су село Бањску. Првог октобра четници су напали село Церању и протерали муслиманско становништво, што је условило албанским контранападом, после чега је цео простор почео да тоне у анархију етничко-верског грађанског рата.⁷³⁶

Напад албанско-муслиманских снага на Ибарски Колашин

Територија Ибарског Колашина је 1941. године заузимала простор од око 300 км² у горњем току реке Ибра – од села Рибариће до Косовске Митровице.⁷³⁷ Овде

---

⁷³³ Исто, стр. 2.

⁷³⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 234; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.1.1942. године, стр. 38.

⁷³⁵ ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 38, стр. 1, 4.

⁷³⁶ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.1.1942. године, стр. 38–39.

⁷³⁷ Према Григорију Божовићу границе ове географске области су: Оклачка глава на Жабаре (Мојстирска клисура), Црна Ријека до Рибарића на Ибру, током Ибра до ушћа струмачке реке, уз реку до Црног Врха на Рогозни, развођем Рогозне на пресло код села Јунака, на планину Бабова више Бањске и испод села Козарева па у Жировничку реку, затим, преко брда у Јагњеничку реку и овом реком до Ибра, захватајући село Зупче, па на Шишаковића Дуб код села Кошутова, даље преко брда у правој линији на реку Клину, обухватајући село Г. Стрмац. Граница је одатле ишла планинском гредом изнад села Радешева до села Рудника изнад Сувог Грла и пресекала село Дрен одакле се пела на Мокру Планину, гредом Мокре Горе до Оклачке Главе која сва припада Колашину. Четири области унутар ње су биле: Радич Поље, „Планина“, Рогозна и Рибариће. На територији Ибарског Колашина налазе се српски средњовековни споменици из 14. века, од којих је најпознатији манастир Црна Река, где су се једно време налазиле мошти светог Петра Коришког. Становништво се углавном бавило сточарством... Јована Бојовић-Манић, *Зоонимија Ибарског Колашина*, Лепосавић, 2015, стр. 9–12.

је према окупаторској документацији живело 7.400 Срба, који су били распоређени у 44 насеља Беримске и Радич-пољске општине. Недићева влада је на другој страни, располагала са подацима да у Колашину има 51 српско село, са око 10.000 становника. На овом простору је било и доста избеглица из Пећи и Клине.

Према Бечким уговорима већи део Ибарског Колашина је припао италијанској окупационој зони. Насељавали су га хришћани у великој већини, а већа села била су: Зубин Поток, Брњак, Придворице, Зупче, Калудра, итд. Према једном реферату урађеном за високог функционера Недићеве владе Цеку Ђорђевића, као српски центар на овом простору је означено село Придворице са фамилијом Божовића на челу. Колашин је својим географским положајем и структуром становништва, представљао јаку брану између Албанаца са Косова и Метохије и муслиманског становништва у Дежевском и Штавичком срезу.⁷³⁸

На подручју Колашина се крајем августа појавила једна наоружана група хришћана, која је крстарила немачком и италијанском зоном спречавајући, у границама њених могућности, пљачкашке нападе Албанаца који су трајали још од почетка окупације. У питању је био Колашински четнички одред предвођен војводом Тодором Добрићем, једним од Пећанчевих команданата. Он се одметнуо из личне освете, јер су му крајем августа у селу Брњаку, Албанци из Дренице убили сина и синовца.⁷³⁹ Његова јединица је бројала око 100 људи, који су били распоређени у 5–6 мањих група.

Италијанске власти лоцирале су Добрићев одред крајем августа. Нису га одмах напале, већ су започеле преговоре. Према наређењу пуковника Дистефана команданта сектора Пећ, мајор Заното (Zanotto) је изнео следеће захтеве Колашинцима – да положе оружје и да се предају, после чега је требало да буду пребачени у посебан камп у селу Ракош, општина Исток, где би били под

---

⁷³⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о ситуацији у срезу Студеничком, Дежевском и Косовско-митровачком 1941. године, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, стр. 1; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco“), Nr. 2531, 19. settembre 1941., p. 1; Arhiv Republike Slovenije (у даљем делу текста AS), Rodbinski fond Edvard Kardelj (у даљем делу текста Edvard Kardelj), kut. 74, dos(je) 4/3 – с, str. 7. Грађа нам је доступна захваљујући доброј вољи колеге др. Александра Животића, коме се овим путем срдачно захваљујемо на уступљеном материјалу.

⁷³⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 33; Б. Бошковић, *нав. дел.*, стр. 101.

надзором италијанских војника. Одбијање услова би довело до италијанске оружане акције.⁷⁴⁰ Пуковник Дистефано је 6. септембра обавестио команданта дивизије „Пуље“ генерала Д'Апонтеа, да су Срби негативно одговорили на њихове захтеве, али уз добру вољу за наставак преговора на основу њихових сугестија.⁷⁴¹ Дистефано међутим, није имао разумевања за захтеве Колашинаца и наредио је мајору Заноту да започне оружану акцију. Италијанске јединице су тако за седам дана прочешљали села: Ракош, Црколез, Чулије, Дрен, Црепуље, Велику Калудру, Малу Калудру и Чечево.⁷⁴² Италијанске власти не само да су на овај начин директно одбиле да узму малобројнији хришћански живаљ у заштиту, већ су и Албанцима послали јасну поруку да су им колашински четници непријатељи.

За време трајања рације, немачки официр који се представио као командант трупа из Косовске Митровице, дошао је 7. септембра у посету генералу Д'Апонтеу у Приштину. Он му се пожалио на опасност коју представљају „пубуњеници“ који се крију у планинама Ибарског Колашина, против којих није предузета акција, јер се налазе у италијанској зони. Стога је дошао да се договори о немачко-италијанској борби против Колашинаца, образлажући је као „неопходну ради осигуравања како немачке, тако и италијанске окупационе зоне од побуњеника“. Д'Апонте међутим, није делио мишљење немачког колеге. Он је сматрао да је ситуација у Ибарском Колашину „много мање озбиљна“ него што ју је Немац представљао, јер се по њему, редило само о стотинак бораца који нису увек показивали непријатељство према Италијанима. Оставио је ипак, простор за евентуални заједнички напад на Колашин.⁷⁴³

---

⁷⁴⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco“) – lotta contro il banditismo, Nr. 2222, 31. agosto 1941., p. 1–2.

⁷⁴¹ Они су поручили да не желе да предају оружје, јер Албанци неће одустати од пљачке српских села и протеривања становништва. Уколико би Албанци престали са насиљем и Колашинци би се примирили. Нису желели ни да иду у камп у Ракош, јер су се бојали да ће их Албанци убити, већ су желели да се сличан логор организује у неком селу Ибарског Колашина. Тражили су и да се евидентирају на једном списку сви злочини и преступи Албанаца према Србима, сходно чему су послали попис жртава и материјалне штете италијанском команданту. На крају су изнели лојалан став према италијанској војсци... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco“), Nr. 2340, 6. settembre 1941., p. 1.

⁷⁴² Ibid.

⁷⁴³ Ibid, Ribelli Serbi zona Mitrovica, Nr. 4643, 8. settembre 1941., p. 1.

Дана 7. септембра дошло је до инцидента у селу Придворица у близини Зубиног Потока, чији ће епилог у многоме погоршати положај Срба. Италијански финанси су наиме, дошли да преузму граничну караулу коју су до тада у њиховој зони држали албански жандарми из Косовске Митровице. Албански командант није желео да преда постају без наређења немачке крајскоманде, па умало није дошло до сукоба. Немцима је међутим, од Албанаца стигла вест да су Срби напали положаје албанске жандармерије, које наводно Италијани нису заштитили. То је бацило додатну сумњу на хришћанско становништво код Немаца, које са овим неспоразумом није имало никакве везе. Као италијански депутат у Косовску Митровицу је одмах послат пуковник Дистефано, да образложи цео ток догађаја, док је команда „Пуље“ повукла наређење о преузимању карауле.⁷⁴⁴

Пуковник Дистефано је по повратку из Косовске Митровице реферисао да немачки официр који је тражио напад на Колашин неколико дана раније, није командант немачких трупа из Косовске Митровице, већ је био дошао из Београда. Италијанима се обратио наводно, пошто је његове намере о заједничкој акцији одбацио истински крајскомандант – коњички капетан Фридрихс. Уз то, Дистефано је поменуто лице оптужио да је преувеличао опасност од колашинских Срба и погрешно протумачио инцидент у Придворици, што је онда изазвало општу пометњу. Дистефано је целу ову збрку прекинуо поручивши немачкој Крајскоманди да није потребно чистити Колашин, *„јер су Срби мирни и не нападају Немце или Италијане“*.

Иако је договорено да се не предузима никаква акција, будући да је Фридрихс био изразито анти-српски настројен, утврђен је ипак, уопштени план евентуалне оружане акције. По њему немачке и италијанске трупе требало је да потисну истовремено Колашинце према демаркационој линији, где ће их дочекати албанска жандармерија.⁷⁴⁵ Значи иако је доказано да од колашинских Срба не прети никаква опасност, што звучи логично ако се узме у обзир да су били са свих страна окружени окупаторским снагама и непријатљески настројеним

---

⁷⁴⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Incidente di Pridvorica, Nr. 4722, 11. settembre 1941., p. 1; Ibid, Nr. 4705, 11. settembre 1941., p. 1.

⁷⁴⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Azione rastrellamento in accordi con truppe tedesche di Mitrovica, Nr. 4723, 11. settembre 1941., p. 1; *Nemačka obeveštajna služba*, knj. IV, str. 835.

албанским и муслиманских становништвом, чекао се само повољан тренутак да се они нападну.

У међувремену је завршена италијанска акција коју је водио мајор Заното. Према његовом извештају локално православно становништво их је дочекало са „*нескривеним симпатијама*“, сматрајући их заштитницима од албанског насиља. Народ је у селима Чечево и Придворица сам предао 15 пушака и 15 пиштоља, као и нешто ратне опреме. Предаја драгоценог оружја се наставила у италијанској команди у Резали, односно у постаји финанси у Црепуљама. Становништву је запређено да не прима на преноћиште људе из немачке окупационе зоне, јер су међу њима они који нарушавају мир и ред. Срби су са своје стране, Заноту пренели да су стално у приправности због злочина и пљачке коју врше Албанци, који су се опет, збуњујући италијанску команду у потпуности, жалили на насиља и проблеме које врши српско становништво (што је и навукло притисак окупатора на њих). Представници хришћана су и упозорили да Ибарским Колашином круже албански агенти који шире причу о скором устанку који ће довести до „*уништења Срба и Црногораца*“.⁷⁴⁶

Ситуација се после италијанске интервенције међутим, није смирила. Будући да се албански жандарми нису повлачили из карауле у Придворици, Добрићеви четници су извршили неуспели напад њих.⁷⁴⁷ Половином септембра први пут су нападнути и муслимани из околине Рибарића. На један њихов караван који се враћао из Косовске Митровице отворена је пушчана паљба у атару села. Већина присутних је успела да побегне, али су тојица муслимана ухваћени. Били су то: Чолаковић Авдул, Чолаковић Зено и Балота Фахрија. Први је убијен од стране православаца, а остали су пребијени и ослобођени.⁷⁴⁸ Ови догађаји дали су дуго очекивани повод немачком окупатору за обрачун са колашинским Србима. Будући да ни Немци, ни Италијани, нису располагали са довољним бројем трупа за војну операцију на тако широком простору, они су се ослонили на Албанце. Њихови прваци су несумњиво знали за планове окупаторске војске за напад на

---

⁷⁴⁶ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco“), Nr. 2531, 19. settembre 1941., p. 1.

⁷⁴⁷ Ibid.

⁷⁴⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 167.

Ибарски Колашин и сходно томе, унапред вршили припреме. Будући да је ова територија кочила интеграцију и ширење Велике Албаније, албанско-муслимански напад је изведен са великом жестином.

Акција је почела 22. септембра и трајала је неколико дана. У њој су учествовале групе алабанских качака из Дренице,⁷⁴⁹ Истока и Пећи, уз подршку муслиманских снага из околине Тутина и Новог Пазара. Трупe је предводио Аћиф Хациахметовић Бљута као официр са ратним искуством, заједно са албанским барјактарима Шабаном Полужом, Бисљимом Бајгором, Идризом Рецом, Јусуфом Градицом и др.⁷⁵⁰ Пошто је атак уследио са више страна (према италијанско-немачком плану), а у тренутку када је локално православно становништво предало један део оружја, брзо је савладан отпор Колашинаца. Добрићеви људи су се затим, повукли на Рогозну. Иако је операција извршена у италијанској окупационој зони, њихова војска није учинила ништа да је спречи, јер иако је команда сектора Пећ раније показивале некакву жељу за мирним решењем етничких спорова, никаква војна конфротација са већим албанско-муслиманским трупама није долазила у обзир, поготово после инцидента у Пећи крајем маја.⁷⁵¹ Крајскоманда из Косовске Митровице је такође, подржала и видећемо подупирала

---

⁷⁴⁹ Област Дренице је одувек важила за центар отпора српским властима после ослобођења ових простора од османске власти. Локално албанско становништво је морало бити смиривано оружјем неколико пута у међуратном периоду. Па и поред тога Дреница је на пример, дала највише подршке Косовском комитету. Његови чланови су увек могли рачунати на подршку у Дреници, где су често долазили и роварили против југословенских власти. Чувени Азем Бејта је био пореклом одавде. Дреница је била подељена на 5 барјака: Кразмировце, Лауша, Клина, Преказ и Кобилић. Они су у сваком тренутку располагали са 3.000 бораца. Из прекорупске области јужно одатле могло се дићи још 1.000 људи из три барјака. Сви они ће узети значајног учешћа у верским сукобима ван њихове територије током Другог светског рата... AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – с, str. 21–22.

⁷⁵⁰ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. јануара 1942. године, стр. 44; Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 109–110; Б. Бошковић, *нав. дел.*, стр. 100.

⁷⁵¹ Приликом дочека албанског комесара за Косово, Дебар и Стругу 29. маја 1941. године у Пећи, дошло је то тешког инцидента између Срба, Албанаца и Италијана. Непосредно пред долазак комесара Албанци су се окупили испред вароши са италијанским и албанским заставма. Неколико Срба из масе, увређено овим догађајем, покушало је да отме један од реквизита. Настала је општа туча у коме су Срби потегли оружје и тешко ранили једног албанског дечака. Маса Албанаца одмах је ухватила тројицу Срба који су се супротставили манифестацији и једног на месту убила. Италијанска војска и карабињерија недорасла оваквим догађајима, отворила је ватру по ускомешаној гомили. Притом су ибили тројицу Албанаца, а двојицу ранили. Истовремено Албанци су погубили 7 Срба и ранили још двојицу. Овај инцидент бацио је тамно светло на италијанско-албанско савезништво и подупрео ставове једног дела албанске елите који је у Италијанима видео заштитнике Срба, њихових вековних непријатеља. Из Пећи је у Тирану убрзо отишла и жалба највишим властима, пре свега на италијанску војску која је означена као неко ко даје „заштиту“ Србима и „угњетава“ албански народ... AQSh, fondi 23, v. 1941, d. 2, f. 85–86.

насиље над Србима. Албанско-муслиманске снаге су пљачкале и палиле српска села, тукле, силовале, убијале и протеривале хришћански живаљ. Истовремено се десио и велики број отмица девојака, праксе већ виђене у суседном Штавичком, Пећком или Косовско-митровачком срезу.⁷⁵²

Последице похода на Ибарски Колашин биле су врло тешке по хришћане. Да је прва етапа у етничком шићењу Срба са ових простора успешно спроведена, јасно нам говори изворна грађа. У једном извештају немачких власти каже се наиме, да се после „*страховитих недела*“ албанско-муслиманских јединица, овај простор може сматрати „*као расељен, а села уништена*“.⁷⁵³ Тихомир Шарковић је из Рашке такође извештавао да је Колашин „*сасвим пропао – попаљен, опљачкан и расељен*“.⁷⁵⁴ И са муслиманске стране је стизала потврда о ефикасности оружане акције. Истакнути муслимански првак Бахрија Абдурахмановић је јавно у Новом Пазару, хвалио Албанце из Дренице што су Колашин претворили у „*прах и пепео*“.⁷⁵⁵

Да се није радило о претераним оценама, говори биланс попаљених села. Тада су гореле куће Срба у насељима: Зупче, Горње Вараге, Доње Вараге, Црепуља, Калудра, Тушиће, Загуљ, Чечево, Оклаце, Брњак, Горњи Стрмац, Доњи Стрмац, Паруце, Превлак, Јабука, Пресека, Драгаљице, Кобиља Глава и Падине у Радичпољској општини; односно: Јагњеница, Прелез, Резала, Доњи Јасеновик, Угљаре, Доброшевина, Бубе и Бојновиће у Беримској општини. Укупно 28 насеља. Услед опште опасности хришћанско становништво бежи и из села која нису била директно нападнута, као на пример из: Горњег Јасеновика, Ковача, Вукојевића, Врбе, Придворица, Ранчића, Читлука, Газивода, Лучке Ријеке и Вељег Бријега. Током акције је уништено око 500 кућа, знатно више помоћних зграда и убијено најмање 33 људи. Према каснијим подацима штаба Беримског

---

⁷⁵² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Крајскокоманданту у Косовској Митровици, март 1942. године, стр. 1–2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезима Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 3–4.

⁷⁵³ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Крајскокомандатура у Косовској Митровици, Меморандум Крајскокомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. јануара 1942. године, стр. 44.

⁷⁵⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовско-митровачком и Дежевском срезу 1941. године, стр. 1.

⁷⁵⁵ Izudin Šušević, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Новопазарски зборник*, бр. 34, 2011, Нови Пазар, стр. 229.

четничког одреда, крајем септембра 1941. године из Ибарског Колашина је избегло 606 српских породица са укупно 5.935 чланова. То је било негде између 60–80% од укупног броја српског становништва, у зависности која цифра њиховог укупног броја се узме као тачна.⁷⁵⁶

Избеглице одлазе углавном у Дежевски и Студенички срез, нешто мало и у Куршумлијски, где трпе од немаштине и глади. Остатак православног живља у Ибарском Колашину се распоређује по још увек непопаљеним селима и пре свега, обронцима Рогозне.⁷⁵⁷ Попут генерала Еспозита и влада Милана Недића је препознала „злу крв“ која је пуштена. Она је оценила да после свега између Албанаца, муслимани и Срба са овог простора влада „*љуту непријатељство*“.⁷⁵⁸ Због питања егзистенције, али и потребе за осветом, колашинске избеглице попуњавају редове четничких формација и увећавају бројност Студеничко-дежевског и Сухопланинског четничког одреда. Акција у Ибарском Колашину се стога може сматрати окидачем за интензивирање сукоба на етничко-верској основи у наредним месецима.

После албанско-муслиманског напада стање безбедности у средњем току Ибра је било врло несигурно. Команда сектора Пећ јавила је 30. септембра да су Албанци поново спалили село Горњи Стрмац, а да су хришћани избегли према Резали. Италијански одред који је коначно послат на терен да прекине насиље, била је нападнут од стране Албанаца. Наиме, 1. октобра отворена је ватра на италијанску колону у селу Превлак недалеко од Зубиног Потока. После краћег сукоба дошло је до преговора и испоставило се да су у питању албански качаци из немачке окупационе зоне, који су пљачкали по селу. Уместо да их похapse, Италијани су их испратили на територију Војно-управног подручја Србије. Сутрадан је иста италијанска јединица нападнута од Албанаца и у селу Дрен.

---

⁷⁵⁶ ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак грађана општине Беримске којима су попаљене куће и сва остала имовина, а налазе се у избеглиштву у Србији без средстава за живот, 5. јануар 1942. године, стр. 1–13; Крајскоманда из Косовске Митровице је навелка бројку од 5.000 протераних Срба, али она није правила списак породица као што је то случај био са властима у Рашки ... ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. јануара 1942. године, стр. 32; АСЖ, ф. Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 26, р. 283/1944, стр. 1;

⁷⁵⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, стр. 1.

⁷⁵⁸ AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, str. 6.

Иако су албански депутати трвили да је до оба сукоба дошло грешком, у њима су погинула тројица качака. Истовремено је Крајскоманда 861 из Косовске Митровице упутила званично извињене команди „Пуље“ због ова два инцидента.⁷⁵⁹

Поводом новонастале ситуације капетан Фридрихс се састао са пуковником Дистефаном у месту Ђураковац, недалеко од Истока, 2. октобра. Током разговора између двојице окупаторских официра, Фридрихс је тражио да италијанске војне власти *„дају одрешене руке Албанцима (под командом (албанске, М.Ж.) жандармерије) да ликвидирају питање Срба у Старом Колашину и у долини Ибра“*. Стога је по њему, било потребно да се италијански гарнизони у Придворици и Резали, у којој се налазио већи збег српског становништва, замене одредима албанске жандармерије из Косовске Митровице, која би затим спровела ликвидације оних који су избегли први талас насиља. Фридрихс је такође, имао на уму да дивизија „Пуље“ наоружа Албанце са око 2 милиона комада муниције за српске пушке, ради даљих операција.⁷⁶⁰ Више него очигледна подршка немачког официра акцији етничког чишћења Срба из Ибарског Колашина, наводи нас на закључак да је мировни састанак у Косовској Митровици 21. септембра био само фасада за албанско-муслиманску акцију.

Када је обавештен о захтевима немачких власти из Косовске Митровице, генерал Д'Апонтe је о свему известио СУПЕРАЛБ-у. Њен заповедник генерал Бироли, је одбацио немачке захтеве, сматрајући да од албанске жандармерије у италијанској зони не може бити користи, видећи у њима продужену руку немачког утицаја. Он је ипак, на другој страни, одобрио слање муниције за албанске трупе.⁷⁶¹ После негативног одговора Италијана, Албанци нису могли само уз подршку локалне Крајскоманде да наставе са нападима на Србе, тако да се током октобра ситуација почела смиривати. Вихор рата се међутим, само изместио нешто северније, на простор Дежевског среза.

---

⁷⁵⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Peje, Situazione in zona Mitrovica – Puntata esplorativa Rakos – Banja – Crepulje – Radic Polje – Rezala, Nr. 2795, 2. ottobre 1941., p. 1.

⁷⁶⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Richiesta del comando germanico del settore di Mitrovica, Nr. 2792, 2. ottobre 1941., p. 2.

⁷⁶¹ BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 21, str. 327.

У потрази за решењем – оружани сукоб као опција без алтернативе

Због ширења антифашистичког устанка на територији окупиране Србије доведена је у питање експлоатација и контрола „Трепче“. Стога су се немачке посадне трупе из Новог Пазара и Рашке повукле у Косовску Митровицу 2. октобра 1941. године.⁷⁶² Тиме је створена сасвим нова ситуација на терену. Бљута је обавештен о немачком повлачењу неколико дана раније. Сходно фаворизацији Албанаца и муслимана немачка команда му је оставила 150 пушака са муницијом и бомбама. Затим је сазвао седницу комитета АНС-а за Нови Пазар на којој се расправљало о новонасталој ситуацији. Одлучено је да се упуте делегације са богатим даровима на Бихор, Пештер, Тутин и Рожаје, албанским првацима у Метохији и Косову, али и италијанским окупационим властима, са задатком да врбују људство и оружје ради одбране града. Договорено је и да се легализује банда Бика Дрешевића која се до тада кретала Штавичким срезом, као и да се отпочну преговори са локалним четничким командантима.⁷⁶³

Ове одлуке су ступиле на снагу одмах после одласка немачке посаде за Косовску Митровицу. Новопазарска делегација послата у Тутин и Рожаје, имала је састанак са командом окупационог гарнизона у Рожају. У италијанском извештају се наводи да је 5. октобра „*делегација становника Новог Пазара*“, тражила од Италијана да интервенишу и спрече „*уништавање већине Албанаца*“ у Новом Пазару. Муслимански депутати нису нисачим поткрепили тврдњу о наводној опасности по опстанак мухамеданаца у вароши и то само пар дана после разорне акције у Ибарском Колашина, у којој су узели учешћа. Иза овог апела примећује се међутим, покушај проширења албанске граница на „мала врата“ у тренутку када више није било немачких власти који би осујетили тај процес, као током јуну. Евентуални долазак италијанске војске у Нови Пазар, а под образложењем заштите „албанског“ живља, омогућио би Италијанима окупацију

---

⁷⁶² Када су припадници КПО унуштали постројење рудника Бело Брдо на Копаонику, немачки крајскомандант из Косовске Митровице је предлегао да се одбрана копова Трепче препусти Италијанима. Тада је директно из Берлина стигло наређење да се рудници морају задржати по сваку цену. У Косовској Митровици је затим прикупљен цео немачких батаљон од 500 људи, коме су придотате јединице албанске жандармерије из читавог среза. Крајкомада 861 је потчињена команданту 3. батаљона 737. пешадијског пука, 717. пешадијске дивизије... Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 133–134.

⁷⁶³ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *нав. дел.*, стр. 201.

среза у немачкој зони. Уз већ изгласано опредељење дела муслиманског становништва за припајање албанској држави, овај аргумент је Немцима могао трајно да одузме Дежевски срез. Тиме би Хаџиахметовићев план о уласку Новог Пазара под окриље владе у Тирани био испуњен.⁷⁶⁴ Готово је немогуће да његова иницијатива у овом правцу, није потекла из договора са албанским првацима са Косова и Метохије, за шта ћемо касније изнети доказе. Подсетићемо и да су Италијани нешто раније окупирали Сјенички срез, те пришли Новом Пазару на пар километара и са западне стране.

Код генерала Д'Апонтеа Хаџиахметовићева молба је наишла на топао пријем. Препознајући муслиманску делегацију као весника тешког положаја у који је запала немачка управа, Д'Апонте је истог дана послао делегата у Косовску Митровицу. Његов задатак је био да обавести капетана Фридрихса о жељама албанских власти из Новог Пазара и опипа пулс Немаца по овом питању. Са позиције заповедника целе дивизије (више од 10.000 војника) и масовне подршке Албанаца, италијански генерал је лукаво пренео Фридрихсу да неће интервенисати у Новом Пазару без његове дозволе, истовремено тражећи да га упозна са начином на који је намеравао да среди ситуацију у Дежевском срезу, знајући да Немац за то нема ресурса.⁷⁶⁵

На крају ове политичке игре избијала је италијанска нужда за окупирањем рудника „Трепча“. Два дана касније, 7. октобра, АНС из Новог Пазара упутио је још једну молбу италијанским властима. Од Д'Апонтеа је тражено 200 пушака са муницијом, ради одбране града од како се наводи „Срба комуниста“. Њих тада како нам ногобројни документи казују, није било у околини вароши. Пошто је генерал био рад да испоручи тражено оружје, чекала се само одлука СУПЕРАЛБ-е.⁷⁶⁶

---

⁷⁶⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5261, 5. ottobre 1941., ore 11, 30, p. 1.

⁷⁶⁵ Ibid, Nr. 5260, 5. ottobre 1941., ore 11, 30, p. 1; Иако је капетан Фридрихс био упознат са суштином захтева огранка АНС-а из Новог Пазара упућеног Италијанима, он је прихватио објашњење водећих албанских првака из Косовске Митровице да је у питању био само захтев за слање наоружаних Албанаца из италијанске зоне у Нови Пазар. Штавише, такву информацију је послао Феликсу Бенцлеру, иако видимо да је суштина била другачија... Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 554.

⁷⁶⁶ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5304, 7. ottobre 1941., ore 18,00, p. 1.

У међувремену, цивилна управа у Новом Пазару је формирала „Одбор за одбрану града“ на челу са Хаџиахметовићем као бившим турским официром. Ово тело је одржало први састанак 4. октобра. На њему је одлучено да се грађани, искључиво муслимани, наоружају и разместе на све стратешке тачке у граду и око њега. Сви муслимани у срезу су даље, позвани да се сами наоружају. Србима, који нису имали представнике на овом састанку, је забрањен излазак из вароши, чиме је још једном према њима показано отворено неповерење. Начелно је ипак, са хришћанима договорено да се на сваки начин спрече сукоби у граду.⁷⁶⁷

Истог 5. октобра у град долази Билал Дрешевић са његовом бандом и ставља се на расположење албанским властима. Ушао је у Нови Пазар уз галаму и пуцњаву. Да би се у вароши одржао ред срески начелник Даца доноси одлуку о формирању преког суда. Председништво суда чинили су: Он, судија Јунуз Хамзагић и командант жандармеријске чете Асим Салихамидовић.⁷⁶⁸ Са друге стране фронта, четници Сухопланинског одреда су ушли у Рашку, капетан Цветић је са његовим снагама контролисао простор између Новог Пазара и Рашке, док су на Рогозни, на путу ка Косовској Митровици, били Колашинци под Добрићевим вођством. Копаонички партизански одред је контролисао долину Ибра у Студеничком срезу и једно време делимично Рашку.⁷⁶⁹

Као резултат, између осталог и Бљутиног контакта са италијанским властима, уз њихову и немачку дозволу, 7. октобра у Нови Пазар долазе прве трупе албанских качака из Метохије. Предводио их је 70-годишњи барјактар Шабан Полуџа са 60 људи из Дренице. Они су пар дана пре тога учествовали у походу на Колашин. У немачку окупациону зону су прешли уз дозволу Крајскоманде из Косовске Митровице. Исред вароши, а онда и на улицама града, приређен им је

---

⁷⁶⁷ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 239–241.

⁷⁶⁸ I. Šušević, *nav. del.*, str. 227–228.

⁷⁶⁹ Више о борбама четника и партизана за Рашку у јесен 1941. године види у: ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 6, стр. 2; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 17, стр. 7; ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 3, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 1, стр. 1; ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 109; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у Студеничком, Дежевском и Косовско-митровачком срезу 1941. године, стр. 2; Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942., Ратни дневник 24.4.–31.5.1941. године, стр. 3, 5, 7; Благоје Бишевац, Дежевски и Штавички срез у писмима Тихомира Шарковића 1941. године, *Новопазарски зборник*, бр. 25, 2001, стр. 261; Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 127–128, 159–160; Д. Пешић, *нав. дел.*, стр. 83.

свечани дочек. Окупљенима се прво из масе обратио Бахрија Абдурахмановић, јашући коња и носећи албанско кече. Називајући присутне грађане албанским народом, он је упутио салву комплимената на рачун Полужиних људи, који су наводно дошли да одрже ред и мир у граду. У центру Новог Пазара говор је одржао и Аћиф Бљута. Он је искористио прилику да поново велича Велику Алабанију и представи Дежевски срез као њен саставни део.⁷⁷⁰ После скупа једна наоружана група људи је кренула улицама Новог Пазара у којима је живело хришћанско становништво, бацајући пароле о Албанији, уз вику, дреку, ломљаву и пуцњаву.⁷⁷¹

Био је ово међутим, тек увод у страдање Срба мештана. У град до 22. октобра стижу још две групе Албанаца са Косова, тако да је њихова снага расте на око 500 бораца. Истовремено су у Нови Пазар дошле и муслиманске снаге са Пештера, из Бишева, Рожаја, Ругова и Тутина. Команда албанске жандармерије из Косовске Митровице је такође, послала појачања у људству, оружју и муницији.⁷⁷²

Са пристизањем нових трупа повећава се притисак на хришћане. Дана 20. октобра Шабан Полуза је са групом својих људи без икаквог повода стрељао на месту Арапов гроб у Новом Пазару четворицу Срба, а онда им одсекао уши, носеве и извадио очи, те тако унакажене лешеве оставио на улици. Међу њима су били браћа Плавшићи, Божидар и Војислав. Потом је Полуза отишао њиховој кући и силовао једну од њихових жена. Поново су отимане девојке. Тако је из куће Марковића са Пашиног гувна одведена Драга Марковић, док је њен отац касније убијен.⁷⁷³ Другом приликом албански качаци су једног православца из Брњака неколико дана мучили тако што су му везаном уринили у уста. Затим су га

---

⁷⁷⁰ Хациахметовић је према речима савременика између осталог изјавио: „Драга браћо! У присуству наше браће Албанаца из Косовске Митровице су куцала наша срца и дошли су нама у помоћ. Нама иза леђа стоји три милиона Албанеза и наш Пазар је центар Албаније и ми ћемо створити Велику Албанију... Нећемо туђе, а не дамо своје. Пролићемо крв, а не дамо Албанију. Нећемо рат, али хоћемо да сачувамо мир. Зато молим да се очува ред и мир, у противном ми ћемо да очувамо мир са пушком у руци. Нећемо напред у вароши и куцање по вратима“... I. Šušević, *nav. del.*, str. 229.

⁷⁷¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 250–252.

⁷⁷² Помоћне трупе наоружаних Албанаца су распоређене у свим срезovima Косовске области, а половином октобра њихов броје је износио око 2.000 бораца... ВА, *mikroteka*, NAV – i – Т – 821, г. 21, str. 329.

⁷⁷³ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 38–39.

убили.⁷⁷⁴ Терор над хришћанским живљем се свакодневно настављао, па је током октобра у Новом Пазару убијено најмање 18 Срба.⁷⁷⁵

Насиље над хришћанским живљем у Новом Пазару, долазак појачања у виду албанских снага из Метохије, те паљење Ибарског Колашина, изазвали су реакцију четника⁷⁷⁶ у унутрашњости Дежевског среза. Према италијанским информацијама на овом простору је дошло до „отворене побуне против Немаца“ од стране устаника чији се број кретао од 4.000–5.000 бораца (овај број се ипак, мора узети са опрезом).⁷⁷⁷ Због тога је Команда сектора Пећ решила да ојача положаје према немачкој окупационој зони, поготово оне насупрот Новом Пазару. У Тутину и Рожајима је размешетна по једна чета 2. батаљона 71. пешадијског пука. Цео батаљон је међутим, био у приправности да се у случају нужности, у најкраћем року пребаци у Тутин, а трупе одавде, сходно плановима генерала Д'Апонтеа, у Нови Пазар.⁷⁷⁸ Приступило се и утврђивању демаркационе линије и стратешких положаја у Штавичком срезу. Приликом изградње бункера у селу

---

⁷⁷⁴ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 20/1941., стр. 1.

⁷⁷⁵ За њих 15 имамо имена. То су: пензионер Симовић Спасоје (1. октобра), финансијски контролор Живковић Жарко (5. октобра), цревар Симовић Алекса (11. октобра), цревар Симовић Владимир (12. октобра), општински службеник Ивановић Марко (19. октобра), пекар Димитријевић Вукадин (20. октобра), земљорадник Окошановић Миленко (20. октобра), мутавција Окошановић Драгољуб (20. октобра), пекар Плавшић Божидар (20. октобра), пекар Плавшић Војислав (20. октобар), земљорадник Милутиновић Велимир (30. октобар), Јекић Радојко (3. новембар) и Јовичанац Витомир (3. новембра – убијен ван града декапитацијом, док породица труп никада није нашла)... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Тулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 49–50.

⁷⁷⁶ Један до водећих истраживача на пољу историјских дешавања у Дежевском, Студеничком и Сјеничком срезу током Другог светског рата, пуковник ЈНА и првоборац Станко Равић, доводи у питање сам појам употребе термина „четници“ за снаге које су вршиле операције у Дежевском срезу. По њему, већина припадника четничких формација пошла је у борбу ради одбране од албанско-муслиманских напада. Распрострањеност термина он објашњава тиме да су муслимани сваког Србина са пушком називали „четником“, као што су себе често називали „Турцима“ или су их хришћани тако крстили. Он стога закључује да се радило о општем верско-етничком сукобу. Текст у коме је изнео ове ставове забрањен је за штампање од стране СУБНОР-а 29. марта 1983. године, под образложењем да је ауторово писање „*супротно политици и ставовима СКЈ, да је тенденциозно и националистичко и да у свакодневној активности и напорима да се иде Титовим путем уноси дезоријентацију, збрку и историјске неистине*“... ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године“, стр. 9; Исто, Мишљење Општинског одбора СУБНОР-а Нови Пазар о раду Равић Станка „Сјеничка партизанска чета 1941. године“, стр. 1.

⁷⁷⁷ ВА, mikroteka, NAV – i – Т – 821, р. 21, стр. 329.

⁷⁷⁸ На линији Резала – Радич Поље у Ибарском Колашину био је распоређен цео 3. батаљон 71. пука... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Situazione zona Novi Pazar – Raska, Nr. 5334, 8. ottobre 1941., р. 1.

Мелаје италијански војници су порушили споменике на старом „грчком гробљу“ и камен искористили за фортификације.⁷⁷⁹

Већ 6. октобра почели су сукоби. Инцидент се одиграо на Рогозни. Мештани села Рајетића су запуцали на групу муслимана која је кренула у Косовску Митровицу по оружје. У помоћ им убрзо послат Бико Дрешевић који је сузбио православце и омогућио каравану наставак пута. Потом је спалио Рајетиће. Тада је у борби погинуло 11 људи – 7 хришћана и 4 муслимана. До краја године у овој општини ће од стране албанско-муслиманских снага бити убијено још 9 православних мештана.⁷⁸⁰ Затим је Шабан Полужа са његовим људима 12. октобра напао и опљачкао село Лукоцрево југозападно од Новог Пазара. Притом су убијена двојица Срба.⁷⁸¹ Капетан Цветић је одговорио неколико дана касније спаљивањем муслиманских кућа у селима Брђане и Трнава, приликом чега су погинула четворица муслимана и двојица православаца.⁷⁸² Као и раније, сукоби у једном срезу, одмах су се прелили у борбе у другом. Половином октобра дошло је до нових окршаја у долини Ибра, иако је на снази било примирје.⁷⁸³

Пошто је људству у одбрани града нестало муниције 19. октобра, послата је група од 6 муслимана да је донесу из Косовске Митровице. Када су били на Рогозни, напали су их припадници Колашинског четничког одреда. У окршају су погинули Ахмо Бећировић, Мехо Бећировић и још један муслиман, док је остатк групе успео да се повуче за Нови Пазар. Качаци Шабана Полуже су потом напали положаје четника на Рогозни, потисли их и успели да се пробију на исток. Истог дана, један

---

⁷⁷⁹ Архив Српске академије наука и уметности (у даљем делу текста Архив САНУ), Е – 476 – IV – 4, стр. 3.

⁷⁸⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 255; I. Šušević, *nav. del.*, стр. 228; ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак грађана општине Беримске..., стр. 11–13.

⁷⁸¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 38.

⁷⁸² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 255.

⁷⁸³ Албанска жандармерија је 14. октобра изненада прешла реку Церању и напада четнике Сухопланинског одреда. Они су убрзо били потиснути, а Албанци су предвођени Бајазитом Бољетинијем, спалили неколико села око Лепосавића и Лешка. Војвода Ђуровић уз помоћ партизанских снага из Рашке, успева да одбије напад, а албанске трупе се до 18. октобра враћају у Косовску Митровицу... ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 9; Б. Бошковић, *нав. дел.*, стр. 101; Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 158; Д. Пешић, *нав. дел.*, стр. 97–98.

немачки официр је са 300 Албанаца допремио 100 сандука муниције у варош. Овај официр је иначе, изразио забринутост због нерационалног трошења муниције.⁷⁸⁴

За то време у Новом Пазару, где тада није постојала партијска организација КПЈ-а,⁷⁸⁵ бораве представници КПО-а Зенун Хасковић и Симеун Карамарковић. Они су прве контакте са муслиманским првацима остварили 4. октобра. Делегати су се у вароши задржала до 10. октобра и разговарали са Хаџиахметовићем и Дацом. Они су тражили прекид даљих сукоба на националној и верској основи, предају града партизанима, деблокаду Срба и ослобађање пута Нови Пазар – Рашка. Албанска власт је одбила све предлоге. Преговори комуниста са муслиманима у унутрашњости среза, конкретно из Врачевске општине, на основу пароле „братства и јединства“ такође, нису дале резултата.⁷⁸⁶ На овом месту би требало истаћи и другу страну приче. Бедри Пејани је тих дана у једном писму саветовао Хаџиахметовића „команданта албанских снага у Новом Пазару“ да „обрати пажњу на албанске комунисте у случају да они желе уговор о ненападању“. Он је после рата сведочио да је Бљута ипак, склопио споразум о „ненападању“ са „комунистима из Рашке“, који ће се видећемо, заиста повући са фронта непосредно пред почетак битке за Нови Пазар.⁷⁸⁷

---

⁷⁸⁴ I. Šušević, *nav. del.*, str. 229.

⁷⁸⁵ Лишена војне подршке, КПЈ у Новом Пазару није могла да се развије. Томе је такође, допринео и притисак који је на комунисте вршио квинслинши режим Аџифа Бљуте, али и нераспрострањеност партије на територији Санцака. Рифат Бурџевић је још пре почетка Јулског устанка два пута долазио у Нови Пазар, да би формирао партијску ћелију. То му је пошло за руком током другог боравка у граду јуна 1941. године. Секретара КПЈ у Новом Пазару био је фотограф Хаџија Зејнеловић. Почетком јула организација је почела да се развија и у тајности је припремано оснивање једног одреда од 35 бораца који је требало да буде окосница партизанске борбе у Дежевском срезу. Тада се међутим, секретар Зејнеловић повлачи из организације и чак, запошљава у среској управи као писар. Напредује у служби и касније постаје близак сарадник среског начелника Даче. Због страха од издаје један део чланова избацује Зејнеловића из партије и покушава да делује самостално. Постојање две паралелне партијске ћелије није функционисало и крајем јула око 30 људи одлази у КПО, а КПЈ у Новом Пазару престаје да постоји. Због тога Бурџевић убрзо у Нови Пазар шаље двојицу чланова партије – Хасана Рожајца и Емина Реџепагића да покрену ствари, али су и они затајили. У августу је на простору Дежевског среза опет по наређењима Бурџевића, боравио и Момир Бошковић који је требало да обнови рад партијске организације. Ни овај покушај није успео, јер је поменути Бошковић убрзо био ухапшен од стране немачких власти. После ових неколико епизода, КПЈ неће имати већи утицај све до 1944. године... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 29–31; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 186; ВА, НДа, кут. 32, ф. 12, док. 2, стр. 1; *Нови Пазар и околина...*, стр. 323–326; М. Ђуковић, *Санцак...*, стр. 125–126.

⁷⁸⁶ Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 135–137; I. Šušević, *nav. del.*, str. 227; ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу“, стр. 17.

⁷⁸⁷ M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, f. 167.

Албанска управа је истовремено преко појединих православца из Новог Пазара и околине, затражила преговоре са четницима и српским првацима из Рашке. До састанка је дошло 20. октобра у станици албанске жандармерије у селу Пиларета. Власти из Новог Пазару су представљали Бљута и Даца, а Србе Шарковић, капетан Цветић и капетан Брана Петровић. Ови потоњи су на састанку тражили од албанске стране да им се препусте жандармеријске станице у Дежевском срезу, што је било договорено током септембра у Косовској Митровици, а на основу Уредбе о уређењу Косовске области. Затим да се деблокира град за њихове сународнике и последње, али и најважније, да албанске трупе одмах напусте Нови Пазар. Хаџиахметовић је међутим, одбио све ове захтеве претећи саговорницима „великом војском“ смештеном у вароши. Због опречних и непопустљивих ставова, састанак је прошао у напетом атмосфери и није дао резултата.⁷⁸⁸

Само дан касније албанско-муслиманске снаге из Новог Пазара запалиле су куће хришћанима у селу Војниће код Ђурђевић Ступова. По њиховом одласку, четници Студеничко-дежевске бригаде су исто учинили са муслиманским домовима. Већ 22. октобра уследила је нова акција Шабана Полуже. Његови људи су запалили села: Врболозе, Косуриће, Избице, Јову и део Врачева. Резултат тога био је општа бежанија цивилног православног становништво из унутрашњости Дежевског среза, и ступање мушкараца у четничке јединице.⁷⁸⁹ Затим је дошло до још једног покушаја да се дипломатским путем реше проблеми, после којег ће дијалог на дуже устукнути пред оружјем.

У селу Осаоници у Штитарској општини, 23. октобра састали су се депутати локалних муслимана и хришћана. Међутим и ови преговори су пропали. Наиме, банда Бика Дрешевића је извршила напад на Осаоницу у току преговора. Први атак је одбијен, али је наредног дана у помоћ Дрешевићу дошао Полужа са Дреничанима. После вишечасовне борбе Срби су предовђени поручником Павловићем и резервним капетаном и председником Полошке општине Миладином Милановићем, морали су да се повуку. То је нападачима омогућило

---

⁷⁸⁸ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 259–261.

⁷⁸⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 43–44.

да запале и опљачкају српска села: Осаоницу, Окосе (опљачкано и спаљено до темеља), Гошево, Ватиниће, Раковац, Горње Штитаре, Доње Штитаре, Радаљицу, Пурђе, Дојиновиће, Црни Врх и Страдово. Као и раније, после Полужиног повлачења, четници су извршили одмазду над муслиманима палећи села Беле Воде, Чабинац, Јанчу, Муово и Граб. Мештани муслимани беже у Нови Пазар и ступају у одбрану града. Током сукоба погинули су Велимир Симовић, Константин Мајдак, Душан Петровић, а убијен је старац Миленко Дакић из Осаонице. Међу нападачима је страдао Хасан Бећири из Преказа у Дреници.⁷⁹⁰

У међувремену је дошло до још једног контакта представника КПЈ-а и Хациахметовића.⁷⁹¹ Две чете КПО-а под командом учитеља Светислава Трифуновића су се око 25. октобра распоредиле на Рогозни и блокирале друмску везу Новог Пазара са Косовском Митровицом. Тим путем иако је био у веома лошем стању и напоран у оба правца, снагама у граду је стизала преко потребна помоћ, пре свега у ратном материјалу.⁷⁹² У њиховој близини се налазио Колашински четнички одред, са којима су партизани успоставили контакт. Нису ипак, спречили људе војводе Добрића да 27. октобра спале куће у селима Брђане и Калдрма, које је раније напустило муслиманско становништво. Попаљени су и сви ханови који су се налазили уз пут. Исте ноћи трупе из Новог Пазара су из одмазде запалиле и опљачкале православне куће у селима Пљевљани, Нетврђе и Цоковиће, док су интервенцијом партизанских снага спречене веће деструкције у селу Избице.⁷⁹³

До краја октобра почеле су веће операције Студеничко-дежевског четничког одреда према Новом Пазару. Једна јединица предвођена поручницима Драгором Павловићем и Душаном Пешовићем, успео је после тешке борбе да се пробије до Ђурђевих Ступова и да их 30. октобра у поноћ, заузме. Том приликом су тројица заробљених муслимана на зверски начин убијени тако што су живи одрани. Током операције Пешовићева колона је после борба на Љуљцу и Вратлу, спалила села Ђонлије (насеље које је јатаковало разбојнику Арифу Шкријељу), Јасеновик и

---

⁷⁹⁰ Исто, стр. 46; С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 112; Сведочанство Момира Плавшића из Црног Врха.

⁷⁹¹ Д. Пешић, *нав. дел.*, стр. 108–109

⁷⁹² Петар Ж. Петровић, *нав. дел.*, I, стр. 55.

⁷⁹³ ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу“, стр. 15–16; I. Šušević, *нав. дел.*, стр. 230; Петар Ж. Петровић, *нав. дел.*, том I, стр. 55.

Вевере. Група Џемаила Кониџанина пристигла из Штавичког среза, одбила је напад на село Пожегу.⁷⁹⁴ Истовремено су мање снаге албанских власти из Новог Пазара извршиле низ акција против хришћана у Балетићима, Бориковцу, Пожези, Сопоћанима, Видову и Слатини. У свим овим окршајима, а затим и нападима на цивилно становништво, погинуло је најмање 29 лица, 15 православаца и 14 муслимана.⁷⁹⁵

За време борби у предграђу Новог Пазара, банда Бика и Дека Дрешевића у којој су се налазили муслимани из села Глоговик, Себечево и Шкријељи, је 29. октобра учинила можда и најтежи злочин током јесењих сукоба. Дрешевићеви људи су опљачкали женски манастир Сопоћане, задужбину српског краља Стефан Уроша I из 13. века. Разбојници су до манастира дошли око 22.00 ноћу и тражили да им монахиње отворе капију, под образложењем да их шаље префект Даца да изврше увиђај. Затим је унутрашњост манастира „демолирана и оскрнављена“, док је „опљачкан“ конак и манастирска црква. Заробљена монахиња Пелагија је од муслимана на зверски начин заклана. Остале монахиње су успеле да побегну у манастир Студеницу.⁷⁹⁶

Осећајући вихор рата који је на Пешетру увек виђен као прилика за просперитет, покренуле су се и албанско-муслиманске снаге из Суводолске и Мелајске општине Штавичког среза. Оне су 30. октобра кренуле на српско село Буђево у Сјеничком срезу, надајући се богатом плену. Иако су неколико дана

---

⁷⁹⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Ратни дневник 1941–1942., стр. 7–8; ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу“, стр. 12; Н. Crnovčanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 203; I. Šušević, *nav. del.*, str. 230.

⁷⁹⁵ На страни четника током борбе су погинули: Забуновић Милија, Белић Славко, Стефановић Владимир и Сановић Лазар, а код албанско-муслиманских јединица – Бихорац Ахмед, Мехмедовић Рамо, Хељдић Спахо, Хељдић Ахмед, Колашинац Смајо, Османовић Осман и Гурдијељац Назиф. Међу цивилима су убијени: Недовић Божидар из Осоја, Златић Божана из Слатине, Радосављевић Ана из Слатине, Војновић Пелагија из Сопоћана, Мрљаш Стануша из Балетића, Ратковић Роса из Балетића, Минић Светозар из Видова, Јелисијевић Јанићија из Тунова, Глођовић Виктор из Витоша, Ђоковић Констатнтин из Бориковца, Ђоковић Михаило из Бориковца, Маврић Ахмед из Ђонлија, Маврић Смаил из Ђонлија, Маврић Јахија из Ђонлија, Маврић Адем из Ђонлија, Џанковић Смајо из Пожеге, Хасановић Дервиш из Пожеге и Доловац Рамиз из Ђонлија. Укупно: 18 лица... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 46–47; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 7–8.

⁷⁹⁶ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезима Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 3; изјава очевица монахиње Катарине Јовановић – документ се чува у Архиви Св. Синода СПЦ-а... <http://www.magacinportal.org/2013/04/18/srpska-stradanja-u-starom-rasu/>.

држали место опкољеним, нису успели да га освоје. Обзиром да је Буђево гравитирало ка Рашки, те да његово становништво због удаљености од Сјенице, нису могле да заштите италијанске трупе, иако је од њих затражена помоћ 27. октобра, напад на село је изазвао пажњу локалних четничких команди. Војвода Ђуровић је писао Кости Пећанцу да му свакодневно са тог простора долазе делегације које траже од њега да их организује и припреми за борбу.⁷⁹⁷

У међувремену, наставио се пљачкашки поход браће Дрешевића. Они су 2. новембра са 50 људи напали и спалили српска села Грачане, Дољане и Забрђе, западно од Новог Пазара. Акција је почела у 9.00 ујутру и трајала неколико сати. Према изјавама сведока, Дрешевићеви људи су у селу Грачанима из пушака убијали мештане који су покушавали да побегну од пожара. Неколико сељака који су заробљени подвргнуто је мучењу. Њих су убадали вилама за ђубре, ломили им удове, вадили очи, док је једној особи исчупано срце и стављено у руку. Већина хришћанског становништва је ипак, избегла из села, које је и детаљно опљачкано.⁷⁹⁸ Том приликом је убијено 11 Срба, девет у селу Грачане и двоје у Забрђу.⁷⁹⁹

Наредног 3. новембра, муслимани из села Пожеге и околних насеља, напали су православце у селу Шавци, општина Дежева. Место је опљачкано и запаљено са „*четири стране у облику крста, како је то био обичај*“ приликом муслиманских акција. Тада су убијене: Ђоловић Злата, Маричић Радолија и Јанковић Сава. Пошто су отерали пљачку за Пожегу, њени становници су се вратили назад и напали на збег мештана села Шавци, кога су пристигли на путу ка селу Дежеви.

---

⁷⁹⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni n. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30 ottobre 1941, Nr. 1629, p. 1; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 30, стр. 1.

⁷⁹⁸ АСЖ, Г-2, Комесаријат за Избеглице, кут. 24, р. 28/1944, стр. 1; Захваљујући терору који је спроводио над православним живљем, Дрешевић се прочуо по целом Санџаку, а и шире, све до Сарајева. У једном извештају Војне Крајине из фебруара 1942. године, за Дрешевића се каже да је чувени борац и да са његовим одредом „*крстари Санџаком и спречава злочине четника и партизана*“. Шта је у ствари чинио показују његова горе описана дела... ВА, НДХ, кут. 70, ф. 2, док. 56, стр. 20.

⁷⁹⁹ Њихова имена су: Јанковић Михаило из Шавца, Нешовић Илија из Грачана, Радосављевић Спирос из Грачана, Спасојевић Вукомир из Грачана, Милановић Видосав из Грачана, Бојовић Милун из Грачана, Коматина Видосав из Грачана, Вучинић Ранђа из Грачана, Спасојевић Владимир из Грачана, Петровић Видосава из Забрђа и осмогодишњи Максимовић Станимир из Забрђа... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 38–40; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 50–53; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, стр. 45.

Муслимани су отворили ватру на колону, после чега се она расула. Нападаци су опљачкали стоку и друге ствари које су избеглице понеле са собом.⁸⁰⁰ Притом је убијено 6 Срба, а још осам лакше или теже рањено.⁸⁰¹ Због ових муслиманских похода већи број православаца напушта њихова огњишта. Они одлазе на обронке Голије или у Студенички срез. Крајем октобра и у првих неколико дана новембра из 13 српски насеља у околини Новог Пазара је само према Рашки и њеној околини, побегло 139 породица са око 1.000 чланова.⁸⁰² Сви ови догађаји јасно показују да је сукоб већих размера око контроле Новог Пазара био неизбежан.

Уследиле су нове паљевине. Четничке снаге из Штитарске и Сопоћанске општине запалиле су и опљачкале велико муслиманско село Пожегу 4. новембра. У месту је пронађен сав плен који су муслимани отели током њихових акција претходних дана.⁸⁰³ Четничке одреде водио је Божидар Нововић из Себечева. Притом је у кући Бахтијара Дољанца убијено чак осам муслимана.⁸⁰⁴

Албански барјактар Накат Кучи који је био теже рањен у борби са Србима и због тога пребачен у италијанску болницу у Пећи, на следећи начин је пуковнику Дистефану, описао ситуацију око Новог Пазара почетком новембра. Према Кучи

---

⁸⁰⁰ Сивијана Симовић мештанка села Шавце која је преживела ове нападе, изјавила је следеће: „Збег су (муслимани, М.Ж.) сустигли између Пожеге и Дежевe и почели по збегу да пуцају из ватреног оружја. Чeљад је почела да бега, мајке су остављале мртву децу на ледини, а њихова кукњава одјекивала је на далеко. Муслимани су убијали како су кога стигли, запленивши сву стоку и све ствари што су избеглице хтеле да спасу“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, стр. 40.

⁸⁰¹ Тада су погинули: Јанковић Јефтимија, осмогодишња Илић Станија, Родић Миљојка, Стефановић Вук, Јанковић Мићо и Јанковић Арсеније. Укупно: 9 лица. Даница Гавриловић је оставила сведочанство како су страдала она и њена сестра. Према њеним речима тај тмурни 3. новембар је за њих изгледао овако: „Бежалe смо(заједно, М.Ж.) али нас је Ибра – муслиман – сустигао и стао више нас. Ми смо га молиле да нас не побије. Међутим, молба није помагала и Ибрахим из племена Коца у Ситничу, извадио је револвер и пуцао прво у Миљојку и на месту је убио, а ја (Даница, М.Ж.) сам добила још један метак у карличну кост (јер је већ била рањена у ногу, М.Ж.)“... Исто, 40–41.

⁸⁰² Села из којих хришћани беже су: Шавци, Грачане, Дољане, Забрђе, Пожега, Балетиће, Бориковци, Сопоћани, Видово, Слатина, Пљевљани, Нетврђе и Цоковиће...ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области..., стр. 1–143, додатни списак стр. 1–45.

⁸⁰³ ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу“, стр. 18.

⁸⁰⁴ Двојица четника наиме, од којих је један био из попаљеног села Грачана, дошли су код породице Дољанац, јер је она примила неколико муслиманских, али и хришћанских породица на чување. То међутим, није променило њихове намере. Четници су хладним оружјем тада убили: Исламовић Хајра из Кулина, Прушевић Санију из Кулина, Дољанац Елмазу из Кулина, Рашљанин Шеху из Пожеге, Рашљанин Хазба из Пожеге, Дољанац Латифа из Пожеге, Доланац Фату из Пожеге и Прушевић Зулфу из Пожеге. Седам особа је и рањено... М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, стр. 39; Један од егзекутора Драгиша Деспотовић је после рата осуђен на смртну казну, која је извршена 13. априла 1953. године... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 287.

варош је са три стране била окружена одредима четника који су имали око 2.000 људи, и извесну количину аутоматског наоружања. У одбрани је било око 800 албанских качака, уз бројне нооружане локалне муслимане и оне са стране. Фалио им је међутим, по Кучијевим речима „један командант који зна да организује одбрану“. Он је потом, још једном позвао Дистефана да интервенише у Новом Пазару, што је италијански официр одбио.⁸⁰⁵ И немачки крајскомандант капетан Фридрихс је био свестан стања у којем се налазила одбрана Новог Пазара. Управо због тога он је неколико дана раније послао двојицу његових официра у Нови Пазар са задатком да боље организују одбрану вароши од напада православаца који се назирао.⁸⁰⁶ Када су обавили задатак, Немци су се вратили у Косовску Митровицу.

Због ескалације верско-етничких сукоба Аћиф Хаџиахметовић Бљута је преко виђенијих Срба из Новог Пазара, затражио још једну рунду преговора са четничким командантима. То је учинио 3. новембра. Притом им је послао проглас Милана Недића у коме се тражило да устаници положе оружје и да се оконча хаос. Капетан Цветић му је ултимативно одговорио да одмах преда Нови Пазар.⁸⁰⁷ После Хаџиахметовићевог негативног одговора уследила је прва већа војна акција четника према Новом пазару.

Четнички напади на албанско-муслиманске снаге у Новом Пазару и контраофанзива према Рашки

Прва четничка операција према граду уследила је 4. новембра. У операцији су учествовале снаге Студеничко-дежевског четничког одреда и Колашинског четничког одреда, а било је планирано да им се прикључе делови КПО-а. План напада је израдио капетан Радомир Цветић још 1. новембра у селу Батњик, где му је била команда. Било је предвиђено да се варош опколи са свих страна и концентричним нападом освоји. Партизани су међутим, одбили да се упуштају у веће сукобе око града, јер би тиме угрозили основну идеолошку матрицу

⁸⁰⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando del 71. regimento fanteria „Puglie“, Situazione in zona Mitrovica – eventuali riprecussioni entro la nostra linea demarcazione, Nr. 3340 – Segreto, 3. novembre 1941., p. 1.

⁸⁰⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazioni Nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941., p. 2.

⁸⁰⁷ AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, f. 6.

„братства и јединства“.⁸⁰⁸ Поред Цветића трупе су предводили официри Брана Петровић и Драгор Павловић, те војвода Тодор Добрић. Машан Ђуровић је изостао из овог напада, јер је већ био отворио сукоб са партизанима у околини Рашке, а део снага му је и даље био стациониран на Церањској реци према албанским снагама из Косовске Митровице.⁸⁰⁹

Ујутру у 4.00 сигналном ракетом је означен почетак првог четничког напада на Нови Пазар. Одмах су се испољиле мањкавости у организовању читаве операције. Од 1.500–1.700 бораца које је очекивао, капетан Цветић на бојишту имао свега њих 600–1.000. Одбор за одбрану града је насупрот томе, могао да рачуна на око 1.500 албанских качака, жандарма, наоружаних муслимана из околних срезова и грађана под оружјем.⁸¹⁰ Због недостатка људства, широко распрострањене недисциплине и дезертерства међу нападачима, те чврсте одбране, четничке јединице су доживеле пораз.⁸¹¹ Изгубиле су 68 бораца, имале доста више рањених, од којих је због лоше санитарске службе касније умрло још 20 људи. У одбрани је погинуло 45 људи, а рањено 38, од чега је 15 умрло од задобијених рана.⁸¹² Видимо да су губици на обе стране били велики.

---

⁸⁰⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 56–57.

⁸⁰⁹ ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 113.

⁸¹⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 275; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 57.

⁸¹¹ Неуспех је претрпљен из следећих разлога. На првом месту, фалио је командни кадар на свим нивоима, а постојале су и несугласице међу највишим руководством. Радомир Цветић и Брана Петровић као двојица официра најодговорнија за организацију напада, нису била у добрим односима. Затим, војвода колашински Тодор Добрић деловао је углавном мимо заједничке команде. Стога је његова јединица изостале из акције. Од предвиђених 600 бораца код Новог Пазара је било само њих 50, које је водио Тодор Чукић из Мојстира, док су се остали упустили у пљачку по Рогозни. Истовремено су се и партизани повукли ка Рашки, могуће је и због споразума са Бљутом о које је сведочио Бедри Пејани. Онај део људства који се борио био је слабо наоружан, лоше обучен и неухрањен. Све ово је погађало и борце у одбрани, али с' тиме што су они, имајући окупатора на њиховој страни, били боље наоружани. Дисциплина је била слаба па је дезертирање било масавно. Како се показало са положаја су бежали подједнако борци и официри. На морал људства утицала је и чињеница да услед стихијског изласка из битке, тела погинулих нису могла увек бити извучена. Албанско-муслимански борци су их покопавали ван гробља, а некад су их и скрnavили... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Поверљиви документи 1942. година, Наредба Машана Ђуровића од 19. новембра 1941. године, стр. 1; Исто, Разне објаве – Сахрана анонимних четника, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 1, Примљене депеше Врховне команде ЈВуО, књ. XXV, бр. депеше 3130, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 61; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 280.

⁸¹² Исто, стр. 281–282.

После битке у Новом Пазару је владао велики метеж. Уследило је прослављање победе и ценаза за погинуле, приликом чега долази до одмазде над Србима у вароши. Очевици су ситуацију описивали као стање „дивље анархије“.⁸¹³ Одмах после свршетка борби у град тријунфално улази Билал Дрешевић са својом бандом, носећи на очиглед грађана, седам одсечених глава четника натакнутих на бајонете пушака.⁸¹⁴ Затим крећу манифестације у част победе, којима опет доминирају албанске заставе и скандирања у част Велике Албаније. Окупљена маса пролази са поменутих главама кроз Улицу Реље Крилатице у којој су живели искључиво хришћани, узвикујући „Од Пазара па до Рашке, посечене главе Влашке“. Истовремено се муслимански живаљ на проповедима у џамијама позива на освету, а врхунац распаљивања страсти уследио је приликом сахране погинулих браниоца истог дана.⁸¹⁵

Овај сплет догађаја пуних емотивног набоја и анти-српске пропаганде завршио се одмаздом над православним мештанима Новог Пазара, иако они, сем неколико мушкараца који су раније побегли из града, нису учествовали у сукобу. Циљ ових „мера“ био је ширење верске нетрпељивости ради припрема будућих оружаних акција, али и скретање пажње са правих узрока сукоба и очигледних пропуста у систему одбране о којима је говорио барјактар Кучи.

Ни ове егзекуције нису могле да прођу без Дрешевића и његових људи, који су починили прва убиства. Они су заробили и одвели на Хаџет капетана ЈВ Николу Мирковића и чиновника Драгутина Шумарца, које су одмах пострелили. Затим су

---

⁸¹³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, стр. 1.

⁸¹⁴ Четири главе су одрубљене са тела православаца из чувене породице Нићифоровић Спаса из Постоња. Радило се о бившем народном посланику и богатом велепоседнику из Дежевског среза. Као члан радикала биран је за члана Уставотворне скупштине и парламента 1935. године... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 67; *Leksikon narodnog predstavnictva*, Beograd, 1925, str. 242; Жарко Миленковић је после рата причао како је покопао одсечене главе бораца на следећи начин: „5. новембра извео ме је из затвора албанско-муслимански жандарм Хамдо, лопов и кључар, дао ми је џак и довео ме на ђубриште поред зраде префектуре и наредио ми да из ђубрета извадим 7 глава и стрпам у џак. После ме је кундаком тукао све до места где сам главе закопао. А за све то време пролазећи улицом, када би срео неког пролазника, морао сам врећу разрешивати и показивати им главе... Главе сам закопао у башти Илије Јеумовића “... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942., стр. 43.

⁸¹⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 284–285.

се сликали над лешевима позирајући, па их онда скинули голе, одсекли им главе и оставили их на улици.⁸¹⁶ У сличним акцијама широм Новог Пазара, између 4. и 13. новембра, а највише током 4. и 5., у вароши је на различите начине убијено 53 Срба, неки чак, после тешких мучења. Убиства хришћана су се у вароши спорадично наставила до краја новембра.⁸¹⁷ Упоредо са ликвидацијама вршена је општа пљачка правосалвних кућа, али и сакралних објеката, од стране Албанаца и муслимана који су дошли са стране. Притом су ломљени надгробни споменици и иконе, те уништаване фреске у црквама.⁸¹⁸ Терор у вароши, пратило је страдање српског живља по селима. Између 4–15. новембра у околини Новог Пазара је усмрћено још 14 православаца, чиме се цифра убијених српских цивила током прве половине новембра, попела на 67 особа.⁸¹⁹

---

⁸¹⁶ ИАРНП, фонд 283, НОР, Приказ Равић Станка „Обесправљени народ није био олош“ на критику Трифуновић Свете „Није тако било“ у новопазарском часопису „Рашка“, бр. 16/17, 1980., стр. 14.

⁸¹⁷ Тада су страдали: пекар Андрић Вукадин, земљорадник Вучковић Светомир родом из Видова, кафеџија Бојанић Милан, ковач Бојанић Благоје, Милутиновић Велимир, Марковић Стево, Букумира Добромир, Сретеновић Антоније, Ђурчић Владимир, Јоровић Рашко, Јоровић Спасоје, цревар Бајчетић Алекса, Бајчетић Живка, биши жандарм Радомир Мијатовић родом из Студеничког среза, бивши жандарм Милосављевић Андрија, бивши жандарм Ђуричић Владимир из Студеничког среза, пекар Миловановић Филип, Симовић Вукадин, Симовић Филип, Симовић Миле, Симовић Ранко, Белић Радојица, земљорадник Педовић Милутин родом из Пљевљана, земљорадник Педовић Чедомир родом из Пљевљана, пензионер Ракић Тихомир, кројач Равић Вилимон, Радовановић Мило, земљорадник Пантелић Милан родом из Гњиле у Штавичком срезу, пекар Радуновић Славко, ученик гимназије Ратковић Миодраг, ученик гимназије Раковић Предраг,⁸¹⁷ ученик гимназије Коматина Драган, ученик Стефановић Богољуб, ученик Марјановић Миодраг, финанс Левитски Ђорђије имигрант из Русије, кафеџија Арсенијевић Милоје, земљорадник Тимотијевић Вуле, кафеџија Белић Радомир, службеник Ранко Царевић, земљорадник Максим Савић родом из Рајчиновића, земљорадник Стјепан Савић родом из Добриња у Штавичком срезу, пензионер Никола Спасојевић, Драго Плавшић, Миленко Плавшић, пензионер Војислав Ђурчић, Вилимон Терзић, Алекса Здравковић и његов син, деловођа Ратко Вуковић родом из Штавља, Радоје Булатовић, трговац Стеван Басаревић, капетан у пензији Никола Мирковић и полицијски писар Драгутин Шумарац (последњој тројници су одсечене главе). До краја месеца у вароши је убијен и земљорадник Марковић Стеван са Пашиног гувна 28. новембра... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, стр. 2; Исто, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезевима Косовско-миторвачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, стр. 3; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 288–289; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 68–69, 74, 88; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 43.

⁸¹⁸ Исто, стр. 48.

⁸¹⁹ Међу убијенима су били: Павловић Јефто из Себечева, Петровић Танаско из Варева, Пејовић Бранко из Варева, Павловић Миладин из Варева, Видосављевић Миљојко из Дољана, Радоњић Радолија из Пожеге, Костић Стефан из Избица, Вучићевић П(Т)рофил из Цврња, Вучићевић Владимир дечак из Цврња, Ристовић Рајко из Цврња, Ђурчић Вукана из Слатине (претучена на смрт), Јајић Миљко из Тушимље, Јеремић Нешо из Лопужња и Симовић Константин из

Аћиф Хаџиахметовић Бљута и албанска власт у Новом Пазару нису званично подржали убијање хришћана, али нису учинили ништа ни да их спрече, нити опозову. На седници АНС-а и Одбора за одбрану града одржаној 4. новембра током послеподневних часова, Бљута је пре свега тражио да се што пре у Нови Пазар упути још албанских качака, обећавајући велике награде. Стога су поново послате делегације на Косово и Метохију и у суседне срезове Старог Раса.⁸²⁰ У тренуцима највећег терора православцима је заштиту пружио један део муслимана. Мула Јакуп Кадровић угледни хоџа из Бишева, издејствовао је да се већина пунолетних Срба склони у зграду Окружног суда и тамо стави под стражу, да не би и даље били убијани. Они су прикупљени током 6. и 7. новембра. Више од 300 Срба је остало у притвору све до 7. децембра, али међу њима нико више није страдао, осим мутавције Миће Јелића. Над онима који нису склоњени, настављена је егзекуција.⁸²¹

Овде би требало указати и на другу страну медаље. Положај православаца на чувању се није много разликовао од положаја тоаца, што је албанским властима давало позицију више у спору са четницима. Обзиром да се такође, није знало да ли ће Хаџиахметовићеве трупе одбранили град, локални муслимани су поступили по оној старом – „чувај ти мене од твога, а ја ћу тебе од мога“. На престанак убијања хришћана у Новом Пазару позивали су отворено и неки муслимани мештани. Један од њих био је шеријатски судија Мумин-ефендија Хамидовић родом из Прешева, који је погинуо 1944. године. Поред њега ту је био и Рамо Мујовић – Црнишанин, пореклом из племена Хота. Он је важио за србофила и спасиоца многих православаца током рата. Због тога је био и ухапшен од стране албанских власти и умало није страдао у затвору.⁸²²

Лопужња... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942., стр. 44; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 75.

⁸²⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 283; Н. Стрговшанин, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 201.

⁸²¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, стр. 2; Исто, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 45; I. Šušević, *nav. del.*, str. 231.

⁸²² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезovima Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, стр. 4; ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 24, стр. 1.

Обрт ратне среће албанска власт је искористила да додатно утврди град. Обезбеђен је прилив свежих снага из Метохије, Косовске Митровице, Пештери, Рожаја и Тутина. Поред тога богатији варошани муслимани су сами набавили 600 пушака, 7 тешких митраљеза, 200 бомби и 50 сандука муниције која је у Нови Пазар стигла илегално из Албаније, а преко шверцерских канала у Штавичком срезу.⁸²³ После победе над четничким снагама, отворила се и могућност напада на преостала хришћанска насеља у Дежевском срезу, али и саму Рашку, где се налазио центар четничке команде. Крајњи циљ је као и у Ибарском Колашину било исељавање српског становништва са овог простора, чиме би се додао још један аргумент италијанско-немачким преговорима око припадности Косовске области. Они су наиме, тада били поново отворени, о чему ће још бити речи.

Током припрема нових операција Бљута је још једном затражио преговоре са четничким командантима, на шта је сада стигао позитиван одговор. Састанак се опет одржао у Пиларети, али је и епилог био исти. Албанску власт је представљао Ахмет Даца, док четници нису послали ниједног виђенијег команданта. Одлучено је да обе стране гарантују безбедност припадницима верских скупина на њиховим секторима, као и да се формира једна мешовита комисија која би на терену требало да утврди узроке сукоба из скорије прошлости и отклони њихове последице.⁸²⁴ Овај привремени акт је изгледа за обе стране имао тактички карактер, јер је обезбеђивао време потребно за консолидацију снага.

У међувремену, немачке власти су окупиле и наоружале око 3.000 Албанаца већином из Косовске области, којима се на чело ставио капетан Бољетини. Борци су прикупљани и на територији Пећке префектуре од стране официра албанске жандармерије из Косовске Митровице. Регрутација је обављена без дозволе италијанских власти, које ипак, нису ометале њихово кретање. Оне су преко

---

⁸²³ Н. Сrpovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, стр. 203; Пушке су тада биле врло скупе. Према једном документу Војне крајине из Сарајева датираном на децембар 1941. године, пушка се у Сјеничком и Дежевском срезу плаћала између 5.000 и 7.000 куна, што је према тадашњем курсу износило 6.500–9.000 динара по комаду. То значи да су грађани Новог Пазара одвојили неколико милиона динара за набавку ове количине оружја... ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6, док. 6, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 241, ф. 2, док. 38, стр. 4.

⁸²⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 299.

Штавичког среза затим, стигле у Нови Пазар.⁸²⁵ Највећу групу довео је 12. новембра сам Бајазит Бољетини и она је бројала више од 1.000 људи.⁸²⁶ На тај начин је у Новом Пазару до 14. новембра било око 3.000 качака, жандарма и наоружаних муслимана, добро опремљених и снабдених муницијом, које је предводило чак 12 барјактара⁸²⁷ (Шабан Полуџа, Бисљим Бајгора, Азем Галица, Саљи Рама, Сак Фазлију, Куртеш Абази, Селим Дреница и др.). Заповедник трупа био је капетан Бољетини. Барјактари су се разместили по бољим хришћанским кућама у граду, истерујући становнике на улицу. Међу командним кадром било је и официра албанске војске.⁸²⁸

Паралелно са увећањем трупа у Новом Пазару, наставили су се сокоби у околини вароши. Између 5. и 9. новембра албанско-муслиманске снаге су напаале Цоковиће, Прђенову, Постење, Трnavу, Пасји Поток, Брестово и Алуловиће, те спалиле и опљачкале српске куће у њима. Четници су на другој страни, запалили имовину муслимана у селима Семењача и Војниће, где су раније биле попаљење некретнине православцима. У мањим чаркама погинуло је три борца. Тада је од

---

⁸²⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Situazione di politico-militare nel Kossovo dopo la nostra occupazione, p. 3; Ibid, Fonogramma all'alto Commissariato civile per Kossovo, Dibrano e Struga, Nr. 6085, 12. novembre 1941., ore 17, p. 1; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 25, стр. 2.

⁸²⁶ Приликом доласка једне групе Албанаца, приређена је свечана манифестација у Новом Пазару, на којој је присутнима Бахрија Абдурахмановић између осталог рекао: „Проклињем мајку која ме није научила да говорим културним немачким језиком, него овим пасјим српским речима. Све што српско ухо носи треба посјећи“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942., стр. 45.

⁸²⁷ Сваки албански фис је у случају ратног стања давао неколико барјака. Сваки од њих је обухватао од 3–6 села. Ради се о институцији која је потицала из времена Османског царства, путем које су Арнаути давали војску султану. Број бораца по фису износио је од 150–500. Свака кућа је била обавезна да пошаље међу барјаке по „пола ратника“, односно једна кућа је давала борца, а друга опрему. Борци су ипак, наоружање и муницију набављали сами. Углед вође – барјактара је међу Албанцима био велики. Они су у кућама држали барјаке по којима су се препознавали и које су носили у борби. Имали су и неколико телохранитеља који су се бринули да знамење не падне у непријатељске руке. У ратно време то су биле турске заставе са полумесецом. Сви мушкарци старији од 14 године зову се у борбу. Дисциплина је била добра, а ратовало се четничким методама. Добри су били у борби прса у прса и немилосрдни према побеђенима. У случају конвенционалног сукоба често су бежали. По снази су посебно били познати дренички барјаци... AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – d, str. 5–6.

⁸²⁸ На дан 11. новембра у Нови Пазар је стигао један капетан албанске војске са два камиона наоружаних муслимана цивила из Тутина. У говору окупљеним борцима и трупама, он је навео да су Албанци дошли у помоћ њиховој браћи који живе у северним деловима Велике Албаније, чија је крајња тачка по њему била Рашка. На капетанове речи, надовезао се Хациахметовић који је на албанском језику поручио присутнима да су сви муслимани у Новом Пазару пореклом Албанци из племена Климента и Куча. Навео је да Срба овде никада није било, чиме је припремао терен за њихов скорији прогон... I. Šušević, *nav. del.*, str. 231–232.

стране четника страдала Салиховић Наза из Избица.⁸²⁹ Око 10. новембра запаљено је и мешовито село (муслиманска већина) Јанча на путу Нови Пазар – Сјеница. Део становништва је избегао у Сјеницу под заштиту Италијана.⁸³⁰

За то време суседни Студенички срез је захватио вихор идеолошког грађанског рата. Сукоб између партизанских и четничких јединица око Рашке отворен је почетком новембра, у по Србе, најгорем могућем тренутку. По наређењу Машана Ђуровића делови Сухопланинског четничког одреда су 2. новембра напали партизанске трупе у месту Баљевцу. Затим је војвода Ђуровић истог дана успео да уђе у Рашку. Тамо је похапсио све представнике комунистичке власти, једног стрељао и ставио град под контролу. Партизанска команда је одмах почела припреме ради преузимања Рашке, због чега је између осталог, повучен и део трупа које су биле ангажоване у акцијама око Новог Пазара. Партизански напад на варош није успео, после чега су њихове снаге за пар дана потиснуте из ибарске долине према Краљеву и на овај простор се нису вратиле све до 1944. године.⁸³¹

Сукоб између четника и партизана убрзао је припреме албанских власти из Новог Пазара за напад на Рашку. Дана 14. новембра одржан је тајни састанак АНС-а у кући Аћифа Хаџиахметовић Бљуте у Новом Пазару, где је уз присуство капетана Бољетинија и неколико барјактара, одлучено да се са акцијом почне два дана касније, на Ђурђиц, када ће хришћанско становништво бити заузето око верског

---

⁸²⁹ ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 16; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 289, 296–298; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 70–71, 73, 75; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 44; I. Šušević, *nav. del.*, str. 231.

⁸³⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni n. 109 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. novembre 1941., Nr. 1764, p. 1; Сукобе у Дежевском срезу, пратила су и нова насиља над преосталим Србима у тутинском крају. Током новембра муслимани су протерали православне житеље села Морани и Точилово, опљачкали 500 оваца и 100 говеда хришћанима у Сувом Долу, напали и опљачкали куће Срба у селу Јаребица и Шароње. Притом је било и убистава... ИАК, фонд 404, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 173–175.

⁸³¹ Више о паартизанском нападу на Рашку видети у: ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 8–12; ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 3, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 72; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици – испостава Рашка, 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19.3.1942. године, 1–2; Б. Божовић, *нав. дел.*, стр. 166–168.

празника.⁸³² Истовремено су се 14. и 15. новембра бројне албанске трупе пристигле из околине Приштине, распоредиле на границама Подујевског среза према Куршумлији, односно на Церањској реци у Косовско-митровачком срезу. Само у Подујевском срезу било је стацинирано 2.000 наоружаних Албанаца, чији је задатак био да се супротставе евентуалним покретима четника Косте Пећанца. У исту сврху је у Вучитрнском срезу распоређено још 1.000 људи.⁸³³ Милан Пећанац, син Косте Пећанца и његов заменик, обавестио је немачке власти у Косовској Митровици да је намера ових албанских снага да се у одређеном тренутку пребаце у суседне срезове насељене искључиво српским становништвом и почну са пљачком и паљевином.⁸³⁴ Сврха ових трупа у Вучитрнском и Лапском срезу, била је како ће се показати, да осигурају бок и позадину главног албанско-муслиманског напада који је ишао на Рашку. Због логистичке ширине ове акције, она се може сматрати најопсежнијом операцијом на овом простору током 1941. године.

План напада је предвиђао да се варош освоји продором из долине реке Рашке, за који би био употребљен највећи део трупа. Људство на овом сектору су водили официр Каплан Бољетини, Бајазитов рођени брат, и Шабан Полуџа. Бико Дрешевић је добио задатак да штити лево крило главне колоне, а бивши ага и председник новопазарске општине Алија Ђилерџић уз асистенцију Џемаила Кониџанина, десно крило. Један одред предвођен Бисљимом Бајгором је имао задатак да одсече долину Ибра од Лешка до Рашке, те спречи евентуални долазак колашинских четника или људи војводе Ђуровића у помоћ браниоцима града. Команду над целом операцијом имали су Бајазит Бољетини и Аћиф Бљуџа.⁸³⁵

---

⁸³² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 300.

⁸³³ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Radiogramma cifrato massima precedenza assoluta, SUPERALBA, Nr. 6030, 9. novembre 1941., p. 1; ВА, микротекa, ИК РК СК КМ, стр. 519.

⁸³⁴ Милан Пећанац је у истом писму и обећао крајскоманданту Фридрихсу да неће први напасти албанске снаге, што је и била сврха њиховог изласка на границу... ВА, НДА, кут. 33, ф. 13, док. 27, стр. 2–4.

⁸³⁵ Војислав Лукачевић који је учествовао у борбама око Рашке као командир чете, наводи да је поред капетана Бољетинија са трупaма које су поражене пред Рашком, на терену био и Хаџиахметовић... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 23. март 1945. године, стр. 14; I. Šušević, *nav. del.*, стр. 233.

У нападу је учествовало укупно 2.590 људи и то 2.100 Албанаца, 330 наоружаних муслимана из разних делова Санџака и 160 припадника албанске жандармерије и наоружаних грађана из Новог Пазара. Трупe је пратило око 600–700 цивила који су били задужени за комору, санитет, али и ефикаснију пљачку. Њима је на располагање стављено 6 аутомобила и неколико товарних кола. Насупрот албанско-муслиманској војсци налазило се око 620 четника Студеничко-дежевског одреда распоређених углавном у долини реке Рашке.⁸³⁶

Напад на Рашку је почео у 10.00 16. новембра када је претходница трупа напустила касарну у Новом Пазару, развивши албанске и турске барјакe. На основу оваквог помпезног почетка, може се претпоставити да су Бљута и Бољетини били сигурни у победу. Албанско-муслиманске снаге су брзо потисле четничке одреде и до 20.00 истог дана биле код села Батњик на граници Дежевског и Студеничког среза. Неколико часова касније стигле су до самог предграђа Рашке. Град би вероватно био и освојен да за већину барјактара и њихових људи, главни циљ није била паљевина и пљачка српских села.⁸³⁷ Томе у прилог говори чињеница да је првог дана офанзиве спаљено је на десетине хришћанских насеља.

Операција је имала и неке уобичајне мане, као што су недисциплина и непослушност бораца, те свађа међу барјактарима, који су сви деловали на своју руку и тако онемогућавали заједничку команду.⁸³⁸ У међувремену, Рашку је захватила паника. Становништво се још увек није опоравио од четничко-партизанског сукоба неколико дана раније, а уследио је нови оружани окршај. Варош се пунила избеглицама из Дежевског среза које су се склањале пред терором нападача. На огњиштима су остајали само изнемогли и стари. Грађани

---

⁸³⁶ Албанске снаге су располагале са 3.000 пушака, 10 митраљеза, неколико десетина аутоматских пушака, 300 бомби итд... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 301–303.

⁸³⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовско-митровачком, Студеничком и Дежевском од 9.12.1941, стр. 3.

⁸³⁸ Бисљим Бајгора који је водио напад на Лешак, напустио је на пример, поход због свађе око поделе плена и оставио мимо предвиђеног плана, долину Ибра проходном... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 305; ВА, mikroteka, ИК РК СК КМ, стр. 518.

Рашке су заједно са пристиглим избеглицама увече 16. новембра у нeredу почели да напуштају град, крећући се долином Ибра ка Краљеву.⁸³⁹

Са продужавањем напада на 17. новембар, албанско-муслиманске трупе су изгубиле моменат изненађења и пружиле прилику четничким командантима да се боље организују. Спроведена је општа мобилизација избеглица и мештана из Студеничког и Дежевског среза, а у помоћ Рашки дошли су долином Ибра Машан Ђуровић и Тодор Добрић са неколико стотина бораца. У одбрани града се затекао и Војислав Лукачевић, касније командант свих четничких јединица на простору Старог Раса. Снаге бранилаца Рашке су тако крајем првог дана сукоба износиле око 2.000 људи. До одлучујућег окршаја дошло је на падинама Бисине 17. новембра. Нападаци су одбијени неколико пута, а међу погинулима су се нашла четири барјактара. Затим су до краја 17. новембра четници потисли албанско-муслиманске снаге у Нови Пазар и повратили старе положаје у Дежевском срезу. Губици су износили 106 мртвих и дупло више рањених код нападача, док је на српској страни било 34 мртва.⁸⁴⁰

Материјална штета је била огромна. Скоро сва православна села у долини реке Рашке била су запаљена и расељена. Страдала су сва насеља Постењске општине,⁸⁴¹ онда половина села у Никољачкој и Врачевској општини, те трећина у Трнавској општини, суседног Студеничког среза.⁸⁴² Током 16. новембра била су између осталих попаљена следећа села у Дежевском срезу: Постење, Пиларета, Бајевица, Вражогрнци, Ботуровина, Блажево, Пожежина, Буковци, Завада, Бања, Цврње, Грађановиће, Јова, Брестово, Зминац, Одојевиће, Пасји Поток, Неготинац, Баре, Врачево, Трстеник, Дежева, Алуловиће, Тенково, Долац, Судско село, Митрова река, Јабланица, Драгочево, Будиће, Рајковићи, Прћенова, Пуста Тушимља, Доња Тушимља, Врановина, Тврдошево и Соколовица. Разарања нису

---

⁸³⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 13–14.

⁸⁴⁰ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 85–86; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 306–308.

⁸⁴¹ Према речима председника општине Постењске Константина Јовановића, она је „*тешко страдала*“ приликом напада, а за њом и Трнавска општина у Студеничком срезу. Становништво је већином избегло у Студенички срез и даље, а на њихова згаришта су касније дошле православне избеглице из Штитарске, Сопоћанске и Пожешке општине... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 27/1944, стр. 1.

⁸⁴² *Нови Пазар и околина...*, стр. 328; Б. Бошковић, *нав. дел.*, стр. 103.

била поштеђена ни села Студеничког среза на правцу према Рашки. Тада су горела: Милатковиће (други пут), Батњик, Глушци, Панојевиће, Орахово, Пинаждо, Вртине, Бисина, Кућане, Требиће, Зечевиће, Биочин, Трнава и Драганиће. Укупно 51 насеље. Истовремено су нападнута и насеља хришћана у Бањској општини Косовско-Митровачког среза, која су се наслањала на Врачевску општину.⁸⁴³

Потресне слике деловања албанско-муслиманских снага на, како је то раније срочио немачки крајскомандант Фридрихс, ликвидацији Срба, само сада у Дежевском срезу, оставили су бројни очевици. Описи страдања хришћанског живља пронашли су пут и до изворне грађе, односно архивске документације. Командант Сухопланинског четничког одреда војвода Машан Ђуровић је са прве линије фронта, прибележио да су *„сва српска села у срезу Дежевском и Косовско Митровачком срезу попаљена, тако да није остало ниједне куће здраве за становање“*.⁸⁴⁴ Учитељ Тихомир Ђорђевић је даље, у свом дневнику записао: *„Како су у које (село, М.Ж.) долазили, палили су нашта су наилазили, а оно што је било за пљачку терали за Н. Пазар... Из Рашке 16.11. посматрали смо пут Н. Пазара, како рекло би се, сва околина гори“*.⁸⁴⁵

Мирослав Радевић, земљорадник из села Градца код Рашке, се током напада налазио код своје куће. Имао је 12 година. Сећајући се тог времена он каже: *„Кад су дошли (Албанци и муслимани, М.Ж.) на 7 километара од Градца, мој отац свештеник послао ме је да звоним на црквена звона на узбуну... На то се у селу скупило све одрасло, јер се преко брда видело црвено небо од запаљених српских домаћинстава у Дежевском срезу. У међувремену, низ планину текла је река Срба избеглица. Била је то ужасна слика. Страх и паника видела се на сваком лицу“*. Један од грађана Новог Пазара, муслиман чије име није забележено, који је изашао на Ђурђево Ступове да посматра оружане операције, у сећањима је записао да *„свуда*

---

⁸⁴³ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 304; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 81; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезима Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 3.

⁸⁴⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због великог броја избеглица, стр. 1.

⁸⁴⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 13–14.

села пламте“.⁸⁴⁶ Видно узбуђен призором, анонимни аутор је алудирајући на српску народну изреку, ситуацију описао речима: „*друмови ће пожелети Срба, али Срба више бити неће*“.⁸⁴⁷ Војислав Лукачевић се даље, на саслушању при ОЗН-и сећао да су „*Арнаути организовано наступали из Новог Пазара у правцу Рашке, палећи села и прогонећи и убијајући српски живаљ*“.⁸⁴⁸ Разарања су била толика да их је инжењер Драгиша Томашевић могао видети и девет месеци касније, у августу 1942. године, када је пропутовао Студеничким и Дежевским срезом. Он је тада забележио да „*чим се изађе из Рашке налази се на попаљене куће и опустошена села*“.⁸⁴⁹ Вести о кулминацији етничко-верских сукоба и њиховим последицама на потезу Колашин – Нови Пазар – Рашка, брзо су се брзо прошириле и до суседних крајева, уносећи немир међу тамошње становништво.⁸⁵⁰

Тачан број убијених Срба тешко је утврдити, будући да је маса људи протерана са својих огњишта, међу којом је био мали број оних који су се брзо вратили. Колико нам је познато, опширнији попис жртава током и после рата није рађен. Стога нам о погинулима преостају поједине белешке сенатора Шарковића, које не дају укупан попис српских жртава. Занимљиво је и да локалне хронике које су видели смо, врло ревносно пратиле ове бурне догађаје, по овом питању зачуђујуће ћуте. Из доступних извора међутим, видимо да су трупе под контролом албанске управе у Новом Пазару, на суров начин убијале све заостале хришћане, углавном старце. Успели смо да прибележимо имена 18 Срба који су тада страдали, неки од њих и на зверске начине.⁸⁵¹

---

⁸⁴⁶ Сећање Миросалва Радевића из села Градац код Рашке... <http://www.magacinportal.org/2013/04/18/srpska-stradanja-u-starom-rasu/>

⁸⁴⁷ I. Šušević, *nav. del.*, str. 233.

⁸⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 23. март 1945. године, стр. 14.

⁸⁴⁹ ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, стр. 1.

⁸⁵⁰ Сарајевска штампа је ситуацију у околини Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице окарактерисала као право „*ратно стање*“. „*Пљеваљски весник*“ је на другој страни, искористило ово страдање локалног православног и муслиманског становништва, да упозори грађане Пљеваљског среза на последице верских сукоба и одврати их од тога. У броју 28. за 26. мај 1942. године, наводи се на насловној страни да око Новог Пазара „*од Кадифаче до Дуге Пољане, и од Рашке до Рибарића на Ибру, није остало села без угарка*“. Аутор текста је страдање овог краја изједначио са оним у Фочи, Горажду, Чајничу и Рогатици... „*Sarajevski novi list*“ за 12. јул 1941. године, стр. 7; „*Пљеваљски гласник*“ за уторак 26. маја 1942. године, стр. 1.

⁸⁵¹ Међу побијеним цивилима помињу се: Бачанин Тодора из села Требиће (80. година, одсечена глава), Радомировић Станимирка из Постења (жива запаљена), Радомировић Марија из Постења, Радомировић Стеван из Постења, Милошевић Петар из Батњика (100 година, одсечена глава),

Бежећи од насиља хиљаде Срба се покренуло са својих имања. Број прогнаних је био толики да је Машан Ђуровић као незванични господар Рашке почев од 16. новембра забранио продају дрвне грађе са сва три стоваришта у граду, јер је иста била потребна за изградњу великог броја барака за смештај расељених лица.⁸⁵² Према подацима „Окружног одбора за издржавање и збрињавање избеглица“ из Рашке, током октобра и новембра, а највише током албанско-муслиманске акције 16. и 17. новембра, у ову варош и њену околину, протерано је 783 породице из Дежевског среза и 165 породица из пограничних општина Студеничког и Косовско-Митровачког среза. Укупно 948 породица са 6.725 чланова. Ово није коначна цифра, јер у њу нису урачунате хришћанске избеглице из Новог Пазара.⁸⁵³

За сенатора Шарковића није било дилеме око циља албанско-муслиманског напада. Он је почетком децембра писао генералу Недићу, како сматрао да су разарања почињена током октобра и новембра у Дежевском и Студеничком срезу, део плана АНС-а из Косовске Митровице „*да се сав српски живаљ у срезу К. Митровачком и Дежевском поубија, а сва добра, имовина уништи и попали, тако да се оно Срба што буде избегло у Србију, нема куда вратити*“. На тај начин албански праваци су желели по Шарковићу, да оба среза „*очисте од српског живља, да би код немачких и италијанских војних власти могли рећи и доказати да Срба нема у овим срезovima и да су чисто арнаутски, и као такви да се*

Колаковић Јован из Вржогрнаца (90 година, одсечена глава), Бараћ Секула из Драгунца, Павловић Арса из Шавца (80 година, убијен са целом породицом и запаљен у кући), Марашевић Тодора из Цврња, Лончаревић Милентија из Блажева (глувонема старица), Милошевић Петар из Глушаца (90 година, одсечена глава), Лончаревић Филип из Блажева, Чоловић Јосиф из Судског села (90 година), Кудрић Крсто из Батњика, Матовић Радојица из Долца, Марковић Белиша из Цоковића, Матовић Мато из Долца (80 година, жив запаљен) и Недељковић Младен из Ботуровина (70 година, жив запаљен). Укупно 18 особа. Убиства су се наставила већ 17.11. када су од четника страдали: Ђерлек Решо из Долца, Ђерлек Рама из Долца, Ђерлек Ема из Долца и Чманчанин Рагип из Новог Пазара... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезovima Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 3; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 304; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 83.

⁸⁵² Од материјала је било потребно: 5.150 м³ дасака, 2.400 м³ греда и 1.300 м³ облица... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због великог броја избеглица, стр. 1.

⁸⁵³ За један број расељених из Дежевског среза који су избегли у Студенички срез између септембра 1941. и априла 1942. године, не постоје тачни подаци у току којег месеца су протерани. У питању је 493 породице са око 3.000–4.000 чланова... ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица ..., стр. 1–143, додатни списак стр. 1–45.

припоје Албанији – Ово је главна тенденција за уништавање Срба од стране Арнаута“. Угледни Рашчанин је као идеолога ове акције означио Ферат-бег Драгу, блиског сарадника Аћифа Бљуте.⁸⁵⁴

Шарковић је наводио и да уколико Албанци не успеју да се припоје италијанској окупационој зони, они ће ипак, моћи да са вештачко створеном већином, легално спроведу у њихову корист све одредбе „Уредбе о уређењу Косовске области“, јер се она у основи заснивала на бројности етничких група.⁸⁵⁵ На сличном становишту били су и други локални српски политичари. Своје ставове изнели су у писму министру Милану Аћимовићу. Тражећи од њега да интервенише код немачког Војног заповедника, навели су да „*насиље сваке врсте достиже врхунац и све се то ради плански у једном њиховом (албанском, М.Ж.) најглавнијем циљу, да се тако истреби српски живаљ и да се у срезovima Митровачком и Дежевском у којима је био већином српски живаљ, створи већина арнаутска и турска како би се од Немаца добио пристанак да Митровачки и Дежевски срезови буду припојени Албанији и да се на тај начин изигра недавно прописана уредба*“.⁸⁵⁶

Ови наводи се могу поткрепити са мноштвом чињеница које указују да је у питању заиста био покушај етничког чишћења српског становништва са територије Дежевског среза. Приликом оружаных акција паљена су углавном села у општинама Постењској, Никољачкој, Штитарској, Врачевској и Рајетићкој, у великој већини настањених хришћанима.⁸⁵⁷ Нека од села су спаљивана и више пута (Цоковиће, Постење, Јова, Избице...). Тако је на пример, у Постењској општини према речима њеног председника Константина Јовановића, од око 500

---

⁸⁵⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезovima Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 2; Потврду за ове оптужбе можемо наћи у ставу албанских власти у Тирани, које су Драгу виделе као једног од кључних људи у области Новог Пазара, Митровице и Подујева и борца за „слободну“ Велику Албанију... Hubert Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008, s. 73.

⁸⁵⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30.11.1941. године, стр. 1.

⁸⁵⁶ Исто, Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30.11.1941. године, стр. 1.

⁸⁵⁷ Према подацима југословенских власти из 1931. године на простору Постењске, Никољачке, Врачевске, Штитарске и Рајетићке општине живело је: 12.819 православаца и 1.604 муслимана. Од тога у Никољачкој и Рајетићкој општини су живели само православци... *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 117.

српских кућа, остало читаво свега 60.⁸⁵⁸ Поред стамбених објеката, албанско-муслиманске јединице су уништавале и помоћне зграде, које су становништву служиле као алтернатива животу у кућама.⁸⁵⁹ Објекти су разарани у потпуности, тако што су рушени зидови нагорелих објеката и одношено камење из темеља кућа. Паљена је летина, убијана стока, сечене младице у воћњацима и пљачкано покућство, да се не би оставило ништа за исхрану повратника. У овим акцијама су се нарочито истицали качаци барјактара Шабана Полује.⁸⁶⁰

То је довело до великог броја избеглих православаца из Дежевског среза, којима је албанска власт у Новом Пазару током целог рата константно отежавала повратак. Затим су напуштене поседе хришћана преузимали локални муслимани, а албанске среске власти су им у закуп давале имања на обрађивање.⁸⁶¹ Српском становништву које је остало на огњиштима у Дежевском срезу, онемогућавано је нормално снабдевање намирницама. Посебно је било тешко у Новом Пазару, јер су албанске власти забраниле продају монополских артикала (со, шећер, гас, петролеј и сл.) православцима.⁸⁶²

После пораза код Рашке албанско-муслиманске снаге су се повукле и утврдиле у Новом Пазару, припремајући се за контраофанзиву хришћана. Албански качаци су поново напали српско становништво у граду, овога пута углавном женско, јер је већина мушкараца била у притвору. Затим је дошло до препирке међу браниоцима. Чланови Одбора за одбрану града су изгледа оптужили Полују за пропаст акције, јер је његово људство било заинтересовано једино за пљачку. Полуја је опет, тражио да му се врате све отете ствари и стока. Стога су Дреничани 19. новембра после више од месец дана напустили Нови Пазар.

---

⁸⁵⁸ АСЖ, Г-2, Комесаријата за избеглице, кут. 24, р. 27/1944, стр. 2.

⁸⁵⁹ Мимо кућа, током сукоба у октобру и новембру 1941. године уништено је укупно 4.684 помоћна објекта, од тога око $\frac{3}{4}$ православних... ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 11, стр. 2.

⁸⁶⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30.12.1941., стр. 2.

⁸⁶¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, Влада Милана Недића, 143, Протокол конференције у Рашкој одржаној 25. априла 1942. године, стр. 2.

⁸⁶² Поједини албански и муслимански трговци су се обогатили пребацујући ове монополске артикле у Албанију, где су их продавали по већим ценама. Иначе добијали су их из Београда за локално становништво без обзира на вероисповест, по фабричким ценама или бесплатно... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30.11.1941. године, стр. 2; ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, стр. 1.

Полужа је ипак, ухапшен у Косовској Митровици приликом чега му је одузет опљачкани плен. Исто се десило и са качацима који су пљачку покушали да пренесу преко Штавичког среза, а које су похапсили Италијани из Тутина.⁸⁶³ Са друге стране фронта, после подебе код Рашке капетан Цветић, војвода Ђуровић и војвода Добрић, разрађивали су план новог напада на центар Дежевског среза. Прво су за команданта позадине поставили резервног мајора Стевана А. Савића.⁸⁶⁴ Затим је договорено да се Нови Пазар нападне 21. новембра. Притом је бивши народни посланик из овог краја Тоша Михаиловић послат у Београд да лично информише генерала Недића о ситуацији у овим крајевима.⁸⁶⁵

План нове операције се незнатно разликовао од претходног. Опет је било предвиђено да се град опколи, с тиме што је сада главни напад требало да иде долином Рашке. Снаге су биле подељене у четири групе. Прву је водио поручник Павловић који је са две чете требало да наступа према Ђурђевићевим ступовима и западно од њих према Сјеничком путу. Друга група у саставу Копачичка и Трнавска чета из Студеничког среза под вођством капетана Цветића, ишла је долином реке Рашке на Ђурђеве Ступове и шанац изнад Петрове Цркве. Трећу групу чиниле су Баљевачка, Вучитрнска, Дукађинска, Грачаничка и Бањска чета (Сухопланински четнички одред) и њу је лично водио војвода Ђуровић.⁸⁶⁶ Она је требало да се долином Рашке пробије директно у Нови Пазар. У последњу групу

---

⁸⁶³ I. Šušević, *nav. del.*, str. 234.

⁸⁶⁴ **Стеван А. Савић (Власово, Рашка 1884. – 9. јануар 1945.).** Као резервни мајор изашао из Првог и Другог Балканског рата и Првог светског рата. Био је носилац одликовања као што су Споменица краља Петра, Крст Св. Саве и Ордена за храброст и цивилне заслуге. Савић се из Првог светског рата вратио као инвалид, а од инвалиднине је започео трговину дуваном. Током прве године окупације био је председник општине Рашка. Помагао је у снабдевању припадника Јаворског корпуса ЈВуО, а током 1941. године учествовао је у нападима четника на албанско-муслиманске снаге у Новом Пазару. Током операција 21. новембра 1941. године, истакао је српску заставу код Петрове цркве. И поред упозорења да се склони пред долазак Немаца у Рашку, Савић и око 20-ак активних официра ухапшени су и спроведени у Београд. По повратку његова породица морала је да уступи кућу за потребе немачке команде. Због његовог положаја примао је претећа писма од стране локалних комуниста и био уцењиван безбедношћу његове породице. Уочи самог рата у Савићевој радњи шегртовао је будући функционер ОЗНЕ и дугогодишњи директор „Авала фолма“ Ратко Дражевић. По његовом налогу Савића ће 12. децембра 1944. године, са још четворицом истакнутих Рашчана, припадници НОВ-а одвести у Краљево где су 9. јануара 1945 ликвидирани. Тело му никада није пронађено. У септембру исте године Комисија за конфискацију имовине прогласила га је државним непријатељем и одузела му целокупну имовину. Године 2006. године Стеван Савић је рехабилитован.

⁸⁶⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско Митровачком срезу 30.12.1941, стр. 1

⁸⁶⁶ Ђуровић је учествовао у нападу иако му је команда Косте Пећанца наредила да то не чини због споразума са Албанцима из октобра те године. Више о томе види у: ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 7, стр. 1; ВА, НДа, кут. 20а, ф. 4, док. 39, стр. 1–2; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 27, стр. 4.

ушле су: чета Васе Поповића, Косовска чета, комбинована Врачевско-никољачка чета и Колашински четнички одред. Командант је био Пећанчев официр, поручник Мирко Томашевић. Ова група је требало да затвори источне и јужне прилазе Новом Пазару.⁸⁶⁷

Четничке снаге су бројале око 1.500 бораца, док се на положајима у граду налазило око 3.000 људи.⁸⁶⁸ Капетан Цветић и војвода Ђуровић су експлицитно образложили трупама сврху акције према Новом Пазару, као напад „на пљачкашке Арнаутско-Турске банде, које уништавају целокупни српски живаљ у срезу Дежевском а угрожавају и остали српски живаљ у предратној Србији, па се овакво зло мора отклонити по сваку цену“.⁸⁶⁹ За разлику од четничке документације из каснијег периода у којој се могу наћи директни позиви на одстрањивање муслиманског становништва из неких срезова Старог Паса, о томе овде, а ради се о оригиналном документу са потписима команданата и печатима одреда, нема никаквог помена.

Акција је отпочела према плану рано ујутру и трајала је неколико сати. Опет није дала очекиване резултате, углавном због истих разлога као и први пут. Недисциплина, непослушност, неборбеност и дезертерство довели су до новог неуспеха четника.⁸⁷⁰ Људски губици износили су 42 на страни четника и 26 у одбрани града (10 муслимана, три из града), док је на обе стране било око 45

---

⁸⁶⁷ Лична заоставштина мајора Стевана Савића, Заповест капетана Радомира Цветића и војводе-поручника Машана Ђуровића о нападу на Нови Пазар 20. новембар 1941. године, стр. 1–2. Документ је део личне архиве мајора Стевана Савића који се налази у власништву наследника. Овом приликом желимо да се захвалимо Зорици Маринковић, унуци мајора Савића, која нам је омогућила увид у овај важан историјски материјал.

⁸⁶⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 84.

⁸⁶⁹ Лична заоставштина мајора Стевана Савића, Заповест капетана Радомира Цветића и војводе-поручника Машана Ђуровића о нападу на Нови Пазар 20. новембар 1941. године, стр. 1.

⁸⁷⁰ Главнина снага која је напредовала долином Рашке била је на пример, лишена било какве подршке, јер су остали одреди каснили са ступањем у борбу. Иако су се делови колоне, под Лукачевићевом командом, пробали у град, нису могли дуго да се одрже у њему. Дежевска чета је заостала нападајући муслиманска села западно од града, Трнавска се на бојишту појавила тек после краха операције, док Колашинци опет нису ни учествовали. Врачевско-никољачка чета је као и приликом првог напада остварила продор ка североисточним деловима Новог Пазара. Она није успела да дубље уђе у град, јер су јој људи Џемаила Конићани поново зашли иза леђа. Тако је до 7.00 21. новембра акција завршена... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 85–86; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 310–312; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942., стр. 46–48; I. Šušević, *nav. del.*, str. 234.

повређених.⁸⁷¹ После акције, православно сеоско становништво није више желело да се бори, а у страху од нових албанско-муслиманских похода растурили су се по непопаљених и попаљених селима. За само пар дана Студеничко-дежевски одред је остао без већине људства.⁸⁷²

Приликом акције четника дошло је до паљења неколико муслиманских села и убијања цивилног становништва. Четничке снаге које су учествовале у операцијама око Новог Пазара попалиле су села Пожегу (други пут), Дојевиће и Вучиниће, док је Колашински четнички одред запалио муслиманске куће у насељима Вучја Локва, Бербериште, Рватска, Каљин и Гулије на планини Рогозни. Притом је убијено 22 муслимана.⁸⁷³ Приликом испада качака из Новог Пазара 21. новембра, убијени су на другој страни, Срби: Симовић Арсеније из Слатине и Вучићевић Јован из Цврња, а поново су попаљене и куће у селу Дежеви.⁸⁷⁴

Вести о још једном поразу код Новог Пазара изазвале су страх код православног становништва Студеничког среза и избеглица који су у њему обитавале. Страхујући од новог напада на Рашку „*читаве колоне жена, деце, стараца, стоке, кола и осталог покућства по неколико километара и више дуге*“, почињу да беже низ Ибар према Краљеву.⁸⁷⁵ Због разарања у Дежевском срезу несташница хране је била све већа. Летина није била покупљена, а ни земља није обрађивана. Православне и муслиманске избеглице су мало тога успеле да понесу са собом, а у Рашки и Новом Пазару је већина намирница одлазила на издржавање посадних трупа. Због тога се избеглице повремено враћају на згаришта да би

---

⁸⁷¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 312.

⁸⁷² ВАС, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 23. март 1945. године, стр. 14.

⁸⁷³ Халиловић Хајро из Рватске, Хајровић Рамо из Рватске, Халиловић Мухарем из Гулија, Халиловић Цемо из Гулија, Хајдаровић Авдија из Каљина, Исламовић Рецеп из Каљина, Исламовић Ислам из Каљина, Исламовић Хуско из Каљина, Ибрахимовић Џанко из Каљина, Шемсовић Мехрума из Берберишта, Муслић Исо из Берберишта, Муминовић Аземина из Берберишта, Муминовић Салко из Берберишта, Муминовић Челебија из Берберишта, Махмудовић Ханифа из Вучје Локве, Махмудовић Салко из Вучје Локве, Емчовић Хајруша из Вучје Локве, Азовић Ахмедин из Вучје Локве, Изберовић Аземина из Вучје Локве, Шафировић Адем из Вучје Локве, Суљевић Рустем из Долца и Суљевић Салиха из Долца. Било је и свирепих егзекуција, па је тако један муслиман из Вучје Локве жив прикован за дрво и остављен да тако издахне... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 87; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, стр. 218.

⁸⁷⁴ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 87.

⁸⁷⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомир Ђорђевића, стр. 14.

прикупили нешто хране. Албанска власт из Новог Пазара наређује нападе на повратнике, што доводи до нових чарки. У њима крајем новембра и почетком децембра гину 8 Срба и 4 муслимана.⁸⁷⁶

Затим је почетком децембра дошло до хапшења неколико хришћана из села Лукоцрева које је било опљачкано и попаљено у октобру. Локални муслимани су 4. децембра ухватили двојицу повратника које су означили као четнике. Поред њих приведена су још десеторица првославаца мештана, па су скупа одведени у станицу албанске жандармерије у Новом Пазару. Тамо их је злостављао Шабан Полуџа који се у међувремену вратио у Нови Пазар. Пребијајући их ломио им је удове и ребра, а вадио им је и зубе. Затим су Лукоцревчани пребачени у зграду Окружног суда међу своје сународнике, те после пар дана ослобођени. Од последица мучења преминуо је Антонијевић Јаблан.⁸⁷⁷

По Новом Пазару су се у међувремену, пронеле приче да Срби припремају нову војну операцију. Градом је опет почела да се шири паника. Стога су италијанске власти ситуацију око Новог Пазара 1. децембра описивале као критичну.⁸⁷⁸ Та вест је изазвала и крик преосталог градског хришћанског становништва са руба егзистенције. У име око 2.500 православаца из Новог Пазара, као и оних из Војковачке и Сопоћанске општине, чија села још увек нису страдала, послат је апел четничкој команди у Рашки. Њиме се тражио моментални прекид даљих војних акција према граду. Потписници, њих 227, су се војводи Машану Ђуровићу обратили речима: „*Да би се спречиле даље патње и страдања Срба*

---

⁸⁷⁶ У питању су: Нићифор Милић из Лукоцрева, Никодимовић Александар из Тврдошева, Вулетић Недељко из Дољана, Миљковић Илија из Дољана, Радомировић Милоје из Слатине, Танасковић Вукашин из Избица, Бараћ Богољуб из Драгунца, Никић Тодор из Лукоцрева (пребијен на смрт). Међу муслиманима страдају: Жупић Куртан из Вучинића, Пуљић Фата из Павља, Ницевић Зејнел из Јасеновика и Зорнић Сефо из Попића. Укупно: 8 православаца и 4 муслимана... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 88; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 314.

⁸⁷⁷ Вељко Антонијевић, један од приведених, оставио је следеће сведочанство о Полуџином држању: „*Затим је дошао Шабан Полуџа, наредио да нас вежу и постројио у два реда. Прво нас је почео ударати црногорским револвером по устима избијајући на предње зубе, (а) затим нам је завлачио цев од револвера у уста. Уста су нам била од удараца натекла. Затим смо морали да клекнемо на колена да би нас Полуџа ударао мотком по леђима и куда је стигао. Јаблана (Антонијевића) и Димитрија (Милетића) су везали за руке од позади и коњским кљештима вадиле зубе, по 4 предња зуба из горње вилице“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942., стр. 49–50.*

⁸⁷⁸ ВА, mikroteka, NAV – i – Т – 821, г. 21, стр. 404.

овога краја молимо Вас и кумимо да сваку даљу борбу са браниоцима Новог Пазара обуставите и ову замените мирним разговорима“.⁸⁷⁹ Ово није био први апел оваквог карактера које је локално српско становништво упутило Машану Ђуровићу. Још по његовом уласку у Рашку почетком новембра, виђенији грађани су му упутили молбу да проблеме са партизанима и албанским властима из Новог Пазара реши мирним путем, а не сукобима.⁸⁸⁰

Војвода Ђуровић ипак, није уважио ове молбе, али ни наређења Косте Пећанца, те је 5. децембра,⁸⁸¹ сам извршио још један, трећи покушај уласка у Нови Пазар. До почетка децембра Немци су наине, угушили устанак у Србији и потисли снаге антифашистичких покрета. Делови пристигле 113. немачке пешадијске дивизије су 4. децембра поново окупирале Рашку. Ту их је без отпора дочекао војвода Ђуровић који је још пре повлачења Немаца почетком октобра, био у добрим односима са окупатором.⁸⁸² Он их је затим обавестио да су у Новом Пазару стационаране јаке партизанске снаге и да му је потребна помоћ да заузме град.⁸⁸³ Захваљујући његовом лојалном држању Немци су изашли у сусрет овом захтеву и операције су почеле 5. децембра. У нападу је учествовао само Ђуровић са 300 људи, уз подршку око 100 немачких војника, који су са собом имали и четири противавионска топа.⁸⁸⁴

Напад је отпочео немачким бомбардовањем положаја албанско-муслиманских трупа код Петрове цркве. Том приликом је овај средњовековних споменик културе од изванредног значаја, оштећен. После 2 часа артиљеријске паљбе Немци су обуставили ватру и дошло је до краткотрајног окршаја између четника и бранилаца код Петрове цркве. После тога немачка команда је послала неколико авиона да надлете варош и извиде ситуацију. Албанске власти су наредиле да се на свим видним местима истакну немачке заставе, па је напад убрзо обустављен. Џафер Дева је такође, да би отклонио сумњу код Немаца, лично у пратњи два

---

⁸⁷⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних снага у Рашкој од 29. 11. 1941. године, стр. 1.

⁸⁸⁰ Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, стр. 4.

⁸⁸¹ I. Šušević, *nav. del.*, str. 235.

⁸⁸² ВА, НДа, кут. 1641, ф. 20, док. 3, стр. 1.

⁸⁸³ ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 29, стр. 1.

⁸⁸⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, стр. 15.

немачка официра 6. децембра из Косовске Митровице дошао у Рашку. Тамо је разговарао са Шарковићем и Ђуровићем, па продужио за Нови Пазар.⁸⁸⁵

Немачка војска је по други пут окупирали Нови Пазар 7. децембра са 2. батаљоном 216. пука 113. дивизије. На улицама им је опет приређен свечани дочек. Међу окупљеним светом било је и православног становништва, углавном жена и деце.⁸⁸⁶ Њихово расположење према окупатору може се различито објаснити. Према извештају капетана ЈВуО-а Рудолфа Перхинека, у Нови Пазар су ушли „Недићевци у немачким униформама“, односно припадници српске жандармерије преобучени у немачка одела. Други четнички извештај је писао да се Новим Пазаром „вијори српска застава“ и да Немачке власти све раде у договору са Недићем и легализованим четничким јединицама.⁸⁸⁷ Било како било, долазак Немаца је заиста означио крај злостављању Срба.⁸⁸⁸

Немци су предузели опсежне мере да пацификују Дежевски срез. У Нови Пазар се сместио штаб пука и команда 113. дивизије. Онда су 7. децембра пуштени сви Срби из затвора. Немачка команда је издала наређење да се одмах ликвидира свако лице које се ухвати у пљачки или паљевину туђе имовине. Истовремено је наређено и да се избеглице без бојазни за живот, врате на своја огњишта, али ће се њихов повратак показати као много већи изазов.⁸⁸⁹ Албанским качацама је наређено да одмах напусте град, што су ови учинили.

Затим су немачке власти повукле линију разграничења између територија под контролом четничке команде Машана Ђуровића и албанске жандармерије капетана Бољетинија. Четничка зона се завршавала на старој српско-турској граници, која је добрим делом била и граница између Дежевског и Студеничког среза. Територија под контролом Албанаца ишла је линијом која се простирала правцем река Дежева – Нови Пазар (северно предграђе) – Рогозна – Слатина на

---

⁸⁸⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 316–317; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневник Тихомир Ђорђевића, стр. 15; Дневник Стевана Савића, стр. 4; I. Šušević, *nav. del.*, str. 235.

⁸⁸⁶ С. Равић, *нав. дел.*, стр. 49; *Нови Пазар и околнина...*, стр. 328.

⁸⁸⁷ ВА, ЧА, кут. 312, ф. 1, док. 11, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 18, ф. 5, док. 1, стр. 1; ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 36.

⁸⁸⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 739.

⁸⁸⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Милану Аћимовићу од 30.12.1941. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, стр. 1; ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 36.

Ибру. Простор између две линије, који је обухватао веће делове Полошке, Потењске и Трнавске општине, односно мањи део Врачевске и Рајетићке општине, остављен је као тампон зона.⁸⁹⁰ Иако ова одлука није одговарала Србима јер је носила печат про-албанске политике немачких власти у Косовској Митровици, окупатор је дозволио да се у нови Косовско-митровачки округ учкуљи и Студенички срез. Тако је било онемогућено отуђивање попаљених хришћанских општина у Дежевском срезу, а цео округ јаче везан за Србију.

Без обзира на немачке гаранције, већина преосталог православног становништва није више желела да се задржава у Новом Пазару. Током децембра у Студенички срез је из вароши избегло 130 породица, односно 591 лице. Пратило их је 30 православних породица из остатка Дежевог среза (184 лица). Укупно 775 особа.⁸⁹¹ И поред превентивних мера последице оружаних окршаја нису могле олако бити превазиђене. Због тога је цео децембар у Дежевском срезу, али и Косовској области уопште, протекао у атмосфери неизвесности. Мало после доласка немачке војске Новим Пазаром се пронела вест да ће после повлачења оперативних јединица окупатора планираним за 13. јануар 1942. године, уследити нови четнички напад.⁸⁹² Овај страх се ипак, показао као нереалан, јер се већина четничких јединица смањила одласком сељака кућама или легализацијом старешина.⁸⁹³

---

⁸⁹⁰ Тихомир Шарковић није био задовољан разграничењем. Он се жалио Милану Недићу да је „неутрална зона“ била насељена већинским српским становништвом, те је на овај начин оно и поред обећања сигурности од стране немачких управних органа, остало незаштићено од евентуалних нових напада у организацији власти из Новог Пазара. Неутрална зона била је површински знатно већа у Дежевоком срезу, него ли у Косовско-митровачком, Вучитрнском или Подујевском срезу, тако да је опет обухватала спорне општине које су раније Албанци тражили да се избаце из Дежевог среза. Сада су биле неутрална зона иако је избеглицама била потребна велика помоћ локалне администрације око повратка... ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 7, 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевоком и Косовско Митровачком срезу 30.12.1941, стр. 1–3.

⁸⁹¹ ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области по достављеним општинским списковима, који бораве у Рашкој и на подручју других општина среза Студеничког, стр. 1–143, додатни списак стр. 1–45.

⁸⁹² ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, стр. 32.

⁸⁹³ Легализовани Сухопланински одред је на пример, имао 520 бораца, али му је снага била знатно већа. Под Ђуровићеву команду су се ставили поручник Драгор Павловић, војвода Тодор Добрић, војвода Брвенички Милисав Булатовић, војвода Дукађински Светислав Миленковић и др... ВА, НДа, кут. 33, ф. 11, док. 34, стр. 2–3.

Бојазан да ће власт у Дежевском срезу поново бити у рукама албанских првака око Хаџиахметовића, покреће нови талас хришћанских избеглица. У Студенички срез се после 5. јануара из града иселило још 36 породица са 139 лица.⁸⁹⁴ У међувремену је настављен притисак на православно становништво у сада „неутралној“ зони. Тако је 21. децембра албанска жандармерија у садејству са немачким снагама напала хришћане у селима Тенково и Алулевиће у Полошкој општини. У селу Алулевиће су заробили резервног поручника Миладина Милановића и његовог брата Милоша, који су се управо на позив немачке команде вратили са породицама на попаљена огњишта.⁸⁹⁵

Активност партизаских јединица је такође, бринула албанске и немачке власти у Новом Пазару. У то време јаке партизанске снаге су се налазиле у Нововарошком срезу. Немци су озбиљно рачунали на партизански напад на Дежевски срез, преко Сјенице. Партизанске снаге су се заиста покренуле у том правцу, али су биле заустављене у бици за Сјеницу 21. децембра. Осим тога, делови разбијених партизанских једница су се повлачили преко ове територије крећући се из Србије ка Црној Гори.⁸⁹⁶

Због свега наведеног Крајскоманда из Косовске Митровице је ситуацију у Новом Пазару током децембра окарактерисала, слично Италијанима, као стање највеће напетости које свакога часа може да доведе до избијања сукоба већег обима. Ови извештаји заинтригирали су врховне немачке власти у Београду. Стога оне у децембру на терен Косовско-митровачког, Дежевског, али и Сјеничког среза шаљу агента АБВЕР-а Ота Мејера (Otto Meyer) са задатком да

---

⁸⁹⁴ ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области ..., стр. 1–143, додатни списак стр. 1–45.

⁸⁹⁵ Албански жандарми и немачки војници су притом тукли и малтретирали велики број становника поменутих села, притом опљачкавши од њих 205.000 динара, већу количину намирница, девојачке спреме, покућства, алата итд. Милановићи су из Новог Пазара, преко Краљева послати у Београд. Затим су спроведени у логор на Дедињу. Тамо су остали све до почетка априла 1942. године. Пуштени су после два апела Машана Ђуровића код генерала Недећа, да се ослободe као неосновано оптужени. На Недићеву интервенцију они су пуштени. Миладин Милановић је затим до марта 1943. године био у Ибарском четничком одреду као интендант, после чега је поново ухапшен и ликвидиран... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Милану Аћимовићу од 30.12.1941. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, стр. 1–2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско Митровачком срезу 30.12.1941., стр. 2; ИАБ, УГБ, СП, IV–Q–58/38, стр. 8, 13; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 125.

⁸⁹⁶ ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 128–129.

испита безбедносну ситуацију. Поред тога требало је и да оцени које особе у локалној власти имају потенцијала за евентуално врбовање. Током пута Мејер се видео са Девеом, Дацом и Хасаном Звиздићем. Ти сусрети се могу узети као тренуци ударања темеља будућој разгранатој мрежи АБВЕР-а у овим крајевима.⁸⁹⁷

*Поглед преко границе – италијанске окупационе власти
и криза око Новог Пазара*

Италијани су видели смо биле врло заинтересовани за ситуацију у Дежевском и Косовско-митровачком срезу током јесени 1941. године. Будући да им је „Трепча“ измакла из руку током разграничења са Немцима, повлачење њихових трупа из Новог Пазара и Рашке почетком октобра, видели су као накнадну прилику да рудник ставе под сопствену контролу. Главни адути на које су се ослањале италијанске власти биле су политичке жеље локалног албанског и муслиманског становништва према укључивању у протекторат Велику Алабанију, односно тренутна дефанзива немачке војске пред антифашистичким устанком. Стога је шеф италијанске дипломатије гроф Галеацо Ђано почетком октобра преко немачког амбасадора у Риму, затражио од Хитлера да зарад пријатељских односа са Италијом и албанским народом, Косовску област препусти Албанији као њеној „матичној“ земљи.⁸⁹⁸ Неколико дана касније о ситуацији у Косовској области је обавештен и Бенито Мусолини. Притом му је сигнализирано да ће новонастале прилике оживети тенденције албанског становништва ка приближавању Албанији. Албанци и муслимани су Мусолинију означени као пријатељски настројени, за разлику од бунтовних Срба.⁸⁹⁹

Дипломатску иницијативу на највишем нивоу пратила је агитација на терену. Краљевски намесник у Албанији Франческо Ђакомони (Francesco Jacomoni) је као свог опуномоћеног изасланика на простор Косовске области послао бившег албанског посланика у Београду др Тахира Штилу. Он је како ће се касније испоставити, путовао у друштву са Ферат-бег Драгом, који је добио функцију

---

⁸⁹⁷ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, стр. 45; *Nemačka obeveštajna služba*, knj. IV, str. 898.

⁸⁹⁸ *Kosovska Mitrovica i okolina...*, str. 259.

⁸⁹⁹ ВА, mikroteka, NAV – i – Т – 821, r. 21, str. 329.

Бакомонијевог саветника. Према мишљењу немачког конзула у Тирани Фајфера (Pfeiffer), њихов задатак је био да ступе у контакт са емигрантима из Албаније који су добили намештења у административном апарату Косовске области и приволе их да од албанске владе или италијанске дивизије „Пуље“, затраже војну интервеницију у немачкој окупационој зони.⁹⁰⁰ Тако би италијанске снаге добиле легитимно право да пошаљу војне јединице у близину „Трепче“. Није ли то управо оно што је преко Италијана у Рожају, тражио делегација АНС у Новом Пазару, односно Аћиф Бљута. О овим италијанским намерама писао је и опуномоћеник Министарства спољних послова Немачке за Србију Феликс Бенцлер. Он је у једном извештају навео да Италијани преко њихових агената наговарају албанске прваке да пошаљу делегације у Тирану и Рим, које би тражиле прикључење срезова Косовске области Великој Албанији.⁹⁰¹

После обиласка Новог Пазара, Косовске Митровице, Вучитрна и Подујева, двојица поменутих албанских емисара су 7. октобра разговарали са генералом Д'Апонтеом. Између осталог, они су га информисали о ситуацији у Новом Пазару и његовом окружењу, односно потврдили оно што су му нешто раније пренели чланови новопазарске делегације, потврдивши да је одбору АНС-а из вароши преко потребна помоћ. Драга је заповедника дивизије „Пуље“ информисао и да је капетан Фридрихс одобрио прелазак наоружаних Албанаца из италијанске окупационе зоне, пре свега оних из Дренице, са задатком да спрече даље напредовање православаца према Новом Пазару. Д'Апонте је током разговора приметио да су Драга и Штила стално наглашавали да одбрана Новог Пазара има мало људи. Затим су од њега тражили да подржи пребацивање албанских качака из Дренице, те да их притом и наоружа. Истог дана Штила и Драга су продужили за Тирану. Италијански генерал као и у првом случају, није желео ништа да предузима без дозволе виших војних власти.⁹⁰²

Пошто су се међутим, албанске трупе из италијанске зоне убрзо нашле у Новом Пазару, можемо закључити да је генерал Д'Апонте добио зелено светло да

---

⁹⁰⁰ *Kosovska Mitrovica i okolina...*, str. 259.

⁹⁰¹ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 553–554.

⁹⁰² AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando della divisione di fanteria Puglie, Situazione Novi Pazar – Raska, Nr. 5323, 7. ottobre 1941., p. 1–2.

им његове војнике склони са пута. Могуће је да дозвола и није добијена, али да италијанска војска опет није интервенисала. На основу овога можемо закључити да је у борбама у Дежевском срезу, албанска влада имала директну подршку Немаца и идиректну од стране Италијана. Што се тиче њиховог доласка у Нови Пазар, Италијани су одлучили да не делују самоиницијативно, већ само после немачког позива који није никада уследио.⁹⁰³ Неколико дана после Штиле у Косовску Митровицу је стигао нови депутат из Тиране. У питању је био поручник албанске војске Хилми Лека који је такође, радио на ширењу италијанског утицаја у Косовској области.⁹⁰⁴ Осврћући се на италијанску политику капетан Фридрихс је забележио да се од стране Италијана стално чине отворене и прикривене понуде локалним Албанцима да се изјасне за припајање Великој Албанији, односно Италији.⁹⁰⁵

Обавештена о ситуацији у Косовској области албанска влада је покушала да помогне локалном албанском и муслиманском становништву. Стога је 9. октобра упутила захтев СУПЕРАЛБ-и да јој стави на располагање 1.000 пушака са одговарајућом муницијом. План је био да оружје заврши у рукама Албанаца из срезова Косовске области.⁹⁰⁶ Италијанска врховна команда ипак, није дозволила наоружавање албанског становништва. Њен заповедник генерал Уго Кавалеро (Ugo Cavallero) овакву одлуку је образложио тренутним недостатком оружја и што је битније, страхом да би оно у једном тренутку оно могло бити употребљено против италијанске војске. Сматрао је такође, да би Албанце требало да наоружају Немци у чијој се окупационој зони налазе. Крајскоманда из Косовске Митровице иначе, већ била затражила одређену количину наоружања од Италијана. Она је међутим, убрзо набављена на другој страни.⁹⁰⁷

---

⁹⁰³ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5261, 5. ottobre 1941., ore 11, 30, p. 1.

⁹⁰⁴ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 553.

⁹⁰⁵ Закључак немачких власти био је да Италијани делују преко чиновника који долазе из Албаније на рад у Косовску област, јер су већина њих италијански агенти. Стога су Немци забранили њихов масовнији долазак. Проблем је био у томе што је без ових чиновника администрација Косовске области била нефункционална, а албанска квинслиншка управа усмерена на српске кадрове. Такође, капетан Фридрихс је самоиницијативно обећао Албанцима да ће им Немци изаћи у сусрет... ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, стр. 2.

⁹⁰⁶ ВА, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 21, str. 326.

⁹⁰⁷ Isto, str. 324–325; Када је Командант сектора Приштина послао једног официра у Косовску Митровицу 5. новембра да провери шта је са захтевом о испоруци поменутог оружја, Немци су му

У јеку сукоба око Новог Пазара почетком новембра у Берлину су се састале комисије за разграничење Италије и Немачке. Поново је отворено питање промене граница окупационих зона на Косову и Метохији. После изношења опречних предлога преговори су прекинути, док тим експерата не да свој суд о понуђеним решењима.⁹⁰⁸ Тако је одлука о евентуалном ширењу Велике Алабаније пролонгирана. У међувремену, италијанска дивизија „Пуље“ вршила је припреме за евентуалну војну интервенцију у Дежевском срезу. Како се ситуација у њему погоршавала тако се повећавао број италијанских војника на граници. После првог напада четничких јединица на Нови Пазар, 5. новембра Д'Апонте је наредио да се гарнизон у Тутину којег је до тада чинила једна чета 2. батаљона 71. пешадијског пука, ојача четом стрелаца и митраљеским водом. У варош је пребачена и команда батаљона, док су у суседно Рожаје премештене 2 чете и команда батаљона „Грамош“, кога су чинили Албанци регрутовани у италијанској војсци.⁹⁰⁹ Затим је до 8. новембра у Тутин пребачен цео други батаљон 71. пука и његова минобацачка чета (око 500–600 војника). У Рожаје је паралелно стационаран цео батаљон „Грамош“ као подршка трупама у Тутину. Заповедништво над положајима ка граници са Дежевским срезом, преузела је команда 2. батаљона са седиштем у Тутину.⁹¹⁰ На овај начин се број италијанских снага распоређених према Новом Пазару (рачунајући и Рожајску потпрефектуру) попео на више од 1.000 војника. Будући да је дивизија „Пуље“ покривала целу италијанску зону на Метохији и Косову, радило се о значајним снагама које је иста одвојила за контролу Дежевског среза.

Наредних дана чинило се да ће италијанска војска из Тутина убрзо кренути према северу. Начелник Главног штаба СУПЕРАЛБ-е генерал Спићаћи (Spiccasì) обавестио је 7. новембра команду дивизије „Пуље“ да ће италијанска војска вероватно окупирати Косовску Митровицу, што био онда значило и Нови Пазар, док не стигну веће немачке снаге. Стога је тражио да се за ту акцију припреми

одговорили да за њим више нема потребе... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando del settore militare di Pristina, Trasporto materiale bellico per Mitrovica, Nr. 2644, 5. novembra 1941., p. 1.

⁹⁰⁸ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 70.

⁹⁰⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Dal comanda della divisione di fanteria Puglie al comando settore Pec, Nr. 5994, 5. novembre 1941., ore 10, p. 1.

⁹¹⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando della divisione di fanteria Puglie, Movimento di riparti e preavviso di movimento, Nr. 6007, 8. novembre 1941., p. 1.

одређени број батаљона са пратећим батеријама, као и одреди албанских вулнетара, да би се у датом тенутку располагало са највећом могућом силом. На крају је ипак, додао да је ово наређење у резерви, али да се припреме свеједно обаве.⁹¹¹ Савременици ових догађаја су записали да је народ у Новом Пазару био свестан да се између Италијана и Немаца вага коме ће припасти њихов срез. Са симпатијама су ипак, очекивали долазак италијанске војске.⁹¹² Феликс Бенцлер је међутим, у једном извештају упућеном за Берлин 8. новембра нагласио да је италијанска војна интервенција у Косовској области непотребна, јер на том простору функционише њихова Крајскоманда.⁹¹³ Сутрадан је генерал Д'Апonte јавио надлежнима у Тирани да је од немачког гарнизона у Косовској Митровици добио проверене информације да је ситуација око Новог Пазара захваљујући албанским трупама, које су Немци видели смо, делом и због ове приче, проследили према овом граду, поново под контролом Немаца. Крајскоманда је додала и да је комуникација Нови Пазар – Косовска Митровица осигурана, те да у случају потребе додатне војне помоћи, она има могућност да позове у помоћ немачке тенкове и авијацију, иако је тако нешто било тешко изводљиво због порушених комуникација у долини Ибра.⁹¹⁴

За разлику од италијанских трупа које нису добиле дозволу за покрет у немачку окупациону зону, ка Новом Пазару и Косовској Митровици наставили су да се крећу нерегуларни одреди Албанаца са италијанског окупационог подручја. Команда дивизије „Пуље“ јављала је да се на њеној територији наставља „недозвољена регрутација“ албанског становништва од стране жандармерије из Косовске Митровице. Генерал Д'Апonte је тражио од Цивилног комесара за Косово, Дебар и Стругу да се ово врбовање спречи.⁹¹⁵ Прво због тога што Немци нелегално деловали у италијанској окупационој зони, и друго, зато што су на њиховој територији проналазили начин да реше питање недостатака људства, те

---

⁹¹¹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Da SUPERALBA at Comando divisione fanteria Puglie, Nr. 1578, 7. novembre 1941., ore 16.15, p. 1.

⁹¹² I. Šušević, *nav. del.*, str. 231.

⁹¹³ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, str. 554.

⁹¹⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando divisione Puglie al SUPERALBA, Nr. 6030, 9. novembre 1941., p. 1.

⁹¹⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando divisione Puglie al Alto commissariato civile per Kosovo, Dibran e Struga, Nr. 6085, 12. novembre 1941., ore 17.00, p. 1; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando divisione Puglie al Comando settore Pec, Nr. 6086, 12. novembre 1941., ore 17.00, p. 1.

ошпоре главни италијански аргумент за улазак у Косовску област. И поред протеста генерала Д'Апонтеа, наоружавање Албанаца на територији његове дивизије и њихово слање у Нови Пазар се наставило. Истовремено је СУПЕРАЛБ-а наредила да се на наводно тражење Крајскоманде из Косовске Митровице појача надзор над свим граничним прелазима који воде из Србије у Црну Гору или Албанију. Свако лице које је долазило из Србије, без обзира на документацију, имало се сматрати сумњивим.⁹¹⁶

После наставка сукоба на релацији Нови Пазар – Рашка, Италијани су још једном послали депутате у Косовску Митровицу да се наводно информишу о ситуацији и понуде Крајскоманди помоћ, покушавајући у ствари да добију потребан позив за жељену војну интервенцију. За то су добили дозволу 14. новембра од генерала Биролија.⁹¹⁷ Генерал Д'Апонте је затим, 17. новембра послао свог начелника штаба на разговор са капетаном Фридрихсом у Косовској Митровици. Иако је то било супротно реалној ситуацији на терену, немачке војне власти су поново стање у Косовској области представиле као стабилно и тако још једном избегле дужи разговор на тему италијанске војне помоћи. На аргумент делегата дивизије „Пуље“ да би четници Драгољуба Михаиловића могли у једном тренутку да крену даље на југ, одговорено је да они не иду даље од Рашке и Подујева. Што се тиче Новог Пазара, Италијан је од Немаца били обавештени да су албански одреди наоружани са њихове стране, одбили један напад „српских националиста“ на град. Албанско-муслимански напад на Рашку, са свим његовим последицама, капетан Фридрихс је еуфемистички представио као акцију „чишћења терена у околини Новог Пазара“ од устаника. Цела немачка дипломатска игра била је окренута куповини потребног времена за долазак јачих немачких снага. Италијани су наравно били свесни тога и учинили додатни притисак. Немци су стога морали да признају да уколико веће устаничке снаге крену према Косовској Митровици о чему је говорио италијански делегат, они неће моћи да их заустави са наоружаним Албанцима и једним немачким батаљоном. У том случају италијанске трупе у Тутину и Приштини требало би да

---

⁹¹⁶ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Transito dalla Serbia in Montenegro, Nr. 6126, 16. novembre 1941., p. 1.

⁹¹⁷ BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 21, str. 445–447.

буду у приправности, јер ће их они, уколико се не појаве немачка појачања, позвати да интервенишу. Прихватајући ове сугестије Д'Апонте је одмах све његове трупе ставио у приправност за акцију према срезовима Косовске области, преваходно Дежевском, око кога се све ломило.⁹¹⁸

Супротно изјавама које су дате Италијанима о стабилној безбедносној ситуацији пре свега у Дежевском, али и у Косовско-митровачком и Подујевском срезу, из документације немачке Крајскоманде у Косовској Митровици може се видети да је стање у стварности доживљавано као врло озбиљно. Да би отклонили претње по сигурност „Трепча“ и могућу италијанску интервенцију која је због продубљивања кризе почела да изгледа као неминовност, немачке војне власти у Србији су се ослониле на дипломатију. На састанку између представника владе Милана Недића и албанских првака из Косовске области под покровитељством немачких окупаторских власти одржаном у Нишу 16. новембра, једна од главних тема била је прекид даљих верско-етничких сукоба. Албански представници су напали српску страну да је одговорна за сукобе, а као доказ за то навели су учешће легализованих четничких одреда Косте Пећанца у нападу на Нови Пазар.⁹¹⁹ Четнички војвода је тако позван на одговорност пред министром Аћимовићем и представницима немачких власти. Пећанац је потврдио као могуће да се његов командант Ђуровић придружио нападима на варош, а које су водили Михаиловићеви четници. После тога Пећанац му је према сопственим речима послао наређење да се одвоји од њих и да више не напада албанско-муслиманске снаге у Новом Пазару.⁹²⁰ Поред тога, немачки крајскокомандант је водио и преписку са Миланом Пећанцем позивајући га такође, да задржи његове људе даље од сукоба у Дежевском и Студеничком срезу. Фридрихс је известио Пећанца да ће он са друге стране, издејствовати да Албанци што ређе долазе на српско подручје.⁹²¹ Колико је међутим, Фридрихс био искрен у тим намерама, најбоље говори податак о томе да је Крајскоманда прво помогла мобилизацију Албанаца по целом Косову и Метохији, а онда им и обезбедила оружје.

---

⁹¹⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Situazione oltre la linea di demarcazione con le truppe Tedesche (Serbia), Nr. 6167, 18. novembre 1941., p. 1-2.

⁹¹⁹ ВА, НДа, к. 88, фас. 1, док. 1, стр. 3-4.

⁹²⁰ AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, f. 6.

⁹²¹ ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 33, стр. 1.

Почетком децембра Италијани су и даље држали веће трупе на линији према Новом Пазару. Оне су чекале наређење за покрет, иако је њихово снабдевање постојало све теже.⁹²² Немачке трупе су насупротив томе, убрзо поново успоставиле власт над долином Ибра и кренуле ка Новом Пазару. Више није постојала потреба за војном асистенцијом Италијана, чиме су њихове тенденције према окупирању „Трепча“ остале без главног ослоња. Генерал Франц Беме (Franz Böhme) је 5. децембра обавестио команду италијанске 9. армије у Албанији да је искључио могућност садејства немачке и италијанске војске у акцијама око Новог Пазара.⁹²³ Због тога Крајскоманда из Косовске Митровице није ни обавестила свог спасиона „на чекању“ генерала Д'Апонтеа, о реокупацији Дежевског среза. Дивизија „Пуље“ је тек 8. децембра добила информације од њене обавештајне службе да су Немци дан раније ушли у Нови Пазар.⁹²⁴

Цела перипетија око Косовске области, а самим тим и око Дежевског среза, решена је неколико дана раније. Шеф италијанске дипломатије гроф Ђано је 3. децембра имао разговор са немачким амбасадором у Риму. Он тада није ни поменуо пређашњу хипотезу о препуштању Косовске области Италији, што показује у ком правцу су донешене одлуке на највишем билатералном нивоу.⁹²⁵ Директна последица тога било је одлагање преговора граничних комисија за пролеће наредне године, који су били настављени тек током новембра 1942. године. Нова и коначна линија разграничења није се много разликовала од оне успостављене 1941. године и није донела Италији значајнији добитак.⁹²⁶

Генералу Д'Апонтеу на крају, није преостало ништа друго осим да почев од 11. децембра забрани како је сам записао, „дрске преласке“ Албанаца преко демаркационе линије у немачку окупациону зону код Новог Пазара.⁹²⁷ Стога су

---

⁹²² У Тутину и Рожају су постојале залихе само за по једну чету и то за период од 2 месеца, а у њима су се већ дуже време налазила два цела батаљона... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, Nr. 6417, 5. dicembre 1941., p. 1.

⁹²³ BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 21, str. 287.

⁹²⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Dal comando divisione Puglie al Comando del IV Corpo D'Armata, Nr. 6452, 8. dicembre 1941., ore 9.30, p. 1.

⁹²⁵ Kosovska Mitrovica i okolina..., str. 261–262.

⁹²⁶ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 70.

⁹²⁷ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, Situazione nel Kossovo occupato dalle truppe tedesche, Nr. 6500, 11. dicembre 1941., p. 1;

током јануара 1942. године ојачане постаје финанси на потезу демеркационе линије између Тутина и Плава. Сматрајући ситуацију на овом сектору осељтљивом истог месеца је као појачање финансима послат и један батаљон граничара који је распоређен између Тутина и Рожаја.⁹²⁸ Били су то ипак, само тактички потези лишени ширег војно-политичког контекста.

Биланс људских и материјалних губитака

Људска и материјална страдања током оружаних сукоба на релацији Нови Пазар – Рашка с' јесени 1941. године била су врло велика. Што се тиче страдања људи у борбама или разним насиљима јединица супростављених страна, живот је изгубило укупно 634 особе.⁹²⁹ У табели 3. можемо видети да је у борбама погинуло 394 лица, од тога 216 Албанаца и муслимана из Новог Пазара и других срезова Санцака, те 178 православаца из Дежевског и Студеничког среза. Међу цивилним становништвом убијено је 240 особа, односно 193 православца и 47 муслимана. Само у Новом Пазару ликвидирано је 70 православних грађана. Можда најбољу слику о томе колико је било страдање становништва Дежевског среза пружа податак да је до краја рата, рачунајући 1942., 1943., 1944. и 1945. годину, значи за период од четири године, са овог простора страдало укупно 919 људи.⁹³⁰

Огромна материјална штета се углавном огледала у великом броју разрушених стамбених објеката и помоћних зграда при сеоским домаћинствима, односно запаљеним пољопривредним добрима и украденој стоци. У свих 12 општина Дежевског среза било је уништавања некретнина. Према подацима немачке Крајскоманде из Косовске Митровице попаљене су куће и помоћни објекти у 121

AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando della 38. divisione di fanteria Puglie, La disposizione di truppe al giorno 5. gennaio 1941., p. 1.

⁹²⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando IV Corpo D'Armata, Istruzioni particolari riguardanti la situazione nel Kossovo, Nr. 403, 18. gennaio 1942., p. 1-2; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando SUPERALBA, Situazione Kossovano, Nr. 417, 18. gennaio 1941., p. 1-2.

⁹²⁹ Истраживач Миодраг Радовић у својој монографији наводи цифру од 712 убијених и погинулих лица током 1941. године. Када се од тога одузму грађани Дежевског среза који су погинули у Априлском рату, добија се број од 669 особа. Радовић је такође, пописао и жртве током периода април – август 1941. године...М. Радовић, *Људске и материјалне...*, стр. 54, 58.

⁹³⁰ *Исто*, стр. 55.

насељу и то 1.308 кућа и 4.684 помоћне зграде и објекта.⁹³¹ Проблем настаје када покушамо да одредимо колико је некретнина изгорело православцима, а колико муслиманима. На конференцији у Рашки 25. априла 1942. године Недићева влада је представила план реконструкције 856 запаљених кућа православаца само у Дежевском срезу, за шта је било одвојено 4.000 м³, 10 милиона динара и 10 грађевинских инжињера са пратећим особљем. Значи радило се о врло прецизним бројкама.⁹³² Исто важи и за документ Крајскоманде, која је у сваком селу пописала биланс разарања. Уколико укрстимо ова два документа, долазимо до цифре од 452 муслиманске куће које су изгореле током бројних акција четника. Ако се првом броју додају уништене куће током албанско-муслиманске септембарске акције у Ибарском Колашину, долазимо до бројке која износи више од 1.300 кућа. Нагласићемо да овде нису наведени уништени помоћни објекти, заједно са кућама православаца у свим селима Студеничког среза, односно Бањске и Звечанске општине Косовоско-митровачког среза.

У примедбама на одлуке конференције у Рашки, Ибрахим Љутвиу и Бајазит Бољетини су између осталог, изнели и бројку од око 800 попаљених муслиманских кућа у Дежевском срезу.⁹³³ Та цифра се јавља у још једном документу Недићеве владе. У њему се помиње 892 спаљене муслиманске и 1.299 спаљених православних кућа.⁹³⁴ Пошто се у оба документа не дају чврсти докази за ове тврдње, одлучили смо да пажњу поклонимо првобитно наведеној изворној грађи. У прилог нашој тврдњи иду и подаци које је прикупио Миодраг Радовић, водећи истраживач на пољу људског и материјалног страдања у Дежевском срезу током Другог светског рата. Он сматра да је број уништених кућа и већи него што су то Немци пописали. После рата Радовић је утврдио цифру од 2.106 православних и 776 муслиманских кућа. Он наводи и да је истом приликом срушено 6 зграда основних школа, 6 зграда општина и 4 жандармеријске

---

⁹³¹ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 11, стр. 2; Немачки крајскомандант из Косовске Митровице наредио је у мају 1942. године да му се попише сва уништена имовина на територији под његовом јурисдикцијом, за време сукоба у октобру и новембру 1941. године... ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наређење Крајскоманданта од маја 1942. године о пописивању уништене имовине, стр. 1.

⁹³² АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића II, док. 143, стр. 1.

⁹³³ Исто, док. 144, стр. 1.

⁹³⁴ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, стр. 11.

станице.⁹³⁵ Разлика у причињеној материјалној штети даље, одговара и разлици у броју папалених хришћанских, односно муслиманских села, која се опет, поклапа са огромним бројем избеглог православног становништва. Остаје нам још питање помоћних објеката.

Која од сукобљених страна је више „пажње“ посветила потпуној деструкцији, оличеној у масовном уништавању помоћних зграда, говори следећи податак. У Постењској, Врачевској, Штитарској и Никољачкој општини Дежевског, односно у неколико села Трнавске општине Студеничког среза,⁹³⁶ насељених у великој већини православним живљем, према немачким документима је запаљено 1.004 куће и 3.801 помоћни објекат. Значи скоро 4 помоћне зграде на једну кућу.⁹³⁷ И из других извора смо имали прилике да се уверимо у жестину и темељност албанско-муслиманског уништавања имовине хришћана. Стога можемо да закључимо како је велика већина пратећих објеката уништена у православним домаћинствима. Разарања нису били поштеђени ни сакрални објекти. Поред спаљивања конака манастира Сопоћана, очевици су забележили да је црква Светог Петра била „сва изрешетана и узбушена“ од муниције, а страдао је и манастир Ђурђеви Ступови.⁹³⁸

У документима и литератури коју смо прегледали успели смо да у Дежевском срезу региструјемо 70 страдалих православних насеља и још 31 муслиманско (табела 3.). Укупно десет насеља међу њима је паљено више пута (Дежева, Врачева, Постење, Јова, Избице, Пожега, Милатковиће, Рајетиће итд.). Броју попалених села требало би додати и она из Ибарског Колашина која су нападнута крајем септембра заједничком акцијом албанских власти из Новог Пазара и качака из Метохије. Радило се видели смо о паљевини у 28 насеља. Требало би поменути још и 14 православних села из Трнавске општине Студеничког среза, које су албанско-муслиманске снаге спалиле током напада на Рашку. Са њима долазимо

---

⁹³⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, стр. 326; *Нови Пазар и околна...*, стр. 329.

⁹³⁶ Љутвију и Бољетини су тврдили да је до већих разарања муслиманске имовине у овим општинама, дошло само у Штитарској општини. Тамо је према попису становништва из 1931. године живело само 14% муслимана.

⁹³⁷ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 11, стр. 2.

⁹³⁸ ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, стр. 1.

до броја од 112 села у којима су уништаване православна домаћинства. Када томе додамо и муслиманска села која су претрпела паљења, добијамо цифру од 143 насеља чији су узрок страдања били етничко-верски сукоби у Дежевском срезу.

Страдање православног и муслиманског становништва у Дежевском срезу	Септембар 1941.		Октобар 1941.		Новембар 1941.		Децембар 1941.		Укупно			
	прав.	мусл.	прав.	мусл.	прав.	мусл.	прав.	мусл.	прав.	мусл.	збир	
Попаљена села	28	1	21	13	63	17	/	/	112	31	143	
Села која су паљена више пута	/	1	1	1	4	3	/	/	5	5	10	
Погинули у борбама	/	/	16	22	162	192	/	2	178	216	394	
Убијени цивили	<i>Мушк.</i>	34	1	21	6	101	25	2	/	158	32	190
	<i>Старци</i>	/	/	2	/	13	/	/	/	15	/	15
	<i>Жене</i>	/	/	8	1	12	14	/	/	20	15	35
	<i>збир</i>	34	1	31	7	126	39	2	/	193	47	240

таб. 3. Страдање православног и муслиманског становништва у Дежевском срезу и Ибарском
Колашину

Велика погибија и разарања огњишта изазвале су масовно исељавање православног народа са подручја Дежевог среза. Највише људи је избегло током периода октобар 1941. – март 1942. године. Збегови се крећу углавном према Студеничком срезу, али и даље, у друге делове Србије. Одбор за издржавање избеглица у Рашки забележио је имена 1.458 православаца мештана Новог Пазара, међу којима и 695 деце млађе од 12 година, који су се у поменутом периоду иселили на територију Студеничког среза. Радило се о 295 породица, односно око 60% од њиховог укупног броја (ако се прихвати Радовићева констатација да их је била $\frac{1}{4}$ од укупног броја становника, значи – 2.500).⁹³⁹

Према истим подацима из унутрашњости Дежевог среза избегло је 1.425 српских породица са укупно 11.289 особа, међу којима је било 2.627 деце узраста

⁹³⁹ У једном немачком реферату стоји да је Нови Пазар до краја 1941. године напустило око 3.000 православаца... ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, стр. 32.

до 12 година. Значи укупно 12.747 лица. Већина православаца је расељена током октобра и новембра 1941. године, о чему је већ било речи. Овај број је чинио 26,3% од укупног броја становника Дежевског среза. Када се броју протераних хришћана из Дежевског среза, додају 5.935 Срба из Ибарског Колашина, односно још 917 лица из пограничних општина суседних срезова (Бањска и Звечанска општина у Косовско-митровачком и Трнавска у Студеничком срезу), такође пострадалих током албанско-муслиманских акција, добија се број од 19.599 српских избеглица из 2.512 породица. Они су се иселили из 115 села Дежевског среза, 20 села Студеничког среза и око 50 села у Ибарском Колашину, укупно из 185 насеља.⁹⁴⁰

Ове избеглице нису могле да нађу адекватно уточиште у сиромашној варошици као што је била Рашка. Преживљавале су у беди и немаштини. У граду убрзо више није било хране, одеће и обуће, нити довољно места за смештај, па већина пребеглих није имала ни кров над главом.⁹⁴¹ Могуће је да слободног простора за збрињавање расељених лица у граду није било још од септембра 1941. године, значи много пре већих избегличких таласа.⁹⁴² Стога су локалне власти наредиле да се избеглице распореде по свим општинама Студеничког среза. Брзо су попуњена и сва слободна места у срезу, тако да се један део избеглица убрзо враћа на њихова, али и туђа згаришта, у Штитарској, Никољачкој, Полошкој и

---

⁹⁴⁰ Само из Рајетићке општине се на пример, током јесени 1941. године иселило 158 православних породица са 1.361 лицем, од укупно 1.703 становника колико је пре тог периода живело на њеној територији. Притом је опљачкано 3.381 грло ситне и крупне стоке. У Врачевској општини је без крова на главом остало 1.667 православаца, а број избеглих је био и већи. Што се тиче самих села, из Избица је побегло најмање 230 православаца, из Цоковића 209, из Постоња 256, из Нетврђа 112, из Дежеве 189, из Тушимље 146, из Себечева 202, из Осоја 110, из Прћенове 385, из Врачева 202, из Косурића 187, из Слатине 149, из Скукова 79, итд... ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области..., стр. 1–143, додатни списак стр. 1–45; ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак грађана општине Беримске ..., стр. 1–13; Исто, Списак грађана општине Врачевске којима је попаљена сва имовина од стране Албанаца те им треба доделити со, 20. јануар 1942. године, стр. 1–4; Исто, Списак лица општине Врачевске којима су попаљене куће и сва остала имовина, а којима треба доделити со, 16. јунуар 1942. године, стр. 1–2; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, Списак избеглица са територије округа Краљевачког које су избегле са подручја округа Косовско-митровачког, ради повраћања на своја имања, а према постигнутом споразуму на конференцији у Рашкој одржаној дана 25. априла 1942. године, стр. 1–6.

⁹⁴¹ Тихомир Шарковић је прибележио да је народ изнемогао и исрпљен „*на се као авети са ситном децом креће долином Ибра*“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30.11.1941, стр. 1.

⁹⁴² ИАК, фонд 29, Рашка 1941–1944, кут. 5, Документа за септембар 1941. године, Уверење за Светозара Чивтелића, 4. септембар 1941. године, стр. 1.

Постењској општини. И поред тога у Студеничком срезу ће брига о избеглицама остати приоритет у наредном периоду.

Поред становништва из Дежевског среза на простору Рашке је био и велики број лица која су избегла из Косовско Митровачког, Вучитрнског и Подујевског среза, односно са територије Велике Албаније. Са њима је укупан број избеглица у Студеничком срезу на пролеће 1942. године износио 27.676 људи. Простом рачуницом долазимо до податка да је из осталих срезова Косовске области у овај крај протерано још 8.077 лица.⁹⁴³ Овом броју би требало додати и 8.000 православних избеглица које су се склониле у Пећ, те још 2.000 њих размештених у Приштини и Призрену. О свима њима је имала да брине влада Милана Недића, што је ситуацију учинло врло тешком и неизвесном, као што нам то потврђује изворна грађа. Специјални изасланик за Косовску област Јован Бркић је писао како живот хришћана „у овај области (Студенички, Дежевски срез и Ибарски Колашин, М.Ж.) је врло тежак“ и „ван сваких људских услова“.⁹⁴⁴ Избеглице остају у Студеничком срезу извесно време, мада се од половине 1942. године осећа тенденција за њихов што скорији повратак, будући да су у Рашки и околини живели очајно. До краја исте године, добар део избеглица из Дежевског среза се пре свега погуран од Недићеве владе, вратио на своја огњишта.⁹⁴⁵

---

⁹⁴³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Збирни попис избеглица по општинама у срезу Студеничком, април 1942. године, стр. 1–2.

⁹⁴⁴ Исто, Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, стр. 1.

⁹⁴⁵ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, стр. 1.

<i>Број православних породица према месецима када су протеране</i>	Април 1941.	Мај 1941.	Јун 1941.	Јул 1941.	Август 1941.	Септембар 1941.	Октобар 1941.	Новембар 1941.	Децембар 1941.	Јануар 1942.	Фебруар 1942.	Март 1942.	Укупно
Нови Пазар	2	9	3	5	4	13	16	23	130	36	33	6	280
Дежевски срез	3	5	3	1	2	75	416	367	31	11	19	8	941
Ибарски Колашин и пограничне општине	3	1	/	/	5	606	53	112	/	/	1	/	781
Остатак Санџака	1	2	2	3	5	/	/	/	2	/	2	/	17
Укупно	9	17	8	9	16	694	485	502	163	47	55	14	2.019

табела 4. Број православних породица према месецима када су протеране*

Због хаоса који је захватио Дежевски срез и околину, у другој половини 1941. године јавила се глад која ће потрајати месецима. Услед интезивних сукоба велики део жетве је био изгубљен, а од озимне пешнице је било покупљено само 20%.⁹⁴⁶ Да ситуација буде још тежа на простору Косовско-митровачког округа се у децембру склонило и око 4.500 муслиманских избеглица из источне Босне. Уз њих у Косовској Митровици се налазило и око 1.000 албанских избеглица пребеглих из унутрашњости.⁹⁴⁷ Њихово издржавање је представљало велико оптерећење за Косовско-митровачку општину. Само на избеглице из Босне дневно је трошено око 50.000 куна, односно 65.000 динара.⁹⁴⁸ Да би повећала приходе и

* рађено на узорку од 2.019 породица.

⁹⁴⁶ ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, стр. 25.

⁹⁴⁷ ИАНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косовска Митровица о ситуацији од 10. фебруара до 10. марта 1942. године, стр. 34; Према италијанским документима у Косовској Митровици је била једна мања група од 2.000 муслиманских избеглица, док је већи део отишао у њихову зону преко Новог Пазара и разместио се у Тутину, Рожају и другим мањим местима... АQSh, fondi 161, v. 1941, d. 497, f. 1.

⁹⁴⁸ „Sarajevski novi list“ за 12. јул 1942. године, стр. 1; само кроз Нови Пазар је преко Сјенице, дужим али сигурнијим путем кроз Пештерска муслиманска села, по непотпуним подацима прошло око 2.600 муслиманских избеглица. Они се нису дуже задржавали у вароши, али док су у њој боравили општинске власти су добро бринуле о њима. Богатије избеглице су смештане у куће

спречила ширење глади, Крајскоманда је предузела опсежне мере. Становништву Косовско-митровачког округа је наређено да засеје сваки кутак обрадиве површине, па су за то коришћене и парцеле по градовима. Неким богатим албанским и муслиманским породицама немачке власти су чак, наредиле да гаје свиње.⁹⁴⁹ На те приходе се могло рачунати тек на пролеће 1942. године. Са оно мало хране која се могла наћи вршене су разне малверзације, од којих су највише зарађивали разни шпекуланти повезани са албанским политичким првацима у Косовско-митровачком округу. Да би стале томе на пут немачке власти су 15. децембра покушале да успоставе фиксни ценовник за монополске артикле со, шећер, хлеб, петролеј – попут власти Гувернатората Црне Горе. Иако су цене биле више него у другим крајевима Србије, албански трговци су ступили у заједнички штрајк, па је Крајскоманда морала да попусти. Тако је у целом округу, а поготово у Дежевском срезу који се опорављао од јесењих сукоба, дошло до тржишног колапса.⁹⁵⁰

Било је такође, тешко да помоћ уопште и стигне до ове области. Друмски путеви које су Немци у најбољим условима сматрали за лоше, у децембру 1941. године су услед јаких мразева и великих снегова постали неупотребљиви. Пруга се није могла користити јер су партизани порушили неколико мостова у долини Ибра. На молбе Крајскоманде да се мостови поправе, немачки власти из Београда нису одговориле неколико месеци. Због тога је Недићева влада одлуком од 3. јануара 1942. године наредила да се Студенички срез, привремено стави под управу Окружног начелства у Краљеву, уместо у Косовској Митровици.⁹⁵¹

Упозоравајући на последице већих оружаних конфликта по локално становништво, појавили су се гласови који су заговарали прекид сукоба и проналажење мирног решења за актуелне проблеме. Шарковић је 1943. године писао Милану Недићу о овим догађајима. Он је навео да су се православци

муслимана, а оне сиромашније у јавне зграде. Неки су боравили и у селима Сопоћанска и Војковачке општине. Општинске власти су чак, издале и наредну о обавезном прихватању изнеглица из Босне. Због осећаја несигурности и мањка хране, оне су углавном настављале пут према Косовској Митровици, односно италијанској окупационој зони... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 359–361.

⁹⁴⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Реферат окружног референта за пољопривреду за војну управу Косовска Митровица 18.07.1942. године, стр. 6.

⁹⁵⁰ Исто, Извештај Крајскокомандатуре Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, стр. 26.

⁹⁵¹ ВА, НДа, кут. 20, ф. 1, док. 3, стр. 1.

грешком ослањали на силу, уместо да искористе везе са појединима Албанцима и муслиманима, те подмићивање новцем. Као пример за ову тврдњу навео је да се није обраћала пажња на раслојавање међу албанским првацима на струју Ферат-бега Драге и Џафера Деве, који су већ неколико деценија били у лошим односима.⁹⁵² Обраћајући се војводи Милану Пећанцу немачки крајскомандант из Косовске Митровице капетан Фридрихс је за верско-етничке сукобе око Новог Пазара писао као о „*глупостима*“ које се не смеју проширити.⁹⁵³ Међутим, његову изјаву морамо узети са резервом, обзиром да је немачки официр имао великог утицаја на распламсавање борби.

***

Главни изазивач јесењих сукоба у западним деловима Косовске области видели смо, биле су албанске власти из Новог Пазара. Кључни разлог томе било је селективно спровођење одредби Уредбе из августа, односно непоштовање основног њеног принципа – етничке заступљености. На једној страни, Срби нису добили представника у врху цивилне управе, нису враћени у службу, није поштована подела по бројности унутар администрације, није их било у жандармерији и сл., док су са друге стране, били оптерећени плаћањем феудалних намета муслиманског беговату. Поред тога што су приликом купљења дажбинна били излагани пљачки и тортурама сваке врсте, њихов тежак социјални положај из међуратног периода се додатно погоршано враћањем друштвено-социјалне структуре из Османског царства. Не би требало заборавити ни психолошки ефекат изазван овим драстичним мерама враћеним из прошлости, познате по не тако лепим успоменама. Оружани отпор је у оваквој ситуацији, био неминовност.

Преломна тачка са које се локални спор између хришћана и муслимана, прелио на ниво опшег сукоба са масовним људским жртвама и материјалним деструкцијама широм Дежевског среза, представља акција албанско-муслиманских снага у Ибарском Колашину крајем септембра. Постоји неколико разлога који подупиру ову тврдњу. Прво, у нападу су узели учешћа муслимана из

---

⁹⁵² ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у срезу Студеничком, Дежевском и Косовско-митровачком 1941. године, стр. 4.

⁹⁵³ ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 33, стр. 1.

Штавичког и Дежевског среза предвођени Аћифом Хаџиахметовићем Бљутом, уз подршку Албанаца из целе Метохије. Друго, напад је уследио док су у Косовској Митровици трајали мировни преговори, што је потпуно дискредитовало мировну иницијативу као алтернативу рату. Треће, разарање српских насеља и протеривање становништва је било масовно (28 села, око 6.000 људи уз неколико документованих сведочења о жестини операције), што је указивало на неминовни наставак сукоба и оно што ће они донети хришћанима у околини Новог Пазара. Четврто, све ово је указивало да је у питању војна акција са политичким циљем проширења граница Велике Албаније, чији су крајњи донети на северу, како смо то већ неколико пута показали, били Дежевски и Косовско-митровачки срез. Спаљивањем Колашина они су преко овог простора постали знатно доступнији за албанске снаге са Косова и Метохије. Пето, хришћанима је постало јасно да у овом сукобу Албанци и муслимани уживају потпуну подршку окупатора, Италијана и Немаца, који су у Србима препознали реметилачки и бунтовни фактор којег је требало по сваку цену умирити. И шесто, Колашинци после уништење њихових домова остају без игде ичега, те се међу њима као основно јавља питање исхране, али и освете за беду која их је снашла. Стога су они убудуће, попут Кордићевих људи на подручју Гиљеве и Јадовника, носиоци пљачкања и паљевина, уједно насиља, над локалним муслиманским и албанским живљем.

Иницијална каписла за интензивирање рада на интеграцији Новог Пазара у албанску државу било је повлачење немачких војске почетком октобра у Косовску Митровицу. Албанске власти у Дежевском срезу су деловале у три правца. Позвати директно италијанску војску да запоседне град или испровоцирати сукоб са Србима да би њен долазак био нужан, односно затражен од немачких власти и тиме легитимно претворен у аргумент за високу дипломатију. Затим је требало физички уклонити Србе са овог простора.

Овај образац је засигурно добијен од стране албанске владе у Тирани. Јер, како другачије објаснити временско поклапање Ћанове иницијативе упућене Хитлеру о препуштању Косовске области Великој Албанији и Ђакомонијевог слања др. Штиле и Ферат-бег Драге, врло блиског Бљутиног сарадника, на ове просторе у

циљу агитовања код албанских првака за тражење интервенције италијанске војске, са одласком делегације одбора АНС-а из Новог Пазара на чијем је челу био Хаџиахетовић, у Рожаје, управо са захтевом да дивизија „Пуље“ уђе у град.

Пошто Немци нису имали намеру да се добровољно одрекну Косовске области (читај „Трепча“), прешло се на карту изазивања верских сукоба које немачка војска, одсечена од главнине у централној Србији, није могла да спречи. Италијани су стога подржали и помогли пребацивање Полужиних људи из Дренице у Нови Пазар. Иако су били званично доведени да чувају варош од евентуалног напада четника, историјске чињенице нам говоре да су они, заједно са одредом браће Дрешевића, учинили све да до њега управо дође. Овоме у прилог говори: убиство 18 српских грађана Новог Пазара током октобра, од којих су нека извршена на језив начин, без јасних разлога, убиство 20 Срба током 2/3. новембра у селима Грачане, Забрђе и Шавци, спаљивање више од 20 српских села у Дежевском срезу до првог четничког напада на град 4. новембра, пљачка и паљење манастира Сопоћани (!) и убијање монахиња (што је и у овим временима хаоса била страшна ствар, коју су осудили многи муслимани), прекидање мировних преговора између муслимана и православаца 23. октобра у Осаоници директним нападом Полуже и Дрешевића, итд.

Нашу теорију о намерном изазивању сукоба са Србима у Дежевском срезу од стране албанских власти из Новог Пазара, потврђује и држање Крајскоманде из Косовске Митровице. Она је наиме, чинила све да Нови Пазар не заузму четници и тако уведу Италијане у Дежевски срез. Капетан Фридрихс је видели смо, стајао иза: стратешке организације одбране Новог Пазара; наоружавања већег броја Албанаца широм Косовске области и њиховог слања на челу са Бољетинијем у Нови Пазар; недозвољене мобилизације Албанаца за борбе у Дежевском срезу по целој италијанској зони; преговора са Миланом Пећанцем које су за циљ имале пацификовање трупа његовог оца у сукобима са албанском-муслиманских снагама, поготово Сухопланинског четничког одреда итд.

После првог четничког напада на Нови Пазар италијанске трупе су стављене у стање највеће приправности (више од 1.000 војника у Тутину и Рожају), а СУПЕРАЛБ-а је најављивала скорији прелазак границе. Иако су међутим, Немци

поново одбили да пусте Италијане на њихову територију, албанске власти у Новом Пазару су наставиле да повлаче потезе за које су сматрали да их воде у великоалбанску државу. Будући да су се налазили у повољној ситуацији (пораз четника, отварање грађанског рата између четника и партизана у Рашки, долазак великог броја Албанаца како оних из Косовске области, тако и оних из италијанске зоне, долазак бројних муслиманских снага из Тутина, Рожаја и са Пештера, благонаклон однос окупатора) Аћиф Бљута и Бајазит Бољетини крећу у напад на Рашку.

Закључак да је ова акција имала пре свега, за циљ етничко чишћење Срба са простора Дежевског среза, подупире мноштво података које смо навели у раду. На првом месту ту су изјаве неколико кључних политичких фигура. Поменино говор Бахрије Абдурахмановића о томе да „*све што српско уху носи треба одсећи*“ или Хациахметовића о томе да на територији Дежевског среза никада није било Срба. Ту је затим, Шарковићево писмо генералу Недићу у коме се дословно помиње намера АНС-а да ову територију „*очисте од српског живља*“. У истом тону су на исту адресу писали и бивши народни посланици из Рашке, помињући намеру о „*истребљењу српског живља*“. Све ово потврђују и осуде које су због насиља извршени од стране муслимана над Србима широм Југославије, стизале из њихове „*друге домовине*“, односно Турске.⁹⁵⁴

Да ове тмурне прогнозе нису биле претеране говоре нам разарања која су пратила албанско-муслиманску акцију 16/17. новембра. Сама чињеница да је напад трајао скоро 24 часа, за разлику од четничких који су трајали по неколико сати сваки, говори нам да је његов стратешки циљ било много шири – унутрашњост Дежевског и Студеничког среза, закључно са Рашком. То објашњава бројку од 51 спаљеног насеља у Полошкој, Никољачкој, Штитарској, Потењској, Врачевској и Трнавској општини, уз више хиљада попаљених кућа и помоћних објеката. Подсетимо да су то управо оне општине за које су Бљута и Абдурахмановић 17. јуна у Београду тражили да се изопште из Дежевског среза, због великог броја Срба у њима.

---

⁹⁵⁴ ВА, Ча, кут. 289, ф. 1, док. 2, стр. 7, депеша 228.

О жестини албанско-муслиманског напада сачувано нам је доста белешки савременика, укључујући ту учитеља Ђорђевића и војводу Ђуровића. Пламен је пратило потпуно разарање кућа одношењем камена из темеља, масовно паљење алтернативних објеката становања (стаје, вајати итд.), велика пљачка хране и стоке, уништавање младица у вођњацима и сл., са јасним циљем да се избеглим хришћанима онемогући повратак. Како би се додатно заплашили на бруталан начин су убијани (15 особа је пронађено са одсеченом главом) они који нису избегли из унутрашњости, али и Новог Пазара (током прве половине новембра у граду је ликвидирано 53 Срба).

Да је албанска власт из Дежевско среза плански радила на чишћењу Срба говори нам њена одлука о давању напуштених имања муслиманима под закуп на обраду или чести организовани напади на повратнике. Цео процес је ударао и на саме темеље српског етничког и верског идентитета у Дежевском срезу. Тако је нападнут манастир Сопоћани, скрнављене су иконе и фреске по црквама, рушени су православни споменици по гробљима и постављени бункери близу Петрове цркве (где су и вођене борбе).

Све ово довело је до тога да је са ових простора (укључујући Ибарски Колашин), пребегло око 2.500 српских породица са скоро 20.000 људи. Овај егзодус је био од двоструке користи за албанске власти. Прво, чишћењем хришћана из Дежевог среза добијен је аргумент више за уважавање већ изгласане одлуке о припајању Великој Албанији. Још важније је било то што се масовним смањивањем броја Срба, Уредба о уређењу Косовске области, сва у мерама етничког реципроцитета, могла сада примењивати на велику корист муслимана.

Ефикасности акција против православаца у Ибарском Колашину и Дежевском срезу, али и свим трвењима Албанаца и муслимана са једне, те Срба са друге стране, кумовало је бескрупулозно држање Италијана и Немаца. Наведимо да је команда дивизије „Пуље“ одбила мировни предлог Колашинаца почетком септембра и уместо тога разрадила план о чишћењу ове теириторије, иако је закључила неколико пута да јој Срби нису претња. Притом су хришћани разоружани неколико дана пре албанско-муслиманског напада током којег их

Италијани нису узели у заштиту. Албанци у њиховој зони даље, нису сносили никакве санкције због паљења Ибарског Колашина. Напротив. Италијанске власти су помагале њихово новачење и пребацивање у Дежевски срез ради даљих борби са православцима. О политичким играма које су затим, отпочеле у позадини сукоба, већ смо говорили.

Може се на другој страни, слободно рећи да немачка страна, односно Крајскоманда из Косовске Митровице на челу са капетаном Фридрихсом, сноси једнаку, ако не и већу одговорност, за страдања православаца и муслимана. Уз њену помоћ Албанци су прешли границу и упали у Ибарски Колашин. Капетан Фридрихс је заговарао акцију, а чак је пробао да код Италијана издејствује да се Албанцима предају православне избеглице, ради „ликвидације“ Срба на овом простору. Немци су наоружали Албанце који су отишли у Нови Пазар, никакву подршку нису пружили православцима итд.

III

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ НА ТРОМЕЋИ СРБИЈЕ, ЦРНЕ ГОРЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

3.1. Почетак организованог отпора окупатору

После устанка којим је руководила КПЈ, али како се показало, над којим није имала потпуну контролу, уследио је период затишја током септембра 1941. године. Комунисти су га искористили да се боље организују на простору Пљеваљског, Бјелопољског, Нововарошког, Милешевског и Прибојског среза. Подстицај је дошао и од стране највишег руководства КПЈ-а, тада сигурно смештеног у ослобођеном Ужицу, у виду стварања заједничког штаба за партизанске одреде на територији Санцака и стављања ОКС-а под директну контролу Централног комитета. Кључна ствар за стварање партизанских јединица била је активна пропаганда коју су вршили комунисти. Свакој конфесији су прилазили на различит начин. Иако су се издавали за „меког“ окупатора, Италијани су првобитно покушали да се партизанском покрету супротставе репресивним мерама. У њима је страдало готово искључиво српско становништво. Оне ипак, нису дале резултате. Партизанске акције на територији Старог Раса нису биле учинковите по питању доношења већих губитака италијанској војсци. Њихова константност је ипак, слала јак поруку. Потере окупаторских власти су се углавном показивале као промашаји, јер је њихова војска била растрзана између непознавања терена, неразумевања менталитета, недостатка морала и близине слободне територије у западној Србији. Стога италијанске власти мењају начин борбе против партизана, ослањајући се на идеолошки и верски антагонизам становништва, односно сталну опасност од глади на овом простору.

Стварање партизанских јединица

После неколико пораза које су током августа и септембра комунисти су се консолидовали и убрзо почели са стварањем првих герилских одреда. Око 10. септембра формирана је партизанска чета у Нововарошком срезу, која је бројала око 40 људи из Нововарошког и Милешевског среза.⁹⁵⁵ Рад на устројству јединица се интензивира од средине месеца када се на територију Санцака враћа Рифат Бурчевић. Он је по заповести Милована Ћиласа из околине Мојковца, преко

---

⁹⁵⁵ М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 76.

Златара, отишао у Ужички срез. Тамо је добио директиву да организује партизанске одреде и поведе борбу против окупатора. Истовремено је донета одлука на највишем нивоу КПЈ-а да се ОКС, до тада у саставу ПК за Црну Гору, издвоји из овог тела и директно потчини ЦК. Из Београда стиже и Воја Лековић са инструкцијама које је добио од Ивана Милутиновића.⁹⁵⁶

Затим се на састанку комунистичких првака на Златару оснива се Штаб санџачких одреда. За команданта је постављен артиљеријски поручник Владимир Кнежевић Волођа, док је политички комесар био Воја Лековић. Нешто касније, почетком октобра ово тело добија назив ГШС. Тада је изабран и нов обласни комитет, с' тиме што је секретар и даље остао Бурџевић. Остали чланови били су: Воја Лековић, Владимир Дамјановић и Момир Бошковић. ГШС и ОКС су били смештени село Радоињу у близини Нове Вароши, да би били ближе ЦК у Ужицу, који је и водио побуну против завојевача у Србији током 1941. године.

Оснивањем посебног војног тела за простор Старог Раса и пребацивањем ОКС-а под директну надлежност ЦК, развој партизанског покрета на овом простору добија замајац. Постојало је неколико разлога којима се могу објаснити одлуке комуниста. Јосип Броз је овај простор сматрао за „одскочну даску“ према Србији и Босни. Боро Вукмировић је на даље, Титу писао да територија Санџака са Косовом и Метохијом и Албанијом чини артерију која иде ка Босни.

Италијански окупатор је препознао важност Санџака за комунисте у више разлога. Прво, што је територија била богата житом и стоком, па стога погодна за снабдевање, друго, што су се из ње партизани лако пребацивали у Босну, Херцеговину или Србију и треће, што се контролом Санџака стварао јединствен фронт који повезује Црну Гору, Босну и Хрватску.⁹⁵⁷ Партизанске снаге су такође, у овој зони могле наћи и уточиште, обзиром на слабије трупе Италијана и другачији тип окупационог система, што се и десило у децембу.

Издавање ОКС-а имало је и чист пропагандни карактер. Оно је требало да укаже на наводну историјско-политичку посебност овог простора и заголица

---

⁹⁵⁶ В. Gledović, *nav. del.*, стр. 47; *Бијело Поље...*, стр. 405; Бранко Петрановић, Положај Санџака у светлости одлука Другог заседања АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу, *Историјски записи*, бр. 3–4, 1971, Београд, стр. 567–568.

⁹⁵⁷ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 16, стр. 2; ВА, mikroteka, ИК ПК СК КМ, стр. 117; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, *Notizie sul nemico*, Nr. 2350, p. 1.

амбицију локалних муслиманских првака. Стављајући ове одлуке под хипотеку до краја рата, КПЈ је очекивала да се муслимански живаљ активније укључи у њен покрет. Аналогију са овим политичким процесом можемо наћи у случају издвајања ОК за Косово и Метохију, такође из ПК за Црну Гору и Боку 1940. године.⁹⁵⁸

Неутемељеност експеримента ЦК са „*партизанском аутономијом Санџака*“⁹⁵⁹ на историјском, политичком, административном и економском плану, довело је до тога да његов ефекат код локалних муслимана, буде једнак утицају сличних одлука на Албанце на Косову – готово никакав у првим годинама рата. Стога ће ОКС и ГШС у наредном периоду стално бити нарушаване надлежности и тако им сузбијан легитимитет. Одлуке партијског руководства изазвале су на другој страни, незадовољство водећих кадрова унутар Покрајинског комитета за Црну Гору. Они су ову иницијативу сматрали привременом и нису уважавали одлуке руководиоца до скоро субординисаних тела. ПК још дуго времена није избацио из свог назива одредницу за Санџак, а крајем 1943. године ће отворити питање враћања ОКС-а под њихову надлежност.⁹⁶⁰

Структурне промене и италијанска тактика контроле градова са ужом околином, омогућиле су комунистичкој пропаганди да се размаше у Пљеваљском, Нововарошком, Милешевском, Бјелопољском и Прибојском срезу. Она је међу сеоским становништвом, које ће се показати као окосница партизанске војске, у почетку спровођена неометано.⁹⁶¹ Италијански окупатор је имао великих

---

⁹⁵⁸ ОК КМ био је у саставу ПК за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију. Због лоше организације и потпуног изостанка несловенског становништва Косова из покрета, покренута је иницијатива издвајања ОК за Косово и Метохију из ПК-а и његово директно везивање за ЦК-а, на исти начин као што је нешто касније учињено са ОК за Санџак. Средином 1940. године јавила се иницијатива од самог Броза да се прво само Метохија одвоји од ПК-а и добије посебан статус. Затим је у октобру 1940. године на V земаљској конференцији КПЈ у Дубрави код Загреба донета одлука о издвајању ОК на предлог генералног секретара Јосипа Броза... Душан Војковић, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941.*, *Tokovi istorije*, br. 1, 2014, Beograd, str. 88–89.

⁹⁵⁹ О томе више види у: Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945 : (ZAVNO Sandžaka - dokumenta)*, Beograd, 1992; Zoran Lakić, *Jugoslovenski ratni federalizam i partizanska autonomija Sandžaka, Sandžak, juče, danas, sutra*, Novi Pazar, 2005; *Sanžak na putu autonomije*, Zbornik radova, urednik Arif Zulić, Sarajevo, 1995; Edib Hsanagić, О аутономији Sandžaka, *Libertas*, 4, 1996; Рамиз Црнишанин, Аутономија Санџака и Сретев Вукосављевић, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље, 2003.

⁹⁶⁰ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/157; Z. Lakić, *nav. del.*, str. 50.

⁹⁶¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 110 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 11. novembre 1941., Nr. 1765, p. 1.

проблема да је сузбије. Команда „Пустерије“ забележила је да је готово свако село на територији под њеном контролом имало посету једног или двојице партизанских агитатора. Основне теме којих су се држали биле су: „*невероватна снага*“ Црвене армије и њен скорији долазак (најављиван за мај 1942. године), пропаст немачке војске на истоку, сиромаштво Италије и неспособност њене војске, побољшање материјалног стања сељака зидањем нових кућа после рата, одузимање добара богатијим грађанима и њихово прослеђивање породицама оних који се боре у партизанима, верска толеранција и једнакост муслимана и хришћана, итд.⁹⁶²

Свим председницима општина наређено је такође, да обуставе сарадњу са италијанским војним властима, врате динаре у оптицај, а храну коју су добијали из италијанских магацина разделе сељацима. Тако су комунисти покушали да сузбију најачи италијански адут – доставу намирница. Онима које би се оглушили о њихова наређења или одбили да им се придруже, комунисти су изрицали јасне претње. Оснивали су на другој страни, сопствене ратне органе власти оличене у НОО, који мењају општинске власти.⁹⁶³

Са посебном пажњом комунисти су наступали према муслиманском живљу, будући да су јединице попуњаване већином православцима, што је нагризало матрицу „братства – јединства“ и стварало подозрење руководиоца КПЈ-а према ОКС. На приближавању муслимана партизанском покрету највише је радило неколико муслиманских чланова партије попут: Даута, Рама и Мусе Мусића у Нововарошком срезу, Селма Хашимбеговића у Пријепољском срезу, Хилмије Хасанагића у Прибојском срезу. Носилац тих активности био је наравно, Рифат Бурчевић. Било је предлога да се мухамеданци привуку тако што ће их, због неповерења у Србе, водити муслимански команданти. Обраћајући им се као „*Муслиманима Санџака*“ ОКС их је позивао да обуставе борбу против „*браће Срба*“, те да оружје које су добили од НДХ искористе против Италијана или

---

⁹⁶² Као потврда успешности комунистичке пропаганде наводи се пример села Какмује, Врбица, Горње село, Драгаши и Крушево у Пљеваљском срезу, где је између 10. и 20. јануара 1942. године регрутовано 80% способног мушког становништва... Ibid, bus. N–5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato nr. 1 al Bollettino informazione nr. 305 del 3/6/1942., p. 1; Ibid, bus. N–4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 229 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. maggio 1941., p. 1.

⁹⁶³ Ibid, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 124 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. novembre 1941., Nr. 1916, p. 1; *Историја Пљеваља...*, стр. 366.

„великосрпских шовиниста“, тј. четника. Била је ово крајње нејасна порука, пошто је сваки наоружани Србин на овом подручју углавном перципиран као четник. Муслимани су подсећани на заједничку борбу њих и хришћана против аустро-угарске окупације 1878–1880. године, алудирајући на сличност историјског тренутка.⁹⁶⁴

КПЈ је сваки вид договора између Срба и муслимана мимо њених трупа, видела као велику опасност. Стога је побијала сваки могући договор овакве врсте, као што је то био случај са преговорима представника Недићеве владе и Хасана Звиздића у Сјеници почетком 1942. године. ОКС је осудио ове проговоре представљајући их у светлу издаје муслимана од стране њихових политичких првака, који преговорају са сарадницима међу муслиманима озлоглашеног, Косте Пећанца. Комунистички идеолози су се такође, често обраћали муслиманском становништву употребом термина „Муслиман“, у чему се могу препознати обриси будуће етничко-верске комбинаторике послератних власти.⁹⁶⁵

Очекивани резултати су међутим, изостали. Муслимани су углавном наставили да бојкотују регрутације, што је подразумевало стално мењање места боравка или бежање у планине, шуме и италијанске гарнизоне. Тамо где су муслимани били наоружани, као на пример у Сјеничком, Милешевском и Бјелопољском срезу, они су отворено одбијали сваки вид сарадње. Некада су разоружавали и хапсили партизане или их чак, убијали. Стога су партизани почели и са применом репресалијама, али ни оне нису промениле став муслиманског живља према радикалним идејама које је доносила КПЈ.⁹⁶⁶

И поред великог труда којег је КПЈ уложила у анимирање становника Старог Раса обе вере, генерал Еспозито је ипак, могао да закључи да је већина људства у партизанске јединице ступило под принудом, а да су они који су кренули са њима спонтано то учинили пре из „осећања фатализма, убеђени у невероватну моћ

---

⁹⁶⁴ ВА, НОВЈ, кут. 171, 10 – 1/6.

⁹⁶⁵ Исто.

⁹⁶⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 124 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. novembre 1941., Nr. 1916, p. 1; Ibid, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 130 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. dicembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 120 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1; С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 99, 106.

Руса“, него из осећаја припадности комунистичкој доктрини.⁹⁶⁷ Своје тврдње он је поспешео чињеницама везаним за јачину партизанског покрета у Пљеваљском срезу. Његова команда је јуна 1942. године проценила да је у њиховим одредима било укупно 1.064 лица. Од тог броја 311 особа је добровољано ступило у јединицу, док је присилно мобилисано 753 лица. После избацивања главнине партизанских снага са овог простора, само њих 280 је остало у илегали док су се сви остали, њих 784, вратили кућама.⁹⁶⁸

Залагање комуниста међу православним живљем дало је далеко веће резултате. Током прве половине октобра настале су: Златарска⁹⁶⁹ и Милешевска партизанска чета, док на простор Златара долази Сјеничка партизанска чета. Бјелопољска и Прибојска чета су формиране у новембру. Одреди су брзо расли, а издвајали су се они у нововарошком и пљеваљском крају. У овом потоњем где је постојала окосница одреда у виду неколико чланова партије и СКОЈ-а, партизанске снаге су за неколико месеци порасле на 3 батаљона која су имала око 400 сталних припадника, наоружаних са пушкама, 5 шушкомитраљеза и једним минобацачем.⁹⁷⁰ У срезу су најактивнији били: инжењер шумарства Велимир Јакић, предратни члан Демократске странке учитељ Миле Перуничкић, судски поручник Ђорђе Перуничкић, потпоручник Велимир Кнежевић, командант Пљеваљске партизанске чете и касније командант батаљона, те предратни члан Земљорадничке стране и поседник Маринко Голубовић.⁹⁷¹

Суседна Милешевска чета је била нешто слабија, пре свега због изненадне погибије секретара МК-а Љубише Миодраговића. Одредом који је првобитно

---

⁹⁶⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 229 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. maggio 1942., p. 1.

⁹⁶⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Statistica relativa al distretto di Pljevlja, 16. luglio 1942., p. 1-3.

⁹⁶⁹ Настала из Нововарошке чете и била под заповедништвом Владимира Жугића и политичког комесара Чедомира Друловића... D. Jakuković, *nav. del.*, str. 70-71; Војо Суботић, Стварање виших облика оружаних формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санџак, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље, 1990, стр. 316-317; X. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 66; B. Gledović, *nav. del.*, str. 47; Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 73; *Бијело Поље...*, стр. 406, 408; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 63.

⁹⁷⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Notizie sul nemico, Nr. 2350, p. 2; Италијанска обавештајна служба је евидентирала 85 комуниста и њихових симпатизера у Пљеваљском срезу. Међу њима је било 82 Срба и 3 муслимана, односно 17 интелектуалаца, 6 жандарма, 20 чиновника и 42 земљорадника... Ibid, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Elenco delle persone che hanno svolto o sopettate di avere svolto attivita di comunista nella zona di Pljevlja, p. 1-6.

⁹⁷¹ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4П2, док. 76, стр. 1.

бројао око 15 људи, командовао је Велибор Љујић, док је политички комесар био правник Војин Куртовић.⁹⁷² Исто је важило и за партизанску јединицу у Прибојском срезу. Она се због малог броја бораца првобитно прикључила Милешевској чети, да би почетком новембра уврштена у Ужичку чету, те била пребачена у зону Вардишта. Коначно, половином новембра формирана је Прибојска партизанска чета на челу са Хилмијом Хасанагићем, пореклом из најугледније прибојске беговске породице, која је имала око 30 бораца.⁹⁷³ Нешто раније, првих дадан новембра у Мојковцу је формирана и Бјелопољска партизанска чета. Њен команднат је био Саво Дрљевић, а имала је око 50 бораца.⁹⁷⁴

На Златару су се налазиле најаче партизанске снаге. Поред Златарске чете на овај простор се почетком октобра пребацио Голијски добровољачки одред, према споразуму између поручника Петронијевића и комунисте Момира Бошковића. Јединица је затим променила име и постала Сјеничка партизанска чета, иако је 90% бораца било из Дежевског, Студеничког и Штавичког среза. Она је имала око 40 људи.⁹⁷⁵ До краја октобра ова јединица се увећала. Тада је бројала око 200 људи, које је Петронијевић користио за нападе на италијанске колоне које су ишле за Сјеницу. Он је ипак, саветовао локалном становништву да не напада окупатора самоиницијативно због могућих репресалија. Према подацима четничких команданата партизанске снаге на Златару су крајем новембра имале око 400 бораца, од којих је део био на одбрани Ужица. У наредном периоду број партизана је наставио да расте. Стога је само Нововарошка чета до фебруара 1942. године имала на располагању око 350 бораца.⁹⁷⁶

Дисциплина у партизанским одредима је била строга. Борцима је у начелу било најстрожије, под претњом стрељања, забрањено пљачкање и малтретирање становништва без обзира на веру, супротстављање вођама, показивање било

---

⁹⁷² D. Jakuković, *nav. del.*, стр. 71–72.

⁹⁷³ X. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 78–80; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 76.

⁹⁷⁴ *Бијело Поље...*, стр. 410.

⁹⁷⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, Сјеничка партизанска чета 1941. године, стр. 6–7; Д. Пешић, *нав. дел.*, стр. 65.

⁹⁷⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 97 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 124 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. novembre 1941., p. 1; АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санџак, стр. 4.

каквог знака дефетизма, ширење вести у корист окупатора итд. Људство је често премештано из одреда у одред да би се избегло скупљање превише рођака или особа из истог села у јединици. Политички комесари и чланови партије наставили су са неуморном пропагандом која је била окренута млађим борцима, који су неколико пута дневно окупљани на зборове и састанке где је ширена комунистичка идеологија. За ту сврху комесар је у одреду имао групе од 5 до 10 поверљивих људи, који су му помагали у овим активностима.⁹⁷⁷ Заједно са њима, али и командантима гарнизона исковане су борбене јединице које су у складу са герилским начином ратовања, имале своје предности, али и мане у односу на регуларну окупаторску војску.⁹⁷⁸ То их није онемогућило да пруже жилав отпор завојевачу у наредном периоду.

---

⁹⁷⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 35 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. settembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato nr. 1 al Bollettino informazione nr. 305 del 3/6/1942., p. 2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 2.

⁹⁷⁸ Што се тиче борбених ефектива партизанске јединице су имале неколико предности и(ли) мана. Анализирајући борбе које су њене трупе водиле са партизанима, команда „Пустерије“ је истакла велику мобилност њихових трупа, добро познавање терена и насеља, чврсту дисциплину, извођење акција из засада на позадину или бокове њених трупа, те брзо коришћење супарничких пропуста у току сукоба. Као мане наводило се лоше наоружање и недостатак артиљерије и муниције, односно недостатак капацитета за дужи отпор регуларним трупама. КПЈ је у почетку имали велики проблем са недостатком наоружања. Борци су се неретко налазили у одреду без оружја до његове набавке. Иста је вршена одузимањем од окупатора, идеолошких непријатеља, запленом од сељака или куповином на црној берзи. Партизанска униформа је била шаролика. Борци су носили делове немачке, италијанске и југословенске униформе у комбинацији са традиционалном сељачком одећом. Носили су звезде на капама, шајкачама или шлемовима, на рукавима су стајали чиновни или једноставно звезда, док су политички комесари имали и ознаке са српом и чекићем. Што се тиче снабдевања храном оно је вршено откупом намирница од сељака, али и запленом или пљачком. Тако се долазило до веће количине хране која је из добро чуваних магацина дистрибуирана одредима и лојалном становништву... Ibid, nr. 130 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. dicembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 35 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. settembre 1941., p. 1; Ibid, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Notizie sul nemico, Nr. 2350, p. 2; Ibid, bus. N-4/706, Comando della 11. regimento Alpini, Memento per i comandanti di reparto, 20. aprile 1942., p. 1; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/460, Comando della 18. Divisione di fanteria „Messina“, Ribelli con l'uniforme dell'esercito italiano, Nr. 4270, 23. settembre 1941., p. 1; ВАС, НОБЈ, кут. 172, ф. 1, док. 19, стр. 1; ВА, НОБЈ, кут. 1676, ф. 16, док. 16, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato nr. 1 al Bollettino informazione nr. 305 del 3/6/1942., p. 2.

*Партизанске операције у Пљеваљском, Милешевском и Бјелопољском срезу
и одговор окупатора*

Током октобра партизанске јединице су извршиле прве нападе на Италијане у Нововарошком, Пљеваљском и Милешевском срезу. Добијајући подршку од јачих партизанских група из окружења, оне су успеле да окупатору нанесу губитке. Резултат њихових акција током октобра и новембра навео је на име, Заповедништво 4. оружанске пуковније из Сарајева, које је преко локалних муслимана добијало информације са лица места, да констатује како је да на подручју Санцака „стање јавне безбедности управо очајно“.⁹⁷⁹ Италијанска војска покушавала је на више начина да сузбије партизанску активност. Енергичне мере предузимане током септембра надовезале су се на репресалије италијанске војске против устаника и становништва у Пљеваљском и Бјелопољском срезу током јула и августа. Оне су погађале углавном хришћанско становништво, јер су се муслимани показали као лојални окупатору.

Генерал Еспозито тражио је 24. септембра да се наредног дана бомбардује село Маоче, јер је његово становништво попустљиво према „побуњеницима“. Док је Маоче бомбардовано, вршено је чишћење зоне Чемерна, где је такође забележено присуство комуниста. Током операције је приведено 25 лица на саслушање. Затим је италијанска војска са истим задатком продужила према Глишници, Бобову и Мељаку. Комунисти су одговорили 26. септембра тако што су на територији села Косатице недалеко од Пријепоља, напали италијанску колону која је преносила намирнице и дрва. Услед јаке ватре тешко су рањена двојица, а лакше шесторица италијанских војника.⁹⁸⁰

Два дана касније италијанске трупе су блокирале Косатицу и Седобро. У засеоку Бојанићи убијено је 3 људи, међу којима је био и секретар МК за Пријепоље Љубиша Миодраговић, који је и предводио напад на Италијане. Поред

⁹⁷⁹ ВА, НДХ, кут. 61, ф. 2, док. 10, стр. 5.

⁹⁸⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dal Comando divisione alpine Pusteria al Comando del XIV corpo armata, Nr. 735, 24. settembre 1941., ore 9.30, p. 1; Ibid, 25. settembre 1941., ore 19.00, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dal Comando divisione alpine Pusteria al Comando del XIV corpo armata, Nr. 171, 26. settembre 1941., ore 18.00, p. 1; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 64 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. settembre 1941., p. 1.

њега ухваћена су и стрељана двојица Срба из породице Бојовића која га је скривала, а њихове куће су опљачкане и спаљене.⁹⁸¹ Затим су ухапшена 92 мушкарца, муслимана и православца мештана, који су одведени у затвор у Пријепоље. Истовремено је трајала италијанска акција у Мељаку у Пљеваљском срезу. Тамо није било убијања, али је ухапшен изванредан број сељака.⁹⁸² Насиље окупатора се ширило даље према југу. У селу Лозни близу Бјелог Поља, муслиманска милиција Реке Шахмана сада легализована код Италијанау, ухватила је комунисте Недељка Мердовића и Влајка Шћекића. Неколико дана касније иста јединица је у Затону заробила и официра Радована Булатовића. Сви су предани војним властима у Беранама, који су прву двојицу стрељали, док је Булатовић послат у логор где је умро. Овај губитак је донекле успорио рад на организацији партизанског покрета у Бјелопољском срезу.⁹⁸³

Биланс рација „Пустерије“ током септембра изгледа овако: стрељано 25 лица (23 православца и 2 муслимана) (табела 5), ухапшено и осуђено 33 православца, приведено на саслушање 133 лица (127 православаца и 6 муслимана), од чега је само 51 лице ослобођено, интернирано у концентратионе логоре у земљи и иностранству 16 православаца, узето за таоце 9 православаца и стављено под пристротру или у кућни притвор 276 особа (272 православца и 4 муслимана). У наредна два месеца обим ових репресивних акција се смањило, јер су италијанске војне власти промениле приступ борби против партизана. У поменутом периоду убијена су 3 православца, на казну затвора осуђено је 11 православаца, приведено је на саслушање 42 особе (35 православаца и 7 муслимана), интернирано је 8 лица (6 православаца и 2 муслимана), а под пристротру стављено још 16 православаца. Италијанска војска је вршећи претечајине по селима у септембру и октобру

---

⁹⁸¹ Италијани су блокирали села јер се у атару Косанице догодио напад. Добили су информацију од мештанина Саита Халиловића да се у кући породице Бојовић налази Љубиша Миодраговић. Према сведочанству Милоша Бојовића, рођака убијених Миодраговићевих сабораца, Халиловић је одбио да преда оружје партизанима које је у селу остало од времена НДХ, па је стога отишао у италијанску команду у Пријепоље. На тај начин су Италијани знали где је Миодраговићева група, пронашли је и ликвидирали. Против Халиловића је ДКРЗ поднела 1946. године оптужницу суду у Новом Пазару... АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања стр. 353–354; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 691.

⁹⁸² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 66 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 28. settembre 1941., p. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања стр. 405.

⁹⁸³ D. Jakuković, *nav. del.*, str. 74; B. Gledović, *nav. del.*, str. 42; *Бјело Поље...*, стр. 407.

успела да заплени: 125 пушака разних марки, 13 пиштоља, 2 пушко-митраљеца и 34 бомбе.⁹⁸⁴

Списак убијених, осуђених, ухапшених, интернираних и осумњичених лица од стране италијанске дивизије „Пустерија“	Стрељани		Осуђени и затворени		Приведени на саслушање		Ослобођени		Инте-рнирани		Таоци		Особе стављене под присмотру		Укупно
	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	правосл.	муслиман.	
Септембар 1941. године	23	2	33	/	127	6	51	/	16	/	9	/	272	4	543
Октобар/Новембар 1941. године	3	/	11	/	35	7	7	1	6	2	/	/	16	/	88
Укупно	26	2	44	/	162	13	58	1	22	2	9	/	288	4	631

Табела 5. Списак убијених, осуђених, ухапшених, интернираних и осумњичених лица од стране италијанске дивизије „Пустерија“

Ове репресалије нису поколебале комунисте, па су се почетком октобра њихове операције наставиле. Пошто су примећени у селу Пода недалеко од Бјелог Поља, команда дивизије „Венеција“ наредила је акцију чишћења. Она је извршена 7. октобра када је дошло и до краћег сукоба у којем је погинуо један партизан, а ухапшено 49 особа које су осумњичене да имају везе са комунистима. Притом је било пљачке покућства и стоке, што је осудила и команда дивизије, те забранила слично понашање у будуће, осим уколико је то „максимално неопходно“. Италијанске трупе су затим продужиле у чишћење зоне Бабино – Драгосава – Маште у Беранском срезу.⁹⁸⁵

⁹⁸⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941., p. 2; Ibid, Bollettino informazioni nr. 86 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. ottobre 1941., p. 1; Према подацима ДКРЗ италијанска дивизија „Пустерија“ је само у Пљеваљском срезу од августа 1941. до јуна 1942. године убила 102 лица, док је уништено и опљачкано 231 домаћинство... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 64–65.

⁹⁸⁵ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Rastrellamento zona di Poda, Nr. 6412, 7 ottobre 1941., p. 1; AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando 84. reggimento fanteria „Venezia“, Rastrellamento zona M. Tivran, Nr. 13112, 8. ottobre 1941., p. 1; AUSSME, 19. Divisione di Fanteria

Три дана касније Италијани су још једном претресли зону Бобова тражећи партизане. Осам лица за која се веровало да су припадници комунистичког покрета су узети као таоци, а заплешен је и нешто оружја. „Пустерија“ је затим додатно појачана тако што је батаљон алпинаца „Вал Таљаменто“, који је до тада вршио службу при дивизији „Венеција“ у Беранском срезу, пребачен половином месеца у Пљевља.⁹⁸⁶ Партизани су и поре дтога, у Павином Пољу прекинули телофенско линију између Пљеваља и Бјелог Поља, која је ипак, брзо обновљена.⁹⁸⁷ Да би се додатно осигурали путеви у Бјелопољском и Беранском срезу, генерал Силвио Бонини дозволио је 12. октобра да се у случају потребе за чување путева и мостова ангажује и локално становништво. За наоружавање су у обзир долазили само „поверљиви“ грађани, који ће сви бити регистровани код италијанске команде. За предато оружје и штету услед евентуалних акција партизана одговарао би старешина села и мештани. Бонини је на крају дадао да је најбоље да сељаци сами понесу њихове оружје уколико га имају, уместо да им се даје италијанско.⁹⁸⁸

Но, партизански напади на Италијане нису престајали. Само током акција изведених 18. октобра страдала су 2 припадника 83. пешадијског пука, док је 7 њих нестало, између осталих и капетан Салваторе (Salvatore). Истовремено је Сјеничка партизанска чета пресрела окупаторски караван са намирницама код Каћева у близини Пријепоља. Од пушчане и митраљеске палбе је рањено неколико италијанских војника. Два дана после тога, уследио је партизански препад на мост у Рибаревини који су чували „крилаши“. Иако су партизани убили

„Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Azioni rastrellamento, Nr. 6493, 8. ottobre 1941., p. 1.

⁹⁸⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dal Comando divisione al Comando XIV corpo armata, Nr. 1069, 11. ottobre 1941., ore 9.00, p. 1; AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, trasferimento cp. alpini del btg. „Val Tagliamento“, Nr. 6656, 12. ottobre 1941., p. 1.

⁹⁸⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Dal Comando della divisione „Pusteria“, al Comadno XIV corpo armata, Nr. 1069, 11. ottobre 1941., ore 9.00, p. 1.

⁹⁸⁸ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Sorveglianza ponti, Nr. 6647, 12. ottobre 1941., p. 1.

двојицу жандарма и запосели мост, због недостатка искуства у раду са експлозивом нису успели да га оштете, па су се повукли необављеног посла.⁹⁸⁹

У то време пада извесна промена начина борбе окупаторских власти против устаника. Командант СУПЕРАЛБ-е генерал Бироли констатовао је да репресија над становништвом не даје одекватне резултате, јер се напади на његове трупе настављају. Стога је 18. октобра потчињеним јединицама указао да ће блаже мере над онима који су „подлегли претњама и кренули у одметништво“, узроковати њихов повратак кућама и смањивање партизанских одреда. Саме комунисте ће онда бити лакше ухватити и за њих је предвидео најоштрије казне. То међутим, није значило и престанак бробрби против гериле.⁹⁹⁰

Партизанске акције пратио је несумњив патриотизам, али и револуционарно месијанство које је водило убиствима невиних људи. Тако је 27. октобра група од 50 бораца Милешевске чете упала у манастир Милешево и одвела са собом игумана Нестора Тркуљу. Он је означен као сарадник окупатора, јер је неправедно оптужен да је Миодраговића пријавио Италијанима и пренео им где се скрива. Игуман је одведен недалеко од манастира и тамо ликвидирао.⁹⁹¹ Иста група

---

⁹⁸⁹ Ibid, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, Elenco dei soldati morti, feriti e malati nel mese di ottobre 1941., p. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 225; D. Jakuković, *nav. del.*, str. 71; *Бијело Поље...*, стр. 408–409.

⁹⁹⁰ Бироли је од команданата тражио је да боље упознају терен и да навикну људство на кретање и борбу ван путева, како то чине и герилци. Заповедио је и да се приближе становништву те пронађу добре водиче, да користе у акцијама мање одреде наоружане аутоматским оружјем и да проверавају информације које добијају од доушника. Неколико дана касније Бироли је послао инструкције како да се подигне борбени морал италијанских војника, који је недостајао у окршајима са партизанима на тешко проходним теренима. Притом се служио стандардном пропагандном матрицом, која је примењивана и на покорено становништво. Војницима се објашњавало да су Италијани дошли у Црну Гору да створе бољи економски и друштвени систем, а да су онда нападнути, да се на Балкану штите бокови немачкој и италијанској војсци које се боре у Русији, да се понос италијанске војске стиче у Црној Гори исто као и у Етиопији, Киренајки или Грчкој, да се боре против комуниста који су тренутно главни непријатељ фашистичке Италије у Европи и сл. Бироли је најавио да ће се у циљу подизања борбености и физичке припремљености почети са обуком бораца за планинске акције на нивоу свих јединица у Црној Гори. У том циљу је наредио да се обучи људство за један скијашки батаљон, који је требало да буде оштрица Биролијевих планова... AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando superiore forze armate Albania, Addestramento invernale – controguerriglia, Nr. 2326, 18. ottobre 1941., p. 1–3; Ibid, Spirito guerriero delle truppe, Nr. 2458, 23. ottobre 1941., p. 1–3.

⁹⁹¹ Игуман Тркуља је 21. септембра на литургију примио италијанског пуковника Фратија у Милешеви. То је вероватно изазвало незадовољство код Миодраговића који се 27. септембра, после напада на италијанску колону код Косатице, затекао у манастиру. При одласку његова група је из манастира однела писаћу машину и радио апарат. Игуман је заиста пријавио крађу италијанским властима, али како се види из документације тек 30. септембра 1941. године, значи два дана после Миодраговићеве погибије. Тркуља такође, окупаторским властима у Пријепољу

комуниста је 11. новембра одржала народни збор у селу Косатици, на којем је позвала становништво да бојкотује италијанске власти и придружи им се у борби против окупатора.⁹⁹² Затим је уследио сукоб партизанске чете из Страњана са муслиманском милицијом из истог места, која је била под командом Хусеина Ровчанина из Комарана, а чије су јединице у међувремену, организовале италијанске војне власти. Уз њихову помоћ муслимани су успели да одбију партизане који су напустили село.⁹⁹³

Око 50 бораца из Бјелопољског среза је даље, 1. новембра укинуло цивилну власт у Мојковцу и спалило општинску архиву. Те ноћи поново је нападнут мост у Рибаревини. Око 150 партизана из Бјелопољског и Колашинског среза растерало је крилашку жандармерију и запалило нафтом мост, али опет без значајнијих оштећења објекта. У наставку акције партизани су кренули на Слијепач мост, али је напад одбијен. Тада је погинуо истакнути комуниста Алекса Ђилас. Због ових партизанских операција појачане су додатним људством и оружјем све италијанске посаде у Бјелопољском срезу, а посебна пажња је посвећена одбрани мостова. Ове мере су се показале као правовремене. Наиме, 12. новембра стотинак партизана је напало мост у Ракити, којег је чувао одред „крилаша“ са наоружаним мештанима. Одбрана је ипак, успела да сачува мост, за шта је похваљена од генерала Бонинија.⁹⁹⁴

Два дана касније, 14. новембра, комунистичке снаге у јачини од неколико стотина бораца су напале на само Бјело Поље. Са собом су имали неколико

није навео имена особа које су га опљачкале, нити је рекао у ком правцу се покренула група. Како тврди један од његових егзекутора Хилмија Хасанагић у својим сећањима, Тркуља је до последњег тренутка порицао да је имао удела у ликвидацији комунисте Миодраговића. Тек у августу 1952. године, тадашњи игуман манастира Милешеве Арсеније Поповић је подигао иза цркве надгробну плочу за његовог претходника... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 69 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 1. ottobre 1941., p. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 428; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 76–77.

⁹⁹² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 105 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. novembre 1941., p. 1.

⁹⁹³ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 42.

⁹⁹⁴ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, bollettino informazione dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 4. novembre 1941., p. 1; Ibid, Difesa di Bijelo Polje, Nr. 7677, 10. novembre 1941., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione Venezia al Comando XIV corpo d'armata, Nr. 524, 12. novembre 1941., p. 1; D. Jakuković, *нав. дел.*, стр. 75; *Бијело Поље...*, стр. 409.

пушкомитраљеза и један минобацач 45 мм. Организованим отпором Италијани су успели да се одбране, док је артиљерија из града ватром потисла партизанску резерву и комору. На италијанској старани био је један лакше рањен војник, док жртве код нападача нису познате.⁹⁹⁵ Да би се сличне операције комуниста према вароши спречиле у будућности, те да би се целокупна борба против устаника према наређењима генерала Биролија подигла на виши ниво, 14. новембра је у оквиру 83. пешадијског пука, наређено формирање специјалне анти-герилске јединице. Вод „Храбрих герилаца“ како се називао овај одред настао је у Колашину, а чинило га је 36 одабраних војника, 2 подофицира и 1 официр. Укупно 39 људи из сва три батаљона 83. пука, под командом поручника Бразиолија (Brasioli).⁹⁹⁶

Паралелно су се наставиле и ликвидације мештана који су деловали мимо политике КПЈ-а, чиме је цео простор убзано клизио у понор идеолошког грађанског рата. Дана 12. новембра четири партизана су на путу Дубочица – Матаруге пресреле и ликвидирале секретара општине Матаруге Маринка Вучетића. Он је био оптужен за лојално држање према Италијанима, што је потврдила и команда из Пљеваља у извештају о његовом убиству. Под истом оптужбом партизани су у Пљеваљском срезу убили и официра ЈВ-оа Обрада Вучинића.⁹⁹⁷

Затим је одред партизана прешао Тару и 19. новембра запалило зграде општине и жандармеријске станице у Косаници. Притом су позвали становништво да не сарађује са Италијанима. Да се радило о већем покрету њихових јединица говори нам податак да су партизани примећени и у селима

---

⁹⁹⁵ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Attacco presidio di Bijelo Polje, Nr. 7850, 14. novembre 1941., p. 1.

⁹⁹⁶ Људство је било добро наоружана и додатно плаћено за сваки дан акције... AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della 83. reggimento divisione „Venezia“, Guerriglieri arditi, Nr. 2391, 13. novembre 1941., p. 1-2.

⁹⁹⁷ Комунисти су међутим, ускоро почели да плаћају данак због насиља над сеоским становништвом. Тако је на пример, српско становништво Дубочице пријавило Италијанима присуство једне партизанске јединице у њиховом месту. Они су се италијанској команди жалили јер им је ова група опљачкала 70 коза и 6 крава... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 112 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 123 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1; Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 75;

Маоче, Пренђани, Шербетовац и Нанге, све у Пљеваљском срезу.⁹⁹⁸ Генерал Еспозито је стога наредио чишћење зоне Маоча где се по њему налазило 200–250 партизана. Људству је наређено да растера партизана и пронађе њихове вође Милета Перуничича, Велимира Јакића, Душана Дедеића и др., за које се веровало да се налазе у насељу. Две чете италијанске војске требало је и да ухапсе све војно способне мушкарце у селу, запале куће комунистима, као и оне за које се докаже да су угостиле партизана.⁹⁹⁹

Примећујемо да Еспозито није много марио за инструкције о блажем поступању са становништвом, које му је издао Бироли. Његова самосталност у доношењу одлука ће у будуће бити све чешћа, што га је учинило стварним владарем на територији Старог Раса.¹⁰⁰⁰ Завојевачка војска напала је Маоче 21. новембра. Унапред обавештени партизани су се повукли из села заједно са целокупним становништвом, тако да је насеље остало пусто. Затим су напали алпинце из заседе, али су постигли само то да им погину два борца. Нема ипак, потврде да ли су Италијани вршили паљевина у селу.

Италијански војници су истовремено кренули и у чишћење зоне села Шербетовац. Наређења су им била иста – да похапсе мушкарце и запале куће комунистичких симпатизера. Опет су остали празних руку, јер су се партизанске јединице поново повукле. Непажњом италијанских војника подигнута је наима, узбуна пре времена, а у краткотрајном окршају партизани су имали двојицу мртвих. Са њима је одступило сво мушко становништво. Иако су их преостали мештани дочекали срдачно због, како су сами говорили, репресалија партизана, Италијани су ухапсили 16 особа и привели их на саслушање. У Шербетовцу су

---

⁹⁹⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 119 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 20. novembre 1941., p. 1.

⁹⁹⁹ Ibid, Operazioni in zone Maoce, Nr. 2141, 20. novembre 1941., p. 1.

¹⁰⁰⁰ И његов колега генерал Бонини, команднат дивизије „Венеција“ је издавао слична наређења. Он је крајем новембра и почетком децембра два пута тражио да италијанска авијација опсежно бомбардује Мојковац, јер су се у њему налазиле веће партизанске јединице. Приликом првог бомбардовања које је извршено 19. новембра, без претходне провере да ли у месту има неколико хиљада бораца или су у питању цивили, варош и њена околина је погођена више пута. У једној кући у граду коју је директно погодио пројектил погинуло је 3 цивили. Партизани су се са народом убрзо потом повукли у планине, па се ускоро вратили... AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Bombardimento di Mojkovac, Nr. 8038, 21. novembre 1941., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando XIV corpo d'armata, Nr. 607, 1 dicembre 1941., ore 13.30, p. 1.

затим запаљене куће породицама које су имале некога међу партизанима. Што се тиче ухапшених они су убрзо пуштени, уз обећање да ће редовно обавештавати команду у Пљевљима о кретању герилаца.¹⁰⁰¹ Пар дана касније Италијани су поново покушали да нападну партизанске јединице, овога пута у Косаничкој општини близу Пљеваља. Током акције стигле су у село Будечевицу, која припада Шавничком срезу. Овога пута „милосрђе“ је изостало и Италијани су спалили и опљачкали Будечевицу.¹⁰⁰²

Пошто окупатор није видели смо, имао превише успеха у гоњењу гериле по унутрашњости, прешло се на чешљање вароши из које су према обавештењу њихове тајне службе, притајени комунисти слали информације њиховим друговима. Рације су углавном вршене приликом напада на Италијане и погибије њихових војника. У једној од њих карабињерија је крајем новембра у Пријепољу ухапсила бившег сенатора Сретена Вукосављевића са још пар угледних грађана, који су узети као таоци и поред тога што су исти покушавали да одржи добре односе са италијанским властима.¹⁰⁰³ Истовремено су партизани поново напали Бјело Поље. У току ноћи 27. новембра они су извршили јуриш на два бункера у фортификационом систему око града. Чим се међутим, активирала италијанска артиљерија, нападачи су били принуђени да се повуку.¹⁰⁰⁴ Италијанска патрола пронашла је даље, 29. новембра код села Јабукe, леш једног муслимана, на којем су се видели трагови мучења. На цедуљи која је остављена на телу писало је да се ради о Зуфу Циновићу, бившем припаднику усташког покрета, кога је због тога ликвидирала Милешевска чета.¹⁰⁰⁵

Почетком децембра мањи одред партизана из Бјелополског среза је упао у јенду кафану у предграђу Бјелог Поља. Тамо је разоружао италијанску патролу и

---

¹⁰⁰¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 120 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 21. novembre 1941., p. 1; Ibid, Nr. 2142, 20. novembre 1941., ore 17.30, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Puntato offensive su Serbetovac e Maoce, Nr. 2179, 21. novembre 1941., p. 1-3.

¹⁰⁰² АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 86, стр. 188.

¹⁰⁰³ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Команда караљевских карабињера Пријепоље, стр. 8.

¹⁰⁰⁴ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, Nr. 560, 30. novembre 1941., ore 13.00, p. 1.

¹⁰⁰⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 127 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. novembre 1941., p. 1.

затим побегао. Италијани су стога ускоро запалили кафану. Око 10. децембра окупаторска војска у заједници са крилашима Радојице Оровића и муслиманском милицијом сукобила се са партизанима код села Церова. Десет дана касније Италијани су упали у село Ракоње и почели да пале куће становништву. Ушли су у окршај са деловима Бјелопољске партизанске чете која их је после двочасовне борбе одбацила према Бјелом Пољу.¹⁰⁰⁶ Све у свему видимо да су октобар и новембар били порпилично „врући“ за тај део године.

На овом месту требало би нешто рећи и о партизанским акцијама у Горњем Бихору, односно у околини Петњице, будући да оне чине неизоставни део свих догађања на територији Санцака током рата. Због присуства јачих комунистичких снага у зони Горажда и Заграђа, „Венеција“ је испланирана акцију претреса терена. В. д. команданта дивизије пуковник Фернандо Детори (Fernando Dettori) је за учешће у овој акцији одредио делове 2. батаљона 84. пука и антикомунистичку милицију из Будимља и Петњице. Њих је водио хоџа Растодер. Рација је требало да буде извршена у раним јутарњим часовима 9. октобра. Због претходних акција Растодерове милиције према Полици, више пута је наглашено да не сме бити пљачкања стоке нити паљења кућа становништву, уколико то апсолутно није неопходно.¹⁰⁰⁷ Обзиром на зависност петњичке милиције од окупатора, њени припадници су морали да се придржавају ових инструкција. Разлог томе је и чињеница да су партизани напустили села пре доласка непријатеља. У извештају се наводи да је локални живаљ, вероватно зплашен од Растодерових људи, са одобравањем примило италијанску војску и понудило јој сарадњу.¹⁰⁰⁸

Да би осигурале залеђе партизани су одлучили да ликвидирају Растодерову муслиманску милицију. Акцију је извршио I Берански батљон 8. новембра у зору, када је део муслиманских снага био ангажован од стране Италијана да чува мост у Рибаревини. Партизански напад је извршен из више праваца. Део људства се прерушио обукавши традиционалну муслиманску одећу. Са чалмама на главама нападачи су се дуго кретали неопажено. Партизани су имали и 2 митраљеза и

---

¹⁰⁰⁶ *Бијело Поље...*, стр. 421.

¹⁰⁰⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Rastrellamento zona Gorazde – Zagradje, Nr. 6455, 7. ottobre 1941., p. 1; Ibid, Azioni di restrallimento, Nr. 6493, 8. ottobre 1941., p. 1.

¹⁰⁰⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Rastrellamento zona di Gorazde, Nr. 6601, 10. ottobre 1941., p. 1.

један минобацач. Циљ напада било је заузимање станице милиције у Петњици, куће Османа Растодера и председника општине Шефкије Кршића, те њихова ликвидација. Борбе је трајала неколико сати. У почетку су нападачи захваљујући минобацачу напредовали и успели да заузму и спале жандармеријску станицу у Петњици. Затим је уследио свеобухватни напад на Растодерову кулу из које је он пружао отпор. Кућа није заузета и напад је ускоро одбијен. Током напада погинуло је неколико партизана и 9 мештана.¹⁰⁰⁹ Партизанска акција према Петњици није постигла зацртане циљеве, већ је смао долила уље на већ постојеће тешке верске зађевице.

Италијанске јединице које су вршиле акције против партизана током септембра, октобра и новембра 1941. године, нису имале превише успеха у сузбијању партизанског покрета. Губици дивизије „Пустерија“ и „Венеција“ су сходно њиховом ангажману, били мали. У октобру и новембру људство „Пустерије“ имало је 2 мртва и 9 рањених војника.¹⁰¹⁰ Посада у Бјелопољском срезу коју је чинио 83. пешадијски пук (око 3.000 људи), током акција у октобру и новембру имао је укупно 3 мртва, 1 рањеног и 7 несталих војника.¹⁰¹¹ Партизани су имали знатно веће губитке поготово међу члановима партије. Њиховој организацији су посебно тешко пале погибије особа који су чинили језгро командног кадра, односно: Алексе Ђиласа, Љубише Миодраговића, Расима Софтића, Хамдије Курталића, Недељка Мердовића, Влајка Шћекића и др.

Слободна територија на Златару

Дивизија „Пустерија“ је у Нововарошком и Сјеничком срезу имала још лабавију контролу над окупираном територијом. Неприступачност планине Златар и близина ослобођене територије у западним деловима Србије, односно Дежевског и Студеничког среза, ограничили су италијанску власт на Нову Варош

---

¹⁰⁰⁹ Страдали су: Муратовић Зумбер, Муратовић Хакија, Муратовић Бидо, Муратовић Садрија, Муратовић Зито, Растодер Шефкија, Растодер Азис-Бако, Рамдедовић Назиф и Талевић Немша... Z. Muratović, *nav. del.*, str. 33–37; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 348.

¹⁰¹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, *Spechhio delle perdite subite duratne il mese ottobre 1941.*, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, *Spechhio delle perdite subite duratne il mese novembre 1941.*, p. 1.

¹⁰¹¹ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, *Elenco dei soldati morti, feriti e malati nel mese di ottobre 1941.*, p. 1; *Ibid.*, mese di novembre 1941., p. 1.

и Сјеницу са предграђима. То је омогућило неометано деловање Златарске и Сјеничке партизанске чете, као и локалних четничких одреда. Инжињерија батаљона „Белуно“ који се налазио у Сјеници, пријавила је напад на њену јединицу која је 19. септембра била на терену због поправљања прекинуте телефонске линије између Сјенице и Бјелог Поља. Исте ноћи чула се јака пуцњаца на неких 5 км од Сјенице. Три дана касније опет се чула пушчана и митраљеска ватра из истог правца.¹⁰¹²

Почетком октобра италијанска команда у Сјеници је примила алармантне вести од муслимана из града да се на Златару налази око 2.000 партизана. Иако је ова бројка била претерана, гарнизон је стављен у пуну приправност јер је оцењено да ће герилци кренути на Сјеницу или Нову Варош.¹⁰¹³ Затим је албанска жандармерија из Дуге Пољане 15. октобра водила борбе са јачом групом партизана, вароватно Петронијевићевим људима, после чега је тражила помоћ од италијанског гарнизона у Сјеници. Крајем октобра су даље, Италијани располагали са информацијама о присуству јачих партизанских снага у селима Калипоље и Боровиће. Њихова бројност процењена је на око 200 бораца, за које се сматрало да ће напасти варош.¹⁰¹⁴ Дана 28. октобра Петронијевићева група поставила је заседу у селу Караули. Пошто је кроз то село требало да прође колона са намирницама за гарнизон у Сјеници, иста није ни кренула. Наредног дана група од 150 комуниста је извршила напад на јак одред муслимана у Кладници, лојалан окупатору. Напад је одбијен, а рањена су двојица муслимана.¹⁰¹⁵

Истовремено је генерал Еспозито обавестио команду 14. армијског корпуса у Подгорици да су партизани на Златару добили помоћ у људству и артиљерији (три

---

¹⁰¹² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Dal comando 7. alpine al Comando divisione Pusteria, Nr. 109, 19. settembre 1941., ore 7.00, p. 1; Ibid, Nr. 138, 22. settembre 1941., ore 7.00, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 64 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. settembre 1941., p. 1.

¹⁰¹³ Ibid, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 75 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 7. ottobre 1941., p. 1.

¹⁰¹⁴ Ibid, nr. 80 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 95 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 27. ottobre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Dal Comando 7. reggimento alpine al Comando divisione alpine „Pusteria“, Nr. 1244, 18. ottobre 1941., ore 7.40, p. 1.

¹⁰¹⁵ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 100 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 1. novembre 1941., p. 1.

топа). Стога је затражио да авијација бомбардује њихове снаге, односно села Радијевиће, Правошеву и Булатовиће на Златару, изражавајући бојазан да би могли да нападну неки од италијанских гарнизона.¹⁰¹⁶ Комунистичке трупе су ипак, имале други задатак. Око 30. октобра су се наине, на планини Чемерници скупиле јединице из околине Ариља, Ивањице, Нове Вароши и Пријепоља да би напале четничку групу Боже Ђосовића који се налазио у селу Љеповевиће. Људство из Санцака је водио поручник Петронијевић. Партизани су успели да заробе Јаворчевог побратима и да га стрељају. Јаворац је међутим, уз помоћ поручника Калаитовића са одредом од 150 људи, успео да се повуче, изгубивши само двојицу људи.¹⁰¹⁷

Тада је био планиран и нови напад на Нову Варош. Италијански гарнизон је заробио један партизански документ у коме се налазио план напада и инструкције за градско становништво, које се између осталог, позивало да никако не излази из кућа. Акција је требало да буде изведена 31. октобра у 4.00. Италијани су стога у току ноћи довели две чете појачања батаљону „Басано“ који је држао град, па вероватно због тога није дошло до планиране операције. Еспозито је међутим, сматрао да ће свеједно напад уследити у наредним данима када услови за то буду повољнији, пре свега, јер је веровао да партизани имају артиљерију, да напад жели њихова команда из Србије и јер су сељаци из села на Златару напустили домове и придружили се партизанима, повећавајући им бројност на неколико хиљада људи.¹⁰¹⁸ Неке од ових процеса су се срећом по Еспозита, косиле са реалношћу, па је италијанска посада у Новој Вароши још неко време остала безбедна.

После сукоба између партизанских и четничких јединица око Ужица 2. новембра, Златарска чета је неколико дана касније пребачена тамо. Овде је

---

¹⁰¹⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Dal Comando della divisione „Pusteria“ al Comando del XIV corpo d'armata, Nr. 1549, 30. ottobre 1941., ore 19.00, p. 1; као центар Петронијевићеве команде наведено је прво село Правошева, иначе старо комитско легло, из којег се половином новембра преместио у село Булатовићи на Златару, где је према информацијама италијанских доушника било изграђено десетак барака за смештај људства... Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 109 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. novembre 1941., p. 1; Милић Матовић, *Правошева на Златару*, Београд, 1991, стр. 46.

¹⁰¹⁷ АЈ, фонд 510, Мемоарска грађа, МГ 1710, стр. 8; ИАК, фонд 404, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 226; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 98–99.

¹⁰¹⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941., p. 1.

учествовала у сукобима са идеолошким непријатељем стигавши све до Крупња. Због одсуства Златарске чете, Сјеничка чета је премештена даље на запад, у Радоињу, да би чувала ГШС и ОКС. Затим је 10. новембра и поручник Петронијевић отишао за Ужице, где је постављен за команданта одбране града. Сјеничка чета је прешла под команду Предрага Власоњића.

На Златару је још 4. новембра одржан састанак партизанских команданата. Конференцији је изгледа присуствовао и поручник Вук Калаитовић који ће касније постати истакнути командант ЈВуО-а. На састанку је одлучено да се појача пропаганда према муслиманима да би се укључили у већем броју, али и према Србима, да не би прилазили четницима. Муслимани су међутим и даље показивали резервисаност, па и непријатељство према КПЈ-у. Тако су локални мухамеданци у селу Вапи 9. новембра напали групу од 18 партизана која је ишла из правца Штавља. Двојица партизана су ухваћена и разоружана. Истог дана група од 150 партизана је поставила заседу италијанској колони са намирницама упућеној у Сјеницу. До окршаја је дошло код села Дуварине на путу Пријепоље – Сјеница, али партизани нису успели да зауставе караван, делом и због пасивности муслимана.¹⁰¹⁹

Због све већих тешкоћа при снабдевању батаљона „Белуно“ у Сјеници, у команди „Пустерије“ је одлучено да се варош евакуише и препусти на управу локалним политичким првацима организованим у Управни одбор (УО). Око 15. новембра муслиманско становништво је добило информације о италијанском повлачењу, па је стога по целом срезу, али и шире, почела да се врши регрутација муслимана за одбрану града од евентуалног партизанског или четничког напада. Ове војне припреме ће се показати као врло важне за даљи развој војно-политичке ситуације у Сјеничком срезу. Батаљон „Белуно“ је после нешто више од два месеца гарнизонаске службе напустио Сјеницу 19. новембра и отишао за Пријепоље. Јединица се повукла у великој журби, готово бегу, убрзаним маршем

---

¹⁰¹⁹ Ibid, nr. 115 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 102 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 3. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 108 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. novembre 1941., p. 1; ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, Сјеничка партизанска чета 1941. године, стр. 6–7, 10; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 102.

у бојном поретку који је трајао чак, 14 сати, и током којег су пешадинци прешли 48 км.

У међувремену, грађански рат са тежиштем на борби око уређења будуће државе, који је почетком новембра букнуо у западној Србији, пренео се и на простор Нововарошког и Сјеничког среза. Код села Радоиње дошло је 19. новембра до сукоба између делова Сјеничке партизанске чете и људи поручника Калаитовића из села Штиткова. Стога су наредног дана Златарска и Прибојска партизанска чета враћене из Ужица, док је отказана наредба Пљеваљској и Милешевској чете о пребацивању у западну Србију. Већ наредног дана Прибојска чета је напала четнички одред Захарија Миликића у селу Рутошима.¹⁰²⁰

Потом су партизани нанели тежак ударац четничком покрету који је почео да се развија на Златару. Наиме, 22. новембра поручник Владимир Кнежевић је са Златарском и Сјеничком четом (око 80 бораца) у селу Акмачићима успео да изненади и после краће ноћне борбе, зароби златарског четничког војводу Влајка Ћурчића и његове сараднике инжињера Љубомира Ранитовића, бившег члана Земљорадничке странке и четничког команданта за Сјенички срез, његовог брата наредника Милосава Ранитовића (обојица из Сјенице), четовођу Василија Пурића, богослова Сима Деспотовића из Пријепоља, будућег четничког команданта, и још неке. Поред њих партизани су заробили и око 70 четника, 30 товарних коња и доста оружја. Део четника је и побегао, део је затим ослобођен, док је око 15 људи узето за заробљенике и одведено у Радоињу. Организовано је суђење после чега су Ћурчић и Ранитовићи са још двојицом сарадника убијени, док су остали пуштени. Комунисти су учинили за локално становништво нечувено ствар. Посебно је била осетљива ликвидација старог комите Ћурчића, борца против анархије унутар Османског царства почетком 20. века и заштитника тамошњег живља.¹⁰²¹ Пошто ово убиство није наишло на одобравање локалног српског, а ни

---

¹⁰²⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 115 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 123 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando XIV corpo d'armata, Nr. 2120, 20. novembre 1941., ore 19.30, p. 1; D. Јауковић, *nav.del.*, стр. 76–77; X. Хсанагић, *нав. дел.*, стр. 83; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 14, стр. 1.

¹⁰²¹ О томе видети више у: Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, Аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије 1903–1905*, Сјеница, 1969; Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне и*

на реакцију муслиманског, она је у границама могућности држана у тајности. Говорило се да су Ђурчић и Ранитовић прешли партизанима, те да су послати у друге делове Србије да се тамо боре.¹⁰²²

Појачана активност партизана у дужем временском интервалу, изазивала је одмазде окупатора. Због оптужби да су сарађивали са комунистима италијанске војне власти су у Новој Вароши ухапсиле неколико сељака из села Радоиње, укључујући и председника општине Бранка Лапчевића. Према сведочанству Винке Маглов, преводиоца у командни карабињерије у Новој Вароши, ухапшени сељаци су више пута тучени у затвору, после чега су неки, попут Лапчевића, обогалени.¹⁰²³ Радоиња је током новембра неколико пута нападана из ваздуха. Село ипак, ниједном није бомбардовано, већ се италијанска авијација ограничила на отварање ватре из митраљеза.¹⁰²⁴

После ликвидације једног дела четника, партизански команданти окренули су се муслиманској милицији у служби Италијана. Пратећи инструкције ОКС-а они је нису напали, већ је према милиционерима заузет блажи став у односу на четнике, управо као могућем савезнику против њих. Златарска и Сјеничка чета су тако 27. новембра кренуле у Хисарцик, на састанак са хоџом Сулејманом Пачаризом. Он је одбио сарадњу у акцијама против Италијана, али је прихватио евентуална заједничка дејства против четника. Већ наредног дана међутим, показало се колико ће бити несигурно ослањање на муслиманске снаге.

политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912, Београд, 1972; Салих Селимовић, Улога Комитског покрета у ослобођењу Рашке области 1912. године, *Први балкански рат 1912/1913, Друштвени и цивилизацијски смисао*, зборник радова приредио Александар Раствојић, Ниш, 2013; Ејуп Мушовић, Хајдучије и комите у Санџаку, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 1978, Пријепоље.

¹⁰²² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 123 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 124 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. novembre 1941., p. 1; ИАК, фонд 404, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 228–229; Х. Хсанагић, *нав. дел.*, стр. 84; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 106; С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 129–130; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 175.

¹⁰²³ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 90–91; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 84.

¹⁰²⁴ С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 119–120.

Партизанску колону напали су Пачаризови људи из села Карауле и после краће борбе се повукли.¹⁰²⁵

Акције комуниста су се паралелно пренеле и на Прибојски срез, где је њихова активност до тада била незнатна. Партизани су 26. новембра покушали да ослободе Прибојску бању, где се као посада налазила јединица карабињерије и локални четници под командим раскалуђера Миликића. Напад је извршио одред од 150 бораца под командом начелника ГШС-а Кнежевића. Захваљајући пристизању појачања из састава батаљона „Болцано“, Италијани су после двочасовне борбе, употребом јаке минобацачке ватре, успели да се одбране. Партизани су имали 18 рањених, од којих двојица теже, док је један борац запао у заробљеништво. Батаљон „Болцано“ се без губитака вратио у Прибој.¹⁰²⁶

***

Како би се ојачао партизански покрет на простору Санџака ЦК КПЈ-а је организовао ГШС, а ОКС издвојио из Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку. Његова намена је имала превасходно пропагандни карактер. Неформално уздизање ових тела на ранг покрајинских институција имало је да мотивише локалне партијце на агилнији рад, а муслимане да привуку у јединице НОП-а. Томе у прилог говоре чињенице да комунисти нису имали контролу над већим делом територије која је номинално припадала ОКС-у, да су исто то учинили годину дана раније са Обласним комитетом за Косово и Метохију, да су почев од новембра/децембра његове надлежности констатно спутаване од стране виших инстанци, поготово оних из Црне Горе, да је ПК за Црну Гору и Боку сматрао ове одлуке привременим и још у току рата (1943. године) тражио да се ОКС врати под његову надлежност, да је ово тело укинута марта 1945. године без подршке кадрова на локалу итд.

---

¹⁰²⁵ Исто, стр. 133–135; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 239.

¹⁰²⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando XIV corpo d'armata, Nr. 2368, 26. novembre 1941., ore 19.00, p. 1 Ibid, Bollettino informazioni nr. 125 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 27. novembre 1941., p. 1; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 107; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 83; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 81–82.

Што се тиче хришћанског становништва оно је у партизанске одреде видели смо, привлачено вештом пропагандном матрицом. Она је садржала примесе слободарске традиције, русофилства и материјалног богаћења, у комбинацији са оштрим претњама и репресалијама. Погледајмо само извештаје дивизије „Пустерија“ и пљачку или чак, ликвидацију оних који су се супротстављали вољи партије. Може се закључити да је на другој страни, муслимански живаљ био у повлашћеном положају. Како би их увукли у своје јединице комунисти су: толерисали постаојање муслиманске милиције, преговарали са њиховим команднатима, нудили им помоћ против четника, додворавали им се јачањем њихове посебности (обраћали им се са „Муслимани“ чиме је започет процес претапања верског у етнички идентитет), нудили им да их унутар партизанских јединица воде муслимани – што се директно косило са идејом братства и јединства, толерисани су чак, и чести напади на партизанске јединице (Караула, Кладница, Вапа) и српско становништво. Па и поред свега тога, муслимани масовно бојкотују КПЈ и њене револуционарне идеје.

Муслимански живаљ се тако заштитио и од окупаторских репресалија, којима су Италијани покушали да сузбију прве партизанске акције током септембра и октобра. Оне стога, погађају искључиво српски живаљ који даје отворену подршку комунистима. То нам показује јасна статистика окупатора која каже да је дивизија „Пустерија“ у Пљеваском, Милешевском, Нововарошком, Сјеничком, Прибојском и Чајничком срезу за ова два месеца убила, привела, осудила, узела за таоце или интернирала 571 особу – 550 Срба и 21 муслимана.

То међутим, није поколебало партизане који су наставили са нападима на италијанску војску и путне комуникације. Генерал Бироли је стога, признао да борба против партизана суровим одмаздама нема ефекта и тражио да се она донекле ублажи, што говоре и знатно мањи биланс страдања становништва током октобра. Италијани су морали да мењају тактику јер би даљим насиљем над становништвом, угрозили пропаганду матрицу по којој су се издавали за „доброг“ окупатора. Овде се на делу види позитиван ефекат борбе против завојевача. Иако акције комунистичких снага нису такође, наносиле велике губитке италијанској војсци, континуитет отпора после слома Јулског устанка имао је јак психолошки

ефекат како код народа, тако и код непријатеља. Свест о непокорености комунисти, те политички и војни капитал који је из тога произилазио, комунисти ће у већој мери изгубити после пораза на Пљевима и Сјеници.

3.2. Битка за Пљевља

Напад на Пљевља била је једна од највећих партизанских операција против окупатора током 1941. године на нивоу целе Југославије. Она ће указати на велике проблеме који су постојали унутар КПЈ-а и НОП-а, а чије ће се негативне последице осетити врло брзо. Масовне патризанске трупе су имале проблема са лошом организацијом и дисциплином, а неконспиративност је Италијанима потпуно одала њихове планове. То ће бити кључно по крајњи резултат. Иако је имао дупло мање бораца, италијански гарнизон у Пљевљима је утврдивше се, био у стању највеће приправности пред партизански напад. То је изненадило устанике чије су снаге почеле да се распадају одмах после почетка акције. Оне јединице које су продрле у град и задржале се у њему, пружиле су жилав отпор. Италијанска артиљерија која је донела превагу у бици, изазвала је велика материјална разарања у Пљевљима. Жестину сукоба показују већи губици у људству и војном материјалу на обе стране. После победе Италијани су извршили масовне егзекуције над Србима у граду и његовој околини, играјући опет на карту верских нетрпељивости. Оне су на неким местима имале печат дивље освете, потпуно неспојиве са исправно устројеном војском, али са јасном поруком поробљеном становништву. Последице битке за Пљевља ће се у наредних неколико месеци осећати у војном, политичком и економском погледу на обе супротстављене стране. Велики партизански одреди су се распали и комунисти су почели да губе поверење становништва. Италијанске команда је са друге стране, приморана да повећа интензитет акција ван градова и да стога веже веће трупе за Пљеваљски срез, што је границу са немачким окупационим простором оставило небрањеном.

Припреме за оружани сукоб

Погоршањем ситуације у западној Србији, доласком јачих немачких снага и грађанским ратом на идеолошкој основи, партизанској команди у Ужицу било је потребно још трупа. Стога је почетком октобра 1941. године Врховни штаб НОП одреда Југославије (ВШ) затражио помоћ у људству од ПК за Црну Гору и Боку. Иако је наређење примљено 20. октобра, оно је спроведено у дело током друге половине новембра. Посао око мобилизације бораца, њиховог опремања и пребацивања у Србију, извршили су делегат ВШ НОП-а за Црну Гору Иван Милутиновић и командант Главног штаба НОП-а за Црну Гору и Боку капетан ЈВ Арсо Јовановић. Они су до 13. новембра скупили људство за операције у Србији, које је око 20. новембра почело да се пребацује на територију Санцака.¹⁰²⁷

Према Милутиновићевој идеји, пре слања трупа за Ужице било је неопходно ослободити Пљевља и Прибој. Иако је ВШ НОП-а био против напада на ове вароши, Милутиновић је свој став образложио тиме да ће се заузимањем Санцака обезбедити велики плен у оружју и муницији, а пре свега у храни и одећи, што би даље омогућило стварање већих оперативних јединица у Црној Гори.¹⁰²⁸ Ослобођењем Пљеваља би се и направио коридор који би повезивао слободну територију око Жабљака, са оном код Ужица. Важну улогу је имао и психолошки момент, обзиром да је дивизија „Пустерија“ угушила Јулски устанак и спровела низ репресалија над становништвом. Уколико би њена команда у Пљевљима била уништена, међу црногорским комунистима је владало мишљење да ће се остали гарнизони дивизије брзо предати.¹⁰²⁹ ПК за Црну Гору и Боку овом иницијативом желео је такође, да истакне његову надлежност над територијом под контролом ОКС-а, супротно одлукама ЦК КПЈ-а. За ове акције основан је Црногорски НОП-о одред за операције у Санцаку, којим је командовао капетан Јовановић (заменик Радован Вукановић), док је политички комесар био Бајо Секулић (заменик Бошко Ђурашковић).

---

¹⁰²⁷ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 1, стр. 1.

¹⁰²⁸ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 2, стр. 1.

¹⁰²⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 1, 7.

Затим се приступило припреми напада. Милутиновић је 13. новембра обавестио ГШС о доласку одреда из Црне Горе у Пљеваљски срез. Био је потпуно уверен у успех акције. Са представницима санџачког штаба формирана је заједничка команда, али су чланови из Црне Горе имали предност у одлучивању. Милутиновић је наредио да комунисти из Пљеваљског и Милешевског среза организују исхрану јединица из Црне Горе, обезбеде довољан број водича, као и да Пљеваљска и Милешевска чета раде на обезбеђењу путева или као водичи већим јединицама. На крају је навео да се чланови ОКС-а „не могу и не смеју супротставити нашем стратешком плану, већ се он мора у целости извршити“, што је у преводу значило да морају извршавати наређења ПК-а, иако им ово тело више није било надлежно.¹⁰³⁰

Милутиновић је као један од главних организатора операције тражио од партизанских команданата да се трупе пребацују у највећој тајности, да спавају по селима и да не улазе у сукобе са италијанском војском. Строго је била забрањена пљачка од стране бораца, а команданти су морали да одржавају чврсту дисциплину. Да би се одвукла пажња непријатељу, пуштена је информација да партизани иду у помоћ Србима у борби против усташа око Сарајева и Мостара.¹⁰³¹ Ове наредбе су само делимично испоштоване, па нису дале очекиване резултате.

Највећи део трупа требало је да у Пљеваљски срез дође из правца Подгорице и Никшића преко Шавничког среза. Према Милутиновићевим плановима трупе је требало да се окупе до краја новембра.¹⁰³² Пристизањем првих јединица из Црне Горе показало се да локални комунисти нису учинили много на омогућавању лакшег прелаза снага из Црне Горе, нити обезбедили довољно хране и одеће. Комуникација између одреда је била отежана, јер се једина радио станица управо тада покварила. Милутиновић се због свега овога још пре почетка војних операција жалио ВШ НОП-а.¹⁰³³ Ситуацију су компликовале и несугласице на релацији ПК за Црну Гору и Боку – ВШ НОП-а Југославије. Партизанска команда из Ужица чије је војна ситуација постајала тежа из дана у дан, тражила је да јој се

---

¹⁰³⁰ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 1, док. 13, стр. 1.

¹⁰³¹ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 2, док. 16, стр. 1.

¹⁰³² ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 2, док. 1, стр. 1.

¹⁰³³ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 1, стр. 1.

што пре пошаљу трупе са југа. Милутиновић се бранио да мобилизација споро напредује, али је ипак, 24. новембра наредио да се снаге Црногорског одреда за операције у Санцаку пребаце одмах у Ужички срез. Два дана касније наређење је суспендовао и одлучио да се у западну Србију пошаље само део трупа, док је остатак требало да изврши планирани напад на Пљевља.¹⁰³⁴

Коначно, крајем новембра у Пљеваљском срезу се скупило 3.690 бораца распоређених у 9 партизанских батаљона, са 2.907 пушака, 70 пушкомитраљеза, 14 митраљеза, 6 минобацача, 1 топом, око 300 револвера и 234.124 метка (негде око 75 метака по малокалибарском оружју).¹⁰³⁵ У ову цифру нису урачунати борци који су се тих дана илегално убацили у Пљевља, да би се активирали са почетком акције. Нису побројани ни српски мештани вароши који су се у борбу против окупатора спонтано укључили током сукоба. После окршаја италијанска команда је изашла са извештајем да је посада у Пљевљима била нападнута од стране 3.500, односно 4.800 партизана, распоређених у 10 батаљона.¹⁰³⁶

Када је у питању квалитет људства показало се да је акценат стављен на квантитет бораца. Међу њима је било присталица монархије, па и отворених противника комуниста. На то се жалио и сам Иван Милутиновић говорећи да трупе располажу са само 1.500 поузданих бораца. Ова маса се нашла под истим барјаком због тога што је напад на Пљевља, како стоји у једном италијанском реферату, добио карактер „*крсташког похода против окупатора*“.¹⁰³⁷

Италијанска посада у Пљевљима, унапред обавештена о партизанском нападу, вршила је убрзане припреме за одбрану. Прве информације о већој партизанској акцији „Пустерија“ је добила од доушника са ослобођеног Жабљака 29.

---

¹⁰³⁴ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 2, стр. 1.

¹⁰³⁵ У питању су били батаљони: Ловћенски (ком. Перо Ћетковић, политком Јово Капичић), Зетски (ком. Шпиро Мугоша, политком Периша Вујошевић), Комски (ком. Јагош Рабреновић, политком Саво Јоксимовић), Ускочко-дробњачки (ком. Војин Поповић, политком Богдан Котлица), Језерско-Шарански (политком Војин Ђерковић), онда, батаљони „Пеко Павловић“ (политком Никола Перовић), „Бијели Павле“ (ком. Мирко Шћепановић, политком Ђуро Чагоровић), „18. октобар“ (ком. Василије Јовановић, политком Мојсије Митровић) и „Бајо Пивљанин“ (ком. Вукосав Тагековић и политком Вељко Мићановић)... ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 13, док. 4, стр. 1.

¹⁰³⁶ ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6 док. 6, стр. 1.

¹⁰³⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 133 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. dicembre 1941., p. 1; Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 2, 7; ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 4, стр. 1.

октобра.¹⁰³⁸ Генералу Еспозиту је исто обавештење прослеђено 14. новембра и то из више извора у Пљеваљском срезу. Неколико дана касније један доушник је поред навода о партизанском нападу, детаљно описао и план њихове акције. Он је пренео Италијанима да ће се партизани ослонити на људство које ће бити послато у варош или оно које се већ наоружано налази у граду, као и да ће партизани покушати да униште електроцентралу да би град био у мраку. Италијански шпијуни су наставили са активним радом, припремајући суноврат њихових сународницима на Пљевљима. Еспозито је тако 21. новембра од „поверљивих људи“ информисан да је десетак гимназијалаца напустило Пљевља у току ноћи. Затим су два дана касније стигле вести о групи од 1.000 партизана која се пребацила у Колашински и Бјелопољски срез.¹⁰³⁹

Иако ово није крајњи обим италијанске шпијунске мреже, било је то довољно да окупаторске снаге на време почну са утврдом гарнизона. До 1. децембра италијанска посада у Пљевљима је ојачана, мада не онолико колико је захтевала команда дивизије, те стављена у пуну приправност.¹⁰⁴⁰ Систем одбране вароши био је подељен на три сектора. Сектор „А“ је обухватао територију града на десној обали реке Брезнице, сектор „Б“ зону леве обале реке до друма који води за Пријеполје, а сектор „Ц“ простор леве обале реке Брезнице до ушћа у Њехотину (слика 2.). Сваки сектор је располагао са трупима за контранапад по утврђеним путањама. Фортификациони систем се ослањао на 29 утврђених положаја које су чиниле основу одбране Пљеваља. Њега су чинили: 3 тачке претворене у бункере за тешке митраљезе, 9 утврђења где су били распоређени тешки митраљези уз подршку пешадије са аутоматским оружјем, још 5 истих таквих бункера у којима

---

¹⁰³⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 97 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. ottobre 1941., p. 1.

¹⁰³⁹ Ibid, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 114 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 14. novembre 1941., p. 1; Ibid, nr. 120 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1; AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Informazioni, Nr. 8115, 23.11.1941., p. 1.

¹⁰⁴⁰ Генералу Еспозиту су на располагању били: батаљон „Тренто“, 79. чета батаљона „Белуно“, штабска чета команде 11. пешадијског пука, штабска чета 5. артиљеријског пука, артиљеријска група „Ланцо“ са 16. батеријом топова и 24. батеријом минобацача 81 мм, 5. батаљон инжињерије, 418. и 419. секција карабињерије, припадници финансијске страже, 74. пољска болница, санитарна секција, комора 11. пешадијског пука и штабска чета команде дивизије. Укупно борбено стање било је око 1.800 људи (дупло мање од нападача) наоружаних са 36 пушкомитраљеза, 16 митраљеза, 12 минобацача 45 мм, 15 минобацача 81 мм и 8 топова калибра 75 мм... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 11. reggimento alpini, Rapporto sull'attacco di forze ribelli a Pljevlja nei giorni 1. e 2. corrente, Nr. 1261, 7. dicembre 1941., p. 2-3.

су тешким митраљезима и воду пешадије били додати минобацачи калибра 45 милиметара (најача утврђења), односно још 12 фортификација где се налазила само пешадија са аутоматским оружјем.¹⁰⁴¹

Парарелно са фортификацијом вароши Италијани су наставили да прате кретање партизанских јединица. Њихови извори су јављали да се већи број наоружаних људи слободно креће по Пљеваљском срезу прикупљајући храну и ширећи анти-италијанску пропаганду. Добијени су и подаци о присуству партизанских команданата у срезу, као на пример капетана Арса Јовановића. Генерал Еспозито је 29. новембра извештавао да су партизани и даље у околини вароши, те да он спрема акцију која ће их потиснути.¹⁰⁴² Италијанска обавештајна служба је у међувремену, обезбедила информације када ће се тачно одиграти напад на Пљевља и којим правцима ће ићи главнина партизанских снага. Речју, командант 14. армијског корпуса генерал Ментасти је увече 28. новембра упозорио трупе дивизије „Пустерија“ да буду у стању највеће опрезности на дан 1. децембра. Исто наређење је прослеђено и дивизијама „Венеција“, „Месина“ и „Таро“.¹⁰⁴³

Еспозито је стога 29. новембра спровео пробна гађања артиљерије, минобацача и аутоматског оружја, онако како је замислио да би ове јединице требало да дејствују услед акција партизана. Припремљене су и репресалије

---

¹⁰⁴¹ Све утврде су биле сазидане од чрстог материјала по утврђеним ратним нормама италијанске војске. Због недостатка времена бункери ипак, нису опасани бодљикавом жицом. Осам бункера је било распоређено на улазима у град са главних саобраћајница, а простор између њих су надгледале патроле. Поред тога 18 статешких позиција у граду и околини су биле осветљене, а батерија минобацача 81 мм, као и батерија топова, имале су рефлекторе за осветљавање периметра. Због поседања оволиког броја утврђења, Италијани међутим, нису имали довољно трупа да контролишу цео обод града, па су неки делови периферије остали отворени за ноћни пролазак партизана. Стога је Еспозито наредио да се све важније зграде у Пљевљима (електрична и телефонска централа, команде, магацини, пошта итд.) осигурају и утврде... Ibid, *Posti di sbarramento e centri di fuoco della difesa di Pljevlja*, p. 1–2; Ibid, *Specchio perditte*, Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 1; Ibid, bus. N–4/656, *Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“*, *Schieramento della divisione*, Nr. 2014, 15. novembre 1941., p. 1–2; Ibid, bus. N–4/657, *Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“*, *Settori e obiettivi illuminati dalle fotoelettriche*, p. 1; Ibid, *Situazione giornaliera della forza presente durante il mese di dicembre 1941.*, p. 1.

¹⁰⁴² Ibid, *Comando della divisione alpina Pusteria al Comando XIV corpo di armata*, Nr. 2445, 29. novembre 1941., ore 8.00, p. 1.

¹⁰⁴³ AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N–4/739, *Comando XIV corpo d'armata al Comando divisione Venezia, Taro, Pusteria e Messina*, 29. novembre 1941., p. 1.

против партизана који су се раније инфилтрирали у град.¹⁰⁴⁴ Имајући у виду да су италијанске трупе знале када би требало да започне напад које су ионако очекивале, те да су спровеле превентивне припреме, може се закључити да су Италијани потпуно спремни дочекали почетак битке за Пљевља.

Партизани су на другој страни, имале великих проблема са мобилизацијом, исхраном, конспирацијом итд., а све неспоразуме је надкровљивао латентни сукоб између ВШ НОП-а и ПК за Црну Гору и Боку. Упркос томе, италијанске војне власти у Пљевљима су после битке ипак, оцениле да *„припрема, бројност и састав непријатљеских одреда и средства сакупљена за борбу, откривају да се у основи покрета налази моћна организација, способна и одлучна, свесна циља који жели да постигне“*.¹⁰⁴⁵ Ова прецизна дефиниција комунистичких снага потврдиће се у наредним ратним годинама.

*Покушај ослобођења Пљеваља 1/2. децембра**

Као што је било предвиђено уводне партизанске акције почеле су 30. новембра. Герилци су прекинули телефонске линије између Пљеваља и Бјело Поља, Чајнича и Пријепоља. Варош је требало ослободити концентричним нападом, тако што би се главнина снага пробила у град из правца Мељака на западу, цркве Св. Тројице на северу и брда Голубиње на североистоку и истоку. Рачунало се да ће отпор окупатора бити сломљен до свитања.

Иако је планирано да акција почне у понедељак у 4.00 1. децембра, због лоше синхронизације у партизанским редовима борба је отворена око 2.30 паљбом на италијански пункт постављен према селу Мељаку, на јужним ободима града. Онда је почела акција на положајима североисточно и источно од Пљеваља које је

---

¹⁰⁴⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 1–2.

¹⁰⁴⁵ Еспозито је био убеђен да су организатори морали бити у вези са југословенском владом у Лондону и да су од ње добили новац за спровођење акције према Пљевљима... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 1.

* Детаљније о самим операцијама видети у: Шпиро Лагатор, Ђуро Батрићевић, *Пљеваљска битка*, Београд 1990; Томислав Ракочевић, *Пљеваљска битка*, Београд, 1984; Јоко Кнежевић, *Пљеваљска битка изблиза (прилог проучавања догађаја у НОБ-у у Пљеваљском крају)*, Пљевља, 1980; Видоје Деспотовић, *Седамдесет година Пљеваљске битке*, Пљевља, 2011; Милија Станишић, *Стратегијско-оперативни аспекти Пљеваљске битке*, *ИЗ*, 2, 1977.

држало људство италијанског 5. батаљона инжињерије. Атак је кренуо из правца Голубиња уз једно гласно „Ура“ и „Смрт фашизму“ код бораца, али и покличе „Живео краљ Петар“ и „Живела Југославија“. Партизанима је циљ био заузимање телефонске централе, али су били одбијени.¹⁰⁴⁶ После првих неуспеха у којима је страдао и део командог кадра (Језерско-шарански батаљон је изгубио одједном командантна и комесара) завладала је паника у неким јединицама, те су неки батаљони цели дезертирели.¹⁰⁴⁷

Партизани су се реорганизовали и око 3.35 напали италијанске положаје код гимназије. Акцију је предводио Ловћенски батаљон који се према општим оценама најбоље држао током битке. Уз њега је био и Језерско-шарански батаљон. У оближњој касарни су се на другој страни, налазиле команда 5. артиљеријског пука, команда сектора „Б“ и 79. чета батаљона „Белуно“. Партизани су успели да уђу у зграду гимназије, а онда и у амбуланту. После трочасовних неуспешних напада на касарну, са свитањем партизански напад је на овом, али и на другим секторима, изгубио иницијативу што је довело до новог неорганизованог повлачења дела трупа.¹⁰⁴⁸ Снаге које су остале у гимназији и амбуланти, поред јаке италијанске паљбе из топова и минобацача, вршиле су сталне нападе на касарну, тако да је иста остала блокирана све до 12.00. Напади су престали тек у 17.00 када су партизани коначно потиснути. Италијанским трупама на положајима код касарне управљао је лично мајор Луиђи Пици (Luigi Picci) командант сектора „Б“.¹⁰⁴⁹

---

¹⁰⁴⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 3; Ibid, Bollettino informazioni nr. 128 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. novembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 2, 7.

¹⁰⁴⁷ Људство батаљона „Бајо Пивљанин“ је поред напуштања положаја било оптужено и за пљачку рањеника које је пребацивало на Жабљак... ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 32, стр. 4; ВА, НОВЈ, кут. 172а, ф. 1, док. 6, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 7, стр. 1.

¹⁰⁴⁸ Борце Комског батаљона који је дошао у помоћ партизанима у гимназији, захватила је паника и они дезертирају. Са њима око 7.00 бежи и део Језерско-шаранског батаљона, чије људство одбија да пренесе рањенике у позадину... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Comando settore „B“ – Difesa di Pljevlja, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. dicembre 1941., p. 1-2; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5, док. 3, стр. 2-3.

¹⁰⁴⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Comando settore „B“ – Difesa di Pljevlja, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr.

Иако партизани нису успели да освоје касарну, пошло им је за руком да се још око 3.40 пробију иза леђа Италијана и утврде у цркви Св. Петке, згради основне школе која је била поред ње, те по околним кућама. Били су то делови људства Ловћенског и Језерско-Шаранског батаљона. Нешто јужније партизани су запосели зграду биоскопа и неколико стамбених објеката око ње. Из ових објеката отворена је митраљеска паљба по околним положајима окупатора. Италијанима су посебне тешкоће правили партизански снајперисти смештени на звонику цркве.¹⁰⁵⁰ И одатле је организовано неколико напада на касарну у координацији са трупима из гимназије, али без успеха. Због фанатичности устаника и њихове жилаве борбе, генерал Еспозито је партизанске трупе које су оперисале у вароши назвао „*водовима смрти*“, будући да су без обзира на „*крваве гувитке*“ стално обнављали нападе на кључне италијанске позиције у Пљевљима.¹⁰⁵¹

Добивши информације од Велимира Јакића где се налази кућа генерала Еспозита, партизани су из школе покушали да је нападну и ликвидирају команданта италијанске одбране. Асасини су примећени пре времена и план је пропао. Осећајући последице цурења информација ка окупатору, али и опште неорганизованости, партизанска команда је наредила да се после ослобођења вароши крене са „*жестоком борбом против шпијуна и 5. колоне*“. Притом је без суђења одређивала ко је „заслужио“ да буде ликвидиран као издајник. На списку „шпијуна“ било је неколико мештана. Међу њима и игуман Царић и директор гимназије Добросав Милетић, које су партизани пронашли и убили још за време битке. Захваљујући познавању терена и други делови комунистичких јединица су до свитања успели да се убаце у Пљевља, где су их дочекали раније инфилтрирани борци. И они су се утврдили по кућама и почели да дејствују на италијанске војнике и карабињере свуда по граду.¹⁰⁵² Када се разданило у граду је владао ратни хаос, својствен операцијама унутар насељених места.

5183, 4. dicembre 1941., p. 1–2; ВА, НОВЈ, кут. 1676, ф. 3, док. 1, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 1, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 25, стр. 1.

¹⁰⁵⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Comando settore „B“ – Difesa di Pljevlja, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. dicembre 1941., p. 2.

¹⁰⁵¹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 2, стр. 2.

¹⁰⁵² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p.

Мајор Пици тада одлучује да пошаље трупе ка цркви са задатком да потисну партизане и спале богомољу. Његово извршење је поверио потпоручнику Пелегринију (Pellegrini), добровољцу, који је добио већи део чете батаљона „Белуно“. Око 7.20 италијански војници су напали цркву, али су наишли на јак отпор, о чему сведочи Пелегринијева погибија.¹⁰⁵³ Затим су Италијани успели да подигну заштитини зид испред улаза у касарну који је гледао према цркви Св. Петке. То им је омогућило да избаце минобацаче од 45 и 81 мм и упере их према сакралији. Онда је низ мина полетело према звонику, али и кућама поред и иза цркве. Бомбе су утишале устаничку паљбу, али тако што су срушиле или оштетиле већину објеката. Из овог на брзину изграђеног утврђење за минобацаче, Италијани су наставили да дејствује по кућама у насељу одакле би била отворена ватра на њих. Вероватно је ово и био разлог за честе партизанске нападе на касарну. Око 10.30 минута до касарне је допремљен један топ од 75 мм. Италијани су из њега неколико пута гађали звоник на православној цркви, који је падајући урушио већи део богомоље. Сат времена касније, топ је избачен на улицу да би пробио блокаду касарне. Притом су услед паљбе уништена два стамбена објекта. Посадом топа управљао је поручник Петронио (Petronio). Око 13.00 један део партизана је покушао да се из школе и рушевина цркве пребаци до оближњег биоскопа. Они су нападнути јаком минобацачком и митраљеском ватром после чега су претрпевши осетне губитке, обуставили маневар.¹⁰⁵⁴

Повољан развој ситуације за окупатора на другим фронтovima у граду, омогућило је мајору Пицију да покрене акцију за коначно потискивање партизанске групе у вароши, односно бораца у биоскопу, цркви и школи. Око 13.30 поручник Петронио је са топом кренуо према биоскопу, док га је штитио

3–4; Ibid, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 1, 3, 6–7; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 12, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 172а, ф. 1, док. 6, стр. 2.

¹⁰⁵³ Мајор Пици оставио је сведочанство о борбама за цркву, које супротно традицији, указују на борбеност италијанских војника. Овај официр каже: „Тада је погинуо наредник Да Рин (Da Rin), а тешко рањен потпоручник Пелегрини – који је иако му је наређено да се врати, наставио акцију, кренуо према улазу цркве пробијајући врата ручном бомбом. Његови људи су ушли за њим, налетели на јаку ватру, (после чега, М.Ж.) је официр нао од исцрпљености и био однет на рукама, док се људство повлачило под јаком непријатељском ватром која је долазила са звоника и из суседних кућа“... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Comando settore „B“ – Difesa di Pljevlja, Relazione sull'attacco al Presidio di Pljevlja, Nr. 5183, 4. dicembre 1941., p. 3.

¹⁰⁵⁴ Ibid, p. 2–4.

одред војника који је требало да заузме зграду. Италијани су међутим, одбијени уз неколико жртава. У том тренутку, мајор Пици подлеже притиску хаоса битке и наређује да топ отвори паљбу на зграду биоскопа и све околне објекте. Мото је био, како се наводи у једном документу – „*без милости*“. Борба се затим претворила у касапницу. Под јаком ватром герилаца поручник Петронио је са посадом успео да уништи биоскоп и оближње куће артиљеријским пуцњима. Иако рањен, он остаје на положају. Затим је померио оружје у висину главног улаза у основну школу и отворио паљбу по згради. Истовремено је и црква нападнута, која је са неколико пројектила докрајчена. У рушевинама је према подацима команде „Пустерије“ пронађено чак 110 мртвих партизана. Уништењем биоскопа и цркве, те оштећењем школе, партизани су постепено почели да се повлаче из овог дела Пљеваља.

Бруталним тактиком која је подразумевала да се на свако преостало партизанско упориште отварања јака артиљеријска ватра, приликом чега је уништено на десетине кућа, отпор герилаца је скршен нешто после 17.00. Одређени број партизана је међутим, остао заробљен у Пљевљима током ноћи, без могућности да се извуче. Они су скидали петокраке са капа и друге ознаке, не би ли се некако стопили са становништвом. У последњим чишћењима објеката у кругу касарна – гимназија – црква – школа, извршеним 2. децембра између 8.00–10.00 италијанске топције су уништиле још једну кућу, неколико њих по наређењу мајора Пиција спалиле, док су све похватане партизане, укључујући и рањенике, и грађане за које се сумњало да су им помагали, на лицу места стрелили. Било је италијанских војника који су одбијали да изврше одмазду над мештанима пуштајући их да побегну. Губици окупатора на овом сектору били су: 20 мртвих (4 официра, 2 подофицира и 14 војника) и 30 рањених (1 официр, 4 подофицира и 25 војника).¹⁰⁵⁵

---

¹⁰⁵⁵ Ibid, p. 2–5; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 4.; Ibid, Comando 5. reggimento artiglieria alpina, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. dicembre 1941., p. 2; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 4, стр. 2; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 70–72; Црква Св. Петке је од стране италијанских војних власти обновљена до маја 1942. године... „Пљеваљски гласник“, за 4. мај 1942. године, стр. 1.

На западној и северној страни града, односно на подручју сектора „А“, који су бранили батаљон „Тренто“ (командант потпуковник Зорио) и делови артиљеријске групе „Ланцо“ под заповедништвом команданта 11. пука пуковника Барбиерија, партизанске операције су такође, кренуле пре него што је сво људство стигло на положај. Нешто после 3.00 јаке снаге гериле су кренуле ка западном предграђу Пљеваља, путем који води за село Мељак. Задатак је био запоседање електричне централе. У овој операцији је учествовао и Ускочко-дробњачки батаљон. Изненадила их је јака митраљеска ватра из једне напуштене куће коју су Италијани претворили у утврђење. У близини се налазила и батерија топова. Претрпевши веће губитке, партизани су почели да се повлаче у неред. Уз претње стрељањем команданти су окупили део људства и поновили напад на постројење. До поднева су и они били разбијени.¹⁰⁵⁶

На северу је око манастира Св. Тројице партизанско маневрисање било боље организовано, јер се у близини налазила главна команда. Упркос артиљеријској и минобацачкој ватри са добро утврђених положаја Италијани су потиснути. После наређења да се бункери поврате, окупаторски војници су предузели неколико јуриша у којима је погинуло чак три њихова официра. Контранапад је вратио партизане на почетне положаје, одакле су се онда повукли.¹⁰⁵⁷ Тако је атак обустављен и северних прилаза граду.

Дуже борбе су вођене око бункера „Фортино“ (Fortino), најачег утврђења у италијанском одбрамбеном систему. Он се налазио на узвишењу које је надгледало друм према Чајничу и Рудом. Утврђењем су после оштрог окршаја

---

¹⁰⁵⁶ Због неуспеха командант Ускочко-дробњачког батаљона Војин Поповић је разрешен дужности, а уз то је добио и последњу опемену пред искључење из партије... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 4-6; BA, NOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 3, стр. 2-3, 6-7.

¹⁰⁵⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 4-6; BA, NOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 3, стр. 2-3; Италијански исподи из града су посебно негативно утицали на морал нападача, вероватно јер су они очекивали њихову предају, а не отпор. Борци Б. Ташиновић и Б. Марковић наводе да је после једног од таквих контранапада у батаљону „Пеко Павловић“ настала „општа бежанција“, чак и код чланова КПЈ-а... BA, NOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 11, стр. 1-2; Радован Мрвашевић се сећа да су многи борци приликом повлачења остављали рањенике и нису желели да им помогну. Он је видео и да су се борци сами рањавали да би избегли борбу и да се притом нису стидели ни жена из санитета које су их бодриле да се врате у битку... BA, NOBJ, кут. 171, ф. 5i, док. 12, стр. 1.

завладали партизани. Заузевши ову битну статешку тачку, одлучили су да се спусте источном страном брда и нападну команде 11. пука и артиљеријске групе „Ланцо“, односно оближње магацине са храном. Део устаничких снага се међутим, са мештанима упустио у пљачку магацина и италијанске оружарнице што је ослабило оштрицу напада. Преусмеравањем артиљеријске ватре и нападом алпинаца ручним бомбама са кровова кућа, команда италијанске артиљерије је одбрањена. У свитање је људство батаљона „Тренто“ *„после кратке, али жестоке борбе прса у прса“*, успело да поврати „Фортино“. Током повлачења партизане су гониле потерне јединице или их је погађала артиљеријска ватра, што је изазвало панику (борци су викали *„Италијани нас убише“*).

На тај начин је партизанска група која је ударила на штаб 11. пука остала. Она се утврдила у официрској мензи, оружарници, пуковској штали и околним магацинима и кућама, одакле је из аутоматског оружја пружала отпор све до поднева. Италијани су и овде окончали битку бруталном ефикасношћу артиљерије. Употребом шрапнелским пуњења испаљених из топова калибра 75 мм и то из непосредне близине, уз велику материјалну деструкцију на поменутим објектима, партизани су побијени. Око зграде команде 11. пука пронађено је чак, 80 мртвих родољуба. Затим је уследило чишћење кућа у граду и на периферији. Заостали партизани су углавном убијани, ређе заробљавани (само двојица, од којих је један преминуо). Неки су ухваћени и по дојавама мештана. Немилосрдност окупатора није попустила. Генерал Еспозито је наине, наредио да се свакој јединици дода по једно јаче артиљеријско оружје, да би се партизани потисли рушењем објеката у којима су се забаракадирали.¹⁰⁵⁸

Желећи да има јачу резерву коју би у једном тренутку могла да употреби за контраофанзиву, команда „Пустерије“ је око 6.30 наредила 7. пешадисјком пуку из Пријеполја да јој пошаље једну чету у помоћ. Истовремено је због озбиљности ситуације од команде 14. армијског корпуса тражила подршку из ваздуха, ради

---

¹⁰⁵⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 4–6; Ibid, 5. reggimento artiglieria alpina, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. dicembre 1941., p. 2; BA, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 33, стр. 3; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 77; BA, НОВЈ, кут. 1971, ф. 2/1, док. 9, стр. 1.

бомбардовања висова око Пљеваља.¹⁰⁵⁹ Из Пријепоља је око 9.00 кренула 77. чета батаљона „Белуно“ са 5 камиона и 6 ципова. Колона је формирана тако да су ципови са муницијом ишли 300 метара испред камиона са људством. Око 10.15 предњи део колоне је изненада нападнут бомбама и јаком пушчаном и митраљеском паљбом од стране Пиперског батаљона код села Јабукe. Атак је извршило између 500–600 герилаца. Италијани су морали да се повуку остављајући за собом доста муниције и један минобацач 81 мм. Чета батаљона „Белуно“ је затим ступила у окршај, али су их партизани разбили прецизном употребом заплењеног минобацача, испаливши из њега 30 пројектила. До 14.30 окупаторске снаге су савладане.

Иако је команда 7. пука из Пријепоља упутила појачање, оно није стигло на време. И ове трупе су затим, нападнуте. После дуже борбе окупатор је успео да се пробије до места страдања 77. чете, а затим и до Пљеваља. Сутрадан 2. децембра веће италијанске снаге су покушале да одблокирају пут Пријепоље – Пљевља. После целодневне борбе партизани су задржали висове око Јабукe.¹⁰⁶⁰ Битка за Пљевља је међутим, до тада већ увелико била решена.

Како се из пописа страдалих окупаторских војника види, у операцијама око Пљеваља били су ангажовани и батаљони „Пиеве де Кадоре“, „Басано“ и „Болцано“, али у мањем обиму, обзиром да је њихово људство вршили гарнизонску службу у Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју. У помоћ италијанским снагама у Пљевљима су кренуле и неке немачке јединице које су гонећи партизанске снаге од Ужица, стигле на граничну линију. Оне су ушле на италијанску територију, али само до села Херцеговачки Голеша југозападно од

---

¹⁰⁵⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 6.

¹⁰⁶⁰ Италијански губици били су велики: 35 мртвих (1 подофицир и 34 војника), 13 рањених (1 подофицир и 12 војника) и 51 несталих/заробљених (4 официра и 47 војника). Партизани су запленили: један тешки митраљез, један минобацач 81 мм, 3 минобацача 45 мм, 97 пушака, 7 пиштоља и сву додатну опрему и муницију. Притом је уништено 6 ципова, 5 камиона и радио станица, док је заплeњена архива уништене јединице. Партизанаи су имали само 3 мртва... Ibid, Comando della 7. reggimento alpine – battaglione Belluno, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 1-2. e 6-7. dicembre 1941., p. 1-2.

Прибоја, на путу ка Пљевљима. Ту су застали, спалили село, убили једно лице, а затим се повукли.¹⁰⁶¹

Иако је команда „Пустерије“ остала без тражене помоћи, она је известила 14. армијски корпус у 15.45 1. децембра како је „*јачина напада мало опала*“ те да се „*непријатељ растурио на више страна*“. Око 19.00 генерал Еспозито је јавио да је ситуација у граду стабилизована, те да је битка за Пљевља после скоро 15 часова борбе, била готова. Он је додао да је на периферији остао велики број устаника и да очекује нови напад на Пљевља или Пријепоље. Еспозито је 2. децембра јавно похвалио све јединице које су суделовале у успешној одбрани гарнизона у вароши, које су по њему, показале прави борбени дух, посвећеност и храброст. Месец дана касније италијанској посади у Пљевљима сличне честитке је упутио и начелник италијанског генералштаба генерал Уго Кавалеро.¹⁰⁶²

Узроци пораза и претрљени губици

Постоји много разлога због који је партизански покушај ослобођења Пљеваља пропао. Према Милутиновићу неуспех је претрљен због лошег квалитета људства, недисциплине и слабог борбеног морала, дезертирања целих одреда, погрешних процена при избору командог кадра – који је заказао на свим нивоима, слабе идеологизације људства због малог броја чланова КПЈ-а, потцењивања италијанске војске, дефетизма који се масовно ширио по јединицама од почетка акције,¹⁰⁶³ недостатка тачних вести о јачини окупатора, о броју симпатизера НДХ у Пљевљима, односно ставу муслимана да остану ван борбе.¹⁰⁶⁴ Командант војне операције капетан Јовановић узроке пораза видео је у лошем одабиру старешина, великој богибији истих, непознавању терена – за шта је посебно окривио Пљеваљску чету чије је људство било раздвојено по јединицама за водиче, лошој дисциплини и квалитету људства, страху од бомбардовања, обавештеношћу

¹⁰⁶¹ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Извршене акције окупаторских и квинслиншких оружаних акција на терену МНО-а Фоча у току окупације, стр. 9.

¹⁰⁶² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 6–7; Ibid, Ordine del giorno n. 28 in data 2. dicembre 1941., p. 1; Ibid, Elogio, Nr. 79, 4. gennaio 1942., p. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 2, стр. 2–3.

¹⁰⁶³ У батаљону „Пеко Павловић“ се често могло чути да „*Италијани опкољавају*“, „*Да ће Турци и четници ударити у леђа*“, „*да су партизани криви за страдање*“ итд... ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 5, стр. 1–2.

¹⁰⁶⁴ ВА, НОВЈ, кут. 172а, ф. 1, док. 6, стр. 2.

окупатора о кретању партизанских трупа, лоше исхране, те општем неизвршењу задатака (само 4 батаљона су испоштовали план њиховог дејства). Истакнути комуниста Ђуро Пуцар додао је да су бобре око Пљеваља прави доказ да партизанске снаге не могу изводити фронталне нападе на окупаторске снаге.¹⁰⁶⁵

Крајем јануара 1942. године своје мишљење на ову тему дао је и ВШ НОП-а. Он је на првом месту одбацио критику бораца и нижих официра и за неуспех директно оптужио руководеће кадрове у Црној Гори, који су их изабрали и осмислили операцију. Даље је као разлоге неуспеха навео: неконспиративност, необраћање пажње на низак морал на брзину прикупљених трупа, недостатак информација о снази непријатеља, гломазношћу зацртаног циља итд.¹⁰⁶⁶ Што се тиче људства оно се жалило на неадекватност плана и лошу тактику, што је од старта операције по њима, довело до: масовног страдања бораца, неорганизованог повлачења, племенских сукоба,¹⁰⁶⁷ очајног функционисања курирске везе, алкохолизма, пљачке,¹⁰⁶⁸ неадекватне опремљености одећом,¹⁰⁶⁹ обућом и лоше организоване исхране трупа. Чули су се гласови да су борци издани од стране команданата и „српских партизана“. Нико такође, није очекивао да ће Италијани пружити отпор када буду видели толику масу нападача, а камо ли да ефикасно дејствују по трупама у повлачењу и праве испаде из Пљеваља.¹⁰⁷⁰

Биланс партизанског пораза према извештају од 18. децембра износио је 209 мртвих и 269 рањених бораца. По батаљонима губици су изгледали овако: Ловћенски 73 мртва и 60 рањених, Језерско-шарански 52 мртва и 40 рањених, Ускочко-дробњачки 20 мртвих и 30 рањених, „Пеко Павловић“ 20 мртвих и 30 рањених, Комски 16 мртвих и 42 рањена, „Бијели Павле“ 14 мртвих и 38 рањених,

¹⁰⁶⁵ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 6, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 175, ф. 1, док. 30, стр. 1.

¹⁰⁶⁶ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 1, док. 4, стр. 3.

¹⁰⁶⁷ Војин Поповић командант Ускочко-дробњачког батаљона забележио је незадовољство људства из Дробњака тиме што су он и политички комесар били родом из Ускока. Настао је проблем и око тога ко ће носити заставу. Људство је у току марша застајало без одобрења, напуштало колону самоиницијативно, ложило ватре, да би на крају, непосредно пред борбу део Дробњака напустио јединицу... ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 3, стр. 1.

¹⁰⁶⁸ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 33, стр. 3.

¹⁰⁶⁹ Капетан Јовановић је људству батаљона „Бајо Пивљанин“ поручио пре напада да заробе Италијане и да са њих скину одећу која им недостаје... ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 33, стр. 1–2.

¹⁰⁷⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 133 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. dicembre 1941., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 2, стр. 1–2; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 5i, док. 32, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 7, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 54, стр. 1.

Зетски 9 мртвих и 17 рањених, Пиперски 3 мртва и 3 рањена, „Бајо Пивљанин“ 2 рањена и Пљеваљска чета 2 мртва и 7 рањених. Током операција од оружја и муниције је изгубљено: 11 пушкомитраљеза, 121 пушка, 1 пиштољ, 1 минобацач 45 милиметара, 20 бомби, 17 ножева и око 4.000 комада муниције. Ова количина је ипак, мања од материјала који су партизани заплени.¹⁰⁷¹

У изворима постоје озбиљне назнаке да су партизанске снаге имале и веће губитке. Прво, пуно погинулих нису извучени из Пљеваља – само у рушевинама цркве Италијани су пронашли 110 лешева – чија су се беживотна тела могла видети на улицама града како се распадају или их пси растржу све до 10. децембра.¹⁰⁷² Друго, не може се са сигурношћу утврдити да ли је услед хаоса који је завладо после битке, у овај попис урачунато и људство које је страдало у сукобима са окупатором у наредним данима током испада његове посаде из Пљеваља. Треће, пошто се већина јединица распала одмах после пораза, било је врло лако сакрити опсеге страдања, а самим тим и кривицу одговорних. То је видећемо и била тенденција кључних партијаца из ПК ЦГ. Четврто, иако је италијанска војска спремно дочекала напад, била добро наоружана и имала иницијативу током већег дела сукоба, њени губици нису толико мањи него код нападача. То пре свега не изгледа реално због огромне, немилосрдне употребе артиљерије од стране Италијана, што је нападача држало на дистанци. Пето, команда дивизије „Пустерија“ је изашла најпре са податком да су партизани имали од 500–600 погинулих, да би се процене затим попеле на око 1.000 мртвих и рањених.¹⁰⁷³

Окупаторски гарнизон у Пљевљима је такође, имао већи број мртвих и рањених, а забележен је и већи губитак ратног материјала и оружја. Рачунајући и пострадале у окршајима током период 2–6. децембар, биланс страдања износи: 117 мртвих – 13 официра,¹⁰⁷⁴ 8 подофицира и 96 војника, 222 рањена – 10

---

¹⁰⁷¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 9; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 7, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 7, стр. 1.

¹⁰⁷² ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6, док. 6, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 62, ф. 1, док. 53, стр. 3.

¹⁰⁷³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 133 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. dicembre 1941., p. 1; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 129 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 8. dicembre 1941., p. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 2, стр. 4;

¹⁰⁷⁴ Погинули су: мајор др. Луиђи Циско (Luigi Cisko), капетан Енцо Ригатиери (Enzo Rigattieri), поручник Еторе Бруцио – командант дивизијске штабске чете, поручник Луиђи Генцини (Luigi

официра, 24 подофицира и 187 војника, односно 88 несталих (већином заробљених) – 5 официра и 83 војника. Губици по јединицама су били следећи: батаљон „Тренто“ 37 мртвих и 82 рањена, штабска чета команде 11. пешадијског пука 8 мртвих, 15 рањених и 8 несталих, 5. артиљеријски пук 18 мртвих и 43 рањена, 5. батаљон инжењерије 1 мртав и 15 рањених, 79. чета батаљона „Белуно“ 3 мртава и 11 рањених, 77. и 78. чета батаљона „Белуно“ 33 мртава, 16 рањених и 71 нестали, карабињерија 1 мртав и 3 рањена, штабска чета команде дивизије 2 мртава и 1 рањен, особље болнице 3 мртава и 1 рањен, штабска чета команде 7. пука 1 рањен, батаљон „Фелтре“ 2 мртава и 10 рањених, батаљон „Пиеве ди Кадоре“ 5 рањених, батаљон „Басано“ 9 мртвих и 19 рањених и батаљон „Болцано“ 9 несталих (табела 6).¹⁰⁷⁵

Биланс битке за Пљевља	Оперативних јединица	Бораца	Пушка	Митраљеза		Минобацача		Топова	Губици		
				пушкомит.	тешки мит.	45 мм.	81. мм		мртви	рањени	нестали/за-робљени
Црногорски одред за операције у Санцаку	9	3.690	2.907 + 300 револвера	70	14	6	1	1	209	269	2
Италијански гарнизон у Пљевљима	10	1.800	?	36	16	12	15	8 (75 мм)	117	222	88
УКУПНО	19	5.490	?	106	30	18	16	9	326	491	90

Табела 6. Биланс битке за Пљевља

Genzini), поручник Дон Ђузепе Олиана (Don Giuseppe Oliana), поручник Валтер Брајто (Walter Braitto), поручник Амос Сончини (Amos Soncini), поручник Антонио Канторе (Antonio Cantore), потпоручник Бруно Ванучи (Bruno Vannucchi), потпоручник Виторио Флајм (Vittorio Flaim), потпоручник Валерио Грациола (Valerio Graziola), ветеринарски потпоручник Лино Ферети (Lino Ferretti) и потпоручник Луиђи Пелегрини. Овом броју би требало додати и четворицу заробљених официра... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 11. reggimento alpini, Rapporto sull'attacco di forze ribelli a Pljevlja nei giorni 1. e 2. corrente, Nr. 1261, 7. dicembre 1941., p. 13; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 2, стр. 5–7.

¹⁰⁷⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 8; Ibid, Allegato nr. 1 al foglio 3005 in data 1. dicembre 1941., p. 1; До краја децембра 11. пешадијски пук није имао више никаквих губитака... Ibid, Comando della 11. reggimento alpina „Pusteria“, Dimostrazione giornaliera delle perdite sofferte e dello stato sanitario del mese di dicembre 1941., p. 1; ВАС, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 7, стр. 1.

Покушај ослобађања Пљеваља пратила су и разарања стамбених и других објеката, односно велико страдање цивилног становништва. Материјалну штету су правиле пре свега италијанске трупе бомбардовањем објеката где су се налазили партизани. Генерал Еспозито је после битке признао да су „*многе куће морале бити порушене топовским пројектилима*“, наводно због опасности од партизана.¹⁰⁷⁶ Суштина разорног бомбардовања била је у јасној поруци да генерал Еспозито и његове трупе, неће оклевати да употребе најоштрије репресалије против оних који му се супротставе, без обзирања на колетералну штету. Стога су апарати артиљеријске групе „Ланцо“, односно 16. батерија топова и 24. минобацачка чета, испалили у току битке чак 1.179 топовских граната мањег калибра, 96 граната већег калибра, 104 шрапнелска пуњења и 1.069 мина калибра 45 или 81 милиметар. Укупно 2.448 пројектила, од чега је већина пала на подручје града.¹⁰⁷⁷ Тако је срушена православна црква и биоскоп, а оштећене зграде гимназије и основне школе, амбуланта, разни објекти италијанске војске итд. Уништено је или запаљено 75 кућа са помоћним зградама, док је знатно више оштећено.¹⁰⁷⁸ Када су коначно престала разарања Италијани су се вратили на позиције „доброг“ завојевача. Команда у Пљевима је наиме, позвала старешине породица да локалним цивилним властима пријаве материјалну штету коју су претрпели у току војних операција, без обзира на то која војска је вршила деструкције.¹⁰⁷⁹

Одмазда окупатора

После битке италијанске снаге су послате да траже заостале партизана у вароши. Град је блокиран и све продавнице су затворене до 4. децембра 1941. године. Становништво је позвано да одмах пријави сво оружје уколико га евентуално поседује, као и сваког скривеног устаника, повређеног или здравог. За кршење ових наређења била је предвиђена казна стрељања целе породице и спаљивање куће.¹⁰⁸⁰ Затим је почела хајка која је трајала данима. Неки италијански војници су

¹⁰⁷⁶ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 2, стр. 3.

¹⁰⁷⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando 5. reggimento artiglieria alpina, Relazione sull'azione di fuoco svolta il giorno 1. e 2. dicembre, Nr. 3308, 3. dicembre 1941., p. 2.

¹⁰⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 7, стр. 1.

¹⁰⁷⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bando alla popolazione di Pljevlja, 3. dicembre 1941., p. 1.

¹⁰⁸⁰ Ibid.

искористили настали метеж за отимачину, без обзира на вероисповест жртава. Вредност опљачканих ствари је после рата процењана на 2.140.000 динара.¹⁰⁸¹

Услед претреса вршена су и стрељања и хапшења мештана. У чијој кући би пронашли партизане, Италијани би на лицу места без пресуде стрељали све присутне. Било је и ликвидација само на основу дојава. Неке патроле су имале водиче у виду локалних колаборациониста. На тај начин је током 1. и 2. децембра ликвидирано најмање 16 лица оба пола разне старосне доби. Стрељања су вршена у дворишту основне школе. Хапшењима и ликвидацијом руководио је мајор Алфонсо Ричи (Alfonso Ritchie), који је припадао 5. артиљеријском пуку.¹⁰⁸² Грађани су ликвидирани по групама током целог дана. Њихови лешеве су прво бацани на гомиле, а онда покопавани од стране похашених грађана у раке. Међу стрељаним су били: апотекар Вукотић Ристо, апотекар Вукотић Љубомир, капетан југословенске војске Новаковић Божић, колар Робовић Раде, домаћица Робовић Тада, шлосер Робовић Урош, гимназијалац Робовић Василије, домаћица Бојовић

---

¹⁰⁸¹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 35.

¹⁰⁸² Сведочанство о хапшењима и егзекуцијама над грађанима Пљеваља по наређењу мајора Ричија, оставио је мештанин Пљеваља Човић Душан, који је игром случаја успео да побегне са стратишта. Он је 1945. године при ДКРЗ изјавио: „Другог децембра 1941. године око шест часова изјутра дошли су у мој стан наоружани италијански војници, наредили мени и мојој жени Дари да са мојим малолетним дететом пођемо са њима. Довели су нас у велику зграду основне школе, која се налази у близини мога стана. Кад смо били у аулу зграде, нашли смо велики број италијанских војника постројених у круг, а у средини круга видео сам мајора Ричија који им издаваше нека наређења, односно нешто им заповеднички говораше... У том моменту, друга патрола је довела у аулу Вукотића Риста, Вукотића Љуба и Новаковић Божу и кад нас је Ричи спазио викнуо је на италијанском да смо сви бандити, а потом је наредио војницима да нас воде и стрељају... Нас су повели на задњи излаз зграде и то првога Љуба Вукотића студента, затим његовог оца Риста апотекара, па мене. На самим бетонским степеницама најпре су пуцали на Љуба. Метак га је погодио у главу и он се стрпоиштао низ степенице. Затим су пуцали на покојног Риста који се стрпоиштао преко свога мртвога сина Љуба. Видео сам каква судбина очекује и мене па сам моментално потрчао низ степенице да бежим. Већ сам био умакао неколико корака кад сам иза себе чуо неколико пуцњева. Меци су око мене фијукали али ме ниједан није погодио. Брзо сам се заклонио за зид зграде а потом отишао у кућу покојног Војина Вуковића, који је неколико дана касније стрељан“; Тих догађаја се сећао и Кечевевић Хакија. Он наводи: „Од Рамизове куће одвели си нас све Италијани у оближњу школу кроз споредни улаз. На степеницама школе видео сам мајора Ричија где држи пиштољ у руци, мрко нас гледа и рече: „бандити“. Имао сам утисак да ће нас одмах стрељати али се то није десило, већ нас је упутио у једну собу, где нас је чувао један војник. Док смо седели у соби наше су куће гореле, а чули смо и пуцње у близини. Не знам да ли су тог момента стрељали, али се сећам да сам провирио на прозор и у дворишту видео гомилу лешева потрпаних на гомилу.“; Даље, трговац Стојкановић Драго каже: „Када сам смеиштен у собу тамо сам затекао пуно грађана. Кад је Ричи дошао у собу, у руци је држао кратку пушку коју је наслонио на клупу, а из џепа је извадио сат и казао свима преко тумача Угљеше Косорића: „Ако у року од пет минута не кажете ко је међу вама комуниста, сви ћете бити побијени.“ Како се пријавио Милутин Грујичић и казао да је комуниста, Ричи га је ухватио за руку и одвео напоље, да би се опет кроз пола сата навратио. Заиста више од присутних нико није стрељан већ смо пуштени, па су преко ноћи поново хапсили.“... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 72–74.

Мања, земљорадник Брашанац Стеван, домаћица Брашанац Кристина, кафеџија Џон Нико, фризер Кечевић Асим, Радовић Стеван, Голубовић Љубица, Лазаревић Мишо и финанс Дамјановић Симо.¹⁰⁸³ Током наредних неколико дана, а највише 3. децембра, стрељања су се наставила и тада страдају: свештеник Шиљак Андрија, свештеник Јанковић Ратомир, Росић Јанко, Барбарез Блажо, Спасојевић Петко, Спасојевић Филип, Јанићијевић Владимир, Тасовац Миле, Јосимовић Живко, Видовић Миломир, Кнежевић Миљојко, Павићевић Војин, Вуковић Војин, Ивановић Радисав, Драгићевић Васо, Мијовић Блажо, Томић Миливоје, Зарубица Милић, Васиљевић Божо, комуниста Грујичић Милутин, фотограф Милић Саво, партизани Даниловић и Остојић са Жабљака, односно још 8 њихових заробљених другова чија имена нису позната. Укупно: 31 лице. Неки од убијених су за време боравка у затвору опљачкани.¹⁰⁸⁴

Овим егзекуцијама Италијани су ризиковали да партизани побију њихове заробљене војнике. Стога је генерал Еспозито отворено запретио руководиоцима гериле (Велимиру Јакућу, Мирку Павићевићу, Данило Јауковић и др.) да ће им рођаке из вароши интернирати у Албанију. Додао је и да ће уколико се заточеништво његових бораца продужи, употребити екстремније репресалије. На Еспозитовом списку су се иначе, нашле 24 породице из Пљеваља – све православне.¹⁰⁸⁵ Пошто заједнички језик није пронађен, Еспозито је 30. децембра поново контактирао Команду Дурмиторског одреда и упозорио да ће за једног стрељаног официра погубити 50, а за војника 10 цивила.¹⁰⁸⁶ Како је партизанска команда обавестила дивизију „Пустерија“ код себе је имала 73 италијанска заробљеника. За њих је тражила храну од Италијана, али је Еспозито није дао. Дана 30. јануара 1942. године он је још једном ултимативно отписао да се сужњи пусте у замену за ослобађање таоца у Пљевима, узетих вероватно из партизанских породица.¹⁰⁸⁷ Није нам познато како је ова талачка криза решена.

Догађаји који су пратили битку за Пљевља и дане који су уследили изазвали су узнемиреност правосалвног и муслиманског становништва у вароши. Како

¹⁰⁸³ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 127–128; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 64, 70–71.

¹⁰⁸⁴ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 70–75, 80.

¹⁰⁸⁵ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 5, стр. 1.

¹⁰⁸⁶ Исто, инв. бр. 7, стр. 1.

¹⁰⁸⁷ Исто, инв. бр. 11, стр. 1.

међутим, наводи команда дивизије „Пустерија“ муслимански живаљ, који се држао ван сукоба, био је „*видно задовољан*“ успехом италијанских трупа. У наставку извештаја каже се да су се муслимани после борби ангажовали „у потрази за вестима и информацијама које би могле да занимају команду дивизије“.¹⁰⁸⁸ Неки рођаци стрељаних православаца су за њихову смрт окривили поименце неколико муслимана и једног православца из Пљеваља. Они су оптужени да су потказивали убијене код Италијана, а у изјавама је забележено да су неки пратили њихове патроле при хапшењима, носећи италијанску војну или карабињерску униформу. У питању су лица: Диздар Вехбија (виђен у карабињерској униформи), Хацишаћировић Рифат (стрељан после рата), Хацишаћировић Ханефија (осуђен после рата), Хаџагић Хасан (виђен у карабињерској униформи, вођен судску поступак против њега после рата), Јашарбашић Хајро, Јашарбашић Мухарем, Мусић Мустафа, Брковић Ахмо (виђен у карабињерској униформи), посластичар Муловић Асиб, Сарван Осман (виђе у италијанској униформи, стрељан после рата), Делковић Шефкија (ослобођен оптужби после рата), Дервић Хајро, П(Т)обрић Хасан и бивши жандарм Петров Миленко (виђен у италијанској униформ, тумач у карабињерији). После рата комунистичке власти су пар наведених лица стрељале или осудиле на робију, али се у прегледаној документацији не наводе разлози кажњавања.¹⁰⁸⁹

Што се тиче војних операција ван Пљеваља, Италијани су у данима после битке одбацили партизанске снаге околине вароши. Притом су вршили оштре репресалије над цивилним православним становништвом, као јединим које је узело учешћа у сукобу, за које су добили дозволу од генерала Биролија.¹⁰⁹⁰ Две чете батаљона „Белуно“ послате су 2. децембра да „пробију“ пут Пљевља – Пријепоље за пролазак италијанских конвоја. Пошто су партизански положаји код села Јабукe били јаки,

---

¹⁰⁸⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione alla data del 21. dicembre 1941., Nr. 2071, p. 1.

¹⁰⁸⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 70, 72, 74, 75–77, 79, 81, 83–86, 88–90, 95; На саслушању у Среском суду у Пљевљима 1946. године, Хаџагић Хасан је признао да су нека од наведених лица заиста била одведена у карабињерију, обучена у њихове униформе (ради замаскирања) и послата са патролама да хапсе сумњиве мештане, али је одбацио оптужбе против њега... Исто, стр. 91–92.

¹⁰⁹⁰ Другог децембра генерал Бироли је послао наређење Команди трупа Црне Горе у коме тражи да се сваки непријатљески чин казни одговарајућом одмаздом, по могућству непосредном. Притом је нагласио да једино у случају да становништво масовно приђе побуњеницима, трупе имају дозволу да униште цело село. Као најстрожија казна наводи се дозвола да се на „*сваки начин*“ смањи број војно способних мушкараца у месту... ВА, mikroteka, NAV – i – T – 821 356/837–839.

окупаторске снаге су одбачене. Затим су делови батаљона „Басано“ послати у село Буче да ослободе одред финанси блокираних у тамошњој станици, а да би се некако опколили браниоци Јабукe. Нови напад на партизанске положаје на путу према Пријеполу уследио је 6. и 7. децембра. За ову акцију биле су анагажоване 3 чете батаљона „Пиеве ди Кадоре“ и „Белуно“, уз једну секцију топова од 75 милиметара. Додељено им је и неколико оклопних возила. Италијанске трупе су подељене у две колоне. Једном је командовао потпуковник Перико, а другом потпуковник Ђовани Лукита. Добили су наређење да сваког кога ухвате са пушком стрелјају и да се насеља која пружају отпор униште. Док је батаљон „Белуно“ притискао партизанске положаје фронтално, батаљон „Кадоре“ је у широком луку зашао браниоцима за леђа. Притом је спаљено село Пркље и стрелјано 5 особа. После жестоког окршаја партизани су се повукли што је омогућило италијанским колонама да се саставе. Оне су се сутрадан покренуле ка Пљевљима и одблокирале друмски пут који је водио према граду. Успешну акцију Италијани су платили већим жртвама. Имали су 12 мртвих (један официр) и 17 рањених војника.¹⁰⁹¹ Истог дана, италијанске снаге сукобили су се са остацима Ловћенског батаљона у селима Лисини и Калуђеровићима. У окршају је изгледа било жртава на обе стране.¹⁰⁹²

Током наведених акција Италијани су у спалили села Јабука и Црљенице, а затечене становнике на лицу места побили. Посебно је била брутална акција у селу Црљенице које је прво опкољено и бомбардовано из артиљеријских оружја, а затим је стрелјано 38 особа оба пола и свих старосних доби, укључујући и десеторо деце. Радило се о једном од најтежих злочина италијанске војске током окупације Југославије. Притом је и материјална штете била велика. Она је процењена на 13.000.000 предратних динара.¹⁰⁹³ У извештају батаљона „Белуно“

---

¹⁰⁹¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 129 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 8. dicembre 1941., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della btg. Cadore, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 6-7. dicembre, Nr. 159, 12. dicembre 1941., p. 1-2.

¹⁰⁹² ВА, НОВЈ, кут. 1676, ф. 3, док. 1, стр. 2.

¹⁰⁹³ Тог 7. децембра у насељу су страдала следећа лица: Терзић Ружа, Терзић Мирка, Терзић Берка, Терзић Љубица, Терзић Драгојла (13 година), Терзић Сретен (12 година), Терзић Ивана (2 године), Терзић Иванка (2 године), Терзић Гледа (4), Терзић Драгица (5 година), Терзић Мића (3 године), Терзић Никола, Терзић Савка, Терзић Зорка, Терзић Бранка (13 година), Терзић Даница (стару 40 дана), Терзић Марица (4 године), Терзић Милована, Терзић Перса, Терзић Добрила, Терзић Мила (14 година), Терзић Сава, Терзић Гавра, Лакетић Милутин, Грбовић Сава, Грбовић Ристан, Грбовић Јефимија, Дробњак Милован, Дробњак Стојан, Дробњак Лазар (90 година), Дробњак Сава, Матовић Павле, Матовић Јован (11 година), Ајдуковић Никола, Папић Аница, Јоксовић

који је учествовао у спровођењу злочина над цивилима, команди 7. пешадијског пука, информације о овом масакру су стале у реченицу „*све напуштене куће су спаљене, а осумњичени побијени*“.¹⁰⁹⁴ Део одговорности пада и на партизанске јединице које су се повукле пред италијанском војском, остављајући становништво на милост окупатору. ВШ НОП-а Југославије је 9. децембра упутио команди Црногорског одреда за операције у Санцаку оштру критику зато што није издала наређење за напад на италијанске јединице док су палиле села, опомињући је да то код становништва оставља рђав утисак.¹⁰⁹⁵

Италијанске акције су успеле да донекле редукују број герилаца. Везивање снага из Пљеваља, али делом и из Пријепоља и Прибоја за овај простор, оставило је границу према војно-управном подручју Србије потпуно отвореном за прелазак већих партизанских снага из околине Ужица. Према проценама италијанске команде из Пљеваља урађених 21. децембра, у зони општине Мељак је и поред свега, још увек било око 1.200 бораца, пошто су партизани прогласили општу мобилизацију становништва. Уз овај број било је још 700 партизана у зони Жабљака. Узевши у обзир и партизанске снаге које су дошле из Србије, генерал Еспозито је закључио да партизани још увек нису одустали од намере да ослободе Пљевља, те да се може догодити нови напад на варош.¹⁰⁹⁶

Видимо да италијанске снаге и поред победе у бици, честих потера, репресалија над становништвом и расула у партизанским редовима, нису успеле да сузбију партизански покрет у Пљеваљском и околним срезевима. Због тога је генерал Еспозито 22. децембра изнео своје незадовољство акцијама против герилаца. Један од разлога за њихов неуспех видео је у томе што се партизани „*боре тамо где желе и када желе и само ако имају довољно снаге да савладају противника, (док, М.Ж.) у супротном беже од борбе користећи сопствену*

Средоје, Трутић Раде и Пејатовић Марко. Егзекуције које су спроводили италијански војници описао је после рата очевидац Терзић Милан, који је тада изгубио 20 чланова породице. Он је говорио како је видео Италијане да пуцају у малолетну децу од 10 година и како су покојној Терзић Добрили док је била на самрти скакали по грудима док није преминула... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 5–6.

¹⁰⁹⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 7. reggimento alpine – battaglione Belluno, Relazione sulle operazioni svolte nei giorni 1–2. e 6–7. dicembre 1941., p.

¹⁰⁹⁵ ВА, НОБЈ, кут. 1, ф. 1, док. 17, стр. 1.

¹⁰⁹⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione alla data del 21. dicembre 1941., Nr. 2071, 21. dicembre 1941., p. 1–2.

покретљивост и познавање терена“. Сматрао је узалудним очекивати да ће њихове снаге поново ући у отворен сукоб са италијанском војском. Као други битнији узрок Еспозито је навео поступке италијанских јединица. Оне су избегавале директан контакт или опкољавање партизана пре употребе артиљерије и минобацача, што је противника алармирало дозвољавајући му да побегне, те да поново заузме напуштено насеље после италијанског повлачења. Привремено освајање села није имало никаквог значаја за италијанске окупационе власти. Будући да су такође, имали велики број доушника, неки од њих су их случајно или намерно дезинформисали. Стога је Еспозито наредио свим потчињеним јединицама да у будуће: добро провере примљене дојаве, користе окриље ноћи да се тактички приближе и опколе партизанске снаге, употребе артиљерију само у случају јаког отпора и то са малих раздаљина, нападе спроводе у малим групама током ноћи са акцентом на спречавање извлачења герилаца и њихово гоњене.¹⁰⁹⁷

Незадовољство италијанског заповедника ублажено је 26. децембра када је могао да констатује да партизани ипак, немају намеру да поново нападну Пљевља или неку другу варош окупирану јединицама његове дивизије.¹⁰⁹⁸ У светлу тадашњих дешавања у Колашинском и Бјелопољском, односно Нововарошком и Сјеничком срезу, Команда трупа Црне Горе није била убеђена у тачност Еспозитових ставова. Стога му је 28. децембра генерал Луиђи Ментасти предложио да са посадом напусти Пљевља. Командат дивизије „Пустерија“ био је одлучно против тога и тако, још једном показао своју независност. У одбрану његовог става писао је Ментастију да би напуштање Пљеваља довело до потпуног губитка италијанског престижа стеченог у неколико претходних недеља и да ће се последице осетити на територији целог Санцака. Притом је навео да уколико више војне власти одлуче да евакуишу град, не постоји могућност да се из њега извуку рањеници и тешки болесници, две пољске болнице, камиони, материјал инжињерских јединица и доста другог ратног материјала.¹⁰⁹⁹

---

¹⁰⁹⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Azioni contro nuclei ribelli, Nr. 3259, 22. dicembre 1941., p. 1-2; Ibid, Rastrellamento zona cernerno, Nr. 3275, 6. settembre 1941., p. 1-2.

¹⁰⁹⁸ Ibid, Bollettino informazioni nr. 146 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. dicembre 1941., p. 1.

¹⁰⁹⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, Dal Comando divisione Pusteria al Comando truppe Montenegro, Nr. 3377, 28. dicembre 1941., ore 15.00, p. 1; Ibid, Nr. 3447, 30. dicembre 1941., ore 14.00, p. 1.

Ситуација у вароши није била лагодна. Италијани су вршили неколико дана пљачку и преметачину по кућама. Било је хладно, а већина становништва је морала да оправља своје домове, док су неке породице потпуно остале без крова над главом. Из неких општина Пљеваљског среза становници су побегли у град услед сталних сукоба између партизана и окупатора. Поред тога, непосредно после битке у Пљевља стиже неколико хиљада муслиманских избеглица из Фоче, Горажда и Чајничка, које су бежале од четничких напада, током којих су, како стоји у једном документу Недићеве владе, вршена „*најужаснија насиља, пљачке, убијања и силовања*“.¹¹⁰⁰ Иако су их локални муслимани прихватили у својим кућама, због нарушених међуверских односа у Пљевљима, општинске власти које су држали православци, нису им изашле у сусрет на начин на који су то учиниле за православне избеглице.¹¹⁰¹ Италијанска команда се жалила да присуство великог броја избеглица у вароши ствара проблеме око исхране и одржавања хигијене. Стога се појавио трбушни тифус, а и храна је почела да нестаје. Половином децембра Команду трупа Црне Горе је обавештена да је магацин одакле се испоручују намирнице становништву празан и да следовања нису стигла још ни за месец октобар.¹¹⁰² Да не би било гладовања генерал Еспозито је наредио да се избеглице и становништво снабду из војних магацина, који су већ били оптерећени додатним издацима услед пристизања трупа повучених из Фоче, Горажда и Чајничка. Пошто је због партизанских диверзија снабдевање дивизије било отежано, последице битке на Пљевљима су се и по овом питању осећале у наредних неколико месеци.¹¹⁰³

Последице партизанског неуспеха

Битка за Пљевља и њен резиме имали су вишеструког утицаја на дешавања у подручју Старог Раса током наредног периода. Њене последице су се код обе супротстављене стране рефлектовале на војном, политичком и економском аспекту. Италијанска војска је после успешне одбране вароши наставила са потискивањем партизанских снага које су биле у расулу. Дан после битке на небу

¹¹⁰⁰ ВА, НДа, кут. 20, ф. 8, док. 10, стр. 1.

¹¹⁰¹ ВА, НДХ, кут. 62, ф. 1, док. 53, стр. 2–3.

¹¹⁰² ВА, Иа, кут. 746, ф. 5, док. 14, стр. 1.

¹¹⁰³ ВА, Иа, кут. 746, ф. 2, док. 31, стр. 1; ВА, Иа, кут. 748, ф. 4, док. 28, стр. 1.

изнад Пљеваља појавила се италијанска авијација. Она је вршила бомбардовања и митраљирања положаја око града где су се задржали герилци. То је додатно пољуљало морал партизанима, који су почели да се повлаче.¹¹⁰⁴ Став партизанског штаба за Црну Гору и његовог заповедника капетана Јовановића био је ипак, да се војска задржи на територији Санцака и ту настави борбу против окупатора. Међутим и поред „издатог прогласа, оштрог става и наредба, јавних и усмених говора јединицама“ већи део људства није прихватио ово наређење.¹¹⁰⁵

Стога долази до масовног дезертирања и повратка бораца у Црну Гору. Према речима Јовановића најнедисциплинованије је било људство батаљона „Бајо Пивљанин“, које није ни учествовало у борби на Пљевљима. Они су остављали рањенике,¹¹⁰⁶ отимали коње и вршили пљачку по селима. За њима су долазили борци батаљона „Пеко Павловић“, који су такође, оставши без борбеног елана и деморалисани, прекршили сва наређења команде и дезертирали са положаја. Спонтани одлазак људства је забележен и у другим партизанским јединицама што је смањивало њихову борбену моћ, јер су за пар дана неки батаљони остали са неколико десетина бораца.¹¹⁰⁷ О свему је информисан ВШ НОП-а од кога је 9. децембра стигла наредба да се јединице очисте од оних који не желе да се боре, а остатак снага пребаци преко Лима према Нововарошком срезу, да би био ближе врховном комунистичком руководству које се повукло из Ужица.¹¹⁰⁸ Последице пораза су међутим, већ биле узеле данак. Милутиновић је јавио ВШ НОП-а почетком јануара 1942. године да му не може послати никакве трупе, јер после неуспеха на територији Санцака, народ више не може да се покрене за борбу.¹¹⁰⁹

Пошто је снага Црногорског партизанског одреда за операције у Санцаку била умањена, 21. децембра Јосип Броз је донео одлуку о његовој реорганизацији. Од људи који нису дезертирали око 350 бораца је ушло у Прву пролетерску бригаду,

---

¹¹⁰⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Relazione sul combattimento del giorno 1. dicembre 1941., Nr. 2800, 9. dicembre 1941., p. 7.

¹¹⁰⁵ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 6, стр. 2.

¹¹⁰⁶ Италијанске војне власти су располагале информацијом да је на путу до болнице у Жабљаку остављено између 250–300 рањених герилаца... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 135 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. dicembre 1941., p. 1.

¹¹⁰⁷ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 6, стр. 2.

¹¹⁰⁸ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 17, стр. 1.

¹¹⁰⁹ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 31, стр. 2.

а остали у новоформирани Црногорско-санџачки партизански одред, чији је командант био Миле Перуничкић, а политком Бошко Ђуричковић. Незадовољан начином на који су кадрови из Црне Горе и Санџака управљали акцијом на Пљевљима, Тито је одлучио да нову јединицу потчини директно ВШ НОП-оа. Она је покривала простор Комови – Дрина и Тара – Лим, односно Андријевачки, Берански, Колашински и Бјелопољски срез. Иако је добила наређење да буде кооперативна, примећује се да су надлежности команде Црногорско-санџачког одреда залазиле на територију под контролом ГШС-а и Главног штаба НОП-а за Црну Гору и Боку.¹¹¹⁰

Дезорганизација и расуло које је захватило трупе пристигле из Црне Горе није се пренело на све партизанске јединице на територији Старог Раса. Поред Нововарошког среза где се током прве половине децембра налазила партизанска врховна команда са најужим руководством, борба против Италијана је настављена и у Бјелопољском и Беранском срезу. Још за време напада на Пљевља партизани су око 13.00 направили једну диверзију према Беранама. Јаком ватром из артиљеријског оружја они су приморани на повлачење. У нападу су рањена 3 италијанска војника. Наредне ноћи око 2 ч после поноћи, партизанске јединице су поново напале мостове код села Скакавац и Рибаревина. Пошто су одбрамбене посаде биле ојачане напади су одбијени.¹¹¹¹ Затим је 8. децембра нападнут један бункер у фортификационом систему око Бјелог Поља. У акцији која је трајала око 4 часа учествовало је неколико стотина партизана који су носили пушке и пушкомитраљезе. Италијанска посада из вароши је успела да их примора на повлачење помоћу артиљеријске паљбе.¹¹¹² Покушано је и рушење путне комуникације Бјело Поље – Пријепоље на више места, али се томе успротивило локлано муслиманско становништво.¹¹¹³

---

¹¹¹⁰ Задаци Црногорско-санџачког одреда били су да руши комуникације, напада Италијане из заседа, блокира градове и изазове глад у њима, скупи што више хране за Црну Гору, прошири комунизам на муслимане, спречи одмазде окупатора на селу итд... ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 25, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 26, стр. 1.

¹¹¹¹ AUSSME, 19. Divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando XIV Corpo d'Armata, Nr. 608, 1. dicembre 1941., ore 14.30, p. 1; Ibid, Nr. 612, 1. dicembre 1941., ore 17.45, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando XIV Corpo d'Armata, Nr. 617, 2. dicembre 1941., ore 2.20, p. 1.

¹¹¹² Ibid, Nr. 661, 8. dicembre 1941., ore 16.00, p. 1.

¹¹¹³ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 14, стр. 1.

Генерал Бонини је 8. децембра предложио заповеднику 14. армијског корпуса (који тада мења име у Команда трупа Црне Горе) генералу Ментастију да би због сталних напада партизана на комуникације за снабдевање трупа, било пожељно да италијанске посаде напусте Лјеву Рјеку, Матешево и Колашин. Предложио је да се оне повуку према Бјелом Пољу и Беранама, одакле би се снабдевале као и цела дивизија преко Пећи. Његово мишљење је прихваћено и пар дана касније Италијани су напустили поменута насеља, преместивши трупе у Бјело Поље, Беране и Андријевицу.¹¹¹⁴ Повлачење италијанских трупа је изгледа охрабрило партизане, па су 21. децембра покушали да још једном ослободе Бјело Поље. Акција је почела око 20.00 притиском на италијанска утврђења у предграђу вароши. И овога пута су Италијани после вишечасовне борбе успели да се одбране уз помоћ прецизне ватре из топова и минобацача. Окупатор је имао једног рањеног човека.¹¹¹⁵

Са политичке тачке гледишта, по комунисте, пре свега оне у Црној Гори, последице неуспеха операција у Пљеваљском срезу биле су веће него оне које су слабиле њихов борбени потенцијал. Комунистички правци, испред свих Иван Милутиновић и Арсо Јовановић, били су затечени новонасталом ситуацијом. Пораз у бици за коју су сматрали да је требало да буде лака победа и расуло трупа прикупљених за помоћ главнини партизанских снага око Ужица, указавали су на лошу политичку организацију целе операције. ПК за Црну Гору и Боку ипак, неколико дана после битке није давао никаква обавештења становништву о резултатима акције код Пљеваља. Ни сам Милутиновић међутим, није имао јасну слику о томе шта се догодило, јер му штаб Црногорског одреда за операције у Санцаку дуго није слао извештај о ситуацији после битке и партизанским губицима. У међувремену су борци који су се самоиницијативно враћали кућама доносили прве, углавном узбуњујуће вести о поразу. Гласине које су они доносили „*страховито су деловале на широке масе*“, јер је живаљ услед

---

¹¹¹⁴ AUSSME, 19. Divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando Truppe Montenegro al Comando divisione „Venezia“, Nr. 10109, 8. dicembre 1941., ore 9, p. 1; У Бјело Поље из Колашина су пребачене команда 83. пука заједно са 2. батаљоном истог... Ibid, Comando divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Sgombero presidie, Nr. 8635, 13. dicembre 1941., p. 1-5.

¹¹¹⁵ AUSSME, 19. Divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando Truppe Montenegro, Nr. 804, 21. dicembre 1941., ore 23.15, p. 1; Ibid, Nr. 812, 22. dicembre 1941., p. 1.

недостатка поузданих информација, селективног враћања бораца и ћутања комуниста, захватила паника услед које су последице пораза почеле да се преувеличавају.¹¹¹⁶

После саветовања комуниста на нивоу ПК које је одржано 7. децембра и на коме се говорило о пљеваљској операцији, Иван Милутиновић је известио ЦК КПЈ-а о ситуацији на терену. Он је пренео да се народ после битке, исто онако ревносно као што се одазвао мобилизацији, интересује шта се током исте десило. Жалећи се на недостатак тачних података, јер му они нису послати ни до 13. децембра, Милутиновић је навео да становништво отворено исказује незадовољство према комунистима мислећи да га они варају, намерно прикривајући право стање ствари.¹¹¹⁷ Овакву ситуацију искористили су идеолози четничког покрета да прошире анти-комунистичку пропаганду и ојачају њихове редове. Слабећи комунистичку базу међу становништвом, пораз на Пљевљима је у извесној мери дао замајац развоју четништва на територији Црне Горе и Старог раса.

Када је створена јасна слика о размерама претрпљеног неуспеха уследило је ново одуговлачење комуниста, због бојазни како ће становништво примити извештаје о великим губицима. Стога је ГШ НОП-а за Црну Горз 9. децембра наредио потчињеним јединицама које су учествовале у нападу на Пљевља, да борцима не дају никаква писмена обавештења и да говоре како се губици не знају. Главни узрок пораза је требало да буде „*издајничко држање усташа и муслимана у Пљевљима*“. Што се тиче народа наређено је да се њему пренесе само вести о успесима партизана, да би се неутралисале гласине дезертера.¹¹¹⁸ Било је ово потпуно нерално становиште. Три дана касније ПК је стога јавио Обласном комитету у Подгорици да напад није успео и да се стога појача политички рад међу становништвом да би се припремио за „*велике губитке*“.¹¹¹⁹ Милутиновић је 13. децембра и даље одбијао да изда проглас о партизанском неуспеху, иако му је сугестирано да све дужа ћутња слаби положај комуниста међу становништвом. Он

---

¹¹¹⁶ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 33, стр. 2.

¹¹¹⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, год. 1941., фас. 108, стр. 2.

¹¹¹⁸ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 3, стр. 1.

¹¹¹⁹ ВА, НОВЈ, кут. 1955, ф. 1/1, док. 17, стр. 2.

је истрајавао на томе да се сачека детаљан извештај штаба Црногорског одреда за операције у Санцаку, а дотле да се дезавуишу они који говоре о поразу.¹¹²⁰

Извештај о губицима коначно је стигао 18. децембра, седамнаест дана после битке, а објављен је у билтену црногорског главног штаба три дана касније. ПК за Црну Гору и Боку је око 20. децембра издао и један летак, који је имао функцију саучешћа за породице погинулих бораца. Он је ипак, био пун општих места и без јасних вести о томе шта се догодило. Затим је наређено да се по одредима и МК оформе комисије које ће приступити прикупљању података о узроцима пораза. Комисије су морале да спроводе саслушања бораца, дају мишљење о сваком од њих и ако је потребно предлог казне. Оне су овај посао одрадиле траљаво на шта се и сам Милутиновић жалио.¹¹²¹

Показивањем размера партизанског неуспеха поставило се питање одговорности. ЦК који је првобитно 2. децембра био информисан да је акција успела и да је заробљено 3.500 непријатељских војника,¹¹²² 22. децембра је упутио једно писмо ПК за Црну Гору и Боку у коме износи низ критика на његов рачун. Под тачком 12. била је и она везана за операције на Пљевљима. У њој се наводи да је главни кривац за пораз Иван Милутиновић који је дозволио фронтални напад на варош, иако му је Броз неколико пута усмено сугестирао да то не чини.¹¹²³ Нешто касније из врха КПЈ-а Милутиновићу је пребачено да је „сувише нереалистички“ процењивао бројчано и оружаном стању црногорских партизана, да је „стално наваљивао“ да се варош нападне, односно да су његови планови о „муњевитом чистићењу Санцака и заузимању Пљеваља“ били потпуно погрешни.¹¹²⁴

Са оваквом оценом ЦК се сложио и један од истакнутих комунистичких функционера Милован Ђилас, кога је управо Милутиновић заменио на месту делегата ВШ-а при Покрајинском комитету за Црну Гору и Боку.¹¹²⁵ У своју

¹¹²⁰ ВА, НОВЈ, кут. 172, ф. 4, док. 16, стр. 1.

¹¹²¹ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 7, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1956, ф. 4, док. 1, стр. 1.

¹¹²² Владимир Дедијер, *Дневник: 1941–1944*, I, Београд, 1970, стр. 69.

¹¹²³ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, год. 1941., фас. 119, стр. 3; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, год. 1941., фас. 117, стр. 3.

¹¹²⁴ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 1, док. 4, стр. 3.

¹¹²⁵ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 143.

одбрану он је навео да су ЦК КПЈ-у погрешно пренети подаци од људи који се тренутни налазе код њих. Онда је отворено пребацио критику на капетана Арса Јовановића, те је тако испливао још један узрок неуспеха партизанских акција на Пљевљима. Броз је одбацио његово мишљење,¹¹²⁶ али га је уважио 1948. године када је Јовановић дошао у немилост послератног комунистичког режима због подршке резолуцији Информбироа. Без обзира на коме лежи одговорност за партизански неуспех у Пљеваљском срезу, ова операција остаје један од највећих партизанских пораза током 1941. године. Њене последице ће већ уздрмано руководство црногорског покрајинског комитета усмерити почетком 1942. године, према идеолошком екстремизму који је у историографији означен као период „левих скретања“.

Са друге стране фронта италијански окупатор је био свестан положаја у коме су се налазили комунисти. Команда дивизије „Пустерија“ проценила је 9. децембра да је „српско-црногорски комунизам“ у бици за Пљевља дао свој максимум, да су за ту акцију мобилисане све партизанске снаге из Црне Горе, уз појачања са теритоје Санцака и Босне. Закључено је да је морал партизана низак и да због тога неће бити у стању да извесно време спроводе веће акције које би представљале опасност по италијански окупациони систем. Наводи се такође, да партизански неуспех може да утиче на промену оријентисаности становништва, што се заиста и десило.¹¹²⁷ Окупаторска пропаганда је стога ангажована да кривицу за разарање града и погибију мештана током војних операција, пребаци на комунисте. Њено гласило „Пљеваљски весник“ доноси у сваком издању по једну „биографију“ неког од комуниста из Пљеваљског среза на насловници. Пишу се и разни текстови чији је циљ било дезавуисање партизана, односно одвраћање становништва од подршке истим. Партизани се оптужују за материјална разарања, стрељања која су извршиле италијанске трупе, нестацицу хладне итд.¹¹²⁸ Код дела становништва ова пропаганда је имала успеха, пре свега због комунистичких реквизиција хране и стоке, ликвидације грађана, сарадање са муслиманима и сл. Стога уз подршку

---

¹¹²⁶ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 31, стр. 2.

¹¹²⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, p. 1.

¹¹²⁸ Партизани су на пример, оптужени да су они срушили православну цркву, иако документи говоре супротно... „Пљеваљски весник“, бр. 26, за понедељак 11. маја 1942. године, стр. 1.

Италијана после 1. децембра у Пљеваљском, али и околним срезovima, јача анти-комунистички покрет који ће убрзо надјачати партизански.

***

Пљевља је 1. децембра 1941. године покушало да ослободи више од 3.600 бораца, распоређених у неколико јединица (поређења ради Сјеницу је неколико дана касније напало 300–400 партизана). Оволики број трупа било је врло тешко покретати у тајности, поготово у условима још увек неразвијене партизанске и партијске организације. Стога су Италијани прву информацију о могућем нападу на Пљевља добили 29. октобра, готово истовремено када је почела мобилизација, и то са Жабљака који је био ослобођен. Сличне информације су команди дивизије у „Пљевљима“ стизале током целог новембра, а да су се њени доушници налазили у самом врху партизанске команде, што је опет резултат италијанске пропаганде о којој смо причали, говоре нам подаци да је окупатор добио вести о убацивању герилаца пре акције у Пљевља, односно нападу на електричну централу. Генерал Еспозито је чак, примио наређења од надлежних да се припреми за партизански напад 1. децембра, тако да је стигао и да узврши припремно артиљеријско гађање. Имајући наведено у виду, уз лошу организацију напада са партизанске стране, може се закључити да је битка била одлучена и пре него што је почела.

Неке партизанске јединице наишавши на жилав отпор алпинаца, почеле су да се распадају од првог тренутка, што је убрзано крунило њухову бројчану предност. Притом су испливале на видело све грешке комунистички првака који су припремали акцију. Дезертирање целих одреда, остављање рањеника, пљачка сељака, страх од контра-напада или оптужбе на раучун „*српских партизана*“ су само неке од деформација које су пратиле акцију. Делови Ловћенског и Језерско-шаранског батаљона који су упали у град (школа, црква, биоскоп) пружили су храбар отпор надмоћнијој окупаторској војсци, подносећи тешке губитке. Требало пи поменути да су они били одсечени због дезертирња остатка трупа, па су једино тако могли да сачувају животе. О њиховом фатализму најбоље говори карактеристика коју им је дао генерал Еспозито, називајући их „*водови смрти*“. Италијани су са њима имали толико проблема, будући да им се придружило у борби и локално православно становништво, да су у једном тренутку повели

борбу необазирући се на колетаралну штету. Да се битка у самој вароши у једном тренутку претворила у праву касапницу говори на немилосрдно рушење градске цркве, биоскопа и дела школе, а највише чињеница да је окупатор у току битке испалио 2.448 мина, граната и шрапнела из артиљеријског оружја.

Генерал Еспозито је чврсто решио да казни православно становништво због подршке нападачима, али тако да више не помисли на организовани отпор против окупатора. То нам јасно показује: рушење стамбених објеката по Пљевљима где су били партизани, њихово немилосрдно ликвидирање (само 2 заробљена партизана), стрељање грађана за најмању сумњу (30 православаца и 1 муслиман) – лоши верски односи су довели до тога да им као дошунници и водичи помаже 12 муслимана и један православац мештанин, спаљивање села и убијање свих похватаних цивила, без обзира на пол и године, као у Црљеницама (38 ликвидираних) итд.

Пораз на Пљевљима имао је катастрофалне последице по комунисте. О томе најбоље говори оклевање водећих људи Милутиновића и Јовановића да 17 дана признају размере страдања њихових снага, мада смо видели да је могуће да су их и умањили. Три ствари су кључне. Прво, део народа губи поверење у комунисте и стога се неке јединице распадају. Друго, ројалисти користе овај пораз да појачају анти-комунистичку пропаганду. И треће, ПК за Црну Гору и Боку је добио оштре критике од Јосипа Броза (само стварање Црногоско-санџачког одреда је једна врста казне) које ће покушати да ублажи између осталог, путем револуционарног терора почетком наредне године. Иако су на другој страни, Италијани успели да одбране Пљеваски срез, превелика концентрација трупа према седишту дивизије, оставила је граничну зону са Србијом без заштите, што ће се показати као кључно за спас партизанских снага које су се повлачиле од Ужица. Са те стране партизански напад је постигао извесни успех.

3.3. Партизански напад на Сјеницу

Почетком децембра 1941. године на територију Старог Раса се уз доста среће, пребацило врховно партизанско руководство што доводи до нове ситуације на терену. Иако је борбена моћ трупа које су га пратиле била умањена, оне су

свеједно коришћене у окршајима са окупатором и квинслинзима. Место њиховог опоравка била је Нова Варош у коју су партизани ушли после повлачења Италијана и организовали револуционарне органе власти. Тамо су били само делимично сигурни, што је Броз искусио у Дренови. Напад на Сјеницу је извршен мимо наређења ВШ НОП-а, а главни протагониста је био Милован Ђилас. Приликом планирања акције идеологија је стављена испред чињеница, па је напад политички и војно лоше припремљен. Партизани су у бици претрпели пораз због несинхронизованости и доласка већих муслиманских снага из околине града у Сјеницу. Сама битка представља врхунац муслиманског отпора КПЈ-у, који се у континуитету осећао од почетка њене оружане борбе против окупатора. Истрага коју је поводом пораза спровео Ђилас била је неозбиљна и указала је на хаос у тадашњој војној и политичкој организацији партизана. Као виновник неуспеха означен је на крају управо он. Губици партизанских снага иако противречни, говоре о великој погибији. Као и до тада, услед сваког већег покрета муслиманских снага, страдало је и локално српско становништво.

*Прелазак Врховног штаба народноослободилачког покрета Југославије у
италијанску окупациону зону и ослобођење Нове Вароши*

Због немачке офанзиве на слободну територију око Ужица током новембра, даље задржавање већих партизанских снага на овом простору постало је немогуће. Врховно руководство КПЈ-а са Јосипом Брозом на челу је после пада Ужица,¹¹²⁹ са делом партизанских снага кренуло преко Златибора ка Нововарошком срезу. Овај правац повлачења је изабран због тога што је околина Нове Вароши била у рукама партизана, што на овом подручју још увек није било јачих четничких или квинслиншких формација и веровтано најбитније, јер се срез

---

¹¹²⁹ О самој „Ужичкој републици“ видети више у: Venceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd, 1986; Sveta Tadić, *Užička republika*, Beograd, 1961; Булајић Стеван, *Ужичка република*, Сарајево, 1974; Венцеслав Глишић, Немачка офанзиван на слободну територију са посебним освртом на борбу на Кадињачи, *Ужички крај у јесен ратне 1941. године*, Ужице, 1996; Јован Н. Радовановић, *Ужичка република: слободна оаза у окупираној Европи 1941.*, Београд, 2011; Петар Ристановић, *Ужичка република у мемоаристици*, *ВИГ*, 2, 2010; Милован Босић, Оружани устанак у Србији 1941: период Ужичке републике и совјетска средства информисања, *Ужички зборник*, 7, 1978; Миливоје Маринковић, Партизанске радионице у Ужицу 1941. године, *Ужички зборник*, 1, 1972; Мирко Попвић, Тито и Ужичка република, *Ужички зборник*, 6, 1977.

налазио у италијанској окупационој зони где немачке и квинслиншке снаге које су прогониле партизане, нису имале приступ.¹¹³⁰

Због другачије окупационе праксе која се заснивала само на контроли градова, те заокупљеношћу дивизије „Пустерија“ дешавањима у Пљеваљском срезу, италијанска армија није много учинила да спречи прелазак комунистичких снага на њихов простор, иако је то немачка команда тражила.¹¹³¹ Тако се 1. децембра ВШ НОП-а са најужим руководством и трупима које су га пратиле, пребацио у Нововарошки срез. Јосип Броз се са најужим сарадницима (Милован Ђилас, Едвард Кардељ, Сретен Жујовић и др.) прво сместио у село Радоињу где се налазио ГШС. Истог дана у овом селу је одржан састанак ВШ НОП-а. Због опасности од Немаца који су пришли насељу његови чланови су одмах продужили у село Дренову, северно од Пријепоља, док је Прибојска чета порушила мост на Увцу. ВШ НОП-а се у Дренови задржао неколико дана.¹¹³² Италијанске војне власти су процењивале да је током прве половине децембра из немачке окупационе зоне у околину Нове Вароши стигло између 2.500–3.000 герилаца. Оне су такође, знале и да се са њима пребацио врх КПЈ-а на челу са Титом.¹¹³³

Партизанске снаге су према речима Александра Ранковића и Иве Лоле Рибара, биле у „врло лошем моралном, физичком и здравственом стању“, а фалило је и муниције. Да би се јединице оспособиле за повратак у Србију који је планиран за пролеће наредне године, приступило се „*чисткама и реорганизацији*“ људства и

---

¹¹³⁰ ВАС, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 13, стр. 1.

¹¹³¹ Мусолини је још 10. октобра сигнализирао генералу Бирوليју да ситуација у Србији може да погорша ствари у њиховој окупационој зони, те је наредио „*максималну будност*“ на граници. Затим је немачки генерал Беме 17. новембра затражио од италијанске врховне команде да „Пустерија“ садејствује са његовим трупима у зони Вишеграда и на „*црногорској граници*“. Два дана касније генеал Еспозито је добио информације да ће партизани ускоро почети да се извлаче из Ужица. И поред тога Италијани нису имали могућности да спрече долазак партизана, иако је прелазак у Нововарошки срез зими било лако бранити. Један од главних разлога биле су операције у Пљеваљском срезу, али и незаинтересованост Италијана за борбу... ВА, микротекa, NAV – i – T – 821, г. 21, стр. 323, 454–455; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 118 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 19. novembre 1941., p. 1.

¹¹³² В. Дедијер, *нав. дел.*, стр. 67–69; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 108; *Ужичка република: записи и сећања*, књ. 1, Ужице, 1981, стр. 64; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 78; Љубомир В. Маговић, *нав. дел.*, стр. 76–77.

¹¹³³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 130 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. dicembre 1941., p. 1; AUSSME, 19. Divisione di Fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, capitano Pavle Giuriscic, Nr. 307, 16. gennaio 1941., p. 3.

командног кадра.¹¹³⁴ Пошто је борбена моћ пристиглих пратизана била знатно умањена, Броз је видео Нову Варош као место опоравка. Како је међутим, време одмицало све је више бораца слато у болницу па је до 11. децембра њен капацитет попуњен. Стога је Владимир Кнежевић замолио Ранковића да смањи па и обустави даље слање рањеника у град.

Обзиром на пристизање већих партизанских одреда у Нововарошки срез и сконцентрисаност дивизије „Пустерија“ на операције против партизана у Пљеваљском срезу, њена команда је одлучила да после Сјенице повуче и гарнизон из Нове Вароши. Почетком децембра у насељу се налазио батаљон „Фелтре“ из 7. пешадијског пука. Командант италијанске посаде мајор Ђундани примио је у току ноћи 3. децембра телефонско наређење да се повуче из Нове Вароши у Пријепоље и да са собом понесе што већу количину муниције и намирница. Прва колона од 8 камиона пуних ратног материјала стигла је 3. децембра ујутру у Пријепоље. Друга колона коју је чинило 14 теретних возила је задржана у Новој Вароши, будући да је команда 7. пука добила информацију да ће је у току евакуације напасти око 1.000 герилаца. У међувремену, партизани су заробили два камиона са брашном и седам војника. Током акције су погинула 2 Италијана. Затим су партизани прекинули телефонске линије које су водиле у Нову Варош.¹¹³⁵

Видевши да ће његова јединица бити нападнута Ђундани је покушао да се осигура узимањем неколико мештана за таоце. Мењу њима је било око 20 грађана обе конфесије, које су Италијани водили до Бистрице и потом пустили. Затим је 3. децембра око 18.00 грађанству наређено да под претњом смртне казне не излази

---

¹¹³⁴ Извештај партизанске болнице у Новој Вароши о пријему бораца после повлачења из Ужичког среза, потврђује наводе Ранковића и Рибара. Људство је углавном патило од респираторних болести, исцрпљености, промрзлина на ногама, као и рана задобијених услед сукоба. Према речима италијанских војника заробљених код села Бистрице почетком децембра, сви устаници који су их ухватили били су боси, а једино је командант имао опанке... АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 196, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1959, фас. 16, док. 15, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 4, док. 2, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al Bollettino informazioni nr.194 del 13.2.1942., p. 1.

¹¹³⁵ Мајор Ђундани је стога наредио да се трупе приликом покрета поделе у две колоне. Једну су чинила возила са ратним материјалом коју је штитило 6 тенкова, а другу пешадија и она се кретала нешто северније од прве, да би услед напада герилаца могла да их заобиђе и нападне са леђа... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando 7. reggimento alpine – bataglione „Feltre“, relazione delle operazione svolte dal 1. dicembre 1941., p. 1.

из кућа, да би се извлачење окупатора припремило у тајности. Италијани су притом одбили захтев проушашких муслимана из града да их наоружају.¹¹³⁶ Евакуација италијанске војске и материјала из Нове Вароши почела је у 6.30 4. децембра у две колоне. Град су са њима напустили и муслимани сарадници НДХ.

Сат времена касније уследио је очекивани партизански напад недалеко од насеља. У њему су учествовале Нововарошка, Сјеничка и Прибојска партизанска чета, са снагама које су се пристигле из западне Србије. Командовали су им поручник Кнежевић и Петар Стамболић, двојац који ће касније водити и напад на Сјеницу. Услед јаке ватре италијанска колона је заустављена. После вишечасовног сукоба уз борбу прса у прса и употребу минобацачке ватре, Италијани су успели да пробију блокаду. Потом је настављен пут ка Бистрици где се налазило италијанско утврђење. Партизани су све време нападали окупаторски караван. Италијани су коначно стигли у Бистрицу увече 4. децембра после 17 часова проведених у борби или на путу. Иако су били нападнути Италијани нису стрелили таоце. Током акције повлачења Италијани су имали 1 мртвог и 12 рањених војника, док су на терену избројали 40 мртвих партизана и преко 100 рањених.¹¹³⁷

После одласка окупационих снага Нова Варош је извесно време остала без посаде. То су искористили неки грађани и сељаци из околних села да провале у италијанске магацине и покупе све што је у њима остало (намирнице, одећа, оруђа, шпорети, фуруне и сл.). Затим су око 16.00 у место ушле партизанске јединице. По њиховом доласку организована је команда места под заповенидштвом Богдана Нововића. Команданту Нове Вароши је на располагање стављена једна чета полиције или народне страже, чији је задатак био да одржава јавни мир и ред. Чета је имала 40 припадника (27 православаца и 13 муслимана) под командом Мина Зекавичића.¹¹³⁸

---

¹¹³⁶ ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, стр. 1; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 85; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 109.

¹¹³⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando 7. reggimento alpine – bataglione „Feltre“, relazione delle operazione svolte dal 1. dicembre 1941., p. 2; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 129 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 8. dicembre 1941., p. 1; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 109; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 78.

¹¹³⁸ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 16, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 23, стр. 1; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 37; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 110.

Поред страже у Новој Вароши је било и доста партизанских трупа. После повлачења ЦК и ВШ НОП-а ка Рудом у њој је остало око 1.500 бораца у оквиру јединица ГШС-а и оних са Војно-управног подручја Србије. Трупe су биле смештене у италијанским баракама, али су хигијена и нега биле лоше што је проузроковало вашљивост, шугу и друге кожне болести. Долазак партизана поздрaвило је српско становништво и део муслиманске омладине, док су старији били уздржани.¹¹³⁹

После успешног пребацивања ВШ НОП-а Јосип Броз је 7. децембра сазвао састанак ЦК-а у селу Дренови. На њему је међутим, био присутан само део чланова Политбироа, односно само неколико партијаца који су пратили Броза.¹¹⁴⁰ На састанку је Тито због пораза у западној Србији, понудио оставку на место врховног команданта која је одбијена. Притиснути окупатором са више страна, а у недостатку контакта са таторима из Москве, комунистички врх одлучује да се народноослободилачка борба радикализује и да јој се дода класна компонента што ће довести до низа егзекуција у сопственим редовима и међу становништвом. Спровођење ових одлука поверено је члану Политбироа Миловану Ђиласу. Договорена је и реорганизацији повучених трупа, те стварање једне пролетерске бригаде.¹¹⁴¹

Тих дана партизанске јединице су извршиле испад према италијанским положајима код моста у селу Бистрици. Када су окупаторске трупе кренуле према њима оне су се повукле. Изгледа да је тада спаљен део села Бистрице, па је ВШ НОП-а упутио критику команди Црногорског партизанског одреда за операције у Санцаку због ове како се у документу наводи „*шетње без циља*“ и тражио да се предузме нови организованији напад на Италијане да би се заузео пут Нова Варош – Бистрица.¹¹⁴² Тито је према Ђиласовим речима 12. децембра наредио и ослобађање и Бистрице и Пријепоља. Подаци о акцији партизана према

---

¹¹³⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al bollettino informazioni nr. 194 del 13.2.1942., p. 1-2.

¹¹⁴⁰ Види још: Петко М. Радаковић, *Милешевско бурно доба*, Пријепоље, 1990; Богдан Гледовић, *Одлуке у Дренови и стварање Треће пролетерске бригаде, Пријепоље – документација*, Пријепоље, 1978.

¹¹⁴¹ В. Petranović, *nav. del.*, str. 298.

¹¹⁴² ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 18, стр. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 83-89.

Пријепољу стигли су од доушника и италијанској команди у Пљевљима. До напада ипак, није дошло.¹¹⁴³

Честе операције партизана око Бистрице изазвале су већу италијанску акцију у том правцу 14. децембра. На путу до ње Италијани су упали у село Дренову и изненадили комунистичко руководство који се ту још увек налазио. Њима се супротставила Ужичка партизанска чета и позадински одред из Дренове. Како због магле италијански убојити минобацачи нису били прецизни, развила се фронтална борба. То је омогућило Јосипу Брозу и његовим сарадницима да се извуку у правцу Нове Вароши. До јутра 15. децембра они су безбедно стигли у град.¹¹⁴⁴ У дневном извештају дивизије „Пустерија“ за 14. децембар налази се краће обавештење о томе да су се њене снаге на путу ка Бистрици сукобиле са око 100 партизана, приликом чега су имале 3 рањена. Нигде се не помиње да су наишле на партизанску врховну команду, па се може претпоставити да нису били свесни прилике која им се указала. Наводи се и да је током операције италијанске војске заплена радиостаница, писаћа машина, двоглед и доста партизанске документације.¹¹⁴⁵

Ово сведочи о томе да се партизанско руководство повукло на брзину и у неред. Окупаторске јединице су поред Дренове прошле и кроз засеок Врањак. У оба места су палили куће и помоћне зграде и вршили пљачку покућстава, хране, житарица и стоке. Притом је стрељало 8 мештана међу којима су били: Радаковић Јулка (мајка двоје тек рођених близанаца), Радаковић Савка (14 година), Несторовић Драгољуб, Мустафић Хасан, Романдић Сретен, Петрић Радован, Петрић Новица и Пушица Петар.¹¹⁴⁶ Партизанска команда је одлучила да на италијанско насиље одговори истом мером. Гранизон у Пријепољу је обавештен да ће због ових егзекуција бити стрељан поручник Марини (Marini), заоробљен пар дана раније и 20 италијанских подофицира и војника који су били ухваћени у току

---

¹¹⁴³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 135 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. dicembre 1941., p. 1; M. Đilas, *nav. del.*, str. 142.

¹¹⁴⁴ ВА, НОБЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 5, стр. 1; В. Дедијер, *нав. дел.*, стр. 73; *Ужичка република...*, књига 1, стр. 646–649.

¹¹⁴⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 134 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 14. dicembre 1941., p. 1; *Ibid.*, nr. 135 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. dicembre 1941., p. 1.

¹¹⁴⁶ *Ужичка република...*, књига 1, стр. 648; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 406.

битке за Пљевља. Даље се каже да ће у будуће сваки сличан италијански акт насиља над становништвом бити сурово кажњен.¹¹⁴⁷

ВШ НОП-а је после неколико дана продужио за Рудо, где је 21. децембра основана Прва пролетерска бригада. Због његове сигурности наређено је да се ослободи Прибојска бања и блокира италијански гарнизон у Прибоју. За ову акцију су били одређени Шумадијски и Крагујевачки батаљон под командом Андре Петронијевића, Раје Недељковића и Петра Стамболића. У помоћ је послат део преосталих трупа Црногорског партизанског одреда за операције у Санџаку. Напад је требало да почне рано ујутру 17. децембра.¹¹⁴⁸

Због недисциплине јединица из Црне Горе које су пре времена отвориле ватру на окупаторску посаду, партизански положаји су откривени. Стога су Италијани током целог 16. децембра пуцали по њима из топова. Када су уз закашњење стигле трупе послате од Нове Вароши, затекле су Прибојску бању утврђену од стране Италијана и легализованих четника. Притом се испоставило да италијанске снаге држе неколико утврђених положаја око Прибоја, опскрбљених артиљеријским оружјем. Партизански команданти су онда самоиницијативно одлучили да одложе напад.¹¹⁴⁹ Двојица припадника Прибојске партизанске чете Расим Софтић и Хамдија Курталић покушали су да се убаце у ворош и повежу са партизанским симпатизерима. Њих су 18. децембра ухватили четници Захарија Миличића, одвели их на Црни Врх и после мучења убили.¹¹⁵⁰

---

¹¹⁴⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 132, стр. 1–2; Поручник Марини је од заробљавања изазивао подозрење код партизана, јер је откривено да је члан фашистичке партије. После давдесетак дана проведених у заробљеништву, донета је одлука да се италијански официр убије из одмазде. Њему је пре егзекуције речено да ће бити размењен и да због тога иде са још неколико италијанских заробљеника у Пријепоље. Чим је комунистичка чета која га је пратила, дошла до последњих кућа вароши, он је стрељан код оближње православне цркве. Ликвидацију су извели извесни Вук Караматијевић и још једна особа. После повратка у Нову Варош Италијани су месецима хапсили и испитивали грађане за које се сумњало да су учествовали у овој ликвидацији. Целокупно грађанство међутим, није желело да сарађује са италијанским окупациним властима по овом питању, тако да починиоци нису пронађени... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al bollettino informazioni nr.194 del 13.2.1942., p. 3; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, 3. reggimento alpini – battaglione Esille, Fucilazione del S. Tenente MARINI, Nr. 34, 30. gennaio 1943., p. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 161.

¹¹⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 4, стр. 1–2; В. Дедијер, *нав. дел.*, стр. 74.

¹¹⁴⁹ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 14, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 8, стр. 1.

¹¹⁵⁰ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 19.

Видевши да се Прибој не може лако ослободити Броз је 21. децембра наредио ГШС-у да прекине комуникацију Прибој – Пријепоље и да се дуж ње постави заседе. Исто је учињено и на путу Нова Варош – Бистрица – Пријепоље. Затим је од стране ВШ НОП-а Југославије израђен нови план напада на Прибојску бању и вредне магацине са храном и ратним материјалом. Према проценама тамо је било око 60 окупаторских војника и исто толико четника. Акцију је требало да спроведу Космајски и Српски батаљон између 29. и 31. децембра.¹¹⁵¹

Планирана акција је међутим, извршена неколико дана раније. Већ 26. децембра Милован Ђилас је известио надређене да су Прибој, Пријепоље и Бистрица блокирани и организована заједничка команда за напад на Прибојску бању. Заповедник је био Владимир Кнежевић.¹¹⁵² Онда су партизани 27. децембра напали италијанске положаје у Прибојској бањи. Четници и Италијани су се под заштитом артиљерије из Прибоја пувукли у варош, док су партизани запосели насеље. Даље напредовање ка Прибоју је због јачине непријатеља обустављено. Наредног дана партизани су извршили атак и на италијанску посаду у Бистрици. Њихова снага је процењена на око 100 бораца. Истовремено су вођене борбе и у околини насеља. Италијани су имали по једног мртвог и рањеног, а партизани 4 мртва и више рањених.¹¹⁵³ Били су ово окршаји који су имали за циљ да одбију окупатора од Нове Вароши, што је успешно чињено све док Недићеве колаборационе јединице нису изненада прешле демаркациону линију и угрпзиле партизане са севера.

Припреме за оружану акцију према Сјеници

ГШС је имао у виду улазак у Сјеницу још од повлачења италијанског гарнизона из ове вароши током друге половине новембра. У измењеној ситуацији изазваној доласком ВШ НОП-а и поразом партизана на Пљевљима, питање Сјенице је половином децембра поново избило у први план. Варош је требало блокирати да би се заштитио ВШ НОП-а од евентуалног немачког напада из правца Новог Пазара и остварио Брозев план о пребацивању дела трупа у

¹¹⁵¹ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 8, стр. 1–3; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 32, стр. 1.

¹¹⁵² ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, стр. 1.

¹¹⁵³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 148 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 28. dicembre 1941., p. 1.

Дежевски срез. Било је и других разлога. Контролом Сјенице ширила се слободна територија око Нове Вароши, обезбеђивала још једна база за пролећни повратак партизанских јединица у Србију, због чега су уосталом вршене и акције око Прибоја, те појачавала пропаганда међу муслимаским становништвом које је КПЈ покушавала на све начине да укључи у борбу против окупатора. У Сјеници се могао очекивати и већи плен, поготово храна и одећа, са којима су партизани оскудевали.¹¹⁵⁴ Не би требало искључити ни личну амбицију неких комуниста, као на пример, делегата ВШ НОП-а Милована Ђиласа.

На територију Сјеничког среза је до 7. децембра послат новоформирани Српско-санџачки батаљон. Његови депутати Хилмија Хасанагић и Предраг Власоњић боравили су у Кладници 9. децембра на преговорима са њеним старешинама. Став Кладнице као највећег и најбоље наоружаног муслиманског села у том крају, старог комитског гнезда, могао је бити пресудан. Иако су одбили да пусте партизани у општину или да им се придруже у борби против окупатора, Кладничани су обећали Власоњићу да неће учествовати у борби уколико партизани нападну Сјеницу. Стога је он тражио дозволу од ГШС-а да Српско-санџачки батаљон одмах нападне варош. Власоњић међутим, није добио сагласност за ову кацију.¹¹⁵⁵

Муслимани из Кладнице пренели су партизанским депутатима и информације о наводним намерама Немаца да окупирају Сјеницу. Оне су прослеђене ВШ НОП-а који је потом 11. децембра одборбио да се постојећим трупама у Сјеничком срезу пошаљу појачања у виду: једне чете из Бистрице, одреда од 150 бораца из села Радоиње наоружаних аутоматским оружјем и делова Комског батаљона. ГШС је добио задатак да са овим трупама руши комуникације Сјеница – Нова Варош и Сјеница – Нови Пазар, док је после доласка Комског батаљона, чије је покрет убрзо обустављен, требало да неке јединице упути ка Дежевском срезу.¹¹⁵⁶

---

¹¹⁵⁴ Према речима Стева Косановића - Јабучара члана КПЈ, једног од руководиоца у Београдском батаљону и учесника битке за Сјеницу, питање исхране је био велики проблем за партизанске трупе у Новој Вароши. Он наводи да им је до напада од житарица остао само оvas и да су до тада већ били појели коње које су запленили од италијанске војске.

¹¹⁵⁵
¹¹⁵⁶ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 19; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 4, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 6, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 248.

Тако се половином месеца у селу Лопиже западно од Сјенице окупило око 450 партизана распоређених у Чачански, Београдски и Српско-санџачки батаљон. Акцијама у Сјеничком срезу је требало да управљају ГШС и Српско-санџачки штаб.¹¹⁵⁷ Као и код акције на Пљевљима међутим, наређења ВШ НОП-а су пренебрегнута и дошло је поново до самоиницијативних одлука појединих руководиоца. Делегат ВШ НОП-а при ГШС-у Милован Ђилас је наредио да се почне са припремама чији је циљ било заузимање Сјенице. Стога је формирао Оперативни штаб за ослобођење Сјенице у који су ушли: поручник Кнежевић, Петар Стамболић и Мирко Ђуковић.¹¹⁵⁸

На другој страни фронта, после одласка Италијана из Сјенице 19. новембра, пословима у граду и целом срезу, у име окупатора је руководио УО. Њега су чинила четири члана: Хасан Звиздић, Хилмо Кугић, Раде Карамарковић и Срето Живановић.¹¹⁵⁹ Уз ово тело функционисале су и старе општинске власти. УО је на располагању имао градску милицију распоређену широм Сјеничког среза. Иако су га чинила по два муслимана и хришћанина њиме је у суштини руководио Хасан Звиздић. Сам град је вероватно одлуком УО-а, административно био подељен на хришћански и већи муслимански део. Неформално, првим је управљао Раде Карамарковић, а остатком Хасан Звиздић.¹¹⁶⁰

Мислећи да руководство Сјенице нема веће снаге за одбрану града, комунисти су прво покушали да свој циљ остваре без борбе. У вароши је постојала група од тридесетак симпатизера КПЈ-а. Она је 16. децембра послала свог представника Сава Чекановића да обавести партизанску команду о општој ситуацији. Њихово мишљење је било да Хасан Звиздић неће мирно предати Сјеницу, па су стога предложили партизанским командантима да се одмах заузму нека села око града на правцу према Пештери и Новом Пазару, одакле би УО-у могла да стигне помоћ, а да се онда са војском уђе и у град. Ова сугестија је идеологизованом

---

¹¹⁵⁷ Српско-санџачки батаљон је настао 6. децембра у Новој Вароши спајањем Моравичке, Прибојске и Сјеничке чете под командом Ратка Софијанића, па је њена борбена моћ била нешто слабија од остатка снага... Станко Равић, Напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша прошлост*, 1971/1972, Краљево, стр. 56.

¹¹⁵⁸ Исто, стр. 55.

¹¹⁵⁹ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. Сјенички срез, стр. 7; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 95.

¹¹⁶⁰ АС, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – с, стр. 6.

партијском кадру изгледала оптерећена национализмом и стога је одбачена.¹¹⁶¹ Наредни дани показаће сву штетност овакве одлуке.

Партизанска команда је потом одлучила да 17. децембра пошаље једну шесточлану делегацију на преговоре са члановима УО-а, на тему мирног уласка партизанских трупа у Сјеницу. На јавном састанку који је одржан у згради општине делегацију је предводио Мирко Ћуковић. Поред њега ту су били још: Даут Мусић, Симо Карамарковић и двојица угледних православаца из Нове Вароши – Страјо Борисављевић и Мишо Томић. Непосредно пред састанак, видевши да у граду нема никаквих трупа, Ћуковић је наводно послао тајну депешу Кнежевићу у Лопиже, да у току ноћи уђе са партизанима у варош. Даут Мусић који је пратио курире до изласка из града, усмено им је међутим, поручио да пренесу партизанској команди да не креће трупе као што је желео Ћуковић, већ да сачека његову поруку после састанка, коју на крају није послао.¹¹⁶²

Конференцији у згради општине је присуствовало доста мештана. Њима се обратио Ћуковић, па после њега и Мусић нешто оштријим тоном. Разговоре је закључио Звиздић изјавом да становништво Сјенице неће подржати партизане, јер би то изазвало одмазду Италијаниа или Немаца. Партизанској делегацији је поручио да их неће нападати, али и припретио да има 5.000 наоружаних људи на располагању за одбрану града. Звиздићеву одлуку је подржала већина представника локалног муслиманског и српског живља. Тиме је састанак био завршен и партизански депутати су морали да напусте Сјеницу.¹¹⁶³

После њиховог повратка у Оперативном штабу је 18. децембра преовладао став да се избегне сукоб и да се варош само блокира. Извештај о овим догађајима је Ћиласу у Нову Варош однео Страјо Борисављевић, који је категорички био против напада. Дан раније Ћилас је међутим, већ донео одлуку да се питање Сјенице најскорије реши да људство не би по његовом мишљењу, узалуд било на терену.¹¹⁶⁴ Истовремено су делови немачког 216. пешадијског пука дошли у

¹¹⁶¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 250.

¹¹⁶² Исто, стр. 253; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 115–116; И овде се може приметити јасно везивање комуниста за „своју страну“, у овом случају Даута Мусића за сјеничке муслимане.

¹¹⁶³ Исто, стр. 116; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 753–756; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 268.

¹¹⁶⁴ Zbornik NOR-a, tom. II, knj. 2, str. 117.

Сјеницу. Затим су са градском милицијом извршили претрес околине вароши. Тамо су се сукобили са борцима Прибојске партизанске чете, после које су се повукли у варош и потом вратили у Нови Пазар. Наредне дане пратило је још неколико инцидената. Они су између осталог, утицали да се на новом састанку партизанских старешина 21. децембра, ипак донесе одлука о нападу на варош. Иако су команданти Београдског и Српско-санџачког батаљона били против акције, преовладао је став Кнежевића, Стамболића и Светислава Стефановића који су сматрали да постоје повољни услови за освајање Сјенице. Првобитно је било предвиђено да напад почне већ истог дана, али је онда одлучено да се сачека минобацач, па је за коначан датум одређен 22. децембар ујутро.¹¹⁶⁵

Муслимански прваци на челу са Звиздићем почели су да припремају одбрану вароши одмах после повлачења окупатора, очекујући одмазду Срба због њиховог држања током периода НДХ. За месец дана прикупили су доста бораца из Сјеничког, Штавичког и Дежевског среза. Њихова мобилизација проглашена је одмах после одласка партизанске делегације.¹¹⁶⁶ Већина људства је распоређена у селима недалеко од Сјенице – Кладници, Раџагини, Шушурама, Дунишићима, Долићима, Караули итд. Радило се о неких 500–600 бораца. Поред тога Звиздићу је на располагању била и милиција формирана од стране Италијана која је бројала око 300 људи, на челу са Ибром Сарачевићем. Они су били распоређени широм среза, док је посада у Сјеници имала стално 30 људи – 15 муслимана и 15 хришћана.¹¹⁶⁷ Звиздић је био овлашћен да јој као члан УО-а издаје наређења, тако да је један део њених припадника повучен у Сјеницу до почетка напада. Са наоружаним грађанима било их је око 300, што значи да је за одбрану Сјенице УО-у на располагању било између 800–900 људи.¹¹⁶⁸ Тај број вероватно није

---

¹¹⁶⁵ Zbornik NOR-a, tom. II, knj. 2, str. 123; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 2, 6; М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 117.

¹¹⁶⁶ У ове групе су спадали: муслимани из села Кладнице које су водили Ћамил Прашевић и Сефер Тарић, хоџа Сулејман Пачариз са својим људима из Хисарџика, одред Џемаила Коничанина из Штавичког среза (месец дана раније учествовао у борбама око Новог Пазара, а у Сјеницу послат по налогу Аџифа Ђуџе од кога је Звиздић тражио помоћ), група предратног осуђеника Хајра Руговца из Пештери и одред муслимана из Новог Пазара и околних села, под командом бившег заповедника жандармерије Азема Аџовића... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 25; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 6, стр. 9; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 18, 220; ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6, док. 6, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, стр. 3.

¹¹⁶⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 4.

¹¹⁶⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 259.

коначан, јер се на пример, у Сјеници налазило између 700–800 избеглих муслимана из Фоче, Горажда и Чајничка. Видевши у партизанскиј војсци само Србе, они су ткође, били вољни да узму учешћа у борби против њих.¹¹⁶⁹

Милиционери су такође, заузели утврђења на ободима града које је раније обновила италијанска војска. У питању су биле три стратешке тачке које су чиниле основу одбране Сјенице: бункер на Пети северно од града, бункер на месту Фековића шанца на друму према Пријепољу и један направљен на остацима Тријебинског шанца у Хаџића махали јужно од Сјенице. Поред тога италијанска војска је изградила и четири „блока“ на путевима који су из Сјенице водили према Пријепољу, Чедову, Новом Пазару и Тријебинама. Милиционери су сами утврдили Новопазарски шанац на источним улазима у град. Затим су два (против)авионска митраљеза смештени у бункере.¹¹⁷⁰ Све у свему, видимо да су се муслимани врло ажурно припремили за битку.

Постојала је још једна отежавајућа околност по партизанске снаге. У нападу на Сјеницу нису имали подршку целокупног српског становништва. Због заоштрених међуверских односа и прогона православаца у Сјеничком срезу током власти НДХ, појава четничких команданата Ранитовића и Ђурчића виђена је као гарант прекида њиховог даљег страдања. Њихова ликвидација није наишла на одобравање српског живља.¹¹⁷¹ Због тога али и чињенице да су православци били мањина у Сјеници, они углавном остају ван сукоба, док један део њих који је био ангажован у милицији, заједно са муслиманима пружа отпор комунистичким снагама.¹¹⁷² Исти став заузели су и хришћани из неких околних села.

План који су израдили Кнежевић и команданти батаљона предвиђао је да се варош нападне са три стране – источне, северне и јужне. Нопозарским путем је требало да се пробије Српско-санџачки батаљон, на бункер на Пети ишао је Чачански батаљон, а са југа је на утврђење код Тријебинског шанца напредовао Београдски батаљон који је водио Кнежевић и коме је придодат и минобацач. Са

---

¹¹⁶⁹ Према сећању Стева Косановића-Јабучара учесника у бици.

¹¹⁷⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 8.

¹¹⁷¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 232.

¹¹⁷² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30.12.1941., стр. 3.

западне стране Сјеница није нападнута. Ниједна од колона није имала заштитницу, нити је постојао план организованог повлачења.

Према речима учесника битке људству је пред почетак акције поручено да је у Сјеници само локална милиција која ће се предати приликом појаве партизана. Стога је било наређено да се уколико милиционери отворе ватру, на њу одговори политичким паролама које би их позвале на заједничку борбу против окупатора и квинслинга. Оружани сукоб је био крајња опција. Планирано је да операције почну у 4.30, да се најкасније до 13.00 Сјеница стави под контролу и из запоседнутих бункера организује одбрана.¹¹⁷³

Битка за Сјеницу

Касно увече 21. децембра око 450 партизана кренуло је према зацртаним положајима на температури од око $-20\text{ }^{\circ}\text{C}$, магли и снегу дубоком више од једног метра. На одредиште је први стигао Чачански батаљом. После међутим, упућених позива посади бункера на Пети коју су чинили муслимани и православци, да им се придруже, она је отворила јаку ватру по партизанима који су се нашли заглављени у снегу на брисаном простору. Истовремено су на њих запуцали и становници из оближњих кућа. Тада је рањен командант Предраг Јевтић, а погинуло неколико виђенијих бораца. Одред је једно време остао у месту трпећи губитке, па пошто је заменик команданта батаљона проценио да нема изгледа да се бункер заузме, његово људство се без дозволе команде, око 8.00 повукло према Чедову. Мештани Чедова су међутим, напали и опљачкали неколико рањеника, али је батаљон прошао кроз насеље без већих губитака. Пошто није оставио заштитницу, у истој зони ће наоружани сељаци касније правити проблеме и Моравичкој чети у току повлачења.¹¹⁷⁴

Видевши да је битка почела командант Српско-санџачког батаљона Ратко Софијанић, је кренуо у борбу са положаја на коме се затекао. Цео батаљон је захвљаљујући добрим водичима успео да се за 20 минута неопажено убаци у центар Сјенице. Њихова претходница је заузела Новопазарски шанац, али га је

¹¹⁷³ С. Равић, *Напад на Сјеницу...*, стр. 63; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 16–17, 19.

¹¹⁷⁴ С. Равић, *Напад на Сјеницу...*, стр. 64; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 117; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 98–99; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, стр. 6, 9; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, *Хроника Сјенице*, стр. 265.

погрешно оставили без посаде. Затим су партизани у центру Сјенице почели да позивају становништво да изађе из кућа и поздрави ослобођење града. Ларма је узбунила милиционере који су пожурили да заузму положаје одређене им за борбу. Њима су се придружили и наоружани мештани обе вере. Партизани на њих нису једно време пуцали, али када су схватили да се спремају за окршај напали су их и заузели жандармеријску станицу и Карађорђевог шанац. Тако је Српско-санџачки батаљон осигурао центар вароши.

Део Сјеничке чете је затим послат у помоћ Београдском батаљону (због сукоба између команданата и лоших водича закаснио са ступањем у борбу), који је имао тежак окршај са милиционерима који су држали бункер на Тријебинском шанцу (Радишића брду). Иако нападнути од партизана са две стране, милиционери су успели да задрже утврђење. Помогала им је посада из ненападнутог Фековића шанца западно од Сјенице, која је са левог бока тукла људство Београдског батаљона. Минобацач се показао као некористан и повучен је из борбе. Њега су у позадину однели Кнежевић и Стамболић, напуштајући људство у току борбе. На трупе Београдског батаљона је такође, пуцано и из околних кућа. Ова јединица је имала 21 мртвог и 10 рањених људи само током првих акција.

На комунисте у Сјеници је онда око 8.00 отворена и ватра из бункера на Пети, а у варош су почеле да пристижу прве трупе муслимана из околних села. Оне су одмах запоселе Новопазарски шанац и тако нападачима затвориле последњи излаз из града. Око 9.00 појавио се Џемаил Конићанин са неколико стотина бораца. Део људства је послао ка Тријебинском шанцу па су се Београдски батаљон и поготово делови Сјеничке чете нашли у незавидном положају. Са остатком трупа Конићанин је запосео куће у вароши на правцу којим се Српско-санџачки батаљон тог јутра убацио у град. Тако се људство ове јединице нашло потпуно опкољено.¹¹⁷⁵ Конићанин је покрете својих трупа изгледа вршио у координацији са Аћифом Бљутом и Билалом Дрешевићем који су се тада налазили у Новом Пазару. Везу између њих држао је сјенићанин Шахин Биберовић.¹¹⁷⁶

---

¹¹⁷⁵ С. Равић, *Напад на Сјеницу...*, стр. 65–67; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 118; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 96–97, 99; ВАС, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 4, 8–9, 19.

¹¹⁷⁶ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 18.

Због притиска на бокове Београдски батаљон је морао да напусти даљу борбу већ око 11.00. Герилци су одступали преко брда Бабињаче, где су их у заседи чекали људи хоџе Пачариза. Ову опасност су отклонили четници поручника Слободана Киковића из Лопижа, који су из далека посматрали развој борбе на Сјеници. Киковићеви људи су тако према споразуму који су имали са партизанима, обезбедили њихово неометано повлачење на овом сектору.

Изласком и другог батаљона из борбе, односно затварањем јужног фронта – после северног, код трупа у граду је настала паника. У међувремену, ситуација се по њих додатно погоршала. У Сјеницу су наине, пристигли и Кладничани који су раније партизанима обећали да неће учествовати у сукобу. Они су одсекли пут према Чедову и кренули ка центру вароши. Ратко Софијанић је стога наредио убрзано повлачење из Сјенице.

Моравска чета је прва кренула да се извлачи према северу. За њом је кренула Сјеничка чета у три колоне. Једна од њих је цела заробљена или побијена од стране Коничаниновог људства. Најгоре је ипак, прошла Прибојска чета. Она је повлачећи се ка пријепољском путу ухваћена у унакрсну ватру са бункера на Пети и Фековића шанца, која ју је потпуно уништила. Командир чете Хилмија Хасанагић убрзо пада тешко рањен. Остали борци су или погинули или били заробљени, а из целог одреда је претекло само 7 људи. Тако је до касних поподневних часова 22. децембра битка за Сјеницу завршена поразом партизанских јединица.¹¹⁷⁷

Оне су се затим вратиле на почетне положаје у Лопиже. Иако из Сјенице није било испада против партизанских снага, Петар Стамболић је наредио да се трупе због већег броја рањеника пребаце у Нову Варош. Дана 26. децембра Ђилас је обавестио ВШ НОП-а да према Сјеници нема више партизанских снага и да од ње не прети никаква опасност, после чега дуже времена није било већих партизанских акција према овом простору.¹¹⁷⁸

---

¹¹⁷⁷ С. Равић, *Напад на Сјеницу...*, стр. 67–69; М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 118–119; Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 100–103; С. Косановић-Јабучар, *Фрагменти из Сјећања, Летопис српског културног друштва „Просвјета“*, свезак 7, Загреб, 2002, стр. 16; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 173, 175–176.

¹¹⁷⁸ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 6.

Последице неуспеха

Постоји неколико процена о губицима које су партизани претрпели у бици. Према Мирку Ћуковићу партизани су имали: 52 мртва (међу којима неколико руководиоца), 25 рањених и 18 заробљених.¹¹⁷⁹ Његов саборац Сава Чекановић из Сјенице наводи мало измењен број, односно: 52 мртва, 22 рањена и 18 заробљених. Муслимани су по њему имали око 30 мртвих и 60 рањених. Он наводи и да су лешеве партизана потпуно опљачкани и остављени голи на улици неколико дана, после чега су их локални Срби сахранили на њиховом гробљу.¹¹⁸⁰

Италијанска команда у Пљевљима је вест о борбама добила тек 27. децембра. Њој је послат и извештај о партизанским губицима који је истоветан са оним који наводи Ћуковић. Речју, радило се о 77 мртвих и рањених и 17 заробљених. Саво Косановић-Јабучар који је припадао команданом кадру Београдског батаљона, наводи да је на Сјеници страдало 50 бораца, а да је њих 70 рањено. Наредног дана у болници у Новој Вароши је преминуло још 10 рањеника, што цифру погинулих подиже на 60 људи.¹¹⁸¹

Могуће је да је као и у случају Пљеваља, страдање партизана било и веће. Мустафа Шећерагић истакнути члан режима НДХ из Нове Вароши, који је био сведок битке за Сјеницу, говорио је фебруара 1942. године о 101 мртвом, 49 рањењих и 25 заробљених партизана. На муслиманској страни било је по њему 16 мртвих и 11 рањених. Овом извештају у прилог говоре и сведочанства неких бораца. Страхинја Васојевић из Криваја је после рата причао да је на Сјеници погинуло 97 партизана.¹¹⁸² Тихомир Шарковић савременик, али не и очевидац догађаја, обавестио је крајем децембра генерала Недића да је на Сјеници изгинуло или било рањено 110 партизана, а да их је 25 заробљено.¹¹⁸³

---

¹¹⁷⁹ М. Ћуковић, *Путовање...*, стр. 119.

¹¹⁸⁰ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 269–270.

¹¹⁸¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 148 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 28. dicembre 1941., p. 1; С. Косановић-Јабучар, *нав. дел.*, стр. 16–17.

¹¹⁸² ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, стр. 3; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 175.

¹¹⁸³ У знак сећања на погинуле партизане, комунистичке власти су подигле споменик у Партизанском парку у Сјеници. На православном гробљу у Сјеници је такође, постављено једно спомен обележје. Седмог јула 1956. године откривена је спомен костурница са остацима 52 погинула борца. И партизани који су ушли у сукоб са муслиманима из Кладнице на месту

Заробљени партизани су до почетка фебруара 1942. године остали затворени у Сјеници. Затим су италијанске власти тражиле да им се испоруче у Пријеполје да би били замењени за њихове војнике. Хасан Звиздић је убрзо поступио по наређењима окупатора. У Пријеполје је послато 23 особе, док су остављени тешки рањеници међу којима и Хилмија Хасанагић. На његово спашавање је међутим, великог утицаја имао углед беговске породице из које је потицао. Сужње је за Пријеполје потерао хоца Пачариз са милиционерима из Карауле, захваљујући чему ће стећи поверење окупатора. Већина партизана је била само у кошуљама и доњем вешу, па су од промрзлина неки остали без удова. Међу сужњима је било и девојака које су мучене и силоване.¹¹⁸⁴ Нису међутим, сви партизани размењени. Италијани су предали само четворицу њих партизанима, док је Пачариз на своју руку дозволио откуп још два сужња. Осталих 17 особа је затим, стрељано.¹¹⁸⁵

Ова одлука италијанских власти делује зачуђујуће, не због њене несклоности ка оваквим поступцима, већ због присуства заробљених војника у околини Пљеваља. Генерал Еспозито је наиме, у дневном извештају за 20. јануар 1942. године навео да су партизани пребацили 17 италијанских заробљеника у село Глибаће, док су остали по њему, умрли од хладноће и глади.¹¹⁸⁶ Поставља се питање зашто они нису размењени за партизане из Сјенице, када их је било довољно? Да ли је била у питању некоординисаност италијанских ганизона? Да ли су можда комунисти погубили поменуте италијанске војнике? Било како било, сурова ликвидација комуниста је извршена у Пољу Хашимбеговића на месту званом Хавин поток у Пријеполју, где су Италијани извршили неколико масовних стрељања у току рата.¹¹⁸⁷

Лупоглави, добили су своју спомен плочу... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30.12.1941., стр. 3; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 176; Архив САНУ, Е – 476 – IV – 9, стр. 1.

¹¹⁸⁴ АС, БИА, збрика 266, Историјат Пријеполја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 168, 419.

¹¹⁸⁵ Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 110.

¹¹⁸⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 170 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 19. gennaio 1941., p. 2.

¹¹⁸⁷ Сведочанство о убијању партизана оставила су двојица мештана која су од стране пријеполске општине била задужене за њихов укоп. Према речима Ајдина Китивојевића и Панта Копуна карабињери су их одвели од кућа касно увече, дали им оруђе и пред свитање одвели на стражиште. Карабињерија је сужње спровела у две групе. У првој је било 12 особа. Њима су биле везане очи и руке, па су затим поређани изнад раке леђима окренути стрељачком строју. Док су њихова тела покопавана, карабињери су довели остатак затвореника. У овој групи је било 13 особа, што значи да је међу њима било и људи који нису учествовали у нападу на Сјеницу. Егзекуцију је вршила војска. Сви су убијени хицима већег калибра из близине у потиљак, што је лешеве учинило

Током битке за Сјеницу дошло је и до напада на српске мештане, иако су неки међу њима помагали одбрану вароши. Србе су у току претреса кућа напале муслиманске снаге које су стигле из унутрашњости. Тада су убијени трговац Благоје Поповић, његов отац Илија и син Миланко, сви мушкарци из те породице. Сва тројица су ликвидирани испред њихове куће на очиглед целе породице, пуцњима у уста из непосредне близине. Жртвама су затим одсечени прсти на којима је било накита и ишчупани златни зуби.¹¹⁸⁸ У центру Сјенице милиционери су приликом ликвидације неколико партизанских бораца из Моравичке чете, који су се склонили у кућу породице Трнчић, убили домаћицу Мару.¹¹⁸⁹ Тада је страдао и Тадија Андрић родом из Бјелог Поља, кога су муслимани рањеног усмртили хицем испаленим у уста.¹¹⁹⁰ Пошто је оваквих случајева било још, Хасан Звиздић је морао да интервенише. Он је стога дозволио да једна група од 100 наоружаних хришћана из Штавља као гарант мира дође у Сјеницу, после чега су напади на православце престали.¹¹⁹¹

Вести о поразу на Сјеници ВШ НОП-а је послао Милован Ђилас, дан после битке. У њему је навео да су партизани претрпели „*страховит пораз*“, али наводно, само због лоше припреме војних операција. Ђилас је писао да неке јединице нису извршиле задатке, да су партизани били бројчано слабији од муслимана, али и да су их муслимани и милиционери дочекали „*пријатељски*“. Ово последње видели смо, није одговарало истини. На крају је обавестио Броза да ће спровести истрагу о догађајима у току битке. Четири дана касније 26. децембра, Ђилас је послао нови извештај у коме је признао да поред војних постоје и политички разлози партизанског неуспеха.¹¹⁹²

непрепознатљивим. После покопавања мртвих Китивојевић и Копун су позвани од стране тадашњег председника општине Алије Агинчића који им је запретио да о овом догађају никоме не причају... АС, БИА, збрка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 105, 108, 122–123, 125–128.

¹¹⁸⁸ Овај злочин извршили су: Хајро Карашик из Тријебина, Халил Суљевић из Аливеровића, Исо Цигаљ, Лато Каришик и Реџо Каришик. Вођа групе Хајро Каришик је 1946. године од стране комунистичких власти због овог, али и других злочина почињених у току рата, осуђен на смрт стрељањем... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 5; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 703–704.

¹¹⁸⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 268.

¹¹⁹⁰ Данас у Партизанском парку има бисту поред споменика Јездимиру Ловићу... С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 176.

¹¹⁹¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 270.

¹¹⁹² ВАС, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 172а, ф. 1, док. 6, стр. 2; Zbornik NOR-a, том. II, knj. 2, str. 123.

Саслушања учесника сјеничке битке, команданата, политичких руководиоца и бораца, почела су са повратком партизанских јединица и трајала око две недеље. Иследничку комисију чинили су Милован Ђилас, Рифат Бурџевић и Србољуб Јосиповић. Током процеса исказе су дали: Светислав Стефановић, Петар Стамболић, Владимир Кнежевић, Ратко Софијанић, Предраг Јевтић, Миладин Ивановић, Предраг Власоњић и неколико бораца из разних јединица. Истрага је вођена у Ђиласовој канцеларији у Новој Вароши за великим храстовим столом, у како очевици наводе, напетом атмосфери.¹¹⁹³ Иследнички поступка, међутим, није дао значајније резултате по питању битке за Сјеницу, али је указао на озбиљан раздор који је владао међу комунистичким руководством на разним гранама војно-партијске номенклатуре.¹¹⁹⁴

Било како било, конфузне и противречне изјаве руководиоца, као и Ђиласово виђење целе операције, нису се допале Јосипу Брозу. Он је 28. децембра из Рогатице изнео разлоге његовог незадовољства. Тито је сматрао да је код Сјенице прекршено наређење ВШ НОП-а, а да су велики губици само погоршали цео случај. Броз је одбацио Ђиласов претходни извештај додавши да *„никакво оправдање, а комоли оно што си ти га ти дао у свом писму, не може оправдати тај ваш поступак“*. Иако је подржао спровођење истражног поступка, Броз је као главног кривца издвојио Ђиласа и остале руководиоце из Српско-санџачког штаба.¹¹⁹⁵

---

¹¹⁹³ Сведочанство Стева Косановића-Јабучара.

¹¹⁹⁴ Током саслушања испливао је оштар сукоб између команданата Јевтића и Ивановића које је почео још за време операција у Шумадији, неслагање заповедника батаљона са политичким комесарима који су водили главну реч, а нису изостале ни личне „примедбе“ и „карактеристике“ које су саслушавани појединачно делили једни другима. То је цео процес учинило неозбиљним и указало на хаос који је пре, током и после операција на Сјеници, владао у партизанским јединицама, како међу борцима, тако и међу руководећим кадром. Стамболић је на пример, изјавио да је код Ђуковића запазио *„претерани оптимизам у питању непријатљеских снага“*, али и да му је исти пренео гласину о сукобу Ивановића и Јевтића, о којој он није знао да каже ништа прецизније. Кнежевић је окривио команданта Београдског батаљона Ивановића за колебљивост, а Јевтића за кукавичлук. Софијанић је оптужио Ђуковића, Кнежевића и Јевтића да су одбацили извештаје о великом броју прикупљених муслиманских снага око Сјенице, а само Јевтића за кукавичлук. Овај је опет, недостатак храбрости припасао Ивановићу, који је у своју одбрану рекао да су главни кривци за пораз Ђуковић, Кнежевић и Јевтић. Командант акције поручник Кнежевић је на пример, био мишљења да је напад добро испланиран и да би успео да су Чачански и Београдски батаљон извршили њихове задатке. Супротно њему командант Посавске чете Београдског батаљона Вељко Илић који је сарађивао на изради плана акције, тврдио је да је исти лоше осмишљен...АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, стр. 3, 4–5, 10; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 16–18.

¹¹⁹⁵ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 13, стр. 1.

Билас је ово писмо примио 4. јануара 1942. године, па је током истог месеца одговорио на Брозове оптужбе. Он му је прво замерио што га означава као главног кривца пре завршетка истраге. У своју одбрану навео је и да су му са терена стизали оптимистички извештаји, да му је ВШ НОП-а наредио да задржи трупе код Сјенице, иако за то по њему није било одговарајућих услова. Жалио се да трупе нису могле да развију никакав тражени пропагандни рад међу становништвом, јер раније на овај крај КПЈ-а није обраћала пажњу, те да се није могло лако кретати по срезу од четника и муслиманских снага.¹¹⁹⁶

Као што је навео и Броз, последице неуспеха партизанских акција на Сјеници одразиле су се на војном и политичком плану. На првом месту комунистичке снаге су имале осетне губитке – Београдски батаљон је изгубио трећину људства,¹¹⁹⁷ а Прибојска и Сјеничка партизанска чета су престале да постоје.¹¹⁹⁸ Уместо плена изгубљена је извесна количина оружја и муниције. Нови пораз после оног на Пљевљима, уздрмао је ионако слаб морал код људства. Партизанска активност у Сјеничком срезу уз сукобе око Новог Пазара, узбуниле су СУПЕРАЛБ-у. Њен нови заповедник генерал Меркали (Mericali) је половином јануара 1942. године издаје наређење да се затвори граница на потезу Плав – Рожаје – Тутин и да се одреди финанси ојачају батаљоном граничара.¹¹⁹⁹ Поред тога, због немогућности да се ефикасно надгледа и заштити граница у зони Бихора, италијанске војне власти су одлучиле да наоружају део локалног муслиманског становништва, што ће интензивирати верске сукобе у наредном периоду.¹²⁰⁰ Оружани сукоб са муслиманима из Сјеничког, али и Штавичког и Дежевског среза, додатно је отежао комунистима пропагандно деловање међу њима на целој теритоји Старог Раса. Српски живаљ ће такође, после ове акције потпуно окренути четничком покрету, па ће партизанске акције у Сјеничком срезу престати на дужи период. На крају, показало се и да је могућа нека врста споразума између православаца и муслимана

---

¹¹⁹⁶ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 11, стр. 1.

¹¹⁹⁷ Радомир Игњатовић, *Непроспаване ноћи*, Београд, 1964, стр. 210–211.

¹¹⁹⁸ Бихови остаци су придодати Нововарошкој и Милешевској чети од којих је 24. децембра формиран Златарско-милешевски батаљон под командом Владимира Жугића и политкома Велибора Љујића. Команду над одредом је после неколико дана преузео Предраг Власоњић... Љубомир В. Матовић, *нав. дел.*, стр. 83–84.

¹¹⁹⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando superiore FF. AA. Albania, situazione Kossovano, Nr. 417, 18. gennaio 1942., p. 1–2.

¹²⁰⁰ AQSh, fondi 161, v. 1941, d. 497, f. 1.

без посредста КПЈ-а и то чак, против њених снага.

***

Долазак комунистичке и партизанске врхушке на територију Нововарошког среза са делом снага од Ужица, директно је утицао да Италијани напусте Нову Варош. Иако им се бројност повећала, борбеност партизанских јединица није. О томе сведоче слабо организовани напади са уобичајним бољкама (недисциплина, неконспиративност, лоша координација, нетрпељивост између к-нта, збрка око преклапања надлежности), на италијанске трупе које су се повлачиле из Нове Вароши, Бистрицу, Прибој и на крају, Сјеницу.

Партизанска акција према Сјеници била је лоше организована. Пре свега политички, што се онда одразило и на све остале аспекте припрема за битку. Главни узрок томе била је идеолошка заслепљеност која је преовладала код дела комунистичког руководства, поготово оног са стране (Петар Стамболић). Како другачије објаснити да су комунисти: поверовали Кладничанима да их неће напасти, одбили да прихвате да је муслимански отпор неминован¹²⁰¹ – борили се против њих током Јулског устанка, потом нису ступили у партизанске јединице, муслиманска милиција их до тада неколико пута напала, четири пута одбили захтеве (чак и локалних чланова КПЈ-а) да уђу у варош – 9.12., 16.12., 18.12. и 21.12.; послали само једног муслиманског делегата (од шесторице) међу сјеничке муслимане, занемарили нарасположење хришћана после ликвидације Ранитовића и Ђурчића, те њихове могуће сарадње са муслиманима,¹²⁰² и на крају, одбацили свако упозорење на било који од ових аспеката под образложењем „оптерећења

---

¹²⁰¹ Овакав став је био дубоко укореван. ГШС је 11. децембра добио податке да муслимански живаљ „нема ништа против“ партизанском уласку у Сјеницу. Три дана касније Црногорски штаб за операције у Санцаку је јавио да постоје изгледи за добру сарадњу са муслиманима око Рудог и Чајничка због одмазде које су над њима вршили четници. Петар Стамболић је после консултација са Ђуковићем и Власовићем закључио да ће Срби подржати улазак партизана, а да ће „муслиманска сиротиња“ и сељаци из околних села учинити исто, када партизани буду ликвидирали Хасана Звиздића и „остале буржоаске елементе у Сјеници“. Сличног става је био и поручник Кнежевић. Како се акција приближавала догађаји су показивали супротно. На то су скретали пажњу команданти Ивановић и Софијанић (које је још пре на дана изјавио да ће Сјеница бити друго Пљевље). Партизанско пре свега, политичко руководство је одбацило те тврдње и истрајало на идеолошком приступу целој операцији... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 5, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 5, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, стр. 4, 6–7, 8; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, стр. 9; В. Petranović, *nav. del.*, str. 294–295.

¹²⁰² Током јануара 1942. године ОКС у једном саопштењу народу критиковао је сарадњу „четника и реакције Хасана Звиздића“ приликом партизанских дејстава према Сјеници... АСЖ, Ђ-7, ОКС, док. 3, стр. 6–7.

национализмом“ – што је проузроковао готово комичан почетак битке где су се са једне стране бацале идеолошке пароле, док је са друге пљуштала митраљеска ватра. Стога се може закључити да је ова модерним речником срочено, „политичка коректност“, била главни узрок партизанског пораза на Сјеници.

Поред тога наведимо и друге узроке. Са војне тачке гледишта акција је била лоше организована. То нам говоре чињенице: да нису блокирана муслиманска села у околини Сјенице где су се налазиле снаге које су донеле превагу у бици, да о њима партизанска команда није имала тачне податке, те да нису порушене комуникације према Пријеполу и Новом Пазару, што је до тада била уобичајна пракса. Нису организоване ни заштитнице, добра курирска веза, нити је било плана за извлачење из борбе. Део трупа који је упао у варош са истока, пропустио је да заузме Новопазарски шанац, што говори да се надирање муслимана са те стране (Пештера!) није ни очекивао. Трупe су такође, биле малобројне, лоше наоружане и обучене. Напад је био несинхронизован, веза између јединица лоша. Ту су и други показатељи примећени још у бици за Пљевља – свађа команданата, самоиницијативно напуштање борбе, велика смртност од „пријатељске ватре“, остављање мртвих, повлачење команданата међу првима, итд. Ту би требало додати и врло ниску температуру, велики снег и маглу.

Као што смо показали, истрага која је после битке спроведена међу командним кадром обелоданила је дубоко неслагање, па и сукоб између поједних партизанских заповедника и партијских кадрова у комунистичком табору. Размeре збрке која је владала међу партизанима најбоље описују: свађа између Јевтића и Ивановића, међусобна оптуживања Кнежевића, Стамболића и Ћуковића, лична опанкавања најниже врсте у циљу избегавања одговорности, те Ђиласово потпуно сваљивање кривице на потчињене, што је изгледа и била сврха истражног поступка. Цео случај наткривљује Брозова критика упућена Ђиласу као најодговорнијем за пораз.

Да битка за Сјеницу представља врхунац дужег процеса одупирања велике већине муслимана комунистима, показује нам: одбијање споразума путем преговора, жесток отпор који је пружио готово читав Сјенички срез (уз подршку муслимана из Штавичког и Дежевског среза), немилосрдно ликвидирање

заосталих партизана укључујући и рањенике, пљачка лешева, њихово остављање данима на улици без укопа, испоручивање заробљеника Италијанима које је лично уз разна малтретирања (укључујући и жена) учинио хоџа Пачариз. Подсетимо да је и Иван Милутиновић држање муслимана видео као један од битних разлога партизанског пораза на Пљевљима.

IV

ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ НА ТЕРИТОРИЈИ САНЦАКА

4.1. Стварање јединица Косте Пећанца и Четничких одреда Југословенске војске

Зачеци четничних јединица у Старом Расу могу се пратити од Јулског устанка, али чвршћа организација почиње да се ствара у јесен 1941. године. На бржи развој четништва утичу: слабија контрола унутрашњости срезова од стране окупатора, антифашистички устанак у западној Србији, интензивирање верско-етничких и идеолошких сукоба и колаборација са окупатором. Први већи четнички одреди настају спонтано као одраз слободарских традиција српског народа и потребе заштите од окупатора и муслимана. Обавештени о постојању четничких команди Косте Пећанца и пуковника Михаиловића, прве вође траже контакт са њима. У борби за људство представници два супротстављена четничка покрета су водили политичке сукобе, али су чешћи били примери међусобне војне сарадње против партизана или муслимана. Због слабих веза ове јединице су биле принуђене да се у почетку развијају самостално, без чврсте контроле. Неке од њих добијају јак локални карактер који ће задржати до краја рата. То се најбоље огледа у командантима које их воде. Они су неретко локалне старешине од угледа међу становништвом, који им осигурава надређен положај над школованим официрима. Због свега наведеног ниједна четничка команда до почетка 1942. године није успоставила чврсту контролу над овим крајем. Стога није било могуће организовати јединствену четничку команду за територију Санцака, као што је то био случај са комунистима.

*Четници Косте Миловановића Пећанца**

Под утицајем развоја четништва у западној и јужној Србији у јесен 1941. године долази до стварања првих већих јединица и на простору Старог Раса. Оне се првобитно повезују са четничким војводом Костом Пећанцем, који им помаже

---

* Више о Пећенчевом четничком покрету види у: Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац (1979–1944): биографија*, Београд, 2006; Драгољуб Петровић, *Квинслишке формације у Србији током Другог светског рата*, Књажевац, 2008; Драгољуб Петровић, *Четничка организација Косте Пећанца у окупраној Србији до почетка октобра 1941. године*, *ВИГ*, 2, 1968; Момчило Павловић, *Kosta Milovanović Pećanac u međuratnoj Jugoslaviji 1918–1941*, 2, 2000; *Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918.*, приредила Божица Младеновић, Београд, 1998; Јован М. Златић, *Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у нишком ратном округу 1941–1942. године*, *Нишки зборник*, 20, 1996; Урош Шешум, *Четничка организација у скопској Црној Гори 1903–1908*, *Зборник матице српске за историју*, 93, 2016; Dmitar Tasić, *Između slave i optužbe: Kosta Milovanović Pećanac 1919*, *Istorija 20. veka*, 25, 2007;

у њиховој даљој организацији захваљујући томе што се од краја августа налазио у отвореној колаборацији. Најача јединица Пећанчевих четника налазила се у долини средњег тока Ибра, под командом војводе Сухопланинског Машана Ђуровића. Његово људство је покривало терен Косовско-митровачког, Дежевског, Студеничког и Сјеничког среза. Захваљујући етничко-верским сукобима, појави комуниста, великом приливу српских избеглица, блиској сарадњи са немачким војним властима и подршци Косте Пећанца, Ђуровићев одред је у децембру имао неколико стотина бораца, да би почетком наредне године нарастао на око 1.000 људи.¹²⁰³ Крајем 1941. године одреди Косте Пећанца су имали око 6.500 бораца, распоређених у 35 јединица. На основу тога видимо колика је била важност Ђуровићевих снага старом војводи.¹²⁰⁴

Ђуровић је успео да одржи већи број људства под командом тако што је легализовао одред при влади Милана Недића, поставши командант Ибарског четничког одреда, који је имао ознаку С-54. У њега су ушле многобројне мање групе Пећанчевих, али и Михаиловићевих четника, па се Ђуровић називао и командантом Рашке групе војвода. Ибарски четнички одред је био подељен у неколико батаљона са командом у Рашки, а онда у Јошаничкој бањи.

На простору Дежевског среза је био распоређен VI батаљон под командом Божицара Шарковића, предратног новинара из Рашке. Батаљон се састојао од „Голијских чета“, односно Осаоничке, Сопоћанске, Дугопољанске, Дежевске, Никољачке, Врачевске и Лешанске чете.¹²⁰⁵ У саставу једног од батаљона налазила се чета под командом бившег дугогодишњег председника општине

---

¹²⁰³ Према подацима немачких власти почетком јануара 1942. године Ђуровић је располагао са 15 официра и 1.219 војника, наоружаних са 70 пиштоља, 845 пушака, 17 пушкомитраљеза и 5 тешких митраљеза. Немци су сумњали да је његово оружана моћ и већа. Писали су током јануара да он у ствари располаже са: 2.000–3.000 пушака, те моторним возилима – аутомобила и камиона, погонским горивом и телефонском мрежом, али су његов легализовани одред, поредећи га са албанском жандармеријом, означили као обичну „банду“. Ђуровић је у овом документу наведен у чини потпуковника, што му свакако није био тренутни чин, док су остали официри одреда били: капетан II класе Ступљанин Тасић, поручник Јововић Благоје, поручник Пешовић Душан, потпоручник Павловић Драгор, потпоручник Милетић Радомир, потпоручник Кривокапић Драган, аудитор Томић Ђорђе и међу резервним официрима: мајор Савић Стеван и поручници Рашић, Јеремић, Павићевић, Васковић, Михаиловић, Божовић, Цветнић... ВА, НДа, кут. 33, ф. 14, док. 7, стр. 1; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 8, стр. 2; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскокоманде Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, стр. 6.

¹²⁰⁴ Б. Петрановић, *Стратегија Драже...*, стр. 94.

¹²⁰⁵ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, стр. 5; ВАС, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, стр. 2.

Тутин и члана НРС-а Ракића Сташевића. Он је после окупације од стране албанских власти протеран са породицом у Рашку, где је касније добио официрски чин и јединицу састављену од избеглица из Штавичког среза.¹²⁰⁶ Поред њих под командом војводе Ђуровића налазили се још неколико других војвода из разних крајева Србије.¹²⁰⁷

Према инструкцијама Косте Пећанца Машан Ђуровић је деловао у правцу ширења његовог покрета ван граница Војно-управног подручја Србије. Стога је почетком 1942. године послао у Сјенички срез пешадијског поручника Мирка Томашевића родом из Јабланице. Он је постао командант Голијско-сјеничког четничког одреда, који је био легализован као V батаљон Ибарског четничког одреда.¹²⁰⁸ Као такав имао је задатак да обједини под командом све четничке јединице на простору Сјеничког среза. Томашевићу је наложено да сарађује са италијанским војним властима и леглазиваним Санџачким четничким одредом мајора Глишића у Новој Вароши. Он је међутим, наишао на отпор локалног становништва које је поверење указало локалном команданту, те ускоро напушта овај терен и прелази у Михаиловићеве редове.¹²⁰⁹

Велики број људи под Ђуровићевом командом, те везе са немачким војним властима и Недићевом владом, начинили су га важном политичком фигуром у Косовско-митровачком округу. Он се чак отворено меша у рад цивилних и судских власти у Рашки, односно у границама могућности, у њихов рад у Косовској Митровици и Новом Пазару. У Ибарском четничком одреду често делује самоиницијативно мимо наређења из Београда. Према сведочанству мајора

---

¹²⁰⁶ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 11, стр. 12–17.

¹²⁰⁷ У питању су били: Утвић Давић који се потписивао као „*четовођа Косовског Колашина*“, војвода Шуматовачки поручник Томашевић Мирко, војвода Неродимски резервни капетан I класе Ђорђевић Таса, војвода Лапски Дробњак Радивоје, војвода Грачанички Љумовић Благоје из Топлице, војвода Кривокапић Драго, војвода Вукашиновић Вулета, војвода Милетић и др. Као Машанов заменик у једном документу се помиње извесни Властимир Вујовић... ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 8, стр. 1; ВА, НДа, кут. 53, ф. 2, док. 37, стр. 1; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 5, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942. године, Ратни дневник 1.1.1942. – 29.4.1942. године, стр. 26–27, 29.

¹²⁰⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Разне објаве, стр. 9; ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 2; ИАБ, BDS, Ђ-334, Маџан Ђуровић, стр. 1.

¹²⁰⁹ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, стр. 14 (полеђина документа), Записник са IX Саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, рађеног на Цетињу 23. марта 1945. године.

СДС-а Николе Анђелковића који се једно време налазио на служби у Машановом одреду, он је одржавао везе са заосталим партизанским првацима и илегалним четницима, иако је Михаиловић тражио његову ликвидацију. Без одобрења је унапређивао обичне редове у потпоручнике и поручнике са свим припадностима,¹²¹⁰ а сам је себе представљао као поручника, па га је касније команда унапредила у чин капетана I класе. Оптуживан је за неколико ликвидација или покушаја убистава људи под његовом командом, као и цивила.¹²¹¹

Дисциплина му такође, није била на високом новоу. Грађани Рашке су га могли видети јавно у алкохолисаном стању или како суделује у тучама. Исто је важило и за њему потчињене војводе. У време опште немаштине и избегличке кризе у Студеничком срезу, војвода Ђуровић је са својим људима трошио огроман новац на теревенке по кафанама. Његови људи су често односили шта им се прохте из локалних радњи без плаћања.¹²¹² Иако због свега овога није био популаран међу становништвом, према речима савременика Машан Ђуровић је представљао „*све и свја*“ у Рашки и околини, све док га немачке власти у марту 1943. године нису

---

¹²¹⁰ Такав је случај био са Божидаром Шарковићем, предратним новинаром и сином богатог индустријалца Тихомора Шарковића из Рашке. Он је од Ђуровића добио чин активног потпоручника. Исто се десило и са доктором Петром Димићем који је произведен у чин потпоручника... ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, стр. 2.

¹²¹¹ Исто, стр. 1–2.

¹²¹² О понашању четника Машана Ђуровића сведочанство је оставио учитељ Тихомир Ђорђевић из Рашке, који је између осталог забележио да су његови четници „*износили из радње сво што је се могло понети. По пуна наручја ствари износили су четници из ње, а пре свех поједини четничке војводе изнеле су боље ствари за своје веренице – војвоткиње, да би исте од тих ствари сачиниле за себе хаљине, ноћни веш и пицаме. Све то се износило џабе, без потврде и знања власника*“. На другом месту стоји: „*Веселе и даље на све стране као у највеселијој земљи и док на једној страни гледате људе који се пате*“ а „*дотле на другој страни видите како се забављају четнички господари*“. Јануара 1942. године Ђорђевић, иначе близак ЈВуО-у, описује једно такво весеље и каже: „*Данас се Машанов војвода Милетић венчао са својом вереницом. У хотелу „Чорбић“ је за младенце приређено велико весеље. Присутне су све војводе и војвоткиње. Да би весеље било веће на свадби се у хотелу играло до миле воље. Сав зид, плафон и патос изрешетани су мецима из револвера и карабина. Војвода Љумовић у моменту највећег весеља почео је да пуца из револвера у патос. Један куришум се одбио и ранио једног његовог четника у ногу. Крв је почела да липће. За момент престало је весеље док су његовог војника однели до његовог стана, а њега (Љумовића, М.Ж.) одвели по заповести Машановој, па је поново засвирала хармоника Мијатова, кога су за ову свадбу довели из Краљева. И весеље је настављено као да се ништа није догодило. Прича ми један четник који је био присутан свађи између Машана и Љумовића, па каже да је између њих и до туче дошло. Један другог обаљивали су на под, шамарали се и били ногама, јер су обојица војводе и нису хтели један другом да попусте. Машан као јачи и старији је превладао и наредио да ухапсе Љумовића и одведу га са свадбе“... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942.г, Ратни дневник 1.1.1942.–29.4.1942., стр. 30, 34, 36.*

ставиле ван закона.¹²¹³ И поред свега, Пећанац је имао велико поверење у Ђуровића и његове људе.¹²¹⁴

Поред Ибарског четничког одреда на територији Дежевског и Косовско-митровачког среза кретала се још једна четничка јединица. У питању је већ помињани Колашински четнички одред војводе Тодора Добрића, састављен од избеглица из Ибарског Колашина. Иако је Добрић од стране Пећанца добио титулу војводе Колашинског, Ђуровић је покушао да га стави под контролу, обзиром да се и ова јединица легализовала. Стога је између њих двојице дошло до сукоба, пре свега због одбијања Добрића да се повинује Ђуровићевим наређењима. Почетком 1942. године Немци су ову јединицу ставили ван закона, што је Ђуровић подржао.¹²¹⁵ Колашински одред је према немачким документима тада бројао око 395 људи, под командом Добрића и заменика му Милије Светића.¹²¹⁶

У Сјеничком срезу Пећанцу се први приближио у току лета Божидар Ћосовић који је узео титулу војводе Јаворског. Радило се о бившем пинтеру, који је са својом групом био у илегалу на Јавору још од маја. Недићеве власти су га међутим, гониле због пљачке и малтретирања локалног становништва.¹²¹⁷ Обзиром на раздаљину и углавном самостално деловање Боже „Јаворца“, поставља се питање колико је он ревносно одржавао везу са Пећанцем и колико је његов штаб имао утицаја на Јаворчеве акције? Одред је бројао око 150 људи и кретао се Моравичким, Ариљским, Ужичким, Новаварошким и Сјеничким срезом. Једно време је био у саставу одреде војводе Радомира Ђекића.

У јесен 1941. године Ћосовић ступа у контакт и са Михаиловићем. Колико је међутим, поверења он имао у војводу Јаворског и какве је планове везивао за његов одред, најбоље говори једна депеша упућена команданту Моравичке бригаде поручнику Урошу Катанићу у којој се између осталог каже: „*Јаворца морамо на неки начин држати на узди, јер му до сада нисмо могли ништа*

¹²¹³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3.–31.8.1943. године, стр. 7.

¹²¹⁴ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац: 1879–1944. биографија*, Београд, 2006, стр. 320.

¹²¹⁵ ИАБ, BDS, D-5, Todor Dobrić, str. 6, 7, 15, 16, 22.

¹²¹⁶ ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 6, стр. 1.

¹²¹⁷ М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 68–70.

учинити, њега ћемо моћи користити против Турака на Кладници. Ја му ништа не верујем, јер је превртљив, час са нама, час са Немцима“.¹²¹⁸ Но, његово контролисање ће се показати као велики изазов.¹²¹⁹

Ћосовић крајем 1941. године легализује свој одред при јединицама генерала Недића, кога је у то време посетио у Београду. Од председника квинслиншке владе добио је новац, инструкције али и критике због насиља које је вршио над становништвом.¹²²⁰ Јаворчев одред је легализован као Јаворски самостални четнички одред под шифром С-37 и послат на Јавор да чува границу према италијанској зони. Пошто је војвода Јаворски одбијао да извршава немачка наређења половином јула 1942. године одред је расформиран, али он задржава оружје и одлази у илегалност, после чега је имао неколико сукоба са италијанском, немачком војском и муслиманском милицијом.¹²²¹ Понашање Ћосовића и његових људи били су испод сваке критике. Поред локалног становништва које је тучемо, пљачкано и убијано, њихово насиље трпели су и официри СДС-а послати у Ћосовићев легализовани одред.¹²²²

У Барској општини Сјеничког среза окупила се половином 1941. године група Срба на челу са Радом Кордићем. Одред се организовао ради заштите села од нових про-албанских и про-хрватских власти у Сјеници. Са муслиманима из околних сјеничких општина и јединицама НДХ, Кордић је водио жестоке борбе током Јулског устанка које су се наставила и после гушења буне. У новембру Кордић је на скупу првака локалног православног становништва званично изабран за реонског команданта. Затим је основао Гиљевски четнички одред, ступио у контакт са Пећанцем и узео титулу војводе Гиљевског. Због даљине је ипак, деловао самостално. Као главне противнике Кордић је означио муслимане.

---

¹²¹⁸ ВА, ЧА, кут. 15в, ф. 2, док. 23, стр. 8, деп. 702.

¹²¹⁹ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 15, стр. 3, деп. 1885.

¹²²⁰ С. Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 2, Београд, 2012, стр. 79–81.

¹²²¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, 3. Reggimento Alpini – Comando, Bozo Javorski, Nr. 287, 10. febbraio 1943., p. 1.

¹²²² ВА, НДа, кут. 84, ф. 5, док. 5, стр. 1. Извештај начелника Штаба „Јаворског“ самосталног четничког одреда капетана I класе Поповић Д. Михаила; О његовом одреду је Министарству унутрашњих послова априла 1942. године писало: „Њему (Јаворцу, М.Ж.) је стало до власти по сваку цену. Тај одред састављен је од бескућника и олоша. Живи од реквизиција, пљачки и трговини, а служба му се састоји из пијанчења и спровођења терора над мештанима“... ВА, НДа, кут. 84, ф. 4, док. 9, стр. 1.

До краја 1942. године прикључује се ЈВуО-у, потчинивши своју јединицу Павлу Ђуришићу.¹²²³

Према италијанској документацији војвода Гиљевски је располагао са 500–600 бораца распоређених у селима: Пећарска, Бјелица, Тутићи, Милаковићи, Баре, Гргаје, Пожегиња и Црвско – села између већинских муслиманских општина у Сјеничком, Бјелопољском и Милешевском срезу. Италијанске војне власти су имале врло негативно мишљење о њему, описујући га као грубу, насилну, неинтелигентну и неписмену особу. Кордић је међутим, несумњиво имао одређених квалитета обзиром на углед који је уживао међу локалним хришћанским живљем. Окупатор га је оптуживао да у свом одреду чува комунисте из његовог краја, те да је под утицајем свештеника Душана Поповића чији је рођени брат био у партизанима. Војвода Гиљевски је био „*бескомпромисан према муслиманима*“ у толикој мери да није желео никакве преговоре са њима, иако су их остали четнички команданти са територије Санцака повремено имали.¹²²⁴

Конкретно наређење да прошири и обједини јединице под врховном командом Косте Пећанца на простору Старог Раса добио је капетан ЈВ Ратко Т. Ђуровић родом из Пљеваља. Он је 9. новембра 1941. године дошао у команду италијанског гарнизона у Новој Вароши и представио се као командант четника из околине Прокупља. Са собом је имао овлашћење Пећанчеве команде да ступи у преговоре са италијанским окупатором.¹²²⁵ Половином новембра Ђуровић се састао са генералом Еспозитом у Пљевљима и уз помоћ локалних представника Срба (Глигорије Божовић, Војислав Ненедић, Нићифор Лисинчић, Павле Ђуровић и др.) постигао договор о оснивању четничких јединица уз помоћ италијанских власти на бази борбе против комуниста.

Команда над људством је прво понуђена Сретену Вукосављевићу, који је два пута одбио да се прими ове дужности. За заповедника четничког покрета на територији Санцака под контролом дивизије „Пустерија“ прво је проглашен

---

¹²²³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 27, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 17, стр. 1.

¹²²⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria „Venezia“, Situazione sottosettore, Nr. 5899, 4. novembre 1942., p. 2.

¹²²⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 108 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. novembre 1941., p. 1.

војвода Захарије Миликић, који са радом почиње 7. децембра.¹²²⁶ У Пљеваљском срезу се истовремено, на територији Пљеваљске, Отиловићске и Илинобрдске општине формира Брезнички четнички одред. Командант јединице био је капетан Петар Војиновић, који је понео титулу „војводе Брезничког“. Одред је имао 130 бораца.¹²²⁷

Капетан Ђуровић најкасније до априла 1942. године преузима руковођења целокупном четничком организацијом Косте Пећанца у Старом Расу. Још од 1. јануара 1942. године он се у документацији потписује као војвода и „*Командант Рашких четничких одреда*“.¹²²⁸ Као начелник његовог штаба јавља се Никола Бојовић. Ђуровић затим бива именован од стране Италијана за команданта Санџачких четничких одреда. У том својству се обраћао становништву преко јавних гласила и потписивао документе.¹²²⁹ Штаб му је смештен у Пљевља. Истовремено се ствара и четнички одред на територији општине Мељак. Он се изводио из постојеће партизанске позадинске чете, која је постојала у овој општини, ради бобре против муслимана у Пљеваљском и околним срезовима. Водила су га браћа Јеловац.¹²³⁰

Легализовани одред војводе Ђуровића требало је вероватно да се развије попут оног којим је командовао Машан Ђуровић. Ова јединица и поред амбициозних планова генерала Еспозита, није никада достигла снагу Ибарског четничког одреда. Развој четништва у Пљеваљском срезу је наине, уздрман половином јануара 1942. године. Речју, дана 19. јануара Прва пљеваљска партизанска чета коју је водио Велимир Јакић, опколила је неколико четничких првака у кући свештеника Душана Пријовића у селу Крњача у Прибојском срезу. Тада су ликвидирани: брезнички војвода капетан Петар Војиновић, капетан Саво Дамјановић, потпоручник Петар Јестровић и наредник Мирко Гогић, док је капетан Боро Митрановић ослобођен. Они су убијени „*зверски начин*“, тако да су „*изнакажени лешеви*“ запрепастили грађане Пљеваља.¹²³¹ Ефекат је био сличан

---

¹²²⁶ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 74–75; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–4/494, Dal Comando truppe Montenegro al Governatore Montenegro, Nr. 10270, 10. dicembre 1941., p. 1.

¹²²⁷ ВА, ЧА, кут. 142, фас. 4, док. 54, стр. 1.

¹²²⁸ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 8, стр. 1–2.

¹²²⁹ ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 10, стр. 1; „*Пљеваљски гласник*“ за 6. јул 1942. године, стр. 1.

¹²³⁰ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 83.

¹²³¹ Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 57; „*Пљеваски весник*“ за 16. фебруар 1942. године, бр. 14, стр. 1.

оном који је имала ранија ликвидација Ранитовића и Ђурчића, односно убиство судије Џаковића у Шавничком срезу.¹²³²

Ђуровићева акција је осујећена и појавом четника генерала Михаиловића, пре свега легализованих одреда мајора Глишића и капетана Ђуришића. Први је загосподарио територијом доње, а други горње долине Лима. Пошто су обојица убрзо ступили у колаборацију, Ђуровићев утицај код Италијана бива ограничен. Стога он своју активност усмерава само на Пљеваљски срез, где ће се развити јака колаборациона четничка јединица коју ће касније преузети војвода Богољуб Ирић. Због недостатка документације не можемо са сигурношћу одредити у којој мери је капетан Ђуровић одржавао контакт са војводом Пећанцем током 1942. године. Његов одред бројао је почетком априла око 400 људи и сарађивао је са италијанским јединицама у борби против партизана у Пљеваљском срезу.¹²³³

Уз помоћ окупатора јединица расте. Ђуровић је стога успео да прошири организацију на Пренђанску, Бобовску, Косаничку, Илинобрдску, Хоћевинску и Мељачку општину Пљеваљског среза.¹²³⁴ Дозволом Ђованија Еспозита одред је додатно увећан. Током априла је успостављен Ковачки четнички одред састављен искључиво од муслимана, углавном из Косаничке општине. Командант јединице основане за борбу против партизана, али и превазилажење верских сукоба између муслимана и хришћана, био је учитељ Хамдија Ђ. Кријешторац.¹²³⁵ Упркос плановима Италијана, муслиманска јединица убрзо почиње да делује самостално и од ње касније настаје муслиманска милиција за Пљеваљски срез, пре свега она на Металци и Буковици.

Што се тиче Прибојског среза у њему је Пећанчеву организацију представљао Захарије Миликић, бивши калуђер. Он се појавио мало после окупације са титулом војводе Рачанског.¹²³⁶ Његов одред је бројао неколико десетина бораца и кретао се око села Рутоша на граници између Прибојског и Нововарошког среза. Потом се повезао са италијанском командом у Прибоју и сместио на положаје у

---

¹²³² ИАБ, УГБ, Специјална полиција, ин. бр. 2773, стр. 1.

¹²³³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Azione in zona Kosanica, Nr. 2062, 5. aprile 1942., p. 1.

¹²³⁴ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 1, стр. 2; Један од његових војвода био је и наредник Бошко Топаловић из села Бушње, који је узео титулу војводе Бушњанског... Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 81.

¹²³⁵ „Пљеваљски гласник“ за 20. април 1942. године, стр. 2.

¹²³⁶ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 84.

Прибојској бањи. Још од раније у Прибојској бањи је на чувању магацина са намирницама била ангажована четничка група (20–60 бораца) Ђорђа Аночића, бившег председника Прибојске општине.¹²³⁷

Миличић је са својим одредом учествовао и у борбама за Вишеград у јесен 1941. године. Покушавао је такође, да друге четничке команданте укључи у сарадњу са Италијанима.¹²³⁸ Одред војводе Рачанског је помагао прибојски свештеник Михаило Ј. Јевђевић. Он га је снабдевао намирницама и оружјем, те јавно позивао православце да му се придруже.¹²³⁹ Као и на другим местима успостављена је сарадња између јединица два четничка покрета. Тако је војвода Миличић ступио током новембра у сарадњу са Драгишом Јовановићем, Михаиловићевим повереником за Прибојски срез. Сарадња је успостављена на бази заједничке борбе против комуниста, до које је убрзо дошло током акција партизана у Прибојском срезу, током новембра и децембра.¹²⁴⁰

Поменућемо на крају и ситуацију у Васојевићима, односно у Андријевачком и Беранском срезу. Чиновник Вујадин Зоњић (1896–1944, стрељан од комуниста)¹²⁴¹ обратио се Пећанцу 22. децембра 1941. године, тражећи од њега помоћ ради организације у Васојевићима. Зоњић је молио да му се пошаље декрет којим ће бити проглашен за војводу Васојевићког, што би га овластило да организује четничке одреде у долини Лима. Затим га је обавестио да му се обраћа са знањем италијанске команде (вероватно дивизије „Венеција“), од које је добио дозволу да оствари контакт. На основу Зоњићевог обраћања може се ипак, закључити да се он и раније по истом питању контактирао Пећанца. Са њим се иначе неколико пута видео у Пећи, вероватно пре рата. Није међутим, сигурно да ли је ово писмо нашло пут до Топлице, јер се априла 1942. године нашло у поседу Приштинске префектуре.¹²⁴² Било како било, нисмо успели да пронађемо документацију која би нам открила у ком правцу је даље ишла Зоњићева иницијатива. Пошто се отворено косила са плановима Павла Ђуришића, главног Михаиловићевог, али и

¹²³⁷ М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 107; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 58, 87, 90.

¹²³⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 114 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 14. novembre 1941., p. 1.

¹²³⁹ ВА, Војни судови, Војни суд дивизијске војне области за Санцак, Пресуда бр. 34/45 од 20. марта 1945. године, стр. 2.

¹²⁴⁰ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 1, стр. 3.

¹²⁴¹ <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/26/90239/19429.htm>

¹²⁴² AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, f. 3–4.

италијанског, човека у Васојевићима, може се закључити да није дала резултате какве је Зоњић очекивао.

Јединице под командом Драгољуба Михаиловића

Прве групе које су се ставиле под команду Војно-четничких одреда ЈВ-оа, будућег ЈВуО-а, биле су оне из Студеничког и Дежевског среза. Ради се о већ поменутом одреду капетана Цветића. Затим се као командант Михаиловићевих снага у Дежевском срезу јавља поручник Драгор Павловић. Он се међутим, крајем 1941. године легализовао у одреду војводе Ђуровића и био ангажован у штабу јединице, да би после неколико месеци поново прешао у илегалу.¹²⁴³ Требало би такође, поменути и капетана Петровића на Голији и Моравички четнички одред поручника Пурића из околине Ивањице.¹²⁴⁴ После одлуке Михаиловића да се четнички одреди претворе у бригаде које ће носити имена матичних крајева децембра 1941. године,¹²⁴⁵ настају Дежевска и Студеничка бригада, које ће нешто касније бити обједињене у оквиру Јаворског корпуса ЈВуО-а.

Михаиловић је задатак да изврши чвршћу организацију четничких јединица на простору Санцака доделио пешадијском капетану Павлу Ђуришићу, родом из Подгорице. Њега је Команда четничких одреда ЈВ-оа половином октобра одредила за команданта свих четничких снага у Андријевачком, Беранском, Бјелопољском, Милешевском, Пљеваљском и Колашинском срезу. Под његову команду су потпале и јединице у Барској и Буђевској општини Сјеничког среза.¹²⁴⁶ У овој Михаиловићевој наредби видимо да су његови планови везани за Стари Рас на почетку рата ишли у потпуно другачијем правцу од оних КПЈ-а. Док су комунисти одвајали Санцак од Србије и Црне Горе, он га је са једне стране преко Васојевића везивао за Црну Гору, а са друге, преко Дежевске, Моравичке и Студеничке бригаде, односно Санцачког војно-четничког одреда мајора Глишића, за матицу, односно војно-управно подручје Србије.

Паралелно са Ђуришићевим ангажовањем, генералштабни мајор Ђорђевић Лашић је именован за команданта свих четничких јединица на територији Црне

¹²⁴³ ИАРНЦ, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскокомандатуре округа Косовско-митровачког од 10.01.1942. године, прилог 8, стр. 2.

¹²⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 156, ф. 4, док. 22, стр. 13.

¹²⁴⁵ Б. Петрановић, *Стратегија Драже...*, стр. 109.

¹²⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 1, док. 1, стр. 1.

Горе. Затим је Михаиловић 20. децембра упутио Лашићу и Ђуришићу додатне инструкције, после којих је почела да се гради његова организација у Полимљу. Четнички заповедник је тражио да ослонац буду доказани национални радници, док је истовремено одбацио сваки контакт са комунистима.¹²⁴⁷

Ђуришићу се убрзо придружује изванредан број бивших официра ЈВ-оа из Беранског, Андријевачког, Бјелопољског и Колашинског среза. Као командант Лимских четничких одреда ЈВ-оа Павле Ђуришић је почетком јануара 1942. године сазвао збор официра у селу Заостро код Берана, на којем их је упознао са Михаиловићевим наредбама и где је од стране неколико по чину виших официра, признат за команданта.¹²⁴⁸ Своју команду која је носила име „Горски штаб бр. 15“ сместио је у истоименом селу. У наредним данима је извршио четничку организацију на територији Беранског среза.¹²⁴⁹ Онда му прилази целокупна антикомунистичка милиција са 500 људи, као и команданти Љубо Минић из Колашинског среза и Радојица Оровић са око 120 бораца. У оквиру одреда је основан Политички комитет који је ширио равногорску идеологију и у који су ушли виђенији градски интелектуалци.¹²⁵⁰ Брзо се показало да је Ђуришић у племену Васојевића нашао поузданог савезника који ће му бити ослонац током целог рата.

Паралелно са тиме он је ступио и у преговоре са командом дивизије „Венеција“, који ће довести до његове колаборације. Италијани су проценили да је Ђуришић особа од утицаја у овим крајевима, способна да организује јак антикомунистички покрет и стога прихватили сарадњу. Према подацима „Венеције“ његове снаге су почетком јануара 1942. године износиле 600 бораца, распоређених широм Беранског и Андријевачког среза. Да би повећао бројност трупа и проширио своју власт на Бјелопољски, Колашински, Пљеваљски и Милешевски срез, Ђуришић је од италијанских власти тражио велику колчину

¹²⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 1, док. 2, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 1, ф. 1, док. 18, стр. 2–3.

¹²⁴⁸ „Глас Црногораца“ за 18. април 1942. године, бр. 13, стр. 2.

¹²⁴⁹ За начелника штаба постављен је капетан Радомир Поповић, за команданта штабске чете поручник Бранко Ђурашковић, за среског команданта мајор Божићар Јоксимовић, за команданта Ржаничког четничког одреда мајор Милорад Јоксимовић, за команданта Будимског четничког одреда капетан Мирко Бабовић, за команданта Поличког четничког одреда капетан Симо Поповић, за команданта Манастирског четничког одреда мајор Миломир Цемовић, за команданта Горњоселског четничког одреда Радоје Шћекић, за команданта Брзавског четничког одреда наредник Радојко Фемић и за команданта Беранског четничког одреда капетан Никола Трифуновић... ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 12, стр. 1–2.

¹²⁵⁰ „Глас Црногораца“ за 18. април 1942. године, бр. 13, стр. 2; Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 169–170.

оружја, коју је на крају и добио.¹²⁵¹ Због интезивирања грађанског рата са комунистима међутим, и поред помоћи Италијана, Ђуришић није одмах успео да у изврши сва Михаиловићева наређења везана за организацију одреда на простору Старог Раса.

У Бјелопољском срезу је први четнички одред формиран на конференцији српских првака из Расовске и Савинопољске општине 26. новембра у селу Стројетници. За команданта Расовско-бистричког војно одреда постављен је резервни капетан ЈВ-оа Миливоје Обрадовић. На скупу је одлучено да се одред стави под Михаиловићеву команду. Бројао је 300 људи. Створене су и мање јединице у Затонској и Равнорјечкој општини које су водили Милан Бандовић председник општине Затон, односно бивши члан Земљорадничке странке Михаило Андрић из Равне Рјеке. Они су почетком јануара 1942. године ступили у везу са Ђуришићем, који је затим за команданта среза поставио капетана Радула Кујовића.¹²⁵²

Пошто је Ђуришић своја политичка и војна деловања везао углавном за простор горњег Полимља, у другим деловима Санџака се спонтано формирају јединице, које онда покушају да остваре контакт са Михаиловићем. У Нововарошком срезу се током октобра 1941. године као протагонисти четништва јављају већ помињани војвода Златарски Влајко Ђурчић и инжењер Љуба Ранитовић, командант Сјеничке четничке чете.¹²⁵³ Њиховом ликвидацијом комунисти су у великој мери успорили развој четништва на овом простору, будући да је према речима једног од савременика ових догађаја комунисте Ђуковића, између стреланих вођа био постигнут договор о формирању неке врсте заједничке четничке команде за све одреде на десној обали Лима, под називом команда „Стари Рас“.¹²⁵⁴ Дугорочно гледано њихова ликвидација је више штетила комунистима, јер је врло негативно примљена од стране српског становништва које се углавном приближава четницима.

---

¹²⁵¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Capitano Pavle Giuriscic, Nr. 179, 11. gennaio 1942., p. 2; Ibid, Nr. 307, 16. gennaio 1942., p. 2.

¹²⁵² *Бијело Поље...*, стр. 424–427; ВАС, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 9, стр. 1.

¹²⁵³ С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 100.

¹²⁵⁴ М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 106; *Ужичка република...*, књига 1, стр. 662.

Посао око даље организације у Нововарошком срезу преузима поручник Вук Калаитовић¹²⁵⁵ из села Штиткова. Он је до прве половине новембра са групом људи из његовог села и околине, деловао самостално у Нововарошком срезу одржавајући контакте са партизанским јединицама и муслиманима, избегавајући истовремено сукобе са обе стране. Са отварањем окршаја између четника и партизана у западној Србији, Калаитовић се ставља на страну Михаиловића. Стога је преко курира обавестио мајора Вучка Игњатовића у Пожеги да прелази под његову команду.¹²⁵⁶ Затим почиње да обилази општине Нововарошког среза где су већ постојале наоружане скупине православаца и свртсава их у сопствени одред.¹²⁵⁷ Током прве половине 1942. године његова снага је процењивана на око 200 четника.¹²⁵⁸

Нешто касније, делегат генерала Михаиловића поручник Симовић се састао са Калаитовићем и пренео му потребне инструкције. Михаиловић је тада Калаитовића означио као његовог „*главног организатора у Санџаку*“.¹²⁵⁹ Врло је интригантна шта је четнички заповедник мислио под овим, будући на овлашћења које је дао Ђуришићу. Калаитовић се иначе, са том титулом јавља још почетком јануара 1942. године. Обраћајући се мајору Глишићу 8. јануара он се потписује

---

¹²⁵⁵ Вук К. Калаитовић (Штитково, 1912. – околина Нове Вароши 1948.). Води порекло из старе породице Рашковића, која је била врло угледна у тим крајевима. Половином 19. века породица се поделила, а један део је водио извесни Калаит, по коме је и настало презиме. Калаитовић је био активни официр ЈВ. После свршене војне академије до Другог свтеског рата стигао до чина поручника. После капитулације вратио се у родно село и окупио неколико десетина бораца око себе. Првобитно сарађивао и са Костом Пећанцем и са пуковником Михаиловићем. Једном време током друге половине 1942. године, био у колаборацији са италијанском војском у Новој Вароши, која га после гони као илегалног четника. Постаје командант Нововарошке бригаде, а потом и II Милешевског корпуса. Учествовао је у многим сукобима са партизанским снагама на територији Санџака и источне Херцеговине, као и нападима на муслиманско стаоновништво почетком 1943. године. У току рата унапређен од стране ВК ЈВуО у чин капетана. Уживао је велики углед међу локалним становништвом Нововарошког и делом Сјеничког среза. После рата од стране комунистичких власти оптужен за ратне злочине против муслиманског, али и православног становништва. Крије се од 1945. године као одметник са групом оданих присталица у Нововарошком срезу, вршећи разне саботаже против новоуспостављеног режима. Његова група је у периоду 1945–1948. ликвидирала неколико лица. Калаитовић је јануара 1948. године у једном окршају са милицијом ликвидан. Године 2013. подигнута му је биста у селу Штиткову, а три године касније и спомен обележје за 180 бораца који су били у његовој јединици.

¹²⁵⁶ М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 104.

¹²⁵⁷ Један такав одред налазио се у селу Вранеша, где је групу четника издржавало локално православно становништво и који се до тада нису сврстали ни на једну страну... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 121 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. novembre 1941., p. 2.

¹²⁵⁸ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17, стр. 22 (полеђина).

¹²⁵⁹ Исто, стр. 2.

као „командант Санџачког одреда“.¹²⁶⁰ Током 1942. године у четничкој документацији он повремено наставља да се појављује као командант Санџачких четничких одреда, иако је тај простор званично био под командом Павла Ђуришића.¹²⁶¹ Нисмо успели да утврдимо да ли је у питању била једноставна омашка и преклапање ингеренција и сукоба између четничких вођа.

Поручник Калаитовић је одржавао везу и са покретом војводе Пећанца. Он се почетком новембра 1941. године састао са капетаном Ратком Ђуровићем, које је на путу до Пљеваља заноћио у Штиткову.¹²⁶² Тада је вероватно и дошло до првог контакта. Половином фебруара Калаитовић у једном писму поздравља Пећанчеве команданте поручника Томашевића и Машана Ђуровића, обавештавајући их да пристаје на „братску сарадњу“ и „заједничку борбу“. Ставио се такође, Томашевићу на располагање уколико би овај желео да спроводи организовање четника у његовом крају.¹²⁶³ Калаитовић ће ипак, остати ближи генералу Михаиловићу и касније далеко догурати у хијерархији ЈВуО.

На територији Сјеничког среза било је проблема са организацијом јер су повезивање локалних одреда који су настали из потребе заштите српског становништва, отежавале муслиманске власти из Сјенице и команданти Косте Пећанца који су желели да се прошире на овај простор. Поред поменутих војвода Ћосовића и Кордића, четничке јединице су формиране у селу Лопиже западно од Сјенице. Одред је био под командом поручника Слободана Киковића, а на месту команданта села се налазио предратни комита Велизар Радовић.¹²⁶⁴ Снагама у Вапској општини заповедао је поручником Милан Шекуларац. Штаваљски четнички одред је даље, био под командом свештеника Селимира Поповића.¹²⁶⁵

---

¹²⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 1, стр. 1.

¹²⁶¹ ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 9, стр. 1.

¹²⁶² М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 103.

¹²⁶³ ВА, НДа, кут. 142, ф. 1, док. 51, стр. 1.

¹²⁶⁴ С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 181.

¹²⁶⁵ **Селимир К. Поповић (Штаваљ, ? – ?, 1944/1945).** Рођен у селу Штаваљу од оца Константина у познатој свештеничкој породици, која је већ дала неколико локалних пароха. Један од њих био је и Радоје Поповић, коме су муслимански одметници у току I Балканског рата убили рођеног брата у Штаваљу. Селимир је завршио Богословију и две године Теолошког факултета у Београду. Партизанске власти су га после рата оптуживале да је тада имао везе са Љотићевим збором. До капитулације Југославије Селимир је био на служби у селу Звечка код Обреновца. Затим се враћа у родно место и почиње да ради на организацији четничке јединице, чији је једини циљ у почетку био заштита православца у Штаваљској општини. Био је командант Штаваљског четничког одреда, а од октобра 1942. године командант Сјеничког среза. Иако је припадао ЈВуО, он се све до капитулације Италије налазио у отвореној колаборацији са њиховим властима. Водио је честу

У једном извештају италијанској команди у Сјеници, Поповић је написао да је организовао четнички одред после повлачења италијанске војске из Сјенице, током друге половине новембра. Јединица је формирана ради борбе против комуниста, а уз наводну сагласност УО-а из Сјенице. Поповић је у почетку одржавао контакте и са војводом Ђуровићем и са локалним Михаиловићевим командантима. Када Ђуровић међутим, у првим месецима 1942. године на његов терен шаље поручника Томашевића, он потпуно прелази на страну ЈВУО-а. Стога остварује блиске контакте са мајором Глишићем.¹²⁶⁶

Јединица је приликом формирања имала око 160 људи. Током прве половине 1942. године Штаваљски одред је нарастао на неколико стотина бораца. Разлоге овом увећању би требало тражити у томе што су у њега ушле и четничке јединице из других делова Сјеничког среза. Одред су чиниле: Брњичка, Штаваљска, Драгојловићска, Ступска, Врсјеничка, Вапска, Чипаљска и Шушарска чета. У његовом саставу је била и Буђевска чета на челу са Сретком Попадићем, која је због тога што је била окружена муслиманским насељима, углавном деловала самостално. Априла 1942. године Штаваљски четнички одред Селимира Поповића је имао око 400 људи. Од тог броја одред у Штављу је и даље имал 160 људи.¹²⁶⁷

На организацију четника у Штављу утицао је и дугогодишњи председник општине Мирко Јелић. Иако је имао несугласица са Поповићем, њих двојица су блиско сарађивали на формирању одреда.¹²⁶⁸ Изгледа да је услед преплитања надлежности и борбе за власт између четника Драгољуба Михаиловића и Косте Пећанца и Јелић добио неки титулу. Наиме, сачувана су документа из 1942. године на којима се исти потписивао као „*Реонски војвода среза Сјеничког*“, мада

преписку са италијанском командом у Сјеници. Уживао је велики углед код локалног становништва, а у документацији немачке тајне полиције стоји да је у Сјеничком срезу био популарнији и од генерала Михаиловића. Блиско је сарађивао са начелником Команде Старог Раса мајором Лукачевићем. Током 1941., 1942. и 1943. године Поповић је учествовао у борбама на Ступској планини, Црном врху, Штављу, Сјеници, Кијевцима, Буђеу, Дубињу, Гиљеви, Граници, Боровцу, Штаваљској планини, Багачићима, Чипаљима, Жедној главици итд., против партизана, муслиманске милиције, италијанске или немачке војске. Због показане храбрости унапређен је у чин резервног пешадијског наредника-ђака од стране мајора Лукачевића. После ослобођења Сјеничке среза нове комунистичке власти су га ухватиле и стрељале.

¹²⁶⁶ ВАС, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 3.

¹²⁶⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 36, 86–91, 94; AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – с, стр. 7.

¹²⁶⁸ ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Мирка Јелића председника општине Штаваљ извршено у Крајској команди у Косовској Митровици од 2. до 13. маја 1943. године, стр. 11–12, 19–20.

нисмо успели да утврдимо да ли је имао, и ако јесте, колико људи под командом.¹²⁶⁹

У Сјеничком срезу се почетком 1942. године појавио и капетан Војислав Лукачевић. Он је од почетка окупације већ неколико пута боравио на овом простору. У Рашку је дошао јануарау 1942. године из Београда и састао се са војводом Ђуровићем. Затим се пребацио у илегалу на Голију, где се нашао са капатенима Петровићем и Цветићем. Почетком фебруара Лукачевић бива постављен за команданта Сјеничке бригаде. Имао је само 15 људи са којима се кретао на линији Сјеница – Штаваљ – Брњица, надгледајући комуникације. И поред тога, он је успео да ојача јединицу. Штаб бригаде је сместио у село Одвраћеницу и у њему су били официри Јован Бабовић и Ратко Кривокапић.

Сјеничка бригада је ускоро била подељена на 4 батаљона и то: I Штаваљски батаљон (жандармеријски каплар Каличанин Здравко), II Штаваљски батаљон, III Правошевски батаљон (Свето Јаковљевић) и IV батаљон (Слободан Киковић).¹²⁷⁰ Врло је вероватно да су већину бораца ових батаљона чинили људи који су истовремено били уписани и у Штаваљски четнички одред Селимира Поповића, који се у то време легализовао преко мајора Глишића. Ни Лукачевић није имао јаку контролу над штаваљским четовођом. Он се са људством задржао на територији Сјеничког среза до краја априла, после чега се према наређењу ВК ЈВуО пребацио у Милешевски срез.

И у Прибојском срезу су се паралелно развијале четничке организације Косте Пећанца и Драгољуба Михаиловића. Поред војводе Рачанског на територији среза деловали су и Михаиловићеви људи, пре свих Драгиша Јовановић и прота Михаило Јевђевић, обојица из Прибоја.¹²⁷¹ После почетка антифашистичког устанак у Србији, Јовановић креће на Равну Гору да би дошао у контакт са Михаиловићем. Стигао је само до Чачка што се показало као довољно. Тамо се

---

¹²⁶⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Разне објаве – бон за подизање 26 килограма соли у Рашки, стр. 1.

¹²⁷⁰ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17, стр. 18; ВАС, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, стр. 14, Записник са IX Саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, рађеног на Цетињу 23. марта 1945. године.

¹²⁷¹ Јовановић је за време Османског царства био телеграфиста у Пријепољу и познавао је турски језик. Пошто је радио за српску владу протеран је из Пријепоља и тада ступа у Јаворску бригаду у којој се борио за време I Балканског рата. О његовом раду је похвално говорио Сретен Вукосављевић. Током међуратног периода је радио као чиновник, да би у Априлском рату био повереник Обавештајног одсека ВК ЈВ у фабрици експлозива „Вистад“ у Вишеграду... ВА, ЧА, кут. 146, ф. 5, док. 9, стр. 2–3.

повезао са капетаном Богданом Марјановићем. Јавановић се после тога враћа у Прибојски срез, где му 20. октобра стиже Михаиловићево пуномоћје да изврши четничку организацију у Прибојском срезу. Изгледа да је тада постављен и за повереника на целој територији Санцака, јер се тако потписао на једном документу пар дана касније. Томе у прилог иде и његова активност на стварању четничких јединица у другим срезovima.¹²⁷²

Уз помоћ Златиборског четничког одреда преко којег је одржавао везе са централном Србијом, те локалних Срба, Јовановић је успео да до друге половине новембра организује Прибојски четнички одред, који је бројао осам чета (углавном већ формираних по општинама). За потребе наоружавања људства он је од Михаиловића тражио да му пошаље 2.000 пушака, 32 пушкомитраљеца и 2.000 бомби, као и једног официра за команданта одреда. Према Јовановићевом признању, пошто оружје није стизало он је затражио од команде да му дозволи да се за исто обрати Италијанима у Прибоју.¹²⁷³

Не зна се какав је одговор добио, али у следећем извештају од 12. децембра, јавља да са италијанским гарнизонам одржава „*пријатељске везе*“.¹²⁷⁴ Погољан услов за брже стварање четништва у прибојском крају лежао је и у томе што су погранична хришћанска села према територији која је званично припадала НДХ (Рудо, Вишеград, Чајниче), била још од почетка окупације наоружана. И у Бањи код Прибоја је постојала посебна четничка јединица састављена од мештана настала у октобру 1941. године.¹²⁷⁵ Поред Јовановића на формирању Михаиловићевог четништва је радио и поменути прота Јевђевић.¹²⁷⁶ Као агитатори и организатори четничких јединица Михаиловићевом командом у

¹²⁷² Исто, стр. 1, 4–5; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 1, стр. 2.

¹²⁷³ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 1, стр. 2–3, 5.

¹²⁷⁴ ВАС, ЧА, кут. 146, ф. 5, док. 9, стр. 12.

¹²⁷⁵ Само је четничка чета у Мокронозима бројала 154 борца под командом Средоја Новаковића... АСЖ, Ж-28, НОР, кут 13, фас. Санчачки четници, док. 7, стр. 1; Исто, док. 3, стр. 1.

¹²⁷⁶ Поред тога што је сарађивао са војводом Миликићем, Јевђевић је помагао и Дангићеве четнике у Босни и поготово, јединице које су у јесен 1941. године опколиле посаду НДХ у Вишеграду. Он је од доласка Италијана у Прибој почетком септембра ступио у контакт са њима. Италијанске власти су му дозволиле да заједно са Миодрогом Пријовићем спроведе јавно прикупљање и слање помоћи четницима у Вишеград. Почетком новембра се обратио и генералу Еспозиту обавештавајући га да је жеља четника мир у зони који би сељаци вратила своме послу. Мајор Нани га је означио председником Четничког одбора у Прибоју. Као предводник Михаиловићевог покрета у Прибојском срезу, он је стрељан после рата... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Commissione cetnici al Comando divisione „Pusteria“, Allegato nr. 2/2, 2.11.1941., p. 1; ВА, Војни судови, Војни суд дивизијске војне области за Санцак, Пресуда бр. 34/45 од 20. марта 1945. године, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 139;

Прибојском срезу, у изворима се помињу још: трговац и бивши председник општине Стевовић Добросав, Борисављевић Михаило, Радојковић Синиша, Илић Милован и Несторовић Милан.¹²⁷⁷

Предвођена Јевђевићем, ова група је у јануару 1942. прихватила предлог мајора Нанија да се приступи формирању четничке милиције под командом окупатора, слично као у Пљеваљском срезу. Према изјави угледног бега из Прибоја Хусеина Хасанагића, Нани им је на располагање ставио између 500–600 пушака, али је део био намењен локалним муслиманима.¹²⁷⁸ Почетком марта завршено је обликовање ове колаборационе јединице за чијег је команданта у договору између италијанских власти, капетана Ратка Ђуровића и свештеника Јевђевића, постављен бивши судија Среског суда у Прибоју, резервни поручник Миодраг Пријовић из Бучја. Штаб легализованог Прибојског четничког одреда био је у вароши у згради општине. Команду су чинили Пријовић са његовим заменицима Ристом Поповићем и учитељом Јевремом Богавцем, иследним судијом Милованом Илићем и Татомиром Караџићем.

У граду је била штабска чета од 20–30 мештана православаца, док се број припадника у срезу кретао око неколико стотина. Храна, одећа и оружје добијени су од окупатора. Одред је био подељен на: Бучевску чету (командант Комарица Светозар), Сочичку чету (командант Билић Мијо), Забрдску чету (командант Мановић Мићо), Касидолску чету са одвојеним водом у Врбову (команданти Новаковић Дико и Мијатовић Маринко), Устибарску чету (командант Новаковић Средоје) и Бањску чету (командант Лаптошевић Петар).¹²⁷⁹ Као и у Пљеваљском и Сјеничком срезу већина припадника легализованог одреда је била на списку одреда ЈВуО-а, односно Прибојске бригаде која је покривала овај крај.

Пошто је проценио ситуацију у Милешевском срезу као лошу за хришћанско становништво које је било угрожено од партизана и муслиманских милиција, Драгиша Јовановић је покушао да и у том крају изврши организацију четника. Акција уписа у јединице почела је крајем новембра. Према италијанским изворима Јовановић, који је означен као сумњива особа, имао је извесних успеха,

---

¹²⁷⁷ Исто, стр. 46, 48; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, Записник саслушања Хасанагић Ибрахима из Прибоја од 6. марта 1942. године, стр. 2.

¹²⁷⁸ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 45.

¹²⁷⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут 13, фас. Санџачки четници, док. 3, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 48, 85.

поготово међу српском омладином. Неки младићи су тада и напустили Пријепоље да му се придруже.¹²⁸⁰ Није међутим, успео да изврши чршћу организацију у Милешевском срезу, па ће се она интезивирати тек са доласком мајора Глишића у Нову Варош.

***

Масовни отпор немачком и италијанском окупатору током 1941. године убрзао је стварање четничких јединица, једнако као и партизанских. Оне се првобитно развијају потпуно под утицајем четништва у централној и јужној Србији, да би потом јак импулс стигао из Црне Горе. О томе сведочи врло лако кретање неких команданата преко границе. У тексту смо поменули путовања Ратка Ђуровића, али и Драгише Јовановића, онда слање Мирка Томашевића у италијанску зону или акција Боже Ђосовића са обе стране границе. Други повољан услов за развој четништва у Старом Расу било је ширење верских сукоба, па се тако део јединица сам организовао за борбу са муслиманима – одреди Рада Кордића, Селимира Поповића, Слободана Киковића у Сјеничком, односно Мокроношка чета у Прибојском срезу. Подсетимо да је Михаиловић трпео својеглавошћу Боже Ђосовића само због тога да би парирао пљачкашких похода муслимана из Кладнице. Иако су у почетку знатно успориле развоје четничког покрета, партизанске ликвидације националних првака су на дуже стазе донекле помогле његово ширење, обзиром да су одбиле добар део људи од њих.

Може се ипак, закључити да је најачи фактор била отворена колаборација са окупатором. Без његове помоћи тешко би се могло замислити да одред Машана Ђуровића има 1.200 добро наоружаних бораца, да Ратко Ђуровић организује јаку јединицу у Пљеваљском срезу (поготово после убиства Војиновића), да Јевђевић развије јединицу у Прибојском, а да Ђуришић стекне надмоћ у наоружању над комунистима. Обзиром на стартну предност и бољу организацију снага КПЈ-а, помоћ Италијана и Немаца изгледа још важнија. Предност колаборације су препознали и организатори четништва у оба покрета – Машан Ђуровић је упутио поручника Томашевића на сарадњу са Италијанима у Сјеничком срезу, док су Јовановић и Поповић сами ступили у контакт са њима.

---

¹²⁸⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 125 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 28. novembre 1941., p. 1.

Видели смо да је карактеристика четничког покрета на овој територији самостално настајање јединица и затим, њихово укључивање у покрете Драгољуба Михаиловића или Косте Пећанца (Божа Ћосовић, Раде Кордић, Вук Калаитовић, Селимир Поповић). На другој страни, четничке главешине су слале и своје организаторе попут Машана Ђуровића, Ратка Ђуровића или Павла Ђуришића, који су имали више успеха у стварању јединица. Између себе они су имали политичке размирице, али је било и сарадње, најчешће преко команданата који су кокетирали са оба покрета – на пример, борба против муслимана у Дежевском и Сјеничком срезу крајем 1941. године.

Чињеница је да се четништво на подручју Старог Раса спорије развијало од супарничког партизанског покрета, али и од већине муслиманских милиција. За то постоји неколико разлога. Прво, велики отпор локалних команданата надлежним инстанцама. Он се није толико показивао према лидерима попут Косте Пећанца, Драгољуба Михаиловића или Павла Ђуришића, колико у одбацивању њихових људи које су имали да спроведу организацију, тзв. „странаца“ који су виђени као средство за спутавање углавном, неограничене моћи локалних вођа. Поменимо само свађе између: Селимира Поповића и поручника Томашевића, Боже Ћосовића и поручника Катанића, Тодора Добрића и Машана Ђуровића, Машана Ђуровића и официра СДС-а, а касније и Рада Кордића и капетана Ђуришића. Ови неспоразуми су онемогућавали стварање јединствене команде и трошили драгоцену време. Друго, идеолошки непријатељ је имао чвршћу организацију којом је гледао да што је могуће више успори развој супарника. Притом се ударало директно на водеће националне раднике, који су уживали велики углед међу православним становништвом још из предратног периода. То потврђују врло брзе ликвидације: Ђурчића, два Ранитовића, два Војиновића и Дамјановића, што је за извесно време готово обезглавило четнике у Сјеничком, Нововарошком, Милешевском и Пљеваљском срезу. Треће, велики број команданата на малом простору стварао је праву збрку када су у питању надлежности над још увек малобројним трупима. Тако су на пример, у Сјеничком срезу почетком 1942. године одвојено деловали: Селимир Поповић, Мирко Томашевић, Раде Кордић, Мирко Јелић, Војислав Лукачевић и на крају, мајор Глишић. Четврто, граница између велике самосталности локалних главешина и бахатости је често била

незнатна, што је слало врло негативну поруку локалном становништву, иначе наклоњеном четништву. Показали смо како су теревенке Машана Ђуровића у сред немаштине утицале на Рашчане, а ништа бољи утисак нису имале ни пљачке Боже „Јаворског“ или одсечност Рада Кордића.

4.2. Област Санцака у виђењима четничких покрета.

Оружане акције

Ова географска територија је као просторна спона између два центра српског отпора окупатору – Србије и Црне Горе, морала бити под контролом четничке организације генерала Михаиловића. Да би се остварили ратни и послератни планови требало је придобити већинско српско становништво. Њему се приступало пропагандом која је позивала на традиционалне и верске моменте, односно обећавала материјалну и егзистенцијалну сигурност. Муслиманско становништво је са друге стране, означено је као непријатљеско и неповерљиво, те за њега није било места у будућој држави. Обзиром да се четнички покрет стриктно оградио од муслимана, чији прваци иначе нису желели никакве контакте са њим и већ вршили велики притисак на српски живаљ у Санцаку, било је питање времена када ће се ЈВуО обрачунати са њима. Одмазда ће у мањем обиму почети крајем септембра 1941. године одмах после избацивања „заштитника“ муслимана на овом простору, односно НДХ. Затим се отвара и други фронт према комунистима, што ће продубити стање анархије у овим крајевима.

„Санџачки коридор“

Територија Старог Раса је за обе четничке организације имала велики значај. На првом месту, војвода Пећанац је преко ње покушао да свој покрет прошири на италијанску окупациону зону, надајући се истом, па и бољем, третману и повластицама које су његове трупе имале на подручју окупиране Србије. Планови Равногорског покрета били су на другој страни, далекосежнији и тицали су се етничко-верске слике на овом простору и његовог послератног положаја у новој држави. За четничке идеологе положај бившег Новопазарског санцака је имао исти значај као и за Италијане, само је његов гео-политички значај посматран из другог правца – од долине Дунава ка Јадранском мору. Приметићемо да се ови

планови укрштају са намерама НДХ и Велике Албаније, а стога неминовно и са локалним муслиманима.

Значај „*Санџачког коридора*“ лежао је у томе што је био просторна карика Србије и Црне Горе, односно центра четничког покрета са приморјем и савезницима. Имајући у виду да су прво НДХ, а онда и Италија, настојале да га ставе под њихову власт из истог разлога, добијамо одговор зашто је ВК ЈВуО тежила да контролише ову територију.¹²⁸¹ Стога су разрађени планови преузимања италијанске окупационе зоне услед њеног изласка из рата, које се назирало дуго пре капитулације септембра 1943. године, те доласка савезничких снага. По њима требало је запосести једну планинску зону коју би било лакше бранити од војно надмоћнијег непријатеља, преко које би се долазило до мора и контакта са савезницима ради снабдевања, те са које би се могле мобилисати веће трупе одане ЈВуО-у.

Та територија је ишла линијом Бојана – Богићевица – Мокра планина – Смиљевица – Крстача – Гиљева – Јадовник – Златар – Лим – Дрина – Јахорина – Бјелашница – Неретва. Она је видимо обухватала Бјелопољски, Милешевски и Пљеваљски срез и делове Беранског, Сјеничког, Нововарошког и Прибојског среза, укључујући важне саобраћајнице које воде ка Боки Которској. Област Старог Колашина, Јарута, Голије, Јавора, Мучња, Муртенице, Чиготе, Златобора итд., била је предвиђена за наставак четничких акција у позадини непријатеља. След историјских догађаја ипак, онемогућио је реализацију ових планова.¹²⁸²

У оквирима нове Југославије коју је требало створити после рата, идеолози четничког покрета видели су наведене срезове подељене између области Шумадије и Црне Горе. На другом месту Стари Рас улази у границе проширене Србије у оквирима обновљене Југославије, која би обухватала Босну, Црну Гору и Србију са границама из 1913. године и северну Албанију. Ту је и документ „*Хомогена Србија*“ Стевана Мољевића једног од главних идеолога Равногорског покрета, настао још у јуну 1941. године у Никшићу. По њему у велику српску послератну јединицу имала

---

¹²⁸¹ ВА, ЧА, кут. 138, ф. 1, док. 7, стр. 1.

¹²⁸² ВА, ЧА, кут. 12, ф. 2, док. 22, стр. 4.

је да уђе цела Зетска бановина, што значи неизоставно и територија Старог Раса.¹²⁸³ Сви ови планови су ипак, остали „мртво слово“ на папиру.

Српско становништво као ослонац четништва

Да би се територија Санцака ставила под контролу, било је неопходно придобити православце. У ту сврху коришћена је разноврсна пропаганда која се ослањала на: патриотизам, историјско наслеђе и традицију, сигурну егзистенцију, племенску повезаност, сеоски и градски идентитет, економски моменат итд. Опште место у односу према Србима било је позивање на испуњене дужности према отаџбини, краљу и југословенској држави, чији је легитимни представник био генерал Михаиловић.¹²⁸⁴ Обзиром на то, формално сви они који би одбили позив или приступили супротном покрету, били би означавани као издајници.¹²⁸⁵ Други мотив четничке пропаганде био је позивање на историјске и културне везе Старог Раса, односно Црне Горе, са предкумановском Србијом. Равногорски покрет је сматрао да се питање ових територија може решавати једино унутар ширег српског питања, што је и одговарало схватањима хришћанског сеоског живља.¹²⁸⁶

Са отварањем грађанског рата између комуниста и четника православни живаљ почиње да страда и од револуционарног терора. Четнички агитатори покушавају да омасове јединице тако што обећавају заштиту, мир и ред, сигурност приватне својине, престанак убијања и освету за страдања. Ови предлози су погодовали сељацима јер су им омогућавали да се врате раду на

---

¹²⁸³ ВА, ЧА, кут. 7, ф. 2, док. 36, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 7, ф. 2, док. 38, стр. 1; V. Dedijer, A. Miletić, *nav. del.*, стр. 8–10.

¹²⁸⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 125 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 27. novembre 1941., p. 1.

¹²⁸⁵ Поред комуниста нападани су и национални радници чије се деловање разилазило са плановима Равногорског покрета. Такав је био случај са групом српских интелектуалаца из Пљеваља које су предводили Војислав Ненадић, Нићифор Лисанчић, Глигорије Божовић и др, од којих су неки касније стављени под слово „з“... ИАБ, УГБ, Специјална полиција, инв. др. 2773, стр. 1; Слични ствари су се догађале и у другим градовима, као у примерима Сретена Вукосавевића, Страја Борисављевића итд.

¹²⁸⁶ У једном реферату који је израдила дивизија „Пустерија“ половином 1942. године наводи се: „Нови црногорски националисти, са програмом антифедералистичким и антикомунистичким окренули су се према српском национализму... Ова њихова оријентација има политичке и културолошке мотиве будући да се Црна Гора сиромашна по култури и праву осећа привучена институцијама у Београду; и има економске разлоге зашто Црна Гора сама никада неби могла да има довољно средстава за живот“... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 319 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. giugno 1942., p. 2.

имањима, који је био нужен да би се спречила глад и осигурала безбедна будућност.¹²⁸⁷ Ово су били уједно и најачи аргуменати против комунистичке пропаганде, али и становниште које се поклапало са окупаторским интересима и које ће између осталих, увести четничке команданте у колаборацију.

Четници су нудили и заштиту од муслиманских напада који су отпочели са окупацијом. Играњем на карту верског антогинизма који је владао на простору Санцака четништво је јачало, али су односи озмеђу хришћана и муслимана додатно заоштрени. Важне традиционалне вредности српског становништва као што су породица, брак и црква, су такође, играле важну улогу у придобијању присталица. Четнички идеолози међу којима је било доста свештеника, подсећали су становништво на њихове вековима старе обичаје, осуђујући све оне који желе да промене укореењени начин живота. У тој пропаганди важно место су заузимале српске светиње на овом простору (Милешева, манастир Бања код Прибоја, Стари Рас, Дежево...) као симболи славне традиције и средњовековне државе, у чије се одбрану морало устати.¹²⁸⁸

Наглашаване су и разлике у животном стандарду између сеоског и градског становништва, да би се искористила чежња сељака за предностима варошког живота и то претворило у анимозитет према пре свега, комунистима, који су били пореклом из градова. Од сељака се тражило да не прате „варошане/касаблије“ који их заводе и одвајају од домова, а све у циљу да бих их опет финансијски искоришћавали као у време старе Југославије.¹²⁸⁹

Обзиром на ратне недаће које су погађале ове крајеве важно место у прикупљању присталица имао је и економски моменат. Четнички команданти обећавају становништву бољи живот у новој Југославији, већа имања и више хране. Помиње се пресељење у богате равнице Војводине. Они који би ступили у њихове редове, добијали су одмах помоћ у новцу и храни, а њихове породице су

---

¹²⁸⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando presidio militare Bijelo Polije, informazioni, Nr. 405, 7.2.1942., p. 1; ВАС, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 15, стр. 1.

¹²⁸⁸ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 1, стр. 3.

¹²⁸⁹ ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 10, стр. 1.

биле обезбеђене давањем пензија или инвалиднина.¹²⁹⁰ Опскрба је стизала од савезника или окупатора. На овај начин се прилазило и градском живљу, поготово бившим чиновницима, интелектуалцима или официрима заинтересованим за повратак предратне службе.¹²⁹¹

Материјална сигурност коју је обезбеђивало ступање у четнике посебно је била привлачна за српске избеглице са Косова и Метохије и Санцака. На подручју Студеничког среза и поготово у Рашки, где је био стациониран Ибарски четнички одред, налазило се почетком 1942. године више од 20.000 избеглица. У Бјелополском, Беранском, Колашинском и Никшићком срезу уточиште је без игде ичега, нашло још неколико хиљада људи.¹²⁹² Ангажовање четничке пропаганде у наведеним облицима дала је резултате крајем 1941. године и током 1942. године, те допринела тренутној превласти над комунистима на територији Старог Раса и Црне Горе.¹²⁹³

Четници су углавном носили цивилна одела у тамним бојама и црне шубаре са српским грбом или националним бојама. Официри су ишли у униформи ЈВ са обележјима, што је имало јасан пропагандни карактер.¹²⁹⁴ Од наоружања већина бораца је имала италијанске или југословенске пушке, ређе аутоматско оружје, које је било резервисано за команданте. Често су носили и бобме и каме.¹²⁹⁵ Што се тиче снабдевања јединица оно је ишло преко разних симпатизера Равногорског покрета из градова и са села, савезника или окупатора. Највећи проблем је представљао стални недостатак оружја и муниције, јер четници нису водили честе

¹²⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 15, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Објава Штаба Ибарског четничког одреда од 22. јула 1942., стр. 1; „Пљеваљски гласник“, за 2. децембар 1942. године, стр. 2.

¹²⁹¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della divisione „Taurinense“ – mese di settembre 1942., p. 1; Недићева влада је октобра 1941. године на пример, донела одлуку по којој се свим чиновницима из државне управе који ступе у добровољачке или четничке одреде, одобрава неодређено одсуство са пуним платама... ВА, НДа, кут. 53, ф. 1, док. 6. стр. 1.

¹²⁹² Према италијанским изворима почетком маја 1942. године на овом простору је још увек обитавало 12.707 избеглица... ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 55, 56, 57 и 58.

¹²⁹³ Италијански генерал Вивалда је крајем 1942. године закључио да српско становништво већином подржава идеје Михаиловићевог покрета, док само незнатан број даје подршку независној црногорској држави... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 3. reggimento alpini, Spirito della popolazione, Nr. 81, 12. gennaio 1943., p. 1.

¹²⁹⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 11. regimenti Alpini, Memento per i comandanti di reparto, 20. aprile 1942., p. 1.

¹²⁹⁵ В. Виријевић, *нав. дел.*, стр. 170–171.

борбе против окупатора, а испоруке савезника из ваздуха нису биле довољне. Стога се оно некада и одузимано од сељака који су на овом простору били традиционално добро наоружани.¹²⁹⁶

Значајан део оружја је добијан од италијанских власти путем званичних договора или илегално. Један од оних који је доносио резултате, било је подвођење српских девојака Италијанима, који су изгледа били посебно подложни утицају жена.¹²⁹⁷ Фалило је константно и санитетског материјала поготово одредима који су све време били у илегалу. Борци су због тога патили, јер су до лекара ретко долазили, већ су се лечили „бабским лековима“ чији је ефекат често био контрапродуктиван.¹²⁹⁸

Питање муслимана

У ратним плановима четничког покрета генерала Михаиловића муслиманско становништво са простора Санцака заузима посебно место. Будући да се његов велики део сврстао на страну окупатора или квинслиншких држава после пропасти Југославије, узео учешћа у нападима на српско становништво, те почео да нагиње враћању политичко-социјалне структуре из времена Османског царства, Михаиловић се одлучио за врло оштре мере. У својој бележници он је непознатог датума унео следећи запис: *„Питање муслиманског становништва потребно је у влади решити; Муслиманско становништво је својим држањем довело до тога да их наш свет више не жели и неће их у својој средини. Потребно је још сада (бележница тадира из периода 1941–1942., М.Ж.) да се припреми исељавање у Турску или ма где ван наше територије. На дан устанка они ће сви бити покренути са својих насеља, а то нико неће моћи спречити“.*¹²⁹⁹ У такође недатираном документу који је архивски сврстан у грађу ВК ЈВуО-а, на карти

¹²⁹⁶ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Разне објаве, стр. 9.

¹²⁹⁷ У једном италијанском документу се наводи да њихови официри „врло лако одају детаље о раду (њихове, М. Ж.) службе у разговору са девојкама“. Набавка оружја и муниције путем проституције забележена је у Пријепољу и Прибоју. Овим начином су скупљање и поверљиве информације потребне ЈВуО... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al V.I. nr. 194 del 13.2. 1942., p. 3; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 433; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 18, 23.

¹²⁹⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2–30.9.1943. године, стр. 22.

¹²⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17, стр. 17.

послератне проширене Југославије даје се и упутство о премештању становништва. Између осталог у њему стоји да се из Србије исељава 250.000 „Турака“, што се односило и на санџачке муслимане.¹³⁰⁰ Ту је и поменути документ „Хомогена Србија“.

У септембру 1941. године у програму Равногорског покрета пише да се проблем муслимана у будућој српској јединици има узети као тежак и да га што пре треба решити. Све не-српске елементе по њему је требало одстранити.¹³⁰¹ Идеје о расељавању етничких група, односно протеривању муслимана у правцу Турске заступао је један од идеолога покрета Стеван Мољевић. Он је предлагао брзу акцију чишћења територије ликвидацијом криваца за злочине над српским становништвом и расељавањем осталих у договору са турском владом уз помоћ Енглеза.¹³⁰²

Кључни документ Михаиловићеве политике према санџачким муслиманима јесу инструкције које је упутио капетану Ђуришићу и мајору Лашићу 20. децембра 1941. године. Трбало би навести и да је у српској историографији отворена полемика око аутентичности овог документа.¹³⁰³ Било како било, у њему Михаиловић обавештава своје официре о циљевима покрета, односно како би требало употребити четничке одреде у датом тренутку у Црној Гори и Старом Расу, каква би требало да буде четничка организација на овом простору и на који начин ће се одржавати веза са ВК ЈВуО-а.

Као један од циљева наводи се стварање заједничке границе између Србије и Црне Горе, „*чишћењем Санџака од Муслиманског живља*“ тако што да ће се „*једним делом снага дејствовати из долине Лима правцем Бијело Поље – Сјеница са задатком очистити Пеинтер од муслиманског и арнаутског живља*“. Даље се наводи да се има „*дејствовати правцем преко Чакора ка Метохији са задатком да се на том правцу очисти територија од Арнаута као и да се пресретну они који ће*

---

¹³⁰⁰ ВА, ЧА, кут. 2, ф. 7, док. 36, стр. 1.

¹³⁰¹ Vladimir Dedijer, Antun Miletic, *Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svedočenja*, Sarajevo, 1990, str. 18–19.

¹³⁰² Zbornik NOR-a, том XIV, knj. I, Beograd, 1981, str. 102–103.

¹³⁰³ О томе видети више у: Драгољуб Михаиловић, *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*, зборник докумената приредили М. Весовић, Коста Николић и Бојан Димитријевић, књ. 2, Београд, 1998. и Милан Терзић, *Фалсификат или не? Инструкција Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. године Ђорђу Лашићу и Павлу Ђуришићу, Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2004, стр. 209–214.

бити гоњени из Пешитера – Санџака“. На крају се наводи да ће се учинити са „*Арнаутима, Муслиманима и Усташама према њиховим заслугама за њихова гнусна недела према нашем живљу, т.ј. треба (их, М.Ж.) препустити Народном суду“*.¹³⁰⁴

Наређење је стигло до капетана Ђуришића у првим месецима 1942. године и он га је проследио потчињеним заповедницима. Овај документ је убрзо дошао у руке УО-а у Сјеници. Они су га умножили и послали на разне стране, па су садржину Михаиловићевих иснтрукција ускоро имали албанска влада у Тирани, односно власти НДХ у Сарајеву (које су га и објавиле), те италијанске и немачке окупационе власти.¹³⁰⁵ Будући да су добили јасне информације да одмазду не

¹³⁰⁴ Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. I, Beograd, 1981, str. 94–100; ВА, ЧА, кут. 1, ф. 1, док. 18, стр. 1–2.

¹³⁰⁵ Инструкције су заробили муслимани из села Кладнице, вероватно група Сефера Тарића чији су се припадници обучени у четничка одеа и пуштених брада кретали неопажено Сјеничким и Моравичким срезом, нападајући четнике, партизане и православно становништво. Судски чиновник родом из Пљеваља, Риза Селмановић је на саслушању при команди Војне Крајине у Сарајеву 12. априла 1942. године донео информације о овом догађају. Он је иначе, побегао из Горажда у Пљевља када су четници ушли у њега, па је касније преко Албаније и Тиране отпутовао за Сарајево. Селмановић је између осталог изјавио: „*Прије два мјесеца код оваквог свога једног подхвата дознали су (муслимани из Кладнице, М.Ж.) да ће тих дана наићи теклићи (курири, М.Ж.) Драже Михајловића са наредбама за заповеднике одметничких војски које се налазе на цијелом подручју бивше државе. Чекајући три дана у једној шуми ухватили су три текића Дражина убили их и код њих нашли три наредбе истог садржаја адресиране на њихове заповједнике по Црној Гори и Санџаку, које су однијели и предали своје одбору у Сјеници којему је председник Хасан Звиздић трговац из Сјенице. Једну од ових одредаба су послали г. Мусолинију, једну албанској влади, а трећу коју је од њих искао нјемачки командант са сједиштем у Новом Пазару и талијански генерал из Пљеваља, оставили су за Хрватску владу а овима дали само овјеровљене преписе те наредбе. Мени је нијесу давали да је понесем а неби је смио ни поњети без великог осигурања.“* У наставку додаје да је „*путујући у Тирану примјетио да се та Дражина одредба цијела налази у њиховом дневнику који је случајно изашао тога дана, а који се зове ТОМОРИ од 27. марта, па сам га одмах купио у намјери да тај лист пренесем и предам заповједнику Војне Крајине што сам учинио и ево га предајем“* (ВА, НДХ, кут. 244, ф. 1, док. 60, стр. 4); Делимични превод објављеног документа у листу „*Тимори*“ са албанског језика има сличности са документом од 20. децембра 1941. године, али не у потпуности, јер према речима команде официра НДХ превод није био коначан. Исти је достављен 22. априла 1942. године Славку Кватернику, Поглавниковом главном уреду, Министарству домобранства, III домобранском збору и Врховном оружничком заповедништву – укупно 7 копија (ВА, НДХ, кут. 244, ф. 1, док. 60, стр. 1–2). Другу, прецизнију верзију заробљавања документа са инструкцијама даје Хасан Звиздић који га је 2. марта због нових верских сукоба у Сјеничком срезу, поменуо немачкој команди у Новом Пазару. Звиздић наводи да је његова милиција на подручју села Чипаље, 7 километара североисточно од Сјенице, дана 27. фебруара 1942. године заробили официра ЈВ учитеља Милана Марковића, Лешац Крста из Црвска, Матовић Љуба из Буђева, Матовић Милорада из Шароња и Ђуровић Груја из Црвска. Сви су били наоружани. Изјавили су на саслушању да су из Нове Вароши кренули за Рашку. Код Марковића је документ пронађен у „*унутрашњем џепу међу осталим документима*“. Звиздић је поменуо и да се у тачки 5. инструкција помиње чишћење Санџака и Босне од муслиманског становништва (ИАРНП, фонд 283, НОР, Допис 868. трупе фелдјандармерије при Крајскоманди у Косовској Митровици, испостава Нови Пазар, Крајскоманди Косовска Митровица у виду жалбе групе грађана села Боришића, општина Сјеница, због напада четника Рада Корде на ово село, 2. марта 1942. године, стр. 2–3; ИАБ, BDS, Д-344, Pavle Đurišić, str. 27–29). Преиспитујући Селмановићев и Звиздићев исказ и упоређујући га са другом документацијом дошло се до следећих сазнања. Дана 1. марта

могу избећи, муслимански прваци интензивирају рад на припајању Великој

1942. године из Сјенице је овај документ заиста послат за Тирану, преко Новог Пазара и Косова. Ипак, документ који смо пронашли у Централном државном архиву Албаније у Тирани је препис оригинала на српском језику. Да је препис веран оригиналу тврдио је сјенички „префект“ Хил. Х. Ахметовић, који је потписао и извештај о заробљавању инструкција упућеном немачкој команданту у Новом Пазару, иначе написан од стране Звиздића. У поређењу са документом објављеним у Зборнику НОР-а 1981. године нема разлика (AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, f. 1–2); До 12. марта 1942. године документ је стигао до албанских власти које су извршиле превод. Аутентичност истог потврдила су обојица преводиоца Рок Љумези (Rrok Lumezi) и Џевдет Паласка (Xhevdet Pallaska) аташе Призренске префектуре, најкасније 14. марта 1942. године (AQSh, fondi 149, v. 1942, d. П-92, f. 2–6); Новински текст такође, који је објављен у листу „Тимори“, а који је Селмановић однео из Тиране у Сарајево, доспео је преко конзула Хаџи-Ђорђевића половином маја 1942. године и до југословенског обавештајног официра мајора Перића у Цариград. Краћи превод текста Перић је проследио надлежнима. Он наводи и да је документ са инструкцијама заробљен од стране италијанске војске у Албанији која је ухватила Михаиловићевог курира, што се коси са Селмановићевим исказом (АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, Шифровани телеграм конзула Хаџи-Ђорђевића председнику министарског савета од 15. маја 1942. године, стр. 1; М. Терзић, Фалсификат или не? Инструкција Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. године Ђорђу Лашићу и Павлу Ђуришићу, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2004, стр. 210–213); Било како било, превод који је послао Перић, а поготово онај који су урадиле власти НДХ у Сарајеву, указују на то да је „Тимори“ објавио цео текст документа са инструкцијама добијеног од УО из Сјенице. Затим је „Сарајевски нови лист“ у броју 311 16. маја 1942. године објавио у чланку „План нове Југославије – Пусте жеље ткз. краљевске владе у Лондону“ делове његовог садржаја у циљу ширења анти-југословенске и анти-српске пропаганде. У тексту који жестоко напада Југословенску владу у Лондону и поготово њене хрватске чланове, између осталог пише: „То каже отворено министар војске и морнарице бивше Југославије Дража Михаиловић, човјек без војске и морнарице, који је данас потпуно поражен. Он је у некој својој наредби изнио овај програм краљевске владе у Лондону: 1) Стварање нове Југославије под вођством краља Петра II; 2) проширење Југославије стварањем једне српске националне државе унутар Југославије, у коју би биле укључене Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Срем, Банат и Бачка; 3) након стварања те нове Југославије треба повести рат за ослобођење разних крајева између осталог запосјести и читаву Бугарску; 4) народне мањине нове Југославије које нису српске треба уништити (овако дословце каже Михаиловић); 5) муслимански свијет из Санџака, Босне и Херцеговине и све Хрвате треба истребијити; 6) треба уништити све муслимане и усташе који су увриједили српски свијет“ („Sarajevski novi list“ за 15. мај 1942. године, стр. 2); Органи Министарства унутрашњих послова НДХ заробили су писмо команданта Озренског корпуса ЈВуО-а почетком 1943. године. У њему су изнесене неке од смерница које су наведене у инструкцијама. Затим је министарство почетком јуна исте године њега проследило осталим телима НДХ (НДА, фонд 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, kut. 2, dok. 001, str. 1–2); У једном реферату Министарства вањских послова НДХ о Санџаку из августа 1944. године, доноси се још један краћи препис садржаја документа од 20. децембра 1941. године. У њему се износи само део о циљевима четничког покрета, који се углавном поклапају са преводом који је урађен у Сарајеву априла 1942. године (ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 ..., стр. 5); Требало би навести да се превод документа са Михаиловићевим упутствима нашао и у поседу немачког БДС-а. Они су га заједно са преводом на немачки ставили у досије капетана Павла Ђуришића, кога су ухапсили половином маја 1943. године у Колашину. И овде је у питању препис, који је уз мање словне грешке идентичан оригиналу, мада то нико својим потписом није потврдио (ИАБ, BDS, Д-344, Pavle Đurišić, str. 3, 22–26); Сведочанства о документу са инструкцијама оставили су и неки савременици ратих дешавања на простору Старог Раса. Хасан Звиздић је јануара 1943. године писао дивизији „Венеција“ у Беранама да он поседује оригинални документ Драгољуба Михаиловића са потписом капетана Ђуришића, на основу чега је указивао да између ове двојице постоји веза (AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Informazioni, Nr. 158, 21. gennaio 1943., p. 1); Најугледнији муслиман из Прибоја током Другог светског рата трговац Хусеин Хасанагић је после ослобођења тврдио да је муслиманско становништво било обавештено о садржини документа преко муслимана из Сјенице, који су исту пресресли и заробили (АС, БИА, збирка 271, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 45).

Албанији, односно на припремама обрачуна са српским живљем. Све ово било је усуђујемо се рећи, логичан наставак процеса започетих још током 1941. године.

Мајор Лашић је даље 7. јануара 1942. године издао проглас становништву у Црној Гори у коме их је позвао на борбу против окупатора и освету између осталог и против муслимана, позивајући се на „*истрагу потурица*“.¹³⁰⁶ Капетан Ђуришић је затим као заповедник Лимског четничког одреда 18. јануара исте године у наредби бр. 5 писао заповеднику Лјеворечког батаљона да ће „*велики део Мађарске и румунски Банат, Метохија и Санџак, Босна и Херцеговина бити очишћене*“ од свих ненационалних елемената.¹³⁰⁷ Ђуришић је још оштрији став поновио у јесен 1942. године у Шаховићима, док је мајор Захарије Остојић 6. децембра у реферату са упутствима о деловању четничких јединица услед евентуалне италијанске капитулације, изнео једнако екстреман план за обрачун са муслиманима.¹³⁰⁸ После капитулације Италије септембра 1943. године ЈВуО није био у стању да спроведе ове амбициозне планове. Стога није дошло ни до обрачуна са муслиманима, мада је било прилика попут ослобођења Пријепоља половином септембра када они нису дирани иако су град бранили заједно са Немцима.¹³⁰⁹

У верском и идеолошком грађанском рату – четничке акције у Сјеничком, Нововарошком, Пљеваљском и Бјелопољском срезу

После акција у августу и септембру 1941. године у Дежевском, Сјеничком и Нововарошком срезу, четничка дејства се настављају током октобра, новембра и децембра. На првом месту она попримају облик одмазде против муслиманског становништва због насиља учињеног над Србима за време власти НДХ. Затим од

¹³⁰⁶ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 164–165.

¹³⁰⁷ ВАС, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 15, стр. 2.

¹³⁰⁸ Он између осталог каже: „*Питање обрачуна са Муслиманима треба добро проучити. Они су многобројни, добро наоружани и повезани. Наша тежња мора бити, да се Муслимани већом пропагандом одстрани од акције према нама у моменту када би то било најосетљивије за нас. Ликвидирање муслимана треба извршити парцијално и у моменту када се Италијани неће интересовати за судбину муслимана. А то може бити на неколико дана пре почетка акције према Италијанима... После разоружања Италијана, ако се пре тога времена не сврши са Муслиманима треба плански приступити разоружању, а потом ликвидирању Муслимана. За ово треба образовати специјалне летеће јединице. У сваком случају зону која ће се ослободити, треба у најкраћем року очистити од свих унутрашњих непријатеља. Једино тако, моћи ћемо сконцентрисати сву пажњу на фронт*“... ВА, ЧА, кут. 12, ф. 2, док. 22, стр. 5.

¹³⁰⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 34, стр. 1.

новембра почињу борбе између четника оба покрета и комуниста. Најређе су биле акције против италијанског или немачког окупатора. Као центри четничких операција, поред Дежевског и Студеничког среза о чему је било речи, јављају се Сјенички и Нововарошки срез, те граничним деловима Пљеваљског и Бјелопољског среза.

Половином септембра председник Лопишке општине известио је италијанске власти у Сјеници да су им четници запалили зграду општине. Две недеље касније, 27. септембра, група од 12 четника је поново дошла у село, запленила и затим спалила општинске матичне књиге. Три дана раније око 30 четника је упало у село Аљиновиће, спалило општинске матичне књиге и покупило оружје од сељака. Према мишљењу градоначелника Пријепоља ово је урађено да италијанске власти не би евентуално ушле у траг четницима који су пореклом били из ових општина.¹³¹⁰ Могуће је да се радило о четничкој групи Слободана Киковића или Боже Ћосовића, али потврде о томе нема у документацији. Председник општине Кладница јавио је такође, да је већа група „*српских националиста у заједници са групом комуниста*“ из Нововарошког среза, напала ово велико муслиманско село 26. септембра у 11.00. Напад је одбијен без жртава.¹³¹¹

После напада на Кладиницу поново су се распламсали верски сукоби у Сјеничком срезу започети у јулу и августу 1941. године. То није изненадило Италијане, коју су ипак, као и много пута у току рата, остали у улози посматрача. У једном реферату „Пустерије“ из тог времена, наводи се могућност сукоба између „*две расе*“ у Сјеничком срезу, јер је велики број људи расељен, а и муслимани и хришћани су добро наоружани.¹³¹²

Команда батаљона „Белуно“ стационираног у Сјеници, пријавила је јаку пушчану ватру већ 10. октобра увече северно и југоисточно од Сјенице. Батаљон

---

¹³¹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 65 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 27. settembre 1941., p. 1.

¹³¹¹ Ibid, nr. 67 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. settembre 1941., p. 1.

¹³¹² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al Bollettino Inf. Nr. 42, del 4.9., p. 1.

није интервенисао, нити је утврдио ко су виновници изгрета.¹³¹³ У наредних пет дана десило се још неколико инцидената. Локално муслиманско становништво се жалило на присуство четника у селу Дунишићи. Албанска жандармерија из Дуге Пољане имала је сукоб са јачом групом четника, вероватно са Голије. Православци из Штавља су пријавили крађу стоке од стране муслимана. Затим је на територију Сјеничког среза пребегло неколико српских породица протераних од муслимана из места Ситниче у Пожешкој општини, Дежевског среза, доносећи приче о верским сукобима на том простору. Дана 15. октобра четници су даље, на месту Ветерник у Радијевићевској општини, Нововарошког среза, пресрели једног муслимана украли му 15 грла стоке.¹³¹⁴

На овај простор до краја октобра, поново долази војвода Божа Јаворски. Са собом је имао између 150–200 људи. Он се прво сместио у селу Божетићима, да би 29. октобра у суседним Љепојевићима одржао народни збор коме су присуствовали виђенији грађани из Штиткова, Божетића и Буковика. На састанку су били и поручници Калаитовић и Веља Грујић. Војвода Ћосовић је позвао све присутне да ступе у његов одред, упознајући их са наводним поразима војски Сила Осовине и успесима Црвене армије на истоку Европе. Изнео им је планове о његовом скором нападу на Нову Варош, Сјеницу и Нови Пазар. Иако је генерал Еспозито процењивао да су резултати овог пропагандног збора изостали, он је свеједно тражио да се становништво додатно деморалише демонстрацијом силе путем дејстава авијације по селима чије је становништво учествовало на збору.¹³¹⁵ Но, Јаворац је убрзо потиснут већом партизанском акцијом о чему смо већ писали.

У међувремену, наставили су се верски сукоби у сјеничком крају. Како наводи генерал Еспозито група муслиманских првака из Сјенице која се залагала за прикључење овог простора Великој Албанији, предузела је извесне мере у том

---

¹³¹³ Ibid, Dall Comando 7. reggimento alpini al Comando divisione Pusteria, Nr. 289, 11. ottobre 1941., ore 7, p. 1.

¹³¹⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 84 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 87 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 20. ottobre 1941., p. 1.

¹³¹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 86 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. ottobre 1941., p. 1.

¹³¹⁵ Ibid, nr. 93 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. ottobre 1941., p. 1.

¹³¹⁵ Ibid, nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 104 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. novembre 1941., p. 1.

правцу. То је затим изазвало реакцију хришћана и продубило сукобе. Нажалост не наводи се какве су акције биле у питању, већ само да су многе српске куће у селима Буђеу и Бољарима биле попаљене.¹³¹⁶ После вишедневног окршаја између четника војводе Гиљевског Рада Кордића и локалних муслимана у Барској општини, Италијани су 11. новембра констатовали да су многе куће спаљене, да је око 600 људи остало без крова над главом, те да је дошло и до паљења летине и уништавања усева већих размера.¹³¹⁷

И овога пута је изостало италијанско војно ангажовање. Штавише, дивизија „Пустерија“ је неколико дана касније повукла свој батаљон из среза. Италијански став према верским сукобима на територији Санцака можда најбоље осликава депеша од 2. децембра 1941. године упућена команди „Пустерије“, а од стране виших инстанци (вероватно Команда трупа Црне Горе или Гувернатората). У њој се између осталог препоручује следећи однос према проблемима у Сјеничком срезу: *„Пред становништвом које је нетолерантно према свакој дисциплини и које је пуно мржњом, није могуће, нити погодно, да се разместе гарнизони свуда широм среза ради заштите голоруког народа, и (стога, М.Ж.) се морају препустити њиховој судбини (подебљао аутор)“*.¹³¹⁸ Овакав став ће имати делекосежне последице по локално становништво обе конфесије.

Већ 13. новембра у Пљевља је стигао још један извештај из гарнизона Сјеница, који је обавештавао да се борбе у Барској општини настављају са несмањеном жестином. Интересантно је да је команда сумњала да је наставак верских окршаја узрок комунистичке пропаганде у тој зони.¹³¹⁹ Због тога је почетком децембра 1941. године Еспозиту стигла препорука да врати гарнизон у Сјеницу и да тамо

---

¹³¹⁶ Ibid, nr. 104 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. novembre 1941., p. 2.

¹³¹⁷ Ibid, nr. 110 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 11. novembre 1941., p. 1.

¹³¹⁸ BA, mikorteka, NAV – i – T – 821, r. 356, str. 826.

¹³¹⁹ Оне су максимално отежале живот сељака тих крајева. Пример тога јесте село Пећарска смешетено на граници између Сјеничког и Бјелопољског среза. После ових сукоба његови мештани скоро годину дана нису смели да напуштају село, оставши „затворени“ све до октобра 1942. године... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 112 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. novembre 1941., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 4.

оснује једну јаку јединицу од 250 локалаца која ће одржавати ред и мир. До повратка Италијана чекаће се ипак, дуже од пола године.¹³²⁰

Непосредно пред одлазак Италијана из Сјенице, команданта гарнизона потпуковника Ђованија Лукиту контактирао је војвода Јаворски. Лукита је од њега 13. новембра примио писмо којим тражи преговоре. Изгледа да је било договорено да тим поводом дође у Сјеницу. Ћосовић је стога са људством требало да стигне у село Крстац 12 километара северно од Сјенице. Ту би га 14. новембра сачекала италијанска војска и спровела даље. У свом одговору Ћосовићу потпуковник Лукита му је гарантовао безбедност од стране његових трупа, али и муслимана из Кладнице, којима је послао наређење да му обезбеде пут и „не чине сметње никакве“. Када је међутим, Ћосовићем курир са одговором кренуо назад дошло је до оружаног инцидента на путу недалеко од Кладнице. Вероватно обавештени о овим контактима од стране муслимана из Сјенице, Кладничани су напали пратњу Ћосовићевих људи. Италијанска војска је одбила напад приликом чега је убила тројицу муслимана. Убрзо је цела Кладница била под оружјем. Стога је потпуковник Лукита 13. новембра у 19.00 послао ново писмо Јаворцу којим је отказао састанак.¹³²¹

Ћосовић је био незадовољан оваквим развојем догађаја, па је наредног дана послао допис команди батаљона „Белуно“ у коме је „ургурао“ да италијанска војска са командантом Лукитом буде у Крцу 15. новембра и да му се одобри „приступ префектури (срезу)“. Италијани нису попустили пред оштрим тоном, али су ипак, пристали на нови састанак 17. новембра. Присуство је потврдио и потпуковник Лукита. Он је међутим, одбио да Ћосовића пусти на територију среза, замоливши га да са одредом оде негде другде. Да би га орасположио послао му је нешто војне спреме и намирница.¹³²²

Иако нам документа не говоре да ли је овога пута дошло до састанка или не, можемо претпоставити шта је требало да буде једна од тема. Италијанском гарнизону у Новој Вароши је наине, 24. новембра стигло писмо од стране „четника са Златара“. У њему су исти изразили жељу да уђу у Сјеницу и стога су

¹³²⁰ ВА, mikorteka, NAV – i – T – 821, r. 356, str. 826.

¹³²¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 194, стр. 1; Исто, сл. 195, стр. 1.

¹³²² Исто, сл. 196, стр. 1; Исто, сл. 197, стр. 1.

тражили одобрење италијанских власти. Пошто су војвода златарски Влајко Ђурчић и Љуба Ранитовић били тада већ заробљени од стране партизана, могуће је да је овај захтев послао војвода Јаворски. Италијани су међутим, одбацили овај предлог.

Поручник Калаитовић је ступивши у редове генерала Михаиловића половином новембра 1941. године, почео да шири свој одред у Нововарошком срезу. Пошто се нагодио са кладничким муслиманима, међу којима је имао далеке рођаке, да се не нападају, вратио се половином новембра за Штитково, да би онда продужио за Радоињу. Тамо је 19. новембра имао мањи сукоб са партизанима у којем су му рањена три борца. У помоћ ослабљеним четничким снагама у Нововарошком и Сјеничком срезу, после погибије Ђурчића и Ранитовића, дошао је до 26. новембра војвода Рачански Захарије Миликић из Прибојског среза. Његово људство је међутим, било лоше наоружано и без довољно муниције. Иако су били обавештени о четничким губицима Италијани су сматрали да ће на 23-годишњицу проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца букнути устанак који ће имати национални карактер.¹³²³ Наравно, до тога није дошло.

У источним деловима Сјеничком среза у Штаваљској општини затекао се половином новембра 1941. године један мањи партизански одред који се повлачио из правца Копаоника и Голије. Његови борци су се привремено сместили у село Брњицу код Дуге Пољане. У страху да муслимани из Сјенице не искористе присуство партизана да изазову акцију окупаторских трупа у целој Штаваљској општини, свештеник Селимир Поповић и председник општине Мирко Јелић су са људством из Штавља кренули на партизане. Дошло је до мањег инцидента приликом којег је погинуо четник Милија Средојевић и један партизан. Потом се партизанска јединица повукла ка Црној Гори.¹³²⁴ Нешто касније на овај простор долази Војислав Лукачевић и организује Сјеничку бригаду. Он је за разлику од

---

¹³²³ С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 118–119; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 123 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941., p. 1.

¹³²⁴ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 233а–233б.

осталих четничких јединица имао до априла 1942. године пар сукоба са немачким и италијанским окупатором, али без значајнијег успеха.¹³²⁵

Доласком већих партизанских снага у Нововарошки срез почетком децембра кретање и акције локалних четничких јединица су биле онемогућене. Стога се они све више ослањају на помоћ Италијана или прелазе на десну обалу Увца где су се налазиле Недићеве снаге састављене од жандармерије и легализованих четничких одреда. Са њима ће почетком јануара 1942. године кренути у офанзиву која ће се завршити питискивањем партизанских снага на леву обалу Лима.

На територији Пљеваљског и Бјелопољског среза није било јачег четничког одреда већ неколико мањих, који ће касније послужити као основ за развој четничке организације на овом простору. Крајем септембра четворица четника наоружаних пушкама и бомбама зауставили су неколико муслимана који су се враћали са пијаце у Пљевљима и претукли их.¹³²⁶ Почетком октобра су се на другој страни, наставили напади на хришћанско становништво у Слатини, које је већ било спаљено у августу. Група муслимана предвођена Абазом, Рустемом, Рамом и Вејсилом Кријешторцем упала је 5. октобра у село и убила двојицу Срба. Остатак мештана се разбежао.¹³²⁷

Затим су наоружани Срби упали у Бродаревску општину у ноћи 4/5. октобра и убили двојицу муслимана, а још двојицу ранили.¹³²⁸ Половином октобра у селу Коврен западно од Бјелог Поља око 30 наоружаних четника је неколико дана боравило у месту. Издржавало их је локално хришћанско становништво. Иако су у селу живеле само две муслиманске породице ова група их је малтретирала и убила једног међу њима. Сличне акте насиља над муслиманима она је починила и 21.

---

¹³²⁵ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, стр. 14 (полеђина документа), Записник са IX Саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, рађеног на Цетињу 23. марта 1945. године.

¹³²⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 60 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. settembre 1941., p. 1.

¹³²⁷ Ibid, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 78 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. ottobre 1941., p. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 302.

¹³²⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 79 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 11. ottobre 1941., p. 1.

октобра.¹³²⁹ Нешто раније 18. октобра, председник општине Бродарево известио је италијанску команду у Пљевљима да су непознати починиоци опљачкали и убили двојицу муслимана из Бјелопољског среза на територији његове општине.¹³³⁰

Група наоружаних православаца који су водили извесни Блажо Пулитин и Радисав Косач(ш)евић напали су муслимане у селу Орашац у Комаранској општини 21. октобра. Том приликом је убијено чак 8 муслимана мештана. Истога дана око 10.00 у селу Брвине недалеко од Бродарева, убијена су двојица мештана док су радила у пољу. У питању су били Илмо Салетровић (?) и Шаћир Адиловић. Према речима муслимана вероватно је била у питању група хришћана из села Слатине, међу којима су наводно препознати Блажо Гувих и Милета Рављанин.¹³³¹

Команда „Пустерије“ лоцирала је почетком новембра група од 150 наоружаних Срба који „*желе да освете своје мртве*“, а која се кретала простором Комадине – Слатина – Комаран. Она је током ноћи 5. новембра упала у Заступ и Прљевине јужно од Бродарева, растерало мештане, али без жртава. Дан раније група од 40 четника је опколила и напала Подборову у Пренђанској општини Пљеваљског среза. Муслимани су одговорили ватром. Током сукоба убијено је једно муслиманско дете од 11 година, а рањена 4 одрасла мушкарца. Четници су имали једног мртвог који није идентификован.¹³³²

Око 40 наоружаних четника војводе Златарског Ђурчића је упала у село Косатицу 15. новембра и малтретирала муслиманско становништво. Четници су преноћили у месту и сутрадан ујутру блокирали „турску махалу“ у Доњој Косатици, тражећи од муслимана да предају оружје. Дошло је до сукоба током којег су усмрћени Ибро и Мухарем Бакић. Том приликом је запаљено и 7 муслиманских кућа. Недуго затим хоџа Пачариз долази у село и опкољава српске

---

¹³²⁹ Ibid, nr. 84 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 88 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 20. ottobre 1941., p. 1.

¹³³⁰ Ibid, nr. 86 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. ottobre 1941., p. 1.

¹³³¹ Ibid, nr. 93 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. ottobre 1941., p. 1.

¹³³² Ibid, nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941., p. 1; Ibid, nr. 105 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. novembre 1941., p. 1.

куће. Већи део њихових становника је успео да побегне, а они који нису су свирепо убијени. Тада је из освете ликвидирано 7 Срба из Косатице.¹³³³

Тако је биланс верских сукоба у Пљеваљском, Бјелопољском и Милешевском срезу за нешто мање од месец дана убијено 16, рањено 4 и претучено неколико десетина муслимана услед напада мањих четничких јединица или наоружаног српског становништва. За то време страдало је на другој страни, 9 хришћана.

***

О великој важности територије Старог Раса за Раногорски покрет јасно нам говори детаљна документација четничке провенијенције у којој се овај простор дефинише као спона Србије и Црне Горе, темељу на којем је требало градити послератну државу, даље, веза између јаких четничких снага из Шумадије или са Голије и Копаоника, са онима у Васојевићима, односно преко приморја са савезницима.

Као заступник српских националних интереса у оквирима поробљене Југославије, Равногорски покрет је наследио хипотеку српског политичког пораза у Краљевини Југославији заокруженог катастрофом у Априлском рату. Уз трауматично искуство геноцида над српским становништвом у НДХ, то је поједине његове идеологе усмерило ка употреби екстремних мера ради стварања будуће српске државе. Што се тиче санџачких муслимана, због њихове подршке НДХ и Великој Албанији, односно италијанском и немачком окупатору, те великог насиља над српским живљем које је имало за циљ њихово потпуно физичко уклањање (Ибарски Колашин, Дежевски срез) већ током 1941. године, они су означени као скупина за коју нема места у послератној Југославији. Тако су муслимани са овог простора, уз оне из Босне и Херцеговине, те Албанце са Косова и Метохије, уклопљени у шири политички програм стварања велике српске државе без националних мањина. То нам показује белешка генерала Михаиловића који каже да их православци више не желе на овом простору, те да се по казни због ранијих дела, морају иселити у Турску. Како је рат одмицао,

---

¹³³³ Убијени су: Брајевић Нико, Васиљевић Војко, Друловић Будимир, Матовић Радивоје, Пејовић Станиша, Матовић К. Рајко и Бојовић Милутин. Један од убијених је бачен у кречану, а у други у реку... Ibid, nr. 116 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. novembre 1941., p. 1; *Ужичка република...*, књига 1, стр. 663.

четнички планови везани за муслиманских живаљ Санцака постајали су све екстремнији (документација Михаиловића, Ђуришића, Лашића или Остојића), што ће на крају довести до масовних злочина над цивилним муслиманским становништвом. Заоштравању односа допринело је и у суштини непремењено муслиманско држање, у односу на период 1941. године, према локалним Србима,.

Четнички напади на муслимане представљају такође, наставак сукоба из прошлости чије корене можемо наћи у претходним вековима испуњеним масовним међусобним убијањима мухамеданаца и хришћана. Та нит може се ухватити на пример, у Лашићевом позивању на нову „истрагу потурица“ или нападу на муслимански живаљ Бјелопољског среза на Бадње вече 1943. године. Наслеђену мржњу која је владала између верских скупина у Старом Расу, лоцирали су и италијански „дошљаци“. На поменуте констатације команде „Пустерије“ о великој нетрпељивости између конфесија на територији Прибојског, Пљеваљског, Чајничког и Сјеничког среза, додајемо и став врховних окупационих власти у Црној Гори, по којем је становништво сјеничког краја „*луно мржње*“ једно према другом, те да се стога мора „*препустити судбини*“. То је значило потпиривање међусобних убијања, што ће уосталом бити италијанска пракса све до краја окупације.

Зато су прве четничке акције у Старом Расу биле окренуте освети према муслиманима, а не комунистичким снагама, иначе бројнијим и јачим. То показује наставак сукоба на простору Гиљева и Јадовника, те низ убистава припадника различитих верских скупина у бродаревском крају (Буђево, Бољаре, Орашац, Косатица, Слатина, Павино Поље итд.).

4.3. (Не)жељени савезник – колаборација четника са италијанским окупатором

У зависности од начина контакта са италијанским властима¹³³⁴ можемо повући одређну црту разлике између људи Косте Пећанца и оних ближих Михаиловићу.

---

¹³³⁴ О питању четничке колаборације током Другог светског рата у Југославији види више у: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Београд, 2002; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, Београд, 1993; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, I-II,

Речју, први су крајем 1941. године покушали да одмах ступе у отворену сарадњу са окупатором. Иако вођени амбициозним плановима, имали су скромне резултате. Акција Павла Ђуришића је са друге стране, имала задатак да осигура и убрза стварање његових одреда, са јаком цртом личног политичког интереса. Поступном дипломатском акцијом он је тежио да прво неутрализује Италијане као једног од противника, а затим да их искористи као преко потребног савезника у борби против комуниста. Прихвативши преговоре италијанске власти су настојале да кроз њих пацификују окупирану територију уз што мању потрошњу људских и материјалних ресурса, не испуштајући из вида шта је суштина покрета који се налазио са друге стране преговарачког стола.

*Мисија капетана Ђуровића у команди дивизије „Пустерија“
и самоиницијативни покушаји сарадње са италијанским властима*

Политика покрета Косте Пећанца према Италијанима се најбоље може пратити кроз дипломатске акције капетан Ђуровића крајем 1941. године у Пљевљима. Он је 23. новембра изнео Пећанчев план борбе против комуниста у Старом Расу. Еспозито је овај пројекат затим представио генералу Биролију. Током разговора са командантом „Пустерије“ Ђуровић је навео да се током обиласка поменутих срезова уверио да је наводно против италијанске окупације само 1% становништва које чине „поједини комунисти и Павлићеве усташе“, док је остатак становништва неодлучан или подржава Италијане. Стога је тражио да му се дозволи формирање једне дефанзивне војне организације (четничке милиције), која би затим протерала комунисте из Санцака. Онда би се ова ојачана

Београд, 2014; Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, I-II, Beograd, 1984; Četnici u Crnoj Gori (saradnja sa okupatorom, zločini, žrtve): izbor dokumenata, urednik Vlado Marković, Podgorica, 1998; *Saradnja četnika sa okupatorom u Crnoj Gori : dokumenti 1941-1945*, urednik Radoje Pajović, Podgorica, 1996; Radoje Pajović, *Pavle Đurišić-kontraverzni četnički vojvoda*, Podgorica, 2005; Jozo Tomasevich, *War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945 : Occupation and collaboration*, Stanford, 2001; Никола П. Илић, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији (1941-1944) : у светлу докумената*, Лесковац, 1996; Вељко Ђ. Ђурић, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001; Petar Kačavenda, *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine*, VIG, 5, 1966; Вељко Ђ. Ђурић, *Војвода Ђујић*, Крагујевац, 2001; Rade Petrović, *Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine : (prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941)*, *Prilozi*, 19, 1982; Коста Николић, Од "српског Робина Худа" до "националног издајника" : генерал Драгољуб Михаиловић у савезничкој пропаганди 1941-1943, *Српска слободарска мисао*, 2, 2001; Milan Ristović, *Dragoljub Draža Mihailović i bugarska građanska opozicija 1941-1944. godine*, VIG, 3, 1984; Milan Ristović, *Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu : istoriografski i (ili) politički problem, Religija, društvo i politika*, 2002.

јединица као подршка италијанским трупама могла употребити против партизана и у другим деловима Србије или Црне Горе.¹³³⁵

Поред милиције, Пећанац је у плану имао и увођење четничке администрације. Предлагао је наиме, да се у сваком срезу именује један начелник са саветницима и један председник среског суда и неколико судија. У Пљевљима би се поставио префект са тројицом судија који би био врховна власт четничке управе. Све чиновнике би именовао и издржавао Гувернаторат Црне Горе, али би били бирани међу Пећанчевим људима. Сви би тесно сарађивали са генералом Еспозитом.¹³³⁶

Пећанчев предлог о сарадњи заинтригирао је Биролија. Стога је истог дана тражио од италијанске врховне команде да му достави информације о војводи Пећанцу.¹³³⁷ Она се због политичке компоненте Пећанчеве понуде, обратила Министарству спољних послова Италије, које је даље, контактирало краљевско посланство у Београду. Министарство је затим, 29. новембра дало свој суд. Оно је сматрало да су Пећанчеви људи екстремни-националисти и да је његов основни циљ да прикупи под команду исте такве чиниоце у италијанској окупационој зони. Сматрало се и да је војвода стар, те да не може у потпуности да контролише команданте.

Упозната са дешавањима у Дежевском и Косовско-митровачком срезу, италијанска дипломатија је закључила: да акције Пећанчевих људи продубљују сукоб између Срба и Албанаца, да би се слична ствар могла очекивати и на територији Санцака.¹³³⁸ Главномандујући италијанске војске генерал Кавалеро уважио је све сугестије које је изложило министарство. Генералу Биролију је стога 2. децембра јавио да се он залаже за могућу сарадњу са четницима, али без већине услова које је предложио Пећанац. Пошто је Бироли тражио даље

---

¹³³⁵ ВА, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 356, str. 883–884.

¹³³⁶ Ђуровић је навео да је Пећанац већ припремио потребне људе и да су они могли да после недељу дана од ступања на функцију почну са спровођењем реформе. Ђуровић је закључио да би се на овај начин „*повратио мир у села*“, док би италијанско залагање по овом питању популариозовало њихов окупациони режим у народу... Isto, str. 884–885.

¹³³⁷ Isto, str. 881–882.

¹³³⁸ Подсетимо да је пар дана раније Сухопланински четнички одед под његовом врховном командом, напао Нови Пазар... Isto, str. 873–874.

инструкције, генерал Кавалеро се прогласио ненадлежним да се опширније изјасни по овом питању.¹³³⁹

Ствар је лично иницијативом покушао да погура и генерал Еспозито, потврђујући поново да је располагао великим политичким утицајем. Он је 10. децембра обавестио Команду трупа Црне Горе да је због сталног прилива партизанских снага у зону Нове Вароши, дозволио стварање четничких одреда на целој територији Санцака и одобрио 2.000 пушака и 40 пушкомитраљеза са одговарајућом количином муниције. Еспозито је као команданта ове јединице навео војводу Рачанског Миликића, вероватно јер је за разлику од капетана Ђуровића, он Италијанима био познат још од борби око Вишеграда. Италијански генерал је на крају депеше предложио надлежнима да консултују немачке власти у Србији на који начин су наоружале Пећенчеве четнике. Неколико дана касније генерал Ментасти је одобрио формирање оружане милиције на територији дивизије „Венеција“, али нема података како је одговорио на Еспозитов предлог.¹³⁴⁰ Тада је ипак, створена четничка организација у Пљевљима о којој смо писали, али не онаква какву је предлагао Пећанац.

Капетан Ђуровић је лично пренео вести о негативном одговору Италијана четничком војводи. Затим је крајем децембра враћен у Пљевља са новом понудом. Она сада није садржала додатне политичко-административне услове, већ само борбу против комуниста. Еспозито је о томе обавестио Биролија уз афирмативни коментар да је сарадња са четницима неопходна да би се сасекла организација комуниста. Он је навео и да ће посебности око сарадње са Пећанчевим људима конкретизовати команда његове дивизије, уколико буде потребно и у договору са немачком командом у Ужицу. Генерал Бироли је подржао ову иницијативу, али је генерал Ментасти био уздржанији. Он је стога, поново контактирао Министарство иностраних послова.¹³⁴¹

---

¹³³⁹ Isto, str. 875, 879, 880.

¹³⁴⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Dal Comando truppe Montenegro al Governatore Montenegro, Nr. 10270, 10. dicembre 1941., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Sgombero presidi, Nr. 8651, 14. dicembre 1941., p. 1.

¹³⁴¹ BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 356, str. 871.

Одлуку о томе да ли ће се подржати стварање четничких формација министарство је пребацило на италијанску врховну команду. Пошто овога пута Пећанац није поставио никакве додатне захтеве, генерал Кавалеро је 28. децембра констатовао да је предлог сарадње прихватљив и свој одговор проследио министарству и гувернатору Биролију. У њему Кавалеро даје потоњем да питање сарадње са Пећанчевим одредима реши како мисли да је најприкладније.¹³⁴² Бироли је потом дао „зелено светло“ Еспозиту да настави посао који је започео. Легалне четничке јединице су међутим, сведене на помоћну антикомунистичку милицију, у свему зависну од дивизије „Пустерија“.

У наредним месецима генерал Еспозито је наставио стварање четничке милиције у Пљеваљском, Прибојском и Сјеничком срезу. Ради лакше координације са окупатором основан је Четнички политички одбор у Пљевљима, кога је водио истакнути колаборациониста Војислав Ненадић. Одбор је укинут јула 1942. године.¹³⁴³ Иако се Еспозито у почетку ослањао на капетана Ђуровића, видевши да утицај Косте Пећанца на територији Санцака слаби,¹³⁴⁴ он и његови наследници се окрећу војводи Богољубу Ирићу, ближем ЈВуО-у.

Било је на крају и неколико самоиницијативних покушаја војне сарадње са Италијанима. Четници из околине Прибоја су још половином септембра 1941. године тражили помоћ од италијанске посаде из вароши ради заједничке борбе против јединца НДХ код Вардишта. Предлог је одбијен.¹³⁴⁵ Видели смо и да је прота Јевђевић тада успоставио контакте са италијанским војним властима. Исто важи и за војводу Миликића. Он је половином новембра позвао и Влајка Ђурчића да не напада Италијане и не омета покрете њихових трупа. Иако је Еспозито оценио да Ђурчић тренутно ради на ујединњену муслимана и хришћана у борби

---

¹³⁴² Isto, str. 669, 870.

¹³⁴³ ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 7, стр. 1.

¹³⁴⁴ У једном реферату из септембра 1942. године се наводи да „четничка пропаганда генерала Недића и Косте Пећанца слаби и нестаје, те да је у Пријеполу, Прибоју, Вишеграду и Пљевљима“ српско становништво на позицијама покрета генерала Михаиловића... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della divisione „Taurinense“ – mese di settembre 1942., p. 4.

¹³⁴⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Dal Comando divisione Pusteria al Comando XIV Corpo di armata, Nr. 421, 17. settembre 1941, ore 19,30, p. 1.

против окупатора (разлог ликвидације), он је вероватно уверио Биролија о исплатљивости сарадње са њиме.

Гувернатор је прихватио ово мишљење и 14. новембра обавестио надлежне органе о томе.¹³⁴⁶ Три дана касније италијански гарнизон у Новој Вароши јавио је у Пљевља да су их контактирали четници са Златара изразивши жељу за сарадњом (такође, разлог ликвидације). Исту су правдали тиме да су се разочарали у политику комуниста. Стога су послали двојицу официра на преговоре, поручивши да имају око 300 људи под оружјем. Нажалост у документацији се не помињу имена делегата, нити какве је резултате дала ова четничка иницијатива.¹³⁴⁷ Може се ипак, претпоставити да су ови први позитивни импулси стигли до Пећанца, који је на основу њих онда покренуо опширнију акцију.

Почетком јануара 1942. године уследила је иницијатива војводе Јаворског који се тада већ налазио под Михаиловићевом формалном командом, односно сарађивао са Недићевим одредима, а углавном деловао самостално. Он се после првих контаката са гарнизонам у Сјеници, сада обратио италијанској команди у Пљевљима. Нудио је наравно, сарадњу против комуниста. Ћосовић је предлагао заједничку акцију његових људи са италијанским гарнизонима из Прибоја и Пријепоља, а против партизана у Нововарошком и Сјеничком срезу.¹³⁴⁸ Истовремено је као легализовани четнички командант преко немачких власти у Ужицу ступио у везу са тамошњим италијанским официром за везу пуковником Бисколом (Biscuola). Овај је 1. јануара преко Вишеграда тражио да се о понуди обавести команда у Пљевљима, те да се ако постоје могућности, у акцију укључе и италијанске снаге из Прибоја и Пријепоља.¹³⁴⁹ Еспозито је сада врло брзо добио „зелено светло“ од Команде трупа Црне Горе.¹³⁵⁰ Нисмо ипак, дошли до података који би нам одговорили на питање да ли је и како дошло до конкретизовања ових

---

¹³⁴⁶ Ibid, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 114 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 14. novembre 1941., p. 1; BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 356, str. 445–447.

¹³⁴⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 116 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. novembre 1941., p. 1.

¹³⁴⁸ Ibid, Dal Comando divisione Pusteria al Comando truppe Montenegro, Nr. 122, 6. gennaio 1942., p. 1.

¹³⁴⁹ Ibid, Dal colonnello Biscuola a colonnello Pizzi, Diaro storico gennaio 1942, allegato Nr. 3, p. 1.

¹³⁵⁰ Ibid, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione Pusteria, Nr. 181, 6. gennaio 1942., ore 20, p. 1.

контаката. Оно што нам је познато јесте, да је Ђосовић наставио са самосталним иступима, укључујући и сукобе са Италијанима.

Колаборација Павла Ђуришића

Контакти капетана Ђуришића са италијанским властима почетком 1942. године захтевају посебну пажњу, јер ће они у много чему обликовати будуће историјске догађаје на територији Санцака. Током овог периода Ђуришић је имао серију разговора са представницима дивизије „Венеција“ у Беранама, који ће резултирати његовом колаборацијом против партизана. Разговори су започети на његову иницијативу почетком јануара. За разлику од Ђуровићеве мисије у Пљевљима, Ђуришић је наступао самостално, без уплитања надређеног му Михаиловића.

Он је ступио у контакт са командантом дивизије „Венеција“ генералом Бонинијем, затраживши састанак. Генерал је прихватио понуду, али је на разговор послао начелника штаба потпуковника Амадеа Симонелија (Amadeo Simonelli).¹³⁵¹ Први састанак је одржан у Беранама 3. јануара.

Ђуришић је на састанку директно понудио Италијанима своје трупе за борбу против комуниста. Притом је изјавио да је *„спреман да сарађује са италијанским властима, али та сарадња, нагласио је више пута, мора бити тајна за све“*, како пред народом не би навукао ореол издајника. Евеантуалну сарадњу Ђуришић је базирао на следећим основама: неконтролисано војно деловање, слобода политичког рада и пропаганде, ширење акције против комуниста на Андријевачки, Берански, Бјелопољски, Колашински, Пљеваљски и Милешевски срез (територију над којом му је поверена надлежност од стране Михаиловића) и оружје (3.000 пушака, 110 аутоматских оружја, 40 минобацача и 1 или 2 артиљеријска оружја). Као залог оданости је на крају, понудио за таоце мајку, жену и сина, додавши и да ће доћи код генерала Бонинија када га год позове без икаквих гаранција безбедности.¹³⁵²

---

¹³⁵¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Capitano Pavle Giuriscic, Nr. 179, 11. gennaio 1942., p. 1.

¹³⁵² Капетан Ђуришић је своје намере изгледа износио самоуверено и енергично, што је оставило утисак на потпуковника Симонелија. Белешка коју је поводом овог разговора саставио

Пишући извештај са састанка за генерала Бонинија, поткуковник Симонели је закључио да се Ђуришићевим захтевима „*може удовољити*“, јер се у његову лојалност „*не треба сумњати*“. Ове речи италијанског официра осликавају позитиван утисак који је Ђуришић оставио приликом првог сусрета на којем су ударени темељи будуће сарадње између њега и италијанских власти.¹³⁵³

Проучивши извештај генерал Бонини је 11. јануара о свему обавестио Команду трупа Црне Горе. Његово тумачење разговора било је међутим, проницљивије него оно које је дао Ђуришићев саговорник, што се уосталом може запазити из приложеног. Бонини је прво позитивно говорио о употреби четничких снага, али уз велику дозу опреза, због Ђуришићевих веза са Михаиловићем. Он је навео да би сарадња са њим требало да буде „*потпуна*“, али под пуном контролом италијанских власти. Ово стога јер је сматрао да је намера четничког команданта била да у повољном тренутку претвори „*антикомунистички покрет у југословенски покрет, тачније антииталијански*“, те да је „*тражена сарадња са Италијанима средство којим ће се служити у прво време да би поразио комунизам*“. Бонинијеве речи јасно осветљавају степен међусобног поверења будућих савезника, проблеме који су се од старта појавили међу њима, односно константу која ће стално оптерећивати четничко-италијанску сарадњу.¹³⁵⁴

У наставку депеше Бонини је за „*нелогичну меру*“ оценио давање оружја четницима, јер ће поновио је, у једном тренутку оно бити употребљено против Италијана. Негативну слику о Ђуришићевим намерама Бонини је заокружио ставом да су његове симпатије према окупатору неискрене и резултат страха од борбе на два фронта. Ипак, он је закључио да би упркос свему, требало „*одржавати контакте са Ђуришићем и у могућим границама пратити његов рад*“, будући да им је то гарантовало безбедност саобраћајница и мостова. Италијански командант је предложио да би Ђуришића требало везати давањем

италијански официр почиње описом пуним дивљења према четничком команданту. У белешку су унете следеће речи: „*Капетан Павле Ђуришић, поноситог изгледа, нормалне конституције, здраве и снажне, посвећене оружју и некомотном животу, инспирише онога ко му приђе, изазива симпатију, поверење и поштовање због свог јаког, аданог, једноставног и промишљеног карактера*“... Ibid, p. 1–2.

¹³⁵³ Ibid, p. 3–4.

¹³⁵⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Capitano Pavle Giuriscic, Nr. 179, 11. gennaio 1942., p. 1.

мање количине оружја, односно предложио Команди Црне Горе отварање сарадње са њим на територији дивизије „Венеција“.¹³⁵⁵

У ишчекивању одговора Италијана, Ђуришић је наставио дипломатску иницијативу. Дана 13. јануара у 22.00 имао је ново виђење са представницима „Венеције“ у Беранама. Овога пута се појавио у пратњи неколико поверљивих људи, међу којима је био Милан Бандовић¹³⁵⁶ председник општине Затон. Ђуришућ је изгледа био обавештен да је Бонини у негативном контексту известио више власти о његовом предлогу. Стога се жалио да те гласине о њему шире комунисти покушавајући да саботирају њихову сарадњу. Одбацио је и оптужбе да сарађује са Михаиловићем. Притом је поновио да је једини његов циљ „да уништи комунисте“, гарантујући да ће у колико му се испуне потраживања у оружју, за месец дана очистити простор Санцака од њихових одреда.¹³⁵⁷

На предлог италијанског официра да се у његову антикомунистичку акцију укључе и муслиманске снаге, пре свега оне из Петњице и Бјелопољског среза, Ђуришић је одговорио да жели сарадњу. Као доказ за то навео је да је пар дана раније заштитио од партизана италијански конвој који је из Бјелог Поља ка Беранама превозио муслиманске избеглице из Босне. Као услов за сарадњу он је стога, тражио: да му муслимански команданти омогуће слободну акцију на њиховој територији, материјално помогну и да не нападају Србе.¹³⁵⁸

После тога Ђуришић је затражио од његових пратилаца да напусте просторију. Оставши сам са италијанским официрима он им је предао списак „особа из Берана“ које би требало „уклонити“.¹³⁵⁹ Разговор је закључен интересовањем Италијана за везе Ђуришића и Михаиловића. Бивши официр ЈВ-о се бранио да

---

¹³⁵⁵ Ibid, p. 2.

¹³⁵⁶ Њега је препоручио Италијанима речима да „је данас Бандовић за мене, а треба да буде и за вас, особа од поверења и сугурна; Користан је зато што се налази са друге стране Лима (Затон), где једино он сме да иде и одлази по својој вољи“, због опасности од муслимана... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 2° incontro con Pavle Giuriscic, allegato Nr. 46 al diaro storico, 13. gennaio 1942., p. 2-3.

¹³⁵⁷ Ibid, 1.

¹³⁵⁸ Ibid, p. 2-3.

¹³⁵⁹ У забелешци са састанка направљеној као и прошли пут за генерала Бонини стоји следеће: „Прецизирао је (Ђуришић, М.Ж.), и то се посебно односило на генерала, да особе са списка међу собом држе тајне састанке и кују заверу за унутрашњу побуну у директном контакту са комунистима; Њему је изгледало да намеравају да организују атемтате и на официре, без изузетка и на генерала; Његов савет је да се буде посебно опрезан, да се не верује никоме, и да се не занемаре жене, јер је могуће да се оружје стави у женске руке да би се извршили терористички злочини“... Ibid, p. 3.

нема контакта са четничким командантом, јер он наводно нема утицаја у Црној Гори. По Ђуришићу се о њеној будућности имало одлучивати неком другом приликом, док је сада једини циљ чишћење комуниста. Закључио је да му је преко потребно оружје и чак, отишао корак даље и упозорио италијанске власти на последице одбијања сарадње са њим, речима да се они налазе „у тренутку када треба реаговати, јер ако останемо пасивни, ако останемо без оружја, губи се битка, и вера коју народ има у нас“.¹³⁶⁰ Овакве врсте претњи ће временом како Ђуришићева моћ буде расла, постати чести облик његовог обраћања Италијанима.

Шест дана касније, 19. јануара, Ђуришић и Симонели су се поново састали. Тада је заповедник Лимских четничких одреда допунио поменути списак са још неколико лица за апс. Жалио се даље, да га комунисти тренутно потискују и да му је оружје које је тражио, а од којег му је на Бонинијеву сугестију дат само незнатан део, преко потребно. Ђуришић је предлагао и заједничку акцију према партизанским снагама у Курикућама и Лубници, са тиме што би Италијани деловали авијацијом. Италијанска команда је прихватила ову сугестију и без упозорења напала ова насеља, што је била прва званична заједничка акција Ђуришићевих људи и окупатора. (током бомбардовања село Лубница је скоро потпуно уништено). Задовољан Ђуришићевим држањем, генерал Бонини је овога пута белешку разговора проследио генералу Ментастију без опаски.¹³⁶¹

Нови састанак уследило је 12. фебруара у Беранама, опет на Ђуришићев предлог. Састанак се међутим, одиграо у непријатној атмосфери по официра ЈВуО-а. Италијани су наине, поново тражили објашњења о његовим претходним активностима и тренутном ставу према генералу Михаиловићу, од кога су видимо, поприлично зазирали. На основу тога Ђуришић је закључио да „генерал и Италијани немају поверења у њега“.¹³⁶² Иако му је са италијанске стране одмах узвраћено да то није истина и да генерал цени његов допринос у антикомунистичкој борби, Ђуришић је морао да се брани од оптужби које је на његов рачун Бонини изнео месец дана раније.

---

¹³⁶⁰ Ibid., p. 4–5.

¹³⁶¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Capitano Pavle Giuriscic, Nr. 424, 21. gennaio 1942., p. 1–2; AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 635–642.

¹³⁶² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 4° incontro con capitano Giuriscic, Allegato nr. 26, 12.2.1942., p. 1.

Он је категорички одбацио све оптужбе, иако је видели смо са Михаиловићем имао активну сарадњу. Затим је покушао да убеди Италијане да се он не бори за Велику Србију или нову Југославију, да не није србофил или југословенофил, да је Југославија није донела ништа добро Црној Гори осим комунизма и сл. Навео је и да на његовој територији постоје просрпска и процрногорска струја међу Србима, али да је ова прва неупоредиво јача, што изискује његово кокетирање са спрским национализмом.¹³⁶³

Генерал Бонини му је изгледа поверовао и овога пута исказао много веће поверење у капетанове речи објаснивши надлежнима да „*док је при првом сусрету изгледало са сигурношћу да је његово политичко залагање било усмерено ка поновном успостављању велике Југославије, данас је он изричито престао да буде србофил или југословенофил, већ стреми искључиво независној Црној Гори која би требало да живи у сфери интереса или Албаније или Италије*“. На промену Бонинијевог става вероватно су утицали Ђуришићеви успеси у борби против партизана у Беранском, Андријевачком и Колашинском срезу. Генерал је закључио извештај афирмишући Ђуришића као особу која „*има квалитете да постане кључна личност*“ на овом простору.¹³⁶⁴ Време ће показати да није погрешно.

Позитиван став Бонинија према Ђуришићу утицао је на то да се врх окупационе управе у Црној Гори више заинтересује за његов рад. Стога је на почетку још једне рунде преговора са италијанском страном која је одржана 6. марта, четнички командант обавештен да је гувернатор Бироли послао двојицу људи ради састанка са њим (Исти је одржан наредног дана). Ђуришић је од Симонелија на другој страни, опет тражио оружје и муницију. Добио је као и до тада само сагласност и

---

¹³⁶³ Бранећи се од упорних оптужби да се срео са Михаиловићем, Ђуришић је причао да је на граници са Србијом био само крајем априла 1941. године, да је тамо нашао једну стару радио станицу коју је после показивао као гарант његовог састанка са заповедником ЈВуО, а све са циљем поменутог додворавања просрпској страни. Више пута је негирао да се икада видео или да одржава односе са Михаиловићем, већ да је сам говорио о наводном сусрету ради увећања његове популарности. Овде би требало рећи и да је Ђуришић одбацио оптужбе да се на прелазу између 1941/1942. године видео са Михаиловићем и пред Немцима маја 1943. године. На крају излагања закључио је да „*Црна Гора сама не може да живи и да би требало да постоји у оквиру Италије или Албаније; Никада као део Србије или велике Југославије коју Црна Гора не жели због већ наведених разлога*“. Обзиром на касније супротно војно-политичко деловање Ђуришића, можемо закључити да је ова изјава имала тренутни циљ да скрене разговор на другу страну, те да Ђуришића приближи окупаторском оружју. Потом је додао да би желео да његов покрет прошири убо на целу Црну Гору... Ibid, p. 1–2; ИАБ, BDS, D–344, Pavle Đurišić, str. 53.

¹³⁶⁴ Ibid, p. 2.

подршку италијанске стране за наставак антикомунистичке борбе, али без назнака о евентуалној помоћи.¹³⁶⁵ Сличне теме су покренуте и на наредном виђењу 13. марта, али је епилог дијалога био исти.¹³⁶⁶

После низа састанака, крајем марта 1942. године коначно су уобличени аспекти уговора о сарадњи између Италијана и капатена Ђуришића. Команда трупа Црне Горе је од њега тражила да се обавезе на поштовање следећих услова: 1) Да води борбу против комуниста и њихових присталица; 2) Да одржава стални контакт са италијанским властима и врши акције према њиховим директивама; 3) Да одржи ред и мир у његовој зони и обезбеди сигурност путева; 4) Да никада не окрене оружје против италијанских трупа; 5) Да после слома комунизма врати сво оружје осим пушака које ће задржати ради одржавања реда. Окупатор се са друге стране, обавезао на снабдевање Ђуришића оружјем, животним намирницама и новцем.¹³⁶⁷

У Беранама је 28. марта Ђуришић упознат са условима сарадње, после чега се од њега тражило да потпише званичан документ о колаборацији. Пошто га је проучио Ђуришић је изразио своје неслагање са тачком 2., која га је обавезивала на праћење италијанских директива током операција. Била је то иначе прва Ђуришићева жеља са састанка 3. јануара и она за коју је генерал Бонини сматрао да му се не сме испунити. Ђуришић се жалио да ће му бити тешко да када једном његова акција одмакне од Берана или Подгорице, успостави и одржава комуникацију. На ову сугестију италијанска страна је нејасно одговорила да се „ради о упутствима не детаљним наређењима“, чиме је показала да не жели да дискутује по питању промене услова сарадње. Затим је Ђуришић потписао акт о војној сарадњи са италијанским властима у Црној Гори. Са окупаторске стране то је учинио потпуковник Симонели. Као гаранте споразума на документ су парафе ставили и грдоначелник Берана Владо Вујошевић, Милан Бандовић и Ђуришићев брат Васо Ђуришић.¹³⁶⁸

---

¹³⁶⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Capitano Pavle Giuriscic, Nr. 1182, 10. marzo 1942., p. 1-2.

¹³⁶⁶ Ibid, Incontro con Giuriscic (6), allegato 19 al diario storico, 13. marzo 1942., p. 1-2.

¹³⁶⁷ Ibid, Accordi fra il Comando superiore delle Truppe Italiane nel Montenegro ed il capitano Giuriscic, comandante dei cetnici nazionalisti montenegrini operanti della zona divisione Venezia, p. 1; *Документи о издајству Драже Михаиловића*, књ. 1, Београд, 1945, стр. 40.

¹³⁶⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 7° incontro con il capitano Pavle Giuriscic, Allegato nr. 32 al diario storico, 28. marzo 1942., ore 21, p. 1.

У наставку састанка постављено је питање оперативне координације између националиста и италијанских трупа, али ју је Ђуришић одбио. То је образложио тиме: да народ неће одобрити убијање Срба у друштву са Италијанима, па макар то били и омражени комунисти, да му захваљујући оружју добијеном од италијанских власти додатно људство није потребно, те да је већ почео са мобилизацијом људи за ширење покрета. На крају је лукаво питао и да ли ће се акција његових одреда пренети на Вишеградски, Нововарошки и Прибојски срез, на шта му је одговорено са једнаком дипломатском префињеношћу, да опција проширења његове надлежности није искључена. За све допуне уговора Ђуришић се међутим, морао обратити директно Биролију.¹³⁶⁹

Последњи у низу састанака током којих је исковано савезништво између Павла Ђуришића и италијанског окупатора, одржана је 31. марта у Беранама. Домаћин је поново био потпуковник Симонели. Дискутовало се око најбитније ствари, испоруке оружја обећаног од стране Италијана за време боравка Васа Ђуришића у Подгорици нешто раније. Павле Ђуришић тражио да му се одмах преда уговорена количина наоружања да би што пре покренуо акцију против партизана. Захтевао је да се на количину оружја које му је одређена дода још и 5.000 бомби и још 30 митраљеза типа „Бреда М37“. Пошто је планирао да под командом има 3.600 људи, Ђуришић се интересовао да ли ће Италијани имати довољно намирница за њихово снабдевање, на шта је добио потврдан одговор.¹³⁷⁰

Затим је в.д. команданта дивизије „Венеција“ пуковник Бараси наредио да се 1. априла Ђуришићу преда прва транша оружја, односно: 964 пушке, 99.000 комада муниције за пушке, 20 „Бреда М37“, 80.000 комада муниције за исте, 20 минобацача калибра 81 мм са 1.000 граната и 2 брдска топа калибра 65 мм. Проблем се јавио око броја артиљеријских и аутоматских оружја. Васа Ђуришић је уверавао свог брата да су му обећана четири топа и 50 „Брединих“ митраљеза. После жалбе, Ђуришићу је послат још један топ и 30 „Бреда“. Била је ово огромна количина оружја за потребе герилског рата које је водио против снага НОП-а. Што се тиче снабдевања Ђуришић је тражио да се новац уплаћује преко његовог

---

¹³⁶⁹ Ibid, p. 2–3.

¹³⁷⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 8° incontro con il capitano Pavle Giuriscic, Allegato nr. 35 al diario storico, 31. marzo 1942., p. 1.

поверљивог човека који је на сваких 15 дана долазио у команду дивизије у Беранама. Намирнице су биле слате на 10 дана, отприлике сваки пут око једне тоне, укључујући и храну.¹³⁷¹

У наредном периоду сарадња између Ђуришићевих снага и италијанске војске је донела пуно успеха на обе стране, поготово у сукобима против комунистички снага. Ђуришић је ипак, остао лојалан генералу Михаиловићу, али уз велику самосталност. Избацивањем партизана његова моћ је порасла па је Италијанима било све теже да га контролишу. Наравно вратио је само незнатан део оружја. Њихове власти се после тога нису више заваравале шта су основни циљеви Ђуришића и његових команданата, што ће од овог савеза направити прави галиматијас различитих војно-политичко-економских интереса.¹³⁷²

***

Колаборација четничких команданата има неколико узрока. Главни разлог била је борба против боље организованих и бројнијих комунистичких снага, те заштита од њихових напада и ликвидације четничких првака и сарадника. Готово сви четнички заповедници су видели смо, са овом причом приступали Италијанима (Ратко Ђуровић, Захарије Миликић, Божа Ћосовић, Влајко Ђурчић, Павле Ђуришић). Друго, окупатор је био најпоузданији снабдевач четника оружјем, ратном опремом и храном, будући да су испоруке савезника биле скромне. Томе у прилог говоре велике количине оружја које траже како Ђуришић, тако и Пећанац. Не би требало испустити из вида ни личну амбицију четничких вођа – Боже Јаворца, Косте Пећанца и Павла Ђуришића. Први је желео да уђе у Сјеницу, односно да нападне партизане у Новој Вароши заједно са Италијанима,

---

¹³⁷¹ Ibid, 7° incontro con il capitano Pavle Giurisc, Allegato nr. 32 al diario storico, 28. marzo 1942., p. 1.

¹³⁷² О томе можда најбоље сведочи део реферата који је у новембру 1942. године, у време када је сарадња четника и Италијана била потпуна, саставила команда дивизије „Тауриненсе“ у Пљевљима. Он се не разликује пуно од утисака које је генерал Бонини имао после првих контакта са Ђуришићем. У њему се о четницима каже следеће: „Четник је дефинитивно један фундаменталиста и као такав анти-немачки и анти-италијански настројен чак и у сарадњи, јер ако се бори са нама против комунизма то чини искључиво како би елиминисао снаге које праве раздор и уништио све препреке које можемо да поставимо ми или други на путу остварења великог српског плана... Ратни потенцијал формација које четници националисти могу да подигну иако без артиљерије, средстава за транспорт, спреме, медицинске опреме, је изузетан због осећања којима се воде и због посебне снаге коју борба може да добије на територији насељеној већином противницима“... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione Politico – militare – econimca mese di novembre, p. 6.

други је опет, покушао да увећа свој утицај упливом у цивилне власти (начелници срезова и судије) на територији „Пустерије“, односно понудом да се његови четници боре за окупатора широм Југославије.

Највећа амбиција се види код најспособнијег међу њима, капетана Ђуришића. Он је: отишао Италијанима самоиницијативно (форсирајући контакт кроз 8 састанака у кратком периоду), уз њихову помоћ рашчистио са конкурентима (мајор Лашић, спискови људи које је требало затворити), показао жељу да се његов покрет пришири на целу територију Црне Горе, предлагао своје људе за колаборацију чиме је јачао однос са окупатором итд. Све је то за циљ имало личну промоцију и повећање његове војне и политичке моћи. На крају, поменимо да су Италијани у неким случајевима стајали између муслиманских снага и православног становништва, па су виђени и као алтернатива страдању у верским сукобима.

Што се тиче италијанске стране она је била врло заинтересована за успостављање сарадње са четницима. Иступи генерала Еспозита су прави пример за то. Он је афирмативно говорио о Пећанчевим снагама, одвојио за њих већу количину намирница и ургирао да се постигне споразума како са Ђуровићем, тако и са Ћосовићем. Наравно, све у циљу потискивања снага НОП-а. Генерал Бонини није у почетку био толики ентузијаста, али је и он подржао сарадњу са Ђуришићем. Окупаторске власти међутим, ниједног тренутка нису успустиле из вида да ће се четници једног тренутка окренути против њих, за шта су најбољи пример опет, ставови генерала Еспозито, Бонини и Вивалде. Први је потпуно ограничио деловање легализованих четника и потиснуо Пећанчеве људе са његове територији, док је други, својим негативним сугестијама о Ђуришићу директно утицао на обликовање завршног споразума. Па и после Ђуришићевог наоружавања, Италијани су се трудили да му ограниче деловање и спрече га да их у једном тренутку нападне (клаузуле о његовој потчињености италијанским командама, односно о враћању оружја), што нас наводи на закључак да је у питању био напети савез из обостране велике нужде.

V

МУСЛИМАНСКИ СУБЈЕКТ

5.1. Локални муслимански одреди

Муслиманске јединице на територији Санџака, од којих је већина настала још у првим данаима окупације, односно за време НДХ, легализују се код окупационих власти крајем 1941. и почетком 1942. године. То утиче на повећање броја њихових бораца и додатно наоружавање, што их чини значајном оружаном силом на територији Старог Раса. Окупатор је избору команданата придавао посебан значај. Том приликом се политички и поготово верски утицај кандидата стављао испред познавања војне доктрине, што сведочи о огромној улози религије на ратна дешавања код муслимана. Заповедништво над оружаним одредима је са собом повлачило блиске везе са окупатором и политичку моћ, а у неким случајевима и повећање материјалног багатства. Борци су као припадници за Италијане поверљивијег дела становништва, било добро наоружани, а командати нису увек пријављивали све наоружане борце. Муслиманске јединице су првобитно деловале у срезovima у којима су настале, вршећи полицијску службу, да би касније почеле да врше акције на целој територији Санџака по инструкцијама италијанског и немачког окупатора, нападајући снаге НОВЈ и ЈВуО. Оне су ипак, највише притискале локално српско становништво. Највећа бољка ових снага била је њихова војна и политичка разуђеност, те племенске и друге зађевице, због чега је изостало стварање неке врсте заједничке команде за територију Санџака. Овај проблем је донекле био надомештен бројношћу и добром наоружаношћу трупа.

Снаге у Сјеничком срезу

Због гео-стратешког положаја Сјеничког среза у њему су формиране најаче муслиманске оружане групе. Поред тога што је већина локалног становништва без обзира на веру, од пре рата била добро наоружана, муслиманима су оружје дотурале и власти НДХ. За то се посебно залагао потпуковник Јаковљевић, који је у томе видео начин да се хрватски режим што дуже задржи на простору Санџака.¹³⁷³ Непосредно пред повлачење снага НДХ Јаковљевић је оставио око

---

¹³⁷³ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 14, док. 22, стр. 4.

2.000 пушака за муслимане у Сјеничком и Милешевском срезу.¹³⁷⁴ Уз то локални муслимански прваци су прогласили и обавезно наоружавање сељака ради борбе против, или заштите од православаца. Стога за једну пушку плаћано и до 10.000 динара.¹³⁷⁵ Мајор Глишић известио је почетком 1942. године генерала Недића да су муслимани из Сјеничког среза одлично наоружани. Он је навео да УО у Сјеници располаже са 3.000 пушака, и још њих 4.000 у резерви широм Дежевског среза.¹³⁷⁶ Иако је италијански окупатор извршио разоружавање муслиманског становништва у неким деловима Старог Раса где је био на власти режим НДХ, у Сјеничком срезу овај процес није дао значајније резултате.

Са доласком италијанских снага у Сјеницу дотадашња жандармерија у служби НДХ је распуштена. Уместо ње је организована тзв. „милиција народне војске“. Она је формирана од људства који је раније припадало жандармерији албанских власти, односно оружничтву. Ово се наравно односило само на муслиманске припаднике новог одреда. Његов задатак је требало да буде одржавање реда и мира у Сјеничком срезу. Бројала је 300 милицијаца распоређених широм среза, осим у Барској општини коју су Италијани сматрали безнадежним случајем по питању стабилности. У почетку је број припадника био равномерно распоређен по конфесијама, али је у року од 4–5 месеци број православаца спао на 50 бораца, углавном стационираних у граду. Њихова места су попуњена муслиманима. Стога се за јединицу усталио назив муслиманска милиција. Милиционери су добили италијанско оружје (300 пушака и неколико пушкомитраљеза) док су као ознаку носили траку са италијанским војним симболима око руке. У почетку је било по 15 милиционера муслимана и православаца у Сјеници, али обзиром на погоршање безбедности у срезу, њихов број је стално растао.¹³⁷⁷ Сваки милицијац је добијао

---

¹³⁷⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког логора у Пријепољу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, стр. 2.

¹³⁷⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 8.

¹³⁷⁶ Исто, сл. 5.

¹³⁷⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 4; ВА, mikroteka, NAV – i – T – 821, г. 356, стр. 826; Мурат Шећерагић котарски повереник из Нове Вароши сведочио је у фебруару 1942. године да у Сјеници има 100 милиционера са пушкама и једним пушкомитраљезом, које предводи начелник пореске управе Џемаил Гарговић... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Саслушање Шећерагић Мустафе котарског повереника из Нове Вароши, стр. 1.

плату од италијанских власти. Борци су примали 2.400 динара месечно за службу у јединици, док су командати добијали и више.¹³⁷⁸

Први командант милиције био је Ибро Сарачевић, послератни јавни тужилац и члан КПЈ у Тутину, са заменицима Османом Ћесовићем и Хасаном Мујагићем, сва тројица из варошани. Сјеничка милиција је требало да буде орган извршне власти УО-а у Сјеници после повлачења Италијана.¹³⁷⁹ Ван града милиција је била стационарана у многим селима, а сваки одред је имао посебног команданта. После рата ОЗН-а је евидентирала следеће заповеднике муслиманске милиције у срезу: Мухарем Шалић у Кладиници, Азис Хасетић у Вапи, Мурат Рецовић (стрелан 1945.) и Ибро Сеферовић у Расну, Аџо Тахировић у Лопижу, Зајим Хукић у Долићима, Салих Рашовић и Мурат Каришик у Тријебинама и др.¹³⁸⁰ Поред њих требало би поменути Шућра Пилицу муслиманског команданта из села Заклопаче, засеока села Баре. Њега је почетком септембра 1941. године убио Раде Кордић.¹³⁸¹

Најкасније до јуна 1942. године команду над милицијом у Сјеничком срезу преузео је у договору са Хасаном Звиздићем, Ћамил Прашовић из Кладнице.¹³⁸² Радило се о предратном каплару ЈВ-оа. Он убрзо продубљује сарадњу са италијанским окупатором и постоја једна од водећих фигура муслимана из

---

¹³⁷⁸ ВА, НДА, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 1.

¹³⁷⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 242–243.

¹³⁸⁰ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 5–7; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, Извештај штаба V Санџачке народноослободилачке ударне бригаде, 12.10.1944., стр. 1.

¹³⁸¹ *Бијело Поље...*, стр. 400.

¹³⁸² **Ћамил Прашевић** (Кладница, 1910. – Нови Пазар, 21. децембар 1946.). Рођен у земљорадничкој породици. Иако није ишао у школу сам је научио да чита и пише. То му је донело посао шумара, а затим деловође у рудницама у Моравичком срезу. Потом одлази у војску где се задржао на служби у Пљевљима у чину каплара ЈВ. После капитулације враћа се у родно место. Тих дана отац му је опљачкан и убијен на путу између Нове Вароши и Кладнице. Нешто касније изгубио је на исти начи и рођеног брата. Првог су убили четници, а другог припадници Српске граничне страже (СГС) због шверца. Током 1942. године долази на чело милиције коју су формирали Италијани за Сјенички срез. Ова јединица, без малог дела којег су чинили православици, учествовала је у свим већим сукобима против партизана и четника у околини Сјенице. Прашевић се борио у Сјеници децембра 1941. године, на Буђево јанура и маја 1943. године, у Затону и Ђаловића клисури у лето 1943. године, у немачком нападу на Пријепоље децембра 1943. године итд. Сарађивао је прво са италијанским, а онда са немачким окупатором. Од Италијана добија и официрски чин. Услед офанзиве снага НОВЈ његова милиција се распада и он се враћа у родну Кладницу. Наредне 1945. године комунистичке власти га хапсе и осуђују на 8 година затвора. Бежи из затвора у Новом Пазару, па се после извесног времена предаје. Поновно је отворен судски поступак и Прашевић је осуђен на смрт стрељањем. Пресуда је извршена на Хаџету 21. децембра 1946. године.

Санцака. Носио је италијанску официрску униформу. Одред му се убрзо повећава на 400 легализованих бораца, али је број људи који су Прашевићу били на располагању знатно већи.¹³⁸³ За свој ангажман у борби против комуниста генерал Бироли га је одликовао крајем 1942. године Ратним крстом за војне врлине.¹³⁸⁴ Нешто касније постаје један од главних сарадника на војном и обавештајном пољу СС пуковника Кремплера немачког команданта Санцака.¹³⁸⁵ Иако је ситуација у Сјеничком срезу била далеко од стабилне, формирање милиције је довело до извесног смиривања верских сукоба на овом простору, поготово током прве половине 1942. године. На то је утицала и успешна сарадња између муслимана и православаца у одбрани Сјенице од партизанског напада децембра 1941. године. Због тога су УО и милиција којом је командовао Прашевић, јавно похваљени преко гласила дивизије „Пустерија“ у Пљевљима – „*Пљеваљског весника*“.¹³⁸⁶

Пошто милиције у Сјеничком срезу настаје и неколико локалних одреда који у зависности од ситуације некада делују по инструкцијама УО-а или италијанског гарнизона, а некада самостално. Најача таква група налазила се у селу Кладници, граничној караули према Србији још из времена Османског царства. Још од првих дана окупације почели су са борбом против православаца из јаворских села, односно са војводом Божом Ћосовићем. Према извештају заповедништва Војне Крајине на подручју Кладнице је почетком 1942. године било око 500 бораца, који су поред пушака имали 5 пушкомитраљеза и један тешки митраљез. Као њихов командант наводи се бивши председник општине Омер Ибровић.¹³⁸⁷ Нешто касније, крајем априла Министарство унутрашњих послова Недићеве владе добило је информацију о повећању броја бораца у Кладници. Сада се радило о

---

¹³⁸³ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 248.

¹³⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 35, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 14, стр. 1.

¹³⁸⁵ *Немачка obeveštajna služba*, knj. IV, str. 906.

¹³⁸⁶ У броју 28., крајем маја 1942. године, пише: „*Када су ка Сјеници полазили са оружјем ћулафи, сјенички муслимани су излазили пред њих и одлучно легали на путеве да само преко њих, али мртвих, даље загазе. Тако исто и православни пред шајкаче, а обоје заједно пред комунисте и пљачкаше са оружјем. Сјеница је данас добра и муслиманима и православнима, не било јој урока. Нека она, зато, и њен вођ Хасан Звиздић, којему ће будућност захвалити, буду пример свима колебљивим духовима и у овом крају, свима уским срцима и Православаца и Муслимана!*“... „*Пљеваски весник*“ за 26. мај 1942. године, бр. 28, стр. 1.

¹³⁸⁷ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санцак, 14898, Саслушање Шећерагић Мустафе котарског повереника из Нове Вароши, стр. 1.

1.200 бораца са неколико пушкомитраљеза и четири тешка митраљеза. Имали су и велики број бомби, а могуће и минобацач.¹³⁸⁸

Међу овим људством издвајала се комитска група Сефера Тарића и Шефка Тотића. Она се окупила одмах по окупацији и почела са акцијама у Сјеничком и суседном Моравичком срезу. Када се Прашевић прихватио команде над целокупном милицијом Сјеничког среза, чување Кладничке општине је преузео Тарић.¹³⁸⁹ Он је 1944. године стрељан од партизана. Језгро његових снага чинили је једна мања група која га је пратила, те чији су припадници пуштали браде, носили шајкаче или југословенске униформе да би се лакше кретали у православним срединама. Неки од њих били су: Мумин Тарић, Шефко Тотић (умро 2001.), Бајро-Зехо Зорнић, Миралем Прашевић, Хајро Чаркашић, Шериф Чолаковић, Цафер Зорнић, Ферхат Вишњић и Милан Вишњић.¹³⁹⁰

Снаге у Штавичком срезу

Будући да се Штавички срез налазио на рубовима протектората Велике Албаније, али истовремено и италијанског окупационог царства, овај крај је током целог рата био стедиште разних муслиманских одреда и банди, о којима је било речи у претходним поглављима. Италијанске војне власти су покушале да их обухвате у оквиру „вулнетарске“, односно добровољачке милиције, али нису имали превише успеха. Најпознатији четовођа са територије Штавичког среза био је Цемаил Конићанин из села Конића. Свој одред је формирао у јесен 1941. године. Затим се истако у борбама за Нови Пазар и Сјеницу, због чега му је локално становништво наденуло надимак „Газија“. Он је почетком 1942. године имао под командом 120 бораца са пушкама и 3 пушкомитраљеза. Заменик му је био Хивзо Конићанин. Кретао се Пештером, Штавичким и Дежевским срезом. Легализује се код албанских власти, добија чин поручника и одговарајућу униформу. Штавичким и деловима Дежевог среза кретала се и банда нотерне браће Дрешевић. Бико Дрешевић је фебруара 1942. године имао око 100 људи са

---

¹³⁸⁸ ВА, НДа, кут. 84, ф. 4, док. 9, стр. 1.

¹³⁸⁹ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 252.

¹³⁹⁰ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 23.

пушкама и 3 пушкомитраљеза.¹³⁹¹ Према другим изворима његова група се састојала од 200 бораца са једним пушкомитраљезом.¹³⁹² Он је видели смо био легализован код немачких власти.

У Суводолској општини локални одред је формирао Иљаз Куртовић Ђерекарац. Он је под својом командом имао око 200 муслимана из Суводолске општине. Легализовао се вероватно почетком 1942. године и добио чин капетана албанске војске, чију је униформу носио. Могуће је да је део Куртовићевог одреда био искоришћен за добровољачку милицију под командом дивизије „Пуље“. Поред Куртовића требало би истаћи Мурата Љотинца који се крајем 1941. године активирао уз помоћ Аћифа Бљуте. Он окупио групу од 300 муслимана из села: Кошева, Долца, Радоховаца, Лукара, Комиња, Брезовице, Врбасића, Покрвеника и Гошева. Кретао се долином Ибра око села Рибарића.¹³⁹³ Ту су и банде Салка Ганевића и Тамила Дукађинца, чију величину нисмо утврдили. Све локалне јединице су биле повезане са италијанским окупатором, али се нису све уз помоћ њега издржавале.

Почетком фебруара 1942. године СУПЕРАЛБ-а је издала наређење дивизији „Пуље“ да се приступи организовању јединица од албанских добровољаца на територији дивизије. Одреди „вулнетара“ били су под командом заповедника дивизије и њихова сврха је била да ојачају војне гарнизоне на границама италијанског дела Косова, те спрече прелазак „побуњеника“.¹³⁹⁴ Формирање јединица од домородачког становништва одвијало се у дослуху са албанском владом у Тирани. Генерал Д'Апонте се 16. и 18. фебруара у Призрену, односно Приштини, састао са албанским министром рада Агушијем са којим је утаничио начин конституисања одреда албанских добровољаца на Косову. Јединице су имале око 60 људи са једним командантом и његовим замеником. Договорено је да Агуши разговара са сваким албанским префектом посебно и да са њиме

---

¹³⁹¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Саслушање Шећерагић Мустафе котарског повереника из Нове Вароши, стр. 1; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, стр. 225.

¹³⁹² АС, БИА, збирка 161, Историјат Ариља, фас. Четници Драгољуба Михаиловића и Косте Пећанца у Црној Гори, стр. 32.

¹³⁹³ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, стр. 218.

¹³⁹⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando IV corpo D'Armata, Costituzione bande armate albanesi nel Kossovano, Nr. 01/912, 12. febbraio 1942., p. 1.

направи спискове подобних људи за борачки састав и командни кадар, које би онда предали команди дивизије на увид због одабира команданата. После тога одреди су имали одговорати „само италијанским војним властима“. Генерал је изразио потребу за 3.000 добровољаца од којих би 2.000 било распоређено на границу са Црном Гором, а остатак на границу са окупираном Србијом.¹³⁹⁵

Затим је генерал Д'Апонте 19. фебруара јавио команди IV армијског корпуса да по његовим проценама може одмах да се приступи регрутацији првих 400 људи у зони Мурина – Рожај – Тутин. Они би административно били потчињени карабињерији, а у оперативном смислу командама сектора и подсектора.¹³⁹⁶ Пошто је до 25. фебруара добио потврдан одговор, Д'Апонте је започео стварање првих добровољачких одреда. За простор Тутина је било предвиђено наоружавање 200 људи, са још толико на простору између Рожаја и Мурина. Они су наоружани са југословенским пушкама, са по 30 метака за сваку (укупно 14.400 комада). Носили су црвено-црне повезе за руке ради распознавања. Новонастали одреди су потчињени команди италијанског војног сектора Пећ.¹³⁹⁷ Добровољачки одреди на челу са „капобандама“ су даље били подељени на мања одељења. У Штавичком срезу су „капобанде“ биране не толико по војничким способностима, колико по њиховом утицају у народу и оданости окупатору. Јединице су овде поред штићења границе, имале задатак и да се боре против партизана или четника уколико се појаве, односно да одржавају ред и мир у заједници са карабињерима. Центар добровољаца је био у Тутину.¹³⁹⁸

Од оружја „вулнетари“ су имали пушку, ранац за опрему и црно-црвени повез за руку. Што се тиче плаћања оно је вршено на сваких 15 дана и то на следећи начин: 200 албанских франака за команданта, 100 албанских франака за заменика команданта и 50 франака за редове, чија је противвредност некада давани и у храни. Као подстицајна мера уведено је давање премије у висини једне плате за

---

¹³⁹⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Costituzione bande armate albanesi nel Kossovano, Nr. 516, 19. febbraio 1942., p. 1-3.

¹³⁹⁶ Ibid, Nr. 517, 19. febbraio 1942., p. 1-2.

¹³⁹⁷ Ibid, Nr. 600, 25. febbraio 1942., p. 1.

¹³⁹⁸ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 4, стр. 4-5.

сваког новог уписника у добровољачке одреде.¹³⁹⁹ Први командант добровољаца у Штавичком срезу био је Елмаз Аговић, док му је за заменика постављен Синан Паљевац. У наредном периоду на овим местима су се смењивали: Хајро Граховац, Рифо Коца, Рамо Шкријељ и др. На местима команданата одељења по селима били су: Шериф Климента, Абаз Елесковић, Хасан Зукорлић, Тамил Бејтовић, Шефто Дукађинац, Селмо Зековић, Нациб Хот итд.¹⁴⁰⁰ Убрзо по формирању првих одреда од 200 људи, италијанске војне власти су на простору Штавичког среза наоружале још једну групу од 200 добровољаца, чиме је првобитни план генерала Д'Апонтеа за овај крај био испуњен.

Добровољачки одреди формиран су и на простору Рожаја и околине. На потезу Рожаје – Ругова било је око 200 људи, а између Ругова и Мурина још 400 „вулнетара“.¹⁴⁰¹ У ове јединице ступиле су локалне групе муслимана из рожајског краја које су се организовале још половином 1941. године и до тада учествовали у неколико борби са партизанима или четницима, пре свега код Новог Пазара. Неки од капобанди били су: мула Јакуп Кадровић из села Бишева, Мехо Калач из Калача, Осо, Дешо и Халил Дацић, Авдуљ Бралић, Дервиш Нокић, Мујко Муковић, Етем Агић, Салих-ага Агић, Цано Курпејовић, Махмут Нокић и др. Део границе према Црној Гори коју су они бранили ишла је линијом: Цакова ливада – Смиљевица – Кацубер – Турјак – Влахови – Мусина Јама.¹⁴⁰² Поред легализованих припадника које су издржавали Италијани, ови одреди су имали велики број бораца „у резерви“, који је употребљаван по потреби.

Муслиманска милиција хоџе Сулејмана Пачариза

Ако изузмемо Сјенички срез, муслимани су најорганизованији били у околини Пријепоља. Они су од почетка 1942. године били сврстани у милиције Сулејмана Пачариза, Хусеина Ровчанина и Селима Јуковића. Хоџа Пачариз из Хисарцика

---

¹³⁹⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Comando IV corpo D'Armata, Costituzione bande armate albanesi nel Kossovano, Nr. 01/912, 12. febbraio 1942., p. 1-2.

¹⁴⁰⁰ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 4, стр. 4-5; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 9, стр. 1-3.

¹⁴⁰¹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/594, Dislocazione della divisione „Puglie“ nel Kossovano, 27.2.1942., p. 1.

¹⁴⁰² А. Matović, *нав. дел.*, стр. 111.

надомак манастира Милешеве,¹⁴⁰³ окупио је свој одред за време владавине НДХ половином 1941. године и од ње добио оружје. У јединици су били углавном мештани Хисарцика, где се налазила и команда јединице. После доласка италијанских трупа у Милешевски срез хоџа Пачариз прелази у илегалу, односно крије се у шуми са 40 пратилаца.¹⁴⁰⁴ Његова позиција код Италијана се поправља крајем године. Тада је Пачариз са својом групом учествовао у бици за Сјеницу у

---

¹⁴⁰³ Сулејман Пачариз (Биоча, Беране, 1900. – Козарац, Приједор, 1945.). Рођен у угледној муслиманској породици од оца Ибрахима Биочака који је био хоџа. После ослобођења Беранског среза од османске власти 1912. године, његово село је спаљено од стране црногорске војске. Породица бежи у Бјелопољски срез у село Лозну, па у Бродарево, где његов отац добија службу имама у локалној џамији. Породица се 1923. године пребацила у Косатицу, а три године касније у Пријепоље. Године 1922. локални четници му убијају оца због јатаковања одметнику Јусуфу Мехоњићу. Сулејман, који је до тада био у југословенској жандармерији одлази у Мехоњићеву одметничку групу. Комитски живот му изгледа није пријао, па се поново активира у жандармерији, вршећи службу у Страњанима и Караули. Као жандарм изгледа да се није најбоље односио према становништву без обзира на верску припадност. До 1930. године прихвата службу имама у Хисарцику, где се сели са породицом. Тамо му је већ живео брат Ешреф који се оженио девојком из овог села. Затим 1938. године Пачариз прихвата посао војног имама у Барском срезу, где је од 1937. године као вероучитељ радио његов брат Ешреф. На тој позицији је дочекао капитулацију. Са одредом локалних муслимана које је окупио половином 1941. године учествовао је у одбрани Сјенице 21. децембра 1941. године од партизана, после чега ступа у отворену сарадњу са италијанским властима. Био је командант муслиманске милиције за Милешевски срез, коју су плаћали и наоружавали Италијани, а њено стварање надгледали агенти ОВРЕ. Учествовао је у већини борби против јединица НОВЈ и ЈВУО на територији Санџака у току рата. Залагао се за борбу против четничких јединица и учествовао је на састанку муслиманских првака у селу Годијеву у јесен 1942. године. На оптужбу неколико муслимана из Пријепоља вероватно у мају/јуну 1943. године Пачариз је ухапшен од стране немачких војних власти. После неколико месеци проведених у затвору у Новом Пазару, он је ослобођен. Његово људство се тада налазило у Сјеничком срезу, где је после капитулације Италије, било под немачком командом. Пачариз је преузео заповедништво над њим и учествовао у операцији „Кугелблиц“, која је почела немачким нападом на партизанске снаге у Пријепољу 4. децембра 1943. године. Заслуживши поверење немачког пуковника Кремплера истог месеца је постављен за команданта муслиманске милиције у Милешевском и Пљеваљском срезу. Приликом одступања немачке војске у јесен 1944. године, са породицом и 60 бораца из своје, Ровчанинове и Луковићеве милиције, се повукао у Сарајево. Пратили су га брат Ешреф и Исо Садиковић. Пошто се број пребеглих муслиманских бораца са територије Санџака и Косова и Метохије стално повећавао, они су сврстани у „Санџачку бригаду“. После састанка са Антом Павелићем крајем 1944. године Пачариз је постављен за команданта ове јединице која је уврштена у регуларну војску НДХ, т.ј. у Другу армију под заповедништвом Вјекослава Макса Лубурића. Заменик му је био Албанац Хусеин Ибрахими са Косова. Пачариз је истовремено произведен у чин пуковника домобранства. Обукао је поново униформу, овога пута домобранску, коју су носили и његови људи. Априла 1945. године одред се пребеао у Загреб. У међувремену је имао мање сукобе са Народноослободилачком војском Југославије (НОВЈ). Пачариз није желео да се даље повлачи и од Лубурића је тражио да остане у Југославији и води герилску борбу. Морао је ипак, да крене у правцу Словеније. Један део одреда му је заробљен код места Савица и послат у сабирни логору у Трбовљу. Међу њима је била и Пачаризова породица. Он се у мају 1945. године преко Марибора и Загреба пробио назад у Босну. Преко др. Сулејмана Машовића добио је лажна документа на име Селима Ибрахимовића. Сакрио се у село Козарац источно од Приједора, где је постао имам. Занимљиво је да је део људства, међу којима је био и његов блиски сарадник Исо Садиковић, наставио повлачење за Аустрију. Пачариз је убрзо откривен од стране комунистичких власти. Приликом хапшења Пачариз је убијен у покушају бекства 1945. године.

¹⁴⁰⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 99; М. Мемич, *nav. del.*, str. 156.

оквиру трупа УО-а. Хасан Звиздић је известио окупаторске власти о Пачаризовом учешћу у одбрани Сјенице, похвално говорећи о његовом држању у борби. Затим је спровео двадесетак заробљених партизана у италијанску команду у Пријепољу, после чега почиње негова блиска сарадња са италијанским окупатором. Сулејман Пачариз је тада ниаме, постављен за команданта муслиманске антикомунистичке милиције за срез Милешевски, осим за општине Бродарево и Комаран.

Затим почиње са регрутацијом муслимана из села у околини Пријепоља, али и неких у Сјеничком срезу. Са првих 60 милиционера је потом свечано продефиловао испред италијанских официра на стадиону у Пријепољу. Пачариз је обављао и обавештајни рад за италијанску команду у Милешевском и околним срезovima. Сарађивао је са поручником Сторелијем шефом одсека ОВРЕ за Пријепоље, који је говорио српски језик.¹⁴⁰⁵ Вештим приступом окупатору, хоца Пачариз стиче њихове поверење. Стога постаје кључна политичка фигура у Милешевском срезу. То му ипак, није помогло да постане командант над целом милицијом у Милешевском срезу, према чему је имао амбиција, све до краја 1943. године.¹⁴⁰⁶ Када му је егзистенција била угрожена, италијанске власти су га узимале у заштиту.¹⁴⁰⁷ Имао је и помоћ од стране неких виђенијих муслимана из вароши. У питању су били ратни председник Пријепољске општине Алија Агинчић и Ахмет Салихбеговић (стрелани после рата). Одржавао је сталну везу са Звиздићем и Ђамилом Прашевићем.¹⁴⁰⁸

---

¹⁴⁰⁵ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 82–83, 168, 199, 220.

¹⁴⁰⁶ Према сведочанствима људи који су радили у његовом команди Ешрефа Пачариза и Авдије Хаџиасановића, Пачариз се често кретао са италијанским официрима. Он је приређивао у својој кући свечане вечере и банкете којима су присуствовали поручник Сторели, команданти гарнизона, маршал карабињерије и други виши италијански официри... Исто, стр. 167, 169, 199, 211.

¹⁴⁰⁷ Услед учесталих оружаних сукоба на територији Санцака крајем 1942. године, односи између две верске скупине су максимално заоштрени. Сулејман Пачариз који је био умешан у ове инциденте, почео је да добија претње смрћу. Италијани су стога ухапсили по 25 највиђенијих православаца и муслимана из Пријепоља, те им на једној конференцији запретили да ће уколико се нешто деси команданту Пачаризу или његовој породици, од присутних лица за одмазду стрелати њих десет. Међу ухапшеним је био и Сретен Вукосављевић који је на скупу заступао православце из Пријепоља. Дошао је у оштар сукоб са муслиманским представником Мухамедом Хашимбеговићем, који се умало није претворио у физички обрачун свих присутних муслимана и православаца. Пошто није био нападнут, изостала је и одмазда. Интересантно је да су за таоце помињани и муслимани, што имплицира да је Пачаризу претила опасност и од његових сународника.... Исто, стр. 285.

¹⁴⁰⁸ *Ужичка република...*, књига 1, стр. 661.

Према подацима власти НДХ Пачариз је у фебруару 1942. године имао под командом 200 људи наоружаних са пушкама и 3 пушкомитраљеза. Са њима је оперисао простором Тријебине – Гоње – Лопиже – Караула – Милошев До – Каћево – Ташево – Хисарцих.¹⁴⁰⁹ Према сведочанству истакнутог комунисте Владимира Жугића који се тада налазио на месту заменика команданта ГШС-а, од поверљивих муслимана из Сјенице је добио информацију да хоџа Пачариз располаже са само 170 бораца.¹⁴¹⁰ Мајор Милош Глишић је после састанка са овим муслиманским командантом у манастиру Милешеви на пролеће 1942. године, сведочио да он нема више од 100 људи. Навео је међутим, да има 5 пушкомитраљеза.¹⁴¹¹ Ове процене се морају узети са опрезом, јер је Пачариз остављао део наоружаног људства „у резерви“ и оно није било пријављено Италијанима. Стога је вероватно имао већи број људи на располагању од наведеног. Он је са друге стране, Италијанима у Пријепољу пријављивао често већи број бораца од оног који га је тренутно пратио, а допунска следовања у храни и плате (око 1.000 лира месечно по милицајцу) узимао за себе.¹⁴¹² Његове малверзације изгледа нису откривене од стране окупатора, те његова милиција временом расте. Пачариз је добио чин капетана и одговарајућу италијанску униформу коју је јавно носио. До почетка 1943. године имао је 500 пријављених милицијаца, као и 10–15 пушкомитраљеза и један минобацач.¹⁴¹³ База за регрутацију су му била села Хисарцих, Каћево и Велика Жупа. Уколико неко не би желео да ступи у Пачаризову милицију, служба се могла избећи. Редов би потплатио Пачариза или некога од његових команданта и остајао би код куће.¹⁴¹⁴

После успостављања милиције Пачариз је команду јединице сместио у Пријепоље. Канцеларија са неколико службеника у администрацији налазила се у кући извесног Бећа Ацавдића – Хаџихасановића, која је касније у току рата срушена. Канцеларије су се налазиле у приземљу објекта, док је Пачаризов стан

---

¹⁴⁰⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Саслушање Шећерагић Мустафе котарског повереника из Нове Вароши, стр. 1.

¹⁴¹⁰ Љубомир В. Матовић, *нав. дел.*, стр. 85.

¹⁴¹¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 6.

¹⁴¹² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 168, 209.

¹⁴¹³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento Alpini, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gennaio 1943., Nr. 175, 24.1.1943., р. 3; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 209.

¹⁴¹⁴ Исто, стр. 167, 394.

био на спрату. Ту је живео са породицом. Штаб се потом преместио у кућу Салиха Хаџагића где је остао до Пачаризовог повлачења за Сарајево. Према речима Сулејмановог рођеног брата Ешрефа,¹⁴¹⁵ који је дуго времена био запослен у команди милиције, састав команде су чинила следећа лица: шеф администрације Ибро Чичић, секретар Авдија Хаџиасановић, секретар Митхад Челебић, предратни општински благајник Ахмет Салихбеговић (стрелан после рата) и Мурат Хаџагић (стрелан после рата), сви из Пријепоља. Неки од наведених се нису мешали у војна питања и бавили су се само административним пословима.

Пачариз је муслиманску милицију поделио на неколико одреда широм Милешевског среза. У Пријепољу је била стационирана „Летећа чета“ састављена од најбољих бораца из свих општина. Имала је око 50 људи и њом је командовао Фекмија Тасо. Она је имала улогу стајаћег одреда који је коришћен према потреби у срезу или ван њега. Тасо је носио италијанску униформу. Имао је и функцију војног инструктора за обучавање муслиманске омладине из вароши у руковању оружјем. Касније је био магационер одреда и командант чете у Пријепољу. Имао је четири водника на располагању: Сулејмана Башовића, Руша Деленџића (осуђен после рата), Алију Башовића и Хаска Ровчанина. Последња двојица су заузимали командна места и у муслиманској милици која је покривала општину Велика Жупа. „Летећа чета“ је вршила полицијску службу у Пријепољу и целом срезу. Послератне комунистичке власти су евидентирале 46 припадника овог одреда, од којих је 35 било из села Велике Жупе, а остали из Карошевине, Прањца, Звијезда, Осоја и Велике. У Пријепољу је постојала и штабска чета, која је Пачариза пратила на путовањима и током акција. Имала је 50 бораца под заповедништвом Иса Садиковића, Пачаризовог телохранитеља. Исти је носио пушкомитраљез у борбама. Четни водници били су Халил Див (стрелан од НОВЈ-а), Суљо Див и Хаџија Мустајбеговић (погинуо у току рата).¹⁴¹⁶

---

¹⁴¹⁵ Ешреф Пачариз је рођен 1905. године у Биочу. Завршио је медресу и до децембра 1942. године радио као имам матичар у Старом Бару, односно као вероучитељ у тамошњој џамији. На позив брата долази крајем 1942. године кући у Хисарцих. Радио је дуго времена у његовом штабу, био заменик командира чете у Пљевљима и повукао се са Пачаризом преко Сарајева све до Словеније, где се 1945. године предао јединицама НОВЈ. После рата није осуђиван и радио је као службеник у градској болници у Пријепољу... Исто, стр. 196–197.

¹⁴¹⁶ Исто, стр. 115, 169, 197, 208; Исто, Списак људства Летећег вода Муслиманске милиције среза Милешевског, које је састављено од најогорченијих противника НОП-а и окорелих зликоваца, стр. 268–270.

Што се тиче одреда које је хоџа Пачариз формирао у унутрашњости Милешевског среза, они су били стационарани у: Хисарцику, Каћеву, Великој Жупи, Сељашници, Ташеву, Залугу, Душманићима, Сопотници, Косатици, Караули и Страњанима. Командант муслиманске милиције у Хисарцику био је земљорадник Фејзо Инаитовић. Одред су чинили сви наоружани муслимани у селу, односно сви одрасли мушкарци. Команда се налазила у згради основе школе. Фејзовићев заменик био је Амир Малагић, а водници Ариф Малагић, Хајро Заимовић и Кадрија Инаитовић. Сви су били родом из Хисарцика, где су живели и после рата. Командир људства у селу Каћеву био је Авдо Хајдаревић, по ослобођењу стрељан од стране комуниста. Команда чете се налазила у згради бивше жандармеријске станице. Имао је око 40 људи на располагању. Његови најближи сарадници били су: Шућро Бећировић заменик команданта, Бејто Кујевић секретар чете, Осмо Бећировић (погинуо 1944.) и Назиф Бећировић (осуђиван после рата). Каћевска чета је имала задатак да обезбеђује пут Пријепоље – Сјеница, што је уосталом била главна обавеза коју су Италијани наметнули Пачаризу. У том послу им је помагала јединица милиције из Карауле коју је водио Ибро Чаушевић.¹⁴¹⁷

Поред Хисарцика и Каћева постојала је јака јединица муслиманске милиције у општини Велика Жупа, где је већи део мухамеданаца био наоружан још у време НДХ. Командант одреда био је Каид Башевић родом из села Хрта. За заменика му је одређен Хаско Ровчанин из села Грачанице. У почетку је јединица из Велике Жупе имала око 40 бораца, да би број касније нарастао на 130 људи. Милиционери су били наоружани пушкама, једним пушкомитраљезом и једним тешким митраљезом марке „Фиат“. Јединица је имала 4 мање чете подељене на водове. Штаб се налазио у кући Рајка Досковића. Секретар одреда је био Ибро Ченгић. Место Башевићевих четовођа заузимали су: Алија Башовић у селу Хрти, Хакија Мехоњић у селу Миоска, Рушид Кајовић у селу Кајовићи и Хаџо Прељевић у Житинама. Њима је било потчињено 6 водника: Суљо Бањица из

---

¹⁴¹⁷ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 167, 169, 196–198, 201–202, 209; Исто, Саслушање Авда Хајдаревића при ОЗН-и 13.10.1944. године, стр. 1.

Прањца, Хакија Кујовић из Миоске, Луиновић Алија из Нинчића, Шашовић Шућрија из Хрта, Имшир Козица из Велике Жупе и др.¹⁴¹⁸

Заповедник милиције у Сељашници био је Хасан Обућина, односно наредник ЈВ Зећо Фетаховић. Заповедник милиције у Ташеву био је Хамдо Барјактаревић, у Косатици Халил Рудоња, а у Залугу Малик Синановић из Прибоја. Сулејманов брат Ешреф Пачариз резервни капетан ЈВ, био је заповедник чете муслиманске милиције у селу Сопотници. На челу одреда у Страњанима био је Емин Алиловић, који је после рата остао у одметништву. Поред њега помиње се и Осман Ковић са синовима Спахом и Химзом. После капитулације Италије, немачки окупатор је децембра 1943. године проширио надлежност Пачаризове милиције и на Пљеваљски срез. Тамошњим одредом од 60 људи командовао је прво Ешреф Пачариз у својству заменика команданта. Поред Ешрефа ову дужност су касније обављали Нурко Селмановић (стрелан од НОВЈ-а) и Дервиш Ченгић (стрелан од НОВЈ-а).¹⁴¹⁹

Када се команда милиције заједно са Пачаризом повукла у Сарајево и била ангажована у оквиру хрватског домобранства изменио се и штабски кадар. Поред Пачариза ту су сада били: Ешреф, Исо Садиковић, Рифат Хаџагић, Изет Јусуфагић, Џвдет Јусуфагић, Хилмо Ровчанин, Хусени Ибрахими и др. Сви су од Пачариза добили официрске чинове.¹⁴²⁰

У току командовања муслиманском милицијом хоџа Пачариз је имао честе сукобе са делом муслиманских првака из Милешевског среза. У пролеће 1942. године мајор Глишић је из Нове Вароши извештавао да је ступио у контакт са хоџом Пачаризом, желећи да искористи „*мржњу и самих муслимана Пријепоља*“ према њему.¹⁴²¹ Крајем 1942. године Пачариз се као носилац ратоборне струје сукобио са муслиманима који су желели прекид даљих верских сукоба. Расправа је дошла до команданта италијанског гарнизона у Пријепољу, који је одбацио Пачаризове предлоге и предност дао мирољубивој страни. Пачариз је имао

---

¹⁴¹⁸ Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 228–229.

¹⁴¹⁹ Исто, стр. 167, 169, 196–198, 201–202, 209; Исто, Извештај штаба V Санџачке народноослободилачке ударне бригаде, 12.10.1944., стр. 1; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 9, стр. 1–3; *Ужичка република...*, књига 1, стр. 661.

¹⁴²⁰ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 199.

¹⁴²¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 6.

противнике и у команди одреда, пре свега у виду Ахмета Салихбеговића и Авда Хајдаревића. Пошто није успео да га уклони оптужујући га код Италијана 1942. године да је комуниста, Пачариз се нашао на удару Салихбеговићевих оптужби половином 1943. године. Заједно са још неколико муслимана варошана, Салихбеговић је Немцима, који су се тада налазили у Пријепољу, команданта муслиманске милиције представио као пљачкаша, паликућу и партизанског сарадника. Добро је познавао немачки језик и лако се споразумео са немачким властима. Сулејман Пачариз је стога ухапшен, док је Салихбеговић преузео милицију до његовог ослобађања пар месеци касније.¹⁴²² Са Хајдаревићем је Пачариз имао лоше односе још од оснивања милиције, али овај сукоб није ескалирао.¹⁴²³ После случаја са Салихбеговићем Пачариз је изгледа постао неповерљив према својим сарадницима. Тако је 1944. године дошао у сукоб са дугогодишњим командантом чете из села Ташева Хамдом Барјактаревићем. Пачариз га је због тога лично ликвидирао у току једног разговора. Барјактаревић је убијен јер је покушао да успостави сарадњу са партизанима.¹⁴²⁴

После ослобођења СДБ је евидентирао 41 припадника Пачаризове муслиманске милиције који су означени као особе одговорне за разна кривична дела укључујући и ратне злочине. Међу њима је до пролећа 1946. године 1 ликвидирао, 3 осуђено и(ли) затворено, за 2 лица није било информација, док су осталих 35 било на слободи код својих кућа.¹⁴²⁵

Муслиманске милиције хоџе Хусуина Ровчанина и Селима Јуковића

Иако је Сулејман Пачариз формално био проглашен за команданта муслиманских одреда на територији Милешевског среза, јединице из Комаранске и Бродаревске општине функционисале су засебно. Њих су предводили хоџа Хусеин Ровачнин¹⁴²⁶ и Селим Јуковић. Ровчанин је свој одред мобилисао као и

---

¹⁴²² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 168, 202, 220.

¹⁴²³ *Ужичка република...*, књига 1, стр. 662.

¹⁴²⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 168, 197; *Ужичка република...*, књига 1, стр. 660.

¹⁴²⁵ Исто, Списак функционера муслиманске милиције среза Милешевског и осталих милиционера, који су се истакли својим злочинствима противу нашег народа и НОП-а, стр. 261–267.

¹⁴²⁶ **Хусеин Ровчанин** (Буковик, Бродарево, 1907. – Лековина, Бјело Поље, 17. децембар 1944.). Основну школу завршио у родном месту. Више образовање је стекао у медреси Бакије-Хануме у Шарампову, односно у Пријепољу. Затим се враћа у Буковик где ради као имам у локалној џамији.

Пачариз за време режима НДХ. По доласку дивизије „Пустерија“ Ровчанин се ставља на располагање њеној команди. Пошто се на терену Комаранске општине кретала једна мања четничка група састављена од православаца из спаљеног села Слатине, безбедносна ситуација је била несигурна. Стога је према речима Ровчаниногвог секретара Рифата Хаџагића, муслиманска анти-комунистичка милиција из Комарана организована почетком 1942. године. Формирале су је италијанске војне власти. Јединица је била састављена од муслимана из Комаранске општине раније наоружаних од стране хрватских власти. Организацију су добровољно помогли богатији муслимани мештани, предвођени председником општине Бродарево, Дедом Бјелаком. Милиција хоће Ровчанина је првобитно била ангажована за чување деонице пута Пријепоље – Бјело Поље, од реке Грачанице до Бродарева.¹⁴²⁷ Покривала је села: Крушево, Буковик, Орашац, Гојаковиће, Ивезићи, Рајчевићи и Завинограђе.¹⁴²⁸ Као и Пачариз, Ровчанин је одржавао блиске контакте са представницима окупаторских власти, од којих је добио чин капетана. Био је у субординацији прво према италијанском гарнизону дивизије „Пустерија“ у Пријепољу, затим од августа 1942. године, према команди

Од 1933. године био је и матичар. Године 1937. премештен је за џематског имама у место Острок код Бара, а убрзо после тога прелази са службом у Херцег Нови. Тамо се задржао до Априлског рата, када се враћа у родно место. Захваљујући угледу окупља групу људи из свог краја и добија наоружање од НДХ. Учествује на њиховој страни у сукобу са устаницима током Јулског устанка 1941. године. Затим, почетком 1942. године ступа у отворену колаборацију са италијанским окупатором. Његов одред постаје Комаранска муслиманска милиција, која је у деловању била независна од команданта муслиманске милиције за Милешевски срез хоће Пачариза. Ровчанинов штаб је првобитно био у селу Завинограђе, а онда у Бродареву. Људство је ангажовано на чувању деонице пута Пријепоље – Бјело Поље. С' временом оно почиње да излази из граница Комаранске општине и врши разне акције за рачун италијанских власти. Милиција се сукобљавала са партизанских снагама, иако је са њима Ровчанин одржавао честе контакте због сарадње у борби против локалних четника. Због великих губитака које је италијанска војска имала у околини Бродарева од дејстава партизанских снага у пролеће 1943. године, пре свега код Добракова, Ровчанин је ухапшен од стране италијанских војних власти. Иста судбина задесила је и Селима Јуковића. У затвору су провели око десетак дана. После пуштања на слободу опет је преузео команду над његовом, али и над јединицом муслиманске милиције из Гостуна, после Јуковићевог смењивања. Током 1943. године повезао се са немачким АБВЕР-ом преко капетана Рихтера. Стога после капитулације Италије у договору са Ћамилом Хасанагићем прелази са делом људства у Сјенички срез и ставља се под команду пуковника Кремплера. Његов млађи брат Хасан је такође био један од команданата муслиманске милиције у бродаревском крају. Хусеин Ровчанин учествује у немачким офанзивама на слободну територију крајем 1943. и током 1944. године. Децембра 1944. године у једном сукобу са борцима III санџакчке бригаде НОВЈ-а погинуо је у селу Лековини у Бјелопольском срезу.

¹⁴²⁷ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 162.

¹⁴²⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 1. divisione alpina „Taurinense“, Banda mussulmana di Komarani, Nr. 305, 18. gennaio 1943., p. 1.

дивизије „Тауриненсе“ у Пљевљима, да би фебруара 1943. године прешао под надлежност дивизије „Венеција“.¹⁴²⁹

Према подацима ГШС-а од 20. новембра 1941. године на територији Бродарева налазило се око 800 наоружаних муслимана који су притом, отежавали кретање главнини партизанске војске која је ишла за Пљевља. На основу овог документа видимо да су Ровчанинови и Јуковићеви људи били врло јаки и пре званичног стварања милиције.¹⁴³⁰ Партизански руководиоци су током фебруара 1942. године проценили да Комаран и Бродарево покривају две јединице муслиманске милиције које броје око 700 бораца. Ове цифре би требало узети као поуздане будући да су комунисти одржавали контакт са Ровчанином и његовим људима, не би ли их приволели на сарадњу.¹⁴³¹ Сама милиција из Комарана је имала око 150 легализованих припадника и исто толико непријављених бораца који су држали страже по селима и нису их напуштали. Укупно око 300 људи. Ровчанин је држао људство непријављено као превентиву евентуалном разоружавању од стране Италијана.¹⁴³² Годину дана касније фебруара 1943., према подацима дивизије „Тауриненсе“, Ровчанин је под својом командом имао 242 наоружана милицајца распоређена у шест насеља. Овај број се односи само на пријављене борце, не рачунајући оне који су остали у „резерви“.¹⁴³³

Као што смо рекли милиција је располагала са великом количином оружја још од настанак, а арсенал је временом и допуњен самоиницијативном набавком оружја из Сјеничког среза. Милиционери су били опрељени са италијанским пушкама, 5–7 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза и једним минобацачем. Нису имали једнообразне униформе, већ су носили мешавину цивилног одећа са деловима италијанске униформе коју су временом куповали. Једни се Хусеин Ровчанин кретао у униформи италијанског капетана са чиновима. Сваки

---

¹⁴²⁹ Ibid, Dal Comando 1. divisione alpina Taurinense al Comando 3. reggimento alpini, Nr. 586, Allegato nr. 128, p. 1.

¹⁴³⁰ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 4, док. 1., стр. 1.

¹⁴³¹ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 2, док. 11, стр. 1; Љубомир В. Матовић, *нав. дел.*, стр. 85.

¹⁴³² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 163.

¹⁴³³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 1. divisione alpina „Taurinense“, Banda mussulmana di Komarani, Nr. 305, 18. gennaio 1943., p. 1;

пријављени редов окупаторскиг власти је добијао месечну палту у висини од 1.000 лира, док су Ровчанин и његов заменик имали већа примања.¹⁴³⁴

Штаб милиције је првобитно био смештен у селу Завинограђе у Комаранској општини, да би нешто касније била пребачен ближе италијанској команди, односно у Бродарево. Тамо се налазио у кући Мухарема Мулаахмића, где се наставио и Ровчанин са женом. Заменик му је био Адем Капуровић родом из села Хераковића (стрелан од комуниста 1945.). Када је међутим, 1944. године Ровчанин погинуо у борби са партизанима, на место команданта дошао је као искуснији борац Беган Мемовић из села Матаруга, Комаранска општина. Капуровић је остао заменик. У штабу се поред заменика, налазила и администрација, односно секретари. Била их је двојица – Ровчанинов синовац Хилмо Ровчанин и Рифат Хаџагић. Према сведочанству потоњег, Ровчанин је за разлику од Пачариза који је имао неколико телохранитеља и у јавности се често појављивао на коњу, имао само једног слугу. При команди је увек боравила штабска чета која је бројала 10 људи родом из разних села Комаранске општине. Стално су се ротирали у служби.¹⁴³⁵

Одред је био подељен у 7 водова који су били распоређени по селима Комаранске општине, а Ровчанин је бирао команданте. Водници нису имали заменике нити десетаре, већ су у одсуству бирали једног војника који би их мењао. Беган Мемовић био је заповедник у селу Матаругама. Као добром борцу Ровчанин му је често поверавао команду над људством које је одлазило на задатке чувања пута. Командант вода у селу Гојаковићима био је Хуснија Гојак (осуђен после рата на дугу робију). Он је такође, добијао команду над јединицом која је излазила на положаје. Комаранску чету предводио је водник Каћо Гојак. У Завинограђу је на челу муслиманске милиције био Зеко Сакић (осуђен после рата на робију). Ровчанин није био задовољан његовим радом па га је у току рата сменио. Водник у селу Крушеву је био Хасан Ровчанин командантом брат, који је погинуо у сукобу са пртизанима децембра 1944. године. Водник у селу Ивезићима био је Рамо Синанчевић, који је Ровчанину због свађе отказао послушност и стога био смењен. Бивши жандарм Бајрам Ћосовић командовао је милиционерима у

¹⁴³⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 164.

¹⁴³⁵ Исто, стр. 162, 166.

селу Орашцу. Он је 1941. године одступио са трупама НДХ за Босну, па је по повратку на простор Комарана ступио у милицију. Вод у Орашцу је бројао 20 људи из свих села и тако имао функцију „летећег вода“ који је давао патроле и ишао у борбе ван општине и среза. Пошто је Ћосовић убрзо погинуо њега је заменио Муса Капуровић из Хераковића, дотадашњи водник у овом селу. И он је имао несугласица са Ровчанином. Пошто се јединица временом ширила, постављани су нови команданти и то: Аго Нуковић у селу Бојри, Рашид Потурак у селу Подкршу и Феко Даутовић у Орашцу.¹⁴³⁶

После капитулације Италије Ровчанин се са делом људства пребацује за Сјенички срез, где се ставља под немачку команду. Томе су помогле његове раније везе са агентима АБВЕР-а који су оперисали на територији Старог Раса. Према подацима СДБ-а комарански хоца је још од лета 1943. године успоставио сарадњу са немачким агентима. Из редова његове милиције давано је људство за разне обавештајно-диверзантске акције. Посредством Немаца обезбеђено је директно садејство његове милиције, као италијанске колаборационе јединице, са њиховим трупама за време операције „Шварц“ (Schwarz).¹⁴³⁷ Почетком 1944. године Ровчанин се враћа у Бродарево и обнавља организацију из времена италијанске окупације. У његовом штабу је постојала ћелија немачких обавештајаца који су преко Ровчаниновог људства скупљали информације о снагама НОВЈ-а. Као његова везу са штабом у Сјеници служио је бивши припадник НОП-а Рифат Хаџагић, који је у ту сврху боравио у овој вароши. Овога пута међутим, Ровчанин је био потчињен хоци Пачаризу. После његове погибије у децембру 1944. године јединица се убрзо распада.¹⁴³⁸

Поред Комаранске општине муслиманска милиција је формирана и на територији Бродаревске општине, са центром у селу Гостуну. Њен заповедник је био бивши поднаредник ЈВ-оа и трговац Селим Јуковић. Он је сарађивао са Ровчанином и Пачаризом, али без субординације. Према речима секретара

---

¹⁴³⁶ Исто, стр. 163–164.

¹⁴³⁷ *Немачка obeveštajna služba*, knj. IV, str. 904.

¹⁴³⁸ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 39, 166; Н. Стрновићанин, Н. Садиковић, *nav. del.*, str. 272; Мирко Ћуковић наводи да је Ровчанин заробљен и стрељан крајем априла 1944. године у селу Биоковцу код Бјелог Поља... М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 481.

Јуковићевог одреда Нура Даутовића његов одред је формиран од стране италијанских окупаторских власти почетком 1942. године, када и Ровчанинов. Избор је пао на њега због тога што је водио порекло из угледне муслиманске породице. Јуковићева милиција је покривала села: Гостун, Баре, Заступ, Оштра Стјена, Слатина, Брвине, Бродарево, Балиће, Гробнице, Кање, Добраково, Метањак (последња три села припадала су Бјелопољском срезу). Заменик команданта био је Хајро Јуковић из Гостуна, који је као и Селим носио италијанску униформу са чиновима поручника. Њихов главни задатак био је надгледање пута Бјело Поље – Пријепоље од Бродарева до Кања. Касније милиција одлази и ван општине у сукобе са партизанским снагама или четницима, односно у нападе на православно становништво. Команда је издавала пропуснице за кретање ван Бродаревске општине и бавила се ситним споровима између грађана уместо карабињерије.¹⁴³⁹ Јуковић је под командом имао вероватно до 300–400 људи, али нису сви били пријављени италијанским властима као милиционери.

Штаб Бродаревске милиције налазио се прво у Гостуну у кући Џемаила Рибича. Административне послове водио је секретар одреда поменути Даутовић (после рата осуђен). Као и Ровчанинова јединица и ова је била подељена на водове по селима, чије је команданте одређивао Јуковић. Штабска чета која се налазила у Гостуну увек је бројала око 20 бораца. Веза са италијанском командом у Бродареву одржавана је искључиво личним контактом Јуковића са италијанским официрима. Канцеларија у Гостуну није имала ни телефон. И његов одред је био подеље на водове. Неки од заповедника су били: Сефер Жиговић у Балићима, Хајро Јуковић у Гостуну, Муле Никшић у Бродареву, те Абаз Кријешторац у Слатини.¹⁴⁴⁰

Због пропуста у обезбеђивању поверене деонице пута Јуковић је ухапшен када и Ровчанин. После десет дана проведених у затвору Јуковић је пуштен и смењен са положаја команданта, док је његову јединицу преузео Хусеин Ровчанин.

---

¹⁴³⁹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 166–167, 302, 453–454.

¹⁴⁴⁰ Исто, стр. 454–455; Исто, Списак функционера муслиманске милиције среза Милешевског и осталих милиционера, који су се истакли својим злочинствима противу нашег народа и НОП-а, стр. 266.

Оваква ситуација је остала до капитулације Италије, после чега се милиција ставила под команду Немаца, а Јуковић враћен на командно место.¹⁴⁴¹ Овога пута је био потчињен Сулејману Пачаризу који је постао заповедник милиције на територији целог Милешевског среза.

Послератни органи безбедности означили су 60 припадника Комаранске и Бродаревске муслиманске милиције (без команданата) за које се сумњало да су за време Другог светског рата починили криминалне радње или извршили ратне злочине. Од пописаних је до априла 1946. године осуђено или било у бегству њих 19, док су се остали налазили код својих кућа или у ЈНА.¹⁴⁴²

Снаге у Прибојском, Пљеваљском и Бјелопољском срезу

Организација муслиманских јединица на овом простору текла је упоредо са формирањем милиција у Сјеничком и Милешевском срезу. Први командант са којим су Италијани почели да сарађују био је резервни каплар ЈВ Кахро Шуман из села Забрњице у Прибојском срезу. Са мањом групом наоружаних муслимана (око 60 људи) он се кретао линијом Сочице – Крајчиновиће – Забрњица – Забрђе. Крајем 1941. године ступа у контакт са окупатором преко Ћамила Хасанагића.¹⁴⁴³ Током децембра Шуман напада четнике у Рудом и са њима води борбу све до краја јануара 1942. године. До 19. јануара завршени су преговори између Шумана и италијанских власти у Прибоју и његов одред од око 200 људи је уврштен у формацију муслиманске антикомунистичке милиције.¹⁴⁴⁴

Команда јединице је требало да буде смештена у Сочицама. Заменик команданта постао је Медо Шуман (после рата осуђен на 20 година робије). Због акција Шумановог одреда против православног становништва у Прибојском срезу, као и веза са усташким јединицама у суседним срезovima НДХ, његов одред током друге половине јануара напада неколико локалних четничких група

---

¹⁴⁴¹ Исто, фас. Изјаве и саслушања, стр. 453.

¹⁴⁴² Исто, стр. 261–267.

¹⁴⁴³ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 72; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 86.

¹⁴⁴⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 170 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 19. gennaio 1942., p. 1.

из Мељачке, Бољанићке и Мокроношке општине, те Чајничког среза.¹⁴⁴⁵ У тим сукобима Шуманово људство је доживело пораз. Током повлачења он је ликвидирао једног муслимана у месту Читлук, под оптужбом да је четнички шпијун. То је дододатно деморалисало људство и оно се растура.¹⁴⁴⁶ Иако се Шуман са неколико људи сместио у Прибој, његова милиција није поново устројена, вероватно јер Италијани нису желели да провоцирају нове акције четника. Људство је са оружјем отишло кућама. Краткотрајни заповедник муслиманске милције за Прибојски срез, је затим са Мунибом Ђебом и још 18 полицајаца отишао у Вишеград. Тамо је ступио у усташе и формирао мању јединицу у Међеђи.¹⁴⁴⁷ Касније га у Босни заробљавају припадници 16. муслиманске бригаде НОВЈ-а и стрељају.¹⁴⁴⁸ У наредних годину и више дана није било нове муслиманске јединице на простору Прибојског среза, иако је постојала иницијатива локалних муслиманских првака у том правцу, што је утицати на велико страдање мухамеданаца током борби са четницима.

У Пљеваљском срезу је због веће концентрације партизанских снага, те формирања легалних четника крајем 1941. године, оружање муслимана је ишла спорије. Први одред је формиран половином априла 1942. године, али у оквиру Ђуровићеве организације, која је тада још била везана за војводу Пећанца. Радило се о Ковачком четником одреду који је водио Хамдија Кријешторац. Одред је формиран 16. априла. Да би се удовољило муслиманима јединица је названа „Милиција Пљевља“. Штаб се налазио у вароши. Не наводи се тачан број њених припадника, већ само да је доста муслимана одмах ступило у јединицу и опремљено модерним италијанским оружјем. Окупатор је развио живу пропаганду у циљу омасовљења муслиманске милиције.¹⁴⁴⁹ Првобитно је било предвиђено да у одреду буду и хришћани и мухамеданци, као што је то био случај у Косаничком четничком одреду Михаила Лацмановића. Италијанске власти

---

¹⁴⁴⁵ Ibid, nr. 173 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. gennaio 1942., p. 1.

¹⁴⁴⁶ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 49.

¹⁴⁴⁷ Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 290; Džemail Arnautović, *Aktuelni događaji iz bliže i dalje prošlosti*, Prijepolje, 2005, str. 111–112.

¹⁴⁴⁸ Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 266.

¹⁴⁴⁹ „Пљеваљск весник“ за 20. април 1942. године, стр. 2.

међутим, нису дозволиле стварање мешовите јединице, већ су је оставили муслиманима и ставили под своју непосредну контролу.¹⁴⁵⁰

Најкасније до почетка септембра 1942. године, од овог одреда је формирана јака јединица муслиманске милиције у селу Метаљка. Према извештају официра ЈВуО-а поручника Вуколе И. Томића, она је имала 300 бораца са 5 пушкомитраљеза типа „Брно“ и једним тешким митраљезом марке „Фиат“. Командант је био резервни пешадијски поручник ЈВ-оа Асим Хасанбеговић из Пљеваља. Део људства је био из Метаљке, а део из других општина Пљеваљског и Прибојског среза. Они су били сврстани у 3 чете које су биле размештене у зградама санаторијума (где се на балкону налазио тешки митраљез), лекарског бунгалова и бивше аустро-угарске касарне. Објекти су били окружени рововима, те са три реда бодљикаве жице висине 2 метра. Ноћне патроле су имале минимум 60 људи, док је дању на задатке обезбеђивања пута ка Чајничу, односно Пљевљима, излазило око 200 људи у две чете.¹⁴⁵¹

Јединица је била овлашћена и за контролу и заштиту муслиманских насеља и у неколико општина Прибојског и Чајничког среза. У потоњем је могла да рачуна на помоћ неколико околних муслиманских милиција које су бројале 320 људи. Поред милиције на Метаљци требало би поменути и ону на Буковици. Она је бројала 190 људи и била под командом председник општине Латифа Мочевећа. На крају ту је и Бољанићки одред муслимана који је имао око 50 бораца.

За разлику од Сјеничког, Милешевског, Прибојског и Пљеваљског среза, муслиманска милиција у Бјелопољском срезу била је под контролом италијанске дивизије „Венеција“. До јесени 1942. године неколико локалних муслиманских одреда са десне стране реке Лима, обједињено је под командом локалног муслиманског првака Ђазима Сијарића. Он се у литератури помиње и као заповедник „Милиције из Доњег Бихора“. У једном документу дивизије

---

¹⁴⁵⁰ Милета Војиновић, *Путеви и раскрића. Сећања и казивања 1941–1992*, Пљевља, 1998, стр. 56.

¹⁴⁵¹ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 7, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comanodo della 1. divisione alpina „Taurinense“, Nr. 4707, 30. agosto 1942., p. 1; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svetskom ratu – dokumenta*, Sarajevo, 1996, str. 255.

„Венеција“ из јануара 1943. године Сијарић је наведен као командант „муслиманске фашистичке организације у Годијеву“.¹⁴⁵²

Он је командовао са 1.500 добро наоружаних људи и био подчињен команди италијанског гарнизона у Бјелом Пољу, односно пуковнику Барасију. Сијарићеве четовође били су: Вехбо Бучан, Гаљан Лукач, Смајо Трубљанин и Вехбо Беговић. Људство је било размешетно по селима општина: Расово, Лозна, Савино Поље, Корито и Годијево, где је био и штаб милиције. Одред је обухватао и јединицу милиционера из Бјелог Поља. Током октобра 1942. године, италијанске власти су два пута повећавале Сијарићев одред. Стога је пуковник Бараси тражио да му команда 510 пушака, 20 пушкомитраљеза, 4 минобацача калибра 45 и 2 минобацача калибра 81 милиметар. Део овог наоружања је остао у гарнизону у Бјелом Пољу и требало је да буде достављен Сијарићу само уколико га нападну Ђуришићеви четници.¹⁴⁵³

Средином 1943. године и он остварује контакте са немачким властима и њиховим тајним службама. После капитулације Италије септембра 1943. године прелази под команду пуковника Кремплера. Као и Прашевић, Пачариз, Јуковић, Ровчанин, и Сијарић сарађује са немачким БДС-ом, АБВЕР-ом и обавештајним одељењем IV пука специјалне диверзантске дивизије „Бранденбург“ (Brendenburg). Ова јединица је на терену Бјелопољског среза имала 2 чете диверзаната (Арделт/Ardelet и Ката/Ката).¹⁴⁵⁴ Сијарићева целокупна активност је била окренута борби против НОВЈ-а и ЈВУО-а.

Јак муслимански одред постојао је и на простору Горњег Бихора са центром у селу Петњици (*Муслиманска милиција Горњег Бихора*). Од 20. јуна 1941. године њега је одлуком виђенијих муслимана из тог краја предводио хоџа Осман Растодер.¹⁴⁵⁵ Под командом је имао неколико стотина бораца, чији се број током рата увећао. Тако је према једном реферату НДХ из августа 1944. године на

---

¹⁴⁵² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, dal Comando II sottosettore at Comando divisione Venezia, Nr. 103, 5. gennaio 1943., ore 18.45, p. 1.

¹⁴⁵³ Ibid, 83. reggimento fanteria „Venezia“, atteggiamento cetnici contro musulmani, Nr. 5567, 21. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 5608, 27. ottobre 1942., p. 1; Н. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. del.*, str. 306.

¹⁴⁵⁴ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Немачке окупационе власти у Прибоју, стр. 26.

¹⁴⁵⁵

простору Горњег Бихора било око 2.500 наоружаних муслимана.¹⁴⁵⁶ Људство је покривало територију Петњице, Врбице и Трпеза. Растодеров штаб се налазио у жандармеријској станици у Петњици. За заменика му је одређен Ђула Аговић из села Врбице. Растодер је имао неколико потчињених команданата, међу којима се истичу Арслан Ђукић и Осман Цикотић.¹⁴⁵⁷ Почев од септембра 1941. године Растодер се са људством ставља на располагање Италијанима. Његов одред је имао задатак да води борбу против партизана у Беранском срезу, односно да чува важније путне комуникације, као на пример мост на лиму у селу Рибаревина. Наређења, оружје и новчану потпору за људство добијао је од команде дивизије „Венеција“ у Беранама. Наоружање је Растодер међутим, добијао и куповао и на Косову, пре свега у Пећи.

***

Прве муслиманске јединице настају још токо Априлског рата, када се окупљају прве банде ради пљачке војника на Пештери или Јавору. Са уласком власти НДХ у вароши доњег Лима стварају се први већи одреди. На пример они у: Хисарцику, Комарану, Гостуну, Сјеници, који током Јулског устанка ратују на страни усташког режима. Истовремено се муслиманске снаге окупљају и широм Пештера и Бихора. Наведимо јединице у Петњици, Годијеву, Ђерекарама или Коничу. На све ово додајмо и традиционално кимитско гнездо – Кладницу. Њихова сврха је била двострука: пљачка православних и заштита сопствених села. Избацивањем НДХ, заустављањем ширења Велике Албаније, те појавом првих партизанских и четничких одреда у Старом Расу, током јесени 1941. године муслимани остају без преко потребних савезника. Стога се окрећу италијанским властима (са којим су већ сарађивали у тутинско-рожајском крају). До краја 1941. (Ћамил Прашевић, хоџа Растодер, Билал Дрешевевић са Немцима), односно у првим месецима 1942. године (Џемаил Коничанин, хоџа Пачариз, хоџа Ровчанин, Селим Јуковић, Кахро Шуман, Азем Аговић, Хамдија Кријешторац) све њихове јединице се легализују код окупатора и постају муслиманске милиције за Сјенички, Милешевски, Прибојски срез итд.

---

¹⁴⁵⁶ ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањски послова НДХ..., стр. 6.

¹⁴⁵⁷ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 464; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 855.

Приближавање окупатору увећава њихову борбену и оружану моћ. Према подацима пронађеним у архивској документацији, током првих месеци 1942. године само су милиције и додатне муслиманске снаге у Сјеничком, Штавичком и Милешевском срезу, бројале око 4.000 бораца наоружаних са најмање 11 пушкомитраљеза, 5 тешких митраљеза и једним минобацачем 81 милиметар. Подсетимо да су тада партизанске јединице на простору Старог Раса малобројне, а четничке тек у настајању. То значи да муслимани по снази нису заостајали за покретима отпора, а негде су били и јачи од њих. Како се италијански режим стабилизовао тако су и квинслиншке формације јачале. Стога се до јесени 1942. године муслиманске снаге увећавају трупама милиционера у Пљеваљском и Бјелопољском срезу, односно за око 540 бораца у првом (уз још око 320 милиционера у граничним општинама са Чајничким срезом) и 1.500 људи у другом срезу. Укупно 2.360 милиционера са 25 пушкомитраљеза, једним тешким митраљезом, 4 бацача 45 милиметара и 2 бацача 81 милиметар. Тако је на територији Санцака у овом периоду било више од 6.000 дорбо наоружаних бораца у Милешевском, Сјеничком, Пљеваљском, Бјелопољском и Штавичком срезу. Овој број није коначан јер му се мора додати људство из Горњег Бихора, најмање неколико стотина, те оно из околине Рожаја. Стога се може закључити да је муслиманска војна сила била на завидном нивоу, пре свега, захваљујући колаборацији са Италијанима, растући упоредо са стабилизацијом њиховог окупационог система.

О дубинској колаборацији муслиманских милиција и уопште њихових снага, говори нам неколико чињеница. Прво, већина муслиманских одреда попут Пачаризовог, Ровчаниновог, Конијаниновог, Дрешевићевог, Шумановог или Растодеровог, настали су пре него што се италијанска окупациона структура формирала, па су тек као такви ступили у колаборационе трупе. Друго, готово су за све команданте у ратној грађи остала сведочанства о њиховој повезаности са окупаторским властима – Ђамил Прашевић сарађивао са Италијанима и Немцима, Џемаил Конијанин са албанским властима и Италијанима, Билал Дрешевић са Немцима (СС командом у Србији), хоџе Пачариз и Ровчанин са НДХ, Италијанима и Немцима, Ђазим Сијарић са Италијанима и Немцима итд. Треће, муслимански команданти не само да се виђају јавно у друштву са италијанским

официрима (што није био редак случај ни код четника), већ симболично носе униформу окупационе војске уз чинове – Тамил Прашевић, Сулејман Пачариз, Селим Јуковић, Иљаз Куртовић, Билал Дрешевић (униформа СС-а), Хусеин Ровчанин... Четврто, окупационе власти врше пропагандну у циљу повећања одреда, као на пример у Пљеваском срезу или их физички штите попут Пачариза. И пето, санџачки муслимани су доминатно остали ван покрета отпора. Све ово нас наводи на закључак да је колаборација муслиманске милиције била потпуна, а самим тим њена судбина везана за одлуке и свршетак самог окупатора. Тај однос се донекле мења после четничких акција јануара и фебруара 1943. године, поготово према Италијанима.

Поред бројности, доброг наоружања и подршке окупатора, муслиманске милиције нису срасле у јединствену оружани силу, пре свега због бројних, често и племенских зађевица, између команданата. Сетимо да је Пачариз морао ради дисциплине да ликвидира неке од потчињених, док је Ровчанин посмењивао неколико команданата због непослушности. Сукоби пештерских племена су били надалеко чувени. Друга још битнија ствар, био је недостатак јединствене команде, онакве какве су имали партизани или четници, односно заједничког команданта. Најозбиљније покушаје у том правцу спровели су Сулејман Пачариз, Тазим Сијарић и Осман Растодер. Пачариз је имао разгранату администрацију и јаку оружану снагу, јединице на територији Сјеничког среза и пропагандни систем. Показао је амбиције према целом Милешевском срезу, а онда и Пљеваском и Сјеничком. Када се повукао у Босну, добио је команду над свим пребезима из Санџака, али њихова јачина није била ни приближна оној коју су имали на родном тлу.

Приликом одабира команданата највише се водило рачуна о њиховом угледу код народа, па је после тога ишло све остало, укључујући и познавање војне доктрине. Потврду овог става проналазимо у великом броју угледних верских лидера на челу милиција (Пачариз, Ровчанин, Растодер, Куртовић), односно на случају Селима Јуковића који је иако подофицир, изабран пре свега, због угледа његове породице. Тако су настајале видели смо и четничке, па и партизанске јединице (Андра Петронијевић), али су оне касније реформисане по стандардима герилског ратовања. Муслиманске милиције нису много одмакле по том питању,

па ће ратно неискуство њиховог командног кадра, уз недостатак заједничке команде, бити главни узрок тешких пораза које ће оне током рата претрпети од ЈВуО-а и НОВЈ-а.

Видели смо да је заповедништво над милицијом некада било и врло уносан посао. Поред великих плата за команданте које су стизале од окупатора, они су попут Пачариза или Ровчанина, вршили разне малверзације у циљу богаћења. Подсетимо да су неки од њих преузимали и улогу судија у одређеним кривичним споровима. Приближавање окупатору обезбеђивало је гламур свечаних вечера и банкета, приватне аутомобиле и лагодан живот, слично као и код легализованих четника. Муслимаске милиције су од Италијана биле задужене за полицијску службу (надгледање срезова, путева и мостова), док су касније биле употребљаване и против НОВЈ-а и ЈВуО-а. Оне су мимо тога, појединачно или када би успеле да се организују, групно, нападале ђетнике, али превасходно позадину пљачкајући и палећи незаштићени српски живаљ. Напади на партизанске јединице су били ређи.

5.2. Правци политичког деловања елите санџачких муслимана

После окупације Југославије муслимански прваци са простора Санџака су прамац свог политичког деловања окренули ка новој хрватској држави. Код већине муслимана је окретање према НДХ било одраз, са историјске тачке гледишта, континуиране жеље припајања Босни и Херцеговини, односно ка обнови Босанског вилајета и бенефицијама које су имали у време Османског царства. Само мањи њихов део је сарађивао са усташким режимом из идеолошких убуђења. Практично гледано НДХ је за муслимане била залог њиховог доминантног положаја у односу на Србе, па су се агилно, уз пуно симпатија према усташком режиму, ангажовали на војно-политичком плану. Италијански протекторат Велика Албанија је са друге стране, представљао резервну опцију као такође, земља са већинским муслиманским становништвом, коју временом ратни услови намећу као главни циљ муслиманских вођа. Због историјског контекста и бројне емиграције муслимани су имали велика очекивања од Турске, на које ова

лаичка и ратно неангажована земља, није могла, а ни желела, да одговори. Што се тиче италијанског окупатора, са њим се ступило у потпуну колаборацију, која муслиманском становништву због дволичне политике Италијана, није донела очекиване резултате. Стога су испуњене својих циљема муслимански прваци морали да тражи и кроз сарадњу са покретима отпора. Она је била плод чистог опортунизма који је био опште присутан у политици санџачких муслимана, те у зависности од ратне среће некада ослоњена према једној, другој или истовремено ка обе стране учесника у идеолошком грађанском рату.

Према Сарајеву и Загребу – НДХ као прва политичка опција

До политичког контакта санџачких муслимана и власти НДХ долази још током априла 1941. године. Група угледних муслимана из Пљеваља, Пријепоља, Прибоја, Нове Вароши и Сјенице отишла је одмах после капитулације Југославије у Сарајево. Одатле је 21. априла у име „*муслимана санџаклија*“ послала писмо потпредседнику владе НДХ др. Осману Куленовићу, које је стигло у Загреб 1. маја и затим објављено у пропагандним гласилима усташког режима. После уводних честитки Куленовићу због нове службе, аутори писма су га замолили да „*тариторију Санџака припоји Босни и Херцеговини*“. Притом су позвали у помоћ војсковођу Славка Кватерника, који је једно време живео у Пљевљима и Бекира Омерсофтића заменика државног тужиоца у Сарајеву.¹⁴⁵⁸ Питали су и да ли је потребно да организују већу делегацију и са петицијом лично оду код поглавника Павелића. Писмо је потписало 38 муслимана са територије Санџака.¹⁴⁵⁹

Затим је и Анте Павелић добио сличну молбу. Она је упућена 30. априла 1941. године од стране групе муслиманских првака која се налазила у Сарајеву. Телеграм је стигао 2. маја и наредног дана обнародован путем штампе. У њему је између осталог писало: „*Потписани представници муслиманског пучанства из*

---

¹⁴⁵⁸ Свој захтев образложили су речима: „*Вама је познато из прошлости да је Санџак још у римско доба био саставни дио Босне и Херцеговине и да су све три ове области припадале римској покрајини Далмацији. Након пропасти Немањића западни дио Санџака припао је Босни, а послје Херцеговини и пуних 5 вјекова све до 1878. године и он остао саставни део Босне и Херцеговине. Падом Босне и источна је област данашњег Санџака припала Босни те је до 1878. године и он остао саставни део Босне. У турско доба Санџак се никада не спомиње као нека посебна покрајина већ је са Босном и Херцеговином био једна покрајина. Вама је познато да је Санџак насељен Бошњацима, говоримо бошњачки и нијечему се не разликујемо од босанско – херцеговачких муслимана.*“... „*Hrvatski narod*“ за 2. мај 1941. године, стр. 3.

¹⁴⁵⁹ „*Novi list*“ за петак 2. мај 1941. године, стр. 8; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 9, док. 1, стр. 1.

Санџака изражују Вам непоколебљиву оданост и приврженост, као Поглавнику Независне Државе Хрватске и жељу да се Санџак као привредни и повјесни дио Босне и Херцеговине прикључи Независној Држави Хрватској да би наша спонтана жеља прикључења била оживотворена“. У наставку се тражио долазак хрватских трупа пре свега „бројно присуство усташких одреда у свим катаревима Санџака“. Апел се завршава покличем „Живио поглавник др. Анте Павелић, живјела Независна Држава Хрватска“, а потписало га је 12 особа, међу којима су били и неки потписници молбе Куленовићу.¹⁴⁶⁰

Поменимо да је иницијатива муслиманске елите према државном врху НДХ била наставак политичког програма који је започет још 1917. године, током аустро-угарске окупације Краљевине Србије. У августу је била сазвана конференција у Сјеници којој су присуствовали градоначелници свих вароши из области Санџаку и други угледни муслимани. У Сјеници су тог дана између осталих боравили: Бајровић И. Мехмед-паша градоначелник Пљеваља, Абдичевић Бидо трговац из Пљеваља, Диздан Осман-ага трговац из Пљеваља, Тахирбеговић Теуфик-бег поседник, Хашимбеговић Мурат-бег градоначелник Пријепоља, Јусуфагић Хусни, Хасанагић Хусеин-бег градоначелник Прибоја, Шећерагић Сулејман градоначелник Нове Вароши, Спаховић Рушид градоначелник Сјенице, Кајабеговић Хилми-бег градоначелник Бјелог Поља, Рамхусовић Дуљко градоначелник Берана, Шахман Ахмед лекар, Муратбеговић Риза-бег градоначелник Новог Пазара, Ћатовић Сулејман вероучитељ из Рожаја и др. Закључци конференције били су да се изврши интервенција код царске владе у Бечу, да би „Санџак припао уз Босну, пошто хисторијски и језиком припадамо истој, а не (Гуверману, М. Ж.) Црној Гори“. Уколико би аустро-угарске власти одбиле молбу, алтернативно решење је било давање аутономије овом простору.¹⁴⁶¹

---

¹⁴⁶⁰ Међу њима су били: Добарџић Иљаз поседник, Баизовић Сабит студент филозофије, Шећерагић Ниаз правник, Абдагић Мехмед имам матичар, Ћамил Сијерчић правник, Хацић Јусуф поседник, Јусуфагић Изет трговац, Иглица Омер трговац, Мехмед Ресуловић чиновник, Бећирагић Мухарем правник, Мустафа Кадрибашић трговац и Селимовић Рамзија поседник... „*Hrvatski narod*“ за 3. мај 1941. године, стр. 11; „*Novi list*“ за 3. мај 1941. године, стр. 14–15.

¹⁴⁶¹ „*Sarajevski novi list*“ за 1. октобар 1943. године, стр. 3; Z. Lakić, *nav. del.*, стр. 42.

Пошто су се почетком маја одреди оружних и домобранства распоредили у Прибоју, Пријепољу и Новој Вароши, инсистирало се да НДХ и формално укључи ову територију у њене границе. Како наводи историчарка Фикрета Јелић-Бутић у ту сврху је тада основан „Политички одбор Санџаклија“ са седиштем у Сарајеву.¹⁴⁶² Поглавниковом поверенику за Босну и Херцеговину Хакији Хаџићу је 10. маја у Сарајево послата „претставка“ муслимана из Нове Вароши. Предлог да усташки режим прошири његову власт на Нововарошки срез, потписници овог документа образложили су тиме да их у граду има 70 %. Закључили су „да су животни интереси Санџака потпуно подударни са животним интересима Босне и Херцеговине“ па су стога њихове жеље усмерене, како се наводи: „у шехер Сарајево, које је тијемонт наше старе славе и нашег будућег заједничког и нераздјеливог живота у слободној и независној Држави Хрватској“.¹⁴⁶³

Пет дана касније уследио је нови позив поглавнику Павелићу. Сачиниоци документа, надовезујући се на апеле са краја априла, потписали су се као „легитимни представници жеља целокупног муслиманског пучанства Санџака“. Затим су се жалили на неподношљиве услове живота у време Краљевине Југославије и тражили да „девет котарева Санџака“, односно Беране, Бјело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљеваља и Прибој буду укључени у усташку државу. Легитимно право анексији требало је да пружи податак да је „у 97% пучанство Санџака словенског поријекла и хрватски оријентирано“, односно да велику већину становништва чине „муслимани Хрвати“. Наводи велико-албанских протагониста да у „Санџаку има Арнута више хиљада“ су одбачени као нетачни, јер је њих наводно било само око 3%. Апел је потписало неколико муслиманских првака из Пљеваља, Бјелог Поља и Пријепоља, а завршен је узвиком „За дом спремни“.¹⁴⁶⁴

Половином месеца, тачније 14. маја, из Пљеваља је у Загреб отишла једна делегација муслимана. Она се тамо сусрела са Анте Павелићем и Славком Кватерником. Предводио ју је поседник Теуфик Тахирбеговић учесник Сјеничке

---

¹⁴⁶² F. Jelić-Butić, *nav. del.*, str. 92.

¹⁴⁶³ *Zločini na jugoslovenskim prostorima ...*, str. 36–38.

¹⁴⁶⁴ Свој параф на овај документ су ставили: Тахирбеговић Теуфик поседник из Пљеваља и учесник конференције у Сјеници 1917. године, Добарџић Иљаз поседник и трговац из Бјелог Поља, Скадрак Ариф трговац из Пријепоља, Бајровић Сабит студент филозофије из Пљеваља и Барјактаревевић Хајрија студент из Пљеваља... ВА, НДХ, кут. 236, ф. 4, док. 9, стр. 1–3.

конференције. Делегати су пред водећим људима усташког режима изнели жељу да територија Санџака, наводно „*саставни део Босне и Херцеговине*“ уђе у границе НДХ.¹⁴⁶⁵ Одлазак пљеваљских муслимана Павелићу убрзало је ипак, избацавање хрватских власти са територије среза од стране Италијана.

Трговац Иљаз Добарџић је видимо суделовао у свим поменутих молбама које су подношене хрватским властима. Стога ћемо указати и на неке његове личне поступке. Он је 17. маја написао писмо адресирано на вођу Трећег рајха Адолфа Хитлера. По контексту слично је оним упућеним Павелићу. После објашњења „историјске нараздвојивости“ Санџака и Босне и Херцеговине која наводно сеже од средњег века, долази молба да се горе наведени срезови припоје НДХ. Поред историјске компоненте, у прилог стоји да „од 220.000 становника Санџака чак и данас су више од 130.000 муслимани-Хрвати“, који припадају „хрватском народу по крвном сродству, по језику и по моралу“. Добарџић у закључку подсећа Хитлера на погинуле муслимане из ових крајева у току Првог светског рата, који су као добровољци ратовали на страни Турске, односно Немачког царства.¹⁴⁶⁶ Писмо Адолфу Хитлеру је прослеђено преко немачког конзула у Сарајеву Гурдеса (Gordes).¹⁴⁶⁷ И Мусолинију су упућени идентични захтеви 24. маја из Загреба. Писмо је такође, имало историјску компоненту уз сугестију да на простору „Новопазарског Санџака“ живи „125.000 муслимана-Хрвата“. Претставку је пратио допис у коме се тврди да су срезови Беране, Бјело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљевља и Прибој, насељени муслиманима хрватске народности, којима је у време Краљевине Југославије наводно било забрањено „звати се Хрватима“, па су они употребљавали термин „Бошњаци“. Као „албански котари“ наведени су Исток, Србица, Косовска Митровица и Пећ. На крају се тражи и припајање Барског среза НДХ, што очигледно показује неупућеност аутора у стратешке циљеве италијанског окупатора у Југославији.¹⁴⁶⁸

Неколико дана раније – 18. маја, загребачки лист „Хрватски народ“ објавио је један текст чији је циљ био да са научне стране подупре тврдње муслиманских

¹⁴⁶⁵ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 76, стр. 1.

¹⁴⁶⁶ ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 45, стр. 7–12.

¹⁴⁶⁷ Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Arhiv ministarstva spoljnih poslova Berlin – у даљем делу текста РА АА), Deutsche Gesandtschaft Zagreb, kut. 68 В, dok. 9, str. 2.

¹⁴⁶⁸ ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 45, стр. 2–6.

првака о историјској нераздвојивости Босне и Херцеговине и Санџака. У њему се повлаче врло дискутабилне историјске паралеле са средњим веком, не би ли се доказало да је на територији Старог Раса хрватски народ староседелачки (!). Инжењер под иницијалима Д. П. у тексту тврди да су тамошњи споменици културне баштине, пре свега сакрални објекти, доказ да је Стари Рас у давној прошлости био насељен „Хрватима“. Као доказ се помињу остаци православних цркава и манастира: Св. Богородице Бистричке у Вољавцу – задужбине Стефана Првовенчаног, Св. Јована Крститеља у Сутивану, манастира Никољац (сва три села у Бјелопољском срезу), цркве у Селашници и Дренови код Пријепоља, односно манастира Давидовица код Бродарева – задужбине жупана Димитрија унука Стефана Немање.

Даље се у тексту каже да је начин на који су изграђене цркве типичан за „*цијелу Далматинску Хрватску*“, док су рушевине Цркве Св. Јована у Затону из 9. или 10. века, имале „*типично хрватске карактеристике*“. Аутор је у наставку овог пропагандно-ревизионистичког манифеста отишао корак даље, па је у грађевине који су „*никле из стабла самог хрватског народа*“ сврстао и цркву Св. Петра и Павла у Бјелом Пољу, манастире Милешова и Бању код Прибоја. У закључку је наведено да је „*Новопазарски Санџак*“ чинио у „*црквеном градитељству једну заједничку цијелину с осталим приморским хрватским крајевима*“.¹⁴⁶⁹

Новинску пропаганду пратила је политичка акција на терену. Заповедништво Босанског дивизијског подручја известило је надлежне институције 31. маја да „*припојење Нове Вароши Независној Држави Хрватској, тражи муслиманско становништво, које је у томе циљу послало у Загреб и своју делегацију*“. Нажалост у документу се не наводе имена њених чланова. У наставку се помиње да је и већина муслиманског живља у Сјеничком срезу кренула истим политичким правцем.¹⁴⁷⁰ Конкретни захтеви сјеничких муслимана упућени су влади у Загребу видели смо половином јуна. Славко Кватерник примио је 14. јуна телеграм следеће садржине: „*У вароши Сјеница у Санџаку као и у цијелом котару Сјеничком само грађани муслимани Хрвати којих има преко 80 посто*

¹⁴⁶⁹ „*Hrvatski narod*“ за 18. мај 1941. године, стр. 11.

¹⁴⁷⁰ ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 38, стр. 1.

успоставили су хрватску власт и извјесили су сви хрватске заставе и слике Поглавника. Оружничтво је такођер у рукама грађана (преузета збацивањем про-албанских власти, М.Ж.). Молим у име цијелог грађанства да се одмах пошаље хрватска војска и један хрватски оружнички официр да преузме симболичну власт“.¹⁴⁷¹ Телеграми сличне садржине су послати Хаџићу и Бралу, те изасланику владе НДХ Петковићу. Истовремено је једна делегација Сјеничана кренула у Пријепоље на виђење са потпуковником Јаковљевићем.¹⁴⁷²

После ове политичке акције која је била испраћена афирмативним текстовима у усташкој штампи,¹⁴⁷³ хрватске трупе су 16. јуна ушле у Сјеницу. Тамо им се представила делегација муслимана из Новог Пазара која је тражила да оне продуже пут ка средишту Дежевског среза, те тако и њега укључе у оквире НДХ.¹⁴⁷⁴ Почетком јула група од 20 новопазарских муслимана је кренула са истим захтевима код Павелића у Загреб. На почетку путовања они су се 5. и 6. јула видели са високим представницима оружничтва НДХ који су боравили у посети гарнизону у Сјеници и пренели им жеље које су намеравали да изнесу врху усташког режима.¹⁴⁷⁵

Упркос многобројним иницијативама до половине јула 1941. године, Италија је одбацила све предлоге које је изнела дипломатија НДХ. Пошто су се њене снаге задржале на терену још нешто мало мање од два месеца, борећи се уз велику помоћ муслиманског живља против устаника из Црне Горе и Србије, влади у Загребу су наставили да пристижу апели за коначно решавање питања Старог Раса. Заповедништво 4. оружничке пуковније пренело је 13. јула став муслимана из Сјеничког среза, који су поручили да „*желе што прије ући у састав Независне Државе Хрватске*“, те да никако неће дозволити „*да Сјеница буде српска или црногорска*“.¹⁴⁷⁶

---

¹⁴⁷¹ Извештај су послали: „Асим Ахмед, Авдагић, Златић, Прашо Ахмед, Хамић Хаџи Врца, Звиздић, Врца и Машовић Хамза“... ВАС, НДХ, кут. 237, ф. 1, док. 8, стр. 2.

¹⁴⁷² „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

¹⁴⁷³ „*Sarajevski novi list*“ је у издању за 13. јун објавио чланак у којем се тврдило да „*Новопазарски Санџак као мала земљописна област, није ништа посебно, није покрајина за себе, него саставни дио Босне и Херцеговине*“, односно да прикључење НДХ тражи „*120.000 санџачких Хрвата*“... „*Sarajevski novi list*“ за 13. јуна 1941. године, стр. 8.

¹⁴⁷⁴ „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

¹⁴⁷⁵ ВА, НДХ, кут. 234, фас. 1, док. 37, стр. 3; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 20, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, стр. 2.

¹⁴⁷⁶ ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, стр. 1.

Затим је 30. јула Реис-ул-улеми Фехиму Спаху, Хакији Хаџићу и заповеднику Војне Крајине Мату Рупчићу, послат меморандум градоначелника Санџака, а по угледу на праксу са Сјеничке конференције. И овај документ садржи иста општа места као и они који су му претходили. У њему се тврди да је подручје Санџака више од хиљаду година неодвојиви део „Херцег-Босне“, те да су се разбијањем Југославије створили услови да се оно врати у „свој историјски склоп“. Уз то иде објашњење да „само име Новопазарски Санџак као географски појам постоји истом од Берлинског конгреса па на овамо, иначе прије тога то је име чинило само административни назив док у георграфском смислу област данашњег Новопазарског Санџака позната је била само под именом Босна и Херцеговина“. Аутори меморандума су указали да муслиманско становништво сада пружа подршку хрватским снагама у борби против устаника, па да ће стога трпети одмазду уколико у једном тренутку НДХ повуче трупе са овог терена.¹⁴⁷⁷ Као кључни аргумент опет је искоришћено наводна апсолутна бројчана надмоћ муслимана на територији Санџака, што никако није одговарало реалној ситуацији на терену.¹⁴⁷⁸

Петиције, писма, претставке и меморандуме пратиле су јавне манифестације посвећене НДХ, поглавнику Павелићу, хрватској војсци или усташком покрету. Неколико оваквих догађаја организовано је током периода мај-август 1941. године у Пријепољу, Сјеници, Прибоју и Новој Вароши. После свечаних дочека

---

¹⁴⁷⁷ НМВН, фонд НДН, кут. 1, док. 19а, стр. 103–105; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Меморандум градоначелника из Санџака, стр. 1–2.

¹⁴⁷⁸ Ако оставимо по страни попис становништва за Зетску бановину из 1931. године, којег су муслимани одбацили као нетачног, можемо консултовати попис који су средином 1942. године урадиле италијанске власти на њиховом окупационом подручју. Ради опширније слике додаћемо и пописе за Тутинску и Рожајску потпрефектуру и Дежевски срез, које су сачиниле СУПЕРАЛБ-а и немачка Крајскоманда из Косовске Митровице. Анализе ових података показују да је на простору срезова: Нови Пазар, Тутин, Рожаје, Пљевља, Прибој, Нова Варош, Сјеница и Пријепоље живело укупно 220.804 лица, од тога 120.406 православаца и 100.438 муслимана. Нажалост нисмо успели да прикупимо податке за Бјелопољски срез, али и поред тога видимо грубе пропусте у подацима који су пред владом НДХ коришћени као кључна аргументација. Ако консултујемо попис из 1931. године видимо да је Бјелопољски срез имао око 33.000 становника, односно 20.102 православаца и 12.765 муслимана. Узимајући у обзир и област Петњичке општине за коју такође немамо податке, можемо претпоставити да је укупан однос између православаца и муслимана са њима остао приближно исти... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 1; M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, f. 422–423; ИАРНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскокомандатуре 838. округа Косовско-митровачког од 10.01.1942, прилог 9; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, стр. 15–16; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, str. 116.

хрватског домобранства и оружништва, наредна прилика за исказивање лојалности и симпатија према усташком режиму указала се током јуна када је широм НДХ прослављан имендан „Оца домовине“ Анте Старчевића, односно Анте Павелића. Новоуведени празник је падао 13. јуна на дан Св. Антуна Падованског. Тим поводом је на пример, Пријепоље било окићено заставама НДХ, Италије и Немачке, а свечаности су одржане 15. јуна. Почеле су ујутру испред џамије у центру вароши где је извршена смотра хрватског гарнизона од стране потпуковника Јаковљевића и носиоца цивилне власти. После молитве „*за дуг и срећан живот Поглавника*“ у џамији, народ се покренуо градским улицама и пратећи хрватску војску која је дефиловала, клицао Павелићу, Мусолинију, Хитлеру, НДХ итд.

Маса се искупила испред зграде општине где је у име хрватске владе од Јаковљевића и немачког команданта у вароши, честитке примио котарски предстојник Тановић. На предлог председника општине Мухамеда Хашимбеговића од стране организатора скупа послати су поздравни телеграми Павелићу, Кватернику и Адолфу Хитлеру. Окупљенима се на крају обратио усташки логорник у Пријепољу Хајдар Ченгић.¹⁴⁷⁹ „*Браћо Хрвати! ... Дошао је дан ослобођења и ми ћемо га чувати и бранити слободу наше независне и велике Хрватске Државе. Ми ћемо знати цијенити нашег драгог Поглавника дра Анту Павелића (Народ кличе: живио, живио, живио), који је годинама и годинама радио на остварењу данашње слободне Хрватске Државе. Живио Поглавник! Живио Хитлер! Живио Дуче!*“. Митинг коме су присуствовали и муслимански представници из Сјенице и Новог Пазара је овиме био завршен.¹⁴⁸⁰ Поглавников имендан обележен је истовремено и у Сјеници, али скромније него ли у Пријепољу. Овде се прослава свела на верску службу посвећену Павелићу у џамији.

---

¹⁴⁷⁹ Поглавнику НДХ су упућене следеће речи: „*Приликом прославе имендана Оца домовине дра Анте Страчевића и Вашега, муслимани и католици Хрвати котара Пријепоље у Санџаку упућују Вам топле поздраве и захвалност на ослобођењу, са врућим жељама, да цио Санџак буде алем-камен у круни Звонимировој, на срећу Вашу и цијелог хрватског народа. За дом спремни! Градоначелник Хашимбеговић, подпуковник Јаковљевић, котар. предстојник Тановић*“. Поздрав вођи Трећег рајха упутио је само Хашимбеговић и у њему се каже: „*Пригодом прославе имендана нашег Поглавника дра Анте Павелића, муслимани Хрвати из Пријепоља у Санџаку шаљу Вам топле поздраве и захвалност.*“... „*Sarajevski novi list*“ за 17. јун 1941. године, стр. 3.

¹⁴⁸⁰ Исто; „*Novi list*“ за 24. јун 1941. године, стр. 6.

Дана 16. јуна уследила је нова манифестација, овога пута приликом доласка хрватских снага у Сјеницу. Део муслимана варошана је са новоизабраним представницима хрватске власти у срезу, изашао са заставама НДХ неколико километара испред града да дочека војску. После поздравних говора са обе стране, оружници и домобрани су наставили ка Сјеници, док их је пратила све већа колона локалних муслимана. Носили су хрватске заставе и клицали Павелићу, НДХ, Хитлеру и Немачкој. Сјеница је у међувремену била искићена заставама Немачке, Италије и НДХ. Увече је организована свечана вечера за виђеније грађане муслимане и представнике хрватске и немачке војске. После здравица, присутне је увеселjavaо хор немачких војника који је извео неколико песама. Наредног дана извршено је свечано увођење власти НДХ на подручју Сјеничког среза у згради општине. Свечаности су присуствовали немачки и хрватски командант и носиоци прохрватске струје међу муслиманима у Сјеници, њих 28.¹⁴⁸¹

У селу Касидоли недалеко од Прибоја 21. јуна уприличена је свечаност поводом завршног испита којег су давали полазници локалног мектеба. Поред виђенијих муслимана из села и општине, позвани су и главни носиоци режима НДХ у Прибојском срезу. Међу њима се нашао и усташки стожерник за Санџак Мурат Бајровић. Он је поделио по 400 динара најбољим ђацима и потом се обратио окупљенима обећавајући им слободу, културни и просветни развој (пре свега пољопривредних школа). То је све требало да буде плод лојалности локалних муслимана према вођи Усташког покрета.¹⁴⁸²

Почетком јула Бајровић је са усташама из Прибоја и Пријепоља боравио у Сјеници, ради конституисања тамошњег логора. Усташка делегација је 1. јула јавно дочекана од стране представника власти НДХ и угледнијих грађана муслимана. Затим је уприличен свечани ручак у немачкој команди места уз присуство неколико десетина виђенијих муслимана из Сјеничког среза.¹⁴⁸³ Пар дана касније приређен је свечани дочек заповеднику оружнихства НДХ за Босну и Херцеговину пуковнику Видасу и заменику заповедника Босанског дивизијског подручја потпуковнику Кмочу. Они су у склопу обиласка хрватских гарнизона на

---

¹⁴⁸¹ „*Sarajevski novi list*“ за 21. јун 1941. године, стр. 8.

¹⁴⁸² „*Sarajevski novi list*“ за 22. јун 1941. године, стр. 9.

¹⁴⁸³ „*Sarajevski novi list*“ за 2. јул 1941. године, стр. 6.

територији Санџака, стигли у Сјеницу, где су обавили неколико разговора са локалним муслиманским првацима.¹⁴⁸⁴

Највећа манифестација посвећена режиму НДХ одиграла се управо у Пријепољу, током уторак 8. јула. Тада је обновљено здање римокатоличке цркве Св. Ћирила и Методија из друге половине 19. века. Прикупљање новца и комплетну рестаурацију цркве извршио је посебан одбор који је формирао и водио потпуковник Јаковљевић. Ова светковина је искоришћена у пропагандне сврхе да би се приказали добри односи између власти НДХ и муслиманског становништва, односно локалних Хрвата католика и муслимана. Освећење богомоље извршио је велечасни жупник Баждар Брало. Дочек поглавничког повереника у тренутку када се на највишем нивоу одлучивало о судбини институција НДХ на територији Санџака, пажљиво је припреман. Дописник „*Sarajevskog novog lista*“ је пером забележио атмосферу у граду: *„Пријепоље је било нарочито свечано искићено и благодански расположено; Све куће у Пријепољу су биле искићене заставама, хрватским и њемачким; На улазу код опћине велики славолук је био искићен хрватским и њемачким заставама. На врху са једне стране славолука била је постављена велика слика нашега Поглавника дра Анте Павелића, а испод слике велики натпис: За дом спремни!“*¹⁴⁸⁵

Брала и његову пратњу дочекали су код славолука преставници градске цивилне управе и хрватских војних власти. Ћерка трговца Мухамед-аге Мезилџића, дете предшколског узраста, предала је жупнику цвеће испред остале деце која су доведена за потребе дочека. Велика поворка је затим кренула ка римокатоличкој цркви. Испред објекта су биле постављене две почасне чете састављене од немачких и хрватских војника. После верске службе Брало се обратио окупљеној маси затраживши да мир и љубав владају *„између муслимана и римокатолика Хрвата Санџака“*. Око 13.00 председник општине Хашимбеговић је организовао свечани ручак за Брала, немачке и хрватске официре, те угледније муслимане из вароши и то на отвореном испред зграде општине.

---

¹⁴⁸⁴ „*Sarajevski novi list*“ за 8. јул 1941. године, стр. 7.

¹⁴⁸⁵ „*Sarajevski novi list*“ за 15. јул 1941. године, стр. 3.

Алија Агинчић, будући италијански председник општине, искористио је ту прилику да се обрати велечасном Бралу испред грађана Пријепоља. Од њега је тражио да „у име свих Хрвата муслимана и католика изручи поверење и оданост Поглавнику, да му каже да цио Санџак има само једну жељу да буде у својим повјесним границама у саставу Независне Државе Хрватске и да је Санџак увијек *За дом! – Спреман*“. После њега је реч узео усташа Рудолф Зубић који је који је јавно похвалио развој Усташког покрета на територији Старог Раса. На кају се Бралу обратио и муслиман Мањо Џанџановић, у чијој је кући овај био гост (риликком доласка Павлићевог повереника испред куће му је распрострањен ћилим дужине 20 метара, све до улице). Он му је између осталог рекао: „*Драги г. Брале поздравите нам много г. Хакију Хаџића и реците му да ми исто тако као и он волимо нашу браћу католике. Ја ћу као доказ тога купити звоно за ову католичку црквицу и тиме хоћу да почастим вјечно пријатељство између католика и муслимана у Санџаку*“. После тога је позвао Брала да заједно са Хаџићем дође када звоно буде готово, да га свечано поставе на цркву, што је овај прихватио. Убрзо после тога гост је испраћен за Сарајево.¹⁴⁸⁶

Са почетком Јулског устанка и ширењем борби на Сјенички, Бјелопољски и Милешевски срез, те италијанском дипломатском офанзивом према избацивању усташког режима са простора Старог Раса, скупови у част НДХ постају ређи. Тек крајем августа забележен је случај јавне комеморације једном погинулом оружнику у Пријепољу. Спроводу су присуствовали хрватски, немачки и италијански официри и муслиманско грађанство. Једној од таквих комеморација присуствовао је и Мурат Бајровић. Он је као заповедник усташа у Санџаку тада у нескривеном заносу поручио муслиманима: „...*Не сметнимо са ума, да ништа тако не зближава један народ као што то чини крв његових палих синова у борби за бољу и сретнију будућност, оних који остају и који ће доћи. Крв је проливена, света крв Хрвата католика и муслимана, везујући нас чврстије него икада у једну вјечно нераздвојиву цјелину. Ми санџачки муслимани смо Хрвати, таквим се ћутимо, то само желимо и хоћемо да будемо и то ћемо и остати. Више узмицања нема!*“. У наставку свог запаљивог говора Бајровић се захвалио на

---

¹⁴⁸⁶ Исто; „*Novi list*“ за 12. јул 1941. године, стр. 14; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 50.

опште задовољство присутних, потпуковнику Јаковљевићу за његово „*отчинско заузимање*“ према локалним муслиманима. Затим је упутио захвалност немачкој војној сили коју су према његовим речима муслимани у Санцаку сматрали „*пријатељима и савезницима, а никако окупаторима*“. Своје излагање Бајровић је завршио узвиком „*да живи наш велики вођа Адолф Хитлер*“.¹⁴⁸⁷

Био је ово последњи у низу јавних иступа муслимана у правцу ширења граница НДХ на југоисток, будући да је било све више показатеља да ова иницијатива неће донети очекиване резултате и да је потребно окренути се италијанском окупатору. Још извесно време ипак, део муслиманске елите је задржао јасан прохрватски став, док ће неки на тим позицијама остати до краја рата. За ово постоји прегршт доказа у архивској грађи, пре свега оној која говори о постојању делегата НДХ за Санцак.

*Рецидиви политике из 1941. године и контакти муслимана
са владом НДХ до ослобођења*

Иако се хрватске власти више нису враћале на подручје Санцака, то не значи да је њихова дотадашња интензивна политичка сарадња замрла. Још половином августа 1941. године начелник среза Пљеваљског Павле Ђуровић жалио се генералу Еспозиту да градски муслимани желе да се срез укључи у границе хрватске државе.¹⁴⁸⁸ Исти став су имали и муслимани из околине Вишеграда и Чајничка, места која су мимо споразума између Италије и НДХ, често мењала господара. Италијанске окупационе власти су њихово опредељење објашњавале тиме да се „*хрватски режим показао као наклоњен муслиманима, а истовремено (и као, М.Ж.) антисрпски*“, режим који спречава повратак старе државе и који омогућава уједињене „*са већином муслимана који живе у Босни*“.¹⁴⁸⁹ У Пљевљима се иначе, као представник прохрватске струје и делегат НДХ, јавља бивши народни посланик Шефкија Селмановић. Он и његови истомишљеници су били у мањини у односу на струју муфтије Шећеркадића лојалне италијанском

¹⁴⁸⁷ „*Sarajevski novi list*“ за 3. септембар 1941. године, стр. 7.

¹⁴⁸⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 22, 15. agosto 1941., p. 1.

¹⁴⁸⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando divisione alpina „Taurinense“, 22. agosto 1942., p. 1.

окупатору. Због његовог притиска Селмановић је морао да побегне у Сарајево.¹⁴⁹⁰ Уместо њега у октобру 1942. године на месту „Представника санџачких муслимана“ налазио се судија Дервиш Шећерагић. Он је одржавао стални контакт са властима НДХ из Сарајева.¹⁴⁹¹

Мајор Захарије Остојић је даље, крајем априла 1942. године дошао у посед једне представке муслимана из НДХ у којој се критикује рад њене владе, те тражио да се исти растури код муслимана Санџака не би ли се пољуљало њихово поверење у хрватске власти.¹⁴⁹² О њиховој још увек постојећој лојалности усташком режиму сведочио је истовремено и мајор Глишић. Он је писао о постојању посебног представника санџачких муслимана при влади у НДХ, односно њихових „посланика у Загребу“. Имали су истовремено и делегате у Сарајеву. Жалећи се на њихову дипломатску активност Глишић је надлежнима пренео мишљење да у последње време захваљујући агилном пропагандном раду ових особа, стално круже гласине да његов одред припада генералу Михаиловићу. По Глишићу посланик у Загребу је на ову тему извештавао владу НДХ и тражио њену интервенцију код немачких и италијанских војних власти. Последице његовог рада довеле су до тога да је Глишићевом људству претило резоружавање, док је поново отворена и тема повратка хрватских власти у Нововарошки срез.¹⁴⁹³

Забележен је и пример хоџе Пачариза који је да би подигао морал муслиманских трупа после акција ЈВуО-а почетком 1943. године, почео да шири гласине о повратку власти и војске НДХ на територију Санџака. Према Пачаризовим речима тада је коначно требало да се реши и питање припајања.¹⁴⁹⁴ У ту сврху је почетком марта пут Загреба поново отишла делегација санџачких муслимана предвођена Иљазом Добарџићем. Као главни аргумент је наведена пасивност Италијана током страдање муслимана у Полимљу. На разговорима са немачким властима у Загребу 8. и 11. марта, муслимани су као и две године раније, заступали теорије о: њиховом хрватском пореклу, наводној политичко-

¹⁴⁹⁰ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4П2, док. 76, стр. 5.

¹⁴⁹¹ ВА, НДХ, кут. 78, ф. 12, док. 38, стр. 1.

¹⁴⁹² АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 46.

¹⁴⁹³ Исто, сл. 146; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando presidio militare Vijelo Polje, Nr. 405, 7.2.1942., p. 2.

¹⁴⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 132. ф. 4, док. 7, стр. 11.

административној независности некадашњег Новопазарског Санцака, бројној надмоћи над православним становништвом у „*котарима*“ Бјело Поље, Пљевља, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница и Беране, притиску Краљевине Југославије на њих у међуратном периоду, подршци режиму НДХ током 1941. године итд. Овим „аргументима“ сада је придружено велико страдање муслиманског живља, наравно без икаквог критичког погледа на те догађаје. Цела прича је заокружена додатним захтевом да немачке власти наоружају муслимане на територији Санцака, који би вођени хрватским и немачким официрима, формирали једну, како су то делегати навели, елитну „*хрватско-муслиманску добровољачку легију*“ која би бранила „*хрватски Санцак*“ од сваког „*непријатеља Немачке или Хрватске*“, укључујући међу њима и Италијане. Тако би се Стари Рас као „*коридор*“ између Црне Горе и Србије сачувао за „*хрватску и немачку ствар*“.¹⁴⁹⁵ Могуће да је ова војна иницијатива била део пројекта стварања СС дивизије „Ханцар“ или се угледала на њега.

Почетком априла бивши усташки стожерник за Санцак Мурат Бајровић се истим поводом обратио немачким властима у Берлину и то приликом посете његовој мајци која је тамо живела. Поновио је исте наводе као и делегација, али су резултати били једнако разочаравајући по муслимане.¹⁴⁹⁶ Поред несумњивих територијалних апетита хрватских власти, спољно-политичка, али и унутрашња, позиција НДХ није била ништа повољнија него раније. Иако су и Немци на другој страни, показали интересовање за овај предлог муслимана, сматрајући да се они могу искористити или за једну СС дивизију или за помоћне снаге, ову причу су ипак, одложили за исзвесно време.¹⁴⁹⁷

Муслимана међутим, није недостајало политичког елана. Априла 1944. године они су се поново обратили Адолфу Хитлеру. Како је преносила немачка штампа, поводом Хитлеровог рођендана 20. априла у једној од пријепољских џамија одржана је верска служба. Присуствовали су јој представници немачих војних власти, као и виђенији грађани. Током обреда хоџа је обећао помоћ муслимана Трећем рајху у борби против болшевизма. Немачки официр се и обратио

---

¹⁴⁹⁵ РА АА, Deutsche Gesandtschaft Zagreb, kut. 68 В, dok. 9, str. 1–3.

¹⁴⁹⁶ РА АА, R 100998, dok. 2574, str. 1–3.

¹⁴⁹⁷ РА АА, Deutsche Gesandtschaft Zagreb, kut. 68 В, dok. 12, str. 1.

присутнима на дови поручивши им да Немци неће заборавити „оданост санџачких муслимана“. Скуп је завршен поклицима Адолфу Хитлеру и Немачкој.¹⁴⁹⁸ Требало би на крају, рећи и да је веру муслимана у хрватски режим с времена на време подгрејавала је и усташка штампа. Тако се новембра 1943. године влада Милана Недића жалила да НДХ и даље види простор Старог Раса као део сопствене територије, док се сукоб између Срба и Албанаца оцењује као важан за хрватску, будући да оба народа претендују на ову област.¹⁴⁹⁹

Подршку коју су муслимански прваци годинама давали усташком режиму, није била „мртво слово“ на папиру. Поред масовног ступања муслимана у милицију при хрватском оружњштву и њихових акција против устаника у Сјеничком, Милешевском и Нововарошком срезу половином 1941. године, њихове снаге прате власти НДХ све до Дрине. Пример за то је присуство неколико стотина милиционера са територије Санџака у одбрани Вишеграда током јесени исте године, који су се нешто раније повукли са хрватском управом.¹⁵⁰⁰ Борци су родом били из Милешевског, Прибојског, Сјеничког и Нововарошког среза. Према извештају усташког логора у Вишеграду на чијем је челу био логорник Крилић, потпуковник Јаковљевић је одмах по доласку

---

¹⁴⁹⁸ РА АА, Nachlass Kasche, kut. 21, dok. 2, str. 1.

¹⁴⁹⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, фас. Влада Милана Недића, док. 25, стр. 11.

¹⁵⁰⁰ Опсада Вишеграда трајала је од краја септембра до почетка новембра 1941. године. Четничке снаге мајора Бошка Тодоровића су у граду опколине хрватску посаду којом је командовао оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић. Трупe НДХ су издржале неколико напада уз веће губитке на обе стране. Одбрана је имала све мање потрештина, да би почетком новембра потпуно остала без истих и била пред предајом. Муслиманско становништво је било настројено „одлучно прохрватски“. док су православци били са истом жестином, против хрватске окупације. То је довело до „страшних покоља који су подстакли огромну мржњу“. Услед „очајне ситуације“ италијански окупатор је добио одзволу да окупира варош 5. новембра 1941. године, иако се Вишеградски срез налазио на хрватској територији. Они су то учинили тек 9. новембра, када је уследио и последњи четнички напад на варош. Иако Италијани нису отворили ватру на четнике, јер их ови нису угрозили, трупе НДХ су још једном издржале. Затим су се њихове две бојне (1.340) људи преко Прибоја и Пљавала повукле за Босну. Италијанске власти су одмах по преузимању контроле ухапсиле све усташе без обзира на чин, а четнички команданти су дигли опсаду. Италијани су се у граду задржали око годину дана, да би цео срез сем Руда, Увца и Бјелог Брда, половином децембра 1942. године предали Немцима... О самом току оружаних операција види више у: ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, стр. 3; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–6/1006, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 2–3; ВА, НДХ, кут. 153i, ф. 1, док. 3, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 66, ф. 4, док. 16, стр. 3; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 6, док. 13, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 6, док. 15, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 3, док. 46, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 3, ф. 1, док. 29, стр. 21; ВА, НДХ, кут. 4, ф. 1, док. 5, стр. 21; ВА, НДХ, кут. 4, ф. 1, док. 6, стр. 7.

поставио на кључна места муслимане из Санџака и променио политику према локалним православцима.

Испразнио је усташке магацине да би поделио намирнице цивилима који су пратили муслиманске борце. Команда логора се није сложила са овим, али и многим другим Јаковљевићевим поступцима, што је довело до сукоба. „*Санџачки жандарми и милиционери*“ сврстани у посебну јединицу под командом усташе Мурата Бајровића, јавно су стали на потпуковникову страну. Они стога показују непоштовање према локалним усташама, односно провоцирају сукобе са њима. Дана 11. септембра чета домобрана и група „*санџачких милиционера*“ предвођена оружничким наредником Ћеримом Курпејовићем из Рожаја, са оружјем „на готовс“ долази испред команде логора. Курпејовић је покушао да заметне кавгу псујући и вређајући локалне муслимане који су се налазили међу усташама. Само захваљујући Јаковљевићевом залагању спречен је оружани сукоб.¹⁵⁰¹

Услед недостатка хране милиционери је одузимају од појединих муслимана варошана. Пљачкали су и православна села када би успели да се пробију ка унутрашњости Вишеградског среза. Половином септембра су међутим, извршили преметачину чисто муслиманског села Дубовик, приликом чега су вређали и тукли сељаке. Исту акцију су спровели и у селима Холијаци и Ораховци. Због породица који су их пратиле, милиционери су носили „*све што се могло јести*“. Муслимански сељаци су се жалили да су им однели: мед, воће, житарице итд. У Вишеград су међутим, са санџачким муслиманима стигле и њихове локалне размирице. Тако је после једне од њих 12. септембра ухапшен усташки логорник из Прибоја Газија Хасанагић. Бајровић је на другој страни, оптуживан да без одобрења троши ресурсе, пре свега, преко потребан бензин и то за вожњу мотора по вароши.¹⁵⁰²

Бивши котарски предстојник у Пријеполу Мухамед Тановић сведочио је априла 1942. године код Војне Крајине у Сарајеву, да је долазак муслиманских снага са територије Старог Раса имао више позитивних страна. Наводно они су „*подигли морал и код домобрана и код осталих*“ у Вишеграду, јер су се у борбама истицали пожртвованошћу, те тако помогли одбрану града. Он је такође, одбацио

¹⁵⁰¹ ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, стр. 2–5; НМВН, фонд UNS, кут. 1, док. 36, стр. 1761, 1763.

¹⁵⁰² Исто, стр. 1763, 1767, 1733.

оптужбе које је на њихов рачун упутио усташки логор.¹⁵⁰³ После изласка војске и власти НДХ из Вишеграда, један део санџачких милиционера је отишао за Сарајево и ступио у регуларне хрватске трупе. Већина се ипак, вратила кућама, обзиром да је постало очигледно да хрватски режим неће бити поново успостављен на њиховом родном тлу. Они су пребачени су за Прибој италијанским камионима до 15. новембра 1941. године.¹⁵⁰⁴ За Сарајево су отишли и тежи рањеници. Они су били распоређени по локалним болницама и о њима се лично старао потпуковник Јаковљевић.¹⁵⁰⁵

Битка за Вишеград није била последња експедиција муслимана из Старог Раса према територији НДХ. Половином јануара 1942. године када су усташке јединице заузеле Олово, Соколац и Рогатицу, код дела муслимана из Прибоја и Пљеваља пробудила се нада да ће хрватске снаге кренути и ка њиховим варошима. Корачајући стопама бораца муфтије Шемсекадића, они су им кренули у помоћ. Према сведочанству Ибрахима Хасанагића из Прибоја који је од стране локалних муслимана одређен да оде у Вишеград и испита ситуацију, пратњу му је чинило 120 муслимана из Прибоја и Пљеваља. Водио их је Узеир Ченгић из села Бољанића у Пљеваљском срезу. Њихова намера је била да се ставе на располагање трупама НДХ за „борбу против одметника“ – партизана или четника. Ова група првих дана фебруара стигла у Вишеград. Уз италијанску пратњу наставили су до села Пешурића источно од Рогатице. Хасанагић се са групом људи тада одвојио и кренуо ка граду. Код места Сељана је међутим, заробљен од четника. Пошто су се четницима представили као мештани Рогатице који се враћају кућама, ови су их ослободили уз опомену да се не удружују са усташама против њих. У Рогатици су коначно били 9. фебруара. Група је вероватно тамо остала до краја фебруара, па се касније растурила на више страна.¹⁵⁰⁶

---

¹⁵⁰³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Изјава Тановић Мухамеда, котарског предстојника, стр. 1.

¹⁵⁰⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Dal Comando 1. gruppo Alpini Vale al Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Nr. 8728, 15. novembre 1941., ore 15.00, p. 1; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“ al Comando XIV corpo armata, Nr. 2012, 15. novembre 1941., ore 19.30, p. 1.

¹⁵⁰⁵ „Sarajevski novi list“ за 8. јануар 1942. године, стр. 4.

¹⁵⁰⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Преслушање Хасанагић Ибрахима из Прибоја; ВАС, НДХ, кут. 320, ф. 2, док. 3, стр. 11.

Поред слања помоћних трупа муслимани из Санцака су током целе окупације ступали појединачно или групно у регуларне трупе НДХ, или уз подршку владе у Загребу, у Вермахта и СС трупа. Према речима усташког логорника из Пријепоља Хајдара Ченгића, муслимански добровољци су се током 1942. године свакодневно јављали за усташку „Црну легију“ Јурета Францетића. Иако ова констатација звучи претерано, несумњиво је да је изванредан број санчачких муслимана ступио у ову злогласну усташку формацију.¹⁵⁰⁷ ОЗН-а је на пример, крајем рата само из Прибојског среза евидентирала 58 особа, које су тада биле припадници снага НДХ. Међу њима је било 16 усташа, док су се остали налазили у домобранству или оружаништву.¹⁵⁰⁸ Из Нове Вароши је такође, 20 муслимана ступило у усташке снаге.¹⁵⁰⁹ У истом контексту требало би посматрати и одлазак већег броја муслиманских милиционера у Сарајево крајем 1944. године са хоџом Пачаризом. Било је и оних који су захваљујући пропаганди НДХ стигли и до немачке војске. Тако су из Нове Вароши на источном фронту завршили Јуко Меховић, Хасо Алиспајић, Џановић Мехмед, док је Ђоловић Мујо учествовао у Стаљинградској бици и добио „висока немачка одликовања“.¹⁵¹⁰

Муслимански прваци и Велика Албанија

Веза између сјеничких и новопазарских муслимана и албанске владе у Тирани успостављена је одмах по разбијању Југославије. Оне су остварене преко Косова, захваљујући Пећкој префектури. Док је власт у Новом Пазару видели смо, остала чврсто на проалбанским позицијама, муслимански прваци из Сјенице су после политичког заокрета током јуна 1941. године, програм проширења Велике Албаније на Сјенички срез заменили реалнијом опцијом укључења у НДХ. После повлачења хрватских трупа он међутим, поново постаје актуелан и у Сјеници. Команда дивизије „Пустерија“ добила је 20. септембра 1941. године податке да се у Новом Пазару „спроводи интезивна пропаганда“ од стране „албанских елемената“, како би се ова варош, „као и Сјеница и други крајеви прикључили

¹⁵⁰⁷ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санцак, 14898, Извештај усташког логора у Пријепољу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, стр. 1–2.

¹⁵⁰⁸ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, Списак лица из Прибоја и околине који се налазе у четницима и усташама, стр. 1–5.

¹⁵⁰⁹ АС, БИА, Збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 23.

¹⁵¹⁰ Исто, стр. 100–102, 224.

Великој Албанији“. У извештају се даље наводи да је у питању иницијатива да се створи једна велика и од страног утицаја слободна, „*краљевина Албанија*“, те да стога муслиманско становништво из Сјенице „*подржава овај покрет и са симпатијама гледа на режим у којем ће муслимански елемент бити апсолутно доминантан*“. У ову велику албанску државу требало је да уђе цела десна обала Лима, са Тутином, Новим Пазаром и Косовском Митровицом. Као носилац овог програма означен је хафиз Рамиз Паљевац из Новог Пазара (стрељан после рата).¹⁵¹¹ Средином новембра исте године из Пећи су стизале информације да ће влади у Тирани после гушења устанка у Србији, сигурно припасти Нови Пазар и Рашка. Истовремено је на састанку између виђенијих муслимана из Плава и Гусиња са албанским цивилним властима у Пећи и представницима Косовског комитета је одлучено да се покуша са изазивањем побуне против окупатора и у Васојевићима, да би се и они разбили, те великоалбанска држава проширила на простор Полимља и одатле раселила православно становништво.¹⁵¹²

Улазак у оквире протектората Велике Албаније желели су и муслимани са подручја Горњег Бихора, односно Петњице. Према речима Павла Ђуришића упућеним команди дивизије „Венеција“ 31. марта 1942. године, лидер локалних муслимана Осман Растодер је „*радио на томе да границу (Велике Албаније, М.Ж.) доведе до реке Лима*“. Током разговора који су тада имали Растодер је Ђуришићу изјавио да је граница већ померена, да Петњица више није зависна од дивизије „Венеција“, већ од префектуре из Призрена. Растодер је чак покушао и да направи неку врсту вештачке границе. О томе говори догађај који се одиграо крајем марта, када је неколико српских жена убијено од стране „*Растодерових муслимана који су тврдили да су оне недозвољено прелазиле границу ка Албанији*“.¹⁵¹³

Став петњичког хоце подупирали су други догађаји. Мајор Глишић је известио генерала Недића да су га 18. априла 1942. године у Новој Вароши посетили људи

¹⁵¹¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 58, dell 20. settembre 1941., p. 2.

¹⁵¹² BA, mikroteka, IK PK SK KM, str. 515.

¹⁵¹³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 8° incontro con il capitano Pavle Giuriscic, Allegato nr. 35 al diario storico, 31. marzo 1942., p. 1-2.

Павла Ђуришића, са којима је био капетан албанске војске Шериф Лита из Кукса. Пошто је добро говорио српски језик, он је од владе у Тирани био послан у Беране да испита Ђуришићеве везе са Михаиловићем. За време шестомесечног боравка у овој вароши, он је ступио у контакт са особама блиским четничком вођи, који су резултирали њиховом наводном блиском сарадњом. Капетан Лита је затим, вероватно поткупљен, почео да доставља информације Ђуришићевом штабу, а према једној од њих у то време „*муслимани сјеничког среза тражили су преко владе у Тирани да се не само сјенички срез већ и део Санџака до Лима прикључи косовској области (област Косова унутар Велике Албаније, М.Ж.)*“.¹⁵¹⁴ Глишић је паралелно пренео Недићу како има и друге информације да муслимани из Сјеничког среза настоје „*да овај срез припадне Албанији*“. Додао је међутим и да су спремни да уђу у састав Косовско-митровачког округа, односно унутар „*Недићеве*“ Србије, уколико се задовоље интереси њихових првака.¹⁵¹⁵ Током априла је са истим циљем у Тирани (а могуће је и у Риму) боравио Аћиф Бљута, носилац албанских власти у Дежевском срезу. Могуће је да се радило и о координираној акцији. Затим су под Бљутиним руководством крајем априла 1942. године у Новом Пазару одржане велике проалбанске манифестације, на којима се клицало „*слободној Албанији*“ и „*Ахмеду Зогу*“, а због уласка одреда СГС-а у варош.¹⁵¹⁶ Тенденције санџачких муслимана према прикључењу Великој Албанији регистровао је и кабинет Цеке Ђорђевића.¹⁵¹⁷

Почетком јуна исте године југословенски Конзулат у Цариграду, известио је владу у Лондону о сличној политичкој акцији муслимана. Конзул Хаџи-Ђорђевић је 4. јуна послао депешу у којој се каже да су муслимански прваци из Бјелопољског среза упутили молбу албанској влади у Тирани да се Бјело Поље са околином припоји Албанији. Петицију је потписало седамнаест виђенијих муслимана из „*Бјелог Поља, Корита, Лозне, Затона, Ругова и Бистрице*“. Захтев

---

¹⁵¹⁴ Лита је наводно послао негативну сугестију о иницијативи муслимана, упозоривши да би такав политички акт довео до већих сукоба између православаца и муслимана у тим крајевима... ВАС, НДа кут. 127, ф. 10, док. 29, стр. 3.

¹⁵¹⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 24.

¹⁵¹⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, фас. Влада Милана Недића, док. 10, стр. 2; Хаџиахметовић је и у наредном периоду наставио да ради на остваривању албанских интереса. Немачке војне власти из Новог Пазара биле су мишљења да „*Бљута не сарађује*“ са њима, већ има у виду „*искључиво албанске интересе*“. Стога су оцеониле да он „*увек врши пасивну резистенцију, па чак саботира немачка наређења*“... ИАБ, ВДС, В-1251, Ђлјута Аџиф, стр. 15.

¹⁵¹⁷ АС, Edvard Kardelj, кут. 74, dos. 4/3 – с, стр. 9.

за улазак у албанску државу су образложили „албанским пореклом“ локалног муслиманског живља. Тражили су такође, да им се пошаље и оружје.¹⁵¹⁸

О непрекидном низу дипломатских акција муслимана из Старог Раса, поготово оних са десне обале Лима, према Тирани, говоре догађаји већ из августа 1942. године. Команда италијанског гарнизона у Сјеници је тада добила информације да је „*група муслимана из Сјенице отпутовала у Албанију да узме инструкције како да се понашају ако Сјеница са околином буде припојена Великој Албанији*“. Према сведочанству Вјекослава Угљешића преводиоца при италијанској команди у вароши, делегацију је предводио угледни муслиман Расим Ћатовић. Један од чланова делегације – Заим Кугић, је тим поводом касније испитиван од Италијана у присуству Угљешића. Он је окупаторским властима пренео да је Ћатовић позван од стране потпрефекта у Тутину и усмерен да са још неколико виђенијих муслимана оде у Тирану. Тамо им је наводно поручено да ће „*Сјеница са још 5 општина*“ бити укључена у границе Велике Албаније као „*трећа неутрална зона*“, под управом цивилног комесара. Дато им је стога 17 албанских застава, као и печати, да понесу у Сјеницу. После спроведене истраге Италијани су заиста запленила овај „државотворни“ материјал.¹⁵¹⁹

Сазнавши за ову муслиманску иницијативу, локални православци су у августу организовали састанак свих среских начелника и председника општина у Беранама. Конференцији је присуствовао и генерал Бироли. Пошто су муслимански захтеви прослеђени италијанској влади у Риму, неколико интелектуалаца је предвођено историчаром Јовићем, саставило меморандум како би се историјским чињеницама могао „*обеснажити захтев Албанске Владе потпомогнуте од наших муслимана*“. Меморандум је достављен Мусолинију и цару Виктору Емануелу. Захваљујући томе, али и чињеници да је целу причу схватио као инструментализацију локалних муслимана од стране намесника

---

¹⁵¹⁸ АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, Шифровани телеграм отправљен из Цариграда 4. јуна 1942. године у 20.05, стр. 1.

¹⁵¹⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешић Вјекослава преводиоца код италијанских окупационих власти у Сјеници при Крајској команди у Косовској Митровици рађено од 2. до 13. маја 1943. године, стр. 29–30; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 11, стр. 1.

Албаније Ђакомонија – његовог љутог ривала, генерал Бироли је на састанку у Беранам потврдио да се питање померања граница „скида са дневног реда“.¹⁵²⁰

Почетком новембра 1942. године су међутим, у Сјеницу дошли италијански делегат за разграничење и артиљеријски капетан албанске војске Тахир Инсани. Састанку између њих и 10 муслиманских првака из Сјенице предвођених Хасаном Звиздићем, присуствовали су и представници италијанског гарнизона. Поред тога, италијански министар је разговарао и са тројицом представника православног живља. Звиздић је током разговора нападао мајора Ђуришића због веза са генералом Михаиловићем и акција против муслимана у Фочанском, Чајничком и Горажданском срезу. Тражио је такође, укидање Јевђевићевих четника јер служе Михаиловићу. На крају, пренео је италијанском министру своје жеље за издвајање Санцака из Црне Горе и његово припајање Албанији.¹⁵²¹ Хасан Звизвић ипак, није био задовољан резултатима преговора. Стога је одмах послао своје људе у Нови Пазар да преко Аћифа Бљуте ступи у контакт са Немцима и њих доведе на територију Сјеничког среза.¹⁵²² Пошто ни ова политичка акција није успела, Звиздић се поново окренуо Италијанима, тражећи и од Биролија одвајање Санцака од Црне Горе.

Током боравка на територији Гувернатората Црне Горе делегат из Рима је разговарао и са муслиманским првацима из Бихора у Беранам. На том састанку хоџа Растодер је изразио жељу да „Петњица са околином“ буде у Албанији, траживиши храну, оружје и муницију за његове људе, али и долазак „арнаутских учитеља“. Притом је исказао спремност да његове снаге бране италијанску војску услед евентуалног повлачења из ових крајева. Делегат је обећао да ће све ове што је чуо од муслиманских представника пренети Мусолинију. Да је постојала могућност да се територија Санцака припоји Алабанији као држави заштитници муслимана на Балкану, сведочи став генерала Биролија који се месец дана раније, почетком октобра вратио из Рима. Он је дискретно поручио мајору Ђуришићу и његовом људима да ако се не успостави мир између православаца и муслимана на

---

¹⁵²⁰ ВА, НДа, кут. 67, ф. 25, док. 1, стр. 1.

¹⁵²¹ ВА, Ча, кут. 19, ф. 1, док. 44, стр. 1.

¹⁵²² ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешин Вјекослава ..., стр. 30; ВАС, Ча, кут. 19, ф. 1, док. 17, стр. 1.

овом простору, италијанска влада ће реаговати у овом политичком правцу. У целом контексту проширења велико-албанске државе, ова информација баца нову светлост на тадашње интензивне борбе између муслимана и православаца на простору предвиђеном за анектирање. Стога је Бироли био решен да спречи даље верске сукобе. Иако није успео у томе, границе ипак, нису померене.¹⁵²³

После акција Ђуришићевих четника почетком 1943. године италијанске власти су приметиле да муслимани у Сјеничком срезу „никако не желе да се Санџак уједини са Србијом“ већ да остају на политичком курсу који их води према Албанији.¹⁵²⁴ У наредним месецима „тежња ка уједињењу са Албанијом“ је почела да добија све већи број присталица, чак и на местима где их није било. Забележен је захтев муслимана мештана Нове Вароши да се због сигурности, уз помоћ италијанске војске пребаце у Сјеницу, одакле би наставили даље ка територији Велике Албаније.¹⁵²⁵ Због опште напетости у Сјеничком срезу почетком 1943. године, окупатор је одлучио да пресече даље кокетирање сјеничких муслимана са Тираном. Стога је карабињерија ухапсила неколико њихових протагониста у Сјеници. Слична хапшења су паралелно извршена и у Новом Пазару.¹⁵²⁶

Крајем марта 1943. године ипак, четнички командант Селимир Поповић је писао заповеднику 383. пешадијског батаљона дивизије „Венеција“, да је Расим Ћатовић поново ишао као делегат из Сјенице за Тирану, одакле се вратио 23. марта. У главном граду Албаније провео је наводно више од месец дана. По повратку ширио је информације да је „Сјеница припала Албанији“, те да ће стога „Арнаути ускоро у Сјеницу доћи“. Поповић је као главног Ћатовићевог помоћника навео Билала Дрешевића, који се наводно тада кретао Пештером, окупљао муслимане у своју јединицу и називао се командантом „албанске оружане силе“.¹⁵²⁷

---

¹⁵²³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 44, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 1.

¹⁵²⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 3. reggimento Alpini, Spirito della popolazione, Nr. 81, 12. gennaio 1943., p. 1.

¹⁵²⁵ Ibid, Relazione sulla situazione politico-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., Nr. 417, 25.2.1943., p. 5.

¹⁵²⁶ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 28.

¹⁵²⁷ Исто, стр. 36.

Да је Поповић изнео прецизну анализу политичких акција муслимана говоре дешавања са почетка априла. Хасан Звиздић и Тамил Прашевић су наине, контактирани по овом питању од стране италијанских власти из Рожаја. Затим је италијански официр Де Леа (De Lea) из Рожаја дошао у Сјеницу и састао се са водећим муслиманима. Представио се као комесар за округ Сјеницу и још 5 општина са подручја Бихора, који би требало да уђу у великоалбански протекторат. Он је као залог својих речи поклонио становништву Сјенице 40 тона кукуруза и 400 кг тестенина за исхрану. Предао је муслиманским првацима и 12.000 албанских франака за потребе транспорта кукуруза из Пећи. Бројним муслиманским избеглицама које су из других срезова пребегле у Сјеницу, поклонио је 28.000 албанских франака и још 5.000 за сиромашне мештане. Прашевићу је на располагање ставио 40.000 комада муниције разног калибра, за потребе његове милиције.¹⁵²⁸

На основу документације у коју смо имали увид, нисмо били у стању да реконструишемо даљи ток догађаја везаних за ову дипломатских иницијативу. Пронашли смо међутим, једну депешу послату ВШ НОВЈ-а од 17. маја 1943. године, у којој се каже да је италијански окупатор током прве половине месеца прогласио да „*простор између Ибра и Лима улази у Велику Албанију*“. Поступак Италијана је ипак, оцењен само као пропагандни трик да би се муслиманско становноштво мобилисало на страни окупатора у борби против партизанских и четничких снага током операције „Шварц“.¹⁵²⁹ Како се упркос овом мишљењу показало, муслимански прваци су објаву италијанских власти схватиле врло озбиљно. О томе сведочи неколико акција против православног становништва које је било насељено на десној обали Лима у Сјеничком, Бјелопољском и Милешевском срезу, те спаљивање око 30 хришћанских села.

Подршку немачког окупатора муслиманима обезбедио је такође, Хасан Звиздић. Разочаран у италијанске власти после прогона муслиманског становништва у првим месецима 1943. године, он се после дужег времена окренуо северу, односно немачким властима у окупираној Србији. Он је током априла

---

¹⁵²⁸ ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљеша Вјекослава ..., стр. 30–31.

¹⁵²⁹ ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 20.

боравио у Београду и захтевао „*долазак Немаца у Санџак*“.¹⁵³⁰ Његови позиви су се временски поклопили са планирањем операције „Шварц“, па су заинтересовали немачку страну. Стога је почетком маја у Сјеници одржан састанак између агената АБВЕР-а, са којима је Звиздић према сазнањима СДБ-а имао контакте још од 1941. године,¹⁵³¹ и муслиманских првака из Сјеничког среза и са Косова и Метохије. Од немачких агената састанку су присуствовали капетани др Јозеф Матл и капетна Рихтер, те подофицир Егон Сабукошек. Били су ово водећи људи на пољу организације локалних муслимана при СС јединицама које ће касније настати. Муслиманску страну предводили су Звиздић и Џафер Дева. На састанку су утврђени облици будуће сарадње и тада је идејно обликована чувена „9. компанија“. Договорено је наиме, да се од муслиманског становништва са територије Санџака формира јединица диверзаната која ће ући у састав специјалне немачке дивизије „Бранденбург“, што се убрзо и десило.¹⁵³²

После капитулације Италије њена концепција Велике Албаније се урушила. Остали су и даље планови за припајање територије на десној стране Лима албанској држави, сада под немачким надзором, а које је изнела Друга Призренска лига. Аћиф Бљута је у том циљу почетком марта 1944. године отпутовао у Тирану на преговоре. Његова посета Албанији ипак, није имала жељене резултате.¹⁵³³ Истовремено се Бедри Пејани у својству председника Друге Призренске лиге обратио Адолфу Хитлеру и у једном писму предложио да се на Косову подигне армија од 120.000–150.000 људи, која би потом била стављена на располагање немачкој ратној сили. Као један од услова Пејани је навео да се стратегијски прошири граница албанске државе тако што би се цео Косовско-митровачки округ, уз Сјеницу, Рожаје и Бјело Поље, нашао унатар њених оквира.¹⁵³⁴ Будући да су ови планови били тесно везани за немачког окупатора, чија је ратна доминација одавно била уздрмана, њихови идејни творци нису имали прилику да их виде како се остварују.

---

¹⁵³⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Збирка депеша, депеша 5.

¹⁵³¹ *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 895.

¹⁵³² *Немачка обавештајна служба*, том. IV, Београд, 1959, стр. 895, 900–901; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 372.

¹⁵³³ ИАБ, BDS, В-1251, Вљута Аћиф, стр. 4, 7, 10.

¹⁵³⁴ Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 363.

Питање односа муслимана са територије Санџака према Турској и њиховом везама са сународницима који су пре рата емигрирали у ову земљу, превазилази опсеге једног поглавља. Стога ћемо се усредсредити само на то како су остале стране учесника у рату перцепирале Турску кроз призму понашања локалних муслимана, односно како су се на основу донетих закључака, поставиле према овом историјском феномену. Иако је до 1941. године прошло скоро три деценије од ослобођења ових крајева од османске владавине, код муслиманског становништва је још увек постојало живо сећање на ову државу, где је муслимански елемент био доминантан. То смо већ више пута показали у току рада, на основу аспирација њихове елите према административном уређењу и привилегијама из тог времена.

Већи део муслиманске беговске елите, осиромашен одузимањем земље у међуратном периоду, на турски „вакат“ гледао је као на период егзистенцијалне сигурности и просперитета. Верска елита и остатак становништва је, макар и у лаичкој Турској под Ататурковим наследницима, видела најближу јаку муслиманску земљу. Током Првог светског рата, а онда и за време Краљевине Југославије, један број муслимана се одселио у Турску. Преко њих је одржаван стални контакт са овом земљом. У Југославију су такође, сваке године долазили верски достојанственици из Турске и других земаља Блиског истока, који су се поред верског често ширили и политички утицај.¹⁵³⁵ Стога не чуди што се велики број муслимана и даље осећао поданицима непостојеће царевине, себе називао „Турцима“ (иако ислам као доминантна религија у османској држави није признавао нације), а у борбу против „Влаха“ ишао, као у нападу на Рашку 1941. или Буђево 1943. године, под развијеним турским барјацима.

Почетком јула 1941. године када су преговори око тога коме ће припасти простор Старог Раса ушли у завршну фазу, група од 29 муслиманских првака из неколико срезова, покушала је да влади у Загребу обезбеди политичку подршку неутралне Турске. Они су се у једној представци 9. јула обратили Шефу главног

---

¹⁵³⁵ АЈ, фонд 411, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду (у даљем делу текста КЦГ), кут. 4, стр. 188, 223.

штаба турске војске маршалу Мустафи Февзи-паши Чакмачу (Mustafa Fevzi Çakmak), чувеном турском војсковођи и истакнутој политичкој фигури током прве половине 20. века, молећи га да поради на томе да се „*Новопазарски Санџак у цијелости припојио и повратио Босни и Херцеговини, односно Независној Држави Хрватској*“.¹⁵³⁶ Избор је пао на маршала Февзи-пашу јер је он у време турске управе био окружни начелник у Пљевљима, односно официр у штабу турске војске у Косовској Митровици. Он се такође, борио на Галипољу заједно са већим бројем муслимана „ђурумлија“ из Новог Пазара, Тутина итд.¹⁵³⁷

Правећи планове за будуће уређење Старог Раса командант Војне крајине пуковник Рупчић је на основу овог апела, писао 20. јула Павелићу да ће „*велики број Турака у свјету*“, као и „*лојално држање Анкаре*“ према Трећем рајху, имати великог утицаја на решавање територијалних питања у овим крајевима.¹⁵³⁸ Судићи према ставу кључних људи турске спољне политике, очекивана подршка муслиманима је изостала. Речју, југословенски амбасадор у Турској је од министра спољних послова те земље Мехмета Сараџоглуа (Mehmet Şükrü Saracoğlu) 20. новембра 1941. године, добио уверења да турска влада „*нема већих интересовања за муслимане*“ у Босни и Санџаку. Сараџоглу је свој став образложио тиме да секуларној турској републици, која следи принципе Кемала Ататурка, не одговара верски фанатизам муслимана, њихова насиља над Србима и сарадња са НДХ.¹⁵³⁹

Поред оваквог става турске дипломатије муслимани су и даље будно пратили да ли ће Турска напустити војну неутралност и на коју ће се страну сврстати. У једном извештају југословенског Конзулата у Цариграду почетком фебруара 1942. године, наводи се да у НДХ постоје страхови од промене турске позиције у рату,¹⁵⁴⁰ јер уколико би се „*Турска окренула Енглеској и Русији, њен утицај би био*

---

¹⁵³⁶ *Zločini na jugoslovenskim prostorima ...*, str. 293–294.

¹⁵³⁷ *Бијело Поље...*, стр. 347–348.

¹⁵³⁸ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 9, док. 17, стр. 1.

¹⁵³⁹ АЈ, фонд 370, Посланство Краљевине Југославије у Турској (у даљем делу текста ПКЈТ), кут. 8, стр. 723.

¹⁵⁴⁰ Колико је важна била позиција Турске за муслимане можемо показати и у односу на њихов став према Краљевини Југославији, гледано из савезничког ратног угла, још увек њиховој званичној домовини. Конзулат у Цариграду је наима, одмах по одласку владе у Лондон упутио позиве свим југословенским држављанима са седиштем у Истамбулу да се придруже остацима војске у Каиру. Позивом је било обухваћено 830 грађана способних да носе оружје. Међу

огроман на наше муслимане“.¹⁵⁴¹ Истинитост ове процене може се утврдити увидом у документацију Војне Крајине. Јануара 1942. године запажено је да муслимани показују велико интересовање за односе Турске и Сила Осовине, са симпатијама окренутим пре свега ка овој првој. Заповедништво је стога известило 17. фебруара да уколико Турска буде пришла савезницима, НДХ ће морати да стави муслимане на њеној територији „под контролу“.¹⁵⁴² Велики број муслимана из Босне и Санџака је иначе, већ изразио жељу да се исели у Турску где није било рата, али су то спречавале окупаторске власти и замршена процедура изазвана посебним статусом ове земље у рату. Нешто касније, у време оснивања 13. СС дивизије „Ханџар“, влада у Загребу, иначе противник сваког вида политичке или војне аутономије муслимана у НДХ, користила је као главни аргумент непоузданост ове јединице уколико Турска уђе у рат против Немачке.¹⁵⁴³

Из окупиране Србије стизале су сличне информације о туркофилском расположењу муслимана. Крајем марта 1942. године Боро Вукмировић је обавестио Јосипа Броза да симпатије муслимана у Косовско-митровачком округу према окупатору варирају и да они „*невероватно вежу свој став према Турској*“.¹⁵⁴⁴ Истовремено је капетан Ђуришић упозоравао команду дивизије „Венеција“ да „*уколико се политичка и војна ситуација између Сила Осовине и Турске не закључи пријатељским договором*“, може се очекивати покрет муслимана против италијанске војске.¹⁵⁴⁵ Начелство среза Моравичког са седиштем у Ивањици писало је даље, команди легализованог Јаворског четничког одреда почетком маја исте године, да би муслимани из Сјеничког среза ступили у отворену борбу са јединицама ЈВуО-а уколико би Турска ушла у рат на страни

позваном су већином били муслимани. До 8. октобра 1941. године, сви до једног су одбили позив за регрутацију... АЈ, фонд. 370, ПКЈТ, кут. 19, стр. 222, 241.

¹⁵⁴¹ АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 84, стр. 147.

¹⁵⁴² ВА, НДХ, кут. 64, ф. 1, док. 25, стр. 2; ВА, НДХ, кут. 70, ф. 2, док. 32, стр. 2; Са овим се сагласио и војсковођа Славко Кватерник... ВА, НДХ, кут. 62, ф. 5, док. 37, стр. 3.

¹⁵⁴³ Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija – autonomija BiH i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987, str. 67, 88; Турска влада је још половином октобра 1941. године одбила да дозволи улазак у своју земљу особама које су са собом имале нове пасоше немачке окупационе управе или пасоше НДХ, тражећи старе југословенске легитимације... АЈ, фонд 370, ПКЈТ, кут. 8, стр. 715.

¹⁵⁴⁴ ВА, mikroteka, IK PK SK KM, str. 115.

¹⁵⁴⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 7° incontro con il capitano Pavle Giuriscic, Allegato nr. 35 al diario storico, 31. marzo 1942., p. 2.

Немачке и Италије.¹⁵⁴⁶ На негативне последице по окупациони систем у Србији, услед евентуалног сукоба између Сила Осовине и Турске, указали су и генерал Недић и војвода Пећанац. Они су почетком јуна 1942. године упозорили немачке власти да уколико дође до рата на југо-истоку Балкана, може се очекивати да ће муслиманско становништво окренути оружје против њих. Иако се радило о пропагандној акцији Недићеве владе, аргументи нису били далеко од истине.¹⁵⁴⁷ И италијански окупатор је дошао до истог закључка. Команда дивизије „Пуље“ је 28. јануара 1943. године оценила да је расположење муслимана и Албанаца на територији под њеном окупацијом, такво да би се они одмах окренули против италијанске војске уколико би то учинила и Турска.¹⁵⁴⁸

Упркос расположењу муслимана, турска влада је током новембра 1942. године слала упозорења њиховим првацима да промене репресивни став према Србима, јер их због тога *„неће узимати у заштиту у времену победе савезника“*. Претставка је упућена муслиманима и Албанцима на Косову и Метохији и у Санџаку.¹⁵⁴⁹ После напада на муслимане почетком 1943. године и честих апела са терена, Турска је ипак, стала у њихову заштиту. Југословенски амбасадор у Анкари Шуменковић јављао је крајем априла исте године, да се о убијањима муслимана у земљи доста говори међу емиграцијом, поготово оној блиској НДХ. Закључио је стога да би се могла очекивати промена става турске владе по овом питању, иако до тада у турској штампи није било никаквих вести о тим догађајима. Председник владе Слободан Јовановић одговорио му је 18. маја да *„сваки евентуални покушај турске владе да се умеша у ово питање“* одбије.¹⁵⁵⁰ Турска му је ипак, као премијеру упутила званични протест поводом убијања муслимана у Југославији. Јовановић је о томе обавестио генерала Михаиловића, видно незадовољног због мешања турске владе у унутрашње ствари државе чији је министар војске и морнарице био. Он је био на становишту да је главни

---

¹⁵⁴⁶ ИАРНП, фонд 283, НОР, Документа Централног националног комитета и четничких јединица 1941. и 1942., Извештај начелника Начелства среза Моравичког – Ивањица, Штабу Јаворског четничког одреда о припреми комунистичке акције и ставу муслимана 7.5.1942., стр. 1; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 9, стр. 1.

¹⁵⁴⁷ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, стр. 34.

¹⁵⁴⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando Divisione fanteria Puglie, Bolletino informazioni nr. 12, 28. gennaio 1943., p. 5.

¹⁵⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 2, стр. 7, депеша 228.

¹⁵⁵⁰ АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, стр. 144–145 (погледати и полеђину документа).

непријатељ у овој пропагандној игри немачки фактор, који је и потурао ове вести у Турску, будући да њена ратно неутрална влада до тада није много водила рачуна о исламском свету на Балкану.¹⁵⁵¹

Обзиром да су све зарађене стране на територији Југославије биле свесне да став Турске може утицати на ратну оријентацију муслимана како у Босни, тако и на територији Санџака, она добија опште место у њиховој пропагандној делатности. На насловним странама „*Sarajevskog novog lista*“ који је растуран током 1941. године на простору Старог Раса,¹⁵⁵² често се појављују вести из Турске које говоре о пријатлеству ове државе са Силама Осовине, односно посредно са НДХ. Тако на пример, 20. јуна лист пише о потписаном уговору пријатлества између Немачке и Турске, док се шест дана касније напада политика СССР-а према тој земљи. Говорило се и о исељавању у Турску, животу муслиманске емиграције у овој земљи, сваком позитивном контакту Немачке или Италије са Турском итд. Оваква издавачка политика наставила се и у наредним годинама.¹⁵⁵³ Усташки режим је иначе, преко својих људи послатих у Турску,¹⁵⁵⁴ напорно радио на томе да њена влада призна ову квинслиншку творевину. У томе међутим, нису имали пуно успеха. Праћени су и сви текстови турске штампе о муслиманима у Југославији, да би се они афирмативни искористили.¹⁵⁵⁵

Италијански окупатор је такође, извештавао муслиманско становништво о Турској, наравно селективно као и штампа НДХ. На насловним страницама „*Пљеваљског весника*“ се могу често видети чланци који се тичу турске државе. Италијани су пропагандно радили и у Анкари, инсистирајући на признавању НДХ од стране Турске, пре свега због већег броја муслимана који су живели у италијанској окупационој зони.¹⁵⁵⁶ И Немци су били свесни окренутости муслиманима из Босне и Санџака исламском свету на Блиском истоку. Они су их идеолошки сматрали делом арапског света, што се види из мисије муфтије Ел

---

¹⁵⁵¹ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 100, деп. 1659.

¹⁵⁵² М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 35.

¹⁵⁵³ „*Sarajevski novi list*“ за 20. јун 1941. године; „*Sarajevski novi list*“ за 26. јун 1941. године; „*Novi List*“ за 26. јул 1941. године, стр. 15; У наредном периоду сарајевски дневни лист је током периода март 1942. – децембар 1943. године, донео 118 чланака везаних за Турску само на насловним странама.

¹⁵⁵⁴ АЈ, фонд 370, ПКЈТ, кут. 8, стр. 719, 722–728, 729–732.

¹⁵⁵⁵ АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, стр. 115.

¹⁵⁵⁶ АЈ, фонд 370, ПКЈТ, кут. 8, стр. 716.

Хусеинија током 1943. године.¹⁵⁵⁷ Делегација муслимана са територије Санџака посетила је великог муфтију у Сарајеву између 5. и 9. априла. Тада се жалила на слабу заштиту муслимана у италијанској окупационој зони, траживши од њега помоћ, а посредно заузимање код Немаца.¹⁵⁵⁸ Њихов став по питању веза муслимана са Турском и другим исламским земљама, најсликовитије је описао Хитлеров специјални изасланик за Балкан Херман Нојбахер (Hermann Neubacher). Он му је једном приликом појаснио да „*Када бијете муслимана из Санџака, студент из Каира ће да протестује, да се разбесни и почне да псује!*“. Под тиме је мислио да локални муслимани имају јаку и богату исламску традицију, те да су њихови погледи стога, окренути истоку.¹⁵⁵⁹

Положај Турске у свести муслимана и њихове елите препознали су на крају и покрети отпора. Крајем јула 1941. године комунисти из Нововарошког среза су локалном муслиманском становништву издали проглас у којем су их позвали да стану на страну савезника Русије, Енглеске, Америке и „Турске“, иако иста није ушла у рат све до фебруара 1945. године.¹⁵⁶⁰ Нешто касније партизански командант Миле Перунички покушавао је да убеди хоџу Ровчанина да су Немци против Турске, да угрожавају њену неутралност и да ће почетком априла 1942. године у заједници са Бугарима извршити инвазију на њу. Све са циљем да му се придружи у борби против Италијана.¹⁵⁶¹

Четници су са на другој страни, вагали турском позицијом у рату, не би ли приволели муслимане да положаје оружје и престану са нападима на њих и православно становништво уопште. Говорили су да је Турска на страни Америке и Енглеске, те да од њих добија оружје за одбрани од Трећег Рајха.¹⁵⁶² ВК ЈВуО-а је у априлу 1942. године од потчињених команданата тражила да се у складу са „*ставом Турске*“ врши пропаганда међу муслиманима да би се припремили на заједничку борбу против окупатора.¹⁵⁶³ Крајем новембра италијанске војне власти

---

¹⁵⁵⁷ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration*, Stanford, 2001, p. 497.

¹⁵⁵⁸ PA-AA, R 027322, dok. 5, str. 1.

¹⁵⁵⁹ Herman Neubacher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004, str. 50–51.

¹⁵⁶⁰ М. Ђуковић, *Путовање...*, стр. 63.

¹⁵⁶¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 242, dell 31. marzo 1942., p. 1.

¹⁵⁶² ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 3, стр. 1.

¹⁵⁶³ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 1, док. 18, стр. 9, депеша 145.

су оцениле да се на територији Санџака спроводи четничка пропаганда, која уз помоћ аргумента да ће ускоро „Турска објавити рат Силама Осовине“, има за циљ да муслимане одвоји од окупатора. Ова историјска епизода је врло интересантна у односу на време када се одиграва и њено расветљење је врло важно за разумевање верских сукоба на овој територији.¹⁵⁶⁴

У мају 1943. године када је било извесно да никаквих споразума више не може бити између санџачких муслимана и ЈВуО-а, влада у Лондону је тражила од генерала Михаиловића да се у наредном периоду „због значаја Турске у предстојећим војним догађајима“, на сваки начин избегну даље борбе са њима.¹⁵⁶⁵ Пошто су после капитулације Италије муслимани дали подршку Немачкој, чланови британске мисије при Михаиловићевом штабу, пре свих пуковник Стенли Бејли (Stanley W. Bailev), тражио је од надлежних да се убеди верски лидери из Анкаре и Каира да позову муслимане да прекину сарадњу са окупатором. Њихови апели прослеђени су у виду летака писаних на српском и турском језику употребом арапске азбуке, по „областима Санџака, Херцеговине, источној Црној Гори, Косову, Метохији и источној Босни“.¹⁵⁶⁶

Турска је међутим, током целог рата остала доследна својој неутралности све до тренутка када је формално био одлучен победник у рату. Непосредно пред ослобођење и после њега велики број муслимана, углавном оних блиских окупатору или учесника у квинслиншким режимима ипак, бежи у Турску. Тамо неки чак ступају у турску војску и боре се у њеним ратовима.¹⁵⁶⁷ Други опет у емиграцији настављају живот, позивајући и примајући муслимане који су наставили да се селе у турску државу током целог послератног периода. Турске владе су на другој страни, по правилу одбијале да Југославији испоруче ратне злочинце, што опет, баца ново светло на политику ове земље према југословенским муслиманима у току рата, али и после њега.

---

¹⁵⁶⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., Nr. 4911, p. 3.

¹⁵⁶⁵ АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, стр. 115 (полеђина документа).

¹⁵⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 20, ф. 4, док. 46, стр. 31, 44.

¹⁵⁶⁷ Поред браће Дрешевића који су учествовали у рату у Кореји, забележен је и случај Маша Муратовића из Сјенице који је у том рату изгубио живот као припадник турске војске... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 45.

Однос према италијанском окупатору

Иако муслиманска елита из Санџака углавном није била задовољна његовим укључењем у Гувернаторат Црне Горе, те своје фундаменталне интересе видела у приближавњау НДХ или Великој Албанији, према италијанском окупатору имала је потпуно лојалан став, гледајући у њему заштитника и оруђе за остварење политичких циљева. Стога се од јесени 1941. године успоставља континуитет у понашању муслимана према окупаторској војсци и институцијама. Говорећи о односу муслимана према Италијанима на територији Бјелопољског среза командант локалног гарнизона мајор Пици је записао: *„Муслимани се снажно противе обнови Југославије. Они немају јасну политичку идеју, јер су ван своје домовине и своје земље; Слепо верују у победу Сила Осовине; Изгледа да у Сарајеву имају своје делегате, који се надају да ће их ујединити са Хрватском. У тренутној ситуацији они су прави пријатељи Италије (!). Сви четници, националисти, православци, тврде да у општинама са већинским муслиманским становништвом окупаторске трупе могу бити мирне и да верују у њихово пријатљество. Уколико дође до стварања велике Југославије, муслимани ће продати своја добра и напустити Црну Гору“.*¹⁵⁶⁸ Већ смо писали и о њиховој пасивности током анти-фашистичког устанка. За своју лојалност муслимани су награђени легализовањем првих милиција на простору Сјеничког, Милешевског, Бјелопољског и Прибојског среза. Ове јединице су добијале веће количине оружја од сличних формација православаца. Муслимански интереси су такође, стављани испред православних колаборациониста, посебно у градовима.¹⁵⁶⁹

И код Италијана се примећује једна константа у односу према муслиманима, оличена у одређеној дистанци изазваној војним, политичким и културолошким разлозима. Заповедник дивизије „Тауриненсе“ генерал Лоренцо Вивалда (Lorenzo Vivalda) који је наследио генерала Еспозита заједно са његовим утицајем у Санџаку, известио је током августа 1942. године Команду трупа Црне Горе да је муслимански живаљ до тада према италијанској војсци имао *„лојалан и повољан став“* који је био од велике помоћи *„посебно током комунистичке побуне“*. Даље

¹⁵⁶⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando presidio militare Bijelo Polje, Nr. 405, 7.2.1942., p. 2.

¹⁵⁶⁹ ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 2.

је навео да подршка муслиманских првака „представља на један начин контра-тежу и може да заузда субверзивне и побуњеничке намере“ православаца. По Вивалди би њихово држање требало наградити „на прави начин“, али да би требало имати „у виду да такав став има пре свега један циљ, заштиту права и могућности за живот самих муслимана, (јер, М.Ж) када актуелни проблеми села нису у вези са њиховим преживљавањем или одбраном, муслимани остају скоро незаинтересовани“.

На основу ових ставова он је изнео смернице понашања према целокупном становништву у области Старог Раса, које ће услед аутономије његовог војног и политичког положаја, снажно обликовати историјске догађаје у блиској будућности. У њима се такође, осликава бескрупулозна политика италијанског окупатора. Говорећи надлежнима о муслиманима Вивалда каже: „Без обзира на њихову несумњиву оданост према нама, и иако их њихова мржња према православном становништву и страх да не падну под српску власт чине верним и сигурним савезницима, била би грешка ослонити се само на муслимане. Они представљају услед и разлога верске природе, статични део становништва и са тачке гледишта расе, осиромашени су и у сталном паду. Жив и виталан део становништва представљају православци“.¹⁵⁷⁰

Несвесна италијанске дволичне политике муслиманска елита је и даље остајала на истим колаборационим позицијама. Сагледавање шире слике отежавало је стално окретање према Дрини, односно Албанији. Вивалда је оценио крајем септембра 1942. године да муслимани „инсистирају на својој оданости окупаторским снагама“ и нуде помоћ „за случај националистичке (четничке, М.Ж.) побуне, за коју су сматрали да ће сигурно доћи“. На основу овога италијански генерал се уверио да његова колонијална формула пушта корене на територији Санцака. Стога је поновио став о „великој помоћи“ муслиманских милиција у борби против бунтовног православног живља. Анализирајући другу страну верске слике Вивалда је закључио, да су православци не скривају страх од постојања „муслиманских формација које смо ми (Италијани,

---

¹⁵⁷⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive de carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 5.

М.Ж.) наоружали и које делају на основу наших директних наређења“, што их држи у стању покорности.¹⁵⁷¹ Говорећи о проблемима становништва на простору Вишеграда, Фоче, Горажда и Чајничка, генерал Вивалда је крајем новембра исте године, забележио да је *„приврженост муслимана искрена јер је условљена реалним и живим интересом“*, будући да они *„не крију симпатије које имају према својим истоверницима преко Дрине и према усташама који их помажу и охрабрују“*. Упркос томе приврженост православног становништва према Италијанима сматрана је опортунистичком и условљеном, јер је исто *„дубоко повезано са интересом србства и окреће се према организацији Драже Михаиловића“*.¹⁵⁷²

Наведимо да је истовремено сличне процене о држању муслимана према окупатору, добила и дивизија „Венеција“. Командант 83. пешадијског пука из Бјелог Поља пуковник Бараси писао је *„да муслимани остају привржени Италији, показујући своју пуну солидарност и верност“*. Даље се наводи да се *„иста став не може рећи за православне националисте међу којима многи мисле да ће због недавне англо-америчке офанзиве у западној Африци, наши непријатељи (Енглези, М. Ж.) ускоро однети дефинитивну победу“*.¹⁵⁷³ Муслимани су несумњајући да су увучени у колонијалну игру највишег ранга, њихову лојалност додатно потврдили половином децембра када је општи сукоб између конфесија на простору Санџака изгледао неизбежан. Тражећи још оружја за борбу против православаца, они су пренели дивизији „Венеција“ да *„остају верни Силама Осовине и лојални италијанској команди“*.¹⁵⁷⁴

После пораза у сукобу са четничким снагама јануара и фебруара 1943. године, подршка и вера у италијанског окупатора слаби. То ипак, није значило пружање отпора италијанској војсци, већ окретање Немцима. Током 1943. године муслимани се све чвршће вежу за другог окупатора који прво, спроводи операцију

---

¹⁵⁷¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della divisione „Taurinense“ – mese di settembre 1942., p. 3.

¹⁵⁷² Ibid, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., p.

¹⁵⁷³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando reggimento fanteria „Venezia“, Nr. 6369, 25. novembre 1942., p. 2.

¹⁵⁷⁴ Ibid, bus. N-6/1006, dal Comando II sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6884, 16. dicembre 1942., p. 1.

„Шварц“ у зајединици са муслиманским снагама, а онда се после капитулације Италије потпуно ослања на њихове јединице увећавајући их и окрећући против НОВЈ. Италијанско-муслимански односи на територији Сандака, али и целе Југославије, те њихва инструментализација ради разних интереса окупатора, представља знатно ширу тему која захтева посебну научну монографију. Стога смо у овом поглављу изнели доказе за оно што сматрамо да је била суштина ове веома важне ратне билетерале.

Контакти са партизанским и четничким покретом

Раније смо видели да су комунисти спроводили живу пропаганду не би ли муслиманско становништво и њихове вође убедили у неопходност удруживања у борби против окупатора и четничких снага. Муслимани су одговорили на ове иницијативе „двосмислино“, како се наводи у једном италијанском извештају.¹⁵⁷⁵ Са једне стране су помагали партизански покрет у борби против четника од којих су осећали угроженост, али пре свега логистички. На другој страни су остали у већини ван партизанских јединица, пасивни када је у питању отпор окупатору, нису дозвољавали комунистичку агитацију у већинским муслиманским срединама и улазили у оружане сукобе са њима. Митар Бакић је писао Брозу половином децембра 1941. године, да су његове јединице на потезу Рудо – Прибој од стране муслимана дочекане као ослободиоци и да им исти стално доносе „јело и воће“. Он је додао да се од муслимана помоћ у борбеном смислу не може очекивати, али да би они „приспомагли“ њихов улазак у Прибој.

Бакић је ипак, оценио да има доста простора за политички рад, јер се наводно „муслимани прикљњају оном који је јачи“. Исти извештај је донео и информације о држању муслимана са подручја Комарана и Бродарева према партизанским снагама на том сектору. Они се нису упуштали у сукобе са њима, али такође, нису дозвољавале прекид путних комуникација на линији Бјело Поље–Пријепоље, да не би изазвале подозрење Италијана.¹⁵⁷⁶ Истовремено после мањег оружаног сукоба између партизана и четника из Босне код Металке, муслимани из села

¹⁵⁷⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 318 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. giugno 1942., p. 2.

¹⁵⁷⁶ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 14, стр. 1–2.

Бољанића и Буковице су им понудили оружану помоћ. Ова одлука је била условљена страхом да се насиље четника не пренесе и у ове крајеве, што су партизани спречили.¹⁵⁷⁷

Капетан Ђуришић се даље, на састанку са италијанским официрима 13. јануара 1942. године жалио да су муслимани из Бјелопољског среза прикупили око 350.000 динара за помоћ партизанским снагама у овом срезу. Он је оптужио извесног Амира Пућуриза из села Зминца да је лично предао комунистима 75.000 динара и 10 т жита. Ђуришић је додао да комунисти потпирују сукоб између муслимана и његовог људства, да би морао да се бори на два фронта.¹⁵⁷⁸ Муслимани из Комарана су такође, током јануара издржавали Зетски партизански батаљон који је био размештен на Каменој Гори. За предату храну, они су уредно тражили признанице са печатима од команде одреда, које су сачували и после рата показивали као доказ њиховог доприноса народноослободилачкој борби (НОБ).¹⁵⁷⁹ Када се међутим, партизанска главнина повлачила из Нове Вароши према Каменој Гори почетком фебруара 1942. године, пут кроз Комаране и Бродарево је према речима Милована Ђиласа, за њих није био пероходан.¹⁵⁸⁰ Муслимани из Нове Вароши, који су током децембра и јануара били у блиском контакту са комунистима, бојкотовали су рад њихових институција. Сем малог броја омладинаца, сви остали су били пасивни и одбијали да поверују у партизанску пропаганду која је говорила о великим победама њихових трупа на територији Санцака, те о скором доласку Руса.¹⁵⁸¹ Слично држање су према партизанима имали и муслимани из Пљеваљског среза.

Стога је Јосип Броз тражио крајем јануара 1942. године да се јединице из Бјелопољског и Милешевског среза још чвршће повежу са муслиманима из Бродарева, Комарана, Рожаја, Хисарцика итд.¹⁵⁸² Из ВШ НОП-а су наставиле да

---

¹⁵⁷⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 134 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 14. dicembre 1941., p. 1.

¹⁵⁷⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 2° incontro con Pavle Giuriscic, allegato Nr. 46 al diario storico, 13. gennaio 1942., p. 2-3.

¹⁵⁷⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 18.

¹⁵⁸⁰ ВА, НОБЈ, кут. 3, ф. 3, док. 1, стр. 3.

¹⁵⁸¹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al bollettino informazioni nr.194 del 13.2.1942., p. 1.

¹⁵⁸² ВА, НОБЈ, кут. 2а, ф. 1, док. 17, стр. 1.

пристижу заповести по овом питању, па је 14. фебруара наређена мобилизација муслимана из Комарана у партизанске јединице. Броз је сматрао да „не би они морали да леже, док се води борба око њих“, мислећи на сукобе између партизанских и Ђуришићевих четника. Зкључио је ипак, да је то „чудноват елеманат“ и да се мора радити полако.¹⁵⁸³

Изгледа да је овакав опрезнији приступ дао извесне резултате, мада не по питању масовнијег укључења муслимана у комунистичке снаге. Најплоднија сарадња је остварена са Хусеином Ровчанином, за разлику од других места, поготово у Сјеничком, Дежевском, Штавичком, Бјелопољском и деловима Милешевског среза, где су муслиманске вође биле неповерљивије. Партизански командант Миле Перуничих обратио се 1. априла 1942. године команданту комаранске милиције убеђујући га да се придружи антифашистичкој борби. Одложио је за неколико дана већ уговорени састанак на локацији коју је одредио муслимански командант. Перуничих је ипак, од Ровчанина тражио гаранције да му се ништа неће догодити, јер су његови људи већ показивали непријатељство према партизанима, убијајући их и палећи куће њиховим породицама.¹⁵⁸⁴ Нисмо успели да утврдимо да ли је дошло до састанка или није, али су две стране задржале толерантан однос. Тај „modus vivendi“ важио је само док партизанске трупе нису угрожавале територију под контролом Ровчанинове милиције. О томе сведоче „оштри сукоби између партизана и припадника милиције из Бродарева и Комарана“, који су се одиграли 22. априла у атару села Брајковца у Милешевском срезу. Биланс сукоба био је: 10 мртвих партизана и 2 мртва милиционера.¹⁵⁸⁵ Подстицај Ровчаниновој сарадњи са партизанима давали су превасходно економски односи. Када су Ђуришићеви четници ушли током априла у села Ујниче, Бање село и још неке места северно од Бјелог Поља, тамо су пронашли веће количине уља и соли које су партизани припремили за хоћу Ровчанина и

---

¹⁵⁸³ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 16, стр. 1.

¹⁵⁸⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 242, dell 31. marzo 1942., p. 1; Ibid, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 176 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. gennaio 1942., p. 1.

¹⁵⁸⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 269 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. aprile 1942., p. 1.

његове људе. За узврат су добијали углавном муницију, коју је комарански хоца вероватно набављао преко Италијана или из Сјеичког среза.¹⁵⁸⁶

У партизанском извештају састављеном у Шаховићима 3. маја 1942. године наводи се и поред тога, да су комарански муслимани „*благонаклони*“ према партизанима, те да преко њих набављају „*муницију и остале потребе*“. За муслимане на десној обали Лима у Бјелопољском срезу каже се да су „*резервисанији*“, али да ипак, „*излазе у сусрет*“ појединим комунистима који пролазе преко њихове територије. Наведено је и да су партизанске патроле на подручју Комарана тих дана морале ипак, да употребе силу против муслиманских пљачкаша који су злостављали православно становништво.¹⁵⁸⁷ Неколико дана касније, када је против партизана покренута италијанско-четничка офанзива, оцењено је да су муслимани у Комарану пасивни, да „*опљачкају по нешто уз њима својствена насиља у српским селима*“, али да партизанске снаге „*не нападају*“.¹⁵⁸⁸

Мајор Глишић писао је истог месеца да „*има комуниста који су ушли међу муслимане и буне их противу Срба*“, те да то чине преко оних муслимана који су сами комунисти.¹⁵⁸⁹ Истовремено се наводи да мухамеданци у Бјелопољском срезу са обе стране Лима током целог маја 1942. године, помажу партизанским куририма и подржавају комунистичку акцију.¹⁵⁹⁰ Пешадијски наредник Владимир Лучић из Сјенице писао је мајору Глишићу да УО издржава и крије неколико људи блиских КПЈ. Међу њима се између осталих налазио син председника општине Мехмеда Ћесовића. У истом извештају се наводи да су муслимани у Сјеничком срезу расположени за сарадњу са комунистима против четничких снага.¹⁵⁹¹ Подршка се претворила у напад на незаштићена православна села у Сјеничком и Бјелопољском срезу, од чега партизанска главнина која је потискивана према Тари, није имала никакве користи.

---

¹⁵⁸⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione alpine „Venezia“, Nr. 1716, 24. aprile 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁵⁸⁷ ВА, НОВЈ, кут. 6, ф. 1, док. 21, стр. 1.

¹⁵⁸⁸ ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 14, стр. 1.

¹⁵⁸⁹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 61.

¹⁵⁹⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1675, ф. 13, док. 9, стр. 1.

¹⁵⁹¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 61–62.

У неким случајевима комунистичка пропаганда је успела донекле муслимане у већем броју привуче у њихове одреде, као на пример у Новој Вароши или неким селима Пљеваљског и Бјелопољског среза.¹⁵⁹² Радило се међутим, углавном о присилним мобилизацијама уз разне претње. Команда дивизије „Пустерија“ добила је 21. децембра 1941. године информацију да су комунисти организовали конференцију у селу Мељаку у Пљевљском срезу, на којој су позвали муслимане да им се придруже. Истовремено су им отворено запретили да ће бити подвргнути „озбиљним репресалијама“ уколико то не учине.¹⁵⁹³ Неколико дана касније комунисти су „вршили јак притисак“ и на муслиманске старешине у селима Потпеће, Маоче и Оцак, не би ли им се придружили у борби против окупатора. Поред претњи, убеђивали су их да ће до Божића 1942. године Италијани напустити Пљевља, односно да ће ускоро СССР и Енглеска потући Немачку у рату. Нису ипак, смели да изврше репресалије јер су муслимани у овим селима били наоружани.¹⁵⁹⁴

Крајем јануара исте године комунисти су у селу Мељаку упутили последњу опомену локалним муслиманима, иако је до тада већина мештана „принуђена“ да им пружи подршку и да на пример, носи револуционарне симболе на фесовима. Комунисти су послали и неколико муслиманки по њихове представнике који су се склонили у Пљевља. Њима је запређено да ће им куће бити спаљене уколико се одмах не врате. „Утеривање“ муслимана у партизанске јединице се наставило и у наредном периоду, приликом чега су изазивали сумњу код православних бораца, па су и лошије наоружавани.¹⁵⁹⁵

Муслимани који би са друге стране, ступили у партизанске снаге, исто као и православци, тешко су напуштали устаљени калуп традиционалног панашња и нису брзо прихватили ставове које је пропагирала КПЈ. Стога је долазило до

---

¹⁵⁹² ВА, НДХ, кут. 181, ф. 7, док. 14, стр. 1.

¹⁵⁹³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/567, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 141 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 21. dicembre 1941., p. 1; И поред претњи само је 5 муслимана из Мељака приступило партизанским јединицама до краја априла 1942. године... Ibid, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 266 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. aprile 1942., p. 1.

¹⁵⁹⁴ Ibid, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 152 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 1. I 1942., p. 1; Ibid, nr. 154 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 3. gennaio 1941., p. 1.

¹⁵⁹⁵ Ibid, nr. 173 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. gennaio 1942., p. 1.

честих разлаза, некада и са малобројним муслиманским интелектуалцима,¹⁵⁹⁶ међу којима су били и предратни чланови или особе блиске партији. У питању су: Хакија Зејнеловић из Новог Пазара, Мухамед Абдагић из Сјенице, правник Рифат Хаџагић из Пријепоља, те правник Тамил Сијерчић из Бјелопољског среза. Разочарани у покрет, неки од њих су током рата постали врло блиски сарадници окупаторских власти. Зејнеловић је у Новом Пазару постао секретар окружног начелника Даче, док су према подацима СДБ-а Рифат Хаџагић и Мухамед Абдагић радили као агенти АБВЕР-а, односно БДС-а.¹⁵⁹⁷

О свим овим догађајима италијанске окупационе власти су били добро обавештене. Оне су стога крајем јануара 1942. године извеле општи закључак да у највећем делу муслимани немају много заједничког са комунистима.¹⁵⁹⁸ Дешавања на терену, видели смо у ранијем делу рада, потврђују овај став. Пропали преговори између муслиманских првака и комуниста у Новом Пазару, Кладници, Сјеници и Хисарцику, те сукоби партизанских снага и муслиманских јединица у Дежевском и Милешевском срезу, Рибаревини, Петњици, вишечасовној борби унутар Сјенице итд., показују да су контакти између муслиманске елите и КПЈ-а на територији Санцака били на „климавим ногама“, те стога без веће перспективе.¹⁵⁹⁹ Томе у прилог говоре и процене британске мисије при ВК ЈВУО-а, која је пажљивим проучавањем проникла у суштину ове ратне билатерале. Савезнички официри су током 1943. године забележили да муслимани нису на страни НОВЈ-а, већ да су „повремено сарађивали са партизанима који су продирали у Санџак, ради личне тренутне користи и ради освете Србима“.¹⁶⁰⁰

---

¹⁵⁹⁶ Рифат Хаџагић из Пријепоља, свршени медресант из Скопља и студент права пре окупације Југославије ступио је током 1941. године у Милешевску чету. Он је међутим до краја исте године због „кукавичког држања, неизвршавања задатка, те неправилног односа према руководству“, напустио партизанску јединицу. Затим је отишао у милицију хоџе Ровчанина и постао њен секретар... АС, БИА, збирка 266, Историја Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 406.

¹⁵⁹⁷ *Nemačka obeštajna služba*, knj. IV, str. 904, 907.

¹⁵⁹⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando presidio 83. reggimento fanteria „Venezia“, Informazioni, Nr. 354, 30. gennaio 1942., p. 1.

¹⁵⁹⁹ Неповерење је било обострано о чему сведочи чињеница да од 6 делегата са територије Санцака на првом заседању АВНОЈ-а, односно међу 9 делегата на другом, није било ниједног муслимана... Мирко Ћуковић, *Народноослободилачка власт у бившем Санџаку, Народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у Санџаку*, Пријепоље, 1981, стр. 145, 151.

¹⁶⁰⁰ ВА, ЧА, кут. 20, ф. 4, док. 46, стр. 41.

Иако су се интереси муслиманских вођа косили са политичким тежњама четничких покрета, односно Недићеве владе, што ће довести до честих међусобних сукоба и страдања на обе стране, у изворној грађи су забележени покушаји у правцу превазилажења проблема или чак, међусобне војне и политичке сарадње. До контакта је углавном долазило када би егзистенција муслимана била угрожена од самих четника или партизанских снага, односно када би ратна ситуација ове наизглед непомирљиве стране, окретале једну према другој. Први значајнији споразум између муслимана и православаца представља договор између чланова УО-а у Сјеници, да се град заједничким снагама брани од партизана. Почетком фебруара 1942. године легализовани четнички одреди генерала Недића ушли су у Нову Варош. Њихов командант мајор Момчило Матић наредио је да се одмах одрже богослужбе у цркви и џамији поводом „ослобођења“ града. Недићевим официрима је било наређено да присуствују на обе службе.¹⁶⁰¹

Када су ове трупе наставиле ка Сјеници муслимани предвођени Звиздићем нису међутим, желели да им дозволе улазак у варош без борбе. Стога је капетан Вучко Игњатовић отишао у Сјеницу на разговоре са Звиздићем, после којих је одлучио да се град не напада.¹⁶⁰² У међувремену, дошло је до неколико инцидената између православаца и муслимана у селима Сјеничког и Милешевског среза. Хоџа Пачариз се због тога 13. фебруара састао са капетаном Лазаром Јањићем, замеником мајора Матића, чији је штаб био у манстиру Милешеви. Према Јањићевим речима Пачариз му је на поклон донео једно јагње и неколико торби јабука и крушака. После заједничког ручка, договорено је да се прекину борбе и да муслимански командант са српским официрима, на лицу места изглади проблеме који су постојали међу становништвом. То је и учињено. Нешто касније Јањића је у Милешеви посетио и хоџа Риза Мејлић из Пријепоља.¹⁶⁰³

Слична став према Недићевим трупама су ускоро исказали и виђенији муслимани из Кладнице. Команда граничара за Краљевачки округ извештавала је 23. априла да се Кладничани „*новољно изражавају*“ према уласку Недићевих трупа у Сјенички срез, док са друге стране, не желе никакве контакте са

---

¹⁶⁰¹ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, књ. 2, Београд, 2012, стр. 94.

¹⁶⁰² ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 21, стр. 1.

¹⁶⁰³ С. Краков, *Генерал...*, књ. 2, стр. 78, 99–100.

илегалним четницима.¹⁶⁰⁴ После ових контаката ситуација се на простору Сјеничког среза донекле смирила.

Под покровитељством италијанског окупатора дошло је око 10. фебруара 1942. године до преговора између муслиманских и православних политичких лидера из Бјелопољског среза. Тада је у Бјелом Пољу постигнут договор између две стране о престанку сукоба између православаца и муслимана, те њихове заједничке борбе против комунста. Организован је и мешовити „Одбор за слогу Муслимана и православних“ у Бјелом Пољу, који је требало да обезбеди спровођење споразума у дело.¹⁶⁰⁵ Муслимане је представљао Јусуф Ђоровић, а православце капетан Живко Анђелић, срески начелник. Борбе су се ипак, наставиле. Капетан Ђуришић је у међувремену покушао да се споразуме са муслимани из Горњег и Доњег Бихора на конференцији која је током друге половине фебруара сазвана у селу Биоче код Берана. Састанак је организован под покровитељство начелника среза Петра Бојичића.¹⁶⁰⁶ Према речима капетана Ђуришића међутим, овога пута је изостао конструктивни договор. Овакав епилог Ђуришић је објашњавао тиме да „муслиманске вође у Бијелом Пољу не могу да утичу на муслимане ван среза (или чак града)“, те је по њему „сваки писани договор релативан“.¹⁶⁰⁷

Крајем марта исте године Ђуришић се поново састао са хоцом Растодером у покушају да изгледе затегнуте односе. Петњички хоца је тада одбио да прихвати понуђени уговор о сарадњи између јединица Павла Ђуришића и његове милиције. Ђуришић није крио своје разочарење, јер иако је по његовим речима „договор постигнут претходних месеци у Бијелом Пољу између муслимана и православаца почео да даје добре резултате“, хоца Растодер га квари отварањем сукоба. Стога је официр ЈВуО пренео Италијанима да он „не би даље раширивао борбу“, те да жели да „обнови договор и да не дела насиљем“, па да у складу са тим они утичу на политичког и војног лидера Горњег Бихора.¹⁶⁰⁸

---

¹⁶⁰⁴ ВА, НДа, кут. 84, ф. 4, док. 9, стр. 1.

¹⁶⁰⁵ *Бијело Поље...*, стр. 443.

¹⁶⁰⁶ ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 6, стр. 1.

¹⁶⁰⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 4° incontro con capitano Giuriscic, Allegato nr. 26, 12.2.1942., p. 1-2.

¹⁶⁰⁸ Ibid, 7° incontro con il capitano Pavle Giuriscic, Allegato nr. 35 al diaro storico, 31. marzo 1942., p. 2.

Хасан Звиздић је за то време одржао конференцију са локалним четничким командантима које је предводио капетан Брана Петровић, заповедник Јаворског корпуса ЈВуО-а. Тамо је тражио ближу сарадњу са Петровићем и његовим људима, као и са капетаном Ђуришићем, а у циљу уласка Сјеничког среза у Војно-управно подручје Србије. Када је четничка делегација предвођена капетаном Петровићем изнела ову понуду Ђуришићу, он ју је наводно одбио.¹⁶⁰⁹ Нови контакт са Ђуришићем Звиздић је тражио крајем фебруара 1943. године. Због познатих догађаја, он је желео састанак са четничким командантом ради „*братског споразума*“ са њим, који би окончано даље верске сукобе.¹⁶¹⁰ Извесно време пре Звиздићеве иницијативе, виђенији муслимани и православци из Милешевског среза, успели су да једини у окружењу избегну борбе већих размера на верској основи. О овом примеру, када је оружје устукнуло пред дијалогом, биће више речено у једном од будућих поглавља.

После капитулације Италије немачке окупационе власти су инсистирале на поправљању односа између муслиманских и православних првака, не би ли их што ефикасније употребили у борби са јединицама НОВЈ-а. Пуковник Кремплер наредио је да „*сваки муслиман и сваки четник под заједничком (немачком, М.Ж.) командом*“ мора бити послушан и коректан. Саопштио је и да су његовим наређењем „*међусобна непријатељства престала*“ и да ће се кршење ових инструкција „*казнити најстрожије*“.¹⁶¹¹ Стога је половином новембра 1943. године упозорио команданта муслиманске милиције за Бјелопљоски срез Ђазима Сијарића да „*престане са пљачком и нападима на српска села*“, те да врати украдену стоку, јер ће га у противном строго санкционисати. У наставку је наредио муслиманском команданту да између њега и четника „*мора бити заједничка и споразумна акција против комуниста*“, као што се он већ споразумео са првима.¹⁶¹²

Сијарић није имао другог избора него да позитивно одговори Кремплеру, односно да врати украдену стоку православцима и да се састане са четничким

---

¹⁶⁰⁹ Ibid.

¹⁶¹⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 14, стр. 1.

¹⁶¹¹ Militärarchiv Freiburg (у даљем делу текста MAF), RS 3/21–2, p(age) 7.

¹⁶¹² MAF, RS 3/21–2, Pismo Kremplera упућено Ćazimu Sijariću od 15.11.1943.

командантима.¹⁶¹³ У документу који је Сијарић послао Кремплеру 17. новембра видимо да је издао наређење својим људима да се више не сме вршити „*напад и пљачка над српским селима и живљем*“. У наставку додаје да ће са четничким командантом за Бјелопољски срез Михаилом Андрићем „*споразумно и искрено сарађивати против комуниста*“, због чега се истог дана и састао са њиме. У том правцу је инструкисао и колегу Гаљана Лукача.¹⁶¹⁴ Неколико дана пре тога, четници из Сјеничког среза су контактирали Хасана Звиздића преко Селимира Поповића. Он му је 10. новембра пренео интересовање његових старешина да са њиме ступе у контакт ради детаљног расправљања свих проблематичних питања између православаца и муслимана.¹⁶¹⁵ Тамил Хасанагић је истовремено водио преписку са мајором Војиславом Лукачевићем на исту тему.¹⁶¹⁶

На бази заједничког отпора комунистима вођени су разговори између ВК ЈВуО-а и албанских и муслиманских лидера из Дежевског и Сјеничког среза. Некада непомирљиви противници сели су за преговарачки сто половином 1944. године, самоиницијативно, без посредства немачког окупатора. У име генерала Михаиловића Тихомир Шарковић ступио је у контакт са Аћифом Бљутом почетком јуна. Он га је затим посетио у Рашки. Приликом разговора Бљута је обавестио Шарковића о борбама које је водио против партизана. Закључено је да постоји простор да односи између муслиманских првака и ВК ЈВуО-а „*из дана у дан буду бољи*“. Разговору је присуствовао и Миша Атанацковић Михаиловићев делегат који је нешто раније присуствовао и Шарковићевом разговору са Цафером Девом.¹⁶¹⁷

Шарковић се 11. јуна одвојено састао и са Звиздићем, односно начеником Дежевског среза Ахметом Дацом у Новом Пазару. После дужег разговора Даца је закључио да „*је неопходна сарадња Муслиманског живља са нашим покретом (ЈВуО-м, М.Ж.)*“, те да за спас за обе стране лежи „*у братској и међусобној сарадњи*“. Затим је исти чврсто обећао Шарковићу да ће учинити све да се

---

¹⁶¹³ МАФ, RS 3/21–2, Odgovor Ćazima Sijarića pukovniku Krempleru od 17.11.1943.

¹⁶¹⁴ ВА, Немачка архива (у даљем делу текста На), кут. 9, фас. 6, док. 44, стр. 1; Своје незадовољство пуковником Кремплером муслимани су исказивали испред власти НДХ, које су редовно обавештавали о ситуацији на терену... НМВН, UNS, kut. 15, inventarski broj 3653, str. 1.

¹⁶¹⁵ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 22, стр. 1.

¹⁶¹⁶ ВА, mikrofilmovi, NARA – T313 rolna 487, sl. 000756–57.

¹⁶¹⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 36–37.

„спречи пљачка и прогон Срба“. Бивши сенатор из Рашке се такође, са своје стране обавезао на исте услове у име генерала Михаиловића. Истовремено је командант Јаворског корупуса мајор Цветић издао потребна наређења Дежевској бригади.¹⁶¹⁸

Звиздић је такође, пристао на заједничку сарадњу. Он је Шарковићу пренео да само у „нашој слози становништво Санџака може опстати и сачекати боље дане“. Звиздић је чак, навео могућност његовог одласка на директне преговоре са Михаиловићем, када ситуација то буде дозвољавала. Шарковић му је узвратио у своје и у име ЈВуО-а, обећањем да ће будућа сарадња бити у циљу стварања најбољих односа између муслимана и православаца у „будућој заједничкој и слободној држави“.¹⁶¹⁹ У наставку своје мисије Шарковић се састао са Ферат-бег Драгом и још неколико угледних муслимана из ових крајева.

Крајем јуна исте године он је известио Михаиловића да је иницијатива почела да даје резултате. Шарковић наводи да су са муслиманске стране престали „готово сви инциденти и разне провокације“, те да се муслиманско становништво враћа уз дозволу четничких јединица својим домовима. Муслимански прваци су даље тражили и сарадњу у борби „против заједничког непријатеља – партизана“, са којима су се према Шарковићевом извештају, тих дана жестоко сукобљавали. Он је похвалио пример Бљуте који је у једном од тих сукоба умало погинуо.¹⁶²⁰ Затим је генерал Михаиловић у ове крајеве послао још једног делегата, са задатком да се побрине да локални православци не крше договор који је постигао Шарковић. У питању је био књижевник Андрија Лубурић који је половином јула стигао у Дежевски срез. Он је добио задатак и да оде у Сјеницу и тамо настави преговоре са Звиздићем. За њега је Лубурић записао „да је учинио много за српску ствар“, мада није конкретно навео шта.

У друштву са професором Данилом Барјактаревићем он је 19. јула кренуо на Пештер да се састане са Хасаном Звиздићем. Лубурић је планирао и да се повеже са виђенијим муслиманима Тутина, Рожаја и Метохије, јер је по његовом мишљењу код муслимана постојало много воље „да ступе под Вашу

---

¹⁶¹⁸ Исто, сл. 32.

¹⁶¹⁹ Исто, сл. 33.

¹⁶²⁰ ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 20, стр. 1.

(Михаиловићеву, М.Ж.) *заставу*“.¹⁶²¹ Оптерећени годинама крвавих сукоба, ови контакти нису били ништа више не го обострано хватање за сламку услед губитака у грађанском рату који су и једни и други, одавно били изгубили.

***

О блиским везама муслимана са НДХ од почетка до краја окупације, сведочи низ историјских чињеница. Ми ћемо само навести да је током периода април-август 1941. године из Санцака послато 13 петиција, претставки, апела или меморандума високим функционерима НДХ, најмање 5 вишечланих муслиманских делегација је боравило у Сарајеву и(ли) Загребу (укључујући и оснивање Политичког одбора Санцаклија у Загребу), а у Пријепољу и Сјеници је одржано неколико свечаних манифестација у част усташког режима. Узроци томе су двоструки. Први је жеља већине муслиманског становништва за припајањем Босни и Херцеговини, условљене потребом за обнављањем: управно-административног система из времена Османског царства у што већој мери (Босански вилајет) и привилегија које су ишле уз то. НДХ је такође, била гарант непостојања државе у којој би Срби били доминантни. Ово доказују чињенице: да се припајање Старог Раса Босни тражи у свим петицијама на првом месту, да је центар деловања према Загребу „*шехер*“ Сарајево, где седе главни протагонисти ових интеграција (Хацић и Брало), да су захтеви муслимана врло слични онима из 1917. године итд. Чињеница да се са том иницијативом почело говото одмах по окупацији говори нам да међуратни период није био довољан да муслимански живаљ заборави на бившу домовину. НДХ је муслиманима нудила и оружје, а касније и заштиту од освете православаца.

Један мањи, али утицајан део муслиманских вођа, показивао је отворену приврженост усташкој идеологији на којој је грађена НДХ (Мурат Бајровић, Хајдар Ченгић, Касим Хацић, Газија Хасанагић, Ариф Скадрак, Латиф Прушо, Мухамед Хашимбеговић, Мухамед Тановић и др). О степену уплива усташтва на ове просторе говоре нам: оснивање Усташког стожера са Санцак са логорима у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници, покушај примене усташких закона, стварање једне усташке јединице, позиви муслимана влади НДХ да им

---

¹⁶²¹ ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 24, стр. 1.

пошаље што више усташких јединица у Стари Рас (31. април), често јавно обраћање локалних усташа муслиманском живљу, јавно исказане симпатије према Павелићу (разне честитке и поздраве), често, опет јавно, писање или скандирање усташких симбола и поздрава (на пример на славолуку у Пријепољу), слављење имендана Анте Старчевића и Анте Павелића (Пријепоље), те присуство усташких официра из НДХ на свечаностима (Зубић).

Може се ипак, закључити да већина муслимана није прихватила усташку идеологију, али је показивала јасне симпатије према његовом режиму. Како другачије разумети масовне свечаности у Пријепољу (13. јун и 8. јул) и Сјеници (16. јун) на којима муслимани са њиховим политичким првацима скандирају Павелићу, славе његов имендан, држе богослужење у џамијама за његово и Хитлерово здравље, дочекују хрватску и немачку војску, дефилирају са њима кроз вароши, уклањају ћириличне натписе са радњи да би им се додворили..., а све то уз употребу многобројних обележја усташког режима (заставе, славолуци, Павелићеве слике итд.).

Радећи на остварењу својих политичких циљева муслимани су поред оних реалних захтева (повезивање са сународницима у Босни, репресија југословенског режима према њима у међуратном периоду), износили и она дискутабилна, па и нетачна. Најчешће се помињала апсолутна доминантност (97% у једном документу) муслимана на територији Старог Раса, што према италијанском попису становништва није одговарало истини. Опште место је било прихватање „хрватства“ код локалних муслимана, иако је у питању била неодржива политичка конструкција. Ту су били и пропагандни списи о наводним хиљаду-годишњим везама Санцака и Босне и Херцеговине, староседелачком хрватском народу, локалним хрватским средњовековним црквама и манастирима итд.

Може се рећи да је подршка муслимана усташком режиму била врло јака и конкретна, о чему најбоље сведочи војни субјект ове билатерале. Поред учешћа у гушењу Јулског устанка кроз муслиманске милиције, они су ишли и у експедије ван родног подручја. Тако су се септембра 1941. године затекли на одбрани Вишеграда, фебруара наредне године са Францетићевим усташама у Рогатици, док се 1944. године Пачариз повукао у Босну и ступио у домобранске јединице.

Доста муслимана са територије Санцака је такође, завршило у оружаништву НДХ или у усташким јединицама, укључујући и злогласну „Црну легију“ (око 40 припадника из Прибојског и Нововарошког среза у Усташком покрету). Посредством хрватских власти они одлазе у СС трупе или видели смо чак, у немачку војску.

Сумирајући ове односе дошли смо до закључка да је са обе стране постојала јака жеља, да је пуно обећавано и још више планирано, али да су резултати ипак, и за једне и за друге, били скромни.

Мањи део муслиманских првака (Штавички, Дежевски, Сјенички срез и Бихор) се окренуо Великој Албанији, у суштини из истих разлога због који се остатак приближава НДХ (доминација у односу на православце, повратак османског „вакта“ са привилегијама) што су и Италијани констатовали. Слична је била и пропаганда (бројна доминантност муслимана и њихово албанско порекло). Не би требало сметнути са ума и приврженост велико-албанској идеологији код неких муслиманских вођа – Бљута, Даца, Растодер. Пошто се током рата ова опција показала као раелнија (заједнички окупатор са обе стране границе) на њеном остваривању се конкретније радило, па су и резултати били опипљивији. Навешћемо неколико догађаја који то потврђују, поред оних у Дежевском и Сјеничком срезу 1941. године о којима смо већ писали. На пример: Растодерово самоиницијативно одвајање Петњице и постављање вештачке границе (март '42), акција УО у Тирани (април '42), петиција бјелопољским муслимана албанским властима (јун '42), дипломатске акције сјеничких муслимана у Тирани (август и новембар '42), тражење оружја и учитеља из Албаније од стране петњичких муслимана (новембар '42), дипломатска акција сјеничких муслимана (март/април '43), проглашење ширења Велике Албаније на десну обалу Лима (мај '43) и масовни напади муслиманских милиција на православце са тог простора (мај/јун и септембар/октобар '43). Но, и овде се намеће закључак, да нису остварени циљеви зацртани 1941. године.

Оданост муслимана лаичкој Турској као најближој муслиманској земљи и још битније, наследници османске империје, где је узглед живела и велика емиграција са ових простора, запазили су сви учесници у рату. НДХ, Немачка, па донекле и

КПЈ, користили су овај феномен да би подилазили муслиманима, истовремено пажљиво ослушкујући политичке таласе који су стизали са Босфора. То је Турску као неутралну и војно слабу земљу учинило важним делом окупационог мозаика на Балкану. Пратећи државну политику Кемала Ататурка, турска влада је дуго времена оклевала да искористи ову позицију више, плашећи се да је води ка укључењу у светски сукоб. Њихову малу заинтересованост за санџачке муслимане потврђује изјаве премијера Сарачоглуа, односно извештаји југословенских дипломатских представништва у Турској. Тек половином 1943. године њена влада је дигла глас против насиља које су четници вршили над муслиманима. Она ипак, није била заштитник муслиманима у Босни и Санџаку, што их је једине оставило без правог окриља, које је онда морало бити нађено у властима НДХ или Велике Албаније, ондносно код окупатора.

Оставши далеко од Хрватске и Албаније, муслимани нису имали избора него да се окрену Италијанима. Њихова колаборација је била потпуна о чему нам говоре чињенице да против њих није било побуна, да су муслимани били пасивни или против устаника 1941. године, да остају углавном ван партизанских јединица, да нуде Италијанима помоћ против ЈВуО-а, да садејствују масовно у акцијама са италијанским трупама итд. Италијани на другој страни, нису муслиманима никад указали потпуно поверење, о чему говоре многи историјски догађаји током рата, неки и врло трагични по њихове савезнике. За то постоје три разлога. Први – политички, због шуровања муслимана са НДХ, односно намесником Албаније Ђакомонијем, што никако није одговарало гувернатору Биролију. Други – војни, иако су представљали „контра-тег“ према легализованим четницима, они врло ретко напуштају своје села ради већих операција, док су неки команданти и сарађивали са НОП-ом. Треће – културолошки, као један од бастиона римокатолицизма Италија са подозрењем гледа на санџачке муслимане и њихову велику везаност за ислам, што неке од њихових руководиоца на овом простору, попут генерала Вивалде, наводи да их расистички оцене као „мање вредну“ расу.

Врло су интересантне везе командантана муслиманских милиција и комуниста током 1941–1943. године, пре него што је почела масовнија сарадња муслимана са

КПЈ-ом оснивањем ЗАВНОС-а и пристизањем већих снага НОВЈ-а на територију Санџака. Највише веза са НОП-ом су имали Ровчанин и Јуковић, док су команданти у Бјелопољском и Сјеничком срезу по речима самих партизана, били уздржанији. Постоји неколико разлога који су их повезали. Прво, муслимани су у њима видели савезника против четника који су тражили одмазду за њихова дела почетком окупације. Партизанима је такође, то био врло важан разлог. Друго, ова сарадња која је пре свега била логистичког типа – храна, одећа, муниција, новац, била је покриће за њихову пасивност и сарадњу са окупатором уколико партизани тријунфују (стога се пажљиво чувају признанице о продатим стварима НОП-у). Треће, трговима са партизанима је некада била врло уносна. Ова анализа се односи само на муслимане који су живели на територијима под контролом јаким милиција, док су према осталима (Нововарошки, Пљеваљски и Прибојски срез) партизани били много ригиднији – принудна мобилизација, конфискација, паљење кућа, убиства.

Подробније ћемо објаснити суштину односа између комуниста и на пример, Хусеина Ровчанина, команданта Комаранске милиције. Како нам документа казују када Ровчанин није видео интереса у сарадњи, добра воља се брзо топила. О томе нам говори подаци о честом снабдевању партизана из бродаревског краја, док на другој страни, Милован Ђилас каже да је исти за њих био затворен док су бежали из Нове Вароши. Миле Перуничкић се такође, жалио Ровчанину на нападе милиционера на комунистичке јединице, али је и поред тога ишао на састанак са њим. На Ровчаниновом терену није било саботаже путева (до пролећа 1943. године), нити су се партизани смели слободно кретати његовим реоном – оштри сукоби код Бара у јануару и Брајковца крајем априла. Што се тиче садејства против четника, оно се углавном сводило на нападе на назаштићену позадину ројалиста (читај православна села) ради пљачке, што није много поправљало положај партизана (акције маја/јуна 1942. године). На основу свега можемо закључити да је ово био „брак из нужде“, што су препознали и енглески обавештајци.

Сарадња са четницима и правосалвним првацима из Старог Раса можда најбоље указује на чисти опортунизам муслиманских вођа, који је врло важна компонента

њиховог политичког деловања током целог рата. Најбољи пример ове праксе био је лидер сјеничких муслимана Хасан Звиздић. Токо окупације он је редом имао контакте са: НДХ, албанским властима, Италијанима, комунистима, Недићевом владом, Михаиловићевим четницима и немачким властима (АБВЕР), односно буквално са свим странама. Радило се о стриктној политици заштите локалних и личних интереса, образац који се препознаје и код неких других муслиманских лидера (Пачариз, Ровчанин, Растодер и др).

Први контакти између муслиманске елите и четника забележени су још током друге половине 1941. и почетком 1942. године. Они су били практичног карактера са циљем спречавања међусобног сатирања. Муслимани су притом, избегавали илегалне четнике и превасходно тражили контакт са оним легализованим, а најпре са српским колаборационим првацима на локалним нивоу – на пример сарадња муслимана и православаца у одбрани Сјенице од партизана или контакти Бљуте и Шарковића. Друга фаза је уследила посредством Италијана или Немаца, током које долази до неколико озбиљнијих покушаја превазилажење међусобних трвења (састанак у Бјелом Пољу, Биочу, Бихорски споразум и Пријепољска конференција). Притом се издваја неколико личности на обе стране који форсирају хвале вредну иницијативу ка спречавању ескалације верских сукоба. Било је и оних муслиманских првака који су одбацивали понуде четника за споразум (хоца Растодер).

Када се рат приближио крају, а самим тим и веће партизанске снаге, долази до самоиницијативног зближавања некадашњих љутих противника, односно генерала Михаиловића и муслиманских вођа попут Аћифа Бљуте, Хасана Звиздића, Цафера Деве или Ферат-бег Драге. Циљ је била обострана заштита од комуниста, што нам јасно говори поменута Шарковићева мисија. Пароле о „*братској сарадњи*“ и „*слози*“ између четничких јединица и муслиманских снага биле су још један покушај продужења већ урушеног система колаборације и као празна политичка љуштура сведоче само о степену очаја који је завладао међу кључним људима санџачких муслимана.

VI

ПОД ВЛАШЋУ ЧЕТИРИ ВОЈСКЕ

6.1. Наставак борбе народноослободилачког покрета.

Революционарни терор

Партизанске јединице су почетком 1942. године продужиле са акцијама против окупатора, али сада и четничког покрета, на територији Бјелопољског, Нововарошког, Милешевског и Бјелопољског среза. У потоњем борбе су вођене углавном на левој обали Лима, али су у условима заоштравања идеолошког и верског грађанског рата, биле мање учинковите са становишта нанесене штете окупатору. Исто се може рећи и за Пљеваљски срез. Тамошња италијанска посада је била активна у борби са партизанима наносећи им губитке и вршећи честе репресалије над цивилним становништвом. Паралелно са антифашистичком борбом, а услед недостатка веза са менторима у Москви, трајало је револуционарно насиље над идеолошким непријатељима комуниста и њиховим политичким неистомишљеницима. Оно временом постаје главна преокупација КПЈ-а и потискује борбу против окупатора. Комунистички терор вршен је због жеље за победом над четничким покретом, сурових репресалија окупатора (које су неретко у акцијама пратиле четничке јединице) према партизанским симпатизерима и погрешне процене политичке ситуације која је дошла са комунистичког врха.

Акције у Бјелопољском срезу почетком 1942. године

Левом обалом Лима у срезу се кретала Бјелопољска партизанска чета која је већ извесно време изводила диверзије против италијанске војске, иако су њене јединице на овом простору биле бројне и добро наоружане.¹⁶²² Поред ње овде су се повукле и снаге Црногорско-санџачког партизанског одреда, формираног од људства претеклог после битке на Пљевљима.¹⁶²³ То је био један од разлога за евакуацију италијанских посада из Матешева, Лјеве Рјеке и Колашина током ноћи 5. јануара. Партизани су истог дана ушли у Колашин, разоружали локалну

---

¹⁶²² Почетком јануара дивизија „Венеција“ имала је у Бјелопољском, Анријевачком и Беранском срезу укупно 393 официра, 12.635 војника и подофицира... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Effettivi della divisione alla data del 1. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶²³ Ова јединица је располага са 770 бораца, уз 340 бораца у позадинским трупима. Према другој процени укупан број бораца на које се могло рачунати износио је 1.500 људи... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 2, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2/1, док. 9, стр. 1.

милицију и стрелјали „10 штијуна“.¹⁶²⁴ Њихове снаге су истовремено успеле да избаце четничке јединице са леве обале Лима у правцу Беранског среза. То им је омогућило да ударе на главну комуникацијску тачку на овом простору – мост у Рибаревини.¹⁶²⁵

Да би разбио опсаду Бјелог Поља генерал Бонини је наредио напад на Расток и Расово, села северно и источно од вароши. Током борби погинуло је 10 партизана и било је више рањених, од којих су се неки утополи покушавајући да препливају Лим. Затим су оба села запаљена.¹⁶²⁶ Дана 11. јануара било је борби у атару села Припчиће. Нападнута је наиме, једна италијанска аутоколоне. Партизани су притом имали око 10 мртвих бораца.¹⁶²⁷ То међутим, није поколебало комунисте и они су и сутрадан напали поменути мост. Иако ни ова акција није дала жељене резултате, напад је поновљен 13. јануара када су партизани успели да минирају неколико пилоне на мосту и да га онеспособе за употребу.¹⁶²⁸

Комунисти су затим покушали да изврше притисак на Павла Ђуришића који се тада организовали у Беранском срезу. Будући да се племе Васојевића окренуло ЈВуО-у, тамо нису остварени очекивани резултати. Партизанске снаге су после неколико пораза у овом крају, уз оне који су их пратили у суседном Колашинском срезу, до краја јануара избачени из Беранског среза.

У међувремену, италијанска команда у Беранама наредила је да се крене са санирањем моста у Рибаревини. Да би његове јединице лакше излазиле на терен, генерал Бонини је тражио да се до 16. јануара изврши детаљно бомбардовање Шаховића и Коврена. Захтевао је да акција буде изненадна да партизани не би имали прилику да умакну. Затим су делови 83. пешадијског пука из Бјелог Поља заједно антикомунистичком милицијом, 16. јануара напали партизане који су се налазили у околини села Припчиће. После „озбиљног отпора“ они су се повукли, оставивши 10 идентификованих лешева и више рањених. Нападаци нису имали губитака. Ради

---

¹⁶²⁴ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 4, стр. 3.

¹⁶²⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione "Venezia" al Comando truppe Montenegro, Nr. 28, 5. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶²⁶ Ibid, Nr. 81, 11. gennaio 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁶²⁷ Ibid, Nr. 78, 11. gennaio 1942., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione Venezia, Nr. 75, 11. gennaio 1942., ore 14.00, p. 1;

¹⁶²⁸ *Бијело Поље...*, стр. 422.

одмазде Италијани су село спалили и опљачкали, односно како стоји у документу – „сравнили са земљом“.¹⁶²⁹ Наредног дана генерал Бонини је наредио да се уз „максималне мере сигурности“ наставе радови на мосту у Рибаревини.¹⁶³⁰

После акције у Припчићима в.д. команданта 83. пука мајор Пици, припремио је план за напад на партизанске снаге у селу Равној Рјечи. У акцији су учествовали цео 3. батаљон (око 750 војника), један вод минобацача 81 мм и одред локалних четника који су се у међувремену реорганизовали. Комунисти су међутим, повукли своје трупе тако да их италијанска офанзива овај пут није изненадила. Дана 23. јануара њихове јединице су покушале да минирају мост на Лиму код места Баре, недалеко од Бордарева. Локална муслиманска милиција под командом Селима Јуковића, задужена за чување моста, напала је партизанску диверзанску групу и растерала њене припаднике необављеног посла.¹⁶³¹

Крајем јануара одреди Павла Ђуришића су уз помоћ антикомунистичке милиције и италијанске војске, успели да се пробију у Бјелопољски срез. Тада улазе у села Острел, Ракита и Равна Рјека. Оштре борбе су вођене у Равној Рјечи 29. јануара.¹⁶³² Четнике је предводио градоначелник Берана Владо Вујошевић. Он је обавестио италијанску команду да је током борби у ликвидирао 18 комуниста, међу којима и неколико жена. Са његове стране било је 2 мртва и 3 рањена.¹⁶³³

---

¹⁶²⁹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al Comando Truppe Montenegro, Allegato nr. 50 al diario storico, Nr. 109, 14. gennaio 1942., p. 1; Ibid, nr. 56 al diario storico, Nr. 130, 16. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶³⁰ Надлежног команданта је упозорио да не дозволи да га партизани одсеку од гарнизона у Бјелом Пољу, да ојача јединицу са минобацачима калибра 81 милиметар, да уколико буде нападнут обустави на неколико дана радове, те да санацију изводи само по дану... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al maggiore Pizzi C.te int. 83. rgm. ftr., Allegato nr. 57 al diario storico, Nr. 131, 17. gennaio 1942., p. 1; До почетка фебруара 1942. године окупаторске војне власти су поново на мосту поставили стражу од 70 наоружаних милиционера, што је олакшало радове. Током фебрура италијанске трупе су шест пута одлазиле у поправку моста, да би га коначно оспособиле за саобраћај 6. марта 1942. године... Ibid, Dal Comando divisione Venezia al Comando Presidio di Bijelo Polje, Allegato nr. 5 al diario storico, Nr. 238, 2. febbraio 1942., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal comando 83. fanteria „Venezia“, Lavori, Nr. 368, 1. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione Venezia al Comando presidio di Bijelo Polje, Nr. 408, 6. marzo 1942., p. 1.

¹⁶³¹ Ibid, Dal comando 83. fanteria „Venezia“, Rastrellamento, Nr. 202, 20. gennaio 1942., p. 1-2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 176 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. gennaio 1942., p. 2.

¹⁶³² *Бјело Поље...*, стр. 433; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета: 1941-1945*, књ. 1, Београд, 2014, стр. 458-459.

¹⁶³³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione Venezia, Nr. 353, 30. gennaio 1942., ore 18.00, p. 1; Комунистички извори тврде да су

Четници су онда продужили напредовање ка Шаховићима. У њих су под борбом ушли најкасније до 2. фебруара. Са новоприкљученим људством из Шаховића и околних села, борци Лимског четничког одреда, покренули су офанзиву према Павином Пољу и Коврену. Циљ акције био је да се пробију до Камене Горе и дођу до границе са Милешевским срезом. Главним снагама командовали су Ђуришић и мајор Јоксимовић. Током борби са Црногорско-санџачким партизанским одредом 3. и 4. фебруара, успели су да заузму Павино Поље, али не и да се пробију до Коврена, будући да су партизанима стигла појачања из Пљеваљског среза. Ђуришић се стога, повукао на југ до Равне Рјеке, а затим ка Бјелом Пољу и Беранама. У овим борбама партизани су имали 15 мртвих и 22 рањена, док су Ђуришићеви четници имали 8 мртвих и 3 рањена.¹⁶³⁴

Због лоше логистике, малих трупа и недостатка муниције, Ђуришићеве снаге су почеле да се осипају, па су комунисти поново загосподарили Павиним Пољем до 8. фебруара. Два дана касније на захтев генерала Бонинија извршено је још једно опсежно бомбардовање Шаховића и Мојковца од стране италијанске авијације.¹⁶³⁵ То међутим, није променило ситуацију на терену. И поред повлачења главнине снага Лимског четничког одреда, на територији Бјелопољског среза остали су као Ђуришићева упоришта: Расовско-бистрички, Равнорјечки и Затонско-Лозански четнички одреди.¹⁶³⁶

Разлог четничког повлачења било је прикупљање већих муслиманских снага у Бјелопољском и Беранском срезу, односно у општинама: Петњица, Лозна, Затон, Расово и Корита. Предвођени хоџом Растодером муслимани су напали српска насеља на десној обали Лима у Бјелопољском срезу. Тада су спаљени: Ивање,

---

њихове јединице имале 8 мртвих и 15 рањених, а да су четници имали преко 70 људи избачених из строја... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2/1, док. 9, стр. 1.

¹⁶³⁴ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 4, стр. 4; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al Comando Truppe Montenegro, Allegato nr. 9 al diario storico, Nr. 245, 2. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Allegato nr. 11 al diario storico, Nr. 250, 4. febbraio 1942., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione Pusteria, Allegato nr. 23 al diario storico, Nr. 286, 9. febbraio 1942., p. 1; *Бијело Поље...*, стр. 435–436.

¹⁶³⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al Comando truppe Montenegro, Allegato nr. 13 al diario storico, Nr. 254, 5. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Allegato nr. 16 al diario storico, Nr. 427, 8. marzo 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione Venezia al Comando divisione „Pusteria“, Allegato nr. 15 al diario storico, Nr. 261, 6. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Allegato nr. 22 al diario storico, Nr. 281, 8. febbraio 1942., p. 1.

¹⁶³⁶ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 12, стр. 1.

Радулиће, Потоци, Црнча и Дубово. Центар општине, село Затон, било је опкољено. Виђенији грађани Берана су се због тога 10. фебруара обратили Бонинију тражећи да његове трупе спрече даља насиља муслимана.¹⁶³⁷

Команда „Венеције“ је стога наредила муслиманским првцима да одмах прекину нападе до 14. фебруара. У супротном Бонини је зпратио да ће издати бланко наређење капетану Ђуришићу да „изврши обрачун са муслиманима“. Иако је овај већ почео да припрема акцију одмазде, до ње ипак, није дошло, јер су муслимани престали са офанзивом и до 21. фебруара се повукли из Затона и Ивања. Онда су се хришћански и муслимански прваци под покривитељством италијанских власти састали у Бијелом Пољу и споразумели да прекину даље сукобе.¹⁶³⁸

Затегнутост између верских скупина у овим крајевима се међутим, наставила. Председник општине Корита Ибрахим Мекић, писао је 24. фебрура из Годијева да има проблема са враћањем избеглица. Иако је деловао по одлукама конференције односно (да се поставе страже у српским селима, забрани муслиманима улаз у њих и обезбеди повратак хришћанским избеглицама у Корита), прогнани муслимани из Затонске општине (по његовим речима било између 1.500–2.000) нису добили исти третман. Речју, 23. и 24. фебруара они су нападнути од православаца у селима: Лахоло, Костићи и Јасен. Мекић је од беранског судије Пунише Лекића тражио да се са овим престане и припретио да уколико се муслимани не врате на њихова имања, он са себе скида одговорност за последице које ће због тога имати хришћани. Тражио је да се све ово пренесе Милану Бандовићу.¹⁶³⁹

За мировну иницијативу је очигледно било касно. Православци предвођени Миливојем Обрдовићем напали су крајем фебруара муслиманско становништво у Савинопољској општини. У селу Бистрици су запалили 26 кућа и убили 7 муслимана. Стога је Мекић још једном позвао на мир и прекид даљих међусобних трвења. Уложен је и протест команди италијанског гарнизона у Бјелом Пољу, али

---

¹⁶³⁷ Претставку су између осталог потписали: начелник среза Петар Бојичић, градоначелник Владо Вујошевић, мајор Радослав Јоксимовић, председник општине Затон Милан Бандовић итд... ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 7, стр. 1–2.

¹⁶³⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 7, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 6, стр. 1.

¹⁶³⁹ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 10, стр. 1.

се општа неизвесност наставила. Верске сукобе у Беранском и Бјелопољском срезу, пратила су на другој страни и насиља муслимана и Албанаца над преосталим хришћанима плавско-гусињском крају.¹⁶⁴⁰

Партизанске снаге у Бјелопољском срезу су се у међувремену, реорганизовале. Формиран је Бјелопољски партизански одред под командом Сава Дрљевића, кога је убрзо заменио официр ЈВ Велимир Терзић. Јединица је потпала под Црногорско-санџачки одред. Операције овог последњег су међутим, биле ограничене само на Бјелопољски срез, што је довело до дуплирања команди и отежавало спровођење оружаних акција.¹⁶⁴¹ Због тога, лоших временских услов, недостатка хране и оружја, те револуционарног терора који је условио тиме да читаве јединице прелазе на страну четника, партизани су наставили да нижу неуспехе. Тако су Ђуришићеве снаге ушле без борбе у Колашин 23. фебруара.¹⁶⁴² Он је у варош пребацио штаб, што му је омогућило да настави офанзиву. Одбијајући партизанске нападе он је 2. марта ушао и у Мојковац. Без подршке Италијана из Бјелог Поље (епидемија тифуса), Ђуришић није међутим, могао да се пробије даље на север.¹⁶⁴³

Италијани су успехе колаборациониста искористили да стабилизују окупациони систем. Тако је 383. пук „Венеције“ крајем фебруара распоређен у Бродарево и Пријепоље, као испомоћ дивизији „Пустерија“ и замена за њен 7. пешадијски пук, који је дислоциран у Прибој.¹⁶⁴⁴ Иствремено губици њихове

---

¹⁶⁴⁰ Исто, стр. 2; ВАС, НОВЈ, кут. 1675а, ф. 13, док. 4, стр. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, Allegato Nr. 3, 21. marzo 1942., p. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 434, 478.

¹⁶⁴¹ Начелник ВШ НОП Арсо Јовановић се није слагао са одлуком о стварању ове јединице, али није оповргао одлуку ГШС... ВА, НОВЈ, кут. 21, ф. 2, док. 30, стр. 1.

¹⁶⁴² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al ComandoTruppe Montenegro, Allegato nr. 31 al diario storico, Nr. 318, 18. febbraio 1942., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 37, стр. 1–2; ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 11, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 1, док. 34, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 1, док. 31, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 1, док. 32, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 133, ф. 1, док. 7, стр. 1.

¹⁶⁴³ *Бјело Поље...*, стр. 445; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 1, док. 19, стр. 1–2.

¹⁶⁴⁴ Два батаљона 383. пука су распоређена у Пријепоље, а један у Бродарево. Пук је имао: 114 официра, 101 подофицира и 2.752 војника. Укупно: 2.967 људи... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione Venezia, Nr. 1873, 26. febbraio 1942., ore 13.30, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comandodella divisione Alpina „Pusteria“, Movimento per assunzione nuova dislocazione divisione, Nr. 1320, 28. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Specchio della forze presente dei reparti e servizi della divisione alla data del 1. marzo 1942., p. 1.

војске су сведени на минимум. Цео 83. пук из Бјелог Поља је током јануара, фебруара и марта 1942. године имао само 2 мртва војника.¹⁶⁴⁵

У току четничког напредовања према Мојковцу дошло је до нове реорганизације партизанских снага. На инсистирање руководећих кадрова ГШС-а 25. фебруара је укинут Црногорско-санџачки одред, а све једнице на сектору Бјелог Поља потпале су под команду Велимира Јакића, заповедника Бјелопољског партизанског одреда. Терзић је кооптиран и у ГШС, али је још извесно време остао на овом терену.¹⁶⁴⁶

Комунистима су ове промене омогућиле да већ 3. марта избаце четнике из Мојковца. Истовремено су напали и њихове положаје у Равној Рјечи, па су се четници и одатле повукли.¹⁶⁴⁷ За време боравка у Мојковцу четници су опљачкали покућства пропартизанских породица, које су пре тога напустиле насеље. Приликом повлачења повели су са собом неколико комунистичких симпатизера и предали их Италијанима, који су их касније интернирали. Павле Ђуришић је затим наредио општу мобилизацију јединица под командом Лимског четничког одреда на територији Бјелопољског, Беранског и Андријевачког среза. Главнина под његовим заповедништвом је после 12. марта кренула као појачање посади у Колашину, који постаје поприште партизанско-четничког сукоба у наредном периоду.¹⁶⁴⁸

Пошто није имао довољно људства за Бјелопољски срез Ђуришић је 11. марта писао команданту Санџачког војно-четничког одреда у Страњанима, Милешевски срез, Богдану Богдановићу да му помогне у борби против партизана на Коврену и око Шаховића. Тако је у ствари посредно тражио помоћ од трупа мајора Глишића у Новој Вароши, односно генрала Недића. Иако је постојала воља, италијанске власти нису дозволиле прелаз преко Лима.¹⁶⁴⁹

---

¹⁶⁴⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal 83. reggimento fanteria „Venezia“, Specchio delle perdite del mese di Gennaio 1942., p. 1; Ibid, Specchio giornaliero delle perdite del mese di Febbraio 1942., p. 1; Ibid, Specchio giornaliero delle perdite del mese di Marzo 1942., p. 1.

¹⁶⁴⁶ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 17, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 12, док. 8, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 2, стр. 1.

¹⁶⁴⁷ Губици су износили 2 мртва и 4 рањена партизана, односно 16 мртвих и 8 рањених четничких бораца... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 2, стр. 1.

¹⁶⁴⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 12, стр. 1–2; ВА, НОВЈ, кут. 1675а, ф. 13, док. 4, стр. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 111, стр. 76–84.

¹⁶⁴⁹ ВА, НДА, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 3.

Команда „Венеције“ је затим наредила да се 11. априла у Бродарево пребаци 3. батаљон 84. пешадијског пука из Берана, ради јачања њених позиција у Лимској долини. Планирано је и да се 383. пук који се налазио у Бродареву, дислоцира у Прибој и стави привремено под команду 7. пуку „Пустерије“, а све у циљу припрема за будућу операцију „Трио“ (Trio).¹⁶⁵⁰ Из истог разлога гарнизон у Пријепољу је 19. априла одлуком Команде трупе Црне Горе пребачен под надлежност „Венеције“. Нешто раније и Бродарево је прешло под њену команду.¹⁶⁵¹ Тако су јединице ове дивизије распоређене дуж целог тока Лима. Затим се приступило формирању подсектора (sottosettore), тако што је сваки пук дивизије требало да оформи по један. Стварање подсектора у Беранама (84. пешадијски пук), Бјелом Пољу (83. пешадијски пук) и Пријепољу (383. пешадијски пук) извршено је крајем априла.¹⁶⁵²

Пламен грађанског рата се разбуктао поново током друге половине априла. Око 200 партизана напало је 18. априла четнике у селу Кнежевићи недалеко од Бјелог Поља. Пошто су надјачани они су се повукли према Сутивану. Приликом одступања четници су наишли на италијанску јединицу која је чувала деоницу пута Бјело Поље – Пријепоље и уз њену помоћ зауставили партизанску акцију. Затим су четници уз подршку јаке митраљеске и минобацачке ватре коју су им давали Италијани, напали комунисте на висовима око Кнежевића. Борба се распламсала и пуковник Бараси је, на тражење Васа Ђуришића, наредио да се пошаљу појачања у виду делова 84. пука који су се налазили у Бродареву.¹⁶⁵³ Наредног дана четничка офанзива је настављена. Уз подршку Италијана Брзавски

---

¹⁶⁵⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando presidio Bijelo Polje, Nr. 657, 10. aprile 1942., p. 1; Ibid, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia“, trasferimento III/84., Nr. 1464, 10. aprile 1942., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Dal Comando divisione alpine „Pusteria“ al Comando 383. rgt.ftr., Nr. 2153, 10-4-1942., p. 1.

¹⁶⁵¹ Ibid, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando presidio Prijepolje, Nr. 730, 19-4-1942, ore 13.10, p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione fanteria Venezia, Nr. 2191, 11. aprile 1942., ore 23.00, p. 1.

¹⁶⁵² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, dislocazione dei reparti, Nr. 2131, 20/4/1942, p. 1.

¹⁶⁵³ Током сукоба италијанска војска је имала 1 рањеног, четници 6 рањених, од тога 3 теже, а партизани 7 мртвих и 5 рањених... Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione alpine „Pusteria“, Nr. 1583, 18. aprile 1942., ore 13.45, p. 1.

и Затонски батаљон су потисли комунистичке снаге из места Бање село, Ујниче и Љешница, те наставили да продиру према планини Лиси и Гранчареву.¹⁶⁵⁴

Сутрадан су се борбе пренеле у правцу места Модри До западно од Бјелог Поља. У тим окршајима је према италијанским изворима страдало 15 партизанских бораца, међу којима је био и командант Герић Милутин.¹⁶⁵⁵ После краткотрајне реорганизације у Шаховићима, партизани су прешли у контра-офанзиву. Њен резултат било је враћање села Миоче, Добриње, Ораховица, Бање село, Ујниче, Кнежевиће и Ливадице, под власт партизана. Они су тако опет дошли надомак пута Бјело Поље – Пријепоље и саме вароши. Успели су и да уђу у Равну Рјеку.¹⁶⁵⁶ Нови окршаји нису били без последица по цивиле. Тако су четници у месту Села 25. априла ликвидирали тројицу Срба из пропартизанске породице Шутовића.¹⁶⁵⁷

Сви ови сукоби на релацији партизани – четници, односно партизани – окупатор, показале се као увертира за ширу италијанско – четничку офанзиву против партизанских снага на територији Санцака. На њу ће се чекати још извесно време, које је било потребно да се дипломатски и војно припреми поменута операција.

Пљеваљски срез као центар партизанског отпора

Услови за наставак партизанских акција у Пљеваљском срезу били су почетком 1942. године повољни. На овом простору њихове трупе су имале добру конекцију са снагама око Жабљака и Бјелог Поља, односно са онима код Чајничка, Фоче, Пријепоља и Нове Вароши. После партизанског напада на Пљевља, команда „Пустерије“ је оклевала када је било у питању слање трупа ван вароши, а четничке групације под њиховом командом су још увек биле у развоју. То међутим, није значило да окупаторске нису агилно радиле на њиховом сузбијању.

---

¹⁶⁵⁴ Партизани су имали 18 мртвих и 5 заробљених, док су четници имали само 4 рањена борца. Запленили су и један тешки митраљез... Ibid, Dal Comando presidio Bijelo Polje al Comando divisione „Venezia“, Nr. 1610, 19. aprile 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione alpine „Venezia“, Nr. 1598, 19. aprile 1942., p. 1.

¹⁶⁵⁵ Ibid, Nr. 1655, 21. aprile 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁶⁵⁶ Четници су на овом сектору имали чак 38 мртвих и стрељаних, 6 рањених и 14 заробљених, док су комунисти изгубили 6 бораца, а 8 је било рањено... ВА, НОВЈ, кут. 3(2), ф. 1, док. 32, стр. 3–4; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione alpine „Venezia“, Nr. 1716, 24. aprile 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁶⁵⁷ *Бијело Поље...*, стр. 906.

Генерал Еспозито наредио је да се 4. јануара изврши акција деблокирања пута Пријепоље – Прибој, као и самог гарнизона у Прибоју. Ова акција је предузета и да би се спречиле даље партизанске диверзије на територији Прибојског среза. Тих дана су наиме, партизани спалили мост на путу Бјело Брдо – Штрпце, односно онај на путу Увац – Миоче, те прекинули телефонску везу између Прибоја и Пљеваља.¹⁶⁵⁸ Акција коју је започео батаљон „Вал Таљаменто“ надирући од Пријепоља, изненадила је комунисте који су уз губитке одбачени према Радоињи. Партизани су током повлачења успели да униште пут на неколико места и тако Италијанима онемогуће дубљи продор на слободну територију око Нове Вароши. Имали су 24 мртва, док италијанска војска није претрпела губитке. После овог пораза партизанске акције у Прибојском срезу су за извесно време обустављене.

Италијани су истовремено правили планове и за нападе у Пљеваљском срезу. Према проценама „Пустерије“ герилаца је у том тренутку било око 600–650.¹⁶⁵⁹ Пошто је добио информацију да се истакнути комуниста Велимир Јакић налази у Адровићима, Еспозито је наредио да војска 7. јануара нападне ово село. Операција међутим, није дала очекиване резултате. Затим је 20. јануара нападнута једна италијанска колона са намирницама на комуникацији Пљевља – Пријепоље. Партизани су потисли окупаторске војнике назад у пљеваљски гарнизон.¹⁶⁶⁰

Новоформирана II Пљеваљска партизанска чета је неколико дана касније напала Челебиће. После краће борбе са четницима она је успела да уђе у ово насеље.¹⁶⁶¹ Под командом Јакића герилци су без борбе ушли и у Металку и Чајниче, те тако спојили Пљеваљски срез са ослобођеном простором око Фоче и Горажда. Затим је 27. јануара по инструкцијама ВШ НОП-а створен Пљеваљски батаљон у Бољанићима, чиме је борбена снага комуниста подигната на виши

---

¹⁶⁵⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/567, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 156 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. gennaio 1942., p. 2; За акцију су одређене по две чете батаљона „Вал Таљаменто“ и батаљона „Болцано“ из Прибоја. Италијанска авијација је пре напада извршила бомбардовање Бање и Радоиње... AUSSME, Comandotruppe Montenegro, bus. N-4/494, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 60, 4. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶⁵⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Dal Comando truppe Montenegro al Governatorato Montenegro, Nr. 148, 5. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶⁶⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando 11. reggimento alpini, Azione su Adrovici, Nr. 50, 6. gennaio 1942., p. 1; BA, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2/I, док. 4, стр. 1.

¹⁶⁶¹ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 80; D. Jauković, *nav. del.*, str. 107.

ниво.¹⁶⁶² Требало би поменути да је успешност партизанских акција подстицало и присуство ГШС-а у Пљеваљском срезу.

После ликвидације четничких првака из Пљеваљског среза у Крњачи недалеко од Адровића, италијанске власти су 26. јануара поновиле акцију у атару овог села. Јединице су овуга пута од Еспозита добиле директна наређења да униште све „одметнике“, ухапсе све мушкарце способне да носе оружје и заплене сву стоку на коју наиђу.¹⁶⁶³ Резултати су опет изостали, јер се становништво повукло испед надлазеће војске, али је причињена извесна материјална штета. Пар дана касније, 31. јануара, уследила је нова рација. Овога пута је на удару италијанске војске било село Вруља. Италијани су наишли на слаб отпор, а приликом борбе су убиле 3 партизанска борца.¹⁶⁶⁴

На крилима победе код Пљеваља, Еспозито није посустајао и мимо окупаторске праксе да не излази из гарнизона, трупе видимо, врло често слао у унутрашњост. За 4. фебруар је тако наредио напад на село Крушево. За акцију су одређене три чете пешадије из батаљона „Басано“ и „Вал Таљаменто“, са 6 минобацача, једним топом 75 мм и неколико митраљеза. Подршку је давао новоформирани легализовани четнички одред из Пљеваља. Укупно више од 1.000 људи. Трупе су добиле задатак да разбију партизанске снаге које се тамо налазе, приведу сва сумњива лица и попале имовину оних који сарађују са комунистима.¹⁶⁶⁵ Према извештају пуковника Барбиерија који је као посматрач присуствовао акцији и чак, био рањен, италијанском војском командовао је мајор Ођоне (Oggione), заповедник батаљоба „Басано“. Акција је почела у 5.00 4. фебруара.

Око 8.30 дошло је до првог сукоба са партизанским стражама у селу Врбици. Део италијанских трупа се истовремено пробио у село Забрђе и тамо поставио топ. Будући да су јаче снаге гериле из Пљеваског среза биле ангажоване у околини Чајнича, односно према Шаховићима у Бјелопољском срезу, позадинске

---

¹⁶⁶² Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 82; Паралелно са наведеним акцијама трајала је организација општинских НОО и то редом у општинама: Косаници, Илином Брду, Бољанићима, Буковици, Магаругама и Мељаку. Срески НОО је формиран половином јануара у Маочу... *Историја Пљеваља...*, стр. 373.

¹⁶⁶³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando 11. reggimento alpini, Azione su Adrovici, Nr. 230, 25. gennaio 1942., ope 21.00, p. 1-2.

¹⁶⁶⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 182 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. gennaio 1942., p. 1.

¹⁶⁶⁵ Ibid, Comando 11. reggimento alpini, Azione in zona Krusevo, Nr. 315, 3. febbraio 1942., ore 15.30, p. 1.

јединице нису пружиле Италијанима већи отпор, већ су се заједно са становништвом дале у бег по дубоком снегу. Иако су окупаторски војници имали наређење да униште само куће које су припадале комунистима и њиховим породицама, Врбица је „претражена и потпуно спаљена“.

Комунисти су се због тога реорганизовали и у снази од 200–300 људи ударили на четнике. Иако су успели да их одбаце они су разбијени јаком артиљеријском ватром. Казнена експедиција је ипак, заустављена у селу Крушеву, „јаком ватром и рафалима митраљеза од стране побуњеника који су се налазили у оближњим шумама и на брдима“. После артиљеријске ватре партизани су се повукли према југу. Италијанска војска је попут Врбице, потпуно спалила и опљачкала Крушево. У Барбијеријевом извештају стоји да су све куће „биле запаљене“.¹⁶⁶⁶

Италијани су затим 7. фебруара блокирали Пљевља, те извршили претрес свих кућа у граду, тражећи комунисте. Акцију је спровела карабињерија уз подршку више од 500 војника. Тог дана је слободно кретање било дозвољено само женама и деци.¹⁶⁶⁷ За 13. фебруар италијанска команда је испланирала претрес села Готовуше, Крћа и Горње Брвенице, западно од града. Трупe које су послате на задатак бројале су 265 војника са 12 митраљеза и 2 минобацача. Као испомоћ кренула је и јединица легализованих четника у јачини од 200 бораца, које су водили капетан Никола Бојовић, потпотучник војвода Богољуб Ирић и потпоручник Милан Радовић. Ове снаге су добиле наређење да ухапсе 11 особа за које се сумњало да су комунисти, те да им заплене имовину и попале куће (први на списку били су учитељи Јован Вуловић из Брвенице и Душан Грбовић из Готовуше). Требало је разоружати и 26 грађана за које се сумњало да поседују оружје и ухапсити председника општине Баја Пивљанина и његовог брата Милана Пивљанина, због изгреда против муслиманског становништва.¹⁶⁶⁸ Италијани су

---

¹⁶⁶⁶ До 14.00 истог дана акција је завршена и италијанска војска се са четницима повукла у Пљевља. Италијани су имали 1 мртвог и 3 рањена, док су партизани за собом оставили 4 мртва. Као сумњиво ухапшено је 5 особа и одведено у Пљевља... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando 11. reggimento alpini, Espporto sull'azione di rastrellamento in zona Krusevo, Nr. 335, 5. febbraio 1942., p. 1–3.

¹⁶⁶⁷ Ibid, Ispezione alle abitazione civili, Nr. 341, 7. febbraio 1942., p. 1.

¹⁶⁶⁸ Ibid, 5. reggimento artiglieria alpina "Pusteria", Diaro storico Bim. Febbraio-Marzo 1942., Allegato nr. 9, Azione di rastrellamento in zona Gotovusa e G. Brvenica, p. 1–4.

изашли на терен, али су партизани у међувремену, напустили поменућу зону.¹⁶⁶⁹

У наредним данима уследили су напади и на партизанска упоришта у Милешевском срезу. Снаге батаљона „Кадоре“ и „Белуно“ ојачане артиљеријом, кренуле су 16. фебруара у чишћење зоне Карошевина – Бабине. Еспозито је лично наредио да се комунисти у тој зони разбију, њихове куће попале (с тим да се на лицу места има одредити ко је комуниста), а сво војно способно становништво ухапси. Паралелно са овом акцијом батаљон „Тренто“ је са истим наређењима послат у претрес Крњаче, а легализовани четници у напад на комунисте у селима Врбова, Бучје и Адровиће.¹⁶⁷⁰ У изворима нажалост, нема података да ли је италијанска војска успешно извршила постављене јој задатке.

Према дешавањима у партизанском табору може се међутим, закључити да италијанско-четничке операције поново нису нанеле озбиљније ударце комунистима. До почетка марта њихове трупе су нарасле и сада су у Пљеваљском срезу постојала два партизанска ударна (стајаћа) батаљона под заповедништвом ГШС-а, који је из тактичких разлога био смештен у Бољанићима.¹⁶⁷¹ Поред тога, овдашњим трупама су помагале и партизанске снаге које су се повукле на Камену Гору из Нове Вароши.¹⁶⁷²

Пошто су придошле партизанске снаге представљале претњу за путну комуникацију Пљевља – Пријепоље, Италијани су их одмах напали. У операцији су ангажована 2 батаљона пешадије уз подршку муслиманске милиције Селима

---

¹⁶⁶⁹ Италијанске окупационе власти имале су тешкоћа у акцијама против партизана, пре свега због велике мобилности герилаца, због које често нису могли ни да уђу са њима у сукоб. Примера ради I Пљеваљски батаљон „1. децембар“ је толико брзо мењао локацију да је за неколико недеља лоциран редом у више од 20 села... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Sezione informazioni divisione “Pusteria”, Allegato nr. 1 al bolletino informazione nr. 305, p. 3.

¹⁶⁷⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/707, Comando del 7. reggimento Alpini, Azione repressive contro ribelli, Nr. 1909, 15. febbraio 1942., p. 1; Ibid, Comando 11. reggimento Alpini, Azione contro partigiani in zona Krnjaca, Nr. 427, 15. febbraio 1942., p. 1.

¹⁶⁷¹ Постојало је неколико разлога за стационарање партизанске команде у овом насељу. Прво, територија је била богата стоком и погодна за снабдевање, друго, општина се налазила на путу Пљевља – Чајниче који је морао бити пресечен ради безбедности партизанских трупа око Чајничка, Горажда и Фоче и треће, она се налазила на висоравни која се простирала изнад Пљеваља, те се одатле могло пратити кретање италијанских трупа из вароши. Италијанска команда је процењивала да су на простору Бољанићке општине комунисти почетком марта располагали са 680 бораца. У Бољанићима је била група од 230 људи. За потребе ГШС-а оспособљен је и телефон... Ibid, Comando della divisione alpina “Pusteria”, Notizie sulla zona Boljanici, Metaljka, 3. marzo 1942., p. 1–2.

¹⁶⁷² Ојачане партизанске снаге су 3. марта лако потисне делове легализованих четника из Бушња, Котлине и Жидовића у Пљевља... Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 85–86.

Јуковића из Бродарева. Напад је извршен 1. марта. Партизани су на време подигли узбуну тако да се већина трупа и становништва повукла. Окупатор и колаборационисти су затим упали у Камену Гору, спалили зграду основе школе, куће и помоћне зграде лица која су према њиховом мишљењу сарађивала са партизанима, опљачкали та домаћинства, ухапсили 5 жена и вратили се назад у Пљевља, односно Пријеполје. Паљењу су били изложени и објекти у оближњем селу Обарде.¹⁶⁷³ ГШС је 4. марта наредио из освете, напад на сва села у којима су се налазиле четничке снаге на простору између Бољанића и Пљеваља. Акција је само делимично успела, јер су се четници са Бојовићевом командом, (начелник штаба легализованих четника), повукли у Пљевља. Партизани су им попалили имовину и опљачкали куће.¹⁶⁷⁴

Због бунтовништва гериле, Еспозито је коначно наредио напад на њихово главно упориште у Бољанићима. За ову операцију ангажовани су батаљони „Басано“ и „Болцано“, 2 арт. секције групе „Ланцо“ и чак, 3 тенка. Више од 1.500 војника.¹⁶⁷⁵ Италијанска акција почела је 6. марта бомбардовањем Бољанића. Пешадија и моторизација су два дана касније у 3.00 ступиле у акцију. Италијанска војска се кретала у две колоне. Нешто пре 8.00 на неколико места у околини Бољанића је отпочела борба. Партизанске снаге (II Пљеваски батаљон и I Златарски батаљон) су међутим, артиљеријском и минобацачком ватром брзо приморане на повлачење. Заузети су и партизански бункери који су штитили пут према Металци. Према речима пуковника Барбијерија до 11.30 делови батаљона „Болцано“ су ушли под борбом у Бољаниће. Становништво се већ било повукло. До 13.00 италијанске снаге су достигле све зацртане циљеве. Биланс сукоба био је: 1 мртав и 4 рањена код окупатора и 8 мртвих код партизана.¹⁶⁷⁶

---

¹⁶⁷³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Dal comando della divisione alpina “Pusteria”, al Comando truppe Montenegro, Nr. 1347, 1. marzo 1942., ore 20.00, p. 1; ВАС, НОБЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 2, стр. 1; Уколико би неко од милицајаца погинуо у борби са комунистима, његова породица је имала право на „*економске повластице*“ које су давале окупационе власти... ВАС, Иа, кут. 752, ф. 1, док. 51, стр. 1.

¹⁶⁷⁴ ВАС, НОБЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 1, стр. 1.

¹⁶⁷⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, 11. reggimento alpini – Comadno, Eliminazione forze comuniste nella zona di Boljanici, Nr. 617, 7. marzo 1942., p. 1-3.

¹⁶⁷⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando 11. reggimento alpini, Rapporto sul fatto d'arme di Boljanici, Nr. 636, 9. marzo 1942., p. 1-3; Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 86; ГШС је извештавао да су његове трупе имале 3 мртва и 1 рањеног, а Италијани између 60-100 људи

ГШС је успело да се повуче, али је у журби оставио пуно материјала којег су заробили Италијани. Поред веће количине одеће, обуће, новца и хране, која је дата четницима, заплењена су два телефонска апарата са малим трансформатором и 7 пушака. Становништво је повукло стоку, тако да италијанске снаге нису имале шта да опљачкају. Италијани су и у Бољанићима вршили паљевине објеката. Тада су изгореле зграда основне школе, жандармеријска касарна и 15 кућа које су припадале комунистичким симпатизерима. Село је поштеђено већих разарања, јер су италијанске власти сматрале његове мештане за лојално становништво.¹⁶⁷⁷ Тада је међутим, страдало и неколико објеката у селима: Вучево, Плијеш, Милаковац и Засеље. Укупна штета коју је окупатор тамо направио процењена је на 183.000 динара.¹⁶⁷⁸

Осећајући слабост партизана окупатор је заузели и Хоћевину, где се према подацима добијеним од доушника налазио Велимир Јакић. На позицијама око села се налазио I Пљеваљски батаљон. Ударне снаге су чинили легални Ђуровићеви четници, уз асистенцију батаљона „Тренто“ са тешком артиљеријом. Ове јединице су добиле ипак, наређење да ни по коју цену не помажу у борби четничке снаге које је водио капетан Бојовић, већ да стриктно штите артиљеријска оруђа које ће дати подршку четничком нападу. Тако је и било. Четнички напад уследио је ујутру 11. марта. Патризанске снаге су се повукли са положаја. Четници и италијанска восјка су онда ушле у села Тикову и Хоћевину. У оба села су запаљене партизанске куће, док је у Хоћевини спаљена и зграда основне школе.¹⁶⁷⁹

Упркос томе партизанске снаге су и даље расле. Формиран је и III Пљевљаски батаљон, па је заједно са остала два и неколико позадинских јединица ушао у састав новооснованог Пљеваљског партизанског одреда, половином марта. Његов командант био је Жарко Видовић, а политички комесар Мишо Павићевић.¹⁶⁸⁰ Истовремено је због јачине италијанских снага у Пљевљима Арсо Јовановић

избачених из строја. Увидом у другу документацију, утврдили смо да је наведени број погинулих италијанских војника нетачан... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 2, стр. 1.

¹⁶⁷⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando 11. reggimento alpini, Rapporto sul fatto d'arme di Boljanici, Nr. 636, 9. marzo 1942., p. 3-4.

¹⁶⁷⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 38-46, 50-60.

¹⁶⁷⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando 11. reggimento alpini, Azine dei centici su Nocevina, Nr. 647, 10. marzo 1942., p. 1-2; Ibid, Nr. 1572, 10. marzo 1942., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 2, стр. 1.

¹⁶⁸⁰ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 87.

наредио да у будуће улазе у сукобе са Италијанима само уколико исти „не могу да се избегну“. ВШ НОП-а је затим, 18. марта наредио ГШС-у и да његове најбоље снаге морају увек бити у приправности да се пребаце на југ и бране Жабљак уколико се окупатор пробије ка том правцу.¹⁶⁸¹ Тиме је јасно показано шта су приоритети комуниста на овом простору.

У супарничком табору ковали су се планови за даље сузбијање антифашистичког покрета. Генерл Еспозито је за 19. и 20. март предвидео опсежну операцију чија је оштрица била усмерена на партизанска упоришта у селима Козице, Вруља и Маоче, односно на трупе које су боравиле на Каменој Гори. Употребљено је чак, три батаљона пешадије („Басано“, „Болцано“ и „Кадоре“), једна арт. секција групе „Ланцо“ и Ђуровићеви четници, па је бројност трупа износила више од 2.500 људи. План напада је осмишљен тако да два батаљона са четницима нападну Маоче, Козице и Вруљу, а трећи притисне партизанске снаге на Каменој Гори. Прописани циљеви акције били су: уништење или заробљавање што већег броја партизанских бораца, „уништење комплетног насеља“ Вруља, хапшење свих војно способних мушкараца, али сада и свих жена старосне доби између 25–40 година и одузимање све хране и стоке на која се затекла на правцу дејстава, да би се изазвала глад и становништво учинило зависним од италијанских испорука.¹⁶⁸²

Током напада већи сукоби су се одиграли само у Маочу, где су партизани успели да одбију агресоре. Њихово ангажовање на овом сектору, отворило је Италијанима пут у Вруљу, које су заузеле без борбе. Затим су спалили зграду школе, жандармеријске постаје и већину кућа, те ухапсили сво становништво на које су наишли.¹⁶⁸³ Италијани су и у селу Маочу направили већу штету. Током бомбардовања села погинуло је 6 мештана, а 4 било тешко рањено. Када су затим, продрли у село убили су још 3 особе, а на десетине људи пребили. Алпинци су после тога запалили око 50 кућа у Маочу и опљачкали насеље.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁸¹ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 30, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 32, стр. 1.

¹⁶⁸² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando 11. reggimento alpini, Azione offensiva in zona Kamena Gora – Vrulja, Nr. 725, 18. marzo 1942., p. 1–2; Ibid, Comando della divisione alpina "Pusteria", Azione ofensiva in zona Vrulja, Nr. 1745, 19. marzo 1942., p. 1.

¹⁶⁸³ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 88.

¹⁶⁸⁴ Причињена штета је после ослобођења процењена на 7.206.000 динара... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 26–27.

Следећи наређење ВШ НОП-а партизани су до краја марта ударили неколико пута по четницима, избегавајући конфротацију са Италијанима. Дана 24. марта ројалисти су потиснути из долине Володера и села Орља. Неколико дана касније, 28. марта, опсежном акцијом партизани су их избацили и из села: Зенице, Шумана, Комина, Видра, Брвенице и Жидовића. У оба наврата четничке снаге су се повукле у варош.¹⁶⁸⁵ Мање успеха је било у селима: Бјелово Брдо, Потоци и Зелена Локва. Партизани су у зору 28. марта извршили атак на четнике. Италијанска посада је међутим, извршила испад из вароши и донела превагу браниоцима. Сутрадан се италијанско-четничка контра-акција проширила и на Милешевски срез. Дошло је до сукоба у селу Ђурашићима и Забрдњим Тоцима. У овом другом насељу Италијани су спалили 6 кућа и извршили опсежну пљачку.¹⁶⁸⁶

И у будуће свака партизанска акција повлачила је за собом сурове одмазде окупатора. Дана 1. априла италијанска војска се са легализованим четницима сукобила са I и II Златарским батаљоном, односно II Пљеваљским батаљоном у Готовуши и Дабовини. Партизанске снаге су према италијанским изворима имали веће губитке. Како стоји у дивизијском извештају за 3. април, становништво из Готовуше је пренело информацију да су партизани имали 32 мртва и много рањених.¹⁶⁸⁷

Бруталност италијанске војске током акција, пратиле су ликвидације заробљених комуниста и цивила у варошима. Само је посада италијанског гранизона у Пријепољу стрељала током фебруара, марта и априла 1942. године, у четири наврата, око 80 лица.¹⁶⁸⁸ Све ово кварило је слику Италијана као „доброг“ окупатора. Италијанска пропаганда се стига позивала на пљачке и убиства које су вршили комунисти широм

---

¹⁶⁸⁵ Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 88–89.

¹⁶⁸⁶ Током дводневних сукоба комунисти су имали 8 мртвих, међу којима је био комесар Добрило Јовић. У ропство су пала двојица локалних команданата и неколико партизанских бораца. Четници су имали 3 мртва и више рањених, док су Италијани имали два рањена. Комунистички извори наводе да је су њихове снаге имале 4 мртва, а четници чак 27... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al bollettino informazioni nr. 239 del 28. marzo 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 1931, 29. marzo 1942., ore 9.00, p. 1; BA, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 3, стр. 1–2.

¹⁶⁸⁷ Они су према речима мештана сахрањени далеко од села у заједничку гробницу, а становништву је било забрањено да излази из кућа док су трајале припреме за укуп... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 245 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 4. aprile 1942., p. 1; Ibid, Bollettino informazioni nr. 260 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. aprile 1942., p. 3–4.

¹⁶⁸⁸ АС, БИА, збрка 266, Историјат Пријепоља, фас. Италијанске окупационе власти – Команда краљевских карабињера Пријепоље (септембар 1941 – септембар 1943), стр. 9.

Црне Горе, па и на територији Пљеваљског среза. Тако су походи њене војске представљани као превентива ширењу анархије. Алудирало се и на блискост коју су италијански војници развили са мирним становништвом и четницима.¹⁶⁸⁹

Иако је „Пустерија“ била доста активнија у борби против партизана, од на пример, јединица „Венеције“ у Бјелопољском срезу, њене снаге нису успеле да угуше пламен отпора, иако су трпеле губитке. Током марта и априла 1942. године снаге „Пустерије“ (рачунајући и прикључени 383. пешадијски пук) на територији Пљеваљског и Милешевског среза су имале: 5 мртвих, 21 рањеног и 1 нестало.¹⁶⁹⁰ Психолошки моменат непокорности завојевачу имао је стога и даље јак ефекат на Италијане и њихову војску. Генералу Еспозиту је постало јасно да ће у борби против комуниста, као и његов колега генерал Бонини, морати више да се ослони на четничке снаге. Решење је видео у удруживању снага са легализованим четничких одредима из Нове Вароши, чији су заповедници показивали иницијативу ка сарадњи са Италијанима ради напада на партизана у Милешевском, Пљеваљском и Бјелопољском срезу.

„Црвени“ терор

За почетак радикализације класне борбе узима се састанак ЦК КПЈ-а у селу Дренови код Пријепоља 7. децембра 1941. године.¹⁶⁹¹ Јосип Броз који је председавао састанком, одлучио је тада између осталог, да се отпочне ригорозна борба против идеолошког непријатеља, односно „петоколонаша“, „шпијуна“, „кулака“ итд. Затим почињу масовне егзекуције припадника четничког, али и партизанског покрета, национаних радника или аполитичних грађана, паљења њихових домова, пљачке покућства и стоке, те протеривања њихових породица из места становања. Историчар Бранко Петрановић као разлоге за почетак револуционарног терора види: тешке поразе партизанских снага око Ужица и Пљеваља, јачање одреда ЈВуО-а у Србији и Црној Гори и неуспех немачке

¹⁶⁸⁹ „Пљеваљски весник“ за 9. фебруар 1942. године, бр. 13, стр. 1.

¹⁶⁹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Specchio della perdite subito durante il mese di marzo 1942., p. 1; Ibid, Specchio della perdite subito durante il mese di aprile 1942., p. 1.

¹⁶⁹¹ О тзв. „левим скретањима“ и револуционарном терору у другим деловима Југославије и покушају преласка КПЈ-а у наредну фазу револуције видети више у: Љубомир Симовић, Потоп или лева скретања, *Књижевне новине*, 49, 1997; Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, I-II, Београд, 1999.

офанзиве пред Москвом, после које се очекивао брзи долазак Црвене армије и ослобођење Југославије. Због свега тога, требало је што пре учврстити сопствене снаге и поразити идеолошког противника.¹⁶⁹² Сличан идеолошки „излет“ комунисти су направили и марта 1943. године, када су због тријунфа у грађанском рату, али и опште гезистенцијалне угрожености, ступили у преговоре са немачким окупатором.¹⁶⁹³

Спровођење Брозових одлука пало је на Милована Ђиласа, Ивана Милутиновића и др. Прве ликвидације виђенијих припадника четничког покрета и њихових симпатизера, почеле су међутим, још током јесени 1941. године, пре свега у Црној Гори, као вид затирања националних организација у корену.¹⁶⁹⁴ Сурове егзекуције су пре поменутих одлука о екстремном разрачунавању са неистомишљеницима, извођене и на простору Пљеваљског и Нововарошког среза.

ВШ НОП-а је 19. децембра наредио ГШС-у да „*неспособне кадрове* (треба, М.Ж.) *уклањати*“, а у случају неизвршења наређења, исте одмах „*стрелјати*“.¹⁶⁹⁵ Милутиновић се још при одласку за Црну Гору бавио питањем ликвидације „*шпијуна и петоколонаша*“ на територији Старог Раса. Он је у разговору са представницима ГШС-а и ОКС-а одредио који се људи и на који начин имају ликвидирати. Тражио је и да се за ту сврху унапред направе спискови за одстрел.¹⁶⁹⁶

Половином новембра 1941. године на саветовању Црногорског одреда за операције у Санцаку који је кренуо у напад на Пљевља, Милутиновић је такође, тражио да се буде немилосрдан према „*шпијунима и петоколонашима*“. То је

---

¹⁶⁹² В. Petranović, *nav. del.*, str. 299–303; Бранко Петрановић, О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942. године, научни сепарат, *Зборник за историју Матице српске*, Нови Сад, 1971, стр. 40–47.

¹⁶⁹³ Више о позадини мартовских преговора и њиховим резултатима видети у: Мишо Leković, *Martovski pregovori 1943. godine*, Beograd, 1985; Милан Терзић, Јосип Броз Тито и Немци – ратни заробљеници, *ВИГ*, 2, 2015.

¹⁶⁹⁴ К. Николић, *nav. del.*, књ. 1, стр. 446.

¹⁶⁹⁵ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 8, стр. 5; Истовремено је наређено батаљону „Алекса Ђилас“ да ликвидира „*петоколонашку групу*“ у Пољима Колашинским, под претњом да ће се сменили штаб одреда и спровести истрага, уколико се наређење не испуни. У наставку документа се наводи да су и комунисти у Ровцима одлучили да се изврши „*чишћење партијских редова од свих колебљиваца, кукавица и свих елемената који су недостојни да даље остану*“ у партизанским јединицама... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2/1, док. 4, стр. 3.

¹⁶⁹⁶ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 1, док. 13, стр. 1.

видели смо резултирало убиствима неколико националних радника током битке за Пљевља.¹⁶⁹⁷ Почетком јануара 1942. године Јосип Броз је наредио команди Црногорско-санџачког одреда да на територији коју контролише ова јединица (делови Пљеваљског и Бјелопољског среза), поведе отворену борбу против четника, те да „*по сваку цијену*“ изврши њихову ликвидацију.¹⁶⁹⁸ Управо оваква двосмислена наређења доводила су, у ситуацији опште измешаности припадника једног или другог покрета, где је било много оних који су „*седели на две столице*“, до убијања или пљачке недужних људи.

Но, у будуће ће врховни командант партизанске војске бити експлицитан када је у питању борба против идеолошког непријатеља. У наређењу датираном на 14. фебруар и упућном на исту адресу, Броз каже следеће: „*Морате обавезно стрељати све оне који су потпомагали четнике и били наклоњени њима; Исто тако рашистити с лабавим и колебљивим елементима; При свему томе морате бити потпуно енергични и без сваког милосрђа. Ти ниткови ништа наше најбоље кадрове. Раде у заједници с окупатором, те водимо тешку, неравну борбу. Ако у овом погледу учините ма какав пропуст чинићемо штаб одговорним... Стрељајте масу од оних који су били прешли из партизана на страну четника*“.¹⁶⁹⁹

Пар дана раније и Милован Ђилас је у својству делегата ВШ НОП-а писао са Камене Горе о развоју револуционарне борбе. Он између осталог каже: „*По мом мишљењу одлучно се улази у Србији (такви су услови) у другу фазу. То је случај у свим покрајинама у којима је букнуо устанак против окупатора. У ту фазу треба и ми да уђемо свјесно, без колебања у тим покрајинама. Далеко од тога, да то значи да не треба водити борбу против окупатора, али често је та борба скоро немогућна док се не рашистите рачуни с унутарњим (буржоаским) непријатељем*“.¹⁷⁰⁰

---

¹⁶⁹⁷ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 2, док. 1, стр. 1.

¹⁶⁹⁸ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 1, док. 2, стр. 1.

¹⁶⁹⁹ Требало би навести да уз овај документ који се чува у Војном архиву Србије, стоји примедба да је фалсификован. Аутор белешке међутим, не наводи ниједан аргумент који иде у прилог његовој тврдњи. Пошто овај документ по садржини одговара другим Брозовим наређењима, али и дешавањима на терену, одлучили смо се за употребу истог... ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 16, стр. 1.

¹⁷⁰⁰ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 3, док. 1, стр. 4.

Затим је 20. фебруара ВШ НОП-а је упутио сличан захтев и ГШС-у. Од локалних комуниста се између осталог тражило да попале куће и имовину породицама које су избегле у Бјело Поље и Пљевља.¹⁷⁰¹ Радило се о породицама легализованих четника, антикомунистичке милиције или муслиманске милиције који су се склонили под заштиту италијанског окупатора, али и породицама оних који су отишли у варош да би избегли мобилизацију у партизанске јединице. На основу ових инструкција, Главни штаб НОП-а за Црну Гору се припремао за „ликвидацију банди“ у Андријевачком и Беранском срезу.¹⁷⁰² Моше Пијаде је такође, тражио да се сваки Васојевићки четник немилосрдно стреља.¹⁷⁰³

Најмасовније и најбруталније егзекуције дешавале су се у Колашинском срезу. Већина убистава извршена је током јануара и фебруара 1942. године. Према речима истакнутог комунисте Баја Секулића људство под његовом командом је вршило убиства у размери, коју дотични описује на следећи начин: „*напунили смо једну пољану у долини Таре тим гадовима, а народ је то мјесто назвао 'пасје гробље'*“.¹⁷⁰⁴ Према речима очевидаца на месту тзв. „Пасјег гробља“ код Колашина, комунистички терор је достигао свој врхунац. Ту је убијено више од две стотине лица. Жртве су најчешће убијане ударцем маљем у потиљак или убодима хладним оружјем. Касније је пронађено и доста измрцварених и унакажених лешева.¹⁷⁰⁵

---

¹⁷⁰¹ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 3, док. 7, стр. 1.

¹⁷⁰² К. Николић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 455.

¹⁷⁰³ ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 23, стр. 1; Током периода новембар 1941. – април 1942. године комунисти су на територији Беранског и Андријевачког среза ликвидирали најмање 21 особу. Неки од њих су убијени код својих кућа или из заседа. Њихова имена су: Чукић Томица (председник општине Будимске, стрељан), Богавац Ђорђије (учитељ, убијен бомбом код куће), Лабан Васо (капетан у пензији, стрељан), Лашић Никола (срески начелник, заклан), Божовић Батрић (председник општине Шекулар, стрељан), Милошевић Мајо (чиновник, заклан – извађено срце), Миковић Лука (земљорадник), Дубак Миомир (земљорадник), Вуковић Милосав (земљорадник), Бојчић Вучко (земљорадник), Бојчић Радоје (земљорадник), Голубовић Миро (земљорадник), Бојчић Томислав (земљорадник), Вуковић Милутин (полицијски писар), Пешић Велимир (жандармеријски наредник), Шћекић Милија (земљорадник), Шћекић Милован (земљорадник), Шћекић Миращ (земљорадник), Митровић Данило (земљорадник), Јоковић Симо (жандарм) и Цемовић Рајко. (ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 19, стр. 1–6; ВА, НОВЈ, кут. 175, ф. 4, док. 27, стр. 4); О томе како су изгледала погубљења која су изводили партизани сведочио је Павле Ђуришић. Он помиње случај жандарма Симе Јоковића кога је лично убио комуниста Милун Делевић. Јоковићу су одсечени језик, извађене очи, одсечене руке и ноге, после чега је стрељан (AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 2° incontro con Pavle Giuriscic, allegato Nr. 46 al diario storico, 13. gennaio 1942., р. 3).

¹⁷⁰⁴ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 37, стр. 1.

¹⁷⁰⁵ К. Николић, *нав. дел.*, стр. 462; За убиство више стотина људи одговорност пада пре свега, на црногорски главни штаб. Ово тело је 12. децембра издало наредбу потчињеним јединицама у којој

Са убиствима и отимањем имовине становништву, КПЈ престаје званично током априла исте године. Наиме, после критике која је овим поводом стигла из далеке Москве, Јосип Броз је 4. априла у Фочи одлучио да се револуционарни терор обустави.¹⁷⁰⁶ Недуго после тога Ђилас је пренео наређење ВШ НОП-а да се у будуће води велика пажња када су у питању ликвидације, поготово у Васојевићима. Он је додао да се од сада стрељају и пљачкају само изразити петоклонаши.¹⁷⁰⁷ Насиље ће се међутим, на неким секторима наставити и у наредним месецима.¹⁷⁰⁸

У наставку текста покушаћемо да на основу прикупљене изворне грађе и литературе, прикажемо како су локални комунисти спроводили ова наређења виших инстанци у Нововарошком, Пљеваљском, Милешевском и Бјелопољском срезу. На ослобођеној територији око Нове Вароши кључну улогу у овом процесу је имао Милован Ђилас. Прво се приступило „чистки“ унутар партизанских једница које су се повукле из западне Србије. Њу су спровели Рибар и Ранковић, о чему су и писали Брозу.¹⁷⁰⁹ Према речима савременика из партизанских редова је уклањано „*све оно што је уносило несигурност или деморализацију*“, иако је тај осећај био врло реалан после партизанске одисеје од Ужица до долине Увца. Тако

се између осталог каже да се Бадње вече 1942. године има прославити исто као и оно 1707. године. Овога пута „потирице“ су биле „*домаћи издајници*“ и „*шпијуни*“ (ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 3, док. 5, стр. 1.); Највише људи је управо убијено на Бадње вече и Божић. „*Глас Црногораца*“ и „*Пљеваљски весник*“ писали су да је у Колашину погубљено 264 особе и то на следеће начине: „*лобање су разбијане тупим предметима; пребијане руке и ноге; грудни кош жртвама изрешетан је куршумима и избоден ножевима; ребра поломљена; осцејали носеве; резали лица жртвама; ломили вилице и вадили зубе; вадили жртвама очи и нагонили их да их једу; парали утробе, па вадили црева, цигерицу и срце;*“ („*Пљеваљски гласник*“ за 27. април 1942. године, бр. 24, стр. 1; „*Глас Црногораца*“ за 4. април 1942. године, стр. 15); Да колаборационистичка штампа пише истинито о овим догађајима говори извештај вештака који су извршили увиђај приликом есхумације жртава, после уласка Ђуришићевих снага у Колашин (ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 34, стр. 1; Вукота Рецић, „*Пасје гробље*“ у *Колашину*, Београд, 1999, стр. 58–62); Главни штаб НОП-а за Црну Гору и Боку је и после ових стравичних егзекуција, тражио да не сме бити никаквог колебања или неодлучности у погледу „*брзе ликвидације тих банди*“. На рачун комуниста из Колашинског среза упућиване су критике да и после „*псећег гробља*“, они „*нису добри*“ у борби против „*пете колоне*“ (ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 31, стр. 2; ВАС, НОВЈ, кут. 175, ф. 4, док. 27, стр. 2); Поред „*Пасјег гробља*“ код Колашина, било је још неколико стратишта широм Црне Горе. Једно од таквих је и јама на Радовчу у Пиперима. И овде су вршене масовне егзекуције од стране комуниста („*Пљеваљски гласник*“ за 11. мај 1942. године, бр. 26, стр. 1.).

¹⁷⁰⁶ В. Petranović, *nav. del.*, стр. 304; Б. Петрановић, *О левим скретањима...*, стр. 40–82; В. Рецић, *нав. дел.*, стр. 188–189.

¹⁷⁰⁷ ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 27, стр. 1.

¹⁷⁰⁸ О томе сведочи писмо генерала Михаиловића југословенској влади у Лондону 24. априла, у којем тражи од ње да се обрати влади СССР-а, како би иста утицала на комунисте у Црној Гори да више не убијају тамошњи живаљ... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 2, док. 3, стр. 1.

¹⁷⁰⁹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 196, стр. 1.

је на пример у Ариљској чети дошло до ликвидирања дела људства у Кокином Броду, па после и у Новој Вароши. После „прочишћивања“ јединица је враћена у предео села Високе у Ариљском срезу, са задтаком да хвата четничке присталице и „да их ликвидира“.¹⁷¹⁰

Партизани су из Нове Вароши истовремено вршили и пљачку на територији Златиборског среза. Начелство среза извештавало је да су њихове снаге током прве половине јануара пљачкале по селима Драгличке, Јабланичке и Семегњевске општине.¹⁷¹¹ По сведочанству Стевице Косановића-Јабучара, члана КПЈ-а који се тада налазио у команди Београдског партизанског батаљона, Ђилас је у Новој Вароши такође, донео пресуду да се стреља неколико „шумадинаца“.¹⁷¹² Партизанско људство је на удару било поготово после пораза код Сјенице.

Истовремено је отпочео и обрачун са политичким неистомишљеницима. Милован Ђилас за кога се говорило да је био „брз на обарачу“,¹⁷¹³ обавестио је Броза крајем децембра да је спроведена акција чишћења села Сеништа и Кокиног Брода 24. у месецу. Том приликом су стрељана двојица жандарма, а неколико сељака из оба села узето за таоце и одведено у Нову Варош. Затим су партизани упали у села Рутоше и Челице и разоружали тамошњу сеоску стражу одану војводи Миликићу. Ђилас је запретио мештанима да ће им спалилити села уколико се повоно приближе четницима.¹⁷¹⁴ Партизанска стража која је држала под надзором мост преко реке Милешевке у селу Милошево на путу Пријеполје – Сјеница, дана 5. јануара је убила једног припадника муслиманске милиције из Сјенице. Истовремено је други муслиман, који је терао стоку за Пријеполје да би је продао италијанској посади, ухапшен. Он је одведен у партизанску команду у Нову Варош, док му је стока одузета.¹⁷¹⁵ Половином јануара партизанске јединице коју су биле послате да се врате у централну Србију поражене су и потиснуте

---

¹⁷¹⁰ Ова јединица је још за време повлачења према Новој Вароши, у селу Добраче напала локалне четнике и у кући њиховог команданта Војислава Стакића убила истог и још неколико људи, тако што је запалила кућу у којој су ови изгорели... АЈ, фонд 510, Мемоарска грађа, досије 1710, стр. 25–27.

¹⁷¹¹ ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 20, стр. 1.

¹⁷¹² Према изјави Стевице Косановића-Јабучара.

¹⁷¹³ С. Косановић-Јабучар, *нав. дел.*, стр. 17.

¹⁷¹⁴ ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, стр. 1.

¹⁷¹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 157 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. gennaio 1942., p. 1.

преко Увца. Приликом њиховог повлачења ликвидирана су семдорица заробљених Недићевих жандарма.¹⁷¹⁶

Партизански командант Андра Петронијевић је даље, тих дана у дошао село Аљиновиће у пратњи 10 бораца да реквизира стоку. Сељаци су се успротивили и под вођством Свете Јаковљевића, иначе Андриног рођака, разоружали партизане и послали их за Нову Варош. Петронијевић се убрзо вратио, опколио село и заробио већину људи који су га разоружали. Међу њима су стрељани: Цупарић Милан, Равић Јевђем и Драгутиновић Јаћин. У селу је потом опљачкано 80 говеда и 380 оваца.¹⁷¹⁷ На овом месту указаћемо и на трагичну судбину Слободана Миросављевића из Лопижа, бившег официра ЈВ-оа. Он је такође, вероватно у овом периоду убијен од стране партизана.¹⁷¹⁸

У међувремену су у партизанској команди у Новој Вароши свакодневно спровођена саслушања и суђења особама сумњивим комунистима, са којих се неки нису враћали.¹⁷¹⁹ Тим процесима су били обухваћени мештани обе конфесије. У грађи послератних тајних служби пронашли смо имена неколико особа које су тада ликвидиране пресудом Српско-санџачке партизанске команде, као и кратке примедбе због чега су жаслужили такву казну. Међу њима се налазе: Билалагић Мустафа (трговац, рођен 1895. у Новој Вароши), као шпекулант и организатор усташа у срезу, Адилспајић Амин (земљорадник, рођен 1900. у Новој Вароши), као организатор усташа у срезу, Бајровић Хајро из Нове Вароши, због ступања у усташе, Борисављевић Миланко (службеник, рођен 1912. у Новој Вароши), као италијански шпијун и саботер НОБ-а и Руљевић Јела (домаћица, рођена 1915. у Бистрици), као италијански шпијун.¹⁷²⁰ Поред наведених постоје подаци и о ликвидирању Марка Рончевића Звјероте из Прибојског среза. Он је осуђен на смрт неколико дана после ослобођења Нове Вароши због убиства и

---

¹⁷¹⁶ С. Краков, *нав. дел.*, књ. 2, стр. 85.

¹⁷¹⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 168 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. gennaio 1942., p. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 233б.

¹⁷¹⁸ С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 182.

¹⁷¹⁹ С. Јабучар-Косановић, *нав. дел.*, стр. 15.

¹⁷²⁰ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 152–161.

пљачке једног муслимана из Нове Вароши почетком децембра 1941. године.¹⁷²¹

Егзекуције над окривљенима су некада по суровости подсећале на она по Црној Гори и Херцеговини. Према речима капетана СДС-а Лазара Јанића једном ухваћеном четнику, његова маћеха је свезаном кувала ноге док овај није издахнуо од рана. Свештеник Пурић, завичајно из Нове вароши, а са службом у селу Бабине у Милешевском срезу, заробљен је од стране партизана током децембра 1941. године. Доведен је на суђење у Нову Варош где је његов отац био прота. Пресудила му је и егзекуцију лично спровела његова рођена сестра, студенткиња Београдског универзитета и припадница комунистичког покрета.¹⁷²² За време ових чистки није било неуобичајно да рођаци врше егзекуције или пљачку једни на другима. На то се гледало као на чин највише оданости партији. Суровост која је пратила ове догађаје, пољуљала је верност неких предратних комуниста у исправност рада врха КПЈ-а.¹⁷²³

Како нам поједини извори говоре, изгледа да је и Нова Варош имала своје „пасје гробље“. Сведочанство о томе оставила су двојица италијанских војника из батаљона „Болцано“ који су заробљени почетком децембра 1941. године код Бистрице. Они су наине, од стране партизанске коадне у Новој Вароши били одређени за покопавање ликвидираних. Према изјави датој 13. фебруара у коадни „Пустерије“ у Пљевљима, током периода њиховог заробљеништва присуствовали су убиству „85 осуђеника на смрт“. Алпинци даље наводе да је међу убијеним било највише Срба из унутрашњости среза које су партизанске патроле хапсиле као „четнике“, али и локалних муслимана који су били оптужени као противници комунизма. Убијање је вршила посебна група од 6–7 људи, која се бавила само хватањем и ликвидацијом жртава. Била је смештена у посебној бараци у којој су се налазила и двојица Италијана. Жртве су на стратиште довођене „*потпуно голе, те су они који су показивали чврстину одмах стрељани*“, док уколико би неко дизао галаму или покушавао да побегне, егзекутори би га „*заклали ножем дубоким резом*“. Осуђеницу су иначе, увек на стратиште довођени ноћу, отприлике око 1.00. Ово све

---

¹⁷²¹ Х. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 88–89.

¹⁷²² С. Краков, *нав. дел.*, стр. 93–94.

¹⁷²³ Према речима Стевице Косановића-Јабучара.

нам говори да су егзекуције држане у великој тајности.¹⁷²⁴ О постојању јама о којима су двојица војника-гробара говорили, посведочио је и капетан Јанић после доласка у Нову Варош фебруара 1942. године. Једно од његових првих наређења било је да се „откопају лешеве свих жртава побијених од комуниста, које су ови затрпавали где су стигли у граду и ван њега“. Њихови остаци су затим свечано покопани на градском гробљу.¹⁷²⁵

Ово међутим, није био коначан број страдалих током комунистичких терора. После повратка италијанских трупа у Нову Варош крајем јуна 1942. године, команда гарнизона је извршила нову процену броја страдалих. Према њој су комунисти само међу српским живљем ликвидирали 5 мештана Нове Вароши и 100 лица из унутрашњости среза. Нема података о тачном броју страдалих муслимана, те број од 105 убијених за време партизанске власти у срезу вероватно није коначан.¹⁷²⁶

Најтежа ситуација по локално становништво била је у Пљеваљском срезу, који је током прве половине 1942. године био језгро партизанског покрета на територији Санцака. Тамо су ликвидирања комунистима неподобних лица почеле још у новембру претходне године. Приликом мобилизације људства у селу Котлајићи јужно од Пљеваља, коју су партизани вршили 2. новембра, ликвидирани су двојица Срба који су одбили да им се придруже.¹⁷²⁷ Нешто касније 21. новембра, група партизана је дошла у Мељачку општину у склопу припрема за напад на Пљевља. У селу Подгору убили су учитеља основне школе, јер није желео да учествује у нападу.¹⁷²⁸ Сутрадан су комунисти у Мељаку током ноћи ликвидирали локалног свештеника, његова два сина и писара. Они су убијени из истог разлога као и претходне жртве.¹⁷²⁹

---

¹⁷²⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al bollettino informazioni nr.194 del 13.2.1942., p. 2.

¹⁷²⁵ С. Краков, *нав. дел.*, стр. 92.

¹⁷²⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", busta N-5/821, Situazione militare, politica ed economica di Nova Varos, Allegato al foglio nr. 3941, in data 3. luglio 1942., p. 3.

¹⁷²⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 109 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. novembre 1941., p. 1.

¹⁷²⁸ Ibid, nr. 121 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. novembre 1941., p. 1.

¹⁷²⁹ Истовремено је око 100 партизана из зоне Шербетовца опљачкало стоку становницима села Крњача и Адравићи... Ibid, nr. 122 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 23. novembre 1941., p. 1-2.

Партизански пораз на Пљевљима повећао је степен насиља. Један њихов одред је на пример, боравећи 23. децембра у селима Озаци и Потпеће узнемиравао локалне мухамеданце. Они су окупљени на збор где им је прочитан „*Манифест муслиманима Санџака*“. После тога мушкарци су позвани да се придруже покрету, уз претњу да ће се попалити куће свима онима који то одбију. Партизани су затим почетком јануара опљачкали стоку и животне намирнице у Косаници и Брвеници,¹⁷³⁰ док су они из зоне Шербетовца (60 бораца), наставила да одузимају од становништва из зоне Шербетовац – Бабине – Врбово, стоку и животне намирнице, те да малтретирају становништво које је пружало отпор. Тако је почетком јануара једна жена стрељана у Врбову под „*лажном оптужбом да је (италијански, М.Ж.) доушник*“.¹⁷³¹

Потом је уследила поменута ликвидација четворице четничких главешина из Пљеваљског среза у селу Крњачи 19. јануара. Акцију су извршили припадници I Пљеваљске и Дробњачке партизанске чете.¹⁷³² Тих дана су на другој страни, јединице под командом Велимира Јакића имале сукобе са легализованим четницима из Пљеваља. Било је мртвих и рањених на обе стране. До 25. јануара партизани су ликвидирали четворицу четника која су заробили приликом борбе. Од тада почиње насиље над њиховим породицама које су остале у унутрашњости. Документацији Пљеваљске партизанске чете наводи се да су њени припадници ликвидирали и „*8 усташа из Фочанског среза*“. Увидом у италијанску грађу може се ближе одредити шта се догодило. Наиме, 22. јануара око „*20 муслиманских избеглица*“ из Фоче пролазило је на путу ка Пљевљима, кроз село Мељак. Партизани су их напали, тројицу убили, остале заробили, а имовину им опљачкали. Вероватно су касније из ове групе ликвидирали још 5 особа.¹⁷³³

Комуниста Мишо Павићевић писао је да су између 10. и 28. јануара партизани ликвидирали и Јефтовић Стјепана „*пљачкаша четника*“ из Челебића и Чепић

---

¹⁷³⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 143 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 23. dicembre 1942., p. 1; Ibid, Bollettino informazioni nr. 155 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 4. gennaio 1942., p. 1.

¹⁷³¹ Ibid, Bollettino informazioni nr. 156 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. gennaio 1942., p. 1.

¹⁷³² D. Jauković, *nav. del.*, str. 107.

¹⁷³³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 176 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. gennaio 1942., p. 1; Ibid, nr. 173 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. gennaio 1942., p. 1; BA, НОВЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 15, стр. 1.

Спасоја означеног као „италијанског ипијуна“ из Хоћевине. На смрт су у одсуству осуђени муслимани Шљука Шао, Диздар Тахир и Бисић Алија који су побегли у Пљевља. Шљуки и Диздару је конфискована целокупна имовина, а у кућу овог другог се уселио партизански штаб. Поред тога, партизани су разоружали „40 пљачкаша“ који су вршљали по Босни и 10 сељака из Илинобрске општине блиских четничкој организацији.¹⁷³⁴ Требало би поменути да су егзекуције над жртвама углавном спроводили политички комесари, који су на тај начин потврђивали ауторитет код људства. Међу онима од којих је локално становништво највише зазирало јављају се: Видовић Жарко, Павићевић Мишо, Пријатовић Мирко, Јавичевић Алекса и Зечевић Илија.¹⁷³⁵

Почетак фебруара донео је са собом нове неизвесности. Партизанска команда је наредила општу мобилизацију становништва у Пљеваљском срезу. Онима који су избегавали регрутацију у добровољачку војску, претило се стрелјањем.¹⁷³⁶ Истовремено се у граничне делове Милешевском среза у општину Камена Гора пребацило бројно партизанско људство и команда из Нове Вароши. Узроци пораза су наравно, виђени у „непријатељу изнутра“. Како је писао Милован Ђилас у њиховим трупима се наводно налазио „страшан олош“. Стога се приступило његовом одстрањивању што је подразумевало нова убиства. На Каменој Гори је тада стрелано неколико бораца међу којима су били: Ченић Чеда, Хацић Вања и Марковић Жика. Затим се под образложењем да „кулаци набијају цијене и покушавају да изазову панику“, а у ствари због великог недостатка хране код трупа, приступило пљачки животних потрепштина у овој већ осиромашеној средини.¹⁷³⁷

Дана 13. фебруара око 50 партизана је даље, упало у село Влаховиће у Косаничкој општини и покушало да разоружа неке православне мештане. Када су ови одбили да предају оружје, партизани су опколили њихове куће и запуцали.

---

¹⁷³⁴ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 15, стр. 1–2.

¹⁷³⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 260 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. aprile 1942., p. 2.

¹⁷³⁶ ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 1, стр. 1.

¹⁷³⁷ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 3, док. 1, стр. 3.

Браниоци су ипак, успели да избегну четницима у Илино Брдо.¹⁷³⁸ Истовремено је Милешевски партизански батаљон опљачкао стоку, жито, пасуљ и друге животне намирнице од четничких породица у селу Заостро код Бољанића.¹⁷³⁹ О паљевини и пљачки фамилијама прочетничке оријентације током фебруара говори и савременик тих догађаја комуниста Мирко Ћуковић. Он наводи да су некада ове акције ишле и мимо наређења НОО-а.¹⁷⁴⁰

Поступци комуниста изазивали су све веће незадовољство међу становништвом обе вероисповести, а самим тим и у њиховом јединицама, иако је Тито пренео Рифату Бурџевићу да је за њега рад на територији Санцака био задовољавајући.¹⁷⁴¹ Све чешћи испади италијанских окупатора са четницима из Пљеваља и масовне паљевине које су пратиле те акције, су са друге стране на кратко, поколебале партизанске снаге. Стога је ВШ НОП-а крајем фебруара тражио од комуниста ангажованих у ГШС-у, што се пре свега односило на Пљеваљски срез, да занемаре сукобе са италијанском војском и главна дејства усмере „*против четника*“. Документ који је потписао капетан Јовановић завршава се инструкцијом која гласи: „*Разоружајте и ликвидирајте све оне на које се може посумњати да ће сјутра бити наши непријатељи*“.¹⁷⁴² Са тим наређењима се ушло у месец март.

Италијанска команда из Пљеваља обавестила је 3. марта потчињене јединице да су партизани из Бољанића, послали у варош неколико муслиманских жена да позову назад мушкарце да се врате у село. Запрећено им је уништењем кућа и имовине уколико се не одазову. Партизани су иначе, били блокирали Бољаниће и целу општину у циљу спречавања сељака да односе намирнице на пијаци у Пљевља. Ко би био ухваћен на путу ка граду одузимано му је све што је имао код себе.¹⁷⁴³ Крајем марта НОО за Пљеваљски срез је проширо ову праксу на цео срез. Свим грађанима је наиме, било забрањено под претњом стрељања да одлазе у

---

¹⁷³⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 194 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 12. febbraio 1942., p. 1.

¹⁷³⁹ Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 102.

¹⁷⁴⁰ М. Ћуковић, *Народноослободилачка власт у ...*, стр. 143.

¹⁷⁴¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 25.

¹⁷⁴² ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 1, док. 34, стр. 1.

¹⁷⁴³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Notizie sulla zona Boljanici, Metaljka, 3. marzo 1942., p. 2.

Пљевља без партизанске пропуснице. Припадници четничких фамилија нису могли да добију овај документ.¹⁷⁴⁴

ГШС је већ 4. марта наредио напад на четнике на правцу Бољанићи – Пљевља, односно у Жидовићима, Бушњама и Котлинама. Тамо се према њиховим подацима налазио Никола Бојовић. Циљ акције био је да се четници потисну и конфискује имовина онима који ступили у њихове редове. Бојовић је успео да побегне са делом људства, али је њихова имовина у Жидовићима, Бушњама, Брвеници, Готовуши, Котлинама и Крћама опљачкана. У извештају ВШ НОП-а наводи се да „*заплјена четнике имовине – нарочито волова због орања – јако погађа њихове (четничке, М.Ж.) породице*“.¹⁷⁴⁵ Тада су такође, припадници II Златарског батаљона направили испад из Пљеваљског среза и напали четнике у селу Заборку, Чајнички срез. Њихова јединица је разбијена, а „*команданти похватани и стрељани*“.¹⁷⁴⁶

После напада Италијана на Бољаниће и спаљивања села, ВШ НОП-а је наредио локалним комунистима да буду још ригорознији према идеолошком непријатељу. У наређењу од 7. марта каже се: „*Ликвидирајте хитно четничке снаге у Пљеваљском срезу. Ако неко избегне од четника, треба му сву имовину конфисковати, палећи и куће да се немају где вратити*“.¹⁷⁴⁷ Седам дана касније Јосип Броз је отишао корак даље. Он је 14. марта наредио да ако четници наставе да беже у Пљевља под заштиту италијанске војске, поред конфискације имовине и паљења кућа њиховим породицама, има се „*прибећи и јачим репресалијама*“.¹⁷⁴⁸

Овакву ситуацију највише је користио окупатор. Команда у Пљевљима је прихватала избеглице које су долазиле из унутрашњости среза и насељавала их у кућама породица за које се сумњало да су прокомунистичке, протерујући њихове станаре из града. Само у току априла из Пљеваља расељено 30 пропартизанских

¹⁷⁴⁴ ВА, микрофилмови, Народна власт Пљевља, НОБ, р. 1, сл. 23.

¹⁷⁴⁵ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 1, стр. 1; Б. Гледовић, *Прилог...*, стр. 86–87.

¹⁷⁴⁶ Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 102.

¹⁷⁴⁷ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 16, стр. 1; Срески НОО је правио спискове грађана са проценом колико је чије имовинско стање и колике су му залихе хране. Нижи НОО су састављали спискове и онда их слали надлежном одбору... ВА, микрофилмови, Народна власт Пљевља, НОБ, р. 1, сл. 104.

¹⁷⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 24, стр. 1–2.

породица и упућено у правцу Жабљака.¹⁷⁴⁹ На овај начин италијанске власти су се поново постављале у улогу „заштитника“ једног дела становништва, док су истовремено додатно заоштравале идеолошки сукоб међу локалним живљем.

Идеолошки расцеп између пре свега српског народа, користила је и муслиманска страна. Мајор Глишић је током марта обавестио генерала Недића да њихови прваци посредно прогоне хришћане, тако што после одступања партизана из неког села Италијани врше „хапшење и стрељање само Срба које Турци желе и које они назначе, а под видом да су комунисти“. На овакво држање муслимана жалио се и официр ЈВуО-а Јован Јеловац у извештају од 14. марта. Он је писао да муслимани подказују, уцењују, хапсе и убијају Србе, те да је због тога народ озлојеђен и да тражи „обрачун са њима“.¹⁷⁵⁰

Начелник ВШ НОП-а Арсо Јовановић је поновио поменуто Брозово наређење о екстремним мерама разрачунавања 16. марта. Он је од ГШС тражио да се спроведу „строго репресивне мере“ код Пљеваља, јер се у овом срезу брани слободна територија и стога се овде са четницима мора „расчистити“. Јовановић наређује и да се стрељају „колебљивци“ у јединицама.¹⁷⁵¹ У ту сврху су међу људство убацивани доушници који су лично комесару или команданту преносили вести о протесту, неповерењу или било каквој алузија против комуниста код људства. Тако је напетост у партизанским јединицама достигла врхунац, па су се борци нашли под великим психолошким притиском.¹⁷⁵²

---

¹⁷⁴⁹ „Пљеваски весник“, за 27. април 1942. године, стр. 2; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 43.

¹⁷⁵⁰ Исто, кут. 206, сл. 60; ВА, ЧА, кут. 20, ф. 8, док. 2, стр. 26–26а.

¹⁷⁵¹ ВА, НОВЈ, кут. 21, ф. 2, док. 30, стр. 1.

¹⁷⁵² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Sezione informazioni divisione “Pusteria”, Allegato nr. 1 al bolletino informazione nr. 305, p. 2; Још од раније комунисти су донели одлуке да се водеће личности колаборационистичког режима у Пљевљима и њихови сарадници, ликвидирају, односно да им се имовина заплени. Радило се о Нићифору Лисанчићу, Воји Ненадићу и др. Партизанска команда у Пљеваском срезу је 21. новембра 1941. године осудила поменутог Лисанчића, бившег начелника Министарства спољних послова Југославије, на губитак имовине. Она му је истог дана конфискована у селу Адровићима. После ослобођења Лисанчић је ухапшен и од стране Војног суда Дивизијске војне области за Санцак, 2. априла 1945. године у Новом Пазару осуђен на смрт стрељањем... DA CG – АО РВА, фонд Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Пресуда Војног суда Дивизијске Војне Области за Санцак, бр. 62/45, 2. април 1945. године, стр. 1–2; Комунисти су на другој страни, писцу Глигорију Божовићу признавали национални рад у међуратном периоду, али су га теретили због проокупаторског писања у „Пљеваском веснику“. Такође, његов син је као италијански питомац послат на студије у Падову... AUSSME, 5. Divisione

ВШ НОП-а је убрзо имао разлога да буде задовољан. Врховна партизанска команда констатовала је 18. марта да се успешно врши чишћење Пљеваљског среза, тако што се фамилије одбеглих четника протерују за њима у Пљевља. Броз је лично поздравио ову акцију.¹⁷⁵³ До истог закључка је дошла и команда гарнизона у Пљевљима. Она наводи да су партизани током марта и априла „пружили слаб отпор нападима италијанских трупа“, док су са друге стране, „тражили посебно“ четничке формације да би их „уништили“. Истовремено су вршили и репресалије над четничким породицама.¹⁷⁵⁴

Због тога је на пример, целокупно прочетничко становништво Косанице побегло из тог места. Партизани су их 19. марта позвали да се врате за два дана у село и предају оружје. Безбедност је гарантована свима, сем онима који су учествовали у паљењу кућа комунистичким породицама. Запрећено им је да ће ако ово не учине, њихове куће бити спаљене и опљачкане.¹⁷⁵⁵ Око 150 партизана упало је затим 26. марта у село Барице у оптишни Тоци и запалило и опљачкало све четничке куће у селу. Одред су водила браћа Стиковићи.¹⁷⁵⁶ Два дана касније уследила је партизанска офанзива у селима Југово, Готовуша, Брвеница, Ступ и Глисница. Када су четничке формације разбијене приступило се паљењу њихових кућа и конфискације имовине у селу Ступ.¹⁷⁵⁷

Иако је Јосип Броз одлучио почетком априла да суспендује одлуке од 7. децембра 1941. године, комунистички терор се супротно томе на простору Пљеваљског среза појачавао. Неколико дана после горенаведене акције, партизани су се вратили у село Југово, попалили куће и опљачкали домаћинства четничким фамилијама, а њихове рођаке малтретирали.¹⁷⁵⁸ Велимир Јакић је затим послао једну жену из Потковача 6. априла у Пљевља, да позове све избеглице из овог насеља да се одмах врате у своје домове. Против оних који се

Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della divisione alpina “Pusteria”, Allegato al bollettino informazione nr. 300 in data 29-5-1942, p. 1; ИАБ, УГБ, Специјална полиција, ин. бр. 2773, стр. 1.

¹⁷⁵³ ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 32, стр. 1.

¹⁷⁵⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Sezione informazioni divisione “Pusteria”, Allegato nr. 1 al bollettino informazione nr. 305, p. 2.

¹⁷⁵⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/707, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 234 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 23. marzo 1942., p. 1.

¹⁷⁵⁶ Ibid, nr. 239 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 28. marzo 1942., p. 1.

¹⁷⁵⁷ Ibid, nr. 240 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. marzo 1942., p. 1.

¹⁷⁵⁸ Ibid, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 245 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 3. aprile 1942., p. 1.

не одазову, требало је спровести „тешке репресалије“. Јакић је такође, за 7. април сазвао мобилизациони збор у истом селу за све војно спосовне мушкарце старосне доби од 12 до 50 година. Изостанак се сматрао саботажом и свима који су мислили да се не појаве запређено је стрељањем.¹⁷⁵⁹

Комунисти су извршили притисак и на СПЦ. Борци Златарског батаљона одузели су наине, 9. априла два коња са натовареним дрвима који су припадали манастиру Свете Тројице у Пљевљима. Коњоводцу су дали признаницу и запретили му да уколико се буде жалио окупаторским властима, они ће запалити манастир. Пошто је случај пријављен партизани су према италијанским информацијама покушали да подметну пожар у манастиру. Изгорела је једна просторија у конаку пре него што је ватра угашена.¹⁷⁶⁰

Разој војне ситуације током априла је указивао на скорији пораз партизанских снага у Пљеваљском срезу. Стога се код неких руководиоца показала колебљивост. Како нам преноси италијанска команда из Пљеваља један од партизанских команданта Маринко Голубовић из Маоча,¹⁷⁶¹ општина Пренђанска, покушао је тих дана да јој се преда. Пошто је његова намера откривена, он је осуђен на смрт стрељањем. Овој одлуци се успротивио инжењер Велимир Јакић и спасао Голубовића. Како пише у истом документу, због овог случаја, али и ранијих одбијања да у потпуности изврши наређења ГШС-а о репресалијама против четничких породица, Јакићев утицај у врху КПЈ-а је опао.¹⁷⁶² Маринковић је иначе, наставио са борбом, како против четника, тако и против Италијана.¹⁷⁶³

---

¹⁷⁵⁹ Ibid, nr. 248 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. aprile 1942., p. 1; Истог дана ГШС је известио надлежне да на малу моћ четничких снага на левој обали Лима утичу између осталог и њихове „репресалије“, хвалећи тако овај вид борбе са идеолошким непријатељем. Даље се новоди да су тих дана стрељане „мање групе четника и шпијуна“, те да су вршене конфисакције током којих је „попаљено неколико кућа“... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 4, стр. 1.

¹⁷⁶⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 252 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. aprile 1942., p. 2.

¹⁷⁶¹ Ради се о бившем председнику општине Пренђани, богатом земљопоседнику и трговцу стоком... „Пљеваски весник“ за 11. мај 1942. године, бр. 26, стр. 1.

¹⁷⁶² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 260 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. aprile 1942., p. 2; Голубовић није био једини са оваквим намерама. Почетком априла и командант партизанских снага на сектору Коврен – Павино Поље Миле Перуничих је желео да се преда Италијанима са његовим људима, али је према сопственим речима одустао од тога и решио да настави борбу. Своју намеру је изнео хоци Ровчанину са којим је тада водио преписку... Ibid, bus. N-4/707,

Комунистичко насиље је крајем априла достигло врхунац. Ноћу 20. априла бројни партизани су ушли у село Скокуће у Милешевском срезу и почели да заплењују сточну храну, „*нуцајући на сељаке који су се противили*“. Наредне ноћи су у Косаници спалила и опљачкали већи број кућа без обзира да су припадале четничким породицама или не. Притом је „*око 500 особа, већином жена и деце*“ „*избачено из својих кућа без прилике да понесе са собом ни одећу, нити основне потребштине*“.¹⁷⁶⁴

Са интезивирањем грађанског рата присилне мобилизације у партизанске јединице биле су све чешће. Тако су комунисти 23. априла покупили становништво села Јабукe и одвели га према селу Шумани, у борбу са Ђуровићевим четницима. Део становништва се побунио и није желео да иде. Једно лице је због тога стрељано. Истог дана партизани су у Матаругама избацили из кућа око 50 породица које су имале некога у четницима, њихове куће опљачкали, а њих протерали.¹⁷⁶⁵

Због италијанско-четничке офанзиве са неколико страна партизанска позиција у Пљеваском срезу се током маја 1942. године погоршала. Стога су репресивне мере комуниста проредиле. Људство је почело да губи ратни елан и да се осипа. Дана 12. маја на пример, из II Пљеваског батаљона отишло је чак 70 бораца из Косанице, која је раније спаљена. Партизанска команда реаговала је ликвидацијама. После спроведене истраге кривица је пала на 8 лица, међу којима су била двојица жандарма, један финанс и неколико „*бивших босанских четника*“.¹⁷⁶⁶ Италијанска команда у Пљевљима располагала је информацијама да

Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 242 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. marzo 1942., p. 1.

¹⁷⁶³ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 18, стр. 1.

¹⁷⁶⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 263 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 21. aprile 1942., p. 1.

¹⁷⁶⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 266 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. aprile 1942., p. 2.

¹⁷⁶⁶ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 13, стр. 1; ВА, mikrofilmovi, ЦК СК Црне Горе НОБ, рол. 1, стр. 671; Сви припадници ове групе су убијени током 18. и 20. маја. Међу ликвидираним су били: Боровић Данило, Боровић Милоица, Боровић Миладин, Ненезић Трипко, Караџић Стеван, Попара Максим, Газдић Мирко и Котлаја Душан. Последња двојица је трабло да буду само разоружана, али је онда пресуда преиначена, па су и они завршили на страстишту... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 1, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 2, стр. 1.

је због овог случаја у Косаницу дошао лично Моше Пијаде. Он је према истом извору и наредио стрељање наведних лица.¹⁷⁶⁷

Неколико дана касније из околине Мељака је дезертирало још 14 бораца. Овај догађај је испратила ликвидација тројице партизана из I Пљевског батаљона. Два борца су стрељана јер су украли извесну количину жита, док је трећи убијен јер је „изјавио да је могућа победа Сила осовине“.¹⁷⁶⁸ Постало је све теже и снабдевати јединице животним намирницама, па се наставило са отимањем хране од становништва. Интендатура ГШС-а писала је 16. маја среском НОО-у да уколико јој се не достави тражена храна, она ће то сматрати за саботажу и предузети неопходне мере да се храна прикупи без обзира на жртве. Истовремено је конфискована и покупљена имовина муслимана из села Маоча, Прачице и Градца, који су се склонили за време сукоба у варош.¹⁷⁶⁹

Током периода новембар 1941. – мај 1942. године, биланс комунистичких „левих скретања“ у Пљеваљском срезу представља на стотине расељених лица, спаљених кућа, опљачканих грла стоке и масе опљачкане хране и стоке. Што се тиче убијених лица, по подацима дивизије „Пустерија“ која је после потискивања партизанских снага са овог простора извршила детаљан увиђај, евидентирано је 58 особа које су на територији Пљеваљског среза ликвидирани од стране комуниста. Према извештају рађеном половином јула 1942. године, егзекуције су вршене на следећи начин: општина Отиловићи 3 лица, општина Матаруге 3 лица, општина Пренђани 1 лице, општина Косаница 15 лица, општина Мељак 5 лица, општина Бољанићи 14 лица, општина Готовуша 4 лица, општина Хоћевина 10 лица и општина Илино Брдо 3 лица.¹⁷⁷⁰ Овом броју би требало додати и најмање 3 особе

---

¹⁷⁶⁷ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. divisione alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 297 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. maggio 1942., p. 1.

¹⁷⁶⁸ Ibid, bus. N-5/821, Sezione informazioni divisione „Pusteria“, Allegato nr. 1 al bollettino informazione nr. 305, p. 2-3.

¹⁷⁶⁹ BA, mikrofilmovi, Народна власт Пљевља, НОБ, р. 1, сл. 16, 208.

¹⁷⁷⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della div. alpina „Pusteria“, Ufficio del capo di S. M. – Sezione informazioni, Statistica relativa al Distretto di Pljevlja, 16. luglio 1942., p. 1-3; AUSSME Ibid, bus. N-4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 109 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. novembre 1941., p. 1; Ibid, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 173 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. gennaio 1942., p. 1; BA, НОБЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 15, стр. 1; BA, НОБЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 15, стр. 1-2.

које су комунисти за ово време ликвидирали у Милешевском срезу, односно још 3 лица убијена у селу Аљиновићи, средишту истоимене општине Сјеничког среза.

Партизанска власт у Бјелопољском срезу је крајем јануара 1942. године сведена углавном на западне делове среза, односно на леву страну Лима. Бошко Ђуричковић је тада испред Црногоско-санџачког штаба одредио да је од почетка фебруара главни задатак партизана „*разбијање и уништавање*“ четничких „*банди*“. Јосип Броз је у наређењу Штабу Црногоско-санџачком одреда од 14. фебруара био још експлицитнији. Тражио је наине, да се целокупно становништво у Бјелопољском срезу мобилише, док је требало све оне „*који се не би јавили – стрељати*“. ¹⁷⁷¹

Почетком марта уследило је ново наређење комунистичког војног руководства. ГШС је добио инструкцију од Арса Јовановића да очисти Бјелопољски срез од четничких снага, разоружа све потенцијалне непријатеље, учврсти јединице и одвоји их од родних села. Истовремено је наређења конфискација имовине одбеглих четника и петоколонаша. ¹⁷⁷² Извршавајући ова наређења локални комунисти су „*починили низ грешака и скретања, наоричито у погледу ликвидације народних непријатеља и конфискација, што је имало последица у развоју четништва и дезертерства у овом крају*“, како се касније у току рата закључује у једном реферату ОКС који говори о ратним дешавањима на овим просторима. ¹⁷⁷³ У Бјелопољском срезу комунисти су ликвидирали најмање 26 лица. Сва убиства су извршили у општинама Шаховићи и Равна Рјека. ¹⁷⁷⁴

¹⁷⁷¹ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2/1, док. 4, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 16, стр. 1.

¹⁷⁷² ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 2, док. 1, стр. 1.

¹⁷⁷³ АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санџак, стр. 4; Један такав случај десио се крајем априла и забележен је у италијанској документацији. Наине, 27. априла партизани су напали села Кукоље и Расово. У овом другом насељу партизани су запалили зграду основне школе где је била четничка команда, као и неколико кућа прочетничких породица... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 1795, 27. aprile 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁷⁷⁴ Међу убијенима се налазе: барјактар Бошковић Милош из Барица, земљорадник Зејак Мићо из Барица, земљорадник Зејак Живко из Барица, земљорадник Зејак Саво из Барица, земљорадник Радовић Јевто из Барица, земљорадник Мрдак Стеван из Лијеске, земљорадник Крсмановић Радуре из Муслића, земљорадник Булатовић Милија из Папа, земљорадник Ђуришић Шпиро из Папа, земљорадник Перишић Иво из Папа, земљорадник Чепић Миливоје из Папа, земљорадник Мрдак Милинко из Папа, учитељ Кујовић Новица из Шаховића, земљорадник Рашчанин Лакић из Шаховића, земљорадник Томовић Благо из Бојишта, земљорадник Ракочевевић Милован из Бојишта, земљорадник Бакочевевић Вуко из Бојишта, земљорадник Булатовић Јован из Бојишта, шумар

<i>Италијанско-четничке репресалије у Пљеваљском срезу, Милешевском и Бјелопољском срезу</i>	Убијени цивили	Ухапшени цивили	Паљевине села	Пљачка села
јануар 1942.	3	?	2	3
фебруар 1942.	?	5	2	2
март 1942.	10	8	14	10
Укупно	13	13	18*	15**

Табела 7. Италијанско-четничке репресалије у Пљеваском, Милешевском и Бјелопољском срезу (према до сада прикупљеним подацима)

<i>Биланс „Црвеног“ терора</i>	Ликвидирана лица	Паљевине села	Пљачке села
Нововарошки срез	108	?	2
Милешевски срез	6	3	5
Пљеваљски срез	63	7***	19****
Бјелопољски срез	26	1	?
Берански и Андријевачки срез	21	?	?
Укупно	224*****	11	26

Табела 8. Биланс „Црвеног“ терора (према до сада прикупљеним подацима)

Радовић Малиша из Јабучна, земљорадник Шћепановић Раде из Јабучна, земљорадник Вуковић Новица из Јабучна, земљорадник Радовић Петар из Крушева, земљорадник Рутовић Радош из Мајсторовине, земљорадник Војиновић Милорад из Раките, земљорадник Божовић Радоје из Раките и земљорадник Радевић Мишо из Равне Рјеке... ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 19, стр. 2; ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 4, стр. 21.

* У питању су насеља: Припчиће и Шаховиће (Бјелопољски срез), Бољанићи, Вучево, Плијеш, Милаковац, Засеље, Тиково, Хоћевина, Маоче, Вруља, Кујава, Врбица и Крушево (Пљеваљски срез), Камена Гора, Ђурашићи, Забрдњи Тоци и Обарде (Милешевски срез) и Прибојски Голеш (Прибојски срез).

** У питању су насеља: Припчиће, Шаховиће и Мојковац (Бјелопољски срез), Врбица, Крушево, Бољанићи, Тиково, Хоћевина, Маоче и Вруља (Пљеваски срез), Камена Гора, Ђурашићи, Забрдњи Тоци и Обарде (Милешевски срез) и Прибојски Голеш (Прибојски срез).

*** У питању су насеља: Влаховићи, Барице, Ступ, Југово, Матаруге и Косаница у Пљеваљском, те Прибојски Голеш у Прибојском срезу.

**** У питању су насеља: Крњача, Адровиће, Косаница, Врбово, Мељак, Влаховићи, Жидовићи, Бушње, Готовуша, Котлине, Крће, Барице, Ступ, Југово, Матаруге, Маоче, Праћица и Градац, те Прибојски Голеш у Прибојском срезу.

***** Овде би требало урачунати и тројицу православаца убијених у селу Аљиновићи јануара 1942. године, убиство официра Миросављевића из Лопижа и петорицу заробљених четника стреланих половином марта исте године у Саставцима. То цифру ликвидираних доводи до 233 особе.

***

Током јануара и фебруара 1942. године партизанске јединице су извеле на десетине акција против фашистичког окупатора у Бјелопољском, Пљеваљском, Милшевском и Нововарошком срезу. Оне међутим, наносе све мање штете Италијанима, док се губици код комуниста увећавају. О томе говори статистика по којој су снаге „Венеције“ и „Пустерије“ изгубиле токо првих месеци 1942. године, 7 људи, док су партизани имали више од 200 мртвих у истом периоду. Знатно веће губитке су наносили четницима, са којима борбе постају све крвавије (јануара 1942. године у Равној Рјеници за само један дан 18 мртвих на обе стране). Одлуком партизанског врха (Арсо Јовановић, Милован Ђилас, Бошко Ђуричковић) борба са четницима се ставља у први план од фебруара/марта, како у Бјелопољском, тако и у Пљеваљском срезу. Од тог тренутка сукоби са окупатором се воде само када не могу да се избегну.

Дивизија „Пустерија“ је ношена победом код Пљеваља, али и у циљу спречавања сличних напада у будућности, водила активну кампању против партизанских снага током читаве прве половине 1942. године. Операције њених снага пратиле су бруталне репресалије над цивилима – село Припчиће *„срављено са земљом“*, Врбица и Крушево *„потпуно спаљене“*, *„потпуно уништење насеља“* Вруља итд. Притом је било хапшења и потпуне пљачке хране и стоке (Крушево, Прибојски Голеш), пракса која је имала за циљ продубљење глади на овом простору. Све наведено нам даје за право да још једном закључимо, како је теорија о „добром“ италијанском окупатору само мит неодржив наспрам историјских чињеница.

Комунистички терор који је погодио Нововарошки, Милшевски, Пљеваљски и Бјелопољски срез крајем 1941. и почетком 1942. године, имао је неколико узрока политичке, војне и економске природе. Прво, потпуно погрешна одлука врха КПЈ на челу са Јосипом Брозом о крају рата и завршној фази револуције. Ову теорију је пре много година у домаћој историографији утемељио Бранко Петрановић. Но, она није једини разлог. Ту је на другом месту, потреба да се после тешких пораза око Ужица, учврсте јединице и припрема за борбу против идеолошког непријатеља који је јачао уз помоћ окупатора. Терор је био

распрострањено оружје у рукама комуниста током борбе са четницима и пре радикализације класне борбе (убиство Ђурчића и Ранитовића, игумана Тркуље, неколико православаца пред битку за Пљевља итд.). Треће, потпуна колаборација четника – Ђуришићевих, Глишићевих и Ђуровићевих снага, где они раме уз раме нападају партизане и пале села (Лубница, Лужац, Кнежевићи, Врбица, Крушево, Хоћевина, Вруља, Маоча) наметала је овакав вид борбе. Видели смо да су репресалије комуниста биле жешће на местима где је притисак окупатора био јачи (Пљеваљски и Нововарошки срез).

Четврто, како је време пролазило снаге НОП-а су се налазиле у све тежој ситуацији и било им је потребно више трупа. Пошто је српски део становништва већ био максимално упрегнут, комунисти су се окренули до тада неангажованим муслиманима. Губећи стрпљење они су и против њих почели да примењују репресалије не би ли их увукли у своје јединице. И пето, свеопшта глад којој је кумовало нестабилно ратно време, односно италијанске власти, наметале су пљачку као најсигурнији начин да се обезбеде основна средства за живот. Отуда подаци НОО-а за Пљеваљски срез да су партизани вршили конфискатицу и отимачину добара мимо његових наређења, некада и од пропартизанских фамилија.

Егзекуције комуниста обележене су великим, често неконтролисаним, насиљем без јасних пресуда, које по суровости не заостаје за оним које је пратило верске сукобе на простору Старог Раса. Поменимо само одсецање ногу и руку жандарму Јоковићу, стравична убиства на „пасјем гробљу“ код Колашина (сечење ушију, носева, вађење очију, срца итд), унакажена тела официра Војиновића и Дамјановића, клање нагих људи у глуво доба ноћи по Новој вароши (најмање 85 људи) итд. Као најекстремније мере јављају се насиље над недужним припадницима четничких породица, паљевине њихових кућа (Бољанићи, Жидовићи, Бушње, Котлине, Готовуша, Југово, Прибојска Голеша, Матаруге), чији је пламен некада гутао и читава села – Тоци, Косаница, Ступ. Насиље је у мањој мери спровођено и над муслиманима, као у примеру села Маоча, Прачице и Градца.

О томе да је пљачка (магацин у Тоцима, Аљиновићи, Косаница, Брвеница), паљење и протеривање чланова четничких породица некада било неконтролисано писао је мокуниста Мирко Ћуковић, а податке о томе су оставиле и италијанске власти у Пљевљима. Иза овог процеса стајао је сам врх КПЈ и партизанске ратне команде, о чему говори неколико јасних наредби Јосипа Броза, Арса Јовановића и Милована Ђиласа, у континуитету од неколико месеци. Став аутора ових редова јесте да је немогуће да Ђилас као делегат ВШ НОП-а у Новој Вароши, што га је чинило апсолутним господарем града и јединица у њему (о чему уосталом сведочи и његово самоиницијативно деловање око Сјенице), није знао за масовне егзекуције које су се одигравале свакодневно, из чега произлази да је за њих био директно одговоран.

6.2. Ширење граница „Недићеве“ Србије

Почетком 1942. године партизанске трупе су покушале да се из правца Нове Вароши врате у немачку окупациону зону. То им није успело због јаким Недићевих снага које су им се уз подршку окупатора супротставиле, те исцрпљености људства. Партизански порази су додатно ослабили одбрану Нове Вароши, па су Недићеве трупе првих дана фебруара ушле у њу. Нововарошки срез је у плановима српске колаборационе владе требало да буде први корак ка ширењу подручја окупиране Србије, па је у том циљу извршена нова организација војних и цивилних власти. Замршеним политичким, војним и економским односима у Нововарошком, Сјеничком и делу Милешевског среза током пролећа 1942. године, покушао је да управља мајор Милош Глишић, истовремено тајно делујући по наређењима команде генерала Михаиловића. Видевши са друге стране, у Недићевим трупама носиоце српске власти, муслимански прваци Сјеничког среза пружили су политички, али и оружани опор. Њихово неповерење према колаборационој влади праћено честим нападима на локални српски живаљ, продубљивало је верски раздор у Сјеничком, али и околним срезевима. У Милешевском срезу чији су делови представљали крајњи домет Недићеве политичке и војне акције, стратешке тачке заузете од стране снага Санџачког војно-четничког одреда имали су улогу чувања Лима од преласка партизана на

његову десну обалу, везе са одредима Павла Ђуришића, заштите православног становништва од муслиманских јединица, али и одржавање контакта са италијанских окупатором, који је на цео процес гледао са подозрењем.

Борбе за Нову Варош (јануар – фебруар 1942. године)

Повлачење главнине партизанских снага из Ужица у правцу Нововарошког среза почетком децембра 1941. године, од стране водећих комуниста није посматрано као коначно напуштање окупиране Србије. Стога после краћег одмора и реорганизације трупа, ВШ НОП-а наређује да се људство из Нове Вароши пошаље назад. Прва већа борба са Недићевим трупама које су сада држале границу, вођена је у селу Високо у Ариљском срезу 6. јануара. Том приликом је Пожешка група одреда српске оружане силе (СОС), где је најбројнија јединица био легализовани Пожешки четнички одред,¹⁷⁷⁵ сузбила партизанске снаге на југ према селу Јасеново у Нововарошком срезу.¹⁷⁷⁶ Наредног дана начелник штаба Пожешке групе одреда, капетан I класе Милош С. Глишић¹⁷⁷⁷ тражио је од српске

---

¹⁷⁷⁵ Пожешки четнички одред се до половине новембра 1941. године „легализовао“ и ставио под команду генерала Недића. Исто су учинили командант одреда мајор Вучко Игњатовић и начелник штаба одреда капетан Милош Глишић. Они су формално били под Недићевим заповедништвом, али су наставили да одржавају везе са генералом Михаиловићем. Одред је почетком јануара 1942. године имао око 600 бораца... Венцеслав Глишић, „Милош Глишић (биографија једног четничког официра)“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1, 2012, стр. 161; С. Краков, *нав. дел.*, књ. I, стр. 280–281; С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 84.

¹⁷⁷⁶ Четници су имали 8 мртвих и 17 рањених, док је код партизана погинуло 17 бораца, а изгубили су и 10 пушака... ВА, Нда, кут. 52, ф. 5, док. 1, стр. 3–4; ВА, Ча, кут. 127, ф. 10, док. 6, стр. 1.

¹⁷⁷⁷ **Милош Глишић (Пожега, 1910 – Београд, 17. јул 1946).** Војну академију је завршио током 1927–1930. године. Генералштабну припему завршио је 1940. године, после које је остао у оперативном одељењу Генералштаба ЈВ. Био је међу официрима који су извршили преврат 27. марта. Капитулација Југославија затекла га је у Г. Милановцу. Почетком јуна 1941. године отишао је у свој родни крај у околину Пожеге. Крајем јуна успоставио је контакт са пуковником Михаиловићем који му је дао пуномоћје да организује четнички покрет у Пожешком срезу. Почетком октобра 1941. Глишић је на функцији начелника штаба Пожешког четничког одреда. Имао је чин капетана. Учествовао је у сукобима са партизанским снагама током октобра и новембра у Пожеги и Ужицу. Половином новембра Глишић се са још пар Михаиловићевих официра легализовао и ступио под команду генерала Недића. Током децембра суделовао је у немачкој офанзиви против партизанских јединица у западној Србији. После уласка Пожешког четничког одреда у Нову Варош 6. фебруара 1942. године капетан Глишић је унапређен у чин мајора. Бива постављен за команданта Самосталног Санџачког војно-четничког одреда. За време свог бављења у Новој Вароши Глишић је организовао и повезао постојеће четничке одреде на простору Нововарошког, Сјеничког и Милешевског среза. Отворено је сарађивао са италијанским окупационим властима. Радио је на поправљању нарушених верских односа на територији Санџака. Током маја и јуна 1942. године имао је истакнуту улогу у офанзиви Недићевих јединица и снага ЈВУО-а против партизанских одреда у Црној Гори, као и преговорима са италијанским окупационим властима око питања припадности Нове Вароши. Под оптужбом да одржава везе са ЈВУО-м и саботира разоружавање Санџачког војно-четничког одреда, ГЕСТАПО га је ухапсио почетком августа 1942. године. Спроведен је у Ратни дом у Београду где је саслушаван и мучен.

колаборационе владе да му омогуће да партизане потисне назад у Нововарошки срез, те да евентуални прелазак границе и улазак у италијанску окупациону зону ради даљих борби са њима, уреде са властима у Црној Гори. Поводом тога се обратио директно генералу Недићу.¹⁷⁷⁸

Затим је Глишић примио депешу поручника Калаитовића, команданта „Санџачког четничког одреда“. Он му је 8. јануара писао да су партизани у већем броју прешли Увац и убацили се у пограничне општине Ариљског, Моравског и Златиборског среза. Тражио је помоћ у аутоматском оружју, муницији, али и људству, да би се започела опширнија акција према Новој Вароши. Глишић се сутрадан и састао са Калаитовићем у селу Прилике, Моравички срез, ради договора о акцијама на терену овог другог.¹⁷⁷⁹ Упуштајући се дубље у борбе са комунистима, Недићеви официри су били све ближи колаборацији и са италијанским окупатором. Капетан Милош Марковић, начелник Глишићевог штаба, је тако 9. јануара тражио од њега да га извести куда тачно пролази италијанско – немачка граница, као и да се „*ради потпуног уништења комуниста*“, тражи „*садејство Талијана и Немаца*“. Истих захтев је поновио и сутрадан.¹⁷⁸⁰ И начелство Златиборског среза је у истом тону писало окружном начелнику у Ужице. У једном документу се тражио „*концентрични напад на партизане организован од стране немачких, италијанских и њихових војних власти*“.¹⁷⁸¹

Глишић је отписао Марковићу 10. јануара да Немци садејствују са његовим трупима, те да „*нико не зна*“ где је тачно граница, јер су Нововарошки и Сјенички срез „*ничија земља*“ без италијанских трупа. Уколико стога, Марковић пређе

Ништа међутим, није признао. Због тога је 18. октобра 1942. године послат у логор Матхаузен. Нешто касније 28. јуна 1943., пребачен је у испоставу овог логора у Штајерској, одакле је успео да побегне почетком марта 1945. године. Поново је заробљен и прослеђен у логор Гусен у Немачкој, где је коначно ослобођен 5. маја 1945. године. Није се вратио у Југославију, већ се задржао у Аустрији. Почетком јануара 1946. године илегално се убацио у Југославију код Марибора, али је убрзо заробљен од стране ОЗН-е. Изведен је пред Војно веће Врховног суда ФНРЈ које га је осудило на смрт 15. јула 1946. године. Пресуда је извршена два дана касније, истовремено када и егзекуција над генералом Михаиловићем.

¹⁷⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 7, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 36, стр. 1.

¹⁷⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1 док. 1, стр. 1.

¹⁷⁸⁰ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 6, стр. 1; ВА, ЧА, (нечитка сигнатура). Извештај капетана Милоша Марковића капетану Глишићу у Ариље од 10. I 1942. године, 5.05, стр. 1; С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 84.

¹⁷⁸¹ ВА, НДА, кут. 29, ф. 1., док. 20, стр. 1.

границу, Глишић му је наредио да оправдање нађе у борби против комуниста, а не у „непријатељском акту према Италији“. Сугерисано му је и да према муслиманима поступа „за сада пријатељски“. Тада је међутим, стигло наређење Милана Недића да се са трупама упадне на територију Санцака.¹⁷⁸²

Колаборационе снаге су до краја 16. јануара однели превагу и одбацили партизане на леву обалу Увца, створивши тако прва упоришта на територији Гувернатората Црне Горе.¹⁷⁸³ Партизанске трупе нису имале довољно снаге за контра-офанзиву, због како је наводио Ђилас, велике хладноће и исцрпљености људства. И поред тога он је поручивао да комунисти неће дати Нову Варош без „огорчене борбе“.¹⁷⁸⁴ Наредни дани пружиће му прилику да оправда своје речи. Када је добијена дозвола за наставак акција у италијанској зони, и то од немачких војних власти, потпуковник Момчило Матић је наиме, по Недићевим инструкцијама, наредио половином јануара напад на град.¹⁷⁸⁵

Према подацима заједничког Штаба Пожешко-ужичких одреда СОС-а, потпуковник Матић је почетком фебруара за акције око Нове Вароши, располагао са: 700 бораца Пожешког четничког одреда, 2. оружаним одредом јачине 180 људи, једним одељењем добровољаца Српског добровољачког корпуса (СДК), 220 људи поручника Калаитовића, око 100 четника Боже Ђосовића и одредом војводе Миликића. Укупно око 1.200 бораца, док партизански извори говоре о бројци од 1.600 четника и жандарма. Према Матићевом плану скованом 2.

---

¹⁷⁸² ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 8, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 9, стр. 1; Већ 11. јануара дошло је до сукоба са комунистима у селима Трудово и Кућани. После дводневне борбе партизани су одбачени са ових положаја, као и из Штиткова. Имали су 6 мртвих, док је Пожешки четнички одред прошао без губитака. Ноћу 13. јануара уследила је партизанска контраофанзива. Њихове снаге су напале људство капетана Лазара Јанића на планини Мучњу. Битка је трајала све до 15. јануара ујутру, када су партизани одбачени. Било је губитака на обе стране. Ужичка група је изгубила начелника штаба поручника Радојчића, док су рањени потпоручници Павле Марковић и Шарић. У току 15. јануара Пожешки четнички одред је прихватио борбу на граници Нововарошког среза, односно линији Негбина – Ојковица – Доње Трудово. Због јаког отпора партизана, капетан Марковић је тражио од Глишића да обезбеди подршку немачке авијације која би напала партизанске положаје у Новој Вароши, Кокином Броду и Радоињи. Глишић је о томе оабестио Недића, траживши од њега још и муницију и аутоматско оружје. Колаборационе трупе су ипак, и овде превладале... ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 7, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 12, стр. 1–2; С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 84.

¹⁷⁸³ ВА, НДа, кут. 52, ф. 5, док. 1, стр. 6–7.

¹⁷⁸⁴ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 1, док. 4, последња страница; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 33, стр. 3.

¹⁷⁸⁵ Немци међутим, нису благонаклоно гледали на ову акцију и ако су је несумњиво подржали. Ужички окружни начелник Манојло Кораћ жалио се представницима Недићеве владе да Немци врше велики притисак на Пожешки четнички одред и траже његово разоружавање... ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 37, стр. 5.

фебруара, операцију је требало да изврше две колоне: Десну је водио капетан Јанић са 2. оружаним одредом, а леву капетан Игњатовић на челу Пожешког четничког одреда. Игњатовићу су на располагање стављени и одреди војводе Јаворског и Калаитовића. Матић је поставио и питање заједничке акције са италијанским трупима, али је окупатор негативно одговорио.¹⁷⁸⁶ На другој страни налазило се око 1.000 партизана утврђених на левој обали Увца, углавном на газовима. Исхрана и одећа су биле добри, што се није могло рећи и за здравствену ситуацију. Имали су око 80 аутоматских оружја са мало муниције.¹⁷⁸⁷

Напад колаборационих снага на комунистичку базу у Новој Вароши уследио је у току ноћи 4/5. фебруара. Акцију су започели четници Вучка Игњатовића и капетана Марковића, пробивши се преко Увца.¹⁷⁸⁸ На другој страни фронта, крећући се од Вардишта, преко Прибоја и Прибојске бање, дејствовао је капетан Јанић. Његов 2. одред се 5. фебруара саставио у Прибојској бањи са четницима Захарија Миликића и наставио истог дана према Радоињи. После краћег сукоба код села Рутоша комунисти су се повукли, водећи са собом скоро целокупно становништво из ових села према Новој Вароши. Сходно договору, Италијани су Јанићеве трупе пустили кроз Прибојски срез, што је потпуно изненадило партизана. Све њихове снаге су се стога, до краја 5. фебруара у повукле у Нову Варош., очекујући завршни ударац Недићевих снага.¹⁷⁸⁹

Према Матићевој замисли, до града су 6. фебруара истовремено требало да стигну Игњатовићеве и Јанићеве трупе, али према речима потоњег, он због великог снега није могао да прати тај темпо. То је довело до самосталног напада Пожешког четничког одреда на Нову Варош. После жестоке борбе четници су током 6. фебруара овладали градом. Стечен је велики плен, заробљено неколико

---

¹⁷⁸⁶ ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 18, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 3, док. 1, стр. 2; С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 78, 87, 89; Крајем јануара извршене су промене у командној структури Пожешке групе одреда. На захтев Манојла Кораћа капетан Глишић је постављен за начелника Војног одељења при начелству, које је имало задатак да координира са употребом људства Ужичке и Пожешке групе одреда, које су потпадале под команду окружног начелника. Глишића је на месту начелника штаба Пожешке групе заменио артиљеријски капетан II класе Милош С. Словић. Капетан Глишић се онда тешко разболео и био послан на лечење у Чачак. Потпуковник Момчило Матић је задржао функцију војног реферанта окружног начелника... ВА, НДА, кут. 136, ф. 8, док. 2, стр. 1–2.

¹⁷⁸⁷ ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 18, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 16, док. 17, стр. 1.

¹⁷⁸⁸ ВА, ЧА, (нечитљива сигнатура), „Билтен“ бр. 2, Штаба Пожешко-ужичких одреда СОС-а од 7. фебруара 1942. године, стр. 1.

¹⁷⁸⁹ С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 87–89; С. Равић, *Међу орловима...*, стр. 191–192.

комуниста и ослобођено пар италијанских војника. Губици Пожешког одреда износили су према извештају капетана Марковића, један мртав и 6 рањених. Капатен Јанић међутим, сведочио је о чак 35 мртвих и више рањених.¹⁷⁹⁰ После уласка у Нову Варош, Недићеве снаге су се због одмора и попуне, али и забране италијанског окупатора да продиру даље у његову окупациону зону, задржале пар дана у граду. То време је искоришћено да се почне са организацијом нових војних и цивилних власти у Нововарошком срезу, коју је надгледао потпуковник Матић.

И губици комуниста су били велики. Погинуло је око 30 људи и било је више рањених. Пошто је очекивала напад на варош, партизанска команда Српско-санџачког штаба предвођена Милованом Ђиласом, припремила је благовремено план повлачења из Нововарошког среза. Са његовим спровођењем се почело још 5. фебруара увече. Комунисти су на тај начин током 5., 6. и 7. фебруара повукли око 1.000 бораца,¹⁷⁹¹ болницу и цивилно становништво које их је пратило, правцем Златар – Косатица – Милешево – Дивци – Лучице – Лим на Камену Гору.¹⁷⁹² Иако су се партизанске трупе повлачиле под борбом, није било организоване акције гоњења од стране Недићевих снага или италијанског гарнизона у Пријепољу, који је поседовао прецизне информације о кретању комуниста на југ. Стога се као највећи изазов показо прелаз преко набујалог Лима, који се чак и излио на пар места.¹⁷⁹³

Генерал Недић је до 9. фебруара обезбедио код Немаца, дозволу за наставак акције његових снага на територији Старог Раса. Циљ је било запоседање што већих делова Милешевског и Сјеничког среза. Јанићев 2. оружани одред је кренуо

---

¹⁷⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 9, стр. 1; С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 90–91; Због хроброст држања и заслуга током борби за Нову Варош за унапређење је предложено 15 припадника Пожешког четничког одреда. Од тог броја 14 редова је предложено за чин каплара, а један каплар за чин поднаредника... ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 31, стр. 1; Део снага се упустио у пљачку. У питању је био четнички одред војводе Јаворског који је отимао стоку партизанским породицама. Иста је отерана у село Мочиоце, где је после пар месеци поклана за потребе четника или продата мештанима... АС, БИА, збирка 267, Историјат Ивањице и Ариља, стр. 117.

¹⁷⁹¹ Према проценама четничке команде са партизанима је одступило 265 лица са територије Нововарошког среза. Пошто се до априла нису вратила кућама, вероватно се ради о борцима... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 24.

¹⁷⁹² ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 3, док. 1, стр. 2; Део партизанских трупа је и наставио кретање према Чајничу. Тамо је 1. марта ушао у састав новоформиране II Пролетерске бригаде... Е. Хасанагић, Б. Гледовић, *нав. дел.*, стр. 101.

¹⁷⁹³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando divisione Venezia al Comando truppe Montenegro, Nr. 291, 10. febbraio 1942., p. 1.

према манастиру Милешева, док су Пожешки четнички одред и борци поручника Калаитовића наступали према Сјеници.¹⁷⁹⁴ Охрабрен достигнутим позицијама јединица под његовом командом, генерал Недић је 12. фебруара издао наређења за даље маневре у којем се јасно виде његови планови везани за простор под италијанском окупацијом. Он је захтевао да се од партизана очисти „део Новопазарског Санџака до (линије, М.Ж.) р. Лим – Јадовник – пл. Гиљева“, што је подразумевало територију Сјеничког и делова Милешевског и Прибојског среза, уз већ поседнуту Нову Варош са околином. Команду над овом акцијом добио је потпуковник Матић чији је штаб требало да буде у Новој Варош.

Недић је предвидео да по завршетку акције, људство Ужичке групе покрије линију Прибојска Бања – Лим – Мали Јадовник – Козомор – Увац и надгледа комуникацијске правце код Бистрице, Пријепоља, манастира Милешева и села Милошев До. Одред Боже Ћосовића (Јаворски четнички одред) и Ивањички четнички одред са друге стране, били би распоређени на правцу Увац – Сухобор – Мали Јадовник – Јадовник – Гиљева – Дуга Пољана и затворили правце код села Карауле, Тријебиња и Рацагиње. Заједнички штаб ових одреда био би у Сјеници. Пожешки четнички одред би се вратио у матични срез на одмор. Милан Недић је даље захтевао да се на овако омеђеној и заштићеној територији у свим варошима и општинама „одмах поставе општинске власти од поузданих и угледних мештана Срба“, а уместо оних постављених од италијанског окупатора.¹⁷⁹⁵ Тако би у најкраћем року ова територија била реформисана и припремљена за евентуално припајање „Недићевој“ Србији.

Амбициозни план председника Владе народног спаса имао је за циљ ширење територије Војно-управног подручја Србије на италијанску окупациону зону, што је поред рада на терену, требало и са политичке стране удесити са пре свега, немачким окупациним властима. Италијани и представници локалних муслимани су се међутим, успротивили Недићевој иницијативи. Стога његови команданти нису достигли захтеване позиције, поготово у Сјеничком срезу где је овај план наишао на непрелазна искушења.

---

¹⁷⁹⁴ С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 96–98.

¹⁷⁹⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 3.

*Нововарошки срез под управом војних и цивилних власти српске
колаборационе владе*

После протеривања партизанских снага на леву обалу Лима и осигурања Нововарошког и делова Милешевског среза, приступило се организацији управних власти. Војна управа имала је ослонац у новоформираном Самосталном Санџачком војно-четничком одреду (СЧО). Према Недићевој одлуци за команданта је постављен Милош Глишић, који је унапређен у чин мајора. Глишић се најкасније до 14. марта опоравио и преузео нову функцију.¹⁷⁹⁶ Његов одред је бројао између 700–800 бораца, са штабом у Новој Вароши. Људство је било подељено у две групе. Нововарошку групу је водио поручник Калаитовић и она је оперисала на територији Нововарошког и пограничним општинама Сјеничког среза. Команду над другим делом снага добио је ваздухопловни капетан Никола Кијановић чије је људство распоређено на десној обали Лима у Милешевском срезу.¹⁷⁹⁷

Остали официри СЧО-а били су: капетан Милутин Матијашевић заступник мајора Глишића, капетан Милош Марковић начелник штаба одреда, капетан Богићевић командант Нове Вароши, потпоручник Ратко Кривокапић „Падобранац“, који је био задужен за људство на простору Сјеничког среза и поручник Мркшић благајник одреда. У Глишићевом штабу се, наравно незванично, налазио и ваздухопловни наредник Луле Срдановић у својству повереника генерала Михаиловића.¹⁷⁹⁸

Поред СЧО-а у нововарошком крају је остао и део људства Пожешког четничког одреда. Командант капетан Игњатовић имао је канцеларију у Новој

---

¹⁷⁹⁶ Исто, сл. 161; В. Глишић, *нав. дел.*, стр. 161; Капетан Лазар Јанић се у међувремену разболео и око 20. фебруара напустио територију Нововарошког среза. Није се у њега више враћао... С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 101.

¹⁷⁹⁷ ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 17; В. Глишић, *нав. дел.*, стр. 161.

¹⁷⁹⁸ ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 18; О сарадњи мајора Глишића са Михаиловићем постоји много показатеља. Контакт је ишао директно или преко мајора Захарија Остојића. Током друге половине априла 1942. године Остојић је формирао центар ЈВуО у Новој Вароши, који је располагао радио станицом. Глишић се лично виђао са Остојићем, а одржавао је контакт и са капетаном Павлом Ђуришићем. У личној бележници генерала Михаиловића може се наћи потврда о постојању четничког центра у Новој Вароши, као и податак да су се његови припадници 4 пута дневно јављали ВК. Глишић је такође, помагао рад Михаиловићеве курирске службе тако што је обезбеђивао легитимације и дозволе за несметано путовање по околним срезovima... ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, стр. 3, деп. бр. 20; ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17, стр. 9; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл.148.

Вароши и био потчињен Глишићу. Његов ађутант био је капетан Саво Ђуковић. Начелник штаба Пожешког одреда остао је капетан Словић, благајник одреда је био поручник Бранко Ранковић, интендант потпоручник Милорад Магазиновић итд. У Новој Вароши постојао је у оквиру ове јединице и коњички ескадрон под заповедништвом поручника Мигуле Миливојевића.¹⁷⁹⁹ За разлику од људства СЧО-а које је било распоређено у унутрашњости, Игњатовићеви четници су углавном вршили гарнизонску службу у Новој Вароши.

Паралелно са изградњом војних власти стварана је нова цивилна управа. Још у фебруару за начелника Нововарошког среза постављен је пешадијски поручник Павиша М. Огњановић. Он је до 27. фебруара поставио нове председнике општина, чланове управа и одборнике. У Новој Вароши Огњановић је за председника општине именовано трговаца Перић Васа, док су чланови управе постали: берберин Берберовић Хајро, кафеџија Раденко Кулић, земљорадник Синциревић Милисав и земљорадник Петрић Милош. Постављено је и 18 одборника – 9 хришћана и 9 муслимана, те именовани нови председници за 5 општина у унутрашњости срета.¹⁸⁰⁰

Намештење официра за начелника среза било је привремено решење. До краја марта начелник округа Ужичког Манојло Кораћ, под чију надлежност је потпао Нововарошки срез, за руководиоца управе је поставио бившег полицијског службеника из Ужица, Рогич Десимира (уз два службеника). Општинска управа је имала више запослених и боље је радила. Обновљен је и поштански рад у срезу и организована мања болница са једним лекаром. Почетком априла међутим, Пореска управа, Срески суд и целокупно школство још увек нису радили, што нам говори да је изградња нове управе текла споро.¹⁸⁰¹

Мајор Глишић се превасходно окренуо војној организацији и јачању одреда под његовом командом у Нововарошком, Сјеничком и Милешевском срезу. Он није био у могућности да у целости изврши горе поменуто Недићева наређења, како због противљења Италијана, тако и због недостатка војног материјала и хране. О вему томе он је писао председнику српске владе 20. марта,

---

¹⁷⁹⁹ Исто, сл. 139–142.

¹⁸⁰⁰ Они су били: Крстић Радул општина Божетићи, Поповић Риста општина Радијевићи, Поповић Ристо општина Бистрица, Суботић Никола општина Радоиња и Оташевић М. Бојан општина Рудоше... ВА, НДа, кут. 20, ф. 5, док. 47, стр. 1–2.

¹⁸⁰¹ ВА, НДа, кут. 20в, ф. 1, док. 36, стр. 3.

извештавајући га да је потпуковник Матић већ постигао договор са италијанским гарнизонам у Пријепољу, по којем су се Недићеве снаге могле налазити само северно од пута Нова Варош – Бистрица. Проблем се појавио у томе што су делови Пожешког и санџачког одреда већ били на положајима много јужније од ове линије.¹⁸⁰² Због сложених политичких и економских прилика генерал Недић је 24. марта позвао Глишића у Београд ради личног разговора.¹⁸⁰³

У склопу интеграција Нововарошког среза унутар граница „Недићеве“ Србије, крајем марта уследила је посета Манојла Кораћа Новој Вароши. Иако је Кораћу од стране команде дивизије „Пустерија“ било забрањено присуство на територији под њеном окупацијом,¹⁸⁰⁴ он је 30. марта ујутру заједно са крајкомандантом из Ужица капетаном Минстером (Minster) и генералом Ивковићем, кренуо из Ужица. Цео догађај је лично на прошлогодишње манифестације које су организовали муслимани у част НДХ. Поворку су око 16.00 код Кокиног Брода дочекали мајор Глишић и начелник Рогич са водом бораца Пожешког четничког одреда. На уласку у варош, искићену српским заставама, посетиоце су поздравили припадници Пожешког и СЧО на челу са капетаном Игњатовићем и поручником Калаитовићем, војни оркестар, представници цивилних власти и неколико стотина грађана обе вере. Окупљенима се затим обратио окружни начелник Кораћ поручивши им да је дошао у Нову Варош као представник Владе народног спаса, да би се упознао са ситуацијом у срезу и пружио неопходну помоћ становништву.¹⁸⁰⁵

После њега реч је узео капетан Минстер. Он је грађанима обећао да „Србија у новој Европи мора васкрснути и постојати“, али да би се то десило Срби морају бити сложни и одани влади Милана Недића и немачком окупатору. Окупљени грађани су одговорили клицањем „*Великом Њемачком Рајху и Вођи Њемачког Народа*“. Затим је одржан састанак са народним представницима. Они су се највише распитивали за повећање дотура хране, монополских артикала, те замене новца. Поставило се и питање повратка комуниста у срез, будући да је део становништво који је пружио подршку Глишићевим и Игњатовићевим трупама,

---

¹⁸⁰² АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 8; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, стр. 2.

¹⁸⁰³ Исто, сл. 146.

¹⁸⁰⁴ ВА, НДа, кут. 20, ф. 5, док. 18, стр. 1.

¹⁸⁰⁵ ВА, НДа, кут. 20в, ф. 1, док. 36, стр. 1.

осећао егзистенцијалну угроженост од партизанских присталица у срезу. Говорећи о држању муслимана на другој страни, Кораћ је оценио да се они „*држе сада повучено и по страни*“.

За госте из Ужица је увече приређена свечана вечера, на којој су поред њих присуствовали официрски кор и група најугледнијих хришћана, уз једног представника мухамеданаца. По обеду уследило је „*народно весеље*“ које се посебно допало немачким официрима. Грађани и војска су 31. марта „*најсрдачније*“ испратили делегацију за Ужице. Окружни начелник Кораћ био је задовољан целим догађајем. Извештавајући генерала Недића он је изнео мишљење да се „*мора поклонити нарочита пажња Новој Вароши и Срезу нововарошком*“, јер би то подстакло становништво у „*неослобођеним крајевима*“ да се окрене српској влади.

Недић је стога, питања око Нове Вароши, а у контексту Кораћевих сугестија, проследио министру унутрашњих послова Аћимовићу тражећи од њега да им се озбиљно посвети. Аћимовић се ипак, 10. априла обратио Кораћу без очекиваног елана. Он му је писао да се њихове снаге на територији Нововарошког среза налазе само „*привремено и са специјалним задатком*“, будући да она није саставни део области под контролом Војног заповедника Србије. Стога је наредио ужичком окружном начелнику да се посвети пре свега, текућим стварима, док се не реши питање „*присаједињења територије среза*“ немачком окупационом подручју.¹⁸⁰⁶

Глишић је међутим, на лицу места и даље наилазио тешкоће. Његове трупе су наине, биле увучене у територијални цеп у долини Лима (од Прибојске бање до Страњана), односно између комуниста на левој обали и муслимана на десној, те је уз непријатљески став Италијана, било немогуће изводити оружане акције. Остваривање политичких и војних циљева било је стога, могуће једино преко расподеле животних намирница, праксе коју је увелико користио и окупатор. Драстичне разлике у ценама монополских артикала Глишић је користио да шири свој и утицај генерала Недића долином Лима, те да набавља оружје и друге

---

¹⁸⁰⁶ Исто, стр 1, 2–3, 5.

потрепштине за људство. Он је чак ишао дотле да напише како со за њихову ствар чини „исто толико колико и оружје“.¹⁸⁰⁷

Током априла Глишић је радио и на повезивању са капетаном Ђуришићем и његовим командантима у Црној Гори. За ово је добио овлашћења како од Недића, тако и од ВК ЈВуО-а. Препреку су му чиниле италијанске власти које нису дозвољавале његовом људству прелазак на леву обалу Лима. Везе је отежавао и немачки окупатор, јер је од половине априла СЧО, као и сви легализовани одреди, потчињени директно командантима локалних сектора немачке оружане силе.¹⁸⁰⁸ И поред тога Глишић је успео да се повеже са Ђуришићем. Њега су наиме, у Новој Вароши 18. априла посетили депутати из Васојевића, са којима се договорио о будућем раду.¹⁸⁰⁹ Извештавајући пуковника Масаловића о сусрету са Ђуришићевим људима, Глишић је закључио да „веза са Црногорцима постаје сваким даном све боља и чвршћа“.¹⁸¹⁰ Остало је да се поправе односи са Италијанима, на чему је видећемо Глишић свакодневно радио.

Ти контакти, иницијатива ка пребацивању трупа ка Црној Гори, нерешено питање статуса Нововарошког среза и поготово, Глишићева сарадња са илегалним ЈВуО-ом, изазивали су подозрење Немаца. Уз то, муслимански прваци су стално потурали неистине и оптужбе немачким властима против команданта СЧО-а. Свега овога Глишић је био свестан. Он је крајем априла забележио да се на четнике „врло рђаво гледа од стране Немаца“, односно да им се пребацује да су „Дражсини људи“, да у Новој Вароши крију Михаиловића, да примају оружје од Енглеза из ваздуха итд. Иако је Глишић јавно све порицао, видимо да су окупаторске власти биле врло добро информисане о дешавањима на терену.¹⁸¹¹

---

¹⁸⁰⁷ Глишић је слао Италијанима у Прибој и Пријепоље извесну количину кромпира, како би од њих извукао нешто оружја. Килограм соли је такође, продавао по цени од 8–9 динара, док се на левој обали Лима за њега, на црно тражило 100 динара. Шећер је тамо коштао 300 динара, а Глишић га је давали по 25 динара... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 26, 84, 27, 37, 38, 140–141, 11.

¹⁸⁰⁸ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 22, стр. 1,

¹⁸⁰⁹ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, стр. 2.

¹⁸¹⁰ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 37; Везу са Ђуришићем је преко Глишића одржавао и мајор Остојић, који се налазио у ВК. Истовремено је приступио и формирању оперативног центра ЈВуО-а у Новој Вароши. Остојић је наиме, 18. априла обавестио команду СЧО-а да у град ускоро долазе његови људи Лазаревић и Бојовић са задатком да покрену обавештајни рад. У наредним данима је у Нову Варош послата и радио станица чији је постојање држано у најстрожијој тајности... ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, стр. 3, деп. бр. 20.

¹⁸¹¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 34.

Проверу оптужби против Глишића Немци су извршили 30. априла, када су из Ужица у Нову Варош дошла два немачка официра у пратњи генерала Ивковића. Један од Немаца по чину капетан, а према речима мајора Глишића „*професор универзитета у Грацу*“, представио се као „*специјални официр Немачке врховне команде*“. Притом је „*одлично говорио српски*“. На основу изнетих карактеристика може се закључити да се радило о др. Јозефу Матлу,¹⁸¹² официру АБВЕР-а. Други официр се представио као зондерфирер Хофман. Глишић је са немачким обавештајцима прво 30. априла разговарао током ручка, где се Матл повољно изразио о Србима, а негативно о Хрватима и Италијанима. Затим је уследио службени разговор којем је присуствовао и капетан Игњатовић. Састанак је водио Матл који је постављао разна питања: о јачини четничких снага и положајима које су држале, распореду комунистичких јединица и њиховим плановима, држању италијанске војске према њима, односу хришћана и муслимана, стању у Црној Гори са посебним освртом на племе Васојевића итд. Иако су Немци начелно показивали симпатије према Србима, Глишић им према соспственим речима, нимало није веровао, па је на већину питања давао лажне одговоре.¹⁸¹³

После разговора о Италијанима, комунистима, муслиманима итд., Матл се осврнуо и на тему будућности Нове Вароши. Он је Недићевим официрима поручио „*да и поред најбоље воље да се нашој (српским интересима, М.Ж.) ствари користи на сваком месту, ово није у могућности да се учини на италијанској територији*“. Глишић је у овим речима добро препознао негативан немачки став у односу на евентуално припајање Нововарошког среза окупираној

---

¹⁸¹² **Јозеф Матл (1897–1974)**. Аустроугарски официр и професор славистике на Универзитету у Грацу. Због познавања српског и албанског језика, али и општих прилика на целом Балкану, врбован од стране АБВЕР-а још пре рата. Посебно се бавио етничким проблемима на простору Југославије. После њене окупације постављен је за једног од руководиоца при сектору I АБВЕР-а у Београду. Специјализовао се за односе са ЈВУО-м. Он је организовао и присуствовао састанку између Драгољуба Михаиловића и представника немачке војске у селу Дивцима новембра 1941. године. Михаиловић га је описао као човека „*способног да превари*“. Матл је успоставио контакт и са мајором Дангићем и био заслужан за његово интернирање. Касније се приближио и мајору Ђуришићу непосредно пред његово хапшење у мају 1943. године. Још од првих дана окупације др Матл са друге стране, ступа у везу са колаборационистима са територија Косова и Санџака. Повезао се са Девом, Бољетинијем, Пејанијем, Дацом, Звиздићем и др. Опсег његовог обавештајног рада ширио се и на простор Албаније. После капитулације Италије, Матл и Дева су омогућили мирно преузимање власти од стране Немаца на Косову. Затим одлази у Тирану где наставља обавештајни рад. Био је задужен за прикупљање информација са подручја северне и средње Албаније, јужне Италије, Црне Горе и Санџака. Радио је и на стварању паравојних јединица чији су састав чинили локални Албанци и(ли) муслимани.

¹⁸¹³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 34, 56.

Србији. Јасна је била и њихова неспремност да се по овом питању замере Италијанима, који су већ током друге половине априла изнели захтев да се Нова Варош врати под њихову управу.¹⁸¹⁴

Затим је разговор постао још неугоднији за двојицу српских официра. Матл је почео са причом о његовим контактима са генералом Михаиловићем, мајором Дангићем и генералом Недићем, притом говорећи о великом пријатлјеству које осећа према српском народу, а све у циљу извлачења информација о Дражи,¹⁸¹⁵ што је изгледа био главни циљ доласка немачких обавештајаца. У разговор се укључио и зондерфирер Хофман, закључивши да „Срби много воле пушку“ у чему је Глишић, поново добро видео најаву разоружања неких легализованих јединица. Требало би поменути и да је Матл био врло задовољан положајем муслимана у граду. Приликом одласка он се на кратко сусрео са главним имамом у Новој Вароши, који му је поручио да стање муслимана у Нововарошком срезу „*боље не може бити*“.¹⁸¹⁶

Уз извештај са састанка Глишић и Игњатовић су 1. маја послали и писмо генералу Недићу, које прецизно указује на суштину доласка др. Матла. У њему пишу да су од стране немачких власти осумњичени као људи генерала Михаиловића и да су изложени „*страховитој шпијунажи и контроли од стране Немаца и Италијана*“. Жалили су се да постоји могућност разоружања људства после толиких борби против комуниста и чак, његово заробљавање. Двојица официра су у закључку категорички одбацили сваку везу са Михаиловићем, оспоравајући и везе са енглеским оружјем. Од Недића су стога тражили да умањи притисак окупатора на њих и не дозволи њихово разоружавање.

Питање статуса Нове Вароши им је најтеже пало, будући да су били убеђени да ће се она вратити под италијанску контролу. Изјавили су међутим, да су је добили у борби и да ће је стога бранити „*до последњег метка и човека*“.

---

¹⁸¹⁴ Глишић је овиме вероватно био затечен и разочаран, будући да је неколико дана раније писао потпоручнику Шекуларцу да се „*питање Санџака врло повољно развија*“ по њих... Исто, сл. 36, 57.

¹⁸¹⁵ Прави циљ немачке инспекције показује нам деловање генерала Ивковића, који није присуствовао састанку. Он се за то време кретао по граду прикупљајући информације о ЈВУО-у. Тако је потпоручника Кривокапића отворено питао ко су људи генерала Михаиловића, где се они налазе и шта исти зна о вођи антифашистичке гериле. Пре постављеног питања Ивковић се Кривокапићу представио као „*Равногорац*“, рекавши му да је свеједно да ли је „*неко Равногорац или припадник*“ СДС-а. Кривокапић је на сва питања одговорио негативно и цео разговор пренео Глишићу... Исто, сл. 98.

¹⁸¹⁶ Исто, сл. 57–58.

Ратоборан став објаснили су тиме да је Нововарошки срез „*прва етапа*“ у борби за уједињење „*Србије, Црне Горе и Санџака*“. Поред несумњивог патриотизма, ове речи указују и на потпуно одсуство јасне слике о политици великих сила у том тренутку, што ће и Глишића и Игњатовића скупо коштати.¹⁸¹⁷

Милан Недић међутим, није био убеђен у њихову оданост, вероватно јер је располагао са чврстим доказима о њиховој сарадњи са ЈВуО-м. О томе сведоче штурци и одсечни одговори председника српске владе на важна питања које је пре свега, отворио мајор Глишић. Пуковник Масаловић је наиме, према Недићевом налогу, кратко одговорио заповеднику СЧО-а 3. маја, да је генерал Ивковић у Новој Вароши био „*са знањем Председника Министарског Савета*“ у санитетској мисији, никаквој другој, а најмање политичкој. За немачког официра са којим је Глишић разговарао је речено једино то да је он личност која председнику владе чини „*велике и пријатљеске услуге*“. У погледу наведених „*неоснованих сумњичења*“ о везама Глишића и Игњатовића са Михаиловићем, Недић је двосмислено одговорио да „*седе мирно и врше свој посао као до сада*“, јер он „*зна ко су они*“. Недић се неколико дана касније обратио Глишићу и преко Министарства унутрашњих послова. У Нову Варош је 10. маја стигла депеша у којој му се преноси наређење да буде спокојан и врши своју дужност, јер су предузете потребне мере по питањима која су га бринула.¹⁸¹⁸

Какве су мере биле у питању није наведено у документу, али се њихова учинковитост може препознати из догађаја који су уследили. После отварања офанзиве против партизанских снага и њиховог избацивања из Црне Горе, италијанске власти су повратиле контролу над Нововарошким срезом без бобре, а четничке снаге протерале на територију Србије, које су затим разоружане од стране Немаца. Мајор Глишић је ухапшен, док је капетан Игњатовић ликвидирао у Новој Вароши од стране неколико официра блиских покрету Димитрија Љотића, односно пуковнику Масаловићу.

Дешавања у Сјеничком срезу (фебруар – април 1942. године)

У плановима генерала Недића који су се односили на Стари Рас Сјеница је имала важну улогу. Она међутим, није запоседнута од његових трупа. Главни

---

¹⁸¹⁷ Исто, сл. 146–147.

¹⁸¹⁸ Исто, сл. 151, 154.

разлог томе био је отпор муслимана. После уласка у Нововарошки срез, људство Пожешког четничког одреда је наине, кренуло ка Сјеници. Од 10. до 13. фебруара четници су савладали отпор муслимана у селима Караула и Милошев До на путу Пријепоље – Сјеница. Током борби је убијено 7 мухамеданца, неколико жена је силовано, а било је и пљачке.¹⁸¹⁹ Према речима капетана Јанића убијени муслимани су били познати од раније по терору над српским живљем. Хоџа Пачариз се у међувремену, покренуо из Хисарцика, али је упао у четничку заседу. Спасла га је Јанићева интервенција код капетана Игњатовића. Затим се Пачариз и састао са њим у манастиру Милешеви 13. фебруара, носећи дарове у знак захвалности. Да би се избегли даљи верски сукоби постигнут је договор да Јанић и Пачариз 14. фебруара оду у Милошев До и тамо на лицу места среде ситуацију, што су и учинили. Затим је Јанић сутрадан у Сјеницу послао потпоручника Милоша Јовановића родом из Пријепоља, са писмом за Хасана Звиздића. Друштво му је правио Сулејман Пачариз. Обраћајући се муслиманском лидеру Јанић је наводно обећао да ће са своје стране спречити сваки будући инцидент, траживши исто од Звиздића. Дана 17. фебруара Јовановић и Пачариз су се вратили са Звиздићевим одговором, у којем је писало да ће и он покушати да смири ситуацију.¹⁸²⁰ Питање припадности вароши је међутим и даље остало отворено.

Муслимани из Сјеничког среза ипак, нису дозволили Пожешком четничком одреду улазак у град (као и партизанима нешто раније). Игњатовићу су лукаво, одлуку да му се супротставе оружјем, пренели преко окупаторских власти. Четнички командант је стога са пратњом отишао у Сјеницу, могуће када и потпурчник Јовановић. Српски живаљ је дочекао Игњатовића „са одушевљењем“, али су муслимани били „видео нерасположени“. После разговора са Звиздићем њему је још једном речено да му улазак са трупама није дозвољен. Да би се избегао већи сукоб Игњатовић је одустао „од напада“. Штаб Пожешко-ужичке групе одреда је 17. фебруара тражио од Недића да „што хитније реши питање“ Сјеничког среза дипломатским путем. Предлагано је да се представници муслиманског живља из Сјенице уврсте у политичке и управне власти

---

¹⁸¹⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Допис 868. трупе фелдјандармерије при Крајскоманди у Косовској Митровици..., стр. 2.

¹⁸²⁰ С. Краков, *нав. дел.*, књ. II, стр. 99–100.

колаборационе владе, да би се придобили за сарадњу. Закључак је био да док на боку постоје јаке муслиманске трупе „у чије се држање не може имати поверења“, даља акција Недићевих снага према југу је немогућа.¹⁸²¹

Податке о преговорима у Сјеници половином фебруара добио је и ГШС. Према њима Звиздић је одбио да преда град и одлучио да одпутује у Београд и са генералом Недићем реши спорна питања.¹⁸²² Да ли је заиста отишао нисмо успели да утврдимо. Пошто у Сјеници није било италијанске војске, Звиздић је да би осигурао присуство окупатора, тражио да се у варош пошаље неколико Италијана који би симболично представљали окупациону власт. Тако је у Сјеницу стигло 5 карабињера чији се број у марту смањио на тројицу. Они су дуго времена били једина окупаторска војска у целом срезу.¹⁸²³

Осетивши промену ратне климе, покренуо се и војвода Гиљевски Раде Кордић, који није био потчињен ни Јанићу ни Игњатовићу. Он је 23. фебруара са наоружаним православцима из Барске општине покренуо један од његових осветничко-пљачкашких похода. На удару се нашло муслиманско село Боришиће. Цело место са 24 куће је „спаљено и уништено“. Притом је убијено 8 муслимана мештана,¹⁸²⁴ а било је и силовања. УО је овај случај пријавио немачкој команди у Новом Пазару тражећи заштиту. Крајскоманда из Косовске Митровице је међутим, одбила да помогне оштећеним муслиманима јер нису живели у немачкој окупационој зони.¹⁸²⁵ Четири дана касније 27. фебруара, муслиманска милиција из Сјеничког среза заробила је у селу Чипаље североисточно од Сјенице, 5 Срба који су вршили курирску службу за ЈВуО између Нове Вароши и Рашке. У питању су били официр Марковић Милан, Лешац Крсто, Матовић Љубо, Матовић Милорад и Ђуровић Грујо.¹⁸²⁶

Верско насиље наставило је да се шири Санцаком и током марта. Четничка команда у Новој Вароши примила је 7. марта писмо православних свештеника из Бјелопољског среза, који су се жалили на терор „црногорских комуниста и

---

¹⁸²¹ ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 21, стр. 1.

¹⁸²² ВАС, НОВЈ, кут. 3, ф. 2, док. 11, стр. 2.

¹⁸²³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 60.

¹⁸²⁴ Тада су страдали: Крушовршанин Рашо, Бучац Салко, Зорнић Асен, Зорнић Шерита, Куч Делва и троје деце која су изгорела у запаљеним објектима... ИАРНП, фонд 283, НОР, Допис 868. трупе фелдјандармерије при Крајскоманди у Косовској Митровици..., стр. 1–2.

¹⁸²⁵ Исто; Исто, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19.03.1942. године, стр. 1.

¹⁸²⁶ ИАБ, BDS, Д-344, Pavle Đurišić, str. 28–29.

муслимана“. Као пример навели су Затонску, Лозанску и Коритску општину у којима су остали „само трагови да су ту некада српске породице живеле“. У општини Корито остало је наводно, до овог времена, само „још десет кућа“ српских непопаљено.¹⁸²⁷

Мајор Глишић је због напете ситуације одмах по доласку у Нову Варош позвао чланове УО-а да га посете ради договора. До састанка није дошло услед бојкота муслимана из Сјенице. Они су на другој страни, доливали „уље на ватру“, агилно радећи на интеграцији среза у Велику Албанију. Немачке власти су због тога у Сјеницу послале две делегације које су имале задатак да испитају има ли ова инцијатива икакве реалне основе. После увида Немци су закључили да у Сјеничком срезу нема албанског становништва, већ да у њему живе само муслимани који говоре српским језиком. Мајор Глишић је у овоме видео шансу и тражио од Недића да „најхитније“ на дипломатском плану уреди ствар. Он је предлагао да „један део немачких снага истовремено“ са четницима уђе у Сјеницу, да се разоружају и муслимани и хришћани у вароши, приликом чега би оружје било дато њему. Сваки други начин уласка у Сјеницу он није видео без приливања крви услед отпора муслимана, што би уједно био и напад на италијанску војну силу, обзиром на присуство карабињерије у граду.¹⁸²⁸

Видевши да су Недићеви дипломатски капацитети танки, Глишић је сам покушао да преговорима са Италијанима осигура улазак у Сјеницу. Он је тако са капетаном Игњатовићем током друге половине марта боравио у Пријепољу. Тамо се међутим, уверио да УО уживају подршку окупатора, те да се срез неће лако добити. Обраћајући се начелнику Кораћу 23. марта он је писао да акција у сјеничком крају „иде доста тешко“. Жалио се да му велики проблем прави и недостатак оружја код хришћана, јер се са друге стране, муслимани „ужурбано наоружавају довлачећи оружје чак из Албаније“.¹⁸²⁹

Глишић је исту трему отворио и пред генералом Недићем. Новодио је да муслимани имају око 3.000 пушака, а Срби само 1.000 уз мало муниције.¹⁸³⁰ УО је могао да рачуна и на неколико хиљада Арнаута који би му у помоћ дошли од

---

¹⁸²⁷ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 13, стр. 1.

¹⁸²⁸ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 60.

¹⁸²⁹ Исто, сл. 8, 11.

¹⁸³⁰ ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 2.

Новог Пазара и Косовске Митровице. Ситуацију је додатно отежавало присуство муслиманских избеглица из Босне, које су имале „велики утицај“ на локалне мухамеданце. Због тога је Глишић оценио да започињање борбе „није паметно“, те поновио Недићу да се мора делати преговорима и тражити помоћ од немачких власти, јер су муслимански прваци већ били „развили велику политичку акцију“ са намером ширења граница Велике Албаније на овај простор.

У међувремену, Глишић је покушао да поправи односе са УО-м. Речју, он се састао са српским чланов Радом Карамарковићем, те преко њега позвао и остале чланове на преговоре. Поред тога Глишић је радио и на укључењу сјеничких трговаца на тржиште „Недићеве“ Србије, пре свега преко монополских артикала и откупа вуне. И овога пута Звиздић је саботирао одржавање заједничког састанка, тако да је Глишићев контакт са УО-м остао само на преписци. Видно незадовољан он се поново обратио Недићу са сличним предлозима – улазак униформисаних трупа са једним немачким одредом који у граду не би остао за стално, разоружање муслимани и хришћана широм среза (док би део оружја православаца Глишић благовремено сакрио да га Немци не узму), информисање Немаца да су „муслимани неверни и да су увек спремни на борбу против Срба, па макар и са комунистима“, о чему говори да су до тада „убили велики број Срба који су незаштићени“ у Сјеничком срезу.¹⁸³¹

Дипломатска акција коју је повео генерал Недић у циљу уласка његових трупа у Сјеницу, добила је стога замајац. Током друге половине марта он је у Београду разговарао са италијанским војним аташеом пуковником Луиђијем Бонфатијем (Luigi Bonfatti), понудивши му помоћ и садејство у борби против комуниста на целом Балкану, а поготово на територији Санцака. Недићев предлог је стигао до Мусолинија, који је дозволио његово спровођење у дело, али под условом да стриктно остане у границама војне сарадње.¹⁸³² Недић је отишао и корак даље. На новом састанку са Бонфатијем он је током дискусије о уласку владиних снага у Сјенички срез, предложио да се званично призна „италијанско-српска окупација“ на подручју Санцака или да се формира мешовита комисија, а све ради опште

¹⁸³¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 5, 9, 72.

¹⁸³² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Governatorato Montenegro, Azione politico-militare nel Sangiacato, Nr. 3262, 2. aprile 1942., p. 1.

мантре борбе против комунизма.¹⁸³³ Нови сусрет са Бонфатијем председник српске колаборационе владе имао је већ 15. априла. Италијанска страна је тада понудила и политичку подршку за решавање „српског питања“ у послератном светском поретку, односно „*подршку за успостављање Велике Србије и то на штету Хрватске*“. Недић није одбацио ове понуде, али је задржао „*лојалност*“ према немачкој окупационој управи, коју је и обавестио о контактима са Италијанима.¹⁸³⁴

Недић је наике, оптимистично очекивао подршку оба окупатора по питању ширења граница Србије. Стога је према изворима ЈВУО-а 21. априла послао депутате у Берлин, са задатком да „*траже аутономију Србије и припајање источне Босне, Срема и Санџака*“.¹⁸³⁵ Затим је 21. априла обавестио мајора Глишића,¹⁸³⁶ да се питање Старог Раса дипломатски расправља и да му се чини да ће се оно решити у виду „*најповољније користи*“ по њих. Заповеднику СЧО-а је наложено да због тога има стрпљења и не форсира улаз у Сјеницу, као и да „*свим силама*“ ради на томе да се „*Срби и Муслимани свуда споразумевају и што више иступају као једна целина*“.¹⁸³⁷ Стога је Глишић још једном позвао чланове УО-а да одмах дођу код њега у Нову Варош и „*тима покажу добру вољу за сарадњу са Србима*“. У противном, њихово избегавање састанка могло се „*доцније рђаво схавтити*“.¹⁸³⁸ Упркос жељама српске стране до састанка опет није дошло, док су се сукоби између муслимана и хришћана интензивирали.

Тако је 1. априла муслиманска милиција из Сјенице упала у село Чедово и одузела пушку једном мештанину који је из ње пуцао у току свадбе. Истоме је пушка враћена тек када је платио казну од више од 1.000 динара. Пошто иста законска мера није спровођена над муслиманима, Глишић је протествовао

---

¹⁸³³ Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, str. 473.

¹⁸³⁴ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 1, Београд, 2014, стр. 342; Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 2, str. 323–324.

¹⁸³⁵ Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1, str. 239.

¹⁸³⁶ Овај му је током априла и отворено тражио да припоји целу десну обалу Лима окупираној Србији... ВА, НДа, кут. 149, ф. 4, док. 2, стр. 1.

¹⁸³⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 148.

¹⁸³⁸ Исто, сл. 72; О Недићевој дипломатској иницијативи Глишићу је 30. априла говорио и немачки обавештајац др. Матл, који је током разговора са њим у Новој Вароши изјавио да је присуствовао састанку који је Недић одржао у својој кући, а на коме се причало о питању припадности Сјенице. Недић је тада наводно тражио да се Сјеница преда његовим трупама да би се створио јак фронт одбране од евентуалног комунистичког напада из Црне Горе... Исто, сл. 58.

тражећи да милиционери врате узети новац.¹⁸³⁹ Раде Кордић се истовремено жалио команди СЧО-а да муслимани поново припремају напад на њега. Стога је молио помоћ у наоружању и храни. Он се такође, осврнуо на неколико Глишићевих писама у којима је његов рад критикован и тражено „да прекине борбу са муслиманима“. Одговорио је да би он „радо прекинуо борбу са њима, јер није лако водити читаву годину дана борбу...без ичије помоћи“, али да га „свакога дана нападају и убијају“ му људе. Ово је био наводно и разлог зашто не долази на виђење са Глишићем.¹⁸⁴⁰

Затим је муслиманска милиција заробила поручника Томашевића и тројицу његових четника у селу Багачићи. Група се враћала у Штаваљ после састанка са мајором Глишићем у Новој Вароши. Вест о Томашевићевом заробљавању брзо се прочула и Срби из целе Штаваљске општине су кренули ка Багачићима. Спустили су се и четници са Голије. Овај покрет је изазвао подозрење муслиманског становништва из околних села, па су послата појачања у Багачиће. Православци су опколили насеље и тражили да се Томашевић пусти или ће село бити спаљено. Чланови УО-а су из Сјенице отишли у Багачиће и наредили да се Томашевић пусти, а муслимани одговорни за инцидент казне. Поручник Томашевић је затим наговорио хришћане да дигну опсаду и да се разиђу.¹⁸⁴¹ Горак укус за мало избегнутог већег оружаног инцидента, се међутим, ширио срезом.

Почетком априла је поново почео притисак и на Буђево од стране локалних муслимана, пре свега оних из Сувог Дола. Буђевска чета је тих дана одбила два напада муслимана. Глишић им је међутим, забранио да напуштају село ради контра-акција. Он се ипак, жалио УО-у на тежак положај овог села и од његових чланова добио уверење да ће се ичинити све да би се спречили даљи напади. На простор Буђева је затим отишао Хасан Звиздић да умири муслимане, али је ситуација остала напета. Муслимани су према речима поручника Томашевића, 7. априла планирали и напад на село Шушуре западно од Сјенице, до кога ипак, није дошло.¹⁸⁴²

---

¹⁸³⁹ Исто, сл. 74.

¹⁸⁴⁰ Исто, сл. 69–70.

¹⁸⁴¹ Исто, сл. 93.

¹⁸⁴² Исто, сл. 94.

Током прве половине априла Штаваљском четничком одреду се на другој страни, предао партизански командант Андра Петронијевић. Затим је послат у штаб генерала Михаиловића на Голији, да би убрзо био враћен у Штаваљ, а онда 25. априла спроведен за Нову Вароши ради истражног поступка.¹⁸⁴³ Према речима команданта Вапске чете потпоручника Шекуларца, „*народ је још у путу хтео да линчује*“ Петронијевића, али је залагањем потпоручника Кривокапића који га је спроводио, он безбедно стигао у Нову Варош.¹⁸⁴⁴

Тих дана је идеолошки сукоб на простору Штаваљске општине био у пуном жеку. Четничке хајке су ухапсиле четворо комуниста који су се овде крили још од битке за Сјеницу. Вођа групе био је учитељ из Сјенице Симеун Карамарковић, који је 3. августа стрељан на Бањици.¹⁸⁴⁵ Делови СЧО-а смешетни у Страњанима на десној обали Лима у Милешевском срезу су затим 22. априла заробили писмо које је комуниста Мухамед Абдагић, послао у Сјеницу. Глишић је оригинале умножио и послао их између осталих командама „Пустерије“ и „Венеције“, те италијанском гарнизону у Пријеполу и председнику Српске владе Милану Недићу. У пропратном тексту он је тражио да се лица која се помињу у писму ухапсе, комунистичке ћелије у Сјеничком срезу разбију, а апеловао је на Италијане и „*да се предузму потребне мере да се спречи могући сукоб муслимана и православних*“ којима су тежили комунисти.¹⁸⁴⁶ После свега наведеног ионако слаба организација КПЈ-а у Сјеничком срезу, била је обезглављена.

Набујала верска нетрпељивост у Сјеничком срезу експлодирала је током друге половине априла, појавом веће количине оружја и новца које су Британци послали Михаиловићевим трупама.¹⁸⁴⁷ Будући да се он током априла налазио на Голији део пошилики је усмераван на овај простор. Пошто дотур војног материјала није

---

¹⁸⁴³ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 5, књ. 1, стр. 1; ИАРНП, фонд 283, НОР, Сећање Радовић Миодрага на неке догађаје у Штаваљу, општина Сјеница 1942. године, стр. 1; ИАРНП, фонд 283, НОР, Телефонска депеша мајора Глишића окружном начелнику у Ужицу о хапшењу Андре Петронијевића, стр. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 44.

¹⁸⁴⁴ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 35; За хватање Петронијевића Глишићеви људи су добили 10.000 динара као награду... ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 21, стр. 1.

¹⁸⁴⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, Сећање Радовић Миодрага на неке догађаје у Штаваљу, општина Сјеница 1942. године, стр. 1; ИАРНП, фонд 283, НОР, Потврда за удовицу Сименуна Карамарковића из Сјенице издата 19.8.1946. године, стр. 1.

¹⁸⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 8, стр. 1–2.

¹⁸⁴⁷ Помоћ од савезника ЈВуО је почела да прима од октобра 1941. године. Она се састајала од оружја и другог ратног материјал, одеће, обуће, дувана и новца, а достављана је из ваздуха... Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 197.

увек био прецизан, дешавало се да буде спуштен у муслиманско насеље, где је његово прикупљање било врло тешко. Једна таква пошиљка је бачена у села Чипаље, Багачиће и Вишњицу, источно од Сјенице у ноћи 13/14. априла. Она се састојала од санитарног материјала, одеће, оружја, муниције и новца.¹⁸⁴⁸

Локално муслиманско и хришћанско становништво је све ово брзо разграбило. Капетан Брана Петровић је био задужен да прикупи бачене ствари од сељака. Он је предлагао да се ова села попале уколико им не изађу у сусрет, али генерал Михаиловић то није дозволио.¹⁸⁴⁹ Део материјала муслимани су однели у Сјеницу, а ови проноцљиво исти предали Немцима, као доказ да у Сјеничком срезу има четника генерала Михаиловића. Мајор Глишић је био револтиран оваквим развојем догађаја. У једној депеши упућеној мајору Остојићу 2. маја, он је записао: „*Они идијоти (Британци, М.Ж.) опет бацили материјал и људе у Турско село и све ухваћено и предато Немцима. Због овога пала сумња на све и доведено у питање примање у овом крају*“.¹⁸⁵⁰

Капетану Петровићу је до 26. априла уз доста муке успео да прикупи: 6 тешких митраљеза типа „Шварцлозе“ (4 употребљива), 10 митраљета (ниједна употребљива), 2 бале шињела, 2 бале завоја и вате, 2.225 малих златника, 244 велика златника и 7.500 долара у новчаницама. Петровић је сматрао да су сељаци још нешто утајили, па је кренуо истог дана у ново прикупљање.¹⁸⁵¹ Златници су се међутим, већ тих дана могли видети код муслиманских сељака у Новом Пазару. Немачке власти су убрзо и овде дошле у посед по ЈВуО компромитујућег материјала.¹⁸⁵²

Акцији прикупљања материјала се придружио и мајор Глишић. Он је 1. маја писао УО-у у Сјеници да се наоружање и „*велика количина новца*“ која је по њему спуштена у село Багачиће, мора прикупити и предати окупатору како исти не би помислили да Глишићеви одреди, али и муслимани, сарађују са комунистима.

¹⁸⁴⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 260 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. aprile 1942., p. 4; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 302.

¹⁸⁴⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942., Ратни дневник 1.1.1942–29.4.1942., стр. 77–79.

¹⁸⁵⁰ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 5, стр. 2.

¹⁸⁵¹ ВА, ЧА, кут. 20, ф. 2, док. 5, стр. 1; Он међутим, није пријавио део покупљеног новца и задржао га за себе. Неколико стотина златника које је Петровић сакрио у наредним месецима биће један од разлога дубоког раздора унутар Јаворског корпуса... ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 10, стр. 5, деп. 848.

¹⁸⁵² АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, Влада Милана Недића, док. 146, стр. 1–2.

Стога је Глишић издао наређење потпоручнику Ратку Кривокапићу да са делом Штавалашког четничког одреда „*изврши претрес свих кућа у селу Багачићи и сву спрему, наоружање и новац*“ преда његовој команди у Новој Вароши. УО је замолио да утиче на муслимане да се не противе овој интервенцији, предају све што су утајили, а његови људи ће то касније предати окупатору. Са своје стране је гарантовао да мештанима обе вероисповести неће бити учињена никаква неправда, а Кривокапићу наредио да предузме све мере ради заштите становништва од евентуалних злоупотреба. Уколико дође до отпора, Глишић је запретио да ће поновити претрес у сарадњи са Немцима. Све ово је наравно био само параван за акцију прикупљања наоружања за снаге ЈВуО-а.¹⁸⁵³ Хасан Звиздић је то добро знао, али је првобитно дао одобрење да спроведе акцију у Багачићима. Он је на другој страни наставио да ради против четника тако што је део покупљеног материјала сам предао Немцима, а припремао је и обрачун са снагама које је послао Глишић.¹⁸⁵⁴

Потпоручник Кривокапић је започео акцију 3. маја у 5.00. Пратњу му је чинило око 60 бораца. Да би избегао сукоб он је пре уласка у село Багачиће отишао само са неколико људи код председника општине, иначе муслимана. На састанку је њему и окупљеним муслиманским мештанима речено да он долази да изврши претрес само православних кућа и да муслиманске неће дирати. Муслимани су се сложили да их пусте и обавестили њихове људе да Кривокапић долази „*по наређењу окупатора*“. Затим је извршен претрес села Багачића и Чипаља без инцидената. У изворима се не наводи шта је Кривокапић нашао, али стоји да је са собом повео 5 Срба за које се сумњало да су сакрили највише материјала. Са прикупљеним стварима и сужњима одред се покренуо ка селу Вапи. На путу ка овом селу су међутим, упали у заседу припремљену од стране 300–400 муслимана. Иза муслиманске акције је стајао Звиздић, јер је људство доведено чак из Пештера и Кладнице. Када су муслимани потпуно опколили четнике тражили су од Кривокапића да крене са њима у варош. Он је у пратњи двојице четника то и учинио. Један од пратилаца се убрзо вратио са

---

¹⁸⁵³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 99–100; Захарије Остојић је још фебруара 1942. године забранио трупамa у Сјеничком срезу, да врше било каква насиља над муслиманским живљем под претњом смрти... ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 6, стр. 1.

¹⁸⁵⁴ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 65.

Кривокапићевом поруком да се према наређењу италијанског окупатора мора вратити све што је узето у Багачићима и Чипаљима, те да се пусте заробљени Срби. Материјал су затим покупиле муслиманске трупе. Док су муслимани узимали ствари, четнички одред се повукао на север у село Дунишиће. И тамо су их дочекали муслимани и опколили. Овде је дошло до сукоба, приликом којег је рањен један четник.¹⁸⁵⁵ Невоље по Србе су међутим, тек почијале.

Наредног дана, 4. маја, муслиманска милиција хоће Пачариза је у заједници са италијанском војском из Пријепоља, у раним јутарњим часовима упала у село Багачиће ради проналажења остатака енглеске пошилике. Док су италијански војници вршили увиђај, милиционери су у српским кућама мимо Италијана, *„вршили притисак и малтретирали не само мушкарце, већ малтретирали и жене и децу и пљачкали шта су стигли“*. У муслиманским кућама при томе, није било никаквог претреса, иако је тамо и могло нешто да се нађе, будући да четници нису улазили у њихове домове. Потпоручник Кривокапић је са друге стране, остао заробљен у Сјеници и касније је изгледа са италијанском војском поведен 6. маја за Пријепоље. Што се тиче остатака пошилике, мимо онога што су запленили муслимани, према мишљењу Захарија Остојића, он је био раздељен међу сељацима и трајно недоступан.¹⁸⁵⁶ Инцидент у Багачићима је између осталог, утицао на генерала Михаиловића да почетком маја потпуно обустави даљи пријем материјала из ваздуха на овом терену.¹⁸⁵⁷

Мајор Глишић је био револтиран инцидентима у Багачићима које су изазвали муслимани. Његово незадовољство је пре свега, било изазвано тиме што је напад на четнике извршен после гаранција УО. Такође, мировна иницијатива коју је Глишић повео крајем априла са циљем да у заједници са његовим члановима (читај Хасаном Звиздићем) изглади нараслу нетрпељивост између муслимана и хришћана у Сјеничком срезу, претрпела је тежак ударац.¹⁸⁵⁸ Тим поводом Глишић

---

¹⁸⁵⁵ Исто, сл. 21–22; О овом догађају је укратко била обавештена и немачка Команда за Југоисток. У извештају се наводи да су Михаиловићеви четници извршили акцију у два села северо-источно од Сјенице, али да их је *„разбила албанска милиција“*... Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, str. 397.

¹⁸⁵⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 64, 187–188.

¹⁸⁵⁷ ВАС, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 5, стр. 3, деп. бр. 89.

¹⁸⁵⁸ Дана 1. маја Глишић је замолио чланове УО да одреде дан састанка са њим *„ради дефинитивног уређења“* верских односа у срезу. Он се одбору жалио да и поред његовог *„настојања да се односи изгладе и направе трпељивим, на терену остало је стање као и пре и да се Српски живаљ и даље пљачка, убија и малтретира“*. Глишић је ипак, био оптимистичан и

се неколико дана после сукоба оштрим тоном обратио италијанској команди у Пријепољу. Наводећи да му од доласка на територију Санцака стижу жалбе на „муслимане који на најгрубљи начин убијају, силују, пљачкају, бију и малтретирају Србе“, а у светлу последњих догађаја напада на четнике и православно становништво у Багачићима, четнички командант је упозорио италијански гарнизон речима: „Као Србин и човек ја, после свега овога, немам више моралног права да задржавам Србе да се не бране, и одобрио сам да се у сваком поновљеном случају насиља над српским живљем од муслимана, Срби одупру свим силама. Ово ће неминовно изазвати општи покољ у целом Сјеничком срезу, а можда и у другим срезовима. За ово ће сносити сву одговорност муслимани“. Будући догађаји ће ове речи овенчати као пророчанске. Глишић је даље, од Италијана тражио „хитну интервенцију“ код муслиманских првака, јер је он учинио све што је могао „да не дође од отвореног сукоба између Срба и муслимана“. Писма сличне садржине он је истовремено послао Хасану Звиздићу и хоци Пачаризу, као последњу опомену да се смири ситуација у срезу.¹⁸⁵⁹

У залеђу поменутог инцидента, непрекидно је трајао притисак муслимана на терен Гиљевског четничког одреда. Штаб војводе Кордића у селу Врбници је наине, између 19. и 23. априла био два пута нападнут од стране муслимана из Височке. Притом је рањен један четник. Кордић по наређењу Глишића, није одговорио на ове нападе. Муслимани из Павинопољске и Расовске општине Бјелопољског среза су затим 25. априла организовали већи напад на село Зонско и убили Ровчанин Јанићија. Борбе су вођене неколико дана. Кордић је од сељака добио информације да се припрема и муслиманска акција према Врбници, односно Коритима. Тражећи од мајора Глишића помоћ у људству и оружју, он је навео да су тих дана од муслимана протерани православци из села: Бољара, Долића и Сувог Дола. Повод за муслиманске акције командант Гиљевског

поручио члановима одбора да се ситуација може смирити „уколико управни одбор покаже добре воље за ово“... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 97.

¹⁸⁵⁹ Исто, сл. 65–66; То никако није био лак посао. Инцидент у Багачићима се наине, само надовезао на неколико претходних окршаја између муслимана и Срба, који су се десили током друге половине априла. Глишић је тада извештавао генерала Недића да на простору среза влада „велика заоштреност“ између конфесија. Он је навео да „скоро свакодневно“ прима жалбе православаца „о терору који се над њима врши од стране Муслимана“. Интервенције код УО нису имале ефекта, по Глишићевом мишљењу, јер је Хасан Звиздић „који је (био, М.Ж.) наклоњен“ Недићу, стајао под јаким утицајем Албанаца из Новог Пазара и са Косова. Глишић је имао великих проблема са Барском општином у којој је деловао Раде Кордић и где су стално трајали верски сукоби... Исто, сл. 24.

четничког одреда видео је у томе што су се тих дана вратили муслимански депутати из Тиране и пронели вест да су границе Велике Албаније проширене до реке Лима, а самим тим и на цео Сјенички срез.

Према његовим речима „*свуда се осећају комешања и концентрисања муслимана према српским селима*“. На основу изнесеног, Кордић је закључио да су сви његови покушаји да се односи „*побољшају са муслиманима из околних села среза Бјелопољског и јединог муслиманског села од дванаест кућа на територији одреда – Височке, остали безуспешни*“, иако је Кордић повукао „*своју стражу дубоко у српска села*“ и „*издао сходна наређења да нико не пуца да се не би муслимани узнемиравали*“.¹⁸⁶⁰

Муслимани су у наредним данима наставили да потврђују становиште на којем је био Кордић. Њихове снаге из Губавча, Вољавча и Подбреже у Бјелопољском срезу, сконцентрисани у селу Височки, која је служила као база за нападе на Кордине људе, 29. априла су још једном извршили напад на Врбницу. Опљачкали су тада нешто стоке и запалили једну кућу. Приликом повлачења муслимани су, док су се још увек налазили у атару села Врбнице, отворили ватру на једну италијанску колону која је ишла у правцу Пријепоља. Италијани су одговорили артиљеријском ватром гађајући село, што је муслиманима омогућило неометано повлачење, а Врбници нанело извесну материјалну штету.¹⁸⁶¹

Слику хаоса који је владао на простору Сјенице и околине током априла 1942. године, упутпуњавали су инциденти на делу границе између Војно-управног подручја Србије и Гувернатората Црне Горе. Начелство среза Моравичког извештавало је да је 26. априла једна група од 16 наоружаних муслимана прешла границу на Јавору. Наступали су уз „*лљачкања и разбојништва*“ над Србима. Када је примећена од стране граничара,¹⁸⁶² на месту „*Кривокућске ливаде*“ она је припуцала на њих. Током борбе која је трајала читав сат убијен је један муслиман, после чега се ова група вратила на простор Сјеничког среза. Граничари нису имали губитака.¹⁸⁶³

---

¹⁸⁶⁰ Исто, сл. 45.

¹⁸⁶¹ Исто, сл. 48.

¹⁸⁶² На простору Моравичког среза налазио се Моравички срески одред СГС-а који је почетком маја бројао 5 официра и 148 војника... ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 1.

¹⁸⁶³ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 14, стр. 1–2; Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, str. 397.

Накратко је изгледало да ће даље продубљење верског конфликта бити обустављено почетком офанзиве против партизана у Црној Гори, у којој су учешће узеле и трупе СЧО-а. Њихово одсуство је међутим, довело до нових муслиманских акција против хришћанског становништва у Сјеничком, Нововарошком и Бјелопољском срезу. Како ће будући догађаји показати држање сјеничких муслимана током целе прве половине 1942. године, уз описане догађаје током 1941. године, директно ће условити масовним страдањима њихових сународника у околним срезovima почетком наредне године.

Санџачки војно-четнички одред у Милешевском срезу

Према инструкцијама генерала Недића његове снаге су после заузимања Нове Вароши ушле и у Милешевски срез. Тамо су добиле задатак да се распореде дуж десне обале Лима и покрију све важније комуникацијске тачке које су водиле преко реке. До 24. фебруара оне су преко Косатице и Сопотнице ситгле до села Страњана, најјужније тачке Недићеве привремене управе у Санџаку.¹⁸⁶⁴ Италијанске власти су са подозрењем гледале на долазак трупа са Војно-управног подручја Србије, видевши у њима спону између српског народа Црне Горе и Србије, чије је раздвајање био један од главних циљева њихове окупационе политике. Стога је са потпуковником Матићем у Пријепољу постигнут врло лош споразум по колаборационе снаге. Недићеве јединице су се по њему могле распоредити само северно од пута Бистрица – Нова Варош. Ради будућих контаката Матић је у Пријепољу поставио официра за везу. Ту функцију је вршио официр Миленко Обернел, који се добро служио италијанским језиком и према речима сарадника био „изванредно добар“ на тој позицији.¹⁸⁶⁵

Утврђени споразум се међутим, на терену није поштовао. Људство новоформираног СЧО-а је у виду тзв. „делова за осматрање на Лиму“, распоређено десном обалом реке од „Бродарева до Кратовске реке“ у селима: Страњани, Ивање, Милешево, Дренова и Челице. Све јединице су уврштене у Милешевски четнички одред који је стављен под команду капетана Николе Д. Кијановића.¹⁸⁶⁶ Штаб јединице био је смештен у манастиру Милешева, у коме је

¹⁸⁶⁴ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 2, док. 11, стр. 2.

¹⁸⁶⁵ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, стр. 2; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 41.

¹⁸⁶⁶ Исто, сл. 5–6.

поред Кијановића био још само капетан Ђоковић. Милешевски четнички одред је почетком априла имао на располагању 156 наоружаних људи, да би се њихов број до половине месеца повећао на око 190 бораца. Они су били разврстани у 2 батаљона од којих је сваки имао по 4 чете, са штабовима у Милешеви и Ивању.

На простору села Страњана формиран је Јадовнички четнички одред на челу са жандармеријским наредником Богданом Богдановићем, који је унутар Милешевског четничког одреда имао извесну аутономију. Са поменутих снагама у Милешевском срезу и онима у Нововарошком, СЧО је половином априла бројао укупно 525 бораца. Преко Кијановића мајор Глишић је остварио и контакте са капетаном Ратком Ђуровићем у Пљевљима, командантом тамошњих легализованих четника.¹⁸⁶⁷

О догађајима током марта на десној обали Лима у Милешевском срезу није сачувано много података у изворној грађи. Разлог томе су нередовни извештаји које су са терена слали капетан Кијановић и Обернел.¹⁸⁶⁸ Један од основних задатака Кијановића био је да како му је то наређивао мајор Глишић, покуша да убеди италијанске власти у Пријепољу да „*смо им ми (Глишићев одред, М.Ж.) већи пријатељи од муслимана*“. Крајњи циљ акције било је добијање оружја од окупатора. На другој страни, Кијановић је имао и да ухвати везу са Ђуришићем и да је што боље одржава.¹⁸⁶⁹

Наређења сличне садржине мајор Глишић је 27. марта послао и официру за везу у Пријепољу Обернелу. Глишић му је заповедио да Италијанима предложи да његове четнике пусте да уђу у Сјеницу, односно да пређу на леву обалу Лима и помогну Ђуришићу у борби са партизанима. Послао му је 500 кг кромпира за италијански гарнизон, тражећи да уместо новца уколико је могуће од окупатора узме оружје.¹⁸⁷⁰

У наредном периоду Кијановић је према сопственим речима, успео да код Италијана „*дискредитује муслимане*“, па су му окупаторске власти дозволиле да

---

¹⁸⁶⁷ Исто; Исто, сл. 23; ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 2.

¹⁸⁶⁸ Начелник штаба СЧО-а капетан Марковић критиковао је 25. марта Кијановића, да се ниједном није јавио од како је послат на територију Милешевског среза. Марковић је био изненађен да је 24. марта санитарни генерал Ивковић прошао преко његовог терена вршећи инспекцију трупа и продужио за Сјеницу, а да му Кијановић о томе није реферисао. Пошто га је још једно упозорио да редовно одржава везу са штабом у Новој Вароши, Марковић га је обавестио да ће му до 1. априла послати 500 кг соли да је распрода локалном становништву... Исто, сл. 12.

¹⁸⁶⁹ Исто, сл. 17.

¹⁸⁷⁰ Исто, сл. 16.

почне са организацијом јединица СЧО-а и у делу Милешевског среза на левој обали Лима.¹⁸⁷¹ Што се тиче оружја које је Кијановићу требало за ново људство, у Новој Вароши за њега није било ниједне пушке, нити муниције. Стога га је Глишић 7. априла послао у Јагодину код капетана Јанића, са писмом у коме га моли да врати пушке које су његови људи однели са овог простора приликом повлачења у фебруару.¹⁸⁷²

Почетком априла у Новој Вароши је боравио командант Јадовничког четничког одреда Богдановић. Он је пренео Глишићу да би се са хоћом Пачаризом, са којим је служио у југословенској жандармерији, „*могао направити добар аранжман и да би он могао добро послужити нашој ствари, јер га сви у Пријепољу мрзе*“. Пошто је од надређених добио инструкције да се са „*муслиманима одржавају добре пријатљеске везе*“, а будући да се са Пачаризом већ састајао и капетан Јанић, Глишић је Богдановићу дозволио да се приближи муслиманском команданту, а исто саветовао и Кијановићу.¹⁸⁷³ Томе је и он сам дао допринос. Приликом обиласка трупа у Милешевском срезу, Глишић се 8. априла у Пријепољу састао и са Пачаризом. Према његовом утиску муслимански четовођа се тада показао „*доста лојалан*“, а навео је за њега и да „*често штити Србе*“. ¹⁸⁷⁴ Симпатије према хоци Пачаризу нису дуго трајале. После неколико његових акција против хришћана и четника у Милешевском и Сјеничком срезу, показало се већ почетком маја да је сарадња са њим тешко остварива.¹⁸⁷⁵

Током боравка у Пријепољу 8. априла мајор Глишић је такође, заједно са капетаном Игњатовићем био и у посети команданту италијанског гарнизона. Он им је тада јасно ставио до знања да нерадо гледа на њихове трупе и да им неће дозволити ширење по Милешевском срезу. И поред тога Глишић је покушао да

---

¹⁸⁷¹ Исто, сл. 67–68.

¹⁸⁷² Исто, сл. 81.

¹⁸⁷³ Исто, сл. 67–68.

¹⁸⁷⁴ Вероватно под утицајем Глишићеве позитивне критике муслиманског првака из Хисарцика, пуковник Масаловић је испред Кабинета Председника министарског савета 12. априла писао капетану Ратку Ђуровићу у Пљевља, тражећи од њега да одржава добре везе са муслиманским живљем, а „*специјално са хоћом Пачаризом, који је за сарадњу са Србима и помаже Србе свуда*“. Масаловић је притом молио Ђуровића да сарађује са Глишићем и Игњатовићем, те да убеди италијанског окупатора да они према њему „*немају никаквих агресивних намера*“ и да желе само да се боре са комунистима... ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 8, стр. 1.

¹⁸⁷⁵ Почетком маја после жалби капетана Кијановића на држање Пачариза и његових људи, мајор Глишић му је отписао да све јасније увиђа „*да се са њим неће моћи дуго да продужи на овај начин*“... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 34.

издејствује отварање канцеларије официра за везу и у Бродареву. Његов труд је био узалудан. До половине априла италијанска команда у Пријепољу је суспендовала одобрење за ширење снага Милешевског четничког одреда на леву обалу Лима, раније дато капетану Кијановићу. Иако је организација наставила да се развија у тајности, био је ово још један показатељ непријатељског става италијанских власти.¹⁸⁷⁶

Из Страњана су ипак, у команду СЧО-а стигле вести да је 17. априла по одобрењу италијанске команде, наредник Богдановић прешао у Бродарево и тамо отворио канцеларију. Италијани су му такође, дозволили „*ширење пропаганде*“ на левој обали Лима, али не и формирање нових јединица. Богдановић је обавестио Глишића да је преко Бјелог Поља ухватио везу са Бандовићем и Ђуришићем. Да би привукао православни живаљ четницима командант Јадовничког четничког одреда је тражио да му се достави 1 t кукуруза, онда соли и шећера, за које може набавити и „*разноврсног оружја*“. Богдановић је гарантовао да би са траженом количином хране могао да приволи и локално муслиманско становништво да буду „*на страни четника*“.¹⁸⁷⁷

Мајор Глишић је одговорио на Богдановићеве предлоге два дана касније. Он му је честитао и наредио да припреми један „*непримећен пролаз*“ за трупе или Ђуришићеве курире, који и он планира ускоро да искористи када буде кренуо на сусрет са командантом Лимско-санџачких четничких одреда. Стога је тражио од Богдановића да га код италијанског окупатора представи као команданта са територије Санџака који се бори против комуниста. На Италијане га је упутио и поводом оружја, будући да му није могао послати ништа. Што се тиче муслимана, Глишић му је саветовао да са њима буде у добрим односима, али уз дозу опреза.¹⁸⁷⁸

---

¹⁸⁷⁶ Исто, сл. 23, 25, 84.

¹⁸⁷⁷ Исто, сл. 28–29.

¹⁸⁷⁸ Глишић му је по том питању екслицитно написао: „*Са Турцима живети у добрим односима али гледати да се они код Италијана представе онакви какви су у ствари. Главно је држати се у овоме следећих директива: Муслимани ће урадити све у борби против Срба као што су у ствари до сада и урадили. Срби пак никада нису имали нити имају шта против Италијанског народа кога цене и поштују и са којим су везани прошлошћу у којој су под скоро једнаким условима остварили своје националне државе. Због мржње према Србима и злочина које су муслимани учинили према Србима муслимани су спремни на највећа подметања само да би одлетела нека српска глава. Због овога оно су у вези са комунистима који им обећавају разне повластице у црвеној републици коју стварају*“... Исто, сл. 31.

Глишићево расположење вестима из Бродарева није дуго трајало. Италијанска виша команда му је писмено 20. априла наредила да повуче своје јединице из села Ивања и Дренове и тиме показала да су уступци нареднику Богдановићу само привремени. Он је због тога већ сутрадан отишао у Пријеполје на нови састанак са окупатором. Како сам наводи успео је да „*после великих тешкоћа*“ убеди Италијане да четничке снаге остану у овим селима, док се он лично не састане са генералом Еспозитом у Пљевљима. Глишић је искористио прилику и да оде до Бродарева и види се са Богдановићем. Тамо је представљен у италијанском гарнизону после чега је успео да себи обезбеди пролаз до Берана.¹⁸⁷⁹ Ова италијанска одлука донета од гарнизона дивизије „Венеција“, при којој је Ђуришић већ имао поприлично утицаја, битно ће утицати на догађаје у блиској будућности.

Затегнутост између муслимана и хришћана у Сјеничком и Бјелопољском срезу, преносила се и на Милешевски срез, мада у мањој мери. Капетан Кијановић јављао је у Нову Варош да су партизани 23. априла ноћу дошли у село Велику Жупу и запалили и опљачкали 3 прочетничка и једно муслиманско домаћинство, члана муслиманске милиције Сулејмана Пачариза. Локални одред милиционера је затим за одмазду спалио 3 пропартизанске православне куће. Сутрадан 24. априла хоџа Пачариз је са италијанском војском дошао на увиђај у Велику Жупу. Услед претреса дошло је до „*пљачка, убиства, паљевине*“ српских домова и хапшења мештана. Информације о Пачаризовом насиљу послала је и канцеларија официра за везу у Пријеполју. Покрадене краве и овце он је отерао за Хисарцих и Сјеницу. Кијановић ово није могао спречити јер му је прелазак на леву обалу Лима био забрањен, а са окупатором је у рације ишла само муслиманска милиција.¹⁸⁸⁰

У међувремену, потпуковник Матић је у најгорем тренутку, повукао Обернела из Пријеполја. Његов посао преузео је Шћепан Мартиновић, за кога је Кијановић писао да је „*уопште неспособан*“ за тај посао, а није говорио ни италијански језик. Стога је од Глишића тражио да нађе хитно новог официра који зна језик, да канцеларија не би била затворена. Мајор Глишић међутим, није могао да му помогне.¹⁸⁸¹ Истовремено је команда СЧО-а наредила Богдану Богдановићу да и

---

¹⁸⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, стр. 2.

¹⁸⁸⁰ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 32, 40–41, 43.

¹⁸⁸¹ Исто, сл. 40–41, 42.

даље одржава „*пријатељске односе*“ са хоџом Пачаризом, те да провери колико има бораца. Пошто су његови људи заробили писмо комунисте Абдагића, а будући да је италијански командант у Пријепољу имао добро мишљење о њему, Глишић је сматрао да би Богдановић требало да оде код њега и покуша да дезавуише муслиманске прваке који су га окруживали.¹⁸⁸²

Крајем априла дошло је до новог инцидента са Пачаризом. Он је 29. априла послао групу милиционера у Ташево да тамо успоставе стражу. Када је чуо за ово Кијановић је послао четнике који су приморали Пачаризове људе да се повуку. Притом је био спреман и на оружани сукоб са њим.¹⁸⁸³ Да би се осветио Пачариз је наредног дана покушао да нападне четничке положаја у селу Милешеви. Ово је била лажна узбуна јер је Пачариз отишао на другу страну. Он је са људством и италијанском војском упао у село Расно, растерао народ, претресао куће Срба који су имали родбину у партизанама и поцепао јавно једну српску заставу.¹⁸⁸⁴ Кијановић је констатовао да су се Пачаризови људи „*прилично осилили те је неопходно да им се некако стане на крај*“, али за оружану акцију коју је имао у виду, није било довољно оружја.¹⁸⁸⁵ Са почетком маја ситуација на терену Милешевског среза ће се изменити у корист ројалиста као и на другим секторима, пре свега захваљујући почетку веће акције Павла Ђуришића против партизанских снага у Бјелопољском срезу.

***

Покушај партизанске команде у Новој Вароши на челу са Милованом Ђиласом да врати јединице у Златиборски, Ариљски и Моравички срез, видели смо, није имао велике шансе за успех. Уколико имамо у виду исцрпљеност њихових трупа, наоружање и бројност колаборациониста и подршку коју су имали од окупатора, можемо закључити да су ове акције имале више штете него користи по комунисте. Прво, изгубљен је одређен број бораца (око 50 мртвих), друго, Недићеве снаге су добиле подршку Немаца да се пребаце у италијанску окупациону зону ради борбе против комуниста и треће, ослабљена је одбрана

---

¹⁸⁸² Исто, сл. 44.

¹⁸⁸³ Исто, сл. 32.

¹⁸⁸⁴ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 10, стр. 1.

¹⁸⁸⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 33.

Нове Вароши, која је убрзо изгубљена заједно са целом слободном територијом на десној обали Лима.

Ширећи своју власт преко легализованих четничких одреда и жандармерије све до предграђа Пријепоља, генерал Недић је ударио темеље пројекту ширења граница окупиране Србије према Старом Расу и Црној Гори. Томе у прилог говоре његова наређења о избијању трупа на линију Лим – Јадовник – Гиљева – Дуга Пољана и затварање свих путева ка северу, чиме је велики део италијанске окупационе зоне требало да буде „одсечен“, стварање четничких оружаних команди у Новој Вароши и Сјеници, формирање посебног легализованог СЧО-а, замена среских и општинских власти постављених од стране Италијана у Нововарошком срезу, који је добио улогу „одскочне даске“. Недић је на крају, по питању померања граница водио и преговоре са немачким и италијанским окупационим властима, али видели смо, без већег успеха.

Као кључна фигура Недићевих власти, али и Михаиловићевог четничког покрета, на територији Нововарошког, Милешевског и Сјеничког среза, јавља се мајор Милош Глишић. Он је као командант СЧО-а имао сву војну власт на поменутом простору што га је у ратним условима чинило најмоћнијом особом. Глишић стога директно преговора са италијанским и немачким окупатором, те муслиманским првацима, уз велику аутономију у односу на Недића и Михаиловића, бави се дистрибуцијом хране у пропагандне сврхе и ради учвршћивања сопствене власти (пракса преузета од Италијана), ојачава локалне четничке јединице и решава сукобе. Да је четнички командант заиста био озбиљан играч, сведочи и велико подозрење Немаца (посета др. Матла), али и Италијана, према његовом војно-политичком деловању. Он међутим, није као официр умео да се снађе у вртлогу високе политике што ће касније скупо платити. Можемо и поред тога закључити да је мајор Глишић ударио темеље организацији ЈВуО на територији Старог Раса, коју ће касније само преузети Павле Ђуришић, а од њега Војислав Лукачевић.

Муслимани сјеничког краја предвођени УО-м (читај Хасаном Звиздићем), учинили су током првих месеци 1942. године много тога на продубљивању већ постојећег раздора између хришћана и муслимана на целој територији Санџака. Ова друга фаза заштравања верских односа у Сјеничком срезу, уколико се као

прва узме деловање муслимана у време НДХ, Јулског устанка, те са јесени 1941. године, почивала је на реалним страховима, али и наставку великоалбанске и анти-српске политике. До почетка 1942. године међу локалним муслиманима се наине, проширила свест о томе да ће српски живаљ предвођен четницима доћи у неком тренутку по освету због њиховог држања током прве године окупације. Тај немили осећај је продубљен доласком избеглица из Босне пострадалих од четника и стога жељних освете, те заробљавањем Михаиловићевих инструкција од стране УО-а из Сјенице које су између осталог, детаљно описивале шта се муслиманима ових крајева спрема.

Овине се може објаснити убрзано наоружавање муслимана (углавном са територије Албаније) и донекле велико неповерење УО-а према мировној иницијативи мајора Глишића (неколико пута је звао Звиздића на састанак до кога на крају, није дошло). Кажемо донекле, јер су муслимани из Сјенице могли на више примера да виде како је деловање команданта Недићевих легализованих четника било засновано на добрим намерама – за пет месеци четничке власти у Новој Вароши није страдао ниједан муслиман, приликом реформе цивилне власти није било лустрације муслимана (као што је то био случај са православцима у Сјеници или Новом Пазару 1941. године) који су добили на пример, половину одборника у градској власти, др. Матл је био врло задовољан положајем муслиманског живља у граду, а такав став је делио и главни нововарошки имам, капетан Јанић је спасио живот хоџи Пачаризу, са којим је и мајор Глишић покушао да оствари добре односе, што је овај после јачања његове милиције, одбио нападајући српска села.

Каква год била садржина документа са инструкцијама, која је иначе, имала да се оствари тек у завршној фази рата што сигурно није био почетак 1942. године, не може се одбацити низ историјских чињеница које потврђују да је са српске стране било понуда за помирење и престанком сукоба. Како другачије перцепирати наређења генерала Недића да се делује у правцу „споразумевања“ муслимана и хришћана како би постали „целина“, инструкција мајора Остојића о смртној казни за његове људе који буду нанели зло муслиманима, одбијање генерала Михаиловића да дозволи паљење муслиманских села Сјеничког среза у којима је пао енглески ратни материјал, наређење мајора Глишића Раду Кордићу

да престане са борбом против муслимана (што је овај и учинио), наређење Мирка Томашевића Буђењцима да се не свете муслиманима за нападе на село почетком априла итд.

Чињеница је и да сем у два наврата – Звиздићева интервенција у Буђењу после ипак, завршетка борби, односно ослобађања поручника Томашевића у Багачићима (када су и мухамеднаци били угрожени), муслимански прваци одговарају на ову мировну иницијативу настављајући са насиљем над српским живљем. Томе у прилог наводимо следеће догађаје: заробљавање Томашевића 10. априла, два напада муслимана на Буђево почетком априла, неколико напада на Гиљевски четнички одред (19–23., 25. и 29. април), напад муслимана из Кладнице на православна села на Јавору и сукоб са припандицима СГС-а 26. априла, акције Сулејмана Пачариза против православаца у Великој Жупи (23. април) и Расну (29. април), напад на четнике СЧО-а и заробљавање официра Кривокапића у Багачићима 5. маја – после гаранције УО-а да до сукоба неће доћи, те пљачка Багачића од стране Пачаризових милиционера у садејству са Италијанима наредног дана. Сви ови инциденти су штавише, били само припрема за опсежније муслиманске акције које ће уследити већ током маја, после одласка четничких снага у борбу са партизанима.

Михаиловићевим инструкцијама и присуством избеглица из Босне се такође, не може правдати врло агилан рад муслимана на укључењу Сјеничког среза у Велику Албанију, који представља континуитет са тенденцијама из 1941. године (када поменути документ није постојао). Поменимо и да Хасан Звиздић није дозволио улазак Недићевих колаборационих трупа, нити партизана, у Сјеницу, пре него што је дошао у посед фамозног документа. Зато, на основу свега изнесеног, можемо закључити да су муслимански прваци били ти који су провоцирали ширење верског грађанског рата на овим просторима, са свим последицама које је то имало по супротну страну и њих саме.

6.3. Интензивирање идеолошког грађанског рата

Четничка офанзива на јединица НОП-а условљена је почетком акције „Трио“. Прва заједничка немачко-италијанска акција против комунистичких снага је такође, „омекшала“ став окупаторских власти према четничким јединицама. Ради

ефикаснијег учинка против партизана и што мањих сопствених губитака, оне добијају слободу кретања, преко потребно оружје и муницију. Попустљивији став Италијана омогућио је успостављање координације између легалних и илегалних четника, те окупаторске војске, што се уз његову помоћ у оружју, али и последице „левих скретања“, показало као кључ успеха над комунистима. У свему овоме важну улогу је поново одиграо мајор Глишић који је као прикривени официр ЈВуО-а левитирао између Недићеве владе, генерала Михаиловића, капетана Ђуришића и италијанских власти. Наставак акције ван територије Санџака онемогућила су оба окупатора, који су учинили све да четници извуку што мање добити из победе над партизанима. Четничка офанзива са друге стране, није прошла у савршеном реду. Приликом акција дошло је до кршења директних наређења команде ЈВуО-а, непоштовања ланца команде и сукоба око надлежности над јединицама, што је за последицу имало лошу борбеност и недисциплину (масовне пљачке) неких четничких јединица. Потреба за оружјем, те повећањем броја бораца, али и рођачке везе и жеља за националним јединством, довеле су до тога да се велики број бораца из партизанских редова врати кућама или нађе у четничким јединицама, што је довело до њиховог мањег страдања, поготово од окупатора. Ангажовање четничких снага у борби са партизанима, искористили су уз подршку италијанског окупатора, локални муслимански команданти за наставак насиља над српским становништвом, делом и у зони која се налазила на путу ширења Велике Албаније.

Војна и дипломатска припрема офанзиве против партизанских снага

Отварање нове етапа грађанског рата на простору Старог Раса условио је почетак шире војне операције италијанског и немачког окупатора против партизанских и четничких снага у Босни и Херцеговини. Шифровани назив акције која је почела током прве половине априла 1942 године био је „Трио“. Једна од неколико италијанских дивизија ангажованих у овој операцији била је и „Пустерија“. Према првобитном плану покретом управо њених снага 15. априла требало је да почну оружана дејства.¹⁸⁸⁶ Иако овај договор није испоштован од

---

¹⁸⁸⁶ Примарни циљ операције „Трио“ био је да се опколи и уништи главнина партизанских јединица са ВШ НОП у источној Босни. Ову идеју требало је остварити ударима у три етапе („Трио I“, „Трио II“ и „Трио III“). У првом делу операције планирано је да се опколе и униште

стране Немаца, Италијани су ипак, на време почели са нападом на партизане у Пљеваском и Чајничком срезу.¹⁸⁸⁷ Команда „Пустерије“ упутила је три батаљона („Басано“, „Болцано“ и „Кадоре“) уз подршку артиљерије, 15. априла у напад на простор Чемерно – Готовуша – Заостро. Задатак им је био да разбију партизане и ухапсе целокупно становништво способно да носи оружје. После успешне акције Италијани су заједно са легализованим четницима капетана Ђуровића и новоформираном муслиманском милицијом Хамдије Кријешторца, 22. априла напали још једном комунистичко упориште у Бољанићима. Циљ акције био је да се ослободи пут ка Чајничу.¹⁸⁸⁸

После заузимања Бољанића део италијанских трупа се задржао у унутрашњости среза. Пошто Италијани готово никада нису остављали посаде по унутрашњости, ситуација се погоршала по комунисте. Захваљујући томе италијанске трупе су већ 23. априла без отпора ушле у Чајниче. Иако је ВШ НОП-а критиковао ГШС (стизала им наређења да избегавају сукоб са Италијанима) због

комунистичке снаге на простору Хан Пјесак – Вишеград – Горажде – Прача – Соколац, у другој етапи да се очисти територија у долини реке Дрине, око Сребренице, Власенице и планине Јавора, те да се у трећој очисти планина Озрен, односно простор између река Спрече, Босне и Криваје. Ударна снага окупатора била је „Борбена група Бадер“ коју су чиниле: немачка 718. пешадијска дивизија, ојачана снагама са територије окупирани Србије уз подршку 10 усташко-домобранских батаљона, 2 италијанске дивизије („Тауриненсе“ и „Пустерија“), пешадијска дивизија „Качатори деле Алпи“, те делови италијанских и хрватских ваздухопловних снага. Иако је прва етапа требало да почне око 15. априла дејством италијанских дивизија у троуглу Сарајево – Пљевља – Рогатица, власти НДХ су у бојазни од новог кршења демаркационе линије од стране италијанског савезника, почеле са акцијом још 31. марта. Усташка „Црна легија“ је за неколико дана успела да заврши другу фазу операције „Трио“, а да прва није ни почела. То је убрзало почетак исте, па су њу италијанске дивизије дочекале неспремне. Све ово је од старта офанзиве, учеснике операције „Трио“ ставило пред низ војно-тактичких проблема. У томе би требало тражити узроке неуспеха ове до тада највеће војне акције окупатора на територији Југославије, јер иако су покорили слободну територију у источној Босни и Херцеговини, те на простору Црне Горе, већина партизанских снага са главном војном и партијском командом је избегла уништење. Немци су за пораз оптуживали италијанску страну за недовољну ангажованост, али пажљива анализа историчара Драгана Ненеџића показује да су Немци у суштини калкулисали око резултата акције и гледали да задовоље само сопствене интересе, запостављајући савезнике... Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 108–111.

¹⁸⁸⁷ Током априла 1942. године „Пустерија“ је у борбеном саставу имала 240 официра, 312 подофицира и 8.481 војника. Због учешћа у акцији „Трио“ придодати су јој и 383. пук дивизије „Венеција“ са 95 официра, 85 подофицира и 2.561 војником, односно алпинска група „Вале“ (Valle) са 99 официра, 105 подофицира и 2.736 војника. Значи, дивизија је располагала са 434 официра, 502 подофицира и 13.778 војника. Укупно 14.714 људи у борбеном саставу... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della divisione Alpina "Pusteria", Specchio della forza combattente in Montenegro alla data del 1 aprile 1942., p. 1.

¹⁸⁸⁸ Ibid, Comando 11. reggimento alpine, Azione offensiva in zona Cemerno, Nr. 996, 13. aprile 1942., p. 1–2; Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 264 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 22. aprile 1942., p. 1; Ibid, Azione su Boljanici, Nr. 2373, 21. aprile 1942., p. 1.

олаког напуштања вароши, окупатору ни наредног дана није пружен значајнији отпор, када је код Горажда избио на Дрину.¹⁸⁸⁹ Да би спречили даљи продор „Пустерије“ према Фочи, партизани су 1. маја напали батаљон „Кадоре“ у Чајничу.

Пишући команди „групе Бадер“ генерал Еспозито је јавио да је трочасовни напад извршило око 400 герилаца, са којима се водила оштра борба. Нападнута је и муслиманска милиција која се разместила на Метаљци. Иако су Италијани имали 5 мртвих и 12 рањених, задржали су варош.¹⁸⁹⁰ Осигурање Чајница омогућило је генералу Еспозиту да настави напредовање према Фочи, па су 4. маја његове јединице ушле у Горажде. Неколико дана касније 10. маја, офанзива „Пустерије“ крунисана је окупацијом Фоче, у коју су истовремено стигли и предњи делови немачке 718. дивизије. Успех међутим, није био потпун јер се ВШ НОП-а још 23. априла повукао према Црној Гори.¹⁸⁹¹

Дејства италијанске и немачке војске против комунистичких снага у оквиру операције „Трио“ и успеси „Пустерије“, препознати су у команди „Венеције“ као прилика да се покрену и акције против партизана на њеном сектору. Добивши информације да су комунисти 27. априла разбили четнике у селу Кукуље недалеко од Бјелог Поља и упали у село Расово на десној обали Лима, пуковник Бараси је наредио напад. Први батаљон 83. пука ојачан специјалним герилским водом и минобацачима 81 мм, напао је партизана 29. априла.¹⁸⁹² Акцијом је командовао мајор Кавара (Cavara). Први окршај одиграо се око 10.00 у атару Кукуља где су се герилци утврдили. После „жестоке бобре“ партизани су одступили и реорганизовали се. Бројност им се тада према проценама Каваре увећала, па је он наредио повлачење италијанских трупа ка Бјелом Пољу. Тамо је стигао у 21.00. Његови војници су уз пут опљачкали куће у Селима, стрељали две, а ранили једну

---

¹⁸⁸⁹ ВА, НОБЈ, кут. 1674а, ф. 1, док. 25, стр. 1; ВА, НОБЈ, кут. 2а, ф. 3, док. 35, стр. 1; Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 109.

¹⁸⁹⁰ ВА, НОБЈ, кут. 2а, ф. 3, док. 41, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della divisione Alpina "Pusteria" al Comando kampfgroupe Bader, Nr. 2621, 1. maggio 1942., ore 8.00, p. 1; Ibid, Comando 11. reggimento alpini al Comando divisione alpina "Pusteria", Nr. 2654, 1. maggio 1942., p. 1.

¹⁸⁹¹ Dragan S. Nenezić, *nav. del.*, str. 109–110; ВА, НОБЈ, кут. 2а, ф. 3, док. 31, стр. 1.

¹⁸⁹² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 1795, 27. aprile 1942., ore 19.00, p. 1; Ibid, Nr. 1836, 29. aprile 1942., ore 11.00, p. 1.

жену и дете.¹⁸⁹³ Видевши међутим, да партизани пружају јак отпор, италијанске власти су дошле на идеју да борбу са њима препусти четницима, као што су то учинили годину раније са снагама НДХ.

Рањивост партизанских снага учила је и ВК ЈВуО-а. Захарије Остојић начелник Оперативног одсека, је половином априла у преписци са потчињеним му официрима, наговестио скорији почетак веће војне акције против комуниста на територији Црне Горе и Старог Раса.¹⁸⁹⁴ Командант Лимско-санџачких четничких одреда Павле Ђуришић је стога почео са припремама. Ради што ефикаснијег учинка, поред подршке окупатора у наоружању коју је обезбедио, тражио је и асистенцију мајора Глишића, за коју до тада није добио дозволу. Да би променио став Италијана по овом питању мајор Глишић је 21. априла боравио у Пријепољу. Тамо је између осталог италијанским официрима предложио да његове трупе пређу Лим и избију на линију Рудо – Пљевља, а све у циљу борбе против комуниста. Глишићев предлог је тада одбијен. Добио је ипак, дозволу да отпутује у Беране на састанак са мајором Лашићем.¹⁸⁹⁵ Нови покушај Глишић је учинио већ 26. априла, када је поново отишао у Пријепоље. Опет је тражио дозволу да пређе реку, али је доживо још један неуспех.¹⁸⁹⁶

У међувремену се ситуација у средњем току Лима изменила. Гарнизони у Пријепољу и Бродареву су прешли под команду „Венеције“, па је одлука о евентуалном прелазу СЧО-а преко реке, пала на генерала Бонинија, који је већ тесно сарађивао са Ђуришићем и уопште другачије гледао на употребу четничких јединица од Ђованија Еспозита. Већ 1. маја стигле су прве повољне вести по Глишића. Капетан Кијановић је јавио да је дивизија „Венеција“ вољна да

---

¹⁸⁹³ Мајор Кавара је у извештају записао да су партизани имали око 70 мртвих, но додатним пребројавањем утврђено је да је погинуло 53 устаника. Његове трупе су изгубиле 5 људи, међу којима и поручника Виторија (Vittorio) и имали двојицу рањених. Зарабили су партизанску архиву, комунистичке инсигније и двојицу бораца... Ibid, Comando I battaglione 83. reggimento, Relazione sul fatto d'arme del 29. aprile 1942. in zona Kukulje, 30. aprile 1942., p. 1–2; Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 1840, 29. aprile 1942., ore 18.45, p. 1; Ibid, Nr. 1847, 29. aprile 1942., ore 21.00, p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 6, ф. 1, док. 21, стр. 2.

¹⁸⁹⁴ Остојић је 12. априла тражио од мајора Глишића да му достави детаљне информације о партизанским снагама у Црној Гори и Санџаку јер је намеравао „да их у мају потпуно ликвидира“. Неколико дана касније Остојић је питао капетана Предрага Раковића да ли жели са њим да крене у акцију у Црну Гору „почетком маја“... ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, стр. 2, деп. 13 и 14.

¹⁸⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 29, стр. 4; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 4, стр. 2.

¹⁸⁹⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 42.

пропусти четнике преко Лима.¹⁸⁹⁷ Глишић је затим, као депутата са овлашћењем заступника команде СЧО-а у Беране послао артиљеријског капетана II класе Николу Бојовића. Он је са потребним инструкцијама кренуо 2. маја на југ,¹⁸⁹⁸ са задатком да издејствује дозволу за акцију на левој обали Лима и повеже се са Лашићем и Ђуришићем. Према речима наредника Богдановића, који је присуствовао преговорима, разговори су добро прошли, будући да је Бонини дозволио прелаз четника преко Лима и већу помоћ у оружју, муницији и храни већ до 3. маја.¹⁸⁹⁹ Одлуку о томе потврдио је и сам гувернатор Бироли, а због проблема које су му правили партизани на подручју Сацака.¹⁹⁰⁰ Италијани видећемо, ипак, нису прихватили све сугестије команданта СЧО-а.

Осетивши промену италијанског става капетан Ђуришић је 1. маја преко Богдановића тражио да му се пошаље 250 пробраних бораца као испомоћ у акцији против комуниста на левој обали Лима, коју је планирао за 5. мај. Имао је намеру да се од Шаховића преко Павиног поља и Коврена, пробије на Камену Гору и настави према Јабуци и Пљеваљском срезу. Богдановић је о свему реферисао Глишићу 3. маја, до када му је стигла и италијанска помоћ (200 пушака, 4 тешка митраљеза, 6 лаких митраљеза и 2 минобацача). Глишићева помоћна јединица је требало да буде у Бродареву до 10.00 5. маја. Борци су имали да приликом будуће акције говоре да су родом „Санџаклије“ и да Италијанима никако не говоре одакле

---

¹⁸⁹⁷ Исто, сл. 33, 34.

¹⁸⁹⁸ Глишић је Бојовићу дао следеће инструкције: борба „против комунизма до потпунг уништења“ без политичке акције, слобода акције четничких снага уз знање италијанске команде и сарадњу њихових трупа, четнички органи постављају нове власти на селу и учествују у постављању власти у варошима, градови ће користити четницима као базе за снабдевање, слобода кретања појединица и четничких одреда кроз села и градове које држе Италијани, рањени четници ће бити лечени у болницама о италијанском трошку, прекршајима четника бави се њихов суд, плен припада страни која га добије, заробљеници припадају страни која их зароби и која одређује њихову судбину, четници гарантују да ће се држати лојално према Италијанима (прецртано), образовање штабова за везу са италијанском војском у варошима, да се у Бистрицу достави најмање 30 сандука муниције и 20 сандука бомби, да им се додели два бацача и једна батерија топова, те да се свим другим организацијама забрани прелаз преко Лима, поготово муслиманској милицији хоџе Пачариза... Исто, сл. 102.

¹⁸⁹⁹ Исто, сл. 103, 107; ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 5, стр. 2.

¹⁹⁰⁰ Генерал Бироли је 27. априла обавестио потчињене јединице да се у циљу ефикасније борбе против партизана, успостављају контактти са четничким командантима генерала Недића и Косте Пећанца. Своје генерале је информисао да се приликом преговора са њима штите италијански политички интереси на првом месту, али да се због војних потреба четничке јединице искористе. Стога је наредио да се никакав договор са четницима генерала Недића не утврђује без његовог одобрења... AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", bus. N-4/706, Comandodella divisione Alpina "Pusteria", Azione politico-militare nel Sangiaccato, Nr. 2521, 27. aprile 1942., p. 1.

су пореклом. Наредник Богдановић је афирмисао акцију речима да се од напада „не одустаје ни по цену живота“, јер без учешћа СЧО-а Ђуришићева акција може пропасти. За брзу акцију се залагао и мајор Остојић, о чему је реферисао Глишићу.¹⁹⁰¹

Милош Глишић је прихватио сугестије и започео припреме за дуго очекивану офанзиву. Иако је добио дозволу дивизије „Венеција“, он је ипак, водећи се својим плановима, до 5. маја са капетаном Игњатовићем отишао у Пљевља, на договор са генералом Еспозитом. Италијански генерал је дао свој пристанак, али како ће се показати, не за обим акције коју је Глишић имао на уму.¹⁹⁰² За то време су завршене последње припреме за покрет из Нове Вароши. У акцију је требало да пођу: СЧО-а са целом командом, Самостални четнички одред капетана Николе Бојовића са специјалним „Батаљоном смрти“,¹⁹⁰³ 3. и 6. батаљон Пожешког четничког одреда, Милешевски четнички одред капетана Кијановића и Лопишки одред поручника Киковића. Укупно више од 1.000 бораца. Трупe су 6. маја имале да пођу за Бјело Поље.¹⁹⁰⁴

У последњем тренутку целу акцију је обуставио генерал Недић. Он је 7. маја (5 дана после добијене информације о акцији) наредио мајору Глишићу да „никакве преговоре“ не води са италијанским властима и да не прелази Лим. Према Недићевом мишљењу Ђуришићу се није могло помоћи док се не реши питање Сјенице. Свој став је образложио тиме да се воде преговори на највишем нивоу, које би могла да угрози операција против комуниста.¹⁹⁰⁵ Глишић није имао избора осим да обустави дислокацију његових јединица.

У међувремену, Ђуришић је 4. маја без подршке са севера напао партизанске снаге у Бјелополском срезу. Оштрица атака је била усмерена на Мојковац, од Колашина левом обалом Таре. Четници су имали око 800 добро наоружаних људи. После крвавих борби са Бјелополским партизанским одредом четници су

---

¹⁹⁰¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 107–109, 187.

¹⁹⁰² Исто, сл. 113.

¹⁹⁰³ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 17, стр. 1.

¹⁹⁰⁴ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 110–111; ВА, НДа, кут. 2, ф. 4П, док. 76, стр. 2.

¹⁹⁰⁵ Исто, сл. 152.

ушли у Мојковац 4. маја.¹⁹⁰⁶ Ђуришићево даље напредовање заустављено је већ 5. маја, тако што је комунистима пристигла помоћ, између осталог и у виду делова Прве пролетерске бригаде. Он је стога преко официра за везу Милана Бандовића, тражио од италијанског гранизона у Бјелом Пољу војну асистенцију. Пуковник Бараси му је изашао у сусрет и послао два батаљона пешадије у унутрашњост среза, али они нису имали ратни елан који је био потребан четничком заповеднику.¹⁹⁰⁷ Иако му је радио станица била покварена, Ђуришић је 6. маја успео да извести Глишића да је почео са нападом на Мојковац. Тражио је његово садејство, које је овај из наведених разлога одбио.¹⁹⁰⁸ Немајући куд, Ђуришић је поново 7. маја морао да тражи војну помоћ од пуковника Барасија. Још једном италијанска војска је на тражење четника ступила у борбу против комуниста (зона Кукоља и Сутивана).¹⁹⁰⁹

Партизанска контраофанзива уследила је 8. маја, али су четници задржали Мојковац. Наредног дана ГШС је појачао притисак. После „*тежких борби*“ његове снаге су успеле да поврате ову варошицу, али су се Ђуришићеве јединице организовано повукле према Колашину. Истовремено, четници који су кренули од Бјелог Поља предвођени мајором Бабовићем и поручником Шћекићем, те заузели Ујнице, Гранчарево и Папе.¹⁹¹⁰ Комунистичке трупе са друге стране, нису одмах наставиле гоњење четника према истоку и југу. По Миловану Ђиласу даљи продор није одобрио ГШ за Црну Гору и Боку, видећи у томе даље кршење

---

¹⁹⁰⁶ Подаци о погинулим и рањеним драстично се разликују у зависности од провинцијенције историјских извора. Италијански документи наводе да су партизани имали 28 мртвих, 17 рањених и 7 заробљених, а Ђуришићево људство 6 мртвих (међу којима и брат градоначелника Берана Вујошевића) и 2 рањена. Партизанска документација са друге стране, говори о 33 мртва и 20 рањених четника, односно њихова 3 погинула и 6 рањених бораца... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 1974, 5. maggio 1942., ore 19.30, p. 1; Ibid, Nr. 1972, 5. maggio 1942., p. 1; Ibid, Nr. 1966, 5. maggio 1942., p. 1; *Бјело Поље...*, стр. 461.

¹⁹⁰⁷ Ibid, Nr. 1962, 5. maggio 1942., ore 10.15, p. 1; Ibid, Nr. 1972, 5. maggio 1942., p. 1; Ibid, fonogramma, Nr. 1966, 5. maggio 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando 83. fanteria „Venezia“, Nr. 1964, 5. maggio 1942., p. 1; ВА, mikrofilmovi, ЦК СКЈ Црне Горе НОБ, рол. 1, стр. 447; ВА, кут. 173, ф. 2, док. 22, стр. 1.

¹⁹⁰⁸ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 113; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, стр. 15.

¹⁹⁰⁹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2024, 7. maggio 1942., p. 1; Ibid, Nr. 2025, 7. maggio 1942., p. 1.

¹⁹¹⁰ Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2052, 9. maggio 1942., p. 1; М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 315;

његових ингеренција. Наређење о наставку акција уследило је тек 10. маја, до када је изгубљено драгоцено време.¹⁹¹¹

И поред тога, Ђуришић се налазио у тешкој ситуацији, јер му је Колашин био угрожен. О томе је писао италијанској команди у Бјелом Пољу, наводећи да је већина партизанских снага из целе Југославије сконцентрисана према њему. Стога је поново тражио да се 10. маја људство Милоша Глишића пребаци у Бјело Поље и помогне му у борбама на овом сектору.¹⁹¹² Италијанска команда му је изашла у сусрет и послала камионе за пребацивање Глишићевих трупа, које су чекале недалеко од Пријепоља. Одатле су имале да нападну партизане на линији Јабучка – Камена Гора. После вишемесечних перипетија око 800 четника Пожешког четничког одреда и СЧО-а пребачено је 10. маја преко Лима и размештено у селима Недакуси, Ракоња и Крушево недалеко од Бјелог Поља.

Глишића и чланове његове команде примио је пуковник Бараси у гарнизонским просторијама у Бјелом Пољу. Бивши италијански војни аташе у Београду, који се са гостима споразумевао на српском језику, обећао је потпуно подршку четницима у наставку акције. Глишић је стога тражио 2 батерије топова, 12 минобацача и 20 аутоматских оружја са муницијом. Италијанска команда му је међутим, дала само пушчану муницију (50.000 метака), те почела са свакодневним снабдевањем његових бораца храном. За остатак тражених ствари италијанска команда није желела да преговара без присуства капетана Ђуришића, који је у Бјело Поље стигао 13. маја и састао се са заповедником СЧО-а.¹⁹¹³

Премештање трупа под номиналном командом генерала Недића, извршено је док је на снази било његово наређење о забрани преласка Лима од 7. маја. Мајор Глишић је штавише, 11. маја наредио капетанима Бојовићу и Кијановићу који су остали у Милешевском срезу, да наредног дана и они пређу реку и притисну партизанске положаје на Каменој Гори. Недић је резигнирано, већ 13. маја захтевао да се јединице одмах врате. Глишић је био врло разочаран овиме, што

---

¹⁹¹¹ ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 4, док. 35, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 26, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 31, стр. 1–2; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 30, стр. 1.

¹⁹¹² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, 9. maggio 1942., p. 1.

¹⁹¹³ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 314; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 113.

однос њих двојице, ипак пун сумње и неповерења, доводи пред пуцање. У суштини, радило се о томе да је Глишић био и остао човек генерала Михаиловића, који је пре свега, радио у интересу ЈВуО-а.¹⁹¹⁴

О томе сведочи чињеница да је Захарије Остојић био упућен у све детаље операције и издавао заповести Глишићу и Ђуришићу. Он је наредио и мајору Петру Баховићу да се са 300 људи из Херцеговине пребаци до Нове Вароши, да би Глишићевим трупама осигурао залеђе. Команда ЈВуО-а је такође, послала капетана Рудолфа Перхинек на преговоре са Миланом Недићем у Београд, ради помоћи у храни, оружју и муницији током предстојеће акције против комунистичких снага.¹⁹¹⁵ Недићу је у истом контексту апел упутио и Павле Ђуришић. Припремио је и делегацију из Васојевића предвођену апотекарком Тодором Поповићем, која је требало да оде у Београд на разговор са првим човеком колаборационе владе.¹⁹¹⁶

Командант Бјелопољског партизанског одреда Велимир Терзић који је управо у том периоду премештен у ГШ за Црну Гору и Боку, тражио је 12. маја да партизани што пре крену на Колашин. Захтевао је и помоћ од ГШ за Црну Гору и Боку и ГШС-а, мислећи на снаге из Пљеваског среза. Због партизанског продора према Колашину трупе мајора Глишића су од Бјелог Поља морале брзо да ступе у акцију, поново без Недићеве дозволе. Председник Српске владе је био видно незадовољан тиме. Он је 18. маја преко Глишићевог официра за везу у Бјелом Пољу поручника Јована Андрића, наредио да се „одмах престане“ са акцијама на левој обали Лима, јер „немачка команда не дозвољава акцију“ и прети тешким санкцијама. Ђуришић је међутим, тражио од Глишића да „не слуша“ Недићеве инструкције и продужи са дејствима, обећавајући му брзу победу и упозоравајући га да је он пропао ако људство СЧО-а напусти борбу. Глишић је стога још једном одбио да послуша Недића.¹⁹¹⁷

---

¹⁹¹⁴ Исто, сл. 114; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2115, 22. maggio 1942., ore 19.00, p. 1.

¹⁹¹⁵ Мајор Баховић је под командом имао Вишеградски, Фочански, Гораждански, Рогатички и Чајнички срез. Он је са 8 официра и преко 300 људи 16. маја кренуо за Нову Варош... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, стр. 3–5, 9–11; ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 1, стр. 6.

¹⁹¹⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 114.

¹⁹¹⁷ Исто, сл. 157; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 6, стр. 1.

Да би се исти одобровољио 18. маја је поменута Ђуришићева делегација кренула за Београд. У њој се налазио и Рудолф Перхинек. Њихов задатак је био да увере Недића у неопходност акције на левој обали Лима, а немачке окупаторске власти у „*потпуну лојалност*“ да им не би правиле проблеме.¹⁹¹⁸ Тако је отпочела свеобухватна четничка акција против партизанских снага у Бјелопољском, Милешевском и Пљеваљском срезу.

Потискивање комуниста

Половином маја 1942. године комунистичке јединице су кренуле у напад на Колашин. План акције осмислили су Милован Ђилас, Пеко Дапчевић, Велимир Терзић и Саво Дрљевић. Он је амбициозно предвиђао да главнина партизанских јединица (14 батаљона), долином Таре заузме варош и цео срез, а затим упадне у Берански и Андријевачки срез. Бјелопољски одред је добио задатак да затвори правац ка граду од Шаховића и онемогући пристизање помоћи Ђуришићу из околине Бјелог Поља.¹⁹¹⁹ За то време командант Лимско-санџачких четничких одреда је спремао одбрану. Између осталог, због тога је био на састанку са генералом Ђукановићем, пуковником Станишићем, капетаном Ђукићем и капетаном Перхинеком, одржаном 15. маја у месту Слатини код Подгорице.¹⁹²⁰

Напад на Колашин изведен је наредног дана и у њему је учествовало по Ђуришићу око 3.000 партизана, но тај број је вероватно био мањи. Како наводи Терзић акција је пропала зато што ниједна од 3 колоне није успунила зацртани циљ. Било је недостатка хране, дезертирања са бојишта или преласка на четничку страну. Од Берана је са друге стране, уследила брза реакција Васојевићких четника. Они су под вођством мајора Јоксимовића и Касаловића, притисле Шаховиће и Мојковац што је поколебало нападаче. Четници су успели да одбију напад до 17. маја.¹⁹²¹

---

¹⁹¹⁸ Исто, сл. 158.

¹⁹¹⁹ ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 33, стр. 1; ВА, mikrofilmovi, ЦК СКЈ НОБ, пол. 1, стр. 449.

¹⁹²⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando truppe Montenegro, Attivita colonello Mihailovic, Nr. 11/14, 27.5.1942., p. 1.

¹⁹²¹ Партизани су имали 82 мртва, око 100 рањених и 12 заробљених, док су четници имали 6 мртвих и 24 рањена. Према Терзићевим речима његове трупе су имале само 3 мртва и 6 рањених... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal capitano Giurisc al maggiore Glisic, 17.

Током 14. и 15. маја четници су примили две велике пошиљке оружја и муниције од Италијана, а 17. маја Ђуришић је тражио још једну.¹⁹²² То му је омогућило да потисне партизане према северу и још једном крене по Мојковац. Походу су се придружили и делови 83. пука „Венеције“ којим је руководио мајор Кавара. Оне су међутим, имали наређења да нападају само партизанске трупе у повлачењу, док су се у случају наилаaska на њихов организовани отпор повлачиле у гарнизон.¹⁹²³

Паралелно са Ђуришићевим кренуле су и Глишићеве снаге. Он је 17. маја обавестио Ђуришића да се налази недалеко од Шаховића, на шта је добио одговор да варош одмах нападне.¹⁹²⁴ Заповедник СЧО-а је стога тражио од Барасија да бомбардује партизане у Павином Пољу и Коврену. Италијани су изашли у сусрет његовом предлогу и отворили артиљеријску ватру.¹⁹²⁵ Капетан Игњатовић је са друге стране, обавестио италијанску команду у Пријепољу 18. маја да ће његове трупе предвођене капетаном Бојовићем, сутрадан у раним јутрањим часовима напасти комунистичке снаге на линији Јабука – Камена Гора – Црни Врх. Бојовић је добио наређење да Камену Гору заузме „без обзира на све“. Истог дана Игњатовић је био и у Бјелом Пољу, где је имао разговор са Барасијем. Из разговора Италијан је закључио да генерал Недић није одобрио покрете четника и о томе је обавестио надлежне.¹⁹²⁶

Подржане од СЧО-а, али и италијанског окупатора, Ђуришићеве снаге су 19. маја напале Мојковац. Уз помоћ топова, минобацача и мотора са митраљезима, четници су лако разбили партизане код Подбишћа. Због снаге четника и лошег

---

maggio 1942., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 13, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 173, ф. 2, док. 18, стр. 1–2; *Бијело Поље...* 467.

¹⁹²² Прве две пошиљке су имале: 67.000 метака за југословенске пушке, 96.000 метака за митраљез од 8 милиметара, 52.000 метака за пушкомитраљезе, 736 пројектила за минобацач од 81 мм, 300 бомби за минобацач од 45 мм, 100 граната за брдски топ калибра 65 мм и 3.500 ручних бомби. Због интензитета сукоба са партизанима већ 17. маја Ђуришић је тражио нову количину муниције. Бараси је примио захтев за 100 сандука муниције за југословенске пушке, 20 сандука за митраљез „Бреда“, 10 сандука муниције за пушкомитраљезе, 40 сандука за разне друге пушке, 200 граната за минобацач од 81 мм и 100 пројектила за топ од 65 мм ... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando divisione „Venezia“, Nr. 2202, 17. maggio 1942., p. 1.

¹⁹²³ Ibid, Dal Comando 83. fanteria „Venezia“, Nr. 2207, 17. maggio 1942., p. 1.

¹⁹²⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2210, 17. maggio 1942., p. 1; Ibid, Dal presidio Matesevo al Maggiore Glisic, Nr. 151, 18. maggio 1942., ore 3.30, p. 1.

¹⁹²⁵ Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2218, 18. maggio 1942., p. ore 12.30, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando 83. fanteria, Nr. 1023, 19. maggio 1942., p. 1.

¹⁹²⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2224, 18. maggio 1942., ore 19.45, p. 1; Ibid, Nr. 2226, 19. maggio 1942., p. 1.

морално-физичког стања код партизанских бораца, Терзић и Ђилас су одлучили да се током ноћи повуку са мојковачког бојишта.¹⁹²⁷ Затим су четници 20. маја ушли у градић.¹⁹²⁸ Иако је однео превагу Ђуришић је истог дана тражио од Италијана да му испоруче још муниције, као и храну. Захтевао је за 20. мај и 10 камиона који би превезли око 350 четника из Бистрице (у питању су Баћовићеве људи) према Бјелом Пољу, а који су представљени као Глишићева заштитница.¹⁹²⁹

Што се њега тиче он је уз подршку италијанске артиљерије, 18. маја извршио покрет трупа према Павином Пољу и под борбом ушао у њега. Наставак акције према Коврену и Пљеваском срезу обуставио је генерал Еспозито, који је 20. маја тражио да се Глишићеве јединице у року од два дана врате у Нову Варош. После жалбе четничких команданата њихов покрет је настављен, али су изгубљена два драгоцене дана. У заједници са италијанским снагама Глишић је 22. маја стигао до Коврена. Одатле је послао трупе наредио на запад према Тари, где се већ налазио Павле Ђуришић. Уз јак отпор комуниста, оне су до 24. маја избиле на реку и повезале се са четницима из Црне Горе. После овог пораза партизанске снаге су дислоциране према Пљеваском срезу. Глишић је стога тражио од пуковника Барасија да генерал Бонини наредни команди „Пустерије“ да дочека и нападне ове партизанске јединице. У акцију су тада ступили и легализовани четници из Прибојског среза, кренувши ка Јабуци.¹⁹³⁰

У међувремену, вођене су оштре борбе на Каменој Гори. Партизанске положаје на овом сектору је држао II Златарски батаљон. Насупрот њему налазиле су се трупе под командом капетана Бојовића, Кијановића, Марковића и поручника Калаитовића, укупно око 400 људи. Акцијом је координирао капетан Игњатовић из Пријепоља. Први сукоб уследио је 16. маја. Иако су четници у почетку остварили изванредан успех, њихова операција се сутрадан завршила тешким поразом.¹⁹³¹

---

¹⁹²⁷ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 18, стр. 1–2; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 135; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 35, стр. 1.

¹⁹²⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2273, 20. maggio 1942., ore 18.30, p. 1.

¹⁹²⁹ Ibid, Nr. 2256, 19. maggio 1942., p. 1.

¹⁹³⁰ Ibid, Nr. 2322, 22. maggio 1942., p. 1; Ibid, Nr. 2223, 18. maggio 1942., ore 19.15, p. 1; Ibid, Nr. 2387, 24. maggio 1942., p. 1; Ibid, Nr. 2409, 26. maggio 1942., ore 9.30, p. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 124

¹⁹³¹ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 316.

Четнички команданти су се међусобно оптуживали за претрпљене губитке, што се иначе често дешавало када њихове акције нису ишле по очекиваном плану. Капетан Бојовић се жалио на капетане Кијановића и Ђоковића,¹⁹³² који су због свог држања избачени из оперативног састава. Капетан Марковић је имао још веће замерке на држање Калаитовићевог људства, о чему је неколико пута у току битке известио мајора Глишића, тражећи од њега да санкционише четовођу из Нововарошког среза. Са тиме се слагао и поручник Влаховић, командант четничке артољерије.¹⁹³³ Ова халабука је међутим, само додатно слабила Глишићеве снаге.

И поред недостатака четничке војске, капетан Марковић је ипак, био оптимиста у погледу наставка акција. Позитиван став је црпео из тешког положаја у којем су се налазили партизани. Они су имали врло мало муниције, а четници су их онемогућили да исту и даље набављају преко хоџе Ровчанина у Комаранима. Марковић је сматрао да ће Камена Гора кад-тад пасти, али да се из тактичких разлога мора што пре мора заузети.¹⁹³⁴ Међутим, препреку новом нападу на Камену Гору учинио је 20. маја генерал Еспозито, забранивши даља четничка дејства ка територији под његовом командом. У питању је изгледа био неспоразум. Еспозито је наиме, капетану Бојовићу представио једно раније

---

¹⁹³² Бојовић је писао да су капетани Кијановић и Ђоковић дезертирели, због чега је први избачен из акције, а други разоружан и затворен у Новој Вароши. Понашање Кијановићевих људи је по Бојовићу, негативно утицало на делове Пожешког четничког одреда остављених да подрже ову акцију, који нису желели у борбу када то не жели људство родом са ових простора. Поред тога, поручник Јеловац је одбио Бојовићево директно наређење да организује интендатуру у позадини и самоиницијативно у току битке напустио положај и отишао у Пљеваљски срез... ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, стр. 1.

¹⁹³³ Капетан Марковић је у писму мајору Глишићу 19. маја навео је да они „беже и само беже“. Њих је било тешко контролисати и када није било сукоба. Трећа чета Калаитовићевог одреда је наиме, 21. маја „исценирала напад на себе бацивши 2 бомбе и (запуцавши, М.Ж.) из неколико пушака“, те пометњу насталу тиме, искористила да побегне са фронта. Капетан Марковић их је целу ноћ јурио и коначно вратио на положај. Када је уследила међутим, мања чарка са комунистима 22. маја, они су се поново разбежали. На Калаитовићево људство жалио се и поручник Влаховић који је командовао посадом топа калибра 65 милиметара који је добијен од Италијана. Он је писао Глишићу да је део посаде који је послао Калаитовић, „неискусан и несигуран“ како за борбу, тако и за стражарску службу код артиљеријског оружја. Мајор Глишић је отписао да га је Марковићев извештај „потпуно убио“. Цела ствар је завршена тако што је мајор Глишић наредио Калаитовићу да похвата људе који су направили инцидент и пошаље их њему у штаб да би их стрељао. Пошто је за Глишића Калаитовићев одред „представљао Санџак“ у овој акцији, послао је његовог начелника штаба капетана Марковића у јединицу да среди ситуацију, док је на себе преузео одговорност да испита ове догађаје када се врати у Нову Варош... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 117, 121, 128, 130, 133, 134.

¹⁹³⁴ Исто, сл. 120; ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, стр. 1.

Недићево наређење о повлачењу Глишићевих снага у Нову Варош, што је овај схватио као заповест италијанског команданта.¹⁹³⁵

Када је ова недоумица разјашњена Бојовић се 21. маја поново покренуо ка Каменој Гори. Због недостатка муниције и хране, те дезертирања услед активне пропаганде ЈВуО-а,¹⁹³⁶ партизанске снаге су почеле да се осипају. То је Бојовићу омогућило да истог дана овлада Каменом Гором и убрзаним маршем настави ка Коврену. Сутрадан су се четници на локалитету Марен изненада сударили са I и II Златарским батаљоном, те II Пљеваским батаљоном. После једночасовне борбе „прса у прса“, коју је, уз окршаје претходних дана, капетан Бојовић сматрао за „главну борбу“ у току целог маја и јуна, обе стране су повукле деморалисано људство. О оштрини борби сведоче велики губици на обе стране. Четници су имали око 20 мртвих и више рањених, а партизани 11 мртвих и 5 рањених. Међу погинулима је био и командант Јадовничког четничког одреда наредник Богдановић. По повлачењу четника партизани су се вратили на почетне положаје. Оштри сукоби додатно су деморалисали четнике. Капетан Бојовић је писао генералу Михаиловићу да су Кијановићеви људи одступили скоро до Пријепоља и да више никако нису желели да се боре.¹⁹³⁷

Да би се Камена Гора коначно осигурала и тако заштитио десни бок људству мајора Глишића, преко Милана Бандовића је 23. маја затражена муниција од Италијана. Они су до краја дана одобрили 10 сандука муниције за митраљез „Бреду“, 10 сандука за пушкомитраљезе и 50 пројектила за минобацач калибра 81 мм.¹⁹³⁸ Затим су 24. маја у Бродарево стигле трупе мајора Баћовића које су италијанским камионима пребачени из Нове Вароши. У Бродарево је стигао и командант Пожешког четничког одреда капетан Игњатовић, а затим и преостале

---

¹⁹³⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 124, 125.

¹⁹³⁶ Поручник Влаховић писао је Глишићу 21. маја да су партизани повели са њима велики број људи „којима не само да не дају оружје, већ су им га одузели, али их користи као војску рада“, те они „једва чекају да се извуку“ и побегну кућама... Исто, сл. 130.

¹⁹³⁷ М. Туковић, *Санџак...*, стр. 318; ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, стр. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 114, 132; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 16, стр. 1.

¹⁹³⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2353, 23. maggio 1942., ore 19.00, p. 1; Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando 383. fanteria, Nr. 2358, 23. maggio 1942., ore 21.45, p. 1.

трупe Бојовића и Кијановића. У Бјелом Пољу налазио се и капетан Словић.¹⁹³⁹ Четничке снаге скупљене у Бродареву су 25. маја кренуле према Коврену. Тамо међутим, није дошло до борбе јер су партизанске јединице одступиле у Пљеваљски срез. Изгледа да је тада, заједно са трупaма из Нове Вароши пребачена и команда ЈВуО-а са генералом Михаиловићем до Шаховића, која је на овај простор дошла са Голије. То је свакако учињено током друге половине маја.¹⁹⁴⁰

Пошто је партизанска главнина на челу са врховним штабом била притиснута са више страна на територији Санцака, Црне Горе и Херцеговине, Јосип Броз је одлучио да повуче снаге са ових простора. То је била једна од тема на саветовању одржаном у околини Жабљака 21. маја, којим је Броз и председавао. На њему су ГШС представљали Велимир Јакић и Воја Лековић. Броз је члановима ГШС-а и ОКС-а оставио да сами одлуче да ли ће снаге под њиховом командом напуштати матичну територију. Саветовао им је такође, да избегавају даље фронталне сукобе са окупатором и боље наоружаним четничким снагама, те да сачувају људство за борбе у будућности.¹⁹⁴¹

Два дана касније на састанку ОКС-а и ГШС-а у селу Маочу, после дуже расправе донета је одлука да се почне са повлачењем трупа из Бјелопољског и Милешевског среза, ка јужним деловима Пљеваљског среза, уз Тару. Тада је

---

¹⁹³⁹ Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2387, 24. maggio 1942., p. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 135, 141.

¹⁹⁴⁰ Овакав начин пребацивања ВК ЈВуО потврдио је Војислав Лукачевић, који је већи део јуна провео у њој. Она је краће време била у Шаховићима, па је затим пребачена у оближње село Писана Јела, односно Подгору код Жабљака... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 15; Приближније податке о кретању генерала Михаиловића налазимо у сведочанству поручника Јована Андрића. Пошто му је ово био лажни идентитет који је користио да сакрије јеврејско порекло (право име Јозеф Анаф), немачке власти су га ухапсиле током јуна 1942. године. Затим је одведен у Београд где је саслушан од стране немачке тајне полиције поводом хапшења мајора Глишића. Он је тада сведочио да је крајем маја видео генерала Михаиловића у Шаховићима заједно са капетаном Игњатовићем и још неким официрима. Било му је од присутних четника запрећену смрћу уколико буде ширио вести о Михаиловићевом присуству на овом простору. Капетан Манић који се налазио као командант места у Шаховићима био је у контакту са Михаиловићем. И сведочанство мајора Глишића потврђује наводе о присуству команданта ЈВуО-а у Шаховићима до краја маја. Он је наиме, на саслушању пред новим југословенским властима 19. јуна 1946. године, изјавио да се Михаиловић тамо пребацио крајем маја, односно између 25. маја и почетка јуна 1942. године... ИАБ, ВДС, G-293, Miloš Glišić, str. 37–38; ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 28, стр. 1; К. Николић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 360; Момчило Зећевић, *Документа са суђења равногорском покрету*, књ. 1, Београд, 2001, стр. 799.

¹⁹⁴¹ М. Ђуковић, *Санцак...*, стр. 319; ВА, НОВЈ, кут. 2А, ф. 4, док. 37, стр. 1.

одлучено и да се комунистички првак Момир Бошковић са 50 људи пребаци на Златар у илегалу. Остављена су и среска руководства Бјелопољског, Пљеваљског и Милешевског среза, као и ОКС, додуше са „резервним“ руководством. Извлачење комунистичких снага почело је ноћу 23. и трајало до 25. маја, када су све јединице под командом ГШС-а биле на линији Косаница – Глибаћи. Намера партизанске команде је била да се повлачи према Љубишњи, да би продужила останак на простору Старог Раса. Приликом одступања у партизанским јединицама дошло је до масовног дезертирања, кога нису могле да спрече ни најстрожије казне.¹⁹⁴²

Обавештен о повлачењу већих комунистичких снага у Пљеваски срез, генерал Еспозито је послао трупе да их пресретну. Дана 25. маја два италијанска батаљона у заједници са легализованим четницима из Пљеваља, упућени су у Мељачку општину. Партизани су пружили јак отпор, будући да су се на том правцу браниле одређене руте за повлачење у Херцеговину, али су били принуђени на повлачење. Њихове снаге су се одступиле делом према Бобову, Ограђеници и Косаници, а делом према Буковици. Тамо је један део ступио у одред Гојка Крезовића, али им се сва активност свела на *„отимање стоке у оближњим муслиманским селима“*. Партизани су из Мељака повели целокупно становништво и стоку. Италијанска војска је затим наставила према Хоћевини. Она је у борбама имала 2 мртва и 7 рањених војника.¹⁹⁴³

Италијани су 28. маја притисли и Косаницу. Испред главног дела њихове војске ишле су четничке патроле које су им служиле као претходнице и водичи. Захваљујући томе постигли су ефекат изненађења и одбацили комунисте прво према Глибаћима, а онда и до Бобова, на југозападној граници Пљеваљског среза. Осетивши да се слом комунистичких јединица ближи, генерал Еспозито је наредио да његове трупе остану на освојеним положајима и у току ноћи, уместо да се врате под окриље гарнизона. До 30. маја окупатор је очистио Косаницу, Драгаше и Глибаће, поново уз велико насиље над цивилима. Стога је и становништво Косанице побегло са све стоком, храном и животним потрепштинама. Према сведочанству начелника ГШС-а Владимира Кнежевића, италијанска артиљерија

---

¹⁹⁴² ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 16, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 17, стр. 1; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 30–35.

¹⁹⁴³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 297 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. maggio 1942., p. 1; Ibid, nr. 298 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. maggio 1942., p. 1.

им је наносила „*знатне губитке*“, како међу борцима, тако и међу команданим кадром, те као и раније, била главни разлог њиховог одступања.¹⁹⁴⁴

Паралелно са јединицама „Пустерије“, напредовање је наставио и мајор Глишић, а Ђуришић је продирао ка Жабљаку. До 26. маја трупе из Бродарева, сада под командом капетана Игњатовића, заузеле су Коврен. Тамо су се ујединиле са Глишићевим снагама.¹⁹⁴⁵ Затим су кренули ка Пљеваљском срезу. Мајор Остојић им је 27. маја наредио да се пробију до Таре, после чега је требало да добију нова наређења у зависности од ситуације. Остојић је Глишићу послао и једно писмо које је са сопственим потписом, требало да пошаље италијанским командама у Бјелом Пољу, Пријепољу и Пљевљима. Потом га је и критиковао за нередовно јављање комадни ЈВуО-а јер од 19. маја није био послао ниједан извештај.¹⁹⁴⁶

У овоме се може препознати извесна самосталност Глишићевог деловања и у односу на генерала Михаиловића. Командант ЈВуО-а је ипак, био задовољан Глишићевим радом на територији Старог Раса, пишући да акција против комуниста „*одлично напредује*“ и да ће њихове снаге бити поражене у наредних неколико дана.¹⁹⁴⁷ Извршавајући заповест мајора Остојића, Глишић се до 29. маја пробио до Левер Таре и избио на реку Тару. Наредног дана је са људством наставио према Краљевој Гори и Глибаћима, о чему је обавестио команду дивизије „Пустерија“. До тог тренутка само су трупе којима је он командовао у борбама за Павино Поље, Шаховиће и села у Пљеваском срезу, имале 30 мртвих и исто толико рањених бораца.¹⁹⁴⁸

---

¹⁹⁴⁴ Ibid, nr. 302 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. maggio 1942., p. 1; Ibid, nr. 307 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 4. giugno 1942., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 16, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/І, док. 17, стр. 1.

¹⁹⁴⁵ Ibid, nr. 298 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 26. maggio 1942., p. 1.

¹⁹⁴⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 46–47.

¹⁹⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 1, стр. 6.

¹⁹⁴⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 302 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. maggio 1942., p. 1.

Губици италијанске дивизије „Пустерија“ у периоду март-мај 1942. године	март 1942. године			април 1942. године			мај 1942. године			УКУПНО Избачених из строја
	погинули	рањени	нестали	погинули	рањени	нестали	погинули	рањени	нестали	
7. пеш. пук	1	4	-	-	1	-	26	37	1	70
11. пеш. пук	1	4	-	1	9	-	19	54	-	88
5. арт. пук	-	-	-	-	-	-	-	8	-	8
5. батаљон инжињерије	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
1. алпинска група „Вале“ (помоћна јединица)	2	-	-	-	3	-	1	3	-	9
383. пешадијски пук дивизије „Венеција“ (помоћна јединица)	2	1	1	-	2	-	јединица враћена матичној дивизији			6
УКУПНО (Избачених из строја)	6	9	1	1	15	-	48	102	1	183
	16			16			151			

Табела 10. Губици италијанске дивизије „Пустерија“ у периоду март-мај 1942. године

Капетан Ђуришић је на другој страни, по споразуму постигнутом крајем марта са италијанским властима, 29. маја примио наређење од команде дивизије „Пустерија“ да почне са чишћењем Жабљака и околине. Ту је требало да се задржи до наредне заповести генерала Еспозита.¹⁹⁴⁹ Глишић је у међувремену, у пуној снази и колаборацији са италијанском војском, марширано према Ограђеници и Бобову. Људство је поделио у три колоне. Централну, која је ишла директно на Бобово водио је капетан Милош Марковић и у њој су били одреди поручника Калаитовића и Војислава Лукачевића. Десно од ње преко Љубишње наступале су снаге капетана Бојовића, капетана Илића и мајора Баћовића, док је лево, долином Таре напредовао мајор Касаловић. Колоне су лако потискивале партизане захваљујући минобацачима великог калибра. Уз то је имао и подршку

¹⁹⁴⁹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 20, стр. 1.

италијанске авијације, која је на пример, по његовом захтеву бомбардовала село Ограђеницу (што говори о тоталној колаборацији са Италијанима).¹⁹⁵⁰

Окупаторска војска је паралелно наступала преко Љубишње. Тамо је 31. маја потисла III Пљеваски батаљон који се због губитака у борби и дезертирања распао.¹⁹⁵¹ Због бројних пораза и дезертирања ГШС је 1. јуна наредио да се Милешевски и Пљеваљски батаљон због пребаце преко Таре. Јединица из Милешевског среза је била сведена на само 66 активних бораца, са 8 метака по пушци, па је батаљон убрзо расформиран. На положајима су остали Бјелопољски и Златарски батаљон са око 400 бораца, који су имали задатак да успоре напредовање непријатеља према реци, иако нису имали тачне податке о његовом кретању.¹⁹⁵² До краја маја партизани су претрпели још неколико пораза и у суседним срезovima. Италијани су поново окупирали Шавник 27. маја, а затим је пао и Жабљак у кога су ушле трупе Павла Ђуришића. Партизани су пре повлачења запалили неке куће у вароши.¹⁹⁵³

Тешка ситуација наметала је само једно решење на партизанској страни. Јосип Броз је 2. јуна наредио да се изврши пребацавање трупа из Пљеваљског среза на леву обалу Таре, према долини Пиве и Шћепан Пољу. Тражио је и да се од њих створи једна пролетерска бригада. Под надзором Александра Ранковића 5. јуна је формирана III Пролетерска (Санџачка) народноослободилачка ударна бригада. У том тренутку је имала 5 батаљона са 743 борца. Командант је био Владимир Кнежевић, политички комесар Велимир Јакић, док је његов заменик био бивши обласни секретар Рифат Бурџевић.¹⁹⁵⁴

---

¹⁹⁵⁰ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 14а; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Dal Comando tattico 7. alpini al Comando divisione „Pusteria“, 31. maggio 1942., ore 5.50, p. 1.

¹⁹⁵¹ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 321.

¹⁹⁵² ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 2, док. 6, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 3, ф. 2, док. 7, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 13, док. 1, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 2а, ф. 4, док. 54, стр. 1.

¹⁹⁵³ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 21, стр. 1; У Жабљак је ушло око 300 четника уз мале губитке (2 мртва и 4 рањена). Тамо су заробили архиву Моше Пијаде и око 150.000 лира. Све ово је предато Ђуришићу. Ухваћене су такође, Пијадина секретарица Крстајић Дара и „његова љубавница“ Даниловић Мара. Истовремено са њима заробљено је и 150 партизанских симпатизера са Жабљака... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 319 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. giugno 1942., p. 1.

¹⁹⁵⁴ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 323.

Количина оружја и муниције коју су од окупатора добиле јединице капетан Ђуришића и мајора Глишића...	пушке	пушкомитраљеви	тешки митраљеви	минобацачи		топови кал. 65 мм	пушчана муниција	ручне бомбе	митраљеска муниција	МИНЕ		гранате за топове
				кал. 45 мм	кал. 81 мм					кал. 45 мм	кал. 81. мм	
април 1942.	964*	?	50	?	20	3-4	99.000	5.00 0	80.000	?	1.000	?
мај 1942.	200	6	4	?	2	1	117.000**	3.50 0	148.000***	300	886	150
УКУПНО	1.164	6	54	22		4-5	216.000	8.500	228.000	1.186		150

Табела 11. Количина оружја и муниције коју су од окупатора добиле јединице капетан Ђуришића и мајора Глишића током априла и маја 1942. године према прикупљеним подацима

Потискивање партизана из Пљевског среза означило је победу четничких јединица после низа борби у Бјелопољском, Милешевском и Пљевском срезу, које су вођене скоро месец дана. Генерал Михаиловић је још 27. маја известио владу у Лондону да је Санцак „*потпуно слободан*“ од комунистичких јединица.¹⁹⁵⁵ Мајор Остојић потврдио је почетком јуна ове наводе. Обраћајући се официру Драгославу Рачићу он је навео да су партизанске снаге „*потучене до ногу*“ и да је локални православни живаљ потпуно уз њих. Остојић је био убеђен да се партизани више неће враћати на ове просторе, што се испоставило као погрешно мишљење.¹⁹⁵⁶ Михаиловић није крио задовољство резултатима које су постигле његове трупе. У Лондон је 6. јуна послао депешу у којој каже да се народ са овог простора „*листом подигао*“ против комуниста због репресалија које су вршили

* Мајор Глишић је током прве половине априла добио информацију да је „Ђуришић успео да набави у Албанији 100 пушкомитраљеза, 2.000 пушака, 20 бацача мина и 2 тона“. Потврда о пријему овог наоружања није потврђена у италијанској документацији... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сли. 6.

** Овој количини би требало додати још 70 сандука пушчане муниције добијених у другој половини маја.

*** Овој количини би требало додати још 25 сандука митраљеске муниције разног калибра добијених у другој половини маја.

¹⁹⁵⁵ ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, стр. 47, деп. 54.

¹⁹⁵⁶ ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 1, стр. 7.

месецима уназад, те „*потпуно очистио ове области*“ од њих.¹⁹⁵⁷ О партизанском поразу убрзо почиње да се хвали и колаборациона штампа, односно „*Пљеваљски весник*“.¹⁹⁵⁸ Одбацивањем комунистичких јединица преко Таре, оне напуштају теритоју Санцака на дужи временски период. Стога у наредних неколико месеци доминантан војни и политички фактор представљају трупе ЈВуО-а, што ствара другачију ситуацију на терену.

Распламсавање грађанског рата је са собом донело нове сурове међусобне обрачуне, који су често гутали и недужне животе мирних грађана. Опасност по њих је сада долазила са друге стране идеолошке лествице, односно четника. Одред поручника Калаитовића из Нововарошког среза се поред војне недисциплине, истакао и у отимачини стоке и хране од православног становништва. Калаитовић је са локалним четницима упао у село Ујнице у Бјелопољском срезу 15. маја. Насеље је детаљно опљачкано и спаљено, приликом чега је убијено неколико мештана.¹⁹⁵⁹ Поручник Јован Јеловац се жалио мајору Остојићу да је Калаитовићево људство „*пљачкало као да није дошло на српску територију, већ као да су били на земљишту најгорег непријатеља*“, те да ће га само у Пљеваском срезу народ дуго „*памтити по злу*“. Јеловац је спремао тужбу код надлежних, а као пример је навео село Бобово у коме је овај одред опљачао све на шта је наишао, укључујући и чак, 104 коња.¹⁹⁶⁰ На Калаитовића су се жалили и други четнички официри. Мајор Баћовић је извештавао да овај води „*пљачкашку банду*“, против које становници Пљеваљског среза подносе „*страховите жалбе*“. По његовом виђењу „*пљачка је (била, М.Ж.) страховита*“ па је становништво Пљеваљског среза „*до коже опљачкано*“. Пошто их је Калаитовићево понашање компромитовало код народа, Баћовић је желео да га нападне и протера из Пљеваског среза.¹⁹⁶¹ Калаитовићев одред се није једини упустио у пљачку. Мајор Глишић се 5. јуна јадао да су „*скоро све трупе и поред наређења пљачкале*“, што је оштетило углед четништва. Међу оштећенима су се налазиле пропартизанске породице, али и оне протетичке, као и

¹⁹⁵⁷ ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 2, стр. 2, деп. 219.

¹⁹⁵⁸ „Пљеваски весник“ за 22. јун 1942. године, стр. 1.

¹⁹⁵⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 513–537.

¹⁹⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 14, стр. 1.

¹⁹⁶¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, кут. 206, сл. 143, 172.

породице које су остале по страни.¹⁹⁶² Тако се дешавало да су неке куће пљачкане и од комуниста и од четника по више пута.

Учесник у овим догађајима Мирко Ћуковић писао је да су од четника Санцачког и Пожешког одреда страдала села Камена Гора, Думљани, Коврен, Вруља и Косаница.¹⁹⁶³ Са тиме се подудара сведочанство капетана Бојовића. Он је 20. маја забележио да четници на територији Премћана у Пљеваљском срезу чине „*нечувени терор и пљачку према свима, па и према породицама четника који су погинули*“. Он је чак, претио да ће групу пљачкаша и напасти уколико наставе са дивљањем. Како нам извори говоре за ове немиле догађаје одговорност пада на капетана II класе Владу Лучића, који је половином маја вршио „*чишћење Премћана*“.¹⁹⁶⁴

Мајор Остојић је добио и вести да је људство Пожешког четничког одреда приликом повлачења за Нову Варош почетком јуна, вршило пљачку народа. Поред њега, отимачину су вршили и људи капетана Миливоја Обрадовића из Бјелопољског среза и то приликом дезертирања са положаја. Остојић је стога тражио од Глишића 6. јуна да се „*одмах*“ искорени сваки вид пљачке и паљевине, а да се кривци пронађу и стрељају. Слично наређење је послао и официру који је спроводио Пожешки одред за Нову Варош, капетану Словићу, инсистирајући да се „*без икаквог изговора*“ врате све опљачкане ствари и стока, јер су такви инциденти компромитовали цео покрет у народу и унижавали успех акције против партизана. Критика није заобишла ни Вука Калаитовића. Остојић му је наредио да све пљачкаше у његовим редовима за које зна да постоје, одмах „*искорени стрељањем*“.¹⁹⁶⁵ Ова наређења су ипак, у већини случајева остала „*мртво слово*“ на папиру што је имало двоструке последице. Прво, борци склони криминалу нису одстрањени из јединица, а друго, четнички команданти су показали да толеришу овакво понашање, што ће и друге инспирисати да се упусте у пљачку, али и убиства.

---

¹⁹⁶² ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 15, стр. 1; ВАС, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, стр. 1.

¹⁹⁶³ М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 327.

¹⁹⁶⁴ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 18, стр. 1; Исто, инв. бр. 19, стр. 1.

¹⁹⁶⁵ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша мајора ЈВуО Захарија Остојића 3–19. јун 1942. године, стр. 18, 19, 20; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 143.

Паљевину је вршио и критичар из горњих редова текста, Никола Бојовић, иако је пореклом био из ових крајева. После једног сукоба са људима Маринка Голубовића у селу Мијаковићима северно од Косанице, припадници његовог „Батаљона смрти“ запалили су све куће у селу које су давале помоћ партизанима.¹⁹⁶⁶ После вишемесечног терора који су вршили комунисти над њиховим породицама, припадници легализованог четничког одреда из Пљеваља су на другој страни, одговорили истим методама. Крајем маја они су у заједници са италијанском војском, како стоји у једном партизанском документу, палили и пљачкали „*све од реда*“.¹⁹⁶⁷ Куће прокомунистичких породица или домаћинства из којих је неко побегао у партизане, паљене су и приликом уласка четничких снага мајора Глишића у Шаховиће.¹⁹⁶⁸

Хаос који је завладао у поједини четничким јединицама, породило је насиље које није заобишло ни муслиманске цивиле. Генерал Еспозито је протествовао 3. јуна код мајора Глишића због убиства неколико муслимана у Косаници, а од стране људства капетана Обрадовића. Четници су наине, 29. маја у овом селу према подацима команде дивизије „Пустерија“, убили 8 муслимана мештана. Како је текла ова четничка акција и колику је контролу Обрадовић имао над људством, најбоље говори случај Шћепана Чарчовића, Србина припадника легализованог четничког одреда из Пљеваља, који је такође, истом приликом убијен. Притом је запаљено шест домаћинстава која су припадала муслиманским милиционерима из Косанице.¹⁹⁶⁹ За убиство два и једно рањавање муслимана из Пљеваљског среза, „Пустерија“ је теретила и капетана Бојовића.¹⁹⁷⁰

Епилог четничке акције

Иако су партизани били одбачени преко Таре ВК ЈВуО-а је намеравала да настави офанзиву све до десних обала Пиве и Дрине. Пре тога је ипак, требало осигурати територију на којој су се до скоро налазили партизани и започети

---

¹⁹⁶⁶ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 17, стр. 1.

¹⁹⁶⁷ ВАС, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 17, стр. 1.

¹⁹⁶⁸ АЈ, 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 414.

¹⁹⁶⁹ Тада су страдали: Ступа Адем, Бећовић Ресо, Бећовић Мујо, Бећовић Шаин, Каровић Шабан, Ђурђевић Шућрија, Ђурђевић Ариф и Мартиновић Ахмо... ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 33, стр. 1.

¹⁹⁷⁰ Исто, инв. бр. 35, стр. 1.

организацију четничких власти. Мајор Остојић уписао је у своју бележницу 3. јуна каква је наређења издао потчињеним трупима. Гарнизонску службу на стратешки важним местима, како она не би пала у руке Италијанима, давали су: капетан Боро Манић са 100 људи у Шаховићима, капетан Илић у Вруљи са 100 људи, поручник Ерић на Јабуци са 250 бораца (сва тројица под командом капетана Игњатовића), поручник Калаитовић са истим бројем људи на линији Левер Таре – Косаница и поручник Киковић са 100 људи на Коврену. Официри Вукола Томић, Јован Јеловац, Миодраг Пријовић и Блажо Гојнић добили су задатак да рашчисте са остацима комунистичких трупа на линији Пљевља – Пријепоље – Прибој – Устибар. Преко Таре на партизане је требало да крену мајор Баћовић, мајор Касаловић, капетан Бојовић и капетан Војислав Лукачевић. Овакав распоред трупа одобрио је и генерал Михаиловић. Остојић је тражио сарадњу са Италијанима, да би се узело „*што више оружја и муниције*“, коју је намеравао да узвуче и преко Ђуришића.

Истовремено је наредио и како да се спроведе четничка организација на терену. Према његовој замисли требало је у сваком срезу оформити један батаљон, чијем ће се команданту потчинити сви остали официри у срезу. Њихове надлежности и задаци нису прецизно одређени, већ им је наложено да се боре „*против комуниста*“ и раде за „*српство и краља*“. За спровођење ове наредбе био је задужен пре свих мајор Глишић, коме је Остојић преко капетана Игњатовића који је био код њега на састанку 3. јуна, наложио да приликом постављања официра за срезове Старог Раса ради блиско са капетаном Ђуришићем, будући да је он командант Лимско-санџачког четничког одреда. Исто упутство је добио и капетан Ђуришић. Мајор Остојић је по овом питању био изричит, поручивши подређенима да „*Санџак мора бити наш стопроцентно*“.¹⁹⁷¹

Око надлежности над појединим одредима је међутим, већ било несугласица на терену. Како наводи поручник Андрић у Шаховићима је после избацивања партизана, команду места организовао мајор Глишић., преко капетана Манића. Ђуришић је убрзо послао његовог човека, па је једно време место имало двојицу

---

¹⁹⁷¹ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 1, 3, 11, 12, 21; ВА, ЧА, кут. 129, ф. 1, док. 8, стр. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 168.

команданата што је отежавало функционисање општине.¹⁹⁷² До неспоразума је дошло и по питању људства Рада Кордића. Сукоби око командне припадности на његовом сектору, штетили су борби против партизана и поготово муслиманских снага.¹⁹⁷³

Милош Глишић је такође, без Остојићевог знања покушао самоиницијативно да формира војне и цивилне власти на теритроји са које је потиснуо партизана. Он је крајем маја обнародовао два документа у којима је изнео инструкције за организацију у Бјелопољском срезу. Требало је да се и у њему замене цивилне власти као и у Нововарошком, те да се прошири Санџачки војно-четнички одред. Предвиђено је било и отварање школа. Због отпора Италијана, овај пројекат није успео. На основу овлашћења добијених од генерала Михаиловића и мајора Остојића, Ђуришићеви људи су почетком јуна са друге стране, извршили формирање четничких војних власти на територији Бјелопољског среза.¹⁹⁷⁴

У јеку припрема за наставак анти-комунистичке акције Милош Глишић (заједно са Игњатовић имао око 1.800 бораца), који је требало да командује трупама, и капетан Игњатовић су самоиницијативно 4. јуна повукли Пожешки четнички одред за Нову Варош. Јединица се са Таре прво повукла у Шаховиће, где им се придружило још 400 Глишићевих четника, а онда, пошто италијанске власти нису желеле да обезбеде превоз, људство је усиљеним маршем преко Пријепоља до 8. јуна стигло до Нове Вароши. Капетан Игњатовић је у град стигао и два дана раније. Према италијанским подацима четници су из околине

---

¹⁹⁷² ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 38.

¹⁹⁷³ Кордић је 3. јуна писао Глишићу да су већ неколико пута долазили људи из среског четничког штаба у Бјелом Пољу и тражили од њега да пређе под команду Ђуришићевих снага. Кордић је одлучно одбијао да то учини тражећи од Глишића да остане под његом надлежношћу или ма којом другом „србијанском командом“, као и да му се у крајњем случају пошаље нови командант „лунокрвни Србијанац“. Никако није желео некога из Црне Горе, наводећи да су њему и људству све наде биле окренуте Србији. Иза ових великих речи крила се мање патриотска суштина. Кордић наине, није желео под команду Ђуришића будући да га је он могао лакше контролисати преко среске команде у Бјелом Пољу, која је била много организованија од оне у Сјеничком срезу и која се налазила много ближе у односу на Глишићеву команду у Новој Вароши. Ту је и моменат окренутости православаца овог простора Србији, уместо Црној Гори, који је наслеђен из неких ранијих времена. Кордић је и у наредном периоду одбијао да се потчини Павлу Ђуришићу... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 163.

¹⁹⁷⁴ У Бјелопољски четнички одред улазили су: Затонски, Брзавски, Расовско-бистрички, Равнорјечки, Шаховићски, Павинопољски и Мојковачки батаљон, док је штаб одреда био смештен у Шаховићима... ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 30, стр. 1.

Шаховића опљачкали око 400 коња. По доласку у Нову Варош део бораца је пуштен кућама, док је остатак остављен као посада у граду.

Разлог повлачења биле су вести да ће дивизија „Пустерија“ окупирати Нову Варош, али и све већи притисак немачког окупатора на генерала Недића, да трупе под његовом формалном командом зауставе даље акције (пре свега Пожешки четнички одред). Његово повлачење је направило пометњу међу осталим људством које није било из ових крајева.¹⁹⁷⁵ Поготово је био незадовољан мајор Остојић који је у једој депеши поручнику Калаитовићу рекао да би акција против комуниста била готова да Глишић није одлучио да повуче део трупа мимо његовог наређења. Остојић је због тога команду над снагама предао мајору Баћовићу, коме је за начелника штаба одређен капетан Перхинек. Затим је наредио осталим командантима да „*ни по коју цену не напуштају положаје*“ и да се акција настави.¹⁹⁷⁶ И мајор Баћовић није био најсрећнији Глишићевом одлуком о повлачењу. Њему је такође, сметало и што Глишић и капетан Бојовић стално преговарају са Италијанима, што је по њему шкодило угледу ЈВуО-а.¹⁹⁷⁷

Иако је Пожешки четнички одред повучен, Глишић је остао на фронту. Он је 5. јуна из Косанице јавио поручнику Калаитовићу и капетану Ђирилу Димитријевићу да су онемогућили италијанску војску да окупира Нову Варош. Потчињене је обавестио и да на Ђуришићев позив одлази истог дана у Ђурђевића Таре, ради договора како ће се наставити офанзива.¹⁹⁷⁸ Обратио се и мајорима Баћовићу и Здравку Касаловићу, тражећи од њих разумевање за његов поступак ради очувања Нове Вароши. Замолио их је да у Бобову сачекају са трупама одлуке које ће он и Ђуришић донети, иако се то косило са Остојићевим наређењима, за које Глишић није знао. Стога га је већ сутрадан Остојић критиковао што се не

---

¹⁹⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 14, стр. 1; ВА, кут. 127, ф. 10, док. 16; ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 20; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2673, 7. giugno 1942., ore 12.00, p. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 169.

¹⁹⁷⁶ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 18, 22.

¹⁹⁷⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 143.

¹⁹⁷⁸ Исто, сл. 168; На састанку у Левер Тари 5. јуна присуствовали су мајор Глишић, капетан Игњатовић, капетан Перхинек, Војислав Лукачевић и Павле Ђуришић. Ђуришић, Перхинек и Глишић су заступали мишљење о наставку акције до десне обале Пиве и Дрине, Лукачевић их је подржао, али је капетан Игњатовић истрајао у томе да врати Пожешки четнички одред за Нову Варош... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 14а–15.

придржава договора. Исказао је и незадовољство повлачењем трупа из акције према Новој Вароши, сматрајући да је то штетна ствар и за питање статуса овог среза и за даљу борбу против комуниста. Позвао га је на крају, да се што пре виде због решавања спорних питања.¹⁹⁷⁹ Припреме четничког покрета преко Таре изазивале су подзривост италијанског окупатора. Самосталним четничким наступањем је поготово био незадовољан генерал Еспозито.

После разговора Глишић-Ђуришић четничке снаге су наставиле напредовање и поред замршене политичке ситуације. Оне су поново наступане у три колоне. Централну је водио капетан Лукачевић и она је ишла на Челебиће и Хум. Лево је водио мајор Касаловић која је такође ишла долином Таре, а десно мајор Баћовић и капетан Кијановић.¹⁹⁸⁰ Према Глишићевој замисли ове трупе је требало да избију на Дрину у широком луку најкасније до мрака 8. јуна. Он сам је отишао за Челебић.¹⁹⁸¹ Пошто је акција ишла добро Глишић и Баћовић су убрзо стигли све до Фоче приморавши партизане да одступе према Гацком. Тамо су дошли у контакт са снагама НДХ – усташама и оружњштвом. Они су затим 10. јуна ослободили Фочу, где је било око 270 усташа и 40 оружника. Том приликом Глишићеви људи су заробили пуковника Стјепана Јаковљевића и вод хрватских оружника. Заплећен је један топ, 4 тешка митраљеза, много муниције и другог ратног материјала. Муслиманско становништво овога пута нико није дирао.

Јаковљевић је ипак, морао убрзо бити пуштен на интервенцију Италијана. Глишић је затим из Фоче јавио капетану Словићу у Нову Варош, да је пре тога постигао договор са официром НДХ по којем: цела унутрашњост Фочанског среза припада његовим снагама, извршна власт имала је да буде заједничка, усташе се неће пребацивати на десно обали Дрине, а питање саме Фоче требало је да се реши на највишем нивоу. Као гарант договора око Фоче је остао мајор Баћовић са својим људима. Глишић је амбициозно од Словића захтевао да пренесе генералу

---

¹⁹⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 15, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша мајора ЈВуО Захарија Остојића 3–19. јун 1942. године, стр. 17, 20.

¹⁹⁸⁰ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 15.

¹⁹⁸¹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 35, стр. 1.

Недићу ове информације и замоли га да осигура Фочу за Србију.¹⁹⁸² Добросав Јевђевић је на другој страни, истовремено добио информације од Италијана у Слиту да ће Фоча припасти Црној Гори. Председник колаборционе владе је стога послао једну неформалну делегацију у Берлин да преговора по овом и сличним питањима. Водио ју је Коча Поповић, иначе стриц познатог комунисте, али ништа корисно није успео да издејствује код Немаца.¹⁹⁸³

Истовремено Глишић се у друштву са мајором Баћовићем, поново сусрео и са Павлом Ђуришићем. Састанак је одржан у Шћепан Пољу. Пошто су све партизанске снаге биле одбачене на леву обалу Пиве, постигнут је договор да се јединице овде зауставе и осигурају задобијену територију. Том одлуком су даља дејства против партизанске главнине обустављена. Затим је Ђуришић отишао на преговоре са италијанским властима на Цетињу по питању Фоче.¹⁹⁸⁴

Окупатор међутим, није одобрио Глишићеве планове везане за ову варош. Услед притиска владе у Загребу, али и Немаца, те општег неповерења према четницима, Италијани су наредили четничком команданту да се повуче уз претњу оружаном интервенцијом. Ђуришић је због непопустљивог става окупатора морао 13. јуна да затражи од Глишића да напусти Фочу, акт који је лично позрадио гувернатор Бироли. Он је тражио и да се одмах уз све почасте успостави поново хрватски гарнизон у том месту.¹⁹⁸⁵ Током извлачења четника из вароши они су нападнути од стране усташа који су се налазили у околини насеља. Дошло је до оштрог сукоба 13. јуна, али су четници успели да се одбране. Том приликом погинуло је 4 четника, међу којима је био потпоручник Влада Филиповић, док је б рањено. На другој страни страдало је 6 усташа, а 20 рањено.¹⁹⁸⁶ Четнички извори нам говоре да је број жртава био већи, поготово међу снахама НДХ. Наводи се

---

¹⁹⁸² AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", bus. N-5/821, Dal Comando divisione Pusteria al Comando truppe Montenegro, Nr. 3631, 12. giugno 1942., ore 12.00, p. 1; ВА, ЧА, кут. 50, ф. 2, док. 29, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 17, стр. 1.

¹⁹⁸³ К. Николић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 385–386.

¹⁹⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 17, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 15.

¹⁹⁸⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", bus. N-5/821, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione Pusteria, Nr. 6321, 13. giugno 1942., ore 11.30, p. 1.

¹⁹⁸⁶ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 351 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. luglio 1942., p. 1.

број од 60 погинулих и рањених, те 18 заробљених усташа, који су сви пуштени на слободу. Због овог инцидента мајор Баћевић се директно жалио генералу Еспозиту.¹⁹⁸⁷

Мајор Глишић није имао избора осим да се врати у Нову Варош. Незадовољство генерала Еспозита је према њему било толико, да је желео да га ухапси када је пролазио кроз Пљевља. У међувремену је и генерал Недић изгубио стрпљење. Он је преко пуковника Масаловића још 8. јуна изнео своје незадовољство понашањем Глишића и Игњатовића, јер су директно одбили да изврше неколико његових наређења о напуштању италијанске окупационе зоне и прекиду преговора са њима. Поручивши им да се „*дипломатски преговори врло замашног значаја воде на другој страни*“, а које директно угрожава њихов рад, позвао их је још једном да изврше његове налоге.¹⁹⁸⁸ Пошто је Глишић наставио акцију према Фочи, председник српске владе му је наредио да се са капетаном Игњатовићем, мора „*безусловно*“ појавити код њега у Београду на рапорту до 15. јуна.¹⁹⁸⁹ Овога пута је и Глишић схватио да је прешао све границе. Он се стога 14. јуна вратио у Нову Варош, а за њим се према овом срезу повлачио и цео Санџачки војно-четнички одред. Сутрадан је отпутовао за Београд на виђење са Недићем и више се није враћао на фронт.¹⁹⁹⁰

Током борби са партизанским јединицама у мају и јуну 1942. године од људства са територије Санџака које је било мобилисано од стране ЈВуО-а, погинуло је око 100 људи.¹⁹⁹¹ Што се тиче трупа са стране, Пожешки четнички одред је претрпео највеће губитке. Од септембра 1941. до јуна 1942. године, његово људство је прешло пут од Рудника до Дурмитора. Притом је изгубио преко 250 људи, што је чинило приближно једну трећину укупног броја бораца.¹⁹⁹²

---

¹⁹⁸⁷ К. Николић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 386.

¹⁹⁸⁸ ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 11, стр. 1.

¹⁹⁸⁹ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 16, стр. 1.

¹⁹⁹⁰ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 175.

¹⁹⁹¹ ВА, НДа, кут. 88, ф. 3, док. 2, стр. 6.

¹⁹⁹² ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 59.

Од почетка четничке офанзиве партизанске снаге су се осипале. Дезертирање бораца је достигло врхунац почетком јуна, приликом преласка на леву обалу Таре. Дobar део оних бораца који су напуштали редове комуниста предавао се Глишићевим или Ђуришићевим четницима или је заробљаван од истих. Генерал Еспозито се жалио надлежнима на овакву судбину бивших партизанских бораца. Он је навео да његова команда има велике проблеме да ликвидира партизански покрет због рада „српских четника“, који „настављају разоружавање побуњеника који су се предали и део одмах пуштају на слободу, а део учлањују у своје редове“. Стога, „међу онима које узимају налазе се елементи који су у комунистима имали функције команде и који су непосредно“ били против Италијана.¹⁹⁹³

О коликом броју људи се радило можемо видети на основу примера бивших партизана из Пљевског среза. Према проценама дивизије „Пустерија“ од 30.678 становника у срезу, њих 1.064 је било у партизанским јединицама пред почетак офанзиве. Од тог броја њих 715 се до половине јула 1942. године вратило кућама, 280 бораца је одступило са партизанском главнином или остало у илегали, док су остали погинули. Међу онима који су се вратили, њих 423 се предало четницима мајора Глишића, а 195 припадницима легализованог четничког одреда из Пљеваља. Укупно: 618 лица.¹⁹⁹⁴ Као што видимо више од половине партизана се предало Глишићевим људима. Разлоге за то налазимо у страху од одмазде италијанског окупатора, мање легализованих четника, али и благог поступка од стране четничких команданата, поготово према рођацима и онима који су желели да замене страну. Ову понуду нису прихватили само борци, већ и бивши партизански команданти и предратни чланови партије.¹⁹⁹⁵ Касније ипак, није било

---

¹⁹⁹³ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 19, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 312 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 9. giugno 1942., p. 1.

¹⁹⁹⁴ Ibid, Statistica relative al Distretto di Pljevlja, 16. giugno 1942., p. 1–3.

¹⁹⁹⁵ Навешћемо пример жандармеријског наредника Милутина Јеловца из Мељака који је био командант III чете I Пљевског батаљона, али и рођак поручника Јована Јеловца, преко којег је и ступио у ЈВуО и чак прогонио његове дојучерашње саборце, који су остали у илегали на планини Љубишњи. Касније је био командант Пљеваљске бригаде ЈВуО. Поред Јеловца још двојица бивших партизанских команданата су приступили четницима. У питању су били Велимир Сандић из Мељачке општине и Бајо Пивљанин председник Готовушке општине. Раније, после Пљеваљске битке страну је променио капетан Радоман Раилић, који се налазио у команди Зетског партизанског одреда... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 260 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. aprile 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 14, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus.

милости за све који су положили оружје. Истакнути комунисти и команданти гериле су извођени пред четнички суд, стрељани, затварани или предавани Италијанима.¹⁹⁹⁶

Мајори Баћовић и Касаловић жалили су се Остојићу да капетан Бојовић пушта заробљене партизане кућама, чак их и без разоружавања. Двојици официра је посебно сметало што се Бојовић код италијанских власти интервенисао за „*најокорелије комунисте командире комунистичких чета*“, који су после тога пуштани.¹⁹⁹⁷ Остојић се сагласио са критиком и поручио Бојовићу 6. јуна „*да не буде сентименталан према комунистима*“, већ да им узврати на исти начин и стреља оне који су криви.¹⁹⁹⁸ Овај је одбацио отпујбе да штити партизане и у одбрану навео да је „*народ био престрашен*“ и да је предавање оних из партизанских редова италијанским властима изазивало велико незадовољство код локалног становништва. Будући да је био родом из ових крајева, Бојовић то није желео да чини за разлику од легализованих четника из Пљеваља.¹⁹⁹⁹ Он је наставио са овом праксом и у будуће, примајући неке од бивших партизана и у свој одред. Стога је генерал Еспозито још 5. јуна желео да ухапси Бојовића. Када је залагањем мајора Глишића то осујећено, италијанску заповедник је тражио да се Бојовић што пред удаљи са територије његове дивизије.²⁰⁰⁰ Команда италијанске дивизије „Тауриненсе“ је половином септембра направила списак од 80 лица која су из комунистичких јединица „прелетела“ код капетана Бојовића.²⁰⁰¹

Представници окупатора су се жалили и да је у данима после уласка четника Павла Ђуришића у Жабљак, око 350 партизана директно прешло у четничке јединице, док је око 150 њих разоружано и пуштено кућама. У истом извештају се наводи да су Ђуришићеви људи били веома предусретљиви према православном

N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina "Taurinense", Notiziario informativo Nr. 78, Nr. 169/M, 18. dicembre 1942., p. 1; *Историја Пљеваља...*, стр. 404.

¹⁹⁹⁶ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 311, стр. 121.

¹⁹⁹⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 143.

¹⁹⁹⁸ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 16.

¹⁹⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 2, стр. 1.

²⁰⁰⁰ То је вероватно један од разлога зашто је Бојовић ускоро прешао у околину Жабљака и формирао Дурмиторску бригаду... ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 35, стр. 1.

²⁰⁰¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina "Taurinense", bus. N-7/1220, Bolletino informazioni del giorno 17. settembre 1942., Allegato al bolletino 97/M. del 17. settembre 1942., p. 1.

становништву. Они су без превише испитивања прихватили у одреде особе „*који су до јуче били прави комунисти*“.²⁰⁰² Четнички командант је ову појаву објаснио тиме да су оба анти-фашистичка покрета народна, те да борци иду ономе ко има више успеха.²⁰⁰³ Стога је исти поступак спроведен и на другим местима. У логору са заробљеницима у Шаховићима, Бандовић и Бакић су позивали притворене партизана да им се придруже у боре „*за краља и отаџбину*“. Напоменули су и присуство ВК ЈВуО-а. За оне ипак, који би одбили позив за прикључење или предају оружја и остали у илегалу, није било милости.²⁰⁰⁴ И поручник Јеловац је неколико партизана уврстио у Пљеваљску бригаду. Међу њима је било и његових рођака. Интересантно звучи податак да га је због тога током септембра 1942. године код генерала Михаиловића управо оптужио капетан Бојовић, што је опет део бескрајних сплетака и интрига које су се свијале око Михаиловићевог покрета.²⁰⁰⁵

Слично је поступио капетан Кијановић у Милешевском срезу. Пошто је пореклом из ових крајева, он је свим лицама за које је сазнао да су у партизанима послао писма помиловања. На тај начин је успео да приволи око 50 особа из Милешевског среза да се већ до почетка јуна врате кућама. Кијановић је писао мајору Глишићу да они за сада могу остати код кућа, али да ће их ипак, касније затворити у посебан логор који никада није формиран.²⁰⁰⁶ Војислав Лукачевић је такође, тврдио да је примао пребега који су желели да остану у његовом одреду, а оне који су ишли кућама разоружавао и са објавом његове команде да су предали оружје, пуштао да прођу. У неким случајевима би се одбегли борци из комунистичких снага, одмах ангажовали у борби против дојучерашњих другова.²⁰⁰⁷ И код Рада Кордића је била иста ситуација. Пуковник Бараси се жалио половином окобра да Кордић у његовој јединици скрива најмање 10 истакнутих комуниста, чије су идентитете његови људи успели да открију.²⁰⁰⁸

---

²⁰⁰² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 319 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. giugno 1942., p. 1.

²⁰⁰³ ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 56.

²⁰⁰⁴ ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 38; ВАС, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 14, стр. 1.

²⁰⁰⁵ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 38, стр. 1.

²⁰⁰⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 165-166.

²⁰⁰⁷ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 14а.

²⁰⁰⁸ Међу њима се наводе: Душан Поповић, Милутин Поповић, Душан Кораћ, Радосав Ковачевић и Малиша Шћекић... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Dal Comando 83. fanteria

*Акције италијанске војске и муслиманских снага
против православног становништва*

Током борби између партизана и четника у мају и јуну 1942. године, италијански окупатор је сопствене трупе углавном држао по страни. Када су биле укључене у оружане акције пратиле су их репресалије над локалним православним становништвом. Муслиманска милиција је такође, осим оне у Пљеваљском срезу и Комаранима, остала ван акције против снага НОП-а. Њена активност је у овом периоду била сведена на узнемиравање позадинских четничких јединица и православних села у Сјеничком, Бјелопољком и Милешевском срезу.

Насиље италијанског окупатора је отпочело са масовним стрељањима ухапшених комуниста, њихових симпатизера, али и обичних цивила. Тако су припадници дивизије „Пустерија“ 4. маја у Пљевљима на месту Сењак, стрељали 33 особе обе вероисповести.²⁰⁰⁹ Стрељања су пратиле пљачке и паљевине села. О томе сведочи писмено наређење команде дивизије „Пустерија“ о нападу на Мељачку општину. Генерал Ђовани Еспозито је наиме, правећи план за напад 19. маја наредио јединицама које су биле ангажоване за ову операцију да: све ухваћене партизане одмах стрељају, све партизане који се предају спроведу као заробљенике у Пљевља, становништво које пружа отпор у било чему „*потпуно уништити*“, село Мељак и поготово село Врбу „*сравнити са земљом*“, а све мештане ових села „*између 18 и 60 година*“, као и све остале који се супротстављају италијанској акцији, „*стрељати на лицу места*“. Еспозито је такође, још 8. маја тражио од команде италијанских трупа у Црној Гори да изврши опсежно бомбардовање Мељака и Косанице, без обзира на цивилне жртве.²⁰¹⁰

---

al Comando della divisione di fanteria „Venezia“, Nr. 5517, Formazione di Rade Kordic, 18. ottobre 1942., p. 1.

²⁰⁰⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 141; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, стр. 8.

²⁰¹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Azione di rastrellamento della zona compresa fra la rotabile Cajnice – Boljanici ed il torrente Ceotina, e della zona di Meljak, Nr. 3170, 19. maggio 1942., p. 6; Ibid, Comando della divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 2852, 8. maggio 1942., p. 1.

Брутално наређење генерала Еспозита у Мељачкој општини спровели су батаљони „Тренто“ и „Болцано“ 11. пешадијског пука, одреди који су већ више од месец дана у оквиру акције „Трио“ учествовали у бробама против комунистичких снага код Чајнича, Горажда и Фоче. Притом су изгубили 19 људи (међу којима и једног официра) и имали 54 рањена човека, што је их чинило раздражљивим, обзиром да остале јединице из 11. пука готово да нису имале губитака. Људство ових батаљона је до тада, већ ликвидирало 38 особа „на лицу места“ без суђења и заробило око 150 лица, што значи да му акције одмазде нису биле стране. Према извештају команданта 11. пука пуковника Барбиерија акција у Мељаку је извршена 25. маја. Италијанске јединице су затекле општину и село Мељак потпуно напуштене. Очекујући одмазду мештани су склонили и сву стоку и целокупно покућство. Италијанске јединице су ипак, на путу ка Мељаку „запалиле све зграде, похватале сву стоку и двојицу ухваћених партизана стрељали“. Која су то насеља била на маршрути батаљона „Болцано“ и „Тренто“ и тако потпуно страдала, прибележио је Мирко Ђуковић. Он наводи да су Италијани попалили села: Какмуже, Лађане, Крушево и Горње село. Томе би требало додати и Врбу и Мељак. У наредним данима страдали су Драгаши, Косаница и Глибаћи.²⁰¹¹

Италијански поход је у партизанској документацији описан речима: „Палили су и пљачкали све од реда – Села су опустошена.“²⁰¹² Сведочанство о дивљању окупатора оставио је и капетан Ђуришић. По њему су одмазде биле надмашиле, „било какав терор којег се (Ђуришић, М.Ж.) могао сетити“.²⁰¹³ У овим италијанским операцијама, активно су учествовали и припадници легализованог четничког одреда из Пљеваља, које је предводио војвода Богољуб Ирић, по чину жандармеријски наредник.

На италијанске репресалије ВШ НОП-а одговорио је стрељањем заробљених окупаторских војника. Наређење о егзекуцији издато је 26. маја, а извршено је

---

²⁰¹¹ Ibid, Comando 11. reggimento alpini, Raporto sulle operazioni effettuate dall 11. alpini in zona Gorazde-Foca-Meljak, Nr. 1353, 31. maggio 1942., p. 5, 6, 8; М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 320.

²⁰¹² ВА, НОБЈ, кут. 1671, ф. 10/1, док. 17, стр. 1.

²⁰¹³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Comando cetnici Sangiaccato al Comandante divisione "Pusteria", Nr. 137, 13. giugno 1942., Allegato nr. 38/16, p. 1.

наредног дана. До 30. маја о овоме је обавештена и италијанска команда у Никшићу. Истом приликом јој је забрањено да ће у будуће за сваког стрељаног партизана бити убијена двојица италијанских заробљеника.²⁰¹⁴ И Ђуришић је са друге стране, био револтиран италијанским акцијама против православног становништва у Пљеваљском срезу. Он је стога 14. јуна наредио војводи Ирићу да сместа повуче трупе из италијанских акција и да „*када већ не могу да заштите народ*“, онда барем да не помажу окупаторски терор. У супротном ће против легализованог четничког одреда у Пљевљима предузети оружану акцију. Ђуришић је тражио од Ирића и да обавести генерала Еспозита да уколико његове јединице не престану са „*пљевлинама, пљачком, терором и насиљем*“ над становништвом са територије под његовом командом, он ће се лично жалити његовим надређенима, генералу Ментастију у Подгорици, односно генералу Пирциу Биролију на Цетињу.²⁰¹⁵ Војвода Ирић је одмах предао писмо Еспозиту, који је Ђуришићу одговорио преко Националног комитета у Пљевљима. Италијански командант је одбацио право капетану Ђуришићу да коментарише акције трупа и легализованих четника под његовом командом, сматрајући да су оне у акцијама „*деловале коректно*“. Затим га је напао да су његове трупе остале на терену дивизије „Пустерија“, „*где само праве неред и компромитују његов рад на смиривању ситуације*“. Ово се пре свега, односило на Глишићеве трупе. Еспозито је ипак, морао да попусти због Ђуришићеве претње. То је био једини пут када је његова воља устукнула пред колаборационистима. Стога је отписао Ђуришићу да је издао стриктна наређења да његове трупе не врше „*додатне*“ пљачке и разбојништва, те да ће на све који се оглуше о исто, кренути оружјем.²⁰¹⁶

После Ђуришићеве интервенције трупе „Пустерије“ су ублажиле однос према православном становништву. О томе говори наређење генерала Еспозита од 24. јуна. Речју, он је издао заповест о чишћењу зоне Сочице – Плашће ради хватање

---

²⁰¹⁴ ВА, НОВЈ, кут. 175, ф. 3, док. 7, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 175, ф. 3, док. 8, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 2, док. 21, стр. 1; Половином јуна дошло је ипак, до размене заробљеника са италијанским властима. Радило се о 23 војника који су заробљени око Рудог и Жабљака. Партизанска команда је још једном упозорила да ће за сваког стрељаног партизана, односно цивила, убити двојицу војника... ВА, НОВЈ, кут. 175, ф. 2, док. 13, стр. 1.

²⁰¹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina "Pusteria", Comando cetnici Sangiaccato al Comandante divisione "Pusteria", Nr. 137, 13. giugno 1942., Allegato nr. 38/16, p. 1.

²⁰¹⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina "Pusteria", bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“ al Comitato nazionalista Pljevlja, Nr. 3683, 16. giugno 1942., p. 1.

заосталих партизана у којој је нагласио да се „*апсолутно поштује приватна својима становништва*“. Додао је такође, да ће се репресалије вршити само над становништвом које пружа отпор, а да ће они ухваћени са оружјем бити заробљени и изведени пред војни суд.²⁰¹⁷ Другачији тон његових заповести је очигледан.

Муслиманске акције против православног становништва почеле су током друге половине априла. Користећи италијански продор према Чајничу, новоформирана муслиманска милиција за Пљеваски срез под командом Хамдије Кријешторца учинила је 24. априла испад према зони Чемерна. Ту је имала сукоб са партизанима приликом којег јој је избачено из строја 5 бораца. Као и припадници легализованог четничког одреда и милиционери су вршили пљачку и убијали мештане.²⁰¹⁸ Према извештају капетана Бојовића од 29. маја они су такође, у заједници са италијанском војском у зони села Оџак и Коријен запалили око 50 кућа.²⁰¹⁹ Ова јединица је у наредном периоду наставила са истом праксом, а током садејства са италијанским трупама њене активности су пребачене и у суседни Фочански срез.²⁰²⁰ Како су се тамо понашали можда најбоље говори садржај једног писма које је мајор Глишић примио од неколико угледних православних грађана 31. маја. У апелу који је упућен из Пљеваља се каже да муслиманске снаге по Чајничком и Фочанском срезу „*врше над српским живљем по селима незапамћен терор, на све могуће начине убијају Србе (и, М.Ж.) отимају српску имовину*“.²⁰²¹ Затим су Кријешторчеви људи распоређени на Метаљку, где су направили јако упориште. Одатле су контролисали велику област, с времена на време, нападајући локална православна села.

Најбруталнија је била акција милиционера крајем јуна у селу Потковачу. Група муслимана коју је предводио извесни Селим Зуле, напала је 25. јуна на месту Млакви неколико чобана из породице Лазара Лончара. Међу њима се

---

²⁰¹⁷ Ibid, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Rastrellamento zona Socice – Plasce, Nr. 3794, 24. giugno 1942., p. 1–2.

²⁰¹⁸ Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дел.*, стр. 105; AUSSME, 5. Divisione Alpina “Pusteria”, bus. N–4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 269 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 21. aprile 1942., p. 1.

²⁰¹⁹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 23, стр. 1.

²⁰²⁰ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4П2, док. 4, стр. 3.

²⁰²¹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 26, стр. 1.

налазила и 14-годишња Јованка Лончар. Она једина није успела да утекне пред муслиманима. Да би се осветили њеном оцу, Зулови људи су девојку везали за дрво и силовали. Затим су је заклали (на себи имала 8 убода), спалили косу, извадили очи, одсекли брадавице на грудима и месо са листова. Тако унакажен леш су оставили у шуми. Породица је Јаванкине остатке пронашла тек 10 дана касније.²⁰²²

Са почетком четничко-италијанске акције активирали су се и муслимански одреди распоређени на десној страни Лима. Користећи одсуство локалне четничке јединице која је била у акцији против партизана, муслимани су почетком маја упали у село Расово недалеко од Бјелог Поља. Тамо су према партизанском извештају запалили зграду основне школе и 10 православних кућа.²⁰²³ Војвода Гиљевски Кордић је 12. маја известио Милоша Глишића да су муслимани организовали заседе на свим важним комуникацијама које воде са његовог терена. Јавио је такође, да га муслимани „*сваког дана нападају*“, али да његово људство избегава борбу према Глишићевим ранијим инструкцијама. Муслимани из Тријебина су на Ђурђевдан 6. маја напали село Крајиновиће и опљачкали православним мештанима 7 говеда и 10 оваца. Кордић је власнике стоке послао у Сјеницу да се жале УО, али их је Хасан Звиздић одбио. Онда су 9. маја муслимани из Бјелопољског среза, преко Височке напали на положаје које су држали Кордићеви људи и у борби ранили једног његовог човека. Истовремено је извршен и напад на село Врбницу, где је такође, рањен један четник. У току ноћи 9/10. маја муслимани су поново упали у Крајиновиће и спалиле једно православно домаћинство, пре него што су одбијени. Закључујући извешатај Кордић је тражио дозволу за предузимање офанзиве и потребно оружје за то.²⁰²⁴ Муслимани међутим, нису мировали. Они су се 11. маја обратили Тутинској и Рожајској попрефектури, жалећи се албанским властима да се веће групе четника окупљених за акције против комуниста, припремају за напад на Бјело Поље, Сјеницу, Пештер, Петњицу и Рожаје. Стога су тражили помоћ у оружју. Њихов

---

²⁰²² Документ који говори о овом догађају налази се у приватној архиви породице Лончар. Аутору је достављен уз знање власника, а преко историчара Слободана Радовића из Пљеваља. Породици страдале Јованке и колеги Радовићу се овим путем најсрдачније захваљујемо.

²⁰²³ ВА, НОВЈ, кут. 1675, ф. 13, док. 9, стр. 1.

²⁰²⁴ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 112.

захтев је преко Пећке префектуре већ 15. маја био пред министром Унутрашњих послова албанске владе Марком Ђоном Маркајом (Mark Gjon Markaj), који је о свему обавестио шефа владе и италијанске војне власти.²⁰²⁵ Ова дипломатска акција ће врло брзо уродити плодом.

Одговор Глишића и капетана Словића на муслиманску војну и политичку иницијативу види се из наређења упућеном Раду Кордићу 21. маја. У њему се војводи Гиљевском налаже да преко православаца који још увек имају добре везе са муслимана, покуша да се „*привремено измири*“ са њима, јер би „*верска борба*“ у том тренутку била врло штетна по православни живаљ. Кордићу је поручено да комунисти „*инсистирају на борби између муслимана и Срба*“, да би поправили њихов тежак положај. Стога се морала довршити прво акција против партизана, а Кордићу је речено да ће потом мајор Глишић „*притегнути муслимане да не чине зулуме*“ и са „*њима извршити обрачун*“. За случај да Кордић не послуша, Глишић је одлучио да му не пошаље ништа од оружја добијеног од италијанског окупатора. Једина помоћ од стране Санџачког војно-четничког одреда била је интервенција код италијанских војних власти да нареде муслиманима прекид дејстава против хришћана. Истовремено су почела верска трвења и у Прибојском срезу. Пачаризови људи су убили православаца Петра Петковића око 20. маја, док су са друге стране, четници Миодрага Пријовића блокирали све комуникације према Пријепољу и тако онемогућили локалним муслиманима везу са овим градом.²⁰²⁶

У међувремену су се наставили муслимански напади на Гиљевски четнички одред. Током 19. маја страдала су села Захумско, Врбница и Тутићи. Муслимане су водили Ђазим Сијарић из Годијева и Вехбо Бучан из Губавча, Бјелопољски срез, истакнути команданти легализоване муслиманске милиције. Имали су са собом око 350 бораца, наоружаних са 12 пушкомитраљеза. Истовремено је друга колана муслимана напредовала од села Боришића покушавајући да опколи Кордићев одред. У њој је било још 300 људи са 4 пушкомитраљеза. Укупно 650 бораца. Према сведочанству Кордића који није имао митраљезе, напад га га је изненадио. То је муслиманима омогућило да попале 15 православних кућа у горе

²⁰²⁵ AqSh, fondi 152, v. 1942, d. 294, f. 7.

²⁰²⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 129, 142.

наведеним селима и тим породицама опљачкају сву имовину и стоку. Притом је убијена једна жена и један четник. После 24 часа борбе Кордић је успео да се одбрани. Командант Штаваљског четничког одреда Селимир Поповић жалио се 22. маја италијанској команди у Сјеници због ових муслиманских напада. Он је од Италијана тражио да га заштите и наоружају, будући да су наводно муслимани планирали и нападе на Буђево, Корита, Црвско и Гошево.²⁰²⁷

Поповићеве претпоставке су се показале као тачне. Муслимани су већ 22. маја напали село Корито у Бјелопољском срезу. После 16 сати борбе Кордићеве људи су успели да их одбију, а да нису претрпели никакву штету. И из другог правца је покушан напад. Са планине Гиљеве муслимани су наиме, покушали да упадну у село Црвско, али су и овде претрпели неуспех. Кордић је затим 22. маја пријавио да се масе муслимана окупљају у атару села Тријебина и спремају за даље акције против православаца.²⁰²⁸ Приметићемо да су поново нападнуте исте локације као и током 1941. године. У питању је Кордићев одред који је штитио православна села ужљепљена између муслиманске већине у Бјелопољском, Сјеничком и Милешевском срезу, односно хришћанске „оазе“ попут Буђево, у чему се види јасан печат велико-албанских интеграција, којима су управо ова насеља стајала на путу.

Необавештен о новим муслиманским операцијама, мајор Глишић је наставио са покушајима да их умири путем преговора, иако је већ водио дипломатску борбу за Фочу и Нову Варош. Помирљиву политику према муслиманима подржао је и мајор Захарије Остојић. Он је Глишићу 27. маја писао да би требало на све начине, а поготово преко Италијана, утицати на муслимане да се „смире“, барем док се не заврши акција против комуниста. У ту сврху Остојић му је наредио да се обрати гарнизонима у Бјелом Пољу, Пријепољу и Сјеници, те да им покаже његова наређења о обустави сукоба са четничке стране и апел нововарошких муслимана за смиривање ситуације у Сјеничком срезу.²⁰²⁹ Остојић је имао у виду претставку нововарошких муслимана упућеној УО у Сјеници 26. маја. Њом је 15 виђенијих мухамеданаца тражило од муслимана у Сјеничком срезу да престану са насиљем над православним становништвом са тог простора. У истом документу

---

²⁰²⁷ Исто, сл. 164; ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 5.

²⁰²⁸ Исто, сл. 164.

²⁰²⁹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 46.

УО је оптужен да није довољно радио на томе да се „неразумни муслимани“ одвоје од комуниста који их гурају у окршај са православним живљем. Хасан Звиздић је позван да по угледу на четничку команду у Новој Вароши заштити православце, као што је то био случај са муслиманима у Нововарошком срезу, јер ако се у томе не успе, они неће имати „моралног права да и даље очекују наклоност и заштиту Српских четничких одреда“.²⁰³⁰

Сви напори четничке команде мајора Глишића, апели муслимана Нововарошког среза и обраћања италијанском окупатору, остала су без успеха. Муслиманске снаге су наставили са нападима. У томе су имали и отворену помоћ окупатора, коме је продубљивање верског грађанског рата у Старом Расу било једно од основних постулата . Прво је почетком јуна дошло до мањег сукоба између Пачаризове милиције и четника капетана Кијановића у атару села Звијезда код Пријепоља. Овде су Пачаризови људи били потиснути.²⁰³¹ Затим је 4. јуна уследио нови заједнички напад италијанске војске и муслиманске милиције из Милешевског среза, коју је лично водио хоџа Пачариз, на православце у селима Багачиће и Чипаље. Циљ акције било је разоружање локалног четничког одреда, како би се ове снаге онда пребациле за Штаваљ и разоружале цео Штаваљски четнички одред. Оваква акција била је итекако реална, будући да су све снаге Санџачког и Пожешког војно-четничког одреда биле распоређене у Бјелопољском и Пљеваском срезу.

Између четника у Багачићима и италијанско-муслиманских снага је у раним јутарњим сатима 4. јуна избио оружани сукоб. Током окршаја италијански војници су убили Радојку Гобелић у њеном дворишту. Минобацачком ватром уништено је неколико кућа, а затим су према наређењу италијанског команданта, запаљене куће оних лица, за које се на доставу локалних муслимана, сумњало да су пуцали на италијанску војску. Борба је била жестока и чула се чак на Златару. Италијани су узели 8 таоца из Багачића и Чипаља, међу којима су биле 2 жене, и

---

²⁰³⁰ Документ су својеручно потписали: хафиз Ибишбеговић Мустафа, Берговић С. Хајро, Хаџимуртезић Салих, Билалагић Алија, Хаџибеговић Ибрахим, Салихбеговић Омер, Долмагић Хусејин, Бегић Мехмед, Туркмановић Аћиф, Кавазовић Махмуд, Ибровић Бефир, Хаџибрахимовић Мујо, Тировић Мујо, Хаџић Јусуф и Авдагић Авдо... ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 7, стр. 1.

²⁰³¹ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 166.

потерали их за Сјеницу.²⁰³² Раде Кордић писао је мајору Глишићу 5. јуна да је у Багачићима дошло до оружаног сукоба између локалних православца и снага које су вршиле инспекцију. Он је потврдио да су Пачаризови људи вршили разна насиља над мештанима, као и да су ухапшени мушкарци и жене отерани за Сјеницу.²⁰³³ О нападу Пачаризове милиције и Италијана на Багачиће и Чипаље, извештавао је и свештеник Поповић.²⁰³⁴ Капетан Матијашевић који је први примио вести тражио је 5. јуна да мајор Глишић са на Таре, упуту оштар протест италијанским властима поводом овог инцидента и да се одузето оружје врати локалним православцима.²⁰³⁵

Пошто су Италијани стајали иза ових акција, што је био вид притиска на четнике да обуставе операције у њиховој зони, никаква интервенција код муслимана није уследила. Како се види из једног наређења које је генерал Бироли 8. јуна упутуио Команди трупа Црне Горе, гувернатор тражи од заповедника италијанског гарнизона у Сјеници, да због веза Павла Ђуришића и мајора Глишића са Михаиловићем и Енглезима, сарађује са локалним муслиманским становништвом, поготово по питању прикупљања баченог материјала из ваздуха. Наредио је да се муслиманским оружницима дају новчане награде, као и да се уреди редовно снабдевање муслиманске милиције у Сјеничком срезу.²⁰³⁶ Иако је напад на Багачиће и Чипаље

---

²⁰³² Ток акције познат нам је захваљујући увиду у један италијански документ који је прибавио потпоручник Милојко Шилџак из Пријепоља и послао га мајору Глишићу 7. јуна. У њему се између осталог наводи да је италијанска чета из Пријепоља имала минобацач и митраљески вод. Она је до 5.00 4. јуна опколила потпуно села Багачиће и Чипаље. Народни првак Владо Ракоњац је узет као таоц, за случај да неко покуша да се пробије из обруча. Становништво је међутим, остало мирно код својих кућа. Пошто је у селу било четника опскрбљених једним пушкомитраљезом, Италијани и муслиманска милиција су оклевали да уђу у насеља. Стога су послали једну патролу карабињера да провери безбедносну ситуацију. Чим је патрола примећена у насељу, на њу је отворена ватра из аутоматског оружја и пушака са више места у селу, која је пренета и на италијанске положаје око Багачића. Према подацима које је италијански командант добио од муслимана из Багачића, борбу је отпочела група од 12 четника које је водио Милисав Гобелић. Патрола је прихватила борбу и почела да пуца како на четнике, тако и на цивиле. Италијанске снаге су онда почеле са паљбом из минобацача 81 милиметар и тешких митраљеза, по кућама одакле је на њих отворана ватра. Од артиљеријске паљбе страдало је неколико кућа. Пошто су потисли четнике и узели таоце, те извршили инспекцију и одузели оружје, Италијани и муслиманска милиција су се до 16.00 отишли за Сјеницу... АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 143, 174–175.

²⁰³³ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 8, стр. 1.

²⁰³⁴ Поповић је италијанском окупатору писао да муслиманску милицију неће пустити у Штаваљску општину па макар и дошли са Италијанима, да се не би поновила њихова „зверства из поменутих села“. Посебно се жалио на Пачариза, али је са друге стране, изјавио да би био у стању да прихвати долазак Џемаила Коничанина са његовим људством... ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 6.

²⁰³⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 143.

²⁰³⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Governatorato Montenegro, Trinomio Giuriscic – Mihailovic – Inglesi, Nr. 5915, 8. giugno 1942., p. 2.

довео верске односе до „усијања“ у Сјеничком срезу, то није био последњи инцидент, јер је неколико дана касније „експлодирала“ граница.

Наоружани мештани муслиманског села Кладнице су ноћу 12/13. јуна прешли границу Војно-управног подручја Србије на Јавору и напали православно становништво села Маскова у Маравичком срезу. У насељу је постојала четничка јединица која је одбацила муслимане без губитака.²⁰³⁷ Сутрадан је немачки гранични комесар кренуо у инспекцију караула у зони разграничења на овом простору. Тако је поподне 13. јуна стигао са водом граничара под командом поручника Милана Јовановића и два немачка војника у муслиманско село Боровиће. Село се иначе налазило у оквиру немачке окупационе зоне, али муслимани из оближњег села Кладнице то нису признавали. Стога је на комесарову пратњу запуцано из муслиманских кућа. Он се онда недалеко од села сусрео са четом немачких војника из зоне Калипоље (60 људи), којима је наредио да претресу село Боровиће, јер је у њему запазио много шверцоване вуне и коже, али и оружја. За то време су сви мушкарци из села наоружани, отишли у Кладницу. Чим су Немци почели претрес јаке муслиманске снаге су их нападе. Под вартом из пушака, пушкомитраљеза и тешких митраљеза немачка јединица се повукла према Калипољу. И тамо се убрзо развила борба између Немаца и муслимана. Кладничани су напали и граничаре, али су се они по наређењу мајора Милутиновића повукли и борбу оставили Немцима. Видевши да су поред граничара напали и Немце, муслимани су послали депутата који је пренео окупатору њихово извињење и одлуку о прекиду даљег сукоба. То је Немцима омогућило да се са комесаром повуку у граничну постају у Буковику.²⁰³⁸

Око 400 кладничких муслимана је међутим, са чак 6 тешких митраљеза и неколико пушкомитраљеза прешло границу и кренуло на Буковик. Одмах су припуцали на караулу у којој су се поред припадника СГС-а, налазили и Немци. Одбрану је водио поменути мајор Милутиновић из Ариљског граничног одреда. Под притиском муслимана караула је евакуисана, тако да су немачки војници и граничари заузели висове изнад објекта и одатле отворили ватру на нападаче. О томе колико је борба била тешка говори да су муслимани успели да заробе петочлану посаду граничара недалеко од карауле. Иста судбина је умало задесила

²⁰³⁷ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 31, стр. 1.

²⁰³⁸ ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 16, стр. 1.

и поручника Јовановића. Око 13.00 муслимани из Кладнице су потисли Немце и граничаре, те заузели караулу и опљачкали је. Током напредовања они су већ опљачкали сва православна домаћинства на потезу Боровиће – Буковик. Појачање у виду граничара који су били у патроли у тренутку почетка напада, није стигло на време јер су их Немци разоружали, будући да „*нису били униформисани већ у поцепаном сељачком оделу и боси*“. До 15.00 ипак, Кладничани су се повукли на висове између Боровића и Калипоља, западно од Кладнице.

Пре тога су опљачкали село Буковик и бацили бомбе на граничну постају и православну цркву. Милутиновић се са људством по наређењу немачког команданта повукао у караулу „Павловића брод“, док су Немци остали да држе положај. Истовремено су обећали да ће Кладница бити „*за навек умирена*“, али акција није одобрена јер се село налазило у италијанској окупационој зони, па је уложен само протест италијанској команди. Током вишечасовних борби погинули су граничари Алимпијевић Ж. Милорад и Банић Илија, а заробљени: поднаредник Обрадовић Стојан, Кратовац Витомир, Пановић Миодраг и Вукотић Милијан, те сви одведени у Кладницу. Рањена су и два немачка војника. Код муслимана је било око 20 мртвих и 30 рањених бораца. Цео сукоб одиграо се у немачкој окупационој зони.²⁰³⁹ Поменућемо да је становништво Буковика страдало од муслимана и раније, током српско-турског рата 1875. године.²⁰⁴⁰

У међувремену је из постаје у Кушићима на Јавору кренуо један одред граничара у помоћ Немцима. Дошавши до Калипоља и не затекавши окупаторске војнике, граничари су кренули назад. Ослабљену посаду карауле бр. 1 у Кушићима су за то време нападе јаке снаге муслимана из Кладнице, што је показало да је у питању била осмишљена операција са циљем да се на више места пробије граница Војно-управног подручја Србије.²⁰⁴¹ Током сукоба убијена су тројица муслимана, а један граничар је рањен. Кладничани су 14. јуна покушали поново да се пребаце преко Јавора на месту Јевђевини у засеоку Ковачевићи. И овде је дошло до сукоба, после којег су нападачи морали још једном да се врате на почетне положаје. На обе стране није било губитака.²⁰⁴² О борбама на граници је

---

²⁰³⁹ Исто, стр. 2–3.

²⁰⁴⁰ С. Васојевић, *Лопиже*, Београд, 1996, стр. 138.

²⁰⁴¹ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 31, стр. 1.

²⁰⁴² ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 12.

одмах обавештена немачка команда у Ивањици и Ужицу, те Окружно начелство среза Ужичког. Стога је 15. јуна један немачки официр отишао у Кладницу и успео да изглади односе са муслиманима. Срески начелник из Ивањице је међутим, ради превенције сличних догађаја тражио од окружног начелства да се број граничара повећа на 300–400 бораца, као и да се ојачају снаге Српске државне пољске страже (СДПС). Српска влада је 18. јуна наредила истрагу, али је још једном тражила да се не чини „*ништа против муслимана*“.²⁰⁴³

Неколико дана после ових борби Селимир Поповић је писао команданту 383. пука дивизије „Венеција“ који се са људством налазио у гарнизону у Сјеници, да дође на виђење са њим у Штаваљ, будући да он није могао њему доћи у варош, јер се бојао да га уз пут муслимани не нападну.²⁰⁴⁴ Недуго после тога муслимански милицајац Шефто Елезовић из Крћа, убио је у селу Дубињу Станимира Н. Петровића који је ишао у Штаваљ. Иако је Поповић протествовао код италијанских власти у Сјеници, нико није одговарао за овај злочин.²⁰⁴⁵ Људи хоће Пачариза су затим 19. јуна на Златару ухватили и ликвидирали капетана Милана В. Дурутовића и истакнутог националног радника из Васојевића, бившег народног посланика професора филозофије Милутина Јелића,²⁰⁴⁶ који су иако са пратњом, заробљени на путу за Нову Варош. Истовремено је једна мања јединица Глишићевих четника која је спроводила партизане за Нову Варош нападнута у селу Бјелобабе западно од Пријепоље од стране Пачаризове милиције. Четници су разоружани и предати италијанској команди у Пријепољу. Мајор Глишић био је револтиран овим поступцима и упутио је протест италијанским командама у Пријепољу, Прибоју, Бјелом Пољу, Беранама и Сјеници, као и генералу Недићу.²⁰⁴⁷ Све то није дало никаквог резултата.

---

²⁰⁴³ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 31, стр. 1–2; Према извештају од 7. јула 1942. године број граничара у Моравичком и Ариљском срезу је поред апела остао исти... ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 14.

²⁰⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 4, док. 3, стр. 1; Поповић је ипак 24. јуна отишао без проблема у Сјеницу и тамо се састао са италијанским командантом... ВА, ЧА, кут. 149, ф. 4, док. 4, стр. 1.

²⁰⁴⁵ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 14, стр. 1.

²⁰⁴⁶ Милутин Јелић је рођен 1890. године у селу Слатини у Андријевачком срезу. Завршио је основну и средњу школу у Београду, а онда и филозофију у главном граду Југославије. Као професор предавао је у гимназијама у Никшићу, Беранама, Смедереву и Скопљу. Био је народни посланик у скупштини Краљевине Југославије испред Андријевачког среза... *Прво југословенско народно представништво*, Београд, 1931, стр. 123.

²⁰⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 19, стр. 1.

Због бројних сукоба у општини Барској у Сјеничком срезу, а вероватно на захтев локалних муслимана који је видели смо отишао врховним италијанским властима у Албанији, оне су одлучиле да изађу на терен и изврше рацију после дужег времена. Пуковник Бараси је 23. јуна обавестио потчињене официре да је добио информације од муслимана да се у зони Бара и околине налази јака комунистичка група која терорише целокупно становништво. Једина илегална јединица на том простору био је међутим, Гиљевски четнички одред, који је видели смо све време трпео нападе муслиманских снага. И сам Бараси се жалио да му није јасан став локалног становништва према окупаторским властима. Стога је наредио акцију чишћења зоне Павино Поље – Пожегиња – Баре.²⁰⁴⁸

Акцију у Барској општини Сјеничког среза извршио је 2. батаљон 83. пука током 25. јуна. Пет муслимана је узето за водиче, иако се цела муслиманска милиција из ових крајева понудила за сарадњу, изјашњавајући се *„против Михаиловића и Енглеске“*. У муслиманским селима италијанска војска је примљена *„пријатељски“*, добијајући храну и пиће. Италијани су потом у Барама ухапсили 9 наоружаних православаца које су затекли у селу и запленили одређену количину муниције, иако су им исти показали пропуснице које су добили од Милана Бандовића надређеног им команданта унутар организације ЈВуО-а. Како је у извештају навео командант батаљона потпуковник Пистоне Керубино Луиђи (Pistone Cherubino Luigi) *„зона Баре је (била, М.Ж.) напуштена јер је недавно била место сукоба између четника и муслимана“*, па су стога *„све куће запаљене или уништене, поља напуштена, становници отерани“*. Затим је батаљон поподне наставио према Захумском. Покрет италијанских трупа по територији војводе Кордића, није примљен са одобрењем.

Стога је људство Гиљевског четничког одреда направило заседу Италијанима, недалеко од села Радијеље. На положају против окупатора нашло се 60 четника. Заседа ипак, није успела и окупатор је потиснуо Кордићеве борце ватром из брдских топова и минобацача калибра 81 милиметар. Италијанима се придружио и одред муслимана у униформама фашистичке милиције, вероватно добијених од власти Велике Албаније. Током борбе погинуло је 5 четника, а заробљена су четворица код којих су пронађене пропуснице Милана Бандовића. Он је због тога

---

²⁰⁴⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. fanteria, Rastrellamento zona di Bare, Nr. 2884, 23. giugno 1942., p. 1.

позван на рапорт. Сужњи су придодати поменутој деветорици православаца из Бара и пребачени у затвор у Бјелом Пољу. Заплењено је 12 пушака.²⁰⁴⁹

Затим је у месту „Бјелице“ код села Пећарске пронађена већа количина муниције и ручних бомби, коју је Бандовић послао Кордићевим људима. Муниција је предата муслиманима као награда за њихову помоћ италијанској акцији. Потпуковник Луиђи био је врло задовољан држањем муслимана, оценивши да су радили „у њихову корист“ и да су у свим селима њихове политичке и верске вође са становништвом „величале Италију, фашизам и Силе Осовине“. Приликом повратка у Бијело Поље муфтија и 40 виђенијих муслимана из села Радијеља, дочекали су италијанске војнике са транспарентима на којим је писало: „Добродошли италијански војници“, „Живела италијанска војска“, „Живела фашистичка Италија“, „живео Дуче“, „Живеле силе Осовине“ итд. Италијани су на терену прикупили и податке да је у зони села Тутића 24. јуна боравио генерал Михаиловић, које се наводно сусрео са војводом Кордиће. Нисмо ипак, успели да проверимо тачност ове информације, како би је одвојили од интрига које су локални муслимани износили окупаторским властима против Кордића. До 21.00 25. јуна батаљон се вратио у Бјело Поље.²⁰⁵⁰

Појава Италијана на овом борбама бременим подручју, умирала је за извесно време даље сукобе између православаца и муслимана. То је пре свега, постигнуто сузбијањем Кордићевих четника, чијем је одреду италијанска војска задала јак ударац, заплењујући му оружје и муницију. Незаинтересованост окупатора да чешће врше овакве операције, учинило је ипак, постигнуте резултате краткотрајним, те ће убрзо доћи до нових тензија.

***

Да су Италијани у залеђу операције „Трио“, озбиљно приступили борби против партизана на територији Старог Раса, јасно говоре њихови поступци. Пре свега, остављање јединица преко ноћи у унутрашњости срезова, те жестоки окршаји са герилцима (Кукоље, Бјелопољски срез) у којима сада губе доста

---

²⁰⁴⁹ Ibid, Comando II battaglione, Rastellamento e combattimento in zona Bare – Bijelica – Zaumsko – Crni Vrh – q. 1298, 26/6/1942., p. 1–2; Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione "Venezia", Nr. 3077, 26. giugno 1942., ore 11.00, p. 1; Ibid, Nr. 3061, 25. giugno 1942., ore 16.15, p. 1; Ibid, Nr. 3081, 26. giugno 1942., p. 1–2; Ibid, Nr. 3104, 27. giugno 1942., p. 1–2.

²⁰⁵⁰ Ibid.

војника („Пустерија“ имала само у мају 48 мртвих и 102 рањена војника). То међутим, нити је било довољно, нити исплатљиво. Зато се окупатор ослонио на четничке колаборационисте да попут власти НДХ годину дана раније, обаве војни посао уместо њега. Епилог ће бити идентичан. То је подразумевало тренутно попустљивији став према четничким захтевима – улазак дубље у окупациону зону, садејство у борбама и испорука већих количина оружја и муниције. Важан моменат у четничко-италијанских односима видели смо, представља Ђуришићев споразум са окупатором, као и прелазак гарнизона у Пријепољу и Бродареву под команду дивизије „Венеција“.

Позамашља италијанска помоћ условила је потпуном колаборацијом четничких јединица мајора Глишића и капетана Ђуришића, међу којим су се налазили и илегални одреди ЈВуО-а. Овај закључак се сам намеће ако узмемо у обзир огромну количину разног материјала добијеног од Италијана (табела 11), логистичку подршку у виду хране, одеће и превоза, отворено садејство, поготово употреба италијанске артиљерије и авијације за рачун четника, бројни директни преговори водећих четника са италијанским властима итд. Може се такође, рећи да би без оволике подршке Италијана, успех четничке акције против комуниста сигурно био доведен у питање.

Важан шраф у целом процесу био је Милош Глишић. Он у свом деловању има приметну независну црту (самоиницијативно преговара са Италијанима или властима НДХ, сам врши организацију у Бјелопољском срезу, сам повлачи јединице из борбе и сл.) који су критиковали и Остојић и Ђуришић, али се он у суштини показао као човек веран генералу Михаиловићу. То непобитно показује чињеница да је слушајући ВК ЈВуО-а, одбио чак четири (!) директна Недићева наређења да не улази у борбу, односно касније, да се из ње извуче (7., 13., 18. маја и 8. јуна). Глишић је на другој страни, служио и као информациона спона између илегалног мајора Остојића и легализованог Ђуришића на југу. Он је такође, повезао Остојића са италијанским окупатором у Пријепољу, Бјелом Пољу и Пљевљима (слао чак Остојићева писма са сопственим потписом италијанским гарнизонима, да се овај не би компромитовао).

Глишићеви самостални поступци нису се превасходно допали Ђуришићу, иако је први по његовом захтеву ушао у бробу против комуниста и у многа му

помогао да однесе победу. У Глишићевом и Ђуришићевом спору око ингеренција над Бјелопољским срезом (сукоб у Шаховићима и око контроле Рада Кордића), те Глишићевим ангажманом око Фоче и његовим индивидуалним контактима са генералом Еспозитом, који се Ђуришићу видећемо, никако нису свидели, можемо препознати обресе сукоба између србијанских и црногорских четника око надлежности над Старим Расом. Тињајући сукоб око концепција националне политике Срба из Србије и оних из Црне Горе из ранијих времена, може се регистровати и у овој, али и каснијим фазама рата.

Током четничке акције против партизана показале су се први пут бољке које ће током читаве окупације пратити дејства њихових снага. Недисциплина и дезертерство у току идеолошких борби показали су како људи поручника Калаитовића из Нововарошког среза, тако и борци капетана Кијановића из пријепољског краја. Никакво изненађење није било ни да сами командати окрену леђа бици и побегну са положаја (Кијановић и Ђоковић). Лошу борбеност пратила је велика пљачка и отимачина. Има ли бољег доказа од речи самих четничких командантана о томе да четници пљачкају „до коже“ по Пљеваљском срезу „*као да су на земљи најгорих неоријатеља*“, те да врше „*нечувен терор*“. Један од кључних разлога оваквог држања, лежао је у томе да све до средине 1943. године, за недисциплину и сличне испаде нико није одговарао, што само показује на како климавим ногама је стајала војна организација ЈВуО-а на територији Санцака.

Посебан осврт захтева феномен „прелетача“, односно бораца који су седели на две столице. Од самог почетка четнике офанзиве, а поготово од тренутка када је њихов тријунф над комунистима био очигледан, већина партизана мења страну. Навели смо податке о више од 600 партизана само из Пљеваљског среза, који су се предали Глишићу или Ирићу. Већина их је или ступила у четнике или разоружана пуштена кућама. Бојовић је за бивше партизана, укључујући и проверене комунисте, интервенисао код италијанских власти (најмање 80 људи). Ђуришић је слично поступио у Жабљачком, а Кијановић у Милешевском срезу. Кордић иде дотле да у команди одреда држи комунисте под заштитом. Ова пракса је имала неколико последица. Прво, сачувала је велики број православаца међу партизанима сигурне погибије или интернације од стране Италијана, друго, постигнута је нека врста националног јединства која ће се испољити касније

током заједничких напада на муслимане и треће, она је кочила организацију ЈВуО-а, будући да су на слободи остали њихови директни политички противници, што ће усталом показати потпуно неуспешне мобилизације четника за борбе против партизана неколико месеци касније.

Непријатељско држање према православном становништву које су муслимани показивали, уз мање прекиде, од почетка окупације на територији Сјеничког и Бјелопољског среза, продубило се после ангажовања четничких снага против партизана на другим секторима. Оно је представљало завршни чин процеса који је трајало већ неколико месецима и о коме смо писали раније. Опет је на удару била гранична територија између два горепоменуто среза, која је ужљебљена између муслиманске већине на десној обали Лима представљала значајну препреку ширењу Велике Албаније. Како другачије објаснити 6 напада на Гиљевски четнички одред који је покривао ову територију, како са југа, тако и са севера, спаљивање Захумског, Тутића и Врбнице, пљачку Крајиновића, односно контакта муслиманских првака са владом у Тирани по питању добијања оружја. Додајмо и спаљивање Расова у предграђу Бјелог Поља. О свеопштој офанзиви муслиманске милиције у одсуству већих четничких снага, говоре на конкретне чињенице, тј. акције Сулејмана Пачариза у Милешевском и Сјеничком срезу, кладничких муслимана на Јавору и Кријешторчевих милиционера у Пљеваљском, Чајничком и Фочанском срезу. Пазадинске четничке јединице, партизани или граничари, морали су да приме борбу са муслиманима у: Маскови, Буковику, Калипољу, Врбници, Звијезду, Коритима, Багачићима, Чипаљима, Радијељу итд. Притом долази до честих убијања цивила (случај Јованке Лончар), па чак и четничких функционера (Дурутовић и Милутин Јелић).

Приметна је и прва већа инструментализација милиционера од стране Италијана, а у складу са поменутом политиком муслиманског „контра-тега“ према четницима. У заједници са италијанском војском милиција спаљује села Оцак и Коријен у Пљеваљском, односно Багачиће у Сјеничком срезу, те се бори против Кордићевих четника у Барској општини. Употреба муслимана Италијанима је била неопходна да зауздају амбициозни продор Глишићевих и Ђуришићевих четника у дубину њихове територије. О томе нам говори потпуни изостанак било какве критике, а камоли, заустављања акција муслиманских милиција од стране

окупатора који их је контролисао, иако је њихова оштрица била усмерена против четничких колаборациониста (сам Бироли тражи садејство муслимана против четника). Попустљив италијански став заварао је муслиманске прваке да имају њихову потпуну наклоност, што ће их оставити необазриве према дволичној игри окупатора. Требало би навести да је на муслиманској страни било и оних који су позивали на смиривање ситуације (апел Нововарошких муслимана УО-у), али се њихов глас није чуо у хаосу верске нетрпељивости. Без позитивног пријема су као и ранијих месеци, остале и све мировне понуде мајора Глишића, Остојића, односно генерала Недића.

Аутор ових редова би желео да на крају поглавља, укаже још једном на неодрживост мишљења о позитивном карактеру италијанског завојевача. Томе овога пута супротстављамо акције италијанске војске по Пљеваљском и Сјеничком срезу, које одишу планираним бруталним насиљем (сетима се само Еспозитовог наређења да се Врба и Мељак „сравне са земљом“), које укључује и паљевину 7 села у првом и једног села у другом срезу. Остворено се ради и на прудубљивању кризе између хришћана и муслимана. Окупаторске снаге су се видели смо, умириле тек после директне Ђуришићеве претње да ће заоштрили односе са њима.

6.4. Дежевски срез између „крње“ Србије и Велике Албаније

Последице верских сукоба крајем 1941. године тешко су се поништавале у Дежевском срезу, иако је било иницијатива да се безбедносна и економска ситуација што пре нормализују. У атмосфери сталних инцидената влада генерала Недића крајем априла 1942. године шаље граничну стражу у Косовско-митровачки округ, са задатком да контролом границе обезбеди њен суверенитет над овим простором и заштити преостали српски живаљ, што изазива побуну албанских власти. У међувремену, генерал Михаиловић са штабом долази на Голију. Иако је ову територију сматрао сигурном зоном, убрзо се његов даље опстанак показао као немогућ, како због притиска окупатора и квинслинга, тако и због слабости локалних четничких јединица. Доласком СС дивизије „Принц Еуген“ на простор Дежевског и Студеничког среза септембра 1942. године

ситуација на терену се изменила. Боравак СС трупа обележила су убиства и пљачке хришћанаског живља, као и стални прогони јединица ЈВуО-а, које нису могле помоћи народу. Наредба генерала Михаиловића о грађанској непослушности додатно ће закопликовати дешавања. Свеопшти бојкот овде неће пуно нашкодити немачким властима, али ће нагласити симболику отпора окупатору.

Војно присуство Недићеве владе у новопазарском крају

Етничко-верски сукоби који су се на простору Дежевског, Косовско-митровачког и Студеничког среза одиграли током јесени 1941. године, оптеретили су ове крајеве бројним проблемима. Стога су сукобљене стране – албански прваци из Косовске Митровице и Новог Пазара, односно четници из Рашке, уз притисак генерала Недића и немачког окупатора, одлучиле да покушају да их реше дијалогом. Почетком јануара 1942. године под покровитељством крајскоманданта из Косовске Митровице капетана Лангеа (Lange) дошло је до састанка између албанских и српских првака у селу Слатини недалеко од Рашке. Њему су присуствовали: начелник Студеничког среза Душан Танасковић, председник општине Рашка Милорад Росић, командант Ибарског четничког одреда војвода Машан Ђуровић и Божидар Шарковић. Са друге стране преговарачког стола седели су: Цафер Дева, Бајазит Бољетини, Аћиф Бљута и др. Општи закључак са коференције је био да се мора постићи мир и стабилност у Косовско-митровачком округу и да је потребно да у будуће влада слога између хришћана и муслимана у Новом Пазару, Косовској Митровици и околним селима. Хаџиахметовић је на крају и предложио да сви присутни потпишу претставку немачким властима у Београду и тим путем затраже да на тај простор не делазе бугарске јединице.²⁰⁵¹

Последице вишемесечних трвења ипак, нису могле бити отклоњене једним састанком. На територији Дежевског среза ситуација је и даље била напета. Представници православних избеглица из околине Новог Пазара жалили су се начелнику Даци да локални муслимани пљачкају њихово жито и сено у Сопоћанској општини. Они су од њега тражили да стане на пут овој самовољи и

---

²⁰⁵¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 21.

пошаље им усеве у Рашку, јер немају чиме „*чељад исхранити*“.²⁰⁵² Ове инциденте пратило је убијање преосталих Срба у Штавичком срезу. Почетком 1942. године од стране муслимана су усмрћени: Вељовић Добривоје земљорадник из Годова, Марашевић Здравко земљорадник из Српског Мојстира, Мијовић Коста, Мијовић Миро и Мијовић Чедо из села Добриње. Сви су убијени од стране муслимана.²⁰⁵³

Уследило је убиство тројице Албанаца у Лешку 2. фебруара. Погубили их је група Колашинаца под вођством извесног Јарга Јеремића. Албанци су опљачкани, стрељани и онда бачени у залеђени Ибар. Немачке власти су за инцидент окривиле Машана Ђуровића, оптуживши га да је намерно поставио људство које не може да контролише у долину Ибра, како би нападали Албанце који туда пролазе, те стога тражиле разоружање његовог одреда.²⁰⁵⁴

Овај догађај показао је тешку одрживост било каквог споразума између хришћана и муслимана. Албанци су се узбунили од Подујева до Новог Пазара. У Косовској Митровици је дошло до јавних протеста и новог притиска на Србе. Крајкомандант је морао после овог инцидента да разговара са: Ферад-бег Драгом, Шабаном Мустафом, Вехбијем Фрашеријем, Бајазитом Бољетинијем, Аћифом Хациахметовићем Бљутом и Ибрахимом Љутвијијем, не би ли смирио ситуацију.²⁰⁵⁵ Ђуровић је са своје стране у Рашки затворио неколико представника колашинских избеглица. У страху од напада војводе Добрића, Немци су ипак, 7. фебруара блокирали Рашку.²⁰⁵⁶

Сутрадан су послали помоћ и у Нови Пазар, у виду 200 албанских жандарма, који су тамо стигли преко Рашке. Због великог броја избеглица у вароши, њихов пролазак су обезбеђивали немачки војници и људство Ибарског четничког одреда. Жандарме је водио Каплан Бољетини. Добрић међутим, није имао намеру да били кохга напада.

---

²⁰⁵² Исто, кут. 47, Писмо Ахмету Даци које се односи на заштиту личности и имовине Војислава Ђурића из Сопћана, стр. 1.

²⁰⁵³ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избегице, кут. 24, р. 51/1944, стр. 1.

²⁰⁵⁴ Исто, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 38; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Војном заповеднику Србије о убиству три Албанца у Лешку 2.2. 1942. године, стр. 1–4; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 109.

²⁰⁵⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, стр. 7.

²⁰⁵⁶ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 38–40.

Он је 9. фебруара примећен са 5 људи на железничкој станици у Лапову. Немачке власти су претпоставиле да је кренуо код генерала Недића у Београд.²⁰⁵⁷

Да не би дошло до продубљивања кризе заказан је нови састанак између локалних албанских и српских политичких лидера, овога пута у Новом Пазару. У праћи Немаца 13. фебруара су из Рашке за Нови Пазар кренули: војвода Машан Ђуровић са четовођама Божом Шарковићем и Љумовићем и неколико четника, срески начелник Танасковић и полицијски писар Милановић, иначе Машанов помоћник. Сви су били наоружани и обучени у традиционалну четничку одору. Није утврђено да ли је или не, Ђуровић отишао у Нови Пазар по налогу генерала Недића. Поворка је из Рашке кренула у три аутомобила ујутру око 10.00. У Новом Пазару су примљени свечано како од преосталих хришћана, тако и од муслимана. Према сведочанству Милановића примљени су од „*Арнаута одлично*“, а „*безбедност је била савршена*“. Око хотела „Врбак“ где је био уприличен свечани ручак, било је постављено много жандарма и чак 8 митраљеза. Видимо да се албанска страна потрудила да састанак прође у миру. Њега је отворио немачки командант Новог Пазара поручивши присутнима да је Косовска област „*припала Србима и да има у њој да се признаје српска власт*“, док ће о послератној судбини Косовско-митровачког округа одлучивати Берлин и Рим.²⁰⁵⁸

---

²⁰⁵⁷ Исто, стр. 40; Жандармерија је основана непосредно по окупацији, а за команданта је постављен бивши капетан ЈВ Бајазит Бољетини, син Исе Бољетинија. На простору Косовско-митровачког округа она је бројала 837 људи и то 17 официра, 141 поофицира и 679 жандарма, већином Албанаца. Када је основана имала је више од половине укупног броја полицајаца у Дринској бановини, иако је у њој било на десетине срезова. Највише жандарма је било у Косовско-митровачком срезу – 289, односно Дежевском – 155. Иако је Бољетини био командант, главни инструктор обуке био је бивши жандармеријски капетан Звонимир Јуриша пореклом из Загреба, који је до 1934. године био на служби у Косовској Митровици. Он је због својих заслуга, а вероватно да би имао веће припадности, добио директорско место у руднику азбеста у Косовској Митровици. Међутим, Јуриша изгледа није добро обављао свој посао. Према извештајима Крајскоманде из Косовске Митровице Немци су били веома незадовољни борбеношћу и организованошћу албанске жандармерије и сматрали су да препуштање објеката Трепче на чување припадницима поменуте формације „*не долази у обзир*“. Капетана Бољетинија су сматрали „*неспособним да организује и обучи једну озбиљну војну формацију*“, па су чак планирали и да га смене. Од тога се одустало у страху од негативне реакције албанске јавности. Што се тиче Новог Пазара тамошњом јединицом је од половине августа 1942. године командовао капетан Џевдет Бајрами, кога су Немци оценили као квалитетног официра. На служби у јединици је још од октобра 1941. године био и поручник Каплан Бољетини, Бајазитов брат... ИАРНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838. округа Косовско-митровачког од 10.1.1942. године, прилози 8, 4; Исто, стр. 30, 41–43; АСЖ, , ф. Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 26, р. 255/1941; ВА, НДа, кут. 26а, ф. 3, док. 1, стр. 20; ИАБ, BDS, D-5, Dobrić Todor, str. С II 3б.

²⁰⁵⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 43–44.

Конференцију је почела међусобним оптуживањима због догађаја у претходним месецима. Затим се прешло на конкретне преговоре око разграничења општинских власти Дежевског и Студеничког среза. Хаџиахметовић је узео карту Велике Албаније, а Божа Шарковић „Недићеве“ Србије и тако су бранили сопствене територијалне концепције. Када си се страсти стишале, депутати из Рашке су са Дацом и Бљутом, договорили следеће: да се после неколико месеци прекида поново успостави саобраћај између Новог Пазара и Ушћа, односно Новог Пазара и Слатине,²⁰⁵⁹ и да власти из Рашке помогну пребацивање муслиманских избеглица ка Косовској Митровици. Било је говора и о увек осетљивом питању контроле жандармеријских станица у унутрашњости, па је постигнут споразум по којем су жандармеријску постају у Пиларети имали да преузму заједно легализовани четници и албанска жандармерија.

И овај споразум је међутим, замрачен сенком верских сукоба. Одмах по одласку српских представника неколико хришћана је претучено на улицама Новог Пазара. Наредног 14. фебруара Албанци су убили троје православаца у селу Зупче у Ибарском Колашину, насељу које је било спаљено крајем септембра 1941. године.²⁰⁶⁰ Колашински четници су одмах одговорили, па се према подацима италијанске дивизије „Пуље“ безбедносна ситуација по народ са овог простора половином фебруара, додатно „погоршала“.²⁰⁶¹

Споразум је ипак, 15. фебруара ступио на снагу. Према речима очевидаца муслимански трговци из Новог Пазара су истог дана, после скоро 6 месеци, почели да пребацују бурад са сиром и друге манирнице кроз Рашку за Косовску Митровицу,²⁰⁶² али и даље ка централној Србији. Њих су пратиле муслиманске

---

²⁰⁵⁹ Уз немачку помоћ до почетка априла са италијанским властима из Сјенице су почели преговори и за отварање аутобуског саобраћаја између Новог Пазара и Сјенице... АСЖ, Ж-30, Збирка Фотографија, кут. 206, сл. 5.

²⁰⁶⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 364–365; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 44.

²⁰⁶¹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/594, Dal Comando IV corpo d'armata al Comando divisione fanteria Puglie, Nr. 01/944, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione fanteria Puglie al Comando settore Pec, Nr. 456, 14. febbraio 1942., ore 11.30, p. 1.

²⁰⁶² Колико је отварање саобраћајних рута било важно видимо из пописа броја путника. Тако је на пример, 12. марта 219 људи путовало из Новог Пазара за Рашку и назад, 19 из Новог Пазара за Ушће, 112 из Рашке за Слатину и 56 из Рашке за Ушће. Укупно: 406 људи. Само 9. априла из Новог Пазара у Рашку је кренуло чак 859 ооба, које су се истог дана вратиле назад... ИАК, фонд

избеглице из Босне које су се кретале према Косову. Због скупоће, они који нису имали да плате превоз, ишли су пешке преко Рогозне у пратњи албанских жандарма. Неки су на путу умрли од хладноће. Ове миграције су потрајале све до половине марта, када је у Новом Пазару остало само још 20 избегличких породица.²⁰⁶³

Истог дана када је оживео саобраћај по Рашки су се пронеле вести да су албански жандарми у заједници са Биком Дрешевићем убили неколико Срба у селу Осаоници на путу Нови Пазар – Дуга Пољана.²⁰⁶⁴ Безбедносна ситуација није била боља ни у Студеничком срезу, када су наравно у питању били Албанци и муслимани из Дежевског среза. Стога су немачке окупаторске власти одлучиле да интервенишу. Командант жандармеријске станице у Рашки наредник Илија Радовић издао је 17. фебруара саопштење становништву да је тих дана извршено неколико пљачки над Албанцима који су возом или пешке пролазили кроз срез. Строго је наредио да се са оваквим понашањем престане, јер оно изазива немачку реакцију и одмазду албанских власти над хришћанима у Косовско-митровачком и Дежевском срезу.²⁰⁶⁵ И овај апел показује да су се ствари по питању безбедности становиштва у Косовско-митровачком округу и поред иницијативе српске владе и албанских првака, тешко померале са „мртве тачке“.

То потврђује и држање албанских власти из Новог Пазара, које нису нашуштале зацртани велико-алабнски курс. Током друге половине фебруара је наине, на иницијативу Аћифа Хаџиахметовића Бљуте организована седница огранка АНС-а, којој је присуствовао и окружни начелник Ибрахим Љутвију. На њој су потврђена решеност руководилаца општинских власти да овај крај буде део Албаније. Стога се интензивирају мере албанизације муслиманских мештана. Поново је наређење ношење ћулафа, после неколико месеци опет пичињу са радом курсеви албанског језика, организују се манифестације посвећене Албанији итд. У склопу те политике током априла је ликвидирано политичко-просветно

412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Евиденција протока путника за дане 12. март и 9. априла извршене од стране окупатора, стр. 1.

²⁰⁶³ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 361.

²⁰⁶⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 46.

²⁰⁶⁵ Исто, кут. 47, Поверљива документа 1942. година, Допис жандармеријске станице Рашка управе општине Рашка, 17. фебруар 1942. године, стр. 1.

друштво „Тарик“, које је основано после окупације и било за приближавање новопазарских муслимана Босни, ондосно НДХ.²⁰⁶⁶

Пошто се отворено противило албанизацији муслимана и њихово порекло везивало за веру, организација се нашла на удару албанског режима. После једног теферича (излета) средином месеца у селу Вареву, због ношења фесова и јавног певања босанских песама у вароши, друштво је на Бљутину иницијативу укинута. Од чланова проалбанске струје основано је друштво „Скендербег“. За председника је постављен начелников син Сулејман Даца, а за секретара Исмет Пећанин, будући немачки диверзант. „Скендербег“ је супротно „Тарику“, имао само 50 чланова. Његове просторије су биле окићене сликама Хитлера, Скендербега и заставама Албаније и Немачке. Друштво је у потпуности радило на популаризацији албанске државе и народа (курс језика, гостовање културних друштава са Косова, представе, фудбалске утакмице итд.) и имала је изразити анти-српски карактер.²⁰⁶⁷

Почетком марта немачке власти су одлучиле да ликвидирају Колашински четнички одред. Снаге 749. пешадијског пука су 10. марта кренуле у акцију чишћења Лешка и околине. Четници су били изненађени али је ипак, већина успела да се повуче на Рогозну. Немци су убили 12 и заробили 21 Колашинца. Живе и мртве су транспортовали на увид албанским властима у Косовску Митровицу. За време немачке акције војвода Ђуровић није био у Рашки, али је ипак, претоствовао.²⁰⁶⁸ Део Колашинаца му је затим пришао, после чега су ангажовани на чувању дела ибарске пруге, иако су их немачке власти сматрале за столећима познате „*мљачкаше*“.²⁰⁶⁹ Колашински четници ће и у наредном периоду провоцирати акције немачког окупатора, поготово од момента када прелазе на страну ЈВуО-а.²⁰⁷⁰

---

²⁰⁶⁶ Тарик је у много чему подсећао на предратно друштво „Гајрет“... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 368–369, 403.

²⁰⁶⁷ Исто, стр. 399–404, 407–409.

²⁰⁶⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 64–65; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи о војној ситуацији на њеном подручју, 16.03.1942. године, стр. 1.

²⁰⁶⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19.03.1942. године, стр. 1.

²⁰⁷⁰ Војвода Добрић је ухапшен 31. марта од стране жандармеријске станице у Рашки и предат окружној команди у Косовској Митровици. После његовог саслушања које су спровеле немачке

Због напада на Колашински четнички одред немачком капетану др. Цанклу стигао је 25. марта у Косовску Митровицу допис православног становништва из Рашке, у којем се од њега тражи да обезбеди повратак избеглица на њихова имања пре почетка сетве и спречи даља албанска насиља над повратницима и оним Србима који су остали на огњиштима после погрома, поготово у италијанском делу Ибарског Колашина. Тражило се да се једном стане на пут „*даљем систематском тамањењу српског народа*“ у овим крајевима. Цанклу је поручено да докле год трају албанска насиља, нормално је да ће српска страна, у овом случају Колашинци, нападати албански живаљ и да неће бити мира.²⁰⁷¹ Немачке власти су већ почетком марта биле обавештене да се у италијанској зони Косова праве логори за српски живаљ и да је дошло до „*даљег пораста убиства Срба*“.²⁰⁷²

Реаговала је и влада генерала Недића. Уз дозволу немачких власти у Рашку су стигле јединице СДС-а, одређене за чување границе Војног-заповедништва Србије. Радило се о људству СГС-а које је било наоружано и аутоматским оружјем. Пошто је наине, стражу у градовима и унутрашњости Косовско-митровачког округа вршила албанска жандармерија у којој није било православаца и коју није контролисала влада у Београду, иако ју је плаћала, избор је пао на граничаре као на снагу која би могла да ојача утицај генерала Недића на овом простору. Људство СГС-а је у Дежевском срезу имало два нимало лака задатка. Први, да својим присуством у војном смислу представља контратежу албанској жандармерији и онемогући њене акције против српског становништва. Друго задужење је било да стави под контролу границу између окупиране Србије, Гувернатората Црне Горе и протектората Велике Албаније, тј. Дежевски,

---

власти 4. априла је утврђено да за тужбу против Добрића за подстрекивање убиства тројице Албанаца у Лешку нема основа. Због тога је убрзо пуштен. Цанкл је 10. маја писао српској влади да се за команданта Колашинског одреда постави активни официр у чину капетана или мајора. Она је до краја маја за ову функцију одредила поручника Божовића, али због расположења Колашинаца Добрић остао на свом месту. Стални притисак окупатора и лоши односи војводе Добрића са Машаном Ђуровићем, били су узрок преласка Колашинског четничког одреда под команду ЈВуО до јесени 1942. године. Јединица је прво била у саставу Расинског корпуса мајора Кесеровића, а касније је ушла у Косовски корпус... ИАБ, BDS, D-5, Dobrić Todor, str. 22; ВА, НДа, кут. 84, ф. 5, док. 50, стр. 1–2; ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 71, стр. 1.

²⁰⁷¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 47, Писмо капетану др. Занклу од 25. марта 1942. године, стр. 1–2.

²⁰⁷² ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи у вези планираног устанка на Балкану, 7.03.1942. године, стр. 2.

Штавички и Сјенички срез, упркос томе што већинско муслиманско становништво ових крајева ту границу није признавало.

Граничари су уз песму и српске заставе промарширали 10. марта испред очију видно расположених мештана Рашке. Неколико дана касније су продужили према Косовској Митровици, одакле је требало да се разместе према Подујеву, Вучитрну и Новом Пазару. Због противљења Албанаца српски граничари су се разместили у Лепосавићу и Лешку, те једно време преузели посао чувања пруге.²⁰⁷³ Присуство нових снага под контролом владе из Београда, од стране албанских власти је примљено са неверицом. Албанци су се чак наоружали и припремили да пруже отпор. Јован Бркић је међутим, успео да увери Бајазита Бољетинија да су у питању само гласине и да не постоји наређење о покрету Недићевих трупа ка унутрашњости Косовско-митровачког округа.²⁰⁷⁴

Половином априла снаге СДС-а су још увек биле распоређене у ибарској долини. Албански прваци са целог Косова су почели да се групишу према Рашки. По речима потпуковника Стефановића било их је између 1.500–2.000, опскрбљених италијанским оружјем. Налазили су се у околини Бањске и очекивали напад са српске стране. Стефановић је сумњао да би могли поново да угрозе и Рашку. Он је о свему известио председника владе у Београду и затражио да заштити хришћански живаљ у Косовско-митровачком и Дежевском срезу, јер одлично наоружани „*Арнаути по селима и даље врше насиља*“.²⁰⁷⁵ Извештај Крајскоманде 838 казује нам да је и Косовска Митровица била на мети. Она је 13. априла обавестила надлежне да се веће масе наоружаних Албанаца налазе око Косовске Митровице и да је могућ напад на град.²⁰⁷⁶

Генерал Недић је стога послао Милана Аћимовића на разговоре са албанским првацима у Косовску Митровицу 24. априла. Пратили су га шеф његовог кабинета

---

²⁰⁷³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 66, 68.

²⁰⁷⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 2.

²⁰⁷⁵ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4/II, док. 71, стр. 1; ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 71, стр. 2; Мајор Глишић је такође, крајем априла добио информацију од немачких обавештајаца да су италијанске власти продале „*два тона Арнаутима код Новог Пазара*“. Поред тога, он се видели смо жалио и на исту врсту притиска коју су муслимани чинили на Србе у Сјеничком и Бјелопољском срезу... АСЖ, Ж-30, Збирка фортографија, кут. 206, сл. 57.

²⁰⁷⁶ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица о припреми наоружаних Албанаца за напад на град, 13.04.1942., стр. 1.

Лукић, заменик команданта СДС-а пуковник Јонић и Јован Бркић. Састанак су и овог пута организовали представници немачких власти из Београда. На одржаној конференцији донета је одлука да се избеглице врате на њихова огњишта и да се спроведу одлуке донете Уредбом о уређењу Косовске области из августа 1941. године. Аћимовић је 25. априла примио албанске и српске прваке из града и унутрашњости, те продужио за Рашку на нови састанак по питању избеглица.²⁰⁷⁷

Паралелно са Аћимовићевом дипломатском мисијом, 25. априла су се покренуле и српске граничне трупе. Оне су ушле у Нови Пазар и Косовску Митровицу, а наредног дана још 100 граничара је распоређено у Вучитрну. У Подујево је отишло само њих 20. Покретање СГС-а неодвојиво је од Недићеве свеобухватне иницијативе ка проширењу границе окупиране Србије, на Босну и Стари Рас. Улазак граничара у градове поздрављало је на јавним местима преостало хришћанско становништво, као што је то био случај у Новом Пазару, где су Срби изашли све до Петрове цркве. Долазак Недићевих трупа ипак, *„узбунио је све Арнауте, тако да су револт и реакција на целом Косову били јаки“*. Иако је српска влада очекивала да ће центар албанског отпора бити Косовска Митровица, највећи проблеми настали су у Новом Пазару.

Масовне демонстрације су организовали Хаџиахметовић, Даца, његов син Сулејман и Билал Дрешевић. Два дана раније, 23. априла, албанске власти су свечано обележиле годишњицу окупације, па је град поново био искићен албанским и немачким заставама, сликама Скендербега и Хитлера, картама са фронта итд. Долазак граничара неутрализовао је пропаганди ефекат ове манифестације, што је између осталог, изазвало жустру реакцију. У Нови Пазар је ушла јединица која је имала нешто више од 100 граничара. Они су дошли ненаоружани у пратњи немачких финансиа и одмах су отишли у касарну. Тамо је људство наоружано и затим од стране Немаца спроведено на њихове постаје.²⁰⁷⁸

Демонстрације су међутим, почеле 25. априла и трајале пуних 36 часова. Захваљујући Бљути атмосфера у Новом Пазару је била узаврела. У протестима је

---

²⁰⁷⁷ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 1.

²⁰⁷⁸ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 1; Исто, кут. 2, Влада Милана Недића, док. 146, стр. 1; Исто, док. 145, стр. 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 410.

учествовало око 3.000 муслимана који су поново, по његовом наређењу носили албанске ћулафе. Протојереј новопазарски Саватије Чековић, једини свештеник који није избегао из вароши, покушао је да на цркви у Новом Пазару окачи српску и немачку заставу, али су га албански жандарми спречили у томе. Око 20.00 велики број муслимана се окупио на улицама незадовољан доласком „српске војске“. Према речима очевидаца на челу поворке били су Бљута, Дрешевић и Сулејман Даца. Маса се окупила испред општине и одатле продужила до зграде поште, где се налазила Орсткоманда. Испред поворке је ношена велика албанска застава. Маса је клицала: *„Доле српска влада, доле српски бандити, доле генерал Недић, живео Аћиф, живео Даца, доле српска војска, живела слободна Албанија, живео Ахмед Зогу“*.

Пошто су немачки војници убрзо отерали руљу од њихове команде, иста је продужила улицама Новог Пазара и наставила са лармом све до 2.00 26. априла. Током ноћи било је пуцњаве и хапшења. Албански жандарми су ухапсили избеглицу-повратника Тимотијевић Богосава и том приликом га претукли. Немачка фелдјандармерија је увече 25. априла покупила протојереја Чековића, сумњајући да би могао бити убијен и сместила га у затвор.²⁰⁷⁹ По Бљутином наређењу ухапшена су и двојица муслимана службеник Бећир Хоцић и србофил Рамо Мујовић, јер су разговарали са официрима СГС-а.²⁰⁸⁰

Током дводневних протеста у Новом Пазару, Аћиф Бљута је прво боравио у Бишеву, а затим у Новом Пазару угостио муслиманске и албанске прваке из Сјеничког, Беранског и Штавичког среза, који су му обећали оружану помоћ уколико дође до сукоба са Недићевим трупима. Пуштене су вести да се у Новом Пазару опет воде бробе што је узнемирило Албанце у осталим деловима Косовско-митровачког округа, али и у италијанској зони Косова. Захваљујући пре свега, присебности капетана Предрага Јовановића, граничари су се тих дана без инцидентата, одржали у Новом Пазару.²⁰⁸¹

---

²⁰⁷⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 1; Исто, кут. 2, Влада Милана Недића, док. 145, стр. 1; Исто, док. 146, стр. 1; Исто, док. 147, стр. 1.

²⁰⁸⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 397.

²⁰⁸¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 2–3.

И у Косовској Митровици је било напетост. После доласка припадника будућег Руског заштитног корпуса у Косовску Митровицу током априла,²⁰⁸² сада су дошле и српске јединице. Убрзо по размештању СГС-а (одред је имао само 28 људи) Албаци су опколили град. Два дана касније 27. априла, из вароши је побегао већи број наоружаних мушкараца, док су неки прваци отишли за Тирану. Током ноћи на околним брдима су се могле видети сигналне ватре, којима су Албанци одржавали везу са онима у италијанској зони. Припремали су се и да поруше пругу. Повезаност Албанаца из Косовске Митровице и Новог Пазара је била очигледна, а све је указивало на отворену побуну против окупатора-савезника, као што је то константно чињено у Османском царству када су њихови интереси били угрожени.²⁰⁸³

Тај набој су осетили и комунисти. ОК КПЈ-а за Косово и Метохију је процењивао да је напетост била толика да се чекало само да „пукне пушка“, те да почне борба Албанаца против Немца и Недићевих трупа и оштро замерио локалним „комунистима - кукавицама“ што тај сукоб нису изазвали. Узаврелу ситуацију остелили су у и Италијани. Општи сукоб је по њима био избегнут тако што је дошло до скупа албанских првака на којем је одлучено да се остане лојалан немачком окупатору. На то су утицала и обећања немачких власти да ће СГС чувати само границу и да ће у ову јединицу ући и Албанци, до чега је касније и дошло.²⁰⁸⁴

Било како било, Бркић је морао већ крајем априла да тражи повећање броја граничара. Уместо 600 људи колико је планирано, он је сматрао да се у Косовско-митровачком округу мора имати најмање 2.800 граничара. Његов предлог није прихваћен. Бркић је захтевао и да се граничари боље наоружају, јер су по доласку

---

²⁰⁸² Радило се о 2. батаљону 3. одреда ове јединице, који је послат у Косовску Митровицу да преузме заштиту Трепче. Трећи одред је 18. априла бројао 1.251 човека... Zbornici NOR-a, том XII, књ. 2, стр. 309.

²⁰⁸³ О албанским побунама у Османском царству током друге половине 19. и почетком 20. века видети више у: Петер Баргл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд, 2001; Михајло Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000; Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999; Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972; Богумил Храбак, Призренска лига и Стара Рашка, *Новопазарски зборник*, 22, 1998; Авдија Авдић, Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878–1925), *Новопазарски зборник*, 11, Нови Пазар, 1987.

²⁰⁸⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 2–3; ВА, Иа, кут. 408а, ф. 4, док. 8, стр. 1; ВА, mikrofilvomi, ИК РК СК КМ, стр. 123.

имали само 25 метака по пушци. Није био задовољан ни регрутима, за које је писао да су прикупљени из бивше финансијске страже, четника и добровољаца, „који нису довољно војнички обучени, дисциплиновани и послушни“, што ће уосталом убрзо изаћи на видело. Замерио је команди што је 20 нових граничара у страху од реакције Албанаца и муслимана, почетком маја послало за Нови Пазар у цивилу. Бркић је отишао толико далеко да је од Недића тражио и да смени неке официре који се по њему нису понели адекватно током протеста у Новом Пазару и Косовској Митровици. Радило се међутим, о реалним протестима. Како су очевици јављали граничари су били у „врло лошем стању, јер немају ни ћебади ни простирке, као ни довољно хране“.²⁰⁸⁵

Вести о граничарима у Новом Пазару привремено је засенила масовна регрутација грађана Дежевског среза за рад у Борском руднику, коју је спровео немачки окупатор. До краја априла прикупљено је 220 омладинца из Новог Пазара и Трнавске, Постењске, Пожешке и Полошке општине. Од тог броја из вароши је на рад отишло 126 лица. У групи за борски рудник је иначе било 180 муслимана и 40 хришћана. Већина је прикупљени рацијом немачке војске или албанске жандармерије по вароши и унутрашњости среза, крајем априла. Остали су узети из затвора. Отпор је био велики, чак је било и протеста против Бљуте и Даце, али су они који су јавно негодовали убрзо затворени у Косовској Митровици и послати на рад у Бор или чак Немачку. Побуна је настала због тога што су на рад слати само припадници сиромашних муслиманских породица, док су се они из трговачких и беговских спашавали подмићивањем локалних власти, али и због очајних услова живота у поменутом руднику због којих неки муслимани (око 40 особа), по принципу мањег зла, одлазе на рад у Немачку.²⁰⁸⁶

Генерал Михаиловић на Голији (април – мај 1942. године)

После неколико месеци скривања по западној и централној Србији (Рудник, Чемерно), и великог немачког притиска на њега после пада слободне територије око Ужице, Драгољуб Михаиловић је са штабом дошао на Голију 9. априла. Овај

²⁰⁸⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, Влада Милана Недића, док. 10, стр. 3–4.

²⁰⁸⁶ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 411–414, 452.

простор је сматрао „*сигурнијим*“ како од прогона окупаторских трупа, тако и за пријем савезничке помоћи из ваздуха. То се ипак, неће показати као ваљана процена. О својој новој позицији Михаиловић је затим обавестио владу у Лондону, означивши и место за пријем материјала (22 км северо-западно од Новог Пазара и 30 км источно од Сјенице). Тражио је да му се доставе аутоматско оружје, муниција и батерије за радио станице.²⁰⁸⁷

Михаиловићевим наређењем од 14. фебруара, тзв. „*Унутство бр. 5*“, на територији Моравичког, Студеничког и Дежевског среза формиране су од постојећих јединица три бригаде ЈВуО-а и сврстане у Јаворски корпус на челу са капетаном Браном Петровићем.²⁰⁸⁸ Оне су уз снаге у Сјеничком срезу, радиле на обезбеђењу четничког заповедника. Његово присуство није прошло непримећено. Немачка Крајскоманда из Косовксе Митровице је још почетком марта известила да има информације како се на Голији налази Михаиловићев командат Цветић са „*25.000 људи*“, сматрајући да исти саучествује у планирању устанка на целом Балкану.²⁰⁸⁹ Убрзо су и немачке команде у Новом Пазару и Рашки располагала са информацијама о Михаиловићевом доласку, те предузеле низ акција за његово хватање.²⁰⁹⁰ Стога се већ 12. априла капетан Петровић на Голији сукобио са

---

²⁰⁸⁷ После Михаиловићевог обраћања Лондону, његови људи су три дана ложили ватре на договореном месту на Голији, али се савезнички авиони нису појавили. Када су долетели бацили су материјал на погрешну локацију. О проблемима који су тиме изазвани писали смо раније... ВА, ЧА, кут. 402, ф. 1, док. 18, стр. 8, деп. 133, 136, 138 и стр. 9, деп. 140.

²⁰⁸⁸ К. Николић, *нав. дел.*, књ. 2, стр. 12; Истовремено је капетан Цветић именован за команданта Студеничке, а поручник Павловић Дежевске бригаде. Штабови ових бригада су се кретали заједно и половином марта се налазили на Црном Врху, повише села Плешина на граници Студеничког и Дежевског среза... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 97.

²⁰⁸⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи у вези планираног устанка на Балкану, 7.03.1942. године, стр. 1.

²⁰⁹⁰ Мајор Остојић је био врло незадовољан конспирацијом која је пратила Михаиловићево кретање, буквално непостојањем исте код људства. Он се жалио капетану Словићу да курири много причају околу и да су „*блесави*“. Њихово понашање је довело до тога да Немци умало ухвате њиховог команданта на Голији. Остојићева опаска је била на месту. Тихомир Ђорђевић учитељ из Рашке забележио је у својим сећањима да му је 23. априла пришао у вароши један четник из Михаиловићеве пратње, игром случаја задужен за паљење сигналних ватри приликом бацања материја са неба, који му је рекао „*да се Дража Михаиловић са својим штабом налази на Голији на месту Одвраћеница*“, те да је генерал „*нешто удаљенији од штаба, од прилике око 7 км, вероватно у некој колиби у Радуовцу*“. Овај човек је наставио да прича и да се хвали тиме где је видео Михаиловића и која је његова наређења извршио. У Краљеву су такође, кружиле приче о кретању команданта ЈВуО-а у околини Студенице и Рашке. Капетан Терзић из СДС-а је одмах о томе известио локалну немачку команду. Ни Британци нису превише водили рачуна о прикривању Михаиловићеве тренутне локације. Слободан Јовановић се наима, 2. маја посредно жалио британској влади због тога што се у радио преносима помиње где се налази српски генерал... ВА,

људством Машана Ђуровића. До борбе је дошло у селу Остатији. Одред је био под командом Мирка Томашевића, иако је овај тих дана преговарао о преласку на страну ЈВуО-а.

Затим Немци у претрагу Голије шаљу делове 717. пешадијске дивизије у заједници са Ђуровићевим четницима и одредом СДПС-а из Рашке. Ове снаге су кренуле већ 12. априла и преноћиле у селу Трнави. Локално становништво је одмах упозорило капетана Петровића који се после поменутог сукоба налазио са командом Јаворског корпуса у оближњем селу Плешину. Немци су због тога ухапсили председника општине, благајника и деловођу. У наставку акције претресена је Голија, али су се Петровић, као и Михаиловић са његовим најближим сарадницима, склонили у италијанску окупациону зону. Немци су ипак, успели да поремете договорени пријем војног материјала из авиона. „Безуспешна“ акција окупаторских и квинслиншких снага је прекинута 17. априла, а генерал Михаиловић се два дана касније вратио на поменуту планину.²⁰⁹¹ Ова операција представља суштину четничко-окупаторских оружаних конфликта у време боравка четничког генерала на овим просторима. Немци би нападали и вршили насиље над недужним становништвом, док би се четници извлачили уз повремени отпор, гледајући да сачувају што је могуће више бораца у строју. У суштини, то је слична тактика коју су истовремено користили припадници НОП-а у Пљеваљском или Бјелопољском срезу.

Савезнички авиони су 28. априла још једном надлетали Рашку и Нови Пазара. Тада је покушано спуштање подобранима двојице југословенских официра, послатих из Каира. Јак ветар их је међутим, однео далеко од предвиђене локације. Према подацима Команде СДПС-а официри су пали на локалитет Угљанско поље у Сјеничком срезу, на пола пута између села Буђева и Долића. Команда ЈВуО је известила владу у Лондону да су официри атерирали у атару села Жабрен, 32 км југо-источно од Сјенице, општина Расно, што је потврдила и немачка команда из

ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 25; ВА, ЧА, кут. 153, ф. 15, док. 1, стр. 1; АЈ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 103, Представка Слободана Јовановића посланику Велике Британије од 2. маја 1942. године, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942. – 29.4.1942. године, стр. 77–79.

²⁰⁹¹ Исто, стр. 75; Zbornici NOR-a, том XII, књ. 2, стр. 307–308; Коста Николић, *Историја равнорског покрета: 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 364–365.

Новог Пазара.²⁰⁹² Ово насеље се стога може узети као тачна локација спуштања официра. Муслимани мештани су их одмах заробили и предали Немцима. Они су затим везани, преко Рашке, спроведени за Краљево. Овај догађај узнемиро је живаљ Дежевског и Сјеничког среза.²⁰⁹³

Због ове нреприлике генерал Михаиловић је тражио од премијера Јовановића да код Енглеца захтева да се овај „издајнички акт“ муслимана путем медија јавно осуди и да им се запрети репресалијама. Он је такође, замерио председнику владе што се у Србију шаљу људи без његовог знања, захтевајући да га следећи пут обавести о томе, тобоже због безбедности људства.²⁰⁹⁴ За то време мајор Остојић је спроводио четничку организацију на простору Дежевског и Студеничког среза. Он је обавестио Михаиловића да свакодневно води разговоре са виђенијим људима ових крајева, те да све што узму од народа његови људи плаћају и уопште се постављају заштитнички. Сматрао је да ће ускоро „исправити све грешке којих је било много“ због капетана Петровића. Да би ослабио притисак окупатора на команду ЈВуО, Остојић је протурио вест да се четници спремају да нападну Рашку, што је Немце натерало да не залазе у шуме на неколико дана. Сматрао је међутим, да би четници требало да се примире на извесно време.²⁰⁹⁵

И Михаиловић је био сличног става. Он је 28. априла јавио Лондону да се спрема нова акција коју је требало да изведу припадници СДС-а, СДК-а и немачка војска. Командант трупа имао је да буде потпуковник Фрике. Стога је одлучио да се повуче са овог терена и тражио да Енглези баце летке у Рашку, Ивањицу и Чачак које нападају Недића због његовог „издајничког рада“, те да се у наредним данима бомбардују Голија и Нови Пазар.²⁰⁹⁶ Командант ЈВуО-а, сведочио је јуна 1946. године да је због немачког гоњења тада био под великим притиском.²⁰⁹⁷ Стога је 9. маја наредио прекид свих пошиљки на овом терену и пребацивање

---

²⁰⁹² О политичкој позадини целог случаја, у који је био умешан и генерал Недић видети више у: Милан Терзић, *Југославија у виђењима југословенске владе и намесништва 1941–1945*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд.

²⁰⁹³ Као што је то било уобичајно, почеле су да се проносе невероватне гласине, како је из авиона спуштен велики број људи, чак 30, да је пало много оружја итд... ВА, ЧА, кут. 149, ф. 4, док. 2, стр. 1–2; ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 1, деп. 19; ВА, ЧА, кут. 402, ф. 1, док. 2, стр. 12, деп. 193; ВА, НДа, кут. 148, ф. 13, док. 1, стр. 1; Zbornici NOR-a, том XII, knj. 2, str. 398.

²⁰⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, деп. 39; ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 1, деп. 19.

²⁰⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 20, ф. 2, док. 5, стр. 1.

²⁰⁹⁶ ВА, ЧА, кут. 402, ф. 2, док. 2, стр. 10, деп. 149; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 4, стр. 1.

²⁰⁹⁷ ВА, ЧА, кут. 402, ф. 1, док. 2, стр. 12, деп. 177; М. Зечевић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 265.

команде ЈВуО-а ка Новој Вароши „*под заштиту и покриће Марса*“, што је било шифровано име мајора Глишића. Даље је требало продужити према Црној Гори, о чему је Михаиловић донео одлуку још током прве половине марта. Селидбу је требало извести у више мањих група са добрим водичима и то само ноћу. Истовремено је требало пустити лажне гласине о његовом преласку на Копаник.²⁰⁹⁸

Михаиловићева одлука се показала као исправна, јер половином маја Немци покрећу операцију „Форстат“ (Forstat) чији је циљ био његово хватање и уништење јединица ЈВуО-а на подручју Голије. Михаиловић је због тога 16. маја обавестио Јовановића да прекида везу са Лондоном „*док се ситуација не стабилизује*“.²⁰⁹⁹ Поред регуларних немачких трупа из 717. пешадијске дивизије, ангажована је и 7. чета 800. пука специјалне диверзантске дивизије „Бранденбург“. Она је спровела мању акцију познату као операција „800“. Вероватно су њени припадници били на делу током ноћи 16/17. маја када је симулиран ваздушни десант код села Брњице 18 км источно од Сјенице, у италијанској зони. У међувремену је немачка пешадија опколила село и исценирала хајку за тобоже одбеглим падобранцем. Радило се о немачком диверзанту који се „бежећи“ сакрио у кућу једног православаца и представљајући му се као Србин, дао „*накет*“ који је требало да се лично достави Драгољубу Михаиловићу. У њему је била „*наклена машина*“ сачињена да га убије. Мајор Мирко Лалтовић му је предао ову пошиљку, али је бомба дезактивирана без жртава.²¹⁰⁰ Истовремено је војвода Ђуровић добио од немачког окупатора једну слику генерала Михаиловића у сељачком оделу.²¹⁰¹ Стога да би се четнички вођа боље заштитио, наређено је да се пронађу особе које ће у разним крајевима земље имати улогу његовог двојника, са и без браде.²¹⁰²

---

²⁰⁹⁸ ВАС, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 5, стр. 3, деп. 89; Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, str. 395;... М. Зечевић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 265.

²⁰⁹⁹ ВАС, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, стр. 29, деп. 41.

²¹⁰⁰ Заповедник ЈВуО је стога тражио од владе у Лондону да се пошиљке у будуће обележавају шифром, као и да се не објављује неуспех атентата, да би се Немци држали у неизвесности... ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, стр. 31–32, деп. 43; ВА, ЧА, кут. 402, ф. 1, док. 2, стр. 13, деп. 196; М. Зечевић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 265.

²¹⁰¹ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, стр. 3.

²¹⁰² Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 119.

Команда ЈВуО-а је успела да се извуче из непријатељског обруча. На сугестију Остојића и Лалатовића, генерал Михаиловић се са Голије прво повукао према Драгачеву, одакле је кренуо за Нововарошки срез. На Златару је био 21. маја.²¹⁰³ Користећи сигурне „канале“,²¹⁰⁴ неколико дана касније већ се налазио у Шаховићима. Немачка акција се и поред тога, наставила. До краја маја они су упали неколико пута у Штаваљ, углавном због оправдане сумње да Селимир Поповић сарађује са четницима. Једном приликом умало и да га ухапсе, али су га спасле везе са легализованим Глишићем.²¹⁰⁵

Пошто су се четници бежећи често пребацивали у италијанску окупациону зону, Немци су ради заједничке операције остварили контакт и са њиховом војском. Дана 4. јуна немачки официр за везу из Дуге Пољане састао се са италијанским официрима у Сјеници. Током разговора он је затражио садејство Италијана у акцији чишћења хришћанских села на линији Брњица – Штаваљ и Драгојловиће – Буђево. Предложио је и да се наоружа једна јединица од 300 муслимана која би овај сектор контролисала и спречила пребацивање четника из Србије у Црну Гору и обратно.²¹⁰⁶ Иако се (још једном) показало да су муслимани стуб окупационог режима и са друге стране италијанско-немачке границе, Италијани нису дали „зелено светло“ овој иницијативи.

Почетком јуна је стога даље претресање Голије обустављено. Немачка Комманда снага за Југоисток је 10. јуна обавештена да је акција „800“ прекинута, будући да се сумњало како се Михаиловић пребацио у други део Србије. Као

²¹⁰³ М. Зећевић, *нав. дел.*, књ. 1, стр. 265; За командата Србије у његовом одсуству постављен је генерал Мирослав Трифуновић... Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 130.

²¹⁰⁴ У својој бележници Михаиловић је записао вероватно током 1942. године којом маршрутом иде сигуран пут из Црне Горе за Србију. Он је ишао линијом: Шаховићи (веза Милан Бандовић који даје пратњу) – с. Сутиван где се прелази Лим (контакт Владо Радичевић) – с. Његђево (контакт командир локалне сеоске чете Перо Величковић) – с. Врбница (веза Раде Кордић који даје пратњу) – с. Милаковићи (контакт Милета Словић, а његов син Љубо спроводи даље) – с. Шушуре (контакт четник Маркота Гобељић) – с. Лопиже (веза поручник Кривокапић) или краћим путем на с. Чедово (веза потпоручник Милан Шекуларац) – с. Штаваљ (веза Селимир Поповић који даје обезбеђење) – с. Ступ (контакт Маринко Марковић) – с. Брњица где се прелази граница (контакт Чедо Поподић) – с. Бојовићи (контакт Михаило Тугиновић, који спроводи даље) – Шерематијевица и Бисер Вода где чекају људи Радомира Цветића. Михаиловић је даље записао да уколико Цветић није на месту, да се они који користе канале обрате благајнику Лазару Станишићу у селу Трнави, који ће их даље повезати са Драгомиром Планојевићем трговцем из Рашке... ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17.

²¹⁰⁵ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 1, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, Санџачки четници, док. 5, стр. 1–3.

²¹⁰⁶ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 174.

највећи успех окупатора наведено је заробљавање једног енглеског официра и једног курира ЈВуО-а.²¹⁰⁷ Истог дана југословенска влада је јавила Михаиловићу да његов главни штаб прераста у Врховну команду ЈВ, а он постаје начелник главног штаба. Нешто касније, 18. јуна, Михаиловић је унапређен и у чин армијског генерала.²¹⁰⁸

СС дивизија „Принц Еуген“ на територији Дежевског и Студеничког среза

У склопу одлучујућих операција савезника против немачке и италијанске војске у северној Африци, а у освит велике битке код Ел Алемејна, током септембра 1942. године припадници ЈВуО почињу да врше саботаже против окупаторских власти на територији Србије. На удару су пре свега биле железнице које су водиле према Грчкој, укључујући и комуникације у долини Ибра. На томе је инсистирала и британска команда на Блиском истоку и влада у Лондону. Због штете које су им наносиле акције четника немачке власти су одговориле су двоструко. Прво акцијом хапшења припадника Недићевог режима за које се сумњало да одржавају везу са Михаиловићевим покретом, а онда и војним операцијама чија је ударна песница била новоформирана 7. брдска СС дивизија „Принц Еуген“,²¹⁰⁹ састављена од припадника немачке мањине из Баната. Један од њених главних задатака био је да разбије четничка упоришта на Копаонику, Рогозни и Голији.²¹¹⁰

Стога је њено људство од 21. септембра до 2. октобра пребачено у реон Ужица, Краљева, Рашке и Новог Пазара. Капетан Цветић и поручник Симовић писали су да је већ 24. септембра на потезу од Косовске Митровице, преко Новог Пазара до Сјенице било око 15.000 СС-оваца, који ће овде боравити у наредна три месеца.²¹¹¹ Појава већих немачких снага потпуно је променила ситуацију на терену. Мајор Кесеровић је 27. септембра писао да су Копаоник, Гоч, Жељин и

²¹⁰⁷ Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, str. 480; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, стр. 19.

²¹⁰⁸ ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 9, деп. 7, 18.

²¹⁰⁹ Више о политичкој позадини настанка дивизије и њеним активностима у току рата видети у: Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген*, Београд, 2012; Милорад Л. Чукић, *Капом и ватром у долини Лима : злочини вулентара, балиста, припадника дивизија "Скендербег", "Принц Еуген" и других албанских и муслиманских формација за време Другог светског рата*, Београд, 1997.

²¹¹⁰ ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 12, деп. 20; К. Николић, *Историја равногорског...*, Београд, 2014, стр. 129–130.

²¹¹¹ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 17, стр. 2, деп. 1225; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 18, стр. 2, 13, деп. 1409, 1466; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 14, стр. 19, деп. 978.

Голија, проглашени „*смртном зоном*“. Пошто народ трпи притисак јединица СС-а, Кесеровић је желео да уђе у борбу са њима.²¹¹² Капетан Цветић и поручник Катанић јављали су такође, 2. октобра да Немци даноноћно претресају терене на којима се крећу четничке јединице, па је стога тешко одржати већи број људи у илегали. Пошиљке из ваздуха које су наставиле да пристижу,²¹¹³ изазивале су додатну сумњу. На простору где су вршиле операције СС трупе су масовно пљачкале становништво. Пошто су купили „*све жито*“ и „*ни семе нису остављали*“, Цветић, Катанић, Павловић²¹¹⁴ и Симовић су тражили попут Кесеровића, одобрење од ВК ЈВУО-а да нападну снаге дивизије „Принц Еуген“.²¹¹⁵

Генерал Михаиловић им то није дозволио због репресалија које би окупатор претио да спроведе. Српско становништво је међутим, већ почело да страда. Војвода Ђуровић обавестио је 27. септембра генерала Недића о „*терору над Србима*“, које је дивизија „Принц Еуген“ вршила у Дежевском срезу.²¹¹⁶ У селу Осаоници, Штитарска општина, Немци и албански жандарми су наиме, 21. септембра ухапсили 10 виђенијих мештана. Без образложења они су одведени у затвор у Новом Пазару. Тамо су мучени на разне начине, а од последице су преминули Радовић Јован и Јањушевић Никица. Ђуровић се посебно жалио на чињеницу да СС трупе садејствују са албанском жандармеријом из Новог Пазара, која по њему потказује невинне људе. У томе је било истине пошто је 24. септембра разоружан цео 2. вод легализоване Врачевске чете, а 18 четника ухапшено. Ово нису били изоловани случајеви, будући да је Ђуровић протествовао: „*Без испитивања или претходне истраге, (СС трупе, М.Ж.) узимајући за мерило само оно што им албански жандарми сервирају, туку,*

---

²¹¹² ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 15, стр. 18, деп. 1138.

²¹¹³ У ноћи 19/20. септембра енглески ваздухопловци су спустили 6 митраљета и 10 пиштоља са муницијом, неколико пари ципела са чарапама, 42 цемпера, 14 пешкира, 4 шала, кутије са ручним бомбама, 18 кг експлозива и 6 кама. Материјал је подељен између Симовића, Јовановића, Цветића, Катанића и Павловића... ВА, ЧА, кут. 156, ф. 2, док. 23, стр. 16–17, деп. 67.

²¹¹⁴ Пуштен из притвора до краја септембра, до када се и вратио на терен Дежевог среза. На његовом ослобођењу највише је радио мајор Ђурић... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 14, стр. 15, деп. 958; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 7, стр. 17, деп. 58.

²¹¹⁵ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 17, стр. 10, деп. 1311; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 14, стр. 16, деп. 964.

²¹¹⁶ ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 111.

зостављају и лишавају слободу наш свет, а четнике разоружавају, тако да ситуација за нас постаје тешка и несносна“.

Видимо да је окупатор још једном стао отворено на страну муслимана и Албанаца, па чак и у њиховом споровима са Недићевим легализованим четницима, односно колаборационим јединицама друге етничке скупине. Овакав став СС-оваца је само био продужена анти-српска политика којом је одисало деловање вишег вође СС-а и полиције за Србију, Аугуста Мајснера (August Meyszner) о чему је у литератури доста писано.

До децембра 1942. године у новопазарски затвор је притворено и тамо зостављано на разне начине, 58 Срба из Полошке, Сопоћанске, Постоњске и Трнавске општине, као и из самог Новог Пазара. Ђуровић је стога 26. септембра био у Краљеву на разговору са генералом дивизије „Принц Еуген“. Овај га је глатко одбио, предложивши чак, надлежнима да Ђуровићев одред премести у Ужице и усмере га према Босни.²¹¹⁷ Држање СС снага је поразно деловало на преостали хришћански живаљ у Дежевском срезу, поготово на избеглице које су почеле постепено да се враћају на попаљена огњишта.

Проучивши Машанов извештај генерал Недић је замолио шефа Српске државне безбедности (СДБ) Драгог Јовановића да искористи везе са Мајснером, не би ли СС трупе заузеле сношљивији односе према „ионако напаћеном становништву у срезovima Студеничком и Дежевском“. Од Јовановића се тражило и да изједествује да се одред Машана Ђуровића не помера из ибарске долине, поготово када се врши његова редукција на 500 бораца.²¹¹⁸ Вероватно Јовановићевом интервенцијом Машан Ђуровић није померен из долине Ибра, али су Немци показаће се, остали неумољиви по питању насиља над Србима са ових простора, видевши их једног заувек, као реметилачки фактор новог Хитлеровог поретка.

---

²¹¹⁷ ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, стр. 2–3; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 445.

²¹¹⁸ ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, стр. 4; у том процесу је разоружан и Дукађински четнички одред под командом водника 3. класе Светислава Миленковића. Половином октобра мајор Кесеровић је прихватио ово људство. Предложио је да се од 200 бораца оформи Дукађинска летећа бригада са центром у околини Лепосавића и стога тражио од ВК да му за њих пошаље потребштине... ВА, НДа, кут. 1а, ф. 4, док. 12, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 19, стр. 18, деп. 2072.

Због присуства колашинских четника на Рогозни, снаге СС-а су се и ту утврдиле. Затим су почеле са суровим рацијама. Дана 23. септембра немачки војници су упали у село Дубока и убили Вељовић Тиодора, Баловић Петра и Рашковић Чедомира. Два дана касније око 150 СС-оваца упало је у село Гњеждане и потпуно га опљачкало.²¹¹⁹ Носило се све: новац, вуна, ћилими, кајмак, сир, стока је поклана итд. Затечени мештани су ухапшени и отерани за село Опаву, где су у логору већ били затворени неки сељаци из других села са Рогозне. Истог дана око 24.00 сви заробљеници су погубљени. Тада је ликвидирано 14 Срба. Особе су усмрћене на језив начин. Породице су их пронашле тек после 17 дана трагања по Рогозни, затакавши страشان призор. За овај злочин је после рата оптужен фолксдојчер Томислав Пфефер преводилац при немачкој команди у Новом Пазару.²¹²⁰ Злочини нису престали ни после овог масовног убиства. Дана 27. новембра у селу Кашаљ је убијен Арсенијевић Томо.²¹²¹

Насиље и пљачку СС јединица пратиле су огромне реквизиције које су тражиле немачке власти, као и позиви на кулучење по рудницима,²¹²² путевима или пругама.²¹²³ Реквизиције су без изузетка погађале и албанско становништво. „*Арнаути су (били, М.Ж.) озлојеђени*“ узимањем жита, али и немачком наредбом

---

²¹¹⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 119.

²¹²⁰ У документацији ДКРЗ поводом овог догађаја записано је сведочанство очевица Станије Поповић, која је лично пронашла њену браћу Радовиће. Она је између осталог изјавила: „*Убијени су на најезовитији начин. Свако од њих везано је за букву конопцем, затим (су, М.Ж.) живима повадили очи, одсекли уши и нос, боли ножевима по целом телу, а потом маљевима – моткама били поврх главе, тако да ниједна жртва није имала ни трага од лобање. Измучени Христовим мукама поумирали су везани за букве. После овога убице и крвотије нашег народа набацали су их у Опавски поток и прекрили шумом – грањем... Жена Тадора Прчвара намучена је и убијена на тај начин, што су јој обе дојке просекли, на леву руку кроз десну провукли, а десну кроз леву дојку*“. Међу страдалима су били: Вучковић Видосав, Радовић Вукоман, Радовић Марко, Радовић Тихомир, Радовић Филип и Радовић Милорад, сви из Гњеждана... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 1–2.

²¹²¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 453.

²¹²² Крајем августа немачке власти су на пример тражиле од Начелства среза Студеничког да за две недеље прикупи за потребе рудника „Трепча“ и СС трупа у Косовској Митровици, 20 т јечма, 50 т ражи и 30 т овса... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 47, Начелство среза студеничког – Општинској управи Рашка, 26. август 1942., стр. 1.

²¹²³ Среском начелству у Новом Пазару стигло је 28. септембра наређење немачких власти да се до 1. октобра одреди по 5 лица из сваке општине Дежевског среза, која ће ићи на рад у Трепчу. Верска припадност радника требало је да одговара односу укупног броја грађана различитих конфесија по општинама... ВА, НДа, кут. 42, ф. 7, док. 57, стр. 1.

о разоружању цивилног становништва до 1. новембра.²¹²⁴ Почетком октобра заведене су и строге мере које су имале за циљ ограничавање кретања сељака. Путовања су се морала унапред пријављивати општинама, а издато је наређење да свако лице мора имати личну карту. Предвиђене су казне за цела села и крајеве, уколико се изађе у сусрет четницима приликом примања материјала из ваздуха.²¹²⁵

Генерал Михаиловић обавестио је владу у Лондону 21. октобра да су се снаге дивизије „Принц Еуген“, после акције против мајора Кесеровића на Копаонику,²¹²⁶ пребациле повоно на Рогозну. Тамо су напале српска села и убиле још 20 људи. Као виновника репресалија над цивилима Михаиловић је навео бившег пуковника ЈВ-оа Фрања Корду.²¹²⁷ После Рогозне СС трупе су продужиле на Голију. Тада су ликвидирали Срби: Коматина Драго у Пављу и Вукићевић Станко у Грачанима. Пошто су блокирали планину 25. октобра су се сукобили са снагама Јаворског корпуса. Услед издаје мештана нападнут је и сам штаб јединице у месту Бела Стена. Четници су примили борбу и имали 2 мртва и 1 рањеног борца. Затим су се повукли. Изгубљена је радио станица и писаћа машина, док су Немци запалили колибе у којима су боравили Цветићеви четници, а рањеног им саборца бацили у пламен. Због четничког присуства на овом терену неколико села у околини су опљачкана, а две општине осуђене на дуплу реквизицију.²¹²⁸

Капетан Цветић се жалио Михаиловићу да нема са чиме да се одупре немачким нападима. Студеничка бригада је имала 300 пушака, 2 митраљеза и 5

---

²¹²⁴ ВА, НДа, кут. 1П, ф. 2а, док. 15, стр. 1.

²¹²⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 47, Начелство среза Студеничког, Наредба о кретању становништва 2. 10. 1942. године, стр. 1–2.

²¹²⁶ Акција „Копаоник“ је почела 12. октобра. Истовремено су нападнути и борци I равногорског корпуса у околини Гуче. Кесеровић је 16. октобра јавио да је успео да избегне хватање, али да су СС трупе починиле злочине над цивилним становништвом. У селу Кривој Реци је према Кесеровићевој депеши све било спаљено. У локлавној цркви је бомбама убијено око 70 људи, будући да је приликом наилаaska немачких снага у селу било венчање. У кући домаћина 14 сватова је искасапљено хладним оружјем. У неким кућама су живе запаљене читаве породице. Кесеровић је завршио речима да „Хрвати предњаче у зверствима“... К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 131; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 19, стр. 9, деп. 2016.

²¹²⁷ ВА, ЧА, кут. 400, ф. 1, док. 1, стр. 89, деп. 832.

²¹²⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 119, 143, деп. 889; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 20, стр. 36, 46, деп. 2408–2409, 2459.

пушкомитраљеза, а Дежевска бригада још и мање, само 350 пушака, иако су према попису регрута ове две бригаде требало да имају више од 5.000 људи. Већина оружја била је сакривена по кућама поверљивих људи, па је број бораца који су се кретали уз команданте био знатно мањи (око 60 уз Цветића и 30 око Павловића). Што се официра тиче, Цветић је 27. октобра био принуђен да за команданта Студеничке бригаде предложи резервне офицере Ђерића и Лазаравића, будући да у целом корпусу није имао ниједног активног официра на располагању, што Михаиловић није одобрио (почетком децембра 1942. године команду над бригадом примио је поручник Слободан Поповић). Из ваздуха је бацана симболична помоћ, некада потпуно неупотребљива, па и гротесктна (велика количина брусхалтера спуштена на Чемерно крајем октобра).²¹²⁹

Четничке јединице на простору Дежевског и Студеничког среза су у овој незавидној ситуацији дочекале наређење генерала Михаиловића о почетку „*грађанске непослушности*“, 7. новембра. У њему се од команданата на територији окупиране Србије тражило да покрену становништво на бојкот сарадње са немачким окупатором и колаборационистима. Она је била још један напор спрске гериле да се олакша у границама могућности, олакша притиска на савезничку војску у северној Африци. Од 12. новембра када је заповест требало да ступи на снагу, једина власт у унутрашњости Србије требало је да буде четничка.²¹³⁰ Ову акцију пратиле су операције против немачке војске и припадника СДК-а и СДС-а, те саботаже на пругама и путевима широм Србије. Као жаришта отпора показали су се Пожаревачки, Крушевачки и Лесковачки срез.²¹³¹

Спровођење грађанске непослушности је неминовно водило у сукоб са окупаторским јединицама, односно доводило до сурових репресалија над цивилима. Стога је Михаиловић саветовао поручника Катанића да уколико уђе у сукоб са немачком војском, мора све припаднике те јединице да ликвидира и „*то*

---

²¹²⁹ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 17, стр. 12, деп. 1335; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 20, стр. 19, деп. 2315; ВА, ЧА, кут. 292, ф. 1, док. 17, стр. 8, деп. 2001; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 120.

²¹³⁰ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 14, стр. 1, деп. 1648–1650.

²¹³¹ К. Николић, *Историја равнорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 136.

без трага“.²¹³² Припадници дивизије „Принц Еуген“ су међутим, наставиле да хапсе и убијају српско становништво. Они су у Рашки 12. новембра обесили тројицу четника: Миладиновић Божицара из Новог Пазара, Грујичевић Бранка и Дражевић Хранислава, обојица из Студеничког среза. Њихова тела су остала на вешалима пуна два дана.²¹³³ Немци су затим, 21. новембра ухапсили свештенике Тихомира Поповића из села Поповци и Чедомира Бачанина из села Врачева, Дежевски срез, под оптужбом да помажу герилу. Из Новог Пазара су спроведени у Косовску Митровицу, где је у затвору већ било око 450 људи из Дежевског, Студеничког и Косовско-митровачког среза. После великих мучења двојица свештеника су убијена 30. новембра. Дан касније је у својој ћелији ликвидиран и Петар Миликић, свештеник из села Трнаве близу Рашке.²¹³⁴ Ликвидације свештеника по српским селима показују нам две ствари. Прво, да су немачке власти препознале врло важну политичко-моралну улогу коју су они играли међу Србима и друго, да су одлучиле да брзо слома ионако уздрман ратни елан и дух отпора код становништва.

О акцијама СС трупа капетан Цветић је известио генерала Михаиловића 23. новембра. Он му је писао да окупатор јури четнике свуда и да „не бирају средства“ да их униште. У претресе су укључени и четници Машана Ђуровића. Цветић је ипак, имао свог човека међу његовим људима (поручник Павле С. Марковић, шифровано име „Ружа“) који га је обавештавао о кретању немачких снага. Истовремено се Михаиловићу јавио и поручник Павловић пишући му да је због акција СС-оваца ситуација у Дежевском срезу „очајна“. Жалио се да „Немци пале свуда, убијају, мрцваре и одводе Србе“, а да правосално становништво „нема где да се склони“.²¹³⁵

Немачке акције против ЈВуО у Дежевском срезу, убрзо су дале резултате. Око 27. новембра дошло је до рације у Штитарској општини, где је разоружан локални четнички одред и изгубљено чак 70 пушака, чиме је Михаиловић био врло незадовољан. Стога је командант ЈВуО, упркос ранијој обазривости, наредио

²¹³² ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 13, стр. 7, деп. 1612.

²¹³³ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 133.

²¹³⁴ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 1.

²¹³⁵ ВА, ЧА, кут. 40, ф. 1, док. 13, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 1, стр. 6, деп. 3171.

капетану Цветићу да се „далеко од насеља може по мало примити борба са Немцима“, да би их натерали на обазривост и повлачење, јер су се на територији Јаворског корпуса сувише осилили, пошто им се „ништа не догађа“.²¹³⁶ Неких значајнијих акција међутим, није било. Иако је ипак, четничко оружје и даље ћутало, суровост репресалија над Србина није смањена.

Окупаторске трупе су бројале око 3.000 у Дежевском, 2.000 у Студеничком и око 1.500 људи у Моравичком срезу. Уз то је Немцима на располагању били и око 600 четника војводе Ђуровића. Ово људство је за разлику од дотадашњих немачких посада, стално било у покрету по селима и шумама, крећући се увек у стрељачком сртоју. Потерна одељења су имала око 100 људи и тактички су добро маневрисала. Агенти СД-а су развили добру обавештајну службу „преко српских издајника“, па је Цветићу било немогуће остати у једном месту дуже од два дана. Да би се онемогућили даљи прелети енглеских авиона и достава помоћи четницима, у околини Рашке је размештена против-ваздушна одбрана.²¹³⁷ Све то је спутавало моћ четничких јединица.

У међувремену су и поред свега, капетан Цветић и поручник Павловић успели да приморају српски живаљ Дежевског и Студеничког среза на грађанску непослушност. Наређења су им издавана усменим путем или преко летака, а над онима који би одбили наређење спровођене су „примерне казне“. Оне су укључивале и уништавање кућа и убиства.²¹³⁸ Паљене су и зграде општина. Тако се народ нашао прикљештен између два љута противника, голорук и без заштите. Стога четничка иницијатива није наишла на већи одзив. У ноћи 22/23. новембра

---

²¹³⁶ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 15, стр. 3, деп. 1879; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 14, стр. 23, деп. 1827.

²¹³⁷ ВА, ЧА, кут. 42, ф. 1, док. 26, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 14, стр. 10, деп. 3215.

²¹³⁸ Цветић је навео да је свим општинским председницима у срезовима његовог корпуса одмах по Михаиловићевом наређењу наредио да поднесу оставку, што су многи учинили. Они који нису тако поступили били су кажњени. Исто наређење је преко летака неколико пута прослеђено чиновништву и сељацима. На четничку иницијативну немачке војне власти су одговориле тако што су силом отворили општине. Затим је Цветић поново преко летака позвао на бојкот и почео са паљењима као претњом. Немци су онда почели да узимају таоце и да свакодневно залазе по селима, па и да у њима остављају посаде. Резултат тога је био да „сељаци радо носе све што им се затражи“, осуђујући сваки четнички акт у циљу супротстављања окупатору. Сељаци су потом молили Цветића да се не меша у њихове послове и пусти их да уреде као и до тада ствар са Немцима. Стога је командант Јаворског корпуса писао половином децембра да према његовом мишљењу, резултати грађанске непослушности у Дежевском, Студеничком и Моравичком срезу, нису „Бог зна какви“...

поручник Павловић је са људством Дежевске бригаде запалио архиве општине Полошке (у селу Врановини), Трнавске и Врачевске. Притом је уништена документација која се односила на реквизицију жита.²¹³⁹ Због овога су Немци почели да по селима „*пљачкају све, не остављајући ништа*“.²¹⁴⁰

Начелници Студеничког и Дежевског среза су на другој страни, отворено претили председницима општина које су обуставиле рад. На терен су излазиле како немачке трупе, тако и четници Машана Ђуровића, односно припадници СДС и албанска жандармерија, хапсили непослушне службенике, уместо њих доводили нове и отварају општине.²¹⁴¹ Тако су на пример, СС трупе стациониране у Новом Пазару ухапсиле 24. новембра све службенике Полошке општине у селу Врановини, после истраге коју је због паљења архиве спровео Хакија Зејнеловић, биши секретар МК КПЈ-а у Новом Пазару.²¹⁴² Затим су Немци су због неизвршења наређења средских власти, покупили целокупну управу општине Трнавске, Студеничког среза, те их одвели у затвор у Нови Пазар.²¹⁴³ Одређене су и „квоте“ репресалија у случају саботаже.²¹⁴⁴ У Рашки су затим 25. новембра из одмазде обешени Марковић Велимир и Милош Мирковић из села Боровића, као и Трајко Перовић из Плешина. Истовремено су позвани у Косовску Митровицу, па ухапшени, начелник Студеничког среза Нешић, председник општине Рашка Милорад Росић и још неколико виђенијих људи из ових крајева.²¹⁴⁵ Крвави

---

²¹³⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 248, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 113.

²¹⁴⁰ ВА, ЧА, кут. 42, ф. 1, док. 26, стр. 1.

²¹⁴¹ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, стр. 3, деп. 3578.

²¹⁴² ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 113; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 449.

²¹⁴³ Начелник Драго Нешић је 21. новембра сменио ухапшене општинске прваке и поставио нове, што је неколико дана касније потврдио и начелник округа Љутвију. Непредате намирнице за немачку војску, морали су да надокнађују грађани Рашке, а суме новца које су давали биле су пропорционалне њиховом иметку... ВА, НДа, кут. 110, ф. 2, док. 9, стр. 1–4; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 47, Начество среза Студеничког, Допис општини Рашка о прикуљању новца за куповину потребних намирница за немачку војску, стр. 1–2.

²¹⁴⁴ Капетан Цветић је писао Михаиловићу да су Немци објавили да ће за рушење моста стрелати 1.000, за деструкције на прузи 100, за убијеног чувара пруге 20, а за председника општине 5 људи... ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, стр. 3, деп. 3577.

²¹⁴⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 248, стр. 2; Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, стр. 4.

новембар се завршио бешеем још 6 сељака у Рашки као одговор на саботаже становништва, 29. у месецу.²¹⁴⁶

Пошто су хапшења, паљевине, пљачке и убиства које су вршиле немачке власти на простору Јаворског корпуса, биле само део репреселија на целој територији Војно-управног подручја Србије, председник емигрантске владе Слободан Јовановић је 30. новембра писао Михаиловићу да поведе рачуна да српски народ не гине узалуд.²¹⁴⁷ Јовановићево мишљење делили су и неки Михаиловићеви команданти. Поручник Давид Симовић командант Драгаческе бригаде је сматрао да уколико се наставе одмазде, нестаће јединица ЈВуО-а у његовом и суседним срезовима. Он је од свог заповедника тражио одобрење да отвори борбу са Немцима да би се сачувала храна и „оправдали“ губици који се већ трпе услед репресалија. Предложио је и да се „један срез жртвује“, тако што ће се у њему побити сви Немци. Као могућа места обрачуна навео је и Дежевски срез, да би поред хришћанског страдало и муслиманско становништво, односно Моравски или Жички, где је живаљ расположен за борбу.²¹⁴⁸ Михаиловић није прихватио Симовићеве сугестије, али је наредио капетану Цветићу 9. децембра да у једној ноћи попали све пилане на Голији и дрвну грађу која је била одвојена за немачку војску. Наредио му је такође, да не одустаје од спровођења грађанске непослушности, да не да животне намирнице окупатору, јер ће од реквизиција „народ помрети од глади“.²¹⁴⁹

Цветић је међутим, упозорио да се Немци „служе драстичним мерама, јер пале све зграде у које посумњају да су служиле за наше становање, а сопственике одводе и убијају“. Додао је да окупатор „на све стране хапси“, што му прекида везу са јединицама унутар корпуса и отежава обавештајни рад. Народ је био заплашен овим акцијама и понашао се по принципу „дати све, само да се главе сачувају“. То је све у пренесеном смислу значило да му је тешко да настави са извршењем грађанске непослушности. Стога је бојкот окупаторских наређења је ослабио.²¹⁵⁰ Ово иначе, није био први пут да се Михаиловићу пркоси из команде

²¹⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 14, стр. 10, 15, деп. 3216, 3260.

²¹⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 14, деп. 21.

²¹⁴⁸ ВА, ЧА, кут. 276, ф. 1, док. 1, деп. 3538.

²¹⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 292, ф. 1, док. 17, стр. 13, 30–31, деп. 2028, 2103.

²¹⁵⁰ 1–2.

Јаворског корпуса ЈВуО-а, што сведочи о његовом недовољно чврсто утемељеном ауторитету.²¹⁵¹ Цветић је известио и да му је војвода Ђуровић око 10. децембра заробио двојицу курира и предао их Немцима, који су их обесили. Зато је одлучио да коначно убије Ђуровића, а његов одред, без обзира на све, ликвидира. Са овом одлуком се сложио и поручник Павловић, као и генерал Михаиловић, који је предложио ликвидацију „*накленом машином*“.²¹⁵²

Одмазде окупатора су се међутим, наставиле. Вести о немачким репресалијама у Дежевском срезу стигле су и до италијанске команде у Пљевљима. Њихов доушник из Новог Пазара, трговац Месудбег Омербеговић,²¹⁵³ јавио је да су Немци током децембра наставили да „*разоружавају, испитују и стрељају многе Србе*“.²¹⁵⁴ Тако је на улицама Новог Пазара 5. децембра пребијен на смрт Димитријевић Вуксан. Група СС војника из Новог Пазара на челу са поменутиим Пфефером, упала је 25. децембра у село Војковиће, недалеко од вароши. Село је блокирано, па су уз помоћ председника општине Хамда Сарачевића и наоружаних муслимана, похватани сви православни житељи. Опљачкано је шест кућа породице Крсмановић, а Драгутин Крсмановић и Драгољуб Крсмановић су на

---

²¹⁵¹ Током лета и јесени 1942. године у корпусу је буктао сукоб између команданта Петровића и потчињеном му Цветића. Борци и официри су се поделили у две струје. Будући прек и осيون, Петровић је убрзо отворио и размирицу са генералом Михаиловиће, коме је недостајало утицаја да посредно среди ситуацију у овој јединици. Ситуација је била врло замршена обзиром да су обе стране биле компромитоване. Петровић је наимае, украно неколико стотина енглеских златника и бесправно задржао, на подсмех британских официра у Михаиловићевом штабу, радио станицу са великим дOMETOM. Онда је и напао и ухапсио Михаиловићевог везисту Прекоршека само зато што је био Словенац. Цветић је на другој страни, дубоко огрезао у непотизам и сплеткарење, а незнајући, држао је у свом најближем окружењу прикривене комунистима попут поручника Миладина Радуловића. После низа свађа, преписки, отмица, крађа и убистава, крајем године су официри Јаворског корпуса стали на страну Цветића и самоиницијативно, без Михаиловићевог наређења, ухапсили Петровића и лишила га команде. Заповедник ЈВуО-а није имао избора него да потврди Цветића за команданта корпуса, док је Петровић уз благ укор послат у источну Србију. Стање у јединици се међутим, неће у многоме поправити, па ће корпус остати једна од најлошијих јединица Михаиловићеве војске. Подробније о сукобу унутар Јаворског корпуса ЈВуО видети у:

²¹⁵² ВА, ЧА, кут. 42, ф. 1, док. 26, стр. 2; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. 29, деп. 4097.

²¹⁵³ Он је од стране Вјекослава Угљеша, преводиоца у италијанској команди у Сјеници, означен као један од „*највреднијих и најспособнијих поверљивих лица италијанске обавештајне службе*“. Он се неколико пута у току 1942. године састајао са италијанским официрима и то у Новом Пазару, наравно када су они имали послове са немачким властима. Поред њега од италијанске обавештајне службе је заврбована и извесна госпођа Бенчан, жена лекара Бенчана кога су могуће због тога Немци стрељали крајем 1942. године, са њеним одраслим сином и ћерком... ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљеша Вјекослава преводиоца код италијанских окупационих власти у Сјеници при Крајској команди у Косовској Митровици рађено од 2. до 13. маја 1943. године, стр. 35, 48–49; Авдо Ђеранић, Болница у Новом Пазару у време Другог светског рата, *Новопазарски зборник*, 25, 2001, стр. 338.

²¹⁵⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1221, Comando della 3. reggimento alpine al Comando della 1. divisione „Taurinense“, Informazioni, Nr. 778, 24. dicembre 1942., p. 1.

очиглед породице обешени у дворишту.²¹⁵⁵ После констатних тужби локалних албанских власти на српско становништво у Дежевском срезу, а због његове помоћи ЈВуО-у, Немци су током децембра ухапсили све свештенике пореклом из Новог Пазара. Тада су ухапшени и спроведени у Косовску Митровицу: Чековић Јеротије, Крсмановић Душан, Петровић Божидар и Цвијетић Нићифор. Уз њих је ухапшено још 5 виђенијих Срба из Новог Пазара, међу којима и адвокат Недић Светозар.²¹⁵⁶ Тиме је сада, после прогона из 1941. године, српски народ у новопазарском крају био потпуно „обезглављен“, а повратак прогнанима готово немогућ. Била је ово иста пракса коју су вековима уназад спроводиле османске власти приликом прогона Срба, што нам још једном пластично показује да је на овим просторима време текло, али није „пролазило“.

Јаворски корпус је у међувремену, имао током друге половине децембра неколико сукоба са Ибарских четничким одредом. Капетан Цветић је притом успео да разоружа и зароби 15 легализованих четника из. Једног официра међу заробљеницама је и погубио. Потом је један Ђуровићев четник дезертирао и из затвора у Рашки ослободио неколико Цветићевих људи које је вероватно чекала смртна казна.²¹⁵⁷ До 28. децембра четници Јаворског корпуса су запалили и све пилане на Голији, што је била њихова највећа диверзија од почетка окупације. Немачка војска је затим изашла на терен, узела 40 виђенијих Срба из голијских села за таоце и запретила да ће их стрељати уколико се сличне акције понове. Неколико сељака је затим и обешено.²¹⁵⁸

Поручник Павловић је затим са људством Дежевске бригаде извршио рацију у Штитарској општини, поводом разоружања тамошње чете, што је навело генерала Михаиловић да народ ових крајева чак, назове „*кукавичким и издајничким*“, што није одговарало истини. Тројицу Срба који су муслиманима потказали где се крије оружје, поручник Павловић је ликвидирао крајем децембра. Истовремено је

---

²¹⁵⁵ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 2; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 252, стр. 1.

²¹⁵⁶ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, стр. 450.

²¹⁵⁷ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 5, стр. 2, деп. 4136, 4138; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 114.

²¹⁵⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Bollettino informativo nr. 175/M del giorno 31. dicembre 1942., p. 2; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. 27, деп. 4085;

успео да се повеже са „српским жандармима“ који су наводно пристигли у Нови Пазар тих дана и прихватили његову команду. Командант Дежевске бригаде је известио и да је добио информације из вароши да ће италијанске власти преузети команду над Новим Пазаром и Рашком, што иако је, није одговарало истини, заинтриговало Михаиловића.²¹⁵⁹

Ова нетачна информација је вероватно кружила Дежевским срезом због припрема СС трупа за премештај, који ће уследити почетком јануара 1943. године. Њих ће као посадне трупе заменити бугарске јединице. Оне ће потпуно окренути аршине, почети да штите хришћанско, а да прогањају муслиманско становништво. Према речима Павловића, одласком СС дивизије „Принц Еуген“ ситуација се по организацију ЈВуО драстично поправила на његовом терену. Капетан Цветић је такође, послао сличне коментаре ВК ЈВуО.²¹⁶⁰ На јужне границе Дежевског среза прелили су међутим, верски сукоби из Сјеничког и Бјелопољског среза, а затим и масе избеглих муслимана, што ће локални живаљ ставити пред нова искушења.

***

Због проблема са избеглицама (избеглице у Рашки из Дежевског среза и муслимани из Босне у Новом Пазару) али и економским губитака (затвореност путева за транспорт намерница и људи преко Рогозне и Тутина), обе супротстављене стране у Дежевском срезу, албанска власт у Новом Пазару и четничка команда у Рашки, морали су да приступе мирном решавању нагомиланих спорова. О томе сведоче састанци у Слатини, Новом Пазару и Косовској Митровици током периода јануар-април 1942. године. Мировну иницијативу пратила су међусобна убијања на верско-етничкој основи – инциденти у Штавичком срезу и Ибарском Колашину, убиство трговаца у долини Ибра, пљачкање по унутрашњости срезова после отварања саобраћаја итд. Па и поред тога, може се закључити да су поменути састанци погурали односе муслимана и хришћана са „мртве тачке“.

---

²¹⁵⁹ Исто, стр. 27, 29, деп. 4096, 4098; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 14, стр. 23, деп. 1827.

²¹⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 17, стр. 33, деп. 2400; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 5, стр. 20, деп. 112.

Све то је међутим, поништено поступцима албанских власти у Новом Пазару (читај Аћифа Хаџиахметовића Бљуте), током уласка српских граничара у варош крајем априла. Протести су поново сведени на верски ниво (пропаганда о доласку „српске војске“ иако су убрзо и муслимани примљени у јединицу) и онда искоришћени за још једну јавну манифестацију проалбанских ставова Бљуте и људи окупљеним око њега. Тако су по ко зна који пут новопазарски муслимани показали да не желе да живе у Србији, чак ни овој крњој, где су имали већа права о самих Срба. Из свега наведеног се намеће закључак да долазак граничара нити је поправио положај хришћана у Дежевском срезу, нити је затворио „пукотине“ на тремеђи Србије, Црне Горе и Албаније.

Боравак генерала Михаиловића на Голији донео му је углавном проблеме. Прво, због потпуне неконспиративности изазване његовом великом популарношћу у народу (жалбе Остојића на курире, њихове приче по Рашки), те необазривости енглеских савезника (јавно преношење Михаиловићевог кретања), Немци му умало нису дошли главе (операције „Форстат“ и „800“). Друго, активност Немаца је додатно укочила организацију ЈВуО-а на овом простору. Треће, иако је Михаиловић сматрао Голију идеалном за дотур материјала из ваздуха, Енглези су потпуно заказали – погрешно бачен материјал, погрешно спуштени падобранци; те је он сам отказао даље пошиљке. Четврто, тада престаје сваки вид сарадње ЈВуО са легализованим Машаном Ђуровићем, што је значајно ослабило Јаворски корпус који је он до тада свесрдно помагао.

Припадници дивизије „Принц Еуген“ дошли су на простор Дежевског и Студеничког среза да би осигурале комуникације које су водиле за Грчку и даље Северну Африку, где су се тада водиле одлучујуће борбе. Где год би наступале за собом би остављале крвав траг – села на Рогозни и Голији, пребијања по Новом Пазару, насиља у Војковачкој општини или Студеничком срезу. Муслимански прваци су присуство СС-оваца ненаклоњеним Србима, искористили да уклоне што је више могуће њихових првака у Дежевском срезу. Овај закључак се намеће не само због навода које је о томе оставио Машан Ђуровић, већ и чењеница о хапшењу свештеника (Јеротије Чековић, кога су у априлу желели да убију) и виђенијих грађана (од који су неки и убијени у затвору попут пароха из Врачева

или Крсмановића из Војковића). Тиме је део муслиманске елите још једном јасно показао Србима, да њихово физичко присуство на територији Дежевског среза неће трпети.

У ситуацији великог притиска Немаца и муслиманских колаборациониста, те слабости Јаворског корпуса, грађанска непослушност није могла много да наштети окупатору – неколико попаљених пилана, зграда општина и пар чарки са колаборационистима и СС-овцима. Но, на другој страни, психолошки ефекат је био значајан поготово у условима сурових репресалија и велике реквизиције. Учинак није помутило ни видно нерасположење сеоског српског становништва према четницима, будући да је патило од одмазде окупатора и колаборациониста.

VII

ЖИВОТ У ПОДЕЉЕНОМ И ПОБУЊЕНОМ САНЦАКУ

7.1. Животни стандард

Окупација је мештане града и села увела у несигурно време испуњено бедом, насиљем и сиромаштвом, што је нужно наметнуло питање њихове егзистенцијалне сигурности. Опште пропадање захватило је све слојеве друштва, а ефекат тога било је урушавање дотадашње социјалне структуре. Као кључни фактор опстанка поставља се проблем запошљавања и то у условима знатно суженог тржишта рада. Недостатак и несигурност послова отворили су још једну тмурну димензију свакодневнице, а то је било питање исхране. Надомешћујући њен недостатак италијанске власти су изградиле савршен пропагандни систем, чији су ефекти далеко надживели његове ствараоце. Па и поред тога, глад је остала свеprisутна опасност, поготово на селу. Овакво стање је раздраживало људе доводећи их на ивицу разума, где су се обликовале разне врсте колективних страхова и присхоза.

Стање опште немаштине и могућности успелења

После окупације Југославије грађански слој се широм Србије нашао у тешким животним условима. Разне врсте заплена и потраживања окупатора, пљачке, несташнице хране, недостатак посла, ниске зараде, корумпираност колабоационих власти, велики број избеглица итд., биле су само неке од брига варошана. Све ово је довело до осиромашења грађанства које запада у бедно стање. По питању лоших животних стандарда градови на територији Санцака нису били изузетак. Почев од пролећа 1941. године положај грађанства је овде био и тежи, будући да је српско становништво масовно отпуштано из службе, њихове радње су пљачкане и(ли) затваране, куће конфисковане, а људи су морали да трпе разна понижавања од стране власти НДХ и Велике Албаније. Овакву судбину су доживели становници Новог Пазара, Тутина, Сјенице, Нове Вароши, Прибоја, Пријепоља и делимично Пљеваља.

Окупатор је са друге стране, спроводио политику мача и одузимао без накнаде оно што му је било потребно. У томе су се превасходно истицали Немци. Тако су у Рашки неколико пута узурпирали људима станове ради смештаја војске,

поготово оперативних јединица које су имале да ступе у дејство. У пар наврата су истеривали избеглице из вароши, будући да није било довољно места. Немачке власти нису водиле рачуна о избаченима, а знало је доћи и до пљачке конфискованих објеката.²¹⁶¹

Насупрот томе, Италијани су углавном уговарали са грађанима изнајмљивање њихових просторија, осим државних које су им припале као победницима. Не би требало међутим, заборавити да су италијански војници током битке за Пљевља порушили више десетина стамбених објеката широм насеља. Иако су касније оформили Комисију за ликвидацију штете, накнаду нису могли добити сви оштећеници.²¹⁶² Официри обе војске су исто тако, бирали најлуксузније куће по градовима и усељавали се углавном, без плаћања кирије. Такви случајеви су забележени у Новом Пазару, Сјеници, Пријепољу, Новој Вароши, Прибоју итд. То међутим, није било оно најгоре. Током, на пример, верских сукоба у Новом Пазару у јесен 1941. године, албански качаци који су доведени из Метохије, протерали су хришћанске власнике кућа које су им се свиделе и уселили се у њих.²¹⁶³ Што се тиче остале имовине православних она је опљачкана до краја године. Они који нису избегли из вароши током 1941. године, или су се у њу вратили током 1942. или 1943. године, у већини случајева су живели бедно. Сиромаштво није заобилазило никога. У истим проблемима су се нашли предратни угоститељи, трговци, службеници, радници и сељаци.²¹⁶⁴

У „великом сиромаштву“ су живели и Срби у Метохији, поготово они из Пећи и околине. Они се овде помињу пошто исти касније беже у градове на територији Гувернатората Црне Горе. Почетком 1942. године они су били у толикој беди да је СУПЕРАЛБ-а предложила да се способни мушкарци пошаљу на рад у централну Албанију, где би уз плаћен пут, добијали дохотке. Тамо је требало да бораве у

---

²¹⁶¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 26; ИАК, фонд 29, Општина Рашка 1941–1944, кут. 6, Пријава општинским властима у Рашки 29. јануара 1942. године, стр. 1.

²¹⁶² ВА, Иа, кут. 751, ф. 2, док. 44, стр. 1; ВА, Иа, кут. 740а, ф. 1, док. 3/2, стр. 1.

²¹⁶³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо породице Матовић из Новог Пазара Тихомиру Шарковићу, август 1941. године, стр. 1.

²¹⁶⁴ Исто, Дописи, саопштења и спискови о подељеној помоћи сиротињи и избеглицима, стр. 1–7.

посебно припремљеним камповима.²¹⁶⁵ Током фебруара ситуација је и поред ове иницијативе остала иста. Генерал Д'Апонте је извештавао да Срби у Пећи живе у „максималном“ сиромаштву, те да албанске власти не обраћају ни најмању пажњу на то. Стога је предложено да се између 6.000–7.000 Срба из Пећи раселе како неби умрли у беди или били убијени од стране Албанаца. Дестинација је била Стара Албанија, где би добили и посао. Пошто до овога није дошло, а Италијани нису могли да хране на дужи период толико људи, Срби се исељавају у правцу Црне Горе, односно према Рашки или Куршумлији, носећи беду са собом.²¹⁶⁶

Поред отимања некретнина стандард су круниле и огромне реквизиције окупатора. Посебно тешке за поднети биле су потражње Немаца. Ни Италијани нису били претерано обазриви према запоседнутим подручјима.²¹⁶⁷ Реквизиције су погађале како градско, тако и сеоско становништво. Као пример навешћемо Студенички срез. Почетком фебруара 1942. године председник општине Рашка Милорад Росић морао је да иде у Београд по новчана средства којим су се имали исплатити немачки водичи, радници који су били у њиховој служби, односно локална немачка јединица, будући да општинска каса није могла да покрије трошкове. Потражње су износиле око 500.000 динара, док је буџет за целу годину износио само 200.000 динара.²¹⁶⁸

Како нам говоре белешке савреника Немци су свакодневно општини слали списак ствари које је требало набавити. Општинске власти су се довијале на разне начине да их пронађу, плаћајући новцем за њих. Власници ипак, нису увек за „продате“ ствари добијали адекватну суму. Уколико се нешто не би пронашло општина је морала да исплати цену артикла у новцу. Можемо само претпостављати до каквих је све малверзација долазило по овом питању. Поучени

---

²¹⁶⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/594, Comando superiore forze armate Albania, Nr. 236, Minoranze Montenegrine in territorio Albanese, 17. gennaio 1942., p. 1–2.

²¹⁶⁶ Ibid, Dal Comando divisione Pogle al Comando IV corpamiles, Nr. 354, 8. febbraio 1942, ore 17.00, p. 1; Ibid, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Nr. 285, Situazione nel Kossovo, 26. gennaio 1942., p. 3; Ibid, Dal Comando divisione Pogle al Comando settore Pec, Nr. 441, 13. febbraio 1942., ore 17.00, p. 1.

²¹⁶⁷ Из Сјеничког срезу су на пример, узимали толико стоке да се у једном тренутку месо за потребе локалног становништва морало увозити из „Недићеве“ Србије... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gennaio 1943., Nr. 175, 24/1/1943, p. 2.

²¹⁶⁸ ИАК, фонд 29, Општина Рашка 1941–1944, кут. 6, Упут Министарству финансија у Београду 5. фебруара 1942. године, стр. 1.

вишевековним ропством у Османском царству сељаци су се на разне начине сналазили да завојевачу дају што мање. Пријављивали су нетачне приходе, квасили вуну или је мешали са песком да буде тежа, натапали гајбе у којима су носили воће или поврће и сл.²¹⁶⁹

У Дежевском и Штавичком срезу ситуација је била још гора. Тамо се поред реквизиција плаћала и феудална дажбина, односно ушур у висини од $\frac{1}{4}$ производа домаћинства на годишњем нивоу, плус $\frac{1}{10}$ за алабнску државу у тутинском крају. Овиме је било погођено у огромној већини српско становништво. Немачке реквизиције стоке у Косовско-митровачком округу су на другој страни, биле толике да је окружни ветеринар писао током 1942. године, да сточни фонд нема никакву перспективу.²¹⁷⁰

Некада су окупаторске снаге знале да се упусте и у отворено пљачку грађана. Мештани Прибоја жалили су се децембра 1941. године да им војници „Пустерије“ пљачкају све што им дође под руку: кокошке, овце, козе, новац, брашно, вуну, мед... Пошто им је стока допремана чак из Берана, Италијани су често залазили по селима и узимали потребну количину меса. Некада су плаћали, а некада отимали. Сељаке би притом упућивали на благајну при гарнизону где се могла наплатити штета учињена од стране окупаторских снага, уколико оштећеник успе пред „латинским кадијом“ то и докаже. Ни немачка војска није била боља. Очевици су забележили да су Немци опљачкали дућане по Рашки априла 1941. и августа 1943. године. Другом приликом су носили све: ракију, живину, хлеб, новац итд.²¹⁷¹ Иста судбина снашла је и српску имовину у Сјеници, радње и куће, крајем априла 1943. године, када су варош од Италијана преузели власти Трећег Рајха. Немци су опљачкали и Пријеполје када су почетком децембра исте године снаге НОВЈ-а потиснуте из овог места. Оваквих примера има много, а о штети коју су на овај начин причине власти НДХ и Велике Албаније већ смо писали.

---

²¹⁶⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 31, 50.

²¹⁷⁰ Немци су узимали 35.000 кг меса на недељном нивоу, односно 700 говеда и око 2.000 комада ситне стоке... ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици о ветеринарској служби у округу Косовско-митровачком од 15. јула 1942. године, стр. 2–3.

²¹⁷¹ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 89; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 110.

Грађанство је сиромашило и због великог броја мушкараца заробљених током Априлског рата, а који су у логорима остали до краја конфликта. Само из Дежевског среза је у жицама завршило 646 хришћана и 264 муслимана. Из суседног Штавичког среза је заробљено најмање 86 војника бивше југословенске војске. Око 31 мештанина Прибојског среза обе вероисповести, завршило је такође, у логорима.²¹⁷² Њихова судбина је годинама била неизвесна, што је њихове породице држало на рубу егзистенције.²¹⁷³ Ситуација је ипак, била повољнија у италијанској окупационој зони. Крајем августа 1941. године италијанске окупационе власти су обнародовале да су код немачких савезника успеле да издејствују пуштање свих официра, подофицира и војника пореклом са територије Гувернатората Црне Горе.²¹⁷⁴ Пуштања је и посредством Недићеве владе, али је тај процес ишао доста спорије.

Тешки животни услови који су испуњавали свакодневницу вароши условљавали су њене становнике да сву пажњу усредсреде на добијање било каквог посла. Зарада је затим, коришћена да би се обезбедиле основне ствари, пре свега храна. Већ традиционално најсигурнији је био „државни“ посао, односно ухлебљење преко пореске управе, здравства, судства, комуналног или других институција јавног сектора. Занатство је било исплатљиво али услед недостатака сировина, није увек гарантовало зараду у континуитету. Најуноснија је била трговина, али се пословање у овој бранши увек кретало на граници закона.

Приликом запошљавања службеника у колаборационој администрацији италијанске власти су гледале да пропорцијално распоређују муслимане и

---

²¹⁷² М. Радовић, *Ратни војни заробљеници...*, стр. 131; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фасцикла Тутин, Списак лица која су прошла кроз непријатљеске војне заробљеничке логоре и лица која су у току окупације била хапшена и затворена од стране окупатора па су се повратила у земљу, стр. 1–9; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, стр. 134–143.

²¹⁷³ Као чест пример поменућемо случај Радомира Николића, инспектора из Пријепоља. Он је прво био заробљен од Италијана априла 1941. године и послат у логор Фиери у Албанију. Онда је ослобођен, па поново ухаћен после Јулског устанка. Интерниран је у Клос у Албанији где је остао до септембра 1942. године. Пошто је провео месец дана у Пријепољу на слободи, опет је ухапшен и до краја године, преко Цетиња, пребачен у радни логор у Парму. Када је Италија капитулирала интерниран је у Немачку, у околину Дуизбурга где је дочекао крај рата. За све време окупације био је у Пријепољу свега неколико месеци... АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 404.

²¹⁷⁴ DA CG – АО РВА, фонд Рјевља 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Наредба делегата цивилног комесара за Црну Гору у Пљевљима свим општинским управама, бр. 1247, 28–8–1941. године, стр. 1.

хришћане. Та матрица је примењивана од најнижег до највиших степана цивилне управе.²¹⁷⁵ Водило се рачуна и о избеглицама, како онима са Метохије, тако и онима из Бихора или других делова Гувернатората. Они су чак, некада имали предност над староседеоцима.²¹⁷⁶ То међутим, није увек било најсрећније решење. Пуковник Бараси писао је из Бјелог Поља крајем 1942. године, да избеглице имају проблеме са „*комплексним радом*“ у канцеларији, те да им касне припадности, што код њих ствара нервозу.²¹⁷⁷ Функционисање општинских служби и сам рад чиновника у њима, те њихово деградирање или унапређивање, ослањало се на законодавство Краљевине Југославије. То је потрајало до децембра 1942. године када су Италијани донели нове законе. Гувернатрат је дозвољавао чиновницима могућност да ступе у четничке одреде зарад борбе против комуниста, на који начин су могли да стекну додатна примања.²¹⁷⁸

Када је такође, било чиновника без намештења додељивани су им разни послови, да би имали некакву зараду. Рецимо почетком 1942. године сви слободни чиновници у Студеничком и Дежевском срезу радили су на попису избеглица.²¹⁷⁹ Бившим припадницима ЈВ-оа, официрима и подофицирима који нису узели учешћа у борби против Италијана, исплаћиване су пензије у висини од половине плате коју су имали на дан капитулације.²¹⁸⁰ Службовање под окупатором није међутим, био најбезбеднији посао. Општински чиновници су често долазили на удар гериле као „*слуге завојевача*“. Некада је притисак на њих био толики, да су их окупаторске власти узимале у заштиту.²¹⁸¹ Ни ангажман при покрету отпора (услед ослобођења градова) на другој страни, није био погодан.

---

²¹⁷⁵ ВА, Иа, кут. 740, ф. 9, док. 11, стр. 1.

²¹⁷⁶ Гувернаторат Црне Горе наредио је 18. новембра 1942. године да се упражњено место у Среском суду у Прибоју, попуни лицем које је имало статус избеглице. Иако је без посла био велики број мештана Прибоја обе конфесије, до тада су већ двоје људи са истим статусом била ангажована на раду при овој институцији... ВА, Иа, кут. 751, ф. 2, док. 56, стр. 1.

²¹⁷⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 4.

²¹⁷⁸ „*Пљеваљски весник*“ за 11. децембар 1942. године, стр. 2; ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 21, стр. 2–3.

²¹⁷⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Поверљиво 1942. године, Наредба Начелства среза Студеничког од 18. маја 1942. године, стр. 1.

²¹⁸⁰ „*Пљеваљски весник*“ за 2. фебруар 1942. године, стр. 1.

²¹⁸¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Распис начелства Студеничког свим општинама од 17. фебруара 1943. године, Бр. 1597, стр. 1.

Био је углавном слабо плаћен, није се могао одбити, а привлачио је пажњу окупатора.²¹⁸²

Посебан вид „државне“ службе било је ангажовање при колаборационим јединицама: жандармерији, националистима, муслиманској милицији, СДС-у, СГС-у или немачким снагама – Вермахту и СС-у. На оружано службовање за окупатора се може посматрати као на сигурнији вид прихода, уз наравно свест о томе да су се запослени свакодневно излагали животним опасности.²¹⁸³ Стога су они имали одређене привилегије. Уколико би били рањени лечени су у градским болницама, приликом осакаћења добијали би инвалиднину, а услед погибије или нестанка, њихове породице су биле обезбеђење економским повластицама. Помоћ се добијала уколико комисије при Цивилном комесаријата или Војно заповедништву Србије то одобре. Новчана потпора је некада знала и да касни.²¹⁸⁴ Чак су и комунисти давали „субвенције“ за борце. Тако је Команда места у Новој Вароши током зиме 1941/1942. године помагала породице оних који ступе у Нововарошку партизанску чету.²¹⁸⁵ Слично је било и са припадницима СС дивизија или ХИПО полиције из Дежевског и Штавичког среза. Припадници националистичких одреда, муслиманске милиције или СС јединица, могли су увек рачунати на редовну исхрану, лекарску негу, али и богати плен услед пљачке симпаизера НОП-а, ЈВуО-а или цивила. Све то је овај вид упослења, иако колаборационистички, за многе учинио врло примамљивим.

Најбоља служба било је место преводиоца при окупаторским гарнизонима. Из њихове неопходности окупатору због комуникације са локалним живљем, тумачи су извлачили додатну корист развијајући често под окриљем завојевача, сопствени угоститељски или трговачки бизнис. Народ је према њима гајио страхопоштовање и додворавао им се како би имао адута за евентуалне проблеме

---

²¹⁸² ИАБ, УГБ, Специјална Полиција, IV – 13/116 и 205/25.

²¹⁸³ О томе говори случај Хајра Ибровића из Нове Вароши, који је мобилисан у СС трупе по његовим речима насилно, крајем 1943. године. После завршене обуке у Немачкој, упућен је у СС трупе распоређене у Француској. Затим је као болничар пребачен са јединицом у Мађарску. Пред капитулацију Немачке распоређен је на мађарско-словеначку границу, где је рањен у борби са Црвеном армијом. Заробљен је у болници у Аустрији, па је све до октобра 1945. године остао у лагеру у Бадајблигу. Тек после тога се вратио кући у Нову Варош... АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 19.

²¹⁸⁴ ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 1, стр. 5–6; „Пљеваљски весник“ за 21. децембар 1942. године, стр. 2; ВА, Ча, кут. 139, ф. 3, док. 15, стр. 1.

²¹⁸⁵ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 16, док. 17, стр. 1.

са окупатором. Све то је коштало, па су тумачи легално и илегално пуно зарађивали. Не би требало сметнути са ума да су неки од њих радили и за ОВР-у, за шта се добијао бонус. Због тога су на пример, локални четници планирали да ликвидирају преводиоца при италијанском гарнизону у Прибоју, иначе пореклом из Колашина. Када је ова варош у питању још утицајнија особа био је апотекар Антон Чубелић који се служио како италијанским, тако и немачким језиком. Радио је и за ЈВуО. Кретао се у друштву високох италијанских и немачких официра, који су га посећивали у његовим приватним одајама.²¹⁸⁶

Смако Шкријељ порески службеник из Руднице код Тутина, је дуго времена био једина особа која је у Штавичком срезу знала италијански језик. Захваљујући везама са окупаторском војском и обавештајном службом, пробио се током рата до места начелника пореске управе у Тутину, те високих позиција при истој институцији у Пећи и Новом Пазару.²¹⁸⁷ Било је и оних који су радили као двоструки агенти, попут већ више пута поменутог Вјекослава Угљеша, тумача при гарнизону у Сјеници. Извесна Винка Маглов пореклом са Корчуле, се у Новој Вароши током окупације толико обогатила служећи Италијанима као тумач, да је отворила кафану. Она је помоћу окупатора брзо остала без озбиљне конкуренције.²¹⁸⁸

У ратно време ипак, ниједан административни посао није гарантовао сигурну егзистенцију. Због честих војних превирања у северним срезovima Гувернатората који су често мењали окупационе системе (Италија, НДХ, Велика Албанија, Немачка), било је тешко одржавати континуитет рада јавних служби. Финансијска дирекција Гувернатората жалила се половином новембра 1941. године да у Сјеничком срезу ни после два месеца од доласка италијанских трупа није успостављена пореска управа.²¹⁸⁹ Када је то питање коначно дошло на ред, Италијани су се повукли из Сјенице, па се на формирање поменутог тела чекало до лета наредне године. Запослени у цивилној управи често су се жалили на мале зараде. Дешавало се и да државни чиновници из Студеничког и Дежевског среза

---

²¹⁸⁶ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 18, 92.

²¹⁸⁷ АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 5, прилози 20–21, 26–27, 35–36, 39, 60, 93–95.

²¹⁸⁸ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 32.

²¹⁸⁹ ВА, Иа, кут. 746, ф. 1, док. 17, стр. 1.

на пример, током 1941. године буду од немачког окупатора приморани да напусте посао како би чували државне објекте без икакве надокнаде.²¹⁹⁰

У Прибојском срезу на другој страни, државни службеници су се обратили генералу Биролију почетком новембра исте године да им се повећају дотадашње припадности, пошто су цене хране и других потребнина вишеструко скочиле. Апел су упутили службеници среске поште и телеграфа, суда, пореске управе, жандармерије, железнице, школе, као и представници СПЦ-а.²¹⁹¹ Да недовољна примања нису мучила само чиновништво у Прибоју, показује одлука генерала Биролија од 16. децембра 1941. године, да повећа плате свим службеницима на територији под његовом управом.²¹⁹²

За разлику од мирнодопског периода могло се и остати без државне службе. Најчешће је разлог томе била активност партизана које су вољно или принудно подржавале поједине општинске власти. Тако је Гувернаторат почетком фебруара 1942. године наредио обуставу свих доходака, плата и пензија за Матарушку, Бобовску, Бољанићку, Косаничку, Мељачку, Хоћевинску и Премћанску општину у Пљеваљском срезу. Службеници су без плата били неколико месеци.²¹⁹³ Некада није било довољно средстава, нити потребе за тренутним бројем чиновника, па је он редукован. Стога је Цивилни комесаријат тражио да му се на месечном нивоу из свих срезова шаљу прецизни пописи особља ради прегледности протока новца.²¹⁹⁴ Гувернаторат је задржао право и да суспендује чиновнике по потреби, приликом чега су исти добијали само 50% од укупне плате.²¹⁹⁵ Чак су и припадници квинслиншких оружаних снага, па и тумачи, губили „посао“. Поменимо разоружавања Ђуришићевих четника у мају 1943. године или пљеваљских четника месец дана касније, односно судбину Вјекослава Угљеша, преводиоца из Сјенице, кога је због контаката са ЈВуО-м ухапсила СД полиција.

²¹⁹⁰ ИАК, фонд 29, Општина Рашка 1941–1944, кут. 5, Документа за септембар 1941. године, Списак становника општине Врачевске који морају да чувају државне објекте, стр. 1–2.

²¹⁹¹ ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 48, стр. 1; ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 21, стр. 1; ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 22, стр. 1; ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 24, стр. 1–2; ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 28, стр. 1–2.

²¹⁹² „Пљеваљски весник“ за 26. јануар 1942. године, стр. 1.

²¹⁹³ „Пљеваљски весник“ за 2. фебруар 1942. године, стр. 1.

²¹⁹⁴ Италијанске власти су тако половином априла 1942. године, тражиле од пуковника Барасија да им достави списак отпуштених чиновника у Бјелопољском срезу, истовремено му забрањујући да њихова места попуни новим људима... ВА, Иа, кут. 749, ф. 1, док. 22/2, стр. 1; ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 21, стр. 2.

²¹⁹⁵ ВА, Иа, кут. 751, ф. 9, док. 29, стр. 6.

Што се тиче трговине њена исплатљивост је углавном била пропорцијална степену сарадње са окупатором, односно сналажењу на „црној берзи“. Уколико би неки појединац желео да покрене трговину у Пљевљима, Сјеници, Новој Вароши, Прибоју или Пријепољу, морао је да се обрати локалној цивилној управи за одобрење, а према југословенском закону о радњама. Почев од априла 1943. године, последњу реч даје Команда краљевских карабињера са седиштем у Пљевљима. Карабињерија је имала и да провери све до тада издате дозволе.²¹⁹⁶ Уколико сте били у милости Италијана са њима сте уговарали цену артикала, а они су према неким сведочанствима, били широке руке при куповини. То је друге трговце потискивало из посла, а штетило је и грађанима, јер су цене вишеструко расле. Стога је Гувернаторат сам одређивао цене на тржишту. Оформио је у ту сврху још у августу 1941. године, комисије за контролу цена. Оне су ипак, често радиле на принципу двоструких аршина.²¹⁹⁷

Уз дозволу немачких власти муслимани-трговци из Новог Пазара наставили су са предратним бизнисом. Они су наине, неометано ишли по Србији, куповали разну робу, враћали је у свој родни град, Рашку или Косовску Митровицу, те их тамо препродавали.²¹⁹⁸ Пошто српска влада није у потпуности контролисала Косовско-митровачки округ, то су они били поприлично слободни при одређивању цена. Шверц је у Новом Пазару цветао током окупације. На другој страни, пошто је у Старом Расу владао монетарни хаос, трговина је често вршена и у натури, односно робном разменом.²¹⁹⁹ Трампа је имала свој флуидни курс. Све наведено омогућило је ширење црноберзијанских послова и других тржишних малверзација.

Трговачке и затнатске радње су по градовима, на пример у Беранама, радиле свакога дана од 7.30–12.00 и 15.00–19.00. У Пљевљима су радиле до 20.00, сат и по времена краће од бакалница и два сата краће од кафана.²²⁰⁰ Рад на велико био је онемогућен чињеницом да су тржиште држале италијанске фирме. Уживајући

---

²¹⁹⁶ ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 9, стр. 5.

²¹⁹⁷ ВА, Ча, кут. 19, ф. 2, док. 3, стр. 1; ВА, Иа, кут. 740, ф. 1, док. 4, стр. 1–2.

²¹⁹⁸ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 16.

²¹⁹⁹ ВА, НОВЈ, кут. 4, ф. 1, док. 21, стр. 1.

²²⁰⁰ ВА, Ча, кут. 148, ф. 4, док. 1, стр. 1; DA CG – АО PVA, фонд Пљевља 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Наредба Начелства среза Пљеваљског општинској управи Пљевља, бр. 189, 27. V 1941., стр. 1.

разне врсте привилегија по праву јачега, оне су извличиле екстра профит из овакве врсте пословања.²²⁰¹

Преко квинслиншке управе или окупаторских власти становништво је могло наћи ухљебљење и у малобројним индустријским постројењима. Једно време се у Пљевљима налазио управни одбор погона „Шипад“ који се бавио експлоатацијом шума и прерадом дрвета.²²⁰² Слично је било и у Дежевском и Студеничком срезу где се могао добити посао по стругарима на Голији. Радило се и у рудницима у долини Ибра или околини Пљеваља. Упослење се на крају, налазило и преко јавних радова које су организовале окупаторске власти. Тако су италијанске власти у новембру 1941. године запослиле неколико стотина људи из Пљеваља да поправљају градске улице, фасаде зграда, уређују корито потока и граде прелазе преко њега.²²⁰³

Издвојићемо на другој страни, наређење начелства среза Студеничког из маја 1943. године у коме се каже да општине направе спискове способних мушкараца за рад међу избеглицама из Дежевског и Штавичког среза, те сиромашним грађанима, који тренутно нису упослени, а да би се послали на рад у „Трепчу“.²²⁰⁴ Овакви послови су били чести, али краткотрајни. Одлазак на рад у Немачку је такође, био један од сигурнијих извора прихода. Из Новог Пазара је само током 1943. године пут Немачке отишло више од 50 мештана. Сви су били муслимани.²²⁰⁵

Исхрана као приоритет свакодневнице

У ситуацији где већина становништва није имала сталне приходе, где су посао и плате биле несигурне, као општи моменат свакодневнице наметнуло се основно питање егзистенције – исхрана. Она је на територији Старог Раса изгледала другачије него ли у другим деловима Србије. Грађанство је захваљујући набавкама које су вршили Италијани, односно албанске власти на простору

---

²²⁰¹ ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 13, стр. 5.

²²⁰² ВА, Иа, кут. 739, ф. 5, док. 8, стр. 3.

²²⁰³ „Пљеваљски весник“ за 24. новембар 1941. године, стр. 1.

²²⁰⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наређење начелства среза Студеничког од 15. маја 1943. године, стр. 1.

²²⁰⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 518–523.

Дежевског и Штавичког среза (када је у питању муслиманско становништво), било углавном опскрбљено животним намирницама. Становништво на селу је међутим, због честих сукоба које Италијани нису могли, нити хтели, да контролишу, остајало често без игде ичега.

Окупатор је на првом месту покушавао да обезбеди храну путем дистрибуције са села. Италијанске власти су писале да је пијачни дан 20. октобра 1941. године био обилат производима које су сељаци донели, те да је све изложено продато.²²⁰⁶ Како би поспешиле долазак сељака на тржнице, партизанске власти у ослобођеној Новој Вароши, одлучиле су да све производе који би стизали у град ослободе било каквог пореза. Овај стимуланс је наишао на позитиван пријем.²²⁰⁷ Мештани Рашке су такође, забележили да се 21. фебруара 1942. године током пијачног дана „*сав народ из околине спустио у варош*“, те да се на пијацу „*свашта прича и чује* (те да је, М.Ж.) *веома живо*“.²²⁰⁸ Проблем са оваквим снабдевањем био је у томе што сељаци нису увек могли да допреме производе у варош из страха од наоружаних одреда у унутрашњости, а некада нису имали ни шта да донесу. Стога се осећао недостатак масти, брашна, дувана, шећера, соли, петролеја итд. Држава је покривала потребе за монополским артиклима, али је током дистрибуције било доста злоупотребе, поготово у Косовско-митровачком округу.

Ту је био и проблем цена које су стално варирале. Скупоћа је посебно погађала варошане са територије Војно-управног подручја Србије. Иако је влада прописала одређене цене (током септембра 1941. године – сир и кајмак 38 дин/кг, месо 26 дин/кг, маст 90 дин/кг итд.),²²⁰⁹ сељаци су на тезгама сами постављали ценовнике, који су некада, буквално пљачкали муштерије. Тако је на пијаци у Рашки децембра 1941. године пшеница стјала 20 дин/кг, маст 140 дин/кг, јабуке 32 дин/кг, ораси 30 дин/кг, једно јаје 3 дин, итд.²²¹⁰ У пограничним срезovima

---

²²⁰⁶ „Пљеваљски весник“ за 27. октобар 1941. године, стр. 1.

²²⁰⁷ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 16, док. 3, стр. 1.

²²⁰⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1. – 29.4.1942. године, стр. 57.

²²⁰⁹ „Ново време“ за 6. септембар 1941. године, стр. 4.

²²¹⁰ Већ два месеца касније цене су скочиле. Маст се плаћала 200 дин/кг, месо 200 дин/кг, сир и кајмак 160 дин/кг, пшеница 25 дин/кг, док се за једно јаје морало извдојити 5 дин. Килограм шећера се даље, продавао по 80 дин/кг, дукан у зависности од произвођача: „Драва“ – 20 дин, „Морава“ – 21 дин, „Зета“ – 18 дин, итд... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 24.4. – 31. 5.1941. године, стр. 16; Исто, Ратни

Ужичког округа, попут Моравичког или Златиборског, где се снабдевало становништво Нововарошког и Сјеничког среза, намирнице су биле још скупоценије. У јулу 1942. године кукуруз је стајао 70 дин/кг, маст 450 дин/кг, сир и кајмак 200 дин/кг итд.²²¹¹

Будући да су Италијани сами добављали намирнице онда су цене на територији Гувернатората Црне Горе биле стабилније и повољније. Током јула 1941. године прописани ценовник за Пљевља био је следећи: кукуруз 4.5 дин/кг, пиринач 16 дин/кг, тестенина 16 дин/кг, шећер 20 дин/кг, брашно 5–6.5 дин/кг.²²¹² Италијани су дотурали врло егзотичну робу за те крајеве, која се могла набавити по не тако скупој цени. Тако се кг грашка плаћао 7.75 £, пасуља 8 £, бакалара 16 £, туне 45 £, рибљег уља 35 £, овчијег сира 22 £, пармезана 30 £, саламе 25 £, конзерве парадајза 18 £ итд.²²¹³ Као једна од најосновнијих потреба становништва дуван је такође, био знатно јефтинији. Пакла „Неретве“ је коштала 1.4 лире, а „Зете“ 0.80 лира.²²¹⁴

Овакво стање на тржишту међутим, није подмиривало потребе становништва. Италијанске власти у Пљевљима жалиле су се да не могу да изађу на крај са захтевима грађана. Главни проблем су правили сељаци будући, да су држали велике откупне цене хране. Стога су се трговци бунили код окупаторских власти да су прописане цене мале, те да им се не ислати да набављају робу из унутрашњости. Грађани су са друге стране, протествовали да немају средстава да купе намирнице по тренутним ценама и тражили њихово смањивање.²²¹⁵ На територији Старог Раса су посебни ценовник имали и НОО-и које су формирали комунисти. Он је због недостатака намирница био доста скупљи од италијанског, а приближнији висини оних у окупираној Србији.²²¹⁶

дневник 1.1. – 29.4.1942. године, стр. 57; Исто кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946, Ратни дневник април – мај 1941. године, стр. 32.

²²¹¹ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 14.

²²¹² ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 53, стр. 2.

²²¹³ ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 43, стр. 1.

²²¹⁴ ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 37, стр. 2.

²²¹⁵ „Пљеваљски весник“ за 16. фебруар 1942. године, стр. 1.

²²¹⁶ Према истом пшеница, кукуруз и раж су се плаћали 30 дин/кг, кромпир 15 дин/кг, месо 15 дин/кг, маст 120 дин/кг, сир 40 дин/кг, кајмак 50 дин/кг, мед 120 дин/кг, дуван 120 дин/кг, живина 30 дин/кг, јаје 2 дин по комаду, ракија 60 дин/л итд... ВАС, НОВЈ, кут. 175, ф. 16, док. 5, стр. 1–2.

Суочене са озбиљним проблемима око набавке животних намирница, па чак и појавом глади, италијанске власти су одмах по окупацији почеле са снабдевањем грађана храном. Углавном се радило о монополским артиклима, па је тако со дељена већ од краја јуна 1941. године.²²¹⁷ Испорука намирница се временом интензивирала. Не би требало заборавити да је цео процес имао и јасну пропагандну компоненту, чији се утицај осећа и данас. Колика количина хране је била у питању показује следећи примери. Јула 1942. године италијанске власти су само за Пљеваљски срез одобриле испоруку 127.9 т кукуруза, 12.2 т пиринча и 6.3 т шећера. Поменута количина је била намењена општинама у унутрашњости.²²¹⁸ За месец април наредне године у Милешевском срезу је дистрибуирано: 20 т брашна, 13 т кукуруза, 8.6 т шећера, 14.3 т пиринча и 11.4 т тестенина. Истовремено Бјелопољски срез је примио – 2.5 т брашна, 42.5 т кукуруза, 11.6 т шећера, 19.4 т пиринча и 15.5 т тестенине, Пљеваљски срез – 10 т брашна, 80 т кукуруза, 11.6 т шећера, 19.3 т пиринча и 15.5 т тетенина, те Прибојски срез – 7 т брашна, 20 т кукуруза, 5.6 т шећера, 9.3 т пиринча и 7.5 т тестенина. Само за овај месец поменути срезови примили су: 22 т брашна, 155.5 т кукуруза, 37.4 т шећера, 62.3 т пиринча и 50 т тестенине.²²¹⁹

Испорука хране вршена је преко С.А.Г.А.М.А. и Цивилног комесаријата Гувернатората. Становништво је прописану количину намирница плаћало приликом преузимања, али по утврђеним ценама. Оне су дељене углавном два пута месечно из општинских магацина. Њихово примање је од априла 1942. године било регулисано издавањем посебних карти (tesera) грађанима, које су преузимане преко општине. Оне су биле испуњене купонима од којих је сваки био довољан за једно следовање. Карта се морала добро чувати, будући да су

---

²²¹⁷ DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 500/41, 24. V 1941., стр. 1.

²²¹⁸ „Пљеваљски весник“ за 27. јул 1942. године, стр. 1.

²²¹⁹ ВА, Иа, кут. 740а, ф. 2, док. 18, стр. 2; Наредног месеца бројке су изгледале овако: Милешевски срез – 10 т брашна, 80 т кукуруза, 8.6 т шећера, 8.6 т пиринча и 14.3 т тестенина, Бјелопољски срез – 10 т брашна, 102.5 т кукуруза, 11.6 т шећера, 11.6 т пиринча и 19.4 т тестенина, Пљеваљски срез – 10 т брашна, 102.5 т кукуруза, 11.6 т шећера, 8.6 т пиринча и 14.3 т тестенина, Прибојски срез – 10 т брашна, 35 т кукуруза, 11.6 т шећера, 11.7 т пиринча и 9.3 т тестенина. Од намирница послатих за Милешевски срез требало је одвојити за Сјеницу – 5 т брашна, 22 т кукуруза, 2.9 т шећера, 2.9 т пиринча и 4.8 т тестенина, односно Нову Варош – 2.5 т брашна, 5 т кукуруза, 1.1 т шећера, 1.1 т пиринча и 1.8 т тестенина. Укупно: 40 т брашна, 320 т кукуруза, 37.4 т шећера, 37.5 т пиринча и 52.4 т тестенина... ВА, Иа, кут. 752, ф. 1, док. 57, стр. 1.

испоруке намирница услед њеног губитка обустављане.²²²⁰ Када се радило о руралним пределима тамо су старешине села састављале спискове житеља, па их онда предавале на проверу среским начелствима и цивилним делегатима. После њиховог одобрења, кренуло би снабдевање.²²²¹ Пошто међутим, сеоско становништво није поседовало довољно новца или одговарајућу валуту, италијанске власти су дозвољавале и робну размену.²²²²

Превоз хране вршила је италијанска фирма „G. Cafalli“ из Тиране. Пребацавање намирница из много разлога није био лаган посао, што је резултирало честим кашњењима.²²²³ Трошкови пута били су урачунати у цене намирница, што значи да су транспорт плаћали грађани.²²²⁴ За разлику од ових намирница, Италијани су често давали и мање количине бесплатних, које су распоређиване избеглицама, најсиромашнијим породицама или болеснима. Гувернаторат је на пример, избеглицама у Пљеваљском срезу послао априла 1942. године 140 т кукуруза, 3 т пшенице и 1.5 т шећера, на име бесповратне помоћи за период новембар-јануар. Њена укупна вредност била је 55.129 £.

Некада је Гувернаторат намерно укидао испоруку хране, не би ли тако изазвао глад и продубио немаштину, а све са циљем да одвоји сеоско становништво од покрета отпора. Тако је на пример, крајем децембра 1942. године кажњена

---

²²²⁰ „Пљеваљски весник“ за 30. март 1942. године, стр. 1.

²²²¹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 482.

²²²² Успостављен је посебан курс у натури који је изгледао овако: 1кг кукуруза – 2/3 кг кромпира, 0.5 кг пасуља – 3/4 кг купуса, 1 кг пиринча – 0.25 кг живе пилетине, 6 кг кукуруза – 1 кг пршуте и сл...ВА, Иа, кут. 746, ф. 4, док. 5, стр. 1; Сличне замене су вршене и на територији Студеничког и Дежевског среза. Према једном документу из фебруара 1942. године држава је мењала шећер са сељацима, тако што је за један кг овог артикла узимала 4 кг пшенице, 5 кг кукуруза или 5 кг ражи... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис Одбора за издржавање избеглица и погорелаца општинској управи у Рашки, 16. II 1942. године, стр. 1.

²²²³ Испорука хране требало је да иде на месечном нивоу, али је некада знала да касни или да буде мања од прописане. Због лоше безбедности на путевима намирнице за Прибојски срез касиле су априла 1942. године више од 20 дана. Избеглице из Бјелопољског среза нису добиле бесплатна следовања за новембар и децембар 1942. године, па је локални гарнизон морао да отвара своје магацине и да их помаже. Због тога су међутим, многи сиромашни мештани остали без намирница на дужи период. Дешавало се и да планиране намирнице буду смањене, наравно без икакве консултације са становништвом које је требало да их прими. Тако су крајем јуна 1942. године редуковане испоруке Сјеници. Јуна наредне године су без месечних следовања остали северни срезови – Бјело Поље, Пријепоље, Пљевља, Прибој, Сјеница и Нова Варош... ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 18, стр. 1; ВА, Иа, кут. 750, ф. 1, док. 42, стр. 1; ВА, Иа, кут. 752, ф. 2, док. 21, стр. 2; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 4.

²²²⁴ ВА, Иа, кут. 748, ф. 5, док. 35, стр. 1; ВА, Иа, кут. 749, ф. 1, док. 19, стр. 1; ВА, Иа, кут. 749, ф. 1, док. 38, стр. 1.

општина Мељак због подршке акцијама четника против муслимана и муслиманске милиције.²²²⁵ Становништво је стално опомињано да им Италијани дотурају намирнице и да стога морају да мирују.²²²⁶ Старешине села су такође, имале да пријаве које породице су про-партизанске у њиховим насељима, да би им била суспендована испорука хране.²²²⁷

Количина животних намирница коју су допремали Италијани, уз ону која је стизала из унутрашњости срезова, није ипак, била довољна да прехани све становнике вароши. Посебно су били проблематични зимски месеци, односно периоди када су партизани имали јака упоришта на селу и када је у градовима боравило избегло муслиманско или српско становништво. Стога су италијанске власти током јесени 1941. године дале иницијативу за формирање Комисија за зимску помоћ сиромашним грађанима и избеглицама. Крајем октобра две такве комисије су организоване под покровитељством генерала Еспозита у Пљевљима.²²²⁸

Наредног месеца уз подршку СПЦ и Исламске заједнице Прибојског среза, и у Прибоју су основане сличне комисије.²²²⁹ Један комитет је постојао и у Бјелом Пољу. Захваљујући његовом успешном раду хришћанске избеглице из Метохије и Бихора, биле су према италијанским информацијама, „*смирене и сређене*“, са довољно средстава за живот.²²³⁰ Слично је било у Рашки, где су се грађани првобитно без асистенције државе, а онда уз помоћ Комесаријата за избеглице из Београда, организовали прикупљање помоћи за избеглице из Дежевског и Штавичког среза, односно са Косова и Метохије. Крајем 1942. године поново је основан Одбор за помоћ избеглица у Пљевљима.²²³¹ Ова тела су скупљала помоћ од свих мештана, а давало се колико је ко могао. Знатне суме су прилагале

---

²²²⁵ „Пљеваљски весник“ за 11. јануар 1943. године, стр. 1.

²²²⁶ „Пљеваљски весник“ за 25. новембар 1942. године, стр. 1.

²²²⁷ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 482; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 81.

²²²⁸ „Пљеваљски весник“ за 3. новембар 1941. године, стр. 1.

²²²⁹ „Пљеваљски весник“ за 24. новембар 1941. године, стр. 1.

²²³⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 4-6.

²²³¹ Њега су чинили генерал Вивалда, цивилни делегат, командант карабињерије, срески начелник, председник Црвеног крста, муфтија Пљеваљски и други виђенији грађани Пљеваља... „Пљеваљски весник“ за 11. децембар 1942. године, стр. 2.

италијанске команде, односно њихови заповедници. Висина прикупљене зимске помоћи у Пљевљима за 1942/1943. године износила је 31.754 £.²²³²

Поред одбора за помоћ, италијанске власти су оснивале и народне кухиње. Једна таква је на предлог цивилног комесара у Пљевљима капетана Сарторелија, основана јуна 1942. године. У њој су се имали хранити најубогији грађани посебно хришћани, посебно муслимани. Биле су формиране комисије да одреде ко ће моћи да користи услуге народних кухиња. За њено издржавање Цивилни комесаријат је издвајао на месечном нивоу 45.000 £.²²³³ Италијанске команде и њихови заповедници давали су и помоћ о верским празницима, наравно посебно православнима, посебно муслиманима. За Ускршње празнике 1942. године Пљевља су добила од стране генерала Еспозита на име помоћи угроженима од комунистичких акција на селу, односно најсиромашним грађанима Пљеваља, 62.000 £.²²³⁴

Некада је новац даван без одређеног повода. Италијанска краљица Јелена послала је септембра 1941. године 50.000 динара за потребе сиромашних особа у Пљеваљском срезу.²²³⁵ Цицилне власти у Рашки су такође, користиле верске празнике да би помогли избеглицама или преосталим Србима у Дежевском срезу. Да уз бесплатне намирнице или новац честитају највеће верске празнике становништву, нису пропуштали ни комунисти.²²³⁶

Живот испуњен страхом

Пропаст Југославије и поробљавање њеног становништва, највише Срба, имали су и јаке психолошке ефекте на друштво. Окупаторска политика „завади па

---

²²³² Ову суму дало је 147 грађана Пљеваља муслимана и православаца, чија су имена објављена у „Пљеваљском веснику“. Највише новца је приложио Јеврејин Јаков Барух, чак 2.000 £... „Пљеваљски весник“ за 11. јануар 1943. године, стр. 2; „Пљеваљски весник“ за 22. јануар 1943. године, стр. 2.

²²³³ „Пљеваљски весник“ за 22. јун 1942. године, стр. 2.

²²³⁴ „Пљеваљски весник“ за 13. април 1942. године, стр. 1.

²²³⁵ DA CG – АО PVA, фонд Рјевља 1918–1941; 1941–1944/5, кут. LXIV, док. Допис делегата цивилног комесара за Пљевља општинској Управи, бр. 1878/41, стр. 1.

²²³⁶ Тако је НОО у Новој Вароши на име Божићних светковина 1942. године, за 59 угрожених православних породица прикупио 8.920 динара, 118 кг брашна и 118 л вина. Помоћ су дали и богатији мештани Нове Вароши у висини од 14.552 динара. Пошто је међутим, истовремено на име Курбан Бајрама, који је иначе већ био прослављен, сиромашним муслиманима подељено 12.000 динара, то је партизанска команда сама додала још неких 6.000 динара за хришћане... ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 7, стр. 1–2.

владај“, егзистенцијална несигурност, страх од другог, ограничени проток информација и вести о покољима сународника у другим крајевима Југославије, немаштина и гладовање, идеолошки и верски грађански рат итд., код народа обе вероисповести развија још од почетка окупације, својеврсну ратну психозу која тамним нијансама боји одвећ несигуран живот под окупацијом.

За наведену хипотезу постоји прегршт доказа, који датирају још од почетка окупације. Власти НДХ писале су крајем маја 1941. године да је српско становништво Пљеваљског краја било толико незадовољно тиме што је било сабијено између НДХ и федералистичке Црне Горе, да се помињало масовно исељење са ових простора. Узалуд је српско начелство уверавало грађане да нико сем Италијана неће вршити окупацију и упозоравало да се такве гласине не шире због погубног ефекта којег производе.²²³⁷ Половином јуна исте године у Сарајево је стигао извештај о томе да је расположење муслиманског становништва у Сјеничком срезу „изванредно“, док су локални Срби „*потштени*“, после доласка усташког режима.²²³⁸

Почетком августа се даље, кроз Пријепоље пронела вест да ће усташе у заједници са локалним муслиманима „*учинити покољ над српским живљем*“. Они су реаговали тако што су се кришом обратили Италијанима да од хрватских власти преузму управу над Милешевским срезом. Када су другом приликом кроз Пријепоље поново почеле да круже гласине о доласку усташа, део варошана је побегао у Бродарево.²²³⁹ У Пљевљима је половином јула владала толика паника од могуће реакције окупаторске војске на акције устаника у унутрашњости, да су грађани почели да напуштају варош. Италијанске власти су тражиле од истих да се одмах врате, те најстрожије забраниле „*ширење алармантних и застријујућих вести*“.²²⁴⁰

---

²²³⁷ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 2, док. 19, стр. 8; DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 106/41, 19. V 1941., str. 1.

²²³⁸ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 2, док. 56, стр. 1.

²²³⁹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 446–449, 469.

²²⁴⁰ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљско, бр. 775/41, 20. VII 1941., str. 1.

У Штавичком срезу на другој страни, албанске власти су пописале све способне мушкарце православце у распону од 20–50 година, претећи им да ће их као фашистичку жандармерију пребацити на Афрички фронт. Био је ово још један начин да се они присиле на исељавање.²²⁴¹ Хришћанско становништво гледало је такође, немоћно како током 1941. године пропадају устаничке акције у Беранама, Бјелом Пољу, Пљевљима, Новој Вароши, Сјеници итд., што је продубљивало њихов очај.

После четничких акција против муслимана током 1942. и поготово почетком 1943. године, психоза код муслимана је кулминирала до тачке када су масовно желели да се иселе у Албанију. О степену страха од другог, после ових догађаја сведочи наредба Брзавског четничког одреда од 15. фебруара 1943. године. У њој се каже да муслимани смеју носити само фесове или ћулафе, јер су са шајкачом, шубаром, капом или шеширом неуочљиви.²²⁴² Ту би требало додати и чињеницу да се до половине 1943. године становништво диференцира на страну једног од окупатора. Хришћани се због више ствари држе ближе Италијанима,²²⁴³ а што даље од Немаца, док муслимани чине обратно.

Поред међусобних нетрпељивости напету атмосферу обликовале су и разне забране које је прописивао окупациони систем. Забрана слободног напуштања градова, односно кретања по унутрашњости била је веома тешка за поднети. Полицијски часови су такође, изменили устаљени начин живота. Чак су и четничке команде после капитулације Италије, забраниле становништву слободно кретање између градова, поготово по мраку. По ноћи вароши су чамиле у потпуној помрчини, пошто су окупаторске власти наредиле да све уличне светиљке и оне по кућама морају бити утуљене. На свим јавним зградама појавили су се убрзо после окупације и двојезични натписи, од којих је један био на језику окупатора. То је додатно поспешило ефекат његовог присуства. Окупаторски официри су морали да се поздрављају на улици, а због непоштовања овог наређења сте могли бити пребијени и(ли) ухапшени.²²⁴⁴ Резервни официри

---

²²⁴¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, р. 518/1942, стр. 1–2.

²²⁴² ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 2, стр. 1.

²²⁴³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 34, стр. 1.

²²⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 2, стр. 1; DA CG – АО PVA, фонд Пљевља 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр.

који су се борили у Априласком рату против Немачке, морали су почев од јуна 1941. године да се на неколико дана јављају немачким командама ради евиденције. Неодазивање је са собом повлачило санкције.

Најтежа је ипак, била општа несигурност која се увукла у све поре друштва. У граду сте свакога тренутка могли бити ухапшени и интернирани, односно стрељани без икакве кривице. Стога су се људи поготово у немачкој окупационој зони, где је свима над главама злослутно лебдела порука „100 за 1“, стално скривали. То је сликовито описао један становник Рашке, који је до половине 1943. године већ више пута бежао из вароши, на следећи начин: „*Потуцам се од једног до другог (места, М.Ж.) тражећи мира бар за тренутак*“. На појаву најмањег трача, који су у условима ограниченог протока информација постали „најпоузданији“ извор вести, дизана је узбуна и бежало се на све стране („*народ се поплаши, на почне да бега, зачас се наравни читава тарапана од људи*“). Окупаторске и квинслиншке власти су ову неурузу код становништва користиле да им бесправно одузимају материјална добра или храну, будући да је човек у психолошком моменту суочавања са смрћу, спреман да учини све ради спаса.²²⁴⁵

Ни под Италијанима није било пуно другачије. Сведочанства нам говоре да сте могли бити пребијени на сред улице од карабињерије без разлога, а забележени су случајеви привођења људи који су дошли у посету породици или познаницима у затвор. Изненадна хапшења без образложења могла су снаћи свакога, од обичног сељака до председника општине. Јавна, брутална батињања, вршили су и четници или комунисти, поготово по унутрашњости.²²⁴⁶ Италијанске власти су често слале људе у логоре. За ситнице се завршавало у Албанији или Италији у интернацији,²²⁴⁷ што је све само учвршћивало постојеће страхове. Узнемиреност

106/41, 9. VII 1941., str. 1; Isto, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 659/41, 19. V 1941., str. 1; Isto, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског општинској управи Рашка, бр. 132, 22. V 1941., str. 1.

²²⁴⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31. 8.1943. године, стр. 21, 35, 67.

²²⁴⁶ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 155, 485; ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 1, стр. 1.

²²⁴⁷ Навешћемо пример Рафаила Младеновића и још тројице мештана Сјенице (један православац и двојица муслимана) који су окупацију дочекали у затвору под истрагом. Власти НДХ су их послале вишим судским инстанцама у Сарајево, а ове их проследили у Загреб. На жалбу породица италијанским властима срећом нису процесуирани у неке од логора у НДХ, већ су задржани у загребачком затвору. Због спорости администрације они су тек децембра 1942. године, пребачени

становништва изазивале су и честе вежбе италијанске војске, односно превентивно проглашавање алармантног стања по варошима у Прибоју, Пљевљима, Бјелом Пољу итд.²²⁴⁸

Ратну психозу заокруживала су страдања богомоља, превасхондо код Срба. Билал Дрешевић је октобра 1941. године опљачкао манастир Сопоћане и убио игуманију. Затим је током сукоба око Новог Пазара оштећена црква Св. Петра, а истом приликом су и „Ђурђеви Ступови рушени“.²²⁴⁹ Још априла 1941. године опљачкана је саборна црква у Сјеници. Током Пљеваљске битке Италијани су артиљеријом срушили цркву Св. Петке до темеља. У фебруару 1943. године муслимани су убили двојицу православних свештеника у току литургије у цркви у Тутину. Марта исте године бугарски војници су опљачкали манастир Студеницу и пребили монахе.

„Баук“ глади

За разлику од градова где је окупатор уз помоћ колаборационих власти завео какав-такав ред, унутрашњост је остављена на немилост ужасима ратног времена. На мултиконфесионалном простору каква је била територија Санцака страх за егзистенцију се код становништва јавио од првог дана окупације. И док се физичка сигурност могла обезбедити оружаном превагом над непријатељима, други потмули противник је носио све пред собом, не разликујући богове нити идеологије. Његово име била је глад.

Њој је супротно стању на територији Војно-управног подручја Србије, мимо Косовско-митровачког округа, био готово свакодневно изложен сеоски живаљ. Узроке томе би требало тражити у другачијим окупационим системима и постављеним циљевима италијанских и немачких завојевача. Недостатак животних намирница на селу осетио се још 1941. године, како због пљачки,²²⁵⁰

под окриље италијанских власти у Дубровнику. О њиховој даљој судбини међутим, нисмо пронашли податке... ВА, Иа, кут. 308а, ф. 1, док. 21, стр. 2, 4.

²²⁴⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine – battaglione Pinerolo, Nr. 062, Stato di allarme, 24/11/1942., р. 1.

²²⁴⁹ ВА, НДа, кут. 1а, фас. 2, док. 16, стр. 1.

²²⁵⁰ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 24, стр. 11; ВА, Иа, кут. 752, ф. 2, док. 8, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис среза Студеничког свим општинским управама у срезу, бр. 194, 18. септембар 1942. године, стр. 1.

великих реквизиција окупатора²²⁵¹ или ниских откупних цена,²²⁵² тако и због партизанских саботажа,²²⁵³ односно верско-етничких сукоба чији је пламен гутао све пред собом – поља, воћњаке, куће и људе.

Пошто су велики део Црне Горе чиниле још пре рата пасивне области, економска криза и глад су се појавиле током маја 1941. године.²²⁵⁴ Власти НДХ потврдиле су ове мрачне процене половином јула, извештавајући да је у тренутној ситуацији прехрана житеља на селу све тежа, те да се на простору Старог Раса појавила глад.²²⁵⁵ Почетком септембра становништво је већ морало да одлази у Херцеговину и Босну да тамо набавља жито.²²⁵⁶

Анализирајући ситуацију на територији Санцака Војна Крајина је крајем септембра 1941. године приметила да сељаци нису успели да покупе летину због сукоба, а да је стока покрадена или заклана. То ју је навело на закључак да је стање по питању исхране на овом простору „врло забрињавајуће“.²²⁵⁷ Италијанске власти су на другој страни, у свему овоме виделе позицију више. Оне су почеле да „фабрикују“ глад, односно да је вештачки изазивају, не би ли умирили побуњено становништво. То су чинили једноставном обуставом дотурања хране, која је после хаоса у Црној Гори током 1941. године, сељацима постала нужна.²²⁵⁸ Поврх свега било је и суша или града, а појавиле су се и разне пошасте, попут скакаваца.²²⁵⁹

Зима 1941/1942. године била је посебно тешка обзиром да су на исхрани код сеоског становништва биле и бројне партизанске јединице, попут оних у Пљеваљском, Милешевском, Нововарошком и Бјелопољском срезу.²²⁶⁰ Комунисти се се трудили да своје људе што боље хране, видећи у томе јак пропагандни фактор за увећање снага. Болесни и рањени су имали још пажљивији

---

²²⁵¹ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 2, стр. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, р. 523/1943, стр. 2–4.

²²⁵² ВА, Иа, кут. 308а, ф. 4, док. 8, стр. 1.

²²⁵³ Д. Пешић, *нав. дел.*, стр. 67.

²²⁵⁴ V. Terzić, *nav. del.*, II, str. 588–589.

²²⁵⁵ ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 24, стр. 13.

²²⁵⁶ ВА, НДХ, кут. 152, ф. 4, док. 46, стр. 4.

²²⁵⁷ ВА, НДХ, кут. 61, ф. 2, док. 13, стр. 5.

²²⁵⁸ ВА, Иа, кут. 550, ф. 2, док. 14, стр. 2.

²²⁵⁹ ВА, Иа, кут. 749, ф. 5, док. 26, стр. 1.

²²⁶⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 11, док. 4, стр. 1.

третман. Исти приступ људству практиковали су и четници, чак су приликом мобилизације делили храну добијену од окупатора. Колико је политика „пуног стомака“ била важна у идеолошком сукобу говори нам констатација партизанских власти да четници због веће количине хране односе превагу код становништва.

Стога су комунисти удвостручили напоре на њеном прикупљању. Потребна количина се обезбеђивала на разне начине: куповином, разменом, конфискацијом, принудним откупом или пљачком. Једном приликом НОО Пљевља је конфисковао сву имовину муслимана из Маоча, Прачице, Шљука, Градца и других села, који су у страху од мобилизације побегли у Пљевља. Пљачка прочетничких породица била је константа у снабдевању. Узимајући све наведено у обзир можемо разумети констатацију ГШ за Црну Гору и Боку са почетка марта 1942. године, која каже да на њиховој територији „*влада велика глад*“.²²⁶¹

Током 1941. и 1942. године број уста које је требало нахранити се стално повећавао због избеглицама које су стизале из разних праваца. Више од двадесет хиљада српских избеглица тумарало је током целе 1942. године по Студеничком, Дежевском и Косовско-митровачком срезу. Велика беда пратила их је у стопу. У материјалном смислу између њих и евентуалних повратника није било разлике. Само у Колашину, Беранама и Бјелом Пољу налазило се још око 6.000 српских избеглица из Метохије и Горњег и Доњег Бихора.²²⁶²

Затим је талас од око 30.000 муслиманских избеглица на почетку 1943. године изазвао тотални хаос у погођеним деловима Гувернатората Црне Горе. Ништа мање проблема нису имале ни потпрефектуре у Тутину и Рожајама. Велики број расељених је продубио беду на овим просторима и још једном потврдио питање борбе против глади као приоритет свакодневнице.²²⁶³

Са зимом 1942. године глад је почела да узима данак у људским животима. Током јануара забележено је неколико смртних случајева услед изгладњивања у

---

²²⁶¹ ВА, НОВЈ, кут. 174, ф. 1, док. 36, стр. 2; ВА, mikrofilmovi, Narodna vlast Pljevlja, NOV, r. 1, sl. 208.

²²⁶² ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 55, стр. 1; ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 57, стр. 1; ВА, Иа, кут. 749, ф. 2, док. 58, стр. 1.

²²⁶³ „Пљеваљски весник“ је марта 1943. године писао да је сељак у тај период ушао потпуно осиромашен и да се таква беда није памтила у последњих 20 година... „Пљеваљски весник“ за 29. март 1943. године, стр. 1.

Колашинском срезу.²²⁶⁴ Истовремено су из истих разлога умирали правосалвни мештани Ибарског Колашина. Међу њима је било и четири детета. До изгладњивања људи на смрт долазило је и у пограничним срезовима попут Моравичког, који је иначе, служио као алтернатива за снабдевање становништва Нововарошког или Сјеничког среза. Неколико смртних случајева десило се и половином 1942. године.²²⁶⁵ Ово је само пар примера извучених из мноштва других, како би се показала дубина сиромаштва у коју је народ запао.

Мимо окупаторских власти становништво се самоиницијативно ухватило у коштац са овом недаћом. Четничка команда Павла Ђуришића је на пример, давала обезбеђење у наоружаном људству сељацима чија су поља била у безбедносно несигурним зонама, углавном онима где је владала опасност од муслимана. После паљевине имовине хришћана у Дежевском срезу албанске власти су наредиле да се напуштена имања што пре запоседну од муслиманских сељака и засеју. Исте заповести издао је и мајор Ђуришић после сличних акција ЈВуО-а почетком 1943. године. Током напада муслиманских снага на православна села у Бјелополјском и Сјеничком срезу у мају и јуну неколико месеци касније, генерал Михаиловић је тражио да се све учини како би се изнела летина и храна из попаљених села и њихове околине.²²⁶⁶

Житељи Косовско-митровачког округа су се против глади борили на другој страни, тако што су засејали сваки кутак обрадиве површине, чак и јавне парцеле по варошима. О степену свести о угроженом опстанку можда најбоље сведочи чињеница да су неке албанске и муслиманске породице почеле да гаје свиње.²²⁶⁷ Окружно начелство је затим, наредило и да се простор поред путева добијен сечом кукурузних поља по наређењу Немаца, засади кромпиром, пасуљем и овасом.²²⁶⁸ Сељаци су се такође, окренули природи. Скупљали су разне шумске плодове, попут јагода, малина, печурки и сл., не би ли имали нешто више за јело.

---

²²⁶⁴ ВА, НОВЈ, кут. 1955, ф. 2, док. 33, стр. 3.

²²⁶⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо секретара делегације за Косовску област Јована Бркића о стању на терену, стр. 1; ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 14.

²²⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 36, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 82, деп. 3056, стр. 82.

²²⁶⁷ ИАРНП, фонд 283, НОР, Реферат окружног референта за пољопривреду за војну управу Косовска Митровица од 18.07.1942. године, стр. 6.

²²⁶⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис начелства Косовско-митровачког округа среском начелству Студеничком, бр. 1012, 4. мај 1942., стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис начелства среза Студеничког општинској управи Рашка, бр. 5552, 1. мај 1942., стр. 1.

Као један од видова борбе била је и отимачина свега што се могло однети од стране сељака. Посебно примамљиве су им биле пошилјке које су четницима стизале из ваздуха, будући да су садржале злато, новац, оружје, храну, лекове, падобранско платно итд. Нужда је гонила сеоско становништво да купи све нашта би наишло, што је често резултирало нимало пријатним завадама са припадницима ЈВуО-а или НОВЈ-а. Некада су и главе летеле, као рецимо када су немачки диверзанти половином 1942. године исценирали дотур материјала на Голији и у пошилјке запаковали паклене машине не би ли ликвидирали генерала Михаиловића.²²⁶⁹ Омиљено место снабдевања били су војни магацини, које су углавном Италијани остављали за собом извлачећи трупе из појединих вароши. Према извештају НОО-а Нове Вароши после повлачења италијанске војске почетком децембра 1941. године сељаци су се спустили у град и „опељешили“ бараке за смештај војске. Са собом су однели фуруне, шпорете, секире, лонце итд.²²⁷⁰

***

Велико осиромашење које је са собом донела пропаст предратне државе (реквизиције, пљачке, феудални намети, отпуштања, разарања итд.) поставили су питање зараде као кључну егзистенцијалну потребу. Народ се бавио свим свачим, без обзира на вероисповест. Наш закључак је да је посао био апсолутно неопходан али и потпуно несигуран.

У институцијама колаборационог апарата примања су била редовна, али се тешко запошљавало без везе са окупатором, а чак се и одатле отпуштало. Посао преводиоца био је наисплатљивији (Винка Маглов или Смако Шкријељ), али је и он био превише „близу“ окупатору. То је људе усмеравало према квинслиншким одредима где сте имали сигурно плату, лечење, пензију, храну и плен из пљачки, али је глава свакодневно била у торби.

Недостатак посла, самим тим и новца, паљевине, реквизиције и пљачке, борбе које су сељаке одвајале од земље, прекинуте комуникације, малверзације са ценама, учиниле су да храна постане највеће благо тешких времена проведених под чизмом туђина. Намирнице су куповане по астрономским ценама,

---

²²⁶⁹ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 10, стр. 3, деп. 794.

²²⁷⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 16, стр. 1.

размењиване или врло често отимане уз велико насеље (које прати сваку акцију муслиманских милиција или четника).

Окупатор, пре свега Италијани су на овој потреби заснивали добар део свог окупационог владања. Позицију више у патњи потлаченог становништва користе на два начина. Прво, за умирење бунтовног становништва – храњењем (велике количине намирница, разни одбори, лична помоћ) или нехрањем (разне општине Пљеваљског среза, партизанске породице). Друго, ради изградње слике о себи као добром окупатору, о чему смо већ писали. Улога снабдевача становништва најважнијим ресурсом, снажно утврђује окупациони систем у Црној Гори, али и удара темеље политичкој стратегији на дужи период.

Присуство окупаторских и квинслиншких снага на територији Санџака битно је утицало на свест локалног становништва. Његов српски део је у Италијанима, Немцима, односно Хрватима и Албанцима, видео симболику пораза, озлеђеног националног поноса и урушене државе за коју је две деценије раније поднео огромне жртве (жеље за одсељењем, страх од присуства НДХ). Муслимани су на другој страни, окупацију дочекали као ослобођење, покушавајући одмах да се инкорпорирају у државу којом неће доминирати српски елемент. Оснивање било какве државе у којој су муслимани имали водећу улогу, Срби су видели као повратак Османског царства са њеним угњетачким системом. Стога се од почетка озлојеђеност хришћанског живља окренуо према завојевачима и муслиманима који су им се масовно ставили у службу.

Пошто се током Јулског устанка сукобило са припадницима супротне вере, чиме је дух вишевековних верских нетрпељивости поново пуштен из боце, ни муслиманско становништво се више није осећало сигурним (чести апели за наоружањем, жеље за одсељењем итд). Незаштићено од НДХ или Велике Албаније, оно се окренуло јединој преосталој опцији – италијанском или немачком окупатору. Угњездивши се између верских скупина као господар њихових судбина, окупатор за себе осигурава јаку дипломатску позицију (ово се пре свега односи на Италијане). Она му дозвољава да сходно својим интересима управља политичким и војним дешавањима код православаца и муслимана, изузев дела Срба који је наставио да му пружа отпор кроз партизанске снаге. Неопходност подршке окупатора (као главног непријатеља) у условима

заоштрених верских односа и идеолошког сукоба, штавише његова пресудна улога по питању опстанка, претумбала је свест људи, што је довело до импулсивних реакција праћених великим разарањенима на обе стране.

7.2. Систем јавних институција

Налазећи се на ободима својих држава, насељеним страним непросвећеним становништвом, са лошом инфраструктуром, италијанске и немачке власти и њихови послушници, нису успели, а вероватно нису ни желели, да у току окупације ставе на ноге систем јавних институција. Највећи помак је остварен на становишту медицине, обзиром да су се тако штитиле и окупаторске трупе, односно подизала популарност код покороног народа. Саобраћајна мрежа је такође, редовно одржавана обзиром да је била жила куцавица окупационог система на обе стране. Уредни путеви нису ипак, могли да избришу чињеницу да су грађани живели под окупацијом, а најнегативнији утицај су остављале стриктне контроле промета становништва и њихових добара.

Здравствени систем

На пољу здравствене неге градови са подручја Старог Раса дочекали су окупацију у неадекватним условима. Здравствених институција је било врло мало и то искључиво у већим варошима, што је уз непросвећеност становништва, довело до епидемија туберкулозе или тифуса, дифтерије, дизентрије итд. Стога се пре свега, пред окупаторске, али и квинслиншке власти, поставило питање борбе против ендемских болести и честих епидемија, будући да су сада заразама били изложене и њихове снаге. На територији Гувернатората Црне Горе рад на изградњи бољег здравственог система почео је после окупације, а интензиван је током 1942. године.

У јануару Италијани су основали две цивилне болнице у Сјеници и Пријепољу, где је већ од раније постајала здравствена установа. Већ у септембру исте године окупационе власти су обезбедиле 11.000 £ за оправку и преуређење болнице у Пријепољу. За управника је одређен др. Владимир Потенкин.²²⁷¹

---

²²⁷¹ ВА, Иа, кут. 748, ф. 2, док. 17, стр. 1; ВА, Иа, кут. 750, ф. 5, док. 35, стр. 1; ВА, Иа, кут. 750, ф. 2, док. 40, стр. 1.

Почетком јула у Прибоју је почео рад на отварању медицинско-хируршке амбуланте за цивилно становништво. Санитарна управа при Гувернаторату је обезбедила 15.000 £ за њено формирање, односно по 10.000 £ за месечно издржавање ове здравствене институције. Она је почела са радом 1. августа.²²⁷² У истом месецу су привођени крају и радови на болници коју је окупатор зидао у Беранама.²²⁷³ Болнице и амбуланте су такође, постојале у Пљевљима, Бјелом Пољу и Новој Вароши. По опремљености се истицала нова болница у Пљевљима која је отворена крајем 1941. године под покровитељством италијанског Црвеног крста. Она је имала 100 кревета и „*најмодерније редиолошке и хируршке апарате*“. Била је оспкрбљена и са амбулантним колима. Слична установа је формирана и у Бјелом Пољу.²²⁷⁴

Италијани су за издржавање система здравља на месечном нивоу издвајали позамашна новчана средства. Оперативни трошкови за Пљеваљски, Бјелопољски и Берански срез, су током месеца новембра 1941. године износили 158.489 динара.²²⁷⁵ Као и приликом расподеле намирница италијанске власти су давале одређене повластице. Грађанима је било омогућено да се лече од туберкулозе у најсавременијим институцијама широм италијанске краљевине, док су они најтеже оболели лечени о трошку државе. Списак најугроженијих су састављали срески лекари и председници општина. Тешко оболела деца и људи добијали су и бесплатне животне намирнице. Храна је без надокнаде прослеђивана и реконвалесцентима.²²⁷⁶

Поред цивилних болница, Италијани су имали и оне војне при посадним гарнизонима. У јануару 1943. године дивизија „Венеција“ је располагала са 7 пољских болница и једном санитарном секцијом. Од тог броја су радиле болнице у Сјеници, Подгорици, Андирјевици, Бару и Беранама. Начелник санитарног одељења при дивизији био је потпуковник др. Лаћеза (Leccese). Лекарску службу у Сјеници вршио је капетан др. Зуанаци (Zuanazzi). Поред тога дивизија „Тауриненсе“ је имала 6 пољских болница и 3 санитарне секције. Све болнице су

---

²²⁷² ВА, Иа, кут. 750, ф. 2, док. 17, стр. 1.

²²⁷³ ВА, Иа, кут. 250, ф. 4, док. 6, стр. 1.

²²⁷⁴ „Пљеваљски весник“ за 17. новембар 1941. године, стр. 1.

²²⁷⁵ ВА, Иа, кут. 746, ф. 4, док. 5, стр. 1.

²²⁷⁶ „Пљеваљски весник“ за 11. новембар 1941. године, стр. 1.

биле оперативне, а налазиле су се у Пријепољу, Прибоју, Чајничу, Вишеграду и две у Пљевљима. Начелник санитета био је потпуковник др. Германо (Germano), који је био распоређен у Пљевљима. Поред њега у вароши су били и лекари: капетан Роббио (Robbio) и капетан Терути (Cerutti). Здравствену скужбу су у Пријепољу вршили капетани др. Зампели (Zampelli) и др. Скарела (Scarella), а у Прибоју капетан др. Росмино (Rosmino) и капетан др. Пепино (Perino).²²⁷⁷ Свака пољска болница је имала директора, наравно лекара, два одељењска лекара, фармацеута, свештеника и администратора, уз одговарајући број помоћног особља.²²⁷⁸ Оно је често служило и у цивилним болницама када није било довољно лекара, а некада су грађани лечени и у војним установама. Тако је јануара 1942. године један од италијанских војних лекара запослених у гарнизону у Бјелом Пољу, преузео управу над грдском болницом.²²⁷⁹ И у Прибоју је италијански војни лекар једно време водио цивилну болницу.²²⁸⁰ Из Вишеграда је даље, у јануару 1943. године пребачена 635. пољска болница на челу са капетаном др. Биолером (Biolero) у Нову Варош, за потребе локалног одреда и грађана. Са њима је стигао и фармацеут.²²⁸¹ Остала су нам сведочанства да се абортус у току рата на овим просторима могао безбедно извршити само у Пљевљима. Тамо су углавном одлазиле жене које би зачеле са италијанским војницима или официрима, што није била ретка појава.²²⁸² На овом месту поменућемо и камп за хелиотерапијско лечење деце којег су италијанске власти организовале на Вигњишту у Пљевљима. Камп је трајао током лета, а прилоге за његову организацију давали су грађани. Децу су надгледали италијански лекари, а било је организован и курс италијанског језика.²²⁸³ У овој вароши је такође, грађанима

---

²²⁷⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando genio truppe Montenegro, Documenti allegati al Diaro-Storico militare bimestre: Gennaio-febbraio 1943, Allegato Nr. 5, p. 1.

²²⁷⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione nominative ufficiali del Comando divisione ed enti divisionali nel bimestre dicembre 1941. – gennaio 1942., p. 2.

²²⁷⁹ ВА, Иа, кут. 748, ф. 2, док. 20, стр. 1.

²²⁸⁰ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 99.

²²⁸¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine, Nr. 418, Trasferimento 635. ospedale da Campo, 30/1/1943., p. 1.

²²⁸² АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 3.

²²⁸³ „Пљеваљски весник“ за 5. октобар 1942. године, стр. 1.

било доступно јавно купатило у Дому народног здравља. Њега су грађани могли посећивати петком и суботом, а улаз се плаћао 5 динара.²²⁸⁴

Будући на висок степен колаборације Павла Ђуришића са италијанским окупатором, могао је да изгради сопствени здравствени систем. Његова превасходна улога је била да опслужује Ђуришићеве снаге, али и обичан свет. Четничке болнице су били формиране у Колашину, Жабљаку, Шавнику и Метаљки, а амбуланте у Мојковцу, Затону, Павином Пољу и Равјон Рјечи. Свака здравствена институција располагала је са једним лекаром, који је истовремено вршио и дужност фармацеута, две медицинске сестре, економа, једног четника као болничара, а негде и куварицу. Сестре је требало бирати међу сиромашнијим и мање бројним породицама, да би им се помогло новчано, те да би више пажње указивале пацијентима. Плата је била за лекаре 3.000–4.000 £, односно за болничарке 500–600 £, уз стан и храну. Стога је Ђуришић наредио да сви прегледи буду бесплатни, као и лекови. Свака установа морала је да води рачуна о избијању заразних болести и да се бори против њих. По једно „српско буре“ је морала да има свака болница, односно амбуланта, и то са сталним особљем како би непрекидно радило на дезинфекацији и дезинсекцији рубља. Болнице и амбуланте су се снабдевале из санитарног слагалишка које је имао сваки већи одред или из магацина четничког „Црвеног крста“.²²⁸⁵

Руку под руку са формирањем болница, ишло је успостављање апотека, односно њихово поновно отварање, будући да су постојале углавном у свим градовима пре рата. У Пљевљима је постојала апотека „*Вукотић*“, у Новој Вароши апотека „*Приморац*“ (власник Павле Приморац), у Сјеници апотека „*Зафиров*“ (власник Ђорђе Зафиров), у Прибоју апотека Антона Чубелића итд. Постојала је и апотека у Пријепољу. Њихов рад је у потпуности зависио од набавке лекова коју су вршили Италијани, односно од снабдевања на црном тржишту. У ратним временима је несташица лекова нажалост, била честа појава. Још августа 1941. године начелник среза Пљеваљског Павле Ђуровић указао је

²²⁸⁴ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Објава начелника среза Пљеваљског, бр. 5822, 23. IX 1941., стр. 1.

²²⁸⁵ ВА, ЧА, кут. 132, фас. 5, док. 37, стр. 1.

генералу Еспозиту на недостатак лекова у вароши и очајне санитарне услове.²²⁸⁶ Поменути Зафиров жалио се крајем августа 1942. године Санитарној дирекцији да у Сјеници нема нити довољно лекова, нити другог медицинског материјала, те тражио да му се то хитно достави.²²⁸⁷ И поред обећања која су стизала из дирекције Зафирову до почетка октобра ништа није послато. Због алармантне ситуације Команда италијанског гарнизона му је на крају уступила своје следовање лекова, како би се помогло локалном живљу.²²⁸⁸ Санитарна инспекција послата у апотеку у Пријеполу септембра исте године закључила је да је установа добро снабдевена, али да се због недостатка медикамената њихова употреба мора ограничити на оне најсиромашније особе.²²⁸⁹

После бурних догађаја током устанка у Србији 1941. године, здравствени систем на територији Косовско-митровачког округа је почео да функционише са првим месецима наредне године. До тада се становништво само сналазило, о чему најбоље сведочи формирање четничке болнице у ослобођеној Рашки током јесени 1941. године, будући да је градска болница због сталних борби већ радила пуним капацитетом. Сви грађани су били обавезни да дају прилоге, али је и поред тога њен рад био отежан, пошто је фалило особља, санитетског материјала, лекова, хране, просторија итд. Старешина ове установе био је школски надзорник Тихомир Ђорђевић.²²⁹⁰

У Новом Пазару је такође, постојала болница и апотека из предратног периода. После поправљања безбедносне ситуације Министарство за социјалну политику и здравље је уз помоћ немачких окупационих власти, подигло здравствени систем на ноге. До јула 1942. године за територију Косовско-митровачког округа постављен је окружни санитетски рефрент др. Милован Божовић, чије је седиште било у Косовској Митровици. Између осталих њему су били потчињени срески рефенти у Новом Пазару, Рашки, Ушћу и Јошаничкој

---

²²⁸⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/561, Bollettino informazioni Nr. 22, 15. agosto 1941., p. 1.

²²⁸⁷ ВА, Иа, кут. 751, ф. 3, док. 51, стр. 1; ВА, Иа, кут. 750, ф. 4, док. 18, стр. 1.

²²⁸⁸ ВА, Иа, кут. 751, ф. 1, док. 9, стр. 1.

²²⁸⁹ ВА, Иа, кут. 750, ф. 5, док. 48, стр. 1.

²²⁹⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Списак приложника за издржавање четника у јединицама и летничке болнице, 26.10.1941.г., стр. 1–5; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Потврда Тихомиру Ђорђевићу од четничке амбуланте у Рашки, стр. 1.

бањи. Он је преузео на себе старање о раду болница у Рашки и Новом Пазару. У овом потоњем постојала је и амбуланта Дома народног здравља из Косовске Митровице, која ипак, у то време није радила. Станице у Никољачи и Врановини у унутрашњости Дежевског среза су такође, биле затворене. У Новом Пазару је постојала и кожно-венерична амбуланта, будући да је у граду било ендемичног сифилиса.

Градску апотеку држао је Душан Вранић, један од ретких православаца коме је дозвољено да се задржи у месту, управо због неопходности присуства фармацеута у вароши. Апотеке и болнице како у Новом Пазару, тако и у Рашки, нису имале довољно санитетског материјала, хране и што је најбитније, особља. Требало би издвојити и три бање на овом простору: Илицу код Новог Пазара, Бањску и Јошаничку бању, али је само ова последње имала капацитета за лечење грађана.²²⁹¹

У здравствени систем је била укључена и хуманитарна организација „Црвеног крста“. Она је видели смо отворила болнице у Пљевљима и Бјелом Пољу. Имала је свој Подбор у Пљевљима на чијем челу је био Прокопије Шилјак, стари национални радник из времена пре ослобођења од турске власти. Он је између осталог прикупљао храну, одећу и новац за помоћ угроженима и сиромашнима, примао и слао пакете са потребштинама за интернирце у Италији или Албанији, итд. По селима среза имао је своје поверенике, а ту улогу су играли председници општина.²²⁹² Требало би рећи и да је мајор Павле Ђуришић половином децембра 1942. године основао друштво „Црвени крст“ на територији Андријевачке, Беранске и Бјелопољске бригаде ЈВуО. Водила га је госпођа Дивна Вековић у заједници са шефом санитета др. Зарубицом. Четнички „Црвени крст“ је помагао искључиво „национално исправним лицима“ и то интернираним, заробљенима, избеглим и сиромашним људима. Требало је да ради на принципима Женевске конвенције.²²⁹³

---

²²⁹¹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића окружног санитетског референта у Косовској Митровици о хигијенском, здравственом и санитетском стању на подручју округа, 17. VII 1942. године, стр. 1–4.

²²⁹² „Пљеваљски весник“ за 10. септембар 1942. године, стр. 1; „Пљеваљски весник“ за 4. новембар 1942. године, стр. 2.

²²⁹³ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 22, стр. 1.

Ускоро је ова организација проширена на целу област где је Ђуришић држао власт. Њом је управљао Главни одбор од 10 чланова, међу којима је Ђуришић бирао председника, благајника и руковоаца. Сво троје су Ђуришићу подносили засебне извештаје на крају сваког месеца. Одбор је на 15 дана. Његове обавезе биле су да оснива пододборе по градовима и селима, те да контролише њихов рад. Локални одбори „Црвеног крста“ имали су по 5–6 чланова и бавили су се углавном прикупљањем материјала за болесне и рањенике, односно наплаћивањем чланарине будући да је свака кућа била обавезна на учлањивање. Обавезни чланови су били и сви четници, односно државни службеници. Чланарина је износила од 5 до 10 £. Одбори су имали и да приређују игранке и забаве ради скупљања рилога и просвећивања народа. Набављене ствари и храну подобори су једном месечно слали Главном одбору, који је потрештине делио болницима, амбулантима или директно народу по потреби.²²⁹⁴

О раду ветеринарске службе током рата није нам остало много података. Интересантно звучи извештај Санитетског одељење Гувернатората Црне Горе од новембра 1942. године, да за Сјенички срез, без обзира на количину стоке којом је он располагао и коју су Италијани узимали за потребе војске, није имао среског ветеринара. Његов посао обављао је периодично срески ветеринар из Прибоја, на основу чега се може претпоставити да ни Нововарошки срез, такође богат стоком, није имао свог ветеринара.²²⁹⁵ Нешто више информација имамо за Косовско-митровачки округ. Тамо је током 1942. године на месту окружног ветеринара био дипл. вет. Шлајпах, коме су између осталих били потчињени срески ветеринари за Дежевски и Студенички срез. Они су међутим, радили у великој немаштини, лишени већине потребних инструмената и поготово лекова и серума. Стрводернице нису постојале ниуједном срезу, већ су се тиме нестручно бавили чобани, што је онда доводило до ширења разних болести.²²⁹⁶

Овако успостављени здравствени систем требало је да се супротстави ендемским болестима и честим епидемијама, проузрокованим лошим животним

---

²²⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 132, фас. 5, док. 37, стр. 2–3.

²²⁹⁵ ВА, Иа, кут. 751, ф. 3, док. 39, стр. 1.

²²⁹⁶ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици о ветеринарској служби у округу Косовско-митровачком од 15. јула 1942. године, стр. 1–3.

ословима, слабом исхраном и општом непросвећеношћу становништва, како у граду тако и на селу. Највећи проблем били су врло лоши санитарни услови најпре у градовима, где је одговарајућа комунална мрежа била реткост. Неред, прљавштина и непријатни мириси били су неизоставни елемент санитарне слике по градовима. Они су озбиљно нарушавали стање јавне хигијене. Начелник среза Пљеваљског Павле Ђуровић је 29. априла 1941. године наредио је становништву вароши да у року од два дана очисте своја дворишта и штале, а клозете поспу са кречом. Лекарима широм среза је наложено да стриктно воде рачуна о појави заразних болести, да њихово евентуално ширење одмах пријавили. За одржавање чистоће вароши био је надлежан члан општинске управе Мустафа Рустемагић.²²⁹⁷

Ђуровић је на иницијативу Италијана поновио ово наређење 7. јула. У њему за разлику од претходних стоји и да се најстрожије забрањује на „улицу, (у, М.Ж.) поток или реку“.²²⁹⁸ Док су становници Пљеваља прионули на чишћење града, исте иснструкције је издавао и начелник среза Дежевског. Ахмет Даца је наима, 1. маја због лоших санитарног стања у Новом Пазару, упутио наређење свим грађанима у којем им је најстрожије било забрањено да бацају ђубре или врше нужду по улицама. Притом им је било саопштено да морају два пута дневно чистити испред својих радња и кућа, ђубре одлагати у посебне сандуке са поклопцима које су касније чистачи односили и спаљивали на депонији, нужнике барем једном дневно чистити деизинфикационим средствима, а дивље депоније уз реку уклонити у најкраћем року.²²⁹⁹

Колико су наређења поштована најбоље показује жалба начелника Ђуровић половином августа, а на лошу хигијенску слику у Пљевљима, о чему смо писали. Иако је даље генерал Еспозито наредио да се ствар уреди, половином јануара следеће године, могао је једино да закључи како је у целом срезу и даље санитарна ситуација очајна.²³⁰⁰ Партизанске власти у Новој вароши су децембра

---

²²⁹⁷ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског управи општине Пљевља, 21. април 1941. године., str. 1; Isto, dok. Наредба управе општине Пљевља, бр. 84/2, 23. VII 1941., str. 1.

²²⁹⁸ Isto, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског, бр. 751, 9. VII 1941., str. 1.

²²⁹⁹ Наредба префектуре Новопазарске о одржавању чистоће по вароши, бр. 46., од 1. маја 1941. године. Документ је део сталне изложбене поставке Историјског архива „Рас“ у Новом Пазару.

²³⁰⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 168 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. gennaio 1942., p. 2.

1941. године уложили много напора да изглед града доведу у ред. Оне су стриктно наредиле грађанству да се „*најсавршеније*“ одржава чистоћа у вароши, односно да се прижљиво и редовно чисте улице, дворишта и нужници. Као и у Новом Пазару посебна санитарна секција је требало да врши провере и да кажњава оне који се нису придржавали наређења.²³⁰¹

Савременици су писали да је Рашка током фебруара 1942. године одавала утисак „*туске касабје*“, јер је била пуна „*нечистоће, прљавих људи и алкавих женскиња*“.²³⁰² Да се ситуација није мењала у наредном периоду говори једно наређење среског начелника Нешића са почетка августа исте године. Он је сликовито описао стање опште хигијене речима: „*Клозети по појединим кућама (су, М.Ж.) неочишћени и услед настале врућине пружају такав смрад, да се пролазнику просто не мили проћи улицом; улице такође, запуштене и страшно прљаве, а улични канали наносом разноврсног ђубрета загађени*“.²³⁰³ Иако је општинска управа добила заповест да поправи санитарну слику, видимо да је Нешић јануара 1943. године, морао поново да реагује, јер је у град долазио крајскомандант који се у неколико наврата жалио на нечистоћу по Рашки.²³⁰⁴ У Прибоју је цивилна власт ради контроле санитарних услова у вароши морала децембра 1942. године да оснује посебну градску стражу, која је између осталог, имала и улогу комуналне полиције. Чинило ју је пет људи на челу са извесним Рељом Матијевићем.²³⁰⁵

Хигијенски услови нису били бољи ни у унутрашњости. Навешћено неколико примера. Генерал Еспозито је јануара 1942. године писао да је санитарна слика по селима Пљеваљског среза лоша, што за последицу има ширење разних зараза.²³⁰⁶ О нечистоћи која је владала по сеоским кућама у околини Пљеваља говорио је Штаб I Златарског батаљона априла 1942. године.²³⁰⁷ У Штавичком срезу на

---

²³⁰¹ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 16, док. 4, стр. 1.

²³⁰² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1. – 29. 4.1942. године, стр. 42.

²³⁰³ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наредба начелства Студеничког општинској управи Рашка, 5. август 1942. године, стр. 1.

²³⁰⁴ Исто, Допис начелства Студеничког општинској управи Рашка, 8. јануар 1943. године, стр. 1.

²³⁰⁵ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 95.

²³⁰⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 168 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. gennaio 1942., p. 2.

²³⁰⁷ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 11, док. 1, стр. 1.

другој страни, неколико села је користило воду из Мелајске реке, за коју се касније испоставило да није бактериолошки исправна. Стога је народ patio од дифтерије, грознице и других заразних болести.²³⁰⁸

Обзиром на све до сада наведеном може се рећи да је територија Санцака била плодно тле за избијање епидемија. Поред свеприсутне неизлечиве туберкулозе (као врсте капљичних инфекција), највећи проблем се појавио у виду пегавог тифуса који је је због масовне вашљивости становништва у околини Пљеваља, Чајничка, Сјенице и Пријепоља био присутан и у ендемичном облику. Болест се јављала спорадично или кроз епидемије током целе године, највише током зиме и пролећа. Предратне епидемије су ипак, биле блажег облика па се смртност кретала око 10%. Италијанске власти су међутим, новембра 1941. године процењивале да су због поремећених услова живота изазваних ратним стањем и окупацијом, услови за масовно ширење пегавог тифуса међу народом поменутих крајева „врло повољни“.²³⁰⁹ Тачност ових процена потврдила се нажалост у блиској будућности.

У Дежевском срезу је наиме, крајем 1941. године избила епидемија тифуса. Најтеже је био погођен сам Нови Пазар. До јесени 1942. године када је „пегавца“ стављен под какву такву контролу, обелело је више стотина грађана, од којих је преминуло чак 62 лица, већином муслимана.²³¹⁰ Из Дежевог среза зараза се проширила на суседни Косовско-митровачки и Студенички срез. Већ фебруара 1942. године, Рашка је попут Новог Пазара, била стављена у карантин. Сви већи локали и хотели у граду су били затворени. Спроведена је и обавезна вакцинација,²³¹¹ а стриктно су проверавани путници који иду за Нови Пазар или долазе из њега.²³¹²

---

²³⁰⁸ Архив САНУ, Е – 476 – IV – 4, стр. 2.

²³⁰⁹ ВА, Иа, кут. 746, ф. 3, док. 49, стр. 1.

²³¹⁰ М. Радовић, *Људске и материјалне жртве ...*, стр. 69.

²³¹¹ Шприцање је у Рашки спроведено 17. фебруара у Симовића кафани и било је обавезно за све грађане и избеглице. Свака особа је шприцана по два пута у размаку од осам дана... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Среско начелство Студеничко управе општине Рашка, 17. фебруар 1942. године, стр. 1.

²³¹² Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1. – 29. 4.1942. године, стр. 42.

У срез је из Београда током фебрура послата специјална санитарска екипа коју је упутио Централни хигијенски институт. Ова група лекара је успела да сузбије тифус (као и дифтерију) у Студеничком и Косовско-митровачком срезу до лета 1942. године, док је број оболелих у Дежевском срезу спустила на око 20 случајева.²³¹³ Пошто је изгледа „пегавац“ био ендемичан и у новопазарском и студеничком крају, он није потпуно сузбијен. Почетком априла 1943. године ова зараза се поново јавила у Новом Пазару и Рашки, сада праћена дифтеријом. Током овог месеца забележено је најмање 10 оболелих. У мају се ситуација нагло погоршала. Разболело се чак 50 мештана Новог Пазара, од којих је 10 умрло. Појава тифуса је паралелно забележена и у Косовској Митровици.²³¹⁴ У наредним месецима болест је наставила да хара Дежевским срезом. Током јула је на његовој територији евидентирано 20 оболелих и то 12 у Новом Пазару, 3 у Војковачкој општини, 2 у Полошкој општини и по један случај у Пожешкој, Штитарској и Трнавској општини. Пет људи је умрло само током јула.²³¹⁵

Почетком фебруара 1942. године избила је и епидемија пегавог тифуса у Бјелом Пољу. Генерал Бонини је 9. фебруара забранио како грађанству, тако и трупима да излазе или улазе у варош и цело насеље ставио у карантин. Град нико није смео да напушта, укључујући и високе представнике цивилних власти, попут среског начелника.²³¹⁶ Штаб Бјелопољског партизанског одреда јављао је почетком априла да се ситуација погоршала, те да се поред „пегавца“ проширио и трбушни тифус. Мајор Глишић писао је из Нове Вароши истовремено да у долини Лима влада велика епидемија. Италијанске струпе и мештани су и даље били у „*строгом карантину*“, те су им због тога биле смањене и испоруке хране.²³¹⁷ И поред свих предострожности зараза је нашла пут до Беранског среза. Крајем септембра исте године забележено је 7 случајева обољења од тифуса у селу

---

²³¹³ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића ..., стр. 3; ВА, НДа, кут. 40, фас. 5, док. 4 стр. 1.

²³¹⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, фас. Влада Милана Недића, кут. 2, док. 289, стр. 3.

²³¹⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, фас. Влада Милана Недића, кут. 2, док. 300, стр. 3; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис бачелства Студеничког општинској управи Рашка, 4. април 1943. године, стр. 1.

²³¹⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando presidio Bijelo Polje, Nr. 321, 19. febbraio 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 6, стр. 1.

²³¹⁷ ВА, НОВЈ, кут. 1675а, ф. 13, док. 4, стр. 1; ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, стр. 2.

Будимљу у предраграђу вароши.²³¹⁸ Истовремено забележена је појава пегавог тифуса у Чајничу, односно трбушног у Пљевљима, Сјеници и Колашину.²³¹⁹

Чим је донекле сузбијено ширење „пегавца“, разбуктала се епидемија трбушног тифуса. Током октобра 1942. године италијанске власти су забележиле 31 оболелог у Пљеваљском срезу и 27 оболелих у Никшићком срезу. Примећено је и присуство пегавог тифуса у општини Илино Брдо, Пљеваљски срез.²³²⁰ О озбиљности ситуације најбоље говори документ италијанског Министарства рата из априла 1942. године у коме се наређује да се, пошто у Црној Гори на више места влада епидемија тифуса, војници повратници у Италију ставе под санитарни надзор. Имали су да се јављају сваког 15. у месецу лекарима. Посебне превентивне мере су уведене и за особље које их је прегледало, односно за војнички пртљаг.²³²¹

Борба на здравственом пољу није се водила само против тифуса. Окупационо време давало је замајац ширењу туберкулозе, дифтерије, дизентерије, антракса, сифилиса итд. Колико је становништво у градовима и на селу било изложено разним болештинама показују следећи подаци. Јула 1942. године на целој територији Косовско-митровачког округа туберкулоза је била опште присутна. Ова опака болест је наслеђена из предратног периода и против ње се није могло много урадити, поготово ако се има у виду да округ није располагао нити са једним анти-туберкулозним диспансером. Ни Гувернаторат Црне Горе није располагао са довољним бројем оваквих институција, па је видели смо слао болеснике на лечење у Италију. Истовремено су прибележене честе појаве шуге, гнојних рана и чирева по селима Дежевског среза. У Новом Пазару је такође, било ендемичног сифилиса, који је бележио велику смртност код оболеле деце. Појавила се и маларија.²³²² Затим је на пример, у августу исте године уочено присуство дизентерије у Пљевљима, као и дифтерије, која се проширила и Пријепољем и Сјеницом.²³²³ У Бјелом Пољу које се још увек опорављало од

²³¹⁸ ВА, Иа, кут. 750, ф. 5, док. 52, стр. 1.

²³¹⁹ ВА, Иа, кут. 750, ф. 3, док. 39, стр. 1–2.

²³²⁰ ВА, Иа, кут. 751, ф. 1, док. 53, стр. 1.

²³²¹ ВА, Иа, кут. 197, ф. 1, док. 3, стр. 1.

²³²² ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића ..., стр. 3–4.

²³²³ ВА, Иа, кут. 750, ф. 3, док. 39, стр. 1–2.

епидемије тифуса, истог месеца се појавило неколико случајева гангрене, односно много опаснијег црног пришта. Ситуација је била посебно незгодна будући да у тренутку избијања заразе у вароши није било медикамената за њихово лечење.²³²⁴

Услед неадекватног уклањања уинулих животиња почетком 1943. године антракс се проширио и на нека села Нововарошког среза. Зараза од стране локалних сељака није ни пријављена, већ је била случајно откривена од стране италијанских војника који су вршили рацију. Ретко пријављивање сточних зараза било је бољка са којом је морала да се носи и ветеринарска секција Косовско-митровачког округа. У таквим условима се почетком 1942. године у Дежевском срезу појавило беснило код паса, које је услед недостатака особља, тешко сузбијано. Северно одатле у Студеничком срезу појавила се код стоке слинавка и шап. Затим је код животиња уочена и свињска куга, као и метиљавост. Све ове болести су се спорадично преносиле и на људе.²³²⁵

Претакање једне епидемије у другу, односно њихово паралелно присуство, представља заједнички чинилац здравствене слике у свим срезовима Старог Раса. Здравствени систем се, како на територији Гувернатората Црне Горе, тако и Војно-управног подручја Србије, у границама могућности борио против наведених болести. Италијанске власти су среским лекарима наредиле да Санитарној секцији једном месечно шаљу извештаје о стању инфективних болести на надлежној им територији.²³²⁶ Исте инструкције, само за двонедељни период, издало је и Министарство социјалне политике и здравља владе у Београду.²³²⁷

Као пример ангажовања окупаторских и квинслиншких власти на поправљању здравствених услова навешћемо рад на сузбијању пегавог тифуса. Италијани су још у новембру 1941. године наредили да се војска и цивилне управе у кризним подручјима као што су Сјеница, Пљевља, Пријепоље или Бјело Поље, ангажују на

---

²³²⁴ ВАС, Иа, кут. 750, ф. 4, док. 27, стр. 1; ВАС, Иа, кут. 750, ф. 4, док. 29, стр. 1.

²³²⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици о ветеринарској служби у округу Косовско-митровачком од 15. јула 1942. године, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Поверљива документа 1942. година, Појава слинавке и шап у Студеничком срезу, фебруар 1942. године, стр. 1.

²³²⁶ ВА, Иа, кут. 750, ф. 5, док. 50, стр. 1; ВАС, Иа, кут. 750, ф. 4, док. 53, стр. 1.

²³²⁷ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића ..., стр. 1.

изради импровизованих дезинфекционих апарата. Радило се о „српском бурету“ за парење одела ради одстрањивања ваши. Она су прављена од дрвених или лимених бензинских бурића, а предност им је била у лакој преносивости.²³²⁸ Здравствене установе „Недићеве“ Србије су такође, обезбедиле извештај број дезинфекционих апарата за Косовско-митровачки округ. Уз помоћ њих је вршена дезинфекција и депедикулација на свим територијама где је забележена појава тифуса. Поред становништва и војска је била подвргнута истом третману. Често су вршене и превентивне вакцинације. У Дежевском и Студеничком срезу је на пример, становништво само током 1942. године цељено против пегавог и трбушног тифуса, односно малих богиња.²³²⁹

Пошто су борци патили једнако као и цивили, ширењу тифуса су се на исти начин супротстављале санитарне секције НОВЈ-а и ЈВуО-а. Оне су такође, вршили честа парења одела бораца уз помоћ поменутих бурића, редовно шишали војску итд.²³³⁰ Почетком фебруара 1942. године ВШ НОП-а је издао наређење да све једенице које долазе у неку од ослобођених вароши морају да буду у једној одвојеној просторији барем 24 часа, где ће бити извршена дезинфекција одела. Саветовано је иначе, да се што чешће врши парење и наређено да се и поред тога веш кува најваље пола сата у кључавој води. Заповеђено је редовно шишање, бријање, прање ногу, сеча ноктију, те мазање масти против вашију.²³³¹ Још детаљнија упутства о коришћењу „српског бурета“ и понашању људства у борби против „пегавца“ и трбушног тифуса, односно шуге, прописала је ВК ЈВуО-а својим борцима.²³³² Стога на овим просторима током рата припадници покрета отпора нису масовније страдали од заразних болести.

Пошта, телеграф, комунални и електрификациони систем

Један од кључних циљева органа окупационих власти било је креирање „нормалне“ свакодневнице, не би ли се у други план померила чињенице о томе да су Италијани и Немци разорили пређашњу државу и заузели домовину

²³²⁸ ВА, Иа, кут. 746, ф. 3, док. 49, стр. 1–3.

²³²⁹ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици о ветеринарској служби у округу Косовско-митровачком од 15. јула 1942. године, стр. 4.

²³³⁰ ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 11, док. 1, стр. 1.

²³³¹ ВА, НОВЈ, кут. 6П, ф. 4, док. 40, стр. 1.

²³³² ВА, ЧА, кут. 7, ф. 2, док. 27, стр. 1–4.

поражених народа. Поред неуморне пропагандне активности било је неопходно организовати рад свих оних институција које су функционисале током мирнодопског периода.

Хаос изазван Априлским ратом и окупацијом, поставио је као нужно што бољу организацију поштанске службе, али и њену строгу контролу. У италијанској окупационој зони пошта је преношена од стране ауто-превозника од града до града, некада и уз пратњу војске. Према документацији дивизије „Тaurиненсе“ видимо да су пошиљке између, на пример, Пљеваља и Прибоја, размењиване у току истог дана.²³³³

Због честих безбедносних неприлика Италијани су морали да успоставе и курирску службу. Она је била неопходна и због лоших временских услова који су владали рецимо на Пештерској висоравни. Већ у новембру 1941. године успостављена је пешачка линија између Сјенице и Пријепоља. Истовремено су на исти начин повезани Пријепоље, Прибој и Вишеград.²³³⁴

Сва пошта је проверавана од стране окупатора, а посебно су под лупом биле пошиљке и писма која су стизала из иностранства. Због строге цензуре радници у Немачкој или ратни заробљеници распоређени широм Европе, довијали су се на разне начине како да је избегну и својим најближим осликају што реалније стање у којем су се налазили. Тако су преносили вести о томе ко је убијен или умро, када су бомбардовани градови у Немачкој и сл.²³³⁵ Пресретање и крађа поште била је честа појава, поготово када су у питању партизани. Стога је окупатор користио поштански материјал и за борбу против гериле. Мајор Ђуришић је упозоравао потчињене да обрете пажњу на писма која им пристижу јер је имао информације да Италијани премазују отровом странице писама или шаљу у пакетима паклене машине.²³³⁶

Телеграфско-телефонска мрежа је као и пошта потпадала под управу посебне дирекције у оквиру Гувернатората. Телеграф је међутим, све до половине 1942. године и потискивања партизанских снага из Црне Горе, слабо функционисао

---

²³³³ Пошта је из једног града ишла у други, где би се онда вршила размена и нове пошиљке слате назад... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comano della 1. divisione „Taurinense“, Nr. 1, 11 agosto 1942., p. 1.

²³³⁴ ВА, Иа, кут. 746, ф. 1, док. 43, стр. 1; ВА, Иа, кут. 746, ф. 2, док. 49, стр. 1.с

²³³⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 72.

²³³⁶ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 38, стр. 1.

будући да су линије између градова често биле у прекиду. Саботаже су биле толико учестале да је Команда трупа Црне Горе наредила почетком фебруара да се као средство комуникације уведу голуби писмоноше. Мобилни голубарници су морали да постоје не само по варошима, већ су их и ауто-колоне носиле са собом.²³³⁷

Уништавање телеграфско-телефонске мреже је некада чињено без икаквог вишег циља, већ само ради пљачке и отимачине материјала. О томе сведочи податак НОО-а за Пљеваљски срез из прве половине 1942. године, из којег се види незадовољство комуниста што им сељаци секу бандере, краду жицу и чашице, те тако отежавају комуникацију њихових јединица. Да би се овоме стало на пут за изгреднике је била предвиђена смртна казна.²³³⁸

Италијани су телеграфску мрежу ставили на ноге тек јуна 1942. године. Тада су покривене линије: Пљевља – Оцак – Косаница, Пљевља – Бољанићи – Чајниче – Горажде, Пљевља – Металка, Пљевља – Бјело Поље, Пљевља – Пријепоље (две линије), Пријепоље – Бродарево – Бјело Поље, Пријепоље – Бистрица – Нова Варош, Пријепоље – Прибој (две линије), Прибој – Рудо (две линије) и Прибој – Вишеград. У изградњи је била линија Пријепоље – Сјеница.²³³⁹

Функционална комунална мрежа се због интензивног ширења зараза поставила као један од приоритета окупационих власти. Уређење ове врсте јавних институција показало се као велики изазов, будући да ни у Краљевини Југославији то питање није било решено. То нам показују иницијативе колаборационих власти ка сређивању комуналне мреже. Начелних среза Пљеваљског је јула 1942. године током аудијенције код генерала Еспозита замолио да се што пре спроведе у дело његова иницијатива ка изградњи водовода у граду. Он је био неопходан како граду, тако и окупаторској војсци.²³⁴⁰

Италијани су ушли ову моблу становника Пљеваља, па су радови на водоводу завршени до краја године. После тога су грађани имали бактериолошки

---

²³³⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Comando truppe Montenegro, Nr. 1777, Impiego di colombi nel territorio del Montenegro, 10. febbraio 1942., p. 1-3.

²³³⁸ ВА, микрофилмови, Народна власт Пљевља, НОВ, г. 1, сл. 184.

²³³⁹ За потребе телеграфа искоришћено је 348 км жице и на хиљаде стубова и другог материјала... AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Grafico collegamenti a filo in atto il 21-6-1942., p. 1.

²³⁴⁰ Ibid, Bolletino informazioni nr. 351 dalle ore 0 alla ore 24 del giorno 18 luglio 1942., p. 3.

исправну воду у довољним количинама.²³⁴¹ Током јесени 1941. године из Прибоја је стигао захтев да се у срез пошаље бактериолошка екипа која би испитала исправност воде за пиће. Вероватно је због лоше комуналне мреже дошло до загађења пијаће воде.²³⁴² У немачкој окупационој зони, односно у Новом Пазару и Рашки је ситуација са водоводом била једнако незадовољавајућа. Сем у Косовској Митровици цео округ је био без комуналне мреже. То је довело до тога да је квалитет воде на овој територији углавном био лош, што је погодновало ширењу зараза.²³⁴³ Како је изгледала комунална мрежа у таквој ситуацији сликовито показује једна наредба начелника Студеничког среза из августа 1942. године. У њој између осталог стоји да су „*водоводне цеви непрочишћене, а (јавне, М.Ж.) чесме неуређене и загађене...јер се на њима врши умивање, прање рубља и друге прљаве ствари*“.²³⁴⁴

На редовну опскрбу електричном енергијом могли су да рачунају грађани скоро свих вароши у Старом Расу. Постројења у Пљевљима, Новој Вароши, Пријеполу, Прибоју или Новом Пазару била су наслеђена из предратног периода. Највеће електроцентралне биле су у Пљевљима и Пријеполу. Прва је радила на углаљ, друга на дрва, а производиле су струју напона 220 V. У Чајничу је постојала електроцентрала коју је покретала водена турбина. Капацитети су им ипак, били ограничени.²³⁴⁵

Већина стамбених објеката није имала услове за увођење одвећ скупе електричне енергије. Стога нису сви варошани имали електричну енергију у својим домовима. У Новој Вароши је рецимо, само 117 домаћинстава имало електрификацију, коју су плаћали 15 дина/kW·h.²³⁴⁶ У Новом Пазару је на другој страни, електрична централа основана 1931. године имала капацитет да покрије 1.000 домаћинстава. Она је ипак, опслуживала само око 300 кућа.²³⁴⁷ Као највећи

---

²³⁴¹ „Пљеваљски весник“ за 11. јануар 1943. године, стр. 2.

²³⁴² ВА, Иа, кут. 751, ф. 1, док. 6, стр. 1.

²³⁴³ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића ..., стр. 4.

²³⁴⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Наредба Начелства среза Студеничког општинској управи Рашка од 5. августа 1942. године, бр. 117/8, стр. 1.

²³⁴⁵ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, стр. 6.

²³⁴⁶ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 24, стр. 1–17.

²³⁴⁷ Сафет Банцовић, Друштвено-економска обележја Санцака у међуратном времену (1918–1941), *Новопазарски зборник*, бр. 19, 1995, стр. 188.

потрошач струје показала се италијанска војска која је електричну енергију користила у војне сврхе, поготово за нападање великих војних рефлектора.²³⁴⁸

Промет становништва и саобраћајна мрежа

Једна од ствари које су најизразитије обојиле свакодневни живот било је ограничено кретање грађана. Разлози за то били су многоструки, од чињенице да су се на простору некадашње Југославије сада простирале друге државе, преко потребе појачане контроле покороног становништва, до онемогућавања деловања покрета отпора. Одмах по доласку италијанских трупа вароши су опасане бодљикавом жицом, а излазак из њих је био могућ на само неколико места где су се налазили блокови. Напуштање или улазак у градове на другим местима били су строго забрањени. На оне који би се оглушили о ово наређење током дана је стража отварала паљбу после једног упозорења, а ноћу одмах.²³⁴⁹ На блоковима су се поред војника, налазили карабињери и финанси. Они су вршили контролу пртљага, намирница и пре свега, неопходне документације.²³⁵⁰

Што се ње тиче она се када је у питању кретање на територији Гувернатората, састојала од пасоша којег су италијанске војне власти издавале до почетка новембра 1941. године. После њиховог повлачења уводе се легитимације односно личне карте (*carta d'identità*) коју су издавале општинске власти, а потврђивала карабињерија. Лична карта је била четвртастог облика, формата 10 цм, различитих боја, са сликом, на српском и италијанском језику, са печатом општине, потписом председника општине и печатом и потписом локалног команданта карабињерије. Његов потпис је био у зеленој или црвеној боји. Бланко легитимације грађани су куповали у књижарама.

Општина је могла издати легитимацију било коме, али нису све пролазиле полицијску проверу. Легитимације нису добијале углавном особе из про-партизанских породица, уколико се то наравно, не би прикрило. Поред личне карте постојала је и специјална дозвола тзв. „*permesso*“ за брже кретање. Њих је

²³⁴⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comano della 1. divisione „Taurinense“, Nr. 5704, Sezione fotoelettrocisti per la divisione, 26. ottobre 1942., p. 1.

²³⁴⁹ Ibid, Presidio militare Pljevlja, 27. novembre 1942., p. 1.

²³⁵⁰ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 22.

искључиво издвала карабињерија. Поседовали су их међу цивилима углавном припадници четничких породица, који су их наведено, користили и тако што су их приликом италијанских рација истицали на вратима кућа, не би ли тако избегли пљачку и паљевину имовине. При уласку у варош документација је остављана на блоку, а враћана је по напуштању насеља.²³⁵¹ Да би особа уопште добила исправе морала је на захтев италијанских власти, преко општине извадити уверење да није учествовала у борбама против њихових снага. Ово је важило како за хришћане, тако и за муслимане. Таксу за издавање уверења грађани су сами плаћали.²³⁵²

Без обзира на исправна документа грађани нису смели да одседају и да примају госте без знања полицијских власти, које су о томе водиле евиденцију.²³⁵³ Њима је кретање било забрањено и услед узбуна које је подизала окупаторска војска, било због стварне опасности, било због вежбе.²³⁵⁴ Када је о Пљевљима реч почетком новембра 1941. године, италијанске власти су обзаниле одлуку да је у варош забрањен улазак од 19.00 до 7.00 наредног дана. Само су хитни случајеви уз дозволу Италијана, могли да прекрше ово наређење.²³⁵⁵ Навешћемо још и да је кретање по унутрашњости срезова или градовима, било могуће са исправама које су имали припадници разних колаборационих снага у Црној Гори.

Прелазак границе био је друга ствар. На територију Гувернатората Црне Горе могло се ући само са пасошем којег су давале локалне италијанске команде уз одобрење са Цетиња, односно са пасошем италијанског конзулата у Београду. Једно време, током 1942. године, у Стари Рас се могло ући и са четничким пропусницама којима су били снабдевени борци легализованих одреда при влади Милана Недића. Пошто су Италијани вршили контролу границе само на важнијим

---

²³⁵¹ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, стр. 6; „Пљеваљски весник“ за 10. новембар 1941. године, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 70; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 482–483, 485.

²³⁵² ДА СГ – АО РВА, фонд Рјевљја 1918–1941; 1941–1944/5, кут. LXIV, док. Писмо трговца Хилма Дрнде Управи општине Пљеваљске, 4–XI–1941. год., стр. 1.

²³⁵³ „Пљеваљски весник“ за 24. новембар 1941. године, стр. 1.

²³⁵⁴ У Пљевљима је на пример, ванредна ситуација означавана са три топовска пуцња. Сви грађани који би се после тога нашли на улици, ризиковали су да их Италијани убију без упозорења... ДА СГ – АО РВА, фонд Рјевљја 1918–1941; 1941–1944/5, кут. LXIV, док. Шеф штаба дивизије „Пустерија“ становништву Пљеваља, 3. X 1941. године, стр. 1.

²³⁵⁵ Isto, док. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама, бр. 2155/41, 1. XI 1941., стр. 1.

саобраћајницама, пространство граничног појаса је остајало отворено. Будући да је на линији Прибој – река Увац – Сјеница постојало неколико „идеалних места“ за илегалне преласке, чак и већег броја људи са стоком, они су били свакодневна појава.²³⁵⁶

На територију протектората Велике Албаније из Србије се улазило од краја 1941. године са посебном визом жуте боје коју су уз назначен период боравка у италијанској зони, издале немачке војне власти. Поред визе, морала се извадити и дозвола код Крајскоманде у Косовској Митровици – документ зелене боје који је важио три месеца. Са њиме се међутим, слободно могло кретати само у дубину од 10 км од границе. За даље се морала водити нова пропусница код немачке команде у Косовској Митровици. Кретање у супротном правцу било је могуће уз италијански пасош са визом немачког конзулата у Тирани. Он је отварао пут у сва окупарана подручја Трећег Рајха. Поред пасоша за пут у Србију је било потребно поседовати и граничну карту зелене боје коју је издавала команда дивизије „Пуље“ у Призрену. И она је важила за појас од 10 км унутар немачке зоне у периоду од 3 месеца. За дужи боравак се морала извадити посебна дозвола као и код Немаца.²³⁵⁷ Због врло компликованог процеса добијања потребне документације, те чињенице да је овде граница још слабије надзирана него на западу, илегални преласци границе су били најчешћи начин прекограничног кретања становништва.

Саобраћајна мрежа није била нешто са чиме су се могли похватили ови крајеви. Кључна саобраћајница била је она која је ишла долином Лима на север до Вишеграда, са крацима који су се одвајали према Пљевљима и Чајничу, Новој Вароши и Сјеници. Алтернативни правац био је онај од Жабљака на Пљевља, али је он још током 1941. године постао неупотребљив после рушења дела моста код Ђурђевића Таре. Други је био онај који је преко Коврена ишао за Бјело Поље, кроз некадашњи Доњи Колашин. Пошто су саботаже на путним комуникацијама

---

²³⁵⁶ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, стр. 5; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bolletino informazioni nr. 250 dalle ore 0 alla ore 24 del giorno 8. aprile 1942., p. 1.

²³⁵⁷ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Nr. 6212, Norme di transito per civili attraverso la linea di demarcazione italo-tedesca, 20. novembre 1941., p. 1-2.

биле један од главних видова партизанске борбе против окупатора, саобраћајна мрежа није могла бити обновљена до пуног капацитета све до половине 1942. године. Почетком јула већина путева је већ била проходна. Очевици говоре да су аутомобилски путеви Пљевља – Жабљак (73 км), Пљевља – Чајниче – Горажде (86 км), Пљевља – Пријепоље (53 км) и Пљевља – Бјело Поље (86 км), били у „*потпуно исправном стању*“.²³⁵⁸ Не зна се стање на другим путевима, али се може претпоставити да је и тамо саобраћај ускоро заживео.

Са кишама, снегом и мразом, квалитет путева је опадао, па је долазило и до саобраћајних несрећа са фаталним исходом као у случају 17-годишњег Љубомира Живковића из Пљеваља, октобра 1942. године.²³⁵⁹ Погоршани услови транспорта су погађали и италијанску војску. Команда „Пуље“ жалила се надлежнима да ће морати да повуче већи део трупа из Тутина и Рожаја, јер почетком 1942. године није била у стању да их снабдева преко Рашке, док су директни путеви услед великог снега били неупотребљиви чак и за товарне животиње. Италијани су се ослонили на „носаче“, али је наравно њихов „капацитет“ био недовољан.²³⁶⁰ Да би се овакве ситуације избегле италијанске власти су наредиле локалном становништву да брину о путевима, пре свега да врше ситне оправке и чисте снег. Председници општина су бирали чистаче, који су имали и дневнице у висини од 14–30 £, у зависности од старости. За чишћење снега су ангажовани и припадници легализованих четника или муслиманске милиције, наравно када су били ван дужности чувања путева. Њихова дневница је била 50 £. Уколико би неко одбио позив ризиковао је да буде приведен карабињерима.²³⁶¹

Када би снег однео превагу на сцену су ступале алтернативне методе. Товарне животиње и санке су биле честа појава, а дешавало се и да приватна лица унајмљују поменуте носаче који би у варошима завршавали разне послове (углавном куповали животне намирнице).²³⁶² Ради бољег одржавања путева Италијани су оснивали цивилне техничке секције по градовима. Једна таква је по

²³⁵⁸ ВАС, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, стр. 6.

²³⁵⁹ „Пљеваљски весник“ за 12. октобар 1942. године, стр. 2.

²³⁶⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Nr. 6417, Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, 5. dicembre 1941., p. 1.

²³⁶¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. divisione „Taurinense“, Ordino al 5. gennaio 1943., p. 1.

²³⁶² С. Банцовић, нав. дел., стр. 180.

наређењу команде „Пустерија“ почетком маја 1942. године почела са радом у Пљевљима.²³⁶³

Временски услови погађали су и виталне саобраћајне тачке попут мостова, на које је била усредсређена и пажња гериле. Тако су на пример, набујале воде Лима октобра 1941. године уништиле мост у селу Ракита у Бјелопољском срезу, те приморале италијанску инжињерију да уклони понтонски мост код Берана, како не би доживео исту судбину.²³⁶⁴ Честе саботаже мостова биле су велики проблем за комуникацијски систем, што се најбоље види на примеру оштећења моста преко Таре на граници између Пљеваљског и Жабљачког среза. Када би се водена стихија умирала Лим се могао лако прећи на више места. Нагомилани материјал који је река доносила са собом, углавном балвани, коришћени су такође, за лако пребацивање на другу обалу. Вода се прелазила и скелама којих је на Лиму и Тари било доста.²³⁶⁵

У Немачкој зони је за одржавање и поправку саобраћајне мреже била задужена организација ТОТ.²³⁶⁶ На том раду им је често помагало локално становништво, које је углавном позивано на кулук. Тако је на пример, половином 1943. године реновиран пут Ужице – Кокин Брод, а касније је санирана и деоница до Нове Вароши. Јавни рад је био обавезан, а они који би га бојкотовали сносили би тешке казне. Немачке власти су наиме, казнили општине Негбину и Гостиље са 650.000 дин због тога што организацији ТОТ нису послали тражене раднике.²³⁶⁷

Оваквом саобраћајном мрежом грађани су се углавном кретали као муштерије неке од ауто-превозничких фирми, ређе сопственим колима. Разлог томе је било како недостатак аутомобила и горива за њих, тако и наређење италијанских власти да се на пут колима није смело ићи без дозволе локалне војне команде.²³⁶⁸ На територији Санцака је током рата радило неколико овлашћених превозника. Италијанске власти су 5. маја 1941. године овластиле фирму „Соко“ Иљаза

²³⁶³ „Пљеваљски весник“ за 4. мај 1942. године, стр. 2.

²³⁶⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-4/739, Dal Comando divisione Venezia al Comadno truppe Montenegro, Nr. 421, 24/10/1941., ore 19.00, p. 1.

²³⁶⁵ ВА, НДХ, кут. 85, ф. 9, док. 1, стр. 1.

²³⁶⁶ ВА, НОВЈ, кут. 391а, ф. 8, док. 19, стр. 1.

²³⁶⁷ ВА, НДа, кут. 23, ф. 2, док. 3, стр. 1.

²³⁶⁸ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског, бр. 743/41, 15. јул 1941., стр. 1.

Чичића за рад на линији Беране – Бјело Поље – Бродарево – Пријепоље – Прибој, док је фирма „Орао“ коју је заступао извесни Мурат Покрчлић, покривала трасу Подгорица – Колашин – Андријевица – Беране. Прва рута је била дуга 118,2, а друга 138,9 км. Радило се о предузећима која су пословала и пре рата. Она су располагала са по четири аутобуса. Нафту за њихово функционисање давале су италијанске власти, а обрачун је вршен тако што су фирме на дневном нивоу могле да купе по један литар за сваких 3 км предвиђене руте. Уз путнике ове фирме су превозиле и пошту.

Поред поменутих предузећа постојала су и друга, мања, која су покривала споредне трасе, користећи аутомобиле који су ишли на бензин. За разлику од „Сокола“ или „Орла“ њихова возила су имала мањи капацитет и по једној тури услуживала 5–6 особа. Код италијанских власти били су лиценцирани: Осман Звиздић из Сјенице за линију Пријепоље – Сјеница (47 км), Хајрудин Бербовић из Нове Вароши за линију Нова Варош – Бистрица (15 км), Абдулах Диздаревић из Пријепоља за линију Колашин – Бјело Поље (55 км), Нико Никач из Гусиња за линију Гусиње – Плав – Мурино – Андријевица итд. Бензин су као и у случају нафте обезбеђивали Италијани и то на дневном нивоу по литар за сваких 5 км предвиђене линије.²³⁶⁹

Цену превоза су одређивали предузетници, али су изгледа на њихово формирање утицале и окупаторске власти.²³⁷⁰ Како је све то у пракси функционисало видећемо из примера аутомобилског предузећа „Мичијевић–Чичић“ из Нове Вароши, које је половином октобра 1941. године преузело трасу Нова Варош–Бистрица. Власници Миленко Мичијевић и Авдо Чичић су се обавезали да ће путнике и пошту превозити једном дневно са поласком у 9.00 из Нове Вароши. Цена карте по једном путнику износила је 30 дин, а пртљаг тежи од 15 кг се доплаћивао – динар по килограму. За превоз поште су паушално добијали по 30.000 динара годишње. Бензин су куповали код италијанских власти.²³⁷¹ У Косовско-митровачком округу цене су биле сличне. За пут од Новог Пазара до Рашке (око 20 км) и назад, плаћало се 30 дин. Ко би продужио за Ушће морао је

---

²³⁶⁹ ВА, Иа, кут. 745, ф. 4, док. 38, стр. 2, 15, 17–18.

²³⁷⁰ ВА, Иа, кут. 749, ф. 3, док. 14, стр. 1.

²³⁷¹ ВА, Иа, кут. 745, ф. 6, док. 6, стр. 1.

да доплати још 60 дин. Ауто-превозници из Рашке су били скупљи. Они су за вожду од Рашке до Слатине (око 30 км) наплаћивали 100 дин, а до Ушћа 60 дин.²³⁷² Путницима који су се кретали између градова или окупационих зона, своје услуге су нудиле угоститељске усанове – хотели, крчме итд. У Пљевљима, Пријепољу, Новој Вароши, Рашки или Новом Пазару постојали су хотели као најквалитетнији угоститељски објекти.²³⁷³

7.3. Заборавити сурову реалност – забава, спорт и морал

Дубоко оптерећено ужасима рата градско и сеоско становништво жудело је за стварима које би замаглиле њихову сурову реалност. Пошто је жеђ за разонодом код народа расла пропорцијално са повећањем њихове егзистенцијалне несигуности, она се могла пронаћи на сваком кораку. Тај сложени систем био је под будним оком окупатора, који га је користио да разоружа незадовољство покореног становништва према њима. Стога цветају угоститељски послови (читај кафане), све врсте забаве, укључујући и проституцију, што је за последицу имало усмеравање народа на моралну странпутицу.

Јавне манифестације, ваишари, биоскоти, позоришта и спортска дешавања

Једна од основних потреба грађанства било је проналажење начина да се опште сивило свакодневнице потисне из видокруга, или барем обоји мање тмурним бојама. Излаз из тог наметнутог лавиринта тражио се у песми, игри, пићу или сексу, иако су ти путеви водили у не мање опасну димензију порока и

²³⁷² ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Евиденција протока путника за дане 12. март и 9. априла извршене од стране окупатора, стр. 1.

²³⁷³ Како је изгледао њихов рад показаћемо на примеру хотела „Врбак“ у Новом Пазару, најбољег објекта у целом округу. Од свих локала само је он припадо класи „Б“, док су остали су били у нижим категоријама. Према наређењу окружног начелника из јуна 1943. године „Врбак“ је имао следећи ценовник: преноћиште у једнокреветној соби – 80 дин, преноћиште у двокреветној соби – 120 дин, преноћиште у једнокреветној соби + употреба зједничког купатила 100 дин, преноћиште у двокреветној соби + употреба заједничког купатила 150 дин, преноћиште у соби са засебни купатилом +40 дин на постојећу цену, преноћиште у собама са додатним креветима +40 дин на постојећу цену. У зимским месецима хотел је могао да наплати још по 30 дин на име грејања. Собна послуга се доплаћивала у висини од 10% од цене преноћишта. Ови ценовници су морали да буду на видним местима по собама хотела, а сваки је морао бити оверен од стране окружног начелства у Косовској Митровици. Непоштовање ценовника повлачило је за собом скупе казне... Исто, Допис Начелства среза Студеничког управи општине Рашка, бр. 4922, 4. јун 1943. године, стр. 1.

блуда. Општа тенденција пропадања која је огрнула окупационо време, срозала је и морал. Држећи се полисе „хлеба и игара“, окупатор је на другој страни, подржавао и сам организовао разне врсте забаве, не би ли ублажио опште незадовољство већине покороног становништва. Систем забаве је имао и још једну практичну сврху, а то је да увери људе да се општа животна ситуација поправља. У раскораку наведених потреба и процеса мало места за себе је пронашла и култура.

О манифестацијама које је организовао окупатор доста је до сада речено, а као матрицу истих можемо навести прославе рођенадана чланова италијанске краљевске породице на територији дивизија „Пустерија“ или „Тауриненсе“. Преме наређењу Команде трупа Црне Горе генерал Вивалда имао је да изврши одговарајуће припреме да би се у Пљевљима, Прибоју, Новој Вароши, Пријепољу итд., половином августа 1942. године свечано прославио дан рођења краљице Јелене. Наређено је да се на свим зградама истакну италијанске и црногорске заставе (италијанска са десне а црногорска са леве стране), организују спортска такмичења са наградама, односно пуне филмске пројекције. Војни оркестри су имали да свирају црногорску националну химну. Пожељно је било да манифестације обухвате што већи број грађана.²³⁷⁴

Нешто касније почетком новембра, Пљевља су свечано обележила и рођендан цара Виторија Емануела III. Варош је поново била окићена, док је организован дефиле италијанске војске у пратњи легализованих четника. У команди дивизије је приређен свечани ручак за представнике војних и цивилних власти.²³⁷⁵ Италијанске светковине су често укључивале и децу, као када су у присуству генерала Еспозита и цивилног делегата (као и родитеља) августа 1942. године на Вигњишту пљеваљска деца извела културно-уметничку приредбу.²³⁷⁶

Команда „Тауриненсе“ је за потребе подизања морала њених снага у запоседнутим градовима (Пљевља, Прибој, Пријепоље...) организовала

---

²³⁷⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Dal Comando truppe Montenegro al Comano divisione „Taurinense“, Nr. 2250, 15/8/1942., ore 23.50, p. 1; DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим државним и самоуправним надлежствима, бр. 690/41, 10. VII 1941., стр. 1.

²³⁷⁵ „Пљеваљски весник“ за 18. новембар 1942. године, стр. 1.

²³⁷⁶ „Пљеваљски весник“ за 4. август 1942. године, стр. 2.

биоскопске и позоришне представе, слушање радио емисија и музике на италијанском језику (у Пљевљима је инсталиран централни радио са разгласом), те разна спортска такмичења. Тако су на пример, само у Прибоју у децембру исте године одржане чак четири позоришне представе за италијанске војнике. Прилику да посматрају поштоваоце музе Мелпомене, имали су вероватно и војници у Пљевљима, будући да је у граду још из предратног периода било позориште.²³⁷⁷

Овакви видови разоноде су постепено отворани и за поробљено становништво. Да би се рецимо присуствовало пројекцији италијанских филмова у покретном биоскопу у Пријепољу, морала се добити посебна пропусница од команде гарнизона.²³⁷⁸ Цивилни делегат одређивао који ће филмови бити пуштани грађанству и о термину обавештавао начелника среза. Филмове су у одвојеним пројекцијама гледали варошани, односно чланови Удружења грађана „Пљевља“, које је вероватно било под италијанском протекцијом.²³⁷⁹ Било је омогућено и слушање музике, односно поседовање радио апарата, мада су услови коришћења били строго прописани и контролисани од стране италијанских²³⁸⁰ или немачких власти. Грађани су позивани и на отворена предавања или конференције које би организовао окупатор, наравно са јаким пропагандним обележјем. Сала удружења „Пљевља“ је на пример, била учестали домаћин ових догађаја.²³⁸¹

Посебан вид забаве како за градско тако и сеоско становништво, били су вашари и сличне светковине о верским празницима. Религија је имала важну улогу у тешким ратним временима. Препознајући потребе становништва Гувернаторат Црне Горе је прописао велики број нерадних дана који су коришћени за прославу верских празника. Комесар Мацолини је већ 15. јуна 1941. године донео одлуку да се сви верски празници коју су слављени у Југославији задрже и даље. Уредба о празницима је донекле измењена укидањем

---

²³⁷⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comano della 1. divisione „Taurinense“, Relazione sulla spirito della truppa durante il messe di agosto, p. 1; Ibid, bus. N-7/1273, Comano 3. reggimento Alpini, Nr. 60, Informazioni, 7/1/1943., p. 1-2; AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, str. 7.

²³⁷⁸ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 205.

²³⁷⁹ DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског општинској управу Пљевља, бр. 2127, 30. X 1941., str. 1.

²³⁸⁰ Isto, dok. Допис делегата цивилног комесара за Црну Гору у Пљевљима свим оптинама у срезу, бр. 1277/41, str. 1; Isto, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског Управи општине Пљевља, бр. 699/41, 11. VII 1941., str. 1; ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 2, стр. 3–4;

²³⁸¹ „Пљеваљски весник“ за 3. новембар 1941. године, стр. 1.

прослава краљевског рођендана и државног ујединијења, односно помена погинулим борцима у црквама и школама.²³⁸²

Приликом празновања народ се скупљао на литургији у цркви, па се његово присуство користило за организацију сабора, поготово у унутрашњости. Сабор се могао одржати само уз дозволу италијанских власти, којима је и било у интересу да оваквих догађаја буде што више. Како су изгледали верски празници можемо прочитати на страницама *„Пљеваљског весника“*. Ево како се описује Петровдански сабор јула 1942. године у средњовековном манастиру Дубочици у Отиловићима, недалеко од Пљеваља. Аутор текста пише да се на сабор *„слегло велико мноштво народа из свих околних општина, жељнога и молитве и саборовања“*. Прославу су својим присуством уприличили Војислав Ненадић и војвода Богољуб Ирић. У наставку се ипак, каже да је ова манифестација прошла *„без уобичајнога саборско пића, онако како приличи народу у овим крајевима“*.²³⁸³

Црквене славе су окупљале много народа и у градовима. Када је рецимо крајем октобра 1942. године пљеваљска црква прослављала празник Св. Петке, уз помоћ Италијана који су олакшали сељацима улазак у град, око цркве и по улицама вароши се *„слегло огромно мноштво сељака и сељанки, да је то био прави и огроман сабор у Пљевљима, који је трајао до пред ноћ“*. Очевици су закључили да је то за варош био *„радостан и необичан дан“*. Присуствовали су му цивилни делегат мајор Сантора, капетан Данијели, начелник среза Ђуровић и

²³⁸² DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Наредба Високог комесара за Црну Гору, бр. 70, 15. VI 1941.г., стр. 1... Прописи о празновању допуњени су током окупације, па је коначан распоред нередних дана изгледао овако. За Србе су дани светковина били: 19. јануар за Светог Николу, 6., 7. и 8. јануар због Божића, 19. јануар због Богојављења, 27. јануар за Светог Саву, 24. мај за Св. Ђирила и Методија, 28. август за Велику госпојину, Велики Петак, први и други дан Ускрса, Сапосовдан, те први и други дан Духова. Укупно 13 дана. Римокатолици нису радили за: Божић (25–26. децембар), Нова Година (1. јануар), Богојављење (6. јануар), Св. Јосип (19. марта), Св. Петар и Павле (29. јуна), Св. Ђирило и Методије (5. јула), Велика Госпађа (15. августа), Сви свети (1. новембар), Безгрешно зачећа (19. децембра), Спасово, први и други дан Ускрса и Тјело славно. Укупно 14 дана. Без обзира на вероисповест нерадни дани су били: 12. јул, 31. октобар када се прослављао дан Св. Петра Цетињског, те дани рођења Виторија Емануела и краљице Јелене 11. новембра и 18. августа. Нису се такође радиле све недеље, а сваки чиновник је за његов имендан био ослобођен службе... ВА, Иа, кут. 739, ф. 6, док. 3, стр. 2.

²³⁸³ *„Пљеваљски весник“* за 13. јул 1942. године, стр. 1; Неколико дана касније за Илиндан одржан је и сабор у Илином Брду, центру истоимене општине Пљеваљског среза. И он је био посећен од *„огромнога народа у броју као ретко када раније“*. Забележено је такође, да је црква била *„дупке пуна, а око подне и црквена порта и брдска зараван“*. Да су ове светковине имале и јак пропагандни значај говори присуство потпуковника Кастањера, цивилног делегата капетана Сарторелија и команданта карабињерије капетана Данијелија. Друштво су им правили и много нижи официри, као и Ненадић и Ирић... *„Пљеваљски весник“* за 5. августа 1942. године, стр. 1.

представници СПЦ.²³⁸⁴ Ништа мање свечано прослављани су и муслимански празници, али нам о томе није остало превише историјских података. Један такав се може наћи у издању „*Пљеваљског весника*“ за 12. октобар 1942. године, а по питању рамазанског бајрама.²³⁸⁵

Пошто су окупљали велики број људи, који су између осталог дошли и због провода, поставило се питање њиховог обезбеђивања. Ред се морао одржати како због захтева окупатора, тако и због безбедности посетилаца, будући да је алкохола и оружја било у изобилју. На обезбеђивању сабора у унутрашњости радили су углавном легализовани четници. Сачувана је једна наредба заподеника легалних четника у Прибојском срезу Миодрага Пријовића, која прописују на који начин ће се одржавати ред и мир на дан црквене славе у Прибојским Голешима 14. октобра 1942. године. Стражу је давала сеоска четничка група, чији је задатак био да не дозволе продавање алкохола никоме око цркве, те да разоружају сваког који је дошао са неком врстом оружја. Народ се морао разићи кућама најкасније до 17.00.²³⁸⁶

Иако су италијанске власти својим фашистичким законима искомпликовале процедуру ступања супружника у брак,²³⁸⁷ свадбе су на тредиционалан начин наставиле да се организују и за време окупације. На јеном свадби у Чедову априла 1942. године се толико пуцало да је муслиманска милиција изашла из Сјенице и појединим мештанима наплатиле казну у висини од чак 1.000 динара.²³⁸⁸ Народ се такође, уз посредство четничких команди веселио за рођендан краља Петра Карађорђевића који је падао сваког 6. септембра. Италијанске власти у Прибоју су септембра 1942. године појачале максимално надзор у гарнизону и војницима укинули сва одсуства, будући да су добили информације да православци припремају прославу овог јубилеја, који се олако могао претворити у побуну.

Спортска дешавања су била неизоставни део живота варошана. Као приврженици фудбалске игре Италијани су настојали да се уз помоћ лопте приближе новим поданицима. У епицентру италијанског окупационог система на

---

²³⁸⁴ „*Пљеваљски весник*“ за 4. новембар 1942. године, стр. 2.

²³⁸⁵ „*Пљеваљски весник*“ за 12. октобар 1942. године, стр. 2.

²³⁸⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 6, стр. 1.

²³⁸⁷ Да би брак био валидан Цивилном комесаријату је требало доставити потврду о склопљеном браку и такође, потврду о расној припадности супружника... ВА, Иа, кут. 748, ф. 5, док. 41, стр. 1; ВА, Иа, кут. 748, ф. 5, док. 36а, стр. 1.

²³⁸⁸ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 74.

територији Санцака – Пљевљима, они су 30. маја 1941. године за потребе војске запосели спортско игралиште на месту „Авдовини“. Када га нису користили војници он је био на располагању школама и локалним спорстким удружењима.²³⁸⁹ Тамо је почетком октобра исте године одиграна прва фудбалска утакмица. Надметали су се тим „Пустерије“ и репрезентација Пљеваља. У екипи домаћина подједнако су били заступљени хришћани и муслимани, што овом догађају даје јасну пропагандну црту. „Гости“ су тријунфовали резултатом 2:0.²³⁹⁰

Фудбалске лопте су се у исте пропагандне сврхе котрљале и на стадиону у Новом Пазару. Тамо су 1943. године настала два фудбалска тима, проалбанска „Штука“ са око 50 омладинаца искључиво муслимана, те „Слога“ која је међу својим члановима имала и пар Срба. Потоњи клуб је убрзо распуштен будући да није одговарао политици албанских власти. Тим „Штуке“ је иначе, играо утакмице по Косовско-митровачком округу и широм Косова. Један од најбољих играча био је извесни Абдулах Гегих, послератни професор у Економској школи у Новом Пазару.²³⁹¹ Поред фудбала, опет посредством италијанских војника, до грађана су долазили и други спортови. Очевици наводе да су током зима Италијани често скијали на планинама у околини Пљеваља.²³⁹² Организоване су затим и коњичке трке на хиподрому у Пљевљима. Биле су веома популарне, а до почетка октобра 1941. године већ је било одржано неколико галопских трка.²³⁹³ Као посебан вид спорта и рекреације јавља се пливање. Током врућих летњих дана плаже су биле пуне на Ћехотини у Пљевљима, Ибру у Рашки итд.²³⁹⁴

„Удри бригу на весеље“ – кафана као главни вид разоноде

Одвећ митска места окупљања локалног становништва, хришћана и муслимана – кафане, под окупацијом су добиле додатни значај, јер су у њима

---

²³⁸⁹ DA CG – АО PVA, фонд Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5., kut. LXIV, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 241, 31. V 1941., стр. 1.

²³⁹⁰ „Пљеваљски весник“ за 13. октобар 1941. године, стр. 1; Реванш меч исти противници одиграли су неколико дана касније. Овога пута није било победника јер су обе екипе постигле по гол... „Пљеваљски весник“ за 27. октобар 1941. године, стр. 1.

²³⁹¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 519, 536–539.

²³⁹² АЈ, фонд 510, Мемоарска грађа, фас. 2506, стр. 49–52.

²³⁹³ „Пљеваљски весник“ за 13. октобар 1941. године, стр. 1.

²³⁹⁴ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 98.

окупациони ланци били лабавији. По кафанама се пило, певало, пуцало и радило све оно зашта се на улици могла зарадити „карта“ за логор. На територији Гувернатората кафане су имале најдуже радно време и биле су отворене од 6.00–20.00.²³⁹⁵ И ту је међутим, било одступања. Италијанска команда у Пљевима је 15. јула 1941. године дозволила варошким кафанама да раде до 21.00, док је истовремено полицијски час продужен до 22.00.²³⁹⁶

Колика је опијајућа била моћ кафана, најбоље говоре два историјска детаља из 1942. године. Они показују да су кафански столови имали предност како пред физичком егзистенцијом, тако и над Богом. У време велике епидемије пегавог тифуса у Дежевском и Студеничком срезу почетком године, ради сузбијања ове опаке заразе, сви већи угоститељски објекти су били затворени. Од тога су била изузета три локала за војску – два за Немце и један за Ђуровићеве четнике.²³⁹⁷ Људска страст се међутим, показала јача од свих забрана. Широм Рашке појавиле су се импровизоване кафане које нису биле ништа боље од уцерица. Савременици и очигледно муштерије, писали су да они раде већином са четницима и избеглицама који се „*по њима завлаче, пију, певају и једни друге задиркују*“. Иако су ове „гостионице“ радиле бесправно и биле „*легло нечистоће*“ у време епидемије (!), чије је ширење управо подстицала прљавштина, власти их нису затварале. Није било довољно ни то што се начелник среза Нешић лично уверио да у њима влада „*смрад и нечистоћа у толикој мери, да се гост у њима просто неугодно осећа*“. У тој одлуци препознајемо страх окупатора да не запуши вентил који је каналисао огромну количину помешаних емоција које је рат сплео у главама људи. Стога нам документи говоре да су кафане, без обзира на све, биле „*препуне*“.²³⁹⁸

Начелник Пљеваљског среза Павле Ђуровић је на другој страни, током септембра издао наређење да кафане више не смеју примати госте хришћане током недељне јутарње литургије у цркви, као и током верских празника у

---

²³⁹⁵ ВА, Иа, кут. 148, ф. 4, док. 1, стр. 1.

²³⁹⁶ ДА СГ – АО РВА, фонд Пљевља 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Допис Начелства среза Пљеваљског, бр. 743/41, 15. јул 1941., стр. 1.

²³⁹⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис Штаба Сухопланинског четничког одреда општинској управи Рашка, бр. 509, 4. II 1942. године, стр. 1.

²³⁹⁸ Исто, Допис Начелства среза Студеничкој општинској управи Рашка, бр. 117/8, 5. август 1942. године, стр. 1; Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1. – 29.4.1943. године, стр. 42.

времену од 8.00–9.30 часова. Најстрожије је било забрањено да се у то време људи картају (коцкају), као што се до тада чинило.²³⁹⁹ Коцкање је иако илегално, било веома раширено, а карташка срећа се могла потражити за многим кафанским столовима. Нису били ретки случајеви хапшења од стране карабињерије због тога.²⁴⁰⁰

Теревенке по кафанама су се међутим, интезивирале пропорцијално са повећањем егзистенцијалне несигурности код људи. Очевици су писали да иако међу становницима Рашке сваким даном стрепња за живот расте, „*није се по кафанама, пева и свира, као да је све потаман*“.²⁴⁰¹ У неким градовима се као места окупљања јављају и посластичарнице. Наведимо пример локала „*Код Мусе*“ у Новом Пазару, где су се одржавале и седнице друштва „Скендербег“ или фудбалског клуба „Слога“.²⁴⁰²

На привлачност кафанске атмосфере нису били имуни ни они који су се оружјем супротстављали окупатору. Пијанчење је било уобичајно за четнике будући да су им као колаборационистима, варошки локали били доступнији. Командант Нововарошке бригаде Вук Калаитовић је на пример, примио током јесени 1942. године извештај да се његови људи које је оставио у Новој Вароши „*напијају по кафанама и у пијаном стању говоре пуно које какве поверљиве ствари*“. Једном приликом се неколико четника у друштву са командантом поптпоручником Шапоњићем толико напило „*да су се ваљали по улици*“, па су их карабињери покупили и одвели у затвор.²⁴⁰³ За сличне облике недисциплине је оптуживано и људство Санџачког и Пожешког четничког одреда мајора Глишића и Игњатовића. Феште је по пријепољским кафанама правио и четнички командант среза Милинко Радовић, а посебно раскалашне су биле оне у којима је суделовао војвода Машан Ђуровић у Рашки.

Команда нововарошке партизанске градске милиције је на другој страни, писала почетком јануара 1942. године да су и комунисти банчили по кафанама. Према извештају њених патрола партизани су били добро „наоружани“ ракијом,

²³⁹⁹ „*Пљеваљски весник*“ за 21. септембар 1942. године, стр. 2.

²⁴⁰⁰ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 22.

²⁴⁰¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 1.1. – 29.4.1943. године, стр. 28.

²⁴⁰² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 537.

²⁴⁰³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 20, стр. 1.

те је опијање било честа појава, иако се због тога ишло у затвор. Неки од њих су притом правили велику ларму и плашили грађане, а једном је између бораца избила општа туча у највећој нововарошкој кафани.²⁴⁰⁴ Муслимански борци су такође, често проводили време по кафанама и тамо правили неред. Последице опијености некада су имале трагичне последице. Тако је на пример, 23. децембра 1942. године увече наредник СДС-а Ђазим Ђоровић у кафани „Зејнел Ђаковица“ у Новом Пазару убио часовничара Халима Зејнуловића, после чега се одметнуо у шуму.²⁴⁰⁵ Поменућемо и случај убиства једног грађанина Рашке од стране ХИПО полицајаца крајем 1943. године током банчења по рашчанским биртијама. Алкохолизам се ширио и другим колаборационим јединицама попут СГС-а, како међу борцима, тако и међу командним кадром.²⁴⁰⁶

За рад кафана најважније је било непрекидно снабдевање алкохолом, кога су конзумирали припадници обе конфесије. Партизанске власти су јављале да сељаци дају без проблема жито у сред велике немаштине и глади (!), за дуван и ракију.²⁴⁰⁷ Овај „народни еликсир“ су на велико користили и муслимани. Команда Јаворског корпуса је известила надлежне августа 1943. године да је ухватила Тодора Величковића из села Шаре код Дуге Пољане, познатог „*конфидента турског*“, који је већ дуже време шверцовао ракију „за Дугу Пољану за Турке“. Приликом хапшења Величковићу је заплењено 100 л ракије.²⁴⁰⁸

Против негативних ефеката конзумације алкохола бориле су се и италијанске власти. Команда у Пљевима је још 20. маја 1941. године строго забранила точење било које врсте алкохолних пића после 16.00. Ова наредба је такође, требало да натера сељаке да не ноће по градовима, поготово о празницима.²⁴⁰⁹ Колико је ова уредба поштована, видело се из горе наведених примера. Јер ако би дотур пића био прекинут становништво је одмах постајало раздражљиво. Расположење грађана Рашке према алкохолу сликовито је описао Тихомир Ђорђевић у свом дневнику. Он је дана 16. маја 1941. године забележио да је после дуго времена

---

²⁴⁰⁴ ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 5, стр. 1.

²⁴⁰⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, фас. Влада Милана Недића, кут. 2, док. 252, стр. 1.

²⁴⁰⁶ ВА, НДа, кут. 150, ф. 1, док. 10, стр. 11.

²⁴⁰⁷ ВА, микрофилмови, Народна власт Пљевља, НОВ, р. 1, сл. 231.

²⁴⁰⁸ АС, БИА, збирка 267, Историјат Ивањице и Ариља, фас. Јаворски корпус, 39.

²⁴⁰⁹ ДА СГ – АО РВА, фонд Пљевља 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Наредба Начелства среза Пљеваљског општинској управи Рашка, бр. 116/41, 20. V 1941., стр. 1.

стигло пиво из Краљева, те да је народ чекао на улици целог дана да оно дође, стварајући праву гунгулу широм вароши.²⁴¹⁰

Увек предузимљиви италијански окупатор користио је ову жеђ становништва, како би извукао још неки динар за империјалну касу. На територији Црне Горе биле су прописане високе таксе за точење алкохолних пића по кафанама. Точарина за ракију је наплаћивана од стране финанси на блоковима постављених на улазима у вароши.²⁴¹¹ Да се на ниским страстима народа може зарадити, увиделе су и револуционарне комунистичке власти. О томе нам говори одлука НОО-а за Нову Варош од 14. децембра 1941. године, која прописује укидање трошарине за све производе који са села долазе на градски пијац, изузев алкохолних пића. На ракију се плаћао порез у висини од 3 дин по литру.²⁴¹² Колико је уносан био посао држања кафане, говори рецимо пример Винке Маглов из Нове Вароши, која је силно обогатила отворивши кафану током окупације.²⁴¹³

Јавни морал и проституција

Како је одмицало окупационо време, оно је све више нагризало јавни морал. Криза је постепено почела да захвата и најмање слојеве становништва – децу, чије понашање представља својеврсно огледало моралног и духовног стања одраслих. Током 1942. године група муслиманских ђака из албанске школе у Новом Пазару напала је вршњаке у српској основној школи. Они су каменицама уз псовке, разбили све прозоре на школи. Пошто се ово збило у току наставе неколико деце је било лакше или теже повређено.²⁴¹⁴ Крајем године начелник Студеничког округа Нешић писао је општинским властима у Рашки да одмах оштро запрете родитељима раскалашне деце која се сваког дана могу видети како по граду из праћки камењем гађају пролазнике или уништавају црепове на кућама..²⁴¹⁵

---

²⁴¹⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април – мај 1941. године, стр. 34.

²⁴¹¹ ВА, Иа, кут. 739, ф. 4, док. 24, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 71.

²⁴¹² ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 3, док. 16, стр. 1.

²⁴¹³ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 45.

²⁴¹⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, Ш, стр. 531.

²⁴¹⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Допис Начелства среза Студеничког општинској управи Рашка, 10.12.1942., стр. 1.

Начелство среза Пљеваљског упозорило је даље, јула исте године грађанство да „поведу мало више рачуна да их (своју децу, М.Ж.) из кућа шаљу уредније и што чистије“ када излазе на улицу.²⁴¹⁶ Са исте адресе је неколико месеци касније, у септембру, стигла нова опомена, која је критиковала родитеље деце што свакодневно по улицама певају „недостојне и нељудске песме“ зачињене разним увредама и псовкама, а на рачун припадника супротне конфесије свих узраста. Међу распуштеном децом је било и муслимана и православаца. Начелник Ђуровић је тражио да се овоме што пре стане на пут, претиће новчаним казнама и укидањем испорука хране.²⁴¹⁷ Слични случајеви су забележени и у Беранама, али само код српске омладине.

Неке од узрока ових осуде вредних облика понашања малолетника можемо пронаћи на страницама „Пљеваљског весника“. Јула 1942. године уредништво је оштро критиковало раширену појаву алкохолизма код сељака о пијачним данима или на саборима. Око новинара запазило је да се на прославама, људи, углавном хришћани, понашају тако „као да никад ракије није видео“, односно „као да хала из његове утрубе шиче за њом“. Даље стоји да из пљеваљских кафана пијачних дана беже све пристојне особе, јер сељаци током опијања вичу и праве неред. Степен њиховог пијанства је био толики да рецимо, нису могли стојећи да изађу преко блока, падали су онесвешћени по јарцима где су знали и да преноће, уколико их пре тога карабињерија не би ухапсила, а неке сељаке би као цакове натоворали на коње тако да је особа изгледала беживотно („висе му по њему (коњу, М.Ж.) и ноге и руке, да већ више не личи на жива човека!“).²⁴¹⁸ Септембра исте године лист је писао и да се „свакодневно чује по улицама и путевима, кафанама и другим јавним местима хуљење Бога, Светаца, псовка вере у самој вароши тако и по селу“.²⁴¹⁹

Окупатор који је сада играо улогу државе, те имао правну и моралну обавезу да поправи овакву ситуацију, није давао довољан допринос. Његови војници су штавише и погоршавали ситуацију. Пошто су представљали далеке карауле на

---

²⁴¹⁶ „Пљеваљски весник“ за 6. јул 1942. године, стр. 2.

²⁴¹⁷ „Пљеваљски весник“ за 29. септембар 1942. године, стр. 1.

²⁴¹⁸ „Пљеваљски весник“ за 27. јул 1942. године, стр. 1.

²⁴¹⁹ „Пљеваљски весник“ за 29. септембар 1942. године, стр. 2.

ободима италијанске империје, северни срезиви Гувернатората били су идеална дестинација за преваспитавање или кажњавање недисциплинованих трупа. Тако је на пример, крајем 1942. године у Пријепоље пребачено нешто Словенаца из Истре и Горице, који су се побунили у Риму. Може се претпоставити да је њихово нерасположење према Италији расло пропорцијално са удаљеношћу места распореда од престонице, уз уобичајно недисциплиновано понашање.²⁴²⁰ Навешћемо и пример потпоручника Пирелија сина великог произвођача гума из Милана, који је једном време био стациониран у Бродареву. Тамо је хапшен и прогањан од стране војних власти, будући да је својом „*разузданошћу*“ рушио углед армије.²⁴²¹ Како се ближила капитулација Италије недисциплина и неморал постали су заједнички именитељ за већину окупаторских војника. Ефекат разорних савезничких бомбардовања Италије оголио је потпуно борбени дух и елан, који се код италијанских трупа крунио још од почетка окупације.²⁴²² Стога код војника расте број туча, пљачки, побуна, шверцерског пословања итд.

Ратна атмосфера и измењени животни стандарди погодовали су цветању проституције.²⁴²³ У мери у којој је то могуће, унутар „најстаријег заната“ требало би разликовати личну корист – преживљавање или богаћење, тзв. „хоризонталну колаборацију“ и „патриотску“ проституцију. То нимало није лак задатак будући да су границе између њих магловите и нејасне, поготово када се темеље на фрагментираној грађи, те поривима одавно преминулих људи.

Пронашли смо податке о томе да је на територији Косовско-митровачког округа проституција била легализована. Постајале су три јавне куће у Косовској Митровици, од тога једна за немачке војнике, те једна у Новом Пазару, искључиво за војнике. Кожно-венеричне амбуланте су постојале у оба места и вршиле надзор над проституткама и болеснима.²⁴²⁴ У Рашки је такође, било проститутки судећи

---

²⁴²⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 31, стр. 1.

²⁴²¹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 289.

²⁴²² AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Nr. 11562, Efficienza morale e condizioni spirituali delle truppe, 29. novembre 1942., p. 1.

²⁴²³ О феномену проституције у окупираној Србији видети рад историчарке Љубинке Шкодрић: „Horizontalna kolaboracija" - intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941-1944, *Istorija 20. veka*, 3, 2012, str. 105–122.

²⁴²⁴ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај др. Милована Божовића окружног санитетског референта у Косовској Митровици о хигијенском, здравственом и санитетском стању на подручју округа, 17. VII 1942. године, стр. 3.

по позивима општинских власти на њихове обавезне прегледе,²⁴²⁵ али нисмо утврдили да ли је њихов рад био „институционализован“. У атмосфери опште непросвећености и лоше хигијене, венерична обољења су се ипак, у већем обиму јављала код грађана Новог Пазара и Косовске Митровице.²⁴²⁶ Познато нам је постојање бордела у Новој Вароши за време четничке управе током прве поливине 1942. године. Њега су користили како четници, тако и неки цивили. Њен рад је био илегалан, а као организатор је касније оптужен мајор Милош Глишић. Даме „лаког морала“ биле су раније заробљене партизанке, које су могуће на тај начин спасиле себи животе. Било их је десетак, а њихово присуство је прикривено причом о наводним специјалним куририма генерала Михаиловића.²⁴²⁷

Посебно исплатљив вид проституције биле су везе са окупаторским официрима и војницима, мада се нису сви контакти са њима завршавали без дубљег емотивног повезивања. Штаб II ударног корпуса НОВЈ писао је крајем октобра 1943. године да се у Беране заједно са италијанским војницима повукло много жена хришћанске вероисповести. Неке од њих су већ биле удате за Италијане, а друге су их пратиле као девојке, очекујући заштиту од партизана, четника и суграђана.²⁴²⁸

Као доказ за исплатљивост проституисања навешћемо пример муслиманке Зене Џанџановић из Пријепоља. Она је важила за једну од најутацијаних особа у вароши током окупације. Извор њене моћи биле су везе прво са носиоцем усташке власти Мехмедом Тановићем, а касније са високим италијанским официрима. „Зли језици“ су говорили после рата да се у њеној кући на ноћењу задржао и генерал Бироли. Џанџановићева је преко својих љубавника уживала разне благодети које је окупација другима немилосрдно одузимала, али је за против-услугу или новац, извукла пуно људи из италијанског затвора.²⁴²⁹

Познат је и случај Смаиле Мусић из Нове Вароши, мајке неколико деце, чијег су мужа Италијани стрељали 1941. године због сарадње са партизанима. Она је

---

²⁴²⁵ ИАК, фонд 29, Рашка 1941–1944, кут. 5, Документа за децембар 1941. године, Наредбе среском санитетском референту од 7.12.1941. године, стр. 1.

²⁴²⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, фас. Влада Милана Недића, кут. 2, док. 252, стр. 3.

²⁴²⁷ ИАБ, BDS, G-293, Miloš Glišić, str. 66.

²⁴²⁸ ВА, НОВЈ, кут. 391, ф. 4, док. 38, стр. 2.

²⁴²⁹ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 416.

према речима њеног свекра једно време је била у вези са четничким командантом Шапоњићем, да би онда имала аферу са једним италијанским официром. Са њим је и зачала, али је извршила абортус. Поменути Италијан је Смаили обрађивао њиву, те организовао и друге војнике да то чине, а приходе давао својој љубавници. Бесплатно је од њега добијала шећер, кафу, маст, кајмак итд. Да се Мусићева бавила проституцијом говори и податак да је зачала и са једном муслиманом, извесним Бајром Мусићем, али је и тада побацила.²⁴³⁰ Интересантна је судбина жене Хасиба Хасанагића из Прибоја. Она је ступила у љубавну везу са артиљеријским капларом Ђованијем, због тога што ју је муж злостављао. После једног пребијања Ђовани је убио поменутог Хасанагића, а жена се после рата преудала у Прибоју.²⁴³¹

Подвођене девојака Италијанима од стране четничких и муслиманских првака дефинисали смо као „патриотску“ проституцију. Најпознатији такав случај, о којем се после рата надалеко причало, десио се половином маја 1942. године у Бистрици. Припремајући се за офанзиву против партизанских снага на левој обали Лима, четничка команда из Нове Вароши је морала да прибави довољну количину оружја. Пошто није могла да се ослони на генерала Недића јер није подржавао подухват, она се окренула Италијанима. Знајући добро да окупатору униформа не контролише жељу за блудничењем, четници су успели да подвођењем девојака извуку „испод руке“ додатну количину оружја и муниције, мимо успостављених споразума.

Према речима Јована Манчића који је возио аутобус са четницима и девојкама, на излет је кренуло између 10–15 жена из Нове Вароши. Међу њима су биле: Марјановић Рада, Марјановић Олга, Караматијевић Бранка, Томић Радужка, Цуцић Нада, Цуцић Рада, Стевовић Дана, Кулић Смиља, учитељица Зорић и др. Како је органима УДБ-е говорио Манчић поменуте девојке су по доласку у Бистрицу *„излетеле и повезале се са италијанским официрима, те неке отишле (са њима, М.Ж.) у брдо, а неке под шаторе... После дужег стајања повратиле су*

---

²⁴³⁰ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 2–3.

²⁴³¹ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 71.

се (и, М.Ж.) из аутбуса узеле печено прасе, јагње и неког пића па су у кафани пили, јели, певали и весели се“. У кафани су их сачекали и четнички официри.²⁴³²

Сведочанство о овом догађају оставила је и Винка Маглов, преводилац при италијанској команди у Новој Вароши. Она је као организатора излета навела капетана Милутина Матијашевића. Поменуте девојке су биле из прочетничких породица, мада Маглова наводи да нису све имале односе са Италијанима. Ово је по њој иначе, био уобичајни начин да се дође до повластица код окупатора. Тако је било и у Бистрици. После оргијања италијански официри су испоручили извесну количину муниције за Санџачки војно-четнички одред.²⁴³³ Како се из друге документације види радило се вероватно о 30 сандука пушчане муниције и 20 сандука бомби.²⁴³⁴

Да је подвођење жена Италијанима била раширена појава говори и случај Милене и Драгиње Петровић из Прибоја. Њих је окупаторским официрима набацивао апотекар Антон Чубелић, правећи контакте у корист локалних четника. Намештање девојака Италијанима ради војно-политичког приближавања, забележени су и код муслиманских првака. Један од оних који се тиме бавио био је Азис Хасанагић из Прибоја.²⁴³⁵

---

²⁴³² АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 433.

²⁴³³ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 40–41.

²⁴³⁴ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 102.

²⁴³⁵ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 18, 23.

VIII

ТЕРИТОРИЈА САНЦАКА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

8.1. Избацивање легализованих четничких јединица из Нововарошког среза

Када су комунистичке снаге потиснуте у први план је избило дубоко разилажење интереса „привремених“ савезника. Мајор Глишић и капетан Ђуришић су наине, покушали да војну сарадњу са Италијанима прошире на политичко-административни ниво, што је наишло на одлучан отпор окупатора. Глишићеви планови су се на другој страни, разилазили са Недићевом политиком, али и намерама капетана Ђуришића и ВК ЈВуО-а. Његова војно-политичка изолованост и упоран став италијанских војних власти, проузроковали су губитак Нове Вароши, расформирање СЧО-а и на крају, Глишићево хапшење. Покушај капетана Ђуришића да попуни празнину насталу Глишићевим уклањањем није успео, јер су Италијани (читај генерал Еспозито) и према њему задржали непопустљив став.

Војно-политичка разилажења између Италијана и четника

После потискивања партизана из бјелопољског краја мајор Глишић је наине, 25. маја издао наређење бр. 404 у коме се директно обратио локалном становништву. Објављујући да је комунизам побеђен он је наредио: да народ преда оружје, муницију и ствари које су државно власништво четничкој команди у Шаховићима до 28. маја; да се пријаве скривени партизани под претњом смрти; да се не нападају четници; да се не уништавају путеви, мостови и телефонске. Прекршиоцима ових заповести следила је смртна казна. Наређење се завршава обећањем да ће се вратити мирно стање пре рата превагом четника над комунистима.²⁴³⁶

Глишић је сутрадан издао нову заповест (бр. 408) са циљем да се „*врати у нормалу функционисање свих органа цивилне администрације и школа*“ у Бјелопољском срезу. Документ је имао форму прогласа и у њему се тражи следеће: да председници општина на левој обали Лима отпочну нормалан рад од 28. маја у складу са „*важећим наређењима*“; да се за председника општине

---

²⁴³⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-5/811, Comando presidio militare di Bjelo Polje, Maggiore Glisic, Nr. 1862, 26. maggio 1942., p. 2.

Мојковац поставља Радивоје Мрдовић; да све школе морају почети са радом од 1. јуна; да се до 1. јуна оспособе све жандармеријске станице на левој обали Лима, да би команда СЧО-а могла у њима да распореди посаде. Наређење је послато председницима општина, школском инспектору и окружном начелнику у Бјелом Пољу. На ове адресе, Глишић је истог дана посало још једно наређење (бр. 409), у коме је тражио: да председници општина у року од три дана ангажују сељаке на санирају оштећених путева и мостова, и оспособе их за саобраћај; да формирају сеоску милицију за надгледање радова на комуникацијама; и да у року од два дана оспособе телефонску везу.²⁴³⁷

Сврха ових наређења била је видимо, да се унутрашњост Бјелопољског среза осигура за ЈВуО и тако онемогући повратак комуниста, те заузму јаке позиције за евентуални устанак против окупатора. Иако је све ово Глишић најавио команди „Венеције“ преко капетана Бојовића почетком маја, ништа ипак, није било дефинисано уговором. Пошто су италијанске власти знале и за његову везу са Михаиловићем, забраниле су спровођење ових политичко-административних мера. Пуковник Бараси се 27. маја жалио генералу Бонинију на Глишића, оптужујући га исправно да *„покушава да преузме надлежности на које нема никакво право“*.²⁴³⁸ Бараси је стога, 28. маја одбацио све три наредбе, под образложењем да нису донете у сагласности са његовом командом. Додао је и да у будуће може прихватити само заповести признате од *„четничке организације капетана Ђуришића“* и потписане од стране њега или његових команданата.²⁴³⁹ Тиме су Италијани Недићевом официру јасно ставили до знања ко је главна карика у колаборационом ланцу.

Суспензију Глишићевих заповести у Бјелопољском срезу пратила је италијанска иницијатива да СЧО што пре напусти Нову Варош. Гувернер Бироли је наиме, још после првих контаката са Недићем наредио генерали Еспозиту 2. априла да *„цео Санџак, укључујући Нову Варош и Прибој, мора остати део Црне*

---

²⁴³⁷ Ibid, Dal Comando 83. fanteria „Venezia“, Ordinanze maggiore Glisic, Nr. 2461, 28. maggio 1942., p. 2–3.

²⁴³⁸ Ibid, p. 1; Ibid, Dal Comando 83. fanteria al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2455, 27. maggio 1942., ore 19.15, p. 1;

²⁴³⁹ Ibid, Comando presidio militare di Bjelo Polje al maggiore Glisic Milos, Nr. 2460, 28. maggio 1942., p. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 160.

Горе“, упозоривши га да са четницима „никако не улази у политичке преговоре“ и да сарадња остане стриктно на војној основи.²⁴⁴⁰ После пораза комунистичких снага генерал Бироли није имао разлога да и даље толерише њихово присуство на италијанској територији.

Он је стога 30. маја наредио да се поново успоставе гарнизони у Сјеници и Новој Вароши. У Сјеницу је требало да се пошаље 383. пук који се тада налазио у Прибоју, док је генерал Еспозито имао да уговори начин исељавања Глишићевих трупа из Нове Вароши. Према распореду трупа „Пустерије“ од 31. маја, видимо да је за окупацију града био одређен батаљон „Кадоре“ из 7. пешадијског пука, чија је једна чета требало да буде распоређена и у Бистрици (ради се о јединици која је извршила масакр у селу Црљеницама децембра 1941. године).²⁴⁴¹ Истовремено је „Венеција“ покушала да преузме контролу над Шаховићима. Тамо је 3. јуна дошло око 300 италијанских војника, који су се наредног дана ипак, повукли да би избегли конфротацију са четницима.²⁴⁴² Не би требало сметнути са ума да је тих дана генерал Михаиловић боравио у Шаховићима.

Мајор Глишић се енергично успротивио оваквом развоју ситуације, позивајући се пре свега, на ратно право, будући да су његове трупе преузеле Нову Варош под борбом. Он је стога контактирао Ђуришића и тражио да „*свим силама и расположивим средствима*“ утиче на промену оваквог става окупатора. У противном, Глишић је запретио да ће примити борбу са Италијанима, а ради тога и повући своје снаге на десну обалу Лима, јер је у одбрани Нове Вароши имао само 200 људи.²⁴⁴³ Глишићев тврд став вероватно је био подупрет победом над комунистима, јаким снагама којима је располагао, близином генерала Михаиловића и његовог штаба, и коначно, вером да је генерал Недић обезбедио подршку Немаца по питању ширења граница на италијанско подручје. Занимљиво је истаћи да је ВК ЈВуО-а оличена у личности мајора Остојића, имала попустљивији став према судбини Нововарошког среза, који је предвиђао између

---

²⁴⁴⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-4/706, Governatorato Montenegro, Azione politico-militare nel Sangiaccato, Nr. 3262, 2. aprile 1942., p. 1.

²⁴⁴¹ Ibid, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 5726, 30. maggio 1942., ore 13.00, p. 1; Ibid, Nr. 3414, 31. maggio 1942., ore 19.10, p. 1.

²⁴⁴² ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 9–10.

²⁴⁴³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 145.

осталог, мирно препуштање града Италијанима.²⁴⁴⁴ За другачије решење проблема са окупатором залагао се и Павле Ђуришић.

Расположење локалног српског становништва на другој страни, подупирало је Глишићеве ставове. О томе сведоче петиције упућене генералу Недићу са позивима да се ови крајеви укључе у границе окупирани Србије. Срби из Нове Вароши су још 15. маја писали председнику колаборационе владе да само он разуме „*оправдане жеље Срба из Санџака, који упиру очи у мајку Србију*“. У апелу даље стоји да „*Срби из Старог Раса*“ желе да верски, национално, политички, економски и географски ови крајеви „*буду упућени ка Србији*“. У име грађана среза Нововарошког Недићу је поручено да срез „*стопроцентно*“ жели да се припоји „*Србији и њеном Војном заповеднику*“, те да жели да буде „*под Немачком, а не под Италијом*“.²⁴⁴⁵

Нови апел уследио је 1. јуна. Сада су се Недићу јавили Срби из Сјеничког среза. У питању је било 19 првака који су као представници „*српског живља среза Сјеничког, као и целог Санџака*“, тражили такође, да се овај простор припоји Србији. Једина разлика у односу на њихове сународнике из Нововарошког среза била је у томе што су они имали на уму да се у Сјеничком срезу „*заведе такав режим под Италијанима, какав је у Србији под Немцима*“, односно нису желели да мењају окупатора.²⁴⁴⁶ Четири дана касније, 5. јуна, још једна претставка је отишла за Београд. Виђенији представници српског народа из „*Потарја, Полимља и Дурмиторског краја*“ молили су да ови крајеви „*буду прикључени у државном правном погледу*“ Србији, те да се у варошима и на селу „*уведу српске власти и поредак, под Италијанима, онакав какав је уведен у Србији под Немцима, без обзира на демаркациону линију*“.²⁴⁴⁷ Иако су позиције генерала Недића биле све слабије, чиме су жеље православног становништва постале неоствариве, оно му

---

²⁴⁴⁴ Пошто је приметно јаку тенденцију Италијана да своју окупациону зону сачувају у неокрњеном обиму, Остојић је у једној депеши 4. јуна записао: „*Та Нова Варош може нас коштати скупо, тј. да се изгуби све што је добијено извршеном акцијом* (против комуниста, М.Ж)“. Стога је саветовао Глишићу да не улази у сукоб са италијанском војском, већ да напусти град уколико се они појаве, јер је по њему „*питање операције избацивања партизана из Санџака и Црне Горе, (био, М.Ж.) важнији од статуса Нове Вароши*“... ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 3, 11–13, 15, 18, 20.

²⁴⁴⁵ ВА, НДа, кут. 68, ф. 2, док. 13, стр. 1–2.

²⁴⁴⁶ ВА, НДа, кут. 68, ф. 2, док. 14, стр. 1.

²⁴⁴⁷ ВА, НДа, кут. 68, ф. 2, док. 15, стр. 1–2.

није ускратило подршку. Недић је наине, крајем јуна добио извештај са терена да је „*српски живаљ у овим крајевима стопроцентно за Србију и у присаједињењу Србији гледа свој једини спас*“.²⁴⁴⁸

Подршка народа, наставак успешне акције против партизанских снага, повлачење Пожешког четничког одреда у Нову Варош и гаранције које је дао мајор Глишић, навеле су италијанске власти да привремено повуку одлуку о окупацији Нововарошког среза. Команда трупа Црне Горе обавестила је генерала Еспозита 4. јуна да се до новог наређења суспендује одлука о уласку у Нову Варош.²⁴⁴⁹ Њему се то никако није свидело, па је повео компању ка што бржем сузбијању СЧО-а. Тако је већ 5. јуна писао надлежнима да има податке како четници Милоша Глишића имају намеру да се после акције против партизана задрже у мањим местима између Таре и Лима. Тражио је да се то спречи, поготово јер су четници наводно ширили „*великосрпску пропаганду*“. Еспозито је лукаво употребио овај термилошки баук, којим је још Аустро-Угарска „плашила“ велике силе када год је било потребно сузбијати српске интересе на Балкану.²⁴⁵⁰

Пркосећи Еспозитовим сплеткама, Глишић је 2. јуна наредио трупама мајора Касаловића, мајора Баћевића, капетана Бојовића и капетана Обрадовића да остану на својим позицијама у унутрашњости до даљњег.²⁴⁵¹ Еспозито је међутим, наставио са примедбама. Он се прво 8. јуна жалио Биролију да четнички командант има намеру да уздрма италијанску доминацију у Санџаку, тако што му омета рад на пацификацији и реорганизацији простора под контролом његове дивизије. По Еспозиту присуство „*страних*“ четника погодује елементима који теже независности у војном, политичком и цивилном смислу. Стога је захтевао да се Глишић са људством што шре врати у Нову Варош, а онда и одатле избаци.²⁴⁵²

У таквој атмосфери, мајор Глишић је у интересу ЈВуО-а, а према договору са Ђуришићем, продужио дубље у италијанску зону крећући се према Фочи, што је

²⁴⁴⁸ ВА, НДа, кут. 2, ф. 4/II2, док. 76, стр. 4.

²⁴⁴⁹ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 5869, 2. giugno 1942., ore 20.30, p. 1.

²⁴⁵⁰ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 3496, 5. giugno 1942., ore 10.40, p. 1.

²⁴⁵¹ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 30 стр. 1.

²⁴⁵² AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 3559, 8. giugno 1942., ore 8.00, p. 1.

његове односе са окупатором довело до усијања. Интересантно звучи податак из једног његовог наређења од 7. јуна, да је имао дозволу италијанске команде да поведе трупе до десне обале Дрине јужно од Фоче. Који од „савезника“ овде није говорио истину, нисмо утврдили. Било како било, за Глишић није могао назад. Јер поред тога што је гонио комунисте према Дрини, он је одговарао и на молбе локалних Срба. Они су му се наине, још 31. маја жалили на тежак положај у којем су се затекли услед партизанских и муслиманских акција и тражили од команданта СЧО-а да им што пре дође у помоћ у Фочански и Чајнички срез.²⁴⁵³

Глишићеви поступци резултирали су новим наређењем гувернера Биролија о запоседању Нове Вароши и Сјенице. Оно је издато 8. јуна. Истовремено је италијанска врховна команда наредила краљевском посланику у Београду да прекине даље контакте са генералом Недићем, који су одржавани неколико месеци уназад.²⁴⁵⁴ Тиме је стављена тачка на планове колаборацине владе у италијанској зони. Павле Ђуришић је покушао да поправи ствар код генерала Еспозита и на преговоре у Пљевља послао свог зета Мила Бакића. Он је међутим, Италијанима понудио да се његова четничка организација прошири на територију дивизије, наравно уместо Глишићеве. Са тим циљем Ђуришић се 11. јуна упутио код Биролија на Цетиње. Гувернатор је ипак, одбацио могућност реализације овог предлога и сходно политици „контра-тега“, наложио Еспозиту да продуби сарадњу са муслиманским милицијама.²⁴⁵⁵

Оваква одлука му је несумњиво одговарала, будући да је Еспозито свакодневно тражио и да Ђуришићеве јединице напусте простор под његовом командом, за кога иначе, није имао више симпатија него за Глишића. Искусни италијански заповедник је прецизно скенирао Ђуришићев војно-политички профил, означивши га као „врло лукаву“ особу која „изражава речима своју вољу

---

²⁴⁵³ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 36, стр. 1; Исто, инв. бр. 26, стр. 1.

²⁴⁵⁴ Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, str. 474.

²⁴⁵⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 6262, 11. giugno 1942., ore 10.00, p. 1; Током разговора у команди дивизије Бакић је врло оштро говорио о мајору Глишићу и капетану Игњатовићу, па су се они жалили Захарију Остојићу да Ђуришићев зет води „сепаратистичку“ акцију. Еспозито је тако имао прилику да се увери да четничка страна не наступа заједнички по свим политичким и војним питањима... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње, 23. март 1945. године, стр. 15.

за сарадњом, а дела са друге стране са Михаиловићевим групама“, те која ће „издати црногорски национализам“.

Затим су и Немци окренули леђа колаборационистима, баш као и услучају хрватских трупа нешто раније. У Пљевља су наине, 12. јуна стигла двојица немачких депутата послатих од генерала Бадера, међу којима се налазио један „капетан специјалиста за балканска питања“ (могуће др Матл). Сврха њиховог доласка била је испитивање тренутне војно-политичке ситуације на триторији под контролом „Пустерије“. Немци су међутим, поручили Еспозиту да „већи покрети националиста представљају прикривену претњу за Осовину“. Тако су Италијани имали прилику да се увере како ни немачке власти не подржавају амбициозне планове „Недићевих“ четника.²⁴⁵⁶

То је Италијанима у многостакло олакшало посао. Половином јуна они су поставили ултиматум Глишићу да безусловно напусти Фочу и врати се са трупама у Нову Варош или ће у противном употребити силу. Пошто га је и генерал Недић притискао, Глишић није имао избора. Генералу Еспозиту ни то није било довољно па је наредио да се повлачење СЧО-а у стопу прати, те да се проверава да ли четници врше пљачку становништва. Иако није било пљачке, Еспозито се жалио 17. јуна Биролију да четници у местима кроз која пролазе шире анти-осовинску пропаганду. Неколико дана касније он је поново оплео по Глишићевим, али и Ђуришићевим трупама. Потчињене је упозорио да они шире „великосрпску политику“ и да су против свих италијанских интереса. Тражио је стога да се енергично спречи њихово ширење на територији „Пустерије“ и појача надзор над легализованим четничким командантима по градовима.²⁴⁵⁷ Еспозитово нерасположење према четницима било је толико, да је официр за везу са његовом командом у Пљевљима поручник Андрић, саветовао Глишићу да не долази у ову

---

²⁴⁵⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando divisione „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 319 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. giugno 1942., p. 2; Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 3641, 12. giugno 1942., ore 19.45, p. 1.

²⁴⁵⁷ Ibid, Nr. 3207, 17. giugno 1942., p. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Dal Comando divisione „Pusteria“ al maggiore Glisic, Nr. 3630, 12. giugno 1942., ore 12.00, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando battaglione Bassano, Nr. 3692, 17. giugno 1942., ore 19.30, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“, Organizzazione dei cetnici del Montenegro, Nr. 3777, , 23.6.1942., p. 1.

варош јер га „Италијани траже на све стране“, па је страховао да може бити и ухапшен.²⁴⁵⁸

Видевши да Италијани не пристају нинакакве компромисе, мајор Остојић је 17. јуна наредио да се почне са евакуацијом града. Он је тражио од капетана Боре Манића да се из града извуче сва храна, санитарски материјал, обућа и одећа у околна села, одакле ће један део камионом бити пребачен у Колашин. Он је такође, наредио да Нову Варош напусте и Глишић и Игњатовић да би акција протекла у најбољем реду. Саветовао им је да извуку што више материјала из града, пошто је постало извесно да неће још дуго управљати њиме.²⁴⁵⁹

Друга окупација Нове Вароши

Крајем јуна вишемесечни период четничког управљања Нововарошким срезом бројао је последње дане. Иако су Италијани били одлучни да реокупирају град, нису били јединствени по питању како би то требало извести. Генерал Бонини, чије су се трупе налазиле у Пријепољу и Сјеници, оценио је 25. јуна ситуацију у срезу као „компликовану“ и тражио пажљив и постепен улазак италијанских трупа. Његова опрезност је била изазвана тиме што је гарнизон у Бјелом Пољу добио обавештења да ће бити нападнут од четника половином јуна, па је од 11. до 16. јуна италијанска војска била у пуној приправности. Исто тако, муслимански прваци су сплеткарили упозоравајући Италијане, да ће се Срби 28. јуна на Видовдан, подићи општи устанак против окупатора.²⁴⁶⁰ Генерал Еспозито је на другој страни, био неумољив. Он је одбацио Бонинијеву сумњичавост и тражио да се што пре Нова Варош узме са целим батаљоном. Обојица високих официра су своје ставове пренели генералу Ментастију, команданту италијанских снага у Црној Гори.²⁴⁶¹

²⁴⁵⁸ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 10, стр. 1.

²⁴⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 32–33.

²⁴⁶⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando 83. reggimento fanteria, attività colonello Mihailovic, Nr. 2628, 4. giugno 1942., p. 1–2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Dal Comando truppe Montengro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 6783, 24. giugno 1942., ore 19.25, p. 1.

²⁴⁶¹ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montengro, Nr. 3799, 25. giugno 1942., ore 11.30, p. 1.

Затим је уследио нови ударац. Капетан Вучко Игњатовић командант Пожешког четничког одреда и главни сарадник мајора Глишића у Старом Расу, убијен је у поподневним часовима 26. јуна у згради команде његовог одреда у Новој Вароши. Његово убиство организовала је група про-љотићевских официра у одреду – капетан Славко Илић, потпоручник Манојло Радуловић, наредник Милутин Лазовић и поручник Радојко Ђурић, који је и ликвидирао Игњатовића. Његово уклањање наредио је пуковник Масаловић са којим се капетан Илић, који је Игњатовића требало да замени на месту команданта, састао у Београду неколико дана пре убиства. Иако је био у Новој Вароши, мајор Глишић је за смрт свог колеге сазнао тек накнадно. Он је био видно потресен овим догађајем, написавши ВК ЈВуО-а да му је због овога доста свега, те „да жели да напусти све“ и да се врати у Србију.²⁴⁶²

У таквој атмосфери отпочели су преговори са италијанском командом о судбини Нове Вароши. Пошто је Игњатовић убијен, а мајор Глишић био тешко болестан, у Пљевља је као његов опуномоћеник 26. јуна увече послат пешадијски капетан II класе Ђирило Димитријевић.²⁴⁶³ Њега је у Пљевљима сачекао поручник Јован Адрић. Организатор састанка био је Ђовани Еспозито. Димитријевићев задатак је био да одгоди покрет окупаторских трупа.²⁴⁶⁴ Глишић се на крају, надао извесној наклоности италијанског официра. Наиме, Еспозито је пре рата познавао његовог блиског рођака Драгишу Глишића, југословенског конзула у Задру. Као реални политичар италијански генерал је стао у заштиту виталних окупаторских интереса, па су се Глишићева очекивања показала као неоснована.²⁴⁶⁵

---

²⁴⁶² ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 24, стр. 1–4; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 4, стр. 1, деп. 9; Капетан Игњатовић је 28. јуна сахрањен у Ваљеву. Италијанима је речено тек 30. јуна да је он нађен мртав 26. јуна и да се „сумња“ да је извршио самоубиство. Став ЈВуО био је да су га „убили Љотићевци“. Поручник Ђурић који је ликвидирао Игњатовића је после разоружања Пожешког одреда ухапшен од стране Немаца и предат немачкој тајној полицији. После саслушања у којем се појавио као један од кључних сведока против мајора Глишића, он је половином септембра 1942. године пуштен на слободу „да ради као повереник БДС“... ВА, НДа, кут. 29а, ф. 1, док. 24, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comando divisione „Pusteria“, Sezione informazioni, Allegato nr. 85/30, 30. giugno 1942., p. 1; ВАС, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 3, стр. 72; ИАБ, BDS, dosije Đurić Radojka.

²⁴⁶³ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 147; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Dal Comando divisione „Pusteria“, Delega, allegato 73/27, p. 1.

²⁴⁶⁴ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941,3. luglio 1942., p. 1.

²⁴⁶⁵ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 84; ВА, НДа, кут. 2, ф. 4/П2, док. 76, стр. 2.

Ујутру 27. јуна Димитријевић се састао са начелником штаба „Пустерије“ мајором Де Ђорџијем (De Giorgi). Италијан је на почетку разговора обавестио саговорника да ће послати трупе да окупирају Нову Варош и Сјеницу због учесталих сукоба хришћана и муслимана, што нам указује на јасну спрегу муслиманских напада на Србе и окупаторских планова око поменуто два града. Затим је четничком парламентарцу показано и наређење самог Биролија. Де Ђорџи је додао и да се са окупацијом Нове Вароши слажу и капетан Ђуришић и Мило Бакић, који су то пренели гувернатору. Потоњи је чак, био позван у Пљевља ради учешћа у разговорима, без знања капетана Димитријевића. Он је био изненађен Бакићевим ставом и одбио је да разговара са њим. Нису помогли ни протести да су за верске инциденте превасходно криви људи хоце Пачариза и да у Нововарошком срезу месецима није угрожена безбедност становништва обе вере. Пуна три сата Димитријевић и Андрић су покушавали да одговоре италијанску страну од окупације Нове Вароши. Мајор Де Ђорџи је онда пресекао даљу причу обавестивши четничке офицере да је одлука дефинитивна и да се са њом сложио и мајор Глишић 2. јуна, када је наводно, прихватио да његови људи напусте град и да иза себе оставе одред од 300 четника који би био на издржавању окупатора као анти-комунистичка милиција, налик оној у Пљеваљском и Прибојском срезу.²⁴⁶⁶

Поподне истог дана капетана Димитријевића је примио и генерал Еспозито. Он му је љубазно одржао говор о заслугама четника и самог мајора Глишића, па му је потом пренео да су припремљене италијанске трупе за поседање Нове Вароши. Димитријевић је протествовао против овакве одлуке наводећи да су: четници а не Италијани, избацили партизане из Нове Вароши уз много жртава, да су затим наставили борбу са њима добивши *„потврду од стране немачке команде да је њихова окупација дефинитивна“*, те да је њихова команда потрошила 2.000.000 лира на санирање објеката оштећених од комуниста широм среза.

Видевши ипак, да је италијанска одлука коначна Димитријевић је према Глишићевим инструкцијама, замолио генерала да учини предлог гувернатору да омогући СЧО-у да потчини све четничке организације на простору Старог Раса,

---

²⁴⁶⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 5а, стр. 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942., p. 3.

односно да италијанске власти признају и легализују Глишићеве четнике. Била је ово сушта супротност Ђуришићевим жељама, коме је ово подручје требало да припадне и унутар организације ЈВуО. Глишић се међутим, у сукобу са Ђуришићем налазио у великом заостатку. Генерал Еспозито је обећао да ће учинити предлог, али знајући његове ставове по питању присуства четника на територији његове дивизије, мора се посумњати у искреност ових намера.²⁴⁶⁷

Томе у прилог говори и његово обраћање Команди трупа Црне Горе 28. јуна ујутру у коме је рекао да је „*постигао споразум*“ са Димитријевићем и Андрићем о поновној окупацији Нововарошког среза. Како смо могли видети преговора није ни било, већ су четнички официри били принуђени да се повинују његовим ставовима. Димитријевић је и поред тога, супротно ономе што је Еспозито написао надређенима, одбио да прихвати одлуку о окупацији Нове Вароши без консултовања са Глишићем. Италијанске снаге су међутим, већ 27. јуна (батаљон „Кадоре“) размештене у околини града.²⁴⁶⁸

Затим је увече истог дана у Пљевима лишен слободе поручник Јован Андрић. О овом случају, команда „Пустерије“ је забележила да их је тог дана официр за везу са немачком командом у Ужицу, обавестио да је добио податке о извесном Јеврејину Јосифу Анафу, за којим су они трагали још од фебруара 1941. године. Испоставило се да је то право име поручника Андрића, који је официрски чин и лажно име носио да би избегао хапшење. На тражење немачких власти он је у току ноћи лишен слободе. Испед начелника одсека за информације при дивизији „Пустерија“ пуковника Кастањера (Castagnero), команданта карабињерије у Пљевљима капетана Данијелија и капетана Димитријевића, Анаф је све признао и додао да је мајор Глишић „*био упознат са његовим правим идентитетом*“.²⁴⁶⁹ Све је ишло онако како је Еспозито желео.

Оставивши Анафа у затвору, капетан Димитријевић је 28. јуна продужио за Прибој, где се сусрео са пуковником Лукитом. Исти је био одређен да у Новој

---

²⁴⁶⁷ Исто, стр. 2; Ibid, p. 1–2.

²⁴⁶⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 3945, 28. giugno 1942., ore 9.00, p. 1; Ibid, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942., p. 1.

²⁴⁶⁹ Ibid, Ebreo Anaf Josif, Nr. 3304, 28. giugno 1942., p. 1.

Вароши утаничи примопредају града. Четнички официр је са Италијанима кренуо за Нову Варош, али је успео да убеди италијанског официра да се његове трупе задрже у Бистрици. Лукита је затим отишао у град, али тамо није нашао Глишића који је због болести био пребачен у ужичку болницу. Са њим је разговарао начелник штаба СЧО-а капетан Марковић, али је и он одбио да преда град без сагласности одсутног команданта. Димитријевић је потом замолио Еспозита да одложи акцију до 6. јула, док се мајор Глишић не врати. Додао је и да због осећања хришћанског становништва, не би било добро да окупаторске трупе уђу у град на Видовдан.²⁴⁷⁰

Еспозито је до тада изгубио стрпљење за смелост колаборациониста. Он је одбио Димитријевићев предлог и већ 28. јуна у 10.00 наредио да се *„окупација Нове Вароши изврши по сваку цену, чак и силом, уз употребу оружја уколико буде потребно“*. Плашећи се реакције православних мештана он је ипак, уважио сугестију да се акција не врши на верски и национални празник. Око поднева је стога одложио покрет батаљона „Кадоре“ за сутрадан ујутру. За то време италијанска војска је требало да поседне све доминантне положаје око града, да би се услед евентуалног сукоба четници што лакше били потиснути.²⁴⁷¹ Еспозитова одлучност додатно је ојачана вестима које су му тог јутра стигле са Војно-управног подручја Србије. Из италијанских обавештајних извора у Београду прослеђене су му информације да су немачке власти наредиле генералу Недићу да повуче легализоване четнике из Нововарошког и околних срезова.²⁴⁷²

Друга окупација Нове Вароши извршена је 29. јуна у 11.30. Прошла је без икаквих инцидената, иако је италијанска војска у град ушла у борбеном поретку. Град је запосео батаљон „Кадоре“ под заповедништвом потпуковника Перика. Окупаторска војска се дислоцирала на стратешки важним тачкама, а команда батаљона се сместила у згради гимназије. Да би се избегао евентуални сукоб са српским живљем, италијанским војницима је био забрањен самоиницијативни

---

²⁴⁷⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 5а, стр. 2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942., p. 1-2.

²⁴⁷¹ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando bataglione Cadore, 28. giugno 1942., ore 10.00, p. 1; Ibid, Nr. 3849, 28. giugno 1942., ore 12.00, p. 1.

²⁴⁷² Ibid, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 6905, 28. giugno 1942., ore 11.00, p. 1.

одлазак у град. Затим је потпуковник Перико одржао састанак са локалним цивилним и војним властима, на којем је објавио поновну окупацију Нове Вароши и представио новог цивилног комесара. Четничке цивилне и војне власти су ипак, наставиле неометано да функционишу.²⁴⁷³

Према наређењу капетана Марковића, Димитријевић је 29. јуна кренуо за Ужице на рапорт мајору Глишићу. Одмах затим је продужио за Београд. Тамо је у наредним данима имао прво састанак са пуковником Масаловићем и Цеком Ђорђевићем, па онда и са генералом Недићем. Прва двојица су пренели депутату СЧО-а да је тренутна позиција Санџака „*акутна*“, те да дипломатија Трећег Рајха неће ризиковати квариње односа са савезником због ове територије (исто образложење је уручено и Хрватима 1941. године). Масаловић и Ђорђевић су саветовали Глишићу да прихвати услове које је диктирао Еспозито и према њима усклади свој рад. Другог јула Димитријевић је више од 2 сата разговарао и са генералом Недићем. Он му је пренео да ће се „*питање Санџака*“ решити после рата као „*локална Српска ствар*“, а да се дотле мора чувати народ од Италијана и муслимана (исто образложење су добили Албанци 1941. године). Недић је дао гаранције да ће СЧО-а остати легализован. За ово је наводно имао дозволу немачких власти. Наредио је Глишићу „*апсолутну сарадњу са Италијанима*“.²⁴⁷⁴ После ових разговора било је јасно да је Нововарошки срез изгубљен за четнике и да од ширења граница окупиране Србије нема ништа.

Мајор Глишић се међутим, није мирио са очигледним поразом. Он је 1. јула писао капетану Кијановићу да „*није изгубљена свака нада за спас*“ Нове Вароши, јер су његове трупе под „*немачком командом и заштитом*“. Неосновано је тврдио да им „*Немци иду на руку да граница буде на Лиму*“, односно да су „*у Берлину предузете мере да Нова Варош*“ остане у четничким рукама, пошто су они за њу гинули у борби са комунистима.²⁴⁷⁵ Видимо да су код мајора Глишића емоције преовладале над рационалном опсервацијом, што га је онемогућило да на време предузме праве кораке у складу са развојем догађаја. То ће га скупо коштати.

---

²⁴⁷³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942., p. 2–3; Ibid, Dal Comando della divisione alpina „Pusteria“ al Comando V battaglione genio, Nr. 3885, ore 17.00, p. 1.

²⁴⁷⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 5а, стр. 2–3.

²⁴⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 127(или 137, нечитко), ф. 10, док. 30, стр. 1.

У међувремену, генерал Еспозито се спремао да заврши окупацију Нововарошког среза. Са тим циљем је 2. јула послао у Нову Варош четворочлану комисију, у којој су се налазили и командант 7. пука пуковник Запино (Zapino) и мајор Де Ђорђи. Задатак комисије је био да уговори излазак четничких снага и предају цивилних власти. Стога је истог дана имала састанак у команди СЧО-а. Капетан Марковић се држао пасивно, траживши да се ситуација не мења, односно да цивилне власти и даље остану под надзором мајора Глишића, док се исти не врати у Нову Варош. Не знајући како да се одупре италијанском притиску Марковић је поручио члановима комисије да му је од немачке команде наређено да остане у Новој Вароши, те да пошто је под њиховом командом, не може да прихвати наређења Италијана. Ова прозирна „дипломатска“ диверзија није помогла. Италијани су убрзо сазнали да се мајор Глишић 1. јула вратио у Нову Варош, али да је тог јутра поново отпутовао за Ужице да се не би сусрео са Еспозитовим депутатима. Од њиховог официра за везу у Ужицу, добијена је потврда да немачка команда није дала наређење четницима да остану у Новој Вароши, већ да им је сугерисала да сарађују са италијанским властима.

Пошто је констатовано изношење неистинитих података генерал Еспозито је одлучио да „сасече сваку даљу дискусију“. Истог дана је наредио потпуковнику Перикју да почев од 16.00 2. јула: сва цивилна и војна власт у Нововарошком срезу прелазе у руке Италијана, батаљон „Кадоре“ постаје једини одговоран за одбрану вароши, а четничке трупе на територији Нововарошког среза се потчињавају директно „Пустерији“. На овај начин је и поред великог противљења дојучерашњих савезника, заокружен процес враћања Нове Вароши у италијанску окупациону структуру.²⁴⁷⁶

Срез је 21. јула прешао под надлежност дивизије „Венеција“. Она је тако контролисала целу долину Лима и Увца, изузев Прибоја, где је премештен батаљон „Кадоре“. Гранизонску службу преузео је 1. батаљон 83. пука „Венеције“, ојачан артиљеријом. Италијанске власти су убрзо по доласку смениле општинске и среске власти које су постављене за време четничке управе. За окружног начелника изабран је предратни члан ДС, али и сарадник комуниста,

---

²⁴⁷⁶ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942., p. 3-4.

земљопоседник Страхиња Борисављевић.²⁴⁷⁷ Њега је крајем 1942. године заменио трговац Милорад Томић. По принципу верске расподеле функција, председник општине је постао трговац Салко Шећерагић. Пратила га је репутација затвореника из времена партизанске управе, италифила и великог протовника комуниста и четника.²⁴⁷⁸

Почетком децембра исте године дошло је до нове административне промене. Тада је Нововарошки срез прешао под надлежност дивизије „Тауриненсе“, а као посада је у град стигао батаљон „Езиле“ (Esille) на челу са потпуковником Фариначијем (Armando Farinacci). Између одласка јединица „Венеције“ и размештања алпинаца дошло је до извесног временског вакуума, што је локално становништво навело да помисли да ће у град поново ући четници, али се то није десило. Нови долазак алпинаца поздравило је становништво из целог Нововарошког среза.²⁴⁷⁹ Смена је извршена 13. и 14. децембра када су трупе „Тауриненсе“ ушле у Бистрицу и Нову Варош. Сјеницу и Пријеполје су окупирали неколико дана касније.²⁴⁸⁰

Разоружање Санџачког војно-четничког одреда и хапшење мајора Глишића

По преузимању Нововарошког среза од стране Италијана даље присуство већег броја легалних четника на његовој територији било је неодрживо. То се поготово односило на Пошешки четнички одред чије људство није било родом из Старог Раса. Генерал Недић је стога 1. јула наредио његово распуштање. Формални повод је било убиство капетана Игњатовића. Сво оружје и ратну спремину требало је предати окружном начелству у Ужицу. Демобилизацију људства спровео је мајор Глишић, који је уз Недићево одобрење одвојио неколико

---

²⁴⁷⁷ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 4200, 21. luglio 1942., ore 1.20, p. 1; Ibid, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Pusteria“, Nr. 7681, 20. luglio 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando 7. reggimento alpini, Nr. 4131, 17. luglio 1942., ore 20.10; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando del 3. reggimento alpini, Lettera capitano Giurisc, Nr. 436, 27. febbraio 1943., p. 1. ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 40, стр. 1.

²⁴⁷⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 3. reggimento alpine, Richiesta notizie, Nr. 15, p. 1.

²⁴⁷⁹ Ibid, bus. N-7/1221, Comando della battaglia Esille, Notizario informativo nr. 9, Nr. 223, 12.12.1942., p.1; Ibid, Notizario informativo nr. 9, Nr. 227, 26.12.1942., p. 1.

²⁴⁸⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Dal Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 6607, 2. dicembre 1942., p. 1.

официра за СЧО. Већина демобилисаних четника вратила се у Пожешку бригаду ЈВУО-а, односно у илегалу, а под команду капетана Манића.²⁴⁸¹

Уследиле су Недићеве иснструкције за реорганизацију СЧО-а. Према директиви од 4. јула од свих легализованих трупа на подручју Санџака, требало је формирати нови „Санџачки четнички одред“ од „домородаца“, а под заповедништвом поручника Калаитовића. Тако формирана јединица би се ставила на располагање италијанској команди у Новој Вароши која би је снабдевала храном, ратним материјалом и новцем. Недић је међутим, тражио да одред буде у сталној вези са Манојлом Кораћем, те у „духовној вези“ са председником српске колаборационе владе, што ће се убрзо показати као „празна“ прича. Кључна ствар је била у томе што се мајор Глишић после реорганизације, имао повући у Ужице на расположење окружном начелству.²⁴⁸²

Команда „Пустерије“ легализовала је Калитовићев одред до 12. јула. Према њеним подацима Калаитовић је имао тачно 200 људи наоружаних са пушкама и 2 пушкомитраљеза. Располагао је са 8 подофицира. Пуковник Запино, командант 7. пешадијског пука, постигао је договор са Калаитовићем да одред има 60 сталних и 140 четника који ће се мењати сваког месеца према избору четничког команданта. Тако је већи број људи могао да прође кроз јединицу и заврши обуку. Људство је било распоређено широм среза. Језгро јединице чиниле су чете у Новој Вароши (50 људи) и Златару (30 људи). Еспозито је наредио да Калаитовићев одред буде заведен као „*одред националиста*“, те издржаван као муслиманска милиција из Сјенице и са Металке, односно легализовани четнички одреди у Пљевљима и Прибоју.²⁴⁸³

Српска влада је до 8. јула преко италијанског официра за везу у Београду, обавестила Команду трупа Црне Горе о Глишићевој смени. Увидевши повољан тренутак, Еспозито је наредио да сви четнички официри родом са територије окупиране Србије морају напустити италијанску окупациону зону нјакасније до

---

²⁴⁸¹ ВА, НДа, кут. 68, ф. 2, док. 17, стр. 1; ВА, Ча, кут. 50, ф. 3, док. 6, стр. 1.

²⁴⁸² ВА, НДа, Кабинет претседништва министарског савета Начелнику војног одељења, Наређење пов. бр. 936, 7. јули 1942. године, стр. 1.

²⁴⁸³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando 7. reggimento alpini, Banda di Nova Varos, Nr. 2220, 8. luglio 1942., p. 1-2.

18. јула, што се косило са Недићевим плановима.²⁴⁸⁴ По ко зна који пут се тако, показало да велике силе не брину превише о слабијим савезницима, поготово када су им угрожени лични интереси.

Избацивање мајора Глишића и „*српских формација*“ из Старог Раса тражио је и Павле Ђуришић, јер му није одговарало стварање паралелне легализоване четничке организације у Санцаку. Мило Бакић је као његов делегат 3. јула поново разговарао у Пљевљима са Еспозитом. Том приликом му је изложио „*следеће Ђуришићеве намере*“: да се дефинитивно из Санцака удаље мајор Глишић и његово људство; да Ђуришић са 1.000 четника окупира десну страну Дрине од Горажда до Вишеграда, укључујући и Нову Варош и Сјеницу; да он ову територију организује политички и административно док не буде повезана са „*будућом независном Црном Гором*“; да се овом простору дода и Фоча; и да се легализовани четници у Пљеваљском и Прибојском крају ставе под Ђуришићеву команду. У преговорима са Еспозитом међутим, Ђуришић је имао једнако успеха као и Глишић. Италијански официр је пред Командом трупа Црне Горе одбацио све Ђуришићеве предлоге као неосноване и штетне по италијанску управу.²⁴⁸⁵

Да би погурао ствар Ђуришић је 9. јула дошао у Пљевља, где се сутрадан видео са италијанским заповедником. Поновио је захтеве које је изнео Бакић, изоставивши онај о политчком и административном уређењу. Еспозито је још једном одбио све предлоге под образложењем да је „*Санцак одувек био оријентисан ка Србији*“, те да се пре доласка Ђуришићевих четника, поступном пропагандом мора радити на његовом одвајању од матице, коју је он већ спроводио „*од првог дана када је дошао*“. Притом није навео када би тај процес требало да буде завршен. Предложио је надлежнима ипак, да се са Ђуришићем уђе у сарадњу на стриктно војној основи, слично оној коју је раније имао са Глишићем. Као што су наине, Глишићеве трупе неколико месеци чувале десну обалу Лима, Ђуришићеви четници су сада имали да обезбеде десну страну Дрине

---

²⁴⁸⁴ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando 7. reggimento alpini, Nr. 4013, Cetnici di Nova Varos, 8. luglio 1942., p 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 190.

²⁴⁸⁵ Ibid, Dal Comando divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montengro, Nr. 3944, 3. luglio 1942., ore 20.00, p. 1.

од партизанских снага. Одред би био под Еспозитовом командом и распоређен на линији Хум – Викоч – Миљено (седиште штаба) – Међуречје – Стрница.

Италијани би затим преузели и снабдевање овог одреда, што је у суштини значило да се он неби разликовао од легализованих четничких одреда у Пљеваљском, Прибојском и Нововарошком срезу.²⁴⁸⁶ Но, ни овај тешко изборен споразум није прошао без проблема. Еспозито се 31. јула жалио надлежнима да га Ђуришић није обавестио о одлуци те команде да може „у Санџаку“ (мислећи на Чајнички и Фочански срез) распоредити само 500 људи, већ је послао још толико. Осетљив на сваку појаву четника на његовом терену он је одбио да преда Ђуришићу намирнице за додатно људство, док за њихов распоред не добије одобрење од виших војних власти.²⁴⁸⁷

Иако се на другој страни, повукао из Нове Вароши, мајор Глишић као и неколико пута раније, није извршио директно Недићево наређење. Он је наине, прво остао у околини града сместивши се у Амзиће, док је само људство из Нововарошког среза уврстио у реформисани СЧО. Остатак снага у Сјеничком и Милешевском срезу пребацио је у илегалу.²⁴⁸⁸ Он је ипак, 11. јула коначно признао генералу Михаиловићу да је „*Нова Варош изгубљена*“. Јавио је такође, да му је намера да остане у срезу што дуже, те да планира да оде у Нову Варош и испита могућност сарадње са Италијанима. Склонио је већи део оружја расформираног Пожешког одреда, те исто чинио са ратним материјалом који је припадао његовом одреду, што му је уосталом и нареднила ВК ЈВуО-а 13. јула.²⁴⁸⁹

Активно политичко и војно деловање Милоша Глишића било је већ месецима „под лупом“ немачке тајне полиције. Његове све очигледније везе са Михаиловићем окупатор више није желео да толерише. Глишић је то осећао, па се половином јуна жалио мајору Остојићу да Немци „*много сумњају*“ у њега. Излаз из те ситуације видео је у томе да га радио Лондон што пре јавно „*жигуше*“ као

---

²⁴⁸⁶ Ibid, Comando della divisione alpina „Pusteria“, Accordi con il capitani Pavle Giuriscic, Nr. 4046, 11. luglio 1942., p. 1–3.

²⁴⁸⁷ Ibid, Dal Comando della divisione „Pusteria“ al Comando truppe Montenegro, Nr. 4393, 31. luglio 1942., ore 20.00, p. 1.

²⁴⁸⁸ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 190; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 14, стр. 1.

²⁴⁸⁹ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 3, стр. 110–111, 124–125, 140; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 3, стр. 11, деп. 140.

оданог савезника генерала Недића, не би ли тако окупаторски притисак на њега попустио.²⁴⁹⁰

Судећи према развоју догађаја његове опомене нису озбиљно схваћене. Немци су за то време припремали хапшење. Почетком јула они су добили потврду о припадности мајора Глишића ЈВуО-у. Информације о томе дао им је поручник Радојко Ђурић, убица капетана Игњатовића. Он ће у замену за своју слободу, постати кључни сведок у случају против команданта СЧО-а. Тако је поменути Ђурић дошао главе обојници Михаиловићевих официра.²⁴⁹¹ После убиства истакнутог Љотићевог сарадника професора Булића 30. јула у Чачку, у које је према био умешан и Глишић,²⁴⁹² немачке власти су се одлучиле да га лише слободе.

Прво је уследило укидање СЧО-а (ознака С-35). Затим је немачки крајскокомандант из Ужица пуковник Фон Салдерн наредио 2. августа да се мајор Глишић, његов заступник ваздухопловни капетан Павковић и санитетски капетан Владимир Поповић ухапсе, што је истог дана и учињено. Сужњи су већ 4. августа били на путу за Београд.²⁴⁹³ Хапшење мајора Глишића има своје место у ширем историјском контексту. Оно је претходило затварању неколицине Недићевих официра у које Немци нису имали поверења, попут Манојла Кораћа или Милана Калабића. Циљ ове чистке био је да се из Недићевог квинслиншког апарата одстране људи блиски ЈВуО, како би се покрету онемогућило да нанесе већу штету немачком окупатору на територији Србије у време одлучујућих борби у северној Африци.²⁴⁹⁴

Овоме у прилог говори и тврд став Немаца по питању евентуланог ослобађања Милоша Глишића, који је током августа и септембра саслушаван и мучен у затвору ГЕСТАПО-а у Београду. Глишићев положај није поправила ни делегација виђенијих грађана ужичког краја предвођена начелником Кораћем, која је крајем

---

²⁴⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 127, ф. 10, док. 16, стр. 1; АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 175; ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 22, стр. 1.

²⁴⁹¹ ИАБ, BDS, G-293, Glišić Miloš, str. 21-22, 68.

²⁴⁹² Према сазнањима четничке команде Булић је био умешан у убиство капетана Игњатовића и стога је Глишић добио наређења да помогне у ликвидацији овог Љотићевца. Половином јула Глишић се стога и сусрео са Булићем у Чачку... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 3, стр. 141; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 3, стр. 11, деп. 140.

²⁴⁹³ ИАБ, BDS, G-293, Glišić Miloš, str. 10, 35, 55-57, 61.

²⁴⁹⁴ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 129.

септембра отпутовала у Београд да моли његово ослобађање. И Недићу су биле свезане руке.²⁴⁹⁵ Глишић је даље током октобра пребачен прво на Бањицу, а затим и у логор Матхаузен, где је остао све до краја јуна 1943. године. Тако је до краја рата био искључен из дешавања на територији Старог Раса.²⁴⁹⁶

Одласком Глишића утицај Недићеве владе почиње да слаби и убрзо нестаје са овог простора. Организација ЈВуО је такође претрпела велики губитак, чије ће се праве размере показати током 1943. године. Што се тиче СЧО-а после у њему „*настао је хаос*“. Људство је било деморалисано судбином команданата и растурено немачким рацијама које су спровођене по селима Нововарошког, Моравичког, Златиборског и Ариљског среза. Део бораца се тако упутио према Жабљаку и укључио у одред капетана Бојовића. Други су ступили међу људе Рада Кордића или остали код поручника Калаитовића, капетана Кијановића или Селимира Поповића. Неки су отишли и кућама.²⁴⁹⁷ Покушај генерала Михаиловића да заведе ред на територији Пожешког и Санџачког четничког одреда слањем нових официра половином августа, открио је мноштво малверзација са новцем, храном и оружјем, које је требало исправљати. Проневере су се интензивирале од хапшења мајора Глишића, који је и сам био умешан у неке од њих.²⁴⁹⁸

О томе каква је ситуација била у Нововарошком, Милешевском, Прибојском и Сјеничком срезу после разбијања СЧО-а, извештавао је Калаитовић крајем августа. Он је навео да има проблема са муслиманима који и даље нападају хришћане у овим крајевима, комунистима који врше диверзије у позадини, те Италијанима који су му претили хапшењем. Калаитовић се стога жалио Михаиловићу да је „*одсечен од свих*“ и „*да је остављен сам себи... без икакве помоћи*“. После Глишићевог заробљавања остала му је веза само са капетаном Марковићем. Стога се суптилно понудио Михаиловићу да преузме Глишићеву улогу команданта у поменута четири среза (само на десној обали Лима), иако су

---

²⁴⁹⁵ ИАБ, BDS, G-293, Glišić Miloš, str. 59, 76.

²⁴⁹⁶ В. Глишић, *нав. дел.*, стр. 164–166.

²⁴⁹⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Settimanale Nr. 23 (3–9. agosto 1942.), p. 2–3.

²⁴⁹⁸ ВА, ЧА, кут. 50, ф. 3, док. 1, стр. 1–5; ВА, ЧА, кут. 50, ф. 8, док. 40, стр. 1–3.

она по организацији припадала капетану Ђуришићу.²⁴⁹⁹ Тиме међутим, није стекао наклоност Михаиловића, нити одобрење да се умеша у Ђуришићеве надлежности. Тако је вишемесечни енергични рад мајора Глишића био потпуно обустављен, а улогу јединог четничког главешине у Старом Расу коначно преузима Павле Ђуришић.

***

Самоиницијативно иступање мајора Глишића у Фочанском и још више Бјелопољском срезу (наредбе 404, 408 и 409), без размишљања су одбачене од стране окупатора. Спровodeћи бескрупулозну политику мача Италијани су (као и са НДХ) одбили да уваже реалне чињенице – расположење Срба за укључењем у Србију и заслуге које су за њих четници чинили месецима уназад у борби са комуниста. Овом закључку говори у прилог неколико ствари: суспензија Глишићевих одлука, наређење о безусловној евакуацији Нове Вароши, одбијање било каквог споразума са Ђуришићем – иако се он видели смо, ставио на страну окупатора у размирицама са Глишићем, тражење Боролија да се продуби сарадња са муслиманским милицијама уместо са четницима, лош однос Италијана према легализованим четницима Вука Калаитовића итд.

Најбољи пример италијанске политике јесте држање генерала Еспозита, који је водио праву хајку против Глишића, а онда и Ђуришића (разне опаске и негативне оцене четничких акција и уопште њиховог држања у Старом Расу), све док код надлежних није издејствовао да се они избаце са територије под командом његове дивизије. О Еспозитовој потреби да сломи борбени дух четника, а самим тим и православног становништва, говори наређење да се Нова Варош окупира на Видовдан.

У оваквој ситуацији преузимање Нове Вароши је било само питање времена. И Немци су се још једном (као и у време НДХ) повукли пред чрвстим ставом Италијана, иако су према Недићу, Масаловићу и Глишићу, раније обећавали помоћ. Као повод за окупацију Нове Вароши узети су верски сукоби у Милешевском и Сјеничком срезу (речи мајора Де Ђорђија), које су видели смо

---

²⁴⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 2, стр. 1–2.

Италијани подржавали. Ово је још један доказ инструментализације муслиманских снага од стране окупатора, а на штету четника и српског живља.

Разним интригама и сукобима, четници су у многоме помогли италијанску војну и политичку акцију. Наведимо само убиство капетана Игњатовића у време завршних преговора или Анафово хапшење који дан касније. Ту је на крају и оштар сукоб између Глишића и Ђуришића око тога коће управљати територијом Санцака, после подебе над комунистима. Може се закључити да је Ђуришић у много чему допринео избацивању Глишићевих трупа из Старог Раса. Како другачије посматрати Ђуришићеве понуде окупатору да његове трупе замене Глишићеве у Санцаку (11. јун), дезавуисање Глишића и Игњатовића код Еспозита преко Мила Бакића (11. јун), његова подршка Италијанима да окупирају Нову Варош (27. јун и 3. јул), те Бакићево учешће у финалним преговорима у Пљевима (27. јун), где је његово сведочење искоришћен као аргумент против Глишићевих захтева. Ђуришићеве страхови опет, нису били неосновани. Поред тога што је Глишић желео да се устали на подручју Санцака, па чак и да се легализује код Италијана (предлог Димитријевића учињен Еспозиту 27. јуна), Ђуришићу никако није одговарала завада Глишића са окупатором, будући да је он представљао својеврсно огледало шта се Италијанима може десети уколико четницима дају превелика овлашћења. Могуће је и да је проблем око Нове Вароши уништио Ђуришићеве планове да се прошири легално на територију Старог Раса, што је видели смо, тражио почетком јула од гувернатора Биролија.

Историјска епизода Милоша Глишића завршила се несрећно. Водећи се несумњивим патриотизмом, али и личном амбицијом, ставио је на улог све и изгубио. Непосредно пред хапшење леђа су му окренули и Недић (са којим се разишао када је одбио његова наређења почетком маја и јуна за рачун ЈВуО-а) и окупатор (Немци су ухватили Анафа и Ђурића, а Италијанима никада није био повољан за сарадњу) и ЈВуО (сукоб са Ђуришићем, али и разлаз са Остојићем по питању Нове Вароши), па је и сам очекивао брзо хапшење. То га зачуђујуће није одвело у илегалу. Мора се ипак, имати у виду да је у неколико наврата био врло резигниран догађајима који су се одвијали око њега и говорио како жели да дигне руке од свега (малверзације у одреду, убиство Игњатовића). Када се на то дода и

слабо здравље које га је мучило, добија се комбинација која би већину људи довела у незавидно психичко стање, које је изгледа мучило и Глишића током његових последњих дана проведених на слободи.

8.2. Стабилизација италијанског окупационог система

После заокруживања своје окупационе зоне уласком у Нову Варош, италијанске власти су почеле да учвршћују режим на територији Санцака. То је подразумевало: чешће рације по унутрашњости срезова, јачи надзор границе и јачање посадних трупа довођењем нових јединица. Потискивањем комуниста указала се прилика да се ојачају колаборационисти на политичком и војном плану. Циљ предузетих политичко-пропагандних и војних мера био је стабилизација италијанског окупационог система, поготово на селу, спречавање повратка комунистичких снага, а све то без значајнијег војног ангажовања италијанске војне силе. Проширење војне сарадње било је међутим, за окупатора једнако незгодно колико и неопходно, обзиром на утицај илегалне ЈВуО на јединице под њиховом директном командом. Пошто је наоружавање националиста и сеоске милиције вршено непропорцијално у односу на верску припадност становништва, њихово стварање ће између осталог, убрзати масовни обрачун између муслимана и православаца.

Продубљивање колаборације на политичком плану

Потискивањем комунистичких снага указала се прилика за конкретизовање сарадње између италијанских власти и колаборациониста, као и у другим деловима Југославије – Даламацији или Херцеговини. Генерал Бироли је још крајем 1941. године дошао на идеју да би војна сарадња била доста успешнија уколико би је пратиле цивилне мере. Стога је у новембру исте године донео одлуку да се формира Главни национални одбор (ГНО) на Цетињу, кога би попунили виђенији колаборационисти са целог подручја Гувернатората. Он није требало да има улогу владе, већ би објединио рад националних одбора (НО) формираних широм Црне Горе и тако помагао рад цивилних власти. Старао би се и о функционисању оружаних снага и жандармерије за борбу против комуниста, које је требало

формирати. Министарство спољних послова Италије, тада није подржало Биролијеву иницијативу.²⁵⁰⁰

Она међутим, није напуштена. Тако је на Цетињу 24. јула 1942. године бивши први човек Зетске бановине генерал Блажо Ђукановић потписао са генералом Биролијем споразум о оснивању Одбора црногорских националиста (Главни национални одбор). Он је и стао на чело ове институције. ГНО је имао почасног председника, два потпредседника, секретара и 15 представника срезова уз делегате Цетиња, Подгорице и Пљеваља. Укупно је бројао 20 чланова, будући да су неки чланови одбора имали дупле функције.²⁵⁰¹ Ово политичко тело добило је искључиво првенство у преговорима са италијанским властима. Имао је право и да предлаже лица ко ће доћи за среске и општинске начелнике. Његова суштина била је да ојача везе између Италијана и различитих колаборационих фракција у Црној Гори.²⁵⁰²

У контексту овог споразума требало би посматрати оснивање НО-а за Пљеваљски срез 27. маја, под покровитељством генерала Еспозита. Одбор је имао 8 чланова, по четири православца и муслимана. У њега су ушли: срески начелник Павле Ђуровић (председник), муфтија Дервиш Шећеркадић (потпредседник), „председник четничке организације у срезу Пљеваљском“ Војислав Ненадић, трговац Сафет-бег Мушовић, четнички војвода Богољуб Ирић, председник вакуфа Авдо Караметовић, књижевник и новинар Глигорије Божовић (секретар) и трговац Ахмет Чаушевић. Седиште је било у Пљевљима, војном, политичком и

---

²⁵⁰⁰ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 115–116.

²⁵⁰¹ Поред Ђукановића у ГНО су ушли: генерал Лука Гојнић почасни председник, адвокат Саво Радовић и судија врховног шеријатског суда муфтија Девиш Шећеркадић, потпредседници, Никола Вукчевић секретар, адвокат Љубо Вуксановић представник за Андријевачки срез, судија Михаило Пламенац представник за Барски срез, Арсо Петровић представник за Подгорички срез, Никола Вукчевић представник за град Подгорицу, лекар Нико Мартиновић представник за Цетињски срез, војвода Иво Радоњић представник за град Цетиње, Јеврем Шаулић представник за Шавнички срез, адвокат Саво Радовић представник за Даниловградски срез, Душан Влаховић представник за Колашински срез, генерал Блажо Ђукановић представник за Никшићки срез, лекар Вукота Дедовић представник за Берански срез, председник општине Бјело Поље Јово Лазаревић за Бјелопољски срез, Војислав Ненадић представник за Пљеваљски срез, муфтија Дервиш Шећеркадић представник за град Пљевља, шеријатски судија Мурат Шећерагић представник за Милешевски срез, лекар Слободан Пурић представник за Нововарошки срез, трговац Хасан Звиздић представник за Сјенички срез и свештеник Михаило Јевђевић представник за Прибојски срез... „Пљеваљски весник“ за 31. август 1942. године, бр. 42, стр. 1; ВА, НДХ, кут. 72, ф. 14, док. 2, стр. 1.

²⁵⁰² К. Николић, *Историја равнорског...*, књ. 1, Београд, 2014, стр. 481.

пропагандном центру италијанског окупатора, као и центру колаборације на територији Старог Раса. Основни задаци овог тела били су одржавање реда и мира, сузбијање комуниста и управље градским и сеоским цивилних властима уз сарадњу са Италијанима.²⁵⁰³ Први задатак одбора био је да изврши реорганизацију општинских власти у Пљеваљском срезу, будући да су оне неколико месеци биле под контролом комуниста. Састав администрације и границе општина нису мењане, као ни принцип пропорацијалног запошљавања муслимана и православаца у односу на бројност верских група. Укинути су избори за председнике општина, а они су одређивани у сагласности са командом „Пустерије“. По селима је требало организовати сеоске страже и жандармерију, будућу добровољну сеоску милицију и националну полицију.²⁵⁰⁴

До 29. јуна НО је поставио нове председнике и кметове у свим општинама Пљеваљског среза. Сва намештења потврдиле су италијанске власти, односно генерал Еспозито који је лично разматрао предложене чиновнике.²⁵⁰⁵ Он је полагао велике наде у новоизабране председнике општина да пацификују бунтовно православно становништво недалеко од средишта његове дивизије и спрече повратак и јачање комуниста. Стога им се од почетка јула стављају на располагање прве јединице сеоске мицлије и жандармерије.²⁵⁰⁶ Успешност овог процеса се међутим, мора довести у питање. Пре свега, због отпора којег су НО-у пружили команданти ЈВуО-а са тог простора. Мајор Остојић је још 6. јуна издао наређење да се одлуке овог тела као блиског окупатору не прихватају, осим ако се исто не може искористити за остваривање њихових циљева. Тражио је такође, да се по селима Пљеваљског, Милешевског и Прибојског среза оснују четнички одбори који ће контролисати унутрашњост.²⁵⁰⁷ Догађаји у наредним месецима показале да је утицај ЈВуО-а на овој територији много јачи од окупаторских

---

²⁵⁰³ „Пљеваљски весник“ за 1. јун 1942. године, стр. 2.

²⁵⁰⁴ „Пљеваљски весник“ за 15. јун 1942. године, стр. 1; ВАС, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, стр. 6.

²⁵⁰⁵ Нека од лица којима је одбор указао поверење била су: Лагиф Мочевевић општина Буковичка, Јосиф Јањушевић општина Матарушка, Доброло Ђуровић општина Готовушка, Милован Крстонијевић општина Хоћевинска, Радојица Новаковић општина Отиловићска, Митар Чабаркапа општина Премћанска, Милован Мијатовић општина Мељачка и Михајло Лацмановић општина Косаничка. На месту председника општине Пљевља остао је Богдан Ненадић... Исто; „Пљеваљски весник“ за 22. јун 1942. године, стр. 1; „Пљеваљски весник“ за 29. јун 1942. године, стр. 2.

²⁵⁰⁶ „Пљеваљски весник“ за 6. јул 1942. године, стр. 1.

²⁵⁰⁷ ВА, ЧА, кут. 1, фас. 2, док. 10, Књига депеша..., стр. 21.

власти и да председници општина, сеоска милиција и већина становништва стоје под заповедништвом четничких официра, а не НО-а у Пљевљима.

Јачање спона између италијанских власти и колаборациониста из Пљеваског среза вршено је и путем јавних манифестација. На њима је интензивирана прогаганда која је окупатора представљала као заштитника, али и татора, локалног становништва, док су комунисти жигосани као „истински“ непријатељи, поражени снагом италијанског оружја. Окупаторски официри све чешће се виђају у друштву деце или у богомољама током празника. Циљ ових пропагандних акција био је да се народ одврати од било каквог вида отпора. Тако је 24. јуна свечано прослављен имендан генерала Еспозита у Пљевљима. Војни оркестар је током целог дана парадирало градом, док је генерал био у посети дечјем обданишту на Ћехотини. Поподне је у команди дивизије примио градске званичнике и нове председнике општина. Испред муслиманског и православног становништва поздравио га је муфтија Шећеркадић. Увече је уприличен банкет за виђеније варошане и италијанске официре.²⁵⁰⁸

Промена посадних јединица није променила пропагандну праксу. О томе сведочи прослава имендана краљице Јелене 18. августа. За ту сврху Пљевља су била искићена италијанским заставама, а на улицама се окупио велики број мештана. У православној цркви је одржано „Благодарење“ за супругу италијанског монарха, коме су присуствовали генерал Вивалда са штабом дивизије и цивилни делелат за Пљеваљски срез мајор Санторо Олинто. Мноштво православних мештана могло је да види Вивалду како током службе стоји испред олтара и да чује како му свештеник Драгољуб Шиљак честита имендан његове царице. Затим је генерал праћен „*свитом, народним представницима, чиновницима и огромним бројем грађанства*“ пошао у оближњу цамију, где је током дове пред муслиманима поментуа краљица Јелена и цар Виторио Емануело. За Вивалду је постављена посебна фотелја унутар цамије. Италијанске власти су уприличиле и војну параду, током које су се високи италијански официри и представници НО-а са православним и муслиманским правцима из целог среза, сместили на посебно постављеној трибини испред хотела „Српски краљ“.

---

²⁵⁰⁸ „Пљеваљски весник“ за 29. јун 1942. године, стр. 1.

Истовремено су се са разгласа чуле италијанске песме. Парадом је командовао пуковник Бекарија. Он је између осталог присутнима рекао да италијански војници нису овде дошли „*као непријатељи или као освајачи, већ као пријатељи, умиритељи и организатори*“. Његов говор превео је члан ГНО-а на Цетињу, Војислав Ненадић, после чега су уследиле овације италијанској краљици. Ово је уједно означило завршетак свечаности.²⁵⁰⁹

Генерал Вивалда је крајем августа присуствовао и свечаном затварању дечијег обданишта на Вигњишту у Пљевљима. На приредби му се придружило неколико официра из команде дивизије, командант места и командант карабињерије. Били су присутни и представници општинских и среских власти, чланови НО-а и пуно мештана. По изведеном дечјем програму генерала је поздравила једна девојчица на италијанском језику и предала му цвеће. Затим је Вивалда прогласио крај сезоне, делећи деци слаткише.²⁵¹⁰

Појачан рад италијанске пропаганде и колаборационих власти који се виде у овим случајевима, убрзо су почели да дају резултате. У једном реферату дивизије „Тaurиненсе“ стоји да су Пљеваљски и Прибојски срез за италијанску војску безбедни. Даље се наводи да су муслимани одани Италијанима и „*спремни за сваку врсту сарадње*“. На другој страни налази се православни живаљ који „*показује да цени погодности*“ које доноси италијанска управа, а процена је била и да се од овог дела становништва тренутно не може очекивати побуна против окупатора. Италијанска власт би их потпуно пацификовала да није било просрпске пропагандне генерала Михаиловића и његових официра, који наводе народ на веру у династију, слободу, те веру у велике демократске нације и освету над фашизмом.²⁵¹¹

Италијанске власти су се држале истог политичко-пропагандног обрасца и у другим срезовима, поготово онима који су извесно време били ван њихове контроле. Нову Варош и Сјеницу су сматрале пограничним областима осетљивим на политичка дешавања на територији Војно-управног подручја Србије. Посебно

---

²⁵⁰⁹ „Пљеваљски весник“ за 24. август 1942. године, стр. 1.

²⁵¹⁰ „Пљеваљски весник“ за 15. јун 1942. године, стр. 1.

²⁵¹¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., Nr. 4911, p. 3.

је истакнут Нововарошки срез због пропаганде присаједињења окупираној Србији коју је ширио мајор Глишић.²⁵¹² Овде је током јула за председника општине постављен Страхиња Борисављевић, који је од раније имао трговачке везе са окупатором. На њега је пала реорганизација власти унутар среза, што га је довело у отворени сукоб са поручником Калаитовићем. Италијански пуковник Ло Јаконо, који је учествовао у примопредаји Нове Вароши, отворено је иступао са причом да су његови преци из околине града. Он је неколико пута одлазио у село Акмачиће, где је посећивао дом Миливоја Лојаничића кога је сматрао за рођака. Помало је говорио и српски језик.²⁵¹³ Италијани су у Сјеници и поред лојалног држања муслимана, после окупације среза у јуну 1942. године, укинули УО. Његови чланови су добили истакнуте функције. Хилмо Кугић је постао срески начелник, док је Хасан Звиздић постављен за представника среза у ГНО-у. Ове одлуке наишле су на велико незадовољство локалних православаца, поготово Селимира Поповића.²⁵¹⁴ Због заоштрених верских односа у Сјеничком срезу, овде нису вршене неке значајније промене по питању општинских власти.

У Пријепољу где је ситуација по Италијане била стабилнија, покушало се са стварањем „Друштва пријатеља Италије“. Иницијатор овог пројекта са којим се покушало током друге половине 1942. године, био је официр ОВРЕ поручник Сторели. Циљ овог удружења требало је да буде „ширење италијанске културе и уметности међу становништвом и рад на учвршћивању пријатељства између црногорског народа и Италијана“. На оснивачкој конференцији којој је присуствовало око 40 виђенијих грађана обе конфесије, није ипак, постигнут начелни договор, па је иницијатива пропала. Против ње су били Сретен Вукосављевић и Јакша Богдановић, односно Хасан Чичић и Мурат Шећерагић, члан ГНО-а. Према речима главног протагонисте Милисава Анђелића, „Друштво пријатеља Италије“ основано је само у Пљевљима.²⁵¹⁵

---

²⁵¹² Ibid, Comando della 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politico-militare del settore per il mese di dicembre 1942., Nr. 798, p. 1.

²⁵¹³ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 74, 77–78, 105; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 9, стр. 1.

²⁵¹⁴ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 14, стр. 1.

²⁵¹⁵ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 347, 463.

Из угла јачања италијанског окупационог режима требало би посматрати и посете генерала Биролија и генерала Блажа Ђукановића срезовима на територији Гувернатората Црне Горе. Путовање гувернатора искоришћено је за манифестацију италијанске војне моћи, чему је у прилог говорио и велики број војника и ратне опреме распоређених широм Црне Горе.²⁵¹⁶ Манифестације су искоришћене и за јавно исказивање оданости колаборациониста окупаторским властима, уз масовно учешће локалног становништва. Игенерар путовања генерала Биролија израдио је 21. јула начелник Војног одељења при гувернаторату пуковник Ђовани Стирати (Giovanni Stirati). Према том плану његов надређени је требало да посети: Колашин, Беране, Пљевља, Пријепоље, Вишеград, Чајниче и Сјеницу, те да се преко Пљевља, Бјелог Поља и Берана врати назад. Бироли је изразио жељу да у Пљевљима одржи састанак са свим „окожним начелницима из Санџака“, а у Сјеници са свим председницима општина. Пошто га је пратила бројна војна свита, предузете су опсежне мере обезбеђења пута од Колашина до Сјенице.²⁵¹⁷

Из документације 83. пука дивизије „Венеција“ видимо како је изгледао Биролијев дочек у Бјелом Пољу 29. јула. Италијанска команда спремала се два дана за ову свечаност. Према њеном наређењу војска и колаборационе власти (начелник среза Поповић и председник општине Јусуф Ђоровић) искитиле су цео град италијанским заставама, а постављена су и два јарбола. Малишани из дечјег обданишта требало је да буду искупљени на тргу у вароши, где су приликом доласка гувернера имали да певају „химну Рима“, будући да су похађали курс италијанског језика. На истом месту је постављен војни оркестар и колона

---

²⁵¹⁶ Септембра 1942. године Италија је на простору Гувернатората Црне Горе имала пет дивизија са: 2.473 официра, 68.917 подофицира и војника. Укупно 71.390 људи. Од оружја ове трупе су између осталог имале: 70.014 пушака, 8.361 пиштољ, 1.552 пушкомитраљеза, 1.026 тешких митраљеза, 588 минобача, 216 топова, 6 противавионских топова, 10 тенкова М 3000, 18 тенкова М 13, 53 танкете Л 35 и 6 оклопних возила... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Situazione forza presente e armament al 1. ottobre 1942., p. 1.

²⁵¹⁷ Са Биролијем су путовали: генерал-пуковник Тарабини (Tarabini), цивилни комесар за Црну Гору Ди Стефано (Di Stefano), начелник војног одељења при гувернаторату пуковник Ђовани Стирати, командант карабињерије у Црној Гори пуковник Монтуоро (Montuoro), начелник обавештајног одељења при гувернаторату потпуковник Мадерни (Maderni), те потпуковник Розели (Poselli) и мајор Мускара (Muscara)... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/731, Governatorato Montenegro, Visita Eccellenza il Governatore e Kolasin, Nr. 7623, 21. luglio 1942., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della fanteria da montagna "Venezia", sicerezza stradale in occasione visita Eccellenza il Governatore, Nr. 5586, 26. luglio 1942., p. 1.

италијанских официра и војника. Лево од њих били су цивилни званичници, а иза становништво.²⁵¹⁸ Испред четника Павла Ђуришића поздравне говоре италијанском гувернеру упутили су команданти Милан Бандовић и Милинко Радовић. Они су јавно обећали лојалност италијанским властима и неограничену помоћ у борби против комуниста. Радовић је закључио обраћање речима „*да је Италија најкултурнија окупаторска сила*“ и већи „*пријатељ неголи иједан окупатор*“.²⁵¹⁹ Ова контрадикторна и помало гротескна изјава, најбоље сведочи о томе колико су се међу становништвом примио колонизациони процес којег су вршили Италијани у Црној Гори.

Град је остао искићен до 31. јула када је Бироли враћајући се на Цетиње, поново дошао у Бјело Поље. Тада му је приређен испраћај. Као и прошлог пута централно место прославе био је градски трг. Тамо је била поређана војска са музиком и цивилним властима. Становништво, укључујући и жене и децу, направило је шпалир на тргу, кроз који је прошла Биролијева поворка. Гувернеру је затим приређен и банкет, коме су присуствовали италијански виши официри и виђенији грађани Бјелог Поља. За ову прилику је између осталог обезбеђен вермут, који се пио током Биролијеве здравице.²⁵²⁰

У међувремену, Биролију је организован масовни дочек и у Пљевљима. По вароши су и овде висиле италијанске заставе, а на главној улици је постављен славолук са сликама италијанског цара и Мусолинија. Дуж целе улице људство „Пустерије“ направило је свечани шпалир, док се иза њих налазило мноштво грађана обе конфесије. Испред хотела „Српски краљ“ постављена је трибина где су се сместили представници колаборационих цивилних власти и чланови НО-а. Биролијеву поворку која је долазила из Пријепоља, код Јабукe је дочекао генерал Еспозито и заједно са њом око поднева ушао у град. Испред грађана му се затим обратио председник општине Богдан Ненадић. Он је између осталог поручио да Италијани нису желели да ове просторе покоре „*снагом оружја, него*

---

²⁵¹⁸ Ibid, Comando 83. reggimento fanteria, Visita dell'Eccellenza il Governatore, Nr. 3837, 27. luglio 1942., p. 1.

²⁵¹⁹ ВА, ЧА, кут. 240, ф. 1, док. 4, стр. 31.

²⁵²⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. reggimento fanteria, Passagio dell'Eccellenza il Governatore, Nr. 3904, 31. luglio 1942., p. 1.

придобивањем срца самих становника путем добре, угодне, праведне, благе и човечне управе“.

Ненадићев колаборационизам види се у речима да би тако и било да нису уследили „злочиначки напади“ комуниста, који су ипак, захваљујући „храбрим Алтинцима“ и уз помоћ „национално оријентисаних људи“ из Пљеваљског среза, потиснути. Завршио је говор покличима цару, царици, Мусолинију и самом Биролију. Уз ове речи се може ставити исти коментар као и уз Радовићеве. Затим је уследила војна парада у центру града. За ту прилику Бироли је инсистирао да чланови НО-а буду у његовој пратњи. Ово се највише односило на војводу Ирића, команданта легализованих четника, чијим је радом гувернер био посебно задовољан.²⁵²¹

После ручка у просторијама „Друштва прјатеља Италије“, Бироли је у присуству генерала Еспозита, одржао састанак са припадницима НО-а у Пљевљима и начелницима из Пљеваља, Чајничка, Вишеграда, Прибоја, Нове Вароши и Сјенице. Увече око 22.00 грађанство је било позвано на војничко гробље, где су испред капеле могли видети италијанске трупе у свечаној поворци. Око капеле је подигнуто пет трибина. Рефлектори са околних брда су осветлили цео простор, тако да је видљивост била „као у сред поднева“. Цела фешта је у ствари била реквијем, односно опело, за погинуле војнике „Пустерије“. Службу су вршила четири свештеника. Велики број мештана је у тишини пратио опелео, а онда и Бетовенов посмртни марш, који је одсвирао војни оркестар. После верског обреда реч је узео генерал Еспозито, хвалоспевно говорећи о држању погинулих алпинаца. Еспозито је обећао и подизање споменика, који је до данас остао у Пљевљима. Затим су уследиле салве топова и тешких митраљеза са положаја италијанске војске ван града. Тиме је коначно завршен програм свечаности поводом доласка гувернатора Биролија. Он је сутрадан посетио Дечје обданиште у Пљевљима и продужио ка Вишеграду.²⁵²² По повратку на Цетиње Бироли је 1. августа обавестио Команду трупа Црне Горе да је задовољан резултатима његове

---

²⁵²¹ „Пљеваљски весник“ за 5. август 1942. године, стр. 1.

²⁵²² Исто, стр. 1–2.

посете. То се пре свега односило на људство дивизија „Венеција“ и „Пустерија“, за чије је држање и активности имао само речи похвале.²⁵²³

Од 9. до 21. октобра, градове широм Гувернатората обишао је и генерал Ђукановић, предсеник ГНО-а и командант националистичких трупа. У пратњи су му били начелник штаба мајор Ђорђије Лашић, капетан Ракочевић и Јован Контић, те обезбеђење од 30 четника. Циљ Ђукановићевог путовања био је да се побољша сарадња између цивилних власти и италијанског окупатора, изврши инспекција рада среских НО-а, али и изгледе сукоби између православаца и муслимана. Он је стога током пута имао низ разговора са носиоцима среских колаборационих власти и представницима италијанских команди. За време вишедневног путовања Ђукановић је посетио: Никшић (10. октобар), Шавник и Жабљак (11. октобар), Колашин (13. октобар), Пљевља (15. октобар), Прибој и Нову Варош (16. октобар), Сјеницу (17. октобар), Пријепоље (18. октобар), Бјело Поље (19. октобар), Беране и Андријевицу (20. октобар). Иако је пуковник Стирати тражио од Команде трупа Црне Горе да будно прати кретање генерала Ђукановића, да би благовремено *„могла да спречи припрему добродошлице или окупљање народа“*, пошто би оне могле да имају про-српски карактер, на неколико места му је ипак, организован спонтани дочек.²⁵²⁴

Тако је било у Пљевљима. Тамо је Ђукановић поздрављен испред основе школе у којој је одржао састанак са општинским и среским властима. Затим му је приређен свечани ручак и касније вечера.²⁵²⁵ Слична ситуација је била и у Пријепољу. Тамо га је 18. октобра после разговора са локалним италијанским властима, саслушала маса људи који су се спонтано окупили на тргу. Међу њима је било и православаца и муслимана. На скупу је међутим, дошло до свађе између њих па је Ђукановић пре времена отишао за Бјело Поље.²⁵²⁶ Свађе је било и у Сјеници, што сведочи о више непоправљивим односима између конфесија у датим условима.

---

²⁵²³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Governatorato Montenegro, Elogio, Nr. 8131, 1. agosto 1942., p. 1.

²⁵²⁴ Ibid, Nr. 11064, viaggio del gen. Giucanovic, 8. ottobre 1942., p. 1.

²⁵²⁵ „Пљеваљски весник“ за 21. октобар 1942. године, стр. 1-2.

²⁵²⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 193 del giorno 20. ottobre 1942., p. 2-3.

Јачање колаборационистичких јединица

Уговор између италијанских власти и генерала Ђукановића потписан током јула, предвиђао је повећање трупа које су се у садејству са Италијанима бориле против партизана. Поред већ постојећих трупа националиста, формирана је добровољна сеоска милиција и жандармерија (национална полиција). Према споразуму националне трупе су груписане у три летећа одреда, које су сваки на својој територији, водили пуковник Бајо Станишић (Зетски летећи четнички одред), генерал Крсто Поповић (Ловћенски летећи одред) и капетан Павле Ђуришић (Лимско-санџачки четнички летећи одред). Свака јединица је бројала 1.500 људи подељених у четири батаљона, чији је врховни командант био генерал Ђукановић. Италијани су међутим, задржали последњу реч када је у питању било планирање и спровођење акција националиста.²⁵²⁷

Што се тиче Ђуришићевог Лимско-санџачког одреда он је обухватао снаге у Андријевачком, Беранском, Колашинском и Бјелопољском срезу. Јединице националиста у Пљеваљском, Милешевском, Сјеничком, Нововарошком, Прибојском, Чајничком и Вешegradском срезу остале су под командом генерала Биролија.²⁵²⁸ Иако формално нису припадале одредима потчињеним ГНО-у, ове трупе (националисти и сеоска милиција) су носиле заједнички назив „*одреди националиста*“.²⁵²⁹ Постојећи одреди муслиманске милиције сврстани су у посебну категорију „*националиста муслимана*“. Део њих је био потчињен ГНО-у, односно генералу Ђукановићу (Бјелопољски и Берански срез). Муслимански команданти су међутим, углавном одбијали његове наредбе и комуницирали директно са локалним италијанским командама, које су толерисале овакво понашање продубљујући верску кризу.²⁵³⁰ Милиције на простору Старог Раса су биле под директном Биролијевом командом.

Поред националиста на територији сваке општине гувернатората основана је добровољачка сеоска милиција, која је била под директном командом италијанских гарнизона. Они су правили спискове милицајаца са серијским

²⁵²⁷ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 248–249.

²⁵²⁸ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 9, стр. 2; Džejms H. Bergvin, *нав. дел.*, стр. 139.

²⁵²⁹ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 20.

²⁵³⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Camondo della 1. divisione alpina “Taurinense”, Situazione grafica dei reparti e formazione nacionalista e milizia vol. comunali dipendenti riferita alle ore 0 di sabato 30/1/1943., p. 1.

бројевима предатих пушака. Милицајци су предлагали окупатору четовођу, који је служио као веза између јединице и италијанске команде. Сазивана је само по потреби, док се у међувремену, људство налазило код кућа. Њихов број је одређиван на основу броја становника, величине територије, географског положаја и етничко-верске припадности. Задатак милиције био је да одржава ред на повереној територији, да заплењују илегално оружје, да се боре против комуниста и омогући председницима општина спровођене наређења војних и цивилних власти. Уз дозволу италијанске команде, милиција је могла да делује и ван подручја општине. Овде видимо извесне паралеле са формацијама „вулнетара“ на територији Албаније, односно Косова.

На неким местима попут Пљеваљског или Бјелопољског среза, окупаторске власти су радиле на сарадњи између хришћана и муслимана у оквиру формација добровољачке сеоске милиције. Пошто је процењено да муслимани и Срби не могу створити „*јединствен фронт против*“ окупатора, формирано је неколико одреда милиције, али и националиста, на територији Старог Раса, у које су заједно ушли борци обе конфесије. Негде су организовани и додатни одреди са посебним задацима, односно за чување важнијих путева, пруга или мостова, иако је те послове углавном вршила сеоска милиција.²⁵³¹

Италијани су велику пажњу посветили директном везивању општинских милиција за команде гарнизона. Свака команда места имала је по једног официра задуженог за везу са трупама на својој територији, чији је задатак био да „*информише, организује и контролише*“ људство. У страху од нове побуне, окупаторске власти су тежиле ка томе да када је год могуће, смањују број милицајаца. Како се види из једног реферата „Тауриненсе“ предузете мере имале су циљ да спрече људство општинских милиција да се „*интересују за ствари које*

---

²⁵³¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–6/1003, Camondo della 1. divisione alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale ale quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 1, 6–7; Од опреме сваки милицајац је имао пушку са 80 метака и 2 бомбе. Уколико би долазили у варош, морали су то да учине без оружја. Изузев команданата, милицајци су добијали новац и животне намирнице од окупатора само за дане током акција. Дневно су примали по 20 лира и порцију намирница која је садржала: 400 г житарица, 150 г пиринча, 150 г пасте, 50 г меса, 6 г мармеладе, 10 г сира, по 15 г уља, конзервираног парадајза и шећера, те 25 г соли и 5 г дувана. Четовође су имале фиксу плату од 1.200 лира месечно, са тиме што су неки добијали још и 500 лира за путне трошкове. Заменици команданата су имали 1.000 лира... ВА, Иа, кут. 738, ф. 3, док. 8, стр. 2; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1220, Camondo della 1. divisione alpina „Taurinense“, Banda ortodosse e musulmane per la sorveglianza stradale, Nr. 5264, 29. settembre 1942., p. 3–5.

нису у тесној вези са задацима у њиховој надлежности“, те да се „сачува њихов локални карактер и избегне успостављање зависних веза са наоружаним формацијама или командантима“ ван њихове територије. Понављање акције мајора Глишића и(ли) капетана Ђуришића означено је као посебно опасно.²⁵³²

Напори окупатора су се међутим, показали узалудним. Не само да су општинске милиције брзо биле под командом Михаиловићева, већ су и деловале синхронизовано будући да је људство било распоређено по бригадама ЈВуО-а. Тако је окупатор индиректно наоружавао и повећавао четничке јединице. Колико је слаба била контрола окупатора над сеоском милицијом показале акције четника против муслимана почетком 1943. године. После ових догађаја генерал Вивалда је записао: „у групе наоружаних људи (православних М.Ж.) које ми плаћамо и које су под нашом контролом, не треба се уздати“. Као „верне“ су означене само муслиманске снаге.²⁵³³

Локални НО-и су имали право да предложe чланове за новоформирану жандармерију по срезовима, којом је управљала италијанска карабињерија. Ђукановић је захтевао да јединица има најмање 6.000 људи, али је окупатор дозволио ангажман само половине траженог броја, односно 200 жандарма по срезу. За командната је постављен мајор Димитрије Бољевић. Одабир људства вршили су међутим, илегални команданти ЈВуО-а у сарадњи са легализованим официрима. Првенство су имали бивши припадници југословенске жандармерије, финансијске и граничне страже, односно подофицири ЈВ-оа. Жандарми су били распоређени по свим општинама срезова и помагали су председницима у вршењу полицијских дужности.²⁵³⁴

Организација сеоске милиције, жандармерије и националиста се одужила, тако да је до јануара 1943. године потпуно извршена само у Пљеваљском срезу. Разлози за то леже како у близини команде дивизије „Тaurиненсе“, тако и у чињеници да су бивши легализовани четнички одред под командом Богољуба

---

²⁵³² Ibid, bus. N-6/1003, Camondo della 1. divisione alpina "Taurinense", Direttive di carattere generale ale quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 7.

²⁵³³ Ibid, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 6.

²⁵³⁴ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 244, 291; „Пљеваљски весник“ за 6. јул 1942. године, бр. 34, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Camondo della 1. divisione alpina "Taurinense", Direttive di carattere generale ale quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 7-8; ВАС, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 43, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 2, док. 1, стр. 1.

Ирића и муслиманска милиција Хамдије Кријешторца, искоришћени као основа. У суседном Милешевском срезу Италијани су повећали одред хоце Пачариза, сада вође „*муслимана националиста*“, који је у војном смислу био вишеструко бројнији од јединица православаца.²⁵³⁵

До формирања сеоске добровољне милиције и жандармерије није дошло у Сјеничком срезу. Локални муслимански одреди су сврстани међу одреде националиста, али се ситуација на терену није битније променила и муслимани су задржали превласт. Неколико десетина Срба који су остали у милицији прешли су у категорију „*националиста четника*“. После пар састанака између Селимира Поповића и представника италијанске команде у Сјеници, крајем септембра 1942. године, одобрена му је организовање четника.²⁵³⁶ Тако је Штаваљски четнички одред легализован, попут оног у Новој Вароши, те су му званично припали сви одреди на територији среза.

После друге италијанске окупације Нове Вароши, тамо је остављен одред четника под командом Калаитовића. Они су заведени као „*четници националисти*“ и прво су сви били смештени у граду, да би касније били распоређени широм среза.²⁵³⁷ Италијани међутим, нису имали поверења у Калаитовића, будући да су знали и да је командант Нововарошке бригаде ЈВуО-а. После његовог одласка на састанак са Ђуришићем у Колашин септембра 1942. године, окупаторске власти су одлучиле да га ухапсе.²⁵³⁸ Калаитовић је међутим, избегао заробљавање и поново прешао у илегалу, док је команду над милицијом преузео поручник Тиосав Вујовић. У срезу није било муслиманских јединица, као ни у суседном Прибојском срезу. Овде су постојале националистичке трупе и сеоска милиција које су потекле из легализованог четничког одреда Миодрaга Пријовића. На крају, у Бјелопољском срезу је постојао батаљон националиста и јаке муслиманске снаге, које су временом званично као сеоска милиција, знатно увећаване. Према наређењу гувернатора Биролија стваране су и мешовите

---

²⁵³⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politico-militare del settore per il mese di dicembre 1942., Nr. 798, p. 1.

²⁵³⁶ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 1, док. 5, стр. 7, 8, 10; ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешки Вјекослава ..., стр. 38.

²⁵³⁷ ВА, Иа, кут. 738, ф. 3, док. 8, стр. 2.

²⁵³⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. divisione alpina "Taurinense", Bollettino informativo del 22. settembre 1942., p. 1.

јединице од муслимана и хришћана, попут оне која је организована у новембру ради чувања пута Бјело Поље – Бродарево.²⁵³⁹

Када је у питању бројност ових јединица и њихов распоред по општинама срезова, прикупили смо податке за август, октобар и децембар 1942. године, односно јануар 1943. године. Документација покрива територију окупирану од стране „Тауриненсе“ и делове простора под контролом „Венеције“. Крајем августа када је организација колаборационистичких снага била у повоју, оне су на територији „Тауриненсе“ биле распоређене на следећи начин: Сектор Пљевља – 711 бораца легализованог четничког одреда из Пљеваља под командом Богољуба Ирића, 35 људи у одреду у Вијенцу који је држао стражу на Јабуци и 65 људи у националној полицији, тј. жандармерији; Сектор Прибој – 217 четника Миодрага Пријовића и 51 жандарм; Сектор Вишеград – 54 жандарма; и сектор Чајниче – 241 припадник муслиманске милиције из Пљеваљског среза на Металци и 288 „четника у Чајничу“ који су имали улогу жандармерије.²⁵⁴⁰ Укупно 1.662 борца.

Половином октобра у Бјелопољском срезу је постојао поменути батаљон Ђуришићевих националиста и још неколико стотина бораца у оквиру бригада ЈВуО-а. Према италијанским подацима оне су имале око 2.500 људи, мада је ова цифра вероватно увећана.²⁵⁴¹ Легализовани муслимански борци били су ангажовани у селима дуж долине Лима и на његовој десној обали. Они су били распоређене овако: Бјело Поље 96, Бродарево 105, Комаран 105, Затон 50, Лозна 84, Недакуси 30, Савино Поље 100, Корита 100, Годијево 68 и Расово 72. Укупно 820 легализованих милиционера. До краја октобра муслиманске трупе су повећане за неколико стотина бораца.²⁵⁴² Права снага муслиманских трупа била је знатно већа, обзиром да је само један део људства био пријављен Италијанима.

Како је време одмицало организација колаборационистичких јединица је напредовала. Према попису потчињених јој јединица, који је дивизија „Тауриненсе“ направила током прве половине децембра, оне су сврстане у категорије: „*формације националиста четника*“, „*формације националиста*

²⁵³⁹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. reggimento fanteria, Plotone protezione stradale rotabile, Nr. 6048, 11. novembre 1942., p. 1.

²⁵⁴⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Camondo della 1. divisione alpina „Taurinense“, Giurisdizione e attivita operativa dei settori, Nr. 4707, 30. agosto 1942., p. 1-2.

²⁵⁴¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. reggimento fanteria, armati nazionalisti, Nr. 6205, 19. novembre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 6436, 27. novembre 1942., p. 1.

²⁵⁴² Ibid, atteggiamento cetnico contro mussulmani, Nr. 5567, 21. ottobre 1942., p. 1.

муслимана“, „мешовите формације националиста“ и „жандармерија“. Нажалост у документу који је издат 12. децембра нема података о сеоским милицијама. Према попису, јединице су биле размештене овако:

1) Националисти четници:

Сектор Пљевља

Пренђани 80 људи
Матаруге 45 људи
Отиловићи 24 људи
Вијенац 35 људи (седиште команде)
Крњача 33 људи
Бучје 33 људи
Бобово 60 људи
Мељак 60 људи
Хоћевина 53 људи
Готовуша 24 људи (седиште команде)
Чемерно 49 људи
Прибојски Голеша 26 људи
Устибар 10 људи
Сочице 32 људи
Укупно: 564 људи

Сектор Чајниче

Папратно 120 људи
Поникве 28 људи
Чајниче 28 људи (седиште команде)
Ифсар 120 људи
Миљено 29 људи
Заборак 14 људи

Сектор Прибој

Сетихово 14 људи
Мрсово 14 људи
Стрмица 11 људи
Миоче 14 људи
Забрђе 37 људи
Рудо 60 људи (седиште команде)
Бијело Брдо 18 људи
Штрпци 12 људи
Увац 13 људи
Бања 123 људи
Прибој 103 људи
Укупно: 419 људи

Сектор Пријеполје:

Укупно: 133 људи

Међуречје 30 људи
Горажде 39 људи
Фоча 80 људи
Равне њиве 60 људи
Укупно: 520 људи

Сектор Вишеград

Требосиље 40 људи

Долови 14 људи

Дринско 24 људи

Бјељајци 5 људи

Ричко (?) 10 људи

Рудо 13 људи (седиште команде)

Збир: 1.802 људи

Добрун 14 људи

Вардиште 14 људи

Јагодина 32 људи

Укупно: 166 људи

2) Националисти муслимани (муслиманска милиција):

Сектор Чајниче

Метаљка 302 људи

Миљено 100 људи

Батово 145 људи

Милатковићи 82 људи

Укупно: 629 људи

Збир: 1.435 људи

Сектор Вишеград

Стргачина 27 људи

Укупно: 27 људи

Сектор Пријепоље

Укупно: 779 људи

3) Националисти мешовите јединице (од православаца и муслимана):

Сектор Пљевља

Косаница 80 људи

Илино брдо 80 људи

Бољанићи 87 људи

Буковица 190 људи

Укупно: 437 људи

Збир: 437 људи

4) Жандармерија – Одред у Пљевљима од 59 људи²⁵⁴³

---

²⁵⁴³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Camondo della 1. divisione alpina "Taurinense", Situazione grafica dei reparti e formazione nacionalista dipendenti riferita alle ore 0 di

Крајем јануара 1943. године, команда „Тауриненсе“ је израдила детаљнији попис. Он је сада поред горе наведених рубрика, имао и категорије „добровољна сеоска милиција четници“, „добровољна сеоска милиција муслимани“ и „добровољна сеоска милиција мешовито“. Све колаборационе трупе биле су распоређене на следећи начин:

1) Националисти четници:

Сектор Пљевља

Устибар 10 људи

Прибојски Голеша 26 људи

Вијенац 35 људи

Крњача 33 људи

Бучје 33 људи

Готовуша 24 људи

Чемерно 49 људи

Укупно: 210 људи

Сектор Пријепоље

Нова Варош 108 људи

Велика Жупа 11 људи

Сјеница 50 људи

Укупно: 169 људи

Сектор Прибој

Црни Врх 20 људи

Миоче 13 људи

Рудо 12 људи

Мрсово 3 људи

Раванци 18 људи

Паштан брдо 16 људи

Ричко (?) 18 људи

Сетихово 13 људи

Долово 11 људи

Штрпци 12 људи

Увац 11 људи

Прибој 21 људи

Сектор Чајнице

Челебић 120 људи

Папратно 120 људи

Поникве 28 људи

Ифсар 120 људи

Миљено 29 људи

Фоча 80 људи

Равне Њиве 60 људи

Горажде 39 људи

Међуречје 30 људи

Требосиле 40 људи

Дубац 16 људи

Заборак 14 људи

---

sabato 12/12/1942., p. 1; Ibid, Comando della 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politico-militare del settore per il mese di dicembre 1942., Nr. 798, p. 1.

Укупно: 168 људи

Укупно: 696 људи

Збир: 1.243 људи

2) Добровољачка сеоска милиција четници:

Сектор Пљевља

Матаруге 44 људи

Премћани 80 људи

Отиловићи 25 људи

Бобово 54 људи

Хоћевина 53 људи

Укупно: 256 људи

Збир: 459 људи

Сектор Прибој

Сочице 38 људи

Забрђе 37 људи

Прибој 128 људи

Укупно: 203

3) Националисти муслимани:

Сектор Чајниче

Метаљка 302 људи

Миљено 100 људи

Батово 145 људи

Милетковићи 82 људи

Укупно: 629 људи

Збир: 1.470 људи

Сектор Пријеполје

Хисарцик 350 људи

Велика Жупа 181 борац

Сјеница 310 људи

Укупно: 841 борац

4) Добровољачка сеоска милиција муслимани:

Сектор Прибој

Требосиле 22 људи

Стргачина 22 људи

Сектор Пљевља

Буковица 190 људи

Укупно: 190 људи

Укупно: 44 људи

Збир: 234 људи

5) Националисти мешовити одреди:

Сектор Пљевља

Бољанићи 84 људи

Укупно: 84 људи

Збир: 112 људи

Сектор Чајниче

Миљено 28 људи

Укупно: 28 људи

6) Добровољачка сеоска милиција мешовити одреди:

Сектор Пљевља

Косаница 80 људи

Потпеће 20 људи

Готовуша 25 људи

Укупно: 125 људи

7) Жандармерија:

Сектор Пљевља:

Илино Брдо 99 људи

Папратно 5 људи

Буковица 3 људи

Бољанићи 5 људи

Готовуша 4 људи

Хоћевина 5 људи

Отиловићи 3 људи

Потпеће 4 људи

Косаница 4 људи

Пренћани 4 људи

Косаница 5 људи

Укупно: 141 људи²⁵⁴⁴

---

²⁵⁴⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Camondo della 1. divisione alpina "Taurinense", Situazione grafica dei reparti e formazione nazionalista e milizia vol. comunali dipendenti riferita alle ore 0 di sabato 30/1/1943., p. 1.

Анализирајући ова два пописа долазимо до закључка да су крајем 1942. године колаборационистичке трупе на територији „Тауриненсе“ биле многобројне. Док су оне, без обзира да ли су их чинили муслимани или хришћани, крајем августа имале „само“ 1.597 бораца, до 30. јануара 1943. године он се попео на 3.784 борца. Што се тиче поделе људства према конфесији у децембру су националистичке јединице четника имале око 1.800, а муслиманске 1.435 људи. Ове снаге нису међутим, биле равномерно распоређене. Четници су имали потпуну превласт у Пљеваљском и Прибојском срезу, а муслимани у Милешевском и Сјеничком. Крхка равнотежа успостављена је само на сектору Чајничка и Бјелог Поља. Запажа се и италијанска иницијатива ка оснивању мешовитих одреда, који је су на сектору Пљевља имали 437 бораца распоређених у 5 јединица. Прикупљена документација није дала увид у њихов командани кадар и оперативно функционисање. Ипак, пошто су у наредном периоду преполовљене, можемо закључити да овај експеримент није дао очекиване резултате.

Окупатор је током децембра и јануара услед ескалације верских сукоба повећао муслиманске снаге за око 300 бораца, што кроз одреде националиста муслимана, што кроз сеоску милицију. На другој страни, јединице састављене од православаца су умањене за око 100 бораца. Од тог броја око 450 људи је преведено у сеоску милицију, која је била под директном контролом Италијана. Мешовити одреди су преполовљени. Тако су крајем јануара 1943. године колаборационе снаге на простору дивизије „Тауриненсе“ изједначене по верској основи, тј. у њима је било 1.702 православаца и 1.704 муслимана (табела 12). Ако овом броју додамо јединице ЈВуО-а, илегалне муслиманске снаге у Сјеничком срезу и оне које су упадале из албанске зоне (Делимеђе, Суви До, Рожаје итд.), најмање 1.500 легализованих муслиманских снага на десној обали Лима у Бјелопољском срезу, Ђуришићеве снаге, односно муслимане из Петњице, видимо да су срезovima Старог Раса крстарице на хиљаде наоружаних људи, над којима је италијански окупатор имао лабаву или никакву контролу. То ће ово подручје увести у вишемесечно стање анархије, које ће окончати у окршају Срба и муслимана у зиму 1943. године.

Колаборационе јединице на подручју дивизије „Тауриненсе“	август 1942.				октобар 1942.					децембар 1942.					јануар 1943.				
	православци	муслимани	жандармерија	Збир	правосл.	мусл.	комбиноване јединице	жандар.	Збир	правосл.	мусл.	комб. јед.	жандар.	Збир	правосл.	мусл.	комб. јед.	жанд.	Збир
сектор Пљевља	736	-	65	801	546	-	367	59	972	564	-	437	59	1060	466	190	237	141	1034
сектор Прибој	217	-	51	268	248	-	-	-	248	419	-	-	-	419	371	44	-	-	415
сектор Чајнице	288	241	-	529	226	243	-	-	469	520	629	-	-	1149	696	629	-	-	1325
сектор Вишеград	-	-	51	51	61	-	-	-	61	166	27	-	-	193	-	-	-	-	-
сектор Пријепоље	?	?	?	?	?	?	?	?	?	133	779	-	?	912	169	841	-	-	1010
Укупно	1241	241	167	1649	1081	243	367	59	1750	1802	1435	437	59	3733	1702	1704	237	141	3784

Табела 12. Колаборационе јединице на подручју дивизије „Тауриненсе“

***

Потребу за ширењем колаборационих јединица, али и спречавањем новог устанка партизана, или побуне четника (те одвајања колаборационих јединица од ЈВуО-а), Италијани су испратили новим таласом проверене пропаганде. Врло добро препознајући „рајетински менталитет“ локалног становништва,²⁵⁴⁵ Италијани су наставили са комбинованом употребом силе, привилегија и театарности. Циљ је и даље био исти: представити себе као „доброг окупатора“ и умирити становништво. У прилог овом закључку иду: свечане манифестације поводом дочека генерала Биролија у Пљевљима и Бјелом Пољу, забрана сличног третмана за генерала Ђукановића, војне параде, ноћни реквијем уз Бетовенову музику у Пљевима, говор Бекарије, посете Вивалде и Боролија православној и муслиманској деци која су учила италијански језик, процена да су муслимани потпуно одани, а да су хришћани поткупљени привилегијама (те да неће дизати устанак), и на крају, скарadni говор четничког команданта Радовића који је јавно у Бјелом Пољу потврдио да су Италијани „најбољи“ окупатори. Ово нажалост показује да је Италијанима по овом питању штошта пошло за руком.

²⁵⁴⁵ Милош Ковић, *Упоришта*, Београд, 2016, стр. 17.

Постоји неколико разлога због којих аутор ових редова сматра да је ширење националистичких (легализованих) одреда и стварање добровољне сеоске милиције (сличне „вулнетарима“) и жандармерије, убрзало обрачун између православаца и муслимана у Санцаку. Прво, додатно (на територији дивизије „Тауриненсе“ августа 1942. године било 1.662 колаборациониста, а у децембру исте године 3.733) селективно наоружавање (православци јачи у Пљеваљском и Прибојском, а муслимани у Сјеничком, Милешевском и Бејлопољском срезу) већ закрвљених страна, без адекватног надзора од окупатора, могла је да има само један епилог. Друго, сеоска милиција се у већини случајева једноставно прелила у бригаде ЈВуО-а, односно у редове јачих муслиманских милиција. Треће, Италијани ни поред амбициозних планова везаних за милицију и националисте, нису водили превише рачуна о томе ко држи оружје и зашта га употребљава, док год њихове војнике нико није узнемиравао.

8.3. Ширење организације ЈВуО-а

На основама које је поставио мајор Милош Глишић, током лета и јесени 1942. године устројена је организација ЈВуО-а на територији Старог Раса, оличена у Милешевском корпусу. Четничке бригаде биле су јаче у срезовима где су присталице ЈВуО-а имале превласт у односу на муслиманске снаге и(ли) комунисте. Између предвиђене и реалне снаге сваке бригаде постојала је ипак, велика несразмера. И поред труда уложеног у изградњу Милешевског корпуса многе ствари нису функционисале, а недисциплина међу људством је зацарила од најнижих јединица до командог кадра. Ширење војне и политичке моћи ЈВуО-а је такође, наишло на отпор муслимана, комуниста, федералиста и италијанског окупатора. Изградња снага у таквој атмосфери довела је до тога да су темељи бригада на неким местима били постављени на „стакленим ногама“. Војна и политичка снага ЈВуО-а по срезовима Милешевског корпуса, била је пропорционална успеху хајки, приликом којих се против комуниста наступало „комунистичким“ методама. Поред њих четнички официри су отворили сукоб и са НО-м у Пљевљима, пре свега, око концепта односа према окупатору и контроле легализованих снага.

Унутрашњост под влашћу четника – стварање Милешевског корпуса

После подебе над комунистима четничке снаге су завладале већим делом унутрашњости Гувернатората Црне Горе. Стога се поставило питање војне организације у новим условима. Њу је покренуо генерал Михаиловић прво на састанку у селу Подгори код Жабљака, а онда и у Зимоњића кули, недалеко од Гацка, 22. јула 1942. године. На скупу коме су поред Михаиловића присуствовали и Павле Ђуришић, Илија Трифуновић Бирчанин, Добросав Јевђевић, Захарије Остојић, Мирко Лалатовић и Петар Баћевић, разговарало се о уређењу ЈВуО-а на простору Црне Горе, Босне, Херцеговине, Лике и Далмације. Једна од Михаиловићевих одлука била је да територију Црне Горе подели на два сектора: западни под командом пуковника Баја Станишића и источни којим је управљао Ђуришић, као заповедник Лимско-санџачких четничких одреда. Обојица су била потчињена генералу Ђукановићу, команданту Црне Горе.²⁵⁴⁶

Затим се прешло на спровођење ових одлука. У оквиру Лимско-санџачких одреда територију Санџака покривао је Милешевски корпус. Драгољуб Михаиловић је 1. августа послао пуномоћје резервном пешадијском капетану Војиславу Лукачевићу да у његово име изврши организацију на територији Пљеваљског, Прибојског, Нововарошког, Милешевског и Сјеничког среза. Притом је био у обавези да о свему сарађује са надређеним му Ђуришићем.²⁵⁴⁷ Видимо међутим, да и поред велике уложене енергије у односима са окупатором, те отвореног сукоба са Глишићем, Павле Ђуришић није опет, добио пуну контролу над Старим Расом. Војислав Лукачевић бивши командант Херцеговине, половином 1942. године се налазио у болници у Колашину. Тада је унапређен у активу и одликован Карађорђевоом звездом. Услед тешке повреде ипак, уместо Лукачевића је на организацији Милешевског корпуса радио начелник штаба, капетан II класе Радоман Раилић.²⁵⁴⁸

---

²⁵⁴⁶ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 249–250; К. Николић, *Историја равногогорског...*, књ. 1, Београд, 2014, стр. 362.

²⁵⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 2, док. 15, стр. 1.

²⁵⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 24. март 1945. године, стр. 17, 19–19а.

Јак подстицај стварању јединице дат је на састанку четничких команданата са Ђуришићеве територије 15. септембра у Колашину. Италијанске власти су располагале информацијама да је јавном делу скупа присуствовало око 4.000 људи, мађу којима и 600 „националиста“.²⁵⁴⁹ Састанку четничких официра који се одржао у позадини скупа, присуствовали су између осталих: мајор Ђуришић, капетан Перхинек, капетан Бојовић, Милан Бандовић, мајор Касаловић, поручник Калаитовић, поручник Вукола Томић, капетан Раилић, поручник Јеловац, поручник Кривокапић, капетан Кијановић и др. Као што видимо све бригаде Милешевског корпуса су биле заступљене, као и штаб корпуса. Лукачевић је због озледе изостао.²⁵⁵⁰

Ђуришић је сазвао састанак да би се убрзало стварање корпуса на повереном му сектору. У том циљу сви присутни команданти су морали да представе: сприскове бораца и официра по родовима, предлоге старешина за командне позиције и штабове, попис оружја по јединицама и обележена места на картама корпуса које би биле погодне за диверзантске активности.²⁵⁵¹ На конференцији су између осталог донети следећи закључци: да се у најкраћем року доврши формирање бригада и нижих јединица, да се снаге раздвоје на јединице I, II и III позива и почне са њиховом обуком, да најбоље наоружане и устројене јединице буду I чете, да се приступи повезивању са суседним командама по могућству путем телефона, да се отпочне са агилном прочетничком пропагандом, да се израде операцијски дневници, спискови свих бораца, официра и подофицира, као и сумњивих лица на територији бригада итд.²⁵⁵² Иницијатива и енергија Ђуришићу свакако нису недостајале, али већина потчињених команданата није могла да прати развојни ритам.

По повратку на своје терене сваки заповедник бригаде је ове одлуке пренео нижем командном особљу и тражио да се почне са њиховим извршавањем.

---

²⁵⁴⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro – notizario n. 158 del giorno 15. settembre 1942., Nr. 6173, p. 3.

²⁵⁵⁰ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 38, стр. 1.

²⁵⁵¹ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 23, стр. 1–2.

²⁵⁵² ВА, ЧА, кут. 138, ф. 1, док. 5, стр. 1–2.

Постоје подаци да су тако поступили поручник Јеловац и капетан Калаитовић.²⁵⁵³ Иста међутим, нису ревносно спровођена. То се може видети из Ђуришићевих депеша у којима се током октобра жали да команданти не „раде ништа и не прате одлуке донете на конференцији у Колашину“.²⁵⁵⁴ Ђуришићеве критике намећу и питање успеха саме конференције.

Било како било, формирање Милешевског курпуса под Раилићевом диригентском палицом трајало је од краја августа до половине новембра 1942. године. Рад је олакшала чињеница да је у Нововарошком, Прибојском, Сјеничком и делу Милешевског среза, организацију четника спровео још мајор Глишић. Крајем новембра капетан Лукачевић је коначно преузео команду над корпусом. Штаб јединице је премештен у село Вруљу, Пљеваљски срез. Милешевски корпус је у свом саставу имао: Пљеваљску, Милешевску, Прибојску, Нововарошку и Сјеничку бригаду. Поред Лукачевића као команданта, руководство одреда чинили су још начелник штаба капетан Раилић и двојица његових помоћника: жандармеријски наредник Јован Бајчетић и ваздухопловни наредник Церовић. Нешто касније унутар корпуса формирана су и тела Југословенске равнорске омладине (ЈУРАО).²⁵⁵⁵

На челу Пљеваљске бригаде био је интендантски поручник Јован Јеловац. Она је обухватала 5 батаљона, односно: Мељачки (к-нт потпоручник Милутин Јеловац, рођак команданта бригаде), Матарушки (к-нт жандармеријски потпоручник Драгиша Милуновић), Илинобрдски (к-нт Војин Ђогаз), Премћански (к-нт резервни поручник Зарија Рондовић) и Готовушки (к-нт артиљеријски наредник Мишо Ненадић). Као вођа једног од батаљона у изворима се јавља и Бајо Пивљанин, бивши партизански заповедник.²⁵⁵⁶ После Јеловца бригаду су водили: резервни капетан Миро Милић, жандармеријски потпоручник и војвода Брезнички Богољуб Ирић и пешадијски потпоручник Милутин Јеловац.²⁵⁵⁷ Бригада је половином августа располагала са око 2.000 бораца, али је имала само

---

²⁵⁵³ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 2, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 20, стр. 2; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 40, стр. 1–3.

²⁵⁵⁴ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 5, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 40, стр. 1.

²⁵⁵⁵ ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 46, стр. 1.

²⁵⁵⁶ Исто, инв. бр. 40, стр. 1.

²⁵⁵⁷ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20–20а.

1.200 пушака са мало муниције. Од тог броја 500 комада је добијено од Италијана.²⁵⁵⁸

До краја децембра бригада се увећала, пре свега захваљујући стварању добровољачке сеоске милиције. Јеловац је писао Михаиловићу да поседује 750 српских пушака и још 650 „манлихерки“ које су му дали Италијани, као и 4 пушкомитраљеза и један тешки митраљез. Јеловац је уза себе имао штабску чету са 30 војника, 2 официра и 3 подофицира, док је остало људство било код кућа и чекало позив.²⁵⁵⁹ Иако је по хијерархији односа морао до Михаиловића да иде преко капетана Лукачевића, односно Ђуришића, Јеловац је то чинио директно. То сведочи о великој самосталности коју је уживао.

Четницима са подручја Милешевског среза, сада сврстаним у Милешевску бригаду, као и раније командовао је капетан Кијановић. Бригада је у ствари, била проширени Милешевски четнички одред. За начелника штаба, који се налазио у месту Сељани код Пријепоља, одређен је резервни поручник Милинко Радовић. Командант среза био је наредник Новица Кијановић, командантов брат. Јединица је располага са: Милешевским батаљоном (к-нт поручник Крсто Адамовић, 400 људи) са Косатичком четом (к-нт Живко Пушица, 100 људи), четом распоређеном у Дренови, Расну и Седобру (к-нт Ново Шпица, 80 људи), Ивањском четом (к-нт Миланко Ђаковић, 80 људи) и четом распоређеном у Страњанима, Гробницама и Бродареву (к-нт наредник Вукола Ракоњац, 150 људи); Звијезданским батаљоном (к-нт резервни потпоручник и учитељ Сретко Матовић, 220 људи) са Звијезданском четом (к-нт поручник Сретко Матовић, 150 људи) и Каменогорском четом (к-нт каплар Кијановић, 70 људи); и Бабинско-толачким батаљоном (к-нт потпоручник Милојко Шиљак, 230 људи) са Бабинском четом (к-нт наредник Војко Пејовић, 130 људи) и Толачком четом (к-нт Михајло Јуруковић, 100 људи).

Укупна снага бригаде износила је око 850 бораца, али са малим бројем аутоматског оружја. Поред Кијановића њоме су касније командовали: резервни поручник Милинко Радовић, поручник Јовановић, поручник Симо Деспотовић,

---

²⁵⁵⁸ ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 3, стр. 3, деп. 239.

²⁵⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 23, стр. 2.

капетан Драгор Павловић (ранији командант Дежевске бригаде) и резервни поручник Јован Брашанац. Милешевска бригада је од заповедника до најнижих кадрова сматрана за најлошију у оквиру Милешевског корпуса.

Супротно њој, Нововарошка бригада под заповедништвом поручника Вука Калаитовића је била доста боље организована. Калаитовићу су у штабу бригаде помагали санитарски наредник Мирковић и Боле Коматина. Командант среза био је поручник Тиосав Вујовић. Он је истовремено био заповедник легализованих националиста у Новој Вароши. Штаб бригаде налазио се у Штиткову ван италијанске окупационе зоне. Нововарошка бригада је имала: Божетићки батаљон (к-нт потпоручник Миодраг Боричић, 300 људи); Радијевачки батаљон (к-нт поручник Бранко Шапоњић, 300 људи) са 1. четом (к-нт свештеник Реља Пурић), 2. четом (к-нт Лојаница) и 3. четом (к-нт Радосављевић); Бистрички батаљон (к-нт Мирко Главоњић, 300 људи) са 1. четом (к-нт Илија Буљугија), 2. четом (к-нт Милош Љујић) и 3. четом (к-нт Светомир Главоњић); Рутошки и Радоињски батаљон. Најмање 900 „врло добро наоружаних“ бораца. Калаитовић је почетком 1943. године био и в.д. Милешевске и Сјеничке бригаде. Када је постао командант II Милешевског корпуса, његови наследници на челу Нововарошке бригаде били су: коњички потпоручник Николић и пешадијски капетан Николић из Македоније.

Прибојску бригаду је водио интендантски поручник Вукола Томић, док је командант среза испред ЈВуО-а био поручник Миодраг Пријовић. Он је паралелно са тиме имао функцију команданта легализованих четника, касније националиста у Прибојском срезу. Бригаду су чинили: Бањски батаљон, Бучевски батаљон и још један. Укупну снага одреда износила је 1.000–1.200 бораца. Поред Томића бригаду су касније водили капетан Ћирило Димитријевић, односно резервни поручник и учитељ Јеврем Богавац.

Последња од пет бригаа била је Сјеничка. За команданта ове јединице Лукачевић је поставио поручника Милана Шекуларца, док је командант среза био Селимир Поповић. И ова бригада се ослањала на Глишићев систем, односно на: Лопишки батаљон (поручник Слободан Киковић, 200 људи) са 1. четом (к-нт Петко Алабија), 2. четом (к-нт Ратко Вранић) и 3. четом (к-нт Радиша Секулић);

Алиновићки батаљон (к-нт потпоручник Свето Јаковљевић, 400 људи) са 1. четом (к-нт Андрија Миликић), 2. четом (к-нт Момчило Бујак) и 3. четом (к-нт Милорад Јанузовић); Буђеуски батаљон (к-нт Сретко Попадић, 200 људи) са 1. четом (к-нт Драго Попадић), 2. четом (к-нт Остојић) и 3. четом (к-нт Ћирић); I Штаваљски батаљон (к-нт Здравко Каличанин, 400 људи) и II Штаваљски батаљон (к-нт ?, 400 људи) са 1. четом (к-нт Данило Миљевић), 2. четом (к-нт Јанко Каличанин), 3. четом (к-нт Јаћин Радуловић) и 4. четом (к-нт Владо Ракоњац); и Јадовнички батаљон (к-нт поручник Бошко Свичевић, 200 људи). Требало би поменути да је званично Штаваљским батаљоном управљао Поповић, који се код Италијана представљао као независни командант. Укупна јачина Сјеничке бригада износила је око 1.800 бораца. Најбоље наоружано је било људство Буђеуског батаљона.²⁵⁶⁰

На основу изложеног видимо да је укупна јачина 5 бригада Милешевског корпуса износила најмање око 6.500 људи. Радило се међутим, само о пописаним лицима у регрутним списковима, док је стварност на терену била другачија. Четнички команданти су имали великих проблема да покрену борце који су боравили код својих кућа. Команда „Туриненсе“ писала је почетком 1943. године да организација ЈВуО-а стагнира због одласка најбољих бораца и команданата у акције према Босни, те да остављено људство није строго хијерархијски устројено. Закључено је да оно више личи на обичну „опитинску милицију чији је циљ одбрана њихових села од евентуалних напада“, него на оперативну војску.²⁵⁶¹ Борце је било лакше мотивисати за сукобе против муслимана него против партизана, поготово после њихових победа почетком 1943. године. Стога Милешевски корпус и у најбољим условима није располагао са више од 2.000

---

²⁵⁶⁰ Оно је због окружености бројним муслиманским селима располагало са 2 минобацача калибра 81 милиметар и једним тешким митраљезом са доста муниције. Командант Сретко Попадић био је комита и ветеран из ранијих ратова. Поред њега ту је био и потпоручник Милан Р. Марковић. Сјеничка бригада је ипак, због неповезаности одреда и јачине муслимана у Сјеничком срезу, била стриктно дефанзивног карактера и ретко се могла употребљавати за операције ван среза... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1223, Comando 3. reggimento alpini, Formazione etniche non controllate, Nr. 174, 24. gennaio 1942., p. 1-5; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 24. март 1945. године, стр. 20а; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 3, док. 1, стр. 1; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 158.

²⁵⁶¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politico-militare del settore per il mese di dicembre 1942., Nr. 798, p. 3.

наоружаних људи, иако је мобилизација била обавезна за све хришћане са територије корпуса старосне доби између 18 и 65 година.

Што се тиче Бјелопољског среза он је потпао под Лимски четнички корпус. Њиме је командовао мајор Милорад Јоксимовић, а начелник штаба је био капетан Божићар Ђеранић. У Бјелопољском срезу су се поред легализованог одреда националиста налазиле и I и II Бјелопољска бригада ЈВУО-а. Свака од њих је покривала по једну обалу Лима – бригадом на левој страни реке са седиштем у Шаховићима командовао је мајор Здравко Касаловић, а оном на десној, капетан Миљивоје Обрадовић. Командант среза био је Милан Бандовић.²⁵⁶² Бригаде су биле подељене на неколико нижих јединица распоређених у: Недакусима (к-нт Малиша Шутовић, 250 људи), Савином Пољу (к-нт Димитрије Шћекић, 120 људи), Пећарски (к-нт Мило Кандић, 120 људи), Мојстиру (к-нт Чедо Јуришевић, 130 људи), Затону (к-нт Бранко Шћекић, 150 људи), Расову (к-нт капетан Миљивоје Обрадовић, 150 људи), Равној Рјеки (батаљон, к-нт Миро Шошић, 300 људи) са 1. четом (к-нт Угљеша Пековић), 2. четом (к-нт Панто Пековић) и 3. четом (к-нт Младен Радовић); Кању (батаљон, к-нт Раде Јевтовић, 300 људи) са 1. четом (к-нт Милутин Ремандић), 2. четом (к-нт Јован Јанковић) и 3. четом (к-нт Никола Сарић); Мојковцу (батаљон, к-нт Радојица Томовић, 350 људи) са Мојковачком четом (к-нт Војин Топовић), Лепеначком четом (к-нти Миращ Томовић и Љубо Бараћ), Жаричком четом (к-нт Вукосав Ћорић), Просцењском четом (к-нт Јовановић) и још две чете под командантима Драгишом Зиндовићем и Иваном Вуковићем; Шаховићима (к-нт Мирко Томовић, 350 људи) и Павином Пољу (к-нт Сава Ракочевић, 350 људи).

Овим групама би требало додати и одед војводе Гиљевског Кордића. Он је начелно био под контролом Ђуришића, али је као и раније са доста самосталности, командовао људством из српских села на граници између Сјеничког и Бјелопољског среза. Окупаторске власти су сматрале да Кордић располаже са 300–600 људи, будући да нису успели да схвате које тачно формације улазе у његов одред. Део овог људства је био распоређен и у наведеним одредима, попут оних у Пећарској и Мојстиру. Пошто је држао важне

---

²⁵⁶² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5206, 3. ottobre 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 38, стр. 1.

положаје који су од лета 1941. године били на удару муслиманских снага са десне обале Лима, Кордић је био добро наоружан и имао 3 минобацача од 81 мм и 3 тешка митраљеца. Укупно гледано јачина бјелопољских бригада износила је између 2.870–3.170 бораца, али се и ова цифра мора посматрати из угла реалних могућности спровођења мобилизације, које су и у Бјелопољском срезу биле далеко од идеалних.²⁵⁶³

Герилски услови борбе постављали су пред четничке команданте посебне задатке. Стога је мајор Ђуришић крајем септембра 1942. године наредио да му се у штаб у Колашину пошаљу најбољи борци из целог Лимско-санџачког четничког одреда да би завршили курс спровођења „специјалних задатака“. На обуку је примљено 110 бораца, који су били обавезни да се врате у своје јединице и тамо формирају специјална одељења. Диверзантски курс држали су енглески официри који су се налазили при штабу генерала Михаиловића. Да би његови одреди били мобилнији Ђуришић је тражао и да се при свакој бригади оснују бицикличке чете.²⁵⁶⁴ Са првим снеговима, Ђуришић је наредио и да се при свакој бригади организује по један смучарски одред. Оспособљени за борбу у зимских условима, ове јединице ће имати знатног утицаја на успех будућих четничких акција.²⁵⁶⁵

Ђуришић се међутим, доста жалио на недисциплину старешина. Он је писао већ крајем августа да су поједини заповедници „индолентни“ према послу и да свакодневно преко дана „седе по кафана, пију, полемису и шеткају по вароши“.²⁵⁶⁶ Да је ово постало уобичајно у држању четничких вођа, говори Михаиловићева критика упућена Ђуришићу и његовим подређенима 19. септембра. Заповедник ЈВуО-а се жалио на недисциплину која је зацарила у одредима неких команданата који: шаљу нетачне и лажне извештаје, малтретирају или убијају подређене им борце, воде интриге, оговорања и подметања предпостављенима, опијају се, коцакају, јавно свађају и туку, држе јавне скупове

---

²⁵⁶³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1223, Comando 3. reggimento alpini, Formazione cetniche non controllate, Nr. 174, 24. gennaio 1942., p. 4; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando 83. reggimento fanteria, Armata nazionalisti, Nr. 5729, 30. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 6205, 19. novembre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 6436, 27. novembre 1942., p. 1.

²⁵⁶⁴ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 34, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 36, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 27, стр. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5206, 3. ottobre 1942., p. 1.

²⁵⁶⁵ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 3, стр. 1–2.

²⁵⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 21, стр. 1.

без дозволе надлежних и сл. Михаиловић је претио строгим казнама ако се овако настави.²⁵⁶⁷ И поред ових опомена међутим, ситуација се тешко мењала, док је Михаиловић ретко посезао ка заслуженим казнама.

Официри Милешевског корпуса се могу узети као пример самовоље и по ЈВуО, компромитујућег понашања. Командант Прибојске бригаде поручник Томић је половином 1943. године опљачкао неке Јевреје који су желели да се склоне под његову заштиту. Због овога је изведен пред преки ратни суд и од стране капетана Лукачевића осуђен на смрт стрељањем. Командант Милешевске бригаде капетан Кијановић био је оптужен од стране корпуса да је током друге половине 1942. године шверцовао оружје одузето од партизана, иако је оно били преко потребно четничким бригадама. Он је такође, сарађивао са Италијанима мимо надлежног му Лукачевића и делом је одговоран за добру обавештеност окупатора о структури Милешевског корпуса. Завршио би исто као Томић, да није напустио командни положај и побегао у Србију. Против његовог наследника поручника Милинка Радовића је такође, покренут судски процес. Њега је команда корпуса теретила да је проневерио већу количину новца и да је силовао једну жену на Златару. Не желевши да се суочи са оптужбама Радовић је крајем 1943. године побегао у Сјеницу и тамо се ставио у службу пуковника Кремплера. Оптужбе за малверзације, пре свега око расподеле намирница које су добијане од италијанских власти, биле су упућене на адресу Ирића, Раилића и Јеловца.²⁵⁶⁸

Због распрострањености неодговарајућег држања четничких бораца и њихових заповедника, команда Лимско-санџачких четничких одреда основала је четничке судове. Били су то војни судови који су функционисали по закону ЈВ. Постојала су три првостепена суда која су се налазила на Жабљаку, у Колашину и Шаховићима и један другостепени, такође у Колашину. Њих су водиле сталне и привремене судије, које су биране по потреби. При вишестепеним судовима

---

²⁵⁶⁷ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 30, стр. 1.

²⁵⁶⁸ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22а, 29; ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 7, стр. 1.

постојала је институција четничког тужиоца, а при нижим четничког иследника. Била је предвиђена и могућност оснивања преког суда по потреби.²⁵⁶⁹

Четнички терор над комунистима и њиховим присталицама

Да би се остварила контрола над унутрашњошћу и омогућило несметано функционисање четничке организације, морали су бити унуштени остаци комунистичких снага. Приликом обрачуна са идеолошким непријатељем коришћене су методе које се често по бруталности нису разликовале од оних које су раније спроводили комунисти. У томе је постојала сагласност међу водећим четничким командантима. Генерал Михаиловић тражио је од потчињених почетком септембра 1942. године да се спроведе „најрадикалније чишћење“ комуниста на територији Старог Раса и Црне Горе.²⁵⁷⁰ Слична наређења издао је и мајор Остојић. Он је сматрао да рад „комуниста треба онемогућити без милости свим средствима“.²⁵⁷¹

Пратећи њихова наређења мајор Ђуришић је 24. септембра наложио својим официрима покретање акције проналажења и хватања комуниста убачених у позадину. Да би се избегле пријатељске и родбинске везе извршена је територијална размена трупа. Ухваћени комунисти и њихови јатаци су убијани на „лицу места“, док су команданти спровођени у Ђуришићев штаб ради испитивања. Иако је пљачка била забрањена, људство се снабдевало делом и реквизицијом хране од пропартизанских породица, што је био еуфемизам за исту.²⁵⁷² На територији Милешевског корпуса овакве акције су биле усмерене на око 150–200 бивших партизана и њихових симпатизера разбацаним по срезовима.²⁵⁷³

Најорганизованије су биле комунистичке групе у Пљеваљском и Нововарошком срезу. Ова потоња је према наређењу ГШС-а враћена на Златар, када је крајем маја остатак партизанских снага кренуо за Босну. Бројала је око 50 људи под командом Момира Бошковића. Поред њега ту су били: Милан

²⁵⁶⁹ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 39, стр. 1–3.

²⁵⁷⁰ ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 4, стр. 7.

²⁵⁷¹ ВА, ЧА, кут. 1, ф. 2, док. 14, стр. 1.

²⁵⁷² ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 31, стр. 1–3.

²⁵⁷³ Р. Пајовић, *нав. дел.*, стр. 292.

Цинцовић, Муса Мусић, Слободан Никачевић, Раде Стевовић, Радосав Рајић, Данило Кнежевић, Милојко Друловић, Љубомир Пешић итд. Ради лакшег функционисања комунисти су се поделили у три мање групе, које су се састајале приликом важнијих акција.²⁵⁷⁴ Оне су у Нововарошком срезу почеле у првим данима јула.

Четничка патрола која је чувала пут према Кокином Броду била је нападнута 9. јула у вечерњим сатима. Напад је одбијен без жртава, после чега су четници извршили претрес Златара. Поручнику Кривокапићу пошло је за руком да ухвати и разоружа 16 комуниста. После њиховог саслушавања четници су сазнали за присуство веће групе на Златару. Сви су предати италијанској команди у Новој Вароши.²⁵⁷⁵ Затим су партизани 22. јула ноћу напали четнички стражу у селу Радоињи. Према сведочанству учесника у борби Данила Кнежевића напад је изведен да би се покупило сребро и део архиве ВШ НОП-а, који су били закопани у једној њиви. Сребро није узето, а погинула су 4 борца.²⁵⁷⁶ Пораз међутим, није поколебао борбене комунисте. Већ у ноћи 26/27. јула они су опколили део коњичког ескадрона бившег Пожешког одреда недалеко од Вранеша. Насупрот 40 комуниста налазило се упола мање четника са коњима и ратном опремом. Предвођени поручником Мигулом Миливојевићем четници су успели да се извуку из обруча.²⁵⁷⁷ Паралелно са овим нападом, по већ утврђеном обрасцу акција, покушани су атентати на националне прваке и чланове прчетничких породица у селима Челице и Бистрици. У њима није било жртава.²⁵⁷⁸

Партизанске акције дубоко у залеђу четничке територије, показале су да комунисти и даље уживају подршку дела локалног становништва. То је и разумљиво будући да су у већини села Нововарошког среза постојале породице из којих је неко био у партизанским јединицама.²⁵⁷⁹ Златарски групу подржавала је и

---

²⁵⁷⁴ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 40, стр. 1; М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 345.

²⁵⁷⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comandodella divisione Alpina “Pusteria”, Bollettino informazione nr. 244 dalle ore 0 alle 24 dell 11.7.1942., p. 1; ВАС, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 40, стр. 2.

²⁵⁷⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 58–59.

²⁵⁷⁷ Изгубили су притом једног борца, 8 коња, 2 пушке, 3 пиштоља, сандук муниције, 160.000 динара и доста одела и других намирница... ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 44.

²⁵⁷⁸ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр.

²⁵⁷⁹ Италијани су имали доказе да председник Бистричке општине Добросав Љубојевић даје значајну подршку комунистима. Имали су своје људе и у Новој Вароши, будући да је почетком

комунистичка хелија из Милешевског среза, поготово у исхрани. Ову групу су водили: Данило Пурић, Миливоје Тописировић, Драго Стиковић, Милисав Стиковић и Душан Томашевић.²⁵⁸⁰ Све ово бринуло је мајора Ђуришића. Стога је код генерала Бонинија издејствовао крајем јула да два батаљона италијанских војника изврше чишћење Златара. У вишедневној акцији са Италијанима су садејствовали милиционери хоће Пачариза и легализовани четници Вука Калаитовића. Акција је извршена у првим данима августа. Окупатор је имао неколико мањих окршаја у којима је разбио партизане, али је заробио само два герилца.²⁵⁸¹ Једино је хоћа Пачариз имао више успеха. Он је ухапсио пет њему сумњивих лица, од којих је једног стрељао. Сви су били Срби.²⁵⁸² Неуспех окупаторско-квинслиншке акције охрабрио је комунисте. Њихови борци су 13. августа упали поново у Радоињу маскирани у четнике и опљачкали општину. Четничка јединица из села није пружила никакав отпор, па се око 50 комуниста мирно, после ручка, повукло из насеља.²⁵⁸³ Затим је крајем августа иста група код Вранеша поново ударила на Калаитовићеве четнике и ликвидирала му два борца.²⁵⁸⁴

Да би ослабио ову групу Ђуришић је решио да удари по њеној бази. Стога је почетком септембра наредио Калаитовићу да крене са реквизицијом стоке и хране код оних партизанских породица чији су чланови остали у борбеним јединицама.²⁵⁸⁵ Наложено му је и да почне са хапшењем свих сумњивих лица. Само после убиства поменутих четника у Вранешима, Калитовићеви људи су ухапсили око 30 људи. Сви су предати карабињерима, а неколицина је пре тога тучена. Ако би се „нашао“ неки комуниста, Италијани су исплаћивали награду у висини од 50.000 лира, што је интензивирало рације. Током септембра и октобра приведно је још 47 лица због сумње да сарађују са комунистима. Међу њима неки

септембра из града још увек у партизанским јединицама било 18 девојака и 30 младића... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1223, Comando 3. reggimento alpini, Richiesta notizie, Nr. 15, 9. gennaio 1942., p. 2; ИАБ, УГБ, СП, IV – 12/125 и 200/24.

²⁵⁸⁰ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 342–344.

²⁵⁸¹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Operazione zona Zlatar, Nr. 5686, p. 1; Ibid, Comando truppe Montenegro, Notiziario settimanale Nr. 23 (3–9. agosto 1942.), p. 1.

²⁵⁸² ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 40, стр. 2.

²⁵⁸³ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 43, стр. 1.

²⁵⁸⁴ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 50, стр. 1.

²⁵⁸⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 12/а, стр. 1.

су тучени, неки ликвидирани или интернирани у логоре.²⁵⁸⁶ Ове хајке су у комбинацији са појачаним претресима терена, ослабили активност партизана, али су њихове акције спорадично настављене и у наредном периоду, што је показивало несаломивост покрета. Једна од таквих био је нови напад у Вранешима. Половином октобра 28 партизана је упало у село и сукобило се са Калаитовићевим људима. После жестоке борбе комунисти су одступили.²⁵⁸⁷

Са организационог становишта комунисти су били најачи у Пљеваљском срезу. Тамо се поред Среског комитета (СК) који су водили Комнен Церовић, Видоје Контић и Илија Зечевић, налазио и ОКС на челу са секретаром Мишом Цветковићем. Ту се нашао и Воја Лековић. Они ипак, нису располагали са већим бројем наоружаних људи као што је то био случај у Нововарошком срезу. Са оним што су имали, комунисти су почели са акцијама већ половином јуна. Тада су покушали да ликвидирају Милутин Јеловца, бившег партизанског команданта који је прешао четницима. Акција је пропала, а Јеловац је са својим људима 17. јуна опколио комунисте и ухватио Душана Јеловца и поменутог Зечевића. Први је пуштен кући као његов рођак, а други предат Италијанима.²⁵⁸⁸

Затим је обласни секретар Цветковић организовао курс за обуку на Љубишњи, који је требало да похађају партизанске присталице из целог среза. Његова намера је откривена и 10. јула су четници кренули у претрес. На љубишњи су се сукобили са партизанима и разбили њихов камп. Тада су заробљени Миша Цветковић, Велимир Кажих и Марица Радовић. Партизанка је пуштена, док су прва двојица предати италијанским властима у Пљевљима које су их стрељале.²⁵⁸⁹

Неколико дана касније на обронцима Мале Љубишње ухваћена су још двојица партизана, хришћанин и муслиман. Обојица су одмах ликвидирани.²⁵⁹⁰ Ове четничке акције поколебале су преостале комунисте, који су почели да се враћају

---

²⁵⁸⁶ АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, стр. 47, 85.

²⁵⁸⁷ Погинуо је један четник, 2 партизана, два цивила, а једна жена и 8 партизана су били тешко рањени... ВА, НДА, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 35; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 193 del giorno 20. ottobre 1942., p. 1.

²⁵⁸⁸ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 332–333.

²⁵⁸⁹ „Пљеваљски весник“ за 20. јул 1942. године, стр. 1; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, стр. 37–40.

²⁵⁹⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comandodella divisione Alpina “Pusteria”, Bollettino informazione nr. 251 dalle ore 0 alle 24 dell 18. luglio 1942., p. 1.

кућама. Стога је Јован Јеловац обавестио крајем јула генерала Михаиловића да је у целом Пљеваљском срезу остало још само 8 наоружаних комуниста, који су се скривали на Љубишњи.²⁵⁹¹

Затим се током друге половине августа појавила група од 60 партизана који су дезертирели из III пролетерске бригаде, док се налазила у западној Босни. Тамо је иначе, учествовала у свим већим борбама. Ову групу пресрели су Ирићеви четници из Бобова 24. августа и заробили 15 партизана са све оружјем, што је затим обнародовано путем штампе.²⁵⁹² Неколико дана касније четници су ухватили још једну групу бегунаца. У претресу села Стожер заробљено је 9 наоружаних лица, међу којима је била и један жена. Хапшењу је присуствовала и италијанска војска. Сви су спроведени у шаховићки четнички затвор.²⁵⁹³ Остатак дезертера је продужио за Бјелопољски срез, где су доживели исту судбину. Само 5 особа је остало у илегалу. Четници су неке сами стрељали, а неке предали Италијанима, где су дочекали једнако жалосну судбину.²⁵⁹⁴

После дужих припрема одреди националиста (легализовани четници) су између 18–23. октобра извршили чишћење зоне општина Бобово, Мељак, Косаница, Пренђани, Матруге и Илино Брдо. Потеру је водило 420 бораца. Имали су подршку окупатора. Такм ње убијено је 7 комуниста и њихових присталица. Међу њима су били и Милосав Лацмановић, Симо Кривокапић и Мирко Кнежевић.²⁵⁹⁵ Истовремено у једној хајки у Косаничкој општини, ухапсили су и Лазара и Симеуна Минића. Обојица су били осуђени на смрт стрељањем због јатаковања партизанима. Лазар је ипак, био поштеђен.²⁵⁹⁶ И поред притиска на

---

²⁵⁹¹ ВАС, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 14, стр. 1; М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 336.

²⁵⁹² „Пљеваљски весник“ за 31. август 1942. године, стр. 2.

²⁵⁹³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro – notizario n. 145 del giorno 2. settembre 1942., Nr. 5954, p. 2; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II sottosectore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 4552, 1. settembre 1942., ore 11.30, p. 1.

²⁵⁹⁴ М. Ћуковић, *Санџак...*, стр. 341; У Бобову је затим 21. септембра ухваћен бивши партизански командант Јанкегић. Четници су га предали суду у Колашину, захтевајући његово стрељање... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando presidio militare di Bijelo Polje, Informazioni, Nr. 3961, 23. settembre 1942., p. 1.

²⁵⁹⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 26. ottobre 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 204 del giorno 31. ottobre 1942., p. 5.

²⁵⁹⁶ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 12.

подручју Премћана и Вашкова кретала се према подацима штаба Милешевског корпуса још увек једна група партизана од око 20 људи. Њу су водили Маринко Голубовић, Ђорђе Перуничкић, Данило Кнежевић и Душан Ивовић.²⁵⁹⁷ Ради њиховог хватања организована је потера коју је почетком децембра водио лично капетан Лукачевић. Он је са групом четника из Шаховића прочешљао долину Таре у Пљеваљском срезу. У пећинама код села Добриловине нашао је комунисте и на месту убио њих двојицу. Притом је заробљено још 12 лица која су предата четничкој команди у Колашину.²⁵⁹⁸ Тиме је комунистичка организација у Пљеваском срезу скоро сасвим била сузбијена.

Комунистичку илегалу у Бјелопољском срезу водили су секретар СК-а Новица Перовић, организациони секретар Вук Булатовић, будући секретар Раде Бајчетић, односно Радоман Секулић и Радомир Ракочевић. Постојале су и две мање оружане групе у Мојковачкој и Павинопољској општини. У целом срезу било је разбацано неколико десетина чланова партије који су с времена на време одржавали контакте.²⁵⁹⁹ Рад им је међутим, био отежан јер су овде трпели велики притисак локалних четника под командом Мила Бакића. Ради успешније борбе против партизана четници су основали затворе у Шаховићу²⁶⁰⁰ и Мојковцу, а у близини је био и казамат у Колашину.²⁶⁰¹

Какав су терор овде вршили четници над пропартизанским породицама показује случај Обрада Чавића из села Бабаића, Павинопољска општина. Крајем

---

²⁵⁹⁷ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 12, стр. 2–3.

²⁵⁹⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 9. dicembre 1942., p. 1.

²⁵⁹⁹ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 337–339.

²⁶⁰⁰ Постоји низ сведочанстава о злостваљању затвореника у овом казамату. Људи су пребијани после чега су трпели доживотне последице, силовани или трпели разне друге облике садизма... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 111, стр. 134–136; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 397–398.

²⁶⁰¹ Најпознатији четнички затвору у Црној Гори. У њега су слати комунисти и њихове присталице из свих околних срезова. Као и на другим местима овде су затвореници тучени, шиканирани, силовани, пљачкани, терани на кулук и сл. Издржавање је вршено од стране њихових породица, приликом чега су храну углавном узимали четници. Другостепени суд у Колашину радио је агилно, па су у затвору често вршена групна стрељања. Само 14. октобра убијено је 5 комуниста, док је још њих 8 било у процесу ликвидације, од укупно 200 колико их се тада налазило у апсани. Некада су бивши партизани ослобађани, чак и они који су били осуђени на вишегодишње казне затвора. Тако је Ђуришић наредио да се пуне две веће групе сељака 21. децембра који су сви били у партизанима, под образложењем да су били заведени... ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 47, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 29, стр. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 311, стр. 40–47; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/997, Comando truppe Montenegro – notizario n. 187 del giorno 14. ottobre 1942., Nr. 6767, p. 2.

јуна 1942. године Чавића су са супругом Станојком ухапсили четници и због сарадње са комунистима депортовали у колашински затвор. Истовремено су командант места у Шаховићима Мило Бакић и Јагош Кораћ кренули његовој кући. У кући се налазила Роса Чавић и слушкиња Станица Голубовић. Пошто су се девојке побуниле када је група четника упалила кућу, обе су стрељане и остављене да изгоре у кући. Поменута Роса Чавић је била мајка шесторо малолетне деце.²⁶⁰² Овај и слични догађаји, праћени батињењем и мучењем по четничким затворима, и овде су поколебали деловање преосталих комуниста. Тако се секретар Вук Булатовић предао четницима, који су га отерали у Колашин.²⁶⁰³ Затим су 19. августа у селу Гранчареву заробили и Новицу Перовића, који је убрзо стрељан са Милошем Жујовићем. Заробила их је патрола коју је водио Жујовићев брат.²⁶⁰⁴ Током августа организован је нови комунистички комитет за Бјелопољски срез, али је његов рад био ограничен сталним четничким рацијама. Без оружаних снага нису могли поново да развију озбиљнију делатност.

Група четника из Мојковца је на дојаву пуковника Барасија 9. августа недалеко од Мојковца ухватила комунисте Војина Мекића и сестру му Љубицу Мекић. Војин је одмах убијен, док је Љубица прво рањена, а онда и убијена птиликом наводног покушаја бегства.²⁶⁰⁵ Неколико дана касније припадници националистичких формација ухватили су и комунисту Душана Грујичућа. Он је заробљен 17. августа у селу Церову, недалеко од вароши. Ликвидиран је такође, услед наводног покушаја бегства.²⁶⁰⁶ Потом је ухваћено 6 партизана на челу са комунистом Радојевићем, који су припадали поменутој групи дезертера из III пролетерске бригаде. Они су лишени слободе у околини Павиног Поља 25. августа. Још једна група од чак 18 лица заробљена је 2. септембра и пребачена у затвор у Шаховићима. Као предводник је означен бивши наредник ЈВ-оа Лутовац. Приликом хаватања комуниста четници су приступали и узимању таоца. Тако је

---

²⁶⁰² АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, стр. 390.

²⁶⁰³ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 338.

²⁶⁰⁴ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 38, стр. 1.

²⁶⁰⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II sottosettore al Comando divisione "Venezia", Nr. 4129, 9. agosto 1942., ore 19.00, p. 1.

²⁶⁰⁶ Ibid, Comando 83. reggimento fanteria, Gruicic Dusan fu Mihailo – comunista, Nr. 4318, 18. agosto 1942., p. 1.

21. септембра Радојица Оровић у селу Равној Рјечи претресао домаћинство Љуба Ракочевића, будући да су располагали информацијом да је био у свом дому. Када га нису нашли спалили су му кућу, а мајку и сестру ухапсили и предали Милу Бакићу. Већ сутрадан се Ракочевић предао четничким властима.²⁶⁰⁷

Хајке на партизане су у мањој мери спровођене и на десној обали Лима, пре свега јер их је штитио четнички командант Раде Кордић. Председник Савинопољске општине је обавештен 24. септембра да је одред националиста из тог села убио комунисту Риста Средојевића после краће размене ватре. Затим је ухваћена партизанска Анђа Јоковић из Штирице недалеко до Мојковца, која је надајући се обећаној аболицији од стране четника, предала јер више није могла да издржи у тешким условима илегале. Било је ситуација када су комунисти ликвидирани због личних освета. Такав је био случај са Мирашом Жижићем који је водио дезертере из Босне. Њега су браћа Анђелићи на силу извукли из Колашинског затвора и ликвидирали у јесен 1942. године недалеко од Мојковца. Убиство је учињено на истом месту где је Жижић раније усмртио њиховог брата. Акције комуниста, овога пута против муслиманских колаборациониста, забележене су током октобра на десној обали Лима у зони Пећарске и Лозне. Радило се наине, о већ више пута помињаној групи комуниста скривеној у одреду Рада Кордића. Комунисти Милутин Поповић, Малиша Шћекић и Радосав Ковачевић напали су 16. октобра једну патролу муслиманске милиције, али није било жртава нинаједној старни. У току потере Шћекић је убијен.²⁶⁰⁸

Почетком наредног месеца убијен је и Милаш Булатовић у селу Припчиће недалеко од Бјелог Поља. Њега су четници ликвидирали јер му је син био у партизанима.²⁶⁰⁹ Борбеност комуниста је као и на другим местима показивана и у тренуцима када су услови за то били врло тешки. Једна њихова група је наине, 14. новембра напала на муслиманску патролу у атару Лозне. Том приликом су убили једног милиционера, а тројицу ранили. Одговоривши ватром муслимани су

²⁶⁰⁷ Ibid, Nr. 4428, 25. agosto 1942., ore 11.00, p. 1; Ibid, Nr. 4584, 3. settembre 1942., ore 11.00, p. 1; Ibid, Comando presidio militare di Bijelo Polje, Informazioni, Nr. 3961, 23. settembre 1942., p. 1.

²⁶⁰⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II sottosettore al Comando divisione "Venezia", Nr. 5013, 24. settembre 1942., ore 19.30, p. 1; Ibid, Nr. 5662, 25. ottobre 1942., p. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 311, стр. 82, 123.

²⁶⁰⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 208 del giorno 4. novembre 1942., p. 3.

усмртили једног од нападача, Верицу Поповић. Током рације која је спроведена муслимани су ликвидирали и брата комунисте Вука Булатовића, а његову мајку Милеву ухапсили као комунистичког симпатизера. Похваљени су од италијанске команде пошто нису опљачкали ниједно домаћинство. Истовремено су четници на десној обали Лима заробили четворицу комуниста између Павиног Поља и Шаковића. Међу њима је одмах ликвидиран Јанко Ракочевић, док су остали затворени.²⁶¹⁰ Гоњење комуниста из групе која је напала муслимане, наставили су Ђуришићеви националисти из Затона. Они су им брзо ушли у траг и 24. новембра у селу Дубову ноћу ухапсили комунисте Душана Кораћа и Милоњу Бубоњу, чиме су готово обезглавили КПЈ на овом простору.²⁶¹¹

Осећајући повољан тренутак да раскрсти са комунистима у позадини на целој му повереној територији, Ђуриши је наредио хајке и у Пљеваљском, Колашинском, Андријевачком, Беранском и Милешевском срезу. У околини Пријепоља тада су заробљени политички комесар адвокат Војин Куртовић и Миливоје Тописировић. Поручник Сретко Матовић их је одмах послао у колашински казамат, иако су италијанске власти тражиле да се двојица комуниста испоруче гарнизону у Пријепољу. Под притиском, Куртовић, иначе син угледног националног првака из пријепољског краја Михаила Куртовића, одао је групу од 40 чланова партије и њених симпатизера само у Милешевском срезу, што их је приморало на још дубљу илегалу. Ту међутим, није био крај четничких акција, које су провалом Куртовића добиле „ветар у леђа“. Почетком децембра у Пољима националисти су напали једну комунистичку групу. Иако је пружила јак отпор током којег су погинула тројица четника, а један био рањен, партизани су разбијени. Заробљено је њих петоро, међу којима су били и чланови КПЈ-а Милан Витаковић и Јагош Рабреновић.²⁶¹²

Притисак четника на комунисте у Бјелопољском срезу довео је до тога да је за неколико месеци овде ухапшено најмање 55 лица означених као припадници

---

²⁶¹⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando divisione „Venezia“, Relazione sulla situazione politico – militare, Nr. 6369, 25. novembre 1942., p. 1.

²⁶¹¹ Ibid, Dal Comando II sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6344, 24. novembre 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 35, стр. 1.

²⁶¹² Ibid, Dal Comando II sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6624, 4. dicembre 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 27, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 4; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 1, стр. 13, деп. 3236.

партије, бивши партизани или симпатизери, од којих је 12 одмах убијено, док су остали пребачени у четничке затворе, где су доживели углавном сличну судбину.

<i>Заробљени и убијени комунисти у четничким акцијама током јесени 1942. године</i>	Нововарошки срез	Пљеваљски срез	Бјелопољски срез	УКУПНО
Заробљени	23	41	43	107
Усмрћени	7	6	13	26

Табела 12. Заробљени и убијени комунисти у четничким акцијама током јесени 1942. године, према до сада прикупљеним подацима

Сукоб са федералистима

Савез између окупаторских власти и четника у Црној Гори од старта је био оптерећен покушајима Италијана да умање политичку и пре свега, војну моћ националиста, као и супротним настојањима четничких првака, њиховим везама са генералом Михаиловићем и припремама за ослободилачки устанак у одређеном тренутку. Италијанска политика организирања моћи четника огледала се у стварању сеоских милиција и националне жандармерије које су супротно одредима националиста, требало да буду под њиховом директном контролом. Даље, распоређивањем поверљивих људи унутар НО-а, са циљем да се уз њихову помоћ исти кадрови поставе и у општинама по унутрашњости. На територији Старог Раса ови процеси су најдаље отишли у Пљеваљском срезу. У локалном НО-у главну реч је водио Војислав Ненадић, од почетка окупације близак црногорским федералистима. Окупаторске власти су се ослањале на њега да између осталог, стави под контролу новопостављене општинске управе у срезу и заједно са сеоском милицијом и жандармеријом, одвоји их од утицаја илегалне ЈВуО. Због тога је сукоб између чланова одбора у Пљевљима и четничких команданата око концепције односа према окупатору, будућности Црне Горе и контроле над легализованим јединицама, био неминован.

Иако је Павле Ђуришић 11. јула 1942. године контактирао НО у Пљевљима износећи жељу за међусобном сарадњом чији је циљ било „*најверније пријатељство према Италијанима*“, било је очигледно да му превелика везаност овог тела за окупаторске власти и федералистички ставови неколицине његових чланова нису по вољи. Тога је био свестан и Ненадић који је код команде „Пустерије“ оптужио Ђуришића да су његове речи обична пропаганда и да ће он са националистима ускоро подићи устанак против окупатора. Колико су Италијани имали поверења у Ненадића, говори чињеница да је Ђуришић позван на рапорт у команду дивизије. Он је одбацио све оптужбе као неосноване, те као залог лојалности понудио да се породице виђенијих четничких команданата, укључујући и његову, интернирају у Италију.²⁶¹³

Ненадић се истовремено сукобио и са поручником Јованом Јеловцем. Он је почетком јула писао Михаиловићу да му је члан НО-а претио ликвидацијом уз помоћ италијанске војске уколико не напусти Пљеваски срез. Будући да се Јеловац задржао у срезу, Ненадић га је позвао на састанак који је овај одбио. На крају је четнички официр нападнут и преко „*Пљеваљског весника*“ гласила које је уређивао Ненедићев сарадник, предратни публициста Глигорије Божовић. Јеловац је ипак, закључио да међу православним становништвом Ненадићева политика ослањања на окупатора нема велику подршку, насупротив идејама ЈВуО-а.²⁶¹⁴

Превласт четничких официра међу православним становништвом Пљеваљског, али и других срезова, у односу на локалне одборе, потврдиле су и студије дивизије „Тауриненсе“. Разлог томе била је пре свега, активна четничка пропаганда. Официри ЈВуО-а позивали су лукаво народ на бојкот општинских власти, поготову у виду омрзнутих плаћања намета, поручујући да би нова администрација требало да ради бесплатно. Жандармерију, као главни ослонац општинских власти, називали су леглом италијанских шпијуна и стога тражили да им се „*живот учини неподношљивим у општинама у којима су распоређени*“. Неки жандарми су и ликвидирани од четника, па су њихове „нелојалне“ колеге побегле у Пљевља. Распоређени су поново по општинама тек у јануару 1943. године. Најактивнија

---

²⁶¹³ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comandodella divisione Alpina “Pusteria”, Bollettino informazione nr. 244 dalle ore 0 alle 24 dell 11.7.1942., p. 1.

²⁶¹⁴ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 9, стр. 1–2.

пропаганда се водила против чланова НО-а. Они су народу представљани као „*службе окупатора*“ чија се свака одлука мора одбацити. Четници су своје апеле подупирали тврдњама да генерал Михаиловић има под командом неколико десетина хиљада људи, да је са већином трупа већ стигао у Црну Гору и Босну, да ће се ускоро обрачунати са окупатором и издајницима и сл.²⁶¹⁵

Пропаганду против одбора, пратили су јавни анти-италијански иступи. Од редова па до официра ширене су гласине да ће доћи до: стварања Велике Србије, обнове Југославије под Михаиловићем, пораза фашистичке Италије, доласка Енглеза, отварања другог фронта и победе антифашизма.²⁶¹⁶ У ту сврху су становништву редовно преношене вести радио Лондона и радио Каира, што путем летака, што усмено по вашарима, кафанама, славама, омладинским игранкама, конференцијама итд. Крајем децембра поручник Јеловац је самоуверено поручио Михаиловићу да је православно становништво у „*целости за њих и њихов покрет*“.²⁶¹⁷

Видимо да су четници користили исти пропагандни рецепт као раније комунисти. Он се састојао у томе да се прво дискредитује свака власт потекла од окупатора, по потреби и ликвидирањем администрације, онда да се наруши ред у општинама и протерају или потчине оружане снаге зависне од Италијана. Да би ипак, нагласили разлику у односу на комунисте, четнички команданти су користили „*прелетаче*“, односно пребеге из партизанских јединица, показујући их као доказ њихове исправности у односу на идеолошког непријатеља.²⁶¹⁸

Пред налетом четничке пропаганде НО у Пљевима, тесно везан за окупатора и без реалних војних снага ван градова, био је немоћан. Могао је само крајем јула да констатује расуло по новоформираним општинама које нису спроводиле његова наређења и одбијање послушности припадника легализованаог четничког одреда,

---

²⁶¹⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., Nr. 4911, p. 3.

²⁶¹⁶ Ibid, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notiziario informativo Nr. 80, 29. agosto 1942., p. 1.

²⁶¹⁷ Ibid, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo Nr. 169 del giorno 18. dicembre 1942., p. 2; ВАС, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 23, стр. 1.

²⁶¹⁸ Ibid, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., Nr. 4911, p. 4.

односно сеоске милиције.²⁶¹⁹ Узалуд су чланови одбора и њихове присталице позивали народ преко „Пљеваљског весника“ да не бојкотују нове општинске власти, те да плаћа порез.²⁶²⁰ Пропагандни напади на четничке команданте да раде исто што и комунисти, односно да су обманули народ који је током прве половине 1942. године ступио у њихове редове да би се завео ред на селу и вратио миран живот, остали су без већег одјека.²⁶²¹ Алудирали су притом и на растућу напетост између православаца и муслимана у Пљеваљском срезу, која ће прерасти у свакодневне оружане инциденте. Верски сукоби у унутрашњости су међутим, додатно отежали функционисање одбора. Наиме, током прве половине септембра муслимански чланови овог тела су у знак протеста због убијања њихових сународника широм среза, поднели оставке. То су учинили: Авдо Караметовић, Ахмет Чаушевић, Сафет-бег Мушовић и потпредседник и представник НО-а при ГНО-у на Цетињу, муфтија Дервиш Шећеркадић. На инсистирање генерала Вивалде они су се до 22. септембра вратили на позиције, али је оцењено да ће у будуће њихов допринос у раду бити само формалан.²⁶²²

Да би ослабио рад четника НО предвођен Ненадићем покушао је да унутар ЈВуО-а пронађе људе за сарадњу. Видели смо да је такву понуду Јеловац одбацио. За разлику од њега, жандармеријски наредник Јован Бајчетић, члан штаба Милешевског корпуса, остварио је контакт са одбором, а преко њега и са Италијанима. Он се иначе, легализовао и добио службу у жандармерији у Бобовској општини. Тако је из седишта корпуса одавао информације о сарадњи поручника Јеловца, Томића и капетана Раилића са Павлом Ђуришићем, који није имао надлежност над овом територијом, припреми устанка против окупатора, сарадњи са Енглезима, савезничкој помоћи из ваздуха за Ђуришића, плановима акција против муслимана, скривању биших партизана итд.²⁶²³ За ове информације Бајчетић је добијао новчану награду. Поред њега врбован је и ваздухопловни потпоручник Цветко Пјановић. Не можемо ипак, проценити колико су НО и италијанске власти извукле користи из ових контаката, будући да се за њихову

²⁶¹⁹ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 16, стр. 1–2.

²⁶²⁰ „Пљеваљски весник“ за 9. новембар 1942. године, стр. 1.

²⁶²¹ ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 7, стр. 1.

²⁶²² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informative del giorno 22. settembre 1942., p. 1.

²⁶²³ Ibid, 2. settembre 1942., p. 1–2.

двоструку улогу сазнало већ током октобра, када су раскринкани у једном документу ЈВуО-а.²⁶²⁴

Пошто су официри ЈВуО-а на терену Пљеваљског и околних срезова имали подршку православног становништва, те били под командом Павла Ђуришића који је и поред свега, имао стабилне позиције код окупатора, Ненадић је покушао да им парира остваривањем већег утицаја у ГНО-а. Радећи у интересу ЈВуО-а генерал Ђукановић је одбио ову иницијативу, поручивши Ненадићу да се „*не меша у питање војске*“. Одлучан став Ђукановића није међутим, поколебао Ненадића, који је почео да припрема његову смену. У овој политичкој акцији придружио му се федералиста Милисав Анђелић, водећи колаборациониста у Пријеполу. Током прве половине октобра они су одржали састанак на коме су припремили распуштање ГНО-а и његову реорганизацију без Ђукановића и оних који су га подржавали. Користећи незадовољство већине чланова одбора великим утицајем његовог председника, Ненадић је успео да обезбеди већину.

Његову намеру подржали су: Љубо Вуксановић, Јеврем Шаулић, Никола Вукчевић, Мило Пламенац, Иво Радоњић, Нико Мартиновић, Сава Радовић, Арса Петровић, Слободан Пурић, Хасан Звиздић, Мурат Шећерагић и Дервиш Шећеркадић. Тренутак за Ђукановићеву смену је такође, био повољан, јер се налазио ван Цетиња, односно на пропутовању Полимљем. Чекала се само последња реч италијанских власти, коју је требало да да гувернатор Бироли.²⁶²⁵

Воја Ненадић је због тога морао на састанак са италијанским генералом. На њему је оптужио Ђукановића за самовољу које се огледала у томе да из ГНО-а није повео ниједног представника срезова у чијим је обиласцима био. Ненадић наводно, није ни желео да крене са Ђукановићем, будући да се овај представља као командант трупа на територији Санцака, што је било Биролијево ексклузивно право. Затим је гувернеру изнео своје план. Он се састојао у томе да су националистички одреди у Црној Гори непотребни пошто су партизани побеђени, те да би их требало пребацити на Дрину да надгледају границу са НДХ. Безбедност на територији Гувернатората би требало препустити сеоској милицији

²⁶²⁴ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 10, стр. 7.

²⁶²⁵ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 9, стр. 2.

и жандармерији. Прво је требало преместити Станишићеве људе, а онда и Ђуришићеве.²⁶²⁶

Паралелно са акцијом рушења Ђукановића, Ненадић и Анђелић су се 19. октобра обратили водећим федералистима на састанку који је одржан на Цетињу, са молбом да код италијанских власти подрже њихов пројекат о „стварању засебне административне јединице од Санџака“. Састанку је присуствовао само Анђелић који је окупљенима пренео да би ова одлука била само привремена како би се сузбио утицај унитариста (читај ЈВуО-а), који су желели да овај простор припоје окупираној Србији. Вођство „санџачке“ управне јединице било би по Анђелићу, спремно да у сваком тренутку „изврши фузију са федералистима“ и тражи од Италијана „да Санџак припадне Црној Гори“.²⁶²⁷ Изгледа да су ову иницијативу подржали и неки православци из Сјенице и Нове Вароши, док се по овом питању нико није огласио из Прибоја.²⁶²⁸

Сазнавши убрзо за ове сплетке, генерал Михаиловића и мајор Ђуришић уложили су велики напор да одрже Ђукановића на позицији председника ГНО-а. Током тајне аудијенције код генерала Биролија, капетан Ракочевећ је успео да сузбије Ненадићеве предлоге и издејствује да Италијани не дозволе тражене промене. Упућене су такође, претње неким његовим противницима да ће бити стављени под слово „з“. Затим је 23. октобра, одмах по повратку са вишедневног путовања, генерал Ђукановић примљен код Биролија. После извештаја о резултатима пута, упитан је о везама мајора Ђуришића са Михаиловићем. Ђукановић је одговорио да је Ђуришић одан само њему и никоме више. На придику да је безбедносна ситуација у Санџаку врло лоша, заповедник националистичких трупа одговорио је да су за то одговорне како муслиманске тако и православне „наоружане руље“.

Да би борба против њих била ефикаснија, Ђукановић је тражио од Биролија да му прошири овлашћења на целу територију Гувернатората. Ово питање је ипак, остављено отвореним. Није било помена његове смене или било чега другог о чему је гувернатор расправљао са Ненадићем, на основу чега се може закључити

---

²⁶²⁶ Исто, стр. 2.

²⁶²⁷ Исто, стр. 4.

²⁶²⁸ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2.

да је италијански генерал још једном подржао црногорске четнике. Биролијева подршка је имала цену, јер је Ђукановић обавештен да ће италијанска војска безусловно морати да уђе у Колашин, који је био под четничком контролом још од фебруара. Остало је само да се ово питање уреди са Ђуришићем, који је због тога био позван на Цетиње.²⁶²⁹

Ђуришић је међутим, покушао да одложи окупацију Колашина тиме што је одуговлачио са доласком. Уместо њега разговор са гувернатор је поново имао капетан Ракочевећ. Према четничкој документацији он је убедио Биролија да Ђуришић нема ништа против уласка Италијана у варош, али да то народ не жели, јер сматра да је та одлука потекла од федералиста и муслимана. Бироли му је поручио да неће још увек покренути акцију ка Колашину, као и да ће се „бацити на уређење Санџака“ и стварање националног покрета по угледу на систем у другим крајевима окупиране Црне Горе. Чак је навео да би могао да изађе у сусрет Ђукановићевим захтевима по питању команде над овим простором. Пошто је Ненадићев план пропао, делегат ВК ЈВуО-а за Црну Гору капетан Перхинек, покренуто је низ политичких активности које су имале за циљ његово избацивање из ГНО-а.²⁶³⁰

Тако су на пример, италијанским врховним властима упућене жалбе на Ненадића да у заједници са муслиманским првацима на територији Старог Раса саботира сарадњу националиста и италијанске војске. Ове интриге нису дале очекиване резултате и Ненадић је сачувао столицу у одбору.²⁶³¹ Милисав Анђелић се такође, нашао на удару четника. Он је чак и ухапшен приликом његовог проласка кроз Колашин. Био би погубљен да италијанске власти нису ухапсиле неколико официра националиста у Подгорици, после чега је Анђелић марао бити ослобођен.²⁶³²

Цела афера коју је закључена током састанка Павла Ђуришића и генерала Бонинија крајем октобра на Цетињу. Иако је навео да у ГНО-у влада „хаос“, Ђуришић је био сигуран да ће Ненадића и његове присташе заменити. Од

---

²⁶²⁹ ВАС, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 9, стр. 5.

²⁶³⁰ Исто, стр. 6.

²⁶³¹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 39, стр. 1.

²⁶³² Politisches Archiv-Auswärtiges (u daljem delu teksta PA-AA), fond Deutsche Gesandtschaft Zagreb (u daljem delu teksta DGZ), box 68 B, d(okument) 10, s(eite) 3.

Биролија је добио гаранције да ће му остати Колашин, али то питање, као и сва преостала, требало је решити током посете генерала Биролија овом граду, када је Ђуришић поново добио јавну подршку окупатора и максимално продубио своју колаборацију са његовим властима.

***

Да је Павле Ђуришић приликом устројавања четничких јединица на територији Старог Раса имао донекле олакшан посао пређашњим радом мајора Глишића, показују нам чињенице да је на конференцији у Колашину присуствовао командни кадар који је афирмисао Глишић, односно да је новоформирани Милешевски корпус био сличног уређења као и СЧО-а. Може се рећи да су и на овом простору јединице ЈВуО-а патиле од бољки које су спутавале одреде у другим крајевима Србије. Лоша конспиративност (упознатост Италијана са детаљном структуром Милешевског корпуса, жалбе Павла Ђуришића), недисциплина (пљачка Вуколе Томића, шверц Кијановића и Радовића), преувеличавање снаге одреда (од 6.500 бораца на папиру, могли да мобилишу једва 2.000 људи) и општи недостатак оружја. Овде би требало додати и сукобе између локалних четничких команданата – Јеловац и Бојовић, Јеловац и Калаитовић, Глишић и Ђуришић, Кордић и Ђуришић итд.

Ситуацију по ЈВуО су додатно отежавали прикривени комунисти и њихови симпатизери (Нововарошки и Милешевски срез), муслимански прваци (хоџа Растодер учествовао у хајкама на Кијановића и Калаитовића, они из Бјелопољског и Сјеничког среза отворено радили на рушењу четништва итд.), те Италијани, латетни савезници ЈВуО-а. Како је то партнерство изгледало када више није било партизана, већ смо показали на примеру Нове Вароши. Претходно изнете ставове допуњујемо случајевима хапшења четничких заповедника Кијановића, Радовића и Поповића, те прогон Вука Калаитовића почетком новембра. Па и поред свега тога, четништво је на територији Старог Раса успело да прошири и обезбеди извесну војно-политичку снагу за ЈВуО-а. Ово је пре свега био плод рада агилних официра попут Ђуришића, Лукачевића, Поповића и Јеловца.

Видели смо да су комунисти и њихови симпатизери брутално гоњени током друге половине 1942. године. Употребу истих радикалних метода које су раније користили комунисти, одобрили су генерал Михаиловић („*најрадикалније чишћење*“) и мајор Остојић („*без милости, свим средствима*“). Четници су отишли и корак даље па су затворима у Шаховићима, Мојковцу и Колашину, институционализовали терор над идеолошким непријатељем. Овом закључку додајемо још и неколико следећих чињеница: више од стотину невиних ухапшених лица у Нововарошком срезу, Пљеваљском и Бјелопољском срезу, неколико десетина убијених комуниста током хајки, њихово мучење и свирепе егзекуције (брат и сестра Мекић, Душан Грујичић), које су често погађале и партизанске породице (случај Росе Чавић и Милаша Булатовића), предавање заробљених партизана окупатору, колективна стрељања по затворима, узимање таоца и сл. О јачини четничког притиска сведоче и честа предавања комуниста, односно попуштања на саслушањима (случај Куртовић).

Иза сукоба федералиста из Пљеваљског и Милешевског среза са командантима ЈВуО-а, а преко националиста и њихових одреда, стајали су Италијани, који су и задржали главну реч у целом спору. У суштини ове струје су се сукобиле око начина сарадње са Италијанима, употребе колаборационих јединица и концепције Црне Горе, али и Санцака (иницијатива ка његовом одвајању у посебну административну јединицу). Пропагандом која се ослањала на углед генерала Михаиловића, али и савезнике, четници су лако сузбили утицај НО-а на локалу. Удар Ненадића и Анђелића на Ђукановића у ГНО-у, се међутим, показао као много већи изазов. Може се закључити ипак, да је одлука генерала Биролија да подржи националисте њима донела коначну превагу, која је на другој страни, плаћена још чвршћим везивањем четника за италијанског окупатора са свим пратећим последицама.

8.4. Наставак грађанског рата – верски сукоби између четничких и муслиманских снага око војне и политичке превласти

Верска трвења између муслимана и хришћана на територији Старог Раса током јесени 1942. године, требало би посматрати са једне стране, као наставак вишемесечне агресије муслиманских снага на Србе са овог простора, а са друге, као дуго припреману одмазду четничких јединица и обрачун са муслиманским елементом које је ВК ЈВуО-а посматрала као издајнички. Стога су у датим условима, они нажалост, представљали неминовност. Учинковитост намера супротстављених страна зависила је од војне јачине у датом тренутку на одређеној територији и степена ангажованости окупаторске војске на њиховом спречавању. Стављајући ипак, империјалне интересе испред свега, италијанска војска је покушавала да поправи безбедносну ситуацију само док су ти интереси били неугрожени. Борбе између хришћана и муслимана су имале карактер локалних зађевица, ређе планираних акција, које би се затим шириле „домино“ ефектом, отварајући бескрајан низ освета и одмазда. Стога уз краће прекиде, оружани инциденти се неколико месеци дешавају готово свакодневно у Бјелопољском, Сјеничком, Чајничком, Фочанском и Пљеваљском срезу. Недисциплина људства, суровост и пљачка лишена било какве идеолошке потпоре, чине општа места у акцијама обе стране.

*„Полимље у пламену“. Борбе између хришћана и муслимана у Бјелопољском,
Сјеничком и Милешевском срезу*

Трвења између муслимана и хришћана на подручју Бјелопољског и Сјеничког среза готово да нису престајала од почетка окупације. Ово се пре свега, односи на зону између поменутих срезова, односно на неколико српских села са десне обале Лима у већинском муслиманском окружењу. На том простору је било распоређено људство Рада Кордића, које је од лета 1941. године било суочено са сталним нападима муслиманских снага из правца Сјенице, Бродарева или из Бјелопољског и Штавичког среза. Стога се сукоби у овој зони морају посматрати

као наставак борби из претходног периода, пре свега из маја и јуна 1942. године, иницираних од стране муслимана.

Почело је половином августа окршајем између православаца и муслимана у зони Корита. Тада није било смртних случајева, али су 3 Срба рањена. Уследило је неколико акција муслиманске милиције Селима Јуковића из Гостуна. Крајем августа његови милиционери су се сукобили са четницима у селу Милаковићима. Напад је одбијен, приликом чега је погинуо један Јуковићев борац. Затим је 13. септембра дошло до инцидента који ће у многome утицати на даља дешавања. Код села Поде недалеко од границе Бјелопољског и Беранског среза, муслимани из села Лозне су покушали да убију мајора Ђуришића. Он је са женом, децом и рођацима, уз пратњу, путовао за Беране. На колону аутомобила изненада је отворена ватра из пушака у атару поменутог села. Током паљбе рањена су два четника и једна жена, Ђуришићева рођака. Италијани су одмах на лице места послали трупе, али за покушај атентата нико није одговарао.²⁶³³ Овај догађај је условио тиме да Ђуришић „зажмури“ на, а можда и подстакне, Кордићеве акције против муслимана, иако је окупатор тражио зауздавање бунтовног четничког команданта са Гиљеве.

Његови четници су 22. септембра између Гостуна и Бродарева напали муслиманску милицију која је чувала пут. Током сукоба рањена су тројица муслимана који су пребачени у болницу у Пријепољу. Милиционери су затим заробили двојицу православаца који су били у пролазу. Иако су пребијени, они су на захтев италијанских власти пуштени. Одмазда ипак, није изостала. Команда гарнизона у Бродареву јављала је да је 22. септембра увече у селу Точилову убијен један Србин. Пријављено је и присуство групе од 150 наоружаних муслимана која се распоредила на Јадовнику. Истовремено је нападнуто неколико хришћана у зони Савиног Поља. Тројица рањених су успели да дођу до болнице у Бјелом Пољу. Један од њих је касније преминуо.²⁶³⁴ Неколико дана потом, 25.

---

²⁶³³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 4289, 17. agosto 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 142 del giorno 30. agosto 1942., p. 2; Ibid, Nr. 156 del giorno 13. settembre 1942., p. 1.

²⁶³⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 4982, 23. settembre 1942., ore 17.00, p. 1; Ibid, Nr. 4950, 22. settembre 1942.,

септембра, у зони Гостуна убијен је један четник Гиљевског четничког одреда, док је ишао својој воденици.²⁶³⁵ Група муслимана која је примећена на Јадовнику неколико дана раније и за коју се претпостављало да је дошла са подручја Сјеничког среза, пресрела је 26. септембра у атару села Копривне, недалеко од Милаковића, 3 Срба који су носили сточну храну италијанском гарнизону у Бродарево. Пошто им је иста опљачкана, они су убијени на свиреп начин.²⁶³⁶

Био је ово међутим, само увод у праву буру. Верски сукоб се распламсао током октобра, када се борбе преносе дубље у Бјелопољски срез. Муслимански команданти са десне обале Лима су после састанка одржаног у првим данима октобра, одлучили да нападну православце у селу Ђаловиће, а затим и оне у Црвском, Мојстиру и Барама. ВК ЈВуО-а је ипак, убрзо сазнала за ове планове. У међувремену, Кордићеви четници су 7. октобра ранили двојицу милиционера који су патролирали путем Бијело Поље – Бродарево, као и једног сељака. Милиционери су ускоро подлегли повредама. Три дана касније, избио је сукоб око села Бара и Боришића, која су од раније била пуста згаришта.²⁶³⁷ Преовладавши, око 30 четника је упало у муслиманско село Биједиће, Савинопољска општина. Током напада Срба убијен је један муслиман и опљачкане су 3 куће. На позив локалних муслимана, пуковник Бараси је из Бјело Поља, послао један батаљон војске да умири духове. Италијани су сутрадан по доласку у Биједиће приметили неколико наоружаних људи око села и на њих отворили минобацачку ватру после које су ови побегли остављајући оружје. Сем тога италијанска војска није имала ништа друго да пријави. Напета атмосфера се међутим, задржала.²⁶³⁸

Као резултат поменутог договора између њихових вођа, већа група наоружаних муслимана окупила се у околини села Ђаловићи половином октобра.

---

p. 1; Ibid, Dal Comando presidio Brodarevo al Comando II Sottosettore, Nr. 872, 22. settembre 1942., ore 22.00, p. 1.

²⁶³⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 8, стр. 1.

²⁶³⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando presidio Brodarevo al Comando II Sottosettore, Nr. 882, 26. settembre 1942., p. 1.

²⁶³⁷ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 13, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2.

²⁶³⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5436, 14. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 5358, 10. ottobre 1942., ore 18.00, p. 1; Ibid, Nr. 5383, 11. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando II Sottosettore, Nr. 2101, 10. ottobre 1942., ore 21.00, p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 189 del giorno 16. ottobre 1942., p. 1-2.

Паралелно са тиме албанска добробовољачка милиција је избила на границу на линији Ругова – Мурино – Плав – Гусиње. На том сектору границу је надгледало више од 1.000 наоружаних Албанаца. Иако су према италијанским наређењима морали да се повуку 7 км од границе, на директну интервенцију пећког префекта, а на захтев хоџе Растодера (који је тих дана боравио у Тирани), мимо дозволе окупатора, они су задржали ове положаје.²⁶³⁹ Задатак им је био да вежу Ђуришићеве јединице за Андријевачки и Берански срез, да би се покренула акција на северу. Четнички командант је стога почео да прикупља људство за прелазак на десну обалу Лима и сукоб са муслиманским снагама, што је изазвало додатно комешање међу локалним становништвом обе вереисповести.

Да би се ово избегло генерал Бонини је наредио пуковнику Барасију да у зону Ђаловића хитно упути војску која ће извршити увиђај и проверити да ли су тамошњи православци угрожени. Бараси је стога 15. октобра послао по 10 виђенијих муслимана и хришћана из Бјелог Поља у зону Корита, да провере шта се тамо дешава и умире страсти. Са истим циљем сам је разговарао са Србима из Пећарске и Затона. Из Бјелог Поља је потом 17. октобра у правцу Ђаловића кренуо 1. батаљон 83. пешадијског пука. Јединицу је водио мајор Кавара у кога је Бараси имао велико поверење. О томе колико је ситуација била озбиљна говори чињеница да је италијански пуковник наредио да батаљон преноћи у Ђаловићима, што се врло ретко дешавало.²⁶⁴⁰

Кавара је са људством стигао у село 17. октобра поподне. Вести о нестабилној ситуацији одмах су се показале као истините. Српско становништво, жене, деца и старци су напустили село. Они способни за борбу забаракадирани су се у свом делу насеља, очекујући напад. Они су око 16.00 отворили ватру на Италијане из малокалибарског оружја. Кавара се склонио у муслимански део насеља,

---

²⁶³⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-5/979, Comando del IV Corpo D'Armata, Impiego delle bande armate albanesi sulla linea di demarcazione, Nr. 4503, 7. ottobre 1942., p. 1; BA, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 15, стр. 1.

²⁶⁴⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5461, 15. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Rastrelamento a Djalovici, Nr. 5473, 16. ottobre 1942., p. 1-2.

успоставио камп и заробио неколико Срба мештана ради испитивања „*конфузне ситуације у Ђаловићима*“.²⁶⁴¹

До 20.00 ситуација се смирила. Сутрадан је окупаторска војска кренула назад за Бјело Поље, а у пратњи су им били старешина села Ђаловићи, командант националиста са пар бораца и неколико муслиманских представника општине Корито. Они су 18. октобра пренели Барасију да је тренутна ситуација неспоразум за који су одговорни „*људи ван закона*“. Истовремено је посредством италијанског команданта договорено да се одрже добри односи између конфесија.²⁶⁴² Бараси је извештају генералу Бонинију навео да батаљон није имао ништа необично да пријави и да од стране муслимана није било насиља над локалним православним становништвом. Био је на становишту да су четнички команданти желели да жалбама Бонинију прикрију одговорност Рада Кордића за акцију у Биједићима, односно са добију алиби за напад на муслимане у Бјелопољском срезу.²⁶⁴³ Догађаји који су се паралелно одиграли недалеко од Ђаловића, показале да Барасијеви закључци нису били на месту.²⁶⁴⁴

Још док је трајала италијанска рација у Ђаловићима дошло је до оштрог сукоба између муслимана и хришћана западно одатле. Недалеко од села Пећарске група комуниста прикривена у Кордићевом одреду напала је једну патролу муслиманске милиције ноћу 16. октобра. Муслиманске снаге искористиле су ову комунистичку акцију (којој је то могуће је, била и сврха), као повод за напад на Србе у селима Јабланово, Тутићи и Пећарска. Атак је извршен исте ноћи. Према четничким документима муслимане су водили Ђазим Сијарић и Осман Растодер, а помиње се и Хусеин Ровчанин. Део нападача чинили су избегли муслимани из села Биједиће.²⁶⁴⁵

---

²⁶⁴¹ Ibid, Dal bataglione al formazione al Comando 83. reggimento, 17. ottobre 1942., ore 16.00, p. 1; Ibid, ore 16.15, p. 1; Ibid, Nr. 216, ore 17.00, p. 1;

²⁶⁴² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal bataglione al formazione al Comando 83. reggimento, 17. ottobre 1942., ore 20.07, p. 1; Ibid, Dal Comando II Sottosectore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5520, 18. ottobre 1942., ore 18.15, p. 1.

²⁶⁴³ Ibid, Nr. 5455, 5. ottobre 1942., ore 15.45, p. 1; Ibid, Nr. 5519, 18. ottobre 1942., ore 17.30, p. 1.

²⁶⁴⁴ Они су вероватно проистекли из како је јављао капетан Перхинек, „*психозе*“ и страха италијанских власти од могућег устанка на Балкану услед британске офанзиве у северној Африци. Италијани су стога били „*неповерљиви према четницима*“ у толикој мери, да је Перхинек обавестио ВК ЈВуО како је за Ђуришића опасно да врши било какве акције у том тренутку због могућих репресалија италијанске војске... ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 18, стр. 13–14, деп. 1468.

²⁶⁴⁵ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 10, стр. 4; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 196 del giorno 23. ottobre 1942., p. 1.

У Јабланову су спаљена сва српска домаћинства, укупно 19 кућа. У суседним Тутићима, родном месту Рада Кордића, уништено је више од половине насеља, односно још 10 кућа. Неборачко православно становништво побегло је у оближње село Мојстир. Из оба насеља опљачкана је сва стока, храна и покућство. Исто се десило и Србима у Пећарској. Овде муслимани нису палили куће, па су мештани остали у својим домовима, али „у потпуности без средстава за живот“. Муслимански напад је окрзнуо и села Пожегињу и Комадине, где је такође било паљевина. Поред материјалних разарања, било је и жртава. Биланс је био: 2 погинула муслимана и 1 тешко рањен, односно 2 мртва православца. Што се тиче бораца Гиљевски четнички одред је претрпео знатне губитке. Он је у овим сукобима изгубио 9 људи, док је 4 било рањено.²⁶⁴⁶

Неколико дана касније, 20. октобра, код места Мушановићи између Савиног Поља и Пећарске, дошло је до новог одмеравања снага муслиманске милиције и Кордићевог људства. Овога пута није било жртава нити деструкција.²⁶⁴⁷ Већ наредног дана међутим, војвода Гиљевски је упао у муслимански део Јабланова и спалио га (10 објеката). Уништени су и млин и амбари са сеном. Мухамеданци су избегли у правцу Савиног поља.²⁶⁴⁸ Обзиром на ове инциденте, домино ефекат и менталитет локалног живља чија се специфичност може препознати у многим претходним добима,²⁶⁴⁹ видимо да је тотални рат између конфесија већ увелико био у току.

---

²⁶⁴⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Situazione sottosettore, Nr. 5899, 4. novembre 1942., p. 1–2; Ibid, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 1; ВАС, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 2.

²⁶⁴⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 193 del giorno 20. ottobre 1942., p. 1–2.

²⁶⁴⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5615, 23. ottobre 1942., ore 18.35, p. 1.

²⁶⁴⁹ Добро објашњење улоге менталитета у међусобном обрачунању комшија различите вере даје др Миша Ђурковић. Он између осталог пише: „Срби у Босни, Херцеговни, Хрватској и Црној Гори вековима су живели у веома тешким условима непрестано водећи културну, вербалну и оружану борбу за очување свог народа и његовог идентитета. На тим просторима тешко се нађе породица у којој неколико генерација умре природном смрћу. Штавише, насилна смрт у борбама са странцима, комшијама припадницима друге вере, а неретко и са припадницима свог народа услед свађе и крвне освете, била је пре правило него изузетак. Ово искуство формирало је један изузетно сложен антрополошки модел човека који је истовремено пун изванредних врлина, али и мржње, склоности према пљачки и неограниченој освети. Други светски рат је запечатио овај образац тада нечувеном појавом каква је била Независна држава Хрватска“... Миша Ђурковић, *Слика, звук и моћ – огледи из поп-политике*, Београд, 2009, стр. 141.

Током истраге која је спроведена 22. октобра Италијани су привели старешину села Мојстир и команданта локалног националистичког одреда Чеда Јуришевића, сматрајући га одговорним за паљевину муслиманске имовине. Требало би додати да су јужно одатле, у селу Лозни 15. октобра, у једној шумској колиби Италијани пронашли два леша убијених Срба.²⁶⁵⁰ Муслиманска офанзива половином октобра неодвојива је од политичког рада муслиманских првака на припајању овог простора Великој Албанији, који се одвијао у том периоду. Подсетимо само на одлазак муслимана из Сјенице у Тирану или долазак италијанског министра почетком новембра на ове просторе, о чему смо писали у петом поглављу.

Будући да му је пажња била окренута према Ђаловићима, Бараси је за муслимански поход сазнао тек 19. октобра. Штавише, он је прво веровао да су се сукоби у Јабланову, Тутићима и Пећарској одиграли тог јутра, три дана пошто су се стварно збили. Италијанска лежерност показана у овом, али и сличним ситуацијама у будућности, имаће несагледиве последице. Бараси је одмах позвао муслиманске команданте и старешине села да прекину даље акције и забранио им излазак из места без његове дозволе.²⁶⁵¹ Затим је са војском изашао на поприште сукоба 21. октобра. Два дана касније имао је и састанак са главним Кордићевим сарадником свештеником Душаном Поповићем, који је већ боравио у овој зони покушавајући да оствари контакте са муслиманима у „*циљу смиривања духова*“. Поповићева иницијатива се мора довести у питање, обзиром на спаљивање муслиманских домова у Јабланову. Било како било, Бараси је преко њега коначно успео да дође до Кордића и уговори виђење са њим за 28. октобар.²⁶⁵²

Италијански официр је као знак добре воље, спречио даље муслиманске акције. Он је наине, 26. октобра онемогућио групу од 300 муслимана из Сјеничког среза да у договору са Селимом Јуковићем и Хусеином Ровчанином, нападне српско село Милаковиће. У зону Гостуна је због тога послао једну ојачану чету

---

²⁶⁵⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5595, 22. ottobre 1942., ore 19.30, p. 1; Ibid, Nr. 5460, 15. ottobre 1942., p. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 2.

²⁶⁵¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5538, 19. ottobre 1942., ore 16.00, p. 1; Ibid, Nr. 5574, 21. ottobre 1941., ore 19.10, p.1

²⁶⁵² Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 2.

пешадије и наредио јој да узме 20 муслимана за таоце. За њима су дошли виђенији муслимани из Бјелог Поља који су имали задатак да испитају ситуацију и умире становништво обе конфесије.²⁶⁵³ Стога су овом приликом Милаковићи били поштеђени.

Састанак између Кордића и пуковника Барасија уз присуство бројних хришћанских правака са ових простора, одржан је у селу Пећарска договореног датума. Кордић се пред Барасијем обавезао: да ће се суздржати од било какве одмазде за догађаје у Јабланову, Тутићима и Пећарској, да ће у будуће ограничити оружана дејства само на одбрану српских села, да ће се суздржати од освете и дозволити италијанским властима да донесу пресуде у споровима са муслиманима. Даље, Кордић је обећао да ће његови људи обезбеђивати путне комуникације у троуглу Сјеница – Бјело Поље – Бродарево, да ће предати печат ЈВуО-а и похапсити комунисте који су били на његовој територији.²⁶⁵⁴

Кордићев попустљив став можемо објаснити повећањем муслиманских снага које је тада наредио генерал Бироли, као и притиском који је на њега у том правцу извршио Ђуришић. Ово је иначе, био први контакт војводе Гиљевског са италијанским властима, после чега на територији Старог Раса није било више четничких команданата некомпромитованих сарадњом са окупатором. Као предузимљив човек, Кордић није пропустио прилику да извуче корист из овог споразума. Омдах је писао команди италијанског гарнизона у Сјеници и представљајући се као Барасијев „*пријатељ*“, тражио од ње да више не прогони његове људе по Сјеничком срезу. Потера у наредном периоду заиста није било.²⁶⁵⁵

Са њихове стране, Кордић и Поповић су такође, представили положај православног живља на линији Вишњево – Гошево – Гргаје – Црвско – Буђево као „*очајан*“, услед опасности од муслимана из Сјеничког, Бјелопољског и највише Штавичког среза, будући да се он налазио са друге стране границе, где готово и да није било италијанских трупа. Кордић је говорио о хиљаду наоружаних муслимана који бораве са друге стране границе у Суводолској и Мелајској

²⁶⁵³ Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5677, 26. ottobre 1942., p. 1.

²⁶⁵⁴ Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 2.

²⁶⁵⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешаић Вјекослава..., стр. 21–22.

општини, које су половином октобра, ради већих операција против локалних хришћана, дошле у села Бољаре и Долиће. Да би се уверио у ове наводе Бараси је 29. октобра послао Кавару да обиђе зону Савино Поље – Црвско и даље, све до Долића. Он је међутим, констатовао да српско становништво живи у миру, иако је приметио да постоје „узнемирености због страха од инцидената са муслиманима из оближњих села“.

Тврдње о концентрацији већег броја наоружаних људи из општина са територије Албаније, одбацио је као „*потпуно неоснована*“, али је ипак, констатовао да по оближњим висовима постоје мање патроле муслимана које надгледају терен. Пошто се међутим, радило о нерегуларним трупама локалног становништва, које су се од цивила разликовале само по томе што су носиле оружје, може се закључити да су се муслимански борци на помен доласка Италијана, као и много пута раније, разишли кућама. Томе у прилог говори чињеница да је са овог простора два месеца касније више од 1.000 муслимана напало Буђево. Током рације мајор Кавара је за сваки случај упозорио старешину села Долиће да не дира православце, а није пропустио прилику ни да ухапси б особа за које је сумњао да одржавају везе са Радом Кордићем, иако је са њиме био постигнут споразум.²⁶⁵⁶ Тиме се јасно ставио на страну муслимана, којима је поклатио и потпуно поверење када је у питању била опсервација догађаја на терену.

Сличног става био је и пуковник Бараси. Речју, он је у извештају генералу Бонинију почетком новембра, којим је Бараси заокружио турбулентна дешавања на подручју II подсектора дивизије „Венеција“ током претходног месеца, написао да су сви инциденти последица једног „*стања неповерења, тензије и узнемирености*“ за које је по њему било одговорно српско становништво, тј. неколико њих који су припадали комунистичкој ћелији унутар Кордићевог одреда. Пошто је за све проблеме вишедеценијског, па и вишевековног карактера, између конфесија на овом простору окривио четворицу комуниста, Бараси је

---

²⁶⁵⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 2; Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5712, 28. ottobre 1942., ore 9.30, p. 1; Ibid, Nr. 5754, 27. ottobre 1942., ore 18.00, p. 1; Ibid, Nr. 5727, 28. ottobre 1942., ore 20.30, p. 1; Ibid, Nr. 5756, 29. ottobre 1942., ore 18.45, p. 1.

закључио да је спаљивање Јабланова, Пожегиње, Комадина и Тутића, односно пљачка Пећарске, имало „политички карактер“. Стога је на велико назадовољство Кордића коме је обећао да ће италијанске власти судити починиоцима, ослободио све ухапшене муслимане осумњичене да су вршили паљевине и тражио да се не покрећу казни поступци против команданата и сеоских старешина умешаних у овај догађај. Свој став образложио је тиме да су ова лица „учествовала у сукобу против комуниста, а не у пљачкама“.²⁶⁵⁷ Барасијев површни закључак, односно „средње решење“ оличено у непроцесуирању осведочених криваца, имаће потпуни контра-ефекат и додатно ће продубити верски конфликт на десној обали Лима. Имајући међутим, у виду вишеслојност и прорачунатост италијанске окупационе политике, поступци њеног официра делују аутору ових редова, потпуно разумљиво.

Војвода Гиљевски се ипак, уздржао од предузимања одмазде над мухамеданцима, иако је према Барасијевом утиску био „бескомпромисан према муслиманима у толикој мери да није желео да истрпи њихово присуство“ када су се они на позив италијанског команданта појавили на њиховом састанку.²⁶⁵⁸ Пошто су се и муслиманске снаге повукле, током новембра је било само спорадичних инцидената у Бјелопољском срезу. Православци из Затонске општине, тачније из села Дубова, припуцали су на муслиманску милицију која је чувала оближње село Јасен 10. новембра увече. Муслимани су одговорили па је избио општи сукоб који је трајао око 2 сата.²⁶⁵⁹ Бараси је одмах у Затон послао јаке трупе да спрече ширење сукоба. Свој допринос дао је и генерал Бонини који је позвао председника општине Затон да смири ситуацију. То се десило тек пошто је у Дубово стигао италијански батаљон.²⁶⁶⁰

Безбедносна ситуација по хришћанско становништво на десној обали Лима није се међутим, у многоме изменила. Капетан Перхинек писао је половином новембра да је контакт и „веза Срба у Санџаку“ због крстарења муслиманских

---

²⁶⁵⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 3-4

²⁶⁵⁸ Ibid, Situazione sottosettore, Nr. 5899, 4. novembre 1942., p. 3.

²⁶⁵⁹ Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6049, 11. novembre 1942, ore 11.00, p. 1.

²⁶⁶⁰ Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Rastrellamento, Nr. 6059, 11. novembre 1942., p. 1.

група „*скоро немогућа*“. Наоружани муслимани су по њему чинили велику штету Србима пљачкајући им стоку. Покушаји сопственика да ове изгреде пријаве италијанским властима, углавном би завршавали њиховим премлаћивањем или ликвидацијом, будући да су муслимани контролисали већину путева из унутрашњости ка окупаторским гарнизонима у варошима. Ово констатација се превасходно односи на ситуацију у деловима Сјеничког, Бјелопољског и Милешевског среза, будући да је Кордић, по други пут, после пролећа 1942. године када га је на то приморао мајор Глишић, заузео пасиван став према муслиманима и њиховим акцијама.²⁶⁶¹

После инцидента у Дубову, 25. новембра избио је сукоб у мешовитом селу Бољанини источно од Бјелог Поља. У окршају који се одиграо у позадини велике четничке рације против комуниста, убијена су 2 четника и 2 муслимана. Срећом није било уништавања некретнина нинаједној страни.²⁶⁶² Током борбе су 2 српске породице избегле у Затон, заједно са још 6 породица из оближњег Расова. Затим је попреште верског антагонизма још једном постала околина Бродарева. У селу Слатини, које је већ било запаљено током 1941. године, муслимани су отворили ватру на Богоја Ђуровића и Момчила Радовића док су водили стоку на испашу. Први је убијен, други рањен, а стока покрадена.²⁶⁶³

Током децембра на простору целог II подсектора није било нових убистава, паљевина или пљачке. Италијанске власти су међутим, оцениле да су сукоб код Бољанине и убиства у околини Бродарева, могли да прерасту у сукобе већих размера попут оних у октобру. То јасно говори да су односи између четника и муслиманских команданата са десне обале Лима достигли тачку усијања. Мир је према Барасију сачуван само захваљујући ангажовању италијанских снага. Убеђен да ствари држи под контролом, италијански официр је 25. децембра обавестио надлежне да се ситуација на његовом сектору „у *потпуности вратила у*

---

²⁶⁶¹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 18, стр. 1.

²⁶⁶² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6386, 26. novembre 1942., ore 9.00, p. 1.

²⁶⁶³ Ibid, Nr. 6536, 1. dicembre 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Informazioni, Nr. 6970, 19. dicembre 1942., p. 1-2;

нормалу“.²⁶⁶⁴ Како ће се ускоро показати, било је ово још једна његова потпуно погрешна процена, јер је тренутни мир био само затишје пред буру.

Доминантан положај муслимана у Сјеничком срезу довео је до бројних убистава и пљачке локалног хришћанског становништва, као и до испада милиционера и нерегуларних трупа ван граница среза. Иако није било већих похода као у Бјелопољском срезу, муслимани су наставили са честим насиљима над православцима, како је то са њихове стране било уобичајно још од почетка окупације. На путу између Сјенице и Тријебина муслимани су тако, 23. септембра заробили студента Мирослава Попадића. Он је одведен у село Врело где је свирепо убијен. Половином октобра они су затим, напали село Драгојловиће, али су после борбе одбачени од стране четника Штаваљског одреда.²⁶⁶⁵

Насиља су се потом интензивирала услед погибије Ђазима Прашевића, рођеног брата команданта муслиманске милиције Сјеничког среза Ђамила Прашевића. Попут многих мештана Кладнице Ђазим се бавио шверцом. Припадници СГС-а су током патроле 28. октобра наишли на групу црноберзијанаца на Јавору и сукобили се са њима. Током окршаја он је погинуо. Већ наредног дана муслимани из Кладнице су кренули да се освете. На удару се нашло српско село Васиљевићи источно од Кладнице. Мештани су ипак, уз помоћ граничара одбили напад. Том приликом Кладничани су заробили неколико мушкараца из рода Радовића, које су претукли, али их нису убили.²⁶⁶⁶ Истовремено је италијанским властима у Сјеници пријављен нови сукоб у Драгојловићима. После размене ватре између четника и милиционера, један муслиман је остао рањен. Ово село је иначе, често трпело нападе муслимана из околних насеља. Само током јесени 1942. године убијени су: Аврам Илић, Саво Илић, Милан Словић, Милош Луковић (погинуо у оближњем селу Кијевцима) и Славко Васојевић, десетогодишњи дечак.²⁶⁶⁷

У Сјеничком срезу је насиље над мањинским Србима, постало систематско. То нам говори наставак прогона и током новембра. Почетком месеца недалеко од села Горачићи пронађен је леш мушкараца из породице Алобија, који је био

²⁶⁶⁴ Ibid, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 1–2.

²⁶⁶⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 8, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 6, стр. 1.

²⁶⁶⁶ ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, стр. 39; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 6, стр. 1.

²⁶⁶⁷ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944., стр. 6.

„исечен у комаде“. Затим је хоџа Сулејман Пачариз 4. новембра недалеко од Милошевог Дола ухватио и убио са својим људима, Петра Мрвића из Лопижа.²⁶⁶⁸ Два дана касније муслиманска милиција из Сјенице упала је у поменуте Горачиће. Мештани су се супротставили оружјем после чега је Прашевић позвао у помоћ италијанску војску. Из Сјенице и Пријепоља муслиманима је послата по једна чета са артиљеријским оружјем. Пошто је српско становништво отворило ватру и на Италијане, они су одговорили бомбардовањем села. Затим су са муслиманима ушли у Горачиће, запалили 3 куће, а „остатак насеља потпуно опљачкали“. Током борбе рањена су три милиционера и једна мештанка. Одмах после напада на Горачиће муслиманска милиција је спровела рацију и у суседном селу Гоње.²⁶⁶⁹

У најтежем положају налазило се становништво Буђева, села удаљеног 25 км југоисточно од Сјенице. Иако је са свих страна било окружено муслиманским селима, највећа опасност претила је од наоружаних мухамеданаца из Мелаја, Делимеђа и Сувог Дола (Штавички срез),²⁶⁷⁰ који су у више наврата до тада већ покушали да опљачкају и спале ово место. У Буђеву је због тога увек владала напета атмосфера. Томе су допринела и честа убиства његових мештана који су

---

²⁶⁶⁸ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 10, стр. 1.

²⁶⁶⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 210 del giorno 6. novembre 1942., p. 2; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 6, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2.

²⁶⁷⁰ Проблем ових насеља био је у томе што су она званично припадала Гувернаторату Црна Гора, али су због предратних граница Штавичког среза и поготово расположења муслиманског становништва, остала везана за Тутин, односно протекторат Велику Албанију. Пошто су италијански гарнизони из Сјенице и Бјелог Поља били далеко, контролу Мелајске и Суводолске општине преузео је одред у Тутину. Он међутим, ретко када да је имао снагу већу од једне чете, тако да је дивизија „Пуље“ ове две општине покривали са 14 финанси. Када би они и изашли на терен, нису смели да хапсе или подносе пријаве будући да су се налазили на територији Црне Горе. Захваљујући небризи италијанских власти ове две општине постале су „сива зона“ унутар окупиране територије, у којој је „криминал господарио слободно“ и где су „сигурно склониште“ налазили преступници из Дежевског, Сјеничког или Бјелопољског среза. Томе је погодовала и неприступачност терена на којој су се општине налазиле. Стога је на овом простору стално боравио велики број илегално наоружаних људи (што је супротно проценанама дивизије „Пуље“ пуковник Бараси из далеког Бјелог Поља, одбацио). Преко Сувог Дола и Делимеђа је ишао и шверц оружја са Косова. Због свега овога генерал Д'Арло жалио се током октобра команди 4. армијског корпуса у Албанији, али се ситуација није битније променила. Примера ради када су финанси почетком октобра спровели рацију у селу Мелаје, нису смели да претресају куће да не би провоцирали добро наоружане муслимане, већ су становништву рекли да донесе оружје ради потребе одбране села. Муслимани су донели неколико пушака, доста муниције и један тешки митраљез у одличном стању. Сопственике због поменутих разлога Италијани нису ухапсили, већ су им издали дозволе да ношење оружја и одузели само митраљез. Пропуст Италијана осетио се већ неколико дана касније у Бјелопољскомезу... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-5/979, Comando Divisione fanteria Puglie, Distaccamenti R.G. Finanza a Suvi Do – Delimedje e Melaj, Nr. 5036, 20. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Comando della compagnia R. Guardia finanza di Tutin, Nr. 5329, 3. ottobre 1942, p. 1.

били принуђени да излазе из села будући да је оно било безводно. После окупације центар општине је такође, измештен из Буђева у село Долиће, а онда још даље, у Угао. Снабдевање монополским артиклима вршено је углавном из Рашке, до које се морало ићи пешице.²⁶⁷¹ Муслимани су о ситуацији у селу имали добре податке, поготов пошто су 28. октобра заробили једног четничког курира у Црвеној Локви. По одузимању поверљивих докумената курир је стрељан. Неколико дана касније муслимани су у селу Дујкама заробили и двојицу синова Раденка Отовића. Убрзо су обојица пронађени мртви.²⁶⁷²

Према подацима ВК ЈВуО-а до половине новембра убијена су још 5 Срба из Буђевске општине (један од њих Симо Јовановић из Врсјеница). Што се тиче самих мештана Буђева, они су углавном убијани из заседа које су им постављали муслимани код извора. Током јесени 1942. године било је више оваквих случајева. Једном приликом је у „*пустари Гиљева, крај Пештерских паињака*“ убијено 6 хришћана. Међу њима су били: Јеврем Попадић, Павле Матовић, Лабуд Ракочевић и Никодим Радевић. Убијен и земљорадник Милика Попадић. Посебно сурова је било убиство старице Ђуке Попадић. Њу су муслимани ухватили док је носила жито у млин, опљачкали је, свезали и одвели у пустару Гиљева. Тамо су јој „*навалили на тело... три камане плоче*“, тако да је њено тело пронађено здробљено.²⁶⁷³ Услед пасивности Кордићевих људи, те везаности снага Сјеничке бригаде искључиво за села из који је људство потицало, Буђевцима није било стизала помоћ.

Пошто је реакција окупатора на насиља против српског наорда у Сјеничком срезу изостала, муслимане је почетком децембра напало људство Рада Кордића, иако се четнички командант месец дана раније обавезао да их више неће узнемиравати. Како је генералу Бонинију јавио Тамил Прашевић, око 150 четника напало је 6. децембра муслимане који су напасали стоку на Гиљеви. Том приликом су двојица муслимана убијена, а неколико рањено. Украдено је 180

---

²⁶⁷¹ Мила А. Павловић, *нав. дел.*, стр. 357–358; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Док. Писмо потпоручника Милана Марковића бившем санатору Тихомиру Шарковићу од 1. IV 1942. године, стр. 1.

²⁶⁷² AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 203 del giorno 30. ottobre 1942., р. 2; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 6, стр. 1.

²⁶⁷³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 19, стр. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944., стр. 6.

оваца, 60 говеда и 3 коња. Бонинију се обратио и срески начелник Хилмо Кугић упозоривши га да цивилне власти у Сјеници немају одакле да надокнаде штету муслиманима и да ће стога они предузети репресалије против православног живља у срезу.²⁶⁷⁴

Изгледа да Кордић овога пута није наредио напад, будући да је 9. децембра дошао у Пећарску чије је становништво учествовало у пљачки, и наредио да се отета стока врати власницима. Истовремено је заказао виђење са пуковником Барасијем у Пећарској и обећао да ће одговорне предати италијанским властима.²⁶⁷⁵ Командант Милан Бандовић је такође, 17. децембра писао Кордићу да обавезно врати опљачкану стоку муслиманима.²⁶⁷⁶ Нисмо утврдили да ли је поменута стока враћена или не. Било како било, команда „Тауриненсе“ под чијом је управом био Сјенички срез, оценила је 28. децембра стање духа и расположења код становништва обе конфесије, као повољне, правећи тако, још једну тешку омашку.²⁶⁷⁷

Четнички напад на Фочу

И на територији у троуглу Фоча – Чајниче – Вишеград инциденти између муслимана и хришћана су трајали од почетка окупације. Они су проузроковали многа страдања, пре свега, цивила, односно разарање насеља на обе стране. Односи између мухамеданаца и хришћана ће се међутим, почев од јуна 1942. године погоршати. Нови сукоби ће се прелити преко Чајничког среза ка околини Пљеваља и Прибоја, нарушавајући стање безбедности и у овим срезевима. Окидач за интензивирање борби био је четнички напад на Фочу.

У склопу операције „Трио“ јединице „Пустерије“ ушле су у Фочу 10. маја. Будући да се град налазио дубоко на територији НДХ, оне су биле принуђене да га напусте 9. јуна. За њима су у варош ушле усташке јединице, а затим и

---

²⁶⁷⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando II Sottosettore, Nr. 2433, 8. dicembre 1942., p. 1.

²⁶⁷⁵ Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6710, 9. dicembre 1942., p. 1.

²⁶⁷⁶ Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, razzia in zona Giljevo, Nr. 7009, 21. dicembre 1942., p. 1.

²⁶⁷⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, 3. reggimento alpine, Spirito della popolazione, Nr. 81, 12. gennaio 1943., p. 1.

оружништво под командом Стјепана Јаковљевића. Гонећи комунистичке снаге током прве половине јуна у околину Фоче стижу и легални и илегални четници предвођени Глишићем и Баћевићем. Они потискују снаге НДХ из вароши, држе је неколико дана, за које време није било насиља над муслиманским живљем. Чак је постигнут и договор између Глишића и Јаковљевића о подели интересних сфера, који није заживео услед интервенције Италијана. Генерал Еспозито, који се залагао за поновни улазак италијанских трупа у Фочу, поставио је ултиматум четницима да је напусте и врате се на територију Гувернатора Црне Горе. Глишић и Ђуришић су послушали наређења окупатора, тако да су у околини Фоче остали само локални четници. На њихово велико незадовољство град су још једном окупирале усташке снаге, овога пута у јачини од 300 људи, углавном локалних муслимана. Приликом уласка усташа у Фочу опљачкано је чак 50 српских кућа, док су 3 Српкиње силоване и убијене.²⁶⁷⁸

Четничке снаге на подручју целе Херцеговине наставиле су да јачају уз подршку италијанског окупатора. То је изазвало незадовољство владе у Загребу, која је половином јула упутила ултиматум Добросаву Јевђевићу, да ће снаге НДХ напасти четнике широм Херцеговине.²⁶⁷⁹ Што се тиче Фочанског среза, ова претња се односила пре свега, на леву обалу Дрине, где је српско становништво било у мањини. Стога су усташе из Фоче наставиле да убијају његове припаднике. Тако је у селу Градац убијено 28 Срба, међу којима је било и жена и деце. Село је и опљачкано.²⁶⁸⁰ У оваквој атмосфери четнички команданти су почели да праве планове за напад на усташки гарнизон у Фочи. Акцију су почетком августа осмислили Баћевић и Јевђевић, али су се убрзо повукли наводно због противљења италијанске војске. Одлагању напада успротивио се мајор Остојић, који је преузео рад на организацији операције.²⁶⁸¹ Остојићева намера је била да после сузбијања

---

²⁶⁷⁸ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 351 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. luglio 1942., p. 1.

²⁶⁷⁹ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 1, Београд, 2014, стр. 386.

²⁶⁸⁰ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 351 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. luglio 1942., p. 1.

²⁶⁸¹ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 388.

усташа у Фочи, изврши „чишћење усташа и муслимана у зони до Јахорине“. Писао је да у граду има „свега и свачега“, па се надао и „дорбом плену“.²⁶⁸²

До половине августа Остојић је завршио са припремама. Паралелно са тиме, Баћовић је дипломатском акцијом осигурао неутралност италијанског окупатора.²⁶⁸³ Генерал Михаиловић је међутим, вероватно под утицајем извештаја Баћевића и Јевђевића, 17. августа наредио Остојићу да одложи напад. Своју одлуку образложио је тиме да су припреме дуго трајале па је о намерама четника сазнала усташка посада, те да је људство приметило раздор између команданата, што је ослабило морал. Стога по њему град није требало нападати, јер би неуспех „одјекнуо далеко“.²⁶⁸⁴

Остојић је одабацио Михаиловиће претпоставке, нападајући Баћевића и Јевђевића за неразумевање војничких ствари. Стога је одбио да одложи акцију и обавестио Михаиловића да преузима моралну и оперативну одговорност за евентуални пораз.²⁶⁸⁵ За напад на Фочу на располагању су му били: Фочански, Босански, Шавнички и Дурмиторски четнички одред, са укупно 1.600 бораца. Располагао је већим бројем артиљеријских оружја допремљених од стране Ђуришићевих људи, која су добијена за борбе против комуниста у Црној Гори. Ови апарати ће се показати као кључни за исход битке.²⁶⁸⁶

Снаге ЈВуО-а су напад на Фочу извеле 19. августа у раним јутарњим часовима. Трупe у одбрани града су биле потпуно изненађене четничком акцијом, о чему сведочи чињеница да је битка трајала само неколико сати и да су усташе имале значајне губитке. Део њих се још током борбе дао у бег према Устоклини. Са њима је кренула и маса муслиманског становништва терајући са собом стоку и покућство. Они су међутим, упали у заседу, па је само мањи број из ове колоне стигао у поменуто насеље, које су четници већ сутрадан заузели. После уласка четника у Фочу, командант места је постао капетан Полексић, кога је Ђуришић послао као свог изасланика. На тај начин су четници симболично хтели да покажу

---

²⁶⁸² ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 6, стр. 5, деп. 428; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 5, стр. 37, деп. 406.

²⁶⁸³ К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 388.

²⁶⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 4, стр. 8, деп. 414.

²⁶⁸⁵ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 6, стр. 5, деп. 428.

²⁶⁸⁶ ВА, ЧА, кут. 280, ф. 1, док. 1, стр. 2; К. Николић, *Историја равногорског...*, књ. 2, Београд, 2014, стр. 388–389.

како је Фоча део Црне Горе, а не НДХ. Неколико дана потом у град су ушле италијанске снаге дивизије „Тауриненсе“. Полексић је једно време остао у Фочи, после чега је разрешен дужности и враћен Ђуришићу.²⁶⁸⁷ У складу са Остојићевим плановима ЈВуО је у данима после битке наставила са акцијама широм среза и на правцу према Јахорини. Четничке операције су окончане 22. августа.²⁶⁸⁸

Према сведочанству капетана Лукачевића, који је током сукоба тешко рањен, због „верске нетрпељивости и огорчења против усташа“ током акције се десио „велики број злочина према неборачком становништву“, како у вароши, тако и ван ње. Недисциплина четничких јединица, поготово нижег командног особља, довела је до тога да се прекрше Остојићева наређења о забрани репресалија против цивила.²⁶⁸⁹ Притом се целокупно људство упустило у пљачку њихове имовине. У томе није било разлике између босанских и црногорских четника. Остојић је забележио да су „све трупе добри борци, али још бољи пљачкаши“.²⁶⁹⁰

Што се тиче губитака изворна грађа доноси различите податке. Петар Баћевић је писао Михаиловићу 19. августа да је у Фочи погинуло 4 четника, око 700 непријатељских бораца и 300 жена и деце.²⁶⁹¹ Делегат ВК ЈВуО-а за Црну Гору Рудолф Перхинек располагао је информацијама о 600 убијених усташа и „око 1.000 жена и деце“.²⁶⁹² По завршетку војних акција Остојић је међутим, 22. августа обавестио надлежне да је биланс вишедновног сукоба следећи: 5 мртвих и 10 рањених четника, те више од 500 убијених усташа, односно „1.000–2.000 покланих“ цивила.²⁶⁹³ Капетан Лукачевић се марта 1945. године присећао да је када су га преносили из болнице у Калиновику, преко Фоче, за Жабљак, уз пут видео „масу усташко-цивилног становништва“. Биланс четничког екстремизма био је према његовим проценама, „2.000–3.000 мртвих“, међу којима око 530

---

²⁶⁸⁷ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 24. март 1945. године, стр. 18а; ВА, ЧА, кут. 280, ф. 1, док. 1, стр. 9, деп. 86.

²⁶⁸⁸ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 9, стр. 1, деп. 466.

²⁶⁸⁹ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 24. март 1945. године, стр. 18а.

²⁶⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 9, стр. 1, деп. 466.

²⁶⁹¹ ВА, ЧА, кут. 280, ф. 1, док. 1, стр. 2.

²⁶⁹² ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 40, стр. 1.

²⁶⁹³ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 9, стр. 1, деп. 466.

припадника усташке „Црне легије“. Иако је било предлога да се одређени команданти и борци због злочина над муслиманским цивилима позову на одговорност, до тога није дошло.²⁶⁹⁴

Борбе око Фоче и масовно страдање муслиманског становништва узбуркале су страсти у горњем Подрињу. Оцењујући стање на простору Вишеграда команда „Тауриненсе“ описала га је 29. августа, као „*нити јасно, нити једноставно, нити лако*“, јер после бројних „*страшних покоља*“ између хришћана и муслимана влада „*огромна мржња*“. У истом извештају се наводи да ни територија Чајничка, односно Руда, из истих разлога, „*није у потпуности мирна*“. Велике проблеме је италијанским властима задавао Чајнички срез, где су власти НДХ вршиле „*пропаганду међу муслиманским становништвом и покушавале да регрутују усташе*“. Локално православно становништво је стога бежало са овог простора. Закључак је био да су муслимани са десне обале Дрине отворено на страни НДХ, Срби окренути према Србији и Црној Гори, док је италијанска војска била једини гарант мира међу њима.²⁶⁹⁵ Савршена комбинација, за како ће се показати, гарантовани наставак међусобног клања.

Верски сукоби на десној обали Дрине

О томе шта се дешавало током септембра 1942. године на територији Фочанског, Чајничког и Вишеградског среза, можемо видети из извештаја генерала Вивалде. Он наводи да се православно живаљ свестан чињенице да ће муслимани услед евентуалног устанка бити на страни Италијана, „*плаши наоружаних муслимана и не скрива узнемиреност због постојања муслиманских формација, које су наоружали Италијани и које делују на основу њихових директних наређења*“. Радило се пре свега, о муслиманским одредима на Метаљци, у Батову, Миљену, Милатковићима и Буковици. Поред тога муслимани

²⁶⁹⁴ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XI саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 24. март 1945. године, стр. 18а.

²⁶⁹⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 2-3; Начелник Пљеваљског среза Павле Ђуровић проследио је 22. августа генералу Вивалди петицију Срба из Чајничког и Вишеградског среза који су се жалили да локални муслимани раде на томе да се власти НДХ врате у ове срезове, на шта су према уговору о разграничењу са Италијанима имали право, те због тога тражили да они остану и даље под италијанском контролом... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando divisione alpine Taurinense, 22. agosto 1942., p. 1-2.

са десне обале Дрине су добијали помоћ у оружју од власти НДХ, али и у виду илегално убачених усташа. На другој страни налазили су се легални (националисти, сеоска милиција) и илегални одреди четника, како из ове тако и из других зона, сврстаних у Фочанску и Чајничку бригаду ЈВуО-а. Требало би поменути и мање-више самосталне групе попут оне Гојка Крезовића, партизана-четника, како су га називале италијанске власти. Заповедник дивизије „Тауриненсе“ видео је у овоме разлоге због чега су се на територији Чајничког, Фочанског и Вишеградског среза *„више од месец дана убиства муслимана, и по неког православца, дешавала свакодневно“*. Услед тога се код муслимана створио *„велики страх“*, који је у неким насељима прерастао *„у праву панику“*. Мухамедански живаљ је у неким селима *„напустио своје куће да би се сакрио у шуми“*, док су у другим местима *„остале само жене, стари и деца“*. Већина војно способних мушкараца је пребегла на десну обалу Дрине у хрватску зону.²⁶⁹⁶

На основу чега је италијанска команда извела ове закључке, можемо видети из њених дневних извештаја. Око 10. септембра је у околини Ифсара убијен је један Србин, од стране неидентификованих лица. Нешто касније 14. септембра у селу Хунковићима четници Милана Матовића,²⁶⁹⁷ убили су Реџа Рушчића, док су муслимани мештани растерани (10 муслиманских породица са око 50 чланова).²⁶⁹⁸ Дана 21. септембра у селу Подкозари, Чајнички срез, убијен је Мехмед Ођаковић, док је његова жена тешко рањена. Он је ликвидиран код своје куће. Истог дана у селу Закаље код Горажда ликвидиран је Мујо Сухо, а рањен Јашар Омер. У оближњем селу Требешеву је убијена једна муслиманска. Италијани су за ове изгреде окривили Гојка Крезовића. Паралелно са овим убиствима одвијао се

²⁶⁹⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della divisione „Taurinense“ – mese di settembre 1942., p. 3.

²⁶⁹⁷ Према договору Павла Ђуришића и генерала Еспозита током јула, који је одобрио и гувернатор Бироли, четничком команданту је дозвољено да распореди 500 људи дуж Таре у Фочанском срезу. За њиховог команданта је постављен поручник Милан Матовић, иначе заповедник илегалне Фочанске бригаде ЈВуО-а. Официр за везу са окупатором био је Василије Бодирога. Они су званично били део националистичких група мајора Ђуришића и издржавале су их италијанске власти. Били су распоређени на следећи начин: Челебић (100 људи), Потпеће (100 људи), Ифсар (150 људи), Безујно (130 људи) и Фоча (40 људи). Пошто је у зони остало више четника, легализовано је још њих 180 у оквиру новоформиране жандармерији за Фочански срез, односно још 70 људи у Ђуреву. Тако је Матовићу на располагању укупно било 770 легализованих бораца... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 11. settembre 1942., p. 3.

²⁶⁹⁸ Ibid, 15. settembre 1942., p. 1; Ibid, 27. settembre 1942., p. 1.

напад муслимана из села Стргачине на Србе у селу Дубац. Пошто је њихов командант Стојан Шубара на време тражио помоћ Италијана није било жртава. Догађаји који су се збили само током 21. септембра јасно осликвају потпуну анархију које се ширила десном обалом горњег тока Дрине.

На нове изгреде није се дуго чекало. Италијански гарнизон у Руду је добио пријаву да су непозната лица 24. септембра отворила ватру и усмртила 40-годишњег Расима Косовца у Косовићима, док је са својим сином чувао стоку.²⁶⁹⁹ Три дана касније код Челебића је смртно рањен легализовани четник Милош Радовић. Њега је напала група милиционера из Буковице, Пљеваљски срез. Истовремено је слична судбина задесила и председника општине Заборак, Лаза Клицуру. Пошто је из заседе устрелен недалеко од своје куће, он је преминуо на путу за болницу у Чајничу. Одмах после тога у Чајниче су побегли председници општина Батово и Миљено, обојица муслимани, страхујући од репресалија четника. Дан раније пронађен је леш једног муслиманског милиционера са Буковице, на локалитету Михоље, јужно од Чајнича. Исти је био курир Латифа Мочевећева, команданта тамошњег колаборационог одреда.²⁷⁰⁰

Међусобни напади и убијања муслимана и хришћана у Фочанском, Чајничком и деловима Вишеградског среза, наставили су се и у наредном периоду. Додатно су их распиривале борбе на левој обали, који су се концентрично шириле даље појачавајући степен насиља.²⁷⁰¹ Првог октобра око 200 Срба под Крезовићевом

---

²⁶⁹⁹ Ibid, 23. settembre 1942., p. 2–3; Ibid, 27. settembre 1942., p. 1.

²⁷⁰⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 176 del giorno 3. ottobre 1942., p. 2; Ibid, Nr. 180 del giorno 7. ottobre 1942., p. 2; Сви ови инциденти изазвали су прикупљања већих снага четника и муслимана, што је опширни сукоб учинило неизбежним. До њега је дошло 28. септембра увече у зони Милошевића у Вишеградском срезу, где су раније припадници „Црне легије“ ликвидирали неколико хиљада Срба. Током борбе погинуло је око 40 усташа, углавном локалних муслимана, односно 8 четника. Мајор Баћевић је 7. октобра јављао да је у овом сукобу муслиманима стигла помоћ чак из Међеђе и да су губици усташа бројали око 100 људи. По њему четници су имали 3 мртва и 3 рањена борца. О озбиљности сукоба говори и то да је Баћевић одмах кренуо на лице места... Ibid, Nr. 179 del giorno 6. ottobre 1942., p. 3–4; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 20, стр. 34, деп. 2398.

²⁷⁰¹ Усташки батаљон стациониран у Рогатици је на пример, крајем септембра данима вршио рације у селу Дуб, југоисточно од ове вароши, убијајући и пљачкајући Србе. Затим су четници из зоне Фоче 1. октобра побили све војно способне мушкарце у оближњем муслиманском селу. Истовремено су се сукобили четници Стојана Поповића са усташама код Устипраче. Они су претрпели пораз, што су усташе искористиле да заробе 10 његових бораца. Сви су побијени, иако су неки припадали одредима легализованим код италијанских власти... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 174 del giorno 1. ottobre 1942.,

командом предузело је опсежну акцију против муслимана на левој обали Лима у Чајничком срезу, која је трајала скоро 24 часа. Главни циљ је била пљачка. Прва насеља на удару била су Стргачина и Омачина, северно од Руда. Будући да су очекивали напад, мухамеданци су одмах напустили Стргачину бежећи у оближњу Стрмицу, где се налазио један одред муслиманске милиције. Пратили су их становници оближњег Грабовика, Пребишића и Омачине. Дан раније исто су учинили муслимани из Раонића. Четници су онда опљачкали Стргачину. Крезовића људи су у заједници са православцима из Дубца, даље опљачкали стоку из Радожеља, Прибишића, Мандре и поготово Пазалја. У Мандри су спаљене и две куће. Сељаци су тврдили да су их напали „комунисти“, будући да се Крезовић раније борио на њиховој страни. Иако су имале информације о могућем четничком нападу, италијанске трупе су се још једном показале као недорасле очувању мира на овом немирном простору.²⁷⁰²

Као у многим случајевима до тада, насиље је вршено и над женама и децом. Тако су две муслиманке, сестре Тима и Ђева Мујџиновић из села Паравци, Чајнички срез, нестале 14. октобра на путу ка Рудом. После неколико потрага оне нису пронађене. Пошто је ова зона била преплављена наоружаним људима свакакве врсте, цивили се ни пред киме нису могли осећати сугурним. О томе сведочи случај који се одиграо 15. октобра недалеко од Заборка. Два непозната лица, убила су и опљачкала Риста Клицуру, Добра Ђурђевића и Миљивоја Шубару. Како стоји у извештају карабињерије виновници овог догађаја носили су четничке капе и били наоружани југословенским пушкама.²⁷⁰³ То не мора да значи да су их побили припадници ЈВуО-а, али податак да се више није знало ко је под којом капом, можда и најбоље говори о егзистенцијалног несигурности свакодневнице.²⁷⁰⁴

---

p. 2; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 13. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁰² Ibid, 3. ottobre 1942., p. 1; Ibid, 4. ottobre 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 180 del giorno 7. ottobre 1942., p. 2-3; Ibid, Nr. 181 del giorno 8. ottobre 1942., p. 3-4.

²⁷⁰³ Ibid, Nr. 208 del giorno 4. novembre 1942., p. 4; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 17. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁰⁴ Гојко Крезовић није мировао. Он је са људством упао 21. октобра у Батовску општину, што је приморало већи број муслимана да се склони у Чајничке. Код села Каровића Крезовић се сукобио

У прилог општој психози народа на овом простору иде и податак о присуству усташа у Чајничком срезу. Крајем октобра једна њихова једница састављена од муслимана под командом Емила Субашића напала је 25. октобра Србе у Зубњу код Руда. Акцију је извршио Мујо Хогих, Субашићев заменик. Италијанске власти су на терен послале одред легализованих четника из Прибоја. Они су међутим, истог дана упали у заседу коју им је Хогих припремио. На четничкој страни погинуо је Бошко Милановић. За то време Емил Субашић и његове усташе су напале села Хунковиће и Бјељевине, а неколико дана касније и Равне Њиве.²⁷⁰⁵ Субашић је ноћу 27. октобра дошао у Бјељевине и убио Гавра Тодоровића и његовог сина, те ранио једну жену и опљачкао стоку. Наредне ноћи у селу Округлице иста група је ликвидирала легализовног четника Рада Јаворца и његову тетку.

Да би спречили распламсавање сукоба Италијани су на терен послали мешовиту комисију локалаца да би заједнички извршили увиђај. Према четничким извештајима, ова иницијатива није дала резултате. Муслиманска милиција са Металке је затим у заједници са Субашићевим усташама, 31. октобра напала четнике на више места у Чајничком срезу. О озбиљности ситуације говори иницијатива Италијана да организују сусрет између Милана Матовића и Латифа Мочевећа. Иако је до састанка дошло почетком новембра, ни он није допринео смиривању страсти.²⁷⁰⁶

са муслиманском милицијом са Металке, која је била послата од окупатора да се обрачуна са њиме. После борбе милиционери су се повукли без губитака. Ситуација се донекле примирала после интервенције италијанске војске, иако ова није водила борбе. У циљу сузбијања Крезовићевих акција Италијани су почетком новембра ухапсили четнике Влада и Милета Крезовића, његову браћу, који су били међу Матовићевим легалним људством... Ibid, 2. novembre 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 201 del giorno 28. ottobre 1942., p. 2; Ibid, Nr. 197 del giorno 24. ottobre 1942., p. 2; Ibid, Nr. 200 del giorno 27. ottobre 1942., p. 1-2.

²⁷⁰⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 2. novembre 1942., p. 2.

²⁷⁰⁶ Емил Субашић је иначе, био родом из раније опљачкане Стргачине, одакле је ступио у усташе иако је једно време имао добре односе са партизанима. Када су му међутим, убијени отац и брат, он се вратио на овај простор и почео да врши илегалну организацију муслимана за усташе између Лима, Дрине, Горажда и Руда. Оружје и новац је добијао од власти НДХ... Ibid, 30. ottobre 1942., p. 1; Ibid, 11. ottobre 1942., p. 3; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 208 del giorno 4. novembre 1942., p. 4-5; ВА, ЧА, кут. 300, ф. 1, док. 1, стр. 141, деп. 887.

У селу Милићима код Чајнича су се речју, већ 2. новембра четници и муслимани сукобили пошто су први напали насеље. Један милиционер је повређен, док је муслимански живаљ побегао у правцу Буковице. Матовићеви четници су наредног дана дошли у зону Слатине и тамо од муслимана опљачкали храну и стоку. Пошто су италајанске трупе изашле из Чајнича, четници су се повукли. Ова акција бацила је сенку на разговоре Матовић-Мочевих, а наредни догађаји показаће више на штету Срба.²⁷⁰⁷

Потискујући четнике широм чајничког краја, муслиманске снаге су у заједници са усташама, 7. новембра заузеле српска села Горње и Доње Требосиље, Шахдане и Близну. Затим су сва четири села опљачкали и спалили. Мајор Данило Салатић послао је алармантну вест ВК ЈВуО-а да муслимани уз помоћ усташа желе да очисте Чајнички срез од четника и споје се са јачим снагама муслиманске милиције на истоку, превасходно са хоџом Пачаризом у Милешевском срезу. О намерама муслиманских команданата да се повежу и са милицијом из Сјеничког среза, писао је и капетан Бојовић. Салатић је навео да се део трупа које су попалиле поменута села „*инфилтрирао из Санџака*“.²⁷⁰⁸

Када је окупаторска војска 8. новембра изашла на терен у Доњем Требосиљу је од становника затекла само неколико старијих жена. Горње Требосиље је међутим, били потпуно уништено и напуштено. Затечено је 5 лешева убијених четника, међу којима и остаци Михаила Фазице команданта локалне сеоске милиције. Констатован је и нестанак једне девојчице коју су киднаповали нападачи. Следећи њихов траг Италијани су стигли у оближње село Каоштице и тамо заткели 17 наоружаних лица са опљачканим стварима. Иако нису припадали њиховим формацијама, окупаторски војници су их разоружали и пустили кућама. Ухапшен је само њихов командант.²⁷⁰⁹ Од њега су окупаторске власти добиле податке да је Субашић водио напад уз помоћ усташа са леве обале Дрине, те да је

²⁷⁰⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 2. novembre 1942., p. 1; Ibid, 3. novembre 1942., p. 1.

²⁷⁰⁸ Стога је тражио од ВК ЈВуО да црногорски четници изврше „*притисак у правцу Чајничког среза како (би, М.Ж.) тако олакшали ситуацију*“ по српско становништво... ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 7, стр. 24, 26, деп. 126а, 126б, 137; ВА, ЧА, кут. 140, ф. 3, док. 9, стр. 1.

²⁷⁰⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 217 del giorno 13. novembre 1942., p. 1-2; Ibid, Nr. 232 del giorno 28. novembre 1942., p. 3; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 10. novembre 1942., p. 1.

изгубио двојицу бораца током паљења хришћанских села. После акције он је отишао у Међеђу, где је усташком команданту предао једног заробљеног четника из Требосиља, који је вероватно касније убијен. Италијани су међутим, 15. новембра пустили на слободу команданта муслиманске милиције у Каоштицама, који је са собом понео и одузето оружје од његових милиционера. Тиме су као и више пута до тада, само на другим местима, показали да немају намеру да зауставе верски сукоб између хришћана и муслимана.²⁷¹⁰

Истог дана када се одиграо сукоб код Требосиља, муслимани су усмртили и Дика Дачевића у селу Пониквама код Металке. Користећи општи метеж у околини Чајнича, Гојко Крезовић је такође, ступио у кацију. Његови људи су у суседном Фочанском срезу притисли муслимане у селима Годијено и Тохолји. У првом насељу је опљачкано и запаљено 7, а у другом 4 куће. Већ 14. новембра четници су у селу Подмељине северозападно од Чајнича убили једног муслимана. Два дана касније страдао је још један његов сународник. Овога пута је био у питању мештанин села Слатине. За ова убиства италијанске власти су окривиле Матовићеве људе, али као и у Субашићевом случају, никога нису хапсиле.²⁷¹¹

По аутоматизму који је делом везан и за менталитет локалног живља, за већим сукобима уследиле су локалне освете у виду убистава из заседа или пљачке. Матовићеви четници ликвидирали су тако у Подмељинама 14. новембра Хасана Ћеха из Огличева. Два дана касније четници су у Слатини код Ифсара опљачкали и усмртили Ага Драгоља. За то време неколико милиционера из Миљена, на челу са Салком Кудимом, усмртили су Благоја Обреновића у Зупчићима, предграђу Горажда. Пошто нису могли да нађу команданта милиције Кудима, Италијани су узели четворо муслимана из Миљена за таоце. Муслимани из Милетковића опљачкали су такође, 18. новембра православца Мата Пукету у селу Хајдановици, недалеко од Батова.²⁷¹² Из освете сутрадан је у Милетковићима рањен 15-годишњи Дервиш Пухара, а у Шахданима вероватно од стране истих починиоца, убијен Нециб Омерагић, 14-годишњи дечак. У околини Миљена је затим, покушан атентат на Бика Рашида из Влаховића. Исти је рањен успео да дође до болнице у Чајничу и

---

²⁷¹⁰ Ibid, 15. novembre 1942., p. 1.

²⁷¹¹ Ibid, 12. novembre 1942., p. 2.

²⁷¹² Ibid, 17. novembre 1942., p. 1; Ibid, 22. novembre 1942., p. 1.

преживи. Десетак дана касније у селу Пријаковићима код Ифсара од стране четника је усмрћен и Хасан Ђорић, мештанини поменутог села.²⁷¹³

Кулминацију овог насиља над муслиманима представља стравичан злочин у селу Грдијевићима, недалеко од Челебића. Група од 8 четника предвођена Лаком Дакићем упала је крајем новембра у насеље, запалила неколико кућа и убила већину муслимана мештана које су затекли. Радило се о женама и малолетној деци. Лешеве жртава су убацили у један амбар и запалили. После неколико дана су се вратили на место злочина и тела која нису изгорела, покопали.²⁷¹⁴ Вест о овом догађају пренеле су власти НДХ, док зачуђујуће, Италијани нису оставили никаквих података о масовном убијању муслимана на њиховој територији, могуће је и због предострожности које су у том правцу предузели четници, спаљујући или покопавајући лешеве.

Уследио је муслимански одговор у виду организоване акције широм Чајничког и Фочанског среза. Током прве половине децембра они су из околине Чајничка кренули и у помоћ муслиманима у Пљеваљском срезу, који су трпели губитке од стране бројнијих четничких снага. Једна таква операција спроведена је првих дана у месецу, када је у борбама са милицијом са Метаљке и околине (око 800 бораца) погинуло 10 четника. Мајор Остојић је 21. децембра писао и да су се током децембра наставиле муслиманске акције против четника и православног становништва на територији Фоче и Чајничка. Њих је оценио као одмазду за четнички напад на Фочу у августу месецу и друга насиља у међувремену.²⁷¹⁵

Тако су 20. децембра „*нерегуларни*“ муслимански одреди из Чајничког и Пљеваљског среза, уз помоћ усташа који су се пребацили са леве обале Дрине, напали четнике поручника Матовића у Ифсару. Будући да су Срби у овој зони имали неколико стотина пушака, напад на село је одбијен, а и становништво је

---

²⁷¹³ Ibid, 27. novembre 1942., p. 2; Ibid, 2. dicembre 1942., p. 1.

²⁷¹⁴ Тада су страдали: Ђула Катана са 4 деце, Мерја Катана са 3 деце, жена Шућра Хоџића са 5 деце, Фага Алић са 2 деце, Ханида Клинац са 4 деце, Умија Риза са 5 деце, Захида Риза са 2 деце и Фага Малут са 4 деце. Укупно 37 особа... Smail Čekić, *Genocid na muslimanima u Drugom svetskom ratu – dokumenti*, Сарајево, 1996, str. 225–226; Требало би навести да је датум ове четничке акције донекле нејасан. У истој књизи се наводи и четнички документ који помиње насиље у Грдијевићима, али крајем октобра и са мањим бројем жртава на 210 страници.

²⁷¹⁵ ВА, ЧА, кут. 276, ф. 1, док. 1, стр. 31, деп. 3460; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, стр. 30, деп. 3844.

остало у месту. На одбрани Ифсара је био и Матовић. Током борбе су рањена 3 четника и један муслиман. Када су сутрадан изашли на терен Италијани су упутили оштро упозорење свим старешинама села на територији Ифсара да се примире и не сукобљавају.²⁷¹⁶

Покрет већег броја наоружаних муслимана на овом сектору, изазвао је „*комешања муслимана у Санџаку*“. Стога је Остојић италијанским властима преко команде легализовних четника, 21. децембра поставио ултиматум, да ће се „*спалити све Турско у Чајничком срезу*“ уколико не престану њихове акције на овој територији. Италијани су ову поруку схватили озбиљно, те су интензивирали рације по унутрашњости. Обећали су да ће зауставити муслимане и вратити стоку који су ови током децембра похарали. Међу муслиманским снагама су поново пронашли и усташе. Стога је Остојић 23. децембра прибележио да се стање у околини Чајничка поправило.²⁷¹⁷

Његов оптимистички закључак није био на месту. У наредним данима муслиманске трупе које су се у Чајничком срезу скупиле са више страна, наставиле су са нападима на локалне хришћане. На удару се 24. децембра нашло становништво Батковића, недалеко од Чајничка. Током борбе муслиманис у превагнули, а затим опљачкали и запалили село. Погинуо је Стојан Човић, а рањен Марко Јовић. Обојица су били припадници националистичких снага под Матовићевом командом. Затим су муслимани изазвали неколико инцидената у троуглу Ифсар – Огличево – Подкозара. Притом је опет масовно пљачкана стока од хришћана. Италијанска војска је приликом обиласка Огличева 26. децембра зауставила 73 наоружана муслимана од којих је само 27 припадало колаборационим јединицама, односно имало дозволу за ношење оружја. Осталих 46 људи су разоружани и послати у Чајничке. Тројица међу њима су носили усташке униформе. Они су после испитивања признали да припадају усташком гарнизону у Горажду и да су се илегално пребацили преко Дрине. После упућеног

---

²⁷¹⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 23. dicembre 1942., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 261 del giorno 27. dicembre 1942., p. 2.

²⁷¹⁷ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. 5, деп. 3889 и стр. 8, деп. 3913; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. 14, деп. 3074.

протеста хрватском гарнизону у Горажду, због нарушавања безбедности од стране усташа, Италијанима је одговорено да њихов командант нема довољно људи да контролише све прелазе преко реке. Тиме је Италијанима латентно поручено да власти НДХ не желе да делују по овом питању, што је и разумљиво ако се има у виду да су оне и слале усташе на десну обалу Дрине.²⁷¹⁸

Усташе су истовремено притисле и православце у селу Брајићима, где су погубили једног Србина и ранили му жену. У Доњем Требосиљу, која је раније било спаљено, малтретирали су и пљачкали мушкарце и жене мештане, који су затим поново избегли. У Фочи и Горажду су виђенији православци протествовали против насиља муслимана и тражили да им се врати украдено. Италијани су стога наредили командантима муслиманске милиције да присиле њихово људство да врате одузету стоку и покућство. Сви позиви су међутим, остали без резултата. До 30. децембра муслимани су још једном напали Ифсар. У току борби је убијен један Матовићев четник, док је други рањен. Северно од Чајнича мухамеданци су упали у село Ђаковићи. Насеље је спаљено, а српско становништво се разбежало. Италијани су и за ове инциденте преваходно кривили усташе са леве обале Дрине. Због овакве ситуације Матовић је молио помоћ од Баћевића. Италијани међутим, нису дозволили никакве покрете четника из те зоне према Чајничком и Фочанском срезу.²⁷¹⁹ И поред тога ВК ЈВуО-а почела је да разрађује планове за акцију која би унуштила муслиманске одреде на потезу од Чајниче – Фоча и спречила даље преласке усташа преко Дрине, о чему ће речи бити касније.²⁷²⁰

---

²⁷¹⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 26. dicembre 1942., p. 2; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 267 del giorno 2. gennaio 1943., p. 1-2; Ibid, Nr. 262 del giorno 28. dicembre 1942., p. 1.

²⁷¹⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 29. dicembre 1942., p. 2; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 264 del giorno 30. dicembre 1942., p. 1-2.

²⁷²⁰ Генерал Вивалда оценио је целокупну војно-политичку-економску ситуацију као веома тешку. Он је у једном реферату послатом надлежнима, проницљиво закључио шта је основа верског антагонизма између муслимана и хришћана. У Вивалдином извештају је између осталог записано: *„Православци и муслимани су подељени, осим верском мржњом, и политичким схватањима и дијаметрално различитим интересима. Муслимани су задовољни што њихова територија улази у састав хрватске државе, која је јасно показала да фаворизује муслиманско становништво у односу на Србе, али изјављују да би савршено дисциплиновано прихватили... било чију доминацију осим српске. Срби, са своје стране, изјављују да никада неће дозволити Хрватима да чврсто стану на десну обалу Дрине, и виде у муслиманима, који су у срезovima Чајниче и Фоча у већини,*

Инциденти у Пљеваљском и Прибојском срезу

Турбулентна дешавања у горњем Подрињу реметила су стање безбедности у Пљеваљском и Прибојском срезу. Најпре су мањи делови четничких снага из пљеваљског краја учествовали у нападу на Фочу, а акције муслиманске милиције са Буковице и поготово оне са Метаљке, вршене су широм оба среза. Пошто су међутим, једино на овим местима постојале војно респектабилне јединице муслимана, које су притом, имале надлежност над територијом неколико срезова, муслиманско становништво се нашло на удару бројнијих четничких снага. Стога се њихов положај донекле може упоредити са оним које је имао српски живаљ на десној обали Лима у Бјелопољском и Сјеничком срезу.

Како би ставили под контролу новоуспостављене општинске власти и оружане одреде који су им додољени, четници из Пљеваљског среза су отпочели са ликвидацијама муслимана, али и православаца, за које су имали податке да посредно или директно сарађују са окупаторским властима. Крајем августа (29. август) припадници Пљеваљске бригаде ЈВуО-а су у Прачица, недалеко од Мељака, ликвидирали двојицу милиционера. У питању су били 50-годишњи Тахир Диздар и Исмаил Талајзија. Први је према извештају карабињерије из Пљеваља важио за „поузданог“ и „драгоценог“ доушника, који се у тренутку смакнућа налазио на задатку који му је поверило обавештајно одељење дивизије „Тауриненсе“. После убиства Диздару је одузета сва документација коју је имао код себе. Поред ове двојице убијена су још три лица, која су се игром случаја затекла у њиховој близини. Радило се о Тахировом сину Исмету Диздару (25 година), Мухарему Боксану (30 година) и његовој жени Фатми Боксан (25 година). Требало би рећи да су Италијани означили и Мухарема као њиховог шпијуна.²⁷²¹

озбиљну препреку за остваривање њихових намера. Муслимани, између осталог не крију симпатије које имају према својим истоверницима преко Дрине и према усташама који их охрабрују и помажу. Православци 'нак, осећају повезаност са четницима преко Дрине и националистима преко Таре, који не штеде, ни у конкретном смислу, при показивању њихове солидарности“... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica mese di novembre 1942., Nr. 4911, p. 1, 6.

²⁷²¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 30. agosto 1942., p. 1; Ibid, 2. settembre 1942., p. 4; 36or

На овај начин је дискредитован рад целе Мељачке општине. Стога је окупатор спровео истрагу, која је после извесног времена указала да је виновник убиства био извесни четник Јосиф Бабић. Он је на саслушању признао кривицу и стога је крајем октобра наводно стрељан на Мељаку.²⁷²² Био је ово међутим, још један промашај италијанских власти. Како се показало током наредних месеци егзекуција Бабића је била симулирана од стране војводе Ирића и он је остао жив и здрав међу четницима.²⁷²³

Потом је уследио нови четнички напад на муслимане Мељачке општине. Овога пута су били у питању људи капетана Бојовића, команданта Дурмиторске бригаде. Под вођством Живана Обренића из Челебића, група од 20 четника напала је 31. августа увече муслимане у селу Војтинама. Током гоњења мештана четници су убили Бајра Дурака и заробили Хасиба Рамовића, који је после мучења заклан. Из Војтина је опљачкана сва стока, резерве хране и покућство. Било је и насиља над женама приликом чега је силовано неколико девојака. Дана 3. септембра и у Бобову се појавило 300 Бојовићевих четника пристиглих са Жабљака. Њихова намера је била да нападну Буковицу. Сазнавши за ово италијанске власти су одмах послале чету војника у помоћ муслиманима, док су са друге стране, око 100 Ирићевих четника послали у Мељак. Правовременом интервенцијом окупатора сукоб је спречен.²⁷²⁴

Неколико дана касније окупаторске власти су обавештене да су 6. септембра на путу Пљевља – Пријеполје, на локалитету Баре, од муслимана убијени 20-годишњи Спасо Шљука и 25-годишњи Иван Новаковић. Први је био легализовани четник одреда у Вијенцу. Како су италијанске власти утврдиле ово је било убиство из освете због ранијих дела покојника. Два дана касније, 8. септембра, дошло је до окршаја између милиционера са Метаљке и Ирићевих четника стационираних у Бољанићима. Битка се одиграла у селу Потковачу, пошто је око

сарадње са Италијанима Диздар је на смрт осуђен и од стране комуниста још крајем јануара 1942. године. Исти је оптужен као „*нетоклонаш и вођа муслиманске реакције у Мељаку*“... ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 1, док. 15, стр. 2.

²⁷²² „*Пљеваљски весник*“ за 26. октобар 1942. године, стр. 1.

²⁷²³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 1.

²⁷²⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 5. settembre 1942., p. 1-2; Ibid, Dal Comando divisione „Taurinense“ al Comando presidio Cajnice, Nr. 3202, 4/9/1942., p. 1.

20–25 милиционера упало током ноћи у село, а затим тукло, па заробило већину српских мештана. Муслимани су опљачкали све куће у селу. Током борби један милиционер је погинуо, а други рањен. Одступајући милиционери су међу сужњима убили: Здравка Даниловића, Прола Дајовића, Глигора Стијеповића и Маринка Јокнића. Овај последњи је жив спаљен у витлу дасака.²⁷²⁵

Да би смириле страсти италијанске власти су одмах спровеле истрагу. Увиђај је спроведен у присуству четничких команданата Василија Бодирогe и Богољуба Ирића, односно заповедника муслиманске милиције са Метаљке Асима Хашимбеговића.²⁷²⁶ Колико је ова дипломатска акција окупатора учинила на измирењу муслимана и хришћана у Пљеваљском срезу, говори нови инцидент који се одиграо у селу Војтине већ 9. септембра. Док су италијанске трупе биле у Потковачу, поручник Јеловац се појавио са 30 људи у овом насељу и заробио 7 муслимана мештана који су радили у пољу. Остатак сељака је са породицама побегао у село Буковицу, остављајући иза себе стоку и храну. Италијанске власти су сматрале да су Јеловчеви четници из освете убили муслимане које су одвели са собом, мада то нису и потврдиле. После ових догађаја ситуација у Пљеваљском срезу је доведена до усијања. Генарал Вивалда је писао да је „*стање веома напето*“, те да се обе стране „*боје даљих одмазди које би могле да имају озбиљне последице*“.²⁷²⁷

Страх локалног живља показао се убрзо као оправдан, будући да су оружани инциденти почели да се дешавају широм среза. У Косаничкој општини је половином месеца убијена једна муслиманка, чији је муж био милиционер на Метаљци. Десетак дана после овог догађаја, на истом месту је ликвидиран још један муслиман. Починици су у оба наврата остали непознати, али су вероватно били локални четници. У међувремену, недалеко од Мељака ликвидирана су и двојица припадника жандармерије из Пљеваља. Аљо Пјејовић и Шемсо Делковић умрђени су 19. септембра на граници општине, а онда опљачкани и бачени у Њехотину. Према писању „*Пљеваљског весника*“ за убиство су првобитно

---

²⁷²⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 6, стр. 1; М. Војиновић, *нав. дел.*, стр. 56–57; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 8–9. settembre 1942., p. 1;

²⁷²⁶ Ibid, 11. settembre 1942., p. 2.

²⁷²⁷ Ibid, 14. settembre 1942., p. 2.

окривљени легални четници Богољуба Ирића који су пратили двојицу страдалих кроз Мељачку општину. Касније је утврђено да су их ипак, побили илегални четници под командом поменутог Бабића, који је признао и ова убиства.²⁷²⁸ Врло је тешко међутим, повући јасну линију између четничких трупа, поготово надлежности њихових команданата.

Ирићеви четници који су чували пут према Пријепољу нападнути су затим, ноћу 22. септембра од стране 40 наоружаних људи. После краће борбе један четник је остао рањен, док су се нападачи повукли.²⁷²⁹ Према Латифу Мочевевићу његова милиција се 27. септембра сукобили са четницима и код села Татаревине на граници између Пљеваљског и Фочанског среза. Тада је погинуо четник Лаловић.²⁷³⁰ Исте ноћи имали су сукоб са наоружаним Србима из Буковичке општине које је водио извесни Марко Шкулетић, пошто су напали једно муслиманско домаћинство у Клакорини и запалили једну шталу. Целокупно муслиманско становништво способно да носи оружје одмах се искупило ради одбране села. После краће борбе нападачи су одбијени без жртава.²⁷³¹

Десетак дана касније, муслимани и православци су имали још једно одмеравање снага. Наиме, 7. октобра у селу Градини недалеко од Пљеваља је дошло до размене ватре, током које је један муслиман погинуо, а четворица рањена. Двојица од њих су били милиционери на служби у селу.²⁷³² У мешовитом селу Оџаци 18 км западно од Пљеваља, убијена је 12. октобра још једна особа која је сарађивала са Италијанима. Четници из Забрђа су ликвидирали Хамдију Ченгића, припадника угледног братства из овог села. Усмрћен је пуцњем из пушке, а по наређењу капетана Раилића. Ченгић је иначе био сарадник цивилног комесара при дивизији и доушник њеног обавештајног одељења.²⁷³³ Догађај се одиграо на други дан муслиманског верског празника Бајрама, што је додатно увредило муслимане. Уредник „Пљеваљског весника“ Глигорије Божовић оштро

²⁷²⁸ Ibid, 23. settembre 1942., p. 3; „Пљеваљски весник“ за 26. октобар 1942. године, стр. 1.

²⁷²⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 22. settembre 1942., p. 1.

²⁷³⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 180 del giorno 7. ottobre 1942., p. 2.

²⁷³¹ Ibid, Nr. 179 del giorno 6. ottobre 1942., p. 3.

²⁷³² Ibid, Nr. 181 del giorno 8. ottobre 1942., p. 1.

²⁷³³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 13. ottobre 1942., p. 1; М. Војиновић, *нав. дел.*, стр. 56.

је осудио Ченгићеву погибију у новом броју овог листа. Он је за убиство оптужио неодговорне елементе, како четнике, тако и комунисте.²⁷³⁴

Због велике хајке тих дана на неколико преосталих комуниста широм Пљеваљског среза, верска трвења су престала на кратко. Но, затишје није дуго трајало. Већ 25. октобра тројица четника су на месту Зовин Поток у атару села Левер Таре, убили Аља Шабановића и његову 60-годишњу мајку Фатиму. Убиство је учињено због пљачке стоке. Пошто су спровеле истрагу, италијанске власти су као кривце означиле тројицу православца, који су убрзо ухапшени.²⁷³⁵ Наредне ноћи тројица легализованих четника из Пљеваља нападнути су од муслимана током вршења задатка на месту Коријен, јужно од вароши. Током пуцњаве смртно је рањен Стеван Кнежевић.²⁷³⁶

Због заостравања сукоба између муслимана и хришћана у суседном Чајничком срезу, коме су се окренуле локалне јединице обе стране, прва половина новембра је у Пљеваљском срезу била мирна. То међутим, није потрајало. ВК ЈВуО-а је још почетком октобра из Поблаћа добила позив за помоћ од стране локалног српског живља, а због милиционера са Металке. На њега није одговорила нити слањем трупа, нити пошиликом наоружања. Опасност међутим, није пролазила. Половином или крајем октобра Милутин Јеловац вођа четника са подручја Мељака, добио је информацију да милиција припрема напад на хришћане у Подблаћу, Саставцима, Забрњици и Сочицама. Како је Јеловац писао циљ им је био да преостале Србе на овом простору „*дефинитивно пригуше*“.²⁷³⁷

Због опасности од милиционера са Металке четници из Прибојског среза су половином новембра угрозили муслимане у Сочичкој општини. Становници села Кукуровићи и Бранчићи, места на тремеђи Пљеваљског, Чајничког и Прибојског среза, нашли су се на удару 22. новембра. Села су опљачкана, а мештани су попут њихових истоверника из Декара и Сочица, побегли по хладноћи и снегу у

---

²⁷³⁴ „Пљеваљски весник“ за 21. октобар 1942. године, стр. 1.

²⁷³⁵ У питању су били: Владимир Остојић из Ђурђевића Таре, Обрад Калпачина и Јован Јешић, обојица из Шавника... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 28. ottobre 1942., p. 2; Ibid, 10. novembre 1942., p. 2.

²⁷³⁶ Ibid, 29. ottobre 1942., p. 1.

²⁷³⁷ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 13, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 143, фас. 2, док. 36, стр. 1.

Бољаниће или Металку. Неки су продужили даље за Чајниче и Пљевља. Опет се назирао сукоб већих размера.

Муслиманска милиција из Буковице се одмах сукобила са хришћанима из Фочанског среза, а она са Металке кренула у правцу Сочичке општине. Око 120 милиционера је међутим, дочекано четничком ватром. Развила се огорчена борба на Мустафином гробу у Поблаћу, током које је боље наоружана милиција потисла четнике, који су се повукли оставивши за собом 6 мртвих. Пошто су се милиционери овде задржали све до 25. новембра, избило још неколико окршаја. Муслимани су превладали и тако обезбедили њиховом живљу повратак. Истовремено су међутим, потерали хришћанско становништво из Подблаћа, углавном жене и децу, у правцу Пљеваља. Иако су четници из Сочица и Бучја послали позиве у помоћ широм среза, остали су сами, будући да су италијанске власти издале строга наређења легализованим командантима да не напуштају положаје без њихове дозволе. Притом нису нису враћали милиционере на Металку, већ су на подручје Сочичке општине послали одред црнокошуљаша да смири ситуацију.²⁷³⁸

На огорчене борбе надовезали су се догађаји који ће „дубоко узнемирити“ и „страшно пореметити“ осетљиве односе између конфесија у Пљеваљском срезу. Почело је са инцидентом на месту Јакупов гроб, јужно од Бољанића, близу пута Пљевља – Чајниче.²⁷³⁹ Око поднева 29. новембра група четника у јачини између 20–60 бораца напала је око 60 муслимана из Буковице који су се упутили на пијаци у Пљевљима. Радило се о делу трупа Пљеваљске бигаде окупљених из Мељачке, Бобовске, Хоћевинске и Косаничке општине. Било их је укупно око 200. Четнике су водили: Милутин Јеловац, Веселин Ђуковић, Миле Ђуковић, Ђуро Ђуковић и др.

Муслимани су са собом имали житарице и друге животне намирнице, 50 товарних коња, 30 волова и 30 оваца. Пошто су пресрели караван, четници су заробили 48 муслимана (могуће је да је међу њима било и милиционера са

²⁷³⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 25. novembre 1942., p. 1; Ibid, 26. novembre 1942., p. 1-2; Ibid, 30. novembre 1942., p. 1.

²⁷³⁹ „Пљеваљски весник“ за 11. децембар 1942. године, стр. 1.

Буковице) те их везали конопцима и повели ка Мељаку. Стоку и намирнице су опљачкали. Неки од заробљених муслимана су убрзо успели да побегну, иако је на њих отворена ватра. Преостали сужњи су током пута тучени. Између села Бољанића и Глиснице целокупно муслиманско становништво је избегло. Исто су учинили и сви војно способни мушкарци муслимани из Мељачке општине. И Срби су се затворили у своја села очекујући репресалије милиционера. Италијанске власти су до 9. децембра утврдиле да су четници ликвидирали укупно 11 заробљених муслимана. Код Јакуповог гроба затечена су тела двојице њих из села Градца. Осталих девет лица су усмрћена касније, као сужњи.²⁷⁴⁰

Четничка акција се међутим, није завршила на овим ликвидацијама. После напада на Јакуповом гробу део њихових снага је кренуо ка југу, односно местима Градац, Церовци, Леово брдо и Шљуке. Неколико муслиманских кућа у тим селима је опљачкано, а стока отерана са осталим пленом за Мељак. Притом је убијено још 12 муслимана мештана, међу којима је било и жена.²⁷⁴¹ Затим је група четника предвођена Божом Јеловцем, Бранком Ђеклићем и Миливојем Обрадовићем упала у село Левер Таре вршећи насиље над делом муслиманских становника који нису успели да избегну. Том приликом су убијени: Чарковић Шабан, Каровић Шабан и једна старија муслиманка која је бачена у запаљену кућу. У селу је изгорело 18 муслиманских кућа, те опљачкана сва стока и покућство. Талас насиља стао је коначно 1. децембра, када су четници погубили Реца Цидића из села Глибаћа.²⁷⁴²

Муслимани су одговорили са неколико спорадичних напада широм среза. Током њих су страдали: Глишо Цупара, Милинко Газдић, Стојка Газдић и још

---

²⁷⁴⁰ Међу жртвама су били: Пирић Смајо, Кадић Мујо и Врањеш Ибро из Бољанића, Џомба Авдија, Прћ(ш)о Ибро, Ћутух Јусо, Гегић Алија, Татић Халил и још једна особа чије име није цело наведено, сви из Буковице... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 30. novembre 1942., p. 1; Ibid, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 4. gennaio 1942., p. 1; Ibid, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 1. dicembre 1942., p. 1; Ibid, 23. dicembre 1942., p. 2; Ibid, 2. dicembre 1942., p. 1.

²⁷⁴¹ Њихова имена су: Хазић Дервиш, Хазић Мурат, Хазић Медо, Ходовић Јусо, Ходовић Ариф, Шипур Ариф, Шипур Решо и још једна жена из Церовца, Калић Реџеп и Калић Муса из Шљука, Пухара Мехо из Леновог Брда и једна жена из села Градац... Ibid, 9. dicembre 1942., p. 1.

²⁷⁴² АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 103; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, инв. бр. 9278, стр. 1.

једна особа из рода Јокнића.²⁷⁴³ Сходно изнетим подацима из грађе различите провинијенције можемо закључити да је четничка акција била синхронизирана и усмерена против муслимана на неколико места у Пљеваљском срезу. Видели смо да је тада убијено 27 муслимана из Пљеваљског среза, запаљено најмање 18 кућа и отуђена велика количина стоке, хране и покућства.

После ових изгреда италијанске власти су одлучиле да умире становништво Мељака, кога је сетимо се, још генерал Еспозито у јуну желео да „*сравни са земљом*“. Не желећи ипак, да улази у могући сукоб са хришћанима ништа више него ли са муслиманима, команда „Тауриненсе“ је у Мељачку општину послала 9. децембра вовјоду Ирића са 120 људи да разоружа локални одред легализованих четника („*четника националиста*“) и ухапси виновнике многих изгреда.²⁷⁴⁴ Пошто је и сам припадао организацији ЈВуО, чије је људство требало да разоружа и похапси, Ирић је само делимично спровео поверени му задатак. Он је у договору са поручником Јеловцем покупио 60 пушака са пратећом војном спремом и део опљачкане стоке. Већину плена и ниједног кривца није вратио у Пљевља. Као залог мира Ирић је у селу оставио одред од 50 људи, који су у ствари требало да надоместе разоружане националисте.

Генерал Вивалда се није изненадио вестима да Ирић никога није ухапсио, будући да је знао да он према четницима показује „*солидарност*“ и да их штити. Стога је применио оштрији вид казне. Мељаку је укинута општина и испорука животних намирница, што је претило да изазове глад. Како је писао „*Пљеваљски весник*“ становници села добили су последњу опомену од италијанске војске, уз претњу да је „*боље одсећи прст, него руку из рамена*“. Вивалда је такође, тражио да се што пре ликвидирају Милутин Јеловац и људи око њега (одметнули се у шуму), да би се зона умирила. Ова наређења су ипак, остала „*мртво слово*“ на папиру.²⁷⁴⁵

---

²⁷⁴³ М. Војиновић, *нав. дел.*, стр. 57.

²⁷⁴⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 9. dicembre 1942., p. 1.

²⁷⁴⁵ „*Пљеваљски весник*“ за 11. јануар 1943. године, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 23, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 14. dicembre 1942., p. 1.

Због притиска италијанских власти на Мељачку општину и претњи одмаздама, разорујањем и неиспоручивањем хране, поручник Јеловац је обавестио генерала Михаиловића да ће морати да се примири на извесно време. То међутим, није умањило неповерења Италијана према легализованим четницима у Пљеваљском срезу, који су иза сваке њихове акције видели могући почетак устанка. На блоку у Пљевљима који је био постављен на путу за Пријепоље дошло је 22. децембра до оружаног инцидента између италијанских војника и колаборациониста. Командант четника из Вјенца Лазар Гаћевић је ступио у контакт са италијанским војницима који су чували утврђење, ради илегалне куповине муниције. Будући да су и четници и муслимани често на овај начин подмиривали војне потребе, Гаћевић је са собом повео само двојицу људи. Италијанским војницима је наводно нешто било сумњиво и одлучили су да га ухапсе. Гаћевић је пружио отпор, приликом чега га је убио дежурни официр. Један четник из његове пратње је потом ухапшен.²⁷⁴⁶

Односи између мухамеданаца и хришћана у Прибојском срезу били су током друге половине 1942. године, слични онима у Пљеваљском крају. Овде је ипак, било мање инцидената него у окружењу. За то постоји неколико разлога. У односу на Пљеваљски, Чајнички и Фочански срез број легализованих јединица био је мањи, са тиме што муслиманске снаге готово да нису ни постојале. Прибојски срез је међутим, надгледала милиција стационирана на Метаљци (међу чијим припадницима је било доста муслимана из тог среза) и другим положајима у Чајничком срезу. Четници под командом поручника Пријовића су поред територије овог среза чували и околину Руда, те границу према „Недићевој“ Србији. Не би требало испустити из вида ни да је колаборација једног дела српског становништва узела великог маха. Све ово међутим, не значи да у околини Прибоја опште стање безбедности није било нарушено.

Половином августа италијанској команди је пријављен је разбојништва над муслиманима у атару села Плашће, општина Сочице. Двојица наоружаних Срба су наиме, зауставили 7 муслимана и под претњом оружја одузели им сав новац

---

²⁷⁴⁶ Ibid, 23. dicembre 1942., p. 2.

који су имали, око 4.500 лира.²⁷⁴⁷ Људи поручника Томића команданта Прибојске бригаде, заробили су 27. септембра двојицу усташа који су се налазили у одредима на Метаљци. Они су уз дозволу окупаторских власти отишли у село Бучје, где су и ухваћени. Томић је сматрао да су се бавили шпијунажом. После саслушавања они су заклани. Четнички командант је од сужања добио и информацију да се припрема напад муслимана на његове четнике у јужним деловима Прибојског среза.²⁷⁴⁸

Из тог контекста се мора посматрати догађај који се одиграо недалеко од села Репци, у шуми на месту Мрамор, 9. октобра. Четници су затекли двојицу муслимана, који су на рад послати од стране италијанске команде. Они су их заробили и повели са собом. Један од њих је покушао да побегне, па је убијен. Вероватно је и друго лице снашла иста судбина. Италијани су затим, изашли на терен Сочичке општине и поново је завладао привидни мир.²⁷⁴⁹ Истовремено се у команди гарнизона у Прибоју појавило 30 муслимана из мешовитог села Забрђа, са жалбом да их је недалеко одатле по повратку са пијаца у Рудом, зауставио и опљачкао извесни Крсто Ранитовић, бивши партизански командант. Он им је заједно са још два лица која су га пратила, под претњом оружјем одузео новац, одећу, храну, лична документа и све остале драгоцености које су имали код себе.²⁷⁵⁰

Миодраг Пријовић је управо против оваквих лица почетком октобра покренуо акцију у селу Мокронозима. Његове легализоване четнике су међутим, код места Багревине напали познати разбојници из тог краја, браћа Радован и Станоје Богдановић из Мокронога. Уз помоћ црнокошуљаша који су кренули са њима, четници су успели да ране и заробе једног од браће, Радована, и спроведу га у Прибој. Обојица су припадали Пријовићевим четничким снагама, али су према његовим речима отказали послушност.²⁷⁵¹

---

²⁷⁴⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notiziario informativo Nr. 78., p. 2.

²⁷⁴⁸ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 7, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 3. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁴⁹ Ibid, 9. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁵⁰ Ibid, 8. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁵¹ Ibid, 3. ottobre 1942., p. 1; Пријовићеви четници су 23. децембра ликвидирали дOMETНИКА Обрада Богдановића родом из Мокронога. У саопштењу за јавност Пријовић је нагласио да је Богдановић ликвидирао јер се одметнуо из четничких редова и дуже време пљачкао локално

Крајем октобра поново је било немирно у околини Забрђа. Муслимани су речју, недалеко од насеља ликвидирали једног Србина.²⁷⁵² Паралелно са тиме одред легализованих четника из Прибоја се у селу Зубањ, Чајнички срез, сукобио са усташама Емила Субашића и претрпео губитке. Затим су уследили окршаји са милицијом са Метаљке у Сочичкој општини, о чему смо већ писали. У сенци тих догађаја се ушло у последњи месец 1942. године. На простору Прибојског среза су се поново појавиле усташе. Тако је 21. децембра у атару села Касидола (која је дала већи број усташа још 1941. године) од стране црнокошуљаша заробљен усташа Асим Ибрагић, означен као непожељна особа од стране италијанских власти. Већ сутрадан Субашићеве усташе су упале у село Здравац, те запалили и опљачкали неколико кућа хришћанима.²⁷⁵³

Жртве верског грађанског рата током јесени 1942. године према до сада прикупљеним подацима	Укупан број инцидентат према томе ко их је изазвао	Убијени		Рањени		Тучени, силовани, опљачкани, шиканиран		Запаљена села		Опљачкана села		Запаљени објекти			
		правосла вци	муслима ни	правосла вци	муслима ни	правосла вци	муслима ни	правосла вци	муслима ни	правосла вна	муслима нска	правосла вна	муслима нска	правосла вни	муслима нски
Бродарево – Гостун	септ.	1	6	5	1	/	3	/	/	/	/	/	/	/	/
	окт.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	нов.	/	1	1	/	1	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	дец.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	збир	1	7	6	1	1	3	/	/	/	/	/	/	/	/
Бјелопољски срез	септ.	1	1	1	1	5	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	окт.	4	7	14	5	4	2	1	/	4	1	3	1	29	10
	нов.	1	2	2	2	/	1	/	/	/	/	/	/	/	/
	дец.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

становништво. Уз то је претио локалном четничком команданту и другим припадницима одреда, да ће их ликвидирати. Једном приликом је и убио Радивојку Богдановић из Мокронога, без икаквог повода... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 15, стр. 1.

²⁷⁵² AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 204 del giorno 31. ottobre 1942., p. 5.

²⁷⁵³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1221, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 21. dicembre 1942., p. 2; Ibid, 26. dicembre 1942., p. 1.

	збир	6	10	17	8	9	3	1	/	4	1	3	1	29	10
Сјенички срез	септ.	/	1	1	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	окт.	/	5	1	1	1	1	9	/	/	/	/	/	/	/
	нов.	/	6	⁹ +13*	/	1	3	/	/	/	/	1	/	3	/
	дец.	1	/	/	2	/	5	/	/	/	/	/	/	/	/
	збир	1	12	24	3	2	8	9	/	/	/	1	/	3	/
Горње Подрње (Фочански и Чајнички срез)	септ.	8	4	3	7	3	2	/	/	/	/	/	/	/	/
	окт.	7	8	10	4	2	2	/	/	1	1	/	5	/	/
	нов.	13	5	9	10	/	3	2	3	4	2	/	2	/	11
	дец.	1	8	13	37	6	1	/	/	1	1	1	2	/	/
	збир	29	25	35	58	11	8	2	3	6	4	1	9	/	11
Пљеваљски срез	септ.	8	5	7	19	1	1	2	7	/	/	/	2	/	/
	окт.	5	1	1	4	/	4	/	6	/	/	/	/	/	/
	нов.	6	1	6	26	/	/	/	48	/	1	/	7	/	18
	дец.	3	/	5	1	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	збир	22	7	19	50	1	5	2	61	/	1	/	9	/	18
Прибојски срез	септ.	2	/	/	2	/	/	/	7	/	/	/	/	/	/
	окт.	2	2	1	2	/	/	/	30	/	/	/	/	/	/
	нов.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
	дец.	/	1	/	/	/	/	/	/	1	/	1	/	/	/
	збир	4	3	1	4	/	/	/	37	1	/	1	/	/	/
УКУПНО		63	64	102	124	24	29	14	101	11	6	9	19	32	39
		127		226		53		115		17		28		71	

Табела 13. Жртве верског грађанског рата током јесени 1942. године према до сада прикупљеним подацима

***

Да је продубљивање верског раздора на територији Санцака током дуге половине 1942. године, услед одласка партизанских снага и површног односа окупатора према том проблему, било неминовно, говори по нама, низ чињеница. Прво, „огромна мржња“ између конфесија наслеђена из прехотходног периода која се пробила у све поре друштва (певање провокативних песама код деце у

* У питању је 13 лица – 5 православаца из села Драгојловића и 8 из села Буђева – чија су имена позната али се не знају тачни датуми њихове смрти. Сигурно је да су ликвидирани током јесени 1942. године.

Пљевљима). Друго, отварање сукоба на терену Рада Кордића од Бродарева до Буђева притиском муслимана – територији на којој у суштини они нису ни престајали. Треће, наставак насиља над Србима широм Сјеничког среза. Четврто, организована одмазда четника оличена у злочинима над муслиманским живљем у Фочи и појединачним, некада и чисто разбојничким, акцијама у Чајничком и Пљеваљском срезу. Пето, састанак муслиманских првака и планирање акције на десној обали Лима против хришћанског живља у дослуху са албанским властима (такође континуитет), Шесто, присуство бројних усташа на десној обали Дрине (Чајнички, Фочански, Вишеградски и Прибојски срез) и нови испади муслимана из Санцака на друге територије.

На интензивирање насиља значајно је утицало држање окупатора, који се начелно залагао за мир, док је на другој страни, ретко када био конкретан по питању решавања проблема. Овај закључак извели смо из следећих догађаја: одлазак Италијана на терен без икаквих резултата (околина Ђаловића половином октобра), непосредно пред спаљивање четири хришћанска села од стране муслимана недалеко одатле, договор са Кордићем о споразуму са муслиманима и прекиду сукоба, а одмах затим кршење преузетих обавеза – потпуно безучинковите рације против муслимана (док се Кордићеви људи хапсе), ослобађање свих муслимана оптужених за паљење села на Кордићевом терену (исто су учинили и са муслиманима који су спалили четири села у Чајничком срезу), никаква реакција на насиља против Срба у Сјеничком срезу, нити на решавању административних „рупа“ попут Мелајске и Суводолске општине итд. Ништа више успеха Италијани нису имали ни на заштити муслиманског живља у Фочи или Чајничком и Пљеваљском срезу. На другој страни, изјаве италијанских званичника Барасија и Вивалде крајем децембра да је ситуација на њиховој окупационој територији мирна и стабилна само пар дана пред општи хаос, гротескни случај Јосифа Бабића, те бројне безуспешне рације и пуштање осведочених криваца, показују готово нереални степен непознавања ситуације од стране окупатора, што све озбиљно подупире хипотезу да је Италијанима међусобно сатирање две верске скупине био крајњи циљ.

Да су односи између муслимана и хришћана током јесени били непоправљиви, убедљиво показује брзо и концентрично ширење сукоба, који би из обичног пушкарања или пљачке, за пар дана прерасли у походе чији је пламен гутао читаву насеља. Тако су чарке са почетка септембра у околини Гостуна, довели до масовних покрета трупа и паљења 5 села у суседном Бјелопољском срезу током октобра, напади на становнике Буђева условили су покретање Кордићевог људство мимо потписаног споразума почетком децембра, четничка акција у Мељаку током августа доводи до битке у Бољанићима почетком наредног месеца, чарке између милиционера и четника у Пљеваљском срезу доводе до опширних борби крајем новембра у Побраћу, одјек борби између усташа и четника на левој обали Дрине добациовао је до Прибојског и Пљеваљског среза, док насиља над муслиманима у овом потоњем на ноге дижу њихове сународнике у Чајничком и Фочанском срезу.

Када на крају, направимо рачунски пресек свих инцидената на верској основи о којима смо говорили у овом потпоглављу, добијамо следеће резултате. Табела 13. нам показује да је у периоду септембар – децембар 1942. године било укупно 124 инцидента између муслимана и хришћана. Под тиме подразумевамо убиства, оружане сукобе, пљачке, силовања, отмице, паљевине села и сл. Од тог броја у 64 наврата су виновници били муслимани, а у 63 хришћани. У Бјелопољском и Сјеничком срезу, те околини Бродарева, изгреде су превасходно правили муслимани, док су у Пљеваљском и Прибојском срезу предњачили Срби. Чајнички срез је био поприште најжешћих борби где су се четници са једне и милиционери и усташе са друге стране, борили за превласт. Требало би наравно, узети у обзир да се изгреди никако не могу изједначавати због тежине престапа. У њима је укупно страдало 226 особе – 102 хришћана и 124 муслимана. Већина је страдала мимо борбе у заседама, током пљачкашких похода и сл., о чему најбоље сведочи врло мали број рањених лица, само 54.

Интезитет убистава прати статистику простирања инцидената. Тако је у Сјеничком и Бјелопољском срезу са Бродаревом, убијено 48 православаца и 12 муслимана. У Пљеваљском и Прибојском срезу на другој страни, ликвидирано је 54 муслимана и 14 хришћана. Карактеристично је да се четничке јединице чешће

упуштају у пљачку, него муслиманске снаге. Томе у прилог наводимо податак да је за четири месеца италијанским властима пријављена пљачка муслиманских добара у 18 села, као и 19 случајева крађе већег броја крупне или ситне стоке. У истом периоду забележена је пљачка 9 православних села, а хришћани су пријавили 6 случајева одузимања стоке. Када је у питању муслиманска милиција у њеним акцијама се запажа често паљење села. Тако је током јесени 1942. године запаљено 11 хришћанских и 6 муслиманских насеља. Места у којима су горела православна домаћинства су: Јабланово, Тутићи, Пожегиња и Комадине – Бјелопољски срез, Горачићи – Сјенички срез, Здравац – Прибојски срез, Горње Требосиље, Доње Требосиље, Шахдани, Близна, Батковићи и Ђаковићи – Чајнички срез и Зебина шума – срез Горажде. Муслиманска имовина је уништавана у Јабланову – Бјелопољски срез, Левер Тарама – Пљеваљски срез, Годијену и Тохолјима – Фочански срез, те Мандри и Грдијевићима – Чајнички срез. Притом је изгорела 71 кућа, што се ниуком случају не може узети као каначан биланс пустошења.

Додајно и велику суровост коју су борци различитих вера спроводили једни над другима. Поменимо само масовно убиство у Грдијевићима, случајеве Ђуке Поповић, Маринка Јокнића, Хасиба Рамовића и раније Јованке Лончар, односно ликвидације муслимана из Буковице током децембра.

8.5. За мир и за рат – тежње ка смиривању и распиривању верског сукоба

У стању анархије какво је владало у деловима Санцака током периода септембар – децембар 1942. године, бројни позиви на мир указују да је било оних који нису желели обрачун са припадницима друге религије. Иза мировних иницијатива стоје како хумани, тако и практични, односно војно-политички разлози. Иако је начелно помагао избегавање верских сукоба окупатор је конкретну помоћ давао само када је у миру видео позицију више у војном и политичком смислу. Позиви на смиривање страсти остали су без учинка, будући да су се муслимански и четнички команданти одлучили за међусобно сатирање.

Акције муслиманских снага имају удела у државотворним пројектима Велике Албаније и НДХ, којима је присуство српског живља на овим просторима било главна кочница. Четничке операције на другој страни, из граница одмазде временом прерастају у акције потпуног одстрањивања мухамеданаца са територије Старог Раса, који су опет, виђени као елемент који онемогућава обнову југословенске државе. О доминантној верској одредници међусобног конфликта говори сврставање Албанаца са територије протектората Велике Албаније на зараћене стране, а у зависности од њиховог верског карактера.

Алтернатива сукобу

– покушаји мирног решавања проблема између конфесија

Видевши да цео простор Старог Раса тоне у стање хаоса, виђенији представници обе конфесије, поготово они из градова, покушавају да кроз дијалог превазиђу проблеме, уместо да их решавају оружјем. Признање за рад на поправљању стања безбедности се у извесној мери мора одати и окупатору. Италијанске власти су путем састанака, конференција и штампе неколико месеци у континуитету позивали муслиманско и хришћанско становништво да поправе односе. Међутим, та иницијатива је као што смо навели имала само саветодавни карактер, лишена озбиљније војне подршке, што италијанској улози у верским трвењима на овом простору, даје посебан, не толико мирнодопски, тон.

Приликом повратка групе муслиманских првака из Сјеничког, Милешевског и Пљеваљског среза са Цетиња, Италијани су им крајем августа организовали састанак са муслиманско-правосланом комисијом из Беранског и Бјелопољског среза. Исти је одржан 29. августа у Лозни. Главна тачка у разговорима је био повратак избеглица у њихова села. Пошто није стигла делегација муслимана из Петнице, није било могуће постићи неки начелни договор без њих.²⁷⁵⁴ Од преговора се ипак, није одустало.

Тако је 8. септембра дошло до новог састанка између представника муслимана и хришћана из Бјелопољског и Беранског среза, овога пута у Затону. Циљ састанка био је да реши локалне „незгоде и неспоразуме, нађе паметне и

---

²⁷⁵⁴ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 145 del giorno 2. settembre 1942., p. 3.

помирљиве излазе и потврди озбиљан међусобни споразум“. Значај му је био у толико већи што се одиграо непосредно после сличног скупа у Пријеполу. Тада је донет тзв. „*Бихорски споразум*“, како га је крстио „*Пљеваљски весник*“. Он је предвиђао следеће: „*пуни мир и споразум између православаца и муслимана*“; повратак свих избеглица и њихово издржавање од стране општина; сређивање ситуације у Барској општини.²⁷⁵⁵

У међувремену је 7. и 8. септембра одржана конференција у Пријеполу. Њени организатори били су: муфтија Шећеркадић, Војислав Ненадић и Хасан Звиздић. Сазивање конференције су подржали ГНО и окупаторске власти. Начелна сврха окупљања била је да се на територији Санцака оствари „*потпуна слога и споразум између Православних и Муслимана*“. Муслимани дегати који су путовали са Цетиња су пре Пријеполја боравили у Беранама, Лозни и Бродареву, где су такође, имали састанке са локалним вођама обе вере. У Пријеполје су позвани представници из Пљеваљског, Чајничког, Прибојског, Нововарошког, Сјеничког, Бјелопољског и Беранског среза. Наводно због саобраћајних проблема изостали су делегати из Бјелог Поља, Берана и Прибоја. Дводневна конференција је одржана у просторијама пријеполске општине, под покровитељством председника Алије Агинчића.²⁷⁵⁶

На крају заседања сročена је резолуција. Да би се начелно што пре дошло до „*споразума и сарадње*“, закључено је следеће: припадници националистичких формација и легализованих четника, односно муслиманске милиције, требало је да у будуће излазе на терен тако што ће четници ићи у хришћанска, а милиционери у муслиманска села, а посебни одреди у мешовита насеља. Ова пракса би трајала до стварања јачих мешовитих јединица на целој територији Гувернатората; одреди у акције иду само уз дозволу италијанских власти или на позив општине; планирана је ревизија избора припадника свих формација ради одстрањивања усташа, комуниста и свих оних који су чинили злочине; израда реферата за генерала Биролија по овим питањима (за ауторе одређени Шећеркадић, Османагић и Григорије Божовић); све народне послове у будуће је требало да извршавају локални НО; у оквиру сваког од њих договорено је

²⁷⁵⁵ „*Пљеваљски весник*“ за 21. септембар 1942. године, стр. 1.

²⁷⁵⁶ „*Пљеваљски весник*“ за 10. септембар 1942. године, стр. 1.

стварање „*помирбених одбора*“, са задатком да решавају спорове између конфесија; после образовања сеоске милиције дошло би до разоружања свих осталих лица; и већа брига о избеглицима.²⁷⁵⁷

Овај амбициозни политички пројекат међутим, није заживео. Пре свега, водеће личности конференције како са хришћанске, тако и са муслиманске стране (изузев Хасана Звиздића), нису имале довољно утицаја међу сеоским становништвом. Недостајале су им и оружане снаге да донете одлуке спроведу у унутрашњости срезова. Ако су неки од локалних команданата и присуствовали састанку у Пријепољу, они нису прихватили његове одлуке, што се види из низа инцидентата у Бјелопољском, Сјеничком, Пљеваљском, Чајничком и Фочанском срезу, до краја септембра. Уз приде, изостанак конкретне подршке окупатора, резолуција је била осуђена на неуспех. И поред тога, она показује да је део елита обе вере дао предност дијалогу над оружјем, што ће између осталог, помоћи да се избегну већа разарања у неким деловима Старог Раса.

Италијански окупатор је покушавао директно да заустави верске сукобе, поготово када су се они распламсали у септембру и октобру, односно када се јавила опасност да Црна Гора због тога буде умањена на рачун Велике Албаније. За време кризе у Бјелопољском срезу, пуковник Бараси је организовао састанак између Срба из Ђаловића и представника муслимана из општине Корито. До разговора је дошло у Бјелом Пољу 18. октобра. Уз Барасијев благослов договорено је да се одрже добри односи измеђи страновништва различите вере у Користкој општини.²⁷⁵⁸

Иако је ова иницијатива претрпела неуспех због спаљивања Јабланова, Тутића, Пожегиње и Комадина, пратећи наређења генерала Бонинија, Бараси је наставио да делује у истом политичком смеру. Због тога се и сусрео са Кордићем 28. октобра у Пећарској. Италијански официр се обратио и муслиманској страни. Њих је приморао да се обавезу да ће вратити опљачкане ствари Србима или да ће на нивоу села која су учествовала у нападима скупити средства за обештећење. До

---

²⁷⁵⁷ ВА, ЧА, кут. 140, ф. 4, док. 17, стр. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 39, стр. 1–2.

²⁷⁵⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 5520, 18. ottobre 1942., ore 18.15, p. 1.

краја октобра муслимани су већ били прикупили 80.000 лира и нешто одузете стоке. Бараси је веровао да ће хришћански живаљ у овоме видети „значајан чин правде“ и направити основу за „стварање конкретног мира“. Наредио је и да се општине побрину за обнову уништених кућа, како православних тако и муслиманских.²⁷⁵⁹

Бараси је затим, на више начина покушао да одржи тако постигнути мир. Тако је почетком новембра лично прекинуо теревенку пијаних милиционера који су у једној кафани предвођени командантом Гаљаном Лукачом, клицали Осману Растодеру и претили хришћанима да ће их поклати. Италијански командант их је натерао да пред присутнима кличу Раду Кордићу, па их онда све ухапсио. Лукач је убрзо протеран из Бјелог Поља.²⁷⁶⁰ Затим су после његових жалби на војводу Гиљевског окупаторске власти притисле мајора Ђуришића да га примора на поштовање датих гаранција. На апел свог претпостављеног Кордић је половином новембра боравио у Колашину на разговору са Ђуришићем. Исти му је наредио да извршава наређења Италијана, да би се његова зона умирила.²⁷⁶¹ Када су почетком децембра избили нови инциденти на Кордићевом сектору, Бараси га је поново позвао на састанак. Иако није дошао, четнички командант је обећао да ће испитати случај и казнити кривце.²⁷⁶² У сарадњи са Бандовићем Бараси је организовао повратак 30 српских породица које су раније избегле из Лозне. Радио је истовремено и на повратку православаца који су напустили Ивање и Радолиће.²⁷⁶³

У истом правцу радио је у пар наврата и генерал Вивалда. После сукоба у Пљеваљском срезу почетком децембра, он је заказао састанак ради прекида непријатељстава. Тако је 7. децембра у Бољанићима дошло до збора мухамеднаца и хришћана којем су присуствовали високи окупаторски официри из Пљеваља и Чајничка. Поред њих дошли су и командант милиције са Метаљке Асим

---

²⁷⁵⁹ Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942., p. 3.

²⁷⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 18, стр. 1.

²⁷⁶¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6085, 12. novembre 1942., p. 1.

²⁷⁶² Ibid, Nr. 6803, 12. dicembre 1942., p. 1; Ibid, Dal Comando II Sottosettore, Milan Bandovic al Comandante la compagna cetnico di Giljeva, 20. dicembre 1942., p. 1.

²⁷⁶³ Ibid, Comando 83. reggimento, Profughi ortodossi, Nr. 7052, 23. dicembre 1942., p. 1; Ibid, Comando 83. reggimento, Al comandante presidio Bijelo Polje pel comandante divisione Venezia, p. 1.

Хасанбеговић, командант четника у Прибојском срезу Пријовић, неки чланови НО-а у Пљевљима, те председници Буковичке и Бољанићке општине са виђеним грађанима обе вере. Тако је збору у Бољанићима присуствовало око 500 људи обе вере. Италијани су говорили о нужности очувања реда и мира, а самим тим хитном престанку сукоба.

Затим је Вивалда проширио Пријовићеву надлежност на цео Прибојски срез, односно и на општине Сочице и Бучје. Њему је стога, а не милиционерима са Метаљке, наложено да умири страсти на овој територији и ухвати 7 одметника, 4 православца и 3 муслимана. Хасанбеговићу је наређено да своје милиционере има пуштати кућама широм Прибојског и Пљеваљског среза само уз дозволе италијанске или његове команде. Сви остали, уз оне без одобрења окупатора наоружање појединце, биће одмах ухапшени или убијени.²⁷⁶⁴ Очигледна подршка четницима од стране генерала Вивалде, оставиће трајне последице по муслимански живаљ.

Половином октобра срезове под окупацијом „Тауриненсе“ и „Венеције“ посетио је и генерал Ђукановић. Током путовања он је у више наврата позивао хришћане и муслимане да се оставе пушке и окрену мирном животу. Током боравка у Новој Вароши 16. октобра он је тражио од представника општинских власти обе вере да се уздрже од било каквог насиља. Сутрадан је исту поруку пренео и представницима Сјеничког среза. Разговарајући са Хасаном Звиздићем, среским представником у ГНО-у, Ђукановић га је упознао са циљевима његовог боравка на територији Старог Раса. Када је међутим, Ђукановић позвао Звиздића и остале муслиманске представнике на сарадњу, они су је одбили. У напетој атмосфери Звиздић је било какав споразум са православцима означио као немогућ, докле год су националистички одреди само формално зависни од ГНО-а. Као пример тога навео је четничко заузимање Фоче у коме су учествовале легализоване јединице Бојовића и Бодироге.

Не би требало испустити из вида да је на Цетињу трајала политичка акција збацивања Ђукановића, коју је подржао и Хасан Звиздић. Такође, његов одговор се мора посматрати и из угла његових тадашњих дипломатских покушаја да

---

²⁷⁶⁴ „Пљеваљски весник“ за 21. децембар 1942. године, стр. 1.

Сјенички срез уврсти у границе Велике Албаније. Он је даље говорио о наводном покушају атентата на муслимане чланове ГНО-а на месту Срђевац између Берана и Бјелог Поља. Расправу која је почела да добија облике свађе, наставио је мајор Ђорђије Лашић. Он је слично Звиздићу, оптужио Ђамила Прашевића да је суделовао у припреми атентата на Ђукановића и његову пратњу, који је требало да буде спроведен приликом њиховог пута за Сјеницу. Састанак је после тога прекинут, а генерал Ђукановић је исте вечери отишао за Пријепоље.²⁷⁶⁵ Звиздић је чврст став заузео и према италијанским властима одбијајући тих дана да дође на Цетиње, а поводом ремећења реда и мира на територији Санцака. Користећи његове наступе пред Ђукановићем и Италијанима, четничка пропаганда га је дезавуисала код гувернера Биролија представљајући муслиманског правака као главног виновника сукоба између православаца и муслимана, што он није био. Стога су Звиздићеве позиције код окупатора ослабиле у наредном периоду.²⁷⁶⁶

После посете италијанском гарнизону у Пријепољу, Ђукановић се 18. октобра обратио маси окупљеног света на градском тргу. Присутне је позвао на „*заједнички живот у миру, због обостраних интереса*“. Када је ипак, реч узео четнички командант Милинко Радовић и оптужио Сулејмана Пачариза за пљачкања и малтретирања православаца, то је изазвало „*снажну реакцију*“ присутних муслимана. Да би спречили тучу умешали су се карабињери и одвели Радовића. Ђукановић је затим окончао митинг и нешто касније продужио за Бјелопољски срез.²⁷⁶⁷

Његова мисија је била успешнија у Бјелом Пољу, будући да се поклопила са мировном иницијативом пуковника Барасија. На његов и Ђукановићев позив у вароши су се 18. октобра окупили сви председници општина у срезу, али и Радосав Јоксимовић командант Беранског среза, Петар Бојичић наченик Беранског среза, Милан Бандовић командант Бјелопољског среза, Осман Растодер и Шефкија Крчић из Петњице, Ђазим Сијарић и Бахо Мекић. Конференцију са њима командант националистичких одреда је отворио изразима жаљења због

²⁷⁶⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 194 del giorno 21. ottobre 1942., p. 1-2.

²⁷⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 9, стр. 2.

²⁷⁶⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 194 del giorno 21. ottobre 1942., p. 2.

сукоба који су се тих дана водили на десној обали Лима. Онда је позвао присутне на „*миран суживот*“, који је по њему био у обостраном интересу, јер ће у супротном уследити само „*разарања, жалост, деструкције и пропадање народа*“. Ђукановићево мишљење су подржали мајор Пилетић, бјелопољски муфтија Харун Ламезевић и муфтија Идризовић из Ивања, који су слично говорили као и он. Свештенику Бабовићу који је помињао покоље над српским становништвом у Босни и Метохији, није дозвољено да говори. Састанак је завршен уз обострано обећање муслиманских и православних првака да ће радити на поправљању односа између живља различитих вера у Бјелопољском срезу.

Питање је међутим, у коме степену су одлуке ове конференције могле бити спроведене у дело због великог неповерења које је владало међу становништвом. Томе у прилог говори други састанак који је тог дана Ђукановић имао у Бјелом Пољу. Он се наине, одвојено састао са представницима православних избеглица, које су у град дошле из села са десне обале Лима, околине Бродарева, Рожаја и из Метохије. Они су били огорчени насиљем које су муслиманске снаге вршиле над њима, захтевајући од Ђукановића да предузме акцију против њих. Нстављајући путовање Ђукановић је 20. октобра говорио и на скупу у Беранама, пред око 500 људи, износећи исте паролe о мирном суживоту.²⁷⁶⁸

Гувернатор Бироли кренуо је истим путем као и Ђукановић неколико дана касније. Он је током прве половине новембра после боравка у Колашину, посетио Бјело Поље, Бродарево, Пљевља, Чајниче, Прибој, Нову Варош, Сјеницу и Пријепоље. Како је јављао пуковник Бараси Биролијево присуство је позитивно утицало на смиривање страсти у унутрашњости Бјелопољског среза. Током боравка у граду Бироли је на састанку са представницима цивилних власти обнародовао стварање мешовитих комитета за пружање помоћи становништву угроженом сукобима. Ова хумана иницијатива наишла је на добар одзив припадника обе вере, од којих су долазиле „*великодушне понуде за оне без крова над главом и оне који немају средстава за живот*“, како за муслимане, тако и за

---

²⁷⁶⁸ Ibid, p. 3; Ibid, Relazione sullo spirito dei popolazioni dei territori occupati, messe di dicembre, p. 1–2; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2.

православце погођене невољама.²⁷⁶⁹ Према Биролијевом наређењу у Пљевљима је изостала фешта која је пратила његов претходни боравак. Током свог бављења у Пљевљима Бироли је примио на разговоре представнике власти у граду и на селу, који су га обавестили о напетој ситуацији у унутрашњости.²⁷⁷⁰

На превазилажењу размирица између православца и муслимана радили су и појединци. Тако је Рудолф Перхинек јавно похвалио Таита Алијевића из Ђерекара и Фаика Зејнелагића из околине Рожаја, због њиховог „србофилства“ и помоћи коју су пружали православнима.²⁷⁷¹ Требало би на другој страни, поменути и апел Муслиманског акционог комитета који је функционисао у оквиру ЈВуО. Муслимани официри су позвали своје истовернике из Босне и Херцеговине односно са простора Санџака да се примире, избегавају даље сукобе са православцима и одустану од подршке КПЈ-у.²⁷⁷²

*„Divide et impera“ – историјска одговорност италијанског окупатора
за верске сукобе у Санџаку*

Иако смо у претходним поглављима видели да су окупаторске власти покушавале на разне начине да спрече веске борбе, Италијани међутим, снесо добар део кривице за њихово интезивирање. Наиме, потези у правцу мира чињени су само до границе угрожавања окупаторских интереса. Тако се као један од разлога ширења сукоба показала окупаторска политика наизменичног фаворизовања хришћана или мухамеданаца. Италијани су се првобитно ослонили на црногорске четнике да би потисли партизане. Њихово јачање им међутим, није одговарало будући на опште присутну бојазан од устанка српког становништва под командом генерала Михаиловића, а по наређењима Енглеза. Италијанске власти се стога окрећу муслиманским одредима које користе као „*контра-тег*“ нараслој снази четника.²⁷⁷³

²⁷⁶⁹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Comando 83. reggimento, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 6369, 25. novembre 1942., p. 1, 4.

²⁷⁷⁰ „Пљеваљски весник“ за 18. новембар 1942. године, стр. 1.

²⁷⁷¹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 2.

²⁷⁷² ВА, ЧА, кут. 226, ф. 8, док. 8, стр. 1.

²⁷⁷³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive de carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 5.

Током друге половине 1942. године окупатор стога даје предност муслиманској страни. То је условило великим бројем убистава муслимана у директној служби окупатора или оних које су Италијани „*приметно фаворизовали*“, што је између осталог, отворило већи сукоб супротстављених верских група. Италијански одговор на новонасталу ситуацију, најбоље се види из наређења гувернера Боролија. Почетком октобра он је писао Команди трупа Црне Горе да се погоршана безбедносна ситуација у Санцаку најлакше може решити масовним разоружањем обе стране. Он је међутим, одбацио ову опцију јер су му колаборационистичке трупе биле потребне за обрачун са комунистима. Алтернативно решење Бироли је видео у јачању муслимана. Стога је од подређених тражио „*бољу организацију муслиманских јединица, повећање броја бораца већ постојећих група и формирање нових, тако да више не буде широких зона без (муслиманских, М.Ж.) гарнизона*“. Поентирао је: „*Потенцирање војног организовања муслимана је такође, елемент који иде у корист нашој политици*“.²⁷⁷⁴

У наредном периоду појачава се снага муслиманских јединица у Бјелопољском, Сјеничком, Пљеваљском и Чајничком срезу. Фаворизација муслимана може се видети и на другим примерима. Када је командант Милешевског среза Милинко Радовић, који је иначе имао добре односе са окупатором, покушао да јавно укаже на деструктиван рад хоџе Пачариза на скупу у Пријепољу, Италијани су га ухапсили.²⁷⁷⁵ После посете генерала Ђукановића Пријепољу, градом се пронела вест да је живот Сулејмана Пачариза угрожен. Италијанска команда је затим узела 50 таоца, из пет општина по 10 угледнијих Срба, те запретила да уколико се нешто деси муслиманском вођи или његовој породици, они ће почети са стрељањем.²⁷⁷⁶ Пачариз је такође, добио одобрење од италијанских власти да може вршити рације по хришћанским селима

---

²⁷⁷⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando divisione „Venezia“, Governatorato del Montenegro, Attegiamento cetnico contro mussulamani, Nr. 10955, 6. ottobre 1942., p. 1.; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 6, стр. 1.

²⁷⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 21, стр. 2.

²⁷⁷⁶ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 44, стр. 1.

Милешевског среза, чиме се окупатор оглушио о захтеве учесника конференције у Пријепољу почетком септембра.²⁷⁷⁷

Дешавало се да муслиманима буде опроштена и непослушност према окупатору, па и напад на његову војску. Муслимани из Кладнице нису сносили последице за акције против намачке војске на граници са окупираном Србијом. Нико није одговарао ни када је током лета од муслимана убијен један италијански војник у Багачићима.²⁷⁷⁸ Командант муслиманских снага у Бјелопољском срезу Ђазим Сијарић је 23. септембра разоружао једну патролу карабињера, која је кренула на терен у Годијево. Пошто је пустио Италијане, није позван на одговорност.²⁷⁷⁹ Није такође, било реципроцитета по питању третирања криваца за верске инциденте. Тако је на једној страни, пуковник Бараси ослободио све осумњичене муслимане за паљевину Јабланова, Пожегиње, Комадина и Тутића, док је на другој, генерал Вивалда извршио разоружавање четника у Мељачкој општини, мада је и то изведено траљаво, те укинуо расподелу животних намирница.

Због сарадње са равногорским покретом ухапшени су током јесени официри Кијановић и Радовић, као и свештеник Поповић, док су гоњени Вук Калаитовић и Раде Кордић. Хоџа Растодер није на другој страни приведен, иако је боравио у Тирани и радио супротно интересима италијанске окупационе власти у Црној Гори. Исто се може рећи и за политичко деловање Хасана Звиздића. Илегално наоружани муслимани, како они који су потицали из ових крајева, тако и они који су упадали са територије НДХ или Велике Албаније, укључујући и усташе, пуштани су на слободу. Поврх свега, Италијани су блокирали иницијативу Павла Ђуришића да прошири своје националистичке снаге на територију Санцака. Било је ту и практичних повластица. ВК ЈВуО-а је обавештена половином децембра да је муслимана у Беранском срезу било дозвољено да купују со за новац, док су хришћани на велико незадовољство, морали да дају жито.²⁷⁸⁰ Све ово дубоко је узнемиравало Србе, који су од раније жудели за осветом против муслимана.

---

²⁷⁷⁷ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 17, стр. 1.

²⁷⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 29.

²⁷⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 5, стр. 1.

²⁷⁸⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 33, стр. 1.

Наклоњеност италијанских власти муслиманској страни ипак, није била без граница. Она је ишла дотле, докле није угрожавала виталне окупаторске интересе. Муслимани су најиме, били наоружани као заштита од јачања снага ЈВуО-а. Планирани су и као сигурни савезници у евентуалном сукобу са четницима, уколико би ови окренули оружје против Италијана. Пошто су ипак, окупаторске власти намеравале да искористе четничке снаге против партизана у Босни, те као могућу везу са савезницима после капитулације која се назирала, нису биле спремне да асистирају муслиманима у могућем сукобу са Србима. Ангажман муслимана био је потребан само уколико сарадња са четницима омане, будући да су Италијани одувек хришћане видели као исплатљивијег партнера.²⁷⁸¹

Улога „другог савезника“, коју им је окупатор перфидно наметнуо, било је нешто што муслимански прваци нису схватили на време и што ће довести до масовног страдања њихових сународника. Они који су и препознали ову политичку игру били су немоћни да било шта промене. У томе видимо вишеслојност окупаторске политике. Муслимани из Бјелополског среза су се на пример, жалили половином децембра 1942. године Барасију због наоружавања Павла Ђуришића упркос његовим везама са Британцима и војној помоћи коју је добијао од њих. Сматрали су да су тако и поред лојалности окупатору, у подређеном положају у односу на илегални ЈВуО.²⁷⁸²

Они за разлику од четника ипак, нису имали ниједан аргумент којим би приморали Италијане на испуњење њихових захтева. Нису радо напуштали своје терене ради борбе са комунистима, нити је са њихове стране претила опасност од подизања устанка. Било какав договор са хришћанима на другој страни, после бројних напада од стране муслимана од почетка окупације, а углавном за рачун окупатора, био је немогућ. Тако су се нашли у потпуно зависном положају у односу на Италијане. Маневарски простор им је био сужен на изјаве лојалности и подршке, у ситуацији када је завојевачу било добро познато да немају избор. Тако је на пример, 15 виђенијих муслимана из Полимља, предвођених муфтијом

---

²⁷⁸¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive de carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942., p. 5.

²⁷⁸² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 6884, 16. dicembre 1942., p. 1.

Ламезевићем 24. децембра посетило пуковника Барасија, честитало му божићне празнике и потврдило у име 15.000 истоверника из Бјелопољског среза, да ће и поред горе изнетих примедби, „*сви муслимани марширати раме уз раме са италијанским трупима када год то буде потребно*“.²⁷⁸³ Стављајући се без алтернативе у руке окупатора, муслимански елемент постаје најслабија карика у колаборационом ланцу на територију Црне Горе, што ће имати великог утицаја на њихову даљу судбину.

Када говоримо о држању нарушених верских односа под контролом, највећи недостатак италијанских власти била је неборбеност и ниска идеологизација њихове војске. Ово посебно важи за људство „Венеције“ која је до децембра 1942. године, покривала срезове Беране, Бјело Поље, Бродарево, Пријепоље, Сјеницу и Нову Варош. Низак квалитет италијанских трупа, које су биле мобилисане већ 7 година, додатно је опао после пораза у Северној Африци и савезничког бомбардовања градова у Италији.²⁷⁸⁴ Стога окупациона власт није била спремна да још више круни морал својих трупа у размирицама локалног становништва, па је тежила да њихове губитке сведе на апсолутни минимум. Овакав став је заузет још у време борби са партизанским снагама, али је био тешко одржив обзиром на снагу герилаца и њихове упорне нападе на окупатора. Током јесени 1942. године Италијани су међутим, на територији Старог Раса били суочени са сукобом две стране које су им, муслиманска потпуно, а четничка делимично, биле лојалне и нису их бареме отворено, оружаном угрожавале. Притом су саучествовале у борбама са комунистима. Гледано са позиција окупатора, разумљиво је зашто италијанске власти нису желеле да рамете ову равнотежу и угрозе положај треће (читај пресудне) стране, чак ни по цену међусобног уништавања колаборациониста.

Неспремност Италијана да се озбиљније војно ангажују потирала је потпуно утицај њиховог политичког деловања. Иако су њихови војници често вршили рације по унутрашњости, готово увек су излазили накнадно на терен и ретко су се

---

²⁷⁸³ Ibid, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 2.

²⁷⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 21, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 35, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 31, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 33, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 30, стр. 1.

дуже задржавали, па су њихове акције биле неучинковите. Површан однос према инцидентима је водио траљавим истрагама, поготово на селу. Осумњичени за кривична дела ретко су процесуирани, а дешавало се да окривљени на незадовољство оштећених буду пуштени без икаквог повода. Чувајући добре односе са обе сукобљене стране, окупатор је довео односе између хришћана и муслимана до усијања. Италијани су профитирали и тако што су им губици током јесени у целом Старом Расу били минорни.²⁷⁸⁵ Због ових разлога изостала је подршка спровођењу одлука са мировних састанака, који тако добијају карактер јефтиног политичког паравана. Недостатак акције надомештен је фингираним извештајима италијанских официра који су надлежнима општу ситуацију приказивали као добру, а већи верски сукоб као немогућ.

*„Само пушка може да реши неслагања“ – муслимански команданти
на позицијама обрачуна са хришћанима*

Ратоборан став већине муслиманских првака са територије Санцака може се пратити још од почетка окупације. Постојало је неколико разлога због којих су желели сукоб. Први је повезивање муслиманског становништва на десној обали Лима у Сјеничком и Бјелопољском срезу, са истоверницима у дежевском, штавичком и рожајском крају, односно Милешевском и даље, Пљеваљском, Прибојском и Чајничком срезу. Препреку овим намерама чинио је појас од неколико чисто или већински православних села на граници између Бјелопољског и Сјеничког среза. У питању су насеља: Милаковићи, Врбница, Захумско, Баре, Јабланово, Пећарска, Пожегиња, Комадине, Тутићи, Вишњева, Гошево, Црвско, Мојстир, Буђево, Ђаловиће, Корито и др. Стога је до краја 1942. године већина ових села већ била запаљена од стране муслимана (Баре, Црвско, Вишњева, Гошево, Јабланово, Пожегиња, Комадине и Тутићи), док је током 1943. године иста судбина задесила и Милаковиће, Врбницу, Захумско, Ђаловиће и Буђево. То је иначе, био терен на коме се налазио одред војводе Кордића.

---

²⁷⁸⁵ Навешћемо пример 83. пука дивизије „Венеција“ који је под окупацијом држао II подсектор, односно Бјелопољски срез, са Борадаревом и Комараном. Пошто је на овом простору често долазило до окршаја између православаца и муслимана, пук је стално ишао на увиђаје у унутрашњост. Он међутим, током периода август–децембар није имао ниједног мртвог, нити рањеног војник. Јединица је имала у просеку око 2.500 људи у борбеном саставу... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Diaro Storico militare per messe di agosto, settembre, ottobre, novembre e dicembre 1942.

Следећи корак, за који су се посебно залагали хоџа Растодер, Ђазим Сијарић и Хасан Звиздић, било је да се после потискивања хришћана граница Велике Албаније прошири до Лима. Исти став су имали и муслимани из Дежевског среза, али га нису спровели у дело због противљења немачких власти. Ову иницијативу су подржале како цивилне власти у Тирани, тако и највиши окупациони кругови у Албанији, предвођени гувернатором Ђакомонијем. У Чајничком, Фочанском и Пљеваљском срезу на другој страни, муслимански прваци теже ка повратку власти НДХ и зато се између осталог упуштају у сукоб са четницима. Улазак Старог Раса у Велику Албанију или НДХ, гарантовао је трајно привилеговани положај муслиманског становништва у односу на православце. Муслиманске акције су често имале пљачкашки карактер, попут похода Сулејмана Пачариза или Сафера Терића у Милешевском и Сјеничком срезу. Требало би рећи да су оружане акције муслимана у неким тренуцима биле и превенција четничким нападима. На крају, обрачун који су тражили муслимани требало је да потисне снаге које су желеле обнову Краљевине Југославије као државе коју они никада нису прихватили.

Став хоџе Растодера по питању међусобног сукоба био је бескомпромисан. Он је наине, још у августу 1941., а онда и у фебруару 1942. године, водио напад на православни живаљ Полице, односно Затонске општине Бјелопољског среза. Онда је у наредним месецима прекршио мировни споразум између представника две верске групе потписан у Бјелом Пољу који је требало да спречи сличне акције у будућности. Према сведочанству Павла Ђуришића, датом италијанским војним властима, он је покушао да „*задржи толерантан однос*“ према муслимананима, како не би „*даље раширивао борбу*“. Стога се крајем марта састао са Растодером нудећи му мир, без којег између осталог, није могао да упути трупе у борбу са комунистима. Ђуришић се међутим, жалио Италијанима да је муслимански командант одбацио било какав договор и да „*не жели ни мир ни ред од православца, већ борбу*“.²⁷⁸⁶

Не би ипак, требало испустити из вида да је током 1941. године нападнута Петњица и родна кућа самог Растодера, као и да му је један син убијен од стране

---

²⁷⁸⁶ Ibid, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 8° incontro con il capitano Pavle Giurisc, Allegato nr. 35 al diario storico, 31. marzo 1942., p. 1–2.

четника у Беранама током 1942. године. На позицијама сукоба били су и хоџа Пачариз из Милешевског, односно Тамил Прашевић из Сјеничког среза. Због њихових оружаних акција под окриљем Италијана, више пута је протествовао мајор Милош Глишић. Он је током марта и априла писао да ће даље одбијање муслиманских првака да се умире и постигну договор са њим, довести до реакције православног живља које више не може да толерише „*непрестано малтретирање од стране муслимана*“. Глишић је још 18. априла забележио да су односи између припадника две вере на територији Санџака „*сношљиви*“ једино пред „*комунистичком опасношћу*“. Он је делекосежно предвидео да ће после борбе са партизанима уследити обрачун између православаца и муслимана, будући да су се по њему, обе стране „*спремале*“ за то.²⁷⁸⁷

Глишићеве речи су се убрзо показале као тачне. По потискивању партизана муслиманска страна је напала неколико православних села у Сјеничком и Бјелопољском срезу током јуна, негде у заједници са италијанском војском. Обриси плана веће акције против пре свега, православног живља на десној обали Лима, у којој би синхронизовано наступили Растодерови, Сијарићеви, Пачаризови, Ровчанинови и Прашевићеви одреди, све се чешће уочавају током јесени. ВК ЈВуО-а добила је обавештења да су „*виђенији муслимани*“ из Бјелопољског среза почетком октобра одржали састанак на коме се расправљало о нападу на хришћанска насеља. Донета је одлука да се „*главном снагом*“ прво притисне село Ђаловиће, а затим села Мојстир, Црвско и Баре, те тако онемогући сакупљање Кордићевих четника и њихов организован отпор.²⁷⁸⁸

Радило се наимае, о конференцији у Годијеву где се налазила и команда Ђазима Сијарића. На скупу су поред њега учествовали и хоџа Растодер, хоџа Пачариз, хоџа Ровчанин и неколико других првака из Горњег и Дољег Бихора. Главна тема је било држање према четницима. Растодер је захтевао да се са њима одмах „*обавезно ступи у борбу*“. Иако се Сијарић са тиме није сложио, Растодер је добио подршку већине присутних и преузео примат када је у питању политички утицај

---

²⁷⁸⁷ АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206., сл. 25, 65.

²⁷⁸⁸ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 13, стр. 1.

међу муслиманским командантима.²⁷⁸⁹ Сијарић се ипак, задржао на месту легализованог команданта муслиманске милиције у Бјелопољском срезу уз помоћ Италијана. Иначе непосредно пре тога, крајем септембра, четничка команда је добила податке да муслиманске снаге са десне обале Лима планирају да на простору Поде и Биоча, организују нападе на италијанску војску на четничком сектору и тако увуку противника у борбу са њом и одврате га од правца главног напада. Спремајући се за опсежну акцију, муслимани су почели и са утврђевањем својих села у Бјелопољском срезу, прављењем бункера и ровова, очекујући одговор православног живља.²⁷⁹⁰

Неколико дана касније уследили су описани сукоби између муслимана и Кордићевих људи, праћени спаљивањем православних домаћинстава у неколико села. Анализирајући ситуацију у Бјелопољском срезу капетан Перхинек записао је 22. октобра да је *„тенденција Муслиманских првака да се униште сва српска села и истерају Срби из зоне: Бистрица-Црвско-Пећарска-Захумско и Ђаловиће“*, како би се муслимански елемент *„око Бродарева, Пријепоља и Нове Вароши (везао, М.Ж.) са онима у околини Сјенице и даље са Метохијом и Албанијом“*. Истовремено су стизале информације о бројним изгредима над православцима у Сјеничком срезу, као и из Плавско-гусињског краја. Тамошњи муслимански лидери Шемсо Феровић, Шабан-бег Реџепагић и Авдо Авдић отпочели су прогон православног живља према северу, односно територији под командом Павла Ђуришића. У околини Рожаја је такође, убијено неколико православаца из породица Магдаленић и Зекић, који су управо били пуштени из затвора у Пећи.²⁷⁹¹

Муслимане је охрабрила и подршка италијанских власти у Црној Гори. Генерал Бонини је лично иницијативом спречио Ђуришићеве четнике да пређу на десну обалу Лима у узму учешћа у поменутих сукобима. Затим је 15. октобра наредио да команде подсектора његове дивизије, пренесу свим муслиманским

---

²⁷⁸⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁷⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 5, стр. 1.

²⁷⁹¹ ВА, ЧА, кут. 146, ф. 1, док. 10, стр. 2–3.

командантима и председницима општина, да се „бар за сада (!) уздрже од индивидуалних и колективних акција против православаца и четника“.²⁷⁹²

У позадини верских сукоба у Бјелопољском срезу, одвијао се дубљи политички процес. Генерал Бироли је по сваку цену желео да спречи даље веће окршаје између православаца и муслимана будући да га је влада у Риму обавестила, да ће услед њиховог евентуалног настављања простор Санџака бити припојен Великој Албанији као „држави заштитници муслимана на Балкану“.²⁷⁹³ Овде се радило о директном ривалству гувернатора Црне Горе Биролија и гувернера Албаније Франческа Ђакомонија, две најутицајније политичке фигуре италијанског окупационог система на Балкану. Како преноси историчар Џејмс Бергвин, Ђакомони је подржавао и спонзорисао муслиманске акције у Црној Гори да би је дестабилизовао, проширио границе Велике Албаније на њен рачун и ослабио политички положај Биролију.²⁷⁹⁴ У овоме би између осталог, требало тражити разлоге мировне иницијативе пуковника Барасија и Биролијевог подилажења муслиманима путем оружја и других повластица.

Осман Растодер и Хасан Звиздић су и поред тога, наставили да траже упоришта у Тирани. Петњички хоца је током прве половине октобра боравио у Тирани, где је тражио подршку за спровођење одлука са скупа у Годијеву. Пошто су Ђуришићеви четници направили одред у селу Дапсићима источно од Берана, Растодер је албанској влади изјавио да су јаке групације четника распоређене на целој граници и тражио помоћ у борби против њих. У наредним данима веће муслиманско-албанске снаге су заиста примећене на линији Ругово – Мурино – Плав – Гусиње. Растодер је у Тирани говорио и о промени граница, будући да је до краја месеца у Црну Гору по Мусолинијевом наређењу стигао италијански министар за разграничење.²⁷⁹⁵

Он је видели смо, имао одвојене састанке са Звиздићем у Сјеници и Растодером у Беранама. Обојица су поново тражили Албанију на Лиму, док је

---

²⁷⁹² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando II Sottosettore, Nr. 2140, 15. ottobre 1942., p. 1.

²⁷⁹³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 1.

²⁷⁹⁴ Džejms H. Bergvin, *nav. del.*, str. 140.

²⁷⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 15, стр. 1.

Растодер поручио и да му је потребна храна, муниција, 700 пушака и албански учитељи за Петњицу.²⁷⁹⁶ Истовремено је поново у Сјенички и Бјелопољски срез убачено 30 албанских „штамбиља и барјака“.²⁷⁹⁷ Двојица утицајних муслимана су на тај начин одгуривали генерала Биролија од њих, иако је он желео по много чему да им изађе у сусрет. Већ смо навели да је Звиздић у овом периоду почео да губи италијанску подршку, а иста судбина ће ускоро задесила и Растодера.²⁷⁹⁸ Њихове политичке акције утицаће на судбину многих мухамеданаца, како у Сјеничком и Бјелопољском, тако и у другим срезовима.

Како нам говоре историјски извори, муслиманске вође се нису обазирале на то и наставили су припреме за обрачун са православцима у Бјелопољском и Сјеничком срезу. Изасланик ВК ЈВуО-а за Црну Гору капетан Перхинек писао је половином новембра да се „*сви муслимани Санџака припремају за напад на Србе и опити покољ Срба у коме се циљу организују у јединице (и) врше терор и пљачке крстарећи по Санџаку*“.²⁷⁹⁹ Као један од иницијатора ових акција означен је и Рецо Бучан из Бјелог Поља, који је радио на томе да „*позаваћа Србе и муслимане*“, те у том циљу давао упуте за „*рад муслимана на десној обали Лима*“.²⁸⁰⁰ Исто упозорење Перхинек је упутио надлежнима и у извештају од 24. новембра, додавши и да су муслимани одлично наоружани.²⁸⁰¹

Затим је почетком децембра Ђазим Сијарић са 50 људи кренуо на Пештер да обезбеди помоћ тамошњих муслимана како би „*могао да нападне на Србе који се налазе на десној обали Лима*“. Ни хоџи Растодеру није недостајало агилности. Он је у истом циљу боравио на територији Рожаја и Метохије. Обојици је намера била да концентришу око 5.000 бораца, нападну православна села и тако такође, „*предупреде четнички напад на њих*“.²⁸⁰² Половином децембра Перхинек је констатовао да је држање муслимана са територији Санџака непромењено, те да се они „*спремају са напад*“ и у ту сврху њихове вође „*одржавају разне скупове са*

---

²⁷⁹⁶ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 44, стр. 1.

²⁷⁹⁷ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 11, стр. 1.

²⁷⁹⁸ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 1.

²⁷⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 18, стр. 1.

²⁸⁰⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 19, стр. 1.

²⁸⁰¹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 20, стр. 1.

²⁸⁰² ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 28, стр. 2.

народом у циљу припреме истог за борбу“.²⁸⁰³ Сијарићев и Растодеров рад на повезивању муслиманских снага са десне обале Лима, Сјенице, Пештери, Тутина и Рожаја, убрзо ће дати резултате. Вишемесечна ратна иницијатива добиће епилог у акцији према селу Буђеу крајем децембра.

За обрачун са српским живљем отворено је агитовао и хоџа Пачариз из Хисарцика, заповедник муслиманске милиције за Милешевски срез, најачи колаборациони командант на том простору. На његовом становишту били су и градоначелник Пријепоља Алија Агинчић, односно један од Биролијевих референата за Санџак, Тамил Хасанагић из Прибоја. Интересантно је да је у Пријепољу главни опонент Пачаризовим намерама био четнички командант Радовић. Како је писао генерал Вивалда, поменута тројица су по њему били „озбилни противници“ мировне иницијативе и самог Радовића.²⁸⁰⁴ Не би требало заборавити ни Пачаризове везе са властима НДХ које је одржавао током целог рата и што му је омогућило да крајем 1944. године ступи у њену војску.

Из Чајничког, Фочанског и Пљеваљског среза на другој страни, пристизале су сличне информације, мада су на овом простору непрекидно беснели сукоби још од августа. Муслимани су се борили против четника уз помоћ усташа са леве обале Дрине, тежећи повратку власти НДХ у пре свега, у Фочански и Чајнички срез. Постојала је и тенденција њиховог повезивања са муслиманским снагама хоџе Пачариза у Милешевском срезу и даље према Сјеници. На крају, муслиманске акције у околини Фоче и Чајничка, имале су и сврху одмазде због ранијих четничких злочина у овим варошима, као и оним широм Пљеваљског среза. При томе су муслимани имали подршку НДХ и на дипломатском плану. Представници усташког режима обратили су се 6. октобра италијанској команди у Пљевљима тражећи заштиту муслиманске милиције у Буковици, будући да су добили вести да се припрема четнички напад на њихове положаје.²⁸⁰⁵

Капетан Перхинек је такође, крајем новембра добио информације да се на Метаљци и Буковици налази између 200–300 усташа, који су пристигли као

---

²⁸⁰³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 33, стр. 1.

²⁸⁰⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 5.

²⁸⁰⁵ ВА, НДХ, кут. 78, ф. 12, док. 38, стр. 1.

испомоћ муслиманској милицији. Иако се овај број може сматрати превеликим, присуство усташких снага на овим локалитетима је било несумњиво.²⁸⁰⁶ О томе сведочи и извештај поручника Јеловца који је 25. децембра забележио да се у реон Буковице „*увлаче усташе из Чајничког среза*“, где су према речима команданта Дринског корпуса ЈВуО-а капетана Баја Никића, бројали око 1.500 униформисаних бораца. Јеловац је додао да има „*доста муке*“ са Буковичком општином, поготово после разоружања Мељака. Свакога дана очекивао је муслимански напад из овог правца.²⁸⁰⁷

Командант Милешевског корпуса ЈВуО-а капетан Војислав Лукачевић сведочио је пред органима ОЗН-е током 1945. године, да је у децембру 1942. године надређени му штаб Лимско-санџачких четничких одреда добио неколико извештаја који су говорили да се „*муслимани прикупљају на терену Санџака и да имају намеру да протерају сво становништво српско са територије десне обале ријеке Лима.*“ У извештајима је стајало да муслимани из „*среза Пљеваљског, Чајничког и Фочанског уз подршку усташа то исто намјеравају*“, као и да су они из околине Рожаја у контакту са Албацима из Метохије. Информације су стизале из Прибоја, Сјенице и Бјелог Поља.²⁸⁰⁸ И мајор Остојић је половином децембра писао својим командантима да муслимани желе да нападну на православна села у Фочанском и Чајничком срезу.²⁸⁰⁹

О томе колико су се озбиљно муслимани припремали за сукоб говори и повећање њихових јединица и набавка наоружања са више страна. Подршка окупатора муслиманима о којој смо говорили, материјализована је током октобра у време најжешћих сукоба у околини Бјелог Поља. После више муслиманским иницијатива генерал Бироли је 11. октобра наредио Силвиу Бонинију да на територији под његовом командом појача муслиманске одреде и формира неколико нових. Спровodeћи Биролијеве налоге заповедник „Венеције“ је тражио да се на простору I и II подсектора, односно територији Сјеничког и Бјелопољског среза, формирају нови одреди муслиманске милиције у зони јужно од Сјенице

²⁸⁰⁶ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 21, стр. 2.

²⁸⁰⁷ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 23, стр. 1.

²⁸⁰⁸ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁸⁰⁹ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, стр. 11, деп. 3652, стр. 19, деп. 3743.

према Барама, као и у свим селима на линији Врбница – Тутићи, где су муслимани живели у већини. Даље, требало је обезбедити средства и за нове одреде у Биједићима и Ивању. Бонини је поручио Барасију да обрати посебну пажњу на доред Тазима Сијарића.²⁸¹⁰

До 21. октобра пуковник Бараси је израдио пројекцију повећања муслиманских снага на његовом сектору. Одлучио је да појача јединице муслиманске милиције у Бјелом Пољу, Затону, Лозни, Недакусима, Савином Пољу, Кориту, Годијеву, Расову, Бродареву и Комарану, те да створи нове легалне одреде у Биједићима и Ивању. Тако се број легализованих муслиманских милиционера на десној обали Лима, не рачунајући Сјенички срез који је припадао I подсектору, увећао за 580 бораца и достигао број од 1.400 људи под командом Тазима Сијарића. За наоружавање додатних снага Бараси је од команде дивизије наручио 200 пушака, 8 пушкомитраљеза и 4 минобацача калибра 45 милиметара. Тешко наоружање је требало ипак, да остане у магацинима дивизије и буде прослеђено муслиманима само услед напада Павла Ђуришића.

Обраћајући се 27. октобра генералу Бонинију пуковник Бараси је међутим, известио свог заповедника да је Сијарићев одред повећао на 1.500 људи и тражио да му се достави још: 350 пушака и 14 пушкомитраљеза за нове борце. Сматрао је за потребно да добије и 2 минобацача калибра 81 милиметар, који би такође, давани само по потреби.²⁸¹¹ Поред свега добијеног, муслимани су се преко хоце Растодера додатно наоружавали из Албаније, а уз знање италијанских власти. Крајем октобра достављена је једна транша извесне количине муниције Растодеровим људима. Још један унос оружја на Петњицу забележен је половином децембра. Дана 16. децембра италијанска војска је испратила једну групу муслимана са товарима муниције, преко Полице у правцу Петњице.²⁸¹²

Паралелни процес повећавања муслиманских јединица од стране Италијана трајао је и у Сјеничком, Милешевском, али и Пљеваљском и Чајничком срезу. Додатно наоружање, пре свега, за нелегаллизоване снаге, муслимани су добијали

²⁸¹⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando divisione „Venezia“, Atteggimento cetnico contro mussulamni, Nr. 8009. 11. ottobre 1942., p. 1-2.

²⁸¹¹ Ibid, Nr. 5567, 21. ottobre 1942., p. 1; Ibid, Nr. 5608, 27. ottobre 1942., p. 1.

²⁸¹² ВАС, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 1; ВАС, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 27, стр. 1.

из НДХ, односно из Сарајева. Иако су имали податке о томе, Италијани нису много учиниле да спрече шверц оружја. Почетком новембра они су у Чајничком срезу пресрели 16 муслимана из Буковице који су били у Сарајеву да купе оружје. Са собом су имали 21 пушку. Пошто су им исте одузете они су пуштени на слободу. Према сведочанству муслимана једну пушку су плаћали 5.000 куна, а сви они муслимани из Санцака који би купили оружје имали су бесплатан превоз хрватском железницом, са све наоружањем. Будући да су власти НДХ подржавале наоружавање муслимана на десној обали Дрине и даље у Пљеваљском срезу, а Италијани нису надзирали прелазе на реци, њихове окупационе власти су почетком децембра само могле да констатују како се проток оружја неометано интезивира.²⁸¹³

Борба до истребљења – припреме ЈВуО-а за обрачун са муслиманима

Током прве половине 1942. године било је неколико иницијатива од стране Ђуришића и Глишића ка постизању споразума са муслиманима. На том пољу се посебно zaloжио мајор Глишић, за разлику од Ђуришића који није веровао у трајно одржив договор, сматрајући да воде превртљиву политику – што није било у потпуности погрешно.²⁸¹⁴ Глишић је наиме, спроводио наређења генерала Недића који је добре односе између верских група на овом простору уклопио у дубљу политичку стратегију. Иако је после Глишићевог хапшења она напуштена, мајор Ђуришић је наставио да нуди мир муслиманским првцима. Тако је 11. јула писао НО Пљевља да жели „*пријатељске односе са муслиманима, засноване на разумевању и сарадњи*“.²⁸¹⁵ На митингу који је пратио конференцију четничких команданата у Колашину, Ђуришић је јавно позвао и православце и муслимане да

---

²⁸¹³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/997, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 216 del giorno 12. novembre 1942., p. 2; Ibid, Notiziario Nr. 243 del giorno 9. dicembre 1942., p. 2.

²⁸¹⁴ Говорећи у јануару 1942. године са представницима италијанских власти о питању верских сукоба на његовој територији, Ђуришић је између осталог рекао: „*Познато је да је под бившим југословенским краљевством било изјава једнакости између народа различитих раса и вере. Ту су били укључени муслимани, који су понекад били третирани боље од Срба, а да никада нису то признали, и као и тада, и данас неће имати обзира ни према мени ни према вама, и биће спремни да буду и моји и ваши непријатељи. Много пута су били издајници, и будите сигурни да ће бити спремни да издају и вас.*“... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, 2° incontro con Pavle Giuriscic, allegato Nr. 46 al diaro storico, 13. gennaio 1942., p. 1-2.

²⁸¹⁵ AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comandodella divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazione nr. 244 dalle ore 0 alle 24 dell 11.7.1942., p. 1.

се „умире“. На помирење је позивао и његов потчињени Милан Бандовић, командант Бјелопољског среза. Исто становиште је заступао и капетан Љубо Милић²⁸¹⁶

Искреност изјава у Колашину се међутим, мора довести у питање. Мајор Ђуришић је наиме, позивајући Рада Кордића да дође на поменути конференцију 3. септембра, забележио да му је циљ „*остварење велике слободне државе – чисте од свих мањина, народних изрода и гуликожа*“. Предлагао је ипак, прво борбу са комунистима пре акције против муслимана. Стога је Кордићу саветовао да се према њима буде енергичан, али без изазивања прераног сукоба јер ће до обрачуна доћи касније.²⁸¹⁷ Неколико дана потом, 9. септембра, огласила се и ВК ЈВуО-а наредивши да би требало „*Турке полако ликвидирати*“ и одузимати им наоружање.²⁸¹⁸

Затим четнички команданти са територије Милешевског корпуса почињу да припремају православно становништво за сукоб са муслиманима. Широм Прибојског среза је почетком септембра од стране локалних четника, растурен памфлет који је имао анти-муслимански карактер. У њему су муслимани оптуживани за издају Југославије и симпатије према њеном разарању. Текст се позива на ропство под Османским царством, помиње акције муслиманске милиције са Метаљке, Буковице, из Бродарева и Хисарцика, те стога тражи освету. Летак шаље екстремну поруку да је суживот и свака „*веза са Турцима*“ немогућа.²⁸¹⁹ Дивизија „Тaurиненсе“ јављала је такође, да се током септембра на њеном сектору међу православцима осећа јако „*непријатљество против муслимана*“, наслеђено из оретходног перида, а сада ширено од људи капетана Бојовића. Њега су италијанске власти, слично Раду Кордићу, оцениле као „*озлоглашеног немилосрдног непријатеља муслимана*“.²⁸²⁰

---

²⁸¹⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro – notizario n. 158 del giorno 15. settembre 1942., Nr. 6173, p. 3.

²⁸¹⁷ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 28, стр. 1.

²⁸¹⁸ ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 4, стр. 6.

²⁸¹⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 56, стр. 1.

²⁸²⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della divisione „Taurinense“ – mese di settembre 1942., p. 3-4.

О дубини жалосног раздора између припадника различитих религија у Старом Расу сведоче догађаји са улица пљеваљске вароши. Начелство среза је током друге половине септембра добило информације да се од пре извесног времена „скоро свакодневно чује по градским улицама од стране раскалашне деце певање некаквих песама, које изазивају мржњу између грађана православне и муслиманске вероисповести“. Увређујуће и изазивачке песме и псовке, чуле су се из уста како православне, тако и муслиманске деце. Начелство је као посебно опасно навело да поједине старије особе подстрекавају малолетнике на „овакво изазивање и поступак“. Начелник Ђуровић је строго забранио овакво понашање, прописавши новчане казне за родитеље и обуставу испорука намирница за њихове породице.²⁸²¹

Половином октобра уследиће преломни моменат, у време организованог напада муслиманских снага на хришћане у Бјелопољском срезу. Ђуришић је тада био суочен са добро испланираним напредовањем муслимана и попустљивости Италијана по том питању. Стога је самоиницијативно издао наређење да се трупе из Колашинског, Беранског и Бјелопољског среза окупе, пређу Лим и „спрече напредовање муслимана“.²⁸²² На притисак генерала Бонинија и већ отвореног сукоба са италијанским властима око припадности Колашина, Ђуришић је повукао наређење и препустио окупатору да смире ситуацију. Њихово окретање главе у страну, довело је до паљења неколико православних села. Капетан Перхинек је могао да закључи да „Италијани никакве мере нису предузели ради изналажења криваца“ за ове изгреде и оптужио их за дволичну игру.²⁸²³

Овакав развој догађаја изазвао је негативну реакцију у команди Лимско-санџачких четничких одреда, поготово ако се узме у обзир да је крајем октобра страдало и неколико православаца у Сјеничком срезу. Павле Ђуришић је увидео да ће морати да се обрачуна са муслиманским милицијама у Бихору, као и да по овом питању не би требало да се ослања на окупатора, барем не на највише власти у Црној Гори. То га није спречило да Биролију укаже да је на становишту

²⁸²¹ „Пљеваљски весник“ за 21. септембар 1942. године, стр. 1.

²⁸²² AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando I – II – III Sottosettore, Nr. 2130, 15. ottobre 1942., ore 14.50, p. 1.

²⁸²³ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. б, стр. 1.

неминовног обрачуна са муслиманским командантима. То је јавно потврдио током његове посете Колашину 6. новембра. Обраћајући се Биролију он је муслимане означио као „*вековне непријатеље*“ и поименце осудио рад Османа Растодера, Хасана Звиздића и Сулејмана Пачариза.²⁸²⁴

На Ђуришићев став утицале су и вести које су до ВК ЈВуО-а стизале из Метохије и Плавско-гусињског краја. Преостали православни живаљ на тим просторима жалио се на насиља Албанаца и муслимана, те амбивалентност италијанског окупатора према томе. Добијани су подаци и о наоружавању, па и припремама за прелазак границе од стране албанског-муслиманских снага.²⁸²⁵ На другој страни, велики број избеглица је тражио обрачун са прогонитељима. Најратоборније су биле оне породице које су избегле са десне обале Лима у Бјело Поље. Њихови представници су то тражили још током боравка генерала Ђукановића у Бјелом Пољу половином октобра. Како је време пролазило они су све отвореније иступали.

Командант II подсектора дивизије „Венеција“ пуковник Бараси, писао је да су избеглице за собом „*остављале све што су имале*“, па су их онда тешка економска ситуација и потребе за основним условима за живот, учиниле да буду „*немирне и недисциплиноване*“. Њихов број нам казује количина испоручене помоћи, на основу чега се види да је у Бјелопољском срезу били 825 породица са подручја Велике Албаније и још 425 пребеглих из разних крајева среза. Пошто су стално мењали место боравишта, Италијанима је било тешко да им доставе храну или да их врате у њихова села. Ове се пре свега, односило на православце и то из Бјелопољског среза, док су они са територије Велике Албаније били боље ситуирани и стога, мирнији.²⁸²⁶

Омладинска конференција четничких одреда ЈВуО-а у Црној Гори, Боки и Санцаку одржана у Шаховићама крајем новембра, представљала је између осталог и јак подстицај војном обрачуну са мухамеданцима. Њој су присуствовали мајор

---

²⁸²⁴ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 21, стр. 3.

²⁸²⁵ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 16, стр. 2; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 19, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 21, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 22, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 31, стр. 1.

²⁸²⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 7094, 25. dicembre 1942., p. 5.

Остојић као изасланик генерала Михаиловића, мајор Лашић испред националистичких одреда у Црној Гори и мајор Ђуришић као командант Лимско-Санџачких четничких одреда. Присутни су били и Милан Бандовић као председавајући, Милинко Радовић, Рудолф Перхинек и др. Први део конференције се одиграо 30. новембра, а други 2. децембра.²⁸²⁷ Како наводи историчар Бранко Петрановић заједнички документ који је прихваћен на крају конференције (Резолуција из Шаховића), указује да су четнички команданти са подручја Црне Горе и Старог Раса прихватили становишта Стевана Мољевића о великој и етнички чистој Србији.²⁸²⁸

У закључцима са конференције проналазимо поред одлука да будућа држава буде уставна монархија увећана за територије на које српски народ има историјско право и одредбу да ће она бити само држава Срба, Хрвата и Словенаца, док *„националних мањина не може бити“*.²⁸²⁹ Током седнице 2. децембра Ђуришић је присутнима поручио да се крене у борбу *„до истребљења противу свих непријатеља нашег народа“*, мислећи ту прво на комунисте, а онда и на муслимане.²⁸³⁰ После конференције у Шаховићима било је јасно да ће будући сукоб са муслиманима у Бјелопољском, Прибојском, Пљеваљском и Чајничком срезу имати широке размере и да ће ударити како по муслиманској милицији, тако и по цивилном становништву. Подршка коју је Ђуришић добио на скупу, а која ће се убрзо показати и приликом оружаных акција, говори нам да је расположење народа за освету над муслиманима било огромно. Чекао се само одговарајући тренутак и повод.

Већ неколико дана касније, пишући ВК ЈВуО-а капетан Перхинек је тражио да се предузме акција против муслиманских јединица у Бјелопољском срезу. По њему четници би требало да ударе први, пре него што муслимани организују њихову акцију. Перхинек је у победи над муслиманима видео престиж четничке организације и чин који би спречио долазак Немаца на територију Санџака.²⁸³¹ Паралелно са тиме 7. децембра Ђуришић је наредио реорганизацију трупа у

---

²⁸²⁷ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 6, док. 6, стр. 1–9.

²⁸²⁸ Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 140.

²⁸²⁹ ВА, ЧА, кут. 15, ф. 4, док. 10, стр. 1.

²⁸³⁰ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 6, док. 6, стр. 8.

²⁸³¹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 28, стр. 2.

Беранском и Андријавечаком срезу. Оне ће касније бити окосница четничког похода у Бјелопољском срезу.²⁸³² Како би припремио људство, али и заваро противника, командант Лимско-санџачких четничких одреда је половином децембра наредио мобилизацију људства ради војне вежбе. Пуковник Бараси је извештавао из Бјелог Поља да су се рашириле гласине како ће Ђуришић са људство прећи Лим. То је изазвало панику међу муслиманима који су италијанским властима изнели своје страхове да је мобилизација четника уперена против њих. Њихови прваци су се чак, жалили да ће становништво почети да се иселава из Санџака и тражили од Италијана да их заштите.²⁸³³ Показало се ипак, да је у питању било само тестирање брзине мобилизације Ђуришићевих трупа и да четнички командант још увек није одредио датум акције. О томе говори његов позив албанском прваку Мухарему Барјактарију да се састане са њиме „*око 5. јануара 1943. године*“.²⁸³⁴

Пошто се у међувремену, поново распламсао сукоб између православаца и муслимана у Чајничком и Фочанском срезу, капетан Лукачевић је испланирао напад на муслиманску милицију на Буковици и Металци у заједници са снагама Дринског корпуса капетана Никића. Мајор Остојић је међутим, 18. децембра стопирао покрет четника због „*негативних последица*“ које би та акција имала у другим срезовима, као и због малих шанси на успех.²⁸³⁵ Локални четнички команданти нису били задовољни оваквом одлуком. Стога су Јован Јеловац и Бајо Никић одржали састанак на коме су предвидели да око 1.500 бораца крајем децембра нападне поменута упоришта муслиманских снага. Будући да се са овим није слагао, мајор Остојић је 23. децембра проследио план напада генералу Михаиловићу на одобрење.²⁸³⁶

Министар војске и морнарице краљевске владе није подржао отварање сукоба са муслиманима на Буковици и Металци у том тренутку. Он се 23. децембра састао са Лукачевићем и пренео му да његове трупе за сада остану „*мирне*“, осим

---

²⁸³² ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 11, стр. 1–4; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 15, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 16, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 24, стр. 1.

²⁸³³ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando 83. reggimento fanteria, Informazione, Nr. 6970, 19/12/1942., p. 2.

²⁸³⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 32, стр. 4.

²⁸³⁵ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, стр. 19, деп. 3743.

²⁸³⁶ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. 8, деп. 3913.

у случају „ако муслимани нападну“ први. Уколико би до тога дошло Лукачевић је од Михаиловића добио наређење да их нападне са четири стране, од Челебића, Прибоја, Шаховића и Чајничка. Михаиловић је ипак, тражио да се прво „сврши главна ствар“, односно победе комунисти. По њему и Ђуришић се сложио са овим гледиштем.²⁸³⁷ То потврђује и капетан Лукачевић, који је команданту Лимско-санџачких четничких одреда потврдио да снаге Милешевског корпуса због лошег квалитета, неће моћи саме да изврше акцију против муслимана.²⁸³⁸ Стога је Остојић предложио Михаиловићу да се искористи одобрење окупатора за пребацивање Ђуришићевих четника у Босну. Према његовом плану Ђуришић би са трупама предвиђеним за борбе са комунистима, повео и додатак који би остао у Пљеваљском и Чајничком срезу, као испомоћ тамошњим четницима у сукобу са муслиманима.²⁸³⁹ Михаиловић је касније одобрио овакав план, будући да је акција у фебруару спроведена на основу Остојићевих замисли.

Видимо да су до краја децембра већ постојали планови за напад на муслимане у Бјелопољском и даље, Пљеваљском и Чајничком срезу. Чекао се само одговорајући тренутак, да се не би реметила борба против партизанских снага у Босни. Требало би рећи да поменути борбу до истребљења са муслиманима, нису прихватили сви четнички официри. Ово се може рећи за команданта Милешевског среза Милинка Радовића. Иако се на конференцији у Шаховићима јавно заложио за уништење мањина,²⁸⁴⁰ изгледа да су те речи биле одраз онога што су присутни желели да чују. Томе у прилог говори сведочанство команданта 3. пешадијског пука дивизије „Тауриненсе“ пуковника Анфоса који је Радовића сматрао за особу која је од његовог доласка у Пријепоље, „искрено сарађивала“ са италијанским властима „да би се одржао ред у срезу“. Ту није био крај похвалама на рачун Радовићевог политичког ангажмана. Генерал Вивалда га је описивао као „промотера разумевања између муслимана и православаца“, чији је циљ био да „у потпуности заустави крвопролиће које је мучило овај простор“. При томе, Вивалда није успустио из вида да је он под командом Ђуришића, али је додао да

---

²⁸³⁷ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, стр. деп. 2298–2299.

²⁸³⁸ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁸³⁹ ВА, ЧА, кут. 291, ф. 1, док. 2, стр. 17–18, деп. 3937.

²⁸⁴⁰ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 6, док. 6, стр. 7.

док су Калаитовић и Кијановић учествовали у акцијама против муслимана, он је остао по страни и имао битну улогу у спречавању напада на муслимане у Милешевском срезу, о чему ће бити речи у следећем поглављу.²⁸⁴¹

Колико је озбиљно Ђуришић рачунао на обрачун са муслиманима, барем са онима у Бјелопољском срезу, сведоче његови контакти са националистима из северне Албаније. У Колашину је 23. августа 1942. године боравио албански првак Пренк Цаља и разговарао са Ђуришићем. Наредног дана се преко Андријевице вратио у Алабанију. Цаља је иначе преко мајке пореклом био из Куча.²⁸⁴² Сврха састанка је начелно била да се ухвати веза са хришћанима у северној Албанији, а преко њих и са онима у другим деловима земље, како би се у одређеном тренутку искористило њихове незадовољство италијанском окупацијом и фашистичком цивилном владом у Тирани. Ђуришићу је ипак, било важније да придобије Цаљу ради спречавања упада муслиманских снага у пограничне делове Гувернатората Црне Горе. Успостављену везу имао је да одржава капетан Перхинек.²⁸⁴³

Током Цаљиног боравка у Колашину он се јавно заложио за „непоштеду борбу против муслимана“ са територије Метохије и Санцака. У ту сврху тражио је „братску сарадњу“ са Ђуришићем. Тако је закључено војно савезништво између Ђуришића и Цаље. Најбитнија ствар коју је предвиђао овај споразум јесте да уколико четници нападну на муслимане у Санцаку, Цаља ће притиснути око 2.000 наоружаних муслимана око Плава и Гусиња. На тај начин је Ђуришић обезбедио залеђе за акције у Полимљу.²⁸⁴⁴ Утврђивање споразума потврђује и Ђуришићев радиотелеграфиста Милутин Шуковић. Он је сведочио да су се двојица команданата споразумела да уколико Ђуришић нападне муслимане, Цаља ће

---

²⁸⁴¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 3-4.

²⁸⁴² AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 137 del giorno 25. agosto 1942., p. 3.

²⁸⁴³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 43, стр. 2; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санцак, Цетиње 19. април 1945. године, стр. 30.

²⁸⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 40, стр. 1-2.

затворити границу и онемогућити да им са територије Албаније стигне помоћ, што се на крају и десило.²⁸⁴⁵

Мајор Ђуришић је са истим циљем, ухватио везу и са пуковником Мухаремом Барјактаријем. Исти је раније успоставио контакт са генералом Михаиловићем, а преко мајора Ђурића. У Колашин су 16. децембра дошла тројица његових курира на разговор са командантом Лимско-санџачких четничких одреда. У питању су били: Али Шабан и Саљи Рама из Валбоне, те извесни Рустем-бег из Јасенице. Они су Ђуришићу пренели да је Барјактари противник фашистичке Италије и свих колаборациониста. Није одборавао наводно рад албанских сецесиониста на Косову, нити држање муслимана у Плавско-гусињском крају. Одмазду над муслиманским живљем у Метохији, Плаву и Гусињу, сматрао је „за потпуно оправдану“. Курири су добили новац и неколико златника као поклон Барјактарију. Уз то су понели Ђуришићево писмо албанском прваку у коме га позива на борбу са комунистима, као и на то, да његовим ауторитетом спречи даља убијања Срба по Косову и Метохији.²⁸⁴⁶ До децембра се учврстила и сарадња са Цаљом до тог нивоа да су Ђуришићеви четници прелазили слободно у северну Албанију.²⁸⁴⁷

***

Неколико мировних иницијатива крајем августа и почетком септембра 1942. године које су покренули хришћански и муслимански прваци (састанак у Лозни, Бихорски споразум и Пријепољска конференција) у себи носе хуману потребу да се спрече већа верска разарања, која су већ тада изгледала неизбежна. На другој страни, примећује се и покушај неколико политичара (Ненадић, Звиздић, Шећеркадић, Анђелић) да увећају своју политичку моћ у односу на командте

---

²⁸⁴⁵ ВА, НОВЈ, кут. 13, ф. 6, док. 13, стр. 1.

²⁸⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 1, док. 32, стр. 1–4.

²⁸⁴⁷ Тако је команда алабанске жандармерије у Пећи добила информације да се око 100 четника пребацило 12. децембра преко границе у околину села Вермоши. Нису вршили никаква насиља већ су наводно кренули да се састану са Цаљом и његовим људима... АQSh, fondi 154, v. 1943, d. 171, f. 2.

ЈВуО и муслиманских милиција, пре свега, стављањем под контролу националистички трупa и новоформиране сеоске милиције.

Италијански окупатор није пружио никакву конкретну потпору покушају дијалога, задржавајући се на вербалним опоменама. Разлози за то су политичке и војне природе. Основни циљ је одржавање политике „*devide et impera*“, закључак који поред чињеница изнетих у претходном периоду, допуњујемо и следећим поступцима Италијана: додатно наоружавање и фаворизација муслиманских снага као „контра-тега“ четницима, неиспуњење обећања датог Ђуришићу о решавању ситуације на десној обали Лима, заштита Сулејмана Пачариза заговорника сукоба, коме је чак било дозвољено да мешетари по српским селима супротно Пријепољској декларацији, толерисање веза Хасана Звиздића и Османа Растодера са албанским властима, толерисање присуства усташа на десној обали Дрине, обећање муслиманима да ће у једном тренутку бити могуће отворити акцију против Срба итд.

Ма колико је значајан допринос међусобном клању муслимана и хришћана давао окупатор, главни подстицај долазио је од њихових вођа. Подсетимо да су све мировне иницијативе, шта год стајало иза њих (састанци у Бјелом Пољу, Пећарској и Бољанићима, путовање Ђукановића и Биролија, искрено писање Глигорија Божовића у „*Леваском веснику*“), одбацили и муслимани и хришћани. При томе већа одговорност лежи на муслиманској страни. Коко другачије разумети: континуитет политике насиља над Србима у Санцаку (која је трајала од почетка окупације) током јесени 1942. године у околини Бродарева, Сјеничком и Бјелопољском срезу, састанак у Годијеву где се неки попут Османа Растодера залажу за „*обавезно ступање у борбу*“, ратоборан став Сулејмана Пачариза и Алије Агинчића, Звиздићеву опаску Ђукановићу (читај четницима) да са њима нема споразума, муслиманску акцију на десној обали Лима половином октобра, праћену насиљем над хришћанима у Рожајском, Сјеничком, Плавско-гусињском и метохијском крају, умешаност гувернатора Албаније Франческа Ђакомонија у ове оружане акције (нова инструментализација од стране Италијана), наставак рада на припајању ових простора Великој Албанији (деловање Звиздића и Растодера), убрзано наоружавање муслимана и нови покушаји мобилизације (акције Реца

Бучана, Ђазима Сијарића и Османа Растодера), сарадња са усташама са леве обале Дрине и оспезне војне операције (уз паљевину неколико српских села) у Чајничком и Фочанском срезу и сл.

На другој страни, четници такође, дају свој допринос. Они подстичу међусобни обрачун тако што напуштају мировну иницијативу коју су нудили муслиманима током прве половине 1942. године, те почињу са масовним акцијама против муслимана обојеним злочинима над цивилима (Фоча, Чајнички и Пљеваљски срез). На то се надовезују: запаљиве изјаве Павла Ђуришића почетком новембра, односно на Конференцији у Шаховићима крајем месеца (када то постаје став већине команданата), иницијативе као што бржем нападу на муслимане од стране Ђуришића, Остојића, Лукачевића и Перхинака током децембра, памфлети са екстремним порукама дељени међу становништвом итд. У овој стихији гласови разума који су долазили од Божовића, команданата попут Милинка Радовића, те појединачни споразуми старешина на локалу, остали су без јачег одјека.

IX

САНЦАК У ТРЕЋОЈ РАТНОЈ ГОДИНИ

9.1. Бјелопољски срез у првим месецима 1943. године

Верски сукоб већих размера на десној обали Лима отворен је муслиманско-албанским акцијама према Витомирици и Буђевоу, диктираним из седишта албанских власти у Тутину и Пећи. Напад на Буђево је показао одлучност муслимана за борбу против хришћана, али и велике организационе и борбене недостатке њихових снага. Добро припремљена и изведена четничка акција уследила је као одговор. Павлу Ђуришићу је као главном инспиратору ових догађаја, она послужила као „пробни балон“, који је требало да покаже јачину муслиманских снага и држање окупатора. Пратећи своје интересе Италијани су муслимане оставио без преко потребне војне помоћи. Велико насиље четника током акције против муслиманског живља, последица је жеље за осветом и пљачком, менталитета локалног становништва, односно војних потреба неутралисања противника апсолутно верног окупатору. На другој страни, муслиманска елита расплута између унутрашњих подела и нераскидиве политичке везе са завојевачем, без чије је подршке остала по питању одмазде, није успела да организује осветнички напад над Србима у Сјеничком и Бјелопољском срезу.

Муслиманска офанзива

Супротстављене једна другој, добро наоружане и уверене да имају подршку окупатора, обе верске скупине су крајем 1942. године чекале повод за међусобни обрачун. У акцију су прво ступили муслимани. Како нам извори говоре радило се о још једној, не и последњој, акцији која представља наставак раније покренуте офанзиве против хришћана у циљу избијања Велике Албаније на десну обалу Лима. Муслиманска акција је почела са спаљивањем српског села Витомирице северно од Пећи. Радило се о насељу у коме је српско становништво за разлику од већине других насеља у Метохији, остало на својим огњиштима, пре свега, захваљујући локалном четничком одреду који је био под контролом италијанских власти. У селу је постојала и јака комунистичка ћелија.²⁸⁴⁸

---

²⁸⁴⁸ О томе говори одржавање друге обласне конференције КПЈ за Косово и Метохију током јула 1940. године... Д. Бојковић, *нав. дел.*, стр. 87.

Пошто су део српског живља чинили колонисти, Витомирица је била на удару Албанаца још у априлу 1941. године, када је спаљен део села.²⁸⁴⁹ Користићи информације о присуству комуниста у селу, до којих је карабињерија дошла преко локалних четника, пећки префект Хусни Пеја (Husni Peja) је наредио и организовао напад на ово место. Иза његове наредбе је вероватно стајао општински инспектор Харис Танаси (Haris Thanasi), који је према италијанским властима „*владао*“ Пећком префектуром и „*све радио према инструкцијама*“ Ферат-бег Драге.²⁸⁵⁰

Акција у којој су учествовали Албанци из неколико села у околини Витомирице извршена је 26. децембра. Захваљујући идеолошким размирицама између четника и комуниста, одбрана села је брзо савладана. Мешани су избегли до карабињерске станице где су их Италијани узели у заштиту. Окупаторске снаге међутим, нису спречиле паљевину и пљачку. За неколико сати спаљено је 160 српских кућа и убијена једна жена. Изгледа да је био планиран и напад на село Гораждевац, до кога ипак, није дошло. Српски живаљ се после албанске акције повукао у Пећ, док је само мањи део остао на згариштима Витомирице.²⁸⁵¹ Истовремено је Пећка префектура тражила од албанског министарства иностраних послова да код Италијана уреде додатно наоружавање муслиманских снага распоређених уз границу у тутинском и рожајском крају.²⁸⁵²

Иза тог захтева назирао се план напада на Србе са десне обале Лима у Бјелопољском и Сјеничком срезу, а који је имао да почне заузимањем Буђева.²⁸⁵³ Према речима команданта дивизије „Пуље“ генерала Д'Арла општи напад на хришћане наредио је албански потпрефект из Тутина, Кадри Васиљи (Kadri

---

²⁸⁴⁹ В. Petranović, *nav. del.*, str. 245.

²⁸⁵⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Nr. 547, *Situazione politica*, 26. gennaio 1943., p. 3-4.

²⁸⁵¹ Слободан Мирић, *Витомирица*, Београд, 1960, стр. 112-113.

²⁸⁵² AQSh, fondi 149, v. 1942, d. II-92, f. 13.

²⁸⁵³ Бујево је настало у касном средњем веку. Име је добило по томе што је ово хришћанско насеље било окружено муслиманским селима, па је његово становништво увек морало да буде будно, односно на опрезу. Бујево је имало горњу и доњу махалу које су биле подељене удолином. У селу је постојала школа, жандармеријска станица и зграда општине, иако је њен центар 1941. године премештен у село Долиће. Мештани Бујева су одгајали најбољу пасмину сјеничке овце, о чему сведочи постојање „Овчарске задруге“ у предратном периоду. Село је 1921. године имало 54 куће и 256 становника, 1943. око 100 кућа, а 1948. 66 кућа и 499 становника... Мила А. Павловић, *нав. дел.*, стр. 356-359.

Vasil).²⁸⁵⁴ У организацији операције учествовали су и неки муслимански прваци из Сјенице и Новог Пазара. Напад је предводио командант милиције за Бјелопољски срез Тамил Сијарић. Циљ акције био је „*потпуно уништење православних у Санџаку и стварање једне државе – Велике Албаније*“.²⁸⁵⁵ Као повод је искоришћена крађа стоке коју су на планини Капеш, током децембра извршили четници Рада Кордића. У пљачки је учествовало и неколико Срба из Буђева, које је водио сеоски учитељ Милан Марковић.²⁸⁵⁶

Стога су се 30. децембра веће муслиманске снаге окупиле у околини Буђева. Бројале су најмање 600–700 бораца наоружаних пушкама и аутоматским оружјем. Покушавајући да спрече изгреде без сопственог ангажмана, Италијани су податке о прикупљању муслимана на линији Долићи – Угао – Тутин, добијених од муслиманских доушника, проследили 29. децембра четничкој команди у Колашин. Пошто су међутим, муслимани чврсто држали прелазе преко Лима, већа помоћ Буђеву није могла бити упућена. Његови мештани су ипак, били обавештени о нападу. Председник општине Буђевске Ташо Турковић из Долића, обавестио је писмено крајем децембра команданта Буђева, Сретка Попадића, да се Сијарић припрема да нападне насеље.²⁸⁵⁷

Зато је генерал Вивалда 30. децембра наредио да се на територију Буђева пошаље одред муслиманске милиције из Сјеничког среза и тамо задржи до смиривања ситуације. Иако је наређење стигло у гарнизон у Сјеници мало после 12.00, милиционери су на терен кренули тек наредног дана ујутру. Било их је око

---

²⁸⁵⁴ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Nr. 547, Situazione politica, 26. gennaio 1943., p. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 209.

²⁸⁵⁵ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 17.

²⁸⁵⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1221, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 797, Movimenti di armati in zona Budevo, 29. dicembre 1942., p. 1; Муслимански прваци из Бјелопољског среза су напад на Бујево правдали овом пљачком пред италијанским властима, које стога поново никога нису позвале на одговорност... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 3–4; AQS, fondi 152, v. 1942, d. 294, f. 23.

²⁸⁵⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 355; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1221, Dal Comando divisione Venezia al Comando 2. sottosettore, Nr. 257, p. 1.

100.²⁸⁵⁸ Заједно са њима кренуло је неколико виђенијих муслимана и хришћана из вароши, да би порадили на прекиду борбе. Покренули су се и Италијани,²⁸⁵⁹ али само до села Кијевци где се са 300 четника спустио и Селимир Поповић из правца Штавља. Намеравао је да помогне одбрану Буђево, али му италијанске власти нису одобриле покрет.²⁸⁶⁰

Како је италијанском гарнизону у Сјеници јављао Ђамил Прашевић његови људи су наишли на муслиманске снаге 31. децембра. Оне су до тада већ опколиле Буђево. Милиционери им се наравно нису супротставили, нити су одмах пријавили њихово присуство Италијанима. Ово доказује да су и муслимани из Сјенице били укључени у операцију. То је касније потврдио и командант 3. пешадијског пука „Тауриненсе“ пуковник Анфосо, који је надлежне обавестио да је после напада на Буђево постало очигледно „*да сви муслимани међу собом осећају солидарност*“ када је у питању борба са Србима.²⁸⁶¹

Око 700 муслимана из околине Рожаја, Тутина и Сувог Дола је у подне 31. децембра напало Буђево из три правца – Долића, Сувог Дола и Тузиња. Најбројнија је била колона од Сувог Дола која је наступала помпезно, са трубом, кларинетом, хармоником и великом турском заставом. Село је бранило око 200 мештана, под командом бившег комите Сретка Попадића. Располагали су са два минобацача, тешким митраљезом и доста муниције. После одбијења Срба да се предају „*албанској војсци*“, уследила је жестока борба. Она је уз мање прекиде, трајала више од 24 сата. Иако малобројни браниоци су пружили јак отпор. Потпуковник Де Роко је одмах послао курира председнику општине Суви До која се формално налазила на територији Сјеничког среза, тражећи да повуче своје

---

²⁸⁵⁸ Ibid, Dal Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 6397, 30. dicembre 1942., ore 12.35, p. 1; Ibid, Dal Comando divisione Taurinense al Comando settore Prijepolje, Nr. 6935, ore 21.50, p. 1.

²⁸⁵⁹ Од италијанске војске се у граду налазио 3. батаљон 383. пешадијског пука и једна батерија из 19. артиљеријског пука дивизије „Венеција“, а под командом потпуковника Ђузепеа Де Рока (Giuseppe De Rocco). Над њима је током децембра надлежност преузела команда дивизије „Тауриненсе“. Дана 1. јануара 1943. године батаљон је имао тачно 803 борца – 29 официра и 774 подофицира и војника... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando settore di Prijepolje, Dislocazione reparti, 1. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Comando 383. reggimento fanteria, Specchio Forza presente e perdite. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁶⁰ Ibid, Dal Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 14, 31. dicembre 1942., p. 1.

²⁸⁶¹ Ibid, Comando 3. reggimento alpini, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gennaio 1943., Nr. 175, 24/1/1943, p. 4.

људе. Ово наређење међутим, није дошло до њега пошто је поменути узео учешћа у сукобу. Да не би био позван на одговорност, Тамил Прашевић је обећао да ће лично са остатком милиције отићи у Буђево, разбити опсаду и командовати даљом одбраном.²⁸⁶²

Он је заиста са неколико стотина милиционера дошао надомак села 1. јануара око 8.00. Италијанима је јавио да напад још увек траје, те да је у току ноћи муслиманима стигло појачање. Наоружани муслимани су пристизали из Бјелопољског и Сјеничког среза, односно из Корита, Делимеђа, Расова, Рацагиње и Тријебина. Сачувани извори дају опречне процене јачине муслиманских снага, које иду од 1.000 до 3.000 бораца. Пошто Прашевић није могао да успостави контакт са селом без сукоба са муслиманима који су га опседали, а што му никако није био циљ, он се са људством „прикрио“ у оближњој шуми и чекао даља наређења. Пуковник Анфосо му је одмах изричито наредио да испуни задатак, односно да оружјем потисне нападаче.²⁸⁶³ Буђевцима ипак, никаква помоћ није дошла од муслиманске милиције.

Селимир Поповић се наиме, касније жалио Италијанима да је помоћ Буђевоу послата у виду Прашевићеве милиције, била не помоћ угроженима, „*већ Турцима који су их напали*“.²⁸⁶⁴ Због држања милиционера четнички командант је запретио да ће запалити Кијевце и напасти Рацагињу. Интервенисао је потпуковник Де Роко наредивши Поповићу да одступи и у Врџенице, где су њих двојица имали да се сретну 2. јануара. Поповић се већ око поднева 1. јануара са свих 300 људи пребацио на тражену локацију. Одатле је послао депутате Де Року траживши од њега да сутрадан са 4 муслиманска и 4 српска представника оде у Буђево и лично интервенише. Анфосо је Де Року одобрио покрет, али само до Драгојловића како би се састао са Поповићем и договорио заједничку акцију, да Италијани случајно не би претрпели непотребне губитке. У акцији је међутим,

---

²⁸⁶² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 4, 1. gennaio 1943., p. 1; Ibid, 3. reggimento alpini, Informazioni, Nr. 244, 4. febbraio 1943., p. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 355–356.

²⁸⁶³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 5, 1. gennaio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 17; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁸⁶⁴ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 36.

морала да садејствује и Прашевићева милиција, која се према Буђевцима поставила отворено непријатељски.²⁸⁶⁵ То нам све говори да је окупатор поново заузео крајње опортунистички став, без обзира на последице. Де Роко је током 1. јануара успоставио и контакт са председником општине Суви До, од кога му је стигла депеша са печатом Краљевине Албаније, која је одбацила оптужбе да су становници ове општине уопште учествовали у нападу на Буђево, што наравно није одговарало истини.²⁸⁶⁶

У међувремену, Прашевић се са људством пребацио у Кијевце, у залеђе Поповићевим четницима, да би касније тог дана продужио за Сјеницу. Око Буђева је оставио 50 људи ради „прикупљања информација“. Његово повлачење уследило је због тога што су мештани Буђева у поподневним часовима 1. јануара кочано однели превагу. Претрпевши тежак пораз муслиманске снаге су морале да се повуку према југу и потпуно обуставе даље операције против хришћана. Поповић је међутим, писао Де Року да је добио информације да су се муслимани из Бјелопољског среза под командом Ђазима Сијарића окупили у селу Губавчу и да су планирали да изврше нови напад на Буђево и друга српска села у Сјеничком срезу. Стога је тражио италијанску заштиту, а о свему је за сваки случај, овога пута обавестио и немачку команду у Новом Пазару.²⁸⁶⁷

Са сличним информацијама су располагали и четнички команданти у Бјелопољском срезу. Раде Кордић је писао пуковнику Барасију да су се 1. јануара веће муслиманске снаге окупиле у долини реке Бистрице, са намером да нападну Пећарску. Истовремено је Бандовић тражио заштиту од Италијана због концентрисања муслимана у зони Годијева, које су угрозиле Црвско и Ђаловиће.²⁸⁶⁸ Концентрична муслиманска акција против српског живља на десној обали Лима је ипак, због почетног пораза на Буђевоу, претрпела крах.

---

²⁸⁶⁵ Због тога није дошло ни до састанка, ни до планиране акције... AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 14, 1. gennaio 1943., p. 1; BA, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 2, 15.

²⁸⁶⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando settore Prijepolje al Comando divisione Taurinense, Nr. 11, 1. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁶⁷ Ibid, Nr. 12, 1. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 13, 1. gennaio 1943., ope 19.30, p. 1.

²⁸⁶⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 1.

Сјеницу је затим, рано ујутру 2. јануара напустила мешовита преговарачка комисија која је кренула према Буђевоу. Следила их је италијанска војска (око 500 војника). У току марша примљене су информације да је село поново нападнуто и чак, да је спаљено.²⁸⁶⁹ Ове вести нису убрзале Италијане, али јесу депутате из Сјенице. Они су до поднева већ обишли Буђево и кренули назад. На пола пута срели су Италијане и обавестили их да су борбе престале, да село није цело спаљено, да су се муслимани повукли и да су милиционери које је Прашевић оставио у околини насеља, сада ушли у Буђево и преузели команду над местом. Италијанска војска се стога вратила у гарнизон, нестигавши ниједном на поприште сукоба.²⁸⁷⁰

Поповић се такође, из Врсјеница вратио у Штаваљ. Он иначе, није крио своје незадовољство држањем италијанских власти. Оптуживао их је за несналажење и спорост, која је по њему умало довела до уништења Буђевоа. Навео је такође, да уколико се понове слични догађаји, његови људи их неће посматрати без испаленог метка на муслимане.²⁸⁷¹ Окупатор је 3. јануара послао појачање одреду муслиманске милиције која се пребацила у Буђево. Водио ју је један од Сијарићевих заменика Марко Ивковић, тако да се може претпоставити да је међу људством било и неколико Срба који су задржали положај у милицији. У село су стигли и преговарачи из околних муслиманских насеља да траже посмртне остатке погинулих нападача.²⁸⁷²

Током сукоба на Буђевоу, који се проширио и на оближње село Биоц, погинули су Балшић Ристо и Кочовић Саво, рањени Попадић Сретко, Марковић Мићо, Радетић Миливоје, Новчић Милија, Минић Мине, Балшић Војо, Милошевић Божана и Марковић Јефта. Отете су и две жене. Притом је у Буђевоу запаљено 12 кућа и опљачкано још 7 домаћинстава. Из села су муслимани отерали 30 говеда и

---

²⁸⁶⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 15, 2. gennaio 1943., p. 2.

²⁸⁷⁰ Захваљујући готово комичном избегавању било каквог додира са сукобом, 3. батаљон 383. пука није током јануара имао ниједног мртвог нити рањеног војника. Мимо њега су међутим, текле реке крви... Ibid, Comando 383. reggimento fanteria, Specchio Forza presente e perdite. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁷¹ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 36.

²⁸⁷² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 18, 2. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 26, 3. gennaio 1943., p. 1.

200 оваца.²⁸⁷³ Према подацима пуковника Барасија са краја јануара, у Буђеу су ипак, разарања била већа. Запаљено је најме, око 30 кућа, од укупно 100, колико их је село у том тренутку имало.²⁸⁷⁴ Што се тиче муслиманских губитака они су били знатно већи, али нам извори не говоре тачан број погинулих и рањених на њиховој страни.

Акција Павла Ђуришића на десној обали Лима

Напади муслимана на Србе у Метохији, а посебно у Сјеничком срезу, изазвали су одговор четничке команде у Колашину. Атаци су искоришћени као повод за обрачун са муслиманима у већем делу Бјелопољског среза, који су хришћани прижељкивали већ дуго времена. Тренутак је био повољан. Муслимани су били деморалисани поразом, показали су се озбиљни тактички недостаци код њихових снага, док су четници већ завршавали припреме за одлазак у борбу против комуниста у Босни.²⁸⁷⁵ Стога се одмах по пријему информација о дешавањима око Буђева, мајор Ђуришић усредредио на две ствари – припрему људства за акцију и спречавање евентуалне италијанске интервенције.

Већ 1. јануара Бандовић је мобилисао четничке јединице у Бјелопољском срезу, наводно за одлазак у Босну. Наредног дана одред од 300 бораца је прешао Лим код села Расова и продужио према северу, где је ојачао снаге војводе Кордића. Италијани су забележили и већу концентрацију четника у селу Брзави, јужно од Затона, које су у сваком тренутку могле да пређу Лим. Ове снаге је

---

²⁸⁷³ Ibid, Nr. 18, 2. gennaio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 17; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 2, стр. 1;

²⁸⁷⁴ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁷⁵ Сабијена у западним деловима Југославије партизанска главнина са ВШ НОП-а на челу, која се маја/јуна 1942. године, извукла из горњег Подриња, налазила се у врло тешкој ситуацији иако је знатно ојачала примајући у своје редове углавном српско становништво Баније, Лике, Кордуна и западне Босне, прогоњено од усташког режима. Немци и Италијани су против слободне територије коју су на поменутом простору формирали партизани покренули две опсежне акције „Васј I“ (20. јануар – 15. фебруар 1943. године) и „Васј II“ (крај фебруара – прва половина марта 1943. године). И поред супериорности у броју и наоружању показало се да регуларне окупационе трупе не могу да воде потпуно ефикасну борбу против гериле, па је ВШ НОП-а стално измицао из обруча. Стога су се пре свега, Италијани окренули услугама легаизованих четника, са којима су садејствовале и илегалне снаге ЈВуО-а. Као елита покрета, четници из Васојевића су такође, предвиђени да узму учешћа у овим борбама, што се и догодило уз закашњење због разних препрека које је постављао окупатор. Партизанске снаге су на крају, однеле превагу и тријунфовале у пресудној бици на Неретви почетком марта, која ће у многومه одлучити коначан расплет грађанског рата у Југославији.

водио капетан Драгиша Бајић.²⁸⁷⁶ До 3. јануара Ђуришић се састао са мајором Остојићем. Том приликом је утврђено да ће „*кажњеничку експедицију на десној обали Лима*“ предузети на Бадњи дан.

За акцију је планирано 600 четника мобилисаних у Васојевићима, уз подршку локалних четника из Бјелопољског среза. Пошто се одобрење окупатора за покрет трупа према Босни очекивало тих дана, није се знало да ли ће и Ђуришић учествовати у акцији.²⁸⁷⁷ Стога је за команданта операције одређен капетан Мираш Савић, родом из Лјеве Рјеке. Формирана је и Команда оперативних трупа на десној обали Лима и најкасније до 4. јануара спроведена мобилизација свих снага. Да би се постигла максимална конспиративност Савићу је било дозвољено да директно комуницира са командантима јединица одређених за борбу, мимо надлежних им бригада и корпуса.²⁸⁷⁸ Захваљујући томе, постигнут је извесни ефикас изненађења, барем када су у питању муслиманске јединице.

Међу њиховим првацима из Горњег и Доњег Бихора владало је мишљење да је мајор Ђуришић непосредно пред акцију контактирао пуковника Барасија у Бјелом Пољу. Он га је наводно писмом обавестио да ће напасти муслимане и запретио да иста судбина чека италијанску војску уколико му се супротстави. Ове наводе међутим, није било могуће доказати кроз грађу друге провинијенције.²⁸⁷⁹ Познато је ипак, да је Бараси 3. јануара од својих шпијуна у четничким редовима добио податке да је проглашена општа мобилизација. Разлоге за њено спровођење Бараси је видео у припреми поласка четника за Босну, а не на десну обалу Лима. Свој став пренео је команди „Венеције“. Из других докумената се међутим, види да су окупаторске власти добро знале у ком смеру ће четници кренути. Пуковник Бараси је наине, 4. јануара од „*поверљивог*“ доушника, који је у ствари био четнички командант чије име разумљиво није наведено, дознао да се припрема „*већа непријатељска акција против муслимана*“ у Бјелопољском срезу. О томе је

---

²⁸⁷⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 2, док. 29, стр. 1; Рожајска попрефектура је јављала да су се у Затону неколико дана пред Нову годину састали и Ђуришић и Михаиловић, што може да објасни бројно присуство четника у овој зони... AQSh, fondi 149, v. 1942, d. II-92, f. 13.

²⁸⁷⁷ ВА, ЧА, DM – III, 164/6, стр. 15, деп. 34, 36; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 9, стр. 1.

²⁸⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 2, док. 28, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 2, док. 29, стр. 1.

²⁸⁷⁹ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Nr. 648, Propaganda antiitaliana, 31/1/1943., p. 1-2.

5. јануара обавестио генерала Бонинија.²⁸⁸⁰ Сходно италијанској опортунистичкој политици, команда дивизије је остала нема. Генерал Бонини није наине, желео да ремети планирани четнички поход за Босну, нити да добро наоружане четнике провоцира кроз оружане инциденте. Као и неколико дана раније приликом операција на Буђеву, Италијани су нападачима дали „зелено светло“. Ђуришић је све ово добро схватио.

Италијанска пасивност омогућила је да се четничке припреме брзо приведу крају. Главни план је у суштини предвиђао концентрични напад на муслимане из више праваца, са тиме да је на простор Годијева, где су се налазиле најаче муслиманске трупе, требало убацити најквалитетнију јединицу. Да би се муслиманске снаге заварале Раде Кордић је требало да ступи у акцију нешто раније, 5. јануара, на свом терену северно од Бјелог Поља (долина Бистрице). Тако би се пажња муслимана и Италијана одвратила од главног правца напада, који је требало да дође са истока и југа.²⁸⁸¹ Пошто је Кордићев сектор стално био немиран, његова акција ничим није указивала да је у питању операција већих размера. Ради успешности акције прикупљен је већи број официра, углавном капетана и поручника, од којих су многи били из суседних срезова.

Леву четничку колону водио је капетан Лукачевић командант Милешевског корпуса ЈВуО-а. Њему су на располагању стављене најбоље трупе.²⁸⁸² Његов задатак био је да притисне Годијево са североистока. Лукачевић је стога током ноћи 4/5. јануара прешао Лим северно од Бјело Поља и брзим маршем истог дана увече дошао у Ђаловиће. Тамо му се придружило локални четнички одред на челу са Урошем Ђаловићем. Лукачевић је затим поделио људство у две колоне које су имале што пре да стигну у Годијево и онемогуће Ђамила Сијарића да омете четничке операције у другим деловима среза.²⁸⁸³ Ово је био кључан маневар,

---

²⁸⁸⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 61, 4. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 87, 5. gennaio 1943., ore 12.25, p. 1.

²⁸⁸¹ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 7, стр. 1.

²⁸⁸² Јуришни батаљон под командом Милоша Павићевића, Летећи батаљон под командом поручника Ратка Кривокапића, Мојковачки батаљон који је водио учитељ Милош Ракочевић и Недакушки батаљон под командом учитеља Цемовића... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁸⁸³ Исто.

будући да су после њега муслиманске снаге у Бејлопољском срезу биле опкољене и одсечене од Сјеничког и Штавичког среза.

Јужно од Лукачевићевих снага кретала се десна колона коју је водио пешадијски капетан II класе Драгиша Бајић.²⁸⁸⁴ Према његовом плану Лим је требало прећи на дан напада код села Брзаве. Одатле би један део трупа заузео локалитет Кртовине, други правац Градину – Ивање – Годијево, а трећи правац Црнча – Врбе – Радулиће – Годијево. Иза ових снага требало је да се креће чета пратећег оружја и да артиљеријском и митраљеском ватром гађа непријатељске положаје испред њих, превасходно Годијево. Напад је требало да почне у 5.00 6. јануара.²⁸⁸⁵ Координацију над колонама вршио је капетан Савић.

Укупна јачина снага ЈВуО-а, укључујући и јединице распоређене по српским селима на десној обали Лима, износила је према различитим подацима од 2.000–3.000, до 4.000–5.000 бораца.²⁸⁸⁶ Муслимани су на другој страни, имали неколико хиљада бораца у Бјелопољском срезу, са тиме што су могли рачунати на помоћ још неколико хиљада људи са територије Тутинске и Рожајске потпрефектуре, а како ће се показати, и Албанаца из Метохије. Што се тиче окупатора, дивизија „Венеција“ која је покривала Берански, Андријевачки и Бјелопољски срез са Бродаревом, на дан 31. децембра је у активном саставу око 14.000 људи са супериорним наоружањем.²⁸⁸⁷

Четнички циљ био је уништење муслиманских села на десној обали Лима. Капетан Бајић у свом наређењу јасно пише *„сва турска села на правцу колоне попалити без разлике и изузетка“*. Паљевину је требало да врше позадинске јединице, док су главне снаге имале да напредују. При томе је све муслимане старије од 12 година требало ликвидирати. Било је међутим, најстрожије забрањено убијање и мучење жена и деце. За кршење овог наређења била је

---

²⁸⁸⁴ Он је командановао са два батаљона Бјелопољске бригаде, од којих је један остављен у резерви. Придружен им је одред Вула Радовића из Лозне. Бајићу су на располагању били још: Брзавски одред, Равноречки батаљон и чета пратећих оружја која је била опремљена са тешким митраљезима и минобацачима... ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 13, стр. 1.

²⁸⁸⁵ Исто.

²⁸⁸⁶ AQSШ, fondi 149, v. 1943, d. I–632, f. 126; ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 21.

²⁸⁸⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–6/1069, Comando truppe Montenegro, Situazione al 31. dicembre 1942., p. 1.

предвиђена смртна казна, но она је као и раније, остала „мртво слово“ на папиру. Пљачка је била одобрена, али само неборачком становништву.²⁸⁸⁸ Слична наређења је од ВК ЈВуО-а добио и капетан Лукачевић, чији је задатак био да ликвидира упоришта муслиманске милиције, а затим, попали сва муслиманска села на правцу кретања његових трупа и становништво протера према Бјелом Пољу и Беранама. Овај простор је морао остати „*потпуно празан*“ да се муслиманске снаге не би обновили. И њему је најстрожије било забрањено да убија неборачко становништво.²⁸⁸⁹

Последње инструкције дао је Павле Ђуришић на дан почетка операција. Он је потчињенима наредио да не стају са акцијом док се не постигне циљ који је одредио на конференцији у Шаховићима. Тражио је од њих да се не базирају на Италијане, нити на његове дописе о престанку сукоба, обавештавајући их да ће евентуалне депеше у том правцу писати и слати само ради заваривања окупаторских власти. Поручио је да ће бити на терену док се операције не заврше, што је знатно подигло морал код трупа.²⁸⁹⁰

Први је у борбу ступио војвода Гиљевски ноћу 4/5. јануара. Он је напао јако муслиманско упориште у селу Височка, а затим и Пресеченик, Родијељу и Ушановиће у Савинопољској општини. По првим пуцњима придружили су му се наоружани Срби из села Његјево и Стројтеница, који су били задужени да спрече долазак италијанске војске на поприште сукоба. Кордићу је у помоћ дошао и један четнички одред са леве обале Лима у јачини од 200 бораца. Борба је трајала неколико сати после чега је Кордић потиснуо муслимане. Око поднева 5. јануара пуковник Бараси је отишао на лице места. Приметио је да су четници у поменута четири села запалили 15 кућа и убили 10 лица. Бараси је очекивао да ће се у току сутрашњег дана наставити верски окршаји и тражио од Бонинија инструкције за деловање.²⁸⁹¹

---

²⁸⁸⁸ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 1, док. 13, стр. 1.

²⁸⁸⁹ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 20а.

²⁸⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 5, стр. 1.

²⁸⁹¹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 270 del giorno 5. gennaio 1943., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006,

Муслимански прваци из Бјелопољског среза били су изненађени четничком акцијом, будући да нису интервенисали приликом њиховог напада на Буђево. О томе сведочи њихов неорганизован отпор и уопште, пропуст да увиде размере будућих догађаја, насевши на Кордићеву провокацију. Уместо да се боре, они су се 5. јануара обратили Италијанима траживши заштиту (83. пешадијски пук у Бјелом Пољу располагао је са 2.253 војника). Окупаторске власти су потом послале две чете пешадије у Расово и Олује северно од вароши, дуж пута према Бродареву. У Олују их је међутим, дочекала митраљеска ватра четника, на коју су они одговорили артиљеријом, али нису потисли нападаче.²⁸⁹²

Увече 5. јануара председник Савинопољске општине Абдулах Авдић послао је депешу Тазиму Сијарићу, обавештавајући га о паљењу муслиманских села. По њему, ситуација је била алармантна, па је тражио хитну помоћ.²⁸⁹³ Сијарић је још у току дана добио информације да су Кордићеви четници напали и милицију у Губавчу, Вољавчу и Радојевој глави. Он је међутим, током целог дана остао у Годијеву и тиме показао недораслост овако озбиљној ситуацији. То не би требало да чуди будући да се радило о цивили, а не војном лицу. Уместо отпора, Сијарић је одлучио да се ослони на Италијане, будући да је био везан за њих подршком коју су му давали насупрот хоци Растодеру. Ово ће се показати као кардинална грешка.

У писму Барасију које је послао 5. јануара увече, Сијарић је тражио од њега да интервенише код српских првака да умире Кордића. Затим је обавестио италијанског заповедника да се већи број наоружаних хришћана окупио у Затону. Замолио је и да се о свему извести генерал Бироли. Сијарић је на крају, поручио Барасију да са људима остаје у Годијеву, али да ће уколико Италијани не обуздају четнике ступити у акцију.²⁸⁹⁴ Сва његова потраживања од окупатора била су узалудна. Иако је наиме, његово писмо стигло до генерала Бонинија, покрет четника није обустављен. Капетан Перхинек је истовремено писао ВК ЈВуО да је

Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 86, 5. gennaio 1943., ore 12.00, p. 1; Ibid, Nr. 95, 5. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁹² Ibid, Nr. 100, 5. gennaio 1943., ore 19.00, p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Diario storico-militare, Messe di gennaio 1943.

²⁸⁹³ Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 103, 5. gennaio 1943., ore 18.45, p. 1.

²⁸⁹⁴ Ibid, Nr. 99, 5. gennaio 1943., ore 18.30, p. 1.

добрио информације како окупаторске власти знају за предстојећи напад на муслимане, али да неће интервенисати и да стога желе да поход има карактер „локалног разрачунавања како не би морали они да одговарају“.²⁸⁹⁵

У току ноћи 5/6. јануара водила се жестока борба на линији Олује – Губавач између Кордића и милиционера, којима су асистирали Италијани. Они су међутим, невољно ступали у борбу и дејствовали углавном са дистанце.²⁸⁹⁶ Да би потисли четнике довукли су батерију топова од 75 мм. Њихова незаинтересованост за сукоб и слаба видљивост, довели су до тога да је артиљерија грешком пуцала и по муслиманима, усмртивши чак 15 милиционера. Они су међутим, команди дивизије пријављени као жртве четника. Неке гранате су погодиле и четничке положаје што их је приморало да се повуку. Око 4.00 оружје је утихнуло, а италијанска трупе су запоселе Губавач и Расово. Затим се борба пренела и на леву обалу Лима. У селу Кнежевићи насупрат Губавчу, четници Малише Шутовића отворили су минобацачку ватру на италијанску војску која је запосела положаје унутар насеља и бомбардовале четнике на десној обали реке. Италијани су преусмерили ватру на Шутовића и успели да га потисну.

Будући да није могао да пронађе ниједног четничког команданта ради преговора, Бараси је закључио да се одвија добро припремљена акција против муслиманских снага. О томе је око 8.00 6. јануара обавестио генерела Бонинија, али је реакција команде дивизије опет изостала.²⁸⁹⁷ Бонини је истовремено добио депешу од мајора Ђуришића, којом је упозорен да његове трупе не напуштају Беране и Бјело Поље, јер ће „у супротном наредити напад на њих“. Према Ђуришићу Бонини је пристао на ове захтеве, само је још једном тражио од четника да „локализује сукоб“.²⁸⁹⁸ Још мање помоћи муслимани су могли да очекују од дивизије „Тауриненсе“, која је контролисала Сјенички срез. Њена команда није желала да улази на терен суседне јој дивизије без позива, а он

---

²⁸⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 4, док. 5, стр. 2.

²⁸⁹⁶ Како је то мајор Ђуришић сликовито описао, окупаторски војници су се повлачили чим би осетили „зрна пушчана око ушију“... ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 7, стр. 1.

²⁸⁹⁷ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 4, док. 5, стр. 2; ВАС, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 4, стр. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 137, 7. gennaio 1943., p. 1.

²⁸⁹⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 7, стр. 1.

никада није уследио. Стога се генерал Вивалда ограничио на слање мањих снага из Сјенице према граници са Бјелопољским срезом, али само ради извиђања.²⁸⁹⁹

У међувремену, муслиманска милиција се припремала за борбу. За само неколико сати извршена је мобилизација, па је Сијарићу у Годијеву током раних јутарњих часова 6. јанура, било на располагању 1.500 милиционера. Имали су аутоматско и артиљеријско оружје, али нису стигли да узму оно које се налазио у магацинима у Бјелом Пољу. Муслиманске снаге међутим, нису располагале ниједним активним официром. Непосредно пред почетак дејстава главнине четничких снага, Сијарић се опет обратио Барасију питајући га за одобрење да се са људством приближи Бјелом Пољу ради садејства са Италијанима.²⁹⁰⁰ У ишчекивању одговора изгубио је драгоцену време. Јединице ЈВуО су га искористиле да се неометано пребаце преко Лима, развију борбени поредак и у пуној снази ударе на муслиманска насеља са десне обале, сада слабо брањена будући да је већина бораца отишла Сијарићу. Кордић је на другој страни, овај временски вакуум искористио да „изврши одмазду“ и попали долину Бистрице (током 5. и 6. јануара), одакле су уследиле десетине напада на његов реон од почетка окупације.²⁹⁰¹

Како је било предвиђено главна четничка акција је почела 6. јануара у 5.00 ујутру. Четничке снаге су се покренуле из правца Затона и Брзаве са југа, Ђаловића са северо-истока и Мојстира са северо-запада. Генерал Михаиловић је убрзо добио депешу од Ђуришића у којој стоји да су захваљујући доброј тактичкој припреми његове снаге „напредовале великом брзином“. Упоришта муслиманске милиције у селима Јасен, Костиће и Змињац су од стране колоне капетана Бајића, „за непун сат прегажена“. Ђуришић је закључио извештај мишљењем да је после оваквог увода њихов „успех сигуран“.²⁹⁰² Четнички командант Малиша Шутовић је то потврдио. Он је команду у Шаховићима обавестио 6. јануара ујутру да је ситуација у њиховим рукама, расположење Срба

²⁸⁹⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando 3. reggimento al Comando divisione Taurinense, Nr. 51, 6. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 56, 7. gennaio 1943., p. 1.

²⁹⁰⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 107, 6. gennaio 1943., ore 8.25, p. 1.

²⁹⁰¹ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 4, док. 5, стр. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 3, стр. 1.

²⁹⁰² ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 7, стр. 1.

за борбу „преко сваког очекивања“, а морал код муслиманских трупа низак.²⁹⁰³ Капетан Перхинек је чак, писао да је жеља за осветом толика, да прави проблеме око локализације сукоба. Он је писао да је „народ из Берана скоро огласио команданта Лимског корпуса за издајника“, јер им није дозволио да у току акција у Бјелопољском срезу нападну Петњицу. Интервенцијом Павла Ђуришића у последњем тренутку је спречен напад и на Горњи Бихор.²⁹⁰⁴

Поред горе наведених села, попаљене су муслиманске куће и у Ивању и Дубову. Пожар је био толики да је „читав сектор (био, М.Ж.) у магли од дима“. На мети четничког напада су се затим нашла места Стубло, Шиповице, Бољанине и Савино Поље.²⁹⁰⁵ Акције је према стриктним наређењима мајора Ђуришића била ограничена на муслиманска села са десне обале Лима. О томе говори чињеница да муслимане у селу Кукуље које се налазило на левој обали, нико није дирао, док су на пример, нападнути Италијани у оближњим Кнежевићима. Пошто мештани Кукуља до тада нису узнемиравали хришћане, Ђуришић им је дозволио и да задрже оружје.²⁹⁰⁶

Око поднева Бараси је констатовао оно што му је вероватно већ и било познато, да је у питању свеобухватни напад хришћана на муслимане. Он је очекивао да се током 6. јануара према Црвском и Ђаловићима покрене Осман Растодер са милицијом из Горњег Бихора. Петњички хоџа ипак, није узео учешћа у борби са четницима, вероватно очекујући сукоб на његовом терену. Бараси је на другој страни, Сијарићу 6. јануара ујутру „дозволио“ да са људством дође у околину Бјелог Поља и „буде на располагању његовој команди“.²⁹⁰⁷ Он међутим, није успео да се пробије до вароши јер су га убрзо четничке снаге опколиле у Годијеву.

На позив италијанских власти у Бјело Поље је међутим, увече стигао мајор Ђуришић. Са Барасијем је имао разговор, после којег је отишао у Затон и издао наређења потчињенима да „одмах прекину акцију и да се повуку“. Незнајући за

²⁹⁰³ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 4, док. 5, стр. 2; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 3, док. 5, стр. 1.

²⁹⁰⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 3, стр. 1.

²⁹⁰⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 2; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 3, док. 5, стр. 1.

²⁹⁰⁶ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 9, стр. 1.

²⁹⁰⁷ Ibid, Nr. 109, 6. gennaio 1943., ore 9.30, p. 1.

Ђуришићево двоструко држање, а вероватно ни за његов договор са Бонинијем, пуковник Бараси је са своје стране, наредио да италијанске трупе са терена врате у Бјело Поље, сматрајући да је са 6. јануаром окршај завршен.²⁹⁰⁸

Захваљујући томе четничка офанзива је наставила неометано да напредује у току ноћи и наредног јутра. Пратили су их „*пожари у бројним другим (муслиманским, М.Ж.) селима*“, као и „*бројне жртве међу муслиманским становништвом*“. Видевши шта се догађа, командант италијанског гарнизона у Бјелом Пољу је суспендовао наређење о повлачењу трупа у град. Већ у првим јутарњим часовима 7. јануара, Бараси је послао чету пешадије у Савино Поље. Сам је тражио дозволу од Бонинија да оде у Годијево, где се водила борба између милиционера и четника. Тамо је желео да се увери у ефекте Ђуришићевих наводних наређења о прекиду обрачуна.²⁹⁰⁹ Он ипак, није изашао на терен, будући да су јединице ЈВуО наставиле са жестоким нападима. Око 9.00 Ђуришић је из Затона писао Барасију да више не шаље војску ван Бјелог Поља, да их четници не би напали. Исти је одмах отишао на ново виђење са четничким заповедником, где је још једном „утврђена“ жеља за прекидом сукоба.²⁹¹⁰

Четничка акције је међутим, управо тада улазила у завршну фазу. У току 7. јануара пало је и спаљено Годијево, а Сијарић се после већих губитака са остатком људства повукао према Рожају. До тада су четници већ однели неколико победа и над милицијом у Бистрици, на Сипанском брду и Црном Врху. Гонећи милиционере четници су попалили и муслимански део Корита. Затим су после дуже борбе уништили и јако утврђење милиције у селу Личине. После тога је сваки отпор муслимана скршен. То је нападачима омогућило паљење многих насеља између Годијева и Бјелог Поља. Борбе је пратило и масовно страдање цивила. Само током 7. јануара убијено је према италијанским подацима између 200–300 муслиманских жена и деце. Многи су усмрћени тако што су живи спаљени у кућама. Страдала су и села Губавач и Вољавац на северу, пошто су се

---

²⁹⁰⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 2.

²⁹⁰⁹ Ibid, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 131, 7. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 132, 7. gennaio 1943., p. 1.

²⁹¹⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 3.

из њих Италијани повукли. Уништењем милиције Вехба Бучана у Губавчу, Кордићеви четници су пресекали комуникацију између Бјелог Поља и Бродарева. То је Барасија приморало да врати трупе у ову зону, као и у Расово.²⁹¹¹

Кордић је одмах напао Италијане у зони Губавча минобацачима и аутоматским оружјем. Током борбе је рањен један војник, а погинуло чак 15 четника. Иако су тријунфовали Италијани су се повукли из Олуја и Губавча у Расово, очекујући напад на гарнизон у Бјелом Пољу. Одступање окупатора је охрабрило четнике који су отворили ватру на њихове положаје у селу Обров, недалеко од саме вароши, али је италијанска артиљерија опет однела превагу. Бараси је затим, осетно револтиран, писао генералу Бонинију да пошто легализовани четници нападају његове људе, то им се хитно мора обуставити слање муниције, бензина и хране. Не желећи ипак, да се упусти у већу борбу са њима, Бараси се у послеподневним часовима још једном сусрео са Ђуришићем у Затону. Тражио је од њега да заједно оду у зону сукоба и да *„једном за свагда прекину поменуте нередде“*. Ђуришић се у начелу сложио, али је отишао само до Недакуса одакле је позвао Кордића да прекине са нападима. Сутрадан је већ био на путу за Беране.²⁹¹² Ђуришићев одлазак из Бјелопољског среза 8. јануара, може се означити као крај петодневних операција ЈВуО-а на десној обали Лима.

Брзином којом је започела, четничка акција је и обустављена. Снаге ЈВуО-а су се вратиле у суседне срезове, а мањи део је остао на згариштима муслиманских села. Спорадични напади на муслимане и италијанску војску наставили су се међутим, током 8. јануара. Ове акције су имале искључиво пљачкашки карактер. Током ноћи четници су спалили неколико муслиманских кућа у Бољанини и Биочу, те убили петоро муслимана, међу којима и једну девојчицу. Како се борбе неби пренеле даље, пошто се Биоч налазило на граници са Беранским срезом, мајор Ђуришић је лично пронашао и казнио особу која је извршила убиства. То

---

²⁹¹¹ Ibid; ВА, ЧА, кут. 142, фас. 2, док. 16, стр. 1; У италијанској документацији је остало забележено да су неке њихове јединице пљачкале на згариштима муслиманских села, залазећи чак, и у џамије... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Nr. 648, Propaganda antiitaliana, 31/1/1943., p. 1-2.

²⁹¹² ВА, ЧА, кут. 142, ф. 3, док. 5, стр. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 150, 7. gennaio 1943., p. 1.

само говори колико је његов договор са Италијанима био озбиљан.²⁹¹³ Затим је група од 500 четника припуцала на муслимане у селу Лозни. Бараси је одмах изашао на лице места где је дошло до сукоба у којем су четници претрпели губитке. Италијански командант је онда у Срђевицу наишао на Ђуришића по четврти пут и информисао га овим инцидентима. Овај је поново обећао да ће расподелити људе дуж реке како би спречили илегалне преласке попут овог. По први пут је одржао реч, што је још један показатељ да је поход његових снага 8. јануара био приведен крају.²⁹¹⁴

По неписаном правилу војвода Кордић је још једном деловао супротно Ђуришићу. Његови људи су током дана ударили на италијанску и муслиманску посаду у селу Расову, где се налазило неколико хиљада муслиманских избеглица. Пошто су браниоци били боље наоружани и бројнији, лако су одбили Кордићево људство. Два четника су погинула, а три Италијана рањена. После овог окршаја Кордић се повукао на свој терен и обуставио дејства против муслимана и окупатора. Пуковник Бараси је коначно 9. јануара обавестио команду „Венеције“ да је генерално безбедносна ситуација на простору његовог подсектора *„значајно побољшана будући да је поново успостављен мир у зони“*.²⁹¹⁵

Као и раније италијански командант је себи приписао заслуге за смиривање ситуације, иако је било извесно да се мајор Ђуришић повукао у тренутку када је остварио зацртане циљеве. Генерал Бонини је међутим, прихватио ово образложење и пошто је сам сносио велику кривицу за судбину муслимана, никога није позвао на одговорност. По устаљеној пракси, Бараси је даље, за немире окривио војводу Кордића и комунисте који су се налазили у његовом одеду, те је формално по ко зна који пут, позвао Ђуришића да смири свог команданта. Тако су италијанске власти „опрале руке“ од овог догађаја.

Становништву које је живело у крајевима где су се налазили Ђуришићеве снаге, акција је представљена као освета за муслиманске нападе од почетка окупације. Пишући надлежнима и генерал Бонини је потврдио да је у питању била

---

²⁹¹³ Ibid, Nr. 202, 9. gennaio 1943., ore 19.00, p. 1; Ibid, Nr. 193, 9. gennaio 1943., p. 1

²⁹¹⁴ Ibid, Nr. 164, 8. gennaio 1943., p. 1.

²⁹¹⁵ Ibid, Nr. 183, 8. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 184, 9. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 202, 9. gennaio 1943., ore 19.00, p. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 5, стр. 1.

операција одмазде против муслимана. Ђуришић је такође, због генерала Биролија јавно покушао да са себе скине одговорност за организацију напада наводећи да његове јединице и команда нису узеле „*ни посредног, ни непосредног учешћа*“ у борбама.²⁹¹⁶ Михаиловић је на другој страни, 10. јануара о акцији обавестио мајора Остојића, уз кратки коментар: „*сада нека* (и даље, М.Ж) *Турци нападају ако хоће*“, што убедљиво сведочи о осветничком карактеру целе акције.²⁹¹⁷

Према извештају мајора Ђуришића од 10. јануара, биланс четничких операција био је 33 спаљена муслиманска села и то: Вољавац, Губавач (делимично запаљено), Родијеља, Пресеченик, Батуриће, Доњи Влах, Радојева Глава, Муровићи, Шаља, Побретиће, Медише, Доња Костеница, Стубло, Врх, Змињац, Шиповице, Негобратина, Османбегово село, Дупљаци, Јасен, Костиће, Кашевар, Ивање, Годијево (делимично запаљено), Жилице, Горња Црнча, Горње Радулиће, Врба, Црхал (делимично запаљено), Краденик, Сипање и Личине. Том приликом је погинуло 14 четника, док је 26 рањено. Цивили који су пратили трупе су опљачкали стоку и животне намирнице из уништених муслиманских села. У отимачини су предњачиле избеглице.²⁹¹⁸

Хасан Звиздић је 21. јануара потврдио да су четници током вишедневних операција почетком године, спалили „33 муслиманска села“.²⁹¹⁹ Из других четничких докумената међутим, види се да су горела и села Бољанина и Биједиће.²⁹²⁰ Према италијанским подацима снаге ЈВуО-а су делимично спалиле још и Корита, Дубово, Биоч, Ушаковиће и Височку. Тако долазимо до цифре од 40 насеља. То се изгледа не може узети као коначан број. Како нам говори извештај 83. пука дивизије „Венеција“ од 27. јануара, значи са дистанце од 20 дана, „*комплетно је уништено 61 (муслиманско, М.Ж.) село*“. Називи преосталог

---

²⁹¹⁶ ВА, НДа, кут. 27, ф. 1, док. 9, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 6, стр. 1.

²⁹¹⁷ ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 17, стр. 47–48, деп. 115.

²⁹¹⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 9, стр. 1; У Ђуришићевом извештају нису наведени губици које су његове снаге имале у борби са италијанском војском. Радило се пре свега, о Кордићевим четницима који су у четвородневним сукобима са окупатором на неколико локација имали око 50 мртвих и рањених бораца... AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 1229, 22. febbraio 1943., p. 1.

²⁹¹⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Informazioni, Nr. 158, 21. gennaio 1943., p. 1.

²⁹²⁰ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 3, док. 5, стр. 1.

21 места се ипак, не помињу. Исти документ стога каже да су на десној обали Лима остала нетакнута само насеља: Расово, Лозна и Годуша.²⁹²¹

Најпрецизнијим подацима располагале су албанске власти, будући да су им муслимански прваци из Бјелопољског среза послали неколико обавештења о овим догађајима. Према извештају Тутинске потпрефектуре послатом 27. јануара команди дивизије „Пуље“, у општинама Савино Поље, Расово, Лозна, Корито и Баре (Сјенички срез), паљевина објеката је било у 51 насељу. Притом је уништено 1.763 муслиманске куће.²⁹²² Оволики број попаљених места наводи и Бедри Пејани фебруара 1945. године, мада ни он не каже која су то села. Интересатно је да и он помиње како главну кривицу за „*Бихорску трагедију*“ имају италијанске власти, односно рад СИМ-а.²⁹²³

Велика материјална разарања пратило је масовно страдање муслиманских цивила. Иако су била издата наређења о забрани убијања неборачког становништва, људство ЈВуО-а се потпуно оглушило о њих. Ликвидације је пратила бруталност и суровост, усуђујемо се рећи својствене овим крајевима, које су негде прерастале у право дивљаштво. Како су сведочили савременици нису били поштеђени „*ни старци, ни жене, ни деца*“.²⁹²⁴ Мајор Ђуришић је сам признао да су се током операција одиграли „*незапамћени ужаси*“, које је по њему, „*било немогуће спречити*“.²⁹²⁵

Како је то изгледало говоре нам сећања страдалника. Четници су на пример, само у селу Стублу, убили тридесеторо деце и пет жена, углавном тако што су их живе спаљивали по кућама. Извесни Јагош Кораћ је везивао муслиманке за дрвеће, пунио им димије сламом и тако их спаљивао.²⁹²⁶ Захида Бучан из Височке

---

²⁹²¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, Nr. 610, distruzione villaggi mussulmani, 27. gennaio 1943., p. 3; дивизија „Пуље“ на другој страни доноси цифру од 24 спаљена села, али у депеши од 9. јануара, тако да се првом документу мора дати предност... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“ al Comando IV corpmiles, Nr. 169, 9. gennaio 1943., ore 21.30, p. 1.

²⁹²² Ibid, Comando della divisione „Puglie“, Situazione politico-militare in zona Rozaje – Tutin, Nr. 558, 27/1/1943., p. 1.

²⁹²³ M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, f. 168.

²⁹²⁴ AQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 126.

²⁹²⁵ ВА, НДа, кут. 27, ф. 1, док. 9, стр. 1.

²⁹²⁶ A. Matović, *nav. del.*, str. 129.

изгубила је почетком јануара 1943. године, целу породицу – 16 чланова.²⁹²⁷ У Височки су четници такође, убили 20 чланова породице Азиза Шабановића. Слепог старца Махмута Бегановића су исекли на комаде, те тако распарчаног бацили у ватру. Једна полугодишња беба је даље, пронађена са смрском главом. Неколико тек мало старије деце је било препуштено огњу. Бегу Личину, муслиманку из Корита четници су везали за дрво и живу запалили.²⁹²⁸ Ово су само неки од учињених злочина током четничких операција у Бјелопољском срезу.

Ђуришић је јавио Михаиловићу да је на муслиманској страни погинуло око 400 бораца и 1.000 жена и деце.²⁹²⁹ Њихово страдање је међутим, била знатно веће. Албански министар Ђазим Блаца (Qazim Bllaca) писао је 26. јануара новоизабраном председнику владе Екрему Љибохови (Ekrem Libohoven), како је на подручју Горњег и Доњег Бихора убијено 7.600 људи, а у Тутин, Рожаје, Петњицу и Бјело Поље избегло око 14.000 муслимана.²⁹³⁰ Радило се ипак, о преувеличаној цифри, будући да је Љибохова 30. јануара преко тутинског префекта добио детаљан извештај од стране „представника избеглица из Бихора“. У њему стоји да је током четничке акције убијено: 775 мушкараца (од тога 185 „масакрираних“), 625 жена (од тога 285 масакрираних) и чак, 1.406 деце разног узраста. Укупно 2.806 лица. Поред тога лакше или теже је рањено 634, а заробљена 251 особа (углавном жене и деца). Кривицом албанских власти које се нису организовале да приме велики број избеглица, страдало је још 119 мушкараца, 266 жена и 447 деце од хладноће током збегла, односно још 103 људи која су преминула од глади. Укупно 935 људи. Цифра страдалих се тако пење на 3.741 лице – 2.806 убијених и 935 накнадно преминулих. Имена убијених се у овом попису међутим, не наводе.²⁹³¹ Ову цифру је потврдио и албански политичар Кољ Биб Миракај (Kole Bib Mirakaj). Он је 8. фебруара о размери страдања муслиманског становништва обавестио како председника владе Љибохову, тако и гувернера Албаније Ђакомонија. Пред Италијанима је навео да се број убијених и умрлих кретао око 4.000 особа.²⁹³²

²⁹²⁷ Z. Muratović, *nav. del.*, str. 43–44.

²⁹²⁸ A. Matović, *nav. del.*, str. 130.

²⁹²⁹ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 9, стр. 1.

²⁹³⁰ АQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 147.

²⁹³¹ Ibid, f. 70–71; АQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 154–157.

²⁹³² АQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 147; АQSh, fondi 253, v. 1943, d. 218, f. 1; Овај број убијених је прихватила и албанска послератна историографија... Lefter Nasi, *Ripushtimi i Kosoves, Shtator 1944 – Korrik 1945.*, Tiranne, 1994, f. 27.

Реакција муслиманских првака из Горњег и Доњег Бихора

После пораза муслиманске милиције у Бјелопољском срезу и масовног насиља над цивилним становништвом, на муслиманској страни поставило се питање реакције на минуле догађаје. Нагласнији и најбројнији били су они који су тражили освету над хришћанима. Предњачили су муслимански лидери из рожајског, тутинског, новопазарског и пећког краја, залажући се за напад на Србе насељене на потезу Нови Пазар – Тутин – Рожаје – Сјеница – Бјело Поље. Изгубивши поверење у Италијане, они се потпуно окрећу албанској влади у Тирани.

Команда „Пуље“ известила је надлежне 5. јануара да албанско и муслиманско становништво са територије под њеном контролом „*тражи освету против српске националне мањине*“. Четири дана касније исте претње су упућене преосталим хришћанима на подручју Тутинске потпрефектуре. Генерал Д'Арло издао је наређења да се по сваку цену мора спречити ширење насиља на његово окупационо подручје. Био је ово дефинитав став окупаторских власти по овом питању, који ће временом постати још чвршћи.²⁹³³

Претње хришћанима су долазиле углавном са супротне стране демаркационе линије. Што се тиче подручја гувернатората држање муслимана је било „*ћутљиво*“, без икаквих значајних војних покрета. Издвајао се хоџа Растодер који је из Петњице претио „*да ће доћи освета*“, будући да су њега сукоби мимоишли. Ослањајући се на помоћ албанских снага из Метохије, поново је почео са ратно-хушкачким понашањем. Долазак великог броја муслимана и Албанаца на границу Црне Горе и Албаније је ипак, код већине преосталих муслимана у Бјелопољском срезу изазвао страх од даљих компликација.²⁹³⁴

Број пристиглих бораца није био занемарљив. Како је извештавао командант 27. батаљона карабињерије потпуковник Натале (Natale), до 12. јануара на простору Рожаја и Тутина размештено је 1.600 качака из околине Пећи и Истока. Водио их је барјактар Фарук Беголи (Faruk Begoli), пореклом из чувене пећке

²⁹³³ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Dal Comando divisione „Puglie“ at Comando IV corpamiles, Nr. 169, 9. gennaio 1943., ore 21.30, p. 1; Ibid, Dal Comando XXVII battaglione CC.RR al Comando divisione „Puglie“, Nr. 1, 9/1/1943., p. 1.

²⁹³⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 3, док. 2, стр. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 377, 14. gennaio 1943., ore 19.00, p. 1.

беговске породице. Захваљујући локалним муслиманима и онима прогнаним из Бјелопољског среза, избегла милиција у околини Рожаја се константно увећавала. Пошто је убрзо понестало оружја, Беголи је писао лично Ђакомонију у Тирану, да његове људе опскрби потребним материјалом. Намесник му је вероватно изашао у сусрет, будући да је до 18. јануара јачина албанско-муслиманских снага припремљених за одмазду нарасла до 5.000 бораца.²⁹³⁵ Део снага био је распоређен на тремеђи Сјеничког, Бјелопољског и Штавичког среза. Оне су се налазиле у Коштан Пољу у Делимеђској општини, те на линији Суви До – Угао – Долиће – Угљанско Поље. Међу борцима су се налазили и муслимани из Дежевског среза, које су водили Аћиф Бљута и Ахмет Даца. Намера им је била да нападну Буђево и Штаваљ.²⁹³⁶

Ћамил Прашевић је међутим, са терена извештавао Италијане у Сјеници да нема никаквих већих муслиманских трупа на овом простору, што није одговарало стварном стању и окупатор је то знао. У свом извештају он је навео и једну интересантну ствар. У Углу и Долићима је срео 3 немачка војника и „албанског поручника“ Цемаила Коничанина, који су наводно ту боравили да испитају минуле догађаје, мада се са сигурношћу не може тврдити да је то прави разлог њиховог присуства. Дивизија „Венеција“ је на другој страни, добила податке да се између Угла и Сувог Дола налазило чак 3.000 наоружаних муслимана. Стога је у зону Буђева од стране Ђуришића 18. јануара послат мајор Поповић са 200 четника. Он се ипак, кратко задржао у селу, будући да је четничка команда добила гаранције да италијанске власти са обе стране границе неће дозволити упаде муслимана.²⁹³⁷ Овога пута окупатор је одржао дато обећање.

Томе у прилог говори држање генерала Д'Арла. Он се од момента окупљања већег броја оружника на граници, обратио албанским првацима са Косова јасном поруком да немају његову дозволу за прелазак у Црну Гору. Током јануара његов

---

²⁹³⁵ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Da Comando XXVII battaglione CC.RR al Comando divisione „Puglie“, Nr. 15, 12/1/1943., ore 23.30, p. 1; Ibid, Comando 71. reggimento, Nr. 414, 18. gennaio 1943., p. 1-2.

²⁹³⁶ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 21; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpini al Comando divisione „Taurinense“, Nr. 108, 14. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 106, 14. gennaio 1943., p. 1.

²⁹³⁷ Ibid, Nr. 105, 14. gennaio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 241, 16. gennaio 1943., ore 21.30, p. 1; Ibid, Nr. 139, 19. gennaio 1943., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando II Sottosectore, Nr. 31, 18. gennaio 1943., p. 1.

став је постао још тврђи. Он је тако 18. јануара тражио од команде 4. армијског корпуса да не дозволи даље гомилање албанском-муслиманских снага, јер ће то довести до нових инцидента који ће додатно дестабилизovati окупациони систем на Косову и Метохији и у Црној Гори. Радило се наиме, о иницијативи косовских Албанаца да се на границу према Црној Гори и Србији расподеле регуларне албанске трупе при италијанској војсци, тј. снаге 1. пука групе „Качатори д'Алабанија“ (Cacciatori d'Albania) стационираних у Урошевцу.²⁹³⁸

Са друге стране границе генерал Бонини је био на истим позицијама. Он је 19. јануара тражио од потчињених му јединица, те дивизија „Тауриненсе“ и „Пуље“, да *„онемогуће намеру муслимана који су се сконцентрисали код Угла и Тутина, да нападну на српски живаљ у Санџаку и Бераснком срезу“*. У страху за Србе се лако може препознати и стрепња италијанског генерала да се гнев муслимана не прелије и на његове трупе. Да домазде над хришћанским становништвом не сме бити, поручио је муслиманима неколико дана раније и генерал Бироли у писму упућеном одлазећем председнику албанске владе Мустафи Круји (Mustafa Kruja). Гувернер Црне Горе га је 16. јануара известио да су четници *„протерани“* из Бихора и да његова администрација чини све да помогне избеглицама. Круја се затим, обратио пећком префекту и њему потчињеном потпрефекту у Рожају, молећи их да не дозволе сукоб између *„вулнетара“* окупљених на граници и италијанске војске, која је заузела положаје по српским селима у околини Рожаја.²⁹³⁹ Видимо да је италијанска подршка четницима на уштрб муслиманима остала доследна.

Жељу муслимана за осветом није међутим, било лако обуздати, будући да је њихово психолошко стање било *„очајно“*.²⁹⁴⁰ Када је наиме, италијанска команда у Сјеници наредила 21. јануара Хасану Звиздићу да оде у Суводолску општину и својим утицајем приволи муслимане да се врате кућама, он је одбио да му се повинује. Правдао се тиме да му је живот угрожен, јер народ сматра да он сноси

---

²⁹³⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Impiego reggimenti Cacciatori, Nr. 376, 18/1/1943., p. 1.

²⁹³⁹ Ibid, Da Comando della divisione „Puglie“ at Comando presidio militare di Peja, Nr. 336, 16. gennaio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 8, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 9, стр. 1.

²⁹⁴⁰ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 5, док. 21, стр. 1.

део одговорности за страдања која су претрпели, што није било потпуно погрешно мишљење.²⁹⁴¹

Виђенији муслимани из Берана су на другој страни, тих дана одржали састанак у кући трговца Салка Рамусовића. Његова сврха било је прикупљање новца за набавку оружја и других потрепштина ради отпочињања војних операција против Срба. На тај начин је обезбеђено око милион лира. Затим је хоџа Растодер 21. јануара на позив албанског потпрефекта отишао у Рожаје. Истовремено су стизале вести и да је Риза Феровић поново постављен на чело муслиманских снага из Плава и Гусиња, те да је одмах тражио помоћ у оружју и муницији из Старе Албаније и Метохије. Иако су захваљујући јавној интервенцији Пренка Цаље Феровићеве намере осујећене,²⁹⁴² опасност по хришћане у Андријевачком и Бераснком срезу је опстала.²⁹⁴³

Пошто се албанско-муслиманске снаге на граници Албаније нису смањивале, Италијани су почели да врше притисак на владу у Тирани. И намесник Ђакомони је променио причу. Он је крајем јануара послао извештај у Рим којим је негативно оценио одлуку италијанске владе да Метохију и долину горњег тока Ибра, после окупације Југославије преда Албанцима, уместо да их остави у границама Црне Горе. Жалио се такође, да италијанска војска неће моћи да помогне Албанцима уколико четници крену на Метохију. Радило се ипак, о нереалној претњи која је коришћена као стимуланс за окупљање што већег броја људи за борбе против четника на територији Старог Раса.²⁹⁴⁴

Албанска влада је била врло незадовољна окупаторским држањем по питању оружане акције на простору Горњег и Доњег Бихора. Поготово се жалила на генерала Бонинија, означивши га за особу која „не показује никакве симпатије према Албанцима“.²⁹⁴⁵ Простор за политички маневар владе у Тирани, био је

---

²⁹⁴¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpini, Informazioni, Nr. 158, 21. gennaio 1943., p. 1.

²⁹⁴² ВА, ЧА, кут. 139, ф. 6, док. 37, стр. 1.

²⁹⁴³ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 5, стр. 1–2; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 408 del giorno 25. gennaio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 2, док. 39.

²⁹⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 6, стр. 1.

²⁹⁴⁵ Сметало им је и што Италијани муслиманско становништво са територије Санџака не виде као Албанце, већ као муслимане словенског порекла... AQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 135.

међутим, у то време знатно сужен услед политичке кризе. Због проблема на економском и административно-управном плану, те нараслог покрета отпора широм земље, намесник Ђакомони је 19. децембра оборио владу Мустафе Крује после 13 месеци рада. О нестабилности Албаније говори чињеница да се наредна влада Љибохове није одржала ни месец дана.²⁹⁴⁶ У оваквој ситуацији, где је политичка подршка Италијана била кључна за какву-такву стабилизацију земље, албански политичари нису могли да одступају од њихових наређења. Једно од њих је било да се сукоби морају обуставити. Узалуд су из Рожаја, Тутина и Пећи, стизали позиви муслиманских политичара за помоћ у оружју и муницији. Тирана је остала нема.

Представници муслиманских избеглица из Бихора обратили су се зато 30. јануара Љибохови износећи му жељу мухамеданца из тих крајева да што пре буду укључени у границе Велике Албаније. Тражили су такође, да им се пошаље 6.000 пушака за Сјеницу, 3.000 за Тутин и Рожаје, односно још 2.000 за Гусиње и Плав, а у циљу наоружавања „албанског народа“ са ових простора. Помињало се и организовање локалних одреда добровољачке милиције попут оних у Тутинском и Рожајском крају. Све ово је требало извршити под заштитом италијанског окупатора, коју је имала да обезбеди албанска влада.²⁹⁴⁷ Сличан захтев је истовремено стигао од стране виђенијих Албанаца из Ђаковице, који су тврдили да заступају став својих сународника из целе италијанске зоне Косова. Они су од власти у Тирани тражили да се обрете намеснику Ђакомонију за помоћ због четничких убијања „Албанаца у Санџаку“. Позивајући се на италијанско-албанско пријатељство они су захтевали да се муслиманима из Бјелополског, Беранског, Сјеничког и Рожајског среза помогну слањем веће количине оружја и муниције, али и албанских трупа у италијанској војсци.²⁹⁴⁸

Како је влада у Тирани одговорила на ову иницијативу, говори посета њеног министра унутрашњих послова Пећи, која се одиграла тих дана. Када је на збору

---

²⁹⁴⁶ E. Papa-Pandelejmoni, Doing politics in Albania during the Second World War – The case of Mustafa Merlika-Kruja's fascist collaboration, *Historični časopis*, br. 10, Ljubljana, 2012, p. 72.

²⁹⁴⁷ AQS, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 126-128.

²⁹⁴⁸ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Telegramma alla regia lugotenenza generale della maesta Re imperatore presidenza del consiglio dei ministri, p. 1.

албанских првака из Пећи, Истока, Ђаковице, Плава и Гусиња, бивши сенатор Краљевине Југославије и члан ДС Сефедин Беголи, тражио „*да се Муслимани организују те да ударе на четнике*“ Павла Ђуришића, министар је одлучно одбацио предлог. Као алтернатива уследило је обећање да ће његова влада порадити на распоређивању стајаће војске на граници према Црној Гори.²⁹⁴⁹ Затим је наређено враћање качака из зоне Рожаја и Тутина у Метохију. Ради тога је на терен послат заменик секретара албанског Министарства за ослобођене територије, који је у пратњи двојице високих италијанских официра обишао границу на сектору Рожаје – Тутин. Тамо су пронашли барјактара Беголија и приволели га да се врати са већином бораца. Ову одлуку је лично похвалио гувернатор Ђакомони. Тако је према подацима дивизије „Пуље“, почетком фебруара број наоружаних Албанаца на граници спао на око 600 људи.²⁹⁵⁰

Већина муслиманских вођа са десне обале Лима није прихватила овај политички заокрет. Као и раније заговорници сукоба били су Ђазим Сијарић и Осман Растодер. Први је 3. фебруара почео и са припремом напада на Србе у Бјелопољском срезу, будући да је главнина Ђуришићевог људства кренула на запад. Италијани су га ипак, осујетили у томе.²⁹⁵¹ Одлуку шта ће се у датој војно-политичкој ситуацији у Бихору даље чинити, требало је донети 5. фебруара на тајном састанку који је сазвао рожајски потпрефект. Конференција је одржана у просторијама потпрефектуре и трајала је од 15.00 до 17.00, мимо знања окупаторских власти. Присуствовали су јој виђенији муслимани тих крајева попут: Сијарића, Растодера, Ђуле Аговића, Јусуфа Ђоровића, Адема Куртагића и др. Придружили су им се и бројни председници општина и старешине села. Већина је дала подршку стварању добровољачких оружаних јединица на територији Рожаја, које би биле под контролом локалних албанских власти, уместо италијанске војске. За команданта је одређен Адем Куртагић бивши потпрефект у Рожају (окупатор га видео као „*варљиву и опасну особу*“). Направљени су затим, спискови бораца и одређени команданти одреда. Јединица

²⁹⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 12, стр. 1.

²⁹⁵⁰ AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Situazione politico-militare in zona Rozaje – Tutin, Nr. 558, 27/1/1943., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione „Puglie“ at Comando IV corpamiles, Nr. 601, 30. gennaio 1943., ore 10.30, p. 1.

²⁹⁵¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando I sottosettore, 2. marzo 1943., p. 2.

је требало да има 2.000 људи. Тада су разрађени и „*планови деловања у случају борбе против Црногораца*“.²⁹⁵²

Карабињерија је ипак, сазнала за састанак и о његовим резултатима обавестила команду „Пулје“. Д'Арло је ове информације проследио заповедништву 4. армијског корпуса уз негативне коментаре. Он је сматрао „*стварање одреда штетним*“, јер су предвиђени да буду ван италијанске контроле чиме би се по њему интензивирали инциденти на граници. Имао је и лоше мишљење о номиналном заповеднику тих снага Куртагићу. Италијанске власти у Албанији су стога одбациле ову опцију.²⁹⁵³ Тако су Италијани, иако су раније неколико пута инструментализовали муслимане за своје интересе, сторнирали и ову њихову иницијативу.

Окупаторски режим на подручју Црне Горе није био наклоњенији одлукама састанка у Рожају. Почетком фебруара команда „Венеције“ отказала је поверење Ђазиму Сијарићу и сменила га са места команданта муслиманске милиције за Бјелопољски срез. То је учињено да би се спречиле евентуалне Сијарићеве осветничке акције против хришћана. У његову одбрану нико није устао, будући да га је већина муслимана кривила за слаб и неорганизован отпор четницима. Повод за Сијарићеву смену био је прогон српских породица из рода Магдаленића и Зекића, који су из околине Рожаја почетком фебруара избегли ка Беранама. Тако је муслимански командант своју потпуну везаност за окупатора, платио је одбацивањем и маргинализовањем. Узалуд је Сијарић оптуживао Италијане за двоструку игру.

Генерал Бонини се затим одлучио за мање ратоборног и споразуму са хришћанима наклоњенијем, трговца Јусуфа Ћоровића из Лозне.²⁹⁵⁴ Радило се о дугогодишњем председнику општине, бившем члану ЈРЗ-а. и народном посланику

---

²⁹⁵² AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Comando della divisione „Puglie“, Situazione politica di Rozaj, Nr. 1101, 22/2/1943., p. 1-2.

²⁹⁵³ Ibid, Dal Comando divisione „Puglie“ at Comando IV corpamiles, Nr. 750, 6. febbraio 1943., ore 8.00, p. 1.

²⁹⁵⁴ Ibid, Comando 71. reggimento, Nr. 414, 18. gennaio 1943., p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione „Venezia“ al Comando I sottosettore, 2. marzo 1943., p. 2; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 28, стр. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 18, стр. 1.

из 1938. године.²⁹⁵⁵ Он је сада постао нови командант муслиманске милиције на десној обали Лима.

Због трусне политичке ситуације оживеле су старе поделе међу муслиманима Бихора. То се показало почетком фебруара на састанку муслиманских првака, који је одржан под покровитељством хоце Растодера у Петњици. Њему су поред домаћина и Сијарића, присуствовали: Ђоровић, Асим Ајдарпашић, Изет Кајабеговић, Бехо Мекић, Узеир Бурџовић, Селим Јуковић и Хусеин Ровчанин. На састанку се расправљало о држању четника и одлукама донетим у Рожају, будући да су се у зони Суви До – Лескова – Градац још увек налазиле бројне муслиманске снаге. За борбу са хришћанима „до истребљења“ изјаснили су се само Растодер, Сијарић и Ајдарпашић. Остали су под утицајем Ђоровића, тражили да се ступи у преговоре са четницима у циљу потчињавања њиховој команди. Раздор међу муслиманима се показао већ у наредним данима. Када је наиме, Сијарић отишао у Годушу да тамо формира штаб, мештани су га протерали. Њихов став су подржали и муслимани из Лозне. Сијарић није имао избора него да се повуче у Рожаје. Затим је резервни наредник Азем Радоглавац, трговац из Бјелог Поља, почео да врши упис локалних муслимана у четничке јединице. Имао је око 90 људи и тражио је одобрење од Ђуришића да прошири ову иницијативу.²⁹⁵⁶

Како би приволели Османа Растодера да се остави пушке, италијанске власти су му подилазиле честим испорукама наоружања за његову милицију. Почетком фебруара петњички хоца је добио плате и оружје за још 17 бораца, као и 4 пушкомитраљеза.²⁹⁵⁷ Затим је прими и 24 сандука пушчане муниције, а до почетка марта је за Петњицу отишла још једна пошиљка оружја.²⁹⁵⁸ За сваки случај,

---

²⁹⁵⁵ *Biografski leksikon Narodnog predstavnitva*, Beograd, 1939, str. 322.

²⁹⁵⁶ Нисмо утврдили како се даље развијало питање уласка муслимана из Бјелопољског среза у ЈВуО, али обзиром на будуће догађаје можемо рећи да није заживело... ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 10, стр. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 19, стр. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpini al Comando divisione alpine „Taurinense“, Nr. 238, 4/2/43., p. 1.

²⁹⁵⁷ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 10, стр. 1.

²⁹⁵⁸ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 12, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 9, стр. 1.

окупатор је почео и да у први план избацију Растодеровог заменика Ђулу Аговића, који је био попустљивији по питању контакта са Ђуришићем.²⁹⁵⁹

Пошто међутим, није уживао симпатије генерала Биролија, притисак на Растодера се наставио. Италијанска војска је 14. фебруара извршила рацију у области Петњице. Присуство целог батаљона је искоришћено да се изврши „реорганизација муслиманске милиције и одреди нови командант“. Име новог заповедника нажалост, није забележено.²⁹⁶⁰ О могућој смени Растодера говоре нам и Биролије наређења издата тих дана. Гувернатор је био спреман да дозволи употребу силе против петњичког хоџе, уколико исти буде и даље „звечкао оружјем“. Стога су италијанске трупе током фебруара чак четири пута излазиле на терен Петњице. Исто упозорење је послато и Раду Кордићу, кога је уз Растодера, Бироли означио за главне „нарушаваоце мира у Санџаку“.²⁹⁶¹ Истовремено, Италијани су послали Ђамила Прашевића у посету Буђеви. Сврха његовог одласка била је да пошаље муслимане из околних села кућама, будући да су још увек били под оружјем око Угла.²⁹⁶²

Изгубивши подршку у Бејлопољском срезу, Сијарић се пребацио на север у околину Сјенице. Овде је заједно са Вехбом Бучаном наставио да агитује у циљу напада на хришћане. Како савременици наводе, имао је извесног успеха, пре свега, због великог броја избеглица из околних срезова, међу којима је било и усташа.²⁹⁶³ На разговоре је вероватно истим поводом у село Рацагињу дошао и Билал Дрешевић, командант легализованог муслиманског одреда у Дежевском срезу. Његов доласку уследило је претеће писмо упућено команданту одбране

---

²⁹⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 12, стр. 1.

²⁹⁶⁰ ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 27, стр. 1.

²⁹⁶¹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Governatorato Montenegro, Situazione politica, Nr. 843, 7. febbraio 1943., p. 1; Растодер није Италијанима опростио њихово држање. О томе говоре догађаји који су се десили у септембру 1943. године, два дана после капитулације Италије. Муслимани из Петњичке општине разоружали су италијанску посаду која се ту налазила. После пљачке почели су појединачно да их убијају. Четници са Полице под командом капетана Симе Поповића су притекли заробљеним италијанским војницима у помоћ, те успели да ослободи њих 167. Остала 33 војника су убијена. Потом је наредног дана уследила акције одмазде од стране Италијана и четника. Муслимани су потиснути и спаљена су села Палух, Годочелје, Лази и Муратовићи. Акција се окончала заузимањем Петњице... ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 39, стр. 1-2.

²⁹⁶² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpini, Informazioni, Nr. 244, 4. febbraio 1943., p. 2.

²⁹⁶³ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 26; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 14, стр. 1.

Буђева Попадићу, којем је поручено да очекује нови напад на насеље.²⁹⁶⁴ Њихово агитовање ће дати резултате пар месеци касније, у време операције „Шварц“.

У време када је окупатор због све жешћих верских сукоба и борби партизана и четника у Босни, настојао да спречи наставак окршаја између хришћана и муслимана, мањи део муслиманских вођа се одлучио за измирење са православним комшијама. Због неповерења у Италијане, ови контакти су били директни, мада се у неким случајевима њихово залагање за мир не може одвојити од панике изазване страхом за егзистеницију. Посредством Милана Бандовића половином јануара су се састали мајор Ђуришић и бивши поручник ЈВ-оа Хасан Хот, родом из ових крајева. Он је иначе, једно време служио у домобранству НДХ. Саговорници су се сложили да се прекину верски сукоби и да муслимани одустану од непријатељског става према ЈВуО-у. Поручник Хот је стога позвао муслимане да пређу под сферу четничког утицаја, барем док се рат не заврши.²⁹⁶⁵ Да ли његовом заслугом или не, капетан Перхинек је 21. јануара писао надређенима да се код муслимана „*осећа покрет за измирење и предавања забораву свега што је било*“. У том духу командант муслиманске милиције у селу Врбници, Беранским срез, Ђула Аговић, понудио је преко мајора Јоксимовића да његови људи предају оружје и пређу под четничку команду. За узврат тражио је заштиту од напада четника или муслимана из околних села.²⁹⁶⁶

Јусуф Ћоровић који је за мировну иницијативу добио и подршку Италијана, отишао је 10. фебруара у Годушу, где је нешто раније Сијарић доживео неуспех. Тамо је локалним муслиманима пренео наређење команде „Венеције“ да обуставе сваку акцију против хришћана, да не би изазвали одмазду потоњих. Њихове старешине су се повиновале Ћоровићевом захтеву, те изразили још једном противљење акцији коју је припремао Сијарић.²⁹⁶⁷

Исту поруку је пренео и генерал Бонини окупљеним муслиманским првацима из Бјелопољског среза, током посете Бјелом Пољу и Бродареву неколико дана

---

²⁹⁶⁴ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 29, 33.

²⁹⁶⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Notiziario Nr. 279 del giorno 14. gennaio 1943., p. 2.

²⁹⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 5, док. 21, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 8, стр. 1.

²⁹⁶⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Notiziario Nr. 306 del giorno 10. febbraio 1943., p. 2.

касније. Иако његове речи сажимају компликоване политичко-верске односе на овој теиторији током рата у две реченице, нису далеко од истине. Бонини је наике поручио: „*Не тражим одговорне (за сукобе, М.Ж.) којих има на обе стране; само једну ствар са сигурношћу могу да тврдим: капетан Ђуришић се обавезао да не напада све док су муслимани мирни*“.²⁹⁶⁸ Оценивши да је држање Италијана такво, да од акције против Срба трентно нема ништа и Хасан Звиздић је успоставио контакт са Ђуришићем. Он је крајем фебруара у име муслимана из Сјенице и околине тражио да се „*састане са Павлом (Ђуришићем, М.Ж.) и да жели братски споразум са четницима*“.²⁹⁶⁹ Чинило се да је Ђуришић победио муслимане, али је његов тријумф био кратког даха, будући да је и он зависио од воље окупатора.

Одмазда са друге стране границе

Што се тиче освете о којој се толико говорило, до ње није дошло у већем обиму. Муслимански вођи су наике, одлучили да се на овај или онај начин повинују наредбама окупатора и албанских квинслиншких власти, иако захтеви њихових заштитника нису били подупрети претњом оружане интервенције. Неколико инцидената десило се ипак, током фебруара и марта у Бјелопољском, Рожајском и Тутинском крају. Изазвали су их локални муслимани. Почетком фебруара муслимани су упали у село Шароње подно Јарута, Штавички срез. Извршили су претрес села, притом пљачкајући и малтретирајући мештане. Старца Марковић Нићифора, иначе ветерана Солунског фронта, наденули су на једну мотку и пекли изнад ватре, тражећи од њега да открије где држи ствари од вредности. Даље малтретирање спречили су муслимани из оближњег села Чикоте, који су изгледа били у сродству са православцима из Шароња. Видевши шта се догађа, православни мешатни Сувог Дола су напустили село и склонили се под заштиту Иљаза Куртовића у Ђерекарама.²⁹⁷⁰

Дана 19. фебруара спаљено је село Лазовиће западно од Сувог Дола. Уништено је 19 кућа, али није било жртава јер се становништво раније повукло у

---

²⁹⁶⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento fanteria, relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 1229, 22. febbraio 1943., p. 2.

²⁹⁶⁹ ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 14, стр. 1.

²⁹⁷⁰ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 208–209.

Ђаловиће.²⁹⁷¹ Два дана касније 21. фебруара, догодило се троструко убиство у Тутину. Око 8.00 наине, у локалној цркви су у току литургије убијени: свештеник Лука Поповић, његов син Урош Поповић, чија парохија је била Суви До, те црквењак Јаблан Раковић. Пре егзекуције свештеници су тучени кундацима у главу и мучени стављањем жара у уста. Убила их је група муслимана из Дубова и Сувог Дола у којој су били: Салко Ганевић, Зуко Шкријељ, Делија Тртовац, Јусо Зуковић, Амир Кецап и Меџиф Хаџибулић. Ово убиство је имало јак психолошки ефекат, обзиром где је и над киме извршено. Оно је најавио будуће тешке дане за православни живаљ у Штавичком срезу. Према писању генерала Д'Арла локалне албанске власти нису желеле да спроведу истрагу поводом овог изгреда, док је православцима било запређено смрћу, уколико наведу имена убица Италијанима.²⁹⁷² Представници преосталих православаца отишли су да се жале на несносне услове живота албанским властима у Тутину. Потпрефект Васиљ поручио им је да нису добродошли у Штавичком срезу, који је за сва времена по њему, припао Великој Албанији. Састанак је обележила његова опаска да ће све православце у тутинском крају истребити.²⁹⁷³

Васиљеве туробне прогнозе ускоро су се обистиниле. Првог марта Расим Хаџибулић је напао кућу Милоја Ивезића у Сувом Долу, иако је овај имао плаћеног муслимана за чувара. Радило се о једном од ретких православаца који се задржао у овом насељу. Исте вечери Хаџибулић је заклао Милоја Ивезића, његову жену Паву Ивезић и њиховог 15-годишњег сина, Радојка Ивезића. Њихова тела су пронађена унакажена у подруму куће. У страху од даљег насиља Санда Ивезић чија се породица крила код Меџида Хаџибулића из Сувог Дола, пристала је да се уда за њега. Убрзо је на опште незадовољство православаца примила ислам и постала Салиха Хаџибулић.²⁹⁷⁴

---

²⁹⁷¹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Notiziario Nr. 318 del giorno 22. febbraio 1943., p. 2.

²⁹⁷² AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Dal Comando XLIII settore Kosovo at Comando divisione Puglie, Nr. 61, 21. febbraio 1943., ore 12.15, p. 1; AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 705–706; Казивање чланова породице покојних Поповића.

²⁹⁷³ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 209.

²⁹⁷⁴ Исто, стр. 215–216.

Онда су муслимани под командом жандармеријског наредника Ђамила Дукађинца, напали хришћане у Шароњама. Дукађинац је наима, био командант у добровољачкој милицији Тутинске потпрефектуре и дуго је припремао ову операцију.²⁹⁷⁵ Наведена акција се одиграла током прве недеље марта, вероватно на празник Покладе, 7. марта 1943. године. Муслимани су упали у Шароње током раних јутарњих часова. Дукађинац је иначе, био плаћени чувар овог села. На превару су повели 14 православаца (породица Марковића и Радовића), да би наводно у Делимеђу примили италијанску помоћ. Уместо тога одвели су их на планину Јарут, Мелајска општина. Према речима јединог преживелог Рајка Марковића, када су били на месту Лепоравни, муслимани су изненада отворили ватру по њима и то са леђа. Бегство је било немогуће због огромног снега. Хајка је трајала неколико минута, али се игром случаја спасао само један сужањ. Сваки мештанин Шароња је добио по један, а неки и по два, накнадна метка ради „сигурности“ егзекутора. Тако је страдало 13 Срба. Иако је случај уредно пријављен италијанским властима у Тутину, станица финанси у Делимеђу је јавила да је код убијених пронађен комунистички пропагандни материјал, па стога, никаква истрага није вођена ни овога пута. Непокретна имовина избеглих православаца из Шароња је раздељена избеглицама из Бихора, односно локалним беговима који су је продавали у бесцење, сматрајући тренутну ситуацију коначном.²⁹⁷⁶

Муслимани су затим, 12. марта упали у село Јабланицу, које се налазило на обалама језера Газиводе. Тамо су убили Милосава Јеремића и Сару Јеремић, те тешко ранили Илију Јеремића. Притом су опљачкали њихова домаћинства. Двадесетпетогодишња Сара је убијена ударцем секире, после чега је њен леш исечен на комаде.²⁹⁷⁷ И Салко Ганевић је половином марта упао у Шароње.

---

²⁹⁷⁵ Пратњу су му чинили: Хазир Горунда из Врапча, Џемо Балтић из Мелаја, Хаџо Бишевац из Мелаја, Салко Трговац из Шароња, Аљо Лековић из Режевића, Бајро Трговац из Шароња, Хато Бишевац из Мелаја и Реџо Потуровић из Мелаја. Сви су после рата осуђени као ратни злочинци... АС, БИА, Збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. X, Списак лица која су причинила злочине за време окупације фашиста, а из среза Штавичког, стр. 6–9.

²⁹⁷⁶ Међу убијенима су били: Милентије Марковић, Миленко Марковић, Радуле Марковић (синови првог), Божо Марковић, Обрен Марковић, Анто Марковић, Марковић Софроније, Марковић Милојко (синовци Милентија), Вељо Радовић, Арсеније Радовић (брат Вељом), Војо Радовић, Мирко Радовић (синови Вељови) и Радомир Радовић... АСЖ, Г-2, кут. 24, р. 51/1944, стр. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 220, 237.

²⁹⁷⁷ АСЖ, Г-2, кут. 24, р. 48/1944, стр. 3.

Тражио је преостале мушкарце хришћане који су били на чувању код муслимана. У кући Селмана Манића избила је општа туча око Милуна Радовића и његове породице. У том хаосу неко од Ганевићевих људи је нагазио једногодишњег Вукомира Радовића, коме су од притиска покидала утруба, те је на месту остао мртав. Та сцена обесмислила је сваки даљи отпор. Милун Радовић и Миливоје Радовић су свезани поведени у оближњи поток. Тамо су после тешких мучења убијени. Мештани су тврдили да су Милуну очи биле извађене, а уши, нос и прсти на рукама одсечени.²⁹⁷⁸

Муслиманском насиљу ту није био крај. Група наоружаних бораца из рожајског краја прешла је границу и 17. марта напала Србе у селу Бољанини, Бјелопољски срез. Око 20 људи је убило два мушкараца и једну жену. На лице места је одмах дошао четнички одред из Расова. Изгреднике је потера сустигла код села Змињца, где је дошло до ватреног окршаја. Четири четника и 3 муслиманска милицајца су оставили животе на бојишту. Затим су се муслимани повукли на територију Велике Албаније.²⁹⁷⁹ Дана 21. марта нападнути су престали православци из Сувог Дола, сви на чувању код муслимана. Током претреса њихових кућа заклано је 7 лица и отете 3 девојке. Преостали православци су успели да избегну у село Буђево.²⁹⁸⁰

Спорадични напади на Србе су се наставили и у наредном периоду, све до маја 1943. године, када ће муслимани извршити раније планирану акцију, сада уз помоћ немачког окупатора. Тако је почетком априла пострадао још једна породица са муслиманским чуварима у Сувом Долу. Банда Салка Гановића неформалног лидера Горње Пештери, која је деловала мимо добровољачке милиције, италијанских или албанских власти, упала је у село и ухватила породицу Белоица, која се управо спремаола на исељавање. Радило се о: Јосифу, сину му Ивану, те унуцима Милану и Радосаву. На сред села пред масом окупљених муслимана Ганевић је пуцњима у главу усмртио Јосифа и 15-годишњег Радосава. Остали су натерани у бег, после чега су за њима у потеру

---

²⁹⁷⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 221–222.

²⁹⁷⁹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 1229, 22. febbraio 1943., p. 1; ВАС, Иа, кут. 362, ф. 2, док. 10, стр. 1.

²⁹⁸⁰ АСЖ, Г-2, кут. 24, р. 51/1944, стр. 2, 7; ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 33.

кренули Ганевићеви људи. Током хајке погинуо је још Иван Белојица, док му се син Милан извукао рањен. Њихови остаци су покопани тек три дана касније,. Тих дана је од муслимана убијена и Босиљка Радовић из села Шароња. Преостали становници Шароња кренули су потом заједно у Србију. У оближњем селу Ноћаје пресрели су их муслимани Хацо и Авдија Доловац. Том приликом су отели Косу Радовић и на силу је удали за једног њиховог пријатеља, пошто је такође, силом приморана да прими исламску веру.²⁹⁸¹

Командант дивизије „Пуље“ генерал Д'Арло је отворено критиковао држање албанских власти Пећке префектуре, пребацујући им да су одговорне за често нарушавање границе између Црне Горе и Албаније и насиље које су трпели локални хришћани. По италијанском команданту због држања пећког префекта поново може доћи до тога да четници на територији Црне Горе „убијају, односно да чине крвну освету, као што су чинили неколико месеци раније у Санџаку, са тешким последицама за албански део народа изван граница, који је мирољубив“. Префект Џевад Превеза је међутим, овај документ схватио као директну претњу акцијама четника, а од стране генерала Д'Арла, те је преко Тиране одмах затражио његову смену.²⁹⁸² Према речима Бедрија Пејанија генерал Д'Арло је још крајем марта запретио албанским првацима у Пећи да ће на ту територију дивизије довести четнике Павла Ђуришића, али је истинитост ове констатације мало вероватна.²⁹⁸³ До смене италијанског заповедника ипак, није дошло, али ни албанске власти нису престале да подржавају насиље над православцима на територији Пећке префектуре, што ће осведочити будући догађаји. Као и на територији Санџака део албанске елите и народа се због четничких акција у Бјелопољском срезу и каснијих догађаја, окреће према против италијанског окупатора у наредном периоду.²⁹⁸⁴

---

²⁹⁸¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 225, 227.

²⁹⁸² AQSh, fondi 149, v. 1943, d. II-144, f. 2.

²⁹⁸³ M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, f. 169.

²⁹⁸⁴ *Ibid.*, f. 168.

***

Напад муслиманских снага на Буђево (коме је претходило спаљивање Витомирице) део је плана који је за циљ имао још један масовни напад на Србе на десној обали Лима (попут оног половином октобра), а ради ширења граница Албаније. Овај закључак подупиремо: великим бројем окупљених муслимана (1.000–3.000), молбом Пећког префекта да албанска влада додатно наоружа муслиманске снаге на граници са Црном Гором, наређењем Тутинског потпрефекта о нападу на Буђево, извештајима Кордића и Поповића о намерама муслимана (учесника у борбама), синхронизацијом нападача на Буђево са Ђазимом Сијарићем, чврсто запоседнутим прелазима преко Лима у току напада, опструкцијом италијанских наређења о смирењу сукоба од стране Ђамила Прашевића, његовим отвореним стављањем на страну муслиманских снага које су притисле Буђево (чиме је број нападача повећао за пар стотина људи), помпезним поласком муслимана у бој са трубама и великим турским барјаком, те њихово представљање браницима Буђева за „албанску војску“.

Муслимани су притом, као и у октобру добили прећутну подршку окупатора, која се огледала у томе, што је гарнизон у Сјеници током вишедневних сукоба, мимо неколико Поповићевих позива и великој предности у наоружању, није изашао на поприште борби да заштити угрожене Србе. Затим што је спречио Поповића више пута да пружи помоћ Буђевцима, а толерисао помоћ коју је муслиманска милиција дала на другој страни, нападачима. Није даље спречио, нити казнио, држање председника Суводолске општине који је био један од главних инспиратора акције. „Одрешене руке“ од окупатора, добро наоружање и бројност нису били довољни да се савлада чрвста одбрана Буђева. Разлог томе лежи у врло лошој организацији муслимана које нису водили школовани официри већ локални прваци, укратко цивили.

Четничка акција је била доста боље организована, захваљујући пре свега, јер су се Ђуришићеве снаге већ дуже време спремале за покрет ка Босни. Она је била тактички одлично организована, конспирација је била на највишем нивоу (Лукачевићев маневар ка Ђаловићима, постављање јужне колоне и брз прелазак Лима, диверзија Гиљевског четничког одреда), а чак је и Кордић спроводио

наређења. Мобилизација је била изванредна, толика да није било довољно оружја за све. Све у свему, може се рећи да је операција неочекивано озбиљно спроведена и извршена, обзиром да су је четници спровели у дело.

Поменимо и да је жеља за пљачком (поготово код избеглица) у стању опште немаштине, била један од битнијих фактора, поготово код прикупљања трупа. Осим одмазде и обрачуна са муслимана, Ђуришић је као идејни творац овог пројекта, читаву операцију искористио да тестира три ствари – снагу муслимана и подршку коју би добили из Велике Албаније и окупиране Србије, одзив Срба и најважније, држање италијанског окупатора. Ове Ђуришићеве намере се одликавају у: кратком периоду припему акције, њеном ограничавању на десну обалу Лима у Бјелопољском срезу, жестоком нападу на муслимане са више страна, честим контактима са окупатором у току битке и сл. Постављени параметри ће у много чему обликовати каснију акцију против муслимана у доњем току Лима.

Ушушкани повлашћеним односом код окупатора и сходно томе, толерисањем њихових изгреда против хришћана у претходном периоду (завршно са нападом на Буђево за који опет, нико није одговарао), муслимански вођи су испустили из вида да их Италијани из више разлога, неће безрезервно подржавати против четника. Прво, окупатор није желео никада да затеже односе са једном од верских скупина до максимума, већ је стално левитирао. Сада их је ратоборан став Ђуришића (исто као и приликом бројних акција муслимана против хришћана у прошлости), у тренутку када су његове трупе зарад интереса Италијана имале да се сукобе са партизанском главнином на западу, навео да одступе и чак, дозволе акцију против муслимана уз скарадан захтев да се сукоб „локализује“ (извештај Перхинека и Ђуришића о држању генерала Бонинија). Друго, борбени морал италијанске војске, поготово трупа „Венеције“ био је врло низак, а њена команда није желела да га додатно круни у сукобима са немилосрдним локалним становништвом. Треће, акције муслиманских политичара из Бјелопољског и Сјеничког среза према проширењу Велике Албаније, већ дуже време нису одговарале геврнатору Биролију (за српски живаљ који је после акције преовладао био је сигуран да неће шуровати са Тираном). Четврто, овакав развој ситуације је

на крају, одговарао Италијанима, будући да је народ држан у потпуној завади, а њихова подршка после свега, како муслиманима, тако и четницима била битнија него ли икад раније.

У прилог италијанског „издајства“ говоре њихови следећи поступци: прослеђивање информација о окупљању муслимана око Буђева четничкој команди из Колашина, неактивност после опомена доушника међу четничким командним кадром да се спрема велики напад на муслимане 3. и 4. јануара, непрослеђивање тих информација муслиманима, неодлучно супротстављање Кордићевим четницима (иако је он званично прекршио споразум из Пећарске), неадекватно реаговање Барасија 6. јануара када му је према сопственом признању било јасно да је у току масовни напад на муслимане, повлачење трупа истог дана увече из унутрашњости на основу обећања Павла Ђуришића за кога се знало да води акцију, давање на крају, одрешених руку Ђуришићу да сузбије муслиманску милицију, те отварање преговора са њим у току борби како би се пред вишим италијанским властима и муслиманским првацима замаскирала суштина четничке акције. Можемо само замислити колико је било разочарење муслимана поступцима окупатора будући да су му остали лојални и у тренуцима највећег страдања – најбољи пример за то је држање Тазима Сијарића и његови контакти са Барасијем у току напада.

Четничка операција је имала неколико циљева: освету над муслиманима, коначни обрачун са њима који је подразумевао уништење милиција и етничко чишћење цивилног становништва, обезбеђење позадине пре почетка офанзиве против партизана, те масовну пљачку стоке и хране. Као поклоник музе Клио, чији је основни задатак да објашњава, а не да осуђује, аутор ових редова сматра да је, како би се проникло у суштину четничких оружаних акција, потребно посегнути дубље у прошлост и узроке тражити у периоду од априла 1941. до јануара 1943. године. Ако узмемо у обзир да су муслимани: подржали масовно окупатора од априла 1941. године (укључујући и садејство у геноциду на Србима у НДХ), агилно радили на проширењу НДХ и Велике Албаније на простор Санцака, покушали да реинсталирају политички и социјални систем из времена Османског царства (поклећивање Срба), остали ван анти-фашистичког устанка

током 1941. године и штавише, оружаном помогли окупатору да га угуши (Милешевски, Бјелопољски, Сјенички и Берански срез), извршили етничко чишћење над Србима у Ибарском Колашину и Дежевском срезу током 1941. године, извршили прогон срба из плавско-гусињског краја у другој половини 1941. године (1.450 попаљених кућа само у Горњим Васојевићима), извршили низ злодела над хришћанима Штавичког среза (који су до 1944. године сви расељени са овог подручја), спалили Затонску општину Бјелопољског среза фебруара 1942. године, извршили бројне изгреде против Срба у Сјеничком срезу током периода фебруар-мај, наставили рад на припајању територије десне обале Лима Великој Албанији, одбацили неколико мировних понуда Недића, Глишића и Ђуришића (најупечатљивији је пример Рада Кордића који је први нападнут од муслимана, па је и поред тога два пута положио оружје – априла и октобра 1942. године – да би опет био нападнут), дозволили инструментализацију од стране окупатора поготово током напада на хришћане у Нововарошком, Сјеничком, Милешевском и Пљеваљском срезу током периода мај/јун 1942. године (када су четници водили огорчене борбе са партизанима, а ради повода за њихово изbacивање из италијанске окупационе зоне) или касније од стране албанског гувернатора Ђакомонија, поново први напали Кордићев терен септембра 1942. године, извршили паљевину неколико села на десној обали Лима после састанка у Годијеву половином октобра, наставили са насиљима над Србима у Сјеничком срезу, ушли у отворену сарадњу са усташама на левој обали Дрине итд.

Биланс муслиманског терора над хришћанским становништвом Старог Раса до краја 1942. године, о чему смо опширно писали током целог рада, износи 146 попаљених села у Дежевском, Штавичком, Сјеничком, Беранском, Бјелопољском, Милешевском, Пљеваљском, Прибојском срезу и Ибарском Колашину. Праве размере страдања српског становништва добијамо уколико овом броју дадамо села у којима је куће палио италијански окупатор у истом периоду. Тако цифра нараста до 192 попаљена српска насеља на територији Санцака – поређења ради хришћани до тада запалили 32 муслиманска села. При томе су разне муслиманске милиције и нерегуларне снаге усмртиле најмање 300 српских цивила (308), у стотинама напада који су углавном за циљ имали њихову пљачку, паљење или убијање. Ово се не може узети и као коначан број, будући да је у питању списак са именима, док су

многе жртве остале непописане (не постоји на пример, списак жртава муслиманске акције према Рашки новембра 1941. године кад је спаљено више десетина села), те да у њега нису урачунати они погинули у борбама са муслиманским снагама.

Осврнимо се и на фаворизацију муслимана од стране окупатора, поготово оних на десној обали Лима, током јесени 1942. године, што је изазвало велики страх код православног живља будући да се супротна страна убрзано припремала за сукоб (напад на Јабланово, Тутиће и Пећарску, те касније Буђево). Наш став поткрепљујемо чињеницама као што су: изостанак казне за муслиманске акције током лета 1942. године, изостанак казне за спаљивање четири српска села половином октобра, забрана преласка Лима Ђуришићевим трупима ради заштите хришћана, кршење споразума са четницима и пуштање окривљених муслимана за паљење Јабланова и Тутићана слободу, негоњење криваца за напад на Буђево, праштање чак, за нападе на италијанску и немачку војску (муслимани из Кладнице), хапшење Кордићевих или Мељачких четника због истих изгреда на другој страни, заштита и фаворизација хоџе Пачариза и Османа Растодера, који су се према италијанским подацима, залагали за обрачун са хришћанима, изостанак јавне реакције на јаку агитацију муслимана у циљу припајања Сјеничког и Бјелопољског среза Албанији, некажњавање наставка насиља над Србима у Сјеничком срезу, изостанак реакције на сарадњу муслиманских милиција из Пљеваљског и Чајничког срезе са усташама преко Дрине, легално појачавање муслиманских милиција, толерисање масовног илегалног наоружавања муслимана, нерегулисан (читај „повлашћен“) положај општина Суви До и Мелаје и др.

На основу свега наведеног можемо закључити да је српски живаљ сукоб са муслиманима током јануара и фебруара доживео као освету за ранија дела муслимана, борбу на живот или смрт са њима, односно као превенцију њиховим сличним акцијама у будућности (до којих ће ипак, два пута доћи током 1943. године). Можда је најбоље објашњење за такву реакцију дала немачка филозофкиња јеврејског порекла Хана Арент реченицом да „*када сте нападнути као Јевреји, морате се бранити као Јевреји*“.²⁹⁸⁵

---

²⁹⁸⁵ Мило Ломпар, *Полихисторијска истраживања*, Београд, 2016, стр. 163.

Све то је за последицу имало велико страдање муслиманске стране. Само узимајући горенаведене чињенице у обзир можемо разумети одушевљено прихватање и спровођење („морал преко сваког очекивања“, покушај самоиницијативног напада на Петњицу) екстремних четничких заповести од стране локалних Срба. Не би требало испустити из вида и посебан менталитет становништва Санцака. Пред дотадашњим развојем историјских догађаја ипак, сваки документ или наређење пада у други план. Толико се мржње нагомилало (што је и документовано на више места) до почетка 1943. године, да су међусобна клања била неминовна. То међутим, не значи да се поједини четнички команданти попут Ђуришића или Остојића, нису ослањали на инструкције о етничком чишћењу муслимана са ових простора.

Да је напад на муслимане почетком јануара 1943. године имао превасходно карактер освете, отворено су говориле четничке старешине које су га организовале. Ђуришић је то јавно потврдио у прогласу народу, а генерал Михаиловић латентно својим потчињенима („Сада нека Турци нападају ако хоће“). И окупатор је тога био свестан, што се на пример, види из речи генерала Д'Арла који помиње „крвну освету“ над муслиманима због раније учињених дела. Сличан став су заступали и албански националисти попут Пренка Цаље (који је изгледа отворено и помогао акцију) и Мухамера Барјактарија. Свест о раније учињеној неправди према комшијама хришћанима може се уочити и код неких муслиманских вођа, пре свега, на основу спремности да после толиког страдања којег су доживели, седну за преговарачки сто са четницима – мировне иницијативе Хасана Хота, Ђуле Аговића, Јусуфа Ћоровића и Хасана Звиздића.

Иза одмазде уследио је покушај етничког чишћења муслимана. Овај закључак потврђујемо следећим чињеницама. Прво, речима главних инспиратора акције Павла Ђуришића који је тражио да се испоштују одлуке са конференције у Шаховићима, односно Драгише Бајића („сва турска села попалити“, рад на томе да терен остане „потпуно празан“, убијање свих мушкараца старијих од 12 година). Друго, Срби су у наредним месецима правили велике проблеме муслиманским повратницима вршећи нападе у Губавчу, Вољавчу, Јасену, Змињу, Биочу, Ивању, Годијеву, Црхалу, Годуши итд. Уколико узмемо у обзир

и огромну потребу за пљачком због опште немаштине и глади, добијамо цифру од најмање 40 попаљених села (за која имамо имена), а можда и више (51–61 насеље), односно коментаре очевидаца да је „*читав сектор у магли од дима*“, да су „*пожари у бројним селима*“, да има „*33 потпуно уништена села*“ и 1.763 спаљене муслиманске куће. Четничку акцију пратили су бројне цивилне жртве, па је број убијених достигао цифру од 2.800 људи (од тога око 2.000 жена и деце). Четничке злочине који су се тада десили, Павле Ђуришић је само описао са две речи – „*незапамћени ужаси*“.

Муслимански прваци из Бихора, Пештера и новопазарског краја, одмах су се окупили ради освете. Залагањем бројних првака спроведена је масовна мобилизација која је већ половином јануара извела на границу Гувернатората Црне Горе и Велике Албаније 5.000 наоружаних људи. Они су били распоређени на линији Гусиње – Рожаје – Суви До. Међу њима се на Пештеру и око Рожаја, налазило око 1.500 качака из Метохије, што још једном јасно говори о велико-албанским тенденцијама код муслиманских вођа Санџака. Италијанске власти са обе стране границе су међутим, одлучно били против евентуалне муслиманске офанзиве. То потврђују ставови генерала Биролија (да би опонирао Ђакомонију), генерала Бонинија (да би Ђуришићеву акцију приказао као локални инцидент и скинуо одговорност са себе), генерала Д'Арла (да се додатно не би оптерећивао ионако климав окупациони систем на Косову), и на крају главог инспиратора муслиманских напада на хришћане у Црној Гори, Франческа Ђакомонија. Сходно томе окупатор смењује ратоборног Ђазима Сијарића и потискује хоџу Растодера.

Наишавши на тврд став Италијана, муслиманске вође из Бихора се окрећу свом правом патронату, албанској влади у Тирани (писма муслиманских избеглица из Бихора, писмо албанских првака са Косова и Метохије послато из Ђаковице). Због унутрашње политичке, војне и економске кризе, колаборациона влада међутим, није желела да квари односе са италијанским владстодршцем, те им је и она ускратила подршку (смиривање Албанаца на Косову и повлачење качака са границе). Овакав став албанске владе, која је муслимане годинама уназад усмеравала на сукоб са Србима ради ширења њене власти до Лима, а затим их напустила зарад сопствених интереса одмах када резултати верских сукоба

више нису ишли у корист муслиманима (слично као и раније НДХ), показује колико су се скупо плаћале погрешне политичке процене у бурним ратним временима. Ту би требало додати и неспремност албанских власти да се ухвате у коштац са проблемом избеглица, о чему говори смрт око 1.000 цивила од смрзавања и глади.

Напуштени од италијанских власти Црне Горе и Албаније, те владе у Тирани, муслимани су се очекивано почетком фебруара подели између себе на две струје – на ону за мир и ону ратоборну. Како ће време показати, поново ће преовладати ова друга. Но, у том тренутку муслимани одустају од акције против хришћана. Остављајући залеђе Ђуришићевих снага током фебруар мирним, они су између осталог, доприносе великом страдању њихових сународника у Прибојском и Пљеваљском срезу.

Одлука муслиманских првака из Бихора (али и Сјеничког среза и бродаревског краја) о одлагању пушке, јасно нам говори да је њихов главни циљ у току окупације било одржавање што бољих односа са окупатором, без обзира на последице. Овакв став може се објаснити тиме да су мухамеданци за победу сила Осовине везали све њихове ратне и послератне планове и амбиције. То је Италијанима било довољно да вербално сузбију муслимане, иако нису имали чиме да им се супротставе (поготово слабе дивизије „Пуље“ и „Венеција“). Муслимани се нису попут четника усудили да им пркосе, иако се тешко може претпоставити да би Италијани евентуалном наступању муслимана против Срба пружили јачи отпор него Ђуришићу, што то ће се уосталом и потврдити током маја и јуна 1943. године када хришћани буду били на удару.

9.2. Акција јединица ЈВуО-а против муслимана у Пљеваљском, Прибојском, Чајничком и Фочанском срезу почетком фебруара 1943. године

Четничка акција на овом простору била је мотивисана истим разлозима као и она у Бјелопољском срезу нешто раније. Због добре припремљености операције, а

на основу искустава извучених из борби почетком јануара, окупљено је много више трупа, па је она имала и разорније учинке по локално муслиманско становништво. Крајњи циљ четника било је одстрањивање мухамеданаца са овог простора. Држање окупатора није се битније променило и поред сазнања о понашању трупа ЈВуО-а у Бјелопољском срезу. Муслимани су стога коначно изгубили поверење у Италијане, али је евентуални оружани отпор, замењен трагањем за нови патроном, пре свега, Немцима. По завршетку борби четници су потпуно загосподарили Чајничким, Фочанским, Пљеваљским и Прибојским срезом.

Војна и политичка припрема напада

Нестабилна ситуација изазвана вишемесечним верским сукобима у Прибојском, Пљеваљском и Чајничком срезу, пренела се у 1943. годину. Овај простор прожимала је атмосфера потпуне егзистенцијалне несигурности, а криза је још и продубљена дешавањима у Бјелопољском срезу. Протагонист сукоба овога пута била је четничка команда. Епицентар њене пажње био је Чајнички срез, где су муслиманске јединице током децембарске офанзиве освојиле читаву унутрашњост. Пратиле су је убиства и пљачка хришћана, те паљевине њихових домова.²⁹⁸⁶

Командант Истакнутог дела ВК ЈВуО-а мајор Захарије Остојић тврдио је да су стога, муслимани „загосподарили“ Чајничким срезом и пресекли везе са Вишеградом, односно територијом под контролом пуковника Баја Станишића на југу. Због тога је контраофанзиву сматрао нужном, имајући поготово у виду да се припремао обрачун са снагама НОВЈ-а у Босни у оквиру операције „Вајс“. Говорећи о тој акцији Остојић је у једној депеши поручио потчињенима: „Санџаклије се морају клати, ако ми нећемо њих они ће покушати нас, док их још штити окупатор – Зато сада и журе“.²⁹⁸⁷ До 3. јануара он је израдио план напада, означивши операцију као „врло интересантну и сложену“.

Процењивао је да муслимани имају око 2.000 бораца у Чајничком срезу, међу којима је било доста оних који су се пребацили са леве обале Дрине, укључујући и

²⁹⁸⁶ ВА, ЧА, кут. 2, ф. 1, док. 2, стр. 1.

²⁹⁸⁷ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 5, стр. 4, деп. 1–3.

ушаше. Сходно томе Остојић је за потребе војне операције одредио Милешевски, Дурмиторски и Дрински корпус ЈВуО-а, нешто више од 3.000 људи.²⁹⁸⁸ Паралелно са војним, трајале су и политичке припреме. Предводници Муслиманске војне националне организације при ЈВуО-у мајор Фехим Мусакадић и др. Исмет Поповац издали су тих дана резолуцију муслиманском становништву широм Југославије и позвали га да се придружи покрету генерала Михаиловића. Резолуција је заједно са још два летка подељена и муслиманима у Чајничком срезу. Њихова сврха је била да муслиманске борце „опусте и заварају“ пред наступајући сукоб.²⁹⁸⁹

Следећи корак било је добијање дозволе од италијанског окупатора. Ђуришићеве снаге су на путу према Босни имале да прођу кроз Чајнички срез и помогну Остојићеву акцију. Ђуришићево људство је иначе, било предвиђено као ударна песница предстојећих операција. Добросав Јевђевић је затим јавио да је 18. јануара из Рима стигло одобрење да се Ђуришићеве јединице преко Херцеговине пребаце даље на запад. Три дана касније, сам Ђуришић је обавестио генерала Михаловића да су његове снаге у Колашину добиле италијанско оружје и опрему за 4.000 људи, те да ће из вароши пут Босне кренути у два ешалона, 26. и 28. јануара. Остојић је стога очекивао да напад на Чајнички срез уследи 26. јануара.²⁹⁹⁰

Са његовим плановима се међутим, нису слагали сви команданти. Јевђевић се жалио Михаиловићу да је напад штетан јер квари односе са Италијанима и подбуђује муслимане у тренутку када се спрема одлучујућа битка са комунистима. Ђуришић је са друге стране, молио команданта ЈВуО-а да откаже напад на Чајнички срез. У противном он није могао да упути „ништа од људства за Босну“, јер је очекивао напад муслимана из пограничних делова са Великом Албанијом.²⁹⁹¹ Иако у многим стварима није подржавао Остојићеве намере, мајор Баћевић се на другој страни, сагласио са нападом на Чајнички срез.²⁹⁹²

²⁹⁸⁸ Исто, стр. 7, деп. 19 и стр. 12, деп. 60–63; ВА, ЧА, кут. 2, ф. 1, док. 2, стр. 1–5.

²⁹⁸⁹ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 5, стр. 22, деп. 131.

²⁹⁹⁰ ВА, ЧА, кут. 161, ф. 1, док. 25, стр. 1–4.

²⁹⁹¹ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 25, деп. 423 и стр. 33–34, деп. 475–476; ВА, mikrofilmovi, NAV – i – T – 821, r. 298, str. 85–86.

²⁹⁹² ВА, ЧА, кут. 280, ф. 1, док. 3, стр. 60, деп. 34.

Остојић је вероватно после Михаиловићеве интервизије одустао од првобитно зацртаног датума, али је по питању напада остао неумољив. Он је у писму од 28. јануара изнео мишљење да је акција са Ђуришићевим људима у Босни у том тренутку немогућа и предложио да се прикупљена четничка војска искористи „*да се у Санџаку дефинитивно ликвидирају Турци*“. По Остојићевим плановима мајор Лукачевић је са 2.000 људи требало да нападне западне срезове Старог Раса, док би Ђуришић са истом снагом очистио стару Црну Гору од комуниста и зеленаша. Тако би се елиминацијом његових савезника, припремио обрачун са Италијанима.²⁹⁹³ У наредним данима он је, слично као и по питању Фоче, наставио да притиска Михаиловића, тражећи да му се део снага из Црне Горе стави на располагање ради напада на Чајнички, али сада и Прибојски и Пљеваљски срез. Чак је желео и да лично предводи трупе на терену. Истовремено све је јасније борбу са муслиманима на овом простору стављао испред обрачуна са комунистима у Босни, сматрајући да та акција нема велике шансе за успех.²⁹⁹⁴

Генерал Михаиловић је до 29. јануара одобрио акцију против муслимана, али је њено планирање преузео мајор Ђуришић. Министар војске и морнарице је обавестио Остојића 31. јануара да ће му за напад на Чајнички срез бити дато око 4.000 бораца из Црне Горе.²⁹⁹⁵ Ђуришић је већ два дана раније потчињенима издао наређење за почетак акције. Суштина овог плана било је уништење муслиманске милиције и нелегалних муслиманских снага у Чајничком и Фочанском срезу, те њихових упоришта у Пљеваљском и Прибојском срезу. Поучен искуствима из операција у Бјелопољском срезу, Ђуришић је очекивао да углед ЈВуО-а међу српским живљем порасте после обрачуна са муслиманима, поготово у односу на идеолошког такмаца. Знао је сада и какво ће бити држање окупатора, односно да ће се пред силом Италијани вероватно повући штитећи сопствене интересе. Можда и најважније сазнање било је да су милиције лоше вођене и неборбене, те да је координација између њихових легалних и знатно бројнијих илегалних трупа, врло лоша.

---

²⁹⁹³ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 53, деп. 590.

²⁹⁹⁴ Исто, стр. 57, деп. 609; ВА, ЧА, кут. 296, ф. 1, док. 2, деп. 166.

²⁹⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 161, ф. 1, док. 32, стр. 1.

Напад је имао да почне 5. фебруара ујутру. Ђуришић је обезбедио храну и одећу за борце од окупатора, односно узимајући је од сељака намирнице које су опљачкали током борби са муслиманима у Бјелопољском срезу.²⁹⁹⁶ Стога је тражио да се италијански војници не убијају. Супротно томе, морали су бити ликвидирани сви муслимански борци, усташе и комунисти, док су жене и деца поштеђени. Од села морала је да се спали само Буковица, а остала једино уколико то налажу „тактички обзир“.²⁹⁹⁷ Исто наређење је упутио и мајор Остојић. Он је капетану Бојовићу 5. фебруара писао да се уздржи од непотребног насиља над неборачким становништвом, јер би оно шкодило тренутним преговорима са муслиманима широм Босне.²⁹⁹⁸

Капетан Лукачевић је последњих дана јануара отпутовао у Колашин ради договора са Ђуришићем око последњих детаља. Његове јединице на територији Санџака су већ биле окупљене, првенствено оне из Нововарошког, Прибојског и Пљеваљског среза.²⁹⁹⁹ После добијених инструкција, Лукачевић је продужио за Липово где се срео са Михаиловићем. И са њим је водио разговор о будућој акцији. План који му је тада предочен, у суштини се састојао у следећем. Људство је било подељено у две колоне. Десну је водио капетан Лукачевић и она је имала да дејствује простором између пута Пљевља-Чајнице и леве обале Лима. Крајњи циљ је било достизање линије Требешко Брдо-ушће Лима.³⁰⁰⁰

---

²⁹⁹⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II sottosettore at comando Divisione, Nr. 703, 30. gennaio 1943., p. 1.

²⁹⁹⁷ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 18, стр. 1–2.

²⁹⁹⁸ Ниже јединице нису уважиле Ђуришићеве и Остојићеве одлуке о забрани убијања цивилног становништва. Због тога ипак, нису одговарали. Тако је командант Прибојске групе одреда поручник Калаитовић у званичном документу наредио људству да ликвидира само мушкарце способне да носе оружје, да не силује жене и не пали куће. Тај документ је ипак, пратила скица на којој су учртана села на правцу дејства једне његове јединице и обележена она у којима ће становништво бити убијено, као и она у којима ће поред тога бити спаљене све куће. Командант Пљеваљске бригаде поручник Јеловац је био још експлицитнији. Он је већ поменутом Бају Пивљанину 10. фебруара писао: „Хватајте и убијајте све муслимане, жене и децу“. Он је потчињенима ове инструкције пренео као директиве највиших старешина, иако то видели смо, није био случај... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 22/а, стр. 1–2; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 23, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 4, док. 25, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 161, ф. 1, док. 39, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 142, фас. 4, док. 26, стр. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 44, стр. 1.

²⁹⁹⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpini – Bataglione Esille, Nr. 390, Volettino informativo, 23. gennaio 1943., p. 1–2; Ibid, 25. gennaio 1943., p. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 21, стр. 1.

³⁰⁰⁰ Лукачевићеве трупе су чиниле Прибојска група (Нововарошка, Прибојска и Вишеградска бригада – 1.000 бораца) под командом поручника Калаитовића, Пријепољска група (део

Друга колона је поверена команданту Дурмиторског корпуса капетану Бојовићу. Његов задатак био је да долином Тихотине разбије муслиманска упоришта на Буковици и Миљену, спречи евентуални излазак италијанских посада из Пљеваља и Чајничка, те у најкраћем року приђе Требешком брду са југа. Мајор Весковић је служио као контакт између Лукачевића и Бојовића. Дрински корпус капетана Никића је имао да затвори десну обалу Дрине и спречи повлачење муслиманских снага, те прелазак усташа. Према италијанским проценама, четничке снаге су имале око 4.500 бораца, те најмање 4 тешка митраљеза, 15 пушкомитраљеза и 2 минобацача 81 мм.³⁰⁰¹

Пратећи Ђуришићева наређења четници из Бјелопољског, Колашинског, Беранског и Андријевачког среза пребацили су се 1. фебруара у Пљеваљски срез. Тамо су им се придружиле илегалне, али и легализоване четничке снаге. Овде се пре свега мисли на одред војводе Ирића који је имао више од 1.500 бораца. На својим позицијама остале су само трупе које су за окупатора чувале путеве. Мобилизација је као и у суседном Прибојском срезу, била изузетно успешна. Италијанске власти су само могле да закључе како су и поред свега учињеног у претходним месецима, легализоване јединице састављена од Срба потпуно под командом генерала Михаиловића.³⁰⁰²

Муслимани су на другој страни, од 4. фебруара почели са евакуацијом цивила према Пљевљима, Чајничу и Прибоју. Проглашена је и мобилизација, али показаће се касно.³⁰⁰³ Раније смо писали да су у Пљеваљском срезу муслимани су сваком тренутку могли да рачунају на око 1.000 милиционера распоређених на неколико локација. Томе би требало додати и око 2.000 бораца у суседном

Пљеваљске, Милешевска, Бјелопољска бригада и Летећи одред – 800 бораца) под командом поручника Александра Шошкића и III одред мајора Андрије Весковића (Беранска и Андријевачка бригада и Јуришни одред – 1.100 бораца)... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 21; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 21/а, стр. 1–3.

³⁰⁰¹ Исто; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando I divisione Alpina Taurinense, Voletino informativo Nr. 205 del giorno 10. febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁰² Непосредно пред почетак акције ЈВуО на простору Чајничког, Пљеваљског и Прибојског среза живело је 49.656 хришћана и 35.008 муслимана. Први су били бројнији у Пљеваљском и Прибојском, а други у Чајничком срезу... Ibid, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 1–2.

³⁰⁰³ Ibid, Voletino informativo Nr. 199 del giorno 4. febbraio 1943., p. 1.

Чајничком срезу. Будући да су међутим, унутрашњост и путеве контролисали четници, организован отпор ових трупа био је тешко остварив.

За разлику од команде „Венеције“ која је са Ђуришићем одржавала контакт непосредно пре и током његовог напада на муслимане у Бјелопољском срезу, заповедништво „Тауриненсе“ није желело да подржи четничку операцију. Сходно опортунистичкој окупаторској политици ипак, генерал Вивалда није имао намеру да ради заштите муслимана, како цивила тако и милиције, супротстави своје војнике четницима, плашећи се свеобухватног напада ЈВуО-а на неки од његових гарнизона. На истом становишту Вивалда је остао и када је добио прецизне податке о томе да се припрема напад већег обима, које је добио од локалних муслиманских првака 23. и 25. јануара, односно 2. и 3. фебруара.³⁰⁰⁴ О игнорисању јасних показатеља да се припрема опсежна четничка акција, говори и распоред снага дивизије. На дан 2. фебруара ниједна од јединица се није налазила ван градова, осим две чете у Миочу код Руда и Бистрици, недалеко од Нове Вароши. „Тауриненсе“ је иначе, истог дана на располагању имала 15.088 људи, односно више него довољно за ефикасну интервенцију у циљу спречавања верских сукоба.³⁰⁰⁵

Напад четничких снага

Четничка акција против муслимана у Чајничком, Фочанском, Пљеваљском и Прибојском срезу почела је у ноћи 4/5. фебруара 1943. године. Бојовићева колона, потпомогнута локалним четницима из Бобова и Мељака, ступила је у борбу правцем Мељак – Јабука – Буковица. Будући да је имала око 2.000 људи, аутоматско наоружање, минобацаче и чак, диверзантски скијашки одред, она је брзо напредовала и током 5. фебруара уништила упориште милиционера на Буковици. Капетан Лукачевић је северно одатле избио на Бољаниће, одакле је наставио ка Чајничком срезу, држећи трупе северно од пута за Чајничке – Пљевља. Поменута Прибојска група кренула је у операције долином Лима, да би се онда

³⁰⁰⁴ Ibid, Nr. 197 del giorno 2. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 198 del giorno 3. febbraio 1943., p. 1; Ibid, 3. reggimento alpini, Nr. 170, Informazioni, 23.1.1943., p. 1; Ibid, Nr. 180, Informazioni, 25/1/1943., p. 1.

³⁰⁰⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Situazione grafica delle truppe dipendenti alle ore 0 del 24, 1.2.1943., p. 1; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando I divisione Alpina Taurinense, Speschio mensile della forza e perdite giornaliere della divisione (mese di febbraio 1943.), p. 1.

спустила кроз Прибојски срез до главнине Лукачевићевих снага, разоривши Сочичку општину. Тим маневром су потиснуте малобројне снаге милиције у прибојском крају.

Четничке трупе су пред собом запалиле већину муслиманских села на које су наишли, убијајући како борце, тако и жене и децу, непоштујући издата наређења. Првог дана акције горели су: Јабука, Прибаковци, Војтина, Црно Брдо, Градац, Декаре, Присоје, Брвеница, Дуровићи, Дуљ, Кукавице, Копривице, Буковица, Бољанићи, Касидоли, Међуречје, Потоци, Милијеш, Калафатовићи, Саставци, Пожегрмац, Сјеверин, Крајчиновиће, Сланишта, Кукуровиће, Плашће, Прибојски Голеш, Херцеговачки Голеш, Застјење, Крајчиновићи и Сочице. Најмање 31 насеље.³⁰⁰⁶ Капетан Никић је са друге стране, 5. фебруара напао Чајнички срез. Без подршке Бојовића и Лукачевића он није остварио значајнији успех, али је својим дејствима везао муслиманску милицију широм среза. То је између осталог омогућило готово неометану акцију четника у Пљеваљском и Прибојском срезу.³⁰⁰⁷

Са почетком офанзиве ЈВуО-а генерал Вивалда је на терен послао неколико официра који су имали задатак да испитају ситуацију и пронађу мајора Ђуришића. Депутати су успели да лоцирају само капетана Лукачевића, који није желео да им да никакве информације. Увидевши одлучност и јачину четничког напада, Вивалда је из Пљеваља и Чајничка послао по једну чету пешадије (12 официра и 260 подофицира и војника) у Бољаниће и на Метаљку, како би спречио да ови гарнизони милиције доживе исту судбину као онај на Буковици. Део тих трупа је обезбедио и село Оцак, пре свега, јер су се тамо налазиле пилане. Тако су ова села, за разлику од већине осталих у Пљеваљском срезу насељених муслиманима, било поштеђено деструкција.³⁰⁰⁸

---

³⁰⁰⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 200 del giorno 5. febbraio 1943., p. 1-2; Ibid, Nr. 201 del giorno 6. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Dal Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 757, 5. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Comando 3. reggimento, Nr. 380, Informazioni, 20. febbraio 1943., p. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 19, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Извршене акције окупаторских и квинслиншких снага на терену МНО Фоче у току окупације, стр. 10, 19.

³⁰⁰⁷ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 7, деп. 901-902.

³⁰⁰⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 2.

Током 5. фебруара су такође, на терен изашли и војници италијанског гарнизона у Прибоју, ојачани снагама „црнокошуљаша“. Они су у попаљеним селима у околини вароши пронашли 9 мртвих муслимана и још 8 рањених, те ухапсили 16 четника. Нису се међутим, упустили у гоњење главнине снага ЈВуО-а. На тај начин је свим осталим муслиманских одредима у Пљеваском, Прибојском срезу и Чајничком срезу, као и цивилном становништву, помоћ била ускраћена. Вивалда се правдао надређенима да су јединице које има на располагању „неадекватне за супротстављање маси наоружаника, каква делује на територији Санџака“. Он је ипак, одбио војну помоћ коју му је за смиривање сукоба понудила немачка команда из Вишеграда. Муслимани су били „престрављени“ оваквим развојем догађаја. Борци стога почињу да беже преко Дрине или у шуме, а жене и деца у масама ка Металци, Чајничу, Пљевљима и Дрини.³⁰⁰⁹

Паника у непријатељским редовима, слична оној код милиционера у Бјелопољском срезу месец дана раније, додатно је олакшала продор четника. О уверености четничких команданата у победу говори чињеница да су најаче муслиманске снаге на Металци заобиђене и остављене у позадини главног правца наступања, без бојазни од евентуланог напада. Акција је настављена 6. фебруара када су борбе пренете у Чајнички срез. До мрака, Лукачевића колона избила је на линију Милетковићи – Брајновићи дубоко унутар среза, а капетан Никић је дошао до Миљена. Мајор Весковић је опсео Металку, коју ипак, није напао на молбу Италијана.³⁰¹⁰

Снаге ЈВуО-а у стопу је пратио огањ који се дизао из муслиманским села. Тада су између осталих страдала места: Слатина, Дубац, Заборак, Дужице, Судићи, Клад, Планско, Поникве, Гламочевећи, Авлија итд. Горела су и нека хришћанска села. Муслиманска милиција је наине, у повлачењу 6. фебруара спалила село Брајновиће, недалеко од Чајничка и то приликом убила 9 Срба. Иза четничке главнине кретале су се мање јединице које су палиле и пљачкале напуштена

---

³⁰⁰⁹ Ibid, Bolettino informativo Nr. 200 del giorno 5. febbraio 1943., p. 1–2; Ibid, Nr. 201 del giorno 6. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 895, 12. febbraio 1943., p. 4; ВА, ЧА, кут. 362, ф. 1, док. 21, стр. 1.

³⁰¹⁰ ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 28, стр. 1.

муслиманска насеља. Италијанске власти су констатно добијале информације да цела унутрашњост гори. У Прибојском срезу су тако до 7. фебруара попаљена села Забрђе, Некосиње, Восковина, Миоче, Устибар, Заграђе и Косовићи, а у Пљеваљском, Брвеница, Мочевићи и Нанге. У наредним данима спаљено је и село Заостро, где је убијено око 30 жена и деце.³⁰¹¹

Током 7. фебруара четници су коначно наишли на организован отпор милиционера. Прва већа битка се одиграла код Оглечева. Трупама поручника Матовића су се супротставили локални муслимани. У сукобу који је однео много живота, превагу су однели четници. Колона капетана Бојовића је у току истог дана стигла до Миљена и усмерила се према Требешком брду, где се већ налазила већина Лукачевићевих снага. Затим је уследио напад на добро утврђене положаје милиције и усташких снага на овом сектору. После четворочасовне борбе Требешко брдо је 7. фебруара пало у руке капетана Лукачевића. Већина муслиманских бораца и усташа је ипак, успела да утекне преко Дрине. Село је затим спаљено, као и суседно Бучје, Станићи и Карановићи.³⁰¹²

Разбијањем муслиманско-усташких снага на Требешком брду и осигурањем десне обале Дрине у Чајничком и Фочанском срезу, достигнути су циљеви које је Ђуришић зацртао. Стога су крајем 7. фебруара операције ЈВуО-а прекинуте. Четници су из њих изашли као потпуни господари поменута четири среза, изузев градова. Православно становништво било је врло задовољно резултатима акције, осећајући сигурност први пут после дужег периода. Очекивао се и скорији напад на окупатора. Дана 11. фебруара Ђуришић се јавио из Колашина мајору Остојићу са поруком да су његове снаге „очистиле и обезбедиле“ територију Санцака. Бојовићева и Лукачевићева колона су расформиране, а већи део људства враћен кућама.

---

³⁰¹¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 202 del giorno 7. febbraio 1943., p. 1-2; Ibid, Bolettino informativo Nr. 206 del giorno 11. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bolettino informativo Nr. 217 del giorno 22. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bolettino informativo Nr. 219 del giorno 23. febbraio 1943., p. 2; Ibid, Dal Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 802, 7. febbraio 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 7, деп. 902.

³⁰¹² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 202 del giorno 7. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 203 del giorno 8. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 217 del giorno 22. febbraio 1943., p. 1.

Распуштању трупа се међутим, успротивио Захарије Остојић. Он је желео да Ђуришићеве људе искористи за борбе против партизана на Неретви, иако је раније изразио сумњу у успех те операције. Супротно његовим жељама црногорски четници су се вратили у Берански, Бјелопољски и Андријевачки срез, пре свега ради складиштења огромне пљачке, али и опасности од евентуалног муслиманског напада са територије Велике Албаније. Остојићева процена да је „одлазак Црногораца из Чајничка кући“ уместо на запад, била „катастрофална грешка по све ове крајеве“, убрзо ће се показати као прецизна.³⁰¹³

Ђуришић је ипак, на територији Фочанског и Чајничког среза оставио око 1.000 бораца. Око 400 од њих су чували прелазе преко Дрине, ради спречавања преласка муслимана (с. Дорићи, Устипрача, с. Копачи, Горажде), 200 је опсело Метаљку, док је остатак био распоређен у критичним општинама – Дубац, Бучје и Побраће. Командант „ослобођене територије“ постао је капетан Лукачевић.³⁰¹⁴ Ово је изазвало велико нездовољство генерала Биролија, који је територију Старог Раса сматрао својим војним доменом. Стога је по повратку Ђуришића у Колашин извршио притисак на њега да повуче трупе. Оне су затим, са Лукачевићем и снагама Милешевског корпуса до 21. фебруара пребачене на Неретву, где су у наредних месец дана водиле жестоке борбе са јединицама НОВЈ-а. Остатак трупа је демобилисан.³⁰¹⁵

За време оружаних дејстава дошло је до масовног страдања неборачког муслиманског становништва, на шта смо већ указали. Мајор Ђуришић је писао 13. фебруара генералу Михаиловићу да су сва муслиманска села у Пљеваљском, Чајничком и Фочанском срезу „потпуно спаљена, тако да ниједан њихов дом није остао читав“. Притом је додао да се током операције приступило „потпуном уништавању муслиманског живља без обзира на пол и године старости“. Према овом документу страдало је око 1.200 милиционера и нерегуларних бораца, те „до

---

³⁰¹³ Ibid, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 6; BA, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 21, деп. 1001 и стр. 68, деп. 1295–1297.

³⁰¹⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 206 del giorno 11. febbraio 1943., p. 1; BA, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 25, стр. 1.

³⁰¹⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 969, 12.2.1943., p. 1; BA, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 69, деп. 1298.

8.000 осталих жртава“. Насупрот томе, четници су имали 22 мртва и 32 рањена човека.³⁰¹⁶ Иако су ове бројке претеране,³⁰¹⁷ неоспорно је да су четници покушали да изврше етничко чишћење над муслиманима.

³⁰¹⁶ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 25, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, фас. 3, док. 26, стр. 1.

³⁰¹⁷ Цифре из Ђуришићевог исказа се међутим, морају посматрати са великом дозом опреза. На првом месту, документ је настао само неколико дана после завршетка акције током којих је било немогуће евидентирати толики број жртава, обзиром на: широку област где су спровођене операције, велики број спаљених села, обилне снежне падавине и чињенице да су Италијани са одласком црногорских четника почели да врше интензивне рације хапсећи и сукобљавајући се са свим особама затеченим на згариштима муслиманских села у унутрашњости Пљеваљског, Прибојског и Чајничког среза. Број убијених бораца такође, изгледа превелик будући да сем у неким деловима Чајничког среза није било озбиљнијег отпора милиционера и да су муслимански борци углавном побегли преко Дрине или под заштиту италијанских гарнизона (одред на Металци није ни ступио у борбу). Подсетићемо и да је Ђуришић изнео погрешне податке када је Михаиловића известио о акцији у Бјелопољском срезу почетком јануара. Његова констатација да је плански убијано целокупно становништво супротна је наредбама које су пар дана раније издали како он, тако и мајор Остојић. Познато је затим, да је велики број муслиманских цивила успео да избегне у оближње вароши. Њихов број се према италијанским подацима кретао око 18.000 људи, плус неколико хиљада оних који су прешли на леву обалу Дрине или су били у збеговима по шумама. На овом месту ћемо указати и на још један податак. Пљеваљски муфтија Дервиш Шећерадић се почетком априла 1943. године, значи два месеца после четничких акција, обратио влади НДХ са информацијом да се за муслиманску СС дивизију „Ханцар“ која је тада била у формирању, са територије Пљеваљског среза „*већ јавило 3.000 људи*“. У наставку је додао да се уз ваљану пропаганду за ову јединицу може привући још 3.000 муслиманских бораца из среза (НМВН, UNS, кут. 13, док. 16, стр. 2); Иако су се његове процене око уласка муслимана из пљеваљског краја у СС јединице показале као нереалне, видимо да је он као добар познавалац локалних прилика, рачунао на прилично велики број одраслих мушкараца који су могли бити наоружани. То је тешко објашњиво из угла Ђуришићевих процена о броју муслиманских жртава. Сличне предлоге о ангажовању 5.000 одраслих муслимана из Прибојског и Пљеваљског среза, при муслиманској милицији, поднео је и Ђамил Хасанагић генералу Биролију још током фебруара. На крају ћемо навести и један документ са потписом команданта дивизије „Туриненсе“. Генерал Вивалда, који је имао врло негативан став по питању акција ЈВУО-а, писао је крајем фебруара 1943. године да су вести о броју убијених цивила „*значајно преувеличане од стране муслимана*“, те да територијом Санџака круже гласине које су „*заиста претеране*“ (AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febrero 1943, Nr. 996, 27. Febrero 1943., p. 7); Свему горе наведеном у прилог говори и изворна грађа. Павле Ђуришић је у писму Бају Станишићу датираним на 9. фебруар, забележио да је током четничке акције убијено „*око 1.200 бораца и око 1.500 жена и деце*“. Додао је на крају и да су муслимани „*претежно избегли преко Дрине*“. Томе у прилог иде и податак да је у јуну 1943. године само на подручју котара Сарајево и у самом граду било још увек више око 13.000 муслиманских избеглица (ВА, ЧА, кут. 132, фас. 3, док. 24, стр. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 43, стр. 1; S. Čekić, *nav. del.*, str. 288); Навешћемо затим, извештај статистичке секције Одбора за збрињавање муслиманских избеглица у Пљевљима, а о страдању муслиманског становништва почетком фебруара 1943. године на територији Пљеваљског и дела Прибојског среза. Детаљан попис страдалих лица, попаљених села и кућа рађен је два месеца и завршен 18. априла. Он предат и влади НДХ. Према њему на разне начине снаге ЈВУО-а су усмртиле 1.352 лица, међу којима 1.107 жена, деце и стараца. Имена свих жртава су пописана (АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 130–135; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 42, стр. 1–4); После рата Удружење бораца Пљевља је по именима и месту рођења пописало 1.419 жртава четничког похода из фебруара 1943. године само на територији Пљеваљског среза (V. Dedić, A. Miletić, *nav. del.*, str. 768–836); Сличан попис становништва направио је и Месни народни одбор КПЈ-а из Фоче. У њему се тврди, додуше без навођења имена, да је само на простору Прибојског среза ликвидирано 1.106 особа (АС, БИА,

Егзекуције над цивилима су биле веома бруталне. Ево шта о тој суровости пише у једном реферату Недићеве владе. Тамо стоји да како је на овом поднебљу „фанатизам обеју вера исто тако велики као и расна мржња, носе боре у овом простору крвав и веома свиреп карактер“.³⁰¹⁸ Овде можемо подсетити на партизанске егзекуције над идеолошким непријатељима годину дана раније, или клања муслимана и хришћана током 1941. и 1942. године, које се све могу уврстити у исти морбидни образац. Степен извршеног насиља навео је генерала Вивалду, да као циљ четничке операције означи „радикално елиминисање муслиманског становништва“ са нападнуте територије. Према италијанским подацима, веома мали број муслимана у Пљеваљском, Прибојском, Чајничком и Фочанском срезу је стога, остао на својим огњиштима у унутрашњости. У насиљу није било разлике између локалних четника и оних са стране. Њима се прикључило хришћанско сеоско становништво, док је оно у градовима остало уздржано.³⁰¹⁹ Овога пута разарања нису били поштеђени ни муслимански верски објекти, где је чак, долазило и до убијања људи.³⁰²⁰ Хрватске власти су

збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Извршене акције окупаторских и квинслиншких снага на терену МНО Фоче у току окупације, стр. 1–19.); Сабирањем ове две цифре близу смо Ђуришићевог навода о 2.700 убијених људи, укључујући и борце. Група људи даље, предвођена сакупљачем народних песама и гусларом Џемаилом Арнаутовићем саставила је списак убијених муслимана на територији Прибојског среза и обајвила га 2005. године. Током пописа којег је према речима Арнаутовића спровело 112 особа, прибележена су имена 2.473 особе који су биле убијене од стране снага ЈВУО-а. Списак се односи на страдале током јануара 1942. и фебруара 1943. године, укључујући и борачко становништво. Велика већина је изгубила живот током другог напада, али попис не говори која је жртва када страдала (Dž. Arnautović, *nav. del.*, str. 111, 116–187); Иако се ради о приватној иницијативи истаживача – аматера, ове бројке се морају узети у разматрање. Уколико их прихватимо, долазимо до броја од нешто мање од 3.892 убијена муслимана у Прибојском и Пљеваљском срезу (због оних убијених почетком 1942. године). Овај списак међутим, још увек чека на документовану научно-методолошку потврду. Било којој прихваћеној цифри би требало додати и страдале муслимане током исте акције у Чајничком и Фочанском срезу. Оне срећом, услед правовремене евакуације локалних муслимана преко Дрине, нису велике. Према подацима ДКРЗ-а од 626 убијених муслимана на простору Чајничког среза током окупације, само је око 200 лица страдало током 1943. године. За већину такође, није био утврђен датум смрти. Исто важи и за Фочански срез, где је од 3.525 муслиманских жртава у току рата око 150 лица страдало фебруара 1943. године (V. Dediđer, A. Miletić, *nav. del.*, str. 640–694, 723–734); На крају, колики год да су били губици које је муслимански живаљ претрпео фебруара 1943. године у ова четири среза, они су доста мањи од оних које је навео мајор Ђуришић у обраћању Михаиловићу 13. фебруара 1943. године.

³⁰¹⁸ AS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, str. 27.

³⁰¹⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 2, 6; Ibid, Situazione nel Sangiacato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 2.

³⁰²⁰ S. Ćekić, *nav. del.*, str. 249.

располагале информацијама да је 38 муслимански отето,³⁰²¹ а више од стотину силовано.³⁰²²

Борци Прибојске групе под командом поручника Калаитовића, капетана Кијановића и Миодрага Пријовића убили су на пример, 5. фебруара само у селу Касидолима (ушашко упориште) 227 муслимана мештана. Већина их је заклана хладним оружјем или жива запаљена у њиховим домовима.³⁰²³ По суровости се издвајају убиства муслимана у Буковици (база муслиманске милиције). Тамо су људи живи бацани у Њехотину, без обзира на узраст. После рата је тако, четник Радоје Радојевић оптужен да је сам нагнао 40 жена и деце у реку, где су се утопили.³⁰²⁴ Председник општине Латиф Мочевевић жалио се на страдање својих комшија команди „Тауриненсе“ 1. марта 1943. године. Он је писао да је у Буковачкој општини страдало око 500 муслимана, те да је само у селу Мочевевићима убијено 81 дете. Према његовом сведочанству четници су у Буковици од лешева направили нужник и на њега ставили натпис „*Муслиманска џамија*“. Пронађени су и остаци силованих девојака, уморених забадањем кочева у „*стидна места*“. Извесног Хацију Тахировића припадници ЈВуО-а су „*дерали од испод колена па уз леђа, (па му је, М.Ж) кожа враћена низ прса*“, а свирепи чин је заокружен натписом „*Муслиманка са фереџом*“.³⁰²⁵ У Бољанићима су даље, четници живу децу бацали у пламене запаљених кућа пред очима њихових родитеља, силовали жене и затим их убијали, итд.³⁰²⁶

Што се тиче материјалне штете она је била огромна. Према подацима поменутог одбора само је у Пљеваљском и Прибојском срезу потпуно или делимично уништено 127 села и засеока у општинама Буковичкој, Мељачкој, Готовушкој, Косаничкој, Хоћевинској, Отиловићској, Илинобрдској, Пренђанској, Сочичкој и Бучкој. Притом је запаљено 1.508 кућа и 4.484 помоћна објекта. Генерал Вивалда је крајем јануара обавестио команду да су „*уништене скоро све муслиманске куће*“ у Пљеваљском срезу, односно оне на левој обали Лима у

³⁰²¹ V. Dedijer, A. Miletić, *nav. del.*, str. 328.

³⁰²² ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 42, стр. 1–4.

³⁰²³ АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Извршене акције окупаторских и квинслиншких снага на терену МНО Фоче у току окупације, стр. 15.

³⁰²⁴ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 149.

³⁰²⁵ V. Dedijer, A. Miletić, *nav. del.*, str. 348.

³⁰²⁶ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 94.

суседном Прибојском. Православни живаљ је однео „велики плен“ из муслиманских насеља.³⁰²⁷ Очевици су забележили да су четници секли и уништавали и стабла по воћњацима, што су сетимо се радили и албански качаци новембра 1941. године у околини Новог Пазара, а у циљу спречавања повратка расељених.³⁰²⁸

Наведене податке прихватила је и ДКРЗ која је причињену штету проценила на више од 1.000.000.000 предратних динара.³⁰²⁹ Ова цифра обухвата и финансијске последице опште пљачка стоке, животних намирница и покућства. Наиме, према подацима које су Италијани прикупили од „*поверљивог православног доушника*“ четници су из Прибојског, Пљеваљског и Чајничког среза отерали 2.000 коња, 5.000 говеда и 40.000 оваца.³⁰³⁰

Требало би поменути да је оволики степен разарања наишао на критике појединих српских првака. Група интелектуалаца из Пљеваља је наиме, у писму упућеном локалним четничким командантима половином маја, напала исте да су народ „*гурнули да пљачка и пали муслиманске домове*“, те да „*убија невине и недужне*“, док праве „*кривце и милицију*“ нису елиминисали.³⁰³¹ Против четничке акције је на исти начин иступио и Воја Ненадић. Штаб Лимско-санџачких одреда га је због тога, али и његових пређашњих политичких иступа, 20. фебруара у отвореном писму народу означио као „*издајника српства*“ и запретио му ликвидацијом.³⁰³² Четнички обрачун са муслиманима је изазвао и реакцију највиших југословенских власти. Председник владе у емиграцији Слободан Јовановић писао је Михаиловићу 5. маја 1943. године да расприривање верског рата између хришћана и муслимана у Босни и „*Новопоазарском Санџаку*“, поред већ постојећег идеолошког, круни код савезника легитимитет владе при залагању за послератну обнову државе. Јовановић је указао и на држање Турске као битног фактора у будућем уређењу Балкана, које би могло бити непријатељско због

---

³⁰²⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 2-3, 6; Ibid, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 2.

³⁰²⁸ V. Dedijer, A. Miletic, *nav. del.*, str. 348.

³⁰²⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 263, стр. 725-741.

³⁰³⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 221 del giorno 26. febbraio 1943., p. 1.

³⁰³¹ ВА, кут. 145, ф. 1, док. 7, стр. 1.

³⁰³² ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 17.

насиља над мухамеданцима.³⁰³³ Постоје нека сведочанства да је и сам генерал Михаиловић осудио насиље које су дозволили мајори Остојић и Ђуришић, али то није потврђено у изворној грађи.³⁰³⁴

Мимо локалне и високе политике, било је примера хуманости и комшијске солидарности, чак и оне која се плаћала животом. Секретар општине Отиловићи Милош Ђуровић прекршио је директно четничко наређење под претњом смрти, да не издаје локалним муслиманима дозволе за одлазака у варош. Непосредно пред напад ЈВуО-а Ђуровић је својим комшијама муслиманима издао 130 пропусница и тако им омогућио да се склоне у Пљевља и спасу животе. До 13. фебруара локални четници су га ухапсили и стражарно спровели у Колашин. Био је оптужен да је италијански шпијун. На одговорност је такође, био позван и председник општине. Северно одатле, председницима општина Рудо и Миоче, иначе Србима, запређено је 17. фебруара смрћу од стране локалних четничких команданата. Њихови животи су били угрожени јер су дозволили да се у ова насеља склони већи број муслиманских избеглица, те одбили да их нападну, убију или протерају.³⁰³⁵ Оваквих случајева ипак, није било много.

*После војних операција – Пљеваљски, Прибојски и Чајнички срез током
наредних месеци*

У данима који су наступили после обрачуна са муслиманима, поред заштите прелаза на Дрини, главна Ђуришићева преокупација било је елиминисање милиције са Метаљке, једине преостале муслиманске јединице на овом простору. Колико је њено људство било затечено тренутном ситуацијом, можда најбоље говори случај њиховог команданта Хасана Беговића. Он је под притиском догађаја који су се одигравали око њега, душевно оболео.³⁰³⁶ Неометана контрола четири среза била је нужна ради успешне одбране десне обале Дрине од евентуалне офанзиве партизанских снага. Овај задатак је био поверен капетану Лукачевићу. Он се 10. фебруара састао у Бољанићима са представником

³⁰³³ ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 20, стр. 2.

³⁰³⁴ „НИИ“ за 27. јул 1990. године, стр. 51.

³⁰³⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 209 del giorno 14. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bollettino informativo nr. 212 del giorno 17. febbraio 1943., p. 1.

³⁰³⁶ S. Ćekić, *nav. del.*, str. 255.

италијанске команде из Пљеваља. Четнички командант му је том приликом поручио да има намеру да „елиминира или отера све муслимане у околним Пљевљама и Чајничем“, а да Метаљку до сада није напао једино због присуства италијанске војске.³⁰³⁷ Да би спречио акцију четника генерал Вивалда је наредио да се неколико стотина милиционера са Метаљке размести у гарнизонима у Чајничу и Пљевљима. Већина њих је затим разоружана. Италијанска војска је на другој страни и даље остала на Метаљци, чувајући цивиле.³⁰³⁸ Тако је отклоњена последња могућност за даље оружане акције муслиманске милиције на овом простору.

Одмах после обустављања акције ЈВуО-а, муслимански прваци широм територије Санцака су почели да раде на санирању њених последица. За разлику од њихових сународника из Бихора, они нису планирали одмазду, будући да нису имали никаквог капацитета за већу оружану акцију. Стога су пре свега, радили на заустављању даљих насиља над становништвом исламске вероисповести, те обнови разбијене милиције. Муслимани из Пљеваља су тако издали проглас којим су Србе позивали на мир, представљајући се у њему као њихова браћа. Затим су се, иако кивни на окупатора због његовог пасивног држања, поново обратили њему за помоћ.³⁰³⁹

На Цетињу је 12. фебруара боравио Тамил Хасанагић, референт генерала Биролија за Санцак, иначе бивши студент права родом из угледне прибојске беговске породице. Са собом је понео предлоге муслиманске елите. Хасанагићевом састанку са Биролијем присуствовао је још један референт за Стари Рас, четнички заповедник Милан Бандовић. Будући командант муслиманске милиције у Прибојском срезу, предложио је гувернатору да се поново успостави и ојача одред милиције на Метаљци, те да се оформи муслимански гарнизон у селу Бучју, северно од Пљеваља. Најављујући даље, како се током марта припрема напад Михаиловићевих снага на Италијане, Хасанагић је

---

³⁰³⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando I divisione Alpina Taurinense, Bolettino informativo Nr. 205 del giorno 10. febbraio 1943., p. 1.

³⁰³⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 895, 12. febbraio 1943., p. 1-2.

³⁰³⁹ Ibid, Comando 3. reggimento Alpini, Informazioni, Nr. 318, 12. febbraio 1943., p. 1.

предложио да се у Прибојском срезу организује милиција у јачини од 600 људи, која би Италијанима помогла у одбрану среза и вароши.

Спискови бораца су већ били направљени, па се чекала само реч гувернатора. Хасанагић је баратао цифром од укупно 4.000–5.000 муслиманских бораца под италијанском непосредном командом у Пљеваљском и Прибојском срезу. Поред свега овога, он је тражио и да се у свим срезovima Старог Раса у којима има муслимана, оформе посебни муслимански политички комитети. Они би према његовог замисли били подређени извесном Централном муслиманском комитету на Цетињу, који би деловао одвојено од ГНО. Видимо да су муслимани користећи масовно страдање, изашли са планом о новом војном и политичком уређењу Санцака, који је предвиђао извесну аутономију унутар Гувернатората. Генерал Бироли је о разговору са Хасанагићем известио Лоренца Вивалду, тражећи од њега мишљење о изнесеним предлозима. Сам је био за то да се муслиманима изађе у сусрет по питању јачања муслиманске милиције, али је одбацио идеје о оснивању њихових засебних политичких тела.³⁰⁴⁰

Требало би поменути да је 12. фебруара и Хасан Звиздић писао Биролију. Иако нисмо пронашли тај документ, из других извора се види да је Звиздић у њему, поред предлога шта је потребно учинити у муслиманском интересу, изнео и оштру критику према држању италијанске војске током операција ЈБуО-а. Резултат те небриге била је по муслиманском лидеру повећана тежња исламског живља Сјеничког среза ка прикључењу Великој Албанији. И Звиздићева депеша је од стране генерала Биролија прослеђена Вивалди на тумачење.³⁰⁴¹

У истом временском периоду је уследило је и протест пљеваљских муслимана. Он је на адресу гувернатора послат 10. фебруара. У њему се између осталог критикује италијанска власт за пропусте на заштити муслиманског живља, које им је било одано од почетка окупације.³⁰⁴² Паралелно са овом акцијом, група виђенијих сарајевских муслимана предвођена Узеиром Хаџихасановићем, протествовала је код италијанског конзулата у Сарајеву. Биле су организоване и

³⁰⁴⁰ Ibid, Governatorato Montenegro, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 954, 12. febbraio 1943., p. 1–3.

³⁰⁴¹ Ibid, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 6.

³⁰⁴² S. Ćekić, *nav. del.*, str. 249.

јавне демонстрације у вароши против Италијана, до којих ипак, није дошло на интервенцију власти НДХ.³⁰⁴³

Генерал Вивалда одговорио је Биролију 27. фебруара. До тада се и сусрео са Ђамилом Хасанагићем. Иако се раније тог месеца жалио да нема довољно трупа за контролу четничких акција, он је одбацио Хасанагићеве предлоге. Обнову милиције на Метаљци и стварање новог гарнизона у Бучју, сматрао је штетним јер би ти потези изазвали рекацију Ђуришића и српског становништва, који би били оличени у новим верским сукобима. Свој став објаснио је тиме да уколико би милиција хтела да се супротстави четницима, она би морала да буде једнако бројна, организована и наоружана. Неопходна би по Вивалди била и италијанска интервенција на муслиманској стани у том сукобу. То би угрозило употребу четника против јединица НОВЈ-а у Босни. Све ово косило се са основим постулатима италијанске окупационе политике на овом простору, па су муслимански предлози одбачени. Уместо тога Вивалда је предложио да се зарад повећања безбедности на територији његове дивизије, повећа бројност слободних трупа напуштањем Сјеничког и Фочанског среза. Пошто је Бироли то одбио, ситуација на терену је остала непромењена.³⁰⁴⁴

Вивалда је међутим, првобитно током фебруара дозволио да милиционери у јачини од два батаљона изврше егзирцир у Прибоју и Рудом. Он међутим, није дозволио њихово устројавање, будући да су их Пријовићеви четници напали чим су се први пут одмакли од вароши. Окршај се одиграо половином фебруара у месту Читлук и тада је страдао један муслиман. Хасанагић је био принуђен да се повуче у Прибој, где је његово људство одмах разоружано и распуштено.³⁰⁴⁵ Вивалда је овај поступак сматрао неопходним како се не би увећало подозрење Павла Ђуришића, који је био информисан о покушају организације муслиманске

³⁰⁴³ V. Dedijer, A. Miletić, *nav. del.*, str. 326.

³⁰⁴⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 2-3.

³⁰⁴⁵ Према речима милиционера Шаина Хулића из Прибоја, око 200 муслимана разних годишта је мобилисано за обуку. Они су затим били подељени у 4 чете. Командант јединице био је Хасанагић, а заповедници чета Ибро Алихоџић, Алија Чизмић и Ибро Мирацић. Егзирцир је вршен неколико дана у предграђу Прибоја, а водили су га италијански подофицири на српском језику. Милиционери су свакодневно били на полигону од 8-12 часова. Због распуштања милиције Хасанагић се убрзо окреће немачком окупатору и после капитулације Италије постаје његов кључни човек у Прибојском срезу... АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 3, 49, 175.

милиције у Прибојском срезу. Милиционери су по Вивалди, могли у било којем тренутку, наравно повољном по италијанске власти, бити поново наоружани и послати у борбу, попут оних са Метаљке. Постојао је и проблем што већина бивших бораца у страху од четника, није желела да опет буде стављена под оружје и послата у унутрашњост, односно ван сигурности италијанских гарнизона.³⁰⁴⁶

У међувремену, на територији Пљевљаског и Прибојског среза наставиле су се спорадичне акције против преосталог исламског живља. Током ноћи 11. фебруара запаљен је део Крушева, а становништво протерано за Пљевља. Иза напада су стајали четници са Буковице и из Бољанића. Њихов поход је настављен 12. фебруара, када су се спустили на југ и по мраку запалили и опљачкали муслиманске куће у насељима Битина и Левер Таре. Вероватно иста група покушала је пар дана касније да нападне и село Оџак, које је до тада остало недирнуто и где су муслимани остали на својим огњиштима. Генерал Вивалда је тамошњем гарнизону послао појачање и задржао га преко ноћи, јер је углавном тада долазило до четничких напада. На тај начин село је сачувано. Четници су стога, 14. фебруара запалили муслиманска домаћинства у оближњем селу Катун.³⁰⁴⁷

Поред тога, четници су тражили и прогонили бројне муслимане који су по збеговима остали ван вароши. Притом су задржали исти степен свирепости. О томе говори наређење Миодрага Пријовића, датираног на 15. фебруар. Дознавши од Италијана наиме, да се у околини села Потока јужно од Прибоја крије група мухамеданаца, наредио је својим људима да оду тамо, пронађу их, „*нобију све, ништа не остављају* (а ликвидиране, М.Ж.) *негде закопају*“.³⁰⁴⁸ Због наведеног става генерала Вивалде о ненаоружавања муслимана, те њиховог слабог морала, четници нису наилазили нинакакав отпор. Ђуришић је стога 18. фебруара

---

³⁰⁴⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiacato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 3-4.

³⁰⁴⁷ Ibid, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 207 del giorno 12. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bolettino informativo Nr. 210 del giorno 14. febbraio 1943., p. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 7, стр. 1.

³⁰⁴⁸ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 24, стр. 1.

известно генерала Михаиловића да је ситуација у Чајничком, Фочанском и Чајничком срезу, сада „мирна“.³⁰⁴⁹

Стање безбедности је међутим, било задовољавајуће само из Ђуришићевог угла. Јеловчеви четници су 12. фебруара упалили муслиманску имовину у селу Потпеће у Пљеваљском срезу. Затим су Пријовићеви људи 17. фебруара уништили преостале некретнине муслиманима у Устибару, те запалили Маоче. Оба насеља су већ била напуштена. Неколико дана касније четници су погубили једног муслимана из села Трновице, које се налазило у предграђу самог Прибоја. Изласком карабињерије на терен спречена је пљачка села. Ово уморство изазвало је панику међу бројним избеглицама у вароши, због близине места на којем се догодило. Паралелно са тиме људи Милана Матовића су упалили село Миљено у Чајничком срезу. Ликвидирали су такође, старешину села Огличево, извесног Алију Агимушића.³⁰⁵⁰

Наставак насиља над муслиманима изазвао је нове протесте њихових политичких првака. Резултат тога била је конференција у Пријеполу одржана 28. фебруара. Присуствовали су јој испред окупаторских власти генерал Ментасти, заповедник Команде трупа Црне Горе и генерал Вивалда, док су на другој страни преговарачког стола, седели: муфтија Дервиш Шећеркадић, пљеваски кадија Мурат Шећеркадић, Мурат-ефендија Шећерагић, Алија Агинчић, Тамил Хасанагић, мујезин Ибрахим Сомун, Хајдар-бег Батотић из Чајничка, итд. Одмах на почетку разговора генерал Ментасти је одбацио одговорност италијанских трупа за избијање сукоба током којих је страдало муслиманско становништво, видевши праве узроке у „последницама вековних обрачуна између муслимана и православних“. На ово је одмах реагова муфтија Шећеркадић, питајући Ментастија зашто су поменути срезови страдали када у њима није било прогона Срба у истој мери. Италијански генерал је изнео мишљење да је то стога, што је широм НДХ „побијено милион Срба, већином од муслимана“. Шећеркадић је затим тражио од Италијана конкретну заштиту или исељење муслимана из ових

³⁰⁴⁹ ВАС, ЧА, кут. 303, ф. 2, док. 9, стр. 13, деп. 1270.

³⁰⁵⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 313 del giorno 17. febbraio 1943., p. 2; Ibid, Nr. 324 del giorno 28. febbraio 1943., p. 2; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando divisione Taurinense, Bolettino informativo Nr. 213 del giorno 17. febbraio 1943., p. 1.

крајева. Генерал Ментасти је одбио оба предлога и упутио резигнираног муфтију на договор са Ђукановићем и Ђуришићем, по угледу на њихове истовернике из Бјелопољског и Беранског среза. На крају састанка је договорено да се ускоро одржи нова конференција овога пута, између самих муслимана, а ради разматрања Ментастијеве понуде.³⁰⁵¹

Састанак муслиманских првака Сјеничког, Милешевског, Прибојског, Бјелопољског и Чајничког среза десио се 2. и 3. марта у Пријепољу. Крајњи резултат била је „Резолуција“ којом су муслимани италијанским властима предочили захтеве које је окупатор морао испунити, како би се по њима, њихова позиција поправила. У својим захтевима они нису одустали од Шећеркадићевих предлога од пре неколико дана. Тражили су наине, да их италијанска војска заштити од нових напада, а уколико то није било могуће, молили су генерала Биролија да их расели тамо где мисли да би били сигурни. Коначно, пристали су и на измирење са хришћанима, те замолили гувернатора да посредује на отпочињању дијалога. Формирана је и контакт група коју су чинили: Шећеркадић, Хасанагић, Агинчић, Бахо Мекић (председник општине Бјело Поље), Муниб Хасанагић (председник општине Чајнице) и Хилмија Хациахметагић начелник Сјеничког среза.³⁰⁵² Стварно помирење међутим, одавно није било могуће, а овде се радило само о куповини времена. Истинитост ових тврдњи ће се показати два месеца касније када буду почели нови верски сукоби.

У том светлу можемо посматрати одлазак делегације муслимана са територије Бјелопољског и Прибојског среза почетком марта у Загреб, на разговоре са врховним органима НДХ, односно немачким властима у Хрватској. Разочарани у Италијане, муслимани посежу за бившим патроном оличеним у усташком режиму, а преко њих и ка Немцима. У дипломатској екипи налазили су се: Иљаз Добарчић (предводник), Асим Музоровић трговац из Бјелог Поља и Тамил Хациханџић из Прибоја. Током састанка са Немцима у Загребу 11. марта делегацији се придружио и усташки побочник Алија Шиљак, што сведочи да су муслимани за овај разговор добили одобрење од нјавиших инстанца НДХ.

³⁰⁵¹ РА АА, R 100998, dok. 2574, str. 2–3; S. Čekić, *nav. del.*, str. 258–259.

³⁰⁵² HMBH, UNS, kut. 13, dok. 16, str. 1; V. Dedijer, A. Miletić, *nav. del.*, str. 349–350; S. Čekić, *nav. del.*, str. 259.

Немачку страну су представљали др. Качинка (Katschinka) и др. Малберг (Mahlberg). Састанак је прошао у атмосфери великог незадовољства које су муслимани изнели према четничким акцијама у Полимљу.³⁰⁵³

Затим су мухамеданци поново покренули иницијативу ка припајању територије Санцака Босни и Херцеговини, односно НДХ. Оживљавајући теорију о хрватском пореклу локалних муслимана, поменути делегати су тражили да окупаторске власти наоружају њихово борачко становништво у области Санцака и ставе га под команду хрватских и немачких официра.³⁰⁵⁴ Са собом су донели и извесну документацију која је по њима требало да објасни разлог четничких злочина. Поменуту документацију нисмо пронашли.³⁰⁵⁵ Иако због става Италијана спровођење у дело ових планова није у том тренутку било могуће, ова иницијатива показује у ком правцу ће у блиској будућности деловати муслиманска елита са ових простора.

Током марта положај муслимана је ипак, почео да се поправља. О томе на пример, говори још једно Пријевићево наређење од 1. марта, у коме под претњом најстроже казне забрањује даље паљевине муслиманских некретнина и пљачку њихових домаћинстава. Организовао је и патроле које су ишле по муслиманским селима и контролисале спровођење наредбе. Муслиманску земљу је требало преузети и обрадити, а некретнине обновити.³⁰⁵⁶ Поред тога већи део снага ЈВуО-а је кренуо према Неретви у борбу са партизанима. Порази које ће четници ускоро претрпети потпуно ће преусмерити њихову пажњу са верског, на идеолошког непријатеља. То је омогућило муслиманима да постепено почну са враћањем становништва на село, односно са обновом оружаних снага. При томе се њихови прваци све више ослањају на немачког окупатора који појачава присуство у региону, што му омогућава да временом преузме од Италијана патронажу над овом верском скупинам.

---

³⁰⁵³ РА АА, Deutsche Gesandtschaft Zagreb, kut. 68 В, dok. 6, str. 1–3.

³⁰⁵⁴ Ibid, dok. 9, str. 2.

³⁰⁵⁵ Ibid, dok. 10, str. 3.

³⁰⁵⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 29, стр. 1.

***

Узроци четничке фебруарске акције били су слични онима које је имала и операција у бјелопољском крају. Међутим, иако је овде постојао јак осветнички моменат код српског становништва изазван пређашњим држањем муслимана (довођење власти НДХ, стварање Усташког покрета током 1941. године – Усташки стожер за Санцак, логори у Новој Вароши, Прибоју, Пљевљима и Пријеполу, акције милиција са Буковице и Металке у заједници са Италијанима током маја/јуна 1942. године, као и оне самосталне током јесени исте године, везе са усташама преко Дрине, испади изван Санцака према Вишеграду, Рогатици и Чајничу), мишљења смо да главни покретачи операција леже у разлозима војно-стратегичке и политичке природе.

У прилог овој тези наводимо: да Срби на овом простору (Пљеваљски, Прибојски срез) нису страдали у једнакој мери као њихови сународници у Сјеничком, Милешевском и Бјелопољском срезу, а камоли они у Дежевском и Штавичком срезу, да обзиром на јачину милиција није постојала, сем у Чајничком срезу, опасност од веће муслиманске акције, да је граница на Дрини била мање пропустљива него ли она са Албанијом, да су четници на овом простору већ извршили неколико акција против муслиманских трупа праћеним великим жртвама (јануара 1942. године у Прибојском срезу, током лета у Фочи, а са јесени у Чајничком и Пљеваљском срезу), да је проширење НДХ на овај простор било мало вероватно, итд. У прилог ставу да је ипак, у питању превасходно била одмазда, на другој страни говори чињеница да је фокус четника био на Чајничком срезу (док су се Пљеваљски и Прибојски срез нашли на путу четничког надирања, односно предвиђени за похару тек крајем јануара – подсетимо да је мајор Остојић планове о нападу на Буковицу крајем децембра 1942. године одбацио, као и Михаиловић), као и речи генерала Ментастија, заповедника Команде италијанских трупа Црне Горе, који је узроке четничке акције видео у „*вековним обрачунима између муслимана и православаца*“, те чињеници да је широм НДХ „*лобијено милион Срба, већином од муслимана*“. Српски сеоски живаљ је на крају, поново подржао акцију и масовно се одазвао мобилизацији поготово у Пљеваљском, Прибојском и Нововарошском срезу.

Ту су затим разлози који леже у плановима четничких идеолога о послератној Југославији без националних мањина. То нам говори изворна грађа. Ту су на првом месту, изјаве четничких команданата: Захарија Остојића – „*да се дефинитивно ликвидирају Турци*“, Војислава Лукачевића – „*елиминисати или отерати све муслимане у окрузима Пљевља и Чајниче*“ и Јована Јеловца – „*убијајте све муслимане, жене и децу*“. И генерал Вивалда, који се никако не може узети за исламофила, потврдио је да је током четничке акције на делу било „*радикално елиминисање*“ мухамеданаца. Насупрот овим изјавама стоје наређења Остојића и Ђуришића да се не пале села и да се не убија цивилно становништво (постојала и супротна наређења нижих официра, попут Калаитовићевог). Тешко је међутим, претпоставити да Ђуришић, као један од предводника акције, није имао у плану оно што се десило муслиманским цивилима, после само месец дана од његове заповести да се четници у Бјелопољском срезу имају држати одлука донетих на конференцији у Шаховићима. Уосталом нико касније није одговарао за груба кршења његових директних наредби.

Било како било, биланс четничке акције показује да се ипак, ишло на одстрањивање муслимана са ових простора. Сам Ђуришић се хвалио Михаиловићу да је извршено „*потпуно уништавање муслиманског живља*“, приликом чега ниједан муслимански дом „*није остао читав*“, а онда је навео и преувеличану бројку жртава (готово петоструко већу од оне коју је пар дана раније навео Станишићу) за коју смо доказали да је нетачна. Извештај је закључио речима да је територија Старог Раса „*очишћена и обезбеђена*“. Број муслиманских жртава у Пљеваљском, Чајничком и Прибојском срезу, цивила и бораца, креће се видели смо, између 2.700–4.000. За већину убијених постоји списак имена, за разлику од жртава четничке акције у Бјелопољском срезу. Притом су људи убијани на зверске начине – бацани у ватру, утапани, сакаћени на дивљачке начине (одсецање или раздирање полних органа, драње коже итд), без великог обзира према покојницима (нужник од лешева у Буковици).

Материјално разарање је такође, било огромно. Ми смо прикупили називе за више од 60 попаљених муслиманских села, док је муслимански одбор из Пљеваља навео цифру од чак 127 насеља у којима је страдала имовина мухамеданаца –

1.508 кућа и 4.484 помоћна објекта. Још један знак етничког чишћења јесте и наставак притиска на преостале муслимане у унутрашњости после акције (напади на Левер Таре, Оцак, Потоке, Потпеће, Устибар, Миоче, Катун, Жидовиће итд.), спречавање њиховог повратка, спречавање дотура хране и одузимање њихове земље од православаца. Требало би на крају, поменути и малобројне примере хуманости које су показали неки хришћани из Пљеваља, онда посебно страдање Милоша Ђуровића из Премћана ради спаса 130 муслимана и држање четничког команданта Милинка Радовића, о чему ћемо тек говорити.

Гледано из војно-стратегијског угла примећује се неколико разлога. Први је осигурање позадине пре одласка четничке главнине у одлучујућу борбу са НОВЈ-ом на Неретви, уништењем милиција у Чајничком срезу и њихових испостава на Буковици, Метаљци и Бољанићима, те заштита десне обале Дрине од преласка партизана уколико борба пође по злу. Други је чишћење приморског залеђа од колаборационих јединица услед све чешћих прича о отварању другог савезничког фронта на Балкану. Трећи разлог лежи у томе да се спречи евентуална већа муслиманска акција против Срба која се назирала видели смо, у Чајничком срезу. О превентиви експлицитно пише мајор Остојић помињући „клање“ муслимана, пре него што они то исто ураде хришћанима – тако је и ова акција постављена на ниво борбе на живот или смрт, што ће јој дати крвав карактер. Четврто и не мање важно, представља фактор пљачке којим су се поред становништва, намиривале и потребе јединица (као што је плен из јануарске акције искоришћен за фебруарску) које је чекао дуг марш на запад. Колико је пљачка била важан мотив показује количина плена – 2.000 коња, 5.000 говеда и 40.000 грла ситне стоке.

Понашање окупатора за време и после четничке акције било је углавном истоветно оном у јануару. Разлика је била само у томе што „Тауриненсе“ није имала ниједан сукоб са четницима за разлику од колега из „Венеције“, иако Вивалда није подржао операције попут Бонинија. Овом закључку у прилог наводимо следеће чињенице: игнорисање четири обавештења доушника о припрема ЈВуО-а (23. и 25. јануара, те 2. и 3. фебруара), неиспаљен метак на четнике иако се радило о елитним трупама, масовнији излазак на терен углавном после краја четничких акција, преговори са четничким командантима у току

акције, не позивање никога од четничких команданата на одговорност итд. Требало би међутим, навести да је Вивалда заштитио милицију на Метаљци, те муслимане у Бољанићима и Оцаку. Италијанске власти су и по питању евентуалне муслиманске реакције заузеле исти став као и према муслиманима из Бихора. Наведимо само Биролијево одбацивање њиховог захтева за аутономијом, Вивалдино спречавање масовнијег наоружавања муслимана и чак, разоружање милиција на Метаљци и Прибоју (чиме су привремено одустали од тактике „контра-тега“), те генерала Ментастија који је отишао најдаље одбацујући било какву одговорност Италијана за страдање муслимана, истовремено их упућујући на мировне преговоре са Павлом Ђуришићем и Блажом Ђукановићем.

Муслимански прваци Пљеваљског, Прибојског, Чајничког и Милешевског среза су показали исти однос према окупатору, као и њихови сународници из Бихора. Иако су били кивни на Италијане (Звиздићев протест Биролију, критика Пљеваљских муслимана, протест сарајевских муслимана), они су им остали одани и поново се ослонили на завојевача око будућих планова. Ту су њихове иницијативе ка административној аутономији унутар Гувернатората, планови о стварању масовнијих колаборационих јединица, до захтева за пресељењем у безбедније крајеве. Но, после низа разочарења муслимански лидери се ипак, постепено окрећу Немцима, у које ће полагати све више нада. Један од корака у том правцу био је и одлазак делегације муслимана усташким властима у Загреб почетком марта.

9.3. „Између две ватре“

– Милешевски, Нововарошки и Сјенички срез ван сукоба

Током јануара и фебруара 1943. године овај простор је углавном остао неокрзнут страдањима које су погодила његово окружење. Разлог томе лежи у сарадњи између појединих представника и донекле већем залагању окупаторских власти на спречавању сукоба. Интезитет њихове интеракције разликовао се од среза до среза, условљен степеном опасности од западања у анархично стање. Покушаји дестабилизације безбедносног стања временски се поклапају са

операцијама ЈВуО-а у јануару и фебруару. У мањим срединама била је довољна интервенција Италијана, са или без договора са једном од сукобљених страна, док је у Милешевском срезу била потребна организована акција свих чиниоца заинтересованих за мир, будући да су код обе верске скупине постојали јаки отпори тој иницијативи. Иако су сукоби заобишли ове срезове, свакодневница је и даље остала испуњена страхом за егзистенцијану сигурност код припадника обе конфесије.

Споразум између хришћана и муслимана у Милешевском срезу

Избегавање ширења верских сукоба на Пријеполје и околину, у тренуцима када су исти беснели у окружењу, представља својеврстан историјски феномен. Уколико се има у виду да су главни разлози четничке акције против муслимана били одмазда, војна контрола унутрашњости, расељавање муслиманског живља и жеља за пљачком, Милешевски срез је представљао идеалан полигон. Муслиманска милиција је наима, овде била бројна, а њени команданти попут Пачариза или Ровчанина, су немали број пута учинили изгреде против Срба. Део муслиманских првака је желео и да види територију Санцака као независну област.³⁰⁵⁷ Срез је представљао транзитну територију у доњем току Лима, са неколико важних прелаза преко реке, те богатим селима на обе обале.

Покушаји четника да пренесу сукобе на овај простор поклапају се временски са јануарском, односно фебруарском офанзивом. Тако је 6. јануара командант националиста у селу Кање, извесни Милан Бојовић, окупио људе и отишао у шуму. Непосредно пре тога се обратио мештанима поручивши им да је окупатор готов и да ће ускоро отићи. Стога је закључио да је „беспомоћан“ да заштити муслимане, те да ће 14. јануара бити „уништене све преостале муслиманске куће“. Бојовић је пре свега мислио на Комаранску општину, где се и запутио.³⁰⁵⁸ Паралело са њим покренули су се Малиша Шутовић и Раде Кордић. Шутовић је до 12. јануара стигао у Кање, а Кордићеви људи из Савиног Поља су упали у

---

³⁰⁵⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 175, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gennaio 1943., p. 3, 5; Ibid, Nr. 81, Spirito della popolazione, 12. gennaio 1943., p. 1.

³⁰⁵⁸ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosegretario al Comando divisione Venezia, Nr. 244, 11. gennaio 1943., p. 1.

Комаранску општину. Све ово сведочи о томе да је планирана већа четничка акција, која је требало да иде у правцу Бродарева и Пријепоља. Пуковник Бараси је стога контактирао мајора Ђуришића. Четнички командант је изразио „забринутост у вези са ситуацијом у округу Пријепоље, сматрајући да је тамо у припреми напад на муслимане“. Поучен управо завршеним акцијама ЈВуО-а на десној обали Лима, Бараси је закључио да је напад врло могућ, будући да по њему, сваку овакву Ђуришићеву изјаву „прати неки велики удар“. О свему је затим, обавестио генерала Бонинија у Беранама.³⁰⁵⁹

Пошто команди дивизије „Венеција“ није одговарало ширење верских сукоба на долину Лима, где је пролазила кључна саобраћајница на овом простору, она је сада предузела кораке да се ситуација смири. Ни Ђуришић није желео да отвара нови сукоб, што због муслимана на граници, што због припрема за операције у Пљеваљском и Прибојском срезу, односно Босни. Тако је на дан предвиђеног напада на Милешевски срез, под покровитељством Барасија дошло до састанка између православних и муслиманских команданата. Скуп је одржан 14. јануара у селу Недакусима код Бјелог Поља. Присуствовали су му између осталих: Бандовић, Шутовић, Јуковић и Ровчанин. У страху једних од других, обе стране су повеле по 150 наоружаних људи са собом, па је атмосфера била све, само не пријатна. Посредством италијанског команданта православци и муслимани су ипак, постигли споразум. Четнички команданти су обећали да неће отворити акцију према северу. Бандовић је нагласио „да ће бити учињено све што је могуће да се избегну нови сукоби“, док се Шутовић обавезао да неће прелазити на територију Јуковића и Ровчанина, те да им неће издавати наређења. На овај начи је евентуални већи верски окршај одгођен за исвесно време.³⁰⁶⁰

Само неколико дана касније, 25. јануара, проглашена је мобилизација снага ЈВуО-а у Милешевском срезу. Због слабе организације капетан Кијановић, командант Милешевске бригаде, успео је да прикупи само 200 бораца из Тоца, Звијезда и Бабина. Окупљање четника за, како ће се показити, нападе на муслимане у суседним срезовима, узбуркала је духове у пријепољском крају. Милешевски срез је био на граници да склизне у анархију током првих дана

³⁰⁵⁹ Ibid, Nr. 258, 12. gennaio 1943., p. 1.

³⁰⁶⁰ Ibid, Nr. 314, 14. gennaio 1943., p. 1.

фeбруара. Сулејман Пачариз обавестио је 6. фeбруара команду 3. пука дивизије „Тaуринeнсе“, која је држала Милешевски срез, да га је тог јутра на путу између Милошевог Дола и Карауле напала група четника. Он је сматрао да је у питању претходница Рада Кордића, који се по њему, спремао да упадне у срез са линије Милаковићи – Тутићи – Врбница. В. д. команданта 3. пука потпуковник Ђузепе Гагљиано, истовремено је обавештен да се припрема четнички напад на муслимане у селу Звијезд, као и да су православци из пограничних села у Сјеничком срезу почели да напуштају домове и одлазе у шуму.³⁰⁶¹

Веће четничке снаге под командом Кордића и поручника Ракочевића, заиста су се тих дана пребациле преко Лима у село Страњане. Уз помоћ око 200 локалних четника планирали су да нападну муслимане на линији Милошев Дол – Караула – Каћево – Лучице – Мрчковина – Комаран, као и јако муслиманско упориште у Тријебинама, Сјенички срез. Хоџа Пачариз је стога 7. фeбруара обавестио Италијане да су муслиманске куће у селу Страњанима запаљене, а виновници изгреда наставили акцију према Каћеву, што се показало као нетачно. Ову дезинформацију он је искористио да мобилише муслиманску милицију широм среза. Тако се Пачариз осигурао, али је као и раније Осман Растодер, тактички био искључен из битке, будући да није могао да мрдне са свог терена и евентуално пружи помоћ муслиманима у Прибојском и Пљеваљском срезу.

Истовремено су четници Милешевске бригаде напали муслиманска села Потоке, Пожегрмац и Касидол у Прибојском срезу и тамо убиле више стотина људи. Кијановић је затим наредио мобилизацију православаца из Сељана, која је убрзо извршена. Због тога је муслиманско становништво из Звијезда, али и неких других села у којима су живели муслимани, 7. фeбруара пребегло у Пријеполје. Радило се о 457 лица која су утекла из Звијезда, Милешева, Велике Жупе и Ивања.³⁰⁶² И ова четничка акција у Милешевском срезу је међутим, обустављена пре него што је и почела.

---

³⁰⁶¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 196, Informazioni, p. 1; Ibid, Nr. 262, Informazioni, 6. febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁶² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 3-5; Ibid, Nr. 269, Informazioni, 7. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 319, Informazioni, 13. febbraio 1943., p. 1.

Према наређењу пуковника Барасија, команда гарнизона у Бродареву је позвала у варош команданта четничке јединице у Страњанима Вуколу Секуловића, ради разјашњења стања на терену. Секуловић је поручио да су покрети четника превентивни, да би се спречила евентуална одмазда Пачариза или Ровчанина због дешавања у долини Дрине. То ипак, није објаснило напад на муслиманску милицију у селу Караула, на граници између Милешевског и Сјеничког среза. Четнички командант је на крају, обећао да ће, уколико се муслимани не покрену, његове трупе остати пасивне.³⁰⁶³ До 10. фебруара се и Пачариз повукао, обавештавајући Италијане да су четници одступили за Милаковиће, где по њему, ниску показивали жељу за нападом.³⁰⁶⁴

Мир је коначно превагнуо на конференцији између муслиманских и православних вођа из Милешевског и Бјелопољског среза, одржаној 14. фебруара у Гостуну. Иста је окупила Бандовића, Шутовића и Милинка Радовића, односно Ровчанина, Јуковића и Ћамила Хасанагића на истом месту. Поново је на скупу као обезбеђење било 150 милиционера и 50 четника. Састанку је присуствовао и Алберто Бараси. Општи закључак са којим су се сложиле све три стране био је да се *„оконча међусобна борба која је изазвала много разарања“* и да Милешевски срез остане нетакнут њима. Четнички команданти су пренели да је ово званично наредио и Павле Ђуришић.³⁰⁶⁵

Постоји неколико разлога зашто околина Пријепоља није задесила судбина неких делова Бјелопољског, Прибојског и Пљеваљског среза. Најпре морамо приметити агилнију активност локалних италијанских команданата Гагљиана и Барасија на смиривању напетости. Најбитнију улогу су међутим, одиграли виђенији православци и муслимани из Пријепоља. На првом месту, требало би навести Милинка Радовића, четничког команданта Милешевског среза, који је од раније делао на поправљању односа између конфесија. Потпуковник Гагљано писао је 20. фебруара команди дивизије „Тауриненсе“ да је током фебруара

---

³⁰⁶³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 304 del giorno 8. febbraio 1943., p. 2.

³⁰⁶⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 300, Informazioni, 10. febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁶⁵ Ibid, Nr. 345, Informazioni, 15. febbraio 1943., p. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 311 del giorno 15. febbraio 1943., p. 3.

Радовић активно „ширио пропаганду која је имала за циљ договор који би донео помирење, али и будућу сарадњу између православаца и муслимана“.³⁰⁶⁶

И пуковник Анфосо је хвалио Радовићев пацифизам. Он је 25. фебруара обавестио генерала Вивалду да је дотични раније дао гаранцију да муслимани у Милешевском срезу неће бити дирани, те да заиста „ниједно муслиманско село из среза није било нападнуто, нити су становници били оштећени“. Радовић је такође, „са времена на време и интервенисао када је било упада (четника, М.Ж.) са стране“. У том контексту би требало сагледати његово учешће на конференцији у Гостуну. Требало би поменути и да се Радовић уздржао од учешћа у операцијама ЈВуО-а у Прибојском и Пљеваљском срезу. О степену поверења којег су Италијани имали у четничког команданта говори и податак да је гарнизон у Пријепољу забранио долазак муслиманима из унутрашњости среза у варош, сматрајући да муслимански живаљ на селу неће бити угрожен.³⁰⁶⁷

Радовића је подржала и једна група угледних муслимана варошана. На њеном челу био је општински секретар Абдулах Хаџиасимовић. Обраћајући се становницима Пријепоља он је јавно дао подршку четничком команданту, између осталог рекавши следеће: „Ми муслимани нисмо никада имали идеале, увек смо били слуге свима, међу нама не постоји вођа који би био способан да се увек залаже за своје интересе; зашто не бисмо сада и ми имали исте идеале домовине као и православци, зато што смо друге вере? Зашто морамо да трпимо овај прогон од стране православаца“. Његове речи су наишле на добар пријем код сеоског становништва, будући да је оно било најугроженије. Хаџиасимовић и његова група су се са поруком мира у једној депеши обратили и Павлу Ђуришићу. Они су уз Радовића, најзаслужнији што су становници Милешевског среза поштеђени разарања.³⁰⁶⁸

---

³⁰⁶⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 380, Informazioni, 20. febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁶⁷ Ibid, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 1-2, 4; Ibid, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 5.

³⁰⁶⁸ Ibid, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 4.

Хациасимовићеви иступи наишли су на оштру осуду већине муслиманских првака из пријепољског краја, али и шире. Бојећи се за своје позиције међу муслиманских становништвом, али и код окупатора, заснованих на верском антагонизму, те у страху да је у питању намештена „игра“ после које ће уследити четнички напад, они су се отворено супротставили његовој и Радовићевој акцији. Најагилнији у томе били су председник општине Алија Агинчић, хоџа Пачариз и Биролијев рефрент Тамил Хасанагић. Они су првобитно преко Хасанагића, 12. фебруара напали Радовића код гувернатора перфидно указујући на његов проблем са алкохолом и честе теревенке по кафана, покушавајући на тај начин да му умање компетентност. Затим су тврдили да шиканира муслимански живаљ у Пријепољу, што није одговарало истини.³⁰⁶⁹

Пачариз и Агинчић су такође, 20. фебруара били на пријему код команданта италијанског гарнизона у Пријепољу, пуковника Анфоса. Том приликом су напали Радовића да је у једној кафани агитујући за сарадњу муслимана и православаца, говорио да би њихова борба требало да буде окренута против Италијана и да је у знак презира према окупатору јавно исцепао новчаницу од 100 лира. Нико од присутних у кафани, како православаца, тако и муслимана, није потврдио Пачаризову причу, што говори о угледу самог Радовића међу грађанима. Испоставило се да је четнички командант у ствари, наговарао муслимане да се помире са хришћанима и ускрате подршку ратоборном хоџи из Хисарцика.³⁰⁷⁰ Радовићева иницијатива је добила подршку и од генерала Вивалде, који га је јавно, крајем фебруара, одбранио од наведених инсинуација пред генералом Биролијем. Па ипак, Пачаризово и Агинчићево деловање је дало одређене резултате. Када је наима, почетком марта Радовић дошао у Комаран и почео преговоре са Ровчанином око тога да се на овом простору оформи четничка команда, он је саботиран тако што је пријављен италијанској команди у Бјелом

---

³⁰⁶⁹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 895, 12. febbraio 1943., p. 2; Ibid, Nr. 999, 27. febbraio 1943., p. 4.

³⁰⁷⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 403, Informazioni, 22. febbraio 1943., p. 1-2.

Пољу. Пошто је дошао са територије друге дивизије, Радовићева намера је обустављена од стране пуковника Барасија.³⁰⁷¹

Деловање команданта Милешевског среза на другој страни, изазивало је и подозрење надређених му командантана у оквиру ЈВуО-а. Његов помирљив однос према муслиманима, одбијање да ступи у акцију против њих током фебруара, те блиска сарадња са Италијанима, нису прошли незапажено. Половином фебруара обавештајна служба ВК ЈВуО обавестила је генерала Михаиловића и мајора Ђуришића, да је Радовић италијански шпијун. У истој депеши је стајало да он сва Михаиловићева наређења предаје окупатору, у чему је вероватно и било истине.³⁰⁷² Због добрих односа са муслиманима Радовић је још неко време толерисан, пре свега, јер му је Михаиловић у наредним месецима доделио задатак да „ухвати везу са муслиманима у Санџаку“ ради заједничке борбе против партизана. Ипак, до краја године од бежи из Милешевског корпуса.

Поред Радовића, требало би навести и улогу појединих интелектуалаца из Пријепоља у смиривању верског антагонизма. Радило се о неколико виђенијих православаца блиских партизанском покрету. У питању су Сретен Вукосављевић, Јакша Богдаовић, Радиша и Душан Миодраговић итд. Они су одбацивали политику верског сукоба и колективне одмазде, те је и њихов глас допринео на избегавању сукоба.

Инциденти у Сјеничком срезу

Због сукоба на Буђеву и каснијој акцији Ђуришићевих снага у Бјелопољском срезу, у околини Сјенице, пре свега у јужним и источним деловима овог среза, очекивали су се током јануара даљи верски окршаји. Сматрало се да ће их изазвати нови покрети муслимана из Штавичког и Дежевског среза, односно Кордићевих четника са југа. Безбедносно стање у срезу је било толико нарушено, да је угрозило виталне интересе окупатора на овом простору – набавку ситне и крупне стоке.³⁰⁷³ Половином јануара се у таквој ситуацији, на северним границама

---

³⁰⁷¹ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando I Sottosettore al Comando divisione Venezia, Nr. 1718, 15. marzo 1943., p. 1.

³⁰⁷² ВА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 32.

³⁰⁷³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando divisione Taurinense al Comando settore di Prijepolje, Nr. 100, 8. gennaio 1943., p. 1.

Сјеничког среза појавио војвода Божа Јаворски са 200 добро наоружаних четника. Поседовао је тешки митраљез и неколико пушкомитраљеза. Сада је предводио Јуришни батаљон Моравичке бригаде ЈВуО. Ћосовић га је распоредио на Јавору, према муслиманском упоришту Кладници. Његов долазак пратило је окупљање 300 четника у Шиповику под Бранком Шапоњцем, односно још 200 бораца у Лопижима које је водио Слободан Киковић.

Италијанске власти су 18. јануара забележиле како очекују да у скорије време Јаворски поведе ове трупе у напад на муслиманску милицију у селу Прашовићима. Он је поред тога, агитовао за генерала Михаиловића и вршио регрутацију људи за ЈВуО.³⁰⁷⁴ Изворна грађа нам није одгонетнула суштину његовог покрета. Поуздано се не може рећи да ли је на границу Јаворски избио ради напада на муслимане, одбране пограничних срезова на територији окупиране Србије од њихове одмазде на походе ЈВуО-а или због везивања среске муслиманске милиције за овај сектор. Оно што нам ипак, грађа говори, јесте да је вероватно у питању била самоиницијативна Јаворчева акција. Пошто његова лојалност према Михаиловићу никада није била потпуна, он је мимо наређења команданта Моравичке бригаде поручника Уроша Катанића, почео током друге половине јануара да разоружава карауле СГС-а у околини Ивањице, на Јавору и десној обали Увца. То је изазвало велико незадовољство немачког и италијанског окупатора, али и локалног православног становништва, будући да су их граничари штитили од упада муслимана из Кладнице.³⁰⁷⁵

Људи војводе Јаворског су у договору са наредником Љубисавом Радуловићем, иначе подофициром Јаворског корпуса који је деловао на своју руку, 19. јануара одвели све граничаре са постаје Ерчеге. Пошто се Радуловић представљао као изасланик команданата Катанића и Цветића по овом питању, истог дана су му пришли и граничари карауле Ступска чесма. Радуловић је после тога имао са собом око 70 граничара. Када су се међутим, Јаворчеви четници одвојили од њега 22. јануара, граничари су се побунили, убили га, заробили његове људе и опљачкали злато и новац који је Радуловић носио за Јаворски

³⁰⁷⁴ Ibid, Dal Comando 3. reggimento alpini al Comando divisione Taurinense, Nr. 131, 18/1/1943., p. 1; Ibid, Nr. 287, Bozo Javorski, 10. febbraio 1943., p. 1–2.

³⁰⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 18, деп. 981–982; ИАБ, BDS, J–314, Božo Javorski, str. 32, 40.

корпус. Припадници СГС-а ипак, нису смели да се врате на границу, те су отишли за Ивањицу.³⁰⁷⁶

Оправданост њихових страхова потврдиће догађај који се збио три дана касније. Војвода Јаворски је наиме, са 80 људи 25. јануара напао граничаре у селу Смиљевцу недалеко од Кладнице. Том приликом је разоружао и опљачкао 20 људи, док је њих 7 приморао да крену са њим. Они су голи и боси стигли у Ивањицу, где су ухапшени и стављени пред преки суд због „дезертерства“. Граница на Јавору је после тога остала без икаквог надзора. Пар дана касније Јаворац је упао у караулу у Негбини у Нововарошком срезу, те одатле одвео још 10 граничара са све опремом.³⁰⁷⁷ Због свега овога, Јаворац је позван од стране поручника Катанића и капетана Цветића на рапорт. Састанак је одржан у Штављу 31. јануара уз присуство Селимира Поповића. Према Јаворчевим речима тада су се о свему братски договорили.³⁰⁷⁸ Било је ипак, касно.

Акције Божа Ћосовића додатно су закомпликовале ситуацију у Сјеничком срезу. Италијанске власти су на њих гледале неблагонаклоно, видевши у присуству Јаворског јуришног батаљона покушај дестабилизације граничног појаса. Од команде муслиманске милиције из Кладнице су стизале алармантне вести да Јаворски располаже са великим људством које намерава да употреби против окупатора. Свакодневно су добијане информације и о сукобима око караула. Муслимани су такође, о свему обавештавали и немачку команду у Ужицу, наводећи да се четници под командом Ћосовића припремају за устанак. Чак су им послали и тачну локацију Јаворчевих трупа.³⁰⁷⁹

Командант 3. батаљона 383. пука потпуковник Де Роко је захваљујући томе, 2. фебруара послао једну чету војске у извиђање границе.³⁰⁸⁰ Био јој је придружен и одред милиционера из Кладнице. Током акције извиђања у атару села Дивља река, дошли су у контакт са људством Боже Ћосовића. Четници су ту били распоређени

---

³⁰⁷⁶ ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 4, стр. 2–3.

³⁰⁷⁷ ИАБ, BDS, J-314, Воџо Јаворски, стр. 39; ВАС, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 5, стр. 1; Isto, popis događaja tokom meseca januara, стр. 7.

³⁰⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 9, стр. 1.

³⁰⁷⁹ ИАБ, BDS, J-314, Воџо Јаворски, стр. 37.

³⁰⁸⁰ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando III/383. Al Comando 3. reggimento Alpini, Nr. 193, 2/2/1943., p. 1.

будући да се у оближњем селу Васиљевићима налазила „казнена експедиција“ из Ивањице, послата да ухвати Ћосовића. Изненађени четници, ухваћени између две војске на самој граничној линији, одлучили су да ступе у борбу са Италијанима. Имали су око 200 људи, док је окупатор располагао са 8 официра, 5 подофицира и 206 војника, уз подршку Кладничана. Пошто је Јаворски у Дивљој реци припремао зимовник, његови људи су под борбом кренули да извлаче стоку и остале животне намирнице на оближњи плато Ћораву/Чолову главу, где су се налазиле припремљене дефанзивне фортификације. Одатле су ефикасно бранили село од Италијана и муслимана од 11.00 до 13.30.

Отпор затим попушта услед употребе артиљеријских оружја, али и доласку граничара из Васиљевића који су чули борбу. Да не би био опкољен, Јаворски почиње да се извлачи, што му полази за руком јер снаге СГС-а нису хтеле да га нападну у току борби са муслиманима. Сат времена касније битка је окончана, повлачењем четника према северу. Ни Италијани га нису прогонили будући да су већ неовлашћено зашли на територију окупиране Србије. Уместо тога су опљачкали и запалили Дивљу реку (око 30 кућа), уништили бараке за смештај четника, а стоку отерали за Сјеницу. Према италијанским изворима током сукоба у Ерчегама Италијани су имали 1 мртвог и 5 рањених војника, док су четници на бојном пољу оставили 5 мртвих и доста више рањених. Командант Јаворског корпуса капетан Цветић је јавио Михаиловићу да је Јаворац убио 4 италијанска војника, а њих 6 ранио. Признао је само једног рањеног четника. Међу повређенима је међутим, био и сам Јаворски, коме су озлеђене лева рука и раме. Италијанска војска је са собом отерала 35 говеда и 254 овце.³⁰⁸¹

Неколико дана касније 7. фебруара, немачки командант граничне постаје на Кокином броду отпутовао је у Нову Варош, ради договора о заједничкој немачко-италијанској акцији против Боже Јаворског. Према његовим речима немачка команда у Ужицу већ је била одвојила 800 људи за ову операцију, па је очекивала да јој садејством помогну италијанске посаде из Нове Вароши и Сјенице. Уколико то нису биле у стању да учине, немачки официр је тражио да се Немцима за 9.

---

³⁰⁸¹ Ibid, 383. reggimento fanteria Venezia/ Comando III bataglione, Nr. 222, rapporto sul fatto d'armi del 2. febbraio c.a. in zona Colova glava, 4. febbraio 1943., p. 1–2.; ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 45, деп. 1150; ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 9, стр. 1.

фебруар омогући да пређу у италијанску окупациону зону ради гоњена четничког главешине. Командант батаљона „Езиле“ потпуковник Фариначи је о немачком предлогу истог дана обавестио генерала Вивалду. Због познатих дешавања на територији дивизије „Тауриненсе“, њен заповедник није имао намеру да се упушта у озбиљнију акцију против четника, па на срећу војводе Јаворског, није подржао немачке предлоге.³⁰⁸²

Као и раније када се налазио у тешкој ситуацији Ћосовић се окренуо генералу Михаиловићу за помоћ. У наредним данима се коначно измирио са надређеним му поручником Катанићем, те послао једно покајничко писмо Михаиловићу, тражећи од њега упуте за даљи рад.³⁰⁸³ Капетан Цветић му је стога поновио оно што му је рекао раније у Штављу, да чува границу према италијанској зони, али да је не прелази и такође, да остави граничаре на миру. Јаворац је на граници имао да остане док се не врате припадници СГС-а и СДПС-а и поново преузму карауле.³⁰⁸⁴ Муслимани из Кладнице су покушали да искористе ову победу и за обрачун са четницима из Нововарошког среза. Потпуковник Де Роко је 8. фебрура примио узбуњујуће вести од муслимана како четници из суседног среза планирају напад према Сјеници, траживши оружану помоћ од окупатора. Команда 3. пука у Пријеполу међутим, није одобрила нову акцију против четника.³⁰⁸⁵ Тако је стање на овом простору стабилизовано, што је донекле поправило безбедносну ситуацију у целом Сјеничком срезу.

Иако су видимо муслимани наставили да сарађују са италијанским властима, њихови односи су били знатно лошији него раније. Као што се види из Звиздићевог наступа према гувернеру Биролију, окупатор је оптуживан за недовољно залагање на њиховој одбрани од четника. Захлађење односа довело је до првих сукоба између италијанске војске и муслиманских снага у Сјеничком срезу, поготово после покушаја пуковника Де Рока да изврши разорување цивилног становништва крајем фебруара. Дана 12. марта десио се инцидент у селу

---

³⁰⁸² AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine – battaglione Esille, Nr. 52, Colloquio con ufficiale tedesco, 9. febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁸³ ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 10, стр. 1.

³⁰⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 28, деп. 1044; ВАС, ЧА, кут. 32, ф. 1, док. 2, стр. 1.

³⁰⁸⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine, Bollettino informative Nr. 50, 9. febbraio 1943., p. 1.

Рацагињи, када је одред италијанске војске покушао да изврши рацију. Италијански гарнизон у Сјеници је наине, добио информације, вероватно од Селимира Поповића, да се у селу налази комунистички првак Предраг Власоњић, који се већ извесно време са неколико партијских другова кретао по Пештери. Његово присуство у Рацагињи међутим, уопште није потврђено. Било како било, наоружани муслимани су при појави Италијана отворили пушчану ватру на њих. Жестоки сукоб трајао је 15 минута. За то време пет италијанских војника је рањено, међу којима један смртоносно, док су убијена двојица муслимана. Иако је старешина села правдао овај гест неинформисаношћу муслимана ко им долази у насеље, он показује нетрпељивост муслимана која је свакодневно расла.³⁰⁸⁶

Рефлексије верских сукоба у Нововарошком срезу

Због мале заједнице муслимана стациониране у самом граду, која је живела у добрим односима са православном већином већ дуже време, Нововарошки срез је без инцидената ушао у 1943. годину. Мир су спорадично нарушавале акције мање групе партизана (20 бораца), уперених против легализованих и илеганих четника. Догађај који је подгрејао атмосферу било је коначно утаначање италијанско-немачке границе на овом сектору. Споразум је предвиђао да села Штитково, Дебеља и Трудово пређу у италијанску зону. То је значило и да српски граничари, као брана према Кладници, морају напустити неколико караула на десној обали Увца. Локални православци су ову одлуку ипак, прихватили, задовољни што се више не налази под немачким јармом.³⁰⁸⁷

Команда италијанског батаљона „Езиле“ послала је 16. јануара заповедника среске одреда националиста (остатака Калаитовићевог легализованог одреда) Сима Деспотовића са 30 људи у правцу Штиткова, ради контакта са граничарима око преузимања тамошње постаје. Они су га међутим, одбили, исчекујући наређење немачких власти из Ужица. Деспотовић се затим, необављеног посла вратио у Нову Варош.³⁰⁸⁸ Како је међутим, извештавао в.д. команданта батаљона

³⁰⁸⁶ ВА, Иа, кут. 362, ф. 2, док. 4, стр. 1; ВА, Ча, кут. 19, ф. 3, док. 6, стр. 1.

³⁰⁸⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 1.

³⁰⁸⁸ Ibid, Comando della 1. divisione „Taurinense“, Nr. 1081, Incidenti alla frontiera serbia-montenegrina, 24. febbraio 1943., p. 1.

„Езиле“ капетан Карло Ранијери (Carlo Ranieri), после Деспотовићевог одласка, увече 16. јануара, граничари су нападнути од стране више стотина непознатих лица који су имали аутоматско и минобацачко оружје. Радило се о људству Боже Јаворског, коме су у помоћ притекли и мештани села Штиткова. Како је пред Немцима трвдио командант граничне постоје Штитково, његови људи су се повукли из карауле исте вечери под борбом. Један официр и 7 граничара су се водили као нестали. Целокупна војна опрема и оружје из карауле били су изгубљени. О свему је обавештена и Команда СГС-а у Београду. Због овог инцидента немачке власти су уложиле протест команди дивизије „Тауриненсе“ у Пљевљима. Стога је 24. јануара капетан Ранијери отишао у немачку граничну постају на Кокином броду, где се срео са представницима фелдкоманде из Ужица. После дуже расправе и истраге, утврђено је да Деспотовић као припадник легализованих снага није учествовао у нападу, па су односи изглађени. Граничари су затим напустили све преостале карауле у Нововарошком срезу.³⁰⁸⁹

Муслимански живаљ у граду није осећао никакву нелагодност због окупљања четника у унутрашњости, сматрајући да ће они отићи у правцу Сјенице или Босне, те да никаква опасност не постоји по њихову егзистенцију.³⁰⁹⁰ Осећај сигурности се повећао са новим обрачунима између партизана и четника, те наставком Јаворчевих напада на граничаре. Партизани су наине, 2. фебруара ликвидирали Калаитовићевог борца Здравка Бјелића из Вранеша, у зони Радоиње. То је изазвало заједничку италијанско-четничку акцију чишћења терене Бистрице и Радоиње, током које је у селу Дражевићи пронађен и уништен партизански зимовник. Јаворски је затим, 10. фебруара разоружао тројицу припадника карауле Кокин Брод и полу-наге их послао назад. Запретио је да ће ускоро напасти и саму станицу.³⁰⁹¹

Потпуковник Фариначи, заповедник Нове Вароши, известио је међутим, 14. фебруара надлежне да су градски муслимани забринуте због нестабилног стања у

---

³⁰⁸⁹ Ibid, 3. reggimento alpine, Nr. 22, Bollettino informative, Nr. 14, 24. gennio 1943., p. 1; ВА, НДа, кут. 32, ф. 18, док. 12, стр. 1.

³⁰⁹⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 20, стр. 2.

³⁰⁹¹ ИАБ, BDS, J-314, Božo Javorski, str. 43; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine – battaglione Esille, Nr. 45, Ricognazione zona Radoinja, 5. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 329, Ricognazione, 14/2/1943., p. 1.

срезу, те хаоса који је међу њиховим истоверницима у окружењу изазвала акција ЈВуО-а. Осећај несигурности се продубио у наредним данима. На пијацу у Новој Вароши је тако 22. фебруара дошао велики број сељака и четника из унутрашњости. Многи од њих су били „у опцијеном стању од ракије“. То је атмосферу у граду учинило „врло напетом“. Православци су отворено протествовали против градоначелника Нове Вароши Салка Шећерагића, иначе муслимана који је током 1941. године имао везе са усташким режимом, јер је и тада био председник општине. Било је и туча по кафанама, а у једној од њих је рањен Сафет Ђоловић. Иако су нововарошки муслимани било кооперативни и добро сарађивали са локалним православцима после одласка власти НДХ септембра 1941. године, насиље над њима се наставило. Током 22. фебруара догодила су се два убиства. Прво је у близини блока на излазу из Нове Вароши према Бистрици убијен Шабановић Хакија, стар 27 година. За ово уморство су оптужена двојица четника које су Италијани затекли недалеко од места где су извршили увиђај. Затим је на другом крају града, код блока који је био на путу за Кокин Брод, око 21.00 убијен 78-годишњи Хасовић Хабиб. Починици овог злочина нису пронађени.³⁰⁹²

Да четници стоје иза ових изгреда показало се током ноћи када су кроз муслиманску четврт у вароши раздвојени манифести Команде Лимско-санџачких четничких одреда, са потписом Павла Ђуришића. Манифест је насловљен „Поштеним муслиманима округа Нова Варош“. У њему је ова верска скупина критикована због раније сарадње са усташким режимом, а још више због њихове наводне тренутне подршке комунистичкој групи која се кретала по срезу. Од муслимана се даље тражило да се оставе сарадње са партизанима, те да смене кроатофила Шећерагића. Летак се завршава претњом да ће се са онима који не послушају „решиити једном за свагда“, док ће осталима бити омогућено да остану на сопственој земљи и „несметано наставе да живе заједно са Србима“. Када је италијанска команда сазнала за четнички манифест одмах је преместила неколико муслиманских породица из околине Нове Вароши у касарну гарнизона. Наредни дани донели су нове инциденте. Ноћу 24. фебруара на око 1.500 метара од

---

³⁰⁹² Ibid, Comando presidio militare italiano di Nova Varos, Nr. 7, Bollettino informativo Nr. 24, 23/2/1943., p. 1.

северне границе вароши, запаљено је 5 муслиманских кућа и једна православна. Жртва није било јер су њихови становници раније пребегли у град. Италијани су извршили увиђај, али исти није дао никакве резултате. Муслимани су били у убеђењу да су паљевину извршили четници, док је потпуковник Фариначи делић сумње усмерио и према поменутој комунистичкој групи, сматрајући да је овом саботажом желела да продуби раздор између верских скупина и добије подршку мухамеданаца.³⁰⁹³

Било како било, муслимански живаљ у Новој Вароши је после ових дешавања налазо „у *веома узнемиреном стању*“. На овакав сплет околности су сетимо се, нововарошки муслимани упозоравали своје сународнике у Сјеници још у мају 1942. године, упозоравајући их да више не убијају хришћане. Нико од њих сада више није ишао у околину града, док је већи део тражио од италијанских власти да им омогући пресељење са покућством у Пријеполје, односно Сјеницу. Имали су жељу да одатле наставе према Великој Албанији, на чијој територији су очекивали спас. Због помињана у четничком летку Салко Шећерагић је поднео писмену оставку и тражио дозволу да побегне из вароши.³⁰⁹⁴

Потпуковника Фариначија су потом 25. фебруара посетили чланови НО-а из Нове Вароши, муслимани и хришћани, тражећи да смири ситуацију. Он стога истог дана обнародовао строго наређење да се стање у Нововарошком срезу што пре стабилизује. У супротном ће продужити полициски час, укинути све повластице које је грађанство уживало и на одговорност позвати 10 старешина већих села чија је имена још од раније уписао. Била је ово отворено претња православцима, будући да мухамеданаца није било ван града. Дан раније Фариначи је већ целокупну јединицу легализованих четника из Нове Вароши послао у потрагу за комунистима на Златару. Људи Сима Деспотовића су се сукобили са њима у току дана на месту „*Рујева глава*“ и потисли их из још једног зимовника. Било је рањених на обе стране.³⁰⁹⁵ Захваљујући отвореним претњама

---

³⁰⁹³ Ibid, Bollettino informativo Nr. 25, 25/2/1943., p. 1; Ibid, 3. reggimento alpine, Nr. 431, 26. febbraio 1943., p. 1–2.

³⁰⁹⁴ Ibid, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 5.

³⁰⁹⁵ Ibid, Comando presidio militare italiano di Nova Varos, Bollettino informativo Nr. 25, 25/2/1943., p. 1–2.

италијанских власти, четници су одступили и више није било насиља над локалном муслиманском заједницом. Напета атмосфера се међутим, задржала, што ће се најбоље показати сељење муслимана из Нове Вароши са одласком италијанских трупа крајем априла исте године.

***

Иако су видели смо Милешевски, Нововарошки и Сјенички срез избегли разарања, они су у неколико наврата били близу да склизну у суноврат. Сетимо се само окупљања Кордићевих и Шутовићевих четника у Комаранској општини око 10. јануара и сличне акције током 7/8. фебруара, Хасанагићевих, Пачаризових и Агинчићевих напада на Радовића који је био главни протагониста мира, његово означавање за италијанског шпијуна од стране четничка, Јаворчево „паљење“ границе током јануара (Ерчеге, Штитково, Негбине, Ступска чесма и Смиљевац), италијанско-муслиманског упада у Моравички срез и спаљивања Дивље реке, убистава муслимана у Новој Вароши током фебруара, комунистичких напада на четнике итд.

Ове озбиљне кризе превазиђене су захваљујући великој енергији Милинка Радовића (радио на „*договору који би донео помирење*“ и „*интервенисао када је било упада*“ четника са стране) и групе Абдулаха Хациасановића (јавно се залагао да муслимани имају „*исте идеале као и православци*“), који су добили и подршку окупатора. Томе у прилог говоре: састанак у Недакусима 14. јануара, састанак у Гостуну 14. фебруара, евакуација муслимана из предграђа Нове Вароши, протеривање Јаворца од стране Италијана, изостанак подршке Кладничанима за упад у Нововарошки срез итд.

Но, и поред свега тога у ваздуху се осећала напетост која је порађала свакодневни страх. Продубљивање ратне психозе показује нам: бегство око 450 муслимана у Пријепоље, гласине о паљењу Страњана, страх српског становништва у граничним селима како од Јаворца, тако и од Кладничана, узнемиреност нововарошких муслимана због два убиства која се огледа у њиховом захтеву да се иселе у Пријепоље и Сјеницу, те даље за Албанију.

9.4. Страдање муслиманског становништва (јануар–фебруар 1943. године)

Изненадна четничка операција у Бјелопољском срезу довела је до опште бежаније муслиманског живља у неколико праваца. Збегове чине угавном деца и жене која се крећу према Бјелом Пољу или граници са Великом Албанијом. Тамо их међутим, није чекало благостање, па чак ни организован пријем. Муслимани из Пљеваљског, Чајничког и Прибојског среза на другој страни, напуштају своја села још пре почетка операција ЈВуО-а, те проналазе сигурнија уточишта и мање страдају. Док су „овековечени“ партнери муслимана – НДХ и Велика Албанија, окренули леђа њиховој патњи, италијански окупатор им накнадно пружа заштиту, поправљајући донекле углед пољуљан четничким акцијама. И поред тога, заједнички именитељи за све избегле муслимане били су сурови животни услови, односно заробљеност између потреба Италијана да их се што пре реше и немогућности њиховог организованог повратка на сопствена имања.

Егзодус бихорских муслимана

Током јануарске акције Ђуришићевих са својих огњишта је покренута маса цивилног становништва. Она је затечена четничком акцијом бежала у нареду у неколико праваца. Део муслимана је ишао према Бјелом Пољу, део према Тутину и Рожају, док су неки спас потражили у Беранама. Носили су само оно најнужније, остављајући већину имовине за собом. Већ 7. јануара, значи у време док су борбе још увек трајале, у Бјелом Пољу се прикупило око 5.000 муслиманских избеглица. Део њих је размештен у вароши, док је остатак премештен у оближње Расово. Збег је био под заштитиом италијанске војске.³⁰⁹⁶

Иако се број избеглих није знатно повећао, до 10. јануара сви капацитети за њихов пријем у вароши су били попуњени. Пошто се очекивао даљи прилив из унутрашњости, наредног дана су неке избеглице прослеђене у Недакусе, Лозну и Сутиван. Окупатор је такође, обезбедио прехранбене намирнице за 5.000 лица.³⁰⁹⁷

³⁰⁹⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione Venezia, Nr. 150, 7. gennaio 1943., p. 1.

³⁰⁹⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione Venezia, Nr. 218, 10. gennaio 1943., p. 1.

Као што су Италијани предвиђали, у данима после краја операције ЈВуО муслимански живаљ је наставио да пристиже у Бјело Поље. Очевици су писали да су муслимани „у расулу“, те да на сваки начин покушавају да извуку остатке хране и „нејач“ из попаљених села, не обнављајући оружане одреде.³⁰⁹⁸

Генерал Ментасти је обавештен да је у град до 17. јануара пристигло још 300 бегунаца, што је број избеглица смештених у Бјелом Пољу, попео на 2.700 особа.³⁰⁹⁹ Од 19. јануара избеглице престају постепено да долазе у италијански гарнизон. Даљим распоређивањем угрожених у заштићена села, али и повратком неких избеглица на своја имања, 24. марта у граду је остало око 600 принудно расељених мухамеданаца из села са десне обале Лима.³¹⁰⁰ До краја априла, преваходно услед доласка снага НОВЈ-а и отварања нових сукоба у унутрашњости, број избеглих је поново порастао. Износио је наиме, 821 лице. Поред њих у Бјелом Пољу је остало и око 800 расељених православаца. Сумирајући стање избеглица пуковник Бараси је проценио да се током јануара у вароши и селима у његовом окружењу, склонило укупно 7.000 људи.³¹⁰¹

Други правац којим су се кретали муслимански збегови ишао је према територији Велике Албаније, односно Тутинској и Рожајској потпрефектури. Њима су се придружили и неке муслиманске породице из Петњичке општине, иако она није била нападнута. Команда дивизије „Пуље“ је изашла са податком да се до 12. јануара у околини Тутина и Рожаја скупило око 4.000 муслиманских избеглица. У наредних неколико дана тај број се попео на 6.700, да би врхунац достигао 18. јануара – 7.200 лица. Већина их се распоредила дуж границе очекујући повољну прилику да се врате на сопствена имања.³¹⁰²

---

³⁰⁹⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 11, стр. 1.

³⁰⁹⁹ ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 9, стр. 1.

³¹⁰⁰ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando II Sottosettore al Comando divisione Venezia, Nr. 422, 19. gennaio 1943., p. 1; Ibid, 83. reggimento alpini, Nr. 1929, Relazione sulla situazione politico-militare, 24. marzo 1943., p. 1;

³¹⁰¹ Ibid, Nr. 2671, Relazione sulla situazione politico-militare, 24. aprile 1943., p. 2; Ibid, Nr. 1229, Relazione sulla politico-militare, 22. febbraio 1943., p. 3.

³¹⁰² AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Da Comando XXVII battaglione CC.RR al Comando divisione „Puglie“, Nr. 1, 12/1/1943., ore 23.30, p. 1; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando divisione Venezia al Comando II Sottosettore, Nr. 31, 18. gennaio 1943., p. 1; ВАС, микрофилмови, NAV – i – T – 821, ролна 132, стр. 49.

Подаци до којих је дошла влада у Тирани такође, говоре о бројци од око 6.000–7.000 људи, који су се крајем јануара налазили у троуглу Тутин – Рожаје – Пећ.³¹⁰³ Албански црвени крст је 23. јануара проценио да је највећи број избеглог становништва ипак, у зони Рожаја. У врло незавидном положају тамо се налазило чак 5.000 цивила.³¹⁰⁴ Пошто нису могли назад, а влада у Тирану и италијанске власти нису биле претерано расположене да их пуне дубље на њихову територију, већина избеглица је размештена по околини Рожаја и Тутина. Последица тога било је додатно умирање, о чему смо већ писали. У Штавичком срезу су избеглице запоселе Горњу Пештер, боравећи на имањима богатијих муслиманских породица, док се један део уселио у напуштене куће православаца. Они су пред овом масом очајника жељних освете почели да беже у планине или чак да напуштају Штавички срез. Овако је међутим, само део прогнаних нашао кров над главом.³¹⁰⁵

Животни услови у којима су се избеглице налазиле били су све, само не нормални, независно од правца њиховог бегства. У насталом хаосу фалило је свега, хране, обуће, одеће, лекова, адекватног смештаја, деривата за огрев итд. Ширење заразних болести је барем у Бјелом Пољу спречено, благовременим распоређивањем већине избеглица ван града. Пуковник Бараси је ипак, писао надлежнима да је ситуација у вароши тешка, поготово у виду снабдевања прогнаних храном. Залихе становништва припремљене за зиму биле су или попаљене или опљачкане, стока украдена или продата услед немогућности одржавања, а свака веза са унутрашњошћу среза прекинута. Током јануара и фебруара, исхрану неколико хиљада муслимана који су се склонили у Бјело Поље и околину, преузеле су окупаторске власти. Гувернаторат Црне Горе је за ове избеглице издвојио: 21 t пиринча, 17 t кукуруза, 15 t шећера и 1,5 t пасте.³¹⁰⁶

Бараси у томе међутим, није видео трајно решење, будући да је кретање становништва било врло отежано на десној обали Лима, што је муслиманима

---

³¹⁰³ AQSh, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 126.

³¹⁰⁴ Ibid, f. 139.

³¹⁰⁵ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 206–207.

³¹⁰⁶ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, 83. reggimento alpini, Nr. 1229, Relazione sulla politico-militare, 22. febbraio 1943., p. 1–2.

о немогућавало да се врате по намирнице или да покушају са сетвом. Православци на другој страни, иако су присвојили део муслиманских имања, нису били у стању да их обраде плашећи се освете. Стање је почело да се поправља почетком марта, будући да су временске прилике биле повољне. Муслимани су почели да раде на имањима у атарима села где су избегли. Са одласком већине четничких снага у друге крајеве и трговина је почела полако да се ревитализује. Но, и поред свега, крајем марта се и даље осећао недостатак животних намирница у Бјелопољском срезу.³¹⁰⁷

На другој страни, у још тежој ситуацију су се налазиле муслиманске избеглице које су кренуле пут Албаније. Најбољи показатељ стања у којем су се налазиле јесте око 1.000 смртних случајева код жена и деце услед смрзавања или глади.³¹⁰⁸ Тутин и Рожаје су и сами били сиромашне варошице које нису могле да опскрбе неколико хиљада угрожених. ВК ЈВуО-а извештавала је половином фебрура да је у Рожају „прави кркљанац од избеглица“.³¹⁰⁹ Стога муслимански живаљ бежи према Беранама или Пећи, односно даље у унутрашњост Албаније. У сложеној војно-политичкој ситуацији о којој смо писали, избеглице из Бихора не добијају примат код албанске владе, те се њихове муке настављају и у наредном периоду. Ситуација се и овде поправља почетком марта, када се временски услови поправљају, а борбена дејства премештају на запад. Интересантно звучи, али према подацима Павла Ђуришића, у време окренутости албанских и италијанских власти према муслиманима који су бежали ка Метохији, први пут после окупације, локално православно становништво поправља свој егзистенцијални положај, који је чак, у једној депеши означен као „врло добар“.³¹¹⁰

*Муслимански збегови у Пљеваљском, Чајничком, Прибојском
и Сјеничком срезу*

Очекујући напад снага ЈВуО-а муслимански цивили су још пре акције у Чајничком, Пљеваском и Прибојском срезу, почели да напуштају своја насеља.

---

³¹⁰⁷ Ibid, 83. reggimento alpini, Nr. 2671, Relazione sulla situazione politico-militare, 24. aprile 1943., p. 2-4.

³¹⁰⁸ AQSb, fondi 149, v. 1943, d. I-632, f. 126-128.

³¹⁰⁹ ВА, ЧА, док. 19, ф. 2, док. 12, стр. 1.

³¹¹⁰ ВА, ЧА, док. 303, ф. 2, док. 9, стр. 13, деп. 1270.

Прво су се клањали у планине и шуме, а затим одлазе у правцу градова или гарнизона муслиманске милиције, попут оног на Метаљци. Тако је у Чајничу већ 6. фебруара било 2.000 избеглица без игде ичега.³¹¹¹ Други 'пак, прелазе Дрину, а трећи крећу према Сјеничком срезу и територији Велике Албаније. Италијанске војне власти из Пљеваља израчунале су да се до 8. фебруара у гарнизонима дивизије „Тауриненсе“ склонило око 8.000 мухамеданаца. У наредним данима, закључно са 12. фебруаром, тај број се попео на 10.000 особа, углавном жена, деце и старца. Најмање 3.000 лица се за то време, илегално пребацило преко Дрине, будући да су немачке и хрватске власти забраниле муслиманима прелазак на територију НДХ.³¹¹²

Ова одлука је интересантна у толико што је усташки режим константно наоружавао муслимане и гурао их у обрачун са православцима на десној обали Дрине. Разлоге за ускраћивање помоћи муслиманском живљу, који су проузроковали њихово још веће страдање, требало би тражити у томе да су се хрватске власти бојале даље дестабилизације стања унутар НДХ, односно њених потреба да на територији која им је припадала по уговору о разграничењу са Италијом (Фочански и Чајнички срез), задрже лојално муслиманско становништво. Блокада Дрине ипак, није у потпуности извршена. Требало би рећи и да је око 500 муслимана примљено под заштиту немачког гарнизона у Вишеграду.³¹¹³ Но и поред тога, муслимански прваци са територије Санџака су били врло незадовољни држањем НДХ, али и својих истоверника из Босне и Херцеговине. Иако је извесна помоћ слата преко Дрине, пребацивано им је да су незаинтересовани са судбину њихове браће по вери. Незадовољство ће током марта прећи у отворену критику хрватских власти и муслимања који су учествовали у њој.³¹¹⁴ Она је изгледа уродила плодом, будући да је крајем марта око 400 деце без родитеља извучено из Чајничка и Горажда у логор за бегунце у

---

³¹¹¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 201 del giorno 6. febbraio 1943., p. 1.

³¹¹² Ibid, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 895, 12. febbraio 1943., p. 2-3; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 21, стр. 1.

³¹¹³ Ibid, Bollettino informativo nr. 205 del giorno 10. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bollettino informativo nr. 203 del giorno 8. febbraio 1943., p. 1.

³¹¹⁴ ВА, НДХ, кут. 62, ф. 5, док. 46, стр. 1; Муслимани су били кивни и на чињеницу да се о њиховим прогонима јавно ћутало са друге стране Дрине. Наиме, „Сарајевски нови лист“ уопште није писао на ту тему.

Алипашином мосту.³¹¹⁵ Затим је почетком априла дозвољено да се уз помоћ италијанског окупатора пребаци још 2.800 избеглица преко Дрине на територију НДХ.³¹¹⁶

На основу свега видимо да је до половине фебруара са својих имања у Пљеваљском, Прибојском, Чајничком и Фочанском срезу утекло у разним правцима најмање 13.500 муслимана. Ту међутим, није био крај њиховом егзодусу. Услед констатног притиска четничких јединица које су остале на овој територији, прилив избеглица из унутрашњости се наставио. Већ 13. фебруара цифра прогнаних се попела на 13.097 лица. Она су биле распоређене по градовима на следећи начин: Пљевља 1.600, Горажде 2.238 (десна обала), Чајничке 3.604, Прибој и Рудо 4.200, те Метаљка 1.455 особа. Према процени генерала Ментастија, никакав повратак у том тренутку, осим уз присуство Италијана у унутрашњости среза (попут Оџака или Бољанића), није био могућ.³¹¹⁷

Посматрајући пажљивије ове податке видимо да се зачуђујуће мали број избеглица налазио у Пљевљима, најачем италијанском упоришту и седишту дивизије. Разлоге томе би требало тражити у брзом извлачењу муслиманског становништва пред четницима, односно прекиду путних комуникација између окупаторских гарнизона. Временом ипак, посредством италијанске војске која је обезбеђивала транспорт избеглица, све више њих се склања у Пљевља. Целокупни збег из Метаљке је на пример, са милицијом, под заштитом Италијана пребачен половином фебруара у варош. Доста муслимана из Прибојског среза се такође, склонило у Пљевља. Тако је до 20. фебруара број избеглих у вароши достигао цифру од 4.265 људи. Она се генерално до краја фебруара повећала на 15.510 прогнаних (Метаљка – 100, Горажде – 2.230, Чајничке – 5.305, Рудо – 1.900, Миоче – 140, Прибој 1.120 и Пријепоље – 450). Поред одлива избеглица у Пљевља, примећујемо и њихово смањење у Прибоју, пре свега, због одласка у Сјеницу о чему ће још бити речи.³¹¹⁸

---

³¹¹⁵ „Сарајевски нови лист“ за 27. март 1943., стр. 3.

³¹¹⁶ ВА, Иа, кут. 777, ф. 4, док. 18, стр. 1.

³¹¹⁷ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 208 del giorno 13. febbraio 1943., p. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 1, док. 26, стр. 1.

³¹¹⁸ Ibid, nr. 215 del giorno 20. febbraio 1943., p. 1.

Што се тиче животних услова у којима су се избеглице налазиле, они су свуда били неадекватни и тешки, уз специфичности од среза до среза. У Пљевљима и околини налазило се више хиљада избеглица, размештених по цамијама или јавним зградама. Пошто је генерал Ментасти одбацио половином фебруара молбу генерала Вивалде да се размотри могућност њиховог пребацивања са територије дивизије „Тауриненсе“ у до тада неуgroжена муслиманска села широм Старог Раса,³¹¹⁹ што су тражили и четнички команданти и муслимански прваци, уследила је изградња барака у Пљевљима и Чајничу за њихов смештај. Конструкција истих је завршена до 26. фебруара, што је смањило притисак на градско становништво.³¹²⁰

Муслимани варошани су иначе, од првог тренутка притекли у помоћ. За ту сврху је основан Одбор за помоћ избеглицама, те Одбор за зимску помоћ. О њиховом раду је извештавао „Пљеваљски весник“. У издању за 15. фебруар пише да је Одбор за зимску помоћ прикупио за опскрбу избеглица и сиромашних грађана: 38.280 лира и 12 вагона угља. Генерал Вивалда је додао још 40.000 лира, док је команда места проследила сву зараду од улазница за биоскопске представе. Исти број доноси и афирмативни чланак „Ближњи је увек ближњи“ у коме се позивају сви грађани, без обзира на религију, да безрезервно помогну угроженима. Иницијатива је наишла на добар одзив па су и муслимани и православци давали новац за прогнане.³¹²¹ Одбор за избеглице је такође, на себе преузео обавезе око: адаптације простора за смештај, пре свега у виду лежаја и грејних тела, пружања прве помоћи и одвођења изнемоглих лекару, те набавке и расподеле хране. Вршено је и пркупљање одеће, обуће, сапуна, санитарног материјала и других потребштина од грађана. Овде се као врло похвална показала исламска институција давања милостиње (*зеката*). Неке муслиманске породице су примале избеглице и у њихове домове, негде додуше, уз наплату кирије.

Окупаторске власти су на другој страни, обезбедиле храну из магацина дивизије, те санитарну помоћ за оболеле и рањене.³¹²² У целу причу се укључио и

---

³¹¹⁹ Ibid, Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Taurinense“, Nr. 1016, 15/2/1943., ore 14.30, p. 1.

³¹²⁰ ВА, Иа, кут. 777, ф. 4, док. 11, стр. 1.

³¹²¹ „Пљеваљски весник“ за 15. фебруар 1943. године, стр. 1–2.

³¹²² „Пљеваљски весник“ за 22. фебруар 1943. године, стр. 1.

сам гувернер Пирцио Бироли. Он је за потребе муслиманских избеглица почетком фебруара издвојио позамашну количину хране. Она је раздвојена као једнократна помоћ, приликом чега је сваки изгнаник добио по: 6 кг кукуруза, 800 г пиринча, 500 г шећера, 250 г пасте и 150 г соли. Расподела ових намирница је имала велику улогу у спречавању појаве глади.³¹²³

Помоћ је стизала и преко Дрине, упркос наведеног става владе НДХ и немачких окупаторских власти. Муслимани из Загреба су на пример, крајем фебруара основали Одбор за помоће избеглицима.³¹²⁴ На прикупљању помоћи радило је и муслиманско друштво „*Мерхамет*“ из Сарајева. Њени представници су у више наврата позивали становништво да одвоје средства за угрожене, пре свега „*мухаџирску*“ децу у Горажду, Вишеграду и Чајничу.³¹²⁵ Помоћ је затим, слата најугроженијима. Дана 20. фебруара делегација сарајевских муслимана посетила је збег у Прибоју. Угроженима је притом предала прикупљену новчану суму у висини од 1.000.000 лира, зарад основних животних потреба. Са истим циљем група Сарајлија је наредног дана боравила и у Пљевљима.³¹²⁶ Количина помоћи се не сме занемарити имајући у виду да је Сарајево имало сопствених проблема. Током фебруара наине, у граду, али и Херцеговини и источној Босни, избила је епидемија тифуса која је однела неколико хиљада живота.³¹²⁷

Велики напори да се положај прогнаних олакша, имали су међутим, скроман учинак. Због масе људи смештених у лошим условима на малом простору појавиле су се разне болести. До 16. фебруара у Пљевљима је избила епидемија пегавог и трбушног тифуса, а у Чајничу пегавог. Неадекватан смештај изложио их је великој хладноћи у том периоду. Од промрзлина удова су посебно патила деца, која су за италијански санитет представљала приоритет.³¹²⁸ Њихов „Црвени крст“ је уз помоћ војске предузео мере за сузбијање болести и зараза. Окупаторске власти су отвориле болнице, док су се војни лекари бринули о цивилима. Лечећи

---

³¹²³ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione alpina Taurinense, Nr. 555, 7. febbraio 1943., p. 1.

³¹²⁴ „Sarajevski novi list“ за 23. фебруар 1943., стр. 3.

³¹²⁵ „Sarajevski novi list“ за 8. март 1943., стр. 5.

³¹²⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 215 del giorno 20. febbraio 1943., p. 1.

³¹²⁷ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 2, стр. 23, деп. 1316.

³¹²⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 211 del giorno 16. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Bollettino informativo nr. 208 del giorno 13. febbraio 1943., p. 1.

избеглице оболео је и преминуо др. Ђино Галгани, главни лекар и мајор италијанске војске.³¹²⁹

Ширење болештина поспешивао је константан проблем са исхраном. Избеглице су мало шта донеле са собом, а Италијани нису могли увек да набаве потребну количину. Из унутрашњости у вароши више ништа није пристизало, услед разарања и пљачке, а изгледа и наређења четничких команданата. Као и увек, појавила су се лица која су у туђој несрећи видели прилику за лаку зараду. Стога су забележени случајеви малверзације са прикупљеним стварима за избеглице. Алија Агинчић је према неким сведочанствима, са својим најближим сарадницима узимао и продавао брашно које је од окупатора добијано за избеглице.³¹³⁰

Због неподношљивих животних услова стање духа код муслимана, како стоји у једном документу Команде трупа Црне Горе, било је очајно, а њихово деловање прожето само једном идејом: „*спасити живу главу*“. Стога се код већине избеглих јавља жеља за што скоријим повратком на своја имања. Услов је био разоружавање православног становништва и стварање јаких, чисто муслиманских, или мешовитих жандармерија.³¹³¹ О томе су видели смо Хасанагић и Звиздић писали Биролију. Ова идеја ипак, није пратила реалну ситуацију на терену. А одатле је командант Милешевског корпуса Војислав Лукачевић поручивао италијанској команди у Пљевљима, да би он, уколико окупатор не би кочио процес и предао му избеглице, проблем са њима „*дефинитивно решио за пар сати*“. Како се из наставка документа види четнички командант је планирао да целокупни збег из Пљеваља и Прибоја протера за Сјеницу. Иако су Италијани одбацили Лукачевићев предлог, видевши га као „*тежак подухват*“, показало се да је скорији повратак муслимана у унутрашњост немогућ.³¹³²

---

³¹²⁹ У знак захвалности његовом укупу је присуствовао велики број грађана обе конфесије... „*Пљеваљски весник*“ за 26. април 1943. године, стр. 2.

³¹³⁰ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 141.

³¹³¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 5.

³¹³² Ibid, Situazione nel Sangiaccato, Nr. 895, 12. febbraio 1943., p. 2-3; Споменућемо да је на саслушању пред органима ОЗН-е 1945. године, Лукачевић иако неупитан, када се игром случаја дошло до ове теме, тврдио да је неки други Ђуришићеви официр преговорао под његовим именом

Томе у прилог, поред нових напада на муслимане и њихова села, говори наређење мајора Ђуришића потчињеним јединицама од 9. марта. Оно се односи на употребу напуштених муслиманских имања на територији Лимско-санџачког четничког одреда. Људе је требало привући пропагандом да ће се услед послератне аграрне реформе, земља првенствено давати онима који је сада буду обрађивали. Документи нам кажу да су Ђуришићеви упутни спроведени у Прибојском, а вероватно и у Пљеваљском срезу. Приликом тога је долазило и до сукоба око количине и квалитета преузете муслиманске земље.³¹³³

Увидевши да им четници неће дозволити да се врате на своја огњишта, као и да Италијани немају намеру да промене држањем према колаборационистима, нити да их заувек штите, муслиманске избеглице из Пљеваља и Прибоја почињу да траже алтернативу. Пошто су границе НДХ званично за њих биле затворене, избор је пао на заштитника становништва исламске вероисповести на Балкану, тј. Велику Албанију. Већ 8. фебруара представници муслиманских избеглица из Пљеваља тражили су да им италијанска команда обезбеди пребацивање до граница албанске државе, не знајући да је и тамо ситуација очајна.³¹³⁴

Видели смо да је на исту идеју дошло и муслиманско становништво из Нововарошког среза. Крајем месеца неколико муслиманских првака је захтевало чак, да геврнатор Бироли поради дипломатским везама на њиховом одласку у Алабанију и адекватном смештају. Како је међутим, истовремено извештавао генерал Вивалда, влада у Тирани није желела да из многих разлога, прихвати муслиманске избеглице из Старог Раса.³¹³⁵ Стога је велика већина остала по италијанским гарнизонима, враћајући се постепено месецима на своја имања. Већи број повратника је забележен тек у јуну 1943. године, када је ЈВуО претрпела тежак ударац од стране немачког окупатора током операције „Шварц“.

о муслиманском питању са Италијанима... ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 27. март 1945. године, стр. 21.

³¹³³ ИАБ, BDS, F-344, Pavle Đurišić, str. 11-12; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 34, стр. 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Четничка команда, стр. 2-4.

³¹³⁴ ВА, Иа, кут. 777, ф. 4, док. 3, стр. 1.

³¹³⁵ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943., p. 5.

И тада је међутим, четничка команда наредила Лукачевићу да „*настави са спречавањем повратка Турака*“ у те крајеве.³¹³⁶

Део избеглица међутим, није имао избора. Радило се о муслиманима који су се склонили у Прибој. Четнички прваци, на првом месту свештеник Михаило Јевђевић, су ради притиска на муслимане наредили да се престане са дотурањем хране у варош. Успели су такође, да издејствују измештање пијаца на даљину од 4 км од Прибоја, како би муслиманима, избеглицама и мештанима, максимално отежали снабдевање.³¹³⁷ Италијанска војска је стога, почела да излази са њима из гарнизона у околину Прибоја, помажући им да са згаришта покупе животне намирнице и стоку, истовремено их штитећи од четника.³¹³⁸ То се ипак, показало као недовољно, јер је много тога било опљачкано. Пошто избеглице нису могле да иду у НДХ, нити у Велику Албанију, избор је пао на Сјенички срез. Олакшавајућа околност је била у томе што се до Пријепоља ишло долином Лима, односно путем који су надгледале италијанске трупе, за разлику од оног преко Јабукe, односно од Пљеваља, који су чували Ирићеви четници. Избеглице је из Пријепоља до Сјенице пратила Пачаризова милиција.

Почев од 13. фебруара мање групе муслимана свакодневно напуштају Прибој и одлазе путем Сјеничког среза. Једни су били смештени директно у варош, а други по оближњим муслиманским селима. Прелазак избеглица у Сјенички срез је по данима изгледао овако: 13. фебруар – 457 (директно у варош), 16/18. фебруар – 308, 19. фебруар – 99, 20. фебруар – 413 (са 500 грла стоке), 21. фебруар – 211, 22. фебруар – 274, 25. фебруар – 524, 26. фебруар – 80 и 27. фебруар – 75 избеглица. Укупно 2.441 особа.³¹³⁹ Даљи егзодус је међутим, обустављен. Команда гарнизона у Сјеници обавестила је 25. фебруара пуковника Анфоса, да су закључно са тим даном, сви капацитети за пријем избеглица у Сјеничком срезу, исцрпљени.

³¹³⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1332, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 438 del giorno 22. giugno 1943., p. 6; ВАС, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 28, деп. 2604.

³¹³⁷ ВА, Пресуде војних судова, Војни суд дивизијске области за Санџак, бр. 34, Смртна пресуда свештенику Михаилу Ј. Јевђевићу из Прибоја, 20. март 1945. године, стр. 2.

³¹³⁸ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 206 del giorno 11. febbraio 1943., p. 2.

³¹³⁹ Ibid, nr. 208 del giorno 13. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Comando 3. reggimento, Nr. 367, Informazioni, 18. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 374, Informazioni, 19. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 380, Informazioni, 20. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 382, Informazioni, 21. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 431, Informazioni, 26. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 451, Informazioni, 28. febbraio 1943., p. 1; Ibid, Nr. 380, Informazioni, 20. febbraio 1943., p. 1.

Командант гарнизона у Пријеполју је пренео ове вести генералу Вивалди, траживши од њега да интервенише код гарнизона у Прибоју „*како би се спречио долазак нових избеглица*“ у Сјенички срез.³¹⁴⁰

На другом крају ове избегличке руте, односно у Прибоју налазило се 27. фебруара још увек 1.120 избеглица.³¹⁴¹ Они ипак, нису добили дозволу за пресељење. Муслимане који су пребегли у Сјеницу дочекали су слични животни услови. Неадекватан смештај, опасност од заразних болести (24. фебруара је констатована епидемија антракса у околини Сјенице), те недостатак хране, житарица, али и стоке, која је мучила цео Сјенички срез већ одређено време, представљао је њихову свакодневницу.³¹⁴² Обзиром на снагу муслиманске милиције на овом простору, они су ипак, осећали у извесној мери већу егзистенцијалну сигурност него у Прибојском срезу.

Сумирајући на крају укупан број муслимана по збеговима широм Старог Раса, долазимо до цифре од неколико десетина хиљада људи који су лутали по унутрашњости или били сабијени у градовима. Како нам говоре историјски извори италијанске и албанске провинцијације, крајем фебруара 1943. године у Пљеваљском, Чајничком, Фочанском, Прибојском и Сјеничком срезу било је 17.951 избегло лице. Ту је најмање још 3.500 особа које су илегално прешле Дрину или потражиле уточиште у Вишеграду. Ако овој цифри додамо прогнане муслимане из Бихора који су током јануара кренули према Тутину, Рожају, Пећи или Бјелом Пољу, по нашим истраживањима, операције ЈВуО-а током прва два месеца 1943. године, подигле су са својих имања око 35.000 муслимана. Ово додатно јача теорију о покушају етничког чишћења.

Њихов повратак ће трајати месецима, али ће због лоших животних услова брзо уследити самоиницијатива ка враћању. Слабљење четникчких снага и њихово окретање борби са партизанима, те долазак немачког окупатора, поспешили су овај процес. Тако је крајем априла у Пљевљима остало 2.600 избеглица, а у

---

³¹⁴⁰ Ibid, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 5; Ibid, Nr. 380, Informazioni, 20. febbraio 1943., p. 1.

³¹⁴¹ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Bollettino informativo nr. 215 del giorno 20. febbraio 1943., p. 1.

³¹⁴² Ibid, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., p. 7.

Прибоју око 600. Истовремено се повећавао број православних избеглица, чија је цифра у ово два града нарасла на око 500 људи, што опет показује колико је било превртљиво ратно коло среће.³¹⁴³

***

Муслимански збегови бежећи од четничких напада кретали у неколико праваца – ка италијанским гарнизонима, НДХ и Великој Албанији. Прво и најбоље уточиште нашли су код Италијана, који су им за разлику од периода војних дејстава, сада пружили велику помоћ. О томе сведочи: издржавње око 7.000 избеглих у Бјелом Пољу и околним срезовима, те 15.500 (Пљеваља, Чајниче, Прибој, Горажде, Рудо, Пријепоље и Сјеница) оних који су се склонили у гарнизоне дивизије „Тауриненсе“. Тамо им је прослеђена и велика количина хране (само за Бјело Поље 21 т пиринча, 17 т кукуруза, 1.5 т пасте и 15 т шећера), одеће, лекова итд., а пружана им је и помоћ током изласка на згаришта или пребацивања у друге крајеве (2.400 људи у Сјеничком срезу). Алтернативни смерови били су Дрина где се илегално у НДХ пребацило неколико хиљада муслимана, те Рожајска и Тутинска потпрефектура где се склонило око 7.000 мухамеданаца.

Муслимански војно-политики „партнери“, Велика Албанија и НДХ, нису се најбоље понели у време њихове велике невоље. Како другачије разумети око 1.000 мртвих избеглица од глади и хладноће на граници са Албанијом, спречавање акције против Ђуришићевих снага што би убрзало њихов повратак у Бјелопољски срез, одбијање владе у Тирани да прими избеглице из Пљеваља, Нове Вароши, Сјенице и Прибоја, затаврање моста у Горажду од стране власти НДХ или игнорисање страдања у штампи (писање „*Сарајевског новог листа*“). Стога се муслимани сами организују оснивајући разна тела за помоћ угроженима (Одбори у Пљевљима, Загребу, Сарајеву), а помоћ је масовно стизала и индивидуално (на пример милион лира за муслимане у Прибоју и Пљевљима из Сарајева).

Имајући у виду да је у врло кратком периоду са својих огњишта побегло више од 35.000 људи, њихов нормалан живот био је тешко могућ и поред доста

---

³¹⁴³ ВА, Иа, кут. 741, ф. 4, док. 6, стр. 1.

уложеног труда. Свуда је фалило свега: одеће, обуће, хране, смештаја, огрева, лекова и сл. Појавиле су се и заразе попут пегавог и трбушног тифуса међу прогнанима (Пљевља и Чајниче). Ту су били и нови четнички напади. Немајући куд избеглице су гледале да се у што краћем року врате на имања, а повратак почиње од марта, док се интензивира маја/јуна 1943. године.

9.5. Повратак партизанских јединица и операција „Шварц“

Снаге НОВЈ-а на челу са Врховним штабом незадрживо су наступале током априла и маја 1943. године према територији Гувернатора Црне Горе, подривајући италијански окупациони систем из темеља. Јединице ЈВуО-а, чак и уз подршку Италијана, трпеле су пораз за поразом, који су претили да доведу до краха целе четничке организације на овом простору. Порази четника условили су све мању подршку Италијана, који су суочени са јаким непријатељем, још једном посегли за екстремним кажњавањем цивила као видом борбе. Четнички одговор на новонасталу ситуацију био је нубедљив, што је показало крхкост система организације ЈВуО-а на територији Старог Раса. Одлучујући пораз је одложен само захваљујући повећаној активности немачког окупатора током операције „Шварц“. Ова акција је била искључиво немачка операција. Иако је пажљиво припремана била је само делимично успешна, будући да су се команде оба герилска покрета извукле из обруча. Но и поред тога, јединице НОВЈ-а су претрпеле тешке губитке, док је четнички покрет у Црној Гори је претрпео потпуни слом хапшњем мајора Ђуришића и његових људи.

Пролећна офанзива НОВЈ-а

После победе партизанских снага у бици на Неретви почетком марта,³¹⁴⁴ оне су одмичући од главнине немачких јединица наставиле продор на запад, крећући

---

³¹⁴⁴ Више о само бици и операцији „Вајс“, односно извлачењу партизанске главнине према Црној Гори видети у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, knj. II, Beograd, 1988; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980; *Neretva*, zbornik radova, I–III, Beograd, 1965; Miran Sattler, *Bitka na Neretvi*, Ljubljana, 1978; Ljubo Mihić, *Bitka za ranjenike na Neretvi*, Prozor, 1978; Ahmed Đonlagić, *Bitka na Neretvi*, Sarajevo, 1979; Боривоје С. Радуловић, *Битка на Неретви – војно политичка студија*, Беуенос Аирес, 1975; Branko Perović, *Borbe prvog hrvatskog i prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. : nemačka operacija "Vajs I"*, Beograd, 1977;

се према Црној Гори. Како се показало на том путу није било довољне снаге која би им се супротставила, било у виду ЈВуО-а или италијанске армије. У победничком налету комунистичке јединице су већ крајем марта избиле у долину горњег тока Дрине. У питању су биле I и II пролетерска дивизија НОВЈ-а. Прелазе преко реке браниле су локалне четничке јединице уз подршку јединица Лимско-санџачког четничког одреда и садејство са деловима дивизије „Тауриненсе“.

Командант Нововарошке бригаде Вук Калаитовић писао је мајору Ђуришићу 29. марта да су партизани те ноћи покушали да пређу Дрину у реону Фоче. Он је успео да их одбије употребом минобацача у комбинацији са италијанском артиљеријом, али је поручио да уколико не добије помоћ у оружју и муницији неће моћи још дуго да их сузбија.³¹⁴⁵ Тако је и било. До 8. априла око 1.500 партизана се пребацило преко Дрине код Устоклине. Затим је нападнута и опкољена Фоча, где је требало направити други грудобран за прелазак реке. Италијанска команда је 11. априла проценила да на подручју између Фоче и Устоклине има између 3.500–4.000 припадника НОБ-а.³¹⁴⁶

Дана 9. априла дошло је до жестоког сукоба партизана са италијанским батаљонима „Интра“ и „Фенестрале“ из састава „Тауриненсе“. До судара је дошло код Устоклине. Током борбе окупатор је изгуби 23 човека (3 официра), имао 51 рањеног међу којима два официра и 19 несталих војника. Друга страна је према истом извору имала више од стотину жртава. Захваљујући партизанским нападима „Тауриненсе“ је само у једном дану имала веће губитке него ли током целог периода август 1942. – март 1943. године.³¹⁴⁷

Два дана касније окупаторска војска је имала још један окршај са деловима I пролетерске дивизије, која је била оштрица партизанског напада на овом сектору, и то код Ифсара. Поново су претрпели пораз, чиме је НОВЈ осигурала прелазе

Vojin Navalusić, Bitka za ranjenike na Neretvi 1943. godine, *Pedagoška stvarnost*, 25, 1979; Gojko Miljanić, Operacija „Vajs“ na prostoru Podgrmeča, *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, Bosanska krupa, 1979; Miloje Perišić, Bitka na Neretvi u odabranim dokumentima, *VIG*, 39, 1988.

³¹⁴⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 35, стр. 1; Исто, док. 33, стр. 1.

³¹⁴⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Copia di telegrammi pervenuti al Comando supremo, Nr. 11600, 11. aprile 1943., p. 1.

³¹⁴⁷ Ibid, Nr. 11755, 12. aprile 1943., p. 1; Ibid, Nr. 12112, 15. aprile 1943., p. 1; ВА, Иа, кут. 423, ф. 5, док. 34, стр. 1.

преко Дрине у реону Фоче, те наставила да туче окупатора и потискује га према Пљеваљском срезу.³¹⁴⁸ Генерал Бироли је обавештен 12. априла да су се италијанске снаге (батаљони „*Интра*“, „*Езиле*“ и „*Фенестреле*“), повукли са одбране Дрине у Пљевља. Истог дана напуштено је и Чајниче. Партизани су међутим, своје снаге расподелили око града, да би га тек касније ослободили.³¹⁴⁹

Слично Италијанима поступиле су и јединице ЈВуО-а. Према речима Војислава Лукачевића Милешевски корпус се тих дана буквално распао, јер је људство масовно дезертирало. Он сам је опет био тешко рањен што је додатно деморалисало борце. На другој страни, услед великих губитака на Дурмиторску бригаду капетана Бојовића је престало да се гледа као на активну јединицу. Капетан Никић командант Фочанске бригаде је био заробљен и ускоро по директном Титовом наређењу, ликвидан.³¹⁵⁰ Порази на Дрини приморали су и генерала Михаиловића да помера свој штаб све источније. До 20. априла поново је био у Липову код Колашина.³¹⁵¹

После повлачења непријатеља у широком појасу, снагама НОВЈ-а се отворио простор за продор у Пљеваљски, Прибојски и Бјелопољски срез. О томе колико је била тешка позиција четничких снага у Црној Гори, можда најбоље говори став италијанских власти. Оне су наиме, очекивале даљи партизански продор и чак, предвиђале да ће се Ђуришићеви четници повући са територије Гувернатората Црне Горе у правцу Косова. Стога су 13. априла наредиле команди „Пуље“ да преко Пећке префектуре припреми албанско и муслиманско становништво за овај сценарио. Тај немио задатак поверен је инспектору префектуре Рифату Аголију (Rifat Aggoli). Он је такође, требало и да припреми локално исламско становништво на отпор продору снага НОВЈ-а на Косово. Префект Превеза био је

---

³¹⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 711, ф. 2, док. 31, стр. 1.

³¹⁴⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Nr. 11979, *Scopia di telegrami pervenuti al Comando supremo*, 14. aprile 1943., p. 1

³¹⁵⁰ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22; ИАБ, BDS, В-1144, Nikola Војовић, str. 14; ВА, НОВЈ, кут. 709, ф. 2, док. 5, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 6, 15.

³¹⁵¹ Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 222.

врло скептичан када је у питању било безинцидентно пребацивање четника на његову територију, до чега ипак, није дошло.³¹⁵²

Батаљон „Аоста“ је на другој страни, остао и даље утврђен у Фочи. Италијанска авијација није деловала због лошег времена, а немачка команда у Сарајеву је одбила захтев генерала Вивалде да одблокира варош. Она је ипак, послала делове „Вражје дивизије“ на десну обалу Дрине, у Горажде, где је успостављен јак гарнизон са 2.500 људи. Делови „Вражје дивизије“ ушли су и у Фочу, када су се Италијани, после неколико неуспелих Ђуришићевих покушаја да их одблокира, коначно извукли 6. маја.³¹⁵³

Око 500 партизана се 16. априла пребацило на територији Пљеваљског среза крећући се према Мељачкој општини. Прогонећи четнике нанели су им тежак пораз на прелазима преко Техотине. Већи број њих је дезертирао или се предао. Биле су то прве веће партизанске јединице на овој територији после више од девет месеци. До 20. априла делови I пролетерске дивизије су заузели Мељак, избацили извиђачке делове према вароши, а главнину сада, усмерили према Бјелопољском срезу. Наредног дана разбијена је италијанска посада у Крушеву, после чега су снаге НОВЈ-а осигурале Пљеваљски срез јужно до комуникације Пљевља – Чајниче. Ирићеви четници су до 27. априла сабијени у варош.³¹⁵⁴

У залеђу тих трупа кретала се главнина снага НОП-а која је носила офанзиву. ВШ НОВЈ-а је 19. априла обавештен да су ослобођени Чајниче и Металка. Притом је заробљена велика количина хране и војне опреме, а у Чајниче смештена партизанска болница.³¹⁵⁵ У позадини фронта ове јединице су вршиле мобилизацију и попуну снага ослабљених вишемесечном борбом у Босни. Вршена је и реквизиција хране и стоке за потребе даљих борби. Становништво се као и

---

³¹⁵² AQS_h, fondi 149, v. 1943, d. II-144, f. 5–6.

³¹⁵³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–6/1069, Comando truppe Montenegro, Nr. 12112, Copia di telegrammi pervenuti al Comando supremo, 15. aprile 1943., p. 1; ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 50, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 7.

³¹⁵⁴ ВА, Иа, кут. 423, ф. 5, док. 40, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 711, ф. 2, док. 32, стр. 1.

³¹⁵⁵ ВА, НОВЈ, кут. 9, ф. 2, док. 32, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 50, стр. 1.

увек поделило. Један део је пришао комунистима, док је други бежао од њих под заштиту италијанских гарнизона, присећајући се дешавања од претходне зиме.³¹⁵⁶

Крајем априла око 1.500–2.000 партизана се сударило са четницама на Коврену, а онда и код Павиног Поља. Ове трупе је предводила III Санџачка бригада. Одбацујући идеолошког непријатеља са ових позиција партизани су наставили према Шаховићима и Рибаревини.³¹⁵⁷ Прва пролетерска бригада под командом Данила Лекића је 3. маја избила на линију Матруге – Камена Гора. Одатле је своје делове усмерила ка Бродареву и Комаранима, угрожавајући тако главну комуникацију на овом простору, пут Пријеполје – Бродарево – Бјело Поље. Затим је нанела тежак пораз окупатору код Добракова 10 маја.³¹⁵⁸

Партизани су са друге стране, 4. маја ушли у Шаховиће, а три дана касније већ били у Равноречкој општини угрозивши безбедност моста на Рибаревини. Напад на Васојевиће је иначе, поново постављен за главни циљ партизанских операција на овом сектору.³¹⁵⁹ Напредовање НОВЈ-а пратила је реинсталација позадинских политичких тела, пре свега НОО-а. Стара комунистичка упоришта у деловима Пљеваљском и Бјелопољског среза, поново су, додуше на кратко, оживела.³¹⁶⁰

Преносећи борбу до саме леве обале Лима, партизани су отворили сукобе дубоко у италијанској окупационој зони, обезбеђујући у кратком периоду Фочански, Чајнички, Пљеваљски, те делове Милешевског, Прибојског и Бјелопољског среза. Успех снага НОВЈ-а током априла и маја 1943. године требало би тражити у „гвозденој дисциплини“ и борбености језгра партизанских

---

³¹⁵⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Allegato Nr. 960, Situazione sullo spirito della popolazioni dei territori occupati – messe di maggio 1943., p. 1.

³¹⁵⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando I Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2800, 29. aprile 1943., p. 1; Ibid, Nr. 2801, 29. aprile 1943., p. 1; Ibid, Dal Comando I Sottosettore al Comando 1. battaglione, Nr. 2798, 29. aprile 1943., p. 1.

³¹⁵⁸ Том приликом је убијено чак 144 италијанска и 6 немачких војника, те по један италијански и немачки официр. Заробљено је око 70 италијанских војника, „од којих је већи део стрељан“. Заплењено је 10 пушкомитраљеза, 1 минобацач са 100 мина, 150.000 комада муниције и много санитетског и ратног материјала. Чак 18 италијанских камиона је запаљено... ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 29, стр. 1 – 2; ВА, НОВЈ, кут. 14а, ф. 13, док. 34, стр. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 396 del giorno 11. maggio, p. 1.

³¹⁵⁹ ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 28, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 11.

³¹⁶⁰ *Бијело Поље...*, стр. 528–529.

снага, прекаљеног у борбама широм Југославије.³¹⁶¹ Ударне партизанске снаге биле су и одлично наоружане. Пример за то била је елитна I пролетерска бригада. Она је имала 6 батаљона са укупно 1.465 бораца, наоружаних са 847 пушака, 78 пушкомитраљеза, 15 тешких митраљеза, 7 лаких и 8 тешких бацача мина са више од 1.000 граната, 1.000 бомби и 2 против-тенковска топа са 155 пројектила.³¹⁶²

Тиме је у многоме надмашивала појединачне јединице ЈВуО-а и могла лако да парира италијанском окупатору. Она је и остварила продор до Рибаревине. Комунистима је на руку ишла и несинхронизованост италијанских, немачких и четничких снага у дефанзиви. Немали број пута су се њихове јединице мимоилазиле, а авијација и артиљерија грешком гађала савезничке положаје.³¹⁶³ Како је писао штаб II пролетерске дивизије највећа препрека за НОВЈ током пролећне офанзиве на овим просторима, била је, испоставило се, она природна. Да према овом документу, Дрина није била хладна, брза и дубока, са усеченим коритом, партизанско напредовање према истоку би било и брже.³¹⁶⁴

Мобилизација снага ЈВуО-а широм Србије за борбе у Старом Расу

Успеси партизана у Босни, а затим и њихов продор према истоку, изискивали су што бржи војно-тактички одговор ВК ЈВуО-а. Мајор Ђуришић је 19. марта наредио нову мобилизацију људства на територији Лимско-санџачких четничких одреда. Место окупљања је требало да буду Бољанићи у Пљеваљском срезу. Регрутацију бораца пратила је јака пропаганда међу становништвом, чији је циљ био дезавуисање идеолошког противника.³¹⁶⁵ О озбиљности ситуације по четничке интересе, говори чињеница да је три дана касније, Захарије Остојић први пут позвао јединице „са стране“ у борбу. Јаворски корпус и Драгачевска бригада су наине, добиле наређења да се окупе и крену за Црну Гору. Остојић је

---

³¹⁶¹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Nr. 4076, Note sui partigiani, 20. maggio 1943., p. 1-2, 3, 5.

³¹⁶² ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 50, стр. 3-4.

³¹⁶³ Половином априла немачка авијација је грешком бомбардовала Пљевља и Пријепоље. Немачки авиони су чак у два наврата бацали бомбе на Пљевља. Том приликом је страдало неколико цивила, док су у Пријепољу рањена два италијанска војника... ВА, Иа, кут. 423, ф. 5, док. 40, стр. 1.

³¹⁶⁴ ВА, НОВЈ, кут. 371, ф. 3, док. 8, стр. 1-2.

³¹⁶⁵ ВА, Иа, кут. 423, ф. 5, док. 12, стр. 1; ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 13.

сматрао је да је њихов покрет од „историјског значаја“ за резултат грађанског рата.³¹⁶⁶

После избијања партизана на леву обалу Дрине, Ђуришић је 2. априла одлучио да мобилише последње резерве са његовог терена. Да би прикупљање трупа и њихово одржавање у формацијама било ефикасније, мобилизацију је пратило оснивање Преких судова при бригадама. Бораца је међутим, и даље фалило, а дезертирања су се наставила. Томе у прилог говори стално ширење мобилизацијског појаса, сада на простор Јаворског, а затим и на сектор Пожешког, Расинског и II Равногорског корпуса. Стога ће у наредних месец дана доћи до највећег окупљања снага ЈВуО-а на територији Црне Горе и Санџака у дотадашњем периоду рата.³¹⁶⁷

Заповести о мобилизацији биле су међутим, једна, а њихово спровођење у дело, показаће се, сасвим друга ствар. При скупљању људства, поготово оног које до тада није имало веће покрете, четнички команданти су се сусретали са многим проблемима – одбијање народа да напусти сетву, масовно дезертирање,³¹⁶⁸ слаба идеологизација људства, опасност од муслиманске милиције у залеђу, комунистичка пропагандна, временски услови, препрека које је постављао окупатор и сл. Ту је била и чињеница да су неке раније мобилизације биле само делимично успешне, за шта нико није сносио последице.³¹⁶⁹ Било како било, од краја марта врши се убрзано прикупљање људства Милешевског, Лимског, Пожешког, Равногорског, Јаворског и Расинског корпуса.

Околином Рашке се током друге половине марта пронела вест о мобилизацији Студеничке бригаде и њеном преласку у италијанску зону. Причало се да капетан Цветић води људе у бробу против партизана у Босни. Сељаци су се стога јавно питали како ће их четничка команда прехранити и ко ће бринути о њиховим

---

³¹⁶⁶ ВА, ЧА, ДМ–Ш, 139/2, стр. 22, деп. 2603.

³¹⁶⁷ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 18, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 1, док. 14, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 13, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 29/а, стр. 1.

³¹⁶⁸ Ђуришић је запретио Прибојској бригади да ће послати казнену експедицију на њихов срез уколико се људство не врати у Фочу, одакле је до 31. марта, већ два пута било утекло... ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 18, стр. 1.

³¹⁶⁹ Командант Милешевског корпуса капетан Лукачевић жалио се да му је на пример из Прибојског среза за борбе на Неретви стигло само 200 бораца, док је он очекивао најмање 800 људи... ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 7, стр. 1.

домаћинствима када их напусте.³¹⁷⁰ Њихова сумњичавост била је између осталог, изазвана и тиме што су бугарске и Љотићевске трупе већ данима уз велико насиље претресале Студенички, али и Моравички срез, у потрази за сада одметником, Машаном Ђуровићем. Те потере су додатно отежале прикупљање људства. Нису помогле ни отворене претње, ни ликвидације оних који су избегавали четнике.³¹⁷¹

Што се тиче војводе Ђуровића, он се пребацио у илегалу и приступио Михаиловићевој организацији. Затим је са већим делом одреда (неколико стотина људи) 28. марта додељен мајору Остојићу и већ почетком априла ступио у борбу са партизанима на Дрини.³¹⁷² Неки Машанови официри попут поручника Арсенија Јовановића, су потом коришћени за мобилизацију сељака ближих војводи Сухопланинском у Студеничком, Косовско-митровачком и Дежевском срезу. И њима је међутим, народ пружао тврд отпор.³¹⁷³

Ако је рад на ангажману трупа из Студнеичког среза био лош, онда је онај у Моравичком, а поготово у Дежевском срезу, доживео прави колапс. Дежевска бригада за борбе против НОВЈ-а на територији Санцака није дала ниједног јединог човека, укључујући и командата јединице Драгора Павловића и људе у његовом штабу, иако јој је мобилизацијски рок био више пута продужаван. Главни разлог томе била је претња албанских власти из Новог Позара да ће напасти српска села, али и лош политички рад команданта бригаде. Генерал Михаиловић је стога послао оштру критику поручнику Павловићу, која је довела до његове смене са места заповедника Дежевске бригаде.³¹⁷⁴

У суседном Моравичком срезу поручник Катанић је јадиковао да „*прикупљање људства иде врло тешко, зато што више тамо нема Срба*“. Они који су се и одазвали позиву нису са собом донели оружје, знајући да команде бригаде немају чиме да их наоружају. Неки официри су били потпуно скрхкани услед оваквог

---

³¹⁷⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 20.

³¹⁷¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 133.

³¹⁷² ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 69, деп. 2797 и стр. 75, деп. 2830; ВА, ЧА, кут. 162, ф. 2, док. 6, стр. 1.

³¹⁷³ ВА, НДа, кут. 24а, ф. 5, док. 44, стр. 3.

³¹⁷⁴ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 3, деп. 2690.

развоја догађаја. Поручник Мирко Андрић је због тога извршио самоубиство. Његова смрт потресла је целу бригаду, а Катанић је наредио да се од сељака „*коље ко год не доноси оружје*“. Проблем са оваквом врстом саботаже био је нерешив не само за Катанића, већ и за надређеног му Цветића. Он је стога писао ВК ЈВуО-а да му дозволи довођење и ненаоружаних бораца, који би се опскрбили на фронту.³¹⁷⁵

Поред свега наведеног прва група четника Јаворског корпуса окупила се на Голији до 29. марта. Два дана касније капетан Цветић и поручник Катанић кренули су према Лиму. Студеничка и Моравичка бригада су имале само 250 четника. Остатак је требало да крене 8. априла.³¹⁷⁶ Према плану део људства је кренуо тог датума, али број бораца није био ни приближан оном који је Цветић очекивао. Четници су тако по снегу до колена, ноћу, кренули у Сјенички срез. На граници су се, вероватно код Брњице, сукобили са мањим одељењем немачких граничара, растерали их и затим прешли на територији црногорског гувернатора.³¹⁷⁷

Са овим четницима кретао се и Божа Ћосовић са његовим борцима, али је као и увек поступао по сопственом нахођењу. Пошто није испоштовао Остојићево наређење, поручник Катанић је још два пута морао да га позива како би се коначно покренуо према Лиму почетком априла. Но и после тога Ћосовић је наставио по старом.³¹⁷⁸ Михаиловић је са њим коначно изгубио српљење 9. априла када му је наредио да „*без икаквог даљег одлагања*“ дође у Фочански срез, у село Ифсар.³¹⁷⁹ Војвода Јаворски ће се оглушити и на ово наређење. Вук Калитовић је месец дана касније писао Михаиловићу да „*Јаворац никога не слуша и не жели уопште да креће за Санџак*“. Затим су ВК ЈВуО-а пристигле вести да се

---

³¹⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 37, деп. 2583 и стр. 77, деп. 2854 и стр. 55, деп. 2706.

³¹⁷⁶ Исто, стр. 71, деп. 2814.

³¹⁷⁷ Код људства Јаворског корпуса које се одазвало позиву одмах се појавио проблем наоружања, муниције, исхране, одевања и одржавња личне хигијене. Капетан Цветић се жалио Михаиловићу и да су му људи слабо наоружани. Према сведочанству једног подофицира борци Јаворског корпуса су били „*сасвим голи и боси*“, те без хигијенских потребштина. Лош морал је био пратећа појава. Жалбе да су људи неборбени, да пљачкају и верују „*у непобедивост партизана*“, били су свакодневне... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 24; ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 69, деп. 2797 и стр. 92, деп. 2960; АС, БИА, збирка 267, Историјат Ивањице, стр. 25.

³¹⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 97, деп. 2988.

³¹⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 3, док. 2, стр. 1.

Ћосовић састао са надолazeћим немачким снагама.³¹⁸⁰ После тога министар војске и морнарице је коначно ставио Ћосовића ван закона, што ће убрзо довести до његове ликвидације.

Доста боља ситуација је била по копаоничким селима, где је био распоређен Расински корпус мајора Драгутина Кесеровића, једна од најбољих јединица ЈВуО-а. Они су се прикупљали током целог априла. Затим је Кесеровић лично повео Расински корпус према долини Лима. Током ноћи 30. априла широм Студеничког и Дежевског среза биле су постављене страже, да би се око 1.200 Кесеровићевих четника пребацило до Сјеничког среза. Почетком маја они су већ били дубоко у италијанској окупационој зони.³¹⁸¹

Северно одатле, командант II Равногорског корпуса капетан Предраг Раковић је имао мање успеха у Трнавском, Жичком, Љубићком и Драгачевском срезу. Он је сходно наређењима прогласио мобилизацију на свом терену 20. априла.³¹⁸² Показало се као и на другим местима да организација ЈВуО-а има велику подршку у народу, али да када је било потребно ићи у борбу, нико није био спреман на то. О томе какав је био одзив код сељака говоре нам извештаји начелства Краљевачког округа. У једном од њих стоји: *„Мобилизација је спроведена у срезовима Трнавском, Љубићском и Жичком, насилним одвођењем и под претњом смртне казне“*. Да се није радило само о формалним претњама види се из тога да су четничке тројке имале налоге да убију сваког ко би се оглушио о позив, што су често и чиниле. Циљано је на младиће између 20–30 година. Припадници СДС-а их у томе нису ометали. И на тај начин је међутим, мобилизација успела значајније само у Љубићком срезу, одакле је Раковић био родом.

Извесног успеха је имао и поручник Дача Симовић у Драгачевском срезу, али су борци одмах на почетку марша почели да дезертирају. И на другим местима је већина сељака бегала из одреда чим би се указала прилика, скривајући се по варошима. Повратници су такође, ширили панику. Окупационе власти су на другој страни, потурале гласине да четници иду у Босну или чак, на Јадранско

³¹⁸⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 5, 15.

³¹⁸¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 36; ВАС, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, стр. 7.

³¹⁸² Zbornik NOR-a, tom 2, knj. XIV, str. 618.

море, што је додатно плашило становништво. Уз доста муке Раковић је успео да прикупи између око 800 бораца, те да их почетком маја покрене ка југу. Краљевачко окружно начелство је предвиђало да ће велико незадовољство сељака знатно ослабити ЈВуО у овим крајевима, те уздрмати до тада велики углед Михаиловића у народу.³¹⁸³

На територији Милешевског корпуса одзив бораца је био бољи, будући да су се борбе са НОВЈ водиле на његовој територији. Донекле олакшавајуће околности биле су те, да су бригаде већ неколико пута у кратком периоду биле позиване и војно ангазоване ван матичних срезова. Ту је био и незаобилазни верски фактор, односно страх од напада муслиманских снага. Борбено стање корпуса је међутим, било далеко од доброг. Док је мобилизација у Нововарошком, Прибојском и донекле Пљеваљском срезу некако извршена, у Сјеничком и Милешевском је пропала. Томе је кумовало и ново рањавање капетана Лукачевића, који је задобио тешку озледу на грудима, па се лечио у Нововарошком срезу дуже време.³¹⁸⁴

Селимир Поповић командант Штаваљског батаљона је половином априла одбио да људе из свог одреда одведе у правцу Дрине како би узели учешћа у борби против комунистичких снага. Разлог његове пасивности била је опасност од напада милиционера.³¹⁸⁵ Из истог разлога је код својих кућа остао и остатак Сјеничке бригаде. Народ се затим услед почетка муслиманске офанзиве разбежао по планинама или утврдио по селима. Стога њен командант потпоручник Милан Шекуларец није за више од месец дана одвојио ниједног човека за борбу ван среза. Узалуд је Вук Калаитовић претио да ће га извести пред суд и тражио да „стреља“ колебљивце. Ситуација је остала непромењена.³¹⁸⁶

Све слабости четничког покрета на територији Милешевског среза показале су се током марта, априла и маја. Са ове територије је иначе, отишло једва око 200 људи и у борбу са муслиманским снагама, иако је у околним срезovima

---

³¹⁸³ ВА, НДа, кут. 23, ф. 1, док. 8, стр. 1–2; ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, стр. 6–7; ВА, НДа, кут. 22, ф. 8, док. 27, стр. 2.

³¹⁸⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 23.

³¹⁸⁵ ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљеших Вјекослава..., стр. 46; ИАБ, BDS, J-314, Вођо Јаворски, стр. 66.

³¹⁸⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 17; ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 12, стр. 1; Шекуларец је и званично 8. маја писао Калаитовићу да не може да мобилише бригаду... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 47/а, стр. 1.

мобилизација народа била потпуна. Сада међутим, она није дала никакве резултате и довела до распада система ЈВуО у пријепољском крају. На први позив команде Милешевске бригаде половином марта нико се није одазвао, због како се наводи „*разорне комунистичко-партизанске пропаганде из Пријепоља*“. У априлу је током покушаја мобилизације в.д. команданта бригаде Милинко Радовић и физички нападнут од стране команданта једног од батаљона. Онда му је дезертирала цела штабска чета, после чега је сам морао да бежи преко Лима.

У међувремену, дугогодишњи командант Милешевске бригаде капетан Кијановић је смењен и наређена је његова ликвидација.³¹⁸⁷ Стога почетком маја бригада није имала ниједног човека спремног за борбе ван свог реона. Узалуд је Радовић покушавао да убеди италијанску команду у Пријепољу да има под собом 300 људи, да би му одобрили муницију, храну и одећу.³¹⁸⁸ О томе је писао и поручник Калаитовић жалећи се капетану Лукачевићу да је Милешевски срез у расулу. Лукачевић му је ускоро одобрио да срез стави под његову команду да би се спровело какво-такво окупљање људства.³¹⁸⁹

Са интензивирањем борби на територији Санцака и Црне Горе између НОВЈ-а и ЈВуО-а током маја, односно акција окупаторских и квинслиншких јединица у залеђу тог сукоба, постало је јасно да је четничка мобилизација „*претрпела потпуни неуспех*“. Пораз дотадашње организације је био утолико већи јер се прикупљање људи водило под паролом одсутне битке против комуниста и одбране Србије.³¹⁹⁰ То показују и статистичке бројке, али и изјаве водећих људи покрета. Наиме, према статистици броја корпуса, бригада и бораца коју је водила ВК ЈВуО-а, види се да се на бојном пољу појавио знатно мањи број од очекиваног. Примера ради II равногорски корпус требало је да располаже са 7.500 људи, док је Раковић са собом повено 800 бораца. Јаворски корпус на другој страни, је био још веће разочарење. Он је на папиру имао 5.591 четника, док је у италијанску прешло нешто више од 250 бораца. За Дежевску бригаду се рачунало да располаже са 1.218 људи, од којих се ниједан није одазвао позиву (!).

³¹⁸⁷ ВА, Ча, кут. 143, ф. 1, док. 13, стр. 3–4.

³¹⁸⁸ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 385 del giorno 30. aprile, p. 5.

³¹⁸⁹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 10, 18.

³¹⁹⁰ ВА, НДа, кут. 24, ф. 2, док. 8, стр. 7.

Слично је било и унутар Милешевског корпуса. Милешевска и Сјеничка бригада нису одвојиле ниједног човека за операције против НОВЈ-а, а процењено је да оне морају имати барем 2.970 људи и 2.303 пушке.³¹⁹¹ О лошим резултатима пролећне мобилизације говори и чињеница да је већина Ђуришићевог људства сматрала да се партизанима „не може ништа без помоћи са стране“ и тражило од свог команданта да као и раније замоли за помоћ генерала Недића. Требало би на крају, навести и мишљење генерала Михаиловића. Он је крајем јуна писао да је за низ пораза које су његове снаге претрпели у кратком периоду између осталог била одговорна и лоша мобилизација „која је упропастила дух“ код бораца.³¹⁹²

Партизанско-четничке борбе на Дрини и Лиму

Слаба борбеност четничких снага после пораза на Неретви, те немогућност бржег и већег мобилисања људства из околних крајева, омогућиле су партизанима да направе брз продор. Иако су четничке снаге биле бројне (по партизанским подацима десну обалу Дрине је чувало око 2.500–3.000 добро наоружаних бораца),³¹⁹³ морал им је био слаб. Узалуд је мајор Остојић позивао потчињене да Дрину морају бранити „до последњег човека“, те да свако дезертирање „казне смрћу“. Ништа већа корист није била ни од широке подршке италијанског окупатора.³¹⁹⁴ Стога су после неколико жестоких окршаја са здруженим четничко-италијанским трупама које су водили Остојић и Лукачевић, партизанске снаге успеле да се пребаце преко Дрине у првим данима априла и направе грудобране код Фоче и Устоклине. Италијанске власти извештавале су да се 10. априла четничке снаге повлаче у расулу са десне обале Дрине и да НОВЈ угрожава њихове гарнизоне у Фочи и Жабљаку. Броз је командовао да се четницима у Црној Гори мора задати „одлучан ударац“ после којег више неће постојати.³¹⁹⁵

Доласком Ђуришића у Фочански срез четничке снаге су се у извесној мери консолидовале. Он је затим успео да заустави продирање II пролетерске дивизије под командом Пека Дапчевић, која је покушавала да се пробије у Црну Гору. До

³¹⁹¹ ВА, ЧА, кут. 7, ф. 3, док. 29, стр. 1–2.

³¹⁹² ВА, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 5; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 3–4, деп. 2692.

³¹⁹³ ВА, НОВЈ, кут. 731, ф. 2, док. 14, стр. 1.

³¹⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 162, ф. 2, док. 4, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 162, ф. 3, док. 3, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 4, док. 33, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 162, ф. 3, док. 6, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 12, стр. 1.

³¹⁹⁵ ВА, ЧА, кут. 423, ф. 5, док. 33, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 9, ф. 1i, док. 15, стр. 1.

преокрета је међутим, дошло у току ноћи 17/18. априла у реону Челебића. После тешке битке која је трајала неколико часова партизани су ушли у овом место и потисли Ђуришића са Колашинском, Дурмиторском и Бјелопољском бригадом, Ибарским четничким одредом Машана Ђуровића и Васојевићком јуришном бригадом. Према партизанским изворима стоји да су четници узгубили 250 људи и велику количину оружја.³¹⁹⁶

У међувремену, делови I пролетерске дивизије су ушли у Пљевљски срез. Тамо су се сукобили са јаким четничим снагама и деловима „Тауриненсе“. Већ 19. априла „пролетери“ су разбили Пљеваљску бригаду Јована Јеловца са око 300 бораца код села Глиснице западно од Пљеваља.³¹⁹⁷ Будући да су се четници константно повлачили према вароши, борбе су пренете до самог предграђа. Снаге ЈВуО-а су се ту одржале, захваљујући заштити италијанске артиљерије, која је тукла по партизанима када би год покушали да их нападну.³¹⁹⁸ Поново се распламсало и насиље над цивилима. Мајор Остојић је наредио свакој јединици да на реону дејства *„похвата большевике мештане и стреља на лицу места, а имовину им заплени“*. Захваљујући овоме одређени број партизана, углавном оних на силу мобилисаних, предао се одмах италијанској команди у Пљевљима, доносећи информације о јачини и покрету НОВЈ-а.³¹⁹⁹

Као и раније, ни друга страна идеолошке матрице није била блажа према цивилима. Партизани су наине, крајем априла широм Пљеваљског среза прогласили општу мобилизацију мушкараца између 18–35 година. Окупљање је било присилно уз конфискацију имовине и паљевину кућа оних који се не би одазвали у предвиђеном року. На тај начин снаге НОВЈ-а су крајем априла у Пљеваљско срезу бројале око 1.500–2.000 бораца. Оне су биле распоређене у три бригаде: III Санџачку, III и VII крајишку бригаду. Болница је смештена у село Мељак.³²⁰⁰

---

³¹⁹⁶ Бјело поље..., стр. 524.

³¹⁹⁷ ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 50, стр. 1.

³¹⁹⁸ ВА, НОВЈ, кут. 711а, ф. 16, док. 5, стр. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 385 del giorno 30. aprile, p. 2.

³¹⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 162, ф. 3, док. 21, стр. 1.

³²⁰⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 386 del giorno 1. maggio, p. 3; Ibid, Notiziario Nr. 384 del giorno 29. aprile, p. 6; Ibid, Notiziario Nr. 385 del giorno 30. aprile, p. 2.

Паралелно са операцијама у околини Пљеваља, тачније до 24. априла, партизанска офанзива стигла је до Жабљака и Шавника. Под јаким борбама јединице НОВЈ-а су ушле у обе вароши и продужиле према Никшићу. Током окршаја је између осталог у заседу ухваћена Нововарошка бригада ЈВуО-а, која је десеткована и приморана на повлачење у матични срез.³²⁰¹ ВШ НОВЈ-а је затим убацио I пролетерску бригаду у средиште сукоба. Њој је наређено да се из Чајничког среза пребаци на линију Коврен – Шаховиће – Равна Рјека. Одатле је требало да поруши мост у Рибаревини, одсече Бјело Поље од Берана, ослободи га и припреми офанзиву на Васојевиће. Паралелно са тиме борци ове бригаде су морали да пресеку и комуникацију Пријепоље – Пљевља, односно Пријепоље – Бјело Поље и тако онемогуће алпинцима из ових вароши да евентуално упуте помоћ „Венецији“.³²⁰²

ВК ЈВуО-а се сконцентрисала на одбрану десне обале Лима, као и на заштиту виталне статешке тачке у Црној Гори, Колашина. Ђуришић је 29. априла обавестио италијанску команду да на линији Никшић – Колашин – Мојковац – Шаховиће има под својом командом око 4.600 бораца, од којих су четвртину чинили они управо мобилисани. На северу Ђуришић је могао да рачуна на око 900 бораца Милешевског корпуса, који су запосели прелазе преко Лима од Прибоја до Пријепоља. Ове трупе је у одсуству капетана Лукачевића, предводио поручник Калаитовић чије се штаб налазио у окупираној Новој Вароши.³²⁰³

На дан 4. маја четници су покренули контранапад на линији Коврен – Бистрица – Вашково, према Косаници. Истовремено је почела и офанзива од Пљеваља уз помоћ италијанске артиљерије, а спремила се и акција према Шавнику и Жабљаку. Четнике је на правцу од Шаховића дочекала цела I пролетеска дивизија, са артиљеријом и великим бројем аутоматског оружја. Иако су четници имали одређеног успеха у почетку, брзим маневром „пролетера“ код Коврена, њихове трупе под командом Остојића су доживеле тежак пораз. Према извештају Данила Лекића четници су били потпуно изненађени и захватила их је

³²⁰¹ ВА, НОВЈ, кут. 9, ф. 2, док. 36, стр. 2.

³²⁰² ВА, НОВЈ, кут. 14, ф. 5, док. 31, стр. 1; ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 27, стр. 1.

³²⁰³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 384 del giorno 29. aprile, p. 3-5.

„страховита паника“. Пре повлачења испалили су на партизане само 3 метка. Потом се развила борба за Шаховиће, које су четници јаче бранили неколико сати, пре него што су се и одатле повукли.³²⁰⁴ Капетан Перхинек јавио је стога Италијанима 5. маја да су Коврен и Шаховићи у рукама комуниста. Он је дадао и да има под „командом“ 1.700 четника, али да су се они углавном разбежали на све стране после пада Шаховића. Стога су се снаге ЈВуО-а повукле и из Павиног Поља и тако партизанима препустили целу леву обалу Лима.³²⁰⁵

У наредна два дана I и III пролетерска бригада наставиле су да притискају четнике и према југу. Тако су их до 7. маја одбациле на леву обалу Таре и опколиле Мојковац.³²⁰⁶ Генерал Михаиловић био је врло незадовољан тиме. Он је критиковао Ђуришића што је Шаховиће оставио без већих снага и тражио од њега да га што пре поврати. Упутио га је да држи положаје без обзира на све и да тражи помоћ „са свих страна“, јер је и даље највеће наде у успех везивао за њега. Масовно дезертирање је пропратио речима да „Санџаклије мисле да само беже и да се други бије за њих“, док је и људство Баја Станишића било „испод сваке критике“.³²⁰⁷

Један од одреда који је дезертирао код Шаховића био је и Ибарски четнички одред војводе Ђуровића са око 200 људи. Пошто се Ђуровић већ два пута без дозволе повукао, он је предложио Михаиловићу да му омогући повратак у околину Рашке. Као залог лојалности, требало је да остане његово људство које би преузео потпуковник Драгослав Павловић (на крају их преузео Радуре Радовић). Михаиловић је дозволио Ђуровићу да се повуче са фронта, али како се показало само да би га нешто касније ликвидирао. Чувши да им командант одлази и људство се распршило.³²⁰⁸

Даље напредовање снага НОВЈ-а између осталог, спречио је долазак II равногорског и Расинског корпуса. Мајор Кесеровић је 4. маја преко Штавља и

---

³²⁰⁴ ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 28, стр. 1–2.

³²⁰⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 390 del giorno 5. maggio, p. 4–5; ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, стр. 5–6, деп. 1972 и стр. 12, деп. 1996.

³²⁰⁶ ВА, НОВЈ, кут. 707, ф. 1, док. 28, стр. 2.

³²⁰⁷ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, стр. 12, деп. 1998 и стр. 16–17, 20–21, деп. 2016, 2041.

³²⁰⁸ ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 25–26; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 6.

Јадовника избио на Лим са више од хиљаду прекаљених бораца, од којих се очекивало да преокрену ток сукоба. За Расинским корпусом кретало се око 1.000 људи капетана Раковића и Цветића. Снабдевање им је међутим, било отежано будући да је Раде Кордић, на чијој су се територији обрели, храну продавао врло скупо, што је неке офицере у ВК ЈВуО-а навело да закључе како је исти „*обичан разбојник и уцењивач*“. Овај профитерски став ће га скупо коштати.

Поменути корпуси су имали да се затим, консолидују на десној обали Лима и то у Бјелопољском срезу (Врбница, Затон и Дубово). Даље су морали да се повежу са људством Војислава Лукачевића на северу ради заштите реке и планине Златар, преузму неколико стотина бораца од Калаитовића и у повољном тренутку крену у контра-офанзиву.³²⁰⁹ Кесеровић је требало да окупи све снаге у Затону, придружи им бегунце из разних јединица који су прелазили Лим, реорганизује и употреби. Михаиловић је Кесеровићу наложио и да спроведе мобилизацију људства на десној обали Лима. Према онима који нису желели да се боре требало је применити „*најдрастичније мере*“ и поубијати „*све што не ваља и то одмах*“. Већина Кесеровићевих четника је ипак, била „*гола и боса, без муниције*“, те исцрпљена од 15-дневног марша са Копаоника. Стога је свим заповедницима на територији Старог Раса ВК ЈВуО-а поручила да се Кесеровић и Раковић „*не могу борити за друге који неће да се боре*“ и тражено њихово максимално садејство.³²¹⁰

Четничка резерва се комплетираола 9. маја када је капетан Раковић стигао у Затон. Он је дошао без Калаитовићевих бораца, који су задржани у Нововарошком срезу ради одбране од евентуалног муслиманског напада. До тада су Кесеровићу дошле и снаге Јавроског корпуса. Показало се да је то било у правом тренутку будући да су партизани истог дана напали италијански гарнизон у Бјелом Пољу, односно притисли мост на Рибаревини. Пошто је Ђуришић био стациониран у околини Колашина, Михаиловић је наредио да Кесеровић преузима целокупну власт у долини Лима. Он је такође, још 7. маја писао да ће доћи у Затон и сам се

---

³²⁰⁹ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, стр. 1, деп. 1958 и стр. 3, 8–9, 12, деп. 1966–1967, 1979–1980, 1995.

³²¹⁰ Исто, стр. 12, 15, 16–17, 19, деп. 1996, 2014, 2018, 2020, 2032 и стр. 19, деп. 2033.

ставити на чело трупа. Планирао је да их лично предводи у борби са комунистима, да би смањио дезертирања.³²¹¹

Непосредно пред дуго припреману четничку офанзиву 11. маја снаге НОВЈ-а држале су Пиву, Шавник, Жабљак, Дурмитор и Сињајевину, те делове Пљеваљског и Бјелопољског среза. ЈВуО је одбрану држао код Никшића, Колашина, Бјелог Поља и Нове Вароши. Павле Ђуришић је располагао са неких 3.500 људи око Колашина (Лимски корпус, Дурмиторска бригада, Колашинска бригада итд.), док је Кесеровић имао око 2.000–2.500 бораца.³²¹²

До нових окршаја између ЈВуО-а и НОВЈ-а међутим, није дошло, јер се у дешавања на терену пресудно умешао немачки фактор. Четничка команда је наиме, 14. маја писала да се немачка војска налази у Сјеници, Новој Вароши, Пријепољу, Прибоју, Чајничу, Пљевљима, Бјелом Пољу, Беранама, Андријевици, Колашину, Подгорици и Фочи. Стога је постало јасно да се припрема већа немачка операција.³²¹³ Сутрадан, са почетком операције „Шварц“, оствариће се највећи страхови на оба пола идеолошког сукоба.

Немачки фактор

Слабљење фашистичке Италије као једне од спона „Осовине“ широм бојишта Европе и Африке, све чешћи гласови о њеном иступању из рата и могућем искрцавању савезничких трупа на Балкану, те јачање антифашистичких покрета, поготово партизанског, приморали су немачке власти да одговоре на ове изазове. Реакција је уследио у виду операције „Шварц“ коју су током маја и јуна 1943. године, спровеле немачке, италијанске, бугарске и хрватске трупе. Њен циљ било је уништење снага НОВЈ-а и ЈВуО-а на територији Гувернатората Црне Горе, пре свега изоловањем на неприступачни простор између Таре и Пиве, даље, обезбеђење јадранског залеђа од англо-америчког десанта и донекле подупирање посрнулог италијанског савезника. Припреме за операцију почеле су готово одмах

---

³²¹¹ Исто, стр. 17–18, деп. 2025, 2028, 2031 и стр. 20–21, 27, деп. 2041, 2046, 2084; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 395 del giorno 10. maggio, p.

³²¹² Ibid, p. 2–3.

³²¹³ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, стр. 36, деп. 2134.

после неуспеха окупатора да уништи партизанску главнину на Неретви.³²¹⁴ Овога пута међутим, оштрица акције је требало да окрзне и Михаиловићев покрет. Адолф Хитлер је знао да ће доласком савезника четници напустити сарадњу са Италијанима и окренути оружје против њих. Иако је операција најављена још половином марта, њени прави циљеви су скривани од Италијана до самог почетка акције, без обзира што се рачунало на њихово активно учешће.³²¹⁵

Један од главних праваца немачког наступања у предстојећим војним дејствима био је онај који је водио са Војно-управног подручја Србије према долини Лима. До ње је требало стићи преко Сјеничког, Нововарошког и Прибојског среза. Будући да Италијани нису прецизно обавештавани о немачким плановима, ова намера се морала деликатно припремити. Пре већих покрета на југ требало је на првом месту, рашчистити са четницима у сопственом дворишту. Стога је током марта уследило разоружавање последњих легализованих четничких одреда при Недићевој управи. Речју, немачки војници упали су 6. марта у штаб Дринске групе оружаних одреда у Ужицу, опљачкали га и ухапсили 9 лица међу којима 4 официра и 2 подофицира. Слободе је лишен и командант одреда потпуковник Момчило Матић који је са осталим заробљеницима спроведен за Београд.³²¹⁶

Разоружање Ибарског четничког одреда (Ц-54) Машана Ђуровића није ишло тако глатко. Одред је званично распуштен 11. марта, што је обнародовано дан-два касније широм Студеничког среза. Као разлог наведене су „*грешке и кривице*“ команде одреда. Људство је позвано да се преда, како њихове породице неби сносиле репресалије од окупатора. Неколико дана раније Ђуровић је био позван на преговоре код генерала Недића, али је овај, претпостављајући на основу дојаве

---

³²¹⁴ К. Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941–1943*, Београд, 2009, стр. 421.

³²¹⁵ D. Nenezić, *nav. del.*, str. 131.

³²¹⁶ ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 26; ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 28; У наредним данима људство је почело да се осипа и оставља пругу и границу незаштићеним. То је изазвало страх код избеглица из Босне у овим крајевима, којих је било око 15.000. Делови снага из Златиборског и Рачанског среза су са оружјем побегли према Црној Гори и Херцеговини или отишли кућама, док су они из Вишеградског среза разоружани од стране Немаца. Крајскоманда из Ужица је затим, новом команданту мајору Лазару Јанићу, наредила да разоружа људство Дринске групе до 15. марта, што је убрзо завршено... ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 27, стр. 1.

обавештајаца ЈВуО-а да ће бити ухапшен,³²¹⁷ одбио да иде и послао делегацију која је враћена без и да се срела са председником владе. О разоружавању Ђуровића цивилне власти на територији Косовско-митровачког округа нису знале ништа до 10. марта увече. Главни део операције требало је да изнесу бугарске трупе из Рашке и Краљева. Током 10. марта је „30 камиона пуних бугарских војника“ кренуло да разоружа делове Ибарског четничког одреда у Брвенику, Ушћу, Студеници и Јошаничкој бањи. До поднева Бугари су извршили и блокаду Рашке. Њихови покрети међутим, нису пратили план који су израдили Немци. Поготово је критикован командант батаљона из Краљева официр Павлов.

Захваљујући дојави коју је добио из, како је сматрала немачка тајна полиција, анонимног извора у Недићевој влади, Ђуровић је већ 9. марта напустио Рашку. Истовремено је и већина његовог људства прешла у илегалу. Стога је током 10. марта ухапшено само 60 четника и 3 официра. Сходно томе Немци су акцију означили као неуспешну. Војвода Сухопланински се у међувремену, са 300 четника покренуо према Голији ступивши у илегалу. Са собом је у воловским колима вукао велику количину оружја која је припадала одреду.

Притом се сукобио са бугарским војницима у унутрашњости Студеничког среза. Том приликом је на путу за Студеницу заробио једног бугарског официра са 46 војника. Због тога су окупационе власти узеле неколико стотина Срба из Биљановца и Баљевца за таоце. Затим му је дат ултиматум да у року од четири сата пусти сужње или ће у противном за сваког од њих бити стрељано 100 Срба. Ђуровићу је припређено и да ће се у Студенички срез довести 5.000 наоружаних Албанаца, уколико нашкоди бугарским војницима.

Да би избегао крвопролиће Машана је 12. марта пустио заробљенике. У првим данима рације ухваћено је свега око 100 Ђуровићевих људи, који су спроведни у злогласни затвор у Косовској Митровици.³²¹⁸ Немачке власти су их ускоро

---

³²¹⁷ Предраг Раковић је још 27. фебруара имао податке да Немци планирају да разоружају одред и тражио да се овај упозори и на време склони људе у илегалу... ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 7, стр. 32, деп. 1978.

³²¹⁸ ИАБ, BDS, Д-334, Маџан Ђуровић, стр. 146; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 4–6, 9, 11, 13, 15; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на

пустиле кућама, све осим официра који су депортовани за Београд.³²¹⁹ Бугарски војници су затим спровели и претресе широм Студеничког и Дежевског среза спаливши неколико села на Радочелу и Рудном. О њиховој бруталности говори чињеница да су том приликом у Студеници запалили неколико кућа и школу, а онда и опљачкали оближњи средњовековни манастир. Монахе, укључујући и старешину манастира Алексија, претукли су гвозденим шипкама (још један претрес манастира извршили су Немци 7. јула исте године).

После тога им се предао Ђуровићев кључни сарадник капетан II класе Драгослав Кривокапић, који је без борбе заробљен са целокупном архивом. Преко њега Машан је поручио Немцима да неће правити никакве проблеме у ибарској долини. Ђуровић се потом извукао из обруча и са 5 људи побегао према Моравичком срезу. Тамо га је ухапсио поручник Катанић и спровео генералу Михаиловићу, који је још од раније тражио његову главу. Три чете Машанових људи су самоиницијативно кренуле у Црну Гору, под вођством потпоручника Михаила Закића. Било их је око 250 и они су се сместили у селу Буђево, где су се још увек налазили 25. марта.³²²⁰ Могуће је да је управо то спасило живот војводи Ђуровићу, јер га је Михаиловић уврстио у своје одреде и послао да се бори против партизана на Дрини. ВК ЈВуО је писала током марта да Ђуровић због тренутне ситуације „слуша“.³²²¹

У току немачких припрема за шире војне маневре, из италијанске зоне почели су да долазе позиви за помоћ услед надирања снага НОВЈ-а. Генерал Амброзио начелник италијанског генералштаба копнене војске, замолио је немачке савезнике 13. априла да садејствује са његовим трупама на Дрини у борби против

терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 125; Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, унос од 12. марта 1943. године.

³²¹⁹ Међу њима је најгоре прошао Миладин Милановић, интендант одреда, иначе бивши председник Полошке општине, Дежевског среза. Њега је једна бугарска јединица коју су водили сарадници СД полиције Шефко Мидовић и Иљаз Бречанин, раније слуга у породици Милановића, ухватила у родном месту и одведла у Рашку. Преко Краљева је убрзо завршио на Бањици. Као сарадник ЈВуО-а стрељан је 25. маја 1943. године... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 125.

³²²⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 14, 48–49, 62–63; ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 3, стр. 140, деп. 1427; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 9, стр. 92, деп. 2348; ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 12, деп. 2466, стр. 20, деп. 2474, стр. 53, деп. 2691, стр. 55, деп. 2706.

³²²¹ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, стр. 42, деп. 2613.

партизанских јединица, пре свега на деблокирању Фоче. Незнајући за немачке намере, Амброзио је њиховој команди предложио и да размотре могућност заједничке анти-герилске акције „на територији Санџака“.³²²² Овакво држање Италијана, подупрето учесталим поразима њихове војске и четничких им савезника, навеле су Немце да убрзају организацију „Шварца“. Ради што веће убојитости са источног фронта (са Кавказа) је доведена немачка 1. брдска дивизија. Она је до 14. априла распоређена у Рашки, Новом Пазару и Косовској Митровици.³²²³

Рад на војном плану пратио је онај у домену обавештајних служби. Оперативци АБВЕР-а прелазе током марта и априла у италијанску окупациону зону, пре свега на подручје Сјеничког среза, повезујући се са муслиманским првацима незадовољним италијанскок окупацијом. Ширење обавештајне мреже спроводили су искусни агенти попут др. Матла, капетана Биргера, поручника Емила Егона и подофицира Сабукошека. Плод њиховог рада било је стварање диверзантско-шпијунске јединице, тзв. „9. комапаније“, састављене од муслимана и Албанаца из тих крајева.³²²⁴ Убрзо су муслимани почели да попуњавају и разне помоћне јединице при СС-у. Масовно прилажење Немцима било је између осталог, условљено и тиме што је то био начин да се муслимани освете четницима за њихове акције током зиме 1943. године, али и да остваре превагу над Србима и спроведу у дело своје дугогодишње планове.³²²⁵

У међувремену, италијанске власти су све више губиле контролу над ситуацијом у северним срезovima Гувернатората. У немогућности да заустави продор НОВЈ-а, генерал Бироли је позвао немачког команданта за југоисток генерала Лера, да пошаље трупе које би смениле италијанске посаде у Новој Вароши, Сјеници, Бистрици, Пријепољу и Бродареву. Италијани су се фактички

---

³²²² ВА, Иа, кут. 101, ф. 5, док. 3, стр. 1.

³²²³ Иако се радило о ветеранима, међу којима је било много одликованог људства, оно је међутим, било исцрпљено борбама у Русији и није се одмах могло ангажовати. Очевици су приметили да ти „војници изгледају измрцварени, бедни, поцепани, болесни, непресвучени по 6 недеља“, да им „кола личе на циганска“ и да је „наоружање никакво“. По борбеном елану они су подсећали на ЈВ „на дан капитулације“. Остале јединице су до половине маја готово свакодневно допремане на овај простор... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 15, 25–26, 37.

³²²⁴ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 39.

³²²⁵ ВА, ЧА, кут. 162, ф. 3, док. 29, стр. 4; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Situazione sulla spirito della popolazioni – messe di magio 1943, p. 3.

задржали само у Прибоју као логистичком центру, те Пљевљима, где је била команда „Тауриненсе“. Било је ово управо оно што је Немцима било потребно, јака база и „одскочна даска“ за брз почетак будуће акције. Стога је генерал Лер 24. априла наредио својим трупима да преузму поменуте гарнизоне.³²²⁶ Затим је 27. априла Команда трупа Црне Горе обавестила „Венецију“ и „Тауриненсу“ да се до 29. априла војска повуче из ових градова, док су карабињери, финанси и цивилни делегати остављени као симбол непрекинутости италијанске окупације. Легализовани четници и муслиманска милиција имали су да пређу под контролу Немаца. Извучене снаге из Пријепоља и Бродарева су стављене на располагање „Венецији“, а остале „Тауриненесе“. У њеном се штабу налазио и немачки официр за везу које је требало да координира разменом трупа.³²²⁷

О доласку Немаца на територију Старог Раса убрзо су преко команде дивизије „Венеција“ сазнали и четници, иако се о томе шушкало већ дуже време. Генерал Михаиловић је 29. априла обавештен од стране Васа Ђуришића да су Пријепоље, Нова Варош и Сјеница запоседнути са три немачка пешадијска батаљона, а да ће сутрадан једна немачка чета ући у Бродарево.³²²⁸ Долазак Немаца променио је устаљену свакодневницу у овим срезевима, најављујући турбулентна дешавања у блиској будућности. Готово пророчански делује чињеница да су немачки војници, вероватно уз помоћ муслиманске милиције, опљачкали све богатије српске дућане, али и куће, одмах по доласку у Сјеницу.³²²⁹

Италијанске окупационе власти у Црној Гори су биле задовољне присуством савезничке војске, јер им је тако борба са НОВЈ-ом била олакшана. Команда трупа Црне Горе која није знала за операцију „Шварц“, тражила је од генерала Биролија да Немце задржи што дуже, како би Италијани евакуисали и Прибој и Пљевља. Генерал Ментасти образложио је свој став прогнозом да италијанске трупе „нису у

---

³²²⁶ D. Nenezić, *nav. del.*, str. 130.

³²²⁷ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando Truppe Montenegro al Comando divisione fanteria Venezia, Nr. 3233, 27/4/1943., p. 1.

³²²⁸ ВА, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 10; ВА, Иа, кут. 362, ф. 3, док. 30, стр. 1.

³²²⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 37.

позицији да одрже окупацији над Санџаком“. Његов предлог је, као и годину и по дана раније, одбијен.³²³⁰ Ментасти је убрзо и смењен са командног места.

ВК ЈВуО-а је на другој страни, још почетком априла располагала са информацијама да ће се Италијани повући из неких вароши. Претпостављајући да Немци, као у неким пређашњим случајевима неће прелазити демаркациону линију, генерал Михаиловић је 8. априла наредио да његове снаге уђу у Нову Варош, уколико је италијанска војска напусти.³²³¹ Слична ситуација је била и са Сјеницом. Четници из Лопижа планирали су да уђу у њу после одласка окупатора. Одред од неколико стотина људи требало је да води бивши чиновник, а сада четнички командант, Спирос Мугоша. Брзом сменом окупационих посада, четничке намере су осујећене. Стога готово сви симпатизери ЈВуО-а убрзо напуштају Сјеницу.³²³²

Током прве половине маја бројност немачких снага у Пријепољу, Сјеници, Новој Вароши и Бродареву се увећавала. Калаитовић је писао да је у Милешевском срезу до половине маја било већ 10.000 немачких војника, те да су ставили долину Лима под контролу. Неколико стотина њих је појачало и посаду у Бродареву. Пролаз на југ био је по Калаитовићу немогућ. Првих дана маја било је између 1.500–2.000 Немаца и у Новој Вароши. Окупаторска војска је затим разоружала легализоване четнике у граду (50 људи), а онда изашла у унутрашњост и напала Калаитовића. Он се повукао и распустио борце кућама, да не би били заробљени. Општу ситуацију је описао као „врло критичну“.³²³³ Пријављено је и нагомилавање немачких трупа на граници са италијанском окупационом зоном. Селимир Поповић је јављао 1. маја да се у Дугој Пољани налази немачка тешка артиљерија и неколико тенкова, те да је пут одатле до

---

³²³⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Comando truppe Montenegro, Nr. 3624, Situazione in Montenegro, p. 1–2.

³²³¹ ВА, mikrofilmovi, NAV – i – T – 821, rolна 356, стр. 352.

³²³² ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешкић Вјекослава преводиоца код италијанских окупационих власти у Сјеници при Крајскоманди у Косовској Митровици рађено од 2. до 13. маја 1943. године, стр. 24, 26.

³²³³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 7, 8, 9, 20.

Сјенице утврђен бункерима и бодљикавом жицом. Немачке снаге су тих дана заузеле и прелазе на Јавору.³²³⁴

До половине маја финализиране су припреме за операцију „Шварц“. Немачке претходнице запоселе су 6. маја Фочу и Чајниче, док су делови „Вражје дивизије“ стигли до Пљеваљског среза. Немци су у Фочи заробили четнике који су бранили варош заједно са Италијанима, те тако показали да неће бити компромиса по питању зацртаних циљева.³²³⁵ Тако су све битније комуникације на сектору Старог Раса стављене под немачку контролу. Поред тога њихове трупе су се из правца Сарајева приближавале Калиновику, а на другој страни, од Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице и Пећи, Рожајима. Све је било спремно за почетак веће оружане акције.

Заробљавање Павла Ђуришића и слом четништва у Црној Гори

Главни циљ акције „Шварц“ било је уништење ЈВуО-а и њеног команданта генерала Михаиловића. Потом је слична судбина требало да задеси и снаге НОВЈ-а са Јосипом Брозом на челу. На томе су Немци почели да раде и пре званичног почетка војних операција. Драгољуб Михаиловић је на време осетио које су намере надолазећих немачких трупа, те се са штабом и пратњом неколико дана пре офанзиве покренуо према северу. По Ђуришићу он је околину Колашина напустио 1. или 2. маја. Са њим је кренуо и мајор Остојић.³²³⁶ Веровато 12. маја Михаиловић се пребацио преко Лима и растао са штабском четом која га је месецима чувала.³²³⁷ Да је донео добру процену казује чињеница да су диверзанти 4. пука дивизије „Бранденбург“ истог дана добили наредбу да се преобучени у српске сељаке или чак, четнике, ангажују на његовом хватању.³²³⁸

Немачка обавештајна служба знала је да је Михаиловић са штабом већ дуже време у околини Колашина, што се види из саслушања заробљеног Павла Ђуришића.³²³⁹ Бројне четничке снаге на десној обали Лима, које је припремао за

³²³⁴ ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 23.

³²³⁵ ВА, НОВЈ, кут. 14а, ф. 12, док. 30, стр. 1; ВАС, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 14, деп. 2008.

³²³⁶ ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 55, 57.

³²³⁷ Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 222; ВА, ЧА, кут. 146, ф. 5, док. 11, стр. 1.

³²³⁸ К. Николић, *Италијанска војска...*, стр. 422.

³²³⁹ ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 52.

обрачун са партизанима, омогућиле су му да несметано стигне до терена Рада Кордића, који га је онда пребацио до Златара.³²⁴⁰ Одатле се уз помоћ поручника Калаитовића половином маја пребацио преко границе и отишао у правцу Равне Горе. Његов неометани одлазак омогућила је и пасивност италијанског власти, иако су имале пуно података о његовом кретању.³²⁴¹ Остали прваци четничког покрета у Црној Гори, нису били те среће. Поготово су страдале легализоване јединице, које су раније уживале заштиту окупатора. Ту се пре свега мисли на хапшење мајора Павла Ђуришића и његових људи у Колашину.

Почетак немачке офанзиве Ђуришић је дочекао је штабу у Колашину, уз већину трупа које су биле под његовом командом. Преокупиран борбом са партизанима, није схватио озбиљност ситуације. Стога му је Михаиловић 11. маја писао да је из више извора обавештен да Немци имају намеру да га разоружају, те да стога желе посебан састанак без присуства Италијана. Крајњи циљ био им је ликвидација четништва. Михаиловић је посебно нагласио Ђуришићу да се чува др. Матла који је по њему био „*веома способан да превари*“. То је на својој кожи раније могао да осети Јездимир Дангић. Ђуришићу је саветовано и да што пре

---

³²⁴⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 415 del giorno 30. maggio, p. 2-3.

³²⁴¹ Органи италијанске тајне полиције ОВР-е су почели да трагају за Михаиловићем још од првих дана његовог боравка у Црној Гори. Тако су половином августа добили информације да се састао са Ђуришићем на Жабљаку (AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 24, 10-16. agosto 1943., p. 4). Затим им је поверљиви „*православни извор*“ дојавио да се Михаиловић са штабом налази у зони Липова почетком октобра, где је стварно и био. Италијани међутим, ништа конкретно поводом ове информације нису предузели (AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 11. settembre 1942., p. 2). Током октобра њихов шпијун из најужег окружења генерала Ђукановића пријавио је састанак између њега и Михаиловића у Колашину. Поново је наглашено и да се командант ЈБуО налази у тој зони (AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Bollettino informativo del giorno 24. ottobre 1942., p. 2-3). Сличне информације Италијани су добијали и током наредних месеци, све док Михаиловић није напустио Црну Гору. Крајем априла 1943. године Команда трупа Црне Горе је од разних доушника са терена примила обавештења да се Михаиловић са око 230 људи налази у Липову, те да неће напуштати овај простор без обзира на поразе које су му у Црној Гори нанели партизани. Тих дана ОВР-а је пресрела телефонски разговор капетана Перхинека који је тражио од Ђуришићевог штаба да појача обезбеђење Липова, које су Италијани у наставку документа означили као „*већ познато омиљено седиште Михаиловића*“ (AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 381 del giorno 26. aprile, p. 3-4). Васа Ђуришић је 27. априла и потврдио да Италијани знају да је Михаиловић са штабом у овом месту (ВАС, ЧА, кут. 132, ф. 4, док. 7, стр. 9). Да је Михаиловићева локација у Црној Гори била позната италијанским властима, потврдио је на саслушању пред Немцима и Павле Ђуришић, 17. маја 1943. године (ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 52). Сходно њиховој опортунистичкој политици међутим, Италијани су одлучили да не врше никакве акције на хватању четничког вође, или ипак, само оне које унапред гарантују неуспех.

напусти Колашин и оде у илегалу.³²⁴² Другим, мање утицајним командтима ЈВуО-а, Михаиловић је изричито забранио сваки контакт са Немцима. Тако је 12. маја оштро одбацио предлог капетана Цветића, команданта Јавроског корпуса, да ступи у преговоре са њима.³²⁴³

Павле Ђуришић се међутим, оглушио о ова упозорења. Тако се 11. маја састао са командантом немачке 1. брдске дивизије понудивши да преда оружје после уништења снага НОВЈ-а. Немачки командант генерал Валтер фон Штетнер (Walter von Stetner) предложио је Ђуришићу да се легализује код њих, те да настави борбу против партизана, али и илегалних четника.³²⁴⁴ Чувши за ово Михаиловић је у наредним данима поново упозорио на избегавање Немаца. Подсетио је Ђуришића још једном на Јозефа Матла као веома неповерљиву личност.³²⁴⁵ Када су затим, Немци Ђуришића позвали да 14. маја дође на разговре у Андријевицу он их је одбио и на састанак послао свог начелника штаба Раја Поповића. Према речима капетана Мирка Куклића, јединог официра који је избегао хапшење, Ђуришић је већ био наредио извлачење свих снага ЈВуО-а из Колашина током ноћи 14/15. маја. Показало се ипак, да се радило о закаснелој одлуци.³²⁴⁶

Рано ујутру 14. маја делови 1. брдске дивизије су без отпора ушли у Колашин. Акција хватања Ђуришића и његових људи спроведена је брзо и без инцидената. „Блиц-рација“ вршена је и на положајима око вароши, али са мање успеха. Притом су опљачкани сви дућани у вароши, као и баште грађана.³²⁴⁷ Овај дан није случајно изабран будући да је већина команданата дошла у варош на састанак са заповедником. Ђуришић је са пар официра покушао да се склони у канцеларију италијанске делегације у Колашину, али то није помогло. После хапшења одмах је

---

³²⁴² ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 23–24, деп. 2055, 2063 и стр. 27, деп. 2084.

³²⁴³ Исто, стр. 27, деп. 2080.

³²⁴⁴ Б. Петрановић, *нав. дел.*, стр. 222.

³²⁴⁵ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 29, 31, 36, деп. 2090, 2104, 2134; Да је Михаиловићева процена као бившег обавештајца била на месту показало се у наредним данима. Немци су наине, да би намамили Ђуришића прву групу заробљених четника (око 120 бораца) вратили назад из Пећи и чак их поново наоружали. Ђуришићеви депутати су му такође, пренеле утисак да су у конаткту Немци према њима односили „*невероватно центлменски*“. Овакви поступци збунили су Ђуришића и успорили његово извлачење из Колашина... ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 34, стр. 1.

³²⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 34, стр. 1.

³²⁴⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Allegato nr. 875, p. 1.

пребачен у Андријевицу. О томе какав је шок међу четницима изазвала немачка рација, говори чињеница да се неколико официра предало после позива окупатора, иако су били ван Колашина (Љубо Минић, Никола Бојовић, Бећир Томовић, Гајо Радовић, Владо Радовић, Радуде Кујовић итд.). Са њима је оружје положило и нешто људства распоређеног на фронту. Око 2.000 заробљених официра, четника и нешто грађана, су затим, потерани према Матешеву у пратњи војске, мотоцикла и тенкова. У Матешеву су током наредна 24 часа Немци пустили 1.500 људи по разним основама, тако да је „у жици“ остало око 20 официра и 300–400 бораца. Они су 16. маја потерани за Андријевицу и онда интернирани. Доста ослобођеника је повоно ухваћено и такође, послато у логоре. Неки су успели и да побегну, попут официра Мирка Куклића, Бранка Ђурашковића, Леке Лалића и Ђуришићевог зета, Мила Бакића. После дешавања у Колашину команда Лимско-санџачких одреда се распала, док је већина њених јединица расформирана.³²⁴⁸

Немачка рација се није зауставила на Колашину. Већ наредног дана 15. маја окупаторске јединице су упале у Затонску општину и заробиле око 700 Бандовићевих људи.³²⁴⁹ Неколико дана касније ухваћен је и четнички главешина Вуксан Цимбаљевић. Он је 26. маја разоружан у Беранском срезу.³²⁵⁰ Још један тежак ударац четничка организација претрпела је у Пљеваљском срезу током јуна. Иако је наине, људство легализованог четничког одреда војводе Богољуба Ирића коришћено у борбама против партизана, италијанске власти су под пристиком Немаца, морали да га разоружају. Тако је укинут последњи колаборациони одред четника на територији Старог Раса, што је онемогућило њихову било какву сарадњу са Италијанима у будућности.³²⁵¹

Са ширењем војних операција Немци су пребацили тежиште пажње на снаге НОВЈ-а, које су пружале знатно јачи отпор од четника. До краја операција разоружано их је према италијанским информацијама око 4.000.³²⁵² Немци су у

³²⁴⁸ Исто, стр. 1–3; ВА, ЧА, кут. 146, ф. 2, док. 23, стр. 1–2.

³²⁴⁹ *Бијело Поље...*, стр. 530.

³²⁵⁰ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 411 del giorno 26. maggio, p. 4.

³²⁵¹ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 1, док. 8, стр. 1.

³²⁵² D. Nenezić, *nav. del.*, str. 131.

документацији навели да су заробили око 3.200 официра и бораца, од чега су 32 официра и 1.588 војника интернирани у логоре. За разлику од четника, Немци нису имали милости према партизанским заробљеницима, које су масовно стрљали. Партизанска пропаганда видела је у разоружању четника прилику да се обрачуна са њима у потпуности. ВШ НОВЈ-а је добијао предлоге са терена да се издају леци који би дезавуисали четничке команданте са територије Црне Горе и Санцака, како би се Немцима омогућило да их лакше заробе.³²⁵³

Италијанске војне власти у Црној Гори биле су једнако изненађене, али и незадовољне, немачком акцијом у Колашину. Новопостављени заповедник Команде трупе Црне Горе генерал Ерколе Ронкоља (Ercole Roncaglia) био је шокиран хапшењем мајора Ђуришића. Већ 15. маја протествовао је код генерала Штетнера који се налазио у Андријевици, захтевајући да пусти четничког старешину. Поручио му је између осталог да у његовом акту види „*недостатак обзира и пријатељства од стране немачке команде, која је дозволила себи да предузме војно-политичке мере на територији под управом италијанског гувернера високог војног чина, као и недостатак лојалности услед необавештавања генерала Бонинија, на чијој територији дивизија борави*“. Ронкаља је затим, запретио и да ће војно интервенисати против Немаца уколико наставе са праксом разоружавања четника. Блокирао је комуникације према Пећи, како Ђуришић не би био интерниран. Од Штетнера је тражио да обавести немачке команде у Сарајеву, Београду и Солуну о његовом противљењу, али ниједан штаб није показао жељу за дијалогом. Стога је генерал Штетнер остао при своме. Требало би рећи да је Ронкаља имао потпуно подршку гувернера Биролија.³²⁵⁴

Протести италијанских власти били су међутим, лишени реалних схватања ситуације на терену. Немачка војска је била доминантна и већ извесно време припремљена да вођење рата у Европи преузме на себе. Уосталом и Мусолини је попустио пред Хитлеровим пристиском и дозволио разбијање Ђуришићевих четника.³²⁵⁵ Стога је Берлин ускоро одбацио жалбе Италијана и наставио да

---

³²⁵³ Zbornik NOR-a, tom. 2, knj. 9, str. 464–466; ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 18.

³²⁵⁴ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Allegato 852, p. 1–2.

³²⁵⁵ К. Николић, *Италијанска војска...*, стр. 422.

операцију „Шварц“ спроводи самостално, потпуно свестан да изазива кризу са дугогодишњим војно-политичким партнером.³²⁵⁶

Не мењајући став према припадницима ЈВуО-а, Немци су ускоро почели да их шаљу у интернацију. Први на реду био је Ђуришић. Он је аутомобилом пребачен до Берана, а одатле авионом за Београд. Непосредно пре тога је од Немаца тражио да се изда проглас народу да му се ништа неће десити у заробљеништву, а са циљем да се не прави паника и да борци не одлазе у редове партизана. У Београду је 17. маја имао четворочасовни разговор са немачким обавештајцем мајором Цалзовом (Calsow).³²⁵⁷ Пут концентрационих логора послати су и: капетан Никола Бојовић (иначе тешко рањен), мајор Милорад Јоксимовић, мајор Цемовић, капетан II класе Радомир Поповић, капетан Митар Букумира, капетан Радуге Радовић, капетан Радоман Вујисић, поручник Војин Војводић и др.³²⁵⁸ Овој групи четника Немци су придружили и око 750 људи мајора Баћевића који су раније били разоружни у долини Дрине, превасходно у Фочи.³²⁵⁹

Поред официра и бораца у логоре су послате и њихове породице. Интернеција је почела неколико дана после дешавања у Колашину. Неколико хиљада људи је парцијално почев од 17. маја из Андријевице, преко Пећи, Косовске Митровице, Рашке, Краљева и Београда, спроведено у Земун, а дакле су послати у разне логоре широм Европе. Према подацима агената ЈВуО-а из Косовске Митровице, кроз град је железницом у три наврата до 21. маја спроведено најмање 2.400 бораца и цивила из Црне Горе.³²⁶⁰ Њихов пролазак кроз Рашку био је жалостан призор, будући да су спровођени у вагонима под стражом. Начелство среза Студеничког је 22. маја позвала грађане Рашке да наредног дана изађу на станицу и помогну чиме могу нови транспорт заробљеника. Локално становништво се „масовно одазвало овом апелу“, те донело пуно хране и других животних потрепштина. Интернирци су били врло задовољни овим гестом, јер су знали да у будуће неће

³²⁵⁶ D. Nenezić, *nav. del.*, str. 132.

³²⁵⁷ ИАБ, BDS, D-344, Pavle Đurišić, str. 51.

³²⁵⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 263, стр. 710; ИАБ, BDS, В-1144, Nikola Bojović, str. 5; ВА, НДа, кут. 23, ф. 1, док. 22, стр. 1.

³²⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 117, ф. 2, док. 51, стр. 1.

³²⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 117, ф. 2, док. 44, стр. 1.

моћи да рачунају на сличну хуманост.³²⁶¹ Неки од сужања су имали и среће. Око 60 лица женског пола је у Рашки издвојено из два вагона воза који је водио у логор и одведено у манастир Студеницу.³²⁶²

Са интернацијом про-четнички оријентисаних особа почеле су и италијанске власти, бојећи се освете изданог савезника. Прво је покупљено неколико Срба из Пријепоља, око десетак. Међу њима су се међутим, налазиле особе које су отворено стале на страну НОП-а, попут Сретена Вукосављевића. Слична рација се спремаола и за Прибој и Пљевља.³²⁶³ После три акције хапшења виђенијих православца током маја и јуна, четнички покрет у Прибојском срезу је био обезглављен. Тада су заједно са већ наведеним лицима интернирани: Сретен Савић, свештеник Михаило Јевђевић, Добросав Стевовић, Душан Раковић, Милош Стевовић, Ристо Стевовић, Нићифор Петровић, Милован Илић, преводилац и апотекар Антон Чубелић, Никола Лаптошевић и др. Сви су отерани без суђења у логоре, где су остали до капитулације Италије.³²⁶⁴ Што се тиче Пљеваља током јуна је у интернацију послат један од кључних људи ЈВуО-а у срезу, Нићифор Лисанчић. Он је у заробљеништву остао до капитулације Италије, после чега се вратио у Никшић.³²⁶⁵

Због немачког притиска ВК ЈВуО-а није могла да прикупи детаљне информације о овим догађајима. Стога извесно време није била упозната са судбином мајора Ђуришића и његовог људства. Пишући 26. маја генералу Михаиловићу капетан Лукачевић је могао једино да му пренесе непотврђене гласине да је Ђуришић ухапшен, иако се он већ увелико налазио на путу према логору Стриј у Пољској.³²⁶⁶ Потчињени му официри су пребачени у логор Оснабрик. У међувремену „Ново Време“ је писало да се Ђуришић „добровољно“ предао Немцима у страху од њихове силе, што је знатно штетило угледу

---

³²⁶¹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, док. Позив Начелства среза Студеничког од 22. V 1943. године, бр. 5116, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 40, 42.

³²⁶² ВА, ЧА, кут. 117, ф. 3, док. 1, стр. 1; Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, унос од 23. маја 1943. године.

³²⁶³ ВА, ЧА, кут. 149, ф. 1, док. 14, стр. 1.

³²⁶⁴ АС, БИА, Збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, стр. 45, 166.

³²⁶⁵ DA CG – АО РВА, фонд Рјевљја 1918–1941; 1941–1944/5., кут. LXIV, док. Пресуда Војног суда Дивизијске Војне Области за Санџак, бр. 62/45, 2. април 1945. године, стр. 2.

³²⁶⁶ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 50, деп. 2221.

Михаиловићевог покрета. Поготово ако се имао у виду да су их пратили слични пропагандни трикови, попут бацања летака на којима се наводно налазило опроштајно писмо генерала Михаиловића за српски народ. Стога је Михаиловић наредио да се што пре провери шта се тачно догодило. Министар војске и морнарице је тек 31. маја, значи 17 дана касније, добио прецизне податке о хватању Ђуришића.³²⁶⁷ Он је био револтиран таквим развојем ситуације оптужујући га да је направио „глупост, јер му није веровао“ када га је упозоравао на намере Немаца. Четничка пропаганда је ипак, успела захваљајући пре свега, оглашавањем Ђуришића за непријатеља од стране Немаца, да барем са те стране постигне какав-такав позитиван ефекат целе приче.³²⁶⁸

Губитак по четничку организацију на простору Црне Горе и Старог Раса био је међутим, огроман и како ће се показати у датој ситуацији, ненадокнадив. Може се закључити да је после Ђуришићеве интернације и дејства немачке војске током операције „Шварц“, ЈВуО у овим крајевима претрпео крах од којег се више није опоравио. Томе у прилог иду и речи генерала Биролија који је у много чему помагао Ђуришића и друге четничке команданте, упућене надлежнима почетком јуна месеца. Он је између осталог записао да се од тог тренутка „четничка организација у Црној Гори може сматрати распуштеном“.³²⁶⁹

***

Крајем марта партизанске јединице започеле су продор који ће их вратити на простор Стаор Раса после девет месеци. Да пред собом нису имале противника који би их зауставио говоре следећи подаци: за петнаест дана су прешли Дрину чију су одбрану и Италијани и четници припремали месецима, а до почетка маја избили на леву обалу Лима, неколико победа над четницима и дивизијама „Тауриененсе“ и „Венеција“, од којих се издвајају оне код Устоклине и Добракова (више од 150 мртвих и неколико стотина несталих окупаторских војника), убразо припремање Немаца за операцију „Шварц“ и масовна мобилизација ЈВуО-а.

---

³²⁶⁷ Исто, стр. 57, деп. 2260 и стр. 63, деп. 2291; ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 2, стр. 35, деп. 1599; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 2, деп. 2323 и стр. 18, деп. 2487.

³²⁶⁸ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 62, деп. 2951.

³²⁶⁹ ВА, Иа, кут. 102, ф. 4, док. 25, стр. 1.

Партизанске акције су приморале Италијане да још једном прилагођавају окупациони систем. Присутством комуниста нестаје већина снага сеоске милиције и националистичких одреда у Старом Расу, муком изграђене општинске власти под контролом НО-а бивају укинуте и замењене НОО-има, док четници више нису били довољни да се партизани потисну (што доводи до њиховог пада у немилост Италијана). Стога окупатор више није имао луксуз да борави једино у градовима и спроводи спорадичне безазлене рације. Сада се морала прихватити борба, будући да је НОВЈ једнако ударала и по варошима – напади на Фочу, Чајничке и Бјело Поље.

После вишемесечног повлачења снаге ЈВуО-а су сатеране у ћорсокак. Остала им је само десна обала Лима, коју су сачували једино захваљујући сузбијањем муслиманске милиције у јануару. Закључак да се четништво у Црној Гори и Старом Расу налазило пред поразом у идеолошком сукобу почетком маја подупиремо следећим чињеницама: изгубљена огромна територија између Дрине и Лима за само месец дана, неколико тешких пораза – Челебић (250 мртвих), Ћехотина, Глисница, Шаховићи, проглашење опште мобилизације која је по први пут довела јединице из других крајева Србије (чак са Копаника, Чачка и Краљева), више неуспешних контра-напада (укључујући и пропалу мобилизацију), масовна дезертирања људства (распад Милешевског корпуса на Дрини), врло низак борбени дух и увереност да се партизани не могу победити, рачуница Италијана да ће Ђуришић бити постиснут, итд.

Можда и најбољи пример тешког положаја у који је ЈВуО запао, пре свега, после пораза на Неретви, говори „*потпуни неуспех*“ мобилизације за борбе у Санцаку, која је по Михаиловићу само „*упропастила дух*“ код бораца. Ево неколико сликовитих потврда ове тмурне констатације: Дежевска, Сјеничка и Милешевска бригада нису успеле да мобилишу ниједног борца који је био спреман да напусти рођено село (иако су последње две покривале терен на којем се налазио фронт), у Моравичкој бригади се поручник Андрић убио разочаран отпором сељака према братоубилачкој борби, паника и дезертерство у краљевачком и драгачевском крају биле су толике да су Недићеве власти смартале како ће бити нарушен и сам митски углед генерала Михаиловића, отпор Рада

Кордића јединицама са стране, Јаворски корпус мобилисао само 250 људи, П равногорски око 800, и сл.

На први поглед је изгледало да је операција „Шварц“ припомогла четницима да се консолидују после низа пораза. Показаће се убрзо, што је и Михаиловић на време схватио те напустио Црну Гору, да ће Немци задати последњи ударац четницима. Њихова акција је била добро припремљена, о чему нам говори чињеница да су пре хапшења придобили Ђуришића. У питању је међутим, било смишљено увлачење плена у унапред припремљену замку. Рацијом у Колашину немачка војска је за неколико сати уништила вишегодишњи рад Ђуришића и Михаиловића у Црној Гори. Разоружање 4.000 бораца уз чак 32 официра – Ђуришић, Бојовић, Јоксимовић, цемовић, Поповић, Букумира, Радовић итд (језгро покрета), те њихово интернирање са све породицама, уз хапшење око 1.000 легалних четника Богољуба Ирића, те 700 људи Милана Бандовића у Затону, били су ударци од којих се ЈВуО барем на овом простору, никада није опоравио.

9.6. Напад муслиманских милиција на српски живаљ у позадини операције „Шварц“

Главна последица покретања широке војне операције против антифашистичких покрета у Црној Гори, било је њихово расуло и окретање голом опстанку. У таквој ситуацији залеђе фронта осатало је потпуно незаштићено. Узрок тога било је паљење већине српских села са десне обале Лима у Бјелопољском, Сјеничком и Милешевском срезу, а од стране милиције и муслиманских илегалних снага. Оне су окупљене из више срезова са територија Гувернатората, али и Велике Албаније. Њена, по суровости и пљачки са четницима изједначена акција, била је истовремено чин освете и корак више ка проширењу Велике Албаније, који се огледао пре свега, у етничком чишћењу Срба из „клина“, односно тремеђе Сјеничког, Милешевског и Бјелопољског среза.

Операција „Шварц“ и њене последице

Немачке трупе су после дужих војно-политичких и обавештајних припрема покренуле напад на антифашистичке гериле на територији Требиње – Никшић – Подгорица – Андријевица – Беране – Пљевља – Горажде – Калиновик, 15. маја 1943. године. На њиховом челу била је елитна 1. брдска дивизија. Поред ње обезбеђено је и учешће 118. ловачке дивизије, делова 104. ловачке дивизије, 369. легионарске дивизије и 7. СС дивизије „Принц Еуген“. Ту су даље, били 4. пук специјалне дивизије „Бранденбург“, са 9. компанијом састављеном од санџачких муслимана, 202. тенковски батаљон и два пука бугарске војске. У садејство са Немцима су ступиле и неке јединице НДХ, односно локална муслиманска милиција. Затим су слично поступиле и дивизије „Венеција“, „Тауриненсе“ и „Ферара“, иако су италијанске власти биле затечене неовлашћеним масовним покретима савезничких трупа кроз њихову окупациону зону.³²⁷⁰

Већ у првих неколико дана немачке офанзиве снаге НОВЈ-а су претрпеле значајне губитке и под борбом одступиле према Херцеговини. На другој страни, јединице ЈВуО-а су се повукле готово без борбе.³²⁷¹ После низа успеха немачко-италијанске снаге су успеле да сузбију већину партизана са ВШ НОВЈ-а у кањон реке Сутјеске половином јуна, одакле се комунистичко руководство после жестоких борби извукло ка Босни. Наступање окупатора вршено је уз велико насиље над цивилима, да би се антифашистичким снагама одсекла база коју су имали на селу.³²⁷² Партизански пробој се сматра крајем ове анти-герилске акције, иако су сукоби настављени још извесно време. Он је плаћен огромним жртвама, јер је више хиљада бораца НОВЈ-а погинуло или умрло од тифуса.³²⁷³ На другој

³²⁷⁰ D. Nenezić, *nav. del.*, str. 131;

³²⁷¹ До 27. маја четничке трупе под мајором Кесеровићем вратиле су се на Копаоник, а 18. маја и капетан Раковић је вратио људство II равногорског корпуса у централну Србију... ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 46, деп. 2196 и стр. 55, деп. 2248; ВА, НОВЈ, кут. 2, ф. 2, док. 12, стр. 1.

³²⁷² У Шавничком срезу је на пример, попаљено око 3.000 кућа и пратећих објеката, а стока, храна и покућство детаљно опљачкани, што је народ довело у највећу „беду и невољу“... ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 8, стр. 2–3, деп. 36; На другој страни, само су јединице „Фераре“ у Никшићком, Даниловградском и Шавничком срезу спалиле 108 кућа, убиле 146 људи, интернирале 3.110 лица и протерале око 1.265 особа са њихових имања... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 82, стр. 105–108.

³²⁷³ Укупни губици партизана кретали су се између 12–13.000 бораца, док су Немци имали више од 2.500 људи избачених из строја... К. Николић, *Италијанска војска...*, стр. 426.

страни и окупаторске снаге су саме имале поприличне губитке.³²⁷⁴ Гувернатор Бироли захвалио се коначно 26. јуна генералу Леру за учешће немачких јединица у борби против герилаца и постигнутим резултатима.³²⁷⁵ На овом месту се нећемо детаљније бавити војно-стратегијским одликама акције „Шварц“, нити битком на Сутјесци, које су добро „покривене“ у домаћој историографији.³²⁷⁶ Акценат ћемо ставити на дешавања у позадини главних борби, односно Пљеваљском, Бјелопољском и Сјеничком срезу, будући да су ближи главној теми рада.

Акције окупаторских војски биле су интезивне у Бјелопољском и неким деловима суседног Сјеничког среза. Тамо су првобитно ушле у сукоб са јединицама НОВЈ-а на левој обали Лима, а онда и са остацима четничких снага, пре свега са Радом Кордићем. Већ 15. маја Немци су загосподарили свим прелазима преко Лима и дебликирали пут Бјело Поље – Пријепоље. Истовремено су Италијани напали положаје I пролетерске бригаде код села Бара, северно од вароши. Партизани су потиснути са тих положаја, остављајући за собом 15 мртвих бораца.³²⁷⁷ У наредним данима припадници пролетерске бригаде су били принуђени да под борбом одступе према западним границама Бјелопољског среза. Италијанске трупе су у зони Кукоља и Метањца успеле да убију 8, а да заробе 37 бораца. Сви сужњи су пострелјани. До 22. маја посада италијанског гарнизона у Бјелом Пољу окончала је операције северно од вароши. Четири дана касније, партизанске снаге су биле избачене из среза. Током борби је убијено 275 партизана, док је у заробљеништво одведено њих 55. Затим су Италијани

---

³²⁷⁴ Италијанска војска, неприпремљена за акцију претрпела је озбиљне губитке. Три дивизије које су се судариле са партизанима – „Венеција“, „Тауриненсе“ и „Ферара“, имале су само током маја месеца: 150 мртвих, 257 рањених и чак 1.519 несталих војника... AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Specchio delle perdite subite dai reparti dipendenti al 1-15. maggio 1943., p. 1; Ibid, 15-31. maggio 1943., p. 1.

³²⁷⁵ ВА, mikrofilmovi, NAV – I – T – 821, rolna 347, str. 610.

³²⁷⁶ Више о самој војној операцији видети у: *Sutjeska*, zbornik radova, knj. I–VI, 1960–1966; Војин Поповић, *Крвави снегови Санџака и Босне*, Београд, 1981; Војин Поповић, *Кроз пакао Сутјеске*, Београд, 1981; Ђуро Кладарин, *Битка на Сутјесци*, Загреб, 1968; Ђурица Лабовић, *Heroji Ljubinog groba*, Београд, 1972; Монти Финци, *На Сутјесци*, Сарајево, 1961; Виктор Кућан, Бранко Перовић, *Битка на Сутјесци*, Београд, 1963; Виктор Кућан, *Ворци Сутјеске*, Београд, 1996; Арсо Јовановић, *Шеста и седма непријатељска офанзива*, Београд, 1944; Фадилј Шилјак, Хасан Шилјак, *Сутјеска*, Београд, 1958.

³²⁷⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario nr. 401 del giorno 16. maggio, p. 2; ВА, Иа, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 19.

извршили претрес муслиманских села (Баре, Вилово, Кање), где су партизани склонили и продали део отетог материјала код Добракова.³²⁷⁸

После обрачуна са партизанима, немачке и италијанске снаге су се окренуле илегалним четницима. Иако су видели смо, Италијани имали донекле заштитнички однос према Ђуришићевим људима, никаква милост није показана према „бунтовним“ командантима: Раду Кордићу, Миливоју Обрадовићу и Урошу Ђаловићу. Крајем маја покренута је још једна акција северно од Бјелог Поља, овога пута на десној обали Лима. Њу су подржале и снаге локалне муслиманске милиције. Дејства су вршена истовремено северно и северо-источно од Бјелог Поља. Дана 31. маја 2 батаљона 84. пука „Венеције“ сукобили су се са четницима у Ђаловићима. Притом су убиле једног, а раниле неколико њих. Акција се наставила у наредним данима и пренела на суседни Сјенички срез. Четници су пружили јак отпор, али су ипак, савладани. Имали су 31 мртвог и 25 заробљених (међу којима и 13 жена).³²⁷⁹

Дана 5. јуна пуковник Бараси послао је војску у село Растоке источно од Бјелог Поља. Ова јединица се тамо сукобила са Миливојем Обрадовићем и његовом пратњом од 160 људи. Шест четника је заробљено, али је Обрадовић умакао. Наредног дана италијанска војска је нападнута од четника Рада Кордића у зони села Добракова, а онда и у Метањцу. Италијани нису имали губитака, али су погинула двојица припадника ЈВуО-а. Рације су качиле и преостале комунисте. Тако је 8. јуна убијен партизански командант Милоња Цемовић са још 6 људи. У наредним данима су ликвидирана још 4 четника током разних претреса у Бјелопољском срезу.³²⁸⁰

Италијански напади на ЈВуО наставили су се и после завршетка операције „Шварц“. Током 20. јуна окупатор је поново напао Ђаловићеве четнике у зони Ђаловића Клисуре. Том приликом су усмртили 5 бораца и заробили још три

---

³²⁷⁸ Ibid, nr. 404 del giorno 19. maggio, p. 1; Ibid, nr. 403 del giorno 18. maggio, p. 1–3; Ibid, nr. 407 del giorno 22. maggio, p. 2; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Situazione forze partigiane al 26 – V – 1943, p. 1.

³²⁷⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario nr. 413 del giorno 28. maggio, p. 2; Ibid, Notiziario nr. 416 del giorno 31. maggio, p. 2; Ibid, nr. 418 del giorno 2. giugno, p. 1; Ibid, nr. 419 del giorno 3. giugno, p. 2.

³²⁸⁰ Ibid, nr. 421 del giorno 5. giugno, p. 1; Ibid, nr. 422 del giorno 6. giugno, p. 1; Ibid, nr. 431 del giorno 15. giugno, p. 2; Ibid, nr. 424 del giorno 8. giugno, p. 1.

герилца. У продужетку акције наредног дана снаге 84. пука су се сукобиле са Кордићевим људима у селу Кање, чији је биланс био 6 мртвих четника. Истовремено једна италијанска патрола је ликвидирала 7 лица које су покушале да се пребаце преко Лима, код Поткрајаца. Притом је 9 људи заробљено.³²⁸¹ Будући да су и четници и партизани у Бјелопољском срезу током маја и јуна претрпели осетне губитке, Италијани су до краја месеца обуставили даље претресе терена, па се ситуација у унутрашњости смирила.

Окупаторске снаге су успоставиле контролу над Пљеваљским срезом још крајем маја. Почетком операције „Шварц“ у срез је ушла 369. легионарска дивизија, познатија као „Вражја дивизија“, састављена од хрватских добровољаца. Њене трупе су 16. маја ушле у Чајниче које су партизани пре тога напустили, док су истовремено достигли Пљевља и разбили опсаду вароши. Присуство ових трупа олакшало је посао дивизији „Тауриненсе“. Томе у прилог говори чињеница да су Италијани већ 16. маја потисли партизане са положаја источно од Пљеваља и пробали блокаду пута за Пријепоље.³²⁸²

Затим су у акцију јужно и југо-западно од вароши кренули батаљони „Аоста“, „Ивреа“ и „Интра“. Са собом су имали тешку артиљерију, а подршку им је давала како немачка пешадија и авијација, тако и легализовани четници, слично муслиманској милицији у Бјелопољском срезу. ВШ НОВЈ-а оценио је 25. маја ситуацију у срезу као „врло озбиљну“. Стога је наредио што брже извлачење свих јединица преко Таре.³²⁸³ Главна непријатељска офанзива уследила је 26. маја, када је почело и извлачење јединица II пролетерске дивизије са овог сектора.³²⁸⁴ У наредним данима вођене су жестоке борбе између НОВЈ-а са једне, те италијанске војске и Ирићевих четника са друге стране.³²⁸⁵ До 1. јуна ипак, већина комунистичких трупа је била избачена из Пљеваљског среза преко Таре, како је то

---

³²⁸¹ Ibid, nr. 437 del giorno 21. giugno, p. 2.

³²⁸² Ibid, nr. 401 del giorno 16. maggio, p. 1.

³²⁸³ ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, стр. 23, 30.

³²⁸⁴ ВА, НОВЈ, кут. 736, ф. 1/1, док. 27, стр. 1–2.

³²⁸⁵ Само током 27. и 28. маја погинуло је 11 партизана и 22 италијанска војника, као и 6 четника.. AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario nr. 413 del giorno 28. maggio, p. 2; ВА, НОВЈ, кут. 736, ф. 1/1, док. 30, стр. 1.

и предвиђао немачки генерални план. За њиме се преко реке пребацило људство „Вражје дивизије“. Цео срез је тако, поново био под окупацијом Италијана.³²⁸⁶

Као и раније, покрет „Тауриненсе“ према Тари пратило је насиље над цивилним становништвом, које је колективно било оптужено за пружање подршке комунистима. Приликом одмазде на неким местима су италијанску војску пратили и четници, предвођени истакнутим командантима из ових крајева, попут Милутина Јеловца.³²⁸⁷ Тада је поново спаљена Косаница, која је од Италијана страдала и годину дана раније. Поред тога попаљена су још и: Левер-Таре, Ђурђевића-Таре, Бобово, Вашково, Маоче и Борово. Овом приликом су према подацима ДКРЗ-а Италијани уништили око 630 српских кућа у овим насељима. Уз то су села комплетно опљачкана. Штета је процењена на 450.000.000 предратних динара.³²⁸⁸

Масовне паљевине пратила су и убиства мештана. У Косаници су од италијанске артиљерије погинули Мрдак Дашо и 13-годишњи Гледовић Радоје, док су му тешко повређени родитељи остали инвалиди до краја живота. Од немачких бомби је у Пренћанима погинуло дете Дамјановић Љубо. Док су пролазили кроз Косаницу припадници „Вражје дивизије“ су без повода убили Гледовић Панта у његовој кући. У Маочу су Италијани убили Зарубицу Миљана, док су четници заклали његовог брата Радоја. Око 70 људи је само из Косаничке општине интернирано од стране окупатора или и то на препоруку локалних четника. Неке од њих, попут Тмушић Миљана или Вуковић Марка четници су сами стрељали због повезаности са комунистима. Они су такође, мучили и батинали становништво покушавајући да дођу до података о скривеним партизанима. Тортура је била таква да су људи остајали трајно неспособни или чак, умирали од последица задобијених повреда. Међу батинашима су се налазили и окорели криминалци, који су већ раније убијали, попут Јосифа Бабића.³²⁸⁹

---

³²⁸⁶ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario nr. 417 del giorno 1. giugno, p. 2-3; ВА, НОВЈ, кут. 711, ф. 2, док. 36, стр. 1.

³²⁸⁷ ВА, НОВЈ, кут. 736, ф. 1/1, док. 31, стр. 1.

³²⁸⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 341, стр. 95-98, 100.

³²⁸⁹ Исто, стр. 99, 121-123.

*Акција муслиманске милиције против Срба на територији Бјелопољског,
Сјеничког и Милешевског среза (мај-јун 1943. године)*

После напада ЈВуО-а у јануару и фебруару 1943. године, снаге муслиманске милиције су потиснуте у свим срезovima које је окрзнуо четнички поход. Оне почињу да се обнављају током марта и априла, да би у мају достигле капацитет за већа дејства. Томе је допринело неколико фактора. Наиме, у пограничном подручју са Великом Албанијом, али и у Сјеничком срезу, налазило се неколико хиљада избеглица жељних повратка на своја имања. Велика разарања која су раније учинили четници распламсале су жељу за осветом код муслиманског живља широм Старог Раса, што је олакшало мобилизацију и учврстило редове муслиманских снага. Порази које је трпела ЈВуО и долазак партизана показали су рањивост четничких јединица, што је подигло пољуљани морал. Кључни фактор је међутим, био долазак немачких снага. Свесне тога да су нови играч на територији Старог Раса, немачке власти су за разлику од Италијана, муслиманима понудили конкретну подршку, која је предвиђала заједничке војне операције против четника и помоћ у оружју и муницији.³²⁹⁰

Муслимански прваци су осетили промену војно-политичке климе и то искористили да остваре од раније зацртане циљеве. Подсетимо да је током априла у Сјеници на састанак са Звиздићем дошао официр Де Леа, номиновани управитељ будуће Сјеничке потпрефектуре унутар Албаније, те да су током прве половине маја италијанске власти прогласиле проширење свог протектората на широк појас између Ибра и Лима. Због тога се појас хришћанских села између Сјеничког и Бјелопољског среза поново нашао на удару, трпећи неколико напада који су трајали више од месец дана.³²⁹¹

Прве масовније операције милиционера уследиле су половином априла. У ноћи 17/18. априла муслимани су упали у Кијевце, Сјенички срез. Тамо су погубили на спавању Луковић Милутина и опљачкали 20 грла стоке, а претукли моткама земљорадника Луковић Михаила. Затим је по ко зна који пут притиснута најважнија стратешка тачка у верском рату на овом сектору – Буђево. Одред од 60

³²⁹⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 15.

³²⁹¹ Убиства Срба су почела још и раније. Тако су милиционери 23. марта убили Станку Грујичић из Брвина код Бродарева... „*Бијело Поље*“ ..., стр. 897.

бораца који је дошао са територије Албаније, напао је село 21. априла увече. После двочасовне борбе они су одбијени. Није било губитака на обе стране.³²⁹² Како се касније показало радило се о мањој, припремној акцији, пред офанзиву. Било је сукоба и на терену Селимира Поповића. Село Распоганче је тих дана напала ХИПО полиција (Помоћна полиција/Hilfspolizei/НРО/ХИПО) из Новог Пазара.³²⁹³ Поповић се жалио ВК ЈВуО-а да „*Турци прелазе границу у немачком оделу*“. Они су у Распоганчи убили два српска сељака и опљачкали око 100 говеда.³²⁹⁴

Нешто раније, 20. априла, муслиманска милиција из Тријебина на челу са Муратом Карашиком, напала је Каћево, Страњане, Милаковиће и Копривну на обронцима Јадовника. У овом последњем су током борбе убијене 4 особе, иначе припадници Гиљевског четничког одреда, чији су лешеве пронађени „*унакажени*“. На осталим секторима су одбијени. За то време Кордић се са штабом налазио у селу Врбници, очекујући долазак трупа из других крајева Србије. Већ тада је поручник Драгор Павловић упозорио генерала Михаиловића да се „*Турци припремају и прикупљају*“ да би извршили општи напад на хришћане.³²⁹⁵ Због текућих догађаја, ВК ЈВуО-а није обратила пажњу на ову опасност.

Преузимање италијанских гарнизона у Сјеници, Новој Вароши и Пријепољу, био је знак за муслиманске старешине да је дошло време за напад. Прво на удару као и увек, било је Буђево. У Сјеници је тим поводом 30. априла одржан састанак између локалних муслиманских првака. Присутствовали су му сви председници општина Сјеничког среза Ђамил Прашевић и Хасан Звиздић. Старешинама села Долиће Ташу Турковићу и Угла Зајиму Хукићу је наређено да мобилишу све способне муслимане и нападну Буђево, у заједници са муслиманима из Тријебина и Дујки, који су добили задатак да пресеку Буђевцима одступницу према

---

³²⁹² AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario nr. 382 del giorno 28. aprile, p. 5; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 7.

³²⁹³ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 505.

³²⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 23.

³²⁹⁵ AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N-6/1006, Dal Comando I Sottosettore al Comando divisione „Venezia“, Nr. 2549, 21. aprile 1943., p. 1; ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 16.

Црвском.³²⁹⁶ Но, пре тога муслимани су се послужили једним лукавством. Као раније Машан Ђуровић, они су дојавили команди немачке 1. брдске дивизије да се у Буђево налазе четници или партизани у зависности од извора, те тражили од ње да их ликвидира.³²⁹⁷ Непосредно пре немачког напада Тамил Прашевић је послао писмо српским милиционерима у Буђево да неким послом дођу у варош. У ствари радило се о покушају њиховог разоружања и слабљења одбране села. Курир Луковић Милисав је убијен по повратку недалеко од насеља на месту Ракља, после „тежег мрцварења“.³²⁹⁸

Око 100 немачких војника у заједници са 100 припадника ХИПО-а упали су 1. маја у Буђево. Четници предвођени учитељем Миланом Марковићем су ипак, на време успели да извуку радио-станицу и комору у суседно Гргаје. Супериорно наоружана, немачко-муслиманска јединица је брзо савладала отпор бранилаца, током којег је погинуло 5 четника. Међу мртвима је био и један од четничких вођа чије је шифровано име било „Маријан“ (могуће Марко Ивковић), коме су муслимани „одсекли главу“. Остатак се повукао у Црвско, пробијајући обруч муслимана из Тријубина и Дујка без губитака. Потом су Немци и ХИПО упалили 2 куће и загосподарили селом. Неколико муслиманских група из околних насеља које су се дале у пљачку, Немци су растерали. Стрељано је 6 пљачкаша. Да би сачували хришћане Немци су 450 мештана упутили према Драгољивићима, Градцу и Штављу. Остатак је побегао према терену Рада Кордића. После одласка окупаторске војске у Буђево су остале само старије особе, неспособне за путовање.

У наредним сатима међутим, готово празно насеље напали су одреди муслиманске милиције из Сјеничког среза, као и муслиманске снаге са територије Рожајске и Тутинске потпрефектуре. Око 1.000 наоружаних људи је кренуло ка селу, док су се испред колоне поново вијориле албанске заставе. У насељу су затим детаљно опљачкана покућства и стока (око 7.000 грла крупне и ситне стоке и велика количина „нештерске вуне“), док је Буђево, које је имало више од 100

³²⁹⁶ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 375.

³²⁹⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 37; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 6.

³²⁹⁸ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 7.

кућа и важило за „*најбогатије српско село у Санџаку*“, потпуно спаљено. Сви затечени мештани, њих 35, по локалним хроничарима чак 47, убијени су. Акција се протегла и током ноћи, ушавши у 2. мај.³²⁹⁹ Резимирајући акцију муслимана у Буђеву Селимир Поповић је констатовао да ово насеље више „*не постоји*“.³³⁰⁰

Поновно насељавање није долазило у обзир. О томе сведочи случај који се десио 2. маја. Део становника се вратио у село желећи да провери шта им се десило са имовином. Немци су растерали ову групу, а 13 ухапшених особа интернирали у логор Бањицу. Дуго прижељкивано уништење Буђева, пратила су свирепа мучења и дивљачке егзекуције над његовим становницима. Према речима очевидаца „*једна старица нађена је мртва са коцем, набијеним кроз уста, који је био продерао све органе и избио кроз грудни кош*“. Више лешева жена је затечено унакажено „*тако што су им мотке свих врста забадане у полне органе и онда гурале све до оног тренутка када би, раздеравши полне органе и органе за варење, њихови врхови кроз грудни кош избили на површину тела жртве*“. Из збегача који је ишао за Штаваљ, муслимани су такође, отимали децу, која су касније преведена на ислам и никада више нису видела своје породице. У наредним данима настављено је спорадично убијање Срба на том простору. Тако су од муслимана убијени старац Јордан Васиљевић из Расна, Славковић Божидар из Багачића и Терзић Душан из Вапе.³³⁰¹

Селимир Поповић је молио потпуковника Павловића да тражи од Павла Ђурушића улагање протеста код генерала Биролија због „*повреде територије*“, не знајући за италијанско-немачки споразум о размени гарнизона. Молио је и да му се хитно пошаље новчана помоћ за неколико стотина избеглица које су се сада налазиле у Штаваљској општини. Поповићеве оптужбе окренуте против

---

³²⁹⁹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 9, деп. 1982; ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 25–28; ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 101, деп. 1659; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 49/а, стр. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 7; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 390 del giorno 5. maggio, р. 4; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 227; ИАК, фонд 404, кут. 14, ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 375–376; ДКРЗ је после рата изнела мањи број убијених, односно мању количину опљачкане стоке и робе. Чланови комисије су закључили да је у Буђеву убијено 15 људи, запаљено око 70 кућа, те одведено 240 грла крупне и ситне стоке... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 701.

³³⁰⁰ ВА, ЧА, кут. 147, ф. 1, док. 5, стр. 46.

³³⁰¹ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, стр. 6–8.

муслиманских јединица, имале су код Италијана једнак ефекат као и жалбе муслиманских првака из Бјелог Поља на четнике неколико месеци раније. О томе сведочи апел за помоћ који је већ 1. маја ВК ЈВуО-а упутио Раде Кордић из Врбнице. Он се жалио надлежнима како има податке да се делови 1. немачке дивизије и муслиманске снаге, међу којима су се налазили и они у немачким униформама (ХИПО), припремају за упад на његов реон. Стога је истог дана наредио мобилизацију Гиљевског четничког одреда. Иако је Драгослав Павловић сматрао да Кордић претерује, пишући да је напад на Буђево „узнемирио духове“, али да се ситуацију смирује, будући догађаји ће показати да није разумео војно-политичке и верске односе на терену на којем се већ извесно време налазио.³³⁰²

У међувремену су припремане нове операције муслимана. У њиховој организацији суделовали су чланови Косовског комитета и албанске власти из Пећи. Команда „Венеције“ је наиме, јављала да су муслимански прваци из Рожаја и околине, 2. маја отишли у Метохију, односно у Пећ. Исти извор је навео како су били у сталном контакту са црногорским комунистима који су бежали на њихову територију, били упознати са њиховом активношћу и чак је у извесној мери, усмеравали. Већ 8. маја Осман Растодер је према наводима команданта финансијске страже у Петњици, одржао конференцију са виђенијим људима из Бихора. Она се због конспиративности одиграла у његовој кући. Као резултат овог окупљања 11. маја се у селу Годуши у Бјелопољском срезу сабрало око 1.000 наоружаних муслимана из Рожаја и других делова Албаније. Међу њима се налазило према италијанским изворима и 9 комуниста из Беранског среза. Према истом извору њихова намера је била слична оној које су имале муслиманске снаге код Буђева, а то је напад на српска села у Бјелопољском срезу, као и на Полицама код Берана.³³⁰³

За разлику од пуковника Павловића, локални четнички команданти препознали су опасност која им је претила од окупљања милиционера. Вук Калаитовић је писао Михаиловићу почетком маја да има податке како ће

---

³³⁰² ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, стр. 23–24, 25, 26–27.

³³⁰³ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 388 del giorno 3. maggio, p. 3–4; Ibid, Nr. 393 del giorno 8. maggio, p. 4; Ibid, Nr. 397 del giorno 12. maggio, p. 6.

хришћани у Сјеничком, Нововарошком и Милешевском срезу ускоро бити нападнути. Тражио је упутства будући да је већ морао да се избори са партизанима, односно придошлим немачким јединицама које су га прогониле. Михаиловић је одмах наредио мајору Остојићу да упути мајора Мусу Кадића на контакт са Хасаном Звиздићем, те да га одговори од напада на Србе. Но, та акција није дала резултата. Стога је ВК ЈВуО-а изоставила Калаитовића са људством из припремане офанзиве против НОВЈ-а, наредивши му да се дефанзивно постави према милицији.³³⁰⁴ Ове мере су само привремено одложиле муслиманску офанзиву.

Тако је током последње декаде маја, када су се четничке трупе из централне Србије и Копаоника повукле на своје реоне, извршен напад на хришћанска села са десне обале Лима у Бјелопољском срезу. Током ноћи 21. маја муслиманске снаге са територије Велике Албаније које су се раније окупиле у Годуши, напале су села Корито и Ђаловиће. Биле су добро опскрбљене аутоматским оружјем и минобацачима. Затим је плануло Расово у самом предграђу Бјелог Поља. Група од 500 наоружаних муслимана које су водили Ибрахим и Мујо Каралић, Камо Куралица и Џибо Међедовић, започела је напад на село 24. маја око 22.00. Са собом је имала неколико пушкомитраљеза, један тешки митраљез и два минобацача. Захваљујући томе муслимани су после дуже борбе потисли четнике. Онда су попалили српске куће у селу, неколико десетина њих. Све муслиманске куће у које су прогоњени хришћани покушали да се склоне, такође су запаљене.

Несвакидашњи догађај је било паљење локалне џамије од стране нападача, јер су и у њој Срби безуспешно покушали да пронађу уточиште. Целокупно становништво обе вероисповести је побегло у Бјело Поље, иако се само неколико дана раније око 260 муслиманских избеглица вратило на своја имања после вишемесечног изгнанства. Команда италијанског гарнизона у граду, проценивши да им после хапшења Ђуришића и већине његових људи, локални четници као савезници не значе много, остали су забаракадирани унутар фортификационог

---

³³⁰⁴ Инструкције су биле да их не провоцира, али да се на сваки напад милиционера мора „одговорити нападом“. Михаиловић је завршио наређење поруком да против муслимана на територији Санцака „има да се боре без обзира какву униформу носе, јер се сигурно од њих гине, па када се гине нека се јуначки бије“... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санчацки четници, док. 71, деп. 2, 4, 15; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 15, деп. 2013.

прстена, иако су јасно чули и видели трагове оружаног обрачуна у близини. Када су сутрадан изашли на увиђај, констатовали су да је цео српски део насеља уништен, а мештани расељени. Пронађено је 12 лешева жена и деце, међу којима је што је интригирајуће, било и муслимана.³³⁰⁵

После паљења Расова муслиманске снаге су се исте ноћи повукле према југоистоку. До 27. маја стигле су у мешовито село Ивање. У међувремену, спалили су велико српско село Затон, који су напали још у фебруару 1942. године. Одбацујући локалне четнике муслимани су на овом походу спалили и опљачкали све хришћанске куће и у Бољанини, Дубову, Каминама и Ивању.³³⁰⁶

Други правац муслиманског напада био је усмерен на села између Бјелопољског и Сјеничког среза. Током 27. и 28. маја Гиљевски четнички одред је водио „жестоке борбе“ са милицијом из Сјеничког среза, те ХИПО-м из Новог Пазара, које су наступале заједно са Немцима. Окршаји су се одиграли у реону села Вишњева и Трешњевице. Кордићеви људи су ипак, изашли из овог сукоба као победници.³³⁰⁷

У наредним данима напади су обновљени несмањеном жестином. Група комуниста коју је Кордић чувао у одреду, није допринела смиревању муслимана, иако су они рачунали на то, а постоје сведочанства да су неки комунисти попут судије Предрага Власоњића, били међу иницијаторима напада на српска села која су пружала подршку војводи Гиљевском.³³⁰⁸ Акцији против Кордића се прикључио и 84. пук „Венеције“, будући да су Италијани одавно желели да га ликвидирају. На тај начин он се нашао потпуно опкољен. Без додатне помоћи која му је била ускраћена због операције „Шварц“ и хапшења Павла Ђуришића, Кордићево људство је потучено до ногу. Стога се исти до 1. јуна се са штабом повукао према северо-западу у Страњане, док му се већина бораца разбежала.

---

³³⁰⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 409 del giorno 24. maggio, p. 4; Ibid, Nr. 410 del giorno 25. maggio, p. 4; Ibid, Nr. 411 del giorno 26. maggio, p. 6.

³³⁰⁶ Ibid, 27. maggio, p. 4; ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 34, стр. 3.

³³⁰⁷ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 53, деп. 1616.

³³⁰⁸ ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, стр. 1, деп. 1959.

Генерал Михаиловић је могао само да извести владу у Лондону како су муслимани у заједници са Немцима „*попалили и уништили*“ српска села: Трешњевицу, Црвско, Гргаје, Ђаловиће, Чампаре, Пожегињу, Савино Поље и Бистрицу (док су Вишњева и Гошево већ били попаљени две година раније). Целокупно становништво је избегло према Бјелом Пољу и Бродареву, сем становника Ђаловића који су се забаракадирали у пећина оближње клисуре. Револтиран тиме што су муслимани напали хришћански живаљ паралелно са немачком офанзивом, Михаиловић је депешу завршио ироничним захтевом да југословенска влада о свему обавести „*пријатеље Турке који се заузимају за муслимане у Југославији*“.³³⁰⁹

У позадини главних праваца муслиманске офанзиве наставили су се појединачни случајеви насиља над православацама. Ситуација је у многоне подсећала на прве месеце окупације. Тако су „*муслимани у немачким униформама*“ упали током ноћи 1. јуна у села Мишевиће и Лопиже ухапсивши 19 лица које су одвели у непознатом правцу.³³¹⁰ У изворима нисмо пронашли податке о судбини ових људи. Пар дана касније недалеко од Гошева милиционери су убили Кочовић Драга, избеглицу из Гргаја.³³¹¹ Затим су Орле Бучан и Захо Међедовић из Губавча и Вољавча, пресрели један збег из Захумска. На месту званом „*Вла*“ они су убили и опљачкали Тимотијевић Винку, Тимотијевић Станку (16 година), Тимотијевић Станицу (5 година) и Тимотијевић Јована (3 године). Жртве су биле изложене свирепом егзекуцији хладним оружјем, после чега су Орле и Захо секирама исекли њихове лешеве, тако да их је родбина у џаковима однела у родно село.³³¹² Поменути Орле је заједно са Бајрамом Бучаном већ 8. јуна напао и убио Фуртулу Васа из Вишњева, а код Точилова.³³¹³

Овим убиствима требало би додати и напад муслимана из Тријебина на село Копривну у Милешевском срезу, 5. јуна. Муслиманску банду водио је некадашњи

---

³³⁰⁹ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 38, деп. 1600 и стр. 53, деп. 1616; ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 44, стр. 5; ВА, ЧА, кут. 362, ф. 6, док. 4, стр. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 420 del giorno 4. giugno, p. 3.

³³¹⁰ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 52, деп. 1615.

³³¹¹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 746, стр. 60–61.

³³¹² Исто, кут. 343, стр. 380.

³³¹³ Опљачкали су му притом 14 говеда, 2 коња, 40 оваца и 40 коза, као и све ствари које је успео да понесе са собом... Исто, Пријава Васа Фуртуле из Вишњева против Орла Бучана поднета 9. августа 1945. године у Сјеници, стр. 1.

командант муслиманске милиције за Сјенички срез судија Ибро Сарачевић. Он је хришћанима опљачкао стоку, а онда им наредио да прикупе намирнице за његов одред да их неби побио, што су мештани учинили. Иста група је на повратку у Сјеницу заробила у атару села Доње Горачиће 9 избеглица из Буђева. Радило се о групи коју је водио Љубо Попадић. Поред њих похапшено је још неколико мештана Горачића, те Аљиновића и Мишевића. Укупно 30 лица. Ови људи су потерани преко Сјенице у затвор у Косовској Митровици где су временом сви страдали. Међу покупљеним био је и Света Јаковљевић, командант Аљиновачког четничке чете. Наредног дана, 6. јуна, нападнуто је и село Баре али су овде муслимани одбијени од стране Кордићевог људства.³³¹⁴ И ово село је према речима локалних хроничара, касније спаљено.³³¹⁵

У Штавичком срезу локални муслимани потпомогнути истоверницима из Бихора са друге стране границе, извршили су крајем маја напад на хришћане у селу Попе, јужно од Тутина. Група од 70 муслимана је по ноћи упала у село, опљачкала га и запалила неколико кућа. Муслимански чувари који су били плаћени да штите село, побегли су на појаву банде. Тада су уништене 4 куће и 17 помоћних објеката. На мештане који су бежали од пламена отворена је пушчана ватра. Трагична судбина је задесила породицу Вељовић из Попа, која је цела страдала. Том приликом је од муслимана убијено 7 Срба.³³¹⁶ У Попама су даље крајем маја живот изгубили: Дивна Вељовић и Јана Сташевић. Притом су рањене Разуменка Вељовић и Љубица Вељовић. Православни мештани су избегли из села на све стране.

Будући да је повређена граница, италијанска карабињерија је морала да реагује. Недалеко од Рожаја ухапшено је 5 изгредника, а плен враћен власницима. Остатак групе није стигла правда, а и ових неколико ухапшеника Италијани су

---

³³¹⁴ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 422 del giorno 6. giugno, p. 2; Ibid, Nr. 420 del giorno 4. giugno, p. 3; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 381, 383;

³³¹⁵ Исто, стр. 379–380.

³³¹⁶ Погинули су: Бранко Вељовић, жена му Кристина Вељовић, синови Саво Вељовић, Рајица Вељовић, Чедо Вељовић, Велизар Вељовић (последња тројица малолетних живи изгорели у кући) и синовац Драго Вељовић... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 231–232.

убрзо на притисак албанских власти, пустили на слободу.³³¹⁷ Јужно одатле муслимани из села Калача под вођством Кадрија и Меха Калача, Суља Куртагића, Авдула Бралића и Деша Нокића упали су у Берански срез. Они су напали хришћане на планини Турјак. Одузели су им неколико стотина животиња и убили Бајић Јеремију из села Маште на Полици.³³¹⁸

После неколико војних успеха муслимански команданти међу којима су се налазили Тамил Сијарић, Вехбо Бучан, хоџа Растодер, Селим Јуковић и Тамил Прашевић, одлучили су да на неколико дана прекину даље акције. Да би се осигурала очишћена територија, на терену су остале мање немачке јединице у Црвском, Озрену и врху Јеленак на Гиљеви.³³¹⁹ То време је искоришћено да се изврши нова мобилизација исламског живља широм сјеничког, бјелополског, штавичког и рожајског краја. Уз логистичку и обавештајну помоћ Немаца муслимански команданти су до 7. јуна окупили људство, више од 1.000 бораца.³³²⁰ Како ће се убрзо показати план операције предвиђао је концентрични напад на преостала незапаљена хришћанска села на територији „клина“. На удару су пре свега, била насеља око Бродарева на југоистоку Милешевског среза, односно околина већ спаљених Ђаловића. Да се радило о добро припремљеној акцији говоре чињенице да се истовремено: око 500 наоружаних муслимана покренуло из правца Расова према Бродареву, Сулејман Пачариз се са неколико стотина милиционера спустио са севера, док је Селим Јуковић надирао са запада. Овој колони подршку су пружили Италијани из Бјелог Поља. Друга колона у којој су се поред муслимана налазиле немачка и италијанска војска, требало је да напредује према Ђаловићима, где се налазио велики збег Срба.

Генерал Михаиловић је убрзо добио податке о муслиманским припремама. Већ 7. јуна ВК ЈВуО-а је ангажовала поручника Калаитовића да „спаси“ ситуацију код Кордића. Он се иначе са 350 људи и доста аутоматског оружја, утврдио у

---

³³¹⁷ Исто.

³³¹⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 897; Кадрија Калач је предводио и муслиманске снаге из околине Рожаја, од којих је већина припадала „вулнетарима“, у нападу на села Заграђе и Горажде на Полицама, октобра 1943. године. Том приликом су страдали Трифуновић Голуб, Трифуновић Јован, Трифуновић Стојан и Секулић Милена... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 438.

³³¹⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 427 del giorno 11. giugno, p. 3.

³³²⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, депеша Вука Калаитовића шифри „91“ од 7. јуна 1943. године, стр. 1.

Врбници. Због великог притиска Немаца међутим, Калаитовићева мобилизација је потрајала и није окупила више од 200 бораца, тако да се Кордић поново сам суочио са вишебројним непријатељем.³³²¹ Немачки официр за везу при Команди трупа Црне Горе, јавио је 11. јуна да су се немачке снаге уз подршку 1.000 милиционера покренуле према Милаковићима, Тутићима и Ђаловића клисури. Ради што успешније герилске борбе окупатор је формирао чету бициклиста и ескадрон коњице.³³²² Италијани су одговорили тако што су у правцу Ђаловића клисуре и Бродарева послали цео 2. батаљон 84. пешадијског пука ради садејства.

Под заштитом окупаторских јединица муслиманска милиција је почела акцију 10. јуна. Тада је страдало село Горачиће. У њему је запаљено 10 кућа и 35 помоћних објеката. Хришћанима је украдено 235 грла крупне и 670 грла ситне стоке.³³²³ Био је ово тек увод у операцију већих размера. Током 12. јуна милиционери су попалила 14 српских села и то: Словиће, Крајиновиће, Тутиће (два насеља већ паљена 1941–1942), Бараће, Блато, Захумско, Водице, Доње Страњане, Горње Страњане, Грнчарево, Милаковиће, Копривну, Мрчковину и Шћепаницу. У првих 6 насеља попаљено је око 250 кућа и отето 800 грла крупне и ситне стоке, док је у последња четири уништено још најмање 90 кућа. Према речима команданта милиције у Страњанима Емина Алиловића који је учествовао у овом походу, у попаљеним насељима, без Крајиновића, Водица, Бараћа, Словића, Захумска и Тутића, убијено је најмање између 50–60 Срба. Остатак народа је избегао према Бродареву.

Око 200 Срба је нашло уточиште у варошици, док се око 1.000 људи разместило у оближње село Гробнице, где су боравили у врло лошим животним условима. Цивиле који су имали некога у четницима Немци су заробљавали и као таоце размештали по селима Сјеничког среза, без обзира на верску слику у насељима. И поред настојања италијанских власти да их врате на своја имања,

---

³³²¹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 6, деп. 2362; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 32 и 35; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 429 del giorno 13. giugno, p. 2.

³³²² Ibid, Nr. 427 del giorno 11. giugno, p. 3.

³³²³ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 419.

муслимани у унутрашњости су то спречавали.³³²⁴ Сва насеља сем Крајиновића, су се иначе, налазила на територији Милешевског среза, у граничном појасу са Сјеничким срезом. Велико село Страњане спалио је и опљачкао хоџа Пачариз са људством које је углавном долазило из пријепољских села Хисарцика и Велике Жупе. Исто село је од муслимана спаљено и 1912. године, када је уништена и локална црква. Немци нису одобравали пљачку цивила, па је стога, Пачариз био позван да одговорност и чак, једно време због тога изгледа био затворен.³³²⁵

Као и претходне муслиманске офанзиве и ову је пратило велико разарање. Поручник Калаитовић је писао да муслимани „*чине велики терор – пале, пљачкају и силују девојке и жене*“. Поново су пријављене и отмице девојака.³³²⁶ Код нападача се по суровости истакла муслиманска милиција Селима Јуковића из Бродарева и Гостуна. На њихове акције није утицала чињеница да се Јуковић раније у више наврата споразумевао о ненападању са локалним четницима, а последњи пут крајем априла 1943. године. Према речима његовог тадашњег секретара Нура Даутовића милиционери су у Милаковићима, селу које је спаљено у садејству са Немцима, заробили 13 особа, међу којима је било 4 детета. Њих су свезане повели у Бродарево. Западно од Милаковића на месту Кожељ, Јуковићеви људи су их све ликвидирали.³³²⁷

У Мрчковини су затим, заклали троје деце и две жене из породице Милосава (или Тиосава) Брадића. Јуковић је такође, искористио пометњу да војне

---

³³²⁴ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 429 del giorno 13. giugno, p. 4; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Divisionemiles Taurinense e Venezia, Nr. 6031, 26. giugno 1943., p. 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 42, 230, 280–281, 302; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 701; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 60.

³³²⁵ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 431 del giorno 15. giugno, p. 4–5; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 55; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 156.

³³²⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 44, 45.

³³²⁷ ДКРЗ је за овај злочин после рата оптужила мајора Пиџија из 83. пука „Венеције“. Према њеним подацима егзекуција се десила током априла и то у Бродареву. Пажљивије тумачење указује да италијански командант није почио стрелјање будући да тог извештаја нема у команди 83. пука, без које егзекуција није могла бити спроведена. Нема га ни у четничкој, ни у партизанској документацији. До самог краја априла на том простору нема већих партизанских снага, а самим тим ни напада на окупатора, те се не види јасан разлог стрелјања. Будући да су таоци дошли са терена где се налазио одред легализованих четника, њихово заробљавање од стране Италијана изгледа мало вероватно. На крају, стрелјање таоца је само мањи део оптужнице против мајора Пиџија, који очигледно није детаљно истражена. Стога смо одлучили да првенство дамо сведочанству које имамо из Јуковићевог штаба... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 102, стр. 217–228.

активности пренесе и на леву обалу Лима. Тада је најме, спаљена и опљачкана Слатина (већ паљено 1941. године). Ватра је уништила 20 кућа, а милиционери су том приликом убили мештане Лововић Милију и његову жену.³³²⁸ Како је Јуковић обавестио италијанске власти његова милиција је најопсежнију акцију имала приликом спаљивања Тутића, родног села Рада Кордића. Тамо им се супротставио сам војвода Гиљевски, који је у ту сврху дошао из суседне Врбнице. Јуковић је известио Италијане да је током акције убио 28 особа, цивила и бораца.³³²⁹ Тог истог 12. јуна против Срба је наступила и италијанска војска која се кретала на линији Савино Поље – Височка – Тутићи. Она је на дојаву Јуковића извршила рацију у селу Точилову, код Бродарева. Тамо су се сукобили са Кордићевим људима које су после краће борбе потукли. Убили су 5 четника, док су заробили Кордићеву сестру и нећаку. Муслиманска милиција је искористила тај сукоб и затим, спалила Точилово.³³³⁰

Добивши 12. јуна обавештење о паљењу хришћанских села око Бродарева, генерал Михаиловић се поново обратио Калаитовићу наређујући му да што пре помогне Кордићу. На другој страни, позвао је капетана Лукачевића на лични састанак да би се размотрила ситуација. У наставку депеше Михаиловић му је Калаитовићу ипак, саветовао да избегава „*за сада*“ сукоб са Немцима и Италијанима, што је у суштини значило да се Кордићу и лојалном српском живљу чији су домови уништавани, неће помоћи.³³³¹ На овом месту требало би указати да је према Кордићу постојао јак анимозитет како код официра ВК ЈВуО-а, тако и код локалних четничких команданата, углавном због његовог самосталног деловања и чувања комуниста у одреду. И тиме се може објаснити овај недостатак воље да му се конкретније помогне.³³³²

---

³³²⁸ АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 302.

³³²⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 439 del giorno 23. giugno, p. 1.

³³³⁰ Ibid, Nr. 429 del giorno 13. giugno, p. 2; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 302.

³³³¹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 18, деп. 2480, стр. 20, деп. 2501 и стр. 26, деп. 2574.

³³³² ВА, ЧА, кут. 303, ф. 3, док. 3, стр. 39, деп. 1958, 1980 и 1981; Током 13. и 14. јуна Калаитовић је мобилисао делове Нововарошке и Сјеничке бригаде, око 600 бораца. Са тим трупима се међутим, задржао на Златару, пишући генералу Михаиловићу да су му Немци пресекли пут према Кордићу и да због недостатка оружја и муниције, те страха од проширења акције на Нововарошки и Сјенички срез, не сме у сукоб. Кордићу је наредио да народ пошаље према Штављу, иако је то било тешко изводљиво будући да су морали да прођу кроз бројна муслиманска села, као и због

Михаиловић је коначно, 19. јуна наредио Калаитовићу да крене у напад, али је овај одбио наређење, отворено питајући министра војске и морнарице шта да чини када се после тога немачко-муслиманска офанзива преусмери на Нововарошки и Сјенички срез. Немајући куд, Кордић се истог дана са 100 бораца пребацио код Недакуса преко Лима. Остаци Гиљевског четничког одреда пружали су међутим, отпор окупаторским и квинслиншким јединицама све до 23. јуна, када се преостало људство разишло. Муслимани и немачка војска су потом спалили и Врбницу, дугогодишњи центар Кордићевог штаба, чиме су озваничили тријунф.³³³³ Италијани су даље, 24. јуна упали у Тутиће, мислећи да се Кордић још увек тамо налази. Село су затекли напуштено, са неколико непопаљених кућа. Како у извештају стоји, италијански војници су „*довршили разарање*“ овог места. Затим је притисак окупатора попустио. Када је наине, Јуковић са својом милицијом извршио нови испад према Тутићима, Италијани су брзо послали трупе на терен и спречили нова насиља.³³³⁴ Тиме су акције против четника на овом сектору обустављене.

На правцу друге колоне акупаторско-квинслиншких снага према Ђаловићима, борбе су се паралелно отвориле када и оне код Бродарева. На овај сектор је ипак, била уперена оштрица акције будући да су се мештани сврстани у Ђаловички батаљон, чврсто утврдили у околини села. У борбу су први ступили Италијани 12. јуна. После јаке артиљеријске и минобацачке ватре потисли су четнике, који су оставили на бојном пољу више од 25 мртвих. Иако је после овог првог сукоба изгледало да ће четници, сви мобилисани од мештана села, лако бити побеђени, убрзо се испоставило да због специфичног рељефа то неће бити тако. Утврђени у пећинама клисуре они су неколико дана давали жилав отпор немачко-италијанско-муслиманским јединицама. До новог напада дошло је 18. јуна када је

тога што је бугарска војска тих дана у Штављу вршила рацију. Иако је војводи Гиљевском била ускраћена било каква помоћ, Калаитовић му је пренео Михаиловићеву заповест да по цену „*смртве казне*“ не сме да престане са борбом и преда оружје окупатору... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 40, 41, 42, 47, 62.

³³³³ Исто, деп. 48–49, 53; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 435 del giorno 19. giugno, p. 3; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 39.

³³³⁴ ВА, Иа, кут. 362, ф. 5, док. 24, стр. 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 437 del giorno 21. giugno, p. 2.

погинуло још 10 четника.³³³⁵ Одбрана предвођена Урошем Ђаловићем се ипак, одржала.

Наредног дана Италијани и Немци су пре напада бацили бојни отров у пећину где су се налазили четници. То је код бранилаца изазвало панику, будући да су дубље у шпиљи биле смештене њихове породице. Хемијски отров је изазивао кашаљ и крволиптање на нос и уши. Кроз пећину је протицао поток, па су се људи спасили покривајући се ћебадима натопљеним водом. Употреба гаса међутим, није помогла окупаторским снагама и још један атак је пропао. Притом су поготово милиционери, трпели велике губитке. Услед недостатка лекова од последица тровања бојним отровом у наредним данима преминуо је одређени број четника и цивила.³³³⁶ Затим су Италијани и Немци извршили рацију по околини са циљем хватања таоца. До 22. јуна заробљено је 9 мушкараца, 125 жена и 152 детета. Сужњима се добровољно придружило још 200 жена и деце у страху од муслиманске одмазде. Укупно 477 жена и деце са 9 старијих људи је одведено у Бјело Поље, као залог да ће четници из Ђаловића бити мирни.³³³⁷ После тога они су се заиста примирили, Немци са остацима њихових трупа повукли на територију окупиране Србије, док су Италијани обуздали муслимане од даљих акција.

Током операције муслиманских милиција уз подршку окупатора, током маја и јуна 1943. године попаљена су сва хришћанска села у појасу Бродарево – Страњани – Буђево – Ђаловиће. У три операције – почетком маја, крајем маја и средином јуна, убијено је најмање 45 четника и 167 цивила, док се 52 водило као нестало. Разним правцима у збегове је кренуло више од 2.300 Срба из попаљених села, без игде ичега. Будући да се радило углавном о планинским селима, наведена цифра говори да је са овог простора расељена већина хришћана. Губици муслиманске милиције и окупаторских снага нису нам познати. Притом су ватром уништена српска домаћинства у 34 села, сва сем једног, смештена на десној обали Лима. Већина њих је и раније нападана. У питању су били: Буђево (потпуно

³³³⁵ Ibid, Nr. 428 del giorno 12. giugno, p. 1–2; Ibid, Nr. 435 del giorno 19. giugno, p. 1.

³³³⁶ ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 69; ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 4, стр. 8, деп. 1766; ВАС, ЧА, кут. 300, ф. 1, док. 6, стр. 133, деп. 1987.

³³³⁷ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Comando truppe Montenegro, Notiziario Nr. 438 del giorno 22. giugno, p. 4; Нова италијанска рација уследила је већ почетком јула. Тада је међу преосталим православним живљем на десној обали Лима похапшено још 300 мушкараца, жена и деце... ВА, ЧА, кут. 300, ф. 1, док. 6, стр. 79, деп. 1933.

уништено), Расово, Затон, Дубово, Бољанина, Камине, Ивање, Трешњевица, Црвско, Грагаје, Савино Поље, Ђаловиће (потпуно уништено), Пожегиња, Бистрица, Крајиновиће, Словиће, Бараће, Тутиће (потпуно уништено), Баре, Врбница (потпуно уништено), Захумско, Горачиће, Милаковиће, Д. Страњани, Г. Страњани, Водице, Точилово, Копривна, Шћепаница, Мрчковина, Грнчарево, Чампари, Попе и Слатина.

Уколико овом списку додамо и села Бјелопољског среза која су месец дана раније попалили Италијани, односно Крушево, Кукуље, Сљепашљницу, Ујниче и Метањац, те она из Пљеваљског среза – Косаница, Левер-Таре, Ђурђевића-Таре, Бобово, Вашково, Маоче и Борово, долазимо до цифре од 46 насеља у Бјелопољском, Милешевском, Пљеваљском и Сјеничком срезу у којима је уништавана имовина Срба. Радило се о броју од 567 кућа (+ 630 у Пљеваљском срезу, укупно 1.197 објеката) и 574 помоћна објекта,³³³⁸ што није и коначна цифра. Притом је извршена опсежна пљачка намирница, а одведено је око 8.500 крупне и ситне стоке. Муслиманске акције изазвале су шок код четничких команди, али и код хришћанског становништва, које је већ извесно време било поштеђено насиља. Капетан Мирко Куклић писао је 22. јуна генералу Михаиловићу да су муслимани „*попалили сва села на десној обали Лима до последње куће*“, тако да на згариштима није остало „*ни српског кучета*“.³³³⁹ И поручник Калаитовић је надлежнима послао „*црне вести*“. Он је забележио да су муслимани у заједници са Немцима „*попалили сва српска села*“ на десној обали Лима.³³⁴⁰

Због снаге муслимана иза којих су сада стајали Немци, прогнани хришћани били су у сличној ситуацији као муслимански живаљ током зиме 1943. године. Услови у којима су живели били су очајни, а повратак је био немогућ. Стога живот у попаљеним селима није обнављан месецима. Они који су и успели некако да се врате на огњишта затицани су у очајном стању. О томе сведочи запис једног четничког подофицира који је почетком новембра 1943. године прешао преко попришта ових сукоба. Док је ишао кроз атаре села Ђаловиће, Чампари и Црвско студент економије С. Чукић из Берана забележио је следеће: „*Сва ова села су*

³³³⁸ М. Ђуковић, *Санџак...*, стр. 419.

³³³⁹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 4, стр. 2, деп. 006; ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 34, стр. 5.

³³⁴⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 54.

*спаљена и изгледају врло бједно и жалосно да човек од муке плаче – Овај народ страшно изгледа“.*³³⁴¹

Драгољуб Михаиловић је био разочаран развојем ситуације на сектору „клина“. Њега је исказао у депеши упућеној примијеру Јовановићу половином јуна у којој каже да су сва њихова настојања да „*муслимани у Санџаку промене свој неријатељски став према Србима остала готово неуспешна*“.³³⁴² Незадовољство је само било појачано тиме што су му команданти попут Лукачевића, тражили одобрење за контра-офанзиву почетком јула, за коју није било довољно војних и људских ресурса. Чињеница да је пола године раније истим поводом ВК ЈВуО могла да мобилише неколико хиљада људи за пар дана, најбоље је огледало четничког суноврата.³³⁴³ Стога је Михаиловић затражио од председника југословенске владе да се преко утицаја савезника и пре свега Турске, ради на умирењу муслимана. Он је током јула предлагао и да се по Старом Расу и Метохији бацају леци који би позивали на престанак убијања Срба.³³⁴⁴

Ликвидације су се иначе наставиле спорадично и у наредних пар месеци, поготово у Сјеничком срезу. Са капитулацијом Италије наступиће ново време. Дефинитивно присуство Немаца, али и снага НОВЈ-а на територији Санџака, креирали су, како то само историја може саткати, крхко савезништво између дојучерашњих огорчених непријатеља. О том феномену Драгољуб Михаиловић пише већ крајем августа 1943. године. На адресу југословенске владе стигла је депеша у којој је њен министар војни обавештава да може „*са задовољством да констатује да се и муслиманске масе Босне и Херцеговине и Санџака постепено оријентишу*“ према његовом покрету, што ће још једном промешати карте на локалној политичкој арени.³³⁴⁵

---

³³⁴¹ ВА, ЧА, кут. 139, ф. 3, док. 44, стр. 5.

³³⁴² ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, стр. 101, деп. 1659.

³³⁴³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 62.

³³⁴⁴ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 4, стр. 68, деп. 1837.

³³⁴⁵ ВА, ЧА, кут. 300, ф. 1, док. 6, стр. 6, деп.

***

Расуло настало у јединицама ЈВуО после колашинске рације убрзо је захватило и партизанске снаге, које нису имале начина да се супротставе окупаторским и квинслиншким војскама. То нам показују бројке о 12/13.000 избачених бораца НОВЈ-а из строја, те одбијање Михаиловића да уопште и дозволи борбу против окупатора Кесеровићу и Раковићу, који су се повукли без испаљеног метка. Само у Бјелопољском срезу партизани су до краја маја изгубили 270 људи, а Кордићеви четници још неколико десетина. Прогон гериле, пратила су као и увек насиља окупатора над цивилним живљем. Опет је главну улогу водио италијански окупатор, који је спалио 7 села у Пљевљаском срезу и у њима чак 630 кућа.

Разбијањем партизана и поготово четника, отворио се велики простор за акцију муслиманских снага из Бихора, Пештера и даље Албаније, која је планирала дуго уназад. Њени циљеви били су: освета за четничке прогоне неколико месеци раније, етничко чишћење Срба ради ширења Велике Албаније и пљачка. Фактор одмазде објашњавају: четничке акције током јануара и фебруара 1943. године када је спаљено више од 150 муслиманских села у Полимљу, потреба за враћањем великог броја избеглица на своја имања, напад на Рада Кордића који је активно учествовао у њиховом прогону итд. Овиме, али и сарадњом са окупатором, може се објаснити доста боља мобилизација и организација муслиманских акција (поготово оне почетком јуна).

Да су међутим, акције муслиманских милиција пратиле раније одређене војно-политичке планове (још оне из 1941. године), говоре следеће чињенице: милиционери у заједници са Немцима и Италијанима нападају појас хришћанских села на тремеђи Милешевског, Сјеничког и Бјелопољског среза (Црвско, Гргаје, Милатковиће, Копривна, Савино Поље, Бистрица, Ђаловиће, Чампари итд.), те Буђево и Затон (не на пример, Пљеваљски, Прибојски и Берански срез одакле је извршен највећи притисак на муслимане), које су и раније неколико пута нападали, непосредно пред акцију проглашава се ширење Албаније, а нешто раније у Сјеници борави и номиновани италијански префект, одлазак муслиманских вођа у Метохију по подршку, Растодерова конференција у

Петњици после чега им у помоћ долазе снаге са територије Албаније, ратовање под албанским заставама на Буђево итд. Требало би поменути и да су ударну песницу чиниле муслиманске милиције из Борадева, Хисарцика, те из Сјеничког, Штавичког и Дежевског среза, значи крајева, који нису страдали током операција ЈВуО-а почетком године.

Као и приликом акција током 1941. године (Ибарски Колашин и Дежевски срез) муслиманске снаге су извршиле етничко чишћење српског становништва са нападнуте територије. Овај закључак на првом месту подупиремо чињеницом да је током маја и јуна на територији „клина“, али и шире, спаљено укупно 34 српска насеља (567 кућа), расељено 2.300 (већина становника), ухапшено око 900, а убијено најмање 212 Срба.³³⁴⁶ Друго, већина спаљених села је и раније страдала (Крајиновиће, Захумско, Гргаје, Баре, Пожегиња, Црвско, Тутиће, Бућево, Затон...) што говори о континуираном процесу, а не изолованој акцији. Треће, добро припремљени концентрични напад муслимана, у садејству са окупатором, довео је до тога да су нека насеља била потпуно уништена и опљачкана – Бућево, Тутиће, Ђаловиће и Врбница. Четврто, као раније муслиманима, сада је хришћанима био отежан повратак на огњишта, па се тај процес одужио све до ослобођења.

Масовна разарања, бруталност егзекуција над цивилима, укључујући и жене и децу, те огромна пљачка стоке, хране и покућства, у многоме подсећају на четничке походе из јануара и фебруара 1943. године. Наведимо само речи команданата ЈВуО-а да су муслимани „*попалили сва српска села*“ на десној обали Лима, тако да у њима није остало ни „*српског кучета*“. Очевици су још у новембра 1943. године могли да запазе да згаришта изгледају „*бједно и жалосно*“. Јасна паралела се види и по свирепим егзекуцијама – набијањем на колац, сакаћењем полних органа, сечењем жртава на комаде, сечењем глава, паљењем живих људи..., углавном жена, деце и стараца (Бућево, Захумско, Милаковићи). Пљачка је такође, била огромна што је и разумљиво обзиром на глад и

---

³³⁴⁶ Тачан број погинулих цивила је до данас остао непознат. Списак убијених није направљени ни током рата од ВК ЈВуО, нити после рата од стране комунистичких власти, слично као и по питању муслиманских акција у Ибарском Колашину и Дежевском срезу током 1941. године.

немаштину, те велики број избеглица. Само је из Буђева одведено 7.000 грла ситне стоке и огромна количина вуне.

9.7. Капитулација Италије

Услед разорног учинка операције „Шварц“ ВК ЈВуО-а се суочила са неминовном реорганизацијом трупа у Старом Расу. Иако је од њене успешности зависила будућност покрета на овом простору, она је поново указала на низ мањкавости четничке структуре. Имала је и свој екстремни облик, оличен у ликвидацијама и сменама некомпететних кадрова. За то време италијански окупациони систем у Црној Гори преживљавао је последње дане. Укљештен између различитих пројеката за будућност Италије скованих у Риму, убрзано се распадао очекујући капитулацију. У таквој ситуацији даљи опстанак италијанске војске губио је смисао, па људство захвата дефетизам и паника. Егзистенцијано угрожено са више страна војска појачава активности у циљу припреме одступнице, које сходно расположењу људства, прати велико насиље над цивилним становништвом.

Реорганизације јединица ЈВуО-а и стварање Команде Старог Раса

Потреба за бољим устројством четничког покрета на територији Гувернатората Црне Горе указала се још током првих месеци 1943. године, током припрема за обрачун са партизанима у Босни. Због констатних пораза ВК ЈВуО-а није могла да се посвети овом питању све до затишја које је завладало после операције „Шварц“. То је представљало велики изазов будући да је сада четнички покрет на овом простору требало подићи без ослоњања на Италијане и без неких од кључних људи, попут Павла Ђуришића. Негде је такође, реформисање организације вршено паралелно са борбама, услед потреба које је изискивала ситуација на фронту. Тако је било са Милешевским корпусом ЈВуО-а који је покривао територију Старог Раса.

Према речима капетана Лукачевића, крајем марта се после губитака на Дрини и његовог рањавања, ова јединица распала. Стога је четничке снаге у Санцаку ваљало поново ставити на ноге. Генерал Михаиловић се на путу ка централној Србији у селу Радијевићима, Нововарошки срез, срео са кепатеном Лукачевићем и у том циљу му издао потребна наређења. Он је тако половином маја постављен за заповедника новоформиране Команде Старог Раса, која је уместо мајору Ђуришићу била подређена директно ВК ЈВуО-а. Михаиловић је експлицитно појаснио да Лукачевић „командује засебно Санџаком“.³³⁴⁷

На основу инструкција министра војске и морнарице Лукачевић је требало да има на располагању три корпуса: I, II и III Милешевски. Прва јединица је покривала Прибојски и Пљеваљски, друга Нововарошки, Сјенички и Милешевски, а трећа Бјелопољски срез. На основу позиција ових јединица видимо колики је био територијални опсег Команде Старог Раса (КСР). Команданти су редом били: кепетан Раиловић, капетан Калаитовић и Величко Бојовић. Због противљења неких четничких првака III милешевски корпус никада није формиран, док је Бјелопољски срез уврштен у оквире I милешевског корпуса.³³⁴⁸ Оба Милешевска корпуса требало је да располажу са најмање 5.560 бораца, односно 4.906 пушака, 25 пушкомитраљеза и 5 тешких митраљеза. Догађаји из блиске будућности ће изневерити и ова очекивања.³³⁴⁹ Капетан Лукачевић је до 19. маја организовао новоуспостављену команду и издао наређење о устројству корпуса и бригада.³³⁵⁰ Сходно командом месту ускоро је унапређен у чин мајора. Извршавање његових заповести трајало је до друге половине јуна.

Затим се приступило реформисању осталих јединица Лимско-санџачког четничког одреда, који је престао да постоји после немачке рације у Колашину. О нужности реорганизације писао је почетком јуна и мајор Рудолф Перхинек. Он је

---

³³⁴⁷ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 4, стр. 4, деп. 0017.

³³⁴⁸ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 24.

³³⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 7, ф. 3, док. 29, стр. 2.

³³⁵⁰ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 49/а, стр. 1.

сматрао да је потребно применити тактику и наставити рад по сваку цену. Стога га је Михаиловић оставио на месту делегата ВК ЈВуО-а за Црну Гору и у првим данима после интернације Ђуришића, поверио му команду на тим простором.³³⁵¹ Перхинеков ентузијазам је међутим, наишао на малодушност, па чак и отворено супротствљање код неких официра,³³⁵² дефетистички расположених после тешких удараца које је четнички покрет претрпео. Лошу ситуацију и Перхинекову некомпетентност и несналажење у улози организатора уочио је и његов заменик капетан Куклић, о чему је обавестио ВК ЈВуО-а. Као добар познавалац локалних прилика он је за команданта обновљеног Лисмко-санџачког четничког одреда предложио Војислава Лукачевића.³³⁵³

Михаиловић је делимично прихватио ову сугестију. Иако је одлучио да се поново ослони на квалитете капетана Лукачевића, заповедник ЈВуО-а је за Ђуришићевог наследника одредио мајора Ђорђија Лашића. Због пуно отпора у Васојевићима против те одлуке, Лашића је као новог команданта требало да „устоличи“ упрво Лукачевић. Стога је овај као Михаиловићев делегат послат на југ.³³⁵⁴ У депеши од 8. јуна изричито му је наређено да „*најенергичније овлада Павловим тереном*“. Лукачевић је на пут кренуо 20. јуна, предвиђајући да ће се на њему задржати око двадесетак дана, што се ипак, продужило на скоро два месеца.³³⁵⁵

До краја јуна он се нашао у селу Заостру код Берана, где је одржао конференцију са неколико Ђуришићевих команданата. Спроводећи Михаиловиће упуте он је том приликом поставио нове заповеднике бригада и корпуса за Берански, Андријевачки, Бјелопољски и Колашински срез. Као и много пута пре тога, воља Михаиловића је наишла на критику. Мајор Лашић од раније киван због првенства којег је у Црној Гори добио Ђуришић, оштро се успротивио томе што је још једном заобиђен. Он је наима, остао без команде над снагама у Старом Расу, као и без права да у осталим јединицама постави заповеднике. Забринуло га је и то што је Лукачевићев долазак, за разлику од његовог, изазвао позитиван ефекат

---

³³⁵¹ ВА, ЧА, кут. 142, ф. 1, док. 6, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 70, деп. 2982.

³³⁵² ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 72.

³³⁵³ ВА, ЧА, кут. 144, ф. 4, док. 34, стр. 2, 4, 5.

³³⁵⁴ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 4, стр. 4, деп. 0017; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 80, деп. 3044.

³³⁵⁵ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 5, деп. 2361; ВА, ЧА, кут. 142, ф. 1, док. 8, стр. 1.

код већине официра. Стога је Лашић пронашао Лукачевића и у разговору са њиме одбацио све донешене одлуке по заповести министра војске и морнарице.³³⁵⁶

Лукачевић је касније сведочио да се нови командант није сложио нисачим – нити са планом илегалног рада, нити са борбом против окупатора, нити са одбацивањем Ђукановића и Станишића и најбитније, са његовим пуномоћјем добијеним од Михаиловића.³³⁵⁷ Узалуд је вођа ЈВуО-а упозоравао да је Лукачевић његов делегат, Лашић је остао при своме. Он је такође, наставио да одржава везе са Италијанима, иако је стриктно било наређено да не дозвољава никакав облик даље колаборације. Вести о Лашићевој „побуни“ брзо су се прошириле кроз номенклатуру покрета. Крајем априла Захарије Остојић се понудио да помогне Лукачевићу, али му Михаиловић није поверио задатак у Црној Гори. Пошто је Лашић остао неумољив, Михаиловић је у неким стварима променио став око питања реорганизовања Ђуришићевог терена. Стога се капетан Лукачевић тек у августу вратио на север, видно разочаран тиме што није до краја уживао подршку Михаиловића, поготово како се касније жалио, око питања напада на Италијане. Тражио је од свог команданта и да га разреши заповедничког места у Старом Расу. Реорганизација Ђуришићевих снага се у међувремену, отегла, у како ће се после скорије капитулације Италије показати, врло важном историјском моменту.³³⁵⁸

Што се тиче војно-политичке изградње КСР-а, њу је током Лукачевићевог одсуства преузео поручник Јован Јеловац као в.д. команданта. Већ крајем јуна уследио је први изазов. Због уласка партизана у Фочански, Чајнички и Вишеградски срез, Михаиловић је одлучио да ову област привремено стави под команду овог тела. Наређење је изазвало велики противљење мајора Баћевића, који је у томе видео узурпацију „његове власти“, али је ипак, морало да буде спроведено.³³⁵⁹ На територију Прибојског среза се почетком јула пребацио и цео Златиборски корпус ЈВуО-а, ради скривања и заштите од немачких потера. Његово људство је примљено, нахрањено и распоређено на опоравак широм

---

³³⁵⁶ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22; ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 70.

³³⁵⁷ Исто, Цетиње 19. март 1945. године, стр. 10а.

³³⁵⁸ Исто; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 7, деп. 2696; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 6, стр. 5, деп. 6033; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 4, стр. 5–6, деп. 0022–0024; ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 90.

³³⁵⁹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 2, деп. 2684.

среза.³³⁶⁰ Затим је стигла Лукачевићева депеша да се у склопу промене тактике у борби против комуниста, организује специјална стајаћа јединица. Она је требало да повећа борбеност и подигне морал код људства, одвоји народ од партизанских мобилизација, омогући другачију заштиту територије итд. Стога су из свих бригада послати најбољи борци са квалитетним оружјем на специјалне курсеве који су трајали по 15 дана.

Све то је команда КСР-а обављала у одсуству заповедника, али и без потребног оружја, будући да је по ко зна који пут изостала помоћ Енглеза.³³⁶¹ Локални четници су половином јула према Михаиловићевом наређењу приступили и прикупљању „братске помоћи“ за угрожено становништво опустошених крајева у Црној Гори. За узету храну од сељака даване су признанице.³³⁶² Као што се може видети реорганизација четничких снага на територији Санцака од старта је била пред великим изазовима, који су морали бити решавани „у ходу“, паралелно са другим проблемима. Када томе додамо дуже одсуство команданта и наставак грађанског рата. разумљиво је зашто је читав процес дао скромне резултате.

Чистка у четничким редовима и спорадичне борбе са окупатором

Промену структуре четничког покрета на територији Старог Раса, пратила је реорганизација командног кадра. Руку под руку са тиме ишле су бројне смене и чак, ликвидације нижих и виших старешина. Гоњење компромитованих официра водио је капетан Лукачевић, коме је Михаиловић дао широка овлашћења по том питању. Непосредно пред одлазак за Берански срез Лукачевић је због недисциплине стрељао команданта Прибојске бригаде поручника Вуколу Томић. На његово место постављен је капетан Ћирило Димитријевић. Због шверца оружја и самоиницијативне сарадње са Италијанима, иста судбина требало је да снађе и капетана Кијановића који је сачувао главу тако што је побегао преко границе.³³⁶³

³³⁶⁰ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 9, деп. 2723.

³³⁶¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 78–79; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 4, стр. 2, деп. 011.

³³⁶² ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 59, деп. 2947.

³³⁶³ ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са XIII саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 29. март 1945. године, стр. 22.

В. д. команданта Милешевске бригаде постао је Милинко Радовић, иначе срески командант. Њему је Лукачевић поверио чистку у овој по квалитету, најлошијој јединици КСР-а. Преки војни суд којим је председавао потпоручник Николић, током јуна је издао наређења за ликвидацију неколико Радовићу потчињених заповедника: Радована Пусулића, Милоша Јевтовића, Милије Филиповића, Радисава Думића, Будимира Думића, Драга Думића и Милоша Дивца. Велики број бораца је такође, кажњен јавним батињањем због многих пропуста. Проскрипције су обухватиле и угледне политичке прваке Сретена Вукосављевића и Јакшу Богдановића, због њихове блискости са комунистима.³³⁶⁴ Лукачевићеву истрајност на уређивању КСР-а и њених јединица, најбоље показује случај самог Радовића. Он се убрзо нашао пред судом због финансијских малверзација. Иако су „прљаве“ финансије биле распрострањена бољка међу четничким командантима, Радовић је ипак, суочен са стрељачким водом, морао да утекне у Сјеницу. Завођење чвршће дисциплине омогућило је Лукачевићу да много спремнији дочека капитулацију Италије него Ђорђевићу Лашић на југу, што ће указати да је Михаиловићева ранија процена била погрешна.

Михаиловић је такође, вршио реорганизацију кадрова на територији Санцака, не мешајући се притом Лукачевићу у посао. После тешких тренутака кроз које је ЈВуО прошао током периода март-јун 1943. године, он је посегао за екстремним мерама. Први на листи за одстрел били су Машан Ђуровић и Божо Ђосовић, војводе које су неколико пута издале Михаиловићево поверење. Он је још током марта имао у рукама војводу Сухопланинског, чију је смрт због отворене сарадње са окупатором, тражио још током 1942. године. Тада му је поклатио живот у замену за његов ангажман у борби против партизана. Пошто се Ђуровић показао врло слабо, чак и дезертирао са положаја, Михаиловић је изгубио стрпљење. Стога је 11. маја наредио капетану Радомиру Цветићу да га ухвати и ликвидира. Командант Јаворског корпуса се одмах латио овог задатка и убрзо заробио Ђуровића са пратњом. Он је стрељан 21. маја на Златару.³³⁶⁵ Машановој ликвидацији присуствовао је и Миладин Радуловић „Крцун“, убачени комуниста.

---

³³⁶⁴ ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 13, стр. 3.

³³⁶⁵ Никола Миловановић, *Слом - контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Београд, 1983, стр. 36–37.

Према његовом сведочанству датом после рата, Ђуровић је заклан на Чемерници, повише Штиткова, значи нешто северније.³³⁶⁶ Вести о Ђуровићевој смрти брзо су се прошириле. Тако је народ у Рашки, чији је некрунисани владар војвода Сухопланински дуго био, сазанао за његову смрт већ десетак дана касније, око 1. јуна.³³⁶⁷

На ред је затим, дошао Божа Јаворски. Овај старешина је знатно дуже, барем званично, припадао четничким одредима генерала Михаиловића од Машана Ђуровића, што је донекле компликовало ситуацију. То време је ипак, било испуњено разним Ђосовићевим екцесима на штету покрета. После низа прекршених наређења, укључујући назнаке да је Јаворац ступио у контакте са Немцима током операције „Шварц“, самоиницијативних акција против окупатора,³³⁶⁸ те одбијања да ступи у борбу са комунистима, Михаиловић је решио да га уклони. Тај задатак је поверен поручнику Урошу Катанићу, команданту Моравичке бригаде ЈВуО-а, који је већ дуже време тражио Ђосовићево смакнуће. Почетком јуна Катанић је ушао у траг Јаворцу и успео да га са најужом пратњом зароби у селу Брекову, Ариљски срез. Ђосовић је на истом месту по кратком поступку ликвидан у ноћи 4/5. јуна, са још неколико људи, међу којима је била и његова девојка. Одред му је потом распуштен, а око 127 људи распоређено по батаљонима Моравичке бригаде.³³⁶⁹

Мештани његовог родног села Брзаве код Ивањице, су потом пренели његово тело и сахранили га на локалном гробљу. Михаиловић је Катанићу затим 14. јуна наредио да очисти крајеве под његовом командом од „*непослушних и издајничких елемената*“. Стога су убрзо похватани и преостали Јаворчеви сарадници, који су се разишли по Нововарошком, Сјеничком и Моравичком срезу. Током јула је на пример, убијен његов подофицир Ратко Мунитлака, који се налазио у селу Чедову, недалеко од Сјенице.³³⁷⁰ Према неким документима слична судбина је требало да снађе и војводу Гиљевског Рада Кордића, док је Селимира Поповића

---

³³⁶⁶ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 126.

³³⁶⁷ Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, унос од 1. јуна 1943. године.

³³⁶⁸ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 57, деп. 2263.

³³⁶⁹ ИАБ, BDS, J-314, Вожа Јаворски, стр. 60–61.

³³⁷⁰ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 30, деп. 2827; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 16, деп. 2465.

очекивала јавна казна од „*најмање 50 батина*“.³³⁷¹ Први се ипак, вероватно спасао катарзом кроз борбу са окупатором и муслиманима током маја и јуна, док је други поштеђен због великог броја избеглица које је примио на свој реон.

Ликвидације су пратиле смене некомпетентних команданата. Револтиран тиме што из Дежевске бригаде за борбу са партизанима није послат ниједан борац, генерал Михаиловић је током маја наредио капетану Цветићу да смени њеног заповедника поручника Драгора Павловића. Када се он успротиво овој одлуци, Михаиловић му је запретио извођењем пред војни суд. Стога је Павловић већ почетком јуна био на путу за КСР, на службу код капетана Лукачевића. Пратила га је његова штабска чета са потпоручником Живковићем. На његовом месту Михаиловић је одредио поручника Ристовића, који је до тада био на служби у Трнавском срезу. Ни са њиме није био задовољан па је месец дана касније, 3. јула, и њега сменио, те послао у истом правцу којим је отишао поручник Павловић. Мало је фалило да Ристовић буде и стрељан.³³⁷² Сређивање Јаворског корпуса наставио је капетан Цветић у наредном периоду. Он је због „*неправилног и нетактичког поступања са народом*“ сменио 24. јула команданта I Студеничке бригаде поручника Слободана Поповића. Он је повучен у штаб корпуса, а команду над јединицом је преузео резервни поручник Мирољуб Ставрић.³³⁷³

Ликвидацију оних који су избегли мобилизацију или су на неки други начин штетили организацији, Цветић је поверио бившем официру Машана Ђуровића Арсенију Јовановићу. Радило се о резервном поручнику, у цивилу учитељу родом из Младеновца. Он је код себе имао листу за одстрел на којој су се налазило 20 људи, између осталих: председници општина Рудничке, Бистричке, Павличке, Планске, Јошаничке и Пискањске, са све кметовима, затим, виђенији грађани попут Душана Нешковића, Бране Курсулића, Светозара Савића итд. Током друге половине априла Јовановић је са десетак људи кренуо са егзекуцијама. Дана 25. априла убијен је кмет села Ковача, општина Планска, Радосав Ђуровић. Затим је брутално ликвидиран и кмет Јошаничке општине, коме је одсечена глава.

---

³³⁷¹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 19, деп. 2033.

³³⁷² Исто, стр. 18, деп. 2766; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 2, стр. 57, деп. 2261; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 3, деп. 2690–2691.

³³⁷³ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 6, стр. 5.

Суровост тог убиства изазвало је реакцију СДС-а, чији су припадници после краће борбе истог дана успели да ухвате Јовановића, његовог сина и још два четника, а да ликвидирају тројицу његових људи. Јовановић је после саслушања у Рашки, послат у затвор у Косовску Митровицу са својим људима.³³⁷⁴

Око 20 четника-дезертера Јаворског корпуса који су ухваћени на повратку у Студеничком срезу, јавно је понижено тако што им је ударено по 20 удараца по задњици.³³⁷⁵ Они се могу сматрати срећним јер је Цветић наставио са уклањањем оних који су по њему штетили интересима покрета. Ноћу 1/2. јуна, убијен је Станиша Петровић, чије је беживотно тело бачено у Ибар. Нешто касније, рано ујутру 16/17. јун ликвидирају од четника Београђанин Миодраг Поповић, док је боравио у својој вили у Јошаничкој бањи. Два дана касније иста судбина је снашла и Стојана Бојанића из Ушћа, због тога што је током 1941. године био у партизанима. И његов леш је бачен у Ибар.³³⁷⁶

Генерал Михаиловић се није зауставио на сменама у Јаворском корпусу. Током боравка Златиборског корпуса у Прибојском срезу, он је наимае, због „*неспособности за командовање на терену*“, уклонио његовог команданта капетана Милорада Митића. И овај је послат у штаб КСР-а, која је оскудевала у официрима. Истовремено је из штаба због лошег рада пребачен на фронт поручник Марковић који је недуго пре тога, пребегао из легализованих Недићевих одреда.³³⁷⁷ Иако су Михаиловићеви потези допринели учвршћивању редова његових снага на територији Санцака, радило се ипак, само о површинским промена. Пример за то је несређена ситуација у Васојевићима, језгру четништва, где се Михаиловићева немоћ показала у повлачењу пред Лашићем. На другој страни, видимо да се у Стари Рас одлазило по казни, без икаквог ентузијазма код четничких официра. Сво ово нас наводи да закључимо

---

³³⁷⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 279, стр. 1; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 32–33.

³³⁷⁵ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 127.

³³⁷⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 300, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 133.

³³⁷⁷ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 16, деп. 2463–2464; ВА, ЧА, кут. 148, ф. 1, док. 8, стр. 1.

како су изазови које је овај простор постављао пред организацију ЈВуО-а били велики и због тога, у краћем року нерешиви.

После како су то видели четници, италијанског „издајства“ током маја и јуна, али и својеврсног сумрака њиховог окупационог система на територији Гувернатората Црне Горе, поставило се питање даљег односа према дојучерашњим савезницима. Реалном анализом стања на терену, али и под све већим притиском Британаца, Михаиловић је капетану Лукачевићу видели смо забранио продужење легализованог статуса. Свој став по питању окупатора командант ЈВуО-а је обликовао у депеши од 7. јула. У њој се Лукачевићу наређује да се од тог тренутка према Италијанима заузима непријатељски став и да им се не дозвољава излазак из градова. Овај упут је допуњен заповешћу да се ратни материјал има „*отимати*“ од окупатора. Предложено му је и да акције против Италијана спроводи по могућству из „*туских села*“, како би муслимани трпели одмазду.³³⁷⁸

Лукачевић је међутим, већ заузео агресивнији став према окупатору. У селу Брзави јужно од Затона, нападнут је један италијански конвој 4. јула. Током борбе погинуо је један италијански војник, док је на другој страни страдало чак 30 четника.³³⁷⁹ Италијани су затим, упали у Брзаву опљачкали село и запалили 60 кућа. Притом је стрељано 15 мештана. Три дана касније 7. јула, спровели су рацију на целој десној обали Лима, похапсили око 300 људи и одвели их у затвор у Беране као превенцију да се слични догађаји неће дешавати у будућности. Ову акцију пратило је чишћење Бјеласице, са које су Лашићеве снаге ипак, успеле на време да умакну.³³⁸⁰ Затим су Италијани извршили претрес села Заостро код Берана, вероватно тражећи капетана Лукачевића. Акцију је извршио легализовани четнички одред из Берана, који је као и онај у Колашину, отказао послушност генералу Михаиловићу. Током борбе 20. јула убијена су двојица људи у одбрани села, док је код нападача било 5 мртвих.³³⁸¹ Честе рације праћене суровим

---

³³⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 36, деп. 2854 и стр. 70, деп. 2985–2988.

³³⁷⁹ ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 3, стр. 1.

³³⁸⁰ ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 77.

³³⁸¹ ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 20, стр. 1.

одмаздама уздрмале су морал мајора Лашића који је обуставио даље сукобе на овом простору, о чему смо причали.

Наставак борби против окупатора уследио је крајем јула, сада у Чајничком и Фочанском срезу, које је Михаиловић привремено пребацио под контролу Команде Старог Раса. Капетан Алекса Драшковић командант Дринског корпуса ЈВуО-а прешао је у Чајнички срез, где се сукобио са муслиманском милицијом. Успео је да их потисне, а током борби је погинуло 30 милицајаца. У овим сукобима муслимани су имали на својој страни немачке снаге које су се задржале после „Шварца“ у Горажду, Фочи и Чајничу. Немци су потом, пред четничком офанзивом повукли своје јединице из Чајничка и Фоче према Горажду. Радило се о снагама дивизије „Принц Еуген“, чији се један батаљон измесио и у Пљевља.³³⁸² До 2. августа четници су ушли у Чајничке, које су попут партизана неколико месеци раније, запалили. Нешто касније, 7. августа, снаге ЈВуО-а су се ослободиле и Фочу и опколили немачко-усташки гарнизон у Горажду. Била је ово тек најважна интензивирања сукоба између Немца и муслимана са једне и четника са друге стране, после иступања Италијана из рата током целог септембра 1943. године.³³⁸³

Што се тиче идеолошког грађанског рата, њему је Михаиловић опет подредио борбу са окупаторским и квинслиншким снагама. Он је 14. јула упутио капетана Лукачевића да своју и Лашићеву територију очисти од комуниста. Упозоравао га је да се не заваља њиховом тренутном неактивношћу, јер их је доста остало иза главнине која се повукла на запад. Стога је тражио да се „*немилосрдно*“ уништавају. На Михаиловићеву екстремност утицала је ликвидација четничких првака мајора Пантића, Фехима Мусе-Кадиха и Ђура Станишића, које су тих дана убили партизани у Босни. Ефикасна акција против комуниста била је нужна и да би се британски савезници уверили како само четници „*владају овим простором*“, односно територијом црногоског гувернатората.³³⁸⁴ Будући да су енглески делегати негативно оцењивали учешће четника у антифашистичкој борби у

³³⁸² ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 6, стр. 27, деп. 6133 и стр. 58, деп. 6314.

³³⁸³ ВА, Иа, кут. 362, ф. 7, док. 8, стр. 1; ВА, ЧА, кут. 292, ф. 1, док. 21, стр. 49, деп. 1895.

³³⁸⁴ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 44, деп. 2854, стр. 77, деп. 3022 и стр. 70, деп. 2985–2988; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 37, деп. 2617.

Југославији,³³⁸⁵ интернационализација локалних војно-политичких дешавања показала се као додатно бремене за већ много чиме оптерећену КСР.

Па и поред тога она је организовала једну већу операцију против НОВЈ-а. Крајем јула капетан Раилић је наредио напад на партизанска упоришта у Пљеваљском срезу. На линији Крупице – Вашково – Црвена Локва, налазило се према његовим подацима око 300 партизана, међу којима и Велимир Јакић и Миле Перуничкић. За напад су биле планиране и трупе из Нововарошког, Прибојског и Бјелопољског среза.³³⁸⁶ Напад је изненадио партизане. О томе сведоче осетни губици, укључујући и убиство Јездимира Ловића из Лопижа у Крупицама, тадашњег секретара ОКС-а.³³⁸⁷

КСР је морао да се суочи и са новим верским нетрпељивостима које су биле назаобилазни реметилачки фактор свим четничким плановима. Појас попаљених православних села на тремеђи Бјелопољског, Сјеничког и Милешевског среза показао се као посебно немиран. На удару муслиманске милиције нашли су се они који су покушавали да се врате на своја огњишта. Током јула милиција из Сјеничког среза упала је у спаљено село Црвско и напале повратнике. Приликом акције милиционер Нако Грбовић убио је три члана породице Јањић. Затим је муслиманска милиција под командом Муја Угљанина убила једну особу током пљачке породице Марковић у селу Бачија, северно од Сјенице.³³⁸⁸

Мештани села Црвско нашли су се поново под притиском половином августа. Муслиманска милиција, сада из Бјелопољског среза, дошла је 18. августа у ово насеље, сада у пратњи немачких трупа. Њени припадници Зорнић Сулејман, Иљаз Шипкар, Абаз Махмутовић, Хамо Махмутовић и Зухдо Мартиновић, сви из села Бистрице, истакли су се у насиљу над хришћанима. Они су опљачкали и заробили Момира Лешњака, Радојка Радевића, Милана Лешњака, Вула Грбовића, Војка

---

³³⁸⁵ Британска команда на средњем истоку је 1. јуна контактирала генерала Михаиловића и пренела му свој став по којем утицај његових снага не постоји источно од Копаоника. Стога су му тражили да се са најбољим људством пробије према тој планини, обећавајући му велику помоћ. Упражњени простор требало је да попуне партизанске снаге, на које су се Енглези све више ослањали. Михаиловић је овај предлог схватио као увреду и послао оштар одговор у коме је одбацио све британске предлоге... ВА, ЧА, кут. 302, ф. 3, док. 3, деп. 1598.

³³⁸⁶ ВА, ЧА, кут. 143, фас. 1, док. 17, стр. 1; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 50, стр. 1.

³³⁸⁷ С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 180.

³³⁸⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, тср. 52–59.

Гребовића и Павића Чампара. Сви су потом били одведени у село Долиће где су побијени. Породице су њихове остатке у Црвско пренели тек у августу 1945. године.³³⁸⁹

Осећајући слабљење италијанског окупатора активирала се усташка „емиграција“ са територије Санцака, која је боравила у НДХ од септембра 1941. године. По наређењу Младена Лорковића и пуковника Јаковљевића из Сарајева се илегално на територију Гувернатората Црне Горе пребацио бивши командант усташког логора у Пријепољу и подофицир у „Црној легији“, Махмут Хаџагић. Он се до тада налазио у „*припречној бојни*“. Хаџагићев задатак био је да припреми терен тако што ће се убацити у муслиманске јединице које су настајале при немачком СС-у и приближити их становиштима владе у Загребу. Његово деловање није наишло са добар пријем код пуковника Кремплера, који је онемогућио сваки покушај мешања усташког режима у његове послове са санџачким муслиманима. Стога је Хаџагићев подухват и поред бројних протеста који су на рачун Кремплера стизале из НДХ, пропао.³³⁹⁰

Крах италијанског окупационог система

Да Гувернаторат Црне Горе броји своје последње дане видело се још током пролећа и лета 1943. године. Његова судбина је била уско везана за удес Мусолинијевог фашистичког режима у Италији, који се после више од 20 година власти налазио пред падом. Италијанска окупациона структура у Црној Гори са лабавим колаборационистичким темељима, изједена корупцијом, брзо се урушавала. Њен дугогодишњи чувар, војска, већ 7 година у рату, са минималним ратним еланом, препоустила се историјским токовима које су обликовала дешавања на главним фронтovima. Огледало италијанске немоћи било је понашање Немаца током војне операције „Шварц“. Њихово нетолерантно држање током акције, које је у неким тренуцима попримало облике отвореног непријатељства, показује да су Немци озбиљно рачунали са изласком Италије из рата. Стога су вишегодишњег савезника означили за небитан фактор на простору којим је званично он још увек управљао. Обзиром на стање италијанске војске,

³³⁸⁹ Исто, кут. 343, стр. 381.

³³⁹⁰ ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића усташког логорника логора у Пријепољу и водника у „Црној легији“ о приликама у СС дивизији муслимана у Санџаку, стр. 3.

неутралисањем последње оружане силе у њиховој служби, односно разоружањем четника, Немци су их убрзо и буквално свели на ту категорију.

Влада у Риму је у оквиру Гувернатората ипак, извршила одређене промене. Показаће се да су оне имале ефекат „Потемкинових села“. Почетком маја промењен је дотадашњи Цивилни комесар Црне Горе др. Марио ди Стефано, кога је заменио др. Франческо Торторичи.³³⁹¹ Паралелно са тиме са заповедничког места у Команди трупа Црне Горе премештен је генерал Ментасти, кога је заменио генерал Ронкаља. Затим је 30. јуна Команда трупа Црне Горе после више од две године директне потчињености Врховној команди, подређена новоформираној Групи армија „Исток“. Она је обухватала Грчку, Додеканезе, Албанију и Црну Гору. То је у извесној мери представљало деградацију. Стога јој је враћен стари назим Команда 14. армијског корпуса, који је носила до децембра 1941. године.³³⁹²

Генерал Бироли се успротивио овим промена и пошто се још раније отворено побунио против Мусолинијевих одлука везаних за четничко питање у Црној Гори,³³⁹³ он је смењен са положаја гувернатора. На његово место дошао је генерал Курио Барбазети, гроф од Пруна, близак фашистима. Пирцио Бироли се вратио у Рим 23. јула, што је запечатилу судбину црногорског гувернатората.³³⁹⁴ Даљи ток догађаја утемељен је на опште познатим историјским чињеницама. Због искрцавања савезничких снага под командом генерала Монтгомерија и генерала Патона на јужне обале Сицилије 10. јула, те опште политичке и економске кризе, Бенито Мусолини је смењен и ухапшен 25. јула. Иза овог пуча стајала је краљевска династија, која је на Мусолинијево место довела маршала Бадолја. Затим почињу преговори о изласку Италије из рата, који су замајац добили са десантом савезничке војске на Апенинско полуострво. Фашистичка Италија је коначно, капитулирала 8. септембра 1943. године, а у наредним месецима се урушило и њено окупационо царство.

---

³³⁹¹ ВА, Иа, кут. 739, ф. 5, док. 14, стр. 5, наредба бр. 328.

³³⁹² ВА, Иа, кут. 370, ф. 1, док. 27, стр. 1.

³³⁹³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 71, деп. 36.

³³⁹⁴ Federico Goddi, PIRZIO BIROLI, Alessandro, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol(ume) 84, Rome, 2015; ВА, Иа, кут. 739, ф. 5, док. 16, стр. 3, наредба бр. 380.

Обзиром на општу ситуацију, италијанска војска на територији гувернатората показивала је неуобичајну активност. Акције које је спроводила нису међутим, биле део планиране стратегије, већ пуко преживљавања сумрака империје. Бројне окупационе снаге нашле су се наине, заробљене супротстављеним интересима различитих политичких струја у Риму и њиховим другачијим погледима на будућност Италије.³³⁹⁵ Пошто се капитулација назирала, као кључно се наравно, поставило питање извалачења италијанских дивизија из Црне Горе. Војска је стога била принуђена да се егзистенцијално осигура и припреми за неколико могућих сценарија. Један од њих, управо онај који ће се обистинити, укључивао је останак у другачијој форми, тј. у заједничкој борби са дојучерашњим непријатељима против дугогодишњих савезника. Стање на терену ипак, није ишло у прилог овим плановима.

Осећајући у којем правцу иду плиме рата немачке власти су се убрзано припремале за адекватну реакцију. О томе говори чињеница да нису у потпуности повукли своје јединице из италијанске зоне после операције „Шварц“ (задржали Горажде, Фочу и Чајнице),³³⁹⁶ него су временом почеле и са преузимањем преосталих италијанских гарнизона (Сјеница, Нова Варош, Пљевља и Пријепоље). Ту је било и питање јасно идеолошки профилисаних одреда „црнокошуљаша“, за које се претпостављало да ће остати верни Мусолинијевом режиму.³³⁹⁷ Даље, контрола границе од упада муслиманских снага са територије Велике Албаније готово да није вршена, што је оставило пуно простора за илегалне преласке муслиманских одреда.³³⁹⁸ Италијанска војска је такође, против себе сада имала снаге оба антифашистичка покрета, јер се после Ђуришићевог случаја и разоружања легалних четника у Пљеваљском срезу, није више могло рачунати на сарадњу са њима. Обе стране су показивале и велико интересовање за оружје италијанских јединица, које је гарантовало знатно већу борбену моћ. Његова

---

³³⁹⁵ D. Nenezić, *nav. del.*, str. 134.

³³⁹⁶ Италијани су званично преко тзв. средњих саветника и крабињерије задржали власт над срезovima из које се повукла њихова војска, али је њихов утицај на цивилне власти био миноран, док за Немце нису имали никаквог значаја... ВА, Иа, кут. 739, ф. 5, док. 16, стр. 3, наредба бр. 380.

³³⁹⁷ Неколико дана после хапшења Мусолинија, дошло је до инцидента између италијанске војске и „црнокошуљаша“ у Прибоју. Наине, 28. јула алпинци су напали фашисте и претукли неколико њих. Ескалацију сукоба су у последњем тренутку спасили немачки војници који су у Прибоју дошли из Увца... ВА, Ча, кут. 293, ф. 1, док. 6, стр. 10, деп. 6051.

³³⁹⁸ ВА, Иа, кут. 362, ф. 7, док. 9, стр. 1.

судбина постала је тесно везана са егзистенцијалним одржањем Италијана. Због свега наведеног учестале италијанске операције против партизана или четника, имале су печат неконтролисаног насиља које је погађало као и увек, ненаоружане цивиле.

Генерал Ронкаља је 18. јуна наредио генералу Вивалди да његова дивизија изврши акцију чишћења планине Златар са циљем уништења тамошњих четника. Иако се радило о ранијем војном партнеру, Ронкаља је тражио да се њихова организација „*sasce*“ и то уз координацију са Немцима. Акција под шифрованим називом „*Златар*“ требало је почне одмах после обрачуна са људством Рада Кордића, јужно одатле. Вивалда је до 25. јуна израдио план напада на снаге ЈВуО. Он је укључивао ангажман више од десет батаљона пешадије дивизија „Тауриненсе“ и „Венеција“, те немачких и бугарских савезника. Није било назнака да ће се и муслиманске милиције прикључити походу.³³⁹⁹ Док су трајале ове припреме извршено је неколико опсежних рација у Пљеваљском срезу, а против остатака НОВЈ-а који су били распоређени на Љубишњи и у Премћанима. И поред репресије, њени учинци били су скромни.³⁴⁰⁰

Италијанске рације вршене су широм Црне Горе и приликом њих су заробљавани заостали партизани и четници, те цивили који су оптуживали за сарадњу са њима. Италијани су показивали све мање милости. Само 24. јуна на територији Гувернатората стрељано је чак 180 партизана у: Бару, Подгорици, Никшићу, Даниловграду, Беранама, Андријевици и на Цетињу.³⁴⁰¹ Ова пракса је настављена током јула. У првој половини месеца спроведена је широка рација која је ишла уз Лим, од Бордарева до Прибоја. Делови дивизије „Тауриненсе“ су 9. јула претресли Камену Гору и Бабине у Милешеском срезу. Окупатор је Бабине спалио и опљачкао. Током акције заробљено је 25 партизана, чија је судбина остала непозната.³⁴⁰²

---

³³⁹⁹ AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-7/1322, Comando truppe Montenegro, Organizzazione cetnica, Nr. 5529, 18. giugno 1943., p. 1; Ibid, Nr. 4888, 25. giugno 1943., p. 1.

³⁴⁰⁰ ВА, Иа, кут. 362, ф. 5, док. 26, стр. 1.

³⁴⁰¹ Исто.

³⁴⁰² ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 8, стр. 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, стр. 34-37.

У продужетку акције Италијани су наставили узводно. Наредног дана заробили су још 12 партизана и привели чак 302 становника насеља кроз које су прошли. Њих су означили као сараднике НОВЈ-а или ЈВуО-а. До 13. јула приведено је још 222 лица, од којих је само 20 ухваћено са оружјем у рукама.³⁴⁰³ Како нам говоре документи четничке провинцијенције од ових хапшења нису били изузети ни муслимани, иако су за разлику од легализованих четника, остали верни Италијанима. Њихова блискост са немачким окупатором, сврстала их је у постојећој констелацији снага у могуће непријатеље, па су се и они нашли на удару.³⁴⁰⁴ Као резултат тога дошло је до делимичног поправљања односа између припадника супротстављених конфесија, чија ће круна бити будућа заједничка борба четника и милиционера против јединица НОВЈ-а, али уз немачку подршку.

За то време дивизија „Венеција“ чистила је терен Бјелопољског и Беранског среза. Њене јединице су 11. јула спалиле село Лубнице, а већину људи интернирале. Притом су вршена стрељања сумњивих и општа пљачка. Нанесена штета процењена је на 550.000 динара.³⁴⁰⁵ У заједници са муслиманском милицијом и легализованим четницима из Бјелог Поља, Италијани су затим извршили и претрес села Фемића Крш у Бјелопољском срезу, недалеко од Затона. Могуће је да је разлог томе било убиство четничког команданта Миљивоја Обарадовића од стране партизана. Локално становништво је пружио опор и један италијански војник је погинуо. Репресалије су биле сурове: убијен је атентатор и још 9 недужних грађана, ухапшено 80 мештана и спаљено 38 кућа. У истој акцији је попаљено и оближње село Пријелози. Насеља су и опљачкана, а трошкови санације су износили 668.000 предатних динара.³⁴⁰⁶

У међувремену су завршене припреме за чишћење Златара. До 16. јула два батаљона 118. немачке пешадијске дивизије пребацили су се у италијанску зону. Они су распоређени у долини Бистрице, односно Увца, док су делови „Венеције“ напредовали од Бродарева у правцу Вељушнице. Тако је Златар био опкољен са истока, севера и запада.³⁴⁰⁷ Пошто је претрес долине Лима ускоро завршен, акција

³⁴⁰³ ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 10, стр. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 12, стр. 1.

³⁴⁰⁴ ВА, Ча, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 87.

³⁴⁰⁵ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 1049–1080.

³⁴⁰⁶ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 986–1025; ВА, Ча, кут. 279, ф. 1, док. 1, деп. 87–88.

³⁴⁰⁷ ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 15, стр. 1.

је могла да почне. Рано ујутру 19. јула окупаторске снаге су се покренуле у бојном поретку. Акција „Златар“ се показала као успешна. Заробљено је неколико стотина људи, приликом чега су страдала насеља на Златару. Делови Нововарошке бригаде ЈВуО-а који нису стигли да се склоне, разбијени су. Поручник Калаитовић је убрзо могао да констатује да је остао без неколико четовођа, доста бораца и 141 пушке.³⁴⁰⁸

Присуство немачких јединица на територији Санцака повећавало се из дана у дан. Повлачећи се почетком августа пред дејствима четника широм Чајничког и Фочанског среза, у Пљевља су стигли делови СС дивизије „Принц Еуген“. Као вид репресалија, али и вида тактике, ове трупе су почеле наочиглед Италијана, да пале јавне зграде по вароши. Тада су гореле: четири зграде касарне, зграде гимназије и државне кухиње са целокупним намештајем и школском опремом, електрична централа, градски силос, зграде среског начелства, окружног суда, болнице, основне школе и грађевинске секције. Штета је процењена на 124.400.000 послератних динара.³⁴⁰⁹ Ово дивљаштво пратила су насиља у унутрашњости. Делови немачке 118. дивизије извршили су претрес околине Нове Вароши 9. августа. Том приликом су ухапсили 80 цивила, које су сматрали сумњивим.³⁴¹⁰

Тих дана није било мирно ни у Милешевском срезу. Пошто је једна партизанска тројка запалила домаћинство милиционера Руша Деленцића из Нинчића, јужно од Пријепоља, италијанска војска је у заједници са одредом људима хоће Пачариза из Велике Жупе, опљачкала је и попалила имовину становника села Веничке и Свете Горе за које се сумњало да одржавају везу са комунистима. Милиционери које су водили Хаско и Кућо Ровчанин, убили су тада: Петка Милановића, Милисаву Пурића и Перка Дробњака, сви из Веничке.³⁴¹¹

Сличне акције испуњавале су и наредне дане, али ће примат у њиховом вођењу преузети немачке јединице. Суочени са неминовном капитулацијом

---

³⁴⁰⁸ ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 18, стр. 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 6, док. 19, стр. 1.

³⁴⁰⁹ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 50, стр. 23.

³⁴¹⁰ ВА, Иа, кут. 362, ф. 7, док. 7, стр. 1.

³⁴¹¹ АС, БИА, Збирка бр. 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, стр. 230.

Италијани се повлаче што је могуће ближе обали. Немци ипак, нису имали довољно снага да покрију изостанак италијанских војника, чак ни уз помоћ бројне муслиманске милиције из Сјеничког, Милешевског и Чајничког среза. Стога су велики делови Старог Раса на дан изласка Италије из рата, 8. септембра били небрањени од герилских покрета. То ће условити брзим ослобађањем Пријепоља, Нове вароши, Бродарева и Бјелог Поља од стране јединица КСР-а, чиме је рат на овом простору ушао у нову фазу.

***

После пораза четника током операције „Шварц“ као кључно питање се наметнула реорганизација снага. КСР је брзо успостављена, али су њени ефекти и пре свега агилност капетана Лукачевића остали у сенци старих размирица између четничких главешина. Најбољи пример за то је противљење Рудолфу Перхинеку, односно отворена „побуна“ Ђорђија Лашића. До којих граница је Лашић био спреман да иде говори његово отворено пркошење Михаиловићевим наређењима одбацивањем пуномоћја Војислава Лукачевића, чиме је одбацио и Михаиловићевог делегата, суспендовање свих делегатових одлука и наставак колаборације коју је заповедик ЈВуО-а забранио. Михаиловић је морао да попусти и то на штету бољег, односно команданта КСР-а. Реформа четништва на територији Старог Раса дала је скромне резултате и због текућих ствари које су је одмах оптеретиле (долазак Златиборског корпуса, припајање нових срезова, стварање летеће бригаде итд.)

Реорганизацију структуре пратила је кадровска промена. О њеним екстремним облицима сведоче случајевим Боже Јаворског, Машана Ђуровића и Вуколе Томића, док су одмах иза њих смене Кијановића, Радовића, Павловића, Ристовића или Митића. Како ће време показати ове промене су биле само површинског карактера, о чему најбоље сведочи Лашићев случај.

Јасни показатељи краха Гувернатората Црне Горе били су смена цивилног комесара, заповедника Команде Црне Горе генерала Ментастија, потчињавање сада 14. армисјког корпуса групи армија „Исток“, и највише, смена генерала Биролија. Када је и Мусолини пао, свима је било јасно да италијански окупациони

систем у Црној Гори броји последње дане. Да је велика актовност италијанске војске била изазвана паником и потребом да се обезбеди сигурно залеђе за повлачење говори нам велико насиље које више није бирали између конфесија, нити водило рачуна о до тада виталним интересима окупатора. То нам говори спаљивање Брзаве, Фемића Крша, Лубница, Пријелога, Бабина, Златара итд, те рације које су покупиле више од 700 људи са територије Старог Раса, међу којима је било пуно оних који су Италијанима били раније лојални.

9.8 Новопазарски крај у 1943. години

Почетак нове, треће ратне године, указивао је да ће бити једнако бурна као и претхонде. Долазак бугарске војске био је принудно решење које је хришћанима много више пријало. Присуство Бугара упутило је међутим, муслимане на још ближу сарадњу са Немцима и албанским првацима из италијанске зоне. Један од резултата тог процеса било је масовно ступање муслимана у СС снаге. То представља историјски феномен омеђен политичком, верском и социјалном димензијом. Више од 700 добровољаца било је наиме, вођено верским и економским разлозима, а донекле и идеолошком блискошћу. Капитулација Италије изазвала је турбуленције са обе стране дотадашње границе. Албанске власти су је спремније дочекале, увидевши прилику да истопе политичке и војне међе, и интегришу се у Велику Албанију. Заседање Друге призренске лиге је означило почетак војних активности у том правцу, које ће поново жестоко ударити по локланом српском живљу.

У позадини четничких акција у Полимљу

Као и у околним крајевима, почетак 1943. године поставио је пред становнике Дежевског среза нова искушења. Паралелно са борбама муслиманске милиције и ЈВуО-а у Сјеничком и Бјелопољском срезу, у чији су се расплет умешали и локални муслимани на челу са Аћифом Бљутом, вршене су промене у окупационом систему у Новом Пазару. У циљу ослобађања свежих трупа за борбе на Источном фронту, Немци су почетком године велике делове окупиране Србије препустили на гарнизонско чување бугарској војсци. Градови у које су се између

осталих, разместили бугарске трупе, били су Нови Пазар и Рашка. Радило се о снагама 21. пешадијске дивизије која је до тада била стационирана у Нишу. Она је располагала са 66. и 34. пешадијским пуком. Потоњи је преузео гарнизонску службу у Косовско-митровачком округу и то на следећи начин: један батаљон у Новом Пазару, један батаљон и команда 34. пука у Рашки и један батаљон пешадије у Косовској Митровици. До 5. јануара они су дошли на нове локације.³⁴¹²

Тачан број бугарских снага нисмо утврдили, али се у једној депеши капетана Цветића каже да њихових војника има половином јануара: 600 у Новом Пазару, 300 у Рашки и 700 у Ивањици. Немци су у овим варошима задржали само припаднике фелдјандармерије, у сваком месту по њих 30. Долазак Бугара из основа је променио устаљену свакодневницу, нарочито у Новом Пазару. Тамо је већинско муслиманско становништво по први пут од почетка окупације осетило бруталност завојевача. Иако по томе никако нису били познати у југо-источној Србији, бугарски војници су се у Дежевском срезу према Србима поставили „*братски, пријатељски и срдечно*“. То је било велико олакшање, уколико се узме у обзир како су се према њима понашали војници „Принц Еугена“ у претходним месецима. Сличан однос су имали и према хришћанима у Косовско-митровачком срезу, који су добили заштиту од Албанаца.³⁴¹³ Што се тиче муслимана, они су се изненада нашли у немилости „новог“ окупатора, који је делећи становништво по верској основи, а упознат са питањем ренегата (Помаци), заузео према њима отворено непријатељски став.³⁴¹⁴

Ситуација у Новом Пазару се тако преокренула. Преостали Срби су после дуго времена опет осећали сигурност, док су муслимани почели да трпе репресалије окупационих власти. Поручник Павловић писао је 10. јануара да Бугари малтретирају мухамеданце, тако што им на пример, на улици „*скидају ћулафе и фесове, газе их и терају их да носе капе*“. Било је и других врста насиља, пљачке и пребијања. Бугарски војници из Ивањице су тих дана коначно извршили рацију у

---

³⁴¹² AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N-7/1313, Bollettino informazioni nr. 12, 28. gennaio 1943., p. 1.

³⁴¹³ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 1, деп. 261.

³⁴¹⁴ ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 1, стр. 60, деп. 1284.

зони Кладнице. Том приликом је ухапшено чак 300 муслимана. У страху да ће бугарске снаге учинити исто у Дежевском срезу, албански жандарми, односно Албанци припадници СДС-а, почели су да дезертирају. У атмосфери напетости неки муслимани су током јануара почели да траже дозволе за „исељавање“ из Новог Пазара.³⁴¹⁵

Реакција муслиманских правака није ипак, изостала. До 18. јануара њихова делегација предвођена самим Хациахметовићем отишла је у Београд, да се код врховних немачких власти у Србији жали на поступке бугарске војске. Тада је постављен и захтев за њихово повлачење из Новог Пазара.³⁴¹⁶ Убрзо се међутим, показало да бугарски војници неће толерисати никакве изгреде независно од тога којој конфесији припадају починиоци. Командант Косовско-митровачког округа упозорио је среске власти у Рашки 8. фебруара да ће свака саботажа против његових војника или државних објеката бити строго кажњена. Претња није била нимало наивна, будући да су бугарске власти планирале да у кругу од 20 км, од места где би се одиграла саботажа, раселе сво мушко становништво старосне доби од 14 до 60 година, док би контрибуцију плаћала општина.³⁴¹⁷ Због насиља које су вршиле, опште корумпираности и Бљутине иницијативе, бугарске снаге су почетком марта напустиле Нови Пазар. Тихомир Шарковић је имао податке да су им у ту сврху муслимани дали и доста новца као мито. Најкасније до половине априла оне су напустиле и Рашку и Косовску Митровицу. Смениле су их немачке оперативне јединице које је требало ангажовати у операцији „Шварц“.³⁴¹⁸

Неколико месеци касније Бугари су поново доведени на овај простор. Капетан Цветић је 10. августа забележио да се њихов број у Новом Пазару креће око 500, а у Рашки око 400 бораца. Они су сада окупациону власт држали заједно са Немцима, очекујући капитулацију Италије.³⁴¹⁹ После 8. септембра Бугари су

---

³⁴¹⁵ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 10, деп. 323 и стр. 14, деп. 348; ВА, ЧА, кут. 19, ф. 2, док. 9, стр. 1.

³⁴¹⁶ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 133, Informazioni, 18/1/1943., р. 1.

³⁴¹⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, док. Допис Начелства среза Студеничког, бр. 1275, 8. фебруар 1943. године, стр. 1.

³⁴¹⁸ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 517; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 29; *Kosovska Mitrovica i okolina...*, стр. 272.

³⁴¹⁹ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 6, стр. 80, деп. 6734.

изведени на линију Дуга Пољана – Црквине, где су се задржали до половине новембра. Притом су у заједници са немачком војском и муслиманским снагама учествовали у неколико похода, приликом којих су малтеретирали и пљачкали истовернике. Поред насиља, Бугари су становницима Новог Пазара остали упамћени и као војска која се увелико бавила шверцом и другим малверзацијама, недостојним једне озбиљне војске.³⁴²⁰

Иако су више инстанце ЈВуО-а саветовале команди Јаворског корпуса да што је могуће боље искористи непријатељство Бугара према муслиманима, пре свега према њиховим оружаних снагама, прилика је пропуштена. Разлози леже у томе што је на терену Дежевског и Студеничког среза било врло мало четника. Према казивању Миладина Радуловића члана штаба корпуса, њега је пратило око 60, штабове бригада по 30, односно батаљона по 15 сталних бораца.³⁴²¹ Значи Дежевским срезом је у најбољем случају могло да оперише не више од 200 четника под оружјем. Било је и заваде међу локалним четничким вођама. Поручник Павловић жалио се наиме, 10. јануара да су Машан Ђуровић и Божа Шарковић уценили његови главу на 500.000 динара. Стога му је кретање било ограничено, што је онемогућавало било какву акцију Дежевске бригаде.³⁴²²

Јединица је трпела и нападе албанске жандармерије из Новог Пазара. Тако је у Врановини 12. фебруара убијен четник Божо Бугарић. У том периоду је страдао и Василије Ристовић, борац из Врановића.³⁴²³ Поред тога, поново су страдали и цивили. Због неутврђене границе између Немаца и Италијана на сектору Дуге Пољане, дошло је до оружаног инцидента 25. јануара. На граничном прелазу Ступска чесма, у атару села Ступ, 15 км источно од Сјенице, припадници албанске жандармерије отворили су пушчану ватру на четворицу Срба који су на том месту чували стоку. Један је остао на месту убијен, док су остали ухапшени и

---

³⁴²⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 518.

³⁴²¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 121–122.

³⁴²² ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 14, деп. 350; ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 7, стр. 12, деп. 1560.

³⁴²³ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 130, 133.

спроведени у новопазарски затвор. Под образложењем да су илегално прешли границу, стока им је заплењена.³⁴²⁴

Штаб Јаворског корпуса током јануара и фебруара није имао директну везу са ВК ЈВуО-а, нити са околним јединицама, пошто је телеграфиста капетана Цветића дезертирао још крајем новембра 1942. године. Његов заменик није желео да сарађује са особљем команде из непознатих разлога. Док су проблеми око логистике отклоњени, ситуација на терену се вратила на старо.³⁴²⁵ На крају, током јануара и фебруара на терен Јаворског корпуса се спустила савезничка делегација од неколико чланова. Стога се морао организовати тајни пријем и њихов даљи спровод, чему борбе са окупатором или колаборационистима нису доприносиле.³⁴²⁶

Долазак Бугара је ипак, ослабио притисак на илегалне четнике који су после дужег периода сталног повлачења пред снагама СС-а, почели нешто слободније да се крећу по терену. Захваљујући томе капетан Цветић је могао да консолидује свој одред. Прво је 8. фебруара формирао Јуришни батаљон при Јаворском корпусу под командом артиљеријског поднаредника Никодима Никића. Затим је коначно формирана и Команда среза Дежевског, са штабом у селу Кузмичеву на Голији. Заповедник среза постао је студент права из Новог Пазара Грујо Мартаћ, док му је за заменика одређен Данило Барјактаревић.³⁴²⁷ Цветић је почетком фебруара окупио своје команданте после дужег времена. Одржао је састанак са поручником Катанићем и војводом Јаворским у Ерчегاما, Сјенички срез. Поново су припремљена и места за дотурање савезничке помоћи.³⁴²⁸

Консолидација одреда омогућила је већу слободу приликом напада на окупатора. Капетан Цветић је почетком марта упалио 3 стругаре на Голији и тако прекинуо рад организације ТОТ на њиховом оспособљавању. Бугарски војници из Новог Пазара су одмах изашли на терен и почели са репресалијама против

---

³⁴²⁴ AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comando 3. reggimento, Nr. 244, Informazioni, 4. febbraio 1943., p. 2.

³⁴²⁵ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, стр. 14, деп. 584.

³⁴²⁶ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 122.

³⁴²⁷ Исто, стр. 123.

³⁴²⁸ ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, стр. 32, деп. 1069–1070.

хришћанског живља голијских села.³⁴²⁹ Током вишедневних претреса ухваћено је око 50 Срба, који су спроведни у Нови Пазар. Како је убрзо лецима обнородовано по Рашки, због паљења стругара од тих људи је за омазду стрељано 30 особа.³⁴³⁰ Даље четничке акције, макар и оне које би за циљ имале освету против окупатора, изостале су. Издваја се мањи окршај четника Селимира Поповића у Штављу и ХИПО-а крајем априла. Наиме, 26. априла су у сукобу са четницима погинули Јонуз Муратовић и Азиз Слезовић, обојица из Новог Пазара. Њихова тела су пронађена унакажена озледама од хладног оружја.³⁴³¹

Ту су била и незаобилазна насиља муслимана над хришћанима, које малобројни четници нису могли да спрече. Тако је 5. маја око 30 бандита упало у Штитарску општину. У кући Михаила Бјелића су убили његову кћер Росу, а жену Ану тешко ранили у обе руке и груди. После тога су се изгубили у непознатом правцу. Сутрадан је у селу Слатини у Сопоћанској општини од стране муслимана нападнут сељак Тодор Ђорђевић. Иако погођен са три пушчана метка, некако је преживео. У селу Брвени, Рајетићка општина, на месту „Једна буква“, моткама је 6. маја на смрт претучен Вуловић Славко. Вероватно из освете 9. маја је на својој њиви рањен Хилмо Бећировић из Ниша, општине Рајетићке.

Затим је уследио нови злочин у већ толико пута помињаним Шароњама у тутинском крају. Током ноћи 13/14. маја отета је Велика Михајловић, одведена према Ковачеву и на неких 400 метара од села заклана. Муслимански одметници су убијали и њихове истовернике. Дана 6. маја од стране Даута Хајдаревића и Ризвана Тртице, ликвидирани су Мајо Суљевић из Вучинића у Пожешкој општини. Затим је крајем месеца од браће Латифовића убијен Муслија Фазлијевић становник Слатине. Нешто касније, 16. јуна, на исти начин страда Јован Драшковић из Чепалја на путу за Рајетиће.³⁴³²

---

³⁴²⁹ ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 1, стр. 47, деп. 1393.

³⁴³⁰ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 17, 26.

³⁴³¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 549.

³⁴³² АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 289, стр. 1.

Муслимани Дежевског среза у СС јединицама

Немачки окупатор је код већине муслимана са ових простора још од 1941. године, доживљаван као ослободилац. Популарност Трећег рајха међутим, није значила да ће они олако ступити у борбу против његових непријатеља, као што су то учинили током Првог светског рата ратујући на страни Османског царства.³⁴³³ Њихово укључивање у борбу било је потребно из више разлога: ради асистенције Немцима у предстојећој операцији „Шаврц“, ослобађања што већег броја окупаторских војника од гарнизонаске службе и подршке стварању 13. добровољачке СС „Ханџар“ дивизије. Стога су идеолошке припреме за масовно укључивање муслимана у немачку војну машину почеле још током друге половине 1942. године. Успостављен је прави пропагандни систем који је ишао од врха колаборационих власти у Новом Пазару, па све до агитатора по унутрашњости Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза.³⁴³⁴

Као повољан фактор за овај процес показало се присуство СС дивизије „Принц Еуген“ на овом просторима. Пропагандна активност колаборациониста ослањала се на позитиван став према немачкој војсци, нацији и култури. Муслимански живаљ је на конференцијама, свечаностима, по кафанама и мектебима, позиван да помогне борбу Немачке против безбожника, ради коначног ослобођења свих муслимана после рата. У ширењу ових идеја значајну улогу је имало културно друштво „Скендербег“ из Новог Пазара и представници верских власти. Сам Бљута је користио свој углед да убеди виђеније муслимане варошане да се заложе у овом правцу.³⁴³⁵

На ову идеолошку матрицу надовезала се током марта и априла 1943. године немачка пропагандна машинерија и то по истом обрасцу којим се истовремено обраћала муслиманима у Босни и Херцеговини. Регрутовање новопазарских муслимана, због њихових историјских веза са Босном, неодвојиво је од процеса

---

³⁴³³ Током 1916. године око 2.000 муслимана из новопазарског краја су као добровољци (ђурумлије) уз помоћ аустро-угарских власти, пребачени на фронт у Галицију, да се за потребе османске империје боре против руске војске... *Нови Пазар и околнина*, стр. 283.

³⁴³⁴ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 741.

³⁴³⁵ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 473–474.

формирања СС дивизије „Ханцар“.³⁴³⁶ Реагујући на познати Меморандум упућен Адолфу Хитлеру са краја 1942. године, Хајнрих Химлер је 18. фебруара донео одлуку о њеном стварању. Као основ је требало да послужи Муслиманска легија из тузланског краја под командом мајора Хаџиефендића, а уколико би се то показало као недовољно, приступило би се попуни уз помоћ добровољаца из редова „*других Хрвата*“. Пошто се као велики изазов показало стварање једне посебне СС јединице само од муслимана из Босне, регрутна подручја су проширена и на друге крајеве под немачком окупацијом. Одлука о оснивању „Ханцар“ дивизије донета је 3. марта, после чега се приступило врбовању људства, поготово широм НДХ.³⁴³⁷

Због посебне културне-верске матрице будућих СС војника, као ведета овог подухвата јавља се муфтија јерусалимски Хаџи Амин Ел Хусеини, са његовом идејом о свеисламској држави од Марока до Босне. Он током априла долази у посету НДХ. Његов позив муслиманима Балкана на сарадњу са Хитлеровом империјом, био је од великог значаја за успех окупаторских планова.³⁴³⁸ Што се тиче саме територије Санцака и Косова и Метохије, немачке власти су имале велика очекивања. Како нам извори говоре, крајем априла рајхсфирер Химлер је примио извештај који је предвиђао да ће се са ових територија у „Ханцар“ дивизију и друге СС јединице, бити регрутовано између 8.000–10.000 бораца (поред предвиђених 20.000 муслимана из Босне).³⁴³⁹

И поред великог залагања колаборациста и окупатора у Дежевском срезу, на првој прозивци крајем марта, добровољно се за приступање немачким СС снагама јавило се врло мало људи.³⁴⁴⁰ Немачке власти су се стога, додатно ангажовале, тако да су током априла пропагандне делатности достигле врхунац. Италијанске власти из Сјеничког среза су брзо регистровале појачане импулсе агитовања међу

---

³⁴³⁶ Више о формирању и деловању „Ханцар“ дивизије видети у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, knj. II, Beograd, 1988; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980; Zvonimir Bernvald, *Muslims in der Waffen-SS : Erinnerungen an die bosnische Division Handžar (1943-1945)*, Graz, 2012; Amandine Rochas, *La Handschar : histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque*, Paris, 2007; Zija Sulejmanpašić, *13. SS divizija „Handžar“: istine i laži*, Zagreb, 2000.

³⁴³⁷ E. Redžić, *nav. del.*, str. 81, 86, 88, 114.

³⁴³⁸ J. Tomasevich, *War and Revolution ...*, p. 497.

³⁴³⁹ Institut für Zeitgeschichte (Институт за савремену историју Минхен – у даљем делу текста – ИЗ), Reichsführer SS-Persönlicher Stab-Teil II, dok. 1, p. 1; PP AA, R 100998 2575, dok. 2, p. 1.

³⁴⁴⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 478.

локалним муслиманима и о томе обавестили савезничке четничке команданте. Добросав Јевђевић је 17. априла писао ВК ЈВуО-а да Немци растурају пропагандни материјал по Дежевском, Штавичком и Сјеничком срезу. Он је као прилог надлежнима послао један плакат на коме су били представљени немачки и муслимански војник како марширају у блискоисточном амбијенту. Муслимански регрут је био раме уз раме са немачким СС војником, а фес који је носио уместо шлема показивао је наводну толеранцију коју Немци гаје према традицијама ислама.³⁴⁴¹

На другом полу пропагандне оштрице, Хаџиахметовић у Нови Пазар позива Цафера Деву да би својим присуством популаризовао будућу регрутацију. У хотелу „Врбак“ се затим, одржава конференција грађана и кандидата за добровољно приступање „Ханцар“ дивизији. На њој говоре Дева и Хаџија Зејнеловић, бивши секретар МК КПЈ-а. Девин долазак пратило је растурање летака по вароши. На једном од њих стајало је „*уписуј се у немачку војску!*“. Било је и оних сложенијих који су задирали дубоко у исламску традицију. Тако је на одресе многих муслимана у Новом Пазару стигао непотписани летак куцан на писаћој машини, у коме су се мухамеданци између осталог, прекоравали што не желе да стану уз Хитлера како би их водио у свети рат против непријатеља. На крају објаве стајала је опомена да сваки муслиман мора да га прочита барем десеторици његове браће по вери.³⁴⁴²

Овакви крајње проблематични текстови са становништа вере, добили су на важности захваљујући подршци муфтије Ел Хусеинија. Њега је наиме, између 5. и 9. априла у Сарајеву посетила делегација муслимана са територије Саџака, у којој су се вероватно нашли и верски представници Дежевског среза. Муфтија их је том приликом позвао на оданост Павлићевој држави, упозоривши их да је решење муслиманског питања неодвојиво од Сила Осовине.³⁴⁴³ Окупаторске власти су стога писале да његова посета пролази „*веома успешно*“ и да је вера муслимана у Немце „*ојачана*“.³⁴⁴⁴ Колико су верски достојанственици играли важну улогу у

³⁴⁴¹ ВА, Иа, кут. 324, ф. 1, док. 16, стр. 6; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, стр. 52.

³⁴⁴² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 475–476.

³⁴⁴³ РА АА, R 027322, dok. 5, str. 1; E. Redžić, *nav. del.*, str. 97.

³⁴⁴⁴ IZ, Reichsführer SS-Persönlicher Stab-Teil II, dok. 1, p. 1.

пуњењу редове СС дивизије „Ханцар“, показује случај пљеваљског муфтије Дервиша Шећеркадића. Он је почетком априла 1943. године означен као „особито велики заговорник“ ступања муслимана у ову јединицу. У том циљу он је послао и свог делегата у Загреб да би надлежне заинтересовао „за примање добровољаца у СС легију, из Санџака“.³⁴⁴⁵

Јак утицај на потенцијалне СС војнике вршили су они муслимани који су већ били у немачкој војсци као добровољци. Као врстан агитатор се на пример наводи извесни Јусуф Јашарбашић „легионар из Пљеваља“.³⁴⁴⁶ Немачке власти су такође, обзаниле да ће пуштати из заробљеништва муслимане припаднике ЈВ уколико пристану да ступе у СС јединице, што је било прихваћено од већине логораша.³⁴⁴⁷ Забележили смо и један случај мобилизације ради избегавања пребацивања у логор.³⁴⁴⁸ Не би требало заборавити и да су током маја четничке снаге у Црној Гори претрпеле тешке губитке. Немачки посланик у Загребу Каше писао је надлежнима половином маја да муслимани боље стоје у односу према четничким снагама у Санџаку, те да би требало обавестити Војног заповедника Србије да то искористи и ангажује их за „Ханцар“ дивизију или помоћну полицију.³⁴⁴⁹ Све ово утицало је на бољи одзив. Нежелећи ипак, да ризикују са бројем пријављених муслимана, Немци су прописали обавезну мобилизацију.³⁴⁵⁰

Прва мобилизација за „Албански СС пук“ проглашена је 10. априла, а друга 30. маја. Тада су широм Новог Пазара раздељени позиви. Зборни дани били су 12. мај и 12. јун. Када је међутим, дошао 12. мај опет се нису јавили сви позвани, па је војне обвезнике по граду почела да скупља албанска жандармерија. Део муслимана је избегао да ступи у СС јединице, тако што је побегао из Новог

---

³⁴⁴⁵ НМВН, UNS, kut. 13, dok. 16, str. 1–2.

³⁴⁴⁶ Исто, str. 1.

³⁴⁴⁷ М. Радовић, *Заробљеници...*, стр. 135.

³⁴⁴⁸ Ради се о извесном Абиду Хамзагићу, потпоручнику СГС-а родом из Тутина. Он је у логору требало да заврши пошто је лажно оптужио српске граничаре нареднике Ђуру Вулекића и Милана Војиновића да су радили на штету Немаца, певајући родољубиве песме на радном месту. ГЕСТАП-о је међутим, утврдио да је у питању лаж због личне освете и пошто је Хамзагићу пронађено да се бавио разним видовима шверца, он је половином априла 1943. године ухапшен. Да би избегао казну, Хамзагић је постао члан СС дивизије „Ханцар“... ИАБ, BDS, Н-252, Abid Hamzagić, str. 3611/4, sumarni inventar imena Hamdagić Abid.

³⁴⁴⁹ РА АА, R 029669, dok.1, str. 1.

³⁴⁵⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 478; Хиду Бибићу из Угла Немци су на пример, одузели два вола и 10 оваца зато што се није пријавио... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 741.

Пазара. Кључни разлог избегавања службе у СС јединицама било је одбијање муслимана да напусте своје домове, поготово када се радило о одласку у Земун. Мобилисани муслимани су окупљени у дворишту зграде општине, после чега су уз вику, песму, немачке и албанске заставе, камионима пребачени у Рашку. Регрути са села су отишли пешке. Многи од њих су били у алкохолисаном стању.³⁴⁵¹ Немачке власти су са друге стране, 5. маја писале да је „регрутовање муслимана у Санџаку, посебно у Новом Пазару“ у току, те да пролази „без потешкоћа“. На истом месту се међутим, каже да ће постизање циља од 10.000 регрута бити тешко. Вође АНС-а су спекулисале са око 4.000 добровољаца са простора Косовско-митровачко округа.³⁴⁵² Било како било, албански и муслимански регрути су убрзо теретним возовима пребачени у Земун.

Тамо је после десетак дана извршен одабир способних регрута, након чега је између 80–120 муслимана враћено назад у Дежевски срез. Неки од њих су се откупили подмићивањем, други су исценирали неспособност (пијући дуван, трљајући очи шећером итд.), док су трећи заиста били неспособни за војни позив. Неки од њих су због намерног избегавања војске касније робијали у Новом Пазару. Из Земуна су муслимански добровољци послати у Немачку, у градић Вилдфлекен у Баварској, на тромесечну обуку. Они који би евентуално одбили егзирцир, хапшени су и слати у логоре, чак и у Дахау. Новопазарским муслиманима су се у Немачкој придружили муслимани логораши, сви бивши регрути ЈВ родом из Дежевског среза и околних крајева. Као искуснији војници они су искоришћени за подофицирски кадар.³⁴⁵³

Затим су у Вилдфлекен стигли регрути из Босне и Херцеговине, делови групе од око 12.000 муслиманских СС добровољаца, колико се до краја априла широм НДХ пријавило за дивизију „Ханџар“.³⁴⁵⁴ По положеној заклетви сви су послати у јужну Француску, у град Villefranche-de-Rouergue, департман Аверон, где се обучавало целокупно људство 13. СС добровољачке дивизије „Ханџар“ (Хрватске

---

³⁴⁵¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 481–482.

³⁴⁵² РР АА, R100998 2575, dok. 2, str. 1.

³⁴⁵³ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 486–487, 493, 498.

³⁴⁵⁴ Е. Redžić, *nav. del.*, str. 89.

1.). Обука је била прилагођена антигерилској борби и трајала је четири месеца. Добровољци су носили немачке стандардне СС униформе само што су на једној руци имали обележје немачког СС-а и ханџар (нож). На главама су имали фесове. За команданта дивизије је постављен СС официр генерал Карл-Густав Зауберцвајг (Karl-Gustav Sauberzweig). Од муслимана из Дежевског среза и Албанаца са Косова је формиран 1. батаљон 2. пука. Нешто касније он је преименован у 1. батаљон 28. пука СС дивизије „Ханџар“.³⁴⁵⁵

Ова јединица је од фебруара 1944. године вршила операције по централној и источној Босни, где се 1. батаљон истако по зверствима над цивилним српским становништвом. Немци су добијали извештаје да су његови припадници „*клали све што није носило фес*“.³⁴⁵⁶ Почетком пролећа 1. батаљон је извучен из „Ханџар“ дивизије и пребачен у Приштину. Тамо је постао кичма будуће 21. СС дивизије „Скендербег, са центром у Призрену.“³⁴⁵⁷ Део СС војника муслимана је искоришћен и за стварање Албанско-муслиманске СС легије на територији Санџака. Под покровитељством пуковника Кремплера, који је имао учешћа и у настанку „Ханџара“, постојали су планови да се од ње, искључиво уз помоћ санџачких муслимана, оформи посебна СС дивизија која би имала 15.000 људи. У овоме се може видети покушај Немаца да осамостале овај простор у односу на Србију и Црну Гору, али и Велику Албанију. Акције НОВЈ-а осујетиле су такве планове, па је легија стала на неколико стотина бораца.³⁴⁵⁸

Сви новопазарски муслимани који су приступили СС снагама имали су између 17 и 35 година, мада је било могуће да и старије особе добију службу уколико су били у задовољавајућој физичкој форми. Због одласка борачког становништва из

---

³⁴⁵⁵ J. Tomasevich, War and Revolution in ..., p. 497–499.

³⁴⁵⁶ E. Redžić, *nav. del.*, str. 172.

³⁴⁵⁷ J. Tomasevich, War and Revolution..., p. 498; Даља прича са СС регутима из Дежевског среза иде овако. Они су у оквиру дивизије „Скендербег“ остали у 1. батаљону. У пролеће 1944. године упућени су са остатком људства у Албанију, у Тирану. Одатле су убрзо ступили у борбе против националиста на северу Албаније. Неколико месеци касније 1. батаљон је разбијен од стране јединице НОВЈ на Чабору, где је погинуло око 40 СС-оваца из Дежевског среза, док су остали дезертирели и вратили се кућама. Власти у Новом Пазару успевају да око 80 бивших припадника организују у посебну чету под командом Сулејмана Даце и да их пребаце у Тутин. Сукобљавају се са партизанима на линији Рожаје – Турјак. У Тутину остају до ослобођења ових крајева и предаје снагама НОВЈ. После рата само су двојица регрута осуђена од комунистичких власти на робију од 5–15 година и то због злочина над цивилима, а не због учешћа у СС трупама... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 489–490.

³⁴⁵⁸ АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 148, стр. 17–45.

Берлина је стигао допис немачким властима у Србији, са питањем да ли је потребно послати једну јединицу СС дивизије „Ханцар“ у Нови Пазар или организовати неку врсту територијалне обране, ради заштите муслиманског живља. Из Србије је стигао одговор да су немачке и бугарске трупе довољне за чување безбедности у том крају.³⁴⁵⁹

Подофицирски и поготово официрски кадар у „Ханцару“, сачињавали су Немци, мање Хрвати. Приликом обуке долазило је до шиканирања муслимана на верској основи, пре свега, од стране фолксдојчера из Баната, односно Хрвата. Једини официр међу новопазарским добровољцима био је Сулејман Даца, син начелника среза, који је имао чин СС потпоручника. Било је и више од двадесет подофицира међу њима. Опскрба војним материјалом и исхрана требало је да буде иста као и код других СС јединица, са тиме што се пазило на верске посебности муслимана. Тако им је било дозвољено да на главама носе фесове, односно ћулафе. Били су опремљеним модерним оружјем и одговарајућом спремом. Појавиле су се међутим, жалбе на слабу исхрану и лош смештај, поготово за време боравка у Немачкој. Породице регрута су добијале месечну плату и осигурање, које им је обезбеђивало врховно заповедништво немачког СС-а.³⁴⁶⁰ На крају, требало би скренути пажњу да су и из осталих срезова Старог Раса муслимани добровољно ступали у 13. СС дивизију „Ханцар“. Током истраживања прикупили смо податке о 17 таквих случајева из Прибојског, Пљеваљског, Нововарошког и Бјелопољског среза. То верватно није и њихов коначан број.

Поред ангажмана у „Ханцару“ муслимани Дежевског среза су се јављали и у друге јединице при СС-у. У питању је био ХИПО, на локалу познат као „шуц-полиција“ (suchpolizei/градска стража). Још у мају 1942. године Химлеровим наређењем 5 резервних полицијских батаљона из састава БДо-а, стављено је на располагање Вишем вођи СС-а и управнику полиције у Србији генерал-пуковнику Мајснеру. Химлер је затим, 28. јуна одобрио стварање прва три батаљона ХИПО-а. Сви су били састављени од припадника немачке мањине из Баната. Четврти

---

³⁴⁵⁹ РР АА, R100998 2575, dok. 2, str. 1.

³⁴⁶⁰ „Sarajevski Novi list“ за 7. април 1943, стр. 5; „Sarajevski Novi list“ за 30. април 1943, стр. 5; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 488, 491.

батаљон је основан половином марта 1943. године. Пратило га је оснивање још 6 батаљона (V–X).

Мајснер, коме је ХИПО била директно потчињена, наредио је 10. априла да се прва четири батаљона помоћне милиције организују у један пук. На томе се није стало, па је 6. јула формиран II, а 16. октобра и III пук ХИПО-а (сваки са по четири батаљона). У међувремену је испланирано стварање још неколико батаљона СС полиције. Иако се око 20.000 фолксдојчера ставило на располагање Вишем вођи СС-а у Србији, већина их је пребачена у „Принц Еуген“, те их за ХИПО батаљоне није било довољно. Стога су у обзир узете друге еничке и верске заједнице лојалне окупатору. Два батаљона, VI и X, били су састављени већином од муслимана из Дежевског среза, односно Албанаца из Косовско-митровачког, Вучитрнског и Лапског среза. Командни кадар су и овде задржали Немци.

За нас је најбитнији 6. ХИПО батаљон који настаје током марта и априла 1943. године, већином од муслимана из Новог Пазара и њихових истоверника из Штавичког и Сјеничког среза. Седиште му је било у Рашки, под заповедништвом мајора Вита (Witt). Јединица је контролисала простор Дежевског и Студеничког среза. Муслимани су били распоређени у 21., 22. и 25. чету 6. батаљона ХИПО-а. Половином октобра он улази у састав III пука. Од 7. јуна 1944. године, као и остали пукови, мења назив и постаје 3. полицијски добровољачки пук „Србија“ (Polizei Freiwilligen Regiment 3, Serbien). Седиште 3. пука је било у Краљеву, а командант јединице био је потпуковник Граф (Graf). И овај пук је имао 4 батаљона. У њему је некадашњи 6. батаљон ХИПО-а, постао 2. батаљон, а 10. са Албанцима из Косовске Митровице, 4. Други батаљон је и даље остао у Рашки са четири чете.

Муслимански добровољци из Дежевског среза су већином били груписани у 6. чету. Месец дана касније, 15. јула 1944. године, формирана је посебна јединица за муслимане из свих срезова Старог Раса. Она је носила назив 1. полицијски добровољачки пук „Муслимани“ (Polizei Freiwilligen Regiment 1, (M)), иако је по бројном стању и даље била на нивоу батаљона. Одредом је командовао мајор Фенслер (Vensler). За њене потребе вршена је мобилизација муслимана по

Милешевском, Прибојском, Нововарошком, Бјелопољском, Штавичком, Сјеничком и Дежевском срезу. Но, одзив и морал бораца је био лош.

Распоред 3. полицијског добровољачког пука при СС-у остао је све до 20. октобра непромењен. Јединица је била распоређена у: Крушевцу (I батаљон), Рашки (II батаљон), Ужицу (III батаљон) и Косовској Митровици (IV батаљон). Што се тиче муслиманског пука, он је сведен на ниво батаљона (Polizei Freiwilligen Battalion (M)), а седиште му је пребачено у Сјеницу под комадну мајора Фаншрајбера (Fahneschreiber). Крајем октобра 2. и 4. батаљон 3. полицијског пука имали су велике губитке у борби са партизанима, па су спојени у један батаљон. Муслимани у њима су коначно преузели команду, будући да је већина волксдојчера дезертирала. Тада команду над јединицом преузима капетан Билал Дрешевић. Батаљон је разбијен од јединица НОВЈ-а током новембра, а 3. полицијски добровољачки пук „Србија“ престао је и званично да постоји 22. априла 1945. године.³⁴⁶¹

У редове 6. ХИПО батаљона ступало се на добровољној основи. Примани су регрути старосне доби од 16–60 година, са акцентом ипак, на млађе људство. Пошто се између осталог, на овај начин могла избећи регрутација за СС дивизије и остати у Србији (о чему сведочи чињеница да је половина регрута ступила у јединицу баш у мају 1943. године), јединица је имала довољно људи. Пропагандно је такађе, било лакше радити око приступа помоћној СС полицији. Стога није било потребе за мобилизацијом. Број њених припадника је нарастао током априла и поготово маја 1943. године, а добровољци су примани све до 30. априла 1944. године. Крајем марта формирана је прва чета, са око 60 људи, која је затим, почела двомесечну обуку под немачким официрима у Новом Пазару и Рашки. Затим је њено људство (око 120 припадника) узело и учешћа у операцији „Шварц“.

Шести ХИПО батаљон је бројао неколико стотина муслимана из целог Дежевског среза. Пошто је регрутација настављена и у наредним месецима у њу улазе и муслимани из Сјеничког и Штавичког среза, као и мањи број Албанаца са Косова и Метохије (све док у марту 1944. године није формиран 10. ХИПО

---

³⁴⁶¹ <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/?postID=137505#post137505>.

батаљон). Људство ХИПО-а је поред Дежевског среза, оперисало и у суседном Сјеничком, Бјелопољском, Штавичком и Студеничком срезу. Штавише, штаб одреда за Нови Пазар, Рашку и Дугу Пољану налазио се надомак Рашке у Кучевића лугу. Од муслимана у ХИПО-у официри су били: Билал Дрешевић у чину капетана и Мурат Рецовић, потпоручник. Било је и неколико муслимана подофицира.

Регрути су такође, носили немачке униформе и добијали плату за службу у милицији од стране команде СС-а у окупираној Србији. Што се тиче оружја сваки полицајац је био добро наоружан. Опрема се састојала у следећем: пушка са бајонетом и 30 метака, пиштољ калибра 7.65 милиметара са 16 метака, чутура и паковање прве помоћи. Немачка униформа се састојала од једног зеленог шињела, по једне зимске и летње блузе, зимских и летњих панталона, једног пара цокула, рукавица, два пара чарапа, једне кошуље, пуловера, гаћа, торбе и опасача. Сви су такође, добили службену исправу и војну књижицу.³⁴⁶²

Основни задатак ХИПО-а било је одржавање реда и мира, чување важних објеката (попут стругара на Голији) и саобраћајница, скупљање реквизиције, те борба са припадницима ЈВуО-а и НОВЈ-а. Остала су сведочанства грађана Рашке о рацијама које су полицајци врши по овој вароши током 1943. године. Скупљали су их углавном за кулечење, приликом чега је било и злоупотреба.³⁴⁶³ Током 1943. и 1944. године људство ХИПО-а је учествовало у антигерилским акцијама од Кацубера на југу, преко Пештера и Сјеничког среза, до Студенице и чак, Ужица, Чачка и Аранђеловца. И ова муслиманска СС јединица је вршила насиља над локалним српским живљем, палећи и пљачкајући њихова села.³⁴⁶⁴

Припадници ХИПО-а прошли су обуку под окриљем немачких официра, углавном из редова банатских фолксдојчера. Сведочанство о томе како је

---

³⁴⁶² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 505–506, 509; ИАБ, BDS, А–666, стр. 2–3.

³⁴⁶³ Једном приликом 4. јула грађанство Рашке је узето за принудни рад, будући да је на железничку станицу стигао вагон са робом једног албанског трговца. Милицајци су за истовар добили новац од власника, а онда Србе искористили за тај посао. Дан раније су по немачком наређењу ухапсили 150 људи из вароши и сместили их уједан тор за свиње. Одатле су их одвели на кулук за окупатора. Све ово је прошло уз шиканирање и батињање Срба... ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 57–58.

³⁴⁶⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 508.

изгледао егзирцир оставио је Тихомир Ђорђевић. Он је као очевидац у време настанка јединице записао: „у Сунђу, на ваширишту у Рашки и по свим пољима и пољаницама по Новом Пазару и Косовској Митровици, они се вежбају.“ По њему обука је била тешка уз доста вике и ударања, тако да је закључио да су многи милицајци „зажалили за слободним животом и кућом“.³⁴⁶⁵

Упркос томе они су били слабијег квалитета и дисциплине од СС регрута, често су пљачкали, бавили се шверцом и другим малверзацијама. Сликвити приказ дисциплине ХИПО-а дао је опет, Тихомир Ђорђевић, који је неколико пута од стране њених припадника био одвођен на принудни рад. У његовом дневнику је под датумом 17. јули 1943. године, записано следеће: „На другој страни видите како шуц-полицајци – односно Арнаути – Турци из Новог Пазара обучени у одело немачко јашу се са неким женскама. Оне полунаге седају на колена тих шуц-полицајаца, који свирају у тамбуру или армонику“.³⁴⁶⁶ Поред тога полицајци су често били без основа насилни према Србима. Залазили су и по кафанама и опијали се, услед чега су се упуштали у кавге, које су некада имале трагичне последице.³⁴⁶⁷

Социјална структура добровољаца

У архивској грађи насталом радом институција СС-а у окупираној Србији, а која се чува у фонду БИА у Архиву Србије,³⁴⁶⁸ постоје подаци за 675 муслимана из Дежевског среза који су били у СС дивизијама „Ханцар“ и(ли) „Скендербег“, односно ХИПО-у. Том броју би требало додати и 54 добровољаца који су родом били из Штавичког, Сјеничког, Бјелопољског, Беранског, Косовско-митровачког, Студеничког и Пљеваљског среза. Тако долазимо до цифре од 729 регрута које је издржавала команда СС-а. Могуће је да ово није и коначан број муслиманских војника у СС-у. То тврди истраживач Миодраг Радовић, а у прилог његовој хипотези иде и податак који доноси историчар Јозо Томашевић, да је током 1943. године око 1.000 Албанаца и муслимана са територије Санцака ступило само у 13.

---

³⁴⁶⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 37.

³⁴⁶⁶ Исто, стр. 71.

³⁴⁶⁷ Тако је на пример, припадник ХИПО полиције Тимо Тутинац из Новог Пазара 13. децембра у кафани Михаила Миловановића у Рашки убио из револвера предузимача организације ТОТ Светозара Сенића... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас. Влада Милана Недића, док. 22, стр. 1.

³⁴⁶⁸ Грађа је похрањена у Архиву Србије у Карнегијевој, у збирци број II/63, која носи назив „Муслимани са подручја Санцака у СС дивизијама Скендербег 1941–1944“. Збирка има 8 кутија.

добровољачку брдску СС дивизију „Ханцар“.³⁴⁶⁹ СДБ је располагала подацима да је око 5.000 људи са овог простора одведено на обуку у Француску.³⁴⁷⁰ Ово људство је у великој мери регрутовано са немачког окупационог подручја, односно из срезова Косовско-митровачког округа. Окружни начелник Ибрахим Љутвију је стога писао половином јула 1943. године да се због „одласка већине (радно способних, М. Ж.) грађана у војску – албански СС дивизион“, осећа велика оскудица у радној снази, па је постојала опасност да се планови везани за годишњу жетву не испуне.³⁴⁷¹

Било како било, на основу доступног архивског материјала могуће је извршити валидну анализу порекла, друштвеног статуса и економског положаја СС добровољаца из Дежевског среза. Од укупно 701 лица за које смо прикупили податке о месту становања (Графикон 1.), највише је било мештана Новог Пазара – 325, онда Дугопољанске општине – 152, Пожешке општине – 58, и Војковачке општине – 48. Само из Новог Пазара и Дугопољанске општине долазило је 69% добровољаца, односно више од 2/3 војника. Тачно 49 особа није било пореклом из новопазарског краја. Они су долазили из Штавичког среза – 21, Сјеничког среза – 11, Беранског среза – 3, Косовско-Митровачког и Вучитрнског среза – 6, Јабланичког среза – 2, Пљеваљског среза – 2, Бјелопољског, Прибојског и Студеничког среза по један, те један добровољац родом из Босне.

На нешто мањем узорку од 530 муслимана (Графикон 2.), видимо да је 145 лица из Дежевског среза ступило у СС дивизију „Ханцар“, 2 су ушла директно у СС дивизију „Скендербег“, а осталих 388 особа у ХИПО. Већина је долазила из Новог Пазара, 87 припадника „Ханцара“ и 117 милицајаца, из Дугопољанске општине 8 припадника „Ханцара“ и 122 милицајаца. Ако посматрамо по селима, највише регрута дали су Пожега – 28, Лукаре – 17, Паралово – 6, итд.³⁴⁷² Међу добровољцима погинуло је 16 муслимана из Дежевског среза, те још 6 оних из околних срезова, али то није и коначан број.

Поред две мобилисане групе за „Ханцар“ дивизију у мају и јуну, муслимански добровољаци су констатнтно наставили да ступају у ХИПО. Увидом у досијеа 204

³⁴⁶⁹ J. Tomasevich, War and Revolution..., p. 498–499.

³⁴⁷⁰ *Nemačka obeveštajna služba*, knj. IV, str. 845.

³⁴⁷¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 300, стр. 4.

³⁴⁷² ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 504.

добровољаца ХИПО-а (Графикон 3.), видимо да су у јединицу примани у временском опсегу од 1. марта 1943. до 30. априла 1944. године. Највише муслимана је обукло немачку униформу током маја месеца – 100 (51%). Само током 1. маја приступило је 65, а 11. маја, још 31 регрут. Током новембра се такође, у више наврата јавило 33 регрута (17%), у јуну 14, септембру 10, децембру 15 лица итд. Током 1944. године пријем је био знатно мањи, пре свега, због засићености јединица људством. Од 1. јануара до 30. априла, је по нашим сазнањима, примљено свега 5 нових бораца. Људство је остало у ХИПО-у до периода август-септембар 1944. године, када почињу учестала дезертирања.

Што се тиче старости регрута на узорку од 651 лица (Графикон 4.) дошли смо до следећих података: 14% регрута је билом старосне доби између 16–18, 36% између 19–23, 22% између 24–28, 16% између 29–33, 8% између 34–38 и 4% између 38–63 године. На основу овога видимо да су окупаторске власти узимале углавном мушкарце у најбољим годинама, да би квалитет СС јединица био што већи. Томе сведочи да је 71% добровољаца било старосне доби 18–29 године, значи, војним речником, првог позива.

За 393 регрута постоје и подаци о занимању на основу чега можемо одредити њихову социјалну структуру (Графикон 5). Апсолутну већину чине пољопривредници – земљорадници и надничари, који чине 68% добровољаца. Следе радници 13%, занатлије 10%, запослени у услужним делатностима 4%, док на остала занимања (трговац, службеник, имам...) отпада само 5% регрута.

Међу добровољцима су преовлађивале нежење. Од 608 регрута за које имамо информације о брачном стању, њих 383 није имало супругу, 221 је било ожењено, 3 лица су била разведена, а један је био удовац. Требало би рећи да је извештан број ожењених добровољаца у брачне воде ступио после регрутовања у СС снаге. Имамо податке за 30 таквих случајева. Што се тиче бројности породица из којих су потицали добровољци (Графикон 6.), на основу узорка од 429 особа видимо да је 203 у породици имало између 1–3, 177 између 4–7, 44 између 8–10, те 5 добровољаца са више од десет чланова.

На овом месту ћемо подробније анализирати ситуацију унутар самих породица. Међу 381 добровољцем њих 266 је живело са родитељима (108 са једним и 158 са оба), 98 их је живело са сопственом или туђом децом (69 лица са

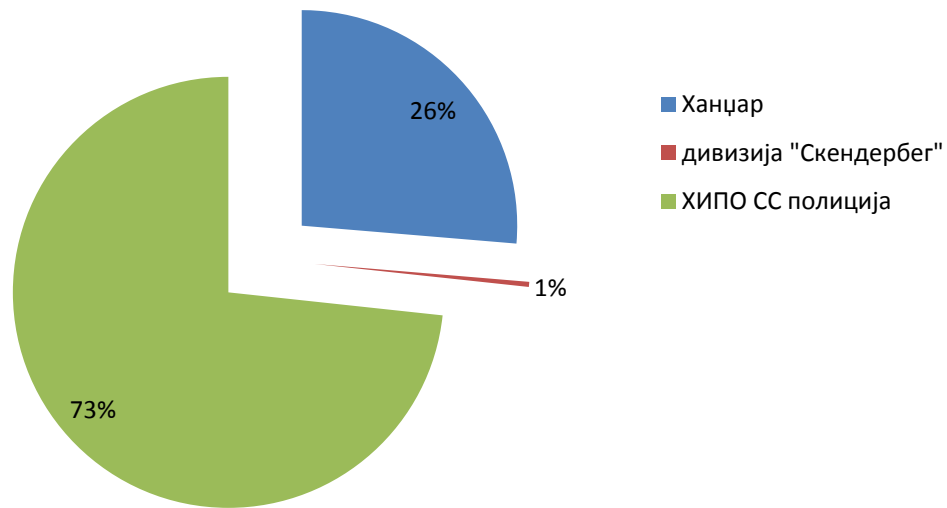
1–2 детета, 29 лица са 3–5 деце, међу којим је било 119 деце узраста до 7 година), 56 њих је плаћало кирију, 16 је у породици имало особу са посебним потребама, 53 је имало још неког члана породице у СС снагама (углавном браћу), 6 је имало неког у заробљеништву, а 4 на раду у Немачкој. Имовинско стање регрута пре ступања у СС снаге можемо одредити на узорку од 181 лица (Графикон 7.). Према немачкој статистици 4 особе су имале добро, 19 средње, а 168 слабо имовинско стање (88%).

Можемо закључити да су муслимани из Дежевског среза у СС јединице ишли из жеље за борбом против Срба, економских разлога и идеолошких убеђења (што је био најређи разлог). Међу добровољцима је било највише сељака-земљорадника (68%), већином млађих од 30 година (71%), слабог имовинског стања (88%), рачунајући ту и избеглице из попаљених села током јесени 1941. године жељних освете и павратака на имања. Не би требало скрајнути из вида ни чињеницу да је већина регрута долазила из Новог Пазара или Дуге Пољане, где није било већих разарања муслиманске имовине. Финансијски моменат се показује као важан обзиром да је већина регрута била сиромашна, без посла, нежењена, млада, са породицама од више чланова (између 4–8/41%) које је требало издржавати. Са једне стране, оне су добијале редовну новчану потпору од команде СС-а (било је међутим, неколико десетина случајева где су се јавили проблеми са потпором – да касни, да је нижа него што би требало да буде, да је не примају сви који имају право итд.), док су са друге, сами добровољци, поготово ХИПО-а, вршили честе пљачке и бавили се шверцом.

Јак моменат представља становиште борбе против Срба. Подсетимо на немачку пропаганду и позиве муфтије Ел Хусеинија, односно на причу албанских власти о надмоћи добровољаца у сукобу са четницима и партизанима, односно Србима уопште. Томе сведочи и учешће ХИПО-а у операцији „Шварц“ и заузимању на пример, Буђева. Акције су им се иначе, у већини случајева претварале у паљевину незаштићених хришћанских села широм Босне, Црне Горе, Косова и Старог Раса. Ово важи како за СС војнике при дивизијама „Ханцар“ и „Скендербег“, тако и више, за ХИПО милицајце.

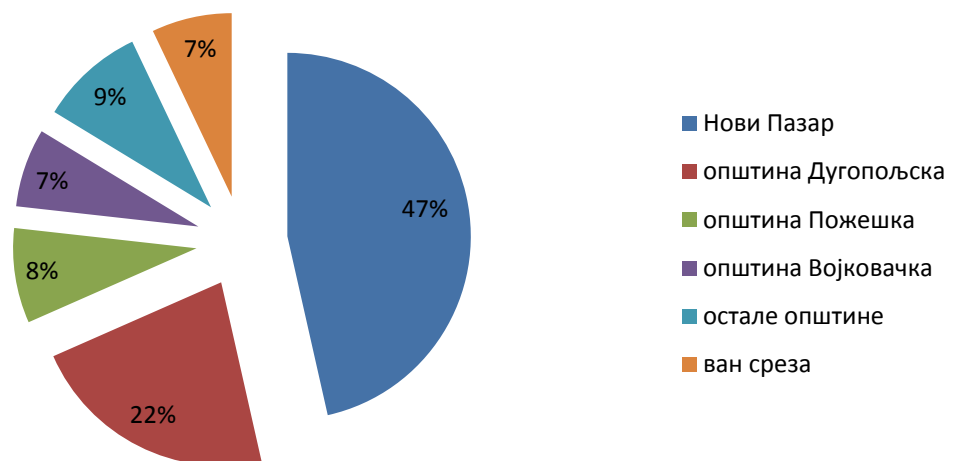

Добровољци по јединицама

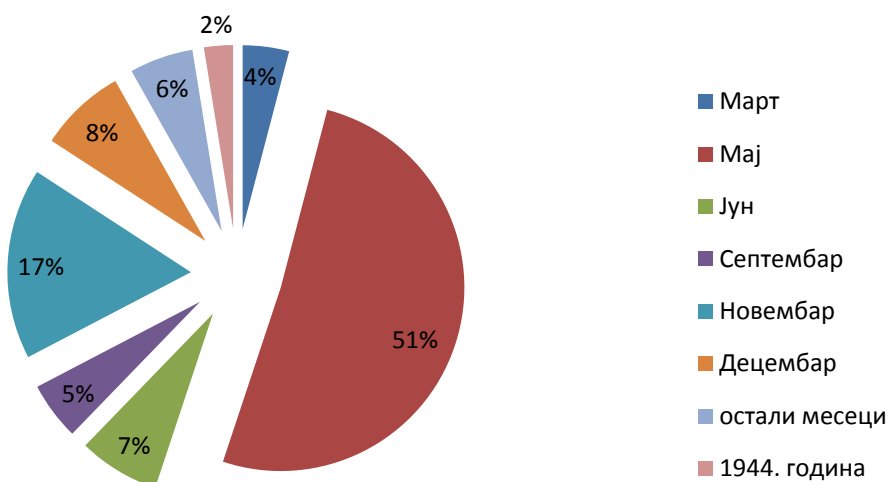
Графикон 1. Добровољци по јединицама

Подела добровољаца по месту становања

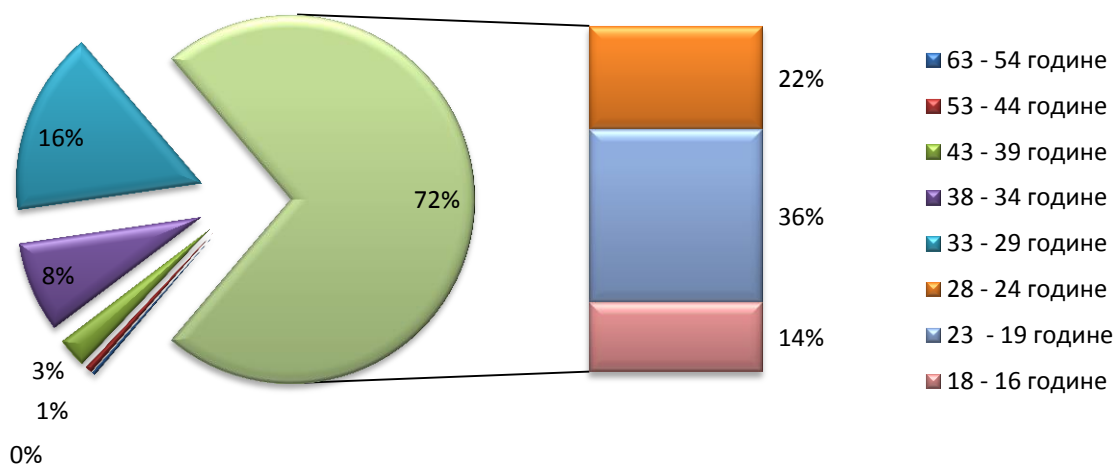
Графикон 2. Подела добровољаца по месту становања

Ступања добровољаца у ХИПО по месецима

Графикон 3. Ступање добровољаца у ХИПО полицију по месецима

Подела добровољаца по броју година

Графикон 4. Подела добровољаца по броју година

Графикон 5. Подела добровољаца по занимању

Графикон 6. Подела добровољаца по броју чланова породице

Графикон 7. Имовинско стање добровољаца пре ступања у СС

Продужена сенка сумрака италијанске империје

Током лета 1943. године постало је јасно да фашистичка Италија броји своје последње дане. Последице урушавања Мусолинијевог царства пулсирале су и у немачкој окупационој зони, поготово у пограничним областима какав је био Косовско-митровачки округ. Што се тиче Дежевског среза, у њему су се Немци припремали за преузимање окупационог наслеђа Италије, проалбанске струје за „топлење“ границе и како се мислило, уједињење са Великом Албанијом, а четничке јединице за дуго очекивани устанак против окупатора и долазак савезника.

После удара које су локални огранци четничке организације претрпели пре и током операције „Шварц“, приступило се реформисању бригада Јаворског корпуса. Генерал Михаиловић и капетан Цветић били су посебно незадовољни стањем у Дежевској бригади поручника Павловића. Он је као што смо већ писали, смењен крајем маја или почетком јуна и послат у КСР. Одатле је распоређен у штаб II милешевског корпуса капетана Калаитовића, где је стигао 20. јула.³⁴⁷³ Без

³⁴⁷³ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, фас. Санџачки четници, док. 83, деп. 81.

консултација са Цветићем Михаиловић је на његово место поставио поручника Ристовића.

Поручник Ристовић (шифровано име „Шнајдер“) је до 13. јуна дошао у Дежевски срез и преузео команду над бригадом, али је омадх потом напустио овај простор и отишао у Трнавски срез. Дозволу за одлазак му је дао капетан Цветић, будући да се Ристовић жалио на духовно растројство. Цветић такође, није са симпатијама гледао на долазак официра са стране, будући да је за Павловићеву замену већ био одредио поручника Миладина Радуловића. Ристовић је почео да ради „*деструктивно*“ у чачанском крају, па му је Михаиловић наредио да се под претњом смртне казне врати назад. Заповедник ЈВуО-а је истовремено критиковао и самог Цветића јер му је одобрио одсуство. Новопостављени командант Дежевске бригаде се у наредним данима вратио у новопазарски крај, али се поново није скрасио. Већ крајем јуна Цветић га на личну иницијативу шаље у ВК ЈВуО-а код Михаиловића, заједно са енглеским официром Робертсоном који је једно време био у штабу Јаворског корпуса.³⁴⁷⁴

Генерал Михаиловић је био изненађен појавом Ристовића у толикој мери, да није желео ни да га прими пре него што га је послао назад у Јаворски корпус. Није показао нимало разумевања за његове наводне душевне проблеме.³⁴⁷⁵ Цветићева попустљивост према новом команданту Дежевске бригаде је интересантна у тој мери што поручнику Павловићу, са којим је Цветић једно време био у сукобу, није раније дозволио да оде са терена како би се видео са Михаиловићем. И у овоме се може препознати његова намера да на командно место доведе свог човека.

Пошто су и Ристовић и Цветић наставили по старом, сагу је пресекао Михаиловић 3. јула. Он је сменио Ристовића уз наређење Цветићу да га прими у његов штаб док се овај не опорави. Истовремено га је прекомандовао у КСР. На Цветићеву препоруку нови командант бригаде постао је потпоручник Миладин Радуловић. Он је до 22. јула преузео Дежевску бригаду.³⁴⁷⁶ Под Радуловићевом командом нашли су се: Сопоћански батаљон Симона Петровића, Штитарски

³⁴⁷⁴ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 16, деп. 2460–2462, стр. 20, деп. 2513 и стр. 23, деп. 2541.

³⁴⁷⁵ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 30, деп. 2829.

³⁴⁷⁶ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 6, стр. 5, деп. 6008; ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, стр. 18, деп. 2766.

батаљон Нова Ненадовића, Полошки батаљон Миломира П. Бојовића, Пожешки батаљон Веселина Мрљеша и Постоњски батаљон Живка Лешевића.³⁴⁷⁷

Како ће се показати била је ово још једна у низу погрешних одлука, пошто ће се на јесен увидети да је Радуловић у ствари, прикривени комунистички обавештајац. Било како било, Цветић је током јула наставио са реорганизацијом корпуса. Његове невоље нису биле ограничене само на Дежевску бригаду. Како је писао поручник Катанић стање у Моравичкој бригади је било једнако лоше, иако је он мислио да је ликвидацијом Боже Јаворског побољшао ситуацију. Обраћајући се Предрагу Раковићу крајем августа, Катанић му се пожалио да је због проблема на свом терену „*потпуно изгубио живце*“, те да „*не влада више собом*“.³⁴⁷⁸

Због тешкоће саобраћања и контроле Студеничког среза капетан Цветић је 22. јула поделио његову територију на две бригаде, од којих је свака покривала по једну обалу Ибра. Леву страну је покривала I студеничка бригада под командом поручника Слободана Поповића, а десну II студеничка бригада под резервним поручником Лашковићем. Већ два дана касније уследиле су нове промене. Због неправилности у раду Поповић је смењен и постављен на место начелника Цветићевог штаба, док је на његово место дошао резервни поручник Мирољуб Ставрић.³⁴⁷⁹ Коначни облик Јаворски корпус ће добити током новембра и децембра 1943. године. Тада је створена Летећа бригада под командом капетана I класе Михаила Павловића, а Дежевска бригада је подељена. Леву обалу Рашке држала је I дежевска бригада са новим командантом артиљеријским поручником Душаном Пешовићем из Рашке, док је десна страна потпала под II дежевску бригаду под заповедништвом резервног ваздухопловног поручника Милана М. Чарапића.³⁴⁸⁰

---

³⁴⁷⁷ Батаљони су функционисали тако што су држали границе и центре општина у којима су били. На сваких месец дана смењивали су посаду, која се углавном састојала од 15–20 четника, недовољна за било какве озбиљне акције сем пуке одбране села... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 122.

³⁴⁷⁸ ВА, НДа, кут. 32, ф. 2, док. 22, стр. 1.

³⁴⁷⁹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 6, стр. 5, деп. 6007, 6009.

³⁴⁸⁰ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 144–145, 146.

Промене су захватиле и околне срезове. После разоружања Машана Ђуровића у марту четници Тодора и Будимира Добрића из Ибарског Колашина, поново су притиснути од Немаца, побегли у илегалу на Рогозну. Део њих је заробљен и одведен на Бањицу. На Рогозни им је ипак, фалило свега, што је мајора Кесеровића навело да напише како немају ништа од „одела, оружја, муниције и хране“. Михаиловић је по овом питању нашао „Соломонско решење“. Пошто је наине, тада капетан Живојин Марковић из Трнавe код Новог Пазара, вршио мобилизацију за II косовски корпус и то на терену мајора Кесеровића, што је изазвало његово незадовољство, Колашинци су прераспоређени у ову јединицу.³⁴⁸¹ Од њих је формирана Колашинска бригада, која је уз I и II косовску, те Дукађинску бригаду, чинила II косовски корпус. Она је стављена под заповедништво генералштабног поручника Будимира Добрића и подељена на 1. батаљон (Тодор Добрић) и 2. батаљон (Милија Цветић). Будући да је добар део бораца био пореклом из Дежевског среза, где су четници оскудевали у људству, Колашинска бригада је преузела контролу над Рајетићком, Врачевском, Војковачком и чак делом Трнавске општине (са десне обале Рашке). Тако је дошло и до поклапања ингеренција Јаворског и Косовског корпуса, што ће касније створити произвести нове проблеме.³⁴⁸²

Појачано присуство четника одмах је изазвало реакцију. Албански качаци из Метохије напали су током маја 1943. године Ибарски Колашин и починили свирепи злочин над тамошњим хришћанима. Прво су, пошто им се нико није успротивио, опљачкали Вараге, Бубе, Дренову, Брњак и Ч(Ш)пиље, а онда заробили неколико Срба из ових села. Они су убрзо побијени у Шпиљанској реци. Међу ликвидираним је било укупно 20 лица.³⁴⁸³

Капетан Цветић је и поред овог тешког злочина, покушао да односе са муслиманима у Дежевском срезу учини сношљивијим. Стога је преко команданта

---

³⁴⁸¹ ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, стр. 18, деп. 2487 и стр. 27, деп. 2588.

³⁴⁸² ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 128.

³⁴⁸³ Ђорђевић Обрад из Буба, Ђорђевић Столета из Буба, Ђорђевић Светозар из Буба, Ђорђевић Јаблан из Буба, Ђорђевић Милорад из Буба, Ђорђевић Новица из Буба, Ђорђевић Вилко из Буба, Марковић Стојко из Буба, Ристовић Костадин из Буба, Миленковић Спиро из Буба, Аврамовић Милош из Брњака, Костић Милош из Шпиља, Мутавцић Марко из Дрена, Станић Јорго из Брњака, Јовановић Симо из Варага, Васиљевић Милан из Варага, Бојовић Јаков из Бање, Костић Радомир из Шпиља, Пантелић Максим из Бање и Пераловић Илија из Дрена... Исто, стр. 129.

среза Груја Мартаћа ступио у контакт са Рамом Мујовићем, добротвором хришћана варошана. У писму које је Мујовић добио од Мартаћа током јуна, овај се молио да окупи муслимане који се нису огрешили о Србе, те да неколико њих припреми за чланство у Раногорском одбору Дежевског среза. Затим је у јулу Мартаћ контактирао и Аћифа Хаџиахметовића. Дотадашњи љути непријатељи дотакли су се на основу могуће анти-партизанске борбе. Половином августа је стога у Пиларети дошло до састанка између Мартаћа и начелника среза Даце. Као и 1941. године договорене су обуставе непријатељстава, док је све спорове требало је решити после рата. По први пут је дискутовано и о заједничкој борби против партизана. Капитулација Италије је међутим, сасекла ову иницијативу, која ће поново заживети тек половином 1944. године.³⁴⁸⁴

Приближавање капитулације које се манифестовало кроз све већу нестабилност на другој страни границе, поново је отворило верско-етничке сукобе у Дежевском срезу. У прво време радило се о спорадичним инцидентима, који ће се после иступања Италијана из савеза са Немачком, претворити у масовне војне операције. Дана 16. јула пријављена је крађа стоке хришћанима у Војсалићима у Војковачкој општини. Неколико дана касније муслимани из италијанске зоне су упали у село Корутане у Штитарској општини. И тамо су 24. јула опљачкали стоку Србима. Пошто је изгред благовремено пријављен припадницима СДПС-а са седиштем у Осаоници, они су сустигли поменути муслиманску групу, сукобили се са њом и повратили стоку власницима. Жртва није било.³⁴⁸⁵

Насиље се пренело и у месец август. Према извештају окружног начелника Љутвијуа 2. августа нападнута је патрола СДПС-а са станице у подголијском селу Ковачево у Дежевском срезу, а током задатка у засеоку села Плешина, Бањској, Студенички срез. Патролу су чинила двојица Албанаца и двојица Срба. Док су боравили у кући Недељка Жарковића опколили су их четници Јаворског корпуса и позвали на предају. Жандарми су одговорили ватром, а биланс борбе је био 2 мртва и један рањен, те један заробљен жандарм од стране четника. На другој

---

³⁴⁸⁴ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 513–514.

³⁴⁸⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 300, стр. 3; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 321, стр. 1.

страни погинуо је један четник. Међу пострадалима су били жандарми Лазар Симовић из Шаваца и муслиман Зизо Феровић, док је тешко рањен Хасан Хануша.³⁴⁸⁶ Истог дана четници Дежевске бригаде напали су припаднике СДПС-а и у селу Тунову, док су ови скупљали људе за кулук. Погинули су муслимански жандарм Амед Кладничанин и један Србин.³⁴⁸⁷

Ови изгреди подигли су тензију у Дежевском и Студеничком срезу. Албански жандарми из Новог Пазара предвођени Капланом Бољетинијем су 3. августа дошли у Плешин. Целокупно становништво села је са стоком и покућством, већ било избегло. Стога је Бољетини наредио да се запали и опљачка кућа поменутог Жарковића, после чега се повукао. Два дана касније муслимани у служби СДС-а из постаје у селу Пиларета ухватили су четничког курира Предрага Кнежевића, који је носио поверљива документа из штаба Расинског корпуса. Пошто је био у униформи ЈВ, Кнежевић је од стране муслиманских жандарма јавно показиван по Новом Пазару, као трофеј. Пошто СС подофицир Клар из СД полиције није био у граду, заробљени четник је 6. августа са све документацијом, спроведен у Косовску Митровицу. Рашком је завладала паника, па је неколико десетина грађана повезаних са ЈВуО, одмах напустило варош.³⁴⁸⁸

Из Штавичког среза су на другој страни, опет стизале вести о насиљу над хришћанима. Мештани села Јелиће код Рибарића, били су нападнути током рада на пољу. Том приликом је настрадао Ђорђе Добросављевић. Пећки префект Целал Превази писао је албанској влади 6. августа да је српско становништво из околине Тутина почело опет да се исељава.³⁴⁸⁹

Затим су у Нови Пазар 26. августа пренета тела неколико мештана добровољаца у ХИПО-у који су убијени од стране четника у околини Крагујевца. СС полицајци који су тамо били на служби, пребила су једног Србина финанси. Локални четници су их напали и убили тројицу, а више њих заробили. Један од

---

³⁴⁸⁶ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 330, стр. 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 550.

³⁴⁸⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 131.

³⁴⁸⁸ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 3, 89–90.

³⁴⁸⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 238; АQSh, fondi 152, v. 1943, d. 107, f. 52.

преминулих био је Изет Љајић, 22-годишњи трговац из вароши, који је за собом оставио мајку и четворро браће и сестара. У Новом Пазару су стога, 25. августа биле организоване демонстрације муслимана због погибије њихових суграђана у СС снагама.³⁴⁹⁰ Реакцију су убрзо као и увек, осетили локални хришћани. Вељко Цмиловац из села Врболази је усмрћен ноћу 30/31. августа. Наредног дана убијени су и Димитрије Андрић из Отеса, Анђелко Андрић из Отеса и Дејо Тајевић из Брњака.³⁴⁹¹

Пошто су сукоби са албанском жандармеријом и ХИПО-ом са собом увек повлачиле опасност од немачких и бугарских одмазди над цивилима, командат Дежевске бригаде потпоручник Радуловић је покушао да изглади односе са албанском жандармеријом. Он је током августа преко командира постаје СДС-а у селу Ковачеву Хазда Пртинца, успоставио писмени контакт са командантом СДС-а за Дежевски срез, Ђевдетом Бајрамијем. Крајем августа Радуловић се и састао са Капланом Бољетинијем у Ковачеву. Испред Дежевске бригаде он је гарантовао да неће више нападати жандармеријске станице, али је према сопственим речима, тражио да албанско-муслимански жандарми више не улазе у српску зону разграничења из 1941. године и да не ступају у јединице при СС-у.³⁴⁹² Колико је успеха имала ова акција може се видети из претходног пасуса, али и из онога што следи.

*„Интегрисање“ Велике Албаније – нови напади на Србе у Дежевском,
Штавичком и Сјеничком срезу*

Издак Италије из рата супротстављене политичке струје у Дежевском срезу виделе су као перспективну за остварење њихових циљева. Четници су у томе препознали велики корак ка поразу окупатора и ослобођењу Србије. Албанске власти у Новом Пазару су на другој страни, сматрале да нестанком италијанског фактора и проглашењем независне Албаније, више нема препрека уласку ових

---

³⁴⁹⁰ ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 107; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 133.

³⁴⁹¹ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 550–551.

³⁴⁹² ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 132.

крајева у границе албанске државе.³⁴⁹³ Свака страна се стога, понашала у складу са сопственим интересима. Припадници Равногорског покрета су крах Италије пропратили са свечаним манифестацијама, које су имале јак пропагандни ефекат међу становништвом. По наређењу команде Јаворског корпуса широм Дежевског и Студеничког среза свакодневно је даље, вршена обука мањих група сељака у руковању оружјем. Истовремено су утврђиване значајне стратешке тачке по планинама, ради касније што ефикасније одбране.³⁴⁹⁴ Народ је отворено славио крах италијанских фашиста.³⁴⁹⁵

Колико су ова очекивања била у нескладу са реалним стањем ствари, ускоро ће показати акције албанских власти из Новог Пазара и Тутина. Региструјући политичке импулсе који су долази са целе територије Косова и Метохије, те уживајући отворену подршку немачког окупатора чији се број снага повећавао из дана у дан, оне су осетиле тренутак у којем је требало „поништити“ границу између два среза. Крајњи циљ био је улазак у Велику Албанију, према плановима изнетим на заседању II Призренске лиге. Стога је требало поново притиснути „дезинтегративни“ фактор – српски живаљ у Дежевском, Штавичком срезу и Сјеничком срезу.

---

³⁴⁹³ ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3. – 31.8.1943. године, стр. 105; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас. Влада Милана Недића, док. 330, стр. 2.

³⁴⁹⁴ На дан 6. септембра они су на свим висовима Копанника и Голије запалили ватре у част рођења краља Петра II Карађорђевића. На врху Копанника, Сувом Рудишту, запаљена је огромна ватра у облику звезде. Пуцало се, јело, пило и певало до дубоко у ноћ. Грађани Рашке су изашли на улице упркос полицијском часу и посматрали тај за њих, величанствен приказ. Пламен је пркосно буктао и после артиљеријске паљбе коју је окупатор отворио према осветљеним местима. На западној страни одговориле су ватре са Голије, које су запалили четници Дежевске бригаде... ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 4–6; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 134.

³⁴⁹⁵ Дан капитулације Италије дочекан је свечано. Према речима очевидаца неколико дана се код хришћана „вило коло“ и „свирао кларинет као да није рат“. Код свих се могло приметити „ново одело, нови опаници, ново све од главе до пете“, док су девојке биле „зачешћане са подбаченом марамом позади“. Народ је престао да поштује и наредбу о гашењу светла током ноћи, за шта је следила смртна казна. Овако отворено исказивање емоција наравно, није било дозвољено преосталим малобројним православцима у Новом Пазару. Па ипак, и они су се радовали. Према сећању Драга Милановића, на дан италијанске окупације деца у српској Основној школи су се грлила, љубила и певала, очекујући скорји крај рата... ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, стр. 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 6; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 533.

Већ 7. септембра снаге ХИПО-а из Дуге Пољане су у заједници са немачком војском нападе села Свиланово и Радаљицу, где су претходне ноћи гореле ватре у част рођендана Петра II. Супротставио им се Радуловић са Дежевском бригадом. Сутрадан борбе су поновљене са истим исходом. Према извештају генерала Михаиловића упућеног влади у Лондону, његови људи су убили 6 Немаца, а 12 ранили. Немачке војне власти су накнадно утврдиле да су погинула двојица њихових војника, са чиме се слаже и сећање Радуловића.³⁴⁹⁶ Осмог септембра дошло је до новог сукоба између ХИПО-а и четника Дежевске бригаде. Немачке снаге из Новог Пазара и Рашке су морале да крену у помоћ колаборационим јединицама. Било је жртва на обе стране, чији број нисмо успели да утврдимо.³⁴⁹⁷

Био је ово међутим, само увод у насиља које ће уследити широм Косовско-митровачког округа. Захваљујући агилости Цафера Деве и Бајазита Бољетинија, те помоћи АБВЕР-а, само дан после капитулације Италије 8. септембра, цела дивизија „Пуље“ се са оружјем, предала без борбе.³⁴⁹⁸ У наредним данима уследило је проглашење независне Албаније. Готово истовремено Албанци су извршили мобилизацију у Дреници, Вучитрну, Подујеву и Косовској Митровици, те почели са нападима на Србе припаднике СГС-а и СДС-а. До 12. септембра Албанци су убили 1 наредника, 2 жандарма и 2 железничара у Вучитрну, два жандарма у Прилужју, те једног наредника СДС-а у Звечану, где су заклали и цивила Живка Јаковљевића. Стога се истог дана целокупно људство СГС-а из Косовско-митровачког, Вучитрнског и Лапског среза, повукло у Косовску Митровицу. Цивили су притом страдали још у већем броју. Према подацима енглеске мисије при ВК ЈВуО-а само је у Вучитрнском срезу између 9. и 15. септембра убијено 210 Срба,³⁴⁹⁹ од којих многи на свирепе начине. Имена већине убијених нису наведена.

---

³⁴⁹⁶ ВА, ЧА, кут. 302, ф. 2, док. 5, стр. 43, деп. 2050; ВА, ЧА, кут. 292, ф. 1, док. 24, стр. 44, деп. 2044; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 195, стр. 1; ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, стр. 2.

³⁴⁹⁷ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 6.

³⁴⁹⁸ *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, стр. 844.

³⁴⁹⁹ Према подацима Ибрахима Љутвијуа у Вучитрнском и Лабском срезу су у периоду од 9. до 19. септембра између осталих убијени: Божидар Милосављевић из Грабовца (опш. Звечанска), Тодор Антић из Шљивовице, Никола Лекић из Перана, Рајко Милосављевић из Мијалића, Сретко Славковић из Мијалића, Сретко Славић из Бабиног моста, Јана Славић из Бабиног моста, Иса

Очигледни циљ ових акција било је уклањање границе као баријере ширењу велико-албанске државе према северу, а на штету Србије. Паралелно са тиме потпуковник Бољетини организовао је састанак са представницима АНС-а и другим албанским првацима са целог Косова, и то у Подујеву. Састанак је пратила општа мобилизација сеоског становништва. Већ 10. септембра око 4.000 наоружаних Албанаца било је на Церањској реци северно од Косовске Митровице. Намера им је била да очисте Рогозну и Копаоник од четника, дођу до Рашке и ту у складу са ненапуштеним плановима из 1941. године, „*успоставе границе између Албаније и Србије*“. Ове снаге које су имале да буду и граничне, док се постојеће демаркациона линија не укине, водио је потпоручник Бисљим Бајгора. Својим борцима је притом поручио да ће Косовско-митровачки округ ускоро запосести не немачка или албанска, већ „*турска војска*“.³⁵⁰⁰

Као и увек, албанске власти у Дежевском срезу на челу са Аћифом Хациахметовићем Бљутом и Ахметом Дацом, пратиле су инструкције које су долазиле од албанских првака са Косова и Метохије. О томе непобитно говори чињеница да је Бљута као кључни политички играч са овог простора, учествовао у заседању Друге призренске лиге. Оно је одржано од 16. до 19. септембра 1943. године. Сазвали су је Дева и Пејани уз подршку немачких власти. Присутвовало јој је 42 делегата са територије Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе и Старог Паса. Међу њима су били и представници Улциња, Плава, Рожаја, Сјенице и Новог Пазара. Током заседања је изабран Централни комитет лиге са седам чланова, на чијем је челу био Реџеп Митровица. Колико је важну улогу у оквирима Призренске лиге имао Нови Пазар, говори податак да је Бљута, као и

Лукић из Сврачка, Србољуб М, Бујошевић, Милорад Миленковић из Новог Села, Милан Миленковић из Новог Села, Радмила Манојловић из Вучитрна, Јавона Марковић из Врбнице, Петар Томашевић из Слатине, Марко А. Божовић из Кола, Трајко Д. Митевић, Антоније Живковић, Васо Шобут из Пестова, Милан Вуковић из Светље, Чедомир Крстић из Подујева, Живадин Обрадовић из Обранче, Јован Васовић из Хртице, Милија Ђурусић из Хртице, Богољуб Јовановић из Ливаднице, Обрад Обрадовић из Ревуче, Мирјана Стошевић из Баловца и Крста Радојичић из Подујева. Укупно 27 лица. Нико није одговарао за ове ликвидације, јер су према Љутвијуу, они управу изведени од стране Албанца при СДС-ау, на којима је било да спроведу истраге и пронађу кривце... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 1–2, 4.

³⁵⁰⁰ ВА, НДа, кут. 24а, фас. 5, док. 4, стр. 1; ВА, Ча, кут. 20, ф. 4, док. 46, стр. 10; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 1.

Муса Шеху (Musa Shehun), проглашен за потпредседника ЦК. За секретара је постављен Бедри Ђинај (Bedri Gjinaj).³⁵⁰¹

На самом скупу дата је снажна подршка идеји Велике Албаније и њеном проширењу до максималних територијалних опсега, односно задржавању придодатих области унутар албанске државе под немачким надзором. Званично, прглашено је припајањем ових територија независној албанској држави, одређени су делегати за албанску народну скупштину која је требало да се одржи 16. октобра и предложено припајање Косовско-митровачког округа. Присутво представника Сјенице, Новог Пазара и Косовске Митровице, подручја до тада ван граница Велике Албаније, указује да је ширење албанске државе била главна идеја иницијатора конференције. То је требало извести према плановима I Призренске лиге из 1878., те Пећке лиге из 1899. године. На тај начин су области Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза означени „етничком“ Албанијом.³⁵⁰²

Пратећи одлуке Друге призренске лиге, муслимани су напали српске граничаре и припаднике СДС-а у Дежевском и Штавичком срезу. Посао им је олакшало врло лоше борбено и дисциплинско стање у коме се налазило људство СГС-а на караулама.³⁵⁰³ Наоружани муслимани мештани Новог Пазара и околних села су 9. септембра упали у жандармеријску постају Пиларета и разоружали посаду СДПС-а која се тамо налазила. Затим су према наређењу Бајазита Бољетинија разоружани и ухапшени сви Срби припадници СГС-а и СДС-а у Новом Пазару. Ефекат ових акција био је такав да су преостали хришћани што граничари, што жандарми, напустили положаје широм Дежевског среза и побегли у шуму. Радило се о најмање 2 официра, 27 граничара и једном лекару. По старом

---

³⁵⁰¹ О даљем раду лиге у својој књизи историчар Лефтер Наши пише: „На другом састанку Друге Призренске лиге, који је одржан од 17. до 21. јануара 1944. године, вођење организације на себе је преузео Бедри Пејани, док се Централни комитет проширио за 15 чланова. Имао је четири сектора: секретаријат, финансијски сектор, културно-образовни и војни сектор. На овом састанку је донет статут организације, у којем се наглашава да је њен циљ одбрана ослобођених крајева, ослобађање других крајева и њихово уједињење са Албанијом. Највиши орган у организацији представља је Скупштина, коју су чинили по један представник сваког округа. Поред централних органа формиран су и окружни комитети са седиштем у центрима префектура, комитети округа у центрима подпрефектура, комитети општина и села. За припрему војних снага Лига је сарађивала са албанском владом“... Lefter Nasi, *ver. perm.*, f. 25.

³⁵⁰² Ђ. Борозан, *нав. дел.*, стр. 360–361; R. Elsie, *Historical dictionary of Kosovo*, Toronto, 2011, p. 80; H. Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008, s. 145;

³⁵⁰³ ВА, НДа, кут. 27а, фас. 1, док. 3, стр. 1; ВА, НДа, кут. 150, фас. 1, док. 10, стр. 10–12.

рецепту из 1941. године, хришћанским мештанима Новог Пазара је поново забрањен излазак из града, тако што им је отказано издавање путних објава. Захваљујући свему овоме са терена су већ стизале информације да је „*стање живота српског живља неподношљиво*“.³⁵⁰⁴

Пошто је граница са Штавичким, а делом и Сјеничким срезом, остала без надзора, преко ње су навалиле муслиманске снаге из тутинског краја и са Пештери. Муслимани су пре тога разоружали нешто Италијана у Тутину, поскидали им униформе и голе их наслагали једне на друге и тако оставили. Притом су у Тутину опустошили и војне магацине. Већ 9. септембра смењена је тодаташња албанска управа у граду. Онда је у варош дошла јединица албанске војске и осигурала власт. Добровољачка милиција (вулнетари) у Штавичком срезу се после мањих зађевица, ставља на располагање новој управи.³⁵⁰⁵ Затим почиње пљачка, протеривање и убијање преосталих хришћана широм Штавичког среза, односно у Сопоћанској и Војковачкој општини, Дежевског среза.

До 30. септембра нападнута су села: Јабланица, Клече, Српски Мојстир, Цврње, Жуњевиће, Лукоцрево, Долово, Гнила, Дуљебе, Добриње, Коритник, Лукавице, Знуша, Гошево и Горња Јошаница. Притом је убијено најмање 18 Срба, док је двоје тешко рањено.³⁵⁰⁶ У поменутих селима било је пљачке и паљевине. Ни за један злочин нико није одговарао. Кривица за то падала је, према подацима агената БДС-а, на Аћифа Хациахметовића и Дацу. У једној немачком документу отворено стоји да Бљута „*прикрива злочине који су почињени над Србима и нипошто није вољан да те злочине расветли и починиоце извлачи од праведне*

³⁵⁰⁴ ВА, НДа, кут. 24а, фас. 5, док. 4, стр. 1.

³⁵⁰⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 16; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 241–242.

³⁵⁰⁶ Тада су од муслимана страдали: Илија Јеремић из Јабланице, Милутин Ђиновић из Српског Мојстира, Станислава Ђиновић из Српског Мојстира, Самаило Вранић из Српског Мојстира, Стака Поповић из Гниле, Станија Стојановић из Гниле, Чедо Мијовић из Добриње, Милосав Раковић из Лукавица, Војин Крстовић из Цврња, Миливоје Крстовић из Цврња, још две анонимне жене из Цврња, Михаило Никић из Лукоцрева, Милентије Тирковић из Жуњенића, Радоња Радоњић из Коритника, Аксентије Милошевић из Знуше, Јеротије Станић из Знуше, Филимон Јанићијевић из Гошева, Дивна Галовић из Горње Јошанице и Мартин Веселиновић из села Клече. Тешко су рањени Нестор Станишић и Радуша Станишић из Долова... АСЖ, Г-2, кут. 24, р. 48/1944, стр. 3; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 2; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 244–246; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 551.

казне“.³⁵⁰⁷ Пружајући отпор православци су успели да убију двојицу припадника албанске жандармерије из Новог Пазара. Дана 14. септембра погинули су Делија Ђерлек из Колина и Смајо Махмутовић из Дрењоке.³⁵⁰⁸

На хришћане који су услед оваквог стања, покушавали да избегну, вршени су препади. Ове акције су биле поготово интезивне у Штавичком срезу. Између 11. и 13. септембра нападнут је православно збег из села Долово и Дулебе. Напад се одиграо недалеко од Добриња. Том приликом су убијени Јефто Сташевић и Недељко Сташевић из Дулеба, а рањени Аврам Лековић и Никодим Зечевић из Долова. Током напада муслимана збег се распао, али захваљујући отпору неколико наоружаних сељака, део цивила је успео да напусти Штавички срез. Из одмазде муслимани су затим запалили српске куће у селу Гнила и Дулебе, те напали мештане Српског Мојстира и опљачкали село Лукавице. Тих дана убијен је и Лабуд Илић, избеглица из Сувог Дола и то на чувању код муслимана у Ђерекарама.

Највише злочина десио се у Српском Мојстиру, насељу са око 60 кућа, које се налазило недалеко од манастира Црна Река. Локални Срби су се после првих напада муслимана који су пратили капитулацију Италије, осигурали тако што су платили још осморицу муслимана-чуvara из јачих племена. То их је коштало додатних 385 златних наполеона. Добили су и реч њиховог аге Хамдије Хасановића да су им животи сигурни и да не мојау да се селе. Догађаји ће показати супротно. Група муслимана напала је крајем септембра још једном. Том приликом су код својих кућа страдали Божо Пантовић и Милорад Марашевић. Муслимани им ништа нису опљачкали, већ су их убили једино због тога што су били Срби.³⁵⁰⁹

После септембарских изгреда већина преосталог српског становништва склонила се у Тутин, под заштиту председника општине Шахида Хамзагића и његове браће.³⁵¹⁰ Поред њих, остало је неколико десетина породица на чувању код

---

³⁵⁰⁷ ИАБ, BDS, В-1251, Аџиф Влјута, стр. 14.

³⁵⁰⁸ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 549.

³⁵⁰⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 243–244, 246, 247–249.

³⁵¹⁰ АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 51/1944, стр. 5.

Иљаза Куртовића у селу Ђерекаре. Нешто православаца је остало и у селима на оброцима Рогозне, надомак Ибарског Колашина. Чували су се тако што су носили муслиманску одећу, те учили основе ислама да би се што боље уклопили и избегли да их муслимани примете као „Влахе“. Они ће коначно бити почишћени фебруара 1944. године. У октобру је страдала и српска заједница у Српском Мојстиру, о чему ћемо писати касније.³⁵¹¹

Јаворски корпус ЈВуО-а, а поготово Дежевска бригада, није имала начина да се ефикасно супротстави овим нападима. По наређењу генерала Михаиловића капетан Цветић је почео са мобилизацијом људства 13. септембра широм Студничког и Дежевског среза. Прикупљање људства је опет било намењено борбама протим НОВЈ-а на Лиму. Појачан му је и командни кадар. Добио је наиме, двојицу нових активних официра у виду капетана Грујића који је пребачен у Штавал, те поручника Костића који је остао у штабу корпуса.³⁵¹² Поред њих Цветићу су се предала и двојица италијанских официра који су успели да побегну из немачког заробљеништва. Под условом да се преко ВК ЈВуО-а јави Бадољовој влади да нису издајници, они су се прихватили службе у његовој јединици.³⁵¹³

Пошто се међутим, власт Јаворског корпуса завршавала код Новог Пазара, српска села јужно од вароши била су изван четничке заштите. Мањи одред Симеуна Петровића у Сопоћанској општини, који је само на папиру представљао батаљон, био је далеко од довољног. Локални хришћане спасиле су неочекивано, окупаторске власти. Немци су наиме, од почетка били незадовољни изгредима које су широм Косовско-митровачког округа чиниле албанско-муслиманске снаге. Поготово им је сметало разоружавање колаборационих снага СГС-а и СДС-а. Стога су између осталог, 14. септембра поручиле Бајазиту Бољетинију да су суспендовале његову одлуку о разоружању граничара и жандарма у Новом Пазару. Окупатор је захтевао да им се заједно са опремом врате и њихова ранија намештења.³⁵¹⁴

---

³⁵¹¹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 236–237.

³⁵¹² ВА, ЧА, кут. 21, фас. 2, док. 7, стр. 1.

³⁵¹³ ВА, ЧА, кут. 302, фас. 2, док. 5, стр. 126, деп. 2115.

³⁵¹⁴ ВА, НДа, кут. 26П, фас. 9, док. 39, стр. 1.

У Нови Пазар је по овом питању 19. септембра стигао високи немачки официр (вероватно пуковник Погачник) из Београда. Он се обратио маси окупљених муслимана у центру вароши, међу којим су били Бљута и Даца. У кратком говору, за чије време су немачки војници били окренути народу са оружјем на готовс, он је поручио окупљенима да се Срби имају одмах наоружати и вратити на пређашња радна места. Према речима савременика немачки официр је тада закључио: *„Није овај крај никада био, албански, нити ће када бити. Албанско је тамо иза Призрена, те ако хоће неко од вас, нека иде тамо да ствара Албанију. Зато захтева се од вас (да, М.Ж.) не чините глупости, да се уразумите, да се манете тих мисли и да сви будете начисто да је ово било српско и да ће Нови Пазар припасти Србији. Прича се чак да ви тражите до Ушћа, са тиме можете да се заносите само. Него, будите мирни и радите свој посао“*.³⁵¹⁵ После тога су немачка наређења спроведена у дело и припадницима СГС-а и СДС-а је враћено оружје. Муслимани су на овом примеру још једном могли да увиде, колико чак и искрена подршка окупатору, не чини његову политику мање превртљивом.

Затим је уследио четнички одговор. Дана 22. септембра борци Јаворског корпуса напали су жандармеријску станицу у Пиларети. Притом је станица опљачкана, а тројица албанских жандарма заробљена.³⁵¹⁶ Сва тројица су нешто касније пронађена заклана у селу Доњој Тушимљи. Радило се о: Рамизу Ђоровићу, Ризу Шеховићу (који је заробио четника Кнежевића) и Нушу Кладничанину. Прва двојица су била родом из Новог Пазара, а трећи из села Вучинићи. На четничкој страни погинуо је Радојко Јовановић из Прћенове.³⁵¹⁷ Према извештају Ахмета Даце истог дана су четници Дежевске бригаде напали и жандармеријску станицу у селу Барама, општина Врачевска. И тамо су после пљачке заробили неколико жандарма – Смаја Паљевца, Назифа Доловца и

---

³⁵¹⁵ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 20–21.

³⁵¹⁶ Исто, стр. 24–25.

³⁵¹⁷ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 550; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 135.

наредника Будимира Лукића, те их одвели са собом. Неколико дана касније пронађем је леш једног од њих.³⁵¹⁸

Због овога су окупаторске власти припремиле одмазду, а што је још и горе, успориле поновно наоружавање Срба граничара и жандарма. Ради спровођења истраге Нови Пазар је одмах блокиран. Затим су немачке снаге из Рашке, заједно са ХИПО-ом и албанском жандармеријом из Новог Пазара, 26. септембра изашле на терен. У Пиларети је ухапшено неколико хришћана за које се сматрало да одржавају везе са четницима. Горња, Доња и Средња Тушимља су затечене празне, јер су мештани побегли одмах после убиства муслиманских жандарма. Сва четири села су потом запаљена (спаљена и 1941.). Немачке власти су одлучиле да укину постају у Пиларети, коју су алабанске власти из Новог Пазара сматрале неформалном границом са Студеничким срезом, и из њихове перспективе, реалним дометом Велике Албаније на том правцу. Станица је пребачена на положај код Петрове цркве, где је била сигурнија од четника због близине Новом Пазару, али и древне богомоље.³⁵¹⁹

Политичке вибрације изазване поразом Италије, уздрмале су и суседни Сјенички срез. У нападима на локални хришћански живаљ и четничке одреде, јасно се може видети утицај догађаја у Дежевском срезу, односно синхронизација са стремљењима албанских првака ка ширењу Велике Албаније. Сјенички срез је требало да буде лак плен, будући да је унутар њега постојало дугогодишње јако расположење припајању држави заштитници муслимана на Балкану. Он такође, није био део територије Војно-упраног заповедника Србије попут Дежевског среза. Сада је „висио у ваздуху“ без државе, па је влада у Тирани гајила наде да ће Немци имати више резумевања за њене територијалне апетите од Италијана. Као и раније Срби су се тим тенденцијама одлучно супротставили.

Среска муслиманска милиција, која је захваљујући агентима АБВЕР-а преко ноћи прешла под команду Немаца, уз њихово активну помоћ, стога започиње нападе на православце током првих дана септембра. Први инцидент десио се 5.

---

³⁵¹⁸ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 195, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 347, стр. 1.

³⁵¹⁹ ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.9.1943. – 30.9.1943. године, стр. 26–27.

септембра. Прашевићеви људи су наине, упали у село Богуте и почели са претресом кућа. Пошто је село покривао Штаваљски батаљон Сјеничке бригаде, четници су пружили отпор. Из наизглед обичне чарке, изродила се ускоро права битка у коју су почели да се укључују наоружани муслимани и хришћани из околних места. Захваљујући неактивности Италијана, који су већ били истакли „белу заставу“, борбе су трајале све до 8. септембра. Снаге Сјеничке бригаде успеле су да потисну милиционере из Богута, Багачића, Чипаља, Вапе и Дунишића. У страху од четника муслимански живаљ је напустио нека од ових насеља и побегао у Сјеницу. Према доступној документацији било је пљачке муслиманских кућа, али жртве међу цивилима и паљевине објеката нису забележене. Четници су обуставили даљи напредовање према Сјеници, будући да су 8. септембра јаке немачке снаге већ биле у вароши.³⁵²⁰

Наредни дани промениће ратну срећу на фронту. КСР извршила је наине, пуну мобилизацију ради напада на немачки гарнизон у Пријепољу, коме је иначе, подршку давала милиција хоџе Пачариза. Тада су покренути до тада ретко „узнемировани“ делови Сјеничке бригаде, попут батаљона из Лопижа и Аљиновића, којима је командовао поручник Слободан Киковић. Чак 17 његових бораца је погинуло при ослобађању Пријепоља 12. септембра. Радећи по налогу немачког окупатора, снаге муслиманске милиције су још једном, нападе незаштитена српска села у позадини главних борби. Милиционери под командом Ђамила Прашевића су од ноћи 11/12. до 14. септембра (на дане славе Светог Јована и Александровдан) упалили: Доње Лопиже, Кривају (остале само четири куће), Увац, Страјиниће, Тубиће, Гоње и поново Горње Горачиће. Сва насеља су била поред пута који је водио од Сјенице према Пријепољу. Притом су вршили пљачку, убијајући мештане, њих 12.³⁵²¹

---

³⁵²⁰ АСЖ, Г-2. кут. 24, р. 42/1944, стр. 8.

³⁵²¹ Тада су убијени: Владо Пешић из Лопижа, Лазар Пешић из Лопижа, Влајко Пешић из Лопижа, Веселин Мрвић из Лопижа, Милош Васојевић из Криваје (убијен пуцњем у чело и скинут до голе коже), Јелка Васојевић из Криваје, Мићо Јеринић из Увца, Лука Радовић из Страјинића, Стојана Ракоњац (80 година) из Горачића, Драгутин Остојић из Горачића, Рафаило Петрић из Горачића и Вукола Ракоњац из Горачића. Укупно 12 лица. Тада је тешко рањен и Бранко Васојевић. Требало би рећи да су и овога пута, као и у неколико наврата раније, горела села која су ранијих деценија такође, паљена. Село Лопиже, Гоње и Горачиће су на пример, од стране турске војске (делови доведени чак из Египта) и локалног башибозука, спаљени и 1875. године... С. Васојевић, *нав. дел.*,

О изненадном нападу муслимана у тренутку када су четници војевали против Немаца и паљевини неколико села, генерал Михаиловић је 18. септембра известио влади у Лондону. Пошто му је главнина снага била распоређена у Пријепољу, Бјелом Пољу, те око Прибоја, Пљеваља и Берана, Михаиловићу никако нису одговарале акције муслимана у позадини. Стога је молио Слободана Јовановића да утиче код Енглеза не би ли пронашли начина да умире мухамеданце и одвоје их од Немаца, који су их констатно наоружавали и гурали у сукоб. Не чекајући помоћ, Киковићеви четници су већ 14. септембра узвратили. Страдало је село Караула, које је цело спаљено са све џамијом. Муслиманско становништво је пре тога избегло у Сјеницу, тако да није било жртава.³⁵²²

Затим је уследило свирепо вишеструко убиство у селу Гоње. Муслиманска милиција из Тријебина упала је 20. септембра изненада у ово, недуго пре тога већ запаљено насеље, пљачкајући имовину мештана и палећи преостале куће. У општем метежу прво су убијени Веселин Кривокапић, Драго Кривокапић и Радун Думић. Већина становника је напустила село, а они који нису стигли, покушали су да се сакрију код комшија муслимана. Милиционери су их ипак, пронашли, заробили, спрели у поток испод школе у Гоњама, где су их после „*страховитог мучења*“ ликвидирали. Људи су убијани хладним оружјем, вађене су им очи итд.³⁵²³ И у овом суморном догађају препознајемо историјски континуитет. Сличан случај десило се у Гоњама и 1912. године, са једнаком бруталношћу, која сведочи о непролазности времена у свести становништва ових крајева.³⁵²⁴

Према наређењу КСР-а, могуће је и због овог злочина, четници Штаваљског батаљона су 24. септембра напали немачку моторизовану колону која је пролазила кроз Штаваљ. Том приликом четници су убили 8 немачких војника, као и 4 припадника ХИПО-а, која им је била у пратњи. У питању су били: Мурат

стр. 138, 180–182, 189; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 388.

³⁵²² ВА, ЧА, кут. 302, фас. 2, док. 5, стр. 126, деп. 2115; С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 181; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 388.

³⁵²³ У овој групи страдали су: Чворовић Владо, Чворовић Иван, Чворовић Радош, Думић Милосав, Думић Богосав, Думић Радосав, Вучковић Велимир и Вучковић Витомир. Још 8 особа... АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, стр. 701–704.

³⁵²⁴ Непосредно пред ослобођење недалеко од Гоња убијени су Радун Киковић, Јосиф Киковић, Саво Киковић и једна особа из пордице Пешића. Ухватили су их „*Турци*“ и после мучења убили. Када су пронађени кожа им је била цела одрана... С. Васојевић, *нав. дел.*, стр. 160.

Нушевић, Суљо Мушевић, Даут Машовић, сви општине Дугопољске, те Ариф Кугић из Сјенице.³⁵²⁵ Био је ово више него довољан разлог немачким властима да се обрачунају са Селимиром Поповићем и Штављем, кога су још од новембра 1942. године сматрали центром „*непријатељског рада према Немцима*“.³⁵²⁶

Дана 26. септембра уследио је свеобухватни напад на припаднике ЈВуО-а у Штаваљској општини. Учешће у њему су узели немачка и бугарска војска, муслиманска милиција Сјеничког среза, цео 6. батаљон ХИПО-а и наоружани локални муслимани. Велико српско село Штаваљ, које је уз пуно муке то дата успело да избегне разарања, сада се нашло незаштићено. Поповић је наине, очекујући одмазду за погибију Немаца, цео одред и сав живаљ повео у планину. Исто је учинила и већина хришћана из околних насеља. Док су Немци и Бугари вијали четнике по Голији, дотле су се муслимани дали у дуго прижељкивану пљачку и паљевину незаштићених српских насебина. Тада су „*спаљена и уништена у потпуности*“ села: Штаваљ, Кокошиће, Градац, Драгојловиће, Весковиће, док је Распоганча делом спаљена. Муслимани су наишли коначно на отпор у Ступу, па је паљевина заустављена на овој страни. Према речима очевидаца у првих пет села „*није остала читава ниједна кућа*“.

Користећи одсеченост четника на северу, муслимани су истовремено спалили и српске куће у Врсјеницама. Гонећи њихове мештане по селу и околини (у селу Дујке убијено је 7 Срба у једном збегу), муслимани су се сутрадан вратили у село и наставили са насиљем против хришћана. У наредним данима нападнута су и опљачкана још и села: Дујке, Вапа и Дунишиће, а попаљене су и куће Србима у њима. У описаним муслиманским акцијама крајем септембра убијено је више десетина хришћана. Због оскудности документарне грађе и још једном, готово комичног изостанка било каквог пописа српских жртава током ових муслиманских напада током комунистичког периода, ово вероватно није коначан број страдалих.³⁵²⁷

---

³⁵²⁵ АСЖ, Г-2. кут. 24, р. 42/1944, стр. 9; АС, БИА, збирка 63, Муслимани са подручја Санцака у СС дивизијама Скендербег 1941–1944.

³⁵²⁶ ИАБ, BDS, Д-344, Маџан Ђуровић, стр. 133.

³⁵²⁷ Радило се о следећим лицима: Кнежевић Драгиша из Драгојловића, Коматина Драгутин из Драгојловића, Коматина Милојко из Драгојловића, Коматина Радомир из Драгојловића, Илић Живојин из Драгојловића, Илић Милисав из Драгојловића, Илић Богосав из Драгојловића, Словић

Четнички одговор је уследио на иницијативу потпоручника Радуловића, команданта Дежевске бригаде. Крајем септембра он је без претходно тражене дозволе од капетана Цветића, повео већи део бригаде (око 80 људи) да заштити хришћански живаљ у Сјеничком срезу. Оценивши Радуловићев потез као исправну одлуку, Цветић му је у помоћ послао Моравичку бригаду поручника Катанића. Са њом и четницима Селимира Поповића, Дежевска бригада је ступила у заједничку акцију против муслиманске милиције и снаха ХИПО-а. Пре напада Радуловић је послао ултиматум Хасану Звиздићу у Сјеницу, да се састане са њим у спаљеном Штављу и обезбеди миран повратак избеглица. Пошто нису добли одговор, Радуловић и Катанић су са 300 четника потисли муслимане све до Фијуља, северно од Сјенице. Село је притом спаљено и опљачкано. Очекивао се и продор према Кладиници, али су трупе повучене због тога што је војвода Бојовић дојавио да су муслимани на другој страни, вероватно они из Кладнице, запалили Ерчеге на граници са Моравичким срезом.³⁵²⁸ Током ових операција погинуо је поручник Урош Катанић.

Генерално гледано муслиманска акција је била врло учинковита. Користећи помоћ окупатора она је за само неколико дана очистила сва српска села на главном комуникационом правцу према Дугој Пољани и даље, Новом Пазару и Косову. Пут Сјеница – Нови Пазар био је осигуран. Потискивањем четника и расељавањем хришћана из Штавља и околине, који су тек у фебруару 1944. године почели да се враћају на своја згаришта, муслимани су пришли корак ближе албанској држави. Дубоки опортунизам немачког окупатора, распршиће снове о Великој Албанији и у Сјеничком срезу. Због приближавања већих снага НОВЈ-а које су почетком октобра већ биле продрле у знатне делове Старог Раса, Немци су почели да утврђују десну обалу Лима, са базом у Сјеници. Стога им чарке између муслимана и хришћана нису биле у интересу. На овај простор долази СС

Филип из Драгојловића, са још једном старијом особом – избеглицом из Шароња, Луковић Младен из Кијевца (расељен у Драгојловићима), Пантовић Марица из Граца (жива изгорела), Луковић Танаско из Врсјеница, Луковић Константин из Врсјеница, Луковић Срећко из Врсјенице, Вуковић Светомир из Врсјенице, Вуковић Војин из Врсјенице, Отовић Гвозден из Врсјенице са братом, Речевих Влада из Врсјенице са још троје чланова своје породице, Јовановић из Врсјенице и две старице из Штавља. Укупно: 32 особе... АСЖ, Г-2. кут. 24, р. 42/1944, стр. 9–10; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 390.

³⁵²⁸ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 136; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, стр. 392.

потпуковник Кремплер са задатком да се супротстави ослободилачкој офанзиви партизанских јединица. Као способна личност он између осталог, успева да помири дојучерашње непријатеље и да у исти анти-партизански фронт, уклопи локалне четнике и муслиманску милицију. Под његовим строгим надзором, у наредном периоду углавном престају веће борбе између милиционера и четника. Све је било окренуто заустављању офанзиве НОВЈ-а.

За разлику од Сјеничког, почетак октобра је Дежевском и Штавичком срезу донео нове немире. Пошто су Немци осујетили даље нападе на српски живаљ на потезу између Новог Пазара и Тутина, албанске власти су морале да пронађу начин како да спроведу зацртане планове „крз“ институције. Стога су као и раније, настојале да испровоцирају акције четника, да би потом, код Немаца добиле одобрење за масовне акције против православаца. То им је убрзо пошло за руком. Првих дана октобра на Пештеру је било немирно. Банда Салка Ганевића упала је ноћу 1/2. октобра у село Долово и почела претрес. Уз велико насиље и пљачку покућства и стоке, тада су страдали: Прекић Мојсо, Прекић Бранко и Прекић Миливоје, док је Михајло Прекић био рањен. Исте ноћи опљачкана је стока хришћанима из оближње Буковице.³⁵²⁹

Паралелно са тиме у чаркама са Србима погинуо је један албански жандарм у селу Грнчаре у Војковачкој општини. Радило се о Насуфу Наумовићу из Црнча.³⁵³⁰ Део муслиманских снага са Пештера се онда покренуо према Сопоћанској општини и напао Србе у ноћи 2/3. октобра. Муслимани су наиме, упали у село Слатину и убили мештане Аксовић Јована и Аксовић Ратомира. Наредног дана супротставили су им се четници из Сопоћанској батаљона, па се развила борба. Да је овај напад муслимана имао и наличје, показује брза реакција ХИПО-а из Новог Пазара. Она је већ 4. октобра користећи чињеницу да је правац од града према Сопоћанској општини био незаштићен, спалила села: Грачане (спаљено и 1941.), Лукоцрево (спаљено и 1941.) и Дољане (спаљено и 1941.).

---

³⁵²⁹ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 249–250.

³⁵³⁰ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 550.

Пљачкајући, убијајући и поново протерујући локални правохришћански живаљ, полицајци у служби СС-а, наставили су истог дана на север, ка Штитарској, Пожешкој и Полошкој општини. На том правцу запалили су Тврдошево (спаљено и 1941.), Живалиће и Селца. У Пожешкој општини су затим, попаљене куће Србима у Кукавицама и Балетићима. Срески начелник Даца тражио је од окржног начелника Љутвијуа, да „спречи овај пожар“, иако је извесно,³⁵³¹ стајао сам иза њега. Колико се албански начелник Косовско-митровачког округа заузео по овом питању, најбоље говори садржај његовог редовног месечног извештаја Министарству унутрашњих послова Недићеве владе. У њему паљевина села у Дежевском срезу није ни поменута, иако је Даца известио о тачним називима уништених насеља.³⁵³²

Акција је највероватније окончана 6. октобра. После напада муслимана и ХИПО-а на Сопоћанску општину, командант Симеун Петровић се са око 50 људи, махом избеглица из попаљених села, пребацио на север у место Љуљац на обронцима Голије. И даље је ипак, слао патроле на југ, углавном као пратњу погорелцима.³⁵³³ Током муслиманског похода убијено је још 8 лица.³⁵³⁴ Муслимани из Пожешке општине су такође, 4. октобра ухватили и у непознатом правцу одвели 18-годишњег Ђека Маврића, родом из Ђонлија. О његовој судбини се ништа не зна, но вероватно је убијен.³⁵³⁵

Онда је уследио нови тешки злочин, којег су локални муслимани починили у Српском Мојстиру. После поменутих убистава крајем септембра више од стотину хришћана из овог села се склонило у неколико кућа у центру насеља, под заштиту скупо плаћених чувара. Испоставило се међутим, да су они били у дослуху са

---

³⁵³¹ Он је наиме још крајем августа упутио претеће писмо деловођи Полошке општине Јевђену Глођевићу, да опомене сељане да плаћају феудалне намете агама и буду мирни или ће у противном он интервенисати силом, пошто су Немци на његовој страни... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 133.

³⁵³² ВА, НДа, кут. 32, ф. 12, док. 3, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 196, стр. 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 552.

³⁵³³ ИАБ, BDS, D-5, Todor Dobrić, str. 27.

³⁵³⁴ У питању су: Радомировић Мато из Дољана, Радомировић Стојка из Дољана, Јанковић Стануша из Живалића, Никодимовић Лазар из Тврдошева, Вранић Трифун из Кукавица, Вранић Миле из Кукавица, Марјановић Јана из Лукоцрева и Ратковић Вукашин из Балетића... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 551–552.

³⁵³⁵ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 196, стр. 1.

бандом Ђамила Дукађинца, која је планирала да их ликвидира. Коначни напад на Српски Мојстир уследио је 13. октобра. Велика група муслимана из Западног Мојстира, Драге, Кече Поља и Јабланице, на челу са Дукађинцем, блокирала је село рано ујутру. Бег Хасановић и чувари су им се склонили са пута. Сви одрасли Срби су свезани и изведене из кућа. У дому Сима Пантовића, око 70 људи је одбило да се преда. Стога је Дукађинац наредио да се зграда запали од подрума, са све људима у њој. Када се пламен разбуктао, хришћани су почели да искачу напоље, где су их муслимани хватали у обруч. Тада су убијени Пантовић Јован, који је био рањен у септембру, Ђоновић Доброја и Ђиновић Велимир. Последњи је из куће изашао Симо Пантовић, кога су муслимани ликвидирали после краће потере.

Затим је око 20 заробљених мушкараца у колони спроведено на стратиште које је било на месту званом „Јагњила“. Једини преживели Радован Бојовић оставио је потресно сведочанство о егзекуцији која је ослуедила. Он о овом догађају каже: *„Застали су на чистину (муслимани, М.Ж.) и отпочело је одвајање и убијање два по два. Неки су се отрзали или су намерно пуштани и покушавали да побегну, али су их рафали машинке и пушчани меци стизали са свих страна... Када је последњи пао мртав, сви убијени су обиђени, те који је показивао знаке живота, добијао је (накнадно, М.Ж.) по један или два метка“*. Потом су муслимани кренули по селу и опљачкали све нашта су наишли – покућство, девојачку спремну, храну и стоку. Билас је износио 24 мртва Србина.³⁵³⁶

Насиље није престајало ни у навопазарском крају. Дана 13. октобра, припадници албанске жандармерије Дервиш Хасановић из Вучје Локве, Спахо Халимовић, Медо Мулиловић и још једно лице, сви из Чепеље, општина Врачевска, заробили су Секулић Игњата, Бараћ Живка, два брата из породице Милентијевића из села Опаве и још два младића чија имена остају непозната. Све су их побили недалеко од села Опаве на Рогозни, осим једног од Милентијевића

---

³⁵³⁶ Група Ђамила Дукађинца је 13. октобра стрељала следећа лица из Српског Мојстира: Пантовић Ратка, Пантовић Гвозда, Пантовић Милију, Пантовић Мина, Марашевић Зарију, Марашевић Влајка, Бојовић Ратка, Бојовић Радула, Бојовић Милентија, Бојовић Јефта, Бојовић Богдана, Бојовић Јеврема, Ђиновић Саватија, Ђиновић Јефта, Чукић Александра, Чукић Јевђа, Чукић Тима, Чукић Пера, Чукић Живорада и Вранић Радоја... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 251–255.

који је успео да утекне. Затим су четници Тодора Добрића упали су у Вучју Локву и тамо убили мештане: Омера Шаћировића, Мумина Хасановића и Мехмеда Хасановића. Два дана касније, 15. октобра у борби са четницима гине и Абид Бешировић у Грнчарима. Истовремено су четници Сопоћанског батаљона Дежевске бригаде напали једну патролу немачке граничне страже са постаје у Црквинама. Затекавши их како на згариштима краду живину, отворили су ватру и убили немачког царинског секретара и једног његовог пратиоца. Четници су се потом повукли на Голију.³⁵³⁷

Одмазда је уследила врло брзо. Дана 19. и 20. октобра, наређено је прикупљање таоца међу хришћанима Полошке, Штитарске, Пожешке и Сопоћанске општине. Прво се у Врановини, Полошка општина, појавио начелник среза Студеничког Драго Нешић и позвао мештане да не нападају муслимане и Немце. Ово је изгледа била само диверзија јер су у току ноћи 19/20. октобра из Рашке и Новог Пазара изашли СС припадници 6. батаљона ХИПО-а на челу са мајором Витом, те муслимани припадници СДС-а из Новог Пазара. Из Дуге Пољане су кренули Бугари. Извршен је концентричан напад дуж реке Дежаве до села Муова, а одатле према линији Штитаре – Окосе. Акцијом су биле захваћене: Пожешка, Полошка и Штитарска општина.

Видевши да окупаторско-квинслиншке јединице пале српска села, док народ бежи према Голији, четници Дежевске бригаде су напали на њих код Радаљице. Током борбе погинуо је један СС полицајац, док је рањено 4 жандарма. ХИПО је тада претрпела значајан губитак, будући да је ликвидиран Пашо Љајић, командант људства у акцији, те заменик и пријатељ капетана Дрешевића. Колаборационе снаге су ипак, успеле да заробе око 25 Срба, о чијој судбини немамо податке. ХИПО и албанска жандармерија су такође, претресли и југо-западне обронке Рогозне тражећи колашинске четнике. Током ових рација они су спалили неколико села. Тада су горела: Врановина – до школе (спаљено и 1941.), Митрова Река (спаљено и 1941.), Радаљица, Ковачево, Алуловиће (спаљено и 1941.), Кусуриће (спаљено и 1941.), Полазе, Пустовлах и Свираново. Поред ухапшених 25 таоца, страдало је још и најмање 9 мештана поменутих села. Двоје последњих

---

³⁵³⁷ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевог у Другом светском рату, стр. 136.

гину од муслиманских банди из Штавичког среза, које су такође, извршиле притисак на хришћане.³⁵³⁸

Колика су била разарања у Сопоћанској и Штитарској општини Дежевског среза, односно широм Штавичког среза, током септембра и октобра, најбоље говори чињеница да је крајем месеца у ту област послат шеф Испоставе комесаријата за избеглице и пресељенике при окружном начелству Косовско-митровачком,³⁵³⁹ Гојко Гапић. На лицу места он је помогао иселење више хиљада Срба са тих простора. Вративши се у Косовску Митровицу Гапић је 1. новембра известио Комесаријат за избеглице у Београду, о размерама и последицама муслиманских напада. Пишући да је на простору Сопоћанске и Полошке општине „*попаљено скоро 20 села*“, он је навео да је око 2.000 Срба са овог сектора избегло у чисто хришћанске општине на северу Дежевског среза, или у суседни Студенички срез. Ваљало би поменути да је међу овим избеглицама било и доста повратника, односно оних који су још током 1941. године морали да напуштају своја огњишта. Пратиле су их у стопу избеглице из Штавичког среза. До краја октобра из Тутина је у Рашку стигло 307 избеглица, док је преосталих 400 пребачено у наредним данима. Укупно 707 Срба. Последња породица из Тутина је иначе, отишла у мају 1944. године, после чега је и званично Штавички срез био расељен од Срба, о чему смо већ писали.³⁵⁴⁰

---

³⁵³⁸ Међу њима су били: Радовановић Милан из Себечева, Дабић Јовица из Ковачева, Ђерковић Мартин из Ковачева, Ђерковић Јегда из Ковачева, Гвозденовић Симо из Митрове Реке, Митровић Милорад из Алуловића, Тодоровић Јосиф из Алуловића, Јанићијевић Томо и Луковић Стана... АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 196, стр. 1; ВА, НДа, кут. 32, ф. 7, док. 58, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 3, фас, Влада Милана Недића, док. 442, стр. 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 507, 549–550, 552; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 136–138.

³⁵³⁹ Она је по наређењу комесара за избеглице Томе Максимовића оформљена августа 1942. године. Требало је да буде спона између комесаријата, избеглица и локалних албанских власти. Прво ју је водио само Гапић, да би касније добила још неколико службеника... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, стр. 1.

³⁵⁴⁰ Пребацивање прогнаника помогла је организација ТОТ и одмах код ње запослила велики број радно способних избеглица. За људима је пребачена и њихова имовина. Немачка Крајскоманда из Косовске Митровице је то међутим, учинила из чистог интереса. Наиме, од покретне имовине хришћана из Штавичког среза (1.000 оваца, 400 говеда, 80 коза, 80 вагона житарица, 1 т меда, пола вагона масти и пола вагона кајмака) на име „путарине“ немачке власти су узеле половину укупне количине. Гојко Гапић је писао да немачки крајскокомандант није хтео ни да чује за ову причу, док му није понуђен „мито“... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 3, стр. 3–4; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 51/1944, стр. 5.

После протеривања више од 2.700 Срба из тутинског краја и подручја ка Новом Пазару, граница између Велике Албаније и окупиране Србије, сада не само да је била без заштите, него и очишћена од припадника хришћанске верске скупине. Оне малобројне православце који су остали, чекала је сигурна смрт. Муслимани су тако у ноћи 30. октобра упали поново у села Себечево и Шавце. Одатле су потерали повратнике, убијајући притом: Марјановић Новицу, Петровић Рака и Милосављевић Сакију.³⁵⁴¹ Никаква безбедност се више није могла наћи ни у Тутину. О томе говори случај који се догодио 31. октобра. Извесни Тико Рустем из села Липице дошао је у варош и киднаповео Кристину Лековић и још једну девојку родом из Кочарника, те их одвео у његово село. После жалбе породица отетих, албанска жандармерија је кренула у Липице. Тамо им се међутим, супроставила група Шерифа Клименте те су се повукли. Војска и жандармерија су под вођством команданта гарнизона албанске воске у Тутину капетаном Куртијем (Kurti) поново дошли у Липице 4. новембра траживши отете девојке. Не желећи конфротацију са муслиманима, опет су се без резултата вратиле у Тутин. Мир је затим поново успостављен. Албанске власти су се тиме задовољиле, иако отете Српкиње нису пронађене.³⁵⁴²

У међувремену, муслимани су погубили Новичић Тому у селу Војисављевиће, општина Војковачка. Он је ликвидиран ноћу 3/4. новембра. Још један злочин се догодио и наредног дана у селу Трње, јужно од Новог Пазара. Муслимани су наине, ухватили мештанке Комљеновић Тодору и Славковић Станику, убили их и унаказили њихове лешеве, тако што су им одсекли дојке и кроз шупљине провукли руке. Недуго затим, 15. новембра у Знуши је убијен Милошевић Јеремија. Половином новембра убијен је од муслимана и Тихомир Ђиновић из Српског Мојстира, 15-годишњи дечак, који се до тада крио преобучен у женско. После тог догађаја ниједан пунолетни Србин више није остао у овом насељу. Дана 30. новембра муслимани су такође, у Г. Јошаници убили Милошевић Симона.³⁵⁴³

---

³⁵⁴¹ ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 552–553.

³⁵⁴² АQSh, fondi 152, v. 1943, d. 107, f. 84–85, 87, 89.

³⁵⁴³ ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 259; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 147.

Неколико месеци касније, у фебруару 1944. године, убијена су још три православца у селу Цврње, док је суседно Дедилово истовремено расељено. И четници су узвраћали, али у знатно мањој мери, будући да су унутар Јаворског корпуса имали проблеме са побуном комуниста. Тако су 1. новембра убили Бајрама Ујкановића у Маровини, а онда 3. новембра у околини Дуге Пољане и Арифа Уђовића. Неколико дана касније усмрћен је Адем Изберовић из Себечева. Затим су се активирали и Колашински четници. Они су 24. новембра усмртили Белал Бараћа из Лопужња, а за њиме и Рамиза Идризовића из Вучје Локве.³⁵⁴⁴

Немачке власти међутим, нису показале разумевања за великоалбанске планове о границама које је поставила Друга призренска лига, одложивши их као и раније, за послератни период. Две можда и кључне фигуре овог простора Џафер Дева, агент АБВЕР-а, и Бајазит Бољетини одлазе у Тирану. У новембру Дева постаје министар унутрашњих послова у влади Реџепа Митровице. Бољетини формира одреде за борбу против националиста и комуниста у Старој Албанији и на Косову.³⁵⁴⁵ То међутим, није значило да идеја ширења великоалбанске државе губи замајак. Историјске чињенице указују на сасвим супротно. Нови напади на српски живаљ у околини Новог Пазара, а пре свега на онај у Ибарском Колашину, те масовна паљења њихових села и протеривање хиљада људи од стране албанско-муслиманских снага, говоре нам недвосмислено да су се великоалбански прваци у 1944. години и даље држали истог војно-политичког обрасца, не смањујући жестину којом су покушавали да га остваре.

Према извештају референта генерала Недића за Косовско-митровачки округ Јована Бркића, током фебруара 1944. године уследио је још један масовни напад на Србе из Ибарског Колашина. Поновио се септембар 1941. године. Малобројни четници Колашинске бригаде са Рогозне били су недовољни да спрече разарања. Њихова појава на простору Грубетиће – Крчмаре – Врановина – Бање, била је повод за нови албански-муслимански поход.³⁵⁴⁶ Сукоб је отпочео око 5. фебруара

---

³⁵⁴⁴ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 217, стр. 1; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 237, стр. 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, стр. 147.

³⁵⁴⁵ *Nemačka obeveštajna služba*, knj. IV, str. 837; R. Elsie, *Historical dictionary of Kosovo*, Toronto, 2011, p. 80.

³⁵⁴⁶ ИАБ, BDS, D-5, Todor Dobrić, str. 27.

када су муслимани из Штавичког среза упали у Колашин, отели чак 22 девојке и одвели их у робље. Затим су уценили породице отетих са 2 милиона динара. Наплата је извршена у селу Цврђе, јужно до Новог Пазара. Муслимани су искористили прилику и опљачкали што је остало у селу, после ранијег паљења. Притом су убили три православца. Затим су опљачкали и спалили суседно село Дедилово и кренули према Врановићима. Тамо је дошло до сукоба са Колашинцима, током којих гину два четника. Ова чарка је затим искоришћена за општи напад.

Албанско-муслиманске снаге од више хиљада људи из неколико срезова (укључујући Дежевски и Штавички срез), започеле су војне операције које су трајала све до 25. фебруара. Трупе је као и 1941. године водио барјактар Шабан Полуџа из Дренице. Поред њега ту су били још: барјактар Јусуф Градица, Цољ Соколи, Адем Гаши из Колашина, Мустафа Дургутовић из Злокућа, Синан Салковић, мула Јакуп Адровић, те Хасан Зукорлић из Орља, вође муслимана из Штавичког и Дежевског среза, односно са Пештери. Током акције немачка војска се држала неутрално, баш онако како је то раније учинио њен бивши италијански савезник.

Међу Србима је погинуло најмање око 40 људи, док је 20 рањено (ни за овај догађај нема детаљног пописа жртава). Губици на супротној страни нису познати. После сламања одбране, уследило је велико разарање, које се пренело и на суседни Штавички срез. Током вишедневне акције албанско-муслиманске снаге су попалиле следећа колашинска села: Читлук, Доброшевина (спаљено и 1941.), Вељи Брег, Газиводе, Штуоце, Резала (спаљено и 1941.), Коваче, Чечево (спаљено и 1941.), Орашак, Тушиће (спаљено и 1941.), Вукојевиће, Брњак (спаљено и 1941.), Драгаљице (спаљено и 1941.), Оклаце (спаљено и 1941.), Табалије, Виткојевиће, Бања, Клечка, Вараге (спаљено и 1941.), Чпиље, Виткова, Бурлате, Бубе (спаљено и 1941.), Заграђе, Вукосављевиће, Бојковиће, Бабудовица и Међеђи поток. У суседном Штавичком срезу горела су места: Дедилово (још једном), Пероше,³⁵⁴⁷ Врановиће, Грубетиче, Отес, Драгочево и Крчмаре. Укупно: 35 села у

---

³⁵⁴⁷ У селу су убијени 26. фебруара: Кељевић Јелица, Кељевић Марта, Кељевић Гвоздена и дете Кељевић Сретен. Рањена је Станислава Кељевић. У суседним Стумцима убијен је Кељевић Столета. Укупно 5 особа. Од Колашинских четника је под оптужбом за шпијунажу погубљена

Ибарсаком Колашину и Штавичком срезу. Том приликом је Србима уништено око 900 кућа и покрадена велика количина стоке, прехрамбених намирница и др. Између 8–9.000 Срба је избегло долином Ибра према Рашки. Дobar део пребега су чинили повратници, односно лица која су протерана и 1941. године.³⁵⁴⁸

Посао који су алабански прваци почели септембра 1941. године, сада је био заокружен. То се види по усмеравању деловања Полужине „војске“. Од 35 попаљених места у Колашину и Штавичком срезу, само је 8 насеља горело и раније. Стога се закључује да је акценат ове акције био на уништавању села која су раније остала ван домета пламена. Будући да је Колашин географска област без јасних административних граница, број села која се налазе на овом простору варира између 44, односно 53 насеља. Било како било, током албанско-муслиманских акција спаљено је укупно 50 села широм Ибарског Колашина, на основу чега видимо да је ова област била потпуно разорена. Вишегодишњи рад на етничком чишћењу српског живља из ових крајева привођен је крају. Пошто је ипак, последње дане бројала и окупаторска сила која је требало да кумује овом пројекту, он се тренутно повукао пред доминатним историјским токовима.

Укупни биланс попаљених села и број протераног српског становништва, указују да је током периода септембар 1943. – фебруар 1944. године, од стране про-албанских првака из Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза спроведено низ оружаних акција које су за циљ имале утемељење албанске државе на овим територијама, а по инструкцијама Друге призренске лиге. За ове време муслимани су упалили куће Србима у 78 села, односно 21 насељу у Дежевском, 18 насеља у Сјеничком, 11 насеља у Штавичком срезу, те 28 насеља у Ибарском Колашину. Са селом Плешином из Студеничког среза, долазимо до цифре од 79 насеља.³⁵⁴⁹

Јеремић Лепосава из Јабланице... ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 264–265.

³⁵⁴⁸ АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 2, фас, Влада Милана Недића, док. 237, стр. 1; Током 1944. године у Дежевском срезу је од стране муслимана убијено још 22 српских цивила широм среза... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, стр. 584–585.

³⁵⁴⁹ Тада су горела места: Грачане, Лукоцрево, Дољане, Горња Тушимља, Доња Тушимља, Средња Тушимља, Пиларета, Тврдошево, Живалиће, Селца, Кукавице, Балетићи, Врановина, Митрова Река, Радаљица, Ковачево, Алуловиће, Кусуриће, Полазе, Пустовлах и Свираново у **Дежевском срезу**; Увац, Страјиниће, Доње Лопиже, Криваја, Тубући, Гоње, Горње Горачиће, Штавал, Распоганча, Кокошиће, Градац, Драгојловиће, Весковиће, Врсјенице, Дујке, Вапа, Дунишиће и Ерчеге у **Сјеничком срезу**; Гн(њ)ила, Дуљебе, Српски Мојстир, Цврње, Дедилово, Пероше,

Поред тога уништено је више од 1.000 кућа, те протерано само из Дежевског и Штавичког среза, те Ибарског Колашина више од 10.000 Срба. Притом су спаљена само 2 муслиманска села и то у Сјеничком срезу. Оне који се нису спасили бегством, углавном је чекала смрт. Стога не чуди бројка од најмање 221 убијеног хришћанског цивила у поменутом периоду, насупрот 10 усмрћених муслимана. Ако додамо и број погинулих бораца видимо да је страдало 12 четника и 27 припадника ХИПО-а, албанске жандармерије или разних муслиманских милиција (табела 15).

Биланс жртва верских сукоба...	Спаљена села		Више пута спаљена села		Убијени цивили		Погинули борци		Рањени		Заробљени	
	фебр- септ	септ- фебр	фебр- септ	септ- фебр	фебр- септ	септ- фебр	фебр- септ	септ- фебр	фебр- септ	септ- фебр	фебр- септ	септ- фебр
Муслимани	-	2	-	-	1	10	5	22	2	4	7	-
Православни	1	78	-	23	7	221	5	7	3	28	60	48
УКУПНО	1	80	-	23	8	231	10	29	5	32	67	48

Табела 15. Биланс жртва верских сукоба у Дежевском, Сјеничком и Штавичком срезу, те Ибарском Колашину (фебруар 1943. – фебруар 1944. године)

***

Долазак бугарских окупационих трупа у Нови Пазар заиста је изменио свакодневницу, али не много на боље. Промена је теже пала муслиманима који су почели да трпе насиље (скидаје фесова, туче, плачке, рација у Кладници), док су православни, поготово из вароши, били заштићенији него раније (Бугари се односили према њима „*братски, пријатељски и срдечно*“). То није значило да је окупатор заборавио своју сврху о чему сведоче бугарско паљење Студенице и преметачина манастира, односно хапшења и стрељања Срба по Голији.

Врановиће, Грубетиће, Отес, Драгочево и Крчмаре у **Штавичком срезу**; Читлук, Добрашевина, Вељи брег, Газиводе, Штуоце, Резала, Коваче, Чечево, Орашак, Тушиће, Вукојевиће, Брњак, Драгаљице, Оклаце, Табалије, Виткојевиће, Бања, Клечка, Вараге, Чпиље, Виткова, Бурлате, Бубе, Заграђе, Вукосављевиће, Бојковиће, Бабудовица и Међеји поток у **Ибарском Колашину**.

Регрутација муслимана Дежевског среза у СС трупе – дивизију „Ханџар“ и ХИПО има два кључна узрока – верски и економски. Сматрамо да је идеја „светог/верског рата“ имала врло јак утицај на ступање муслимана у СС јединице, будући да их је и до тада снажно мотивисала на сукобе са Србима. Како другачије схватити агитацију муфтије Ел Хусеинија за борбу против „безбожника“ (овде се мислило на комунисте, али је на локалном нивоу то схваћено и као борба против хришћана/Срба), агитовање муфтије Пљеваљског Дервиша Шећеркадића за ступање локалних муслимана у СС дивизију „Ханџар“ и слање личних депутата у Загреб, летке са изразито верском конотацијом растуране по Новом Пазару, који су позивали „праве“ муслимане да ступе у немачку војску, ношење фесова муслиманских СС војника, извештаји о томе да су исти „*клати све што није носило фес*“, насиље и јавно шиканирање хришћанског становништва Рашке од стране ХИПО-а (затварање у тор за свиње, бесконачно кулучење), спаљивање хришћанских села од стране снага ХИПО-а, итд.

Економски моменат је такође, био битан, али по нама мање него верски, иако су СС регрути и СС милицајци добијали добре плате, а њихове породице новчану потпору и здравствено осигурање. Овом ставу у прилог износимо следеће: прво, било је често проблема са потпором, а и плате некада нису стизале на време, те се војници, поготово ХИПО-а, упуштају у шверц и честе пљачке становништва; друго, видели смо да су муслимани избегавали регрутацију без обзира на економски бољитак који је она доносила; и треће, иако је велики број муслимана ступио у СС снаге (најмање 735 бораца из Дежевског среза), они представљају велику мањину у односу на укупан број муслимана у срезу и граду.

Муслиманско-албанске акције током септембра и октобра 1943., односно фебруара 1944. године, а после капитулације Италије, имале су три основна циља: ширење Велике Албаније, етничко чишћење Срба и пљачку што веће количине плена. Оне су сада погодиле Штавички, Дежевске и Сјенички срез, као и Ибарски Колашин. У неколико посебних, али координираних операција (11–14. и 26/27. септембар Сјенички срез, 3/4. и 19/20. октобар Дежевски срез и фебруар 1944. године Штавички срез и Ибарски Колашин), те низу спорадичних изгреда против

хришћана на поменутој територији, препознаје се рукопис велико-албанских шовиниста из 1941. године.

Да се радило о добро припремљеној акцији албанских првака са Косова и Метохије говоре нам следеће чињенице: акције против Срба почеле су још пре капитулације Италије 5–7. септембра у Сјеничком (сукоби око Багачића и Чипаља), Дежевском (напади на Свиланово и Радаљицу) и Косовско-митровачком срезу, само неколико дана после 8. септембра на Церањској реци се окупило 4.000 наоружаних Албанаца чија је сврха била да осигурају нову проширену границу Велике Албаније (која је имала да укључи у себе цео Косовско-митровачки округ), почели су одмах системски напади на српске граничаре ради неутралисања караула и самим тим постојеће границе са Албанијом, паралелно су кренули напади на српски живаљ широм округа, укључујући и повратнике (велики број мртвих у Вучитрнском и Косовско-митровачком срезу), итд.

Документована архивска грађа говори нам да је у питању био нови корак ка ширењу сада независне Албаније на Дежевски и Сјенички срез. Приликом стварања Друге Призренске лиге ударени су темељи државе која је имала да се састоји између осталог и из Дежевог, Сјеничког и Штавичког среза, те десне обале Лима у Бјелопољском срезу. Као један од кључних људи у настајању лиге јавља се носилац албанских власти из Новог Пазара – Аћиф Хациахметовић Бљута, који је изабран за потпредседника овог тела. Њега такође, на састанку лиге прате депутати из Сјенице, Тутина, Рожаја, Плава и Гусиња. Подсетимо и да су оружане акције против српског живља отпочеле паралелно у Штавичком, Сјеничком и Дежевском срезу половином септембра, и то у више наврата „раме уз раме“ са Немцима, који су видели смо, барем у почетку, дали благослов велико-албанском пројекту.

Муслимански прваци су још једном, поново уз помоћ Албанаца са Косова, али и Немаца, посегли за екстремним мерама у обрачуна са супротном конфесијом. У питању су биле нове акције етничког чишћења Срба са простора Ибарског Колашина, Штавичког, Дежевог и Сјеничког среза, које представљају континуитет са операцијама из 1941., односно 1943. године. Овај закључак почива на неколико непобитних чињеница. Прво, разорност муслиманских акција – 11/14.

септембра спаљено 7 села, 26/27. септембра спаљено 10 села, 3/4. октобра спаљено 8 села, 19/20. октобра спаљено 9 села, фебрура 1944. године спаљено 35 села; током који је попаљено 78 насеља у Сјеничком, Дежевском и Штавичком срезу, те Ибарском Колашину. Притом је уништено више од 1.000 кућа, протерано више од 10.000 људи и убијен најмање 221 цивил. Рецимо и да су Сопоћанска и Штитарска општина Дежевог среза расељене од Срба, као и Ибарски Колашин који је после друге албанско-муслиманске акције био потпуно уништен. Тако су поништени ефекти двогодишњег напора Недићеве владе да врати хришћанско становништво на њихова имања попаљена 1941. године. Уколико пратимо пламен који је гутао православна села видимо да су уништена насеља између Колашина и Тутина, Тутина и Новог Пазара, Новог Пазара и Сјенице, тако да је, уз попаљена села на тремеђи Милешевског, Сјеничког и Бјелопољског среза половином 1943. године, десна обала Лима (до средњег тока Ибра) остала без непопаљеног српског села. Све ово је имало да олакша укључење овог простора у Велику Албанију.

Друго, муслимани нападају велики број насеља која су се и раније наша на удару, што указује како континуитет насиља, тако и на притисак на још увек нерасељено становништво, односно повратнике – Српски Мојстир, Лукоцрево, Пиларета, Тушимља, Горачиће, Ерчеге, Штаваљ, Грачане, Дољане, Читлук, Брњак, Тушиће, Врановина, Митрова Река, Алуловиће, Кусуриће итд. Треће, нека насеља се потпуно уништавају (Штаваљ, Драгојловиће, Градац, Гоње, Кокошиће) тако да „*није остала ниједна кућа*“, а акције прате злочини над српским мештанима који поново подразумевају свирепе егзекуције сечења полних органа, вађења очију, одсецања глава итд. (Српски Мојстир, Гоње, Врсјенице). Четврто, нападају се збегови (Долови, Дулебе, Себечево, Дујке) и на сваки начин онемогућава евентуални повратак избеглица после завршетка војних акција (Гоње, Горачићи, Дулебе, Српски Мојстир и сл.).

ЗАКЉУЧАК

На простору Санцака Италија и Немачка су још пре окупације имале јасне приоритете, које су са мање или више успеха почеле да остварују још током Априлског рата. Италија је имала намеру да се пробије у дубину Балканског полуострва, односно да се што је могуће више приближи Дунавском басену. Будући да није имала војни капацитет за такав подухват, њена дипломатија се потрудила да државну границу што више приближи овом статешком циљу. Показало се да је крајњи домет Мусолинијеве империје остао на линији Нова Варош – Сјеница, односно на српско-турској граници пре 1912. године. Од тог тренутка фашистички окупатор ради свим средствима на одвајању Старог Раса од матице и његовом што чвршћем стезању у свој окупациони ланац.

Главни узрок италијасном неуспеху на овом простору било је деловање Немачке. Нацисти су током Априлског рата окупирали целу територију Санцака, али су за себе задржали само новопазарски крај као залеђе богатом рудном басену ибарске долине. Па и поред тога, немачка дипломатија се својски потрудила да онемогући ширење Италије према северу, како преко Косова, тако и преко територије бивше Зетске бановине. Доказујући свој несумњиви престиж, немачке војне власти су месецима одгађале повлачење из италијанске окупационе зоне, коју ће, у зависности од тренутка, више пута угрожавати у наредном периоду.

На уском простору који је за политички маневар остављало трвење великих сила, свој интерес тражиле су сателитске владе НДХ и Велике Албаније. Усташки режим је кренуо утабаном стазом великохрватских планова постављених током 19., а сазрелих у делима Ива Пилара почетком 20. века, преузимајући аустро-угарске планове о продору вардарском долином до Солуна. Друга, важнија чињеница, лежала је у томе што би контролом бивших територија Сјеничког и Пљеваљског санцака, НДХ укуцала „клин“ између Србије и Црне Горе, попут кљешта (рачунајући и Срем) притисла окупирану Србију и заједничком границом са Бугарском је потпуно територијално окружила.

Влада у Тирани је, такође, посегнула за експанзионистичким плановима насталим у 19. веку. Ослонила се на идеје Прве призренске лиге (1878–1881), која је албанску државу видела и на територији Штавичког, Дежевског, Сјеничког, Бјелопољског, па и Студеничког среза (што ће бити потврђено и на Другој

призренској лиги). Ширење граница великоалабнског пројекта ишло је паралелно са још једном тековином Лиге – спречавањем јачања српских држава на Балкану и сузбијањем словенских народа према северу Балканског полуострва. Ове тенденције почивају на агресивним испадима према Србима како на Косову и Метохији, тако и у Сатром Расу.

Показало се, међутим, да пловидба између „Сциле и Харидбе“ током векова није постала ништа мање лагодна. Као политички пиуни, НДХ и Велика Албанија нису имале довољно војног-економског потенцијала да остваре зацртане циљеве, па су се стога потпуно ослониле на своје менторе – Италију и Немачку. Ове су, ипак, имале сопствене интересе који су подразумевали инструментализацију сателита, повремено брутално понашање према њима, те политичко и војно усмеравање у правцима који сателитима нису одговарали. Стога су и НДХ и Велика Албанија више пута у току рата баш на овом простору, осетиле бескрупулозност политике великих сила.

Није помогла ни чињеница да су и усташки режим и албанска фашистичка влада имали велику подршку локалних муслимана од самог почетка окупације. НДХ је санџачке муслимане мамила причом о прикључењу Босни и заједничком анти-српском блоку. Иако су мухамеданци отворено стали на њихову страну и сукобили се са хришћанима (Јулски устанак), па чак и ван граница Санџака (опсада Вишеграда), хрватске власти су их крајем лета 1941. године напустиле и оставиле на милост разгневленим Србима и италијанском окупатору, који им ову „издају“ никада није опростио. Таква ситуација окреће муслиманске прваке Албанцима, као браћи по вери. Сањајући о држави на Балкану у којој ће муслимански елемент поново бити доминантан, они много дуже и конкретније подржавају ширење граница Велике Албаније. То их неминовно наводи на агресивност према српском становништву, која их је у каснијим фазама рата скупо коштала. И поред тога, ни фашисти ни нацисти нису до ослобођења дозволили територијално проширење Албаније на подручје Старог Раса.

На овом месту се поставља питање шта је проузроковало ову „инстант“ и потпуну колаборацију санџачких муслимана и њихове елите са окупатором и(ли) њиховим сателитима? Иако Краљевина Југославија није била демократски рај,

ипак морамо одбацити мишљење да је разлог томе политичка репресија коју је над њима вршила влада у Београду. Јер како онда објаснити да њихови „ратни“ прваци – Хасан Звиздић, Аћиф Хаџиахметовић Бљута, Ахмед Даца, Ејуп Љајић, Мухамед Хашимбеговић, Мехмед Ћесовић, Сулејман Пачариз, Јусуф Ћоровић и др., то постају управо силно се богатећи трговином или радом у државној служби током међуратног периода. Многи од њих активно учествују и у политици приклањајући се углавном владајућим странкама НРС-у, ЈНС-у и ЈРЗ-у (поготово после рушења Цемиджета), добијајући високе положаје на локалу, односно постајући народни посланици. Њихово понашање било је врло слично држању албанских бегова са Косова. Стога утемељеност наведене теорије има снагу оне по којој су за геноцид над Србима у НДХ криве међуратне „српске“ власти због наводног угњетавања хрватског народа. Много нам се реалније чини да је узрок муслиманске колаборације била потреба да се очувају повластице и тржиште после слома Југославије, поправи економски положај феудалном беговату, те остваре давно зацртани историјски планови. Окупатор је ово све добро разумео.

Ако подробније анализирамо држање муслимана током 1941. године, видећемо да они, пре свега, посежу за статусом и привилегијама које су уживали у Османском царству. Тежња за доминантним положајем у односу на Србе, тј. некадашњу рају, део њихове елите води према НДХ (Босанском вилајету), а део према истоку и Великој Албанији (Косовски вилајет). У прилог нашем ставу говоре чињенице као што су: потпуна лустрација српских кадрова по среским и општинским управама, те у жандармерији, широм Старог Раса; масовна пљачка, паљевина, расељавање, јавно шиканирање, отмице девојака и убијање локалног српског живља; ревитализација феудалних односа (покмећивање Срба); уклањање националних симбола и ћириличног писма итд.

Старорашки Срби су пружили одлучан отпор разбијању Југославије, ширењу НДХ и Велике Албаније, те укидању основних људских права од стране албанских и хрватских власти на чијем челу су се налазили локални мухамеданци. Овакав став коштао их је великих жртава. Препознајући Србе као реметилачки фактор ширењу НДХ и Велике Албаније, владе ове две државе почињу са њиховим систематским прогоном још током 1941. године. Сетимо се само

страдања устаника и српског цивилног становништва током Јулског устанка, у Сјеничком, Милешевском и Бјелопољском срезу, те Доњим Васојевићима, односно њиховог етничког чишћења у Ибарском Колашину и Дежевском срезу током јесени исте године. Ови догађаји покренуће зачарани круг међусобног верског истребљења муслимана и хришћана на подручју Санцака, чији ће вихор оставити страшне ожиљке на обе стране.

Како је окупација одмицала, слободарски дух српског народа прелио се у велике антифашистичке устанке у Србији и Црној Гори. Као окосница отпора завојевачу, из њих ће изаћи партизански покрет под вођством комуниста и четништво предвођено официрима бивше ЈВ. Као транзитно подручје које повезује Србију и Црну Гору, односно Косово и Босну, простор данашње Рашке области играо је важну улогу у плановима оба покрета, поготово када они који крајем 1941. године отварају идеолошки грађански рат. КПЈ и Равногорски покрет су схватили важност војне контроле Санцака: због близине окупиране Србије и Црне Горе, те Босне и Херцеговине; идеалног терена за већи и истрајнији отпор окупатору, поготово после очекиваног доласка савезника; због тога што се налазио у италијанској окупационој зони у којој је прогон гериле био слабији. Међутим, ова два покрета су се политички потпуно разилазила.

Комунисти су током рата почели да раде на изградњи политичке посебности Санцака иако за њу није било никаквих историјских, политичких или етничких предуслова. КПЈ се показала током међуратног периода као јасан непријатељ српске грађанске елите која је изградила Краљевину Југославију. Иако, међутим, на позицијама „народног фронта“ и очувања монархије зарад организованог отпора Хитлеровој Немачкој, југословенски комунисти 1940. године стварају ПК за Косово и Метохију. Тиме настављају са политиком растакања Југославије и, пре свега, српског националног простора. Као део тог процеса, формиран је и ОКС. Видевши почетак окупације као прилику да спроведе социјалну револуцију паралелно са антифашистичком борбом и да преузме власт, КПЈ је отишла и корак даље. Из наводних ратних разлога у јесен 1941. године ОКС је неблебисцитарном и недемократском одлуком неколико чланова у самом врху партије, издвојен из ПК за Црну Гору и Боку, и потчињен директно ЦК КПЈ-а.

Тако је настала „ратна аутономија“ Санџака, како је тај процес крстио историчар Бранко Петрановић.

Међутим, то је био покушај изградње нове политичке-административне целине на територији некадашње Старе Србије, а на принципу „слаба Србија – јака Југославија“, о чему говори низ чињеница. На првом месту, ОКС је створен пре рата још 1933. године када је КПЈ била на становишту разбијања Југославије и када сигурно није било специфичних ратних услова. Током наших опсежних истраживања нисмо успели да утврдимо какав је то бољитак комунистима донело издвајање ОКС-а и оснивање ГШС-а. Војно руководство бирао је ВШ НОП-а, док су његове ингеренције стално кршене, прво од стране црногорских комуниста који дуго нису признавали посебност ОКС-а и ГШС-а, а онда и од србијанских комуниста у Новој Вароши и на Каменој Гори. Одлуке кадрова ОКС-а и ГШС-а, мада не увек самосталних, довеле су до тешких пораза партизана на Пљевљима и поготово у Сјеници, током децембра 1941. године. И поред функционисања ових тела, даље, партија није успела да се пробије у новопазарски, тутински, рожајски и велике делове бјелопољског и сјеничког краја. Штавише, комунистичке снаге су половином 1942. године претрпеле потпуни крах под ударом четника и Италијана. Муслимански живаљ је такође, у највећем броју и даље остао ван партизанског покрета и антифашистичке борбе.

Затим је ЦК КПЈ-а, поред обећања да ће вратити ОКС под контролу ПК за Црну Гору и Боку, 20. новембра 1943. године (данас је то тзв. „Дан Санџака“) опет без јасних објашњења и неплебисцитарном одлуком оформио ЗАВНОС. Ово тело је било еквивалент институцијама из којих су се касније развиле федералне јединице, односно аутономне покрајине. Међутим, и поред таквог приступа, снаге НОВЈ-а за време постојања ЗАВНОС-а на територији Старог Раса претрпеле су неколико тешких пораза од окупатора и колаборациониста. Осим тога, главнина немачких снага се успешно повукла овим коридором из Грчке према северу, а муслимани су већином остали у колаборационим снагама или СС трупама, бојкотујући мобилизацију у ЈНА. Недемократским путем ЗАВНОС је и укинут марта 1945. године. Да се радило о процесу заснованом на анти-српском становишту, говори и чињеница да су на изградњи политичко-административне

јединице на простору Санцака у току окупације радили и Италијани, Немци и црногорски сепаратисти.

На другој страни, Равногорски покрет на челу са генералом Михаиловићем перцепира Стари Рас као простор који повезује јаке четничке снаге у Србији са онима у Црног Гори, пре свега са Васојевићима, као терен на коме се хришћани морају заштитити од уништења, као важно бојиште са идеолошким непријатељем, као део залеђа за евентуално искрцавање савезника на Балкан, као склониште од немачких прогона, итд. Све ово говори да ВК ЈВуО-а није имала других планова осим војних. Команда Старог Раса формирана средином 1943. године резултат је покушаја подизања организације после операције „Шварц“ и хапшења мајора Ђуришића и, стога, нема изразиту политичку димензију.

Анализирајући документ са инструкцијама генерала Михаиловића од 20. децембра 1941. године, видимо још једну страну четничких планова. После трагичног искуства губитка државе, у коју је српски народ унео своју државност и поднео велике жртве, нове окупације после само 23 године мира и после геноцида над Србима у НДХ, четничко руководство прихвата екстремне мере обрачунавања са свима онима које је сматрало одговорним за насталу ситуацију. Оне су предлагане од појединих идеолога Равногорског покрета. Између осталих, на мети четника су се нашли санџачки муслимани, за које су сматрали да их треба раселити или физички одстранити. Не би, међутим, требало изгубити из вида да су Михаиловићева наређења дошла после насиља над Србима удружених хрватских и муслиманских снага током Јулског устанка, односно етничког чишћења у Ибарском Колашину и Дежевском срезу, те на Косову и Метохији. Било је, такође, и неколико покушаја четника да се изгледе односи са муслиманима, на које је одговарано углавном новим нападима, често и у сарадњи са италијанским и немачким окупатором. Жеља старорашких хришћана за осветом била је, стога, огромна и, како нам извори говоре, они су се масовно одазвали акцијама против муслимана почетком 1943. године.

Мишљење аутора ових редова је да је доминантна константа на подручју Санцака под окупацијом - верски грађански рат. Историчар Андреј Митровић писао је да је Први светски рат имао на Балкану изразиту верску компоненту

(сетимо се муслимана на Гучеву, Хрвата и крајишких Срба у редовима аустро-угарске војске на Колубари, новопазарских ђурумлија...). С обзиром на то да се ова територија може посматрати као „Балкан у малом“, ово негативно наслеђе се прелило и на период Другог светског рата. Кроз верски сукоб између хришћана/православаца и муслимана/сунита у Старом Расу преламају се трвења између геополитичких амбиција и државотвојних идеја Хрвата, Албанаца и Срба насталих још у 19. века. Поред тога, он рефлектује социјалну борбу свих страна за очување, односно повратак, друштвено-политичких система који су једну, односно другу страну, у различитим временским периодима и на различите начине, фаворизовали или спутавали.

Интезивна верска трвења наставак су и борби из претходних векова на овим суровим и одувек по хајдучији познатим просторима. Последња, можда и најбитнија, компонента хришћанско-муслиманског сукоба у Санџаку проклијава, нажалост, из семена вишевековне мржње између српског живља као матичног народа и ренегата/муслимана (слично као и у неким деловима Хрватске, Босне или Бугарске). На њено присуство, видели смо, још током 1941. године јасно указује документација из различитих извора. Све ово утицало је да верски сукоби доведу до страшних страдања цивилног становништва на обе стране, моногбројних ратних злочина испуњених невероватном суровошћу и дивљаштвом, што нас наводи на закључак да они, чак, представљају продужетак религијских ратова који су тресли Балкан, али и читаву Европу, у 17. и 18. столећу.

Ово међутим, не значи да је идеолошки сукоб овде био мање интезиван иако се водио унутар српске етничке групе. Ма колико нам тешко падала чињеница да се у време постојања и „функционисања“ једног Јасеновца, води грађански рат међу Србима, он је био неминован. Била су то, наиме, два покрета потпуно супротстављена око државног, идеолошког и социјалног уређење будуће државе. То је уосталом одавно утврдила домаћа историографија. У Санџаку су окидач први повукли комунисти, почевши са ликвидацијом четничких вођа и националних радника у јесен 1941. године. Револуционарни жар одвео их је убрзо у масовни терор над неистомишљеницима, тзв. фазу „левих скретања“ и „пасјих

гробаља“, током којих је у Нововарошком, Сјеничком, Милешевском, Бјелопољском и Беранском срезу страдало неколико стотина људи. Тотални рат који је почетком 1942. године КПЈ наметнула још увек разуђеним четничким јединицама, усмерио је, између осталог, њихове команданте на сарадњу са Италијанима. Међутим, то никако не оправдава потпуну колаборацију у коју четници ступају већ на пролеће. Сарадња са Италијанима се убрзо претвара из дефанзивног у офанзивно оруђе, којим четници у замршеној политичко-дипломатској игри покушавају да осигурају победу над идеолошким супарником. Архетип тога јесте личност мајора Павла Ђуришића, који је у савезништво са италијанским властима у Црној Гори уградио велику количину личних амбиција, независних од генерала Михаиловића.

Друга перјаница колаборације на овим просторима био је мајор Милош Глишић. Његова појава почетком 1942. године у Старом Расу на политичку позорницу доводи новог играча, колаборациону владу Милана Недића. Његови планови ишли су ка ширењу „крње“ Србије према истоку и, што је за нас врло важно, ка југу, према коме је одскочна даска имала да буде Нова Варош. Гарант испуњења Недићевих циљева био је немачки окупатор, мада је он покушао да осигура и подршку Мусолинијевог режима. Но, у вихору супротстављених интереса Трећег Рајха и фашистичке Италије, Недић је био слабашији играч. Планови о ширењу Србије на територију Старог Раса су већ половином 1942. године избледели, док су трупе под командом колаборационе владе избачене после неколико месеци из италијанске окупационе зоне. Пре него што су испраћене, оне су бескрупулозно биле искоришћене за борбу против партизана, онако како су то Италијани учинили са снагама НДХ годину дана раније.

Посебну пажњу захтева вишеслојна окупациона политика фашистичке Италије на овом простору. Њена суштина имала је два крака – што мањи војни и материјални губици и, сходно томе, што мање побуна и ангажмана у борби. Сви остали планови били су подређени овим факторима. Они су спровођени на следеће начине: изградњом пропагандног мита о „добром“ окупатору, који је имао да пацификује становништво, игром на карту заоштрених односа између верских

скупина, чиме су се у потчињености држале колаборационе јединице, и употребом бруталне силе као казне.

Све до слома Јулског устанка августа 1941. године, италијанске власти су врло лако градиле матрицу „доброг“ окупатора, пре свега задржавањем старих југословенских цивилних власти, пуштањем заробљеника из логора, расподелом хране, као и једноставним разликовањем у односу на сурови немачки режим у Србији или усташки у НДХ. Нимало нежно уништење устаника уз велика разарања, поготово у Андријевачком, Беранском, Бјелопољском, Шавничком, Даниловградском и Пљеваљском срезу, захтевало је промену стратегије. Од тада Италијани почињу са праксом привилегија и казне. Они који би се потчинили завојевачу могли су да рачунају на редовне испоруке животних намирница у глађу бременим временима, бесплатну здравствену негу, школовање у Италији, новчане награде, одласке у биоскопе, позоришта, бање итд. За оне „бунтовне“ следиле су немилосрдне одмазде, које су некада подразумевале потпуно уништавање села уз масовна убиства цивила или, чак, вештачко изазивање глади. Радило се о класичном колонизаторском принципу, усавршавањем у Етиопији (дивизија „Пустерија“ и генерал Бироли су више година служили тамо). На заосталој и неразвијеној територији Санџака, те код верски и политички растрзаног становништва оптерећеног разним ратним психозама, ова пропагандна пракса имала је великог успеха. О томе најбоље говори чињеница да се и данас о италијанској окупацији Црне Горе у делу јавности говори са симпатијама, што нам показује и да је поменута матрица далеко надживела свог ствараоца.

Италијанске окупационе власти су у деловима Старог Раса које су држале под окупацијом, политику „завади па владај“ довеле до савршенства. Када је италијанска војска септембра 1941. године коначно умарширала у све срезове који су јој припали Бечким уговором о разграничењу са Немачком, затекла је локално становништво обе конфесије разједињено и међусобно завађено. У томе је лежала преко потребна „позиција више“ за окупатора. Срби су, са једне стране, били подељени идеолошки, а са друге, жељни освете над мухамеданцима. Ови су, 'пак, били политички распоућени око сарадње са Загребом/Сарајевом или Тираном, односно италијанским властима у Црној Гори или Албанији. Био им је хитно

потребан и заштитник од хришћана који су припремали одмазду. Контролу над ситуацијом у области Санцака гувернатор Бироли поверио је прво генералу Еспозиту, команданту дивизије „Пустерија“ (од августа 1942. године генералу Вивалди заповеднику дивизије „Тауриненсе“) и генералу Бонинују који се налазио на челу дивизије „Венеција“, врло искусним политичарима.

Италијански генерали су најпре послали сигнале четничким командантима, будући да су препознали њихову потребу да избегну борбу на два фронта – против комуниста и(ли) муслиманских милиција. Притиснути околностима четници су већ почетком 1942. године пристали на сарадњу у борби против партизанских снага, већ тада јединог противника завојевачу. Та сарадња је од стране Италијана стриктно држана, барем на територији Старог Раса, у војним оквирима. Било какво иступање одмах је кажњавано, што су на својој кожи осетили како мајор Глишић, тако и Павле Ђуришић половином 1942. године. Италијани нису гајили илузије о томе шта је крајњи циљ четника, односно очекивали су у датом тренутку њихову побуну. Пошто није имао много елана за борбу, ни против четника ни против комуниста, италијански окупатор је морао да осигура потчињеност четника и да предупреди веће страдање своје војске ако ипак дође до устанка. Стога су паралелно са наоружавањем четничких снага у Старом Расу, у колаборациони систем уврстили и муслиманске милиције створене у време власти НДХ, сада бројно јаче у оружју и људству. Као потпуно одани окупатору муслимани су тако искоришћени, како је то генерал Вивалда сликовити описао, за улогу „контра-тега“ формацијама ЈВуО-а. И заиста, како су се увећавале четничке јединице за сукоб са партизанима, тако су расле и муслиманске снаге за борбу са четницима.

Опортунизам Италијана се ту није завршавао. Изворна грађа нам јасно говори да су акценат стављали на сарадњу са српским народом из разлога војних (четници су пристајали да се боре против комуниста широм Југославије), политичких (ЈВуО је имао везу са савезницима, којима су септембра 1943. године Италијани похитали), верских (Срби су били хришћани) и расистичких (муслимани су сматрани „невиталном“ расом). Пошто су ипак, Срби били бунтован и неповерљивији део становништва, Италијани су држали муслимане

увек спремне за борбу против њих, тј. за асистенцију њиховој војсци ако би дошло до устанка. Да би четнике држале у покорности, али и спречиле било какву могућност за помирење и сарадњу између хришћана и муслимана, окупаторске власти су хушкале муслиманску милицију против Срба, водиле их у заједничке нападе на њих, подстицале жеље за прикључењем велико-албанској држави, пуштале доказане злочинце на слободу, избегавале било какав сукоб са њима, чак и када су палили и пљачкали православна села и сл.

Италијанска војска, међеутим, није била спремна да мухамеданце брани од евентуалног напада хришћана, који је био све очигледнији. Наиме, да би Ђуришићеве трупе биле усмерене према Неретви, односно партизанима у Босни, што је био интерес италијанске врховне команде, те да их случајно не би окренули против себе, власти црногорског гувернатора су остале потпуно пасивне када су снаге ЈВуО-а почетком 1943. године нападе муслиманске милиције у Полимљу. Ни велико страдање цивила није их покренуло из добро утврђених гарнизона.

Штавише, дивизија „Венеција“ је Ђуришићу дала дозволу да нападне њиховог званичног „савезника“. Превртљивост италијанског окупатора ускоро су осетили и четници, пре свега када је половином 1943. године покренута операција „Шварц“. Поразима ЈВуО-а од стране НОВЈ-а током априла и маја, те доласком јачих немачких снага, четништву је на територији Црне Горе и Санцака задат ударац од којег се никад није опоравило. Као и у случају пропасти муслиманских снага неколико месеци раније, разбијање четника је пратило масовно страдање, сада српских цивила. Италијанска војска је чак, агилно саучествовала у паљењу и пљачки хришћанских села. Тако је уз готово минималне губитке Италија држала окупациони систем на простору Гувернатора Црне Горе све до капитулације септембра 1943. године, после чега се један део њених снага укључује и у антифашистичку борбу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архиви:

1. Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије (Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito):
  - 1. Divisione Alpina „Taurinense“
  - 5. Divisione Alpina „Pusteria“
  - 14. Corpo d'Armata/Comando truppe Montenegro
  - 19. divisione fanteria „Venezia“
  - 38. Divisione di Fanteria „Puglie“

2. Архив Југославије:
  - фонд 103, Емигрантска влада у Лондону
  - фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора о њихових помагача
  - фонд 370, Посланство Краљевине Југославије у Турској
  - фонд 411, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду
  - фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије, Мемоарска грађа
  - фонд 979, Збирка микрофилмова

3. Архив министарства спољних послова Берлин (Politisches Archiv Auswärtiges):
  - Deutsche Gesandtschaft Zagreb
  - R 100998, R 027322, R 029669

4. Arhiv Republike Slovenije:
  - Lični fond Edvarda Kardelja

5. Архив Србије (у Карнегијевој):
  - фонд Безбедносно информативне агенције
(Збирке – 66, 161, 175, 266, 268, 270, 271,)

6. Архив Србије (у Железнику):
  - фонд Г-2, Комесаријат за избеглице

- фонд Ђ-7, Обласни комитет за Санџак
  - фонд Ж-28, Збирка Народноослободилачког рата
  - фонд Ж-30, Збирка фотографија
7. Централни државни архив Албаније (Arkivi Qendror Shtetitor):
- fondi 23
  - fondi 149
  - fondi 152
  - fondi 153
  - fondi 161
8. Војни архив Србије:
- архива Народно ослободилачке војске Југославије
  - архива Независне државе Хрватске
  - Италијанска архива
  - Недићева архива,
  - Немачка архива
  - Четничка архива,
  - фонд Војних судова
  - фонд микрофилмова
9. Војни архив Фрајбург (Militärarchiv Freiburg):
- RS 3/21
10. Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja:
- fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/1945.
11. Завичајни музеј Пљевља – Историјско одељење:
- фонд 4, Збирка Народно-ослободилачког рата, непријатељска грађа

12. Историјски архив Београда:

- (Befehlshaber der Sicherheitpolizei und des Sicherheitsdiensts – Заповедник полиције безбедности и службе безбедности) архива БДС-а
- Управе града Београда (1837–1944), Одељење специјалне полиције (УГБ СП)

13. Историјски архив Краљево:

- фонд 404, Збирка хроника
- фонд 412, Лични фонд Тихомира Ђорђевића
- фонд 420, Збирка докумената из Народно-ослободилачке борбе

14. Историјски архив „Рас“ Нови Пазар:

- фонд 283, Збирка докумената Народно-ослободилачког рата
- фонд 284, Збирка хроника
- фонд 285, Збирка копија

15. Historijski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo:

- fond Nezavisna država Hrvatska
- fond Ustaška nadzorna služba

16. Архив Министарства спољних послова (Politisches Archiv-Auswärtiges):

- fond Nemačko poslanstvo u Zagrebu (Deutsche Gesandtschaft Zagreb)

17. Hrvatski državni arhiv Zagreb:

- fond 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH
- fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH
- fond 487, Ministarstvo oružničkih snaga NDH
- fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća
- fond 1199, Zapovedništvo oružničkih vodova

Објављени извори:

1. *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002.
2. Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svedočenja*, Sarajevo, 1990.
3. *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1–2, Beograd, 1937.
4. *Документи о издајству Драже Михаиловића*, књ. 1, Београд, 1945.
5. *Драгољуб Михаиловић, Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*, зборник докумената приредили М. Весовић, Коста Николић и Бојан Димитријевић, књ. 2, Београд, 1998.
6. *Zbornici dokumenta Narodnooslobodilačkog rata – ТОМ: II, IV, XII, XIII, XIV*
7. Зећевић, Момчило, *Документа са суђења равногорском покрету*, књ. 1, Београд, 2001.
8. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom. I, Zločini NDH.
9. Lakić, Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945 : (ZAVNO Sandžaka - dokumenta)*, Beograd, 1992.
10. *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, Beograd, 1959.
11. *Saradnja četnika sa okupatorom u Crnoj Gori : dokumenti 1941-1945*, urednik Radoje Pajović, Podgorica, 1996.
12. Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svetskom ratu – dokumenta*, Sarajevo, 1996.
13. *Četnici u Crnoj Gori (saradnja sa okupatorom, zločini, žrtve): izbor dokumenata*, urednik Vlado Marković, Podgorica, 1998.

Мемоарска грађа:

1. Војиновић, Милета, *Путеви и раскрића. Сећања и казивања 1941–1992*, Пљевља, 1998.
2. Дедијер, Владимир, *Дневник: 1941–1944*, I, Београд, 1970.
3. *Dnevnik grofa Čana*, Zagreb, 1948.

4. Дневник Живка Јовановића.
5. *Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918*, приредила Божица Младеновић, Београд, 1998.
6. Дневник Стевана Савића.
7. Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1945.
8. Ђилас, Милован, *Vesudna zemlja*, Београд, 2007.
9. Ђилас, Милован, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990.
10. Ђурић, Љубодраг *Сећања на људе и догађаје*, Београд, 1989.
11. Игњатовић, Радомир, *Непроспаване ноћи*, Београд, 1964.
12. Косановић-Јабучар, Стево, Фрагменти из Сјећања, *Љетопис српског културног друштва „Просвјета“*, свезак 7, Загреб, 2002.
13. Краков, Станислав, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, књ. 2, Београд, 2012.
14. Матовић, В. Љубомир, *Казивања Владимира Жугића. Породична генеалогичка животни и револуционарни пут*, Нова Варош, 1989.
15. Nojbaheg, Нерман, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд, 2004.
16. Равић, Станко, *Међу орловима Златара*, Пријепоље, 1972.
17. Радовић, Миодраг, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007.
18. Ђуковић, Мирко, *Путовање у слободу – ратне белешке*, Нова Варош, 1979.
19. *Ужичка република: записи и сећања*, књ. 1, Ужице, 1981.
20. Хасанагић, Хилмија, *У суровој школи*, Београд, 1962.
21. Šušević, Izudin, *Дневник догађаја у Novom Pazaru од 2. октобра до 20. децембра 1941. године*, *Новопазарски зборник*, бр. 34, 2011, Нови Пазар.

Штампа:

18. „Глас Црногораца“, године: 1941, 1942
19. „Зета“, године: 1941,
20. „НИН“, године: 1990,
21. „Novi list“, године: 1941,
22. „Ново време“, године: 1941, 1942
23. „Пљеваљски весник“, године: 1941, 1942, 1943

24. „*Sarajevski novi list*“, године: 1941,
25. „*Службене новине*“, године: 1941
26. „*Hrvatski narod*“, године: 1941,

Монографије:

1. Антонијевић, Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд, 2009.
2. Arnautović, Džemail, *Aktuelni događaji iz bliže i dalje prošlosti*, Prijepolje, 2005.
3. Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945.*, Zagreb, 2003.
4. Bajrami, Hakif, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë më 1918–1941.*, Prishtine, 1981.
5. Bergvin, H. Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007.
6. Бијело Поље, Београд, 1987.
7. Божовић, Бранислав, *Сурово време на Косову и Метохији*, Београд, 1991.
8. Божовић, Бранислав, *Партизански одреди – Копачички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981.
9. Бојовић-Манић, Јована, *Зоонимија Ибарског Колашина*, Лепосавић, 2015.
10. Боричић, Радоје, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора – јула 1941. године*, Иванград, 1959.
11. Борозан, Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995.
12. Бошковић, Бранко, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968.
13. Vrčić, Rafael, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941*, magistarski rad, Sarajevo, 1968. rukopis deponovan u Institutu za istoriju, Sarajevo.
14. Burgwyn, H. James, *Musolini Warlord*, New York, 2012.
15. Васојевић, Славољуб, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996.
16. Verli, Marenglen, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles)*, Tirana, 2006.
17. Verli, Marenglen, *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove*, Tiranne, 1992.

18. Verli, Marenglen, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007.
19. *Vojna enciklopedija*, knj. 2, Београд, 1971.
20. *Vojna enciklopedija*, knj. 8, Београд, 1974.
21. Војводић, Михајло, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000.
22. Војводић, Михајло, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999.
23. Гаћеша, Никола, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995.
24. Гвозденовић, Борко, *Пријепољска књига бесмртника – епонеја на Лиму 1943.*, Београд, 2009.
25. Гледовић, Богдан *Прилог у крви: Пљевља 1941–1945*, Пљевља, 1969.
26. Гледовић, Богдан, Хасанагић, Ејуб, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2011.
27. Gobetti, Eric, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma, 2013.
28. Dacić, Nadir, *Gajret u Novoj Varoši, Prijepolje*, 2011.
29. Dacić, Nadir, *Gajret u Sjenici, Prijepolje*, 2009.
30. Dacić, Nadir, *Spomenici islamske kulture i Islamska zajednica Prijepolja, Prijepolje*, 2008.
31. Dacić, Nadir, Poturak, Bahrija, *Šaramrov*, Sarajevo, 2010.
32. Деспотовић, Видоје, *Седамдесет година Пљеваљске битке*, Пљевља, 2011.
33. Ђуковић, Исидор, *Пријепољска битка – 4. децембра 1943. године*, Београд, 1999.
34. Ђурић, Ђ. Вељко, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001.
35. Ђурић, Ђ. Вељко, *Војвода Ђујић*, Крагујевац, 2001.
36. Ђурковић, Миша, *Слика, звук и моћ. Огледи из поп-политике*, Београд, 2009.
37. Elsie, Robert, *Historical dictionary of Kosovo*, Toronto, 2011.
38. Илић, П. Никола, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији (1941–1944) : у светлу докумената*, Лесковац, 1996.
39. Исић, Момчило, *Сељаштво у Србији 1918–1941. Просветно-културни и верски живот*, књ. 2, Београд, 2009.
40. *Историја Пљеваља*, Пљевља, 2009.

41. Jauković, Danilo, *Sandžak u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1942.*, magistarska teza, Filozofski fakultet Beograd, Istorijsko odeljenje.
42. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska: 1941 – 1945*, Zagreb, 1977.
43. Јовановић, Арсо, *Шеста и седма непријатељска офанзива*, Београд, 1944.
44. Качапор, Саит, *Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године*, Нови Пазар, 1987.
45. Kladarin, Đuro, *Bitka na Sutjesci*, Zagreb, 1968.
46. Кнежевић, Јоко, *Пљеваљска битка изблиза (прилог проучавања догађаја у НОБ-у у Пљеваљском крају)*, Пљевља, 1980.
47. Ковић, Милош, *Упоршита*, Београд, 2016.
48. *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979.
49. Крестић, Ђ. Василије, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Београд, 2015.
50. Krizman, Bogdan, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Ljubljana, 1986.
51. Кућан, Виктор, *Borci Sutjeske*, Beograd, 1996.
52. Кућан, Виктор, Branko Perović, *Bitka na Sutjesci*, Beograd, 1963.
53. Labović, Đurica, *Heroji Ljubinog groba*, Beograd, 1972.
54. Лагатор, Шпиро, Батрићевић, Ђуро, *Пљеваљска битка*, Београд, 1990.
55. *Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma, 1978.
56. Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943. godine*, Beograd, 1985.
57. *Leksikon narodnog predstavnitva*, Beograd, 1925.
58. Ломпар, Мило, *Полихисторијска истраживања*, Београд, 2016.
59. Matović, Alija, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912 – 1945. Prilozi historiji Bošnjaka, Rožaje*, 2009.
60. Матовић, Милић, *Правошева на Златару*, Београд, 1991.
61. Мемич, Mustafa, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998.
62. Миловановић, Никола, *Слом - контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Београд, 1983.
63. Милошевић, Срећко, *Пријепољска битка*, Београд, 1964.
64. Мирић, Слободан, *Витомирица*, Београд, 1960.
65. Muratović, Zumber, *Sandžački gazija Osman Rastoder*, Sarajevo, 2002.
66. Мушовић, Ејуп, *Тутин и околина*, Београд, 1985.

67. *Народни хероји Југославије*, Београд, 1975.
68. Недовић, С. Радисав, *Чачански крај и НОБ – Слободари на стратиштима 1941–1945.*, Чачак, 2009.
69. Nenezić, S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943.*, Beograd, 1999.
70. Neuwirth, Hubert, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008.
71. Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета: 1941–1945*, књ. 1, Београд, 2014.
72. Николић, Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату (1941–1945)*, Београд, 2009.
73. Николић, Т. Риста, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938.
74. *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969.
75. Павловић, Александар, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918–1941. године*, Лепосавић, 2011.
76. Павловић, А. Мила, *Села Сјеничког краја – антропогеографска истраживања*, Београд, 2009.
77. Павловић, Момчило, Младеновић, Божица, *Коста Миловановић Пећанац : 1879–1944. биографија*, Београд, 2006.
78. Пајовић, Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори. Четнички и федералистички покрет 1941–1945*, Цетиње, 1977.
79. Radoje Rajović, *Pavle Đurišić-kontraverzni četnički vojvoda*, Podgorica, 2005.
80. Petrović, Branko, *Borbe prvog hrvatskog i prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. : nemačka operacija "Vajs I"*, Beograd, 1977.
81. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980.
82. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, књ. II, Beograd, 1988.
83. Петрановић, Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.
84. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
85. Петровић, Драгољуб, *Квинсличке формације у Србији током Другог светског рата*, Књажевац, 2008.
86. Petrović, V. Rastislav, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 2005.

87. Петровић, Ж. Петар, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, I–II, Нови Пазар, 2010.
88. Пешић, Деса, *Студенички срез у НОР-у и револуцију 1941–1944.*, Београд, 1977.
89. Поповић, Војин, *Кроз пакао Сутјеске*, Београд, 1981.
90. Поповић, Војин, *Крвави снегови Санџака и Босне*, Београд, 1981.
91. Радовић, Миодраг, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994.
92. Радловић, С. Боривоје, *Битка на Неретви – војно политичка студија*, Беуенос Аирес, 1975.
93. Ракочевећ, Томислав, *Пљеваљска битка*, Београд, 1984.
94. Rastoder, Šerbo, *Vošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica, 2010.
95. Rastoder, Šerbo, *Šahovići 1924. Kad su vakat kaljali insani*, Podgorica, 2011.
96. Реџић, Вукота, „Пасје гробље“ у Колашину, Београд, 1999.
97. Redžić, Enver, *Muslimansko autonomastvo i 13. SS divizija – autonomija BiH i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987.
98. Ristović, D. Milan, *Nemački 'Novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945. Planovi o budućnosti i praksa*, Београд, 1991.
99. Sattler, Miran, *Bitka na Neretvi*, Ljubljana, 1978.
100. Скоко, Саво, *Крваво коло херцеговачко*, I–II, Београд, 1999.
101. *Sutjeska*, I–VI, Београд, 1960–1966.
102. *Senat, Narodna skupština: narodno predstavništvo. Biografski leksikon.*, Београд, 1939.
103. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, tom. II, Београд, 1982.
104. Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration*, Stanford, 2001.
105. Томић, Н. Јован, „О Арнаутима – у Старој Србији и Санџаку“, Београд, 1995.
106. Топаловић, М. Владета, *Трудово – живот и обичаји народни*, Београд, 1997.
107. Ћуковић, Мирко, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964.
108. Finci, Moni, *Na Sutjesci*, Sarajevo, 1961.

109. Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)*, Zagreb, 2012.
110. Храбак, Богумил, *Цемијет*, Београд, 2002.
111. *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 5, Zagreb, 2002.
112. Caccamo, Francesco, Monzali, Luciano, *L'Ocupazione Italiana della Jugoslavia (1941–1943)*, Firenze, 2008.
113. Crnovršanin, Harun, Sadiković, Nuro, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007.
114. Šabanović, Hazim, *Basanski pašaluk: Postanak i upravna podela*, Sarajevo, 1959.
115. Шалипуровић, Вукоман, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972.
116. Šiljak, Fadilj, Šiljak, Hasan, *Sutjeska*, Beograd, 1958.

Чланци и расправе:

1. Авдић, Авдија, Хајдучка и комитска делатност у Санцаку (1878–1925), *Новопазарски зборник*, 11, 1987.
2. Атлагић, Марко, Народна радикална странка и њезино организационо ширење и политичко дјеловање у новопазарском крају 1920–1930. године, *Новопазарски зборник*, 26, 2002.
3. Банцовић, Сафет, Друштвено-економска обележја Санцака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, 19, 1995.
4. Банцовић, Сафет, О деловању „Гајрета“ у Санцаку између два светска рата, *Новопазарски зборник*, 14, 1990.
5. Бишевац, Благоје, Дежевски и Штавички срез у писмима Тихомира Шарковића 1941. године, *Новопазарски зборник*, 25, 2001.
6. Бишевац, Благоје, Избеглице из Косовске области у срезу Студеничком–Рашка 1941–1942, *Архивска грађа као извор за историју*, Београд, 2000.
7. Војковић, Душан, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941., *Tokovi istorije*, 1, 2014.
8. Velagić, Adnan, Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata, *Prilozi*, 38, 2009.

9. Gledović, Bogdan, Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, *Vojno-istorijski glasnik*, 2, 1972.
10. Gobeti, Eric, Crna Gora u očima Pircia Birolija avgusta 1941., *Matica*, 48, zima 2011.
11. Виријевић, Владан. Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини, *Наша Прошлост*, 7, 2006.
12. Глишић, Венцеслав, „Милош Глишић (биографија једног четничког официра)“, *Војно-историјски гласник*, 1, 2012.
13. Дракић, Гордана, О ставу Демократске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца према аграрној реформи, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 46, 2012.
14. Živković, Milutin, Aćif Hadžiahmetović Bljuta. Prilozi za biografiju 1919–1941, *Istorija XX veka*, 3, 2012.
15. Živković, Milutin, Uspostavljanje saradnje komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanskih vlasti u Crnoj Gori početkom 1942., *Istorija XX veka*, 2, 2016.
16. Златић, М. Јован, Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанаца у нишком ратном округу 1941–1942. године, *Нишки зборник*, 20, 1996.
17. Јоановић, Симон, Новопазарски санџак 1878–1900, други део, *Новопазарски зборник*, 8, 1984.
18. Јовановић, Владан, Припреме плана за иселјавање југословенских муслимана у Турску 1935. године, *Новопазарски зборник*, 34, 2011.
19. Каџавенда, Петар, Сарадња четника и усташа у Босни 1942. године, *VIG*, 5, 1966.
20. Маликовић, Драги, Качачки покрет у Црној Гори 1918–1924. године, *Новопазарски зборник*, 26, 2002.
21. Милјанић, Гојко, Операција „Вајс“ на простору Подгрмеџа, *Подгрмеџ и народноослободилачкој борби и револуцији 1941–1945*, Босанска крупа, 1979.
22. Навалушић, Војин, Битка за ранјенике на Неретви 1943. године, *Pedagoška stvarnost*, 25, 1979.
23. Neuwirth, Hubert, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008.

24. Николић, Коста, Од "српског Робина Худа" до "националног издајника": генерал Драгољуб Михаиловић у савезничкој пропаганди 1941–1943, *Српска слободарска мисао*, 2, 2001.
25. Osmani, Jusuf, Zakonski propisi o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu između dva svetska rata, *Godišnjak Arhiva Kosova*, 20, 1984.
26. Павловић, Александар, Осврт на аграрну реформу и колонизацију Срба и Црногораца на простор Косова и Метохије у периоду између 1912. и 1941. године, *Баштина*, 21, 2006.
27. Pavlović, Momčilo, Kosta Milovanović Pećanac u međuratnoj Jugoslaviji 1918–1941, *Istorija 20. veka*, 2, 2000.
28. Papa-Pandelejmoni, Enriketa, Doing politics in Albania during the Second World War – The case of Mustafa Merlika-Kruja's fascist colabporation, *Historični časopis*, 10, 2012.
29. Петрановић, Бранко, О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942. године, научни сепарат, *Зборник за историју Матице српске*, 1971.
30. Петрановић, Бранко, Положај Санџака у светлости одлука Другог заседања АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу, *Историјски записи*, 3–4, 1971.
31. Петровић, Драгољуб, Четничка организација Косте Пећанца у окупраној Србији до почетка октобра 1941. године, *ВИГ*, 2, 1968.
32. Петровић, Ф. Милић, Рашка област у Југословенској држави 1918–1941. Стање и проблеми, *Архив*, 1–2, 2007.
33. Petrović, Rade, Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine: (prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941), *Prilozi*, 19, 1982.
34. Равић, Станко, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша Прошлост*, 1971/1972.
35. Радовић, Миодраг, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, 16, 1992.
36. Радовић, Миодраг, Убирање четвртине у Дежевском срезу за време окупације 1941–1944, *Наша прошлост*, 1971/1972.

37. Ristović, Milan, Dragoljub Draža Mihailović i bugarska građanska opozicija 1941–1944. godine, *VIG*, 3, 1984.
38. Ristović, Milan, Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu : istoriografski i (ili) politički problem, *Religija, društvo i politika*, 2002.
39. Секулић, Милован, Избори у срезовима Рашког округа у време ограничене дикатуре, *Новопазарски зборник*, 23, 1999.
40. Милован Секулић, Резултати општинских избора у Рашком округу у периоду ограниченог парламентаризма (1920–1929), *Новопазарски зборник*, 22, 1998.
41. Симовић, Љубомир, Потоп или лева скретања, *Књижевне новине*, 49, 1997.
42. Stambolija, Nebojša, Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, 3, 2012.
43. Суботић, Војо, Стварање виших облика оружаних формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санцак, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље, 1989.
44. Tasić, Dmtitar, Između slave i optužbe: Kosta Milovanović Pećanac 1919, *Istorija 20. veka*, 25, 2007.
45. Терзић, Милан, Јосип Броз Тито и Немци – ратни заробљеници, *ВИГ*, 2, 2015.
46. Терзић, Милан, Фалсификат или не? Инструкција Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. године Ђорђу Лашићу и Павлу Ђуришићу, *ВИГ*, 1–2, 2004.
47. Ђуковић, Мирко, Народноослободилачка власт у бившем Санцаку, *Народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у Санцаку*, Пријепоље, 1981.
48. Nadri, Ali, Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji, *ЈИС*, 2, 1965.
49. Храбак, Богумил, Југословенска муслиманска организација према муслиманима Санцака, Космета и Македоније 1919–1929, *Новопазарски зборник*, 19, 1995.
50. Храбак, Богумил, Новопазарске цетијетлије, *Новопазарски зборник*, 27, 2003.
51. Храбак, Богумил, Привреда бившег Новопазарског санцака 1918–1931, *Новопазарски зборник*, 25, 2001.
52. Шеховић, Сефедин, Основне школе Новог Пазара, Сјенице и Тутина у првој половини 20. века, *Новопазарски зборник*, 33, 2010.

53. Шешум, Урош, Четничка организација у скопској Црној Гори 1903–1908, *Зборник матице српске за историју*, 93, 2016.

Линкови:

1. <http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/oruznistvo-ndh-domobranska-oruzana-postrojba-a-zatim-ustaske-vojnice-1105>.
2. <http://www.magacinportal.org/2013/04/18/srpska-stradanja-u-starom-rasu/>
3. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/26/90239/19429.ht>
4. <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/?postID=137505#post137505>

БИОГРАФИЈА

Милутин Живковић је рођен 13. маја 1986. године у Краљеву, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2010. године. Од 2011. године ангажован је на пројекту „Духовна и материјална култура Косова и Метохије“ (бр. 178028) при Институту за српску културу из Приштине, а у звању истраживача-сарадника. Објавио је већи број радова у домаћој историографској периодици и учествовао на неколико међународних и домаћих научних конференција. Говори енглески језик.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: _____ Милутин Живковић

Број индекса: _____ 5i/10-16

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Сањак 1941–1943

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 21. јуна 2017. године

_____

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: Милутин Живковић

Број индекса: 5i/10-16

Студијски програм: Историја

Наслов рада: Санџак 1941-1943

Ментор: академик проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 21. јуна 2017. године

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Санџак 1941–1943

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 21. јуна 2017. године

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.